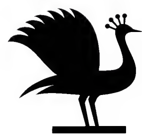
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14098

Wolbrom Memorial Book

Ṿolbrom ʼirenu

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

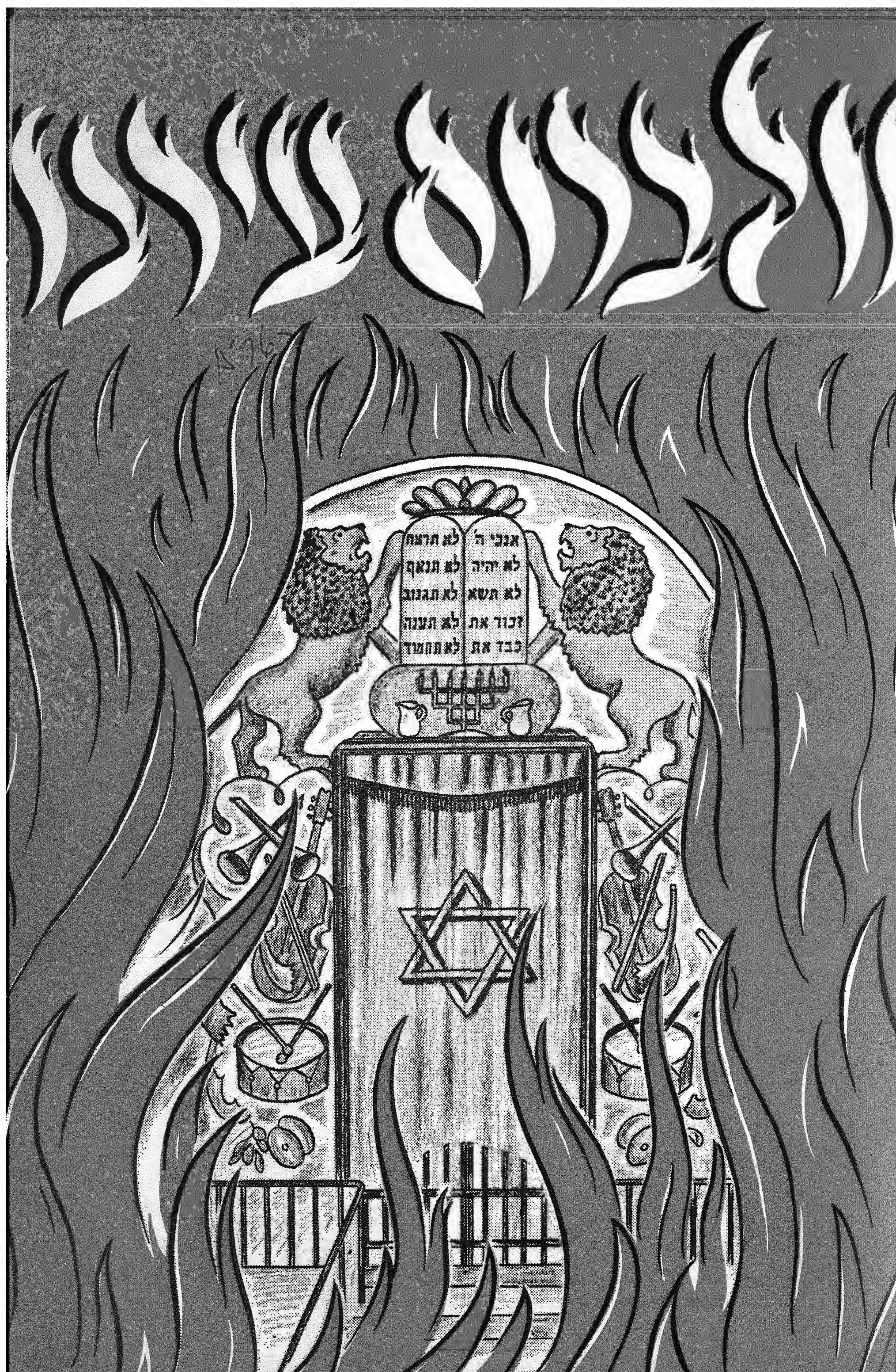
•

Original publication data

AUTHOR	Geshuri, Me'ir Shim'on.
TITLE	Volbrom 'irenu : sefer-yizkor li-shenat ha-'eśrim le-hurban ha-ayom shel ha-'ir she-hayitah moladetenu ba-'avar / ha-'orekh, Me'ir Shim'on Geshuri (Brukner).
IMPRINT	880-04 Tel Aviv : Irgun Yots'e Volbrom be-Yiśra'el, 722 [1962]
DESCRIPT	39, 576, 272, 849-909 p. : ill., facsims., maps, ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Wolbrom. Wolbrom (Poland) -- Ethnic relations. Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Wolbrom.
ADD'L TITLE	Unzer Shtot Volbrom

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

אנכי ה'
לא יהיה
לא תשא
זכור את
כבד את
לא תרצח
לא תנאף
לא תגנוב
לא תענה
לא תחמוד

דפוס הפועל המזרחי, תל־אביב, רחוב הרצל 78, טל. 84458

לזכר אלפי קדושי וולברום
מאת השרידים בכל מקום שהם

אונזער שטאט וואלבראם

א יזכור־בוך

צום 20־טן יארטאג נאך דעם גרויזאמען
חורבן פון דער געוועזענער היים

רעדאקטאר:
מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

בהוצאת ארגון יוצאי וואלבראם בישראל - תל־אביב, אלול תשכ״ב
מיט דער מיטהילף פון וואלבראמער לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע

וולברום עירנו

ספר־יזכור

לשנת העשרים לחורבן האיום של העיר
שהיתה מולדתנו בעבר

העורך:
מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

בהוצאת ארגון יוצאי וולברום בישראל - תל־אביב, אלול תשכ״ב
בהשתתפות ועד ארגון יוצאי וולברום בארצות־הברית

חברי ועד ארגון יוצאי וולברום בישראל:

יחיאל בן־פורת (פולטורק)
שושנה וכסלר
בנימין כ״ץ
משה לובלינג
אברהם מורגן
דוביריש פרומר
יוסף קורנפלד
ז. א. שמואלי (סרנה).

חברי ועדת המערכת:

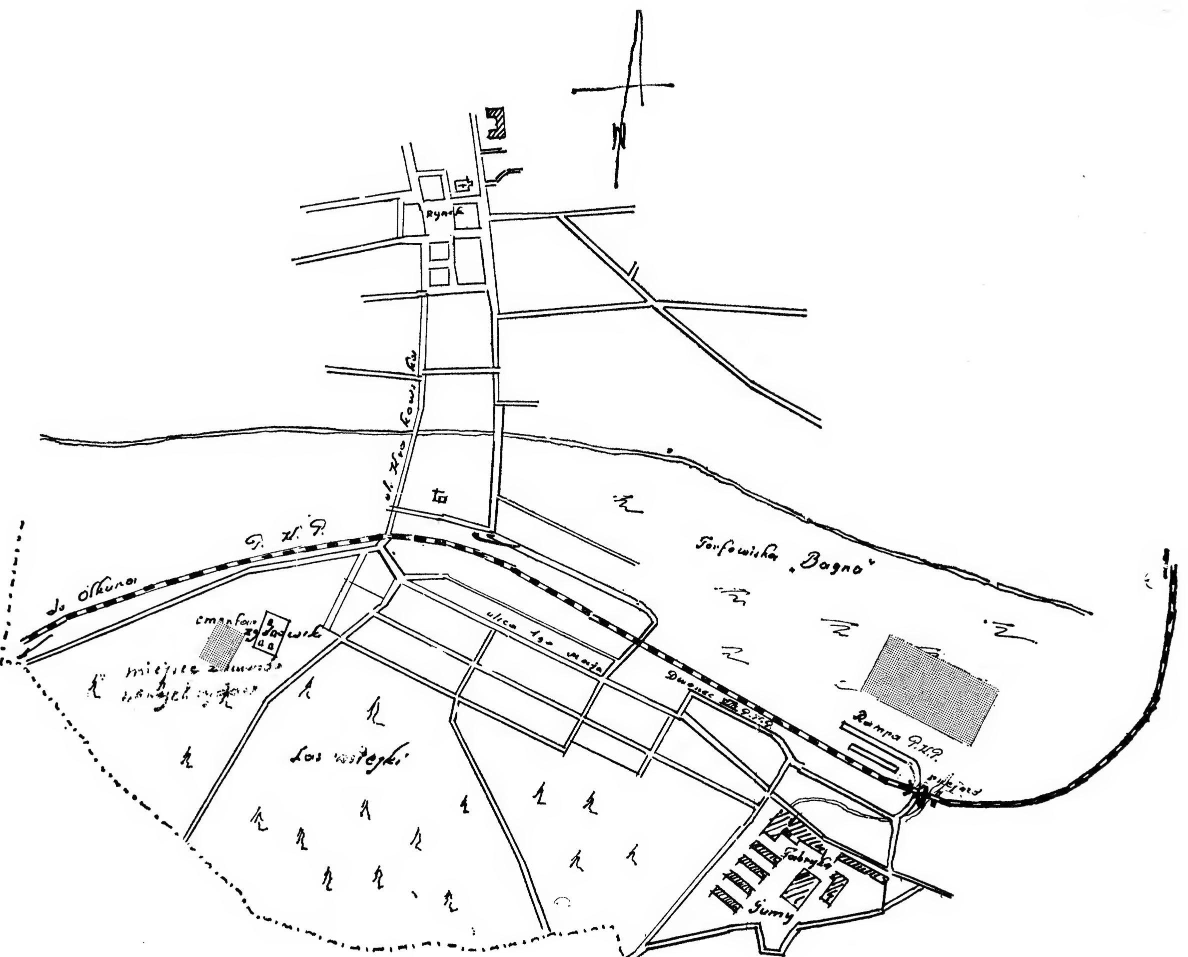
נתן חפשי (פרנקל)
יחיאל בן־פורת
משה לובלינג
בנימין כ״ץ
עובדיה גוטליב
גרשון הוכרמן
דובריש פרומר.

מען הארגון: י. בן־פורת, רח׳ דרייפוס 6, קרית־שלום, ת״א

העורך: מ. ש. גשורי
בנין „היכל שלמה״, רחוב המלך ג׳רוג׳ 58, ירושלים

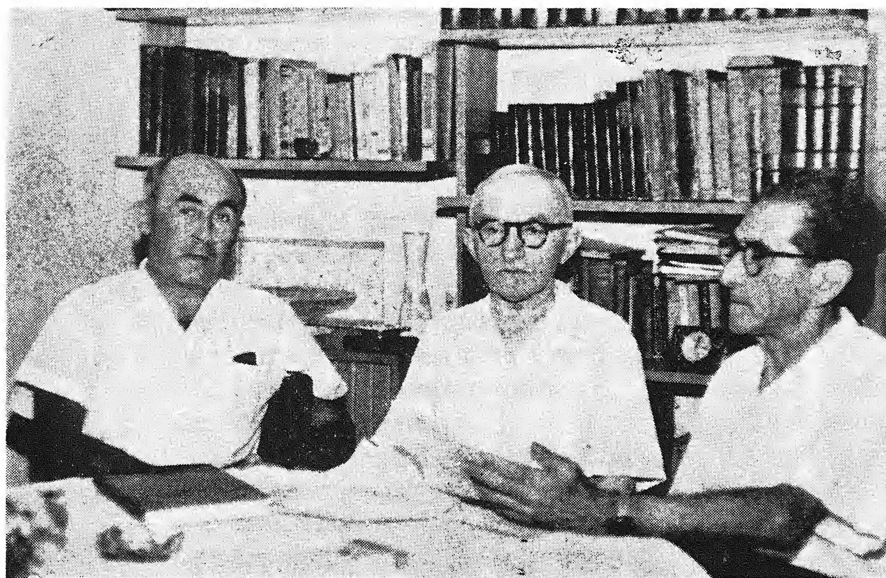

מפת העיר וולברום וסביבתה מכל עבריה
די מאַפּע פון וואָלבראָם און אומגעגענד

המפה הפנימית של העיר וולברום
די אינערע מאפע פון וואָלבראָם

המערכת והמינהלה של הספר „וולברום עירנו"
רעדאקציע און לייטונג פונם ספר־יזכור „אונזער שטאָט וואָלבראָם"

מ. ש. גשורי (ברוקנר) — העורך (באמצע)
יחיאל בן־פורת (פולטורק) (מימין)
משה לובלינג (משמאל)

תוכן הענינים — אינהאלט

עמוד

עמוד

10. יוצאי וולברום בישראל ובתפוצות

רשימת התמונות שבספר:

עמוד

בשער הספר „וולברום עירנו"

דברים אחדים מאת העורך

עשרים שנה כבר חלפו מאז שהכורת עלה על קהילת וולברום היהודית שנכרתה בידי הנאצים הגרמנים וגרוריהם האוקראינים והפולנים. אך קול הדמים בוקע ועולה מן האדמה ותובע משרידי יהודיה, הדור האחרון של ילידיה, להקים יד ושם לנפשות הזכות. אולם כיצד ואיך אפשר להענות לתביעת־אימים זו? מי ימנה מספר לאלפים שנכרתו, ובשמותיהם מי יקרא? שאלת הוצאת ספר־זכרון מנקרת במוחם של עסקני כל עיר ועיירה יהודית שהושמדה. וכל אחת נתקלת בקשיים שונים, וביחוד בשאלת האמצעים ובהכנות החומר לתולדותיה. והפתרון איננו קל ותלוי באומץ ובמרץ של העומדים בראש יוצאי העיר ובארגונם. וטוב שחלקנו הוא בין אלה שזכו לראות את שאיפתם שיצאה מחזון לכלל מעשה. ועדות לכך משמש הספר „וולברום עירנו" היוצא מרשות המטפלים בהוצאתו ונעשה ספר השווה לכל נפש, לא רק ליוצאי וולברום בלבד, אלא גם לכל מי שימצא בו עניין. אנו מדליקים באמצעות ספר־זכרון זה נר־נשמה ליהודי העיר, בו מקופלת וולברום היהודית על עברה המפואר וקצה המר.

אין אנו באים בספרנו לפאר את העיר ולרוממה, אלא לספר בלבד. וולברום לא היתה אם בישראל במדינת פולין, כי אם אחת מבנותיה, ועל הבת הזאת שזכרה יקר לנו, אנו מספרים. אנו מספרים — בצורות ספרותיות שונות — על תולדות יהודיה, על ראשית קהילתה, על גדולי התורה והחסידות, על התנועות המדיניות והחברתיות, התרבותיות והכלכליות ששינו את פני החברה המגובשים מדורות, על עסקניה שהיו לה לפה. אנו מספרים ומחיים בזכרון את תקופות חייה והתוססים, מתנים את תקופת הסוף המר והנמהר שבא כחתף ומבכים את חורבנה ואת אבדן הנפשות היקרות לכולנו שגיוונו את חייה בשלל צבעים.

היהודים היו בוניה העקריים של העיר, והם הם שפיתחו במרצם ובחריצותם את סחרה וקשריה. תוססים ופעלתנים היו חיי היהודים בה, ביחוד במאה האחרונה, תקופת גידולה ופריחתה. גורם חשוב לקידום העיר והתפתחותה שימש מצבה הגיאוגרפי הנוח, אם ברכבת דמבלין־דומברובה־וינה שחצתה את העיר וקשרה בינה לבין ערים רחוקות וקרובות. ואם בכבישים ראשיים בין שני הקצוות של פולין, ששימשה מרכז לעיירות והכפרים שבסביבה, והודות למצבה הגיאוגרפי הפכה לנקודה אסטרטגית וצומת־דרכים לעיירות רבות שבסביבה. וולברום היתה מקום מושב של רבנים גדולים שהשאירו להם יד ושם בספרים שחיברו ובספרות שו"ת של פוסקים גאונים ששיתפו עמהם פעולה בשטח זה. בה חיו ופעלו צדיקי

החסידות רבי יקותיאל, רבי חיים הגדול ושושלת בית רבי אלטר רוטנברג — נצר משושלת רבי מאירל הגדול מאפטא ורבי דודל לילובר.

כשבאים לתאר קורות ישוב איזה שהוא, סוקרים מקודם את היש והאין, את האקטיב והפסיב, ולוקחים בחשבון את עתיקותיו של הישוב. וכאן המקום לציין, כי וולברום אמנם דגלה במורשת עתיקה בין קהילות יהודיות ישנות בפולין היה לה בית־עלמין ישן עם מצבות עתיקות. היו בה סימנים של בית־כנסת ישן אכן על אף עתיקותה לא נתברכה וולברום בספרות הסטורית־מונוגרפית, והמעט שהיה — אבד. לפיכך היה צורך לעשות מאמץ גדול ללקט שרידי תעודות ולדובב אנשים מפעילי הצבוריות היהודית בעיר בעבר ולעודדם שיספרו מזכרונותיהם ומקורות העיר על זוויותיה ובעיותיה. המטרה שעמדה לעינינו בעריכת הספר היתה: לרשום זכרון לדורות, תקופות ומאורעות מחיי העיר ויהודיה, לשפוך אור על ההוי הציבורי, הלאומי, הרוחני, הדתי והכללי, על התופעות ושינויי הערכין שחלו בעיר במרוצת הדורות תחת השלטונות השונים. מטרה זו לא הושגה במאה אחוז, מפאת חוסר חומר ותעודות מספיקים בכתב. מלבד זה היה צורך להוסיף על הכתוב את היריעה הרחבה בלאו הכי ולמסור על כל אלה שחיו בה ועמלו כעדת נמלים בעיצוב חייה רבי הגונים ועתירי הצורה. לא נעלם מאתנו כי אין לבטא בספר־זכרון אחד את כל העבר לפרטיו, וגם אין בכוונ אנוש לתאר לעומקה את כל הטרגדיה האיומה שהתחוללה בחיי דורנו בגולה הדוויה. ברם ספר זה איננו בא לשמש ספר הסטוריה בלבד, כי־אם בעיקר ספר־זכרון לישוב יהודי דינמי ותוסס שהתבלט בשטחים שונים תחת שלטון פולנים, רוסים וכובשים אחרים עד שנמחק בידי צוררי דורנו.

לאחר מאמצים רבים עלה בידי עסקני הספר לדובב אנשים שתרמו רבות לספר הזכרון. הספר הוא איפוא יצירה קולקטיבית של משתתפים לא־מעטים, על אף העובדה שהעיר לא הוציאה סופרים ומשוררים, ובפרקיו צרורה נשמתם של יהדות עממית־שרשית יקרת־סגולות זו, על תום מסירות נפשה ויושר דרכה, על אהבת האדם ואהבת העם שפיכו בה, על להט הצדק והאמת שהיה נשמת אפה, על חדוותיה ויגונותיה ואמון שברה. בספר משתתפים גם מבני העיר אשר באמריקה וקנדה. התאמצנו ככל האפשר לתת את נפשה ורוחה של וולברום בספר זה, לפרט את המוסדות והמפעלים, האישים והמפלגות שעשו לשגשוגה ופעלו להרמת קרנה. חומר חשוב נאסף טיפין טיפין בכאב וביגון, בקשיי קשיים, בסבלנות אין קץ, באהבה גדולה וביחס של כבוד ויקר לקהילה וליהודיה, לכל יקירינו שהיו ואינם. החומר שבספר הגיע אלינו לא באורח מקרי, כי־אם במתוכנן מראש לפי המדורים.

יהודי וולברום היו יהודים שלמים, בעלי נוסח וחותם משלהם, ואנשים שלמים, גם חסונים ובריאים בגוף ובנפש. והיה חן יהודי וטעם אנושי בחייהם, על אף הנחשלות שבתנאי הקיום, על אף הפיצול הרוחני שהעמיק, יהודים מקדשי השם בזוכים שונות, אוהבי ישראל מטבע ברייתם ואוהבי אדם וחותרים לאמת ולגאולה. תעודה זו הם הפיצו בכל מקומות הגירתם. וכאן המקום לגלות תכונה חשובה בנפש יהודי וולברום, היא תכונת ההגירה בפנים פולין. יהודי וולברום אהבו את האכספוסיה, את הדוגמה של „ויסעו ויחנו", ולא הסתפקו בארבע אמות

של עירם. הם היו עוזבים בהמון את וולברום ומתישבים בכל עיר ועיירה בפולין ועוסקים בכל מיני עסקים ועבודה. לא היתה כמעט עיר ועיירה בפולין שבהן לא ישבו יהודים מוולברום, והם הוציאו מוניטין לעירם־מכורתם באורח חייהם הנעלה והטוב. אפשר לקבוע, שיותר מה שישבו יהודים בוולברום עצמה — כחמשה אלפים נפש — ישבו יהודים וולברומאים בתחומי פולין. מהם אפשר היה למצוא בוורשה ובלודז הערים הגדולות, בצ׳נסטחוב ובלובלין, ובכל ערי זגלמביה, ועם כיבוש שלזיה העליונה בידי פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה הם כבשו עמדות מסוימות בכל ערי שלזיה עם קטוביץ בראשן וביססו להם עמדות כלכליות בכל אשר פנו. בוולברום עצמה לא ניכר היה חסרונם של היוצאים אותה. להיפך. הם הביאו ברכה לקהילה ועזרו להחיש סדור ופרנסה לקרוביהם שבעיר. ובמקומות מגוריהם החדשים צוינו לטוב בחריצותם וביושרם, בעניוותם ובהסתפקותם במועט. עמד בהם לשדה של האדמה הטובה והחמה של המוני בית ישראל שהצמיחה כל חלקה טובה בעמנו, וכל הטוב שבו מתוכה עלה, מתוך מעמקיה של אדמה דשנה ומניבה זו של אדמת וולברום המיוערת והעשירה בגווני יופי של הטבע. כל פאר סגולות יהודיה מתוכה נצמחו — זו הנכונות לעזרה הדדית והעממיות הטובה, האצילות הרוחנית, היושר והענווה. בין עסקני ערים שונות תפסו ילידי וולברום מקום חשוב.

מן התצלומים הרבים שהצלחנו לרכז (שלש מאות צילומים ותמונות — לאו מילתא זוטרתא הם) ניבטים אלינו דיוקנאותיהם המאירים של אבות ובנים, דורות שחלפו ואינם, זקנים ונכדים בעמדות שונות, בבית־הכנסת ובבתי־מדרשות והקלויזים הרבים, במוסדות תורה ותרבות, בבתי־הספר וזרמי הצבור לכוונֵיהם, דורות שלמים המעורים בחיי העם ומורשתו ונושאים — כל אחד בדרכו הוא — חלום תקומתו יחד עם חלום ציון. דאגנו לכך שהספר יקיף וישקף את יהדות זו על כל שכבותיה, תנועותיה וזרמיה, מתחילת התהוות הקהילה ועד לחורבנה, מוולברום התורנית והמסורתית והחסידית ועד ל„בונד". כך דאגנו שכל רשימה או סקירה יהיו מהימנים ככל האפשר. עם התחלת הדפסת הספר דובר על היקפו בגבולות של כארבע מאות עמודים. והנה במשך הדפסתו נתרבה החומר כשם שנתרבו הנושאים. כל מדור מהווה פרשה בפני עצמו, ועל כולם מדור השואה שמפאת חשיבותו ניתן לו סימון מספרי מיוחד המהוה כספר שלם בפני עצמו ומכיל כ־270 עמודים. במאמרי השואה בולטים קשרי האחוה והמסירות שקשרו אנשי וולברום היהודית בעת צרה ויגון. רבה היתה העזרה במצבים הקשים ביותר מטעם אלה שיכלו לעזור, והודות לעזרה זו ניצלו רבים מכליון. הפתעה נעימה גרם לנו פרי עמלנו בספר־הזכרון שגדל מחודש לחודש עד שהגיע למעלה מתשע מאות עמודים. לוולברום היהודית נחשב דבר זה להישג כביר הראוי לציון מיוחד. למעלה מאלפיים שמות ריכזנו ברשימת קדושי וולברום המוגשת במדור השואה.

בטוחני שלא מעטים ישאלו עלי, העורך, מה הקשר ביני לוולברום ולספרה. אמנם מלבד עבודתי זה עשרות שנים בחקר הנגינה היהודית וספרותה — אני פעיל זה שנים גם בהשתתפותי בפרי־עטי בספרי־יזכור. אני משתתף בספרי ה„אנציקלו־

פדיה של גלויות" ובעשרות ספרים אחרים של ערים שונות בחבלי רוסיה הגדולה במאמרים על נושאים שונים כמומחה לדבר. ברם ישנו עוד גורם מכריע נוסף. וולברום היהודית היא עיר־מולדת אבותי ואבות עבותי לבית ברוקנר במשך דורות. אני לא ישבתי בה מעולם, אבל היא היתה מולדת משפחתי מצד אבי. (אני עצמי יליד זגלמביה), ומשום כך היתה תמיד קרובה ללבי ולנפשי, ואף ביקרתי בה פעמים רבות בשנות נעורי עם אבי ר' אליעזר ברוקנר יליד עיר זו ומבקר אצל קרובי הרבים וידידים שבעיר. וכה נזדמן לי להכיר את יהודיה ואת ארחות חייהם ותכונות נפשם ולהוקירם. וזוהי הסיבה שמיד עם פנייתם של עסקני הספר אלי בהצעה לקבל עלי את עריכתו, נעניתי מיד ללא היסוס, על אף הזמנות אחרות שהוצעו לי באותו פרק, וניגשתי מיד לחטט בארכיונים ובספריות, לתהות על היש והאין של עיר זו, והשקעתי מאמצים רבים בהשגת חומר אוטנטי ממקורות ראשונים ולהעלות נשכחות מימים עברו, ועבודה זו לא היתה קלה כל עיקר, כי בכל מקום שפניתי להסטוריונים ולמקורות בשאלות על וולברום היהודית נעניתי בשלילה, כי על וולברום היהודית כמעט שלא נכתב ונרשם כלום בהיסטוריוגרפיה היהודית, ובכל זאת הצלחתי, הודות לבקיאותי במקורות, למצוא חומר מספיק שעליו ביססתי את דברי ימי העיר. חומר זה חיכה כנראה לידים מטפלות זמן רב, ורק עם גשתי לעריכת הספר הוא בא על תקונו וגאולתו. וכה יכול כל קורא לקבל מושג ותמונה ברורים על קהילת וולברום ויהודיה, ואפילו יוצאי וולברום ימצאו כאן דברים לא מעטים שהצלתים משכחה. אני, כנצר ממשפחת ברוקנר הוולברומ־ית, מוקיר מאד את פעלם הטוב של יוצאי וולברום בישראל לשמה של עיר ואם, ששמה הטוב הלך למרחוק ומשך אליה לבבות רבים. עיר שכזו ראויה ליד ושם בחיינו. ואשרי האיש שיכול היה לתרום לעבודה יקרה זו, של מתן חיים לקיבוץ יהודי רב־ערך שהשיגתו יד השואה והכריעתו לעפר.

נדמה לי שלא היו בוולברום אנשי שם, פרט לכמה רבנים גדולים. לא סופרים מפורסמים, לא אנשי מדע דגולים ואף לא אישי צבור חשובים במדינה. שמה לא היה מופיע בעתונות. לא היו בה מאורעות יוצאים מגדר הרגיל. לא התפרסמה במחלוקות ודברי ריבות; ואף פרעות וגירושים לא היו בה. ובימי מלחמת העולם הראשונה, כשהעיר נמצאה בקרב החזית בין האוסטרים והרוסים, לא נזכרה בפירוש (מטעמי צנזורה); ורק מתוך צרופים ומתוך „סמוכין לדבר" ידעו שהמדובר הוא בוולברום.

התענינתי תמיד, בגלל קשרי משפחה, בוולברום, וכשהייתי נתקל בשם מקום זה בעתונות לעתים רחוקות מאד, הייתי קורא בענין רב על העיירה, העיר וישובה היהודי, על הוויתה היהודית, ועצם קרבתי המשפחתית ביארה לעצמי את „הענין המיוחד" שלי בוולברום. קהילת וולברום קהילה ישנה היא. ימי חייה — שנות דורות, ראשיתה מעורפל, וראשית זו נראתה לי כמשהו „סמלי": כמשהו מיוחד, שנתקפלו בה פרשיות רבות־רמז לדמותן של „גליות וקהילות".

בספר זה ימצא הקורא ידיעות רבות, מחכימות ומלאות ענין על העיר וולברום -- על ראשיתה, על ימי פריחתה ועל חורבנה. תוכו רצוף אהבה רבה לעיר זו מידי כותביו, שרובם בניה, מאלה שיצאוה לפני ימים רבים ומאלה שישבו

יחד עם אחיהם המומתים עד הסוף וניצלו בנס, ובדרכים לא־דרכים נטשו את ארץ הגזירה ועלו לישראל.

כעורך הספר גבר בי הרצון לציין לשבח את המסירות ואת האהבה למופת שיחיאל בן־פורת וגיסו משה לובלינג גילו בעבודתם המאומצת, לתת לבני־עירם ספר יקר־ערך זה שחשיבותו אינה רק עם הופעתו בשבילנו, אלא גם לבנינו ולדורות הבאים. שני חברים אלה, לא רק שהיו היוזמים והמעוררים לפעולה, אלא הם היו גם המבצעים בעצמם, ולא חסכו עמל, זמן ומאמצים קשים בכדי לקיימה ולהשאיר יד וזכר לעיר מכורתם ולקהילתם. ורשאי אני להעיד, שהאדישות שבה נתקלו מצד חלק מבני עירם — אדישות השכיחה בכל עיר ועיירה — לא החלישה את מרצם, אלא רק דרבנם להגביר את פעולתם ולהוסיף חיילים. הם עבדו עבודת נמלים ממש במציאת חומר והזמנת מאמרים אצל אלה שהשתתפו במלחמת השואה ואסון חורבן עירם עבר לעיניהם, נוסף על המאמצים למצוא מקורות לכספים הדרושים, ועל כך יבואו על הברכה. שלמי תודה גם לחבר הועד בנימין כ״ץ על עזרתו החשובה באיסוף מאמרים ואמצעים כספיים. יבואו נא על הברכה גם בני וולברום בישראל ובחוץ־לארץ שבזכות מסירותם ראה הספר אור. וברכות מיוחדות לחברים יחיאל הוכרמן, אלטר נוננברג, ד. מ. צוקרמן ויוסף ישראל וולנר באמריקה שפעלו בין יוצאי עירנו שם וסייעו לנו בביצוע משימתנו. בהזדמנות זו אני מודה לד״ר שלמה ביקל המסאי־הסופר באמריקה על עזרתו בעבודת עריכת המאמרים של המשתתפים הוולברומאים באמריקה לפי האורטוגרפיה ביידיש האמריקאית. תודה מיוחדת אני חייב להנהלת „יד ושם״ בירושלים ולספריה הלאומית של האוניברסיטה העברית בירושלים, וכמו כן לארכיון הציוני הכללי שע״י הסוכנות היהודית, על שאיפשרו לי להציץ לגנזי עתונים וספרים ולהשתמש בהם לצרכי הספר.

וולברום על מטה איננה עוד, ואך שרידיה וניצוליה המעורים באדמת ישראל, הממשיכים לתרום חלקם לתרבותנו ולעת־דנו, למאבקינו ולמערכותינו בכל אתר ואתר — פני התמיד הם לוולברום היהודית כנר־נשמה לדורות העבר ולטבוח־ החורבן, ושרידיה החיים המרוחקים מרחק ארצות וגבולות מקברי האחים של קדושי וולברום לעולם לא ישכחו את עיר־קהילתם בה נעוצים שרשים ראשוניים שלהם. בין האנדרטות השונות המוקמות בעולם לזכר חללי השואה הנאצית יהיה ספר זה בטוי הולם לזכר קדושי וולברום והוא יתפוס את מקומו בין שאר ספרי השואה של התקופה ובספרות ההיסטורית של ימינו.

זכינו לסיים את העבודה הגדולה בהוצאת ספר־הזכרון לקהילת וולברום, הודות לאלה שצידדו בכל כוחם בפעולה זו, ביצאם מתוך הנחה כי אין דרך ראויה יותר לכך מאשר הוצאת ספר על וולברום העתיקה שישמש מצבה ספרותית והיסטורית לדורות.

זהו אחד הספרים הקרויים ספרי־יזכור שאין ערוך להם. לא זו בלבד שהוא מביא פורקן לאלה שראו את החורבן בעיניהם ונחמה פורתא לכל מי שנפשו קשורה בעיר הזאת ולבבו חפץ להקים לה יד ושם, אלא הוא גם מכיל עובדות וידיעות לאין שיעור, שגם אלה שחזו את המעשים מבשרם לא ידעו אותן. הללו יהוו חומר בידי ההיסטוריון העתיד לכתוב את תולדות היהודים בגלות אירופה,

שהרי התעודות הכתובות בארכיון ובאוספים של קהילות, של מוסדות ושל יחידים ירדו לטמיון, ולא נשתייר מהם אלא קטעי־קטעים מפוזרים. ובבוא ההיסטוריון לכתוב בעתיד את תולדות הקהילות היהודיות באירופה לא יעשה זאת על סמך של כל מיני אזכרות, אלא יסתייע בחומר רב חשיבות שנאסף בלפרי־הזכרון.

אנו מגישים את הספר ליוצאי העיר החרבה בישראל ובעולם ולקורא היהודי כאן ובגולה, מתוך הכרה שעשינו כמיטב יכולתנו להעלאת דמותה של קהילתנו הקדושה והנצחתה על אישיה, מוסדותיה, מפעליה והמוני יהודיה הנלבבים הי״ד. ומתוך תקוה ותפילה שדמותם הזכה, חייהם הטהורים וקידוש שם שמים וישראל בעלותם על מוקד השמדה, יחוקקו לעד בזכרוננו ובזכרון הדורות הבאים וישמשו לנו ולהם נר־תמיד, לאורם נלך וזכרם לא יסור מאתנו לעד. יהי זכרם ברוך ונשמתם צרורה בצרור חיי העד של האומה.

מ. ש. גשורי (ברוקנר).

ב״ה, ירושלים, אלול תשכ״ב.

פראלאג צום יזכור־בוך

פונם רעדאַקטאָר

צוואַנציג יאָר זיינען פערגאַנגען זייט יענע טעג ווען די יידישע קהילה וואָלבראַם איז פארשניטן געוואָרן דורך די דייטשע נאַציס און זייערע מיטהעלפער, פאַליאַקן און אוקראַינער. אָבער די שטימע פון בלוט שרייט ארויס פון דער ערד און מאָנט פון די איבערגעבליבענע יידן, דעם לעצטן דור פון אירע געבוירענע, אויפצושטעלן אַן אָנדענקן צו די לויטערע נפשות. ווי אזוי קען מען ענטגעגנקומען די דאָזיקע שרעקליכע פאָדערונג, ווער קען געבן א צאָל צו די טויזנטער וואָס זענען פארשניטן געוואָרן, און ווער וועט איבערליפערן זייערע נעמען? די פראגע פון ארויסגעבן א ספר־זכרון עגבערט אין די מוחות פון אלע עסקנים פון יעדע שטאָט און שטעטל וואָס זענען געוואָרן פארטיליגט. און יעדער איינער שטייט פאר פארשידענע שוועריקייטן, און באַזונדערס וועגן די מיטלען און שאַפן מאַטעריאל פאר זייער געשיכטע, און די לעזונג איז ניט לייכט און איז אָפּהענגיג אין די אָפּפערוויליקייט און אויסדויער פון די וואָס שטייען אין די שפיץ פון די שטאָט־לייט און זייער ארגון. און עס איז גוט וואָס אונזער טייל איז צווישן די וואָס האָבן זוכה געווען צו זען זייער שטרעבונג וואָס איז פון א פאַנטאַזיע געוואָרן א פראקטישע טאַט, און אלס בעוויז דינט דאָס בוך „אונזער וואָלבראַם" וואָס גייט אַריבער פון רשות פון די וואָס האָבן זיך באשעפטיגט מיט זיין ארויס־גאַבע און געוואָרן א „בוך פאר אלע", ניט נור פאר די וואָלבראַמער געבוירענע, נאָר אויך פאר יעדן איינעם וואָס וועט האָבן אין אים א אינטערעס.

מיר קומען ניט אין אונזער בוך רימען די שטאָט און הייבן זי, נאָר בלויז צו דערציילן. וואָלבראַם איז ניט געווען א „אם בישראל" אין די פוילישע מדינה, נאָר איינע פון אירע טעכטער, און אויף די דאָזיקע טאָכטער קומען מיר צו דער־ציילן. מיר דערציילן — אין פארשידענע ליטעראַרישע פאָרמען — איבער די געשיכטע פון אירע יידן, איבער דעם אָנהויב פון איר קהילה, איבער אירע גדולי־התורה און חסידיזם, איבער די פאָליטישע און געזעלשאַפטליכע באַוועגונגען וואָס האָבן געענדערט די געזעלשאַפטלעכע צורה זייט דורות, איבער אירע עסקנים וואָס האָבן איר פארטרעטן. מיר דערציילן און מאכן צוריק לעבעדיג אין געדעכטניש אירע שפרודלהאַפטע לעבנס־עפאָכן, ערציילן איר ביטערן סוף און בעווײנען איר חורבן און פארלוסט פון אירע טייערע נפשות. די יידן זענען געווען די הויפטבויער פון שטאָט און זיי האָבן אנטוויקלט מיט זייער פלייס און פעאיקייט איר האנדל און פארבינדונגען. א וויכטיגער פאַקטאָר צו איר פראָגרעס איז געווען איר גוטע געאָגראַפישע פּאָזיציע, סיי דורך די באַן־פאר־

בינדונג דעמבלין־דאמבראָוואָ־ווין וואָס האָט פארבונדן די שטאָט מיט אנדערע ווייטע און נאָענטע שטעט, און סיי דורך הויפּט־שאָסעען צווישןביידע עקן פון פוילן, און געדינט א צענטער פאר פארשידענע שטעט און דערפער נעבן איר. און אדאנק איר געאָגראפישע לאגע איז וואלבראָם געוואָרן אן אסטראטעגישער פונקט און קנאָטן־פונקט פאר פיל שטעטלאך אין די אומגעגענט. וואָלבראָם איז געווען א זיצפּלאַץ פון גרויסע רבנים וואָס האָבן זיך פאראייביגט אין ספרים וואָס זיי האָבן פערפאסט און אין די שאלות־תשובות־ליטעראטור פון גאונישע פוסקים וואָס האָבן מיט זיי צוזאמען געארבעט אין דעם געביט. אין איר האָבן געווירקט די חסידישע רעבעס רבי יקותיאל, דער גרויסער רבי חיים און די רעבישע דינאסטיע פון רבי אלטער ראָטנבערג, אן אייניקל פון דעם גרויסן רבי מאירל פון אפט און פון רבי דודל לעליווער.

ווען מען קומט שילדערן וועלכן יידישן ישוב ס׳איז, איבערבליקט מען פריער דעם אקטיוו און פאסיוו, און מען נעמט אין בעטראכט דעם אלטן איינוואוינער פון ישוב. און דאָ מוז מען בעצייכנען, אז וואָלבראָם איז געווען גערעכנט צווישן די אלטע יידישע קהילות אין פוילן. זי האָט געהאט אן אלטן בית־עולם מיט אלטע מצבות, און צייכענס פון אן אלטע שול. טראָץ איר אלטקייט איז וואלבראָם ניט געבענשט געוואָרן מיט א מאנאָגראפיש־היסטאָרישע ליטעראטור, און דאָס ביסל וואָס איז געווען — איז פארלוירן געגאנגען. עס איז אלזאָ געווען נייטיג צו מאכן א גרויסע אנשטרענגונג אויף צוזאמענצוקלייבן דאָקומענטן און רעדעוודיג מאכן מענשן פון די כלל־טוער אין פריערע צייטן און זיי מונטערן צו דערציילן פון זייערע זכרונות און איבער די פארשידענע פראָבלעמען פון שטאָט, נאָך גרויסע אנשטרענגונגען איז עס די עסקנים פון יזכור־בוך געלונגען צוצוציען מענשן וואָס האָבן פיל געלייסטעט פארן ספר־הזכרון. דאָס בוך איז אלזאָ א קאלעקטיוו־שאפונג פון ניט ווייניג באטייליגטע, און אין זיינע קאפּיטלען צאפּלט די נשמה פון איר טייער פאָלקס־יידישקייט, מיט איר מסירות־נפש און יושרדיקייט, מיט איר מענשן־ליבע און פאָלקס־ליבע, מיטן פלאם פון צדק און אמת וואָס זענען געווען איר אטעמצוג, מיט אירעליידן און פריידן און בראך צוזאמען. אין בוך באטייליגן זיך אויך וואָלבראָמער וואָס זיצן יעצט אין אמעריקע און קאנאדע. מיר האָבן זיך די מי געגעבן אויפצולעבן צוריק וואלבראָם אין דעם בוך, אויסצורעכענען אירע אינסטיטוציעס און אנשטאלטן, פערזענליכקייטן און פארטייען וואָס האָבן געלייסטעט פאר איר גוטסטן. וויכטיג מאטעריאל איז געזאמלט געוואָרן טראָפּנווייז, מיט שמערץ און טרויער, מיט גרויסע שוועריקייטן, מיט אונענדליכע געדולד, מיט גרויסע ליבע און ערפורכט צו דער קהילה און אירע יידן, צו אלע אונזערע טייערע וואָס זענען געווען און ניט מער דאָ. דאָס מאטעריאל וואָס ערשיינט אין בוך איז צו אונז געקומען ניט צופעליג נאָר פלאנמעסיג, לויט באשטימטע רובריקן.

די וואָלבראָמער יידן זענען געווען גאנצע יידן, מיט אן אייגענעם נוסח און סטעמפּעל, און גאנצע מענשן, און אויך שטארק און געזונד קערפּערליך און גייסטיק. זייער לעבן האָט געהאט א בעזונדערן יידישן רייץ און א מענשליכן טעם, כאָטש די עקזיסטענץ־באדינגונגען זענען ניט געווען גוט, און טראָץ די גייסטיגע

צעברעקלונג. דאָס זענען געווען יידן וואָס האָבן מקדש השם געווען מיט פאַר־שידענע וועגן, ליב געהאַט יידן גאַנץ נאַטירליך און געשטרעבט צו אמת און גאולה. און די דאָזיקע אויפגאַבע האָבן זיי פאַרשפּרייט אין אַלע זייערע עמיגראַ־ציע־פּלעצער. די וואָלבראָמער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט נאָך אַן אייגנ־שאַפט, אַן אייגנאַרטיגע, דאָס איז די לוסט צו וואַנדערן אים אינערן פּוילנס. די וואָלבראָמער יידן האָבן ליב געהאַט דעם פּראַקטישן „ויסעו ויחנו". זיי האָבן זיך ניט באַגניגט מיט די פיר איילן פון זייער שטאָט. זיי האָבן פאַרלאָזט מאַסנווייז וואָלבראָם און זיך באַזעצט אין יעדע שטאָט און שטעטל אין פּוילן און זיך באַשעפטיגט מיט פאַרשידענע געשעפטן און אַרבעט. עס איז ניט געווען כמעט קיין שטאָט און שטעטל אין פּוילן ווי עס האָבן זיך ניט באַזעצט וואָלבראָמער יידן, און זיי האָבן געשאַפן אַ גוטן נאָמען זייער געבורט־שטאָט מיט זייער לעבנס־שטייגער. מען קען פעסטזעצן, אַז וואָלבראָמער יידן זענען געזעסן אין אַנדערע פּוילישע שטעט און שטעטלאַך פיל מער ווי עס זענען געווען אין וואָלבראָם זעלבסט. מען האָט זיי געקענט זען אין וואַרשע און לאָדז, טשענסטאָ־כאָוו און לובלין, און אין אַלע זאַגלעמביע־שטעט, און מיט די פּוילישע אָקופּאַציע פון אויבער־שלעזיע האָבן די וואָלבראָמער פאַרכאַפּט געווויסע פּאָזיציעס אין אַלע שלעזישע שטעט מיט קאַטאָוויץ אין דער שפּיץ און זיך פאַרשאַפט עקאָנאָמישע פּאָזיציעס ווי נאָר זיי האָבן זיך געוואָנדן. אין וואָלבראָם זעלבסט האָט מען כמעט ניט געפילט אַז עס האָט זי עמיצער פאַרלאָזט. אים קעגנטייל. זיי זענען געווען אַ ברכה פאַר זייער קהילה און געהאָלפן שאַפן סדור און פּרנסה פאַר זייערע קרובים וואָס זענען געבליבן אין שטאָט, און אין זייערע נייע זיץ־פּלעצער האָט מען זיי געלויבט פאַר זייער פלייס און יושר, באַגניגן זיך מיט ווייניקעס. דער וואָלבראָמער גוטער און וואַרימער באָדן האָט אַרויסגעשפּראָצט אַלעס גוטס. דער וואָלבראָמער פעטער און פרוכטבאַרער באָדן האָט אַרויסגעגעבן שיינע נאַטור־פאַרבן. אַלע זיינע אייגנשאַפטן פון אירע יידן האָבן געשטאַמט פון איר און פון דאָרט שטאַמט די בערייטשאַפט צו קעגנזייטיקע הילף און די גוטע פאָלקסטימליכ־קייט, דער גייסטיקער אַריסטאָקראַטיזם, דער יושר און עניוות.

פון די פאַרשידענע פאָטאָגראַפיעס (דריי הונדערט בילדער איז ניט קיין קליינע צאָל) לייכטן צו אונז די ליכטיגע געשטאַלטן פון טאַטעס מיט קינדער, זיידעס און אייניקלעך אין פאַרשידענע פּאָזיציעס, אין שולן און בתי־מדרשות, און אין פאַרשידענע קלויזן, אין די תורה און קולטור אַנשטאַלטן, אין שולן און פאַרשידענע שטרעמונגען, גאַנצע דורות פונם פאָלק און זיין טראַדיציע מיט טעמעס וועגן שיבת ציון. מיר האָבן געזאָרגט דערפאַר אַז דאָס בוך זאָל אַרומ־נעמען דאָס דאָזיקע יידנטום אין אַלע אירע שיכטן באַוועגונגען און שטראָמען, זייט די עקזיסטענץ פון די קהילה ביז איר חורבן, פון טראַדיציאָנעלן און חסידישן וואָלבראָם ביז צום „בונד". אויך האָבן מיר דערפאַר געזאָרגט אַז יעדע איבער־זיכט אָדער באַריכט זאָלן זיין אויטענטיש. ביים אָנהויב דרוקן דאָס בוך האָט מען גערעט וועגן אַן אומפאַנג פון 400 זייטן. אין די דרוקצייט איז צוגעקומען פיל מאַטעריאַל. איבער 10 אָפּטיילונגען קומען אינם בוך, און באַזונדערס די אומקום־אָפּטיילונג אומפאַסט איבער 270 זייטן, כמעט אַ בוך פאַר זיך. אין די אומקום־

אַרטיקלען זעט מען גאַנץ קלאָר די ברידערשאַפט־פעדעם וואָס האָבן פאַראייניקט די אחים־לצרה אין די גרעסטע און שווערסטע צייטן, ווי זיי האָבן זיך געגנזייטיק אונטערשטיצט און געראַטעוועט מיט וויפיל זיי האָבן געקענט, און א דאַנק די דאָזיקע הילף זענען פיל וואָלבראָמער ניצול געוואָרן פון אונטערגאַנג. אָן אָנגע־נעמען איבעראַשונג האָט אונז פאַראורזאַכט דער ספר־הזכרון וואָס איז געשטיגן ביז איבער ניין הונדערט זייטן. פאַר דאָס יידישע וואָלבראָם איז עס א גרויסע דערגרייכונג וואָס פאַרדינט באַזונדערס צו בעטאָנען. איבער צוויי טויזנט נעמען האָבן מיר קאָנצענטרירט אין די רובריק פון „שואה”.

ניט ווייניקע וועלן פרעגן אויף מיר, דער רעדאַקטאָר, וואָס בינדעט מיך צו וואָלבראָם און צו איר בוך. איך בין אלס א שרייבער בעטייליקט אין צענדליגע יזכור־ביכער איבער פאַרשידענע טעמעס. אָבער דער הויפט־פאַקטאָר איז וואָס דאָס יידישע וואָלבראָם איז די געבורט־שטאָט פון מיינע עלטערן און זיידעס זייט אייניגע דורות (איך אליין בין א געבוירענער אין זאַגלעמביע), און איך האָב אין מיינע יוגנט־יאָרן צוזאַמען מיט מיין פאָטער ר׳ אליעזר ברוקנער, א וואָלבראָמער פון געבורט, באַזוכט אין שטאָט און באַקענט מיינע פילע קרובים, און אזוי האָב איך געהאַט די געלעגנהייט קענענצולערנען די שטאָט. און דאָס איז די אורזאַך וואָס באַלד נאָכדעם וואָס די עסקנים פון ספר האָבן זיך צו מיר געווענדעט מיטן פאָרשלאַג איבערצונעמען די רעדאַקציע איבערן ספר האָב איך עס גלייך אַקצעפּטירט, ניט קוקנדיג אויף אייניגע באַשטעלונגען אויף אַנדערע ספרים וואָס האָבן געוואַרט אויף מיין באַשלוס. איך בין באַלד צוגעטרעטן צו נישטערן אין די אַרכיוון און ביבליאָטעקן און זוכן מאַטעריאַל וועגן וואָלבראָם, און צום באַדויערן האָב איך געמוזט קאָנסטאַטירן אז אין די יידישע היסטאָריאָ־גראַפיע איז וואָלבראָם כמעט ניט דערמאָנט. און דאָך איז מיר געלונגען צו געפינען גענוג מאַטעריאַל וואָס האָט געדינט אלס באַזע צו שרייבן די געשיכטע פון דאָס יידיש וואָלבראָם. איך בין זיכער אז אפילו די וואָלבראָמער וועלן אין ספר געפינען פרטים וואָס זענען פאַר זיי געווען אומבעקאַנט. איך, אלס אָפּשטאַמ־לינג פון די וואָלבראָמער ברוקנער־משפחה, ווייס אָפּצושעצן די גוטע טאַט פון די יוצאי וואָלבראָם אין ישראל אין אַרויסגעבן דעם ספר־זכרון. די דאָזיגע שטאַט איז ווערט צו אן אָנדענק, און גוט האָבן געטאָן די אלע וואָס האָבן זיך בייגע־שטייערט און געהאָלפן אַרויסצוגעבן דאָס בוך.

אלס רעדאַקטאָר פונם בוך פיל איך מיך פאַרפליכטעט צו דערמאָנען די ליבשאַפט און איבערגעבנהייט פון יחיאל בן־פורת און משה לובלינג זיין שוואָגער צו די אויפגאַבע אַרויסצוגעבן דעם ספר־זכרון פאַר וואָלבראָם. זיי ביידע, זענען געווען ניט נאָר די איניציאַטאָרן און וועקער צו די אַרבעט, זיי האָבן ניט געשפּאָרט קיין מי, צייט און שווערע אָנשטרענגונגען אום די זאַך אדורכצופירן. און איך מעג זאָגן, אז דער סקעפּטיציזם פון א טייל פון זייערע שטאָט־חברים האָט ניט אָפּגעשוואַכט זייער ענערגיע. אים קעגנטייל, זיי זענען נאָך געוואָרן מער אַנטשלאָסן ממשיך צו זיין זייער טאַט, צו זוכן מאַטעריאַל און מיטלען און זאַמלען אַרטיקלען ספּעציעל ביי די וואָס האָבן מיטגעמאַכט דעם חורבן אויף זייער לייב. א דאַנק קומט אויך דעם חבר בנימין כ״ץ פאַר זיין מיטהילף צו זייער אָנשטרענ־

גונג צו שאפן מאטעריאל און געלד. א ספעציעלער דאנק קומט די וואָלבראָמער אין ישראל און אויסלאנד וואָס אַ דאנק זייער איבערגעבנהייט זעט דאָס בוך דאָס ליכט פון די וועלט. א בעזונדערן דאנק די חברים יחיאל האָכערמאן, אלטער נונבערג, ד. מ. צוקערמאן און יוסף ישראל וועלנער אין אמעריקע פאר זייער הילף אין ארטיקלען און געלדמיטל. ביי דער געלעגנהייט דאנק איך זער ד״ר שלמה ביקל, עסעאיסט און ליטעראַט, אין ניו־יאָרק פאר זיין רעדאַגירן די יידישע ארטיקלען פון די וואָלבראָמער אין אמעריקע לויט די יידישע אָרטאָגראפיע פון אמעריקע. אויך קומט א גרויסער יישר־כוח די לייטונג פון „יד ושם״, די נאַציאָנאל־ביבליאָטעק פון די העברעאישע אוניווערסיטעט און דעם ציוניסטישן ארכיוו פון די יידישע אגענץ אין ירושלים פאר זייער ערלויבן מיר אדורכצוקוקן פארש־דענע צייטונגען אין ביכער ווי אויך זאָקומענטן און זיך מיט זיי באנוצן פאַרן ספר.

דאָס „וואָלבראָם של מטה״ עקזיסטירט ניט מער. אָבער אירע אנטרונענע וואָס געפינען זיך אין ישראל און זענען ממשיך צו געבן זייער טייל צו אונזער קולטור און צוקונפט, צו אונזער גערוואנגל איבעראל — זייער געזיכט איז אימער געווענדעט צום יידישן וואָלבראָם ווי א נר־תמיד צו די פארגאנגענע דורות און צו די אומגעקומענע פונם חורבן. די וואָלבראָמער וואָס לעבן זער ווייט פון די ברידער־קברים פון די וואָלבראָמער קדושים וועלן קיינמאָל ניט פארגעסן זייער שטאָט אין וועלכע ס׳איז געשטאנען זייער קינדער־וויג. צווישן די פארשידענע אָנדענקנס וואָס מען שטעלט אויף אויף די וועלט צום אָנדענקן פון די נאַצישע אומקום־קרבנות וועט דאָס בוך דינען אלס פאַסיקער אויסדרוק צו די וואָלבראָמער קדושים אנדענקן, און ער וועט פארנעמען זיין פלאַץ צווישן די איבריקע אומקום־ביכער פון די עפּאָכע און אין די היינטיקע היסטאָרישע ליטעראַטור.

מיר האָבן זוכה געווען אָפצושליסן די גרויסע ארבעט ביים ארויס־געבן דעם ספר־הזכרון פאר די וואָלבראָמער יידישע קהילה. א דאנק די וואָס האָבן אונטערשטיצט דעם געדאַנק, ארויסגייענדיג פונם שטאנדפונקט אז עס איז נישטאָ קיין פאַסיקער וועג דאצו ווי ארויסצוגעבן אַ בוך איבער דאָס אלטע וואָלבראָם וואָס זאָל דינען אַ ליטעראַרישע און היסטאָרישע מצבה פאר דורות, און ווען עס וועט קומען דער היסטאָריקער צו שרייבן די געשיכטע פון די יידישע קהילות אין אייראָפּע וועט ער עס טאָן ניט אויף גרונט פון פארשידענע אזכרות, נאָר וועט זיך העלפן מיטן וויכטיגן מאטעריאל געזאמלט אין די ספרי־זכרון. און דאמיט געבן מיר איבער דאָס ספר צו די יוצאי וואָלבראָם אין ישראל און די יידישע וועלט זייענדיג איבערצייגט אז מיר האָבן געטאָן דאָס בעסטע אויף צו שילדערן געטריי דאָס בילד פון די קהילת וואָלבראָם און פאראייביקן זי מיט אירע פערזענליכקייטן, אינסטיטוציעס און אירע הארציגע יידן, און מיט די האָפנונג אז זייער ריין לעבן און קידוש שם שמים וישראל ביי זייער אומקום וועט זיין אויסגעקריצט אויף אייביק אין אונזער געדעכטניש און דינען פאר אונז אלע אַ נר־תמיד.

יהי זכרם ברוך!

ב״ה, ירושלים, אלול תשכ״ב.

מ. ש. גשורי (ברוקנער)

עם הופעת הספר

בדחילו ורחימו נגשנו להוצאת ספר יזכור זה, ובחרדת קודש הננו מגישים לשרידי וולברום בישראל ובתפוצות, מצבת ספר עלים מקודשים, על קדושים מעונים, זכרונות ותיאורים לשארית הפליטה.

הספר מעלה לעינינו את העבר הרחוק והקרוב של וולברום, ואת השואה האיומה שפקדה אותה עד סופה המר. רק מתי מספר נשארו לפליטה, מפוזרים בכל חלקי העולם, רובם בישראל.

דפיו של הספר ספוגים דם, סבל לא ישוער, שהיה מנת חלקם, ועל אבדן, קטל וחורבן. הדפים הללו מלחשים את האישי, הפרטי, מדברים אל הלב. כמו בת קול עולה נוף הזכרונות המגוון של ילדות תמימה, ושנות נעורים מתמרדים, מתרעננים ומתמשכים מחדש אל אותן שנים בעיירת המוצא העתיקה שנמחקה מעל פני האדמה בחורבן הגדול על ידי הנאצים ועוזריהם.

כל דף, כל שם וכל מעשה הקשורים בזכרונות ילדות. יעוררו רטט בלב כל אחד משרידי העיר באשר הם שם.

הספר נכתב בידי אנשים, ברובם שמות מוכרים מן העיר, מן הבית הישן. השתדלנו לספר לא רק על כליונם של יהודי וולברום, אלא גם ובעיקר על חייהם העשירים והיוצרים, על חייהם של קרוב לשמונת אלפים יהודים, ביניהם חסידים, לומדי תורה, מתקדמים, מפלגות, מוסדות ומפעלים, התופסים בזה אחר זה את מקומם בגלריה הכללית. דפים של זכרונות, על העבר הרחוק והקרוב. מאורעות ואירועים, תמונות מחייהם של יהודים בעיר, דברים שעודם זכורים ודברים שרק שמענו מספרים עליהם.

ולאחר כך — על החורבן האיום. דברי עדות של בני העיר ששרדו לפליטה, ושעליהם עבר האסון בכל פרטי התופת, על משפחות שלימות וענפות שנעקרו מן השורש. ובין היתר — תמונות וצילומים המזכירים ומעוררים במראה עיניהם. פה ושם הנך מוצא את עצמך בין רבים אחרים קרובים וידידים ואחרים שאינם עוד.

חיים תוססים של קהילה שלימה על הכל שהיה בה, שהתקיימה למעלה משש מאות שנה, נעקרה מן השורש, ונשאר מהם רק ערפל של זכרונות. והיה הספר הזה לזכרון אשר לא יתן לנו לשכוח.

עוד ב־1944, כשהגיעונו הידיעות המחרידות, הגינו את רעיון הנצחת קהילת וולברום. ואמנם הקימונו מצבה ביער הקדושים וכמו כן מצבה במרתף השואה על הר ציון בירושלים. ולבסוף הגינו את הוצאת הספר הזה.

לא בנקל עלתה בידינו הוצאת הספר. נתקלנו במכשולים אין ספור, ולא פעם עמדנו על סף היאוש. הנוכל במשימה גדולה זו? אך המטרה הקדושה להציב יד ושם לקהילתנו היא שעמדה לנו להתגבר על כל הקשיים. פנינו לאנשי וולברום בארץ ובחוץ לארץ. לא כולם נענו לנו, אולם מדי פעם בפעם נצטרפו חברים. עשינו כמיטב יכולתנו להנציח לדורות הבאים תעודת אמת על קהילתנו שנכחדה.

רב חלקם של כמה חברים שלקחו על עצמם את העבודה הקשה ורבת האחריות (בלי קבלת פרס) בחיפושים, באיסוף וליקוט חומר, תמונות, וגם כסף למטרה הזאת.

אנו מלאי הערכה למאמצים שנעשו מתוך יראת כבוד. תודתנו נתונה להם!

יחיאל בן־פורת (פולטורק)
בשם ועד ארגון יוצאי וולברום בישראל

פאַרוואָרט

מיט אן אינערליכן ציטער טרעטן מיר צו צום ארויסגעבן דאָס יזכור־בוך פאר דעם שארית־הפליטה פון די וואלבראָמער קהילה אין ישראל און אין דער וועלט.

דער פנקס אנטהאלט — פארהייליקטע בלעטער פון אונזערע פארפייניקטע מארטירער, זכרונות און שילדערונגען פאר דעם איבערבלייבניש נאָך דעם חורבן.

דאָס בוך שילדערט פאר אונז די נאָענטע און ווייטע פארגאנגענהייט פון אונזער שטעטל וואלבראָם, די גרויזאמע תקופה וועלכע האָט פארניכטעט אלעס און נאָר א קליין רעשטל איז געבליבן, צוזייט און צושפרייט אין אלע עקן וועלט און דער רוב אויך אין ישראל.

יעדעס זייטל פון דעם פנקס איז אָנגעזאפט מיט בלוט און ליידן, די בלעטער און זכרונות גיבן איבער דאָס פערזענליכע, עראינערונגען, טיילמאָל אינטימע, וועלכע מאכן ציטערן דאָס הארץ, פון א קינדהייט א נאיווע, פון יוגנט אויפברויז, און דאָס אלעס דערפרישט און באנייט די געפילן פון א גאנץ שטעטל וועלכעס איז אָפגעמעקט געוואָרן פון דער וועלט אין דעם גרויסן חורבן. יעדעס בלאט פון דעם בוך, יעדער נאָמען און אויך יעדער פאקט וועלכע זענען פארבונדן מיט די קינדהייטס־זכרונות. דערוועקן א ציטער ביי יעדן פון די איבערגעבליבענע שארית הפליטה פונם שטעטל. פון דער אלטער היים. מיר האָבן זיך באמיט צו דערציילן נישט נאָר וועגן אומקום פון וואלבראָמער יידנטום, נאָר דער עיקר וועגן זייער רייך און שעפעריש לעבן, דאָס שעפערישע און אלזייטיק לעבן פון טויזנטער יידן, חסידים, תורה לערנער, פראָגרעסיווע עלעמענטן, פארטייען און אָרגאניזאציעס און טיפן פארשידענע פונעם פאָלקס לעבן וועלכע זענען א באשטאנדטייל פון דער אלגעמיינער טיפן־גאלעריע אין יענער תקופה אויף דער יידישער גאס.

דער יזכור בוך נעמט אריין אין זיך ווי א קאליידעסקאָפ: זכרונות פון נאָענטע און ווייטע פארגאנגענהייט, געשעענישן און פאסירונגען, בילדער און פייזאזשן פון דעם יידישן לעבן אין שטאָט, זאכן, וועלכע מיר געדענקן נאָך און זאכן וואָס מיר האָבן געהערט דערציילן. און צום סוף פון דעם שרעקליכן חורבן וואָס האָט געטראָפן אונזער שטעטל צוגלייך מיט אנדערע הונדערטער שטעט און שטעטלעך פון פוילן און אייראָפע. דערציילונגען פון אייניקע לעבעדיקע עדות פונעם שטעטל וואָס האָבן אויף זייערע פלייצעס אויסגעטראָגן דעם גאנצן בעכער ליידן פונם נאצישן גיהנום. וועגן גאנצע משפחות, שטאמען און צווייגן וועלכע זענען אויסגעריסן געוואָרן מיטן וואָרצל. און צווישן אנדערע זעסטו

בילדער און פאָטאָס וועלכע דערמאָנען דיך ווי דו געפינסט זיך מיט דיינע נאָענטע חברים און פריינט וועלכע זענען ליידער מער נישטאָ. א לעבן א יאָדער־דיקס פון א גאנצער קהילה וועלכע האָט עקזיסטירט קארגע 600 יאָר, איז פלוצים אויסגעריסן געוואָרן מיטן וואָרצל און פארבליבן איז נאָר א נעפל פון זכרונות. זאָל דאָס דינען פאר א אָנדענקונג בכדי מיר זאָלן נישט פארגעסן.

נאָך אין יאָר 1944 ווען עס האָבן אונז אָנגעיאָגט די ערשטע שרעקליכע ידיעות, איז געבוירן געוואָרן ביי אונז דער געדאנק וועגן פאראייביקן דעם זכר פון וואָלבראָם, און פון מחשבות צו מעשים, האָבן מיר אוועקגעשטעלט א מצבה אין יער־הקדושים און אויך אין מרתף־השואה. און צו ענדע — דאָס יזכור־בוך.

נישט לייכט איז אונז אָנגעקומען דאָס ארויסגעבן דעם פנקס. מיר האָבן זיך אָנגעטראָפן מיט פארשידענע שטערונגען און נישט איינמאָל האָבן מיר כמעט ווי רעזיגנירט, פרעגנדיק זיך, צי וועלן מיר קענען אויספירן די גרויסע היסטאָרי־שע אויפגאבע? נאָר דער הייליקער ציל — אויפצושטעלן א דענקמאל פאר אונזער קהילה — האָט אונז געמוטיקט און טראָץ אלע שטערונגען, האָבן מיר זיך געוואָנדן צו וואלבראָמער יידן אין לאנד און אויסלאנד, נישט אלע האָבן זיך אָנגערופן, אָבער עס איז געוואקסן דער קרייז פון זאמלער, שרייבער און העלפער ביז מיר האָבן דעגרייכט אונזער־אייער ציל.

מיר האָבן געטאָן אלעס וואָס עס איז נאָר מעגליך געווען איבערצולאָזן פאר די קינפטיקע דורות די אמתע שילדערונג פון אונזער דעמאָרדעט שטעטל.

גרויס איז די לאסט פון עטליכע חברים וואָס האָבן גענומען אויף זיך די שווערע און פאראנטוואָרטלעכע ארבעט פון זאמלען, צונויפקלייבן מאטעריאלן און בילדער, געלט פאר דעם ציל.

מיר דריקן אויס אונזער טיפסטן אכטונג פאר די אנשטרענגונגען וועלכע זענען געמאכט געוואָרן מיט א טיפן רעספעקט, און מיר דריקן אויס אונזער דאנקבארקייט.

יחיאל בן־פורת (פולטאראק)
אין נאָמען פון ועד ארגון יוצאי וולברום בישראל

הכרת כבוד מיוחדת

לעובדי דפוס „הפועל המזרחי" ולמנהל מר אברהם ברלין שליט"א על שעשו במיטב יכולתם להחיש את הדפסת הספר, בעל היקף רב של למעלה מתשע מאות עמודים, ולזרז את הוצאתו בהקדם האפשרי, וכך איפשרו לסיים את הוצאת הספר במשך שמונה חדשים בלבד עד יום אזכרת קדושי וולברום המתקיימת במחצית השניה של חודש אלול.

המערכת והמינהלה של הספר מברכות את עובדי בית־הדפוס בהצלחה רבה בעבודתם, מלאכת הקודש, ובכתיבה וחתימה טובה לשנה החדשה.

מערכת „וולברום עירנו"

פרקי עבר

„על נהרות בבל שם ישבנו גם
בכינו בזכרנו את ציון" (תהלים)

מ. ש. גשורי (ברוקנר)

פרקי־היסטוריה של יהודי וולברום*

פרק ראשון: העיר.

עתיקות העיר. — שנת יסודה. — אחוזת המלוכה. — יהודים בכפרים דלוז'ץ, לובזוב, לגוטה וולברומסקה, נובהלונקה. — צומת דרכים. — החוק המגדבורגי. — שריפת העיר וכינון יריד ושוק. — כנסיות בדלוז'ץ ובוולברום. — פיתוח העיר. — חורבן העיר בידי השוודים. — מינהלת העיר ובעלותה. — הזמנת היהודים על ידי האזרחים לשבת בעיר.

וולברום היא אחת הערים העתיקות בפולין, אם לא העתיקות ביותר, השוכנת על נהר פוקשיבניצה או פוקשיביאנקה הנופל לתוך הנהר פרוסנו. הידיעה הראשונה על כינון וולברום אומרת, שהמלך ולדיסלב לוקיטק נתן מענק בצורת זכיון לבעלי וראשי הכפר דלוז'ץ, אחים־חורגים הנקובים בשמותיהם וולווראם והילארי, להקים ארבע טחנות מים, ויחד עם זה הטיל עליהם בשנת 1321 לברות את יערות הסביבה [1]) ולהושיב בה אנשים. ראשות המקום הופקדה בידי אחד מהם, שנקרא בשם וולווראם, וכה קם ישוב וולברום, הוא השם הנישא על העיר עד היום [2]). מהתאריך האמור למדים אנו, שהחל מהעשיריה השניה במחצית הראשונה של המאה הי"ד החלו ההכנות להלכה ולמעשה לכינון וולברום, ושגם עיר זו נהנתה מחסות מלכי פולין הראשונים שהראו בה ענין, בלי למצוא את הסיבות שגרמו לכך. מסתבר, שעיר זו נמצאה לפי המושגים הפוליטיים של אז במסגרת העיר הגדולה קראקוב, שבה בילו מלכי פולין בארמונותיהם, וממנה שלחו את

*) תקופת וולברום היהודית בידי פולין הבלתי־תלויה שלפני שלש חלוקותיה היתה תקופה מענינת שההיסטוריה אינה יכולה ורשאית להתעלם ממנה, כי וולברום — על אף המחסור בידיעות עליה בתקופת קיומה — תפשה מקום לא קטן בדברי ימי הישוב היהודי בפולין בכלל ובעיצוב דמותה האורגנית והרוחנית. אף כאן גרם מזלה של העיר, שבזמן שערים פחות ותיקות ויותר צעירות הסבו אליהן תשומת־לב יתירה — וולברום המונה מאות שנים נשארה מפגרת בשדה זה. אני עושה בזה נסיון לשחזר את קורותיה ולהחזיר לה את כבודה ומקומה בדברי ימי ישראל בפולין.

הוראותיהם במטרה לפתח את פולין על ידי יסוד ערים וכפרים, סלילת דרכי־מעבר לתנועת המסחר וכיוצא בזה. למושב החדש וולברום לא האיר המזל פנים, והתפתחותה היתה אטית מאד, ובתוקף הזמן ירדה ממדרגת עיר למושב. עם חלוקת פולין האחרונה ירדה וולברום למדרגת מושב עם ראש־כפר בראשה, ובמצב שפל זה המשיכה קיומה בכל תקופת שלטון רוסיה. ורק אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנות 1914—1918, כשמדינת פולין שוחררה מהרוסים, ומאוחדת כמלפנים הוכרזה כמדינה עצמאית, הוכרזה וולברום בשנת 1931 שוב כעיר [3]).

אדמת וולברום היתה כלולה באחוזות־הכתר של בית המלוכה הפולנית, ושכנה בין חלקי הגבעות הנישאות ביותר של רצועת הרמות בחבל אולקוש שרמתן הגיעה בסביבת העיירה ל־1600 מטר מעל פני הים. האדמה היתה אדמת בור ומכוסה יערות־עד על פני שטחים רבים. אפשר היה בתקופה ההיא לנסוע ימים ולילות ברחבי המדינה בתוך יערות עבות, יערות־בראשית, בלי לפגוש אנשים או שיירות בדרכים. היערות שכיסו חלק גדול משלזיה פשטו לתוך פולין והגיעו במלוא עוצמתם עד לנהר ויסלה ומעבר לה. הנוסעים ראו לפניהם רק שמים ויערות. מלכי פולין שמו לבם לשטח זה, הכלול בסביבת קראקוב, ואדיר היה חפצם להקים כאן ישוב בני־אדם בצורת עיר או מקום־מושב שישמש מעין מרכז לגרי הסביבה הקרובה והרחוקה ולעוברים־ושבים הנוסעים מרחקים גדולים וארוכים בערבות פולין ואוקראינה לרגל מסחרם, או שחשבו להפכה במשך הזמן למרכז מסחרי. ומאז שתקעו יחד בהברת היערות במקום הנועד למושב ובניהול תעמולה בין אכרים ואומנים לבוא ולהתישב שם — החל פיתוח המקום בהדרגה [4]). המרחק מוולברום לאולקוש — 19 ויורסט, לפיליצה — 14 וו., מתחנת הרכבת מיחוב — 20 וויורסט.

הכפר דלוז׳ק עצמו — הנחשב לאם העיר וולברום — לא נעלם ממפת המדינה. גם אחרי שנוסד המושב הקרוב וולברום, המשיך להתקיים ככפר ממשלתי במחוז אולקוש ובפרפיה וולברום ליד הכביש המוליך מזאבירצה לוודיסלאב. הכפר שוכן במרחק 4 ויורסט מוולברום ו־9 מפיליצה. מאז מחצית המאה הט״ו קיימת שם כנסיה שנבנתה ע״ש ניקולי הקדוש, שנהנתה מהכנסה טובה ומספיקה. בכפר היה מצוי פונדק ואחוזה. הכנסיה העדתית הקטנה התקיימה עוד מתקופת המלך זיגמונד השלישי. ובשנת 1780 שופצה מחדש כבנין של עץ. הכפר לא היה קטן לפי אוכלוסייתו. במחצית השניה של המאה הי״ח ישבו בו 360 גברים ו־447 נשים, עם 6 יהודים. בשנת 1827 היו בו 77 בתים, 512 תושבים, ושטחו השתרע ל־1060 מורגים. תושביו עסקו בסחר הבקר, וברשותם נמצאו נאות־דשא למכביר. עם יסוד וולברום שימש הכפר דלוז׳ק מרכז פעולה לפקידי הממשלה וממנו יצאו רצים ושליחים להמרצת פעולת הבניה וכיבוש השממה. דלוז׳ק נחשבת עד היום כאם נאמנה לוולברום.

לשלטון מחוז וולברום השתייך גם הכפר לובזוב, שנמצא במרחק וויורסט אחד מוולברום מצדה הדרומי־מזרחי. אף כפר זה השתייך למחוז אולקוש ולפרפיה וולברום. אוכלוסייתו עסקה במלאכת עשיית רעפים. בשנת 1827 נמצאו בכפר 114 בתים, 822 תושבים. בשנת 1884 — 157 בתים.

עוד כפר אחד בשם לגוטה וולברומסקה חוסה בקרבת וולברום העיר, והוא

נמצא במחוז אולקוש ומשתייך בתור פרפיה לוולברום. הכפר ערוך בצורת מושב, השוכן ליד הכביש מזאבירצה לוודיסלב. אוכלוסייתו: 156 גברים, 163 נשים, 45 בתים. מרחב הכפר — 867 מורגים. בשנת 1827 הפך לכפר ממשלתי, שהשתייך לפרפיה של גולאטשוב, ובו 35 בתים, 285 תושבים.

מסתבר, שבכל הכפרים הללו — וגם בכפרים קרובים אחרים — ישבו גם יהודים, שעסקו בחקלאות, ברוכלות ובמלאכת־יד שונות, ובתוקף צו הממשלה בזמן מאוחר נאלצו היהודים שישבו על אדמת אכרי הכפרים לעזבה לצמיתות ולעבור לערים, וכמעט כולם עברו לשבת בוולברום הקרובה. ורק בכפרי אחוזות ה„פריצים" ואדוני האחוזות הותרו להשאר.

הכפר נובה־לונקה נבלע בתוך תחומי העיר וולברום. היתה זו פרפיה שהשתייכה לוולברום ילמחוז אולקוש. בנובהלונקה התרכזו יהודי וולברום, והיהודים שעברו אליה מהכפרים שבסביבה אחרי שנאסרה עליהם הישיבה על אדמת האכרים מטעם השלטונות.

עוד בימים מקדם לפני שוולברום הפכה לישוב היה השטח הטריטוריאלי שעליו נבנתה העיר ידוע כמקום מעבר. וולברום וסביבתה הקרובה שימשו פרשת־דרכים לכבישים ודרכים מרכזיים בין ערים קרובות ורחוקות. מצבה הגיאוגרפי היה תמיד חשוב מבחינה צבאית ומדינית. וולברום שוכנת על הדרך הראשית המובילה מקראקוב. הדרכים שנסללו מפיליצה למיחוב ומאולקוש לז'ארנובצה מצטלבות דרך וולברום. מלבד זה שימשה וולברום תחנה בדרך הראשית המסחרית מאז שנת 1400 עבור הסוחרים מוורוצלב, צ'נסטחוב, לילוב וז'ארנובצה להובלת סחורותיהם הלוך ושוב. דרכים יצאו מוולברום גם לערים צדדיות שהיו בהן צומות־דרכים עם ערים חשובות אחרות בפולין. הסוחרים והעגלונים שהיו נוסעים מפולין הגדולה או מוורוצלב לקראקוב נזהרו ברורות שלא לחמוק מעיר־המעבר וולברום במסעיהם בצרוף איום להחרמת הסחורות המובלות למסרבים. באחרונה צורפה וולברום לשורת התחנות לאורך מסילת־הברזל הארוכה דמבלין (אז איבנגרוד בתקופת הרוסים) גראניצה — וינה בירת אוסטריה.

בשנים הרצופות אחרי יסוד המושב או העיר וולברום אין ידיעות איזה שהן עליה ועל מהלך קיומה והתפתחותה, פרט לזה, שהממשל התנהל בעיר לפי החוק הפולני. ורק בשנת 1445 עבר הממשל שינוי מסוים תוך הפקת תועלת מן החוק המגדבורגי שכונן המלך קזימירש יאגילונטשיק. המלך ההוא עשה עוד למעלה מזה לטובת העיר.

בעיר פרצה תבערה גדולה שהחריבה כמעט את הכל, ממש „כלחוך השור". אז טרם התקיימו מכבי־אש מסודרים, ותוך כך עלו על המוקד המסמכים והתעודות, ובהן הזכויות של החוק הגרמני. המלך יאגילונטשיק חידש בשנת 1485 אותן הזכויות, ותוך דאגה לתקומת העיר ופרנסתה העניק לעיר את הזכות ל„יריד" בן שלשה ימים רצופים ע"ש קטרינה הקדושה ויום־שוק אחד בכל שבוע. היריד והשוק שימשו לעיר מפתח כלכלי, שעזר לה להתבסס מחדש. הירידים נחשבו למוסד רב־ערך בחיי הכלכלה והצבור. לירידים באו סוחרים ממקומות שונים למכור את תוצרתם ומרכולתם או לקנות סחורה. העסקים היו נעשים ביריד. בו בוצעו

הלוואות, מקח וממכר של מפעלים שונים. ביריד היו עושים הכרות אנשים בני סביבות שונות, ואף נוצלו לענינים רבים שלא היה להם כל קשר למסחר. מובן, שלא כל הירידים היו בני חשיבות אחת. היו ירידים שהיו מושכים אליהם מספר רב של תושבים, סוחרים ואישים מכל הארץ. לירידים ראשיים נחשבו יריד גרומניץ (ע"ש החגא הקאתולית שנקרא „מריה גרומניצה") או ירידי לנטשנה, שאחרי מלחמות הקוזקים העבירו לשם את הירידים מלובלין. אך היו גם ירידים קטנים יותר, בעלי חשיבות מספקת, שיוכלו למשוך סוחרים רבים וכל מיני אנשים מכל הסביבה וממחוזות שכנים. ברם יריד וולברום לא נחשב ליריד בעל ערך היסטורי או ראשי, כי לא נזכר בתור כזה בשום מקום, והוא נכלל בין הירידים מהסוג הרגיל בכל עיר [5]).

מסתבר, כי בוולברום לא התקיימה כנסיה זמן רב, ותושביה הנוצרים הזדקקו לכנסיה הפרטית אשר בכפר דלוז'ץ. ההיסטוריון הפולני הנודע דלוגוש, בתארו את הכנסיות שמצא במסעו ברחבי פולין, מתעכב גם על כנסיית דלוז'ץ והכנסותיה, בלי להזכיר את וולברום, והיא איננה מופיעה ברשימת מושבי הכנסיות. הכנסיה נחשבה אז בפולין הקתולית לגורם מושך ומפתח, וראשי דברה הופיעו במלוא השפעתם מעל במות הכנסיות. יתכן שתושבי דלוז'ץ וכמרי כנסייתה חששו מפני התחרות, והם עשו ככל האפשר לעכב הקמת כנסיה מתחרה בוולברום. אך לא לעולם חוסן. אף שוולברום לא התפתחה חיש ולא סיפקה כראוי את מאויי מייסדיה ואדוניה — עם הסתגלותה הישובית קמה כנסיה גם בוולברום, כנסיה פרפית, וכנסיית דלוז'ץ היתה לה לכנסיית־משנה, או סניף. בשנת 1627 נבנתה בוולברום הכנסיה הפרפית ע"ש קטרינה הקדושה בהשתדלות הכומר מרצ'ין וולברם, כומר מהכפר דזיראזני, בלי שמקימי הכנסיה דאגו לקרנות ולמקורות הכנסה, ואחרי שהמלך ויתר על זכותו כפטרון על המקום לא עצרו כוח הפרפיה הוולברומית עם כנסיית הסניף בכפר דלוז'ץ לפרנס את הכומר מחוסר הכנסות מספיקות, והן הועמדו תחת פיקוחו של הכהן (הקנוניק הלטרנני) שעל־יד כנסיית „הגוף הקדוש" אשר בקראקוב. אנשי הכמורה בקראקוב הקימו כאן מנזר עם כנסיה מפוארת למדי (חונך בשנת 1692).

וולברום, אף שנחשבה כאחוזת ארמון המלוכה, נשארה בפיקוחה החוקי של מושל המחוז, ומחובתו היתה בין השאר גם לאשר את ראשי העיריה שנבחרו על ידי האזרחים. אך האזרחים לא היו נפעמים אותו רגש חלוצי כיאות למקום־ישוב חדש שהמלך חפץ ביקרו, והם התיחסו באדישות לחובות שונות שחלו עליהם כאזרחי העיר, ורגש המשמעת מצדם למושל המחוז לא עמד במבחן. המלך אוגוסט השלישי עמד מקרוב על המצב המשונה הזה, והוא מצא לנכון להביע את אי־רצונו למצב הקיים בצורת נזיפה. תרשים משנת 1564 נותן לנו מושג איזה שהוא על המצב בוולברום. מס־בתים נגבה: שני גרושים לכל בית מ־67 בתים וגרוש אחד לכל בית מחמשה בתים. עם סלילת דרך־המלך שעבר בעיר הורחבה רשת גבית המסים. הקצבים שילמו 8 גריווני, האופים — 9 ג., הסנדלרים — 14, משרפת יי"ש — 8 ג., מס רחיצה — 1 ג., מס ביקור בשני הירידים — 6 ג., מס מעינות ונהרות — 6 ג. בסך־הכל הגיעה ההכנסה ממסים — 31 גריווני (?). בשנת 1581 נמצאו בעיר 3 סנדלרים, 3 אורגים, 2 נפחים, מסגר, חבתן, חייט, קצב,

4 דיירים. לפי זה מתקבלת התמונה, שוולברום היתה אז מושב דל, לא חקלאי ולא חרושתי, ואז כבר התקיימה בעיר כנסייה פרפית.

מלחמת השוודים הראשונה ותוצאות ההרס שבאו בעקבותיה לא פסחו על וולברום, שנשרפה כליל. מצבה הכלכלי שלא היה מזהיר גם לפני זה הפך לאסון איום לתושביה. המלך יאן קזימירש זכר לעיר זו את חסד חיבתו מצד קרבתה לקראקוב, ומתוך רצון שהעיר תיבנה מחדש במוקדם ותחזור למסלולה — שיחרר בפקודה משנת 1661 את אזרחי העיר מכל המסים למשך ארבע שנים. עם פקודתו זו הוקל מעל שכם האזרחים נטל קשה, ובכל זאת לא היו להם אמצעים מספיקים לכונן כראוי את בתי מגוריהם, והם הקימו להם בתים של עץ, ומהם השכירו גם ליהודים שמצאו לנכון להכות שורש בעיר, — אחרי שנענו לקריאת האזרחים לעזור להם בשיקום העיר.

כאות הכרה לפיוטר פאראנץ׳ על הואילו להחזיק משמר אמיץ על אחוזותיו של המלך — שלפי הערכתו הגיעו בשווי ל־1200 גריוני — במטרה להגן על הגבולות מצד שלזיה, העניק המלך וולדיסלב יאגילו לפיוטר את משרת ראש־הכפר. היה זה כנראה ראש הכפר (בפולנית: וויט) הראשון של וולברום. קורות וולברום בכללן אינן סדירות בספרי ההיסטוריה וקשה להתמצות בתקופות השונות, עת שבראשה עמד ראש־כפר או ראש־עיר. יש להניח, שהעיר עצמה לא התפתחה פיתוח הוגן. הכל התנהל בה בכבדות, מחוסר יד תקיפה ודואגת. לעומת זאת יד החסד ויד ההמלצות מלאו תפקיד חשוב בהנהלת העיר. בתעודות נזכרה וולברום כעיר מושל המחוז של וולברום, ומשנת 1766 נמסרה הנהלת שלטון מחוז זה לאורשולי דמבינסקה לבית מורשטין, בכינויה הידוע בהיסטוריה „זקנת בית וולברום". משנת 1771 כיהן כמושל המחוז פראנצישק דמבינסקי, מושל מחוז יודלוב לשעבר, ששילם חלף משרה זו סכום מסוים, והסיים הפולני העניק רכוש לאומי זה בשנת 1773—1775 לדמבינסקי הנזכר. מחוז וולברום לא היה רבתי, כמחוזים אחרים, וצורפו אליו כמה כפרים ומשקים, וזה היוה את המחוז שנקרא על שם העיר וולברום. יוצא שוולברום שימשה מושב כפרי עם ראש־כפר או „וויט" וגם עיר־מחוז לסביבה.

חסרים ידיעות על וולברום עם החלוקה האחרונה של פולין בידי שלש הממלכות פרוסיה, אוסטריה ורוסיה, והכרזת „דוכסות ורשה" בידי נפוליון הגדול ואחר־כך כיבוש פולין בידי חיילות רוסיה וסיפוחה לממלכת רוסיה. רק משנת 1838 ישנה ידיעה האומרת, שחלק מהרכוש של שלטון וולברום הוענק בתור משפט בכורה לגנרל ניאולוב. אז הכיל משק וולברום 3893 מורגים בצרוף הכפרים: לובזוב, דלוזיץ, נובה־לונקה, שתי טחנות, משרפת־לבנים ומפעל־סיד. אחרי הענקת הרכוש הזה לגנרל האמור נשאר עוד ברכוש השלטון: משק לגוטה הוולברומית, העיר וולברום, הכפר לגוטה ושלש טחנות קמח, ביחד 1014 מורגים.

חליפות ותמורות עברו על וולברום בתקופת ממשלת פולין, שמאז יסודה במאה הי"ד עברו עליה למעלה משש מאות שנה. על אף הרצון הטוב מטעם מלכי פולין לא הצליחה להתפתח כהוגן ולהתבסס מבחינה כלכלית, על אף ירידיה ושווקיה, והכפרים הרבים המקיפים אותה מכל עבריה. באחרונה קם גורם חדש: התישבות היהודים בקנה מדה מצומצם. אך בגלל הנסיבות הפוליטיות במבנה

המדינה לא הספיק הגורם היהודי לחדש נעורי העיר. ורק אחרי כבוש פולין בידי הרוסים ובטול ההגבלות שהתקיימו בידי האצילים והכמרים נגד היהודים יכלה גם וולברום לצעוד קדימה, עד שהגיעה לבסוף למעמד של עיר בעלת אוכלוסיה לא־קטנה, והשם וולברום נישא לשבח על חריצות אזרחיה היהודים.

פרק שני: ראשיתו של הישוב היהודי.

חוסר מסמכים ותעודות יהודיים. — תקופות בישובי היהודים בפולין. — אלף שנות ישוב ליהודי פולין. — מאיזה ארצות הגיעו היהודים. — מספר הקהילות הראשונות. — ראשית הישוב בוולברום. — מקורות ראשונים לישוב היהודי. — ישוב קבע במאה הט״ז. — קרבתה והשתייכותה לקהילת קראקוב. — העברת מתיה לבית־העלמין בקראקוב.

מתי חלה ראשיתה של התישבות יהודית בוולברום? מאיזה מקומות הגיעו היהודים הראשונים לוולברום, ומאיזה ארצות? האם קדמו בקורי יהודים בוולברום לפני ישובם הקבוע בעניני מסחר ומלאכה, מעבר וכדומה? מה היו שמות היהודים הראשונים שהתישבו ישיבת קבע בוולברום? שאלות מעין אלו מתעוררות לגבי כל ישוב יהודי בכל מקום שהוא. ברם לא כל ישוב יכול לתת פרטים ותשובות על השאלות ההן. היו ישובים שניהלו פנקסים ורשימות, ואף שמרו על תעודות וכתבים בקשר לישובם, פחות או יותר. ומשכיליהם הוציאו לישוביהם מוניטין בפרסום מוקדם של מסמכים ותעודות, פנקסים ורשימות בקשר ליסוד הישובים.

וולברום לא תפסה מקום ניכר בהיסטוריה בכלל, ובתולדותיו של הישוב היהודי בפולין בפרט. עד היום אין מקורות היסטוריים ברורים, אשר יקבעו בדיוק את תאריך יסודו של הישוב היהודי בוולברום. על כל פנים ברור, שמאז יסוד המקום בידי המלך וולדיסלב לוקיטק בשנת 1321 היתה זמן רב ללא ישוב יהודי. במקורות היהודיים אין כמעט זכר לתאריך מסוים שיעיד על קדמות הישוב הזה. לא זכות אבות גדולים ומעשיהם הנפלאים ולא מאורעות חשובים כדוגמת ערים אחרות עמדו לקהילה זו לציין תאריך מסוים אשר יעיד על קדמותה. התעודה ההיסטורית היחידה אשר ממנה היו יכולים כותבי דברי ימיה של וולברום היהודית לשאוב את ידיעותיהם לקביעת תאריך הווסדה הן הכתבות שעל המצבות בבתי־העלמין, לא לפי תעודות־לידה, כי־אם לפי תעודות־מות. ברם בוולברום לא היתה קיימת קהילה יהודית מסודרת זמן רב, ואת מתיה היתה מובילה מקודם לקראקוב, ואחר לאולקוש ולוודיסלב. רק עם הכרזת שחרורה מעול אולקוש וגם מעול וודיסלב מקבלת קהילת וולברום רשיון לכינון בית־עלמין, הבא כעין המשך לקיום הקהילה הישנה, ולא כסימן לתחילת קיומה. פינקס קהילה, כנהוג בשאר קהילות ישראל, לא נכתב בוולברום, בהשוואה לקהילות ותיקות שכנות אחרות כאולקוש. העיירה פיליצה היתה צעירה מדי שתעסוק ברשימת כרוניקות ומאורעות שקרו בעיר. והרי שום ישוב יהודי בפולין לא נוקה ממאורעות איזה שהן שבאו כתוצאה משנאת־ישראל וממעשי־זדון הכמורה הקתולית

ששלטה שלטון בלי מצרים גם בפולין וניצלה כל הזדמנות כדי לרצוח ולשדוד נפשות ורכוש יהודים.

ובכל זאת הבה ננסה לענות על השאלות שהוצגו לעיל ביחס לישוב יהודי בוולברום, כמה שיעלה המזלג. הערים בנות ישוב יהודי בפולין אפשר לחלק לפי דרגת יסודן לתקופות שונות: א) תקופת בראשית, ב) תקופת הביניים, המחצית הראשונה, ג) תקופת ביניים, המחצית השניה, ד) דור השלטון האדמיניס־טרטיבי של היהודים (ועד ארבע ארצות), ה) המאות האחרונות. בהתאם לכך יש גם להבחין בין ישובים יהודים שנוסדו בערים בראשית קיומן ובין ישובים יהודים שהחלו בקיומן רק כעבור תקופה מסוימת ליסוד העיר, מסיבות שונות ומובנות. לאחרונים יש לצרף את וולברום.

היהודים ישבו בפולין מאז שחר תולדותיה, המתחילות עוד בסוף האלף הראשון לספירה, ולפי האגדה נבחר לאחד ממלכי הארץ הראשונים יהודי בשם אברהם פרוחובניק, שויתר על כסא המלכות לטובת הפולני פיאסט, שייסד את בית המלכות הראשון בפולין במחצית המאה התשיעית. ויש הקובעים שהישוב היהודי בפולין מתחיל בשנת 1080 או 1150. ברם ידוע שהישוב היהודי בפולין נכנס להיסטוריה כמעט בעונה אחת עם האומה הפולנית. היהודים היוו יסוד חשוב בתמונה האתנית של פולין עוד משנות קדמונים, ומהרגע הראשון של כניסת פולין לחיק ההיסטוריה אנו מוצאים כאן את היהודי עם כתבות עבריות מהמאה הי״ב, מסמכים בתעודות המלוכה, כתבי זכיונות של נסיכים ומלכים, החלטות הסינודים, שו״ת רבנים, פנקסים של חברות וקהילות יהודיות, מצבות ושאריות אחרות, אגדות־פלא ללא שיעור העוזרים להיסטוריון ליצור תמונה של החיים היהודיים ושל יחסים הדדיים בין האוכלוסיה היהודית והפולנים.

ובשעה שבאירופה המערבית היו היהודים מעונים ומורדפים מכל מיני גזירות, חיפש לו חלק מכוחות־החיים שלו קרקע להתפתחות חדשה בפולין, ועל אדמתה התחילו אז רוחשים ומתרבים יהודים בני־נדוד שנקלעו לכאן מתוך הגיהנום שבמערב. לפי המקורות של אותה תקופה חלה כניסת היהודים לפולין מגרמניה, בוהמיה, שלזיה, הונגריה, וגם מן המערב הרחוק, כגון איטליה וספרד. ייש אומרים: גם מן המזרח הרחוק, מן הכוזרים שנתגיירו. מלכי פולין גילו יחס טוב לתושבים היהודים החדשים, והמועצות העירוניות היו נעדרות כל דעה רעה או שלילית בנוגע ליהודים החדשים.

עד סוף המאה הי״ד אפשר להוכיח עפ״י תעודות את מציאותן של עשר קהילות יהודיות בפולין. במשך המחצית הראשונה של המאה הט״ו נוספו 18 קהילות חדשות. במחצית השניה של המאה הט״ו — נוספו כבר 33, עד שבסוף ימי הבינים אפשר לראות בפולין 61 קהילות, ועד אז לא היו בפולין לגמרי ערים גדולות מרובות אוכלוסין. שלש הקהילות הגדולות ביותר שבפולין היו פוזנא, קראקוב ולבוב. מלכי פולין ידעו להעריך כראוי את ערכם של היהודים בבחינת גורם כלכלי, הראוי לכך שיגינו עליהם ויחזיקום במדינה.

הקהילות הקטנות שבגליל קראקוב היו בתחילה כפופות לקהילות קראקוב. סיבת הדבר יש למצוא בעובדה, שאותן הקהילות הקטנות התהוו מיהודים יוצאי

קראקוב, מה שגרר אחריו יחס הכבוד של אותן הבנות אל האם קראקוב. גם רבניהן היו כפופים לרב הקהילה־האם, שהיה גם כן רב גליל קראקוב. וולברום נחשבה אז ל„פשיקהליק" [6]) כלומר: לאחת הקהילות המשתייכות לקהילה הראשית קראקוב. ברם אין לדעת אם בוולברום ישב בראשית הישוב היהודי מספר מתאים שיש בו כדי לייסד קהילה. ואפילו אם נראה את וולברום בתור כפר במשך זמן רב, יתכן שישבו בו יהודים, כשם שהיו יושבים בכפרים אחרים בגליל קראקוב, וגם בכפרים שבקרבת וולברום. בקרבת הישובים היהודיים הבודדים שהיו קיימים בראשית המלוכה בפולין, בקרבת קראקוב וצוזמיר (סנדומיר) היו מצויים כפרים אחדים בעלי שם „ז'ידובי" הנזכרים במקורות מראשית המאה הי"ד, וכן בקרבת קאליש (1213) וגניזן (1205), שמוצאם בלי ספק מהתישבות יהודים בכפרים הללו.

תולדות היהודים בוולברום הוא אחד השטחים בתולדות היהודים בפולין שהחוקרים הראו בהם ענין מועט, ובעת שהראו ענין רב בערים שכנותיה בנות ישוב יהודי ותיק כמו פיליצה ואולקוש מלבד ערים יותר רחוקות — עברו כמעט בשתיקה על וולברום. מאידך אפשר לציין, שיהודי וולברום היו מאז ומתמיד אנשים פשוטים, בעלי מעשים רגילים, ללא כל שמץ של תביעה לפרסום. יהודי וולברום היו שקועים מאז ישובם בעיר זו בגופם ובנפשם בבנין עתידם. על כן היו פניהם מכוונים אך כלפי העתיד וההוה, בלי לשעות כלל אל העבר. בשקט באו לעולם הזה וחיו את חייהם, ובלי רעש יצאו מן העולם ללא כל רושם חזק בדברי הימים.

מקורות יהודיים אין על ראשית הישוב היהודי בוולברום. בארכיון העיר, הנמצא כיום בכנסיה הפרפית (עדתית) שבמקום, מצויה תעודה המאשרת, כי בשנים 1310 עד 1750 ניהלו נזירות את פעולת מירשם הענינים הנוגעים למעמד האזרחי. לא היו קיימות הפליות בין בני דת לדת. המירשם היה קיים כלפי כל הדתות, ואף כלפי היהודים. ברם פנקסי־הלידה הישנים ביותר אינם נמצאים עוד, כי הם חסרים לגמרי. פנקסי־הלידה המצויים מתחילים משנת 1750. לתאריך זה יש כנראה קשר עם אי־התלות של הקהילה היהודית בוולברום, אחרי שהשתחררה מעול קהילת קראקוב, והחלה לסדר את מוסדותיה ועניניה לעצמה בהתאם לאישור השלטונות.

לעומת זה קובעים מסמכים אחרים שבארכיון העיר וולברום, ואין כל סיבה להרהר או לערער עליהם, שישוב־קבע של יהודים בוולברום מתחיל במחצית הראשונה של המאה הט"ז, כלומר: 1542 עד 1548 [7]). ובכן זהו התאריך הקובע את גילו של הישוב החדש במקום הזה. ויש למצוא סמוכין באותו מסמך, בהערה הרצופה להודעה האמורה, האומרת, ש„האוכלוסיה היהודית מתחייבת כמו כן לסלק את תשלומי המסים המוסכמים לטובת הצד (איגוד אומנים"). זוהי ההודעה הראשונה הפונה ישרות גם לאוכלוסיה היהודית מטעם הרשות ומזכירה על חובות אזרחיות ומסים. ובכן יש מרחק של זמן בין ישיבת יהודים בוולברום בלתי־רשמית לבין ההצהרה הרשמית על היתר ליגלי של ישיבת יהודים בעיר. לא ידוע אם דרוש היה רשיון מיוחד לישיבת יהודים בוולברום במאה הט"ז. ברם

המציאות מעידה על עובדה קיימת. במה עסקו יהודים אלה? במסחר או במלאכה? בתיווך של מקח וממכר בין העיר והכפרים שבסביבה? שאלה זו נשארת ב„תיקו״, כשם שנשארים ללא תשובה ענינים אחרים וברורים יותר על ארגונם במקום בצורת קהילה או מנין־תפילה, וקשרם עם קראקוב היהודית בתור קיבוץ קטן או קהילה מסונפת.

קהילת קראקוב, היא עיר הבירה שבה ישבו מלכי פולין במשך כמה מאות שנים, עברו עליה חליפות ותמורות. רבות מסופר עליה בספרי תולדותיה מפי יהודים ונוצרים. דפדפתי ברוב הספרים, וגם עברתי על תעודות בקשר לחיי הקהילה הגדולה והמרכזית, בחפשי את עקבות הישוב היהודי בוולברום לאור תעודות ומסמכים כקהילת־סניף לקהילת־המרכז, או תוך קשרים עם רבני קראקוב שדעתם היתה פרושה גם מחוץ לחומת הבירה. ואף שלא מצאתי אף פעם את השם וולברום בכל הכבודה הספרותית הזאת — אין להסיק מכאן שהישוב הוולברומי פנה עורף לקהילה־האם או שלא מילא את התחיבותו אליה. ברם כנראה גרם מזלו של הישוב היהודי בוולברום, שעל אף עתיקותו וישובו הרצוף — שלא כקהילות ישנות אחרות שבעקב גורמים שונים נאלצו לא פעם לעזוב את מקום ישובן הקבוע ולחזור לעת מצוא — לא השאיר עקבות בספרי הדורות.

פרשת ההשתייכות לקהילת קראקוב היותה פרק ראשון בתולדות וולברום היהודית, כשם שהיתה ראשונה בחיי הקהילות האחרות שהיו קשורות בקהילת קראקוב. מספרן לא היה קטן, כשם שהמרחק בינן לבין קראקוב לא היה קטן. הנה למשל: אולקוש, וודיסלב, פינטשוב, חנצ׳ין, שידלוב, אופאטוב, קשאנוב, טשיבין, בנדין, פיליצה, סונטש הגריבובית, אושפיצין, וישניץ, ברזסקו ובוכניה עם כפרים מרובים. יש לשער שהמרחק הרב בין הערים ההן לקראקוב הכביד מאד על יחסים סדירים. וכן סבלו עניני הרבנות והעסקנות וכל הקשור בהן שבלי החלטת קראקוב לא הרים איש ידו ורגלו. ברם כל זמן שקראקוב ניהלה את הענינים בתוקף קבלו הקהילות הכפופות לה את מרותה ללא טענות יתר. הקשר בין וולברום לקראקוב היה יותר קל, כי המרחק אינו רב ביותר, ובוודאי שאירעו ביניהן חילופי שליחות ונסיעות הדדיים. מבירת המרכז היו באים מפעם לפעם לתהות על המצב, בגבית מסים שונים, במסירת הוראות שונות, וגם ללון בה כתחנת־בינים לערים אחרות, כי על־כן שכנה וולברום בפרשת דרכים שונות.

בימים ההם היו בפולין בתי קברות ישראל מעטים ורחוקים מאד זה מזה, והיהודים נאלצו להעביר את מתיהם ממקום למקום, ואדוני האחוזות היו מטילים עליהם מסים ככל העולה על רוחם. וולברום היהודית היתה מעבירה מקודם את מתיה לבית־העלמין אשר בקראקוב. ומי יודע אם אף היא לא חויבה לשאת בהוצאות מיוחדות בקשר לקבורת מתיה. רק אחר־כך נקבע חוק ב„ספר הזכיות״ מטעם המלך בולסלב, הפוטר את היהודים מלשלם מסים בעד הובלת מתיהם מעיר לעיר, מנוף לנוף וממדינה למדינה.

פרק שלישי: וולברום — חוטר מיהודי קראקוב

היציאה מגיטו קראקוב. — קהילת־בת כפופה לקהילת־אם. — וולברום משלמת מסיה לקראקוב. — מרות רבני קראקוב על וולברום. — נציגות במועצת היהודים העליונה. — פסיביות בקהילת וולברום. — רשימה ראשונה מיהודי וולברום. — החלוקה בגבית המסים לשני איגודים.

מה היו הגורמים שהביאו רבים מוותיקי היהודים בקראקוב לידי עזיבתה וחיפוש מקומות פרנסה ואחיזה חדשים, שכתוצאה מהם נוסדו ישובים יהודיים חדשים בוולברום ובסביבות קרובות ורחוקות מקראקוב? על שאלה זו קשה לענות בלי לתאר מקודם את המצב במטרופולין קראקוב עצמה, שבראשית יסודה דמתה לאותו אברך האוכל מזונות על שולחן חותנו, ואחרי זמן נמאס לו לאכול על שולחן לא לו, והוא מתחיל לחשוב על „תכלית" לעצמו. ואף שעתידו מעורפל, והוא מהסס הרבה עד שניגש לצעוד את צעדיו העצמאיים הראשונים. אבל מכיון שרעיון של „עשית שבת לעצמו" בשל במחשבתו — הוא ניגש לבצע את שהטיל עליו.

ראשיתו של הישוב היהודי בוולברום לא היה קל. היה בזה הרבה מן החלוציות, שיהודים הצטיינו בה בהרבה מובנים. לא היה זה מן הדברים הקלים לנטוש את האם קראקוב ולחפש מקום מושב חדש על דאגותיו הכרוכות בכך קליטה ועבודה וכו'. לכאורה יכלו ראשי הקהילה בקראקוב להיות מרוצים מתהליך ההתפשטות, כשקהילות יהודים שונות נוסדו פה ושם שחנו „כשתילי זיתים" סביב קראקוב האם. מלבד זה התרחב תחום שיפוטם ועסקנותם, מכיון שכל הקיבוצים החדשים נשארו תלויים בה מכל הבחינות. וולברום נחשבה לאחת הנקודות הקרובות לעיר־האם. והיו כאלה שהתרחקו עוד יותר. הצד השוה שבהן שאף אחת מהקהילות החדשות לא העלו על לבן פירוק העול של קהילת קראקוב בענינים דתיים ומינהליים. כל הקהילות שמחוץ לקראקוב נחשבו לקהילות־בנות לקהילת־האם, וסמכות־השיפוט (יוריסדיקציה) של הרב הקראקובי, ביחד עם רוח השיפוט הפיסקאלי של קהילת קראקוב — כוחה היה יפה לגבי כל הקהילות בגלילות קראקוב וסנדומיר, וחוץ מזה גם על מחוזות אחדים בגליל שיראדז, בשטחי ווילון, ואפילו בגליל פשמישל. אגב: יהודי וולברום היו דווקא היותר נוחים מבחינת קבלת עול, והם נשאו בעול ללא טרוניות וטענות.

במאה הט"ז נוצרה יחידה מינהלתית על שטח קראקוב־סנדומיר, שבתוקף חשבונות שנתעוררו במאוחר יותר התבהרה התמונה דלהלן: א. קראקוב שהיוותה את המרכז; ב. מחוז אופאטוב; ג. מחוז שידלוב; ד. מחוז חנצ'ין; ה. מחוז פינטשוב; ו. מחוז ודיסלב. בכל מחוז שכן מספר ערים או קהילות שהתרכזו מסביב לעיר הראשית שלהן. ואין כאן המקום לפרט את שמותיהן. ואילו בגליל קראקוב שכנו הקהילות: אולקוש, קשאנוב, וישניצה עם ברזיסק, סונטש עם גריבוב, בובוב, פיליצה, בנדין, אושפיצין, ואחרון חביב: וולברום. כאן אנו רואים את דרך ההתפתחות של הקהילות מגלילות קראקוב וסנדומיר. מקודם קמו כמה ערים גדולות, וסביבן ועל־ידן נוסדו כמה בנות או סניפים שהתרכזו סביב כקשת מעוגלת. ידה של קראקוב כקהילה וותיקה וגדולה היתה על העליונה

במינהל ובשיפוט. וכן היו הגובים הראשיים של מסי היהודים במדינה — שני יהודים עשירים מקאז׳ימירש־קראקוב, ראשים — הם לבדם או האנשים שהוסמכו על־ידיהם — לגבות את המסים בכל המדינה. וולברום לא התנגדה לגביה מרוכזת זו והעדיפה את הקשר הישיר בינה לבין קהילת קראקוב [8].

והקהילה־האם התנהגה בכל הענינים כמושלת יחידה, בלי לשאול את בנותיה ולהתיעץ אתן בענינים משותפים. בישיבות ובמועצות שונות הופיעה קהילת קראקוב כנציגת כל הקהילות־הבנות. לא ידוע התאריך שבו החל הרב הראשון לכהן בקהילת וולברום. ברם ידוע שעד אז היתה וולברום כפופה לרב שישב בקראקוב. הוא ניצח על כל הענינים שנמצאו בסמכותו, והוא שעמד בקשר עם כל הקהילות הקטנות והחליט לפי מצפונו ושאר רוחו. ואכן אליבא דאמת היתה וולברום כפופה זמן רב כקהילת־משנה לקהילת קראקוב, בדומה לשורה ארוכה של קהילות אחרות קרובות ורחוקות בגליל קראקוב, סנדומיר, ואף מחוזות יותר רחוקים בגלילות שיראדז או ווילון השתייכו לתחום המינהל של קראקוב. הרב מקראקוב נחשב לרב כללי לכל הקהילות הללו, ומשרדו היה בית־הדין השני והגבוה ביותר לכולם. הקהילות, שהחלו בקטנות, גדלו והתרחבו, ואתן גדלו גם צרכיהן ותביעותיהן. ואילו היחס מטעם קהילת קראקוב לא נשתנה והיא המשיכה לרדות ולעשות ככל העולה על רוחה, ללא התחשבות עם קהילות־משנה.

במשך המאה הט״ז קמו קהילות גדולות בגליל קראקוב וסנדומיר עם שאיפה תוססת להשתחרר ממרות הקהילה־האם. אך רבני קראקוב לא חסו על כל מאמץ, ורק שלא לתת אף לקהילת־משנה אחת לפנות עורף לאם. קהילת וולברום לא היתה מן הטרדניות. היא ידעה שלא קל יהיה הקרב לעצמאות. היא החליטה לחכות ולראות איך יפול דבר אצל הקהילות האחרות, היותר חזקות ממנה. יראת־הכבוד לרב היתה תמיד מצויה בכל קהילה. הרב כרגיל היה תמיד אישיות, תלמיד חכם, גדול בתורה וביראה, לוחם נמרץ בעד היהדות, ואף עסקן חרוץ לטובת עניני הקהילה. רבני קראקוב ידעו לנצל את יחס הכבוד אליהם והשתדלו לרצות את כעסם של עסקני הקהילות ולדחות את התביעה לפריקת עול קהילת קראקוב. אך פרנסי קהילת קראקוב לא למדו לקח, והמשיכו לרדות ולפעול ללא התחשבות עם דעת קהילות־המשנה האחרות.

הנה התקיימה בלובלין ישיבת המועצה העליונה היהודית בפולין ובליטה הגדולה, וחבל קראקוב־סנדומיר היה מיוצג רק ע״י נציג הקהילה בקראקוב, בעוד שערי־השדה לא היו מיוצגות לגמרי. בשנת 1595 השתתפו במועצה נציגי קראקוב פנחס הורוביץ ויקותיאל בן משה לנדוי, ובבית־דין העליון נמנו מטעם קהילת קראקוב מרדכי מרגליות ואברהם רייזלס. ורק בשנת 1608 כבר ישב לצדו של נציג קראקוב גם נציג הפרובינציה הקראקובית, מה שמוכיח שגם האחרונה תבעה את זכות השתתפותה בישיבות המועצה. ציר זה היה ר׳ משה אב״ד בגליל קראקוב. ובכן רב פרובינציאלי, שאף הוא הוכתר בתואר „אב״ד דגליל קראקוב״ (שו״ת מהר״ם לובלין מס. 84, עמוד 56). וכאן המקום להעיר, שכנראה התפוררה כבר אז הנהלת הגליל לשני חלקים, עם שני רבנים מערי השדה.

וכבר בשנת 1643 נאלצה קהילת קראקוב להתחשב בדעת ערי־השדה, ובמיוחד בבחירות רב לערי־השדה. באותו זמן כבר היתה הפרובינציה שווה לקהילת קראקוב. הרב יום־טוב הלר (מגילת איבה) מספר באוטוביוגרפיה שלו, שבבחירתו כרב בקראקוב (והגליל) נתכנסו שלשה נציגי קהילת קראקוב ושלשה „ראשי הגליל", בבחירות הללו היה לוולברום יד וחלק כאחת מערי־השדה של קראקוב, בלי שעסקני קראקוב הפנו לה תשומת־לב איזו שהיא. וולברום היהודית המשיכה עוד במצב הפסיבי, תוך צפיה לראות מה יפעלו אחרים משכנותיה.

בתקופה ההיא ניכרים כבר עקבות היהודים בוולברום במסמכי אחוזות־היסוד של „זקני העיר" לפי כינויים, הם זקני העדה שנועדו לדאוג לכלל העיר. מקורם של המסמכים הללו הוא משנת 1562. המסמכים האלה מכילים ענינים כספיים הכרוכים בהחזקת העיר, ובהם שיעור המסים שהוטל על התושבים, וגם על האוכלוסיה היהודית. המסים עלו אז לשני גרושים מכל אחד. לפי מכסה המסים והנושאים בעולה יוצא שבוולברום ישבו כבר אז 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית. שמותיהם נמסרים בזה לפי א"ב. שמות עושים היסטוריה. ובכן יהודים אלה היוו אז את קהילת וולברום, והם נחשבים לאבות האוכלוסיה היהודית בוולברום. ואלה שמות בני וולברום וראשי משפחות במסמכים שהוזכרו:

רחמים אנקר, מאיר ארנר, וולף ארליך, ברק אופילסקי, שלמה בוכבינדר, יחזקאל ברנשטין, הרשיק גראנעק, שמואל ברוך הרציק, משה ווייסרד, טוביה טווארדוביטש, מיכאל סנדלר, שלום לאנדרר, בנימין לזורגן, ראובן שמואל לנדהרד, אביגדור ספיר, לייזר פרייברג, חילה פייגלפרוי, יוכים פרלגריכט, יודקה קארפרייך, יצחק קוזניצקי, מנדל קול, רומקה לאה קורנברויט (אלמנה), קלמברט ראטמאן, ישעיה שטרייברג, ישראל שרר, שרה רחל (אלמנה) [9].

שנים רבות היתה קהילת וולברום כפופה לקהילת קראקוב, בלי לדעת את היחסים שביניהן כמו היחסים עם קהילות־משנה אחרות. בפינקסי הקהילות (שנמצאו בספריה היהודית בוורשה) לא צוינו היחסים ההם, לא בפינקס קראקוב ולא של אופאטוב, בהתחילן לרשום את המאורעות משנת 1669, כשם שמוצאים בתעודות פשמישל או בפינקס ז'ולקיב. זה האחרון מסביר בפרוטרוט את השתייכות קהילת ז'ולקיב לזו של לבוב: השתייכות משפטית, מינהלתית ושם מסי האוצר.

בשנת 1655 פלשו השבדים לפולין, ואעפ"י שעד הזמן ההוא לא ידעו השבדים את היהודים, כי בשבדיה לא ישבו עד אז יהודים, בכל זאת שפכו השבדים את חמתם עליהם. קהילת קראקוב נחרבה כמעט על ידי גייסות השבדים ומצבה הכלכלי היה בכל רע והיא שקעה בחובות שהעיקו עליה ללא נשוא. וטבעי היה הדבר, שהשתדלה להטיל חלק מעומס החובות על אותן הקהילות הקטנות, מה שהביא לידי חיכוכים בין אלה ובין הקהילה־האם, ולבסוף לידי התפלגות. באמצע המאה הי"ז אנו רואים את גליל קראקוב מחולק מבחינת תשלומי מסים לשני מחוזות או איגודים: העליון או הקראקובי, והתחתון — הסנדומירי. הועדים הטילו סכומים מיוחדים של מסים על שני המחוזות, שחלקו ביניהן הקהילות המשתייכות לאותו המחוז. אף וולברום נשתחררה מעול קראקוב. אך מאז היתה כפופה לקהילות אחרות. היא החליפה רק את מושליה, ועליה היה להמשיך בקרב. ואכן הפעם יצאה מגדר השתיקה ופעלה במרץ רב, ובהצלחה.

פרק רביעי: קהילת וולברום במאבק על אי־תלותה.

קראקוב מפסידה עליונותה על קהילות־משנה. — וולברום נשארה כפופה לאולקוש. — בית־דין גבוה באולקוש. — גבירים ושתדלנים בקהילת אולקוש. — שידוכים בין וולברום וטשיבין. — קשיחות קהילת אולקוש. — קבלת רשיון לייסד בית עלמין בוולברום. — רשיון לבית־כנסת וישיבה ליגלית. — תלות וולברום בקהילת ודיסלב. — המשפט בין שתי הקהילות בקראקוב. — סוף המשפט בנצחון.

קהילת קראקוב איבדה את שלטונה והשפעתה על הסביבה, ורק רבה של קראקוב נשאר כמקודם רב ראשי על כל הקהילות של מדינת קראקוב־סנדומיר. ההגמוניה של קראקוב היהודית עברה לקהילת אולקוש, השכנה לקהילת וולברום. לאולקוש זעירה זו — שמנתה אז קצת יותר ממאה יהודים — נספחה פתאום שורה של קהילות־משנה, ובהן: וולברום, קשאנוב, טשיבין ועוד, יחד עם עריי־קהילות הכפופות לה מבחינה פיסקאלית, והן: סונטש של גריבוב, אושפיצין, בנדין, וישניץ עם ברזיסק ובוכניה, פיליצה וכפרים מרובים בני ישובי יהודים. כל מה שהיה כפוף עד כה באורח בלתי אמצעי לקראקיב, עבר כעת לאולקוש. שהיתה ידועה במחצבי מתכת ונחושת, והיא — העיירה הזעירה — הטילה את מרותה בכל תוקפה וביד קשה על קהילות־המשנה שבאוכלוסייתן היהודית עלו עליה פי כמה.

קהילת אולקוש כללה איפוא כעת לא רק את אוכלוסי היהודים באותה עיר, אלא גם את הישובים היהודים הקטנים שב„סביבות" ואת העיירות הקטנות והכפרים שמסביב. וולברום ו„אחיותיה לצרה" היו כעת תלויות בקהילה הראשית אולקוש קודם־כל בשטח הכספים: הן היו משלמות מסי־מלכות באמצעותה. הן היו נזקקות לאולקוש גם בחייהן הדתיים: באולקוש היו מקברים את מתיהן. שם סודרו להן חופה וקידושין, ושם היו נשפטים בפני רב המקום, וכן הלאה. ויש לדעת, כי בסוף המאה הט"ז גדלו הישובים היהודיים בעיירות הקטנות במדה כזו שייסדו להן קהילות שלהם, אלא שעדיין היו תלויות בקהילה הראשית הן בעניני מסים והן בעניני דת, ובית־דין של אולקוש היה בית־דין גבוה יותר ובית־דין של ערעור לגבי בית־דין הסביבה. גם בשטח הכלכלי הטילה קהילת אולקוש את מרותה על קהילות העיירות שבסביבה. ובכן: אולקוש זו, אחת הקהילות הגדולות ביותר שב„סביבות", שהשיגה עם הזמן במלחמתה עצמאות לגבי הקהילה הראשית קראקוב, היתה בעצמה לקהילה ראשית ל„סביבותיה". וולברום סבלה בהרבה מ„שכנתה" זו שעלתה פתאום לגדולה וחפצה להראות את זרועה ולהוכיח שאינה נופלת במאומה מקראקוב שקדמה לה...[10]).

וולברום היהודית הרחוקה מאולקוש 19 וויורסט, זכתה לישוב רצוף מאז הווסדה. לא כן אולקוש הוותיקה ממנה בישוב יהודי, אך לא ברציפותו. יהודי וולברום ישבו במנוחה בעיר ובכפרי הסביבה, ואף פעם לא גורשו ממנה. באולקוש כבר היה קיים ישוב יהודי בימי קזימיר הגדול (70־1333), ובמאה הי"ד ישבו כבר יהודים באולקוש, אף שלפי אחד הסעיפים שבכתב־קיום (פריבילגיה) שנתנה אלישבע אשת המלך לודביג לאזרחי אולקוש בשנת 1374 נאסרה ליהודים הישיבה בעיר זו, ויהודיה עברו לקראקוב, ואעפ"י שהמלך סיגיזמונד הזקן חזר ואישר

את כתב־הקיום הזה, בכל זאת התקיימה קהילה יהודית באולקוש במאות הט״ז־י״ח, ובשריפה שפרצה בעיר בשנת 1583 הרשה המלך סטיפן באטורי ליהודים לשוב ולבנות את בית־הכנסת שנשרף וגם הקצה להם מקום לבית־עלמין. אכן לקהילה זו נמצא פטרון יהודי בדמותו של לבקו בן־ירדן, עשיר בעל נכסים ומלוה־ברבית, שהיה החלפן הפרטי של קזימיר הגדול, שנתמנה לסוכן מכרות המלח בגליציה, וכן גם לסוכן בית יציקת המטבעות בקראקוב, ואף היו שייכים לו מכרות הכסף באולקוש, שהוחרמו אחר־כך ע״י המלך קזימיר הגדול תחת לחצם של שונאי־היהודים בעיר. השפעתו הגדולה ועשירותו עוררו קנאת העירונים בקראקוב והי׳ מרננים אחריו שיש לו טבעת־קסמים שבה הוא מצודד את לב המלך. בשנת 1682 נחתם הסכם בין היהודים לבין העיריה באולקוש, לפיו ניתנה ליהודים זכות ישיבה ומסחר בתנאי שישתתפו בשילום חובות העיר. במאה הי״ז היתה הקהילה כפופה לקהילת קראקוב ואחר כך לקהילת וודיסלב. במאה הי״ח היתה אולקוש אחד משׁשת גלילות הקהל של מדינת קראקוב־סנדומיר.

עד כמה גדלה הקשיחות בקהילת אולקוש לגבי בני הקהילות הכפופות לה אפשר לראות מזה, שבעיר טשיבין, שבשנת 1786 היתה עוד קהילת־משנה לאולקוש, כבר היה לה רב משלה. אך אולקוש לא הרשתה להרב מטשיבין לתת חופה וקידושין לאזרח המקומי איסר זליג מטשיבין עם העלמה רבקה מוולברום [11]). אז טרם התקיימה חומת־גבול בין חלקי פולין: גליציה השייכת לאוסטריה לבין פולין הקונגרסית שהשתייכה לרוסיה, ומצויים היו שידוכים בין יהודי שני חלקים אלה, והמרחק שנתהוה בעקב מחסום הגבול הוא שהפסיק את השידוכים לבין וולברום ושכנותיה לבין ערי גליציה השכנה הרחוקה, המזכיר את תשובת התינוק לרבי יהושע על שתי דרכים המובילות לעיר, האחת רחוקה וקרובה, והשניה קרובה ורחוקה...

וולברום ושכנותיה־אחיותיה לצרה לא יכלו עוד לשתוק לתעלולי הקהילה באולקוש, ושוב החל המאבק נגדה. וכשם שעד כה נסוב המאבק עם קראקוב, יצאו כעת אותן קהילות־משנה לקרב עם אולקוש. הפעם היתה וולברום המתחילה במלחמת־מצוה זו, היא הקהילה שיצא לה שם־טוב בפולין כעיר שקטה האוהבת שקט ושלום שלא התערבה עד כה כמעט בשום מריבות ומדנים, גם כש„חרב חדה" של מסים וכפיות היתה מונחת על צוארה. קהילה זעירה זו, ששכנה בסמוך לאולקוש, לא היה לה בית־עלמין משלה והיא נאלצה להוביל את מתיה לקהילת־האם. ברם אולקוש האם הראתה עצמה יותר בצורת אם־חורגת, שידעה לסחוט מבתה זו, מקהילת וולברום, בהזדמנות „מצוינה" זו את הפרוטה האחרונה, ללא התחשבות במצבה הירוד; יחס זה לא נשתנה במאומה לטובה גם בשעת הצורך לקנות אתרוגים לחג הסוכות, שקהילת וולברום נאלצה לקנות מאולקוש. מאז גדלה יותר ויותר שאיפתה של קהילת וולברום לשחרור ולשלטון עצמי, בלתי־תלוי מקהילות אחרות איזה שהן. המאבק נתקל בהתנגדות קשה. אולקוש ידעה כי היא עלולה להפסיד הכנסות רבות ופרסטיז׳ה. אך לבסוף ניצחה וולברום במאבק זה כשידה על העליונה.

בראשון למרץ 1740 הוציא הבישוף ליפסקי מקיילצי רשיון לייסד בית־עלמין ליהודים בוולברום. ודבר זה שימש כצעד ראשון לשחרור קהילת וולברום מעול קהילת אולקוש. בתנאים ששררו אז היוה בית־העלמין מוסד יסודי ליסוד הקהילה. בעקב חוסר הארכיון של קהילת וולברום אין לנו כיום כל מושג על פרשת המשא־ומתן עם הבישוף הנ״ל, כמה זמן הוא נמשך, ומה היתה עמדתו של הבישוף בראשית המו״מ. וכן אין אנו יודעים מי היו השתדלנים החרוצים שטיפלו בענין. ברם ידוע כי אחרי שהצעד הראשון הצליח, קבלו עסקני הקהילה בוולברום עידוד להמשכת הפעולה לעצמאות[12]). בשנת 1751 קבלה קהילת וולברום רשיון מהבישוף להקים מחדש, או יותר נכון: לבנות בית־כנסת חדש לצרכיה הדתיים[13]), ובשלשים ליולי 1776 קבלו יהודי וולברום זכות מיוחדת מטעם מלך פולין לשכון בעיר זו[14]). אין זאת אומרת, שעד אז לא שכנו יהודים בוולברום, אלא שישיבתם שם היתה כלאחר יד, מקרית, ללא רשיון איזה שהוא וללא המלצה מראשי השלטונות. ויתכן שראשית ישיבתם באה בתקופה של חוסר נחיצות ברשיון מטעם הרשות. הזכות לישיבתם בעיר מטעם המלך באה לתת תוקף רשמי למציאות ישיבתם בעיר, שנמשכה עשרות ואולי מאות שנים.

וזמן קצר אחרי שקהילת וולברום הצליחה ליישב את אי־תלותה בחסדי קהילת אולקוש, העבירה את המאבק נגד הקהילה השכנה שאליה היתה כפופה זה שנים, היא קהילת ודיסלב. על תלות זו של קהילת וולברום בוודיסלב נשארו לנו פחות מסמכים. וכן אין לנו פרטים על מאורעות שהסעירו את עסקני וולברום ועוררום לפעולה נגדית. מי היא קהילת וודיסלב זו, וכיצד סובבו הענינים עד כדי כפיפתה של וולברום וקהילות אחרות לקהילת וודיסלב שהיתה רחוקה ממנה? ברם אין שואלין על העבר. אנו עובדא ידענא. וודיסלב באה במקום אולקוש, וכנראה שאף היא למדה את המלאכה להתנשא בבחינות שונות על חברותיה הכפופות לה. ברם כאן היה המאבק יותר קל, אחרי הנסיון במאבק נגד אולקוש.

ובכן המאבק נטוש כעת מצד קהילת וולברום נגד קהילת וודיסלב[15]), וכנראה שגם כאן לא היה זה מאבק קל. בשנת 1782 הגיעו הדברים בעקב חמדנות־בצע זו לידי משפט בית־הדין בקראקוב, שלא נסתיים חיש. ישיבה רדפה ישיבה, והבירורים היו רבים ודחופים. המשפט נסתיים לבסוף בתוצאות טובות לצדה של קהילת וולברום[16]).

מאבקה של קהילת וולברום לא היה אלא אחד המאבקים בתולדות האוטונומיה היהודית בפולין, שאינם בעצם אלא תולדות כתוצאה מסכסוכים וריבות תדירים בין הקהילות השונות בדבר השתייכותן של הקהילות היותר קטנות (שנקראו „פשיקהלקי״) לקהילה גדולה יותר זו או אחרת, וכן על השתייכות היהודים ב„סביבות״, והואיל שקהילות יותר גדולות היו נוהגות תמיד להטיל את העול העיקרי של מסים וארנוניות על קהילות וסביבות יותר קטנות, אין כל חידוש בזה שהקהילות היותר גדולות נלחמו ביניהן כל כך על השתייכות זו, וענין זה הביא פעם לידי ויכוח ממושך בסיים הפולני, וציר שיראדז (טימובסקי) שנגע בשאלת השתייכות המסים של היהודים הציע שהקהילות, וכן תושבי הכפרים, ישתייכו לערי הגלילות (וויוודסטבות) שבהן נמצאים.

הצעתו באה לשים קץ למריבות הבלתי פוסקות בין היהודים ולהחליט סופית בשאלה זו באופן שהן הקהילות והן הכפרים יהיו מחולקים לפי חלוקת הממלכה הכללית לגלילות [17]).

פרק חמישי: מאורעות ופגעי מלחמות.

גזירת ת"ח ות"ט. — פלישת גייסות שבדיה לפולין. — שריפת וולברום וחורבנה. — שחרור אזרחיה ממסים לארבע שנים. — הקמת העיר מחדש. — הזמנה ליהודים להתאחז בה. — הרס השבדים באולקוש. — רציחות יהודים בידי צ'רניצקי הצורר. — מסים שונים של יהודי וולברום. — המינהל בעיר. — וולברום בכיבוש אוסטריה. — העיר בנסיכות ורשה. — מרד הפולנים ברוסיה. — יחס יהודי העיר למרד. — נסיונות בתיעוש העיר.

משנות המאה הי"ז ואילך אירעו את יהודי פולין גזירות ופגעים קשים ונוראים. מרד חמלניצקי צורר היהודים נגד השלטון הפולני שפרץ באביב שנת 1646, הטיל את פחדו על האוכלוסיה היהודית בכל מקום. אכן גזירת ת"ח ות"ט של האוקראינים פסחה על החלק המכריע של פולין הקטנה. ברם צרה גדולה זו שבאה על כנסת ישראל במדינת פולין זעזעה את כל האומה הישראלית שקהילת וולברום היוותה בה נקודה ישובית. התוצאה המרה של מלחמת הפולנים והקוזקים הביאה צרות רבות לאלה מהיהודים שישבו שקטים ובוטחים הרחק משדה הקרב. וולברום מילאה תפקיד חשוב בתחבורה ובסחר פולין עם פרוסיה ושלזיה ואחרות, ובגלל השואה הגדולה היו הדרכים נשמות, ויהודי וולברום היו נתונים במצוקה כלכלית.

סבל רב עבר על יהודי וולברום בימי מלחמת פולין ושבדיה, אחרי שהצליחו הפולנים להדוף את הקוזקים מזרחה. קרל גוסטף העשירי מלך שבדיה (1654—1660) ששאף לשלטון יחיד בארצות הים הבלטי הצפוני, פלש לפולין וכבש בה ערים רבות. שבדיה היתה אז ממלכה אדירה [18]'. חיילות השבדים עשו חורבן מבהיל בקהילות יהודיות רבות, אולי מפני שבמקומות אחדים השתתפו היהודים אקטיבית בהגנת הארץ נגד השבדים. חורבן השבדים בא שמונה שנים אחרי הריגות החורבן הגדול של גזירות ת"ח ות"ט, ובספר „שם יעקב" לר' יעקב בר' יחזקאל הלוי מזלטובה בא סימן לכך: יצמח צבי ת"ח תי"ו. על וולברום מספרת הכרוניקה אז, שבמלחמה השבדית הראשונה שרפו את העיר וולברום, ותוך רצון שהעיר תיבנה ותכונן חיש מחדש שיחרר המלך יאן קאזימירש בכתב־קיום מיוחד (משנת 1661) את אזרחי העיר מכל המסים למשך ארבע שנים. הוראה זו בוצעה מיד. אך העיר וולברום נבנתה מחדש לא בבניני־אבן כי־אם בבניני־עץ, כנראה מחוסר אמצעים, והושיבה בה יהודים. מה קרה ליהודי וולברום בימי המלחמה — לא נזכר בשום מקום. כנראה שהיהודים נמלטו לקראקוב או למקומות אחרים יותר בטוחים. הפולנים בני המקום, ברצותם לקיים את רצון המלך לקומם מחדש את העיר, הזמינו מחדש את היהודים לבוא ולשבת אתם ולעזור להם בשיקומה. כנראה שהיהודים נענו להם וחזרו לשבת בעיר,

ואולי נתוספו עליהם עוד יהודים אחרים שקשתה עליהם הישיבה אחרי חורבן השבדים. בשנת תס"ב (1702) פלש שנית מלך שבדיה, קרל הי"ב (1697—1718), לפולין, כבש את ורשה ואת קראקוב הבצורה[19], ומהרה נפלו כל נפות הויסלה בידי השבדים, ורק אחר שהוריד מכסא המלכות את מלך פולין פרידריך אויגוסט על אף התנגדות אצילי המדינה והושיב במקומו את מושל גליל פוזן, את סטאניסלב לשצ׳ינסקי (יולי 1704 — תס"ד) שככה חמתו של מלך השבדים, בהמשיכו ללחום בפולין הדרומית. עם כבוש קראקוב הבצורה בידי השבדים נכבשו כל הערים בחבל, בלי שיש איזו ידיעה על כבוש וולברום. לעומת זה מזכירה הכרוניקה שהמלחמה קשתה מאד על אולקוש, ומכרות הכסף שבה שנוצלו בידי חוכרים יהודים, מקודם הבנקאי לווק בן־ירדן ואחר־כך מורשה יהודי הממלכה מארק ניקל, נחרבו בידי השבדים במלאותם אותם מים. היהודים היו הראשונים שערבו את לבם לשוב לבתיהם החרבים באולקוש, ואף נתוספו עליהם תושבים חדשים במספר הגון[20]. במאה הי"ח בטלה חשיבותן של מכרות ההרים באולקוש אחרי שנתמלאו מים. על יהודי וולברום ושיבתם אחרי המלחמה לעירם אין כל ידיעה, וכנראה עשו כיהודי אולקוש שכנתם וחזרו לבתיהם. היהודים שתו אז ומצו את כוס התרעלה של עוני ויאוש עד הטיפה האחרונה.

והנה עוד טרם נרפאו הפצעים ממלחמת השבדים, ושוב נפתחה הרעה מפנים המדינה. הצורר סטיפן צ׳רניצקי, שניצל את מצב התוהו־ובוהו המדיני בפולין ורצה להבנות ממנו, כבש ערים רבות וכיוון את חודו של חרבו כלפי ישובי היהודים. לפי ידיעות סופר הקורות[21], החריב הצורר ההוא גם את הקהילות הקרובות לוולברום, הנקובות בשמותיהן שידלוב, חמלניק, חנצ׳ין, ודיסלב, פינטשוב, בפסחו לספר על קהילות וולברום, אולקוש, פיליצה הקרובות להן. צורר זה העליל על היהודים כי עזרו לשבדים ועמדו לימינם. המלחמות והפרעות עשו הרס בחיים הכלכליים ומנת חלקם של היהודים בקהילות פולין היתה נדידה ועוני, מצוקה וחוסר אונים. השם צ׳רניצקי, שנתקדש במסורת הפולנית כסמל הפטריוטיות והגבורה, היה במסורת הישראלית בפולין־רבתי זמן רב שם נרדף לרשע, רוצח ושונא־ישראל כהשם חמלניצקי, שזכרו מעלה על שפתי היהודי קללה צודקת עד היום הזה. נהרי נחלי־דם של קרבנות יהודים שטפו בערים ובעיירות בשעה שפולין התנערה מ„מבול" הפלישה השבדית[22].

השואות המחרידות הללו הפחיתו במחצית את האוכלוסיה היהודית בפולין, והרבה שנים לאחר מכן עלה בחלקם של השרידים סבל של מצוקה ודחקות גדולה מנשוא, ועבר זמן רב עד שהישובים היהודים קמו ונבנו מחדש. לאור הספירה של האוכלוסיה היהודית בפולין משנת 1764 מתברר שבשטח הווייבודה של קראקוב אשר בפולין הקטנה נמצאו אז רק 18.670 נפש, ובהן נכללו יהודי וולברום — העיר והכפרים המיושבים יהודים שבסביבתה. אשר לוולברום — עליה מעידים כמה פרטים של מפקד משנת 1765 וסוגי הכנסות שונות. בין השאר נאמר שם, „נתקבלו מיהודים תמורת כרוב מגן החצר — 400 זהוב. וכן נתקבלו מהם (מיהודים) כאות הכרה להמלצה למושל המחוז הגדול — 220 זהובים; לאות הכנעה שהצטרכו לתת לחגים — 200 זהובים. אותו מפקד ממשיך ואומר, שהקצבים הקתוליים, הנמצאים כעשרים, מפיקים תועלת ממועצת העיריה,

בזה שסידרו להם אטליזים מסביב לבנין, ולחצר אינם נותנים כלום". מזה אפשר לראות, כי באותו תאריך היו יהודים בוולברום, שחוייבו בתשלומי מסים שונים ומתנות שונות כפי שהיה נהוג כל השנים. עוד ידיעה אחת מבהירה את המצב בעיר זו באמרה, שמשנת 1766 עמדה בראש שלטון זה אורשולי דמבינסקה לבית מורשטין, שהיתה נודעה בשם „זקנת וולברום". ואילו משנת 1771 כיהן כמושל מחוז וולברום פרנצישק דמבינסקי, מושל מחוז יודלוב, ששילם 1297 זהובים ו־26 גרושים, ועוד מס אחד. בישיבת הסיים בשנים 1773—1775 העניקה הרפוב־ליקה רכוש לאומי זה לדמבינסקי הנזכר.

לפי המפקד האחרון לממלכת פולין משנת 1789 נאמר ברורות, ש„לעיר יש ויאש כפר חקלאי, ראשי עיריות ומשרד שלם של מועמדים ליוריסדיקציה שלהם יש למסור את הראשות, והיא עם בחירת המוכשר לכהונה צריכה לאשר את הבא בחשבון. בתי המשפט של עיר זו מורכבים מאלה שמהם צריך לבוא ערעור לבית היוריסדיקציה, ורק ממנה ליותר גבוהים. הרווחים מהכנסות כל הפרובינציה בשלטון המחוז מגיעים ל־8344 זהובים ו־15 גרושים". אלה הם פרטים שנשארו לנו מוולברום שלפני חלוקות פולין בידי שכניה, והם מאשרים שוולברום המשיכה את קיומה על אף המצב הפוליטי המסובך. אך המאורעות שהעיבו את שמי פולין המשיכו את מהלכם.

מאז מלחמתה של פולין עם שבדיה יצאה פולין חלשה ולא התאוששה עוד. בראשית המאה הי"ח זועזעה פולין ע"י מלחמה שניה בשבדיה, ומאז היתה פולין בידי רוסיה שכנתה הגדולה לשבט או לחסד, ורק אימת המעצמות השכנות מנעו בעדה מלבלוע את פולין. ב־1772 הגיעה רוסיה לידי פשרה עם שכנותיה אוסטריה ופרוסיה בדבר כיבוש חבלים מפולין. בידי פולין נשאר עוד שטח רב ואוכלוסיה גדולה. אבל מעתה היתה החסות הרוסית רשמית ומאושרת. בחלוקה השניה בשנת תקנ"ג (1793) חטפו רוסיה ופרוסיה עוד שטחים מגופה של פולין, ובשנת תקנ"ה (1795) חלקו רוסיה, פרוסיה ואוסטריה את אדמת פולין הנשארה ופולין חדלה להיות מדינה עצמאית. יהדות פולין נחלקה בין רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. בחלוקה השלישית של פולין עברה וולברום לידי אוסטריה ונשארה תחת שלטונה עד 1809 [23]). על אולקוש שכנתה, אף היא תחת שלטון אוסטריה, ישנה ידיעה כי מספר היהודים שם ירד, ולבסוף גירשו האוסטרים משם את כל היהודים, ואחר זמן קצר חזרו אליה. על יהודי וולברום בתקופת אוסטריה אין לנו כל ידיעה.

הפולנים קיוו לעזרה מידי נפוליון בונאפרטה, וכאשר הביס הלה את פרוסיה בשנת 1806 הוא יסד ב־1807 את „נסיכות ורשה" והוסיף עליה ב־1809 שטחים שנפלו ב־1795 בידי אוסטריה. וולברום סופחה באותה שנה לנסיכות ורשה והיא נכללה בשנים 1815 עד 1837 בוויבודסטבה קראקוב־סנדומיר של ממלכת פולין, ובשנים 1837—1914 בפלך קיילצה. בנפול נפוליון הוכרזה נסיכות ורשה לממלכה וצאר רוסיה היה למלכה. שאיפת רוסיה לקפח זכיות הממלכה גרמה למרד פולני ב־1830 שהסתיים בתבוסת פולין. ב־1863 מרדו הפולנים שוב ולחמו מלחמה פרטיזנית. המוני האכרים הפולנים ששוחררו ע"י הצאר משעבוד לאדוניהם

התנגדו למרד זה. אחרי דכוי המרד הפכה פולין המצומצמת לגוברניה רוסית. בכל החליפות הללו שעברו גם על וולברום לא בא זכרה בדברי־הימים.

בימי המרד בפולין הרוסית ב־1830/1 הגיעו שלוחות התנועה הלאומית הפולנית גם לוולברום והסביבה שדוכאה ע"י השלטון. הרבה נכתב על מרד הפולנים בשנה ההיא. לפי הספורים היו גם מיהודי וולברום משתתפים במרד באורח ישיר או בלתי ישיר. האצולה המורדת שבסביבת העיר עמדה בקשרים עם טובי היהודים, שהיו משתתפים אתם בישיבות[24]). אף המרד הפולני בשנת 1863 נגד רוסיה הצארית הביא לידי התקרבות בין היהודים והפולנים. תורת החירות, השוויון וה„אחוה" שמלאה לבותיהם של האצילים הפולנים מצאה לה הדים בקרב היהודים שעזרו למורדים במאבקם נגד שלטון הצאר בכל מידת אפשרותם: בנפש וברכוש ובמלאכת ידים. יהודי וולברום לא השתתפו באופן פעיל במרד. רובם היו עסוקים בתורה ובחסידות ולא נתפסו כלל לעסקי המדינה והעולם הזה. אבל גם הם השתדלו לעזור למורדים שהיו נפגשים בהם כשהם עייפים ומרודים, ללא שינה וללא לבוש, ולפעמים קרובות גם בלי אוכל.

וולברום מילאה תפקיד חשוב בתחבורה ובסחר פולין עם פרוסיה ושלזיה מצד אחד ועם אוסטריה מצד שני, ביחוד בסחר תבואה, עצים, בקר וכדומה, ותמורת זה באו משם מצרכים אחרים, ביחוד מצרכי הלבשה וסדקית. לעומת זה נשארה וולברום מפגרת בשטח התיעוש והמכרות. במחצית השניה של המאה הי"ח, כשנעשו בפולין מאמצים להקמת מפעלים תעשיתיים, ובערים הסמוכות לה קמו תעשיות ומכרות שונות, נשארה וולברום מחוץ לאזור השפעה זה. אמנם דוקא אילי־כסף ותעשינים מפרוסיה תרו את סביבת וולברום וניסו לעשות משהו. בכפרי הסביבה נעשו נסיונות רציניים בחיפוש מחצבים שונים, שהצליחו באולקוש ובסלאבקוב. ואחרי שלא מצאו, ונסיונותיהם עלו בתוהו, משכו ידם מלפעול כאן, ורק בתקופת הכיבוש הרוסי נתחדשו המאמצים לפעול בתיעוש בוולברום, ואף נעשתה התחלה.

פרק ששי: בטול ועד ארבע הארצות בחבל וולברום.

הסיים היהודי „ועד ארבע הארצות". — ישיבות המינהלה בערים שונות. — הישיבות האחרונות בפיליצה. — עזרה לשיקום בית־הכנסת. — תביעות שונות של יהודי פיליצה. — בטול ועד ארבע הארצות ע"י הסיים הפולני. — אדישות קהילת וולברום לועד.

עניני קהילת וולברום וחבריה היו תלויים במדה ידועה בארגונים האוטונומיים של יהודי פולין, ובכל זאת לא השתתפו מטעם קהילת וולברום באורח ישר או בלתי ישר בישיבות ובכינוסי המועצות, שהורכבו מצירים שנשלחו מטעם הקהילות. קשה לדעת את הסיבה לאי־השתתפות זו מטעם קהילת וולברום, אם משום מיעוט חבריה, או משום חוסר עסקנים מתאימים, ואולי תוך נאמנות לעקרון של אי־התערבות בענינים שאינם נוגעים לעצמם ובשרם. והנה אינה הגורל, שדוקא בקרבת וולברום התקיימו הישיבות האחרונות, הגורליות, של

המוסד היהודי העליון שנקרא „ועד ארבע הארצות", ולבסוף הוכרז בקרבתי על חיסול המוסד הזה אחרי שהיה קיים קרוב למאתים שנה.

היה זה הגוף המינהלי העצמאי העליון של יהודי פולין שהיה קיים משנת 1580 עד 1764. קדמו לו שיטות שונות. מקודם ניסו מלכי פולין לרכז את הקהילות היהודיות לשם גבית מסים בידי גובים ממונים ורבני־מדינה שהמלכות כפתה אותם על היהודים. בשנת 1499 היה המוכס משה פישל, אחד הבנקאים היהודים הגדולים ביותר בקראקוב, חוכר מאת המלך את המסים היהודיים של כל הקהילות בפולין. אחר כך מינה המלך זיגמונד הראשון בשנות 1511—1514 גובים ראשיים של מסי־היהודים בכל גלילות הממלכה. בפולין הקטנה נתמנה לגובה אפרים פישל (בנו של משה פישל). הוא ואביו היו מבקרים בערים שונות לשם סדור גבית המסים, ואף בוולברום היו מבקרים מפעם לפעם. ברם הקהילות לא רצו להיכנע למוכסים ממונים, והמלך מסר את גבית המסים לועדים (קונפרנציות) מורכבים משליחי הקהילות, בתוספת רבנים כלליים. אך גם שיטה זו הוכרחה להבטל, מחמת התנגדותן של הקהילות. ולבסוף נוסד ועד ארבע הארצות, שהיה למוסד האוטונומי המרכזי בפולין, והוא היה מחלק מאותו זמן את הסכום הכולל של מס הגלגולת לגלילות המיוחדים, ועדי המדינות (גלילות) שהיו קיימים כבר זה עשרות שנים, היו מחלקים את הסכום שהיה נועד להן, לקהילות המיוחדות. וולברום השתייכה איפוא לועד־מדינה מסוים שהיה ממונה לתפקידו מטעם ועד א"א[24]א).

במאה הי"ח היו קיימות ישיבות וא"א ברובן בפשיבורסק, יארוסלב, ריטשיבול, קונסטנטינוב וברוד. הישיבות האחרונות התקיימו בפיליצה, היא העיר הנמצאת בקרבת וולברום, ובה נחרץ גורלו של הועד. הישיבה הראשונה בפיליצה נתקיימה ב־20 ליולי 1760, בראשותו של פרנס הועד מאיר דובינסקי (מאיר מעיר דובנה) שחתם על הפרטיכלים. בישיבה זו סודרה טבלת המסים, מקודם באידית ותורגמה לפולנית והוצעה לאישור נציג השלטון שישב בישיבה. בעת הויכוחים על התקציב נבדקו חשבונות הועד הארצי של ווהלין־קיוב. בין השאלות שבהן עסקו בישיבת־הקיץ דנו גם בסכסוך הועד הארצי של פולין־הקטנה לבין קהילת סוקולוב. הסכסוך נסב על תשלומי מסים ועל תביעות כספיות הדדיות. הסכסוך חוסל על ידי הועד.

בשנת 1762 התקיימו בפיליצה ישיבות הועד: ב־28 ליולי, 7 לאוגוסט, 12 ו־23 לאוגוסט ובספטמבר. מקום הישיבות בא במקור המסמכים. ישיבת־הקיץ של הועד נמשכה כשלשה חדשים, מיולי עד ספטמבר. בראש ישב פרנס־הועד מאירקה דובינסקי. בישיבות נוכח ראש מחוז ראווה כנציג הממשלה. בכמה ישיבות נוכח גם סגן שר האוצר. במרכז הויכוחים על התקציב עמדה השאלה של חובות כספיים גדולים שחב הועד ונקבעו מועדים של ארבעה שיעורים לסילוק החובות. החלטה זו נכתבה בפולנית כדי שהשלטון הפולני יוכל לקבוע עמדה אליה. כן דנו בתשלום המס שנועד במיוחד ל„בית המלכות". נדונו עוד שאלות סכסוכים ותביעות שונים, והועד הגיע לידי החלטות שונות.

בשנת 1763 התקיימו בפיליצה ישיבות: ב־30 לאוגוסט, 4, 6 ו־9 לספטמבר, בנוכחותו של מזכיר האוצר דזיזאנובסקי שנשלח כנציג הממשלה, ובראשותו

של פרנס הועד מאירקה דובינסקי וסגן הרב מלבוב רבי חיים הכהן רפפורט. בין השאר הוחלט להקציב מהקרנות הכלליות של הועד סך אלף פל. לשיקומו מחדש של בית־הכנסת בפיליצה. החלטה זו אושרה גם ע״י נציג השלטון, תוך הערה, שועד א״א היה נוהג גם קודם לתרום להקמת בתי־כנסיות.

ברביעי לאוקטובר 1764 נתקיימה הישיבה האחרונה של וא״א בפיליצה, שנקראה מטעם סגן שר האוצר הפולני ונמשכה 11 שבועות. הישיבה התנהלה בראשות ראש־הועד של גליל קראקוב־סנדומיר, מרכוס דוקילסקי. בבדיקת החשבונות של הועד הוכח, שהתביעות הכספיות מהועד מטעם היהודים משה, לייזר ואייזיק (כולם מפיליצה) בסך 1008 פל. אינן מבוססות, משום שסכום זה הוצא על ידם שלא לטובת כלל־ישראל, אלא לשם „מטרות אישיות״. כן אישר הועד עזרה כספית בסך 3000 פל. לשיקום העיירה היהודית טיסמיניצה שנחרבה בתבערה, ואת הסכום לסלק במשך שלש שנים מן הקרנות של הועד הכללי. וכן דנו בישיבה על עניני פרטים ורבנים שונים ונתקבלו החלטות.

מה היו הנימוקים שבגללם העבירו חברי וא״א את מושביהם מערים אחרות לעיירה פיליצה הנידחת הזו? פיליצה שוכנת במרחק 12 וויורסטים מוולברום, על גדות ואגם פיליצה. עיר זו נלחמה יחד עם קהילות אולקוש ועם וולברום נגד ההגמוניה של הקהילה הראשית קראקוב ונחשבו „אחים לצרה״, מה שקירב את הקהילות ההן גם מבחינת השכנות וגם מבחינת ענינים משותפים כלפי חוץ וכלפי פנים. בעיר פיליצה איוה למושב מגוריו תיאודור ווסלוב, שכיהן כשר־האוצר של מדינת פולין, ואז עברו על פיליצה ימים טובים, או יותר נכון: לארמונו של ווסלוב, שאליו נהרו אצילי פולין וציריה, ובהם גם אנשי חוץ־לארץ, כדי להחליף עצות והצעות לטובת שלטון המדינה. אף ראשי היהודים בפולין היו מתוועדים בפיליצה, על „ועד ארבע ארצות״, מורשיו וגזבריו או אנשי־נאמניו, במטרה לבוא לידי הסכם עם שר־האוצר בעניני כספים ומסים. כאן בפיליצה ערכו בפעם האחרונה את התקציב של וא״א, ודנו במצב כיצד לרפא את הפצעים והמכות שחיבל יעקב פרנק וחסידיו ביהדות הפולנית ואיך לקדם את פני הרעה של „עלילת־דם״. מאיר מדזיבנה החליט להוציא בדפוס מגילת־ספר שהכיל אמרי־הגנה על היהודים נגד עלילה איומה כזו, וכאן בפיליצה נערך כנראה הספר הקטן הנודע בשמו „דוקומנטה אין יודיאוס קונצרנטיה״ שנדפס בשנת 1763. קהילות וולברום ופיליצה נוסדו בזמן אחד, במאה הט״ו. אך גרם לה המזל לפיליצה שהצליחה יותר בפרסום מאחותה וולברום. פיליצה היתה קן משפחת פילצקי שממנה יצאה אלז׳ביטה אשת המלך יאגילו[25]). שמות שונים מיהודי פיליצה נזכרים פעמים רבות בספר „פנקס ועד ארבע ארצות״, בעוד ששם וולברום לא נזכר בו אף פעם[26]).

מתוך מהלך הויכוחים וההחלטות של וא״א בישיבותיו בפיליצה אנו רואים, שיהודי פיליצה ידעו לנצל את עובדת קיום ישיבות הועד בעירם בהגישם לפניו תעצומות שונות. ואילו יהודי וולברום הקרובה לא ניצלו הזדמנות טובה כזו של קרבת הועד. אחרת היו אף הם נזכרים על תעצומותיהם. ואין להניח שליהודי וולברום לא היו כל דאגות ושהועד לא יכול היה לפעול לטובתם.

פרק שביעי: מפקד האוכלוסיה בוולברום

מפקדים ראשונים בעיר. — עסקים ומסים. — מסי האוכלוסיה היהודית. — שיבת היהודים לעיר. — מפקד יהודי ראשון ב־1675. — חוק המפקד והפוקדים. — 85 ראשי משפחה, 324 נפש יהודים. — חובות קהילת וולברום. — יהודים בעלי נכסי דלא ניידי בעיר. — בית־כנסת, מקוה, בית־מטבחים. — רשימת משפחות יהודים. — תוצאות מפקדים שונים.

וולברום נוסדה בשנת 1321. בשנת 1400 המליץ המלך וולאדיסלב יאגיללו בפני סוחרי ערים שונות לשלוח את סחורתם לוולברום, ובשנת 1445 העניק אותו מלך לוולברום זכות החוקה המגדבורגית במקום החוקה הפולנית המיושנת. בשנת 1485, אחרי שריפה בעיר שבה אבדו כתבי הזכויות, מחדש המלך את הזכיות הקודמות והעניק לעיר את הזכות לירידים בני שלשה ימים לשם שיקום העיר. אלה הם פרטים בודדים בתולדות פיתוח העיר מראשיתה. לפי המפקד הראשון משנת 1564 כבר נמצאו בעיר 67 בתים ששילמו מס של 2 גר. כל אחד, וחמשה בתים של גרוש אחד. בעיר כבר נמצאו אומנים שונים, כמו: קצבים, אופים, סנדלרים. המפקד בא בעיקרו לסכם את ההכנסות של הנהלת העיר. אנו קוראים על מסי־הכנסה מהכביש שעבר דרך העיר, מהירידים, מהמעינות והנחלים. במפקד משנת 1660 יוצא, שבשוק העיר כבר עמדו שבעה בתים, וברחובות האחרים 78, ושמספר הקצבים, אופים וסנדלרים הגיע לארבעה בכל מקצוע. כן נאמר במפקד שהתושבים מרויחים הרבה כסף ממכירת גריסים שמובילים לערים שונות, ומשום כך הטילו עליהם לשלם מסים שונים. מכל המפקדים הללו טרם ידוע לנו משהו על היהודים בוולברום ועל מספרם ועיסוקם. אגב: קיימת היתה החלטת המלך יאן השלישי שלפיה אסור היה לסוחרים זרים לסחור בוולברום. האיסור בא למנוע התחרות לרעת תושבי העיר המקומיים.

ברם במסמכי אחוזת־היסוד משנת 1562 שנמצאו בארכיון של זקני־העדה בוולברום, הם זקני העדה שנועדו לדאוג לכלל העיר, נמצאים כבר שמות המתישבים הוותיקים ביותר של האוכלוסיה היהודית שבמקום, ובקביעת המסים והתקציב לפרנסת זקני העיר והוצאותיהם נועדו מסים גם לאוכלוסיה היהודית. ממסמכים אלה מסתבר, שאז כבר ישבו על אדמת וולברום 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית, ולעיל כבר פירטנו את שמותיהם. יש מקום להניח שבעקב המאורעות והפורעניות שניתכו אז על פולין מגייסות פולשים שונים נאלצו היהודים לעזוב את העיר ולחפש להם מפלט בטוח במקום אחר. יתכן שחלק מהם אבד ברצח האיום של האויב הפנימי, בידי גייסות המפקד צורר־היהודים סטיפן צ׳רניצקי. ורק אחרי שהמלך יאן קזימיר שיחרר בשנת 1661 את אזרחי העיר מכל המסים למשך ארבע שנים, תוך רצון שהעיר וולברום תיבנה חיש מחדש אחרי שנשרפה בידי גייסות השבדים, החליטו האזרחים לבצע את פקודת המלך, והקימו בעיר בנינים של עץ, כנראה מחוסר אמצעים. ידיעה זו מוסרת, כאילו דרך אגב שהושיבו בעיר גם יהודים. היתה זו כנראה סגולה לפרנסה. לא ידוע אם בין היהידים הללו היו גם מאלה שישבו בה מקודם, או שהזמינו יהודים חדשים ורק כדי לקיים את מצות המלך לשיקום מהיר של העיר. אז היתה הגירה גדולה

של יהודים מפלכים המזרחיים בחבל אוקראינה שלא מצאו להם שם מנוח אחרי הרציחות האיומות של חמלניצקי, שעברו דרך פולין לארצות המערב לחפש להם מקום מנוחה ופרנסה, ובדרכם התישבו בערי פולין, ומהם הוזמנו מתושבי וולברום לבוא ולשבת אצלם, ויהודים אלה, עייפים מטלטולי דרכים ונדודים, נענו ברצון להזמנה ותקעו שם את אוהלם החדש, בנסותם למצוא להם סדור חדש [27]).

חשיבות גדולה מייחסים למיפקד היהודים שהתקיים בסוף שנת 1764 ובתחילת 1765. היה זה המפקד הראשון בכללו של יהודים שהתקיים בפולין מאז 1550, כלומר, אחרי התקופה של 215 שנים. מפקד זה בוצע שנים אחדות לפני חלוקת מדינת פולין. מפקד 1764 נותן לנו תמונה סטטיסטית מהקיבוץ היהודי המזרח־אירופי, שהוא כעין סיכום תקופה בקורות היהודים, שאז החלה תקופת פריחת התנועה החסידית. החומר של מפקד היהודים בפולין נמצא עד לפרוץ מלחמת העולם השניה בארכיון הראשי הממלכתי אשר בוורשה ברחוב דלוגה 20 שהושמד בידי הנאצים הגרמנים. לפי המפקד הזה עלה אז מספר בני האוכלוסיה היהודית משני המינים ל־324. הם מוינו ל־149 גברים, 154 נשים, 21 יונקים — בסך־הכל 324 נפש בוולברום. במפקד זה הושם קץ ל„ועד ארבע ארצות" של יהודי פולין [28]).

ונמצא חוקר יהודי אחר (רפאל מאהלר) שניגש לפי הצעת ההיסטוריון הנודע ד"ר יצחק שיפר הי"ד לעבד את החומר החשוב ולמסרו לנו בצורת ספר בשם „יהודים בפולין לשעבר לאור מספרים", המבנה הדמוגרפי והסוציאל־כלכלי של היהודים בפולין במאה הי"ח (בהוצאת „יידיש־בוך", ורשה, 1958). מפקד זה היה קשור בתקונים הראשונים שבוצעו באותה שנה בארגון הממלכה הפולנית, ובא במטרה לערוך את תחשיב מס הגלגולת היהודי על פיו, הוא המס שהוטל על שכם היהודים בפולין מאז שנת 1549 בשיעור של זהוב אחד לכל נפש בגיל למעלה משנה אחת.

לפי המפקד של 1764 נמצאו אז בפולין קרוב ל־430.000 יהודים. והמפקד בוצע לפי הוראות מיוחדות בחוק: מיד אחרי פרסוב החוק יש לערוך מפקד של יהודים בכל עיר שבה מצויה קהילה יהודית ובכפרים השייכים לקהילה. הפוקדים צריכים להיות: הרב, פרנס החודש, שמש ואציל קתולי. בקהילות קטנות שאין בהן לא רב ולא פרנס, יש לבחור במקומם שני בעלי־בתים החשובים ביותר. האציל־המבקר צריך להתמנות על־ידי מושל המחוז (סטארוסטה) ובערים פרטיות ע"י אדון העיר, הכומר. הפריץ או ע"י המנהל. ארבעה אנשים אלה מחויבים במעמד אחד „שלא בנפרד ובלי לצאת מהחוג" לרשום את מספר דירות היהודים בעיר או בעיירה ולרשום את כל היהודים, גברים ונשים, ילדיהם ומשרתיהם, בשמם ושם משפחתם. מלבד האנשים הנמצאים בדירות יש לרשום גם את היהודים שנמצאו אז בנסיעות ואת אלה שיש להם דירות בשתי ערים. יהודי הכפרים מחויבים תחת חרם להתיצב למפקד בעיר הקהילה. שלשת הפוקדים היהודים ביחד עם האציל־המבקר צריכים להתיצב ב־2 לינואר 1765 בעיר בירת הגליל (וויוודסטבו), או בעיר המחוז ולהביא אתם את ה„אינוונטר", את גליונות המפקד, וכן הלאה [29]).

לפי החוק משנת 1764 היו צריכים לערוך מפקדים כאלה פעם לחמש שנים. בשנת 1768 שינו את החוק, שמפקדי יהודים יבוצעו פעם לעשרים שנה. אך כבר בשנת 1775, אחרי חלוקת פולין הראשונה (בשנת 1772), יצא חוק על ביצוע מפקד היהודים באותה שנה ואחר־כך בכל שלש שנים (מס הגלגולת הועלה אז לשלשה זהוב לנפש), ומאז בוצעו מפקדים חדשים של יהודים — 1778, 1781, 1784, 1787, 1790. אחרי חלוקת פולין השניה בשנת 1793 חלה התפוררות השלטון ומרד קושציושקו, ולא נעשו יותר מפקדי יהודים בשטח השריד הממלכתי של פולין, פרט למפקדים מקומיים כמו בוורשה ב־1795, אחרי שנכבשה בידי גייסות רוסיה [30].

בין משרתי־קהילה וכלי־קודש נרשמו נאמנים (מזכירי קהילות) בגליל קראקא: בוולברום ובקשאנוב, מה שמראה שמשרה זו היתה נהוגה גם בעיירות קטנות. בתשובה על מוצאם של המשרתים בקשאנוב רשמו ארבעה מהם את הערים סטולטשין, זשארנוביץ, וולברום ופיליצה.

בלוחות שבאו כתוספת לוי לספר, בגליל קראקא נזכרת וולברום עם רב אחד [31], שני שמשים, נאמן אחד, בסך־הכל ארבעה ראשי־משפחות עם מקצועות מסומנים, ובסך הכל 85 ראשי משפחות עירוניים בוולברום. כל זה בא בלוח הרביעי המכיל את „המבנה המקצועי של יהודי הערים". בלוח החמישי המתאר „חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין והמעמד האזרחי" באים: 83 נשואים, 62 בנים בלתי נשואים, 4 משרתים, בסך־הכל 66 בלתי נשואים, בס"ה 149 גברים. נשואים: 83, בהם 16 אלמנות, 46 בנות, 9 משרתים, בסך־הכל 55 בלתי־נשואים. בס"ה 154 נשים. ביחד 303 גברים ונשים למעלה מגיל שנה אחת. בלוח השלישי המכיל „חלוקת האוכלוסיה היהודית בעיר ובכפר" באה העיר וולברום עם 303 יהודים למעלה מגיל שנה אחת, 21 יונקים. בסך־הכל 324 נפש יהודים בוולברום.

עם ביטול „ועד ארבע ארצות" היו כל הקהילות היהודיות עמוסות חובות שלוו אצל עשירים יהודים ואצילים נוצרים וגם מקופת האוצר של המדינה. בהערכת החובות של קהילת קראקא נכללה גם וולברום היהודית בסכום של 16.000 זהובים, אולקוש — 19.200 זהובים. ההערכה הזו נעשתה בשנת 1718. במערך בעלי החובות בשנת 1719 נזכרת וולברום היהודית פעמיים: א) בסכום של 16.000 זהוב, ב) —.41 זהובים. בחובות הקהילה הקראקאית בשנת 1773 בתקופת הכיבוש האוסטרי נזכרת ב„חובות דתיות": וולברום לכנסיה הפרפית 1.500 זהובים, אולקוש לכנסיה הפרפית —.3 זהובים [32].

כנראה שכתוצאה ממפקד היהודים בשנת 1764 נערכו בוולברום המסים של היהודים. במקורות בלתי יהודיים אנו מוצאים שבשנת 1765 גבו הממונים על הכנסות העיר בוולברום מהיהודים 400 זהובים בעד כרוב שקבלו מגני האחוזה.

אכן מרשימת שמות יהודים שנכללו במסמכים יותר מאוחרים, משנת 1791, בנוגע למירשם מדידות נכסי דלא ניידי בוולברום, יוצא שבשטח העיר כבר ישבו יהודים בעלי נכסי דלא ניידי, ושטחם הגיע אז למעלה מתשעה מורגים. באותו פרק כבר היו ליהודים בוולברום בית־כנסת, מקוה, בית־מטבחים ועוד. ישוב היהודים התרכז אז בחלק העיר המכונה „נובה־לונקה". תוך קריאת שמות היהודים

במסמכים ניכר שכמעט אין כל קשר בין רשימת היהודים המקורית שהוזכרה לעיל לבין הרשימה החדשה. שמות משפחה חדשים, כינויים חדשים, מה שמראה שרובם ככולם של היהודים הללו היו חדשים מקרוב באו. לשם ציון היסטורי נביא בזה את שמות המשפחה של היהודים לפי א״ב:

אסטרייכר לייזר, אפלבוים הרשל, אינוואלד טוביה, ברוקנר לווק, ברוך זיינוויל, בינשטוק בנימין, גרשטנפלד מרדכי, דאפנר הרשליק, הוברמן אברהם, הוכרמן גימפל, וויינדלינג שמואל, וולהנדלר אביגדור הירש, וולנר שמואל, וויינשטיין ישראל, וויינספעקיר יעקב, ווייסוואלד מרדכי, זונאבנד עוזר, זינגרמן מרים — אלמנה, פריימן זוסמן, יעקובוביטש עוזר, כהן פלטיאל, כהן קופל, כץ הרשליק, לוויט יעקב, לובלינג מיכאל, מייטליס אלטר, מייטליס יצחק, מייטליס מלכה, מאטשניק אייזיק, נייפלד משה, סרברני לייביש, סלומניצקי ראובן, עקיבא קלמן, פוטאש פסלה, פולטוראק יצחק מאיר, פאלק פייטעק, פלטשר מאיר, צימבא־ליסטא שמעון, קריצר יוחים, קלאוזנר מרדכי, קריטשר גריינס, רוזמארין ליטמן, רוזנשטיין לייזר, רדגרברג יוסף, ראוכר פינחס, רינסקי מנדל, שמולביטש שמחה, שנטל שלמה [33]).

אם נבוא ליתן כאן את מספרי האוכלוסיה היהודית בתקופות שונות לפי ספרים שונים, מתקבלת תמונה דלהלן: בשנת 1765 — 324 יהודים; בשנת 1827 — 2716 תושבים, ובהם 724 יהודים, 209 בתים. בשנת 1857 — 223 בתים, ביניהם 8 בתי חומה, מספר התושבים 2479, יהודים 1465. בשנת 1867 — 9 בתי חומה, 215 בתי עץ, 3085 תושבים, ובהם 2.028 יהודים. בשנת 1895 — 7850 תושבים, יהודים 3064. בשנת 1921 — לפי המפקד הראשון של פולין העצמאית — תושבים 7229, יהודים 4276.

בשנת 1931, כשוולברום עלתה למדרגת עיר עם ראש עיריה ומועצה עירונית, מנתה האוכלוסיה היהודית 5340 נפש, ועד 1939 היתה מורכבת — 40% אומנים, 59% סוחרים ורוכלים, והשאר היו חקלאים, עובדים רוחניים, פועלים ואחרים. בשנת 1942, בתקופת הגירוש בידי הנאצים, מנתה האוכלוסיה היהודית 9300 נפש, וכולם נספו ב„משלוח״ מהעיר וולברום [34]).

פרק שמיני: חקלאים יהודים ואנטישמיות בעיר.

חקלאים יהודים בוולברום. — בעלי אחוזות יהודים בכפרים ליד העיר. — חקלאות יהודית בפלך קיילץ. — אין נגוד בין חקלאות והתקוה לביאת המשיח. — קנאת האכרים הנוצרים בחקלאים היהודים. — חבלות והפרעות בלתי פוסקות. — סוחרי חקלאות ותוצרת משק. — גזירות נגד ישיבת יהודים בכפרים. — יהודים בכפרי בידלין ופורמבה ואחרים. — המלצת הסיים לשחרור חקלאים ממסים. — צרות־עיני הגמונים וכמרים ביהודי העיר. — גזירות ותקנות נגדם. — נסיכי־דת מפיקים תועלת חומרית מיהודים. — עקבות המשבר הכללי גם בעיר.

בין יהודי וולברום לא נמצאו עשירים כמו באולקוש ופיליצה ואחרים שעסקו בלקיחת־נשך או בחכירת מפעלי־מכרות, ושהיו קרובים למלכות ולשלטון

ומשפיעים עליהם השפעה מסוימת לטובת הכלל ולטובת עצמם. יהודי וולברום נמנו בין היהודים המעטים בפולין שהיו מקיימים מגע מסוים עם החקלאות. זה בא באופן פרדוכסאלי בעקב העיסוק הבלתי פרודוקטיבי ביותר של קבלת נשך שמרבית היהודים באותו חלק פולין היתה עוסקת בו. בפולין־רבתי היו רשומים שלשה כפרים בשם „ז׳ידובו״, ופירושו של דבר, שהכפרים הללו היו שייכים ליהודים בעלי אחוזות, או שהיו מיושבים חקלאים יהודים. באחרית ימי הבינים התחילה החקלאות להיות רווחת במערב־פולין כמקצוע־לוי יהודי. יהודי וולברום עסקו כבכל ישוב יהודי במסחר ובמלאכה. אך נמצאו ביניהם שרכשו להם שדות ונחלאות ועסקו בחקלאות. ולא רק בוולברום. בכפרים רבים הסמוכים לוולברום ישבו יהודים ועסקו בחקלאות, ואפשר לנקוב בשמות הכפרים ההם: בידלין, זאלינז׳ה, זאוואדקה, זאגראביה, מושניצה, ברזוזובקה, מאקוב, פורימבה, לובזוב, דלוז׳ק, לגוטה, שילישוב, סטוטשה וכיוצא בהם. בסביבת וולברום היו מצויים בעלי־אחוזות יהודים שהתנהגו כ„פריצים״ לכל דבר בעסקם בגידול בקר, מחלבות, ביצים, וכל הקשור בחקלאות, ואת תוצרתם הובילו לוולברום. ומהם התנהגו „מעשה פריץ״ בנסעם בכרכרות רתומות לארבעה סוסים אדירים, ובוול־ ברום היו אוהבים לצאת לשוק ולראות במסעי ה„פריצים״ היהודים בכרכרותיהם המפוארות. ואף במרחק יותר גדול, קרוב יותר לאולקוש, היו יהודים יושבים בכפרים ועוסקים בחקלאות. בכלל שכיחה היתה החקלאות היהודית ברוב מחוזות פלך קיילצה, והאכרים הפולנים היו רגילים לראות בחקלאים היהודים „אחים לעבודה״.

וולברום וכפריה שעסקו למעשה בחקלאות סותרים על פני אותם חוקרי פולין הקדומה החפצים ליצור תיאוריה בלתי נכונה כאילו יהודי פולין — כיהודי שאר ארצות אירופה, לא עסקו מעולם בעבודת האדמה, ושבזכיות שקבלו היהודים לפנים מידי נסיכים, מלכים ושרים אין למצוא שום דבר על הזכות לקנות אחוזות או שדות, מה שמוכיח לדעתם, שהיהודים בארצות גלותם לפנים לא רצו בכלל לרכוש להם אחוזות שדה ולעבדם. ולא עוד אלא שבספר הזכיות הראשון שקבלו יהודי פולין מידי בולסלב החסיד נסיך קליש (1264) שהוא היה אב לכל הזכיות שנתנו להם אחר כך מושלי פולין ומלכיה נאסר עליהם בפירוש לרכוש אחוזות, אעפ״י שבכל שאר הענינים הפליג בזכיות היהודים יותר מזכיות הנוצרים שהיה להם עסק עם היהודים. גם ה„טעם״ שמנע את יהודי פולין לעסוק בחקלאות לא שיכנע את יהודי וולברום, שהיו יהודים מאמינים בעלי מסורת לכל דבר והאמינו בביאת המשיח שאליו חיכו בכל יום ויום ובטוחים היו שלא יאחר מלבוא והם ימהרו לעלות לארץ־ישראל, באין פנות לאחוזות ושדות שרכשו להם[35]). על סמך מה הגיעו יהודי וולברום לעסוק בחקלאות? החקלאות הרי היתה להם אחת הפרנסות היהודיות החשובות ביותר, והיהודים אף הצטיינו בה והראו שגם היהודי מוכשר לעבוד באת ובמחרשה, וכל הקשיים הכרוכים בעבודה זו לא מנעו בעדם לבצע את תכליתם החקלאית.

ברם לא שיחקה השעה לחקלאים היהודים הללו. ראשית כל עוררו את קנאתם של האכרים הנוצרים בחריצותם ובמסירותם לעבודה. הם לא התערבו עם הגויים שכניהם והיוו „כפר בתוך כפר״, ואפילו בית־תפילה סידרו להם

היהודים בכפר, ואם לא היה מנין היו מגייסים את היהודים מהכפרים הסמוכים. האכרים הנוצרים נתעוררו להפריע ליהודים ולחבל בתנובתם בשדות, בגנבם מעל השדות היהודיים את תפוחי־האדמה. היהודים נוכחו לראות שהם זורעים לריק וששכניהם מחבלים בעבודתם, והם החלו לאט לאט לנטוש את החקלאות ולעבור לפרנסות אחרות, הקשורות לחקלאות. כך הפך יהודי אחד מהם לייצואן ביצים בסיטונות לגרמניה. אחריב קנו מידי האכרים הפולנים את תוצרתם ושיווקוה בערים. הם נשארו יושבים בכפרים ועסקו במסחר. ברם אחרי החלוקה השלישית של פולין ואחרי מפלת נפוליון הגדול ברוסיה החלו הרוסים לנקוט בגזירות נגד ישיבת היהודים בכפרים גם בפולין, והם התחילו לעבור בהדרגה לוולברום. בין פליטי וולברום שנשארו אחרי מלחמת השואה נמצאים גם ילידי הכפרים בידלין ופורימבה, מוקוב ואחרים הזוכרים יפה את „היו זמנים". על כל פנים בתקופת פולין שלפני החלוקות לא היה קיים איסור לרכישת נחלאות ליהודים וכל מי שרצה יכול היה לעסוק בחקלאות כאוות נפשו. ולא עוד אלא שבישיבת הסיים האחרונה (שלפני החלוקה האחרונה) משנת 1773[36] התקיים ויכוח חשוב בענין התישבות חקלאית של היהודים בפולין, והבישוף מלוצק שנאם ראשון קדם בברכה את ההצעה הממשית למשוך את היהודים לחקלאות, ולבסוף נתקבל החוק האומר ש„יהודים וקראים שיתישבו על האדמה ויעבדוה בעצמם ולא על ידי נוצרים ישוחררו עולמית ממס־גלגולת ואף ישוחררו לשלש שנים ממסים צבוריים החלים על אכרים. אם האדמה לא עובדה מקודם ישוחררו בעליה ממסים לשש שנים. אכן החוק על התישבות חקלאית של היהודים בפולין לא נכנס לתקפו בעקב כמה טעמים, וביחוד בגלל חלוקת פולין הראשונה. ברם עשרות יהודים ברחבי פולין ניצלו את החוק הזה והחלו עוסקים בחקלאות, ועל יסוד זה שוחררו ממס־גלגולת. יהודי וולברום וכפריה ניצלו כנראה את החוק ושוחררו ממסים שונים כ„זקנים ורגילים" בחקלאות.

אך אם הגורמים הכלכליים איפשרו ליהודים בוולברום להישאר בעמדותיהם ואפילו להרחיבן בשטחים מסוימים, הרי הגורם הפוליטי של הריאקציה הביא עליהם סבל ויסורים. שעבוד מחניק, גזירות־דמים והשפלות היו לחם חוקם יום יום. וולברום בפולין־הקטנה נמנתה בין אותן הערים והעיירות שההגמונים שלהן היו מוציאים דקרטים לקהילות (במאה ה־18), שהכילו גזירות שונות על היהודים: אסור להם לצאת מביתם משך חמשה ימים מיום חמישי הגדול עד סוף הפסחא הנוצרי; בשעת הפרוצסיות ובשעה שהכומר עובר ברחוב עם לחם־הקודש, כל היהודים צריכים לברוח אל הבית ולסגור את הדלת ואת החלונות; יושבי השוק שאינם מספיקים להסתתר, צריכים להסיר את כובעם שלא ייענשו בהחרמת סחורתם בידי בית־דין הכנסיה; אסור ליהודים לסדר חתונות בזמן האדבנט (לפני יום לידת אלוהים) וימי־הצום הנוצרים. ואם מקבלים על כך רשיון מיוחד מאת ההגמון, תהא החתונה בלי כלי־זמר; לערוך לויה אפשר רק בלילה, ואם ביום הרי „פרטית, בשקט ובסוד"; אסור ליהודים לעבוד ביום ראשון ובחגאות הנוצרים, וכדי שלא תהא להם אמתלא שאין הם מכירים את הלוח הקטולי, עליהם לשאול מאת שמש הכנסיה על־דבר ימי החג; אסור לנוצרים לבלות עם יהודים ואסור להם לבוא לחתונות יהודיות; אסור ליהודים להחזיק משרתות נוצריות

ואסור להם להשתמש אפילו במיילדות נוצריות, וכן אסור לנוצרים לקרוא למיילדות יהודיות וכו׳ [37]. גזירות אלה ודומיהן, שמטרתן היתה גם להשפיל את כבוד היהודי ולהחזיקו כל הזמן בפחד מפני הכנסיה, וגם לבודדם מכל־כל ולשמרם מכל מגע חברתי עם הנוצרים, עלו בחשכתן וחוצפתן אפילו על הגזירות הדומות של הכנסיה הקטולית בימי הבינים.

במאה ה־18 ניתכו על ראשי היהודים בכל פולין אסונות נוספים לקודמים, ועוד עלו עליהם במידה מופלגת. מעולם לא נכנסה הכמורה ברגל־גאוה אל תוך חייהם הפנימיים של היהודים כמו בתקופה זו. כל הגמון ואפילו כומר בעיר או בכפר ראה עצמו כממונה על היהודים, כאילו היה פקיד ממלכתי, סטארוסטה או וויבודה. הקלירוס לא הסתפק בכך, שבישיבות הכמרים היה מחדש גזירות ימי־הבינים לאסור על היהודים לבנות בתי־כנסת חדשים, להחזיר משרתים נוצרים, לעבוד ביום ראשון ובימי חגא וכן הלאה. הקלרוס הצהיר וגם נקט למעשה את העקרון, שבענינים שיש להם שייכות לדת נזקקים היהודים לכנסיה הקטולית. אם רצו היהודים לבנות בית־כנסת או להקימו מחדש — הוכרחו להשתדל ולבקש רשיון מאת הבישוף. והבישוף הזה היה נותן את הרשיון בתנאי, שבית־הכנסת לא יגבה על הכנסיה, ואפילו לא על בית רגיל, ושלא יהא דומה בחיצוניותו לכנסיה. ברם תועלתם הכלכלית של היהודים למדינה בכלל ולכל שכבות האוכלוסיה בפרט, היתה שקולה כנגד כל כוחות־האיבה שעמדו עליהם לכלותם. האינטרס הכלכלי של השלאכטה הכריע סוף־סוף בהרבה את אי־סובלנותה הדתית ואת יהירות מעמדה ביחס אל היהודים. באותו זמן עצמו שהקלירוס הלך והגביר את פעולותיו העקשניות ביותר נגד היהודים, היו כמרים עליונים, הגמונים וראשי־ישועים, נותנים מחסה ליהודים בתקנותיהם. נסיכי־דת היו מפיקים מאת היהודים רווחים גדולים כמו מגנאטים חילוניים. ואשר לתושבי העיר, או ה„עירוניים״, הוא הגורם המתחרה והמקנא ביהודים, בכל אשר יפנה — אפשר היה לראות בדוגמת המלחמות שהתחדשו כל הזמן סביב זכות הישיבה והזכות־למסחר היהודית, שהאינטרסים של בעלי־הבתים, סוחרי הקמעונות ופקידי־עיר היו בפירוש מנוגדים לאינטרסים הפוליטיים ולמטרות ההתחרות שלהם. האכרים היו קונים אצל החנווני ומזמינים אצל בעל־המלאכה היהודי, משום שלא היו יקרנים יותר מאשר מתחריהם הנוצרים, ולעתים קרובות מאד היו אפילו זולים מהם. בוולברום אמנם טרם ניכר מעמד ה„עירוניים״, והיהודים היו בסביבה לגורם כלכלי חשוב [38].

המשבר שהתחיל עב חלוקת מדינת פולין בידי שלשת שכניה הגדולים היה לא רק משבר פולני טהור. משבר זה העיק גם על הקיבוץ היהודי בפולין, שכבר אז היה הישוב הגדול ביותר בעולם. עקבותיו היו ניכרים גם אצל יהודי וולברום, אף שאצלם היה קיים גם גורם חקלאי שעזר להם בהרבה בפרנסתם. היהודים בפולין עברו אז שעת משבר משלהם יד־ביד עם משבר הממלכה הפולנית, שעמדה על סף הכליון, תקופה רבת־ערך נסתיימה עם חלוקתה השלישית של פולין וכניסתה של וולברום תחת כנפי השלטון הצארי־רוסי.

פרק תשיעי: וולברום בעול שלטון רוסיה

וולברום תחת כובשים שונים. — בכיבוש אוסטריה ונפוליון הגדול. — תחת שלטון רוסיה. — מס ממשלה לקיום הקהלה. — פתיחת הערים השכנות לישוב יהודי. — האיסור החדש לשבת בתחום המושב ליהודים. — איסור ליהודי הפנים לשבת בעיר. — חוק הגיוס חל על היהודים. — גיוס נערים לצבא רוסיה וגזירת הקנטוניסטים. — שיבת קנטוניסטים לוולברום. — „ילדי הצאר" ראובן טשופר, ראובן „זלנר" ואיטשה'לה סיצמסקי. — תחנת רכבת בעיר בקו דומברובה־דמבלין. — הגיוס למלחמת רוסיה־יפן. — ראשית תנועת השחרור. — בעית „ישן וחדש" וצעדים לשמירת המסורת. — ציונות וספרות, עברית ועליה לישראל. — תבוסת המהפכה ברוסיה ב־1905.

פולין חולקה שלש פעמים בידי שכנותיה: רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. עם חלוקתה השלישית בשנת 1796 נעלמה פולין העצמאית מהמפה המדינית והתחילה תקופה חדשה. על וולברום שנמצאה בפולין הקונגרסית עברו כמה כיבושים וגלגולים ביחד עם חבל ארץ זו. אחרי שפולין חולקה בפעם השניה, היתה וולברום לזמן מסוים תחת כיבוש אוסטריה, ויהודיה סבלו מהכובשים ההם כיהודי שאר הערים שנכבשו בידם. אחרי שנפוליון הגדול השתלט על אירופה חזרה וולברום ל„נסיכות ורשה" הפולנית בחסותה של צרפת. בנסיכות חדשה זו גדל שטח פולין בהרבה בתוספת שטחים גדולים של גליציה, פולין הגדולה וכו'. מלחמת נפוליון פגעה גם בוולברום ששימשה מקום מעבר לגייסות הצרפתים בדרכם לוורשה ולרוסיה, ושוב סבלו יהודי וולברום. אך זמן זה לא ארך בהרבה. נפוליון נסוג ממוסקבה, ואחרי מפלתו קבע „קונגרס השלום" שהתכנס בוינה בשנת 1815, שפולין שוב תהנה מאוטונומיה ממלכתית ותשא שם של מלכות פולין, אך מלכה יהיה אלכסנדר הראשון הצאר הרוסי, ורוסיה תהיה מגינה. ומאז נשארה וולברום תחת שלטון רוסיה עד שנת 1914, שאז נכבשה מחדש בידי צבאות אוסטריה, במלחמת העולם הראשונה, וישבו בה עד תום המלחמה — ב־11 לנובמבר 1918, ומאז נמצאת וולברום בתוך פולין העצמאית[39]).

אחרי המרד הפולני נגד רוסיה בשנת 1830, שאז התקוממה בשניה, החלה רוסיה לשלוט בפולין בעלת עשרת הפלכים, לא רק למעשה אלא גם להלכה. האוטונומיה הפנימית הממלכתית שקבלה פולין בקונגרס בוינה בוטלה, ואף שהצאר הכתיר עצמו גם „מלך פולין" לא היתה מדינה זו אלא פרובינציה רוסית. יהודי פולין נעשו חלק ישיר מהממלכה הרוסית והשתוו בזכויות ליהודי רוסיה, בהבדל, שברוסיה היה קיים ה„קורובקה", מס על שחיטה, נרות וכו' שמהם התקיימה הקהילה, ובפולין המשיך בקיומו מס־ממשלה, שהקהילה הטילה באמצעות פרנסיה על חבריה שנגבה בידי העיריות עבור הממשלה. ממס זה היו משלמים לרבנים וקיימו את הקהילה. מובן שזה בלבד לא סיפק את כל צרכי הקהילה, והפרנסים לקחו כסף מבתי־הכנסיות, בתי־מדרשות ומוסדות רשמיים אחרים וחלק מכספי השחיטה. נציגות הקהילה היתה מצומצמת משלשה פרנסים, הרב וסגנו. לקהילה לא היה עוד כוח ממשי. בכל שאר הפרטים סבלו יהודי פולין כיהודי רוסיה מאותה שיטה של חוסר זכויות והתעמרות, בעוד שיהודי פולין נהנו ממצבם החדש. הם יכלו ללמוד מקצועות עבודה שונים ולהתפרנס מהם,

אחרי ששיטת הצכים (איגודי אומנים) בטלה וה״עירונים״ הפולנים לא יכלו עוד להתאנות לאומנים היהודים. ליהודים הורשה לגור בכל רחבי פולין, שהיו מוגבלים בשבילם גם בתקופת האוטונומיה הפנימית של פולין. הם יכלו כעת לייסד בתי־חרושת ולסחור בכל רוסיה. ליהדות פולין המרודה והשסועה היתה זו ממש ישועה.

עם שלטון רוסיה בטלה הזכות של ערים ידועות בפולין הנודעה בשמה הלטיני „דה נון טולרנדיס יודאיס״ שהיו נעולות לגמרי ליהודים. ערים אלה שהשתייכו ברובן לכנסיה ולכמורה שהיו להן בפולין שטחי אדמה עצומים קבלו מהבישופים זכות זו. אחרי חלוקת פולין בשנת 1795 ביטל מלך פרוסיה גזירה זו בחלקה (1802). אוסטריה לא בטלה זכות זו. רוסיה לא בטלה הגזירה והיא נשארה יפה בחשאי. הערים שהיו נעולות בפני היהודים היו: קיילצי, יינדזיוב, מיכוב, סקאלה, טשילאדז, סלאבקוב, קוזיגלוב ועוד. וולברום עצמה לא סבלה מגזירה זו, אחרי שהיא נהנתה מזכות המצאה על „אדמת המלך״, ויהודיה נמצאו מבחינה משפטית במצב יותר טוב. תחת שלטון רוסיה נפתחו שערי הערים השכנות לוולברום בפני יהודים, וסלאבקוב, מיכוב וסקאלה שבקרבתה החלו לקלוט יהודים.

לעומת זה ניתכו על היהודים מטעם הרשות הרוסית גזירות קשות. לפי פקודת המשנה־למלך מ־31 לינואר 1823 נאסר על יהודי פולין הקונגרסית לשבת בכפרים בשטח שלשה מיל מגבול אוסטריה ופרוסיה, ועל היהודים שישבו בהם הוטל לנטוש את מושבם ולעבור לפנים המדינה. כן נאסר על יהודי פנים המדינה לשבת בשטח הספר האמור מחשש של הברחות ממסים. וולברום נכללה בשטח האסור ליהודי הפנים לשבת בתוכה [40].

עבודת הצבא שבפולין היו היהודים פטורים ממנה נתעוררה אצל שלטונות הרוסים בפטרבורג, ששאפו להשוות את החוקים השוררים בפולין, וביחוד החוקים החלים על היהודים, לחוקים השוררים ברוסיה. וכשם שברוסיה היו היהודים טעונים גיוס לצבא זה שנים רבות — אי אפשר היה להפטר ממנה גם בפולין. החוק על גיוס היהודים לצבא נועד עוד לצאת בשנת 1843, ובהשתדלותם של היהודים נדחה עד 1844. חוק זה הוליד את המושג של „קנטוניסטים״. היה זה כינוי לטירונים בלתי מבוגרים ברוסיה הצארית, במחצית הראשונה של המאה ה־19, שגויסו לצבא בדרך כפיה. מוסד הקנטוניסטים שהונהג ברוסיה עוד ב־1805 היה מכוון מקודם בעיקרו לילדי חיילים, מורדים פולנים, בני כיתות סוטות רוסיות, צוענים ואצילים שסר חינם בעיני השלטונות. היהודים היו פטורים משירות בצבא תמורת כופר־נפש בימי ניקולאי הראשון, ולבסוף נעשו גם היהודים כפופים למוסד האמור מתוך כוונה מיסיונרית להעביר את הקנטוניס־טים היהודים על דתם. הקהילות היהודיות היו חייבות לספק מדי שנה בשנה בעת הגיוס לצבא מספר מסוים של טירונים מבני 12 עד 25. השירות בצבא נמשך 25 שנים, ובכללן לא הוכנסו שנות השירות של הטירון עד הגיעו לגיל 18. הטירונים היהודים היו מתחנכים מחוץ ל„תחום המושב״ היהודי במחוזות המזרח ובסיביר. אלפי קנטוניסטים המירו דתם ונטמעו. אך לא מעטים היו שהחזיקו מעמד ונשארו ביהדותם. מוסד הקנטוניסטים נתבטל ב־1856 ע״י הצאר אלכסנדר

השני. רוב הקנטוניסטים היו ילדים עניים, כי העשירים היו פודים את בניהם בכסף, ופקידים מיוחדים של הקהל שהיו מכונים בפי העם „חוטפים" היו עוקרים ילדים מזרועות משפחותיהם [41]). גזירות הקנטוניסטים והתפקיד המשטרתי שמילאו בכך שלטונות הקהילה היהודית הכניסו שחיתות לקהילות ישראל ברוסיה ועוררו שנאה עמוקה של השכבות הדלות — קרבנות הגזירה — אל שליטי הקהל. גזירת הקנטוניסטים השאירה רושם רב בספרות העברית, וסיפוריהם זעזעו את הנשמה היהודית.

אף וולברום היהודית סבלה מגזירת הקנטוניסטים לא מעט. מחוסר רשימות ופנקסים של הקהילה אין לדעת בכמה נפשות עלתה גזירה זו לקהילה. אבל שרידי העיר הנמצאים בישראל מעלים עוד על זכרם כמה קנטוניסטים שזכו להשלים את 25 שנות גיוסם במרחקי רוסיה ולחזור אחרי כן לוולברום. „ילדי הצאר" היו קוראים להם בפי בני העיר, והיו מעוררים ענין והתפעלות לשמע ספוריהם על גבורתם לעמוד בעקשנותם ולהשאר יהודים. אחד מהם היה ראובן טשופר (ברמהרציג) ונקרא בכינויו זה על שם הכפר טשופ שהיה יושב בו. הוא נחטף עם ילדים אחרים בני גילו בהיותו בן 12 בתקופת ניקולי הראשון ונשלחו למרחקי רוסיה, ושם עינום בעינויים קשים שימירו את דתם. הוא זכה למלא את שרותו בצבא במשך 25 שנים ואחר חזר לוולברום. כל העיר התיחסה אליו יחס של כבוד והערצה. כן מזכירים בשם ראובן אחר, או בכינויו „ראובן זלנר", שאחרי שחזר מהצבא ישב בוולברום וגר ברחוב הרוקחים. אף הוא נשא בעול הקשה של השרות הארוך בצבא ועמד בכל הנסיונות בעד יהדותו. ועוד על קנטוניסט שלישי מראים באישיותו של איטשה'לה סיצמסקי, שהודות להמלצות טובות זכה שנשלח למוסקבה ושם למד בבתי־ספר ומהם עבר לגמנסיון, ואף אחרי גמרו היה מעשהו בפקידות. הוא סבל פחות מחבריו היהודים. אחרי שחזר לוולברום רכש לו אחוזה בקרבת העיר והתנהג כבעל־אחוזה לכל דבר. הקנטוניס־טים הקפידו הרבה על זכותם בעד הקיסר ולא פעם העמידו את פקידי בתי־המשפט ואת השוטרים במצב עלוב, כי על פניתם לחלונות הגבוהים בתלונות על ה„חיילים לשעבר" ענו להם שלא כדאי להרגיזם אלא לתת להם לחיות כרצונם. סיצמסקי זה נתן לילדיו חינוך יהודי ואזרחי טוב, ושידך אותם לתלמידי־חכמים [42]). בנו האחד היה ברוך סיצמסקי שעבר לשבת בסוסנוביץ ונבחר מטעם ה„אגודה" כחבר העיריה שם. בתו האחת חנה נישאה לתלמיד־חכם ועסקן חרוץ ר' יצחק־מאיר שטארק יליד וולברום, ואף הוא עבר לסוסנוביץ ועלה לגדולה, ולבסוף עלה לארץ־ישראל ונפטר בתל־אביב.

קו מסילת־הברזל מאיבנגרוד (דמבלין) לדומברובה־גורניצ'ה עבר דרך וולברום או בקרבתו והקים לו תחנת רכבת על ידה. העגלונות היתה מפותחת מאד בוולברום, ורבים מיהודי העיר עסקו בה לשם פרנסתם. על הרכבת הביטו בראשונה כעל מתחרה רציני. ויש אומרים שעסקני העיר השתדלו שהרכבת לא תעבור בקרבת העיר אלא במרחק מסוים, כדי להשאיר פתח לעגלונים להובלת נוסעים לתחנת הרכבת וממנה. ברם תועלת מיוחדת לא הביאה הרכבת לוולברום, שלא היו בה תעשיות ומכרות, מלבד מה שהקשר בין וולברום לערים רחוקות היה יותר קל.

היתה זו מסילת־הברזל השניה בפולין, אחרי שמקודם החלו במסילת־הברזל ורשה־וינה בשנת 1842. בשעה שניגשו להנחת פסי הרכבת בפולין היתה קיימת בכל רחבי רוסיה הגדלה רק הקו מוסקבה־צרסקויה־סילו. הקו ורשה־וינה נחשב איפוא לקו הרכבת הוותיק ביותר בממלכת רוסיה, כי את הקו לצרקויה־סילו אי אפשר היה לחשוב לרכבת נורמלית, באשר הוא נועד מעיקרו לתועלת משפחת הצאר, מושל רוסיה. בוולברום הוקמה תחנת הרכבת בריחוק מקום של שנים וחצי קילומטר מהעיר.

רק בסוף 1840 נמסר ביצוע בנין קו הרכבת לחברה בעלת זכיון לתשעים שנה (הזכיון היה צריך להסתיים בשנת 1932, בראשון לנובמבר. אלמלא תקופת פולין העצמאית בשנת 1918). רוחב המסילה הותאם לכתחילה מטעם החברה לרוחב המסילות האוסטריות והפרוסיות. המסילות הרוסיות שנבנו אחר כך היו רחבות יותר. תחנת הרכבת בוולברום בקו דמבלין־דומברובה הוקמה בשנת 1880.

וולברום הנוצרית והיהודית הצטרפה בעל־כרחה לגיוס לצבא עם פרוץ מלחמת רוסיה־יפן, היא המלחמה שהסתיימה במפלת רוסיה. מלחמה זו עוררה את הרוחות בוולברום והיא פתחה את שערי הקריאה לעתונים שעד אז היו בבחינת „טריפה־פסול". רבים מבני העיר ראו במפלת רוסיה עונש על גזירותיה הרעות נגד היהודים, וכל מפלה של הרוסים הגבירה את התסיסה בקרב הצבור, והביאה אחריה את תנועת השחרור. המפלגות ששאפו להוריד את שלטון הצאר גדלו והרחיבו את פעולתן המחתרתית, וגם לוחמי החופש שברחוב היהודי הרימו ראש.

לאחר תבוסת המהפכה ברוסיה בשנת 1905 השתלטה הריאקציה על כל עורקי החיים. השלטון הרוסי הפנה את חוד חומרתו גם — או בעיקר — נגד היהודים, ובפולין מצאה לה שותף נאמן באנטישמיים מסוגו של דמובסקי וחבריו, שהחלו לנהל בגלוי מלחמת־חרם נגד היהודים, ולבסוף הוציאו את נשק החרם הגלוי שלא לקנות אצל היהודים. העתונים הפולנים היו מלאי ארס השנאה, והגיעו ימים ללא השראה ומטרה. ועוד יותר גדל הרוגז של הפולנים כשהיהודים העיזו לצאת ברשימות מיוחדות לבחירות עירוניות ואחרות ולדחות את ההצעות להצביע בעד רשימות פולניות. גם בוולברום גדלה המדורה שהוצתה על ידי תועמלני דמובסקי והשנאה פרפרה בהרבה בקרב האוכלוסיה הנוצרית בעיר ובסביבה.

פרק עשירי: **עלילות־דמים בוולברום**

סיום שלטון רוסיה בעלילות־דמים. — רושם משפט מנדל בייליס בעיר. — שנאת ישראל אמצעי להתחרות כלכלית. — איסור אכילת דם ליהודים ועלילת־דם. — גלגולה של העלילה ותוצאותיה. — מגיפת העלילות בפולין. — העלילות בוולברום. — עלילה על משה פוטאש (ברל'ס). — גילוי עושי התועבה. — העלילה על ראובן פרומר. — יום משתה ושמחה במשפחה לזכר המאורע.

השנה האחרונה לשלטון רוסיה בפולין בכלל ובוולברום בפרט — היא שנת 1914 — הצטיינה בשיא השנאה והעלילות לישראל. בשנה ההיא ולפניה

נתקיים משפט עלילת־הדם נגד היהודי מנדל בייליס בקיוב שגרם למתיחות בכל רחבי ישובי היהודים במדינה ובחוץ־לארץ[43], וכן היה מרחף בכל ישובי היהודים בפולין גם החרם הפולני שלא לקנות אצל יהודים; ובשנה זו נתעשרה גם וולברום בעלילת־דם חדשה נוסף על הקודמים, היא הצרה האיומה שבאה על ישראל מראשית האלף הששי, שלא שוחררנו ממנה עד היום.

שנאת־ישראל מצאה לה את הגילוי המרשיע והשפל ביותר בעלילות השקר שטפלו על היהודים למען הצדיק בהן את פרעות הדמים, הרציחות האכזריות, וכן הגירושים והרדיפות, שהיו מנת חלקם של בני עמנו בתקופת גלותם הארוכה בתפוצות. דיבות כזב אלה שהיו אויליות במהותן ומעולם לא הצליחו בודיהן וממציאיהן להוכיח את האשמה שבהן, צמחו בעיקר על רקע דתי. אולם מתחת למסוה הקנאות הדתית הסתתרה המזימה השטנית — להפטר מן היהודים למען זכה ברכושם, או למען הוציא מהם דמי פצויים. ובזמן מאוחר יותר לבשו צורה של נכלים אנטישמיים שיסודם היה גם בשנאה הגזעית אל היהודים וגם בהתחרות הכלכלית שביניהם ובין הגויים.

האוילית והנמבזה ביותר שבעלילות־השוא הללו היתה עלילת־הדם. אעפ״י שהיהודים ידועים בשמירתם הקפדנית על טהרת מאכליהם מדם, והתורה אסרה עליהם את אכילת הדם במפורש, כגון: „ואיש איש מבית ישראל ומן הגר הגר בתוכם אשר יאכל כל דם ונתתי פני בנפש האוכלת את הדם והכרתי אותה מקרב עמה״ (ויקרא יז, י), או „כל נפש מכם לא תאכל דם והגר הגר בתוככם לא יאכל דם״ (שם, שם יב); ואעפ״י שבהתאם לאיסורים אלה מן התורה אין היהודים אוכלים בשר, אלא אם כן נוקה תחילה היטב מכל טיפת דם, על ידי מליחה ושטיפה — העלילו עליהם בכל זאת שונאי ישראל, כי בטכסים דתיים מיוחדים הם שמים במאכלותיהם ובמשקיהם דמי נוצרים, ולשם כך הם רוצחים בחשאי אנשים מבני הדת הנוצרית, למען הוציא מגופותיהם את הדם.

תחילה הסבירו המעלילים את המעשה כנקמת היהודים בנוצרים, ואמור אמרו, כי הריגת נוצרי ע״י היהודים היא בידיהם כעין זכר לצליבת ישו, או כעין חזרה סמלית על מעשה הצליבה. אולם אחר כך נשתרשה סברה אחרת, שהיתה יעילה יותר בידי צוררי ישראל, והיא, כי היהודים משתמשים בדם נוצרי באפית המצות לחג הפסח, ואף מוהלים אותו ביין ארבע הכוסות שבליל הסדר. סברה זו נתנה בידם את האפשרות לחדש את העלילה הנוראה בכל שנה בפרוס חג הפסח. ואעפ״י שמספר עלילות־הדם בשמונה מאות השנים האחרונות הגיע לכדי מאתים (מהנגלים והרשומים בספר) — לא טרחו אפילו המעלילים לשנות את מתכונתה כמלוא הנימה, וצורתה בכל הדורות היתה אחת וקבועה: ימים מועטים לפני חג הפסח נעלם לפתע ילד נוצרי. כעבור זמן מה נמצאה גופתו בקרבת ביתו של יהודי. בגופה נתגלו סימנים שהוצא מתוכה הדם, והמסקנה היתה ברורה — היהודים הם שעשו את הנבלה, למען יהיה להם דם נוצרי לחג הפסח.

במשך שנתיים לא פסקו שונאי־ישראל להפיץ את עלילת־הדם הנמבזה ולהסית את המוני העם ביהודים על ידי אסיפות, העתונים ואף בנאומים ב„דומה״.

רבים מאנשי־המעלה שבעם הרוסי וכן אנשי־השם מפורסמים בארצות אירופה ובאמריקה פרסמו הכרזות של מחאה ופנו אל הצאר כי יבטל את המשפט המבוים והמרשיע. אולם המשפט נערך, ואעפ״י שבית־הדין היה מורכב שופטים ידועים בשנאתם לישראל, לא יכלו להוכיח את אשמתו של בייליס ופסק־הדין שהוצא בסתיו של שנת 1913 זיכהו מכל עוון. ובכל זאת אוירת השנאה ליהודים רחפה בכל מקום זמן רב, ועוד יותר בפולין. ואף בוולברום הכתה השנאה שרשים והאוכלוסיה הנוצרית חיפשה הזדמנות להתגרות ביהודי המקום.

במחוז אולקוש לא היתה עלילת־הדם דבר חדש. עוד בשנת 1779 נערך משפט בקשר לעלילת־דם בקשאנוב, בו התערב המלך לטובת היהודים הנאשמים, אך התוצאות אינן ידועות. בשנת 1787 פרצה עלילת־דם באולקוש. יהודי אחד נשפט למות ופרנסי־העיר שוחררו הודות למלך. עלילה זו הטילו על החייט היהודי מרדכי מפומוריזה כשהלך מבולסלב לאולקוש, ועלילות משונות אחרות עלו ליהודים בתקופה זו בהרבה קרבנות[44]. לא ידוע כמה עלילות־דם בדו על יהודי וולברום, הישוב השקט שהשתדל להשתיק כל ידיעה ופרסום הנוגע אליהם.

עוד במחצית השניה של המאה הי״ט לא פסחה האשמה שיהודים רוצחים גויים ומשתמשים בדמם לפסח או למטרות דתיות אחרות גם על קהילת וולברום, בלי שהעלילה נכנסה אז בספרי היסטוריה ובלי שהדבר קבל פרסום רשמי מחשש שלא יבולע... וכך היה מעשה: בביתו של ר׳ משה ברל׳ס (פוטאש) שנמצא בשוק מספר 5 ישב שומר בשם ברנאדר. הוא טרח בבהמות ובנקוי הבית. הוא הכניס אליו זונה שילדה ממנו ממזר. הוא רצה להפטר ממנה, והוא התיעץ עם ידידיו הפולנים מה לעשות, והם יעצוהו לזרוק את הוולד למרתף בעל־הבית היהודי. בשעת ביעור חמץ שלפני פסח באותה שנה היתה לר׳ משה ברל׳ס הרגשה לא־טובה. הוא ערך ביעור יסודי בכל הבית ולבסוף מצא את הוולד במרתף מתבוסס בדמו. הוא שפיקח היה לא חשב הרבה, זרק את הוולד מעבר לגדר של בית שכנו הפולני. למחר בבוקר נזעקו האכרים בעיר ובסביבה בטענה שהיהודים הרגו ילד נוצרי לצורך מצות בפסח ושיערכו חיפוש. שוטרי העיר באו וערכו חפוש בכל הבית ולא מצאו כלום. ר׳ משה הרים את ידו וסטר לזונה שהיתה נוכחה במקום, בצעקו עליה: רוצחת! תודי, היכן זרקת את הוולד שלך. האכרים וראש העיר עמדו ושתקו. בינתים בא השכן הנוצרי והביא את הוולד וזרקו לפני הנאספים. ר׳ משה המשיך להרביץ סטירות לזונה בצעקו שתודה מי הרג את הוולד והיכן זרקה אותו. גם ראש העיר צעק עליה באיומים של עונש קשה, ואז הודתה שהיא ילדה את הוולד והיא הרגה אותו. בית־הדין דן אותה למאסר[45]. ברם קהילת וולברום לא עשתה פרסום לענין, בלי לחשוב שחוסר פרסום עלול לגרום למעשים נוספים כאלה באותה עיר.

והנה האוירה השטנית בשנה האחרונה לשלטון הצאר שהשחיתה כל חלקה טובה, היא שגרמה שוב לעלילת־דם בוולברום, היא העיר שטרם נרגעה מאימת העלילה על בייליס שעשתה לה כנפיים בכל רחבי פולין ומאוירת־החרם של אנשי דמובסקי צורר־היהודים. היה זה ביום ז׳ באדר תרע״ג, קצת למעלה משנה

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה בין גרמניה ורוסיה. השנאה ליהודים בעיר ובסביבה הגיעה לשיאה ויהודי וולברום חשו כיצד אויביהם מארגנים שוב נגדם מעשה חבלה. התוצאות לא אחרו לבוא. והנה פרטי המאורע:

ברחוב לגוטה היה גר נוצרי קרול שציאלקי ולו בת. נדברו ביניהם החורשים רעה על היהודים ולמדו את הבת לטעון כאילו חטף אותה היהודי ראובן פרומר, בעל סימן־היכר על צוארו בצורת בליטה, ורצה למצוץ את דמה בשביל מצות לפסח. הם החביאו את השקצה והפיצו שמועה על העלמה של הבת ללא כל עקבות. השמועה נפוצה חיש בין הגויים בעיר ובסביבה, וביום החמישי, יום השוק בעיר, התחילו הגויים מתקהלים סביב חנות אחת והצביעו על ראובן פרומר: הנה היהודי שחטף את השקצה להשגת דם למצות. ראובן ברח מחנותו והתחבא במרתף של מיכאל לובלינג. אצל יהודי העיר קמה בהלה גדולה. אחרי התיעצות החליטו היהודים לשלוח משלחת לעיר המחוז אולקוש. למשלחת, שבה השתתף הפרנס ראובן־דוד ספיר, צורף גם אפרים לובלינג שידע לדבר רוסית רהוטה. בהגיעם לאולקוש הם פנו לממונה על המחוז מר וונס, סיפרו לו את גוף המעשה ותיארו לפניו את האסון העלול לקרות אם לא יאחזו מיד באמצעים נמרצים, ביחוד שגם גויי העיר מתכוננים לעשות שפטים ביהודים ביום הראשון. הם פנו גם למושל העיר ותבעו ממנו עזרה דחופה. הממונה הושפע מאד מדברי אנשי המשלחת, ועוד באותו יום נסע לוולברום עם פלוגת שוטרים. בהגיעו לעיר הוא פנה למושל המקום והזמין את אבי הבת ש„אבדה" כביכול ושאלו היכן הבת? כשהגוי ענה שאיננו יודע, סטר לו הממונה שתי סטירות לחי נמרצות, ואז הוא הודה ומסר את מקום המצא הבת. השוטרים נחפזו לשם והביאו את הבת, והיא הודתה מיד שלימדו אותה כיצד לטעון, ושהיהודי תפס אותה וסחבה לפרוזדור בית־הכנסת. השוטרים יצאו לרחובות העיר ופיזרו את ההמון שנתאסף, באסרם אחדים מן התועמלנים, וכה ניצלה וולברום מפרעות. ומאז והלאה היה ראובן פרומר נוהג לעשות באותו יום משתה ושמחה לזכר המאורע [46]). גם למאורע זה לא ניתן הפרסום הדרוש.

המצב הכלכלי של היהודים בוולברום לא היה מזהיר אף פעם, בעקב האנטישמיות והאוירה המתוחה המתמדת של התנגדות ליהודים, ורבים מהם חיפשו להם משען כלכלי במקומות אחרים יותר נוחים. הם מצאו להם קליטה בחבל זגלמביה ועסקו בכל שידם השיגה. ביחוד שפר חלקם בסוסנוביץ ובבנדין, ואחרי שהצליחו להתבסס שמו פניהם גם לעסקנות, ונציגיהם נראו בועדי חברות ואיגודים שונים. הם עשו הרבה למען בני עירם החדשים שחיפשו להם עיסוק כלכלי, ואף יסדו קופות גמ"ח למטרת עזרה [47]). יהודי וולברום הצטיינו במרצם ובחשקם לעבודה, ועסקניהם בערי זגלמביה שימשו ראש־גשר לעזור בתהליך הגירת בני עירם וקליטתם בחיי המציאות.

פרק אחד־עשר: ערים וכפרים בשכנתה של וולברום

„תחום מושב" ליהודים בפולין. — הכמורה אסרה ישיבת יהודים בערים השכנות. — מיכוב, סקאלה, יינדזיוב, סלבקוב, קיילצי נעולות ליהודים. — ביטול האיסור משנת 1865. — פתיחת מיכוב ליהודים. — פיתוחה בידי יהודים. — סקאלה מושב ליהודים ופיתוחה. — „שויצריה הפולנית" בקרבת סקאלה. — „אויצוב" המרגלית בכתר פולין. — נוה קיץ למלכי פולין מקראקוב. — פיאסקובה־סקאלה, גרודזיסקה וקורזקוב. — ארמון מגורי קזימיר הגדול. — כפרי הסביבה עם ישובי יהודים: פורמבה, מוקוב, בידלין, ברזוזובקה ועוד.

וולברום היהודית היתה זמן רב בודדה בסביבה. היא ישבה אמנם על „אדמת המלך", ומשום כך לא יכלו להם אנשי הכמורה והעיר נשארה פתוחה לפניהם. אבל הערים השכנות שהיו שייכות לכמורה היו נעולות ליהודים. ליהודים לא היתה דריסת רגל בסקאלה הקרובה, במיכוב, ואף בסלאקוב נאסרה עליהם הישיבה. ואפילו קיילצה שהפכה אחר כך לבירת הגליל כולו היתה נעולה ליהודים [48]). וכה נוצר ליהודים בקרבת וולברום תחום־מושב בידי הכמורה. ורק בשנת 1865 הוסר האיסור ליהודים לשבת בערים מסוימות. יהודי וולברום היו בין הזריזים לקבוע משכנם בערים החדשות ולסדר את קליטתם הכלכלית. מהם אפשר למצוא במיכוב ובסקאלה, בקיילץ ובייִנדזיוב. לא היה כמעט מקום חדש שנפתח לישוב יהודים שהם לא הופיעו בין הראשונים. הם שימשו כעין החלוץ העובר לפני המחנה וסולל להם את הדרך לשיקום. הבה נתאר במקצת את הערים והכפרים בקרבת וולברום. על וודיסלב, פיליצה ואולקוש, כמקומות ישוב ותיקים ליהודים כבר נכתב לעיל קצת בפרקים הקודמים.

מיכוב. עיר מחוזית בפלך קיילץ, השוכנת על גדות ה„נהר הגדול" או „מיחובקה" (הנופל לנהר שריניאבה). כששה מיל מקראקוב. תחנת־רכבת בקו המסילה דומברובה־גורניצ'ה־איוואנגרוד (דמבלין). 20 ויורסט מתחנת וולברום. עד 1865 אסורה היתה הישיבה ליהודים במיכוב. בשנת 1879 כבר ישבו במיכוב 274 יהודים. עד להתישבות יהודים בה היתה העיר עניה ובלתי מיושבת. בעקב קרב שהתחולל בין צבא הרוסים עם פלוגת מורדים פולנים שאורגנה בעמק אויצוב ושהתקיפה את מיכוב הציתוה הרוסים באש והיא נחרבה עד שנשארו בה רק ארבעים בתים. במפקד של 1897 ישבו במחוז מיכוב כ־11 אלף תושבים, ומהם 5808 יהודים. במיכוב עצמה ישבו 4175 נפש, ובהם יהודים 1436. היהודים פיתחו את העיר בהקימם בה בתי־חרושת שונים, בתי־מלאכה, ובזמן קצר התרבו עד שעלו במספרם על הנוצרים. גם סביבת העיר משכה אליה יהודים רבים, והורגש הצורך לבנות קו מסילת־ברזל צרה ממיכוב עד לעיירה דזיאלושיץ. גם המסחר פרץ במיכוב בידי יהודים, והם שהוציאו לה מוניטין בעולם החרושת והמסחר.

סקאלה. עיירה בפלך קיילץ, לשעבר בפלך ראדום, מחוז אולקוש, על גדות הנהר פרונדניק, 17 ויורסט מוולברום, 21 ויורסט מאולקוש. במרחק שני מיל מתחנת־הדואר מיכאלוביץ. העיר, שהשתייכה לכמורה הקאטולית, היתה אסורה לישיבת יהודים עד שנת 1862. בשנת 1856 היו בעיר 1004 נוצרים.

יהודים לא נפקדו במפקד. בשנת 1889 היו בה 179 יהודים בין 2020 נוצרים. ואילו לפי המפקד משנת 1897 היו שם 2464 תושבים, ובהם 417 יהודים.

לפי ההיסטוריון דלוגוש יסד המלך בולסלב הענו עיר זו במקום סטאנקין, או כפי שכותב עליה מיחוביץ היא נקראה בשם סטאנקוי. לפי כתב־הזכות הלוקאציני משנת 1262 שינה המלך את מצודת סקאלה למנזר והעביר אליו נזירות פרנציסקניות מזאביחוסט, בהרשותו להן להפוך את הכפר סלאבקוב שנמצא ליד הארמון — לעיר, והעניק לתושבים את החוקה המגדבורגית במקום הפולנית המיושנה עם זכיות שונות, וכה קמה העיירה הנוכחית סקאלה, שמאז יסודה היתה שייכת לנזירות, ומכאן האיסור לישיבת יהודים בתוכה. בשנת 1866 מנתה האוכלוסיה המקומית 871 נפש, ונמצאו בה 133 בתים, עיריה, בית־חרושת לבדים. נקבעו בה ימי־שוק בכל שבוע וששה ירידים במשך השנה. היהודים הקימו להם בית־עלמין, בית־כנסת ובית־מדרש, מקוה וכל המוסדות הדרושים לסיפוק צרכיהם הדתיים. הקהילה מנתה רב אב״ד, תלמיד־חכם גדול, שעמד בקשרי שו״ת עם הרבנים גאוני פולין. בסקאלה התישבו גם מיהודי וולברום, ובסביבה אף נמצאו בעלי־אחוזות יהודים וחקלאים שעסקו במסירות בעבודתם. סקאלה שוכנת על הדרך הראשית שבין וולברום לאולקוש, והיא משמשת עיר־מעבר בין אולקוש לוולברום.

לא רחוק מסקאלה, במרחק שני ק״מ, בעמק הנהר פרונדניק הנופל לתוך הויסלה, נמצאת פינת־שקט נפלאה מלאת קסמים ויופי, בכינויה „שויצריה הפולנית״, בשם אויצוב, ולידה פיאסקובה־סקאלה[49], גרודזיסקה, קורזקוב וכו׳, שכולן יחד מלוכדות לחטיבה אחת, פינת גן־עדן, שהטבע השפיע עליה רב־טובה, סביבה נפלאה נסוכת הוד.

אויצוב. אויצוב היא אחת המרגליות היקרות שבכתר פולין. בקעת הפרונדניק נפלאה ביפיה, והדברים המפליאים ביותר באויצוב הם מערות־האבן הנמצאות בה במספר שמונים־וארבע. המערות המפורסמות ביותר הן „המערה האפלה״ ו„מערת לוקיטק״. המערות ארוכות וגבוהות, שיכולות לקלוט לתוכן אלפי אנשים. אחת מהן מגיעה ליותר מ־640 מטר. מערת לוקיטק נושאת עליה את השם הזה בגלל האגדה המתהלכת בקרב העם, כי פה התחבא המלך וולדיסלב לוקיטק עם אנשים בעת היותו נע־ונד בארצו בשנת 1300 בהמלטו מלפני מלך צ׳כיה, וואצלב, שחפץ לתפוס בידו את כסא מלכות פולין. בתוך המערה רואים את „המטבח של לוקיטק״, כי לפי האגדה שימש החדר הזה חדר־בישול למלך ואנשיו. לא רחוק משם רואים סלע המזדקר מתוך הקיר כגודל איש, שהיה משמש למלך מקום לינה.

בשם לוקיטק קשור גם הארמון העתיק ההרוס הנמצא באויצוב. הארמון ישן נושן, והתקיים עוד בימי המלך בולסלב קרזיבואוסטי בשנות 1102—1113, שמסר אותו במתנה למשפחת האביר סטרזיבציץ. בין חורבותיו התחבא לוקיטק בשנות נדודיו. בנו של לוקיטק, קזימיר הגדול, הסדיר את החסות בארמון ובנה עליו מגדל חדש לכבוד אביו וקרא לו בשם „אבי הסלע״ (מזה נגזר שם המקום „אויצוב״; אב בפולנית — אויציץ). מתקופת לוקיטק נוצרה גם האגדה העממית, שפרסות סוסיו של מלך זה היו מפורזלות בנעלי־ברזל מהופכות, בכדי להוליך

את שונאיו־מרדפיו שולל. מלכי פולין היו באים לכאן מקראקוב בירתם והארמון שימש להן מעון־קיץ. המגרש הגדול שלפני הארמון היה מלא אבירים ואצילים שלמדו פה לאמן את ידיהם במלחמת־בינים והתאבקות־חרבות. כיום הארמון הרוס למחצה, ורק המגדל נשאר עוד עליו לזכר תפארתו לפנים. כל בקעת הפרונדניק עם גדות הנחלים הקטנים היוצאים ממנו, נטועים יערות־עד קודרים וסלעי־סיד ענקיים, צוקי אבנים וכפים, העומדים שורות שורות על פני כל הבקעה, וביניהם מערות־האבן שנתהוו מלפני אלפי דורות ע״י התפרצות הרי־שריפה מקיאי־אש מבטן האדמה ומסערות שטף המבול. וכך עומדים סלעי הענקים מני אז ועד היום, גאים ורמים וראשיהם קוממיות כלפי מעלה. לא כל הסלעים הם בני צורה אחת ומראה אחד. יש ביניהם כאלה העושים רושם של פסלים, דמויות דמיוניות, קלסתרים משונים, רוחות שאול וענקי בלהות, כאילו נפסלו בידי אדם בכוונה תחילה. על אחד ההרים נמצאת אבן בתבנית ספינכס המביט בחורי עיניו השחורות והנוראות על פני השדות והיערות אשר מסביב עד להררי הטאטרים הנראים במרחק האופק. במקום אחר רואים סלע בדמות אדם כפוף־גו ההולך בדרך נדודיו, והוא נקרא בפי יושבי המקום: הנודד שהפך לאבן. סלע אחר עושה רושם של יד בעלת חמש אצבעות או של כתר וכדומה מן הפרצופים.

היכלי־מלכים וארמונות תפארה נמצאים גם בגרודזיסקה ופיאסקובה־סקאלה אשר בבקעת הפרונדניק. כל הסביבה מפורסמת במעינות־הרפואה שלה ומצטיינת באקלימה הנפלא, ומשום כך היא משמשת מקום מרפא ומנוחה. על גבעה בפיאס־קובה־סקאלה עומד בנין בן שלש קומות עם מראה הוד, ובו — לפי המסופר — היה גר המלך קזימיר הגדול בתקופת המרד בפולין במאה הט״ז. בכניסה לארמון נראים דמויות של אבירי פולין. בקומה הראשונה באולם האבירים עומדת ספה ישנה, שריד המאה הי״ד. בכלל אין כאן ערך רב לשנת־מאה. ישנן „עתיקות״ ממאות שונות. הדרך משם לאויצוב מהוה סביבה נפלאה. לפעמים היו גרים שם יהודים מאולקוש, ואפילו מקראקוב היו באים יהודים לנוח במקומות ההם. בגלל האנטישמיות הגזעית לא ישבו שם יהודים בקביעות, ומחוסר יהודים במקומות אלה היו שוכחים שבמרחק 2—3 ק״מ שוכנת העיר סקאלה בת ישוב יהודי ניכר.

ראבשטין. כפר זה נמצא במחצית הדרך שבין וולברום לאולקוש, ובה תחנת־רכבת בקו דמבלין־דומברובה־גורניטשה. במרחק חצי מיל מאולקוש, מקודם בפלך ראדום ואחר כך בפלך קיילצי. נודעה לשעבר כמצודת־מגן שבו, ושנת יסודו מתיחסת לאותן התקופות שאחרי התמעטות האוכלוסיה בארץ כתוצאה מפלישת גייסות התתרים, ולכפר זה נלחצו מכל הצדדים (ואף למקומות אחרים) גרמנים, שעם ישיבתם על אדמת פולין קראו למושביהם בשמות גרמניה מכורתם, וכשהפכו במשך הזמן לשמות פולנים נוצרו: לנצוט (לנדסהוט), לנצקורון (לנדסקרונה), אולשטין (אדלשטיין) ועוד. המקום רבשטין נקרא מקודם ללא ספק בשם ראובשטיין ונוסד בידי אחד ממשפחת מלשטיין האמידה. בשנת 1439, כשכפר רבשטין הוחרם מידי מלשטין ע״י ספיטקוב, עבר המקום לאחוזת הממלכה, ומאז שמו מושלי המחוז משכנם בו. בנובמבר 1587, כשתגבורת הגיעה מגרמניה להחיש עזרה לנסיך מכסימיליאן ששם מצור על קראקוב, בחלפה על פני רבשטין

השתער מהמצודה הולובק עם מאה פרשים בהפתיעו את הבלתי־מוכנים. תוך כך קמה המולה מתחת לגבעות ומערכות חדשות הגיעו. היו אלה כורים מאולקוש. השליזאים ברחו בהשאירם כמה הרוגים, מספר שבויים הגון וציוד מלחמה. זיגמונט השלישי העניק את שלטון המחוז המקומי לידי חביבו מיקוליי וולסקי, מרשל המדינה, שהרחיב את מצודת רבשטין והגדיל פארה. ברם אחרי שהשבדים החריבו בשעתם את המצודה לא עצרה עוד כוח להתעודד ולהשתקם מחדש.

המצודה היותה מבנה לא גדול, מסלעי־גיר, בצורת מרובע ומפואר, ומיד אחרי המצפה ניצב סלע רם המהוה במדה ידועה הארכת חומות המצודה, ולעומדים מרחוק נראתה מתרוממת בצורה מפוארת, ועד היום שולט תל־עי זה על כל הסביבה, ונראה לעין הצופה כנוף יפה הראוי להצטייר בידי צייר־אמן. חמש גבעות סלעיות ויער אשוח עוטרים חורבה זו מסביב, ולכף רגליה משתרע ים של חול. האגף למשכן אנשים במצודת רבשטין בנוי על דיוטה במדה רחבה יותר מבנינים דומים אחרים. שער הכניסה נמצא לצד צפון, ועל הגישה אליו הגנה סוללה מצוידת בגשר מטולטל. המרתפים היו רחבי ידים, ולפי מסורת מקומית היו מחוברים באמצעות מנהרה תת־קרקעית עם מערה שנמצאת באחד מחמשת הסלעים שבסביבה. בשנת 1827 מנה הכפר חמשה בתים, 45 תושבים. כאחוזת הכמורה לא היתה ליהודים בה דריסת־רגל, ומשום כך לא פותחה כל הזמן. בשנת 1865 מנה הכפר 13 נפש [50]).

נוסף לכפרים בני ישובי יהודים בסמוך לוולברום שנזכרו בפרק הראשון, יש להוסיף את הכפרים הבאים, שהיו פזורים בשטח שמסביב לוולברום, אם לצד מיכוב ואם לצד אולקוש, פיליצה וסקאלה. יהודי הכפרים ההם שימשו כעין חיל־מאסף ליהודי העיר, והם סיפקו לוולברום מוצרים כפריים והעמידו ראש־גשר בין העיר והכפר.

בז׳וזובקה. מושב זה היות כפר ואחוזה במחוז מיכוב, השוכן ליד הכביש שבין מיכוב ואולקוש, במרחק 4 ווירוסט ממיכוב. דרך הכפר עובר נחל היוצא מגבעות המקום. וכן נמצאות בו שלש בריכות. בכפר 29 בתים, 186 נפש. בשנת 1827 היו בכפר 11 בתים, 101 נפש. כחצי ק״מ מהכפר לצד דרום־מערב מתנוססת גבעה עם צמחי־שיחים. שני צדדיה החשופים מייצגים אבן לבנה המהווה שכבה של גיר לבן או לבן־צהבהב המופלג לסירוגין לשכבות עבות ודקות המסוגל לתשמיש אבן ליטוגרפית. נסיבה זו שימשה גורם לסוחר מברלין בשם אלברט הקמן לרכוש לו בשנת 1872 את הכפר ואף השיג לו הלואה גדולה לשם ניצול ופיתוח מכרת אבנים ליטוגרפית, תוך הנחה מהנסיונות הראשונים שהאבן הזאת אינה נופלת בטיבה מהאבן הבווארית, הסוג הנחשב לטוב ביותר. הוא אף התקין מסילת־ברזל צרה מהמכרה עד לכביש וחשב באמצעותה להוביל את האבנים המופקות לכביש ומשם לתחנת הרכבת זבירצה השוכנת במרחק 40 וו. ברם אחרי חקירה קרובה נתברר שהאבן המקומית יכולה לבוא לידי שימוש בליטוגרפיה רק כשאין אבן יותר טובה, בלי שתוכל להתחרות באבן הבאווארית, ולפי דעת מומחים מכילה האבן המקומית בקרבה גבישים זעירים, נקבובית ובולעת בקלות רטיבות ואינה ראויה לשימוש במלאכת הגליפה. הסוחר ויתר איפוא על ניצול

המכרה ומכר את אחוזת בז'וזובקה לווילהלם הרמן ליהמן, שהקים מהאבנים המופקות מהמכרה מפעל לבירה בשיטות חדישות, שהחל לפעול במרץ 1878. בית־החרושת העסיק עובדים והפיק בירה בוורית ופורטר, ונתן תקוה להגדלת התפוקה.

בידלין. המקום מהוה כפר וחוה השוכנים על נחל הזורם מתחת לדומיא־נוביץ, מחוז אולקוש, במרחק מיל אחד מוולברום, חמשה מיל מקראקוב. היה בה בית־חרושת לברזל ממונע בכוח מים שהפיק תוצרת לא קטנה, ועבדו בו פועלים. בשנת 1875 עיבדו במפעל ברזל מפורזל 3750 פוד. בשנת 1827 היו בכפר 72 בתים, 503 תושבים. בשנת 1880 נמצאו בכפר 71 בתים, 583 תושבים, ובהם 32 יהודים. ליהודי בידלין היה מנין עם רוב הצרכים הדתיים במקום, ולימי שבתות וחגים היו מצטרפים אליהם לתפילה יהודי הכפרים הסמוכים.

פורמבה. הכפר שוכן במרחק 21 ויורסט מפיליצה, ושבעה וו. מוולברום, ובשנת 1880 היו בו 91 בתים, 630 תושבים, ובהם 11 יהודים. בכפר נמצאו מלבנה ומעבדת סיד. בשנת 1827 היו בכפר 46 בתים ו־371 תושבים. היה זה כפר קדום ועשיר עם יערות ושדות־מרעה. מציאות היהודים בכפר היה מורגש בקשר שבין המקום והעיר וולברום.

מקוב. היה זה כפר ואחוזה במחוז מיכוב, ששכן ליד הכביש שבין וולברום למיכוב, במרחק 8 ויורסט ממיכוב. במאה הט"ו השתייך הכפר לאציל יאן פיניונזק. בשנת 1827 נמצאו בכפר 24 בתים, 171 תושבים, בתים בנויים 12, של עץ 3. אף כפר זה הצטיין בשפע שדמותיו ויערות. ישבו בו יהודים, בלי לדעת מספרם.

זאלינז'ה במרחק 26 ויורסט מאולקוש, סמוכה לבידלין. בכפר ישבו 51 תושבים. בשנת 1827 נמצאו בו 26 בתים, 173 תושבים. היה זה כפר קדום, שעברו עליו גלגולים מרובים, והחזיק מעמד הודות לפוריותו. מלבד זה אפשר להזכיר את הכפרים זאוואדקה, סושניצה, מלינסקי וזגרביה שנמצאו במטחוי יהודים כפריים, והמשק הכפרי היה מעורב בעבודה יהודית ובשיתוף פעולה עם התושבים הנוצרים. וכן יש להזכיר את שמות הכפרים שלישוב וסטיטשה, שאף בהם ישבו יהודים וטיפלו בחקלאות ובמסחר המוצרים החקלאים.

כבר הסברתי, שיהודי הכפרים התעסקו מקודם בחקלאות ממש, כחקלאים הנוצרים, ורק בעקב הקנאה בהצלחת היהודים נתעוררה טינה בלב הנוצרים שהחלו להתגרות ביהודים תוך חבלה בשדותיהם ובתנובתם, ולא היתה ליהודים ברירה אחרת מאשר להעביר באיטיות את פעולתם מחקלאות ממשית למסחר חקלאי. עם החמרת הגזירות נגד ישובי יהודים בכפרים מטעם ממשלת הצאר החלו יהודי הכפרים לעבור ולשבת בוולברום, בלי להפסיק את קשריהם עם הכפרים בהם ישבו. וולברום היהודית ידעה לקלוט את היהודים האלה ולהכלילם בתוכה בעין יפה ובסבר פנים יפות.

הערות ומראי־מקומות

1) המלך לוקיטק נתן לאחים אלה זכות־קנין על ארבעה „לאנים". łan בפולנית היא מידת שטח קרקע של 120 אקרים בערך, וזה היה השטח הראשוני שהוקצע להקמת העיר.

2) בפרשת השם „וולברום" קיים חוסר בהירות היסטורית. לפי מקור נאמן נקראה העיר על שם Wolwram או Wolfram מראשי הכפר דלוז'ץ שחי בתקופת המאה הי"ד (1321), והעיר נקראה אחרי יסודה בשם Wolwram או Wolbrom. ואילו במאה הי"ז חי בוולברום הכומר Marcin Wolbram (מת בשנת 1637), שכיהן בכנסית דז'יראז'ניה וטיפל כעסקן בעניני הכנסיות, ולאות תודה על מסירותו הקצו לו קבר בפרוזדור הכנסיה בוולברום, והעמידו מצבה על קברו. יש יסוד לחשוב שהכומר וולבראם המאוחר יותר השפיע לשינוי השם מ„וולבראם" ל„וולברום".

3) על מקור השם „וולברום" ישנן עוד גירסות שונות שהתהלכו בעיר. מר יחיאל בן־פורת מסר לי שזקני וולברום היו מספרים, שכשבאו אנשי דלוז'ץ לפני המלך ושוחחו על העיר החדשה שבדעתו להקים, אמר להם בפולנית: Wolno rąbać, כלומר: מותר לכם לברות את היער, ומראשי התיבות של דברי המלך הורכב שם העיר „ווֹל־ברום". קיימת גם גירסה חסידית על שם העיר. רבי דוד'ל הצדיק מלילוב היה אוהב לייהד שמות ערים שונות בפולין. וכשביקר בפעם הראשונה אצל חברו רבי חיים וולברומר, שנחשב אתו לתלמידי החוזה מלובלין, אמר עליו: לא לחינם קוראים לר' חיים על שם עירו „וולברומר", כי השם מוכיח, כי „לבו רם" (אותיות „וולברום") למרום.

4) בין שמות הערים שיצא להם פרסום בעקב מלחמות וקרבות שהתחוללו בקרבתן בתקופות שונות — בסודם לא בא שם וולברום, כי מאז יסודה לא היו קרבות בסביבתה, אף שהיתה מטרה לכיבושים שונים ללא מלחמה. ורק במלחמת העולם הראשונה, כשגייסות הרוסים חזרו מנסיגתם הראשונה בראשית המלחמה והם כבשו מחדש את רוב ערי פולין בפלכי רדום וקיילצי, כבשו גם את וולברום, ורק ליד ראבשטין הסמוכה לה נעצרו הרוסים בעקב התקפת־הסתערות גדולה נגדית מצד צבא גרמניה ואוסטריה, והעיר וולברום שכנה אז ממש ליד החזית, וכדורי תותחי האוסטרים והגרמנים נפלו על בתי העיר וזמזמו ברחובות.

5) על התהוותן והתפתחותן של ערים בפולין השפיעו שני גורמים: כנסיה אזורית (פרפית) וימי שוק וירידים. כפר או עיר שהוקמה בהן כנסיה אזורית, או נקבעו בהן ימי שוק וירידים, התחילו מיד לגדול ולהתפתח. התישבו בהן יהודים וגם לא־יהודים ונפתחו בתי־עסק ובתי־מלאכה. המסחר גדל בהן ורבתה העבודה, ובמשך זמן קצר הפך הכפר לעיירה והעיירה לעיר. בוולברום היו קיימים שני הגורמים האלה. כנסיה אזורית התקיימה בעיר מימים קדומים, וגם ימי שוק וירידים התקיימו בה.

בוולברום ישבו בדורות האחרונים סוחרי שווקים וירידים יהודים שפרנסתם היתה על נסיעות לשווקים קרובים ורחוקים, בלי לדעת אם סוחרים מסוג זה נמצאו בין יהודי העיר מאז ראשית ישובם בה. לסוחרים אלה, בני וולברום, יצא שם טוב בין הנוצרים בישרותם ובכנותם וגם בחריצותם, כי אצלם אפשר היה לקנות גם מוצרים נדירים.

6) Przykahalek בפולנית, פירושו: קהילות המשתייכות לקהילה הראשית. לפי זה מובן שהיו שני סוגי קהילות: קהילות ראשיות, הנותנות מרות על קהילות אחרות; קהילות כפופות לקהילות ראשיות בתחומים שונים. בקורות האוטונומיה היהודית בפולין חלו חליפות ותמורות, ועם גידולי הישובים היהודים הפכו קהילות כפופות לראשיות, והראשיות הפסידו קהילות כפופות.

7) לפי דברי מ. קנטור־מירסקי בספרו Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego התישבו יהודים בוולברום בראשית המאה הט"ו, כאשר בגרמניה החלו מחדש בגירושי יהודים בעזרת פרעות, ובערים קלן, מיינץ, אויגסבורג, ארפורט, וירצבורג, מגדבורג התיחסו באכזריות ליהודים, בגרשם אותם מהערים. קצת יותר מאוחר התישבו יהודים גם באולקוש ששם הגיעו להשפעות חשובות, כי גם במשרד המלח היה להם נציג משלהם באישיותו של הפקיד הרמן זליק (בשנת 1437).

בסוף המאה הט״ו היתה העיר בנדין מרכז ליהודים, ולקהילת בנדין היו כפופים קהילות־בנות של מיסלוביץ, בויטן, חורזוב, אולקוש, וולברום ופיליצה.

8) על קהילת קראקוב כתבו הרבה סופרים וחוקרים יהודים ונוצרים שונים, ובהם תופסים מקום מחקריהם על קראקוב היהודית של ח. נ. דמביצר, פ. ה. ווטשטין, ועל כולם עולים מחקריו של גדול החוקרים הנודע, הפרופסור מאיר בלבן, וביחוד ספרו הגדול בן שני כרכים על קהילת קראקוב וקזימירש המכיל למעלה מאלף עמודים.

מענין להביא בזה הערת הרב צבי הלוי הורביץ בספרו „כתבי הגאונים" (פיוטרקוב, תרפ״ח) על מצב הענינים בפולין הקטנה אז. „לפנים היה לפולין הקטנה רב מיוחד על כל הגליל, היינו, רב־מדינה, שאליו היו כפופים כל בני הגליל, כי בראשית המאה הרביעית לאלף הששי היו לפולין הקטנה שש ערים גדולות וקהילות ראשיות, והן ערי הגליל: קראקא, אפטא, שידלוב, חנטשין, פינטשוב, וודיסלב. במשך הזמן נתוספו עוד שלש קהילות ראשיות: טישוויץ, שברשין, סנדומיר, והרב אב״ד קראקא היה רב־כולל על כל המדינה. אך החבילה נתפרדה וערי הגליל נפרדו מקראקא ולא קבלו עוד מרות הרב מקראקא, אלא שמו להם „רב מדינה" שחתם עצמו „אב״ד בגליל קראקא". רק בשנת ת״ר כשנתקבל בעל תוספת־יו״ט לאבד״ק קראקא, נתאחדו שוב ערי הגליל עם קראקא ורב אחד בראשן — התוספת־יו״ט. בשנת ת״ד נתעוררה שוב שאלת הרבנות בקראקא ועמהן רבנות המדינה ונחלקו הדעות, ומאז נחלקו בני הגליל לשנים: הגליל התחתון נשאר תחת מרות הרב מקראקא, והגליל העליון עמד תחת מרות הרב דוד־שמואל־שמלקה (שם עמ. 72־73).

9) רוב המשפחות שהגרו מגרמניה לארצות אחרות ולפולין חתמו בשם משפחתם על שמות הערים משם באו, כגון: אוירבך, ברודא, ברלין, גורדון, גינצבורג, דנציג, הורוויץ, וכהנה רבות. בשמות המשפחה של יהודי וולברום אפשר למצוא תערובת של שמות גרמניים וצ׳כיים. השם „רחמים אנקר" הוא תרתי דסתרי: רחמים הוא שם ספרדי־יהודי טהור, ואילו אנקר הוא שם אשכנזי, אופילסקי, גראנעק, טוורדוביטש, קוזניצקי — הם שמות סלאביים, בעוד ששמות ארליך, בוכבינדר, פרייברג, קורנברויט וכדומה הם שמות גרמניים.

10) אין כל ספק שוולברום לא היתה יכולה להגיע בכוחות עצמה לאי־תלות מקהילת קראקוב ללא עזרת הקהילות שכנותיה, שבראשן עמדה קהילת אולקוש. אחרי יציאת יהודיה מקראקוב לא היתה וולברום בודדה. מהרה קמו בשכנתה עוד קהילות שונות, ולכל אחת קורות ומאבקים משלה, ותוך הצטרפותן למאבק משותף יכלו להגיע לאי־תלותן גם מאולקוש. על פרשת מאבק זה עומד במקוצר ההיסטוריון הנודע מ. בלבן בספרו „מחקרים היסטוריים" „Studja Historyczne" (ורשה, 1927).

11) ראה בספרו הנ״ל של בלבן „מחקרים היסטוריים".

12) ענין קבלת הרשיון מהבישוף היה קשור ללא ספק בהשפעת גומלין ובהמלצות ושילומי שוחד, ואין לחשוב שהרשיון ניתן ללא קשיים. המו״מ על מתן הרשיון נמשך זמן רב, ובארכיון שממנו שאב בלבן את החומר בטח נמצאת כל חליפת המכתבים בפרשה זו. ואם הארכיון הממשלתי בקראקוב לא הושמד בידי חיות־הטרף הנאצים היה כדאי לקבל העתקים מכל המו״מ.

13) רשיון זה צויין אצל בלבן, בציינו את המקור
Akta Grodzkie Krakowskie tom 199, pg. 2272—74.

14) גם לבלבן קשה היה לסכם את תקופת ראשית הישוב בוולברום בסימן „תיקו". עיין:
Akta Grodzkie Krakowskie tom 190, pg. 2275—7.

15) פרטים על קהילת ודיסלב, עיין באנציקלופדיה של האחים אורגלברנד ובספרו של באלינסקי־ליפינסקי Starozytna Polska וכן עיין
Akta Grodzkie Krakowskie tom 231, pg. 1391.

על רבני ודיסלב — עיין „לוחות־זכרון" לפרידברג וב„פנקס ועד ארבע ארצות" לישראל הלפרין (ירושלים, תש״ה). הספר האחרון מטפל הרבה בערי פולין השונות ויהודיה

שעמדו בקשר עם ועד ארבע הארצות, בלי להזכיר אף פעם את שם העיר וולברום. ומזה מוכח באופן ברור שקהילת וולברום היתה אדישה לועד האמור.

16) בלבן, שלפני עיניו היו המסמכים והתעודות שבארכיוני הממלכה בקראקוב, היה היחידי שהבהיר במקצת את פרשת וולברום היהודית ביחסה לקהילת קראקוב, בלי להביא את התעודות במקורן. תוך עיון במקורות אפשר היה כנראה לקרוא גם את חתימותיהם ושמותיהם של עסקני וולברום דאז בענין אי־תלותה. מתקבל הרושם שעסקנים אלה היו בעלי קומה ואנשי מעש ומרץ שעשו את עבודתם בפקחות וברגש אחריות. ידיעת שמותיהם של עסקנים אלה שקנו את עולמם במאבקם העקשני על עצמאות קהילתם היתה מוסיפה כבוד גם לקהילה שבשמה פעלו.

17) עיין „ייווא בלעטער" (עמוד 826) במאמרו של הד"ר ע. רינגלבלום „ויכוח יהודי בסיים הפולני משנת 1775.

18) רוב נמלי הארצות הבלטיות, כמו ריגה, ליבאו, דנציג, שטטין ועוד היוו אז חלק אינטגרלי מארץ שבדיה, ואף שטח האדמה שעליו בנה פטר הגדול אחר כך את העיר פטרבורג עם כל מפרץ קרונשטדט היה שייך לשבדיה.

19) השנים העקובות מדם יהודים שנרצחו בידי השבדים וגייסות צ׳רניצקי השאירו את עקבותיהם גם בוולברום, אף שמסמכים ישירים על המאורעות הטראגיים בוולברום לא נשארו. גייסות השבדים שפלשו לפולין מצד פוזנא לא פסחו על וולברום, וכמו בערים אחרות גם כאן חמסו והחריבו הכל ושרפו את העיר. בלבן, במאמרו „יהודי קראקא בימי השבדים" (הצפירה 1923, גליונות 49, 61, 67, 73), תיאר רק את מצבם הכלכלי והפוליטי של יהודי קראקוב, בלי להזכיר את הקהילות היהודיות הסמוכות אליה.

20) מושלי פולין הכירו ביהודים ככוח חשוב בהקמת ההריסות וזיכו אותם בזכיות שונות ובהקלות בסדורים הכלכלי כדי לעזור לתושבים הנוצרים לקומם את הישובים החרבים. וזוהי כנראה הסיבה שיהודים נחלצו לשמש חלוצים ולחזור לישוביהם הקודמים. ודוקא אולקוש שבה לא היה הישוב היהודי רצוף בעקב צרות־עין של ה„עירונים", יש ידיעה עליה על שיבת היהודים אליה.

21) לפי מקורות יהודים ברח ה„גבור" צ׳רניצקי מקראקוב מפני השבדים הכובשים, ובמנוסו שפך את חמתו כחיפוי למפלתו על ישובי היהודים. אחד המקורות הנאמנים על תקופה זו הוא הקונטרס „טיט היון", המונה את הישובים היהודיים שסבלו מידי הצר הצורר ההוא, בלי להזכיר את שם קהילת וולברום.

22) קשה להבין כיצד „גבור דמים" ומרצח של ה„מפקד" סטיפן צ׳רניצקי הפך ל„גבור אדיר" בספרות הפולנים שאחרי שהפך עורף לשבדים וברח מהם כשפן בפני רודפיו הנחית את זרועו על ראשי היהודים הבלתי־מוגנים. אף האוקראינים העלו למדרגת „גבור לאומי" את חית־הטרף, הדחליל הטמן חמלניצקי שהטיל את מוראו על כל אציל פולני ויהודי, וברית המועצות ברוסיה עיטרה את זכר החיה הטורפת הזו בכל מיני כיבודים ואנדרטאות.

23) האוסטרים לקחו לעצמם בחלוקה השלישית את כל חבל ראדום וקיילצי עם מחוז אולקוש והמחוזות הסמוכים, ובהם גם את וולברום. שטחים אלה נמצאו מקודם ליד גבול אוסטריה, ובכיבוש שטח זה הרחיבו את תחומם.

24) כך סיפרו לי זקני העיר וולברום היושבים בישראל מפי הזכרון ששמעו מפי זקניהם.

24א) עיין „אידישע דעבאטע אין פוילישן סיים פון יאר 1775" לד"ר ע. רינגלבלום, „ייווא־בלעטער" ע. 426.

25) אביה של אלז׳בייטה היה האציל אובטון מפיליצה, שהיה מקורב לחצר המלך, והוא היה חייב כסף רב לבנקאי היהודי לווק בן־ירדן מקראקוב.

26) הרב ר׳ יוסף ניימינץ מחבר ספר „מעשה חשב" (לבוב, תקנ"ט) חתם על החרם נגד החסידים שבו גזרו: „לבל ירים איש את ידו מבני קהילתו לעשות לו מנין בפני עצמו, כדי להתפלל בתנועות שינות ובשריקות שפתים ובהכאת כף אל כף או להיות מרודים כשעירים, ונוע ינועו כשיכור או לשנות איזה נוסחאות מנוסח התפילה אשר קבלנו מאבותינו הקדושים אשר המה בעבי האדמה וחזקין בארץ שרשו".

27) התאריך 1321 נזכר בספרו הפולני של באלינסקי־ליפינסקי „פולין הקדומה" וגם באנציקלופדיה „המלון הגיאוגרפי של פולין" וה„אנציקלופדיה הכללית" (אנציקלופדיה פובשכנה) של האחים אורגלבראנד, ומתאריך זה מתחילים למנות את קיומה של וולברום.

28) במחצית השניה של המאה הי"ז עברה פולין את התקופות הקשות ביותר בתולדותיה. בשנות המלחמה עם חמלניצקי ועם השבדים נהרסו בפולין ערים רבות, ובהן גם וולברום. ברצותם לשקם מחדש את עריהם הפרטיות היו בעלי הערים האלה מעונינים במתישבים חדשים, ולאו דוקא פולנים. ארץ פולין היתה אז שוב זקוקה ליהודים כבתקופת ראשית התישבות היהודים בה במאות הראשונות לקיום פולין.

29) ברם גם אחרי שהאוטונומיה המרכזית של היהודים בוטלה עם פיזור „ועד ארבע ארצות" — נשארו הקהילות גם להבא אוטונומיות כבר בעקב מס הגלגולת בלבד, שכל קהילה נשארה אחראית לו באורח אינדיבידואלי, אף כי גם אוטונומיה מסכנה זו נתרוקנה מתוכנה, וכוחה כנציגה עצמאית ומגינה על היהודים נשאר ללא ממשות.

30) עיין מאמרו של ר. מאהלר: תעודות יהודים ממפקד היהודים בפולין, „ייווא־בלעטער", כרך 3, עמ. 203.

31) בפולין הישנה נחשבה משרת הרבנות לעמדה החשובה ביותר שיהודי יכול היה להגיע אליה. קנה המדה היה כמובן מדת ידיעותיו בתורה וחכמה. אם אחד יצאו לו מוניטין בלמדנותו והוכר כבר־סמכא וחכם יכול היה לעלות למשרת רב הכי גבוהה. רב העיר נחשב לאוטוריטה הכי עליונה. פסקי־דיניו היו כחוק. לעתים רחוקות היו משתמשים באמצעי הנמרץ: החרם. אך במשך הזמן לקחו הפרנסים מהרב את הכוח להכריז חרם על מי שהוא בלי הסכמת ראשי הקהל.

32) בלבן מקדיש בספרו הגדול (בפולנית) „קורות היהודים בקראקוב ובקזימירש" מקום רחב לחובות שנשארו היהודים חייבים אחרי פזור וא"א, לפי הקהילות השונות, ויוצא שהיה קיים ועד מיוחד לחלוקת החובות וגביתם בתאריכים שונים.

33) רוב שמות המשפחה שברשימה מעידים על משפחות־אבות ליהודי וולברום, כמו: משפחות דפנר, ברוקנר, הוכרמן, וויינדלינג, וולהנדלר, זונאבנד, לובלינג, מייטליס, פולטוראק, סרברנר, פוטאש, רינסקי ואחרים.

34) מספרי האוכלוסיה היהודית בוולברום מצויים במקומות שונים. ריכז אותם במיוחד ב. ואשיוטינסקי בספרו „האוכלוסיה היהודית על אדמת פולין במאות הי"ט והעשרים" (בפולנית, ורשה, 1930).

35) בהשקפה מוטעית זו החזיק בעיקר הסופר ע. נ. פרענק בכל ספריו ומאמריו, שנחשב אמנם למומחה בדברי ימי פולין הישנה, כמו בספרו (באידית): קורות היהודים בפולין, מאמריו ב„הצפירה": היהודים ועבודת האדמה בפולין (1921) ו„מלחמת העירונים והיהודים בפולין" ב„הצפירה השבועי" בתר"פ. יש יסוד לחשוב שפרענק לא שמע אף פעם את שמע וולברום היהודית ולא ביקר בסביבותיה בשביל לראות בעיניו פני יהודים חקלאים ובעלי־אחוזות.

36) עיין ב„ייווא־בלעטער" מאמרו של הד"ר רינגלבלום: אידישע דעבאטע אין פוילישן סיים פון יאר 1775.

37) עיין בספר „תולדות היהודים בפולין" לרפאל מאהלר, בפרק: החרפתה של הריאקציה הקתולית, עמוד 334.

38) בוולברום לא התקיימו הניגודים בין ה„עירונים" ליהודים, מפני שהאומנים בעיר זו היו ברובם המכריע יהודים, ואכרי הסביבה היו זקוקים תמיד ליהודים אומנים אלה, שידיהם היו תמיד מלאות עבודה והזמנות מהאכרים.

39) בוולברום לא נראו פני הרוסים בשלטון העיר, ואף השוטרים היו כולם פולנים. ורק לעתים רחוקות היו באים לבקר בעיר פקידים רוסים גבוהים ממשרדי הפלך או המחוז.

40) בשנות 1823־1862 אסור היה ליהודים מפנים המדינה להתישב בוולברום, משום שנמצאה סמוכה לספר האוסטרי בתחום של כ"א פרסה.

41) מאחר שהחובה למסור מדי שנה בשנה לידי הצבא מכסה של ילדים הוטלה על הקהילות, היתה בידי שליטי הקהל האפשרות לבחור את המועמדים לפי ראות עיניהם, וראשית כל הצילו הללו את עורם, העשירים ונכבדי העדה לא ידעו דאגה בפדותם את בניהם בכסף. האכזריות שבעקירת הילדים מחיק הוריהם בידי ה„חוטפים״ והיחס הקשה אליהם בתקופת שירותם עוררו את דעת הקהל ברוסיה ומחוצה לה נגד שיטת גיוס חסרת־רחמים זו.

42) הוא הוליד ארבעה בנים וארבע בנות: משה־ליב, יהושע, זוסקה ויעקב (בתו הד״ר טולה סצמסקה־רוזנבאום, רופאת־שינים, יושבת בתל־אביב), רחל, שפרינצה ועוד.

43) השם „בייליס״ הפך למילת־גנאי בפי הפולנים האנטישמיים נגד היהודים, והיהודים ענו להם במילת־גנאי אחרת, „מאצוך״, הוא שם הכומר הפולני שביחד עם הזונה הלנה גנבו את התכשיטים של האם־הקדושה במנזר הנודע של טשנסטוחוב, והמשפט נגדם עורר תשומת־לב בכל העולם.

44) כל ענין עלילת־הדם הזו תואר ע״י בלבן בספרו „מחקרים היסטוריים״ (פולנית) בעמוד 162.

45) מפי נכדו של ר׳ משה ברל׳ס, מר יקותיאל פוטאש, היושב בירושלים.

46) מפי בנו מר דובריש פרומר היושב בקרית־שמואל ליד חיפה.

47) אם אחד מיהודי וולברום הכה שורש כלכלי באחד המקומות בחבל זגלמביה, וחבל זה היה המושך ביותר ליהודי וולברום מפאת אפשרויותיו הכלכליות שגדלו עם פיתוח הערים החדשות סוסנוביץ, דומברובה ואחרות, הוא הביא אליו בהדרגה את יתר בני משפחתו וקרוביו. לדוגמה: מחמשת בניו ושש בנותיו של סבי ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר איש וולברום, ישבו: מאיר־שמעון בכפר פורומבקה, אליעזר במונדזיוב, יוסף־ברוך ואשר בדיינדובקה, ורק אחד נשאר בוולברום. מהבנות ישבו: שרה בלום בוויגביזדוב־פוגוניה, חיה וויינדלינג בסוסנובצה, הנדל־מלכה זיגלבוים בזבירצה, בעוד שחנה וולהנדלר ויוכבד מייטליס ישבו בסקאלה, וברכה פוכסברונר בוודיסלב.

48) עיין במאמרו של ישעיה ורשבסקי „היהודים בפולין הקונגרסית״, ב„היסטאָרישע שריפטן״, כרך שני, „ייווא״ וילנה, 1937, עמוד 328. מטרת הגזירה היתה „לשמור על הכנסות מכס מתחבולות יהודיות שונות״. יוצאים מהכלל היו רק אותם היהודים שעסקו בחקלאות ותעשיה, לפועלים ולאומנים בעלי בתי־מלאכה משלהם וכו׳.

49) פיאסקובה־סקאלה שימשה לפעמים מושב ליהודים עשירים. בספר „החסידות״ לאהרן מרכוס הוא מזכיר את רבי שמעון סופר בנו של החוכר העשיר מפיאסקובה־סקאלה. ספרי ההיסטוריה הפולנים מזכירים את השם „פיוטר שאפראנטש״ כאדונה של פיאסקובה־סקאלה ואחוזת סולשובה. היה זה אחד מחובבי־בצע ואוונטוריסט מופלג שרכש לו אחוזות בדרכים בלתי כשרות שונות. הוא כיהן פעם כראש הגליל (וויוודה) של קראקוב, שעמד בראש מקומות אחרים ברחבי פולין, ושמו נזכר פעם גם בקשר לעיר וולברום (עיין פרק ראשון בתיאור קורות העיר).

50) רבשטין היתה כנראה בבעלותה הגרמנית מרכז לכפרים גרמנים בסביבה שנשאו עליהם שמות גרמנים טהורים, כמו הכפר צדרמן הסמוך לה.

מ ש גשורי (ברוקנער)

געשיכטע־קאפיטלעך פון די יידן אין וואלבראם

א. די שטאָט אין אלגעמיין

וואלבראָם איז איינע פון די אלטע שטעט אין פוילן, און ליגט ביים טייך פאקשיוואניצא וואָס פאלט אריין אין טייך פראסנא. די ערשטע נאכריכט וועגן גרינדן די שטאָט וואלבראָם זאָגט, אז דער קעניג וולאדיסלאוו לאקיעטעק האָט געגעבן א קאָנצעסיע די ברידער וואלווראָם און הילארי, אייגנטימער פון דאָרף דלוזשעץ, אויפצושטעלן פיר וואסערמילן. אויך האָט ער זיי בעאויפטראגט אין יאָר 1321 אויסצוהאקן די וועלדער פונם געגענד און באזעצן דאָרט מענטשן. און אזוי איז ענטשטאנען א נייער ישוב וואלבראָם. פונדעם ווייזט זיך ארויס, אז די ערשטע פוילישע קעניגס האָבן ארויסגעוויזן א בעזונדער אינטערעס צום אויפבוי פון די שטאָט. לויט יענע פאָליטישע באגריפן איז די שטאָט געווען אין ראמען פון די גרויסע שטאָט קראקא, וואָס האָט געדינט יאָרנלאנג אלס הויפשטאָט און פון איר האָבן זיי געשיקט זייערע דעקרעטן וועגן גרינדן נייע שטעט און דערפער, שאפן טראנספאָרט־וועגן פארן האנדל און פארקער אזוי. די שטאָט האָט זיך אנטוויקלט גאנץ לאנגזאם, און האָט ניט פארנומען קיין וויכטיגן פלאץ צווישן די בעקאנטע פוילישע שטעט. ערשט נאָכן גרויסן וועלטקריג פון 1914—1918 איז וואלבראָם אָפיציעל געוואָרן א שטאָט.

דער באָדן פון וואלבראָם איז געווען איינגעגלידערט אלס בעזיץ פון די פוילישע קעניגלעכע קרוין, און האָט געהערט צווישן די בערגער פון עלקישער קאנט ביז 1600 מעטער איבער די ים־פלעכע. דער באָדן איז געווען רוי און באדעקט מיט אייביגע וועלדער אויף ווייטע אונענדליכע שטרעקן. מ׳האָט אין יענע צייטן געקענט פאָרן טעג און נעכט אינ׳ם לאנד צווישן געדיכטע וועלדער, ניט טרעפנדיג מענשן אָדער קאראוואנען אויף די וועגן. די וועלדער וואָס האָבן באדעקט א גרויסן טייל פון שלעזיע האָבן פערפלייצט פוילן לענגאויס ביז צום טייך ווייסל. די רייזענדע האָבן געזען פאר זיך נור הימל און וועלדער. די פוילישע קעניגע האָבן געווידמעט זייער אויפמערקזאמקייט דעם געביט. און ס׳האָט זיך זיי שטארק פארגלוסט צו פערוואנדלען דעם שטח אין א פלאץ וואָס זאָל דינען אלס שטאָט אָדער צענטער פאר דורכפאָרנדע סוחרים. וואלבראָם ליגט ווייט: פון עלקיש — 19 וויארסט, פון פילץ 14 וויארסט, פון די באן־סטאציע מיעחאוו — 20 וויארסט.

נאָך א לאנגע צייט איידער וואלבראָם איז געוואָרן א בעזידלונגס־פּונקט האָט דער קאנט געדינט אלס דורכפאָר־אָרט. וואלבראָם און איר נאָענטע אומגעבונג האָבן געדינט א קנאָטען־פונקט פאר שאָסעען און הויפּט־פערקערס־וועגן צווישן נאָענטע און ווייטע שטעט. איר געאָגראפישע לאגע איז אימער גיווען וויכטיג מיליטעריש און פאָליטיש. וואלבראָם ליגט אויפן וועג וואָס פירט קיין קראקא. די וועגן פון פילץ קיין מיעחאוו און פון עלקיש קיין ושארנאוועצ פירן איבער

וואַלבראַם. אויסערדעם האָט וואַלבראַם געדינט א סטאַציע אין צענטראַלן הויפּט־וועג זייט דאָס יאָר 1400 פאַר די סוחרים פון ווראָצלאַוו, טשענסטאָחאָוו, לעלאָוו און זשאַרנאָוועצ צו סחורות־פירן הין און צוריק. די סוחרים און בעלי־עגלות וועלכע האָבן פאַרקערט צווישן ווראָצלאַוו און קראָקא האָבן זיך פאַרפליכטעט ניט אויסצומייכן וואַלבראַם אין זייערע רייזן. צום סוף איז וואַלבראַם געוואָרן איינגעשלאָסן צווישן די באַן־סטאַציעס לענגסאויס די לאַנגע באַן־שטרעקע דעמבלין־גראַניץ־ווין.

קעניג קאַזישימיערז יאַגיעלאָנטשיק האָט איינגעפירט אין וואַלבראַם דעם מאַגדעבורגישן (דייטשן) קאָדעקס אנשטאָט דעם פּעראַלטעטן פּוילישן אין יאָר 1445. נאָך א שריפה וואָס האָט חרוב געמאַכט די שטאָט האָט דערזעלבער קעניג בענייט דעם מאַגדעבורגישן קאָדעקס, און אויסערדעם האָט ער געשענקט די שטאָט די קאָנצעסיע צו שטעלן ירידים דריי־טעג לאַנג און וואָכעז־מערקטע. די ירידים זענען געוואָרן גערעכנט אלס וויכטיגער אינסטיטוט אין ווירטשאַפטליכן לעבן, און אין וואַלבראַם האָבן זיי געדאַרפט צויאָגן דאָס פרישע וואַכסן פון שטאָט.

די ערשטע שוועדישע מלחמה און אירע חורבן־פאָלגן האָבן ניט אויסגעמיטן וואַלבראַם, וואָס האָט גאַנץ אָפּגעברענט. קעניג יאַן קאַזשימיערז האָט באַפרייט אין א ספּעציעלן דעקרעט די שטאָט־בירגער אין יאָר 1661 פון אלע צינזן אויף פיר יאָר. דאַדורך האָט ער באַפרייט די בירגער פון א שווערן לאַסט. און דאָך האָבן זיי ניט געהאַט די מיטלען אויפצובויען זייערע הייזער פון ציגל, נור פון האָלץ, און זיי האָבן איינגעלאַדן אויך די יידן צו באַזעצן זיך אין שטאָט און העלפן זיי אויפצובויען וואַלבראַם.

וואַלבראַם האָט מיטגעמאַכט פאַרשידענע צייטן אין דער אַלטע פּוילישע רעפּובליק. די יידן וואָס האָבן זיך בעזעצט אין שטאָט האָבן בעדאַרפט דינען אלס פאַקטאָר מיטצוהעלפן ביים אויפבוי פון שטאָט. צוליב פּאָליטישע אומ־שטענדען איז די ענטוויקלונג געשעען אין א לאַנגזאַמען טעמפּאָ. ערשט נאָכדעם וואָס וואַלבראַם איז אריבערגעגאַנגען צו די רוסישע ממשלה האָט וואַלבראַם געוואַקסן און זיך אנטוויקלט און געוואָרן א שטאָט מיט א ניט קליינע באַפעל־קערונג, מייסטנס יידן.

ב. דער אָנהויב פונם יידישן ישוב

זייט וואַלבראַם איז געגרינדעט געוואָרן איז זי געווען א לאַנגע צייט אָן יידן. און אויך נאָכדעם וואָס די יידן האָבן זיך אין איר באַזעצט איז זי געווען א פיליע פון די קראָקאָווער קהילה, ניט זעלבסטשטענדיג. די וואַלבראַמער יידן זיינען תמיד געווען פּראָסטע מענטשן, אָן א שטרעבן צו גרויסע זאַכן. זיי זיינען געווען איבערגעגעבן זייער ישוב מיט לייב און זעעלע, און די פּערגאַנגנהייט האָט זיי ווייניג געקימערט.

דער יידישער ישוב אין וואַלבראַם הויבט זיך אָן אין די ערשטע העלפט פונם זעכצעטן יאָרהונדערט, דאָס הייסט: אין די יאָרן 1542—1548, אין איינעם פון

די דאָקומענטן פון יענע צייטן ווערט געזאָגט, אז „די אידישע באפעלקערונג פארפליכטעט זיך צו צאָלן דעם פאראייינבארטן צינז פאר צעף". דאָס איז די ערשטע מעלדונג געווענדעט דירעקט צו די יידישע באפעלקערונג און דערמאָנט וועגן בירגערליכע פליכטן און צינזן. ס'איז אלזאָ א ביסל ווייט צווישן דעם ניט־אָפיציעלן באזעצן זיך פון יידן אין וואלבראָם און די אָפיציעלע דעקלאַראציע וועגן לעגאלן באזעצן זיך פון יידן אין שטאָט. ס'איז אונבעקאנט אויב אים זעכצנטען יאָרהונדערט האָבן יידן געדארפט האָבן א ערלויבניש אויף צו באזעצן זיך ערגעץ אין פוילן. אָבער די ווירקליכקייט ווייזט דאָס אלס געשעענער פאקט. מען ווייס אָבער ניט מיט וואָס האָבן זיך דאמאָלס די יידן אין וואלבראָם באשעפטיגט, מיט לאנדווירטשאפט אָדער מיט האנדווערק.

ווי דערמאָנט איז די וואלבראָמער קהילה ניט געווען זעלבסטשטענדיג, נור אָנגעהערט צו די קראקעווער קהילה, וואָס האָט געדינט אלס הויפט־קהילה צו פיל אנדערע אידישע שטעט, ווי: עלקיש, וואדזיסלאוו, פינטשעוו, חענטשין, שידלאָוו, אפאטאוו, קשאנאוו, טשעבין, בענדין, פיליצא, סאנטש, אשוויענט־שים, ווישניץ, ברזעסקא, באכניא מיט פיל דערפער. די באציאונג צווישן קראקעווער קהילה און אירע פיליעס איז א קאפיטל פאר זיך. מען ווייס נור אז צוליב די ווייטקייט צווישן זיי האָבן די פארשידענע אינטערעסן געליטן. דאמאָלס זענען די יידישע בתי־עלמינ׳ס געווען קנאַפּ און זער ווייט איינע פון די אנדערע, און די יידן האָבן בעדארפט איבערפירן זייערע מתים פון שטאָט צו שטאָט. דאָס יידישע וואלבראָם האָט פריער איבערגעפירט אירע טויטע צום יידישן בית־עלמין אין קראקא, און מ׳ווייסט ניט אויב אויך וואלבראָם איז געווען פערפליכטעט צו טראָגן די לאסט פון בעזונדערע הוצאות אויף צו מקבר צו זיין אירע טויטע. ערשט דערנאָך איז ארויס א געזעץ פון קעניג באלעסלאוו וועלכער בעפרייט די יידן צו צאָלן שטייערן פאר פירן נפטרים פון שטאָט צו שטאָט, פון געגנט צו געגנט און פון איין „מדינה" צו די אנדערע מדינה.

ג. וואלבראָמער יידן — אָבצווייגונג פון קראקא

דער אָנהויב פונם יידישן ישוב אין וואלבראָם איז ניט געווען לייכט. זי האָט אין דער באציאונג בעוויזן פיל חלוציזם. ס'איז ניט געווען פון די לייכטע זאכן צו פערלאָזן די מוטער קראקא און זוכן א נייעם פלאץ מיט די זאָרגן וואָס זענען פארבונדן דאמיט. די קראקעווער ראשי־הקהילה האָבן אייגנטליך געקענט זיין צופרידן פונם „עקספאנסיע"־פראָצעס, ווען פארשידענע יידישע קהילות האָבן זיך געשאפן דאָ און דאָרט ארום די מאמע קראקא. זי האָט דאָ גאָרניט פארלוירן. אים געגנטייל. די אלע נייע ישובים זענען געבליבן אָבהענגיג אין איר פון אלע הינזיכטן. וואלבראָם האָט זיך גערעכנט אלס איינע פון די נייע נקודות ניט ווייט פון די קהילה־מאמע, און האָט זיך גערעכנט ווי א קהילה־טאָכטער וואָס נעמט אָנטייל אין איר יוריסדיקציע און פיסקאלישע רעכט.

צו יענער צייט האָט קהילת קראקא איינגעשלאָסן אין זיך די קהילות:

עלקיש, קשאנאוו, ווישניץ, סאנטש, באבאוו, פיליצא, בענדין, אשפיצין און יואלבראָם. קהילת קראקא מיט אירע רבנים און פרנסים האָט געהאַט די אויבער־האנד אין אדמיניסטראטיווע אוןווירטשאפטליכע ענינים. די הויפט־איינגעמער פון די צינזן אין גאנצן לאנד זענען געווען צוויי רייכע קראקעווער יידן. וואלבראָם איז ניט געווען קעגן די צענטראליזאציע פון צינז און האָט געגעבן פאַרצוג קראקא אין אלע פערבינדונגס־ענינים. אָבער קראקא האָט זיך געפירט ווי א זעלבסטשטענדיגער בעל־הבית און געווירקט אליין ניט פרעגענדיג איהרע „טעכ־טער" און אָן שואל־עצה צו זיין ביי זיי אין געמיינשאפטליכע ענינים. וואלבראָם איז געבליבן אונטערוואָרפן א לאנגע צייט דער קראקעווער קהילה, ווי פיל אנדערע קהילות. דער קראקעווער רב האָט געהאַט צו זאָגן אויך איבער וואלבראָם, ניט פרעגנדיג ביי אירע פרנסים זייער מיינונג. אייגנטליך האָט זיך דאָס יידישע קראקא אויפגעפירט קעגן אירע טעכטער ווי א דיקטאטאָר.

אין זעכצעגטן יאָרהונדערט זיינען אים ראיאָן קראקא און צויזמיר ענט־שטאנען גרויסע קהילות און ס'האָט זיך ביי זיי ערוועקט די פראגע וועגן באפרייען זיך פון קראקעווער קהילה'ס יאָך. די קראקעווער רבנים האָבן זיך באמיט אז ס'זאָל אלעס בלייבן ביים אלטן. די וואלבראָמער קהילה איז געשטאנען פון דער וויטן. זי האָט געוואוסט אז דער קאמף פאר זעלבסטשטענדיגקייט וועט ניט זיין לייכט, און זי האָט בעשלאָסן צו ווארטן און זעען וואָס די אנדערע קהילות וועלן אויפטועו. דער רעספעקט פארן רב איז געווען גרויס איבעראל. דער רב איז געווען ווי געוויינליך א פערזענליכקייט, א תלמיד־חכם, א גדול בתורה וביראה, א שטארקער קעמפפער פאר די יידישע ענינים, און אויך א פלייסיקער כלל־טוער פאר די אינטערעסן פון די קהילה. האָט מען פארביסן און געשוויגן. אָבער די קראקאווער פרנסים האָבן גאָרניט געלערנט און האָבן ווייטער רעגירט, ניט רעכנענדיק זיך מיט די אנדערע קהילות. שפעטער האָט וואלבראָם, וואָס אמת איז, יאָ געהאַט א שטיקל רעכט צו נעמען אָנטייל אין די בחירות פון רבנים, און נאָך ווייטער געבליבן פאסיוו, ווארטענדיק אויף אן אגרעסיע פון אירע שכנים־קהילות.

אין יענע עפּאָכע זענען שוין די יידן אין וואלבראָם געווען בולט אין די שטאָט־דאָקומענטן, וואָס טראָגן דעם דאטום פון יאָר 1562. די דערמאנטע דאָקומענטן רעדן וועגן געלט־ענינים אויף אויסצוהאלטן די שטאָט, צווישן זיי די צינזן פון די איינוווינער, און די יידישע באפעלקערונג בכלל. ס'ווייזט זיך ארויס אז דאמאָלס זענען שוין געזעסן אין וואלבראָם 26 יידישע פאמיליעס, און זיי האָבן געשאפן די וואלבראָמער קהילה. אין די דאָקומענטן געפינען מיר פאָלגענדע יידישע נעמען:

רחמים אנקער, מאיר ערנער, וואָלף ערליך, בערעק אווּפילסקי, שלמה בוכבינדער, יחזקאל בערנשטיין, הערשעק גראנעק, שמואל ברוך הערציק, משה וויסראד, טוביה טווארדאוויטש, מיכאל סאנדלער, שלום לאנדערער, בנימין לאזארגען, ראובן שמואל לאנדהערד, אביגדור סאפיר, לייזער פרייבערג, חילא פייגלפרוי, יאכעט פערלגעריכט, יודקא קארפרייך, יצחק קוזשניצקי, מענדל קאל

רומקא לאה קארנברויט (אלמנה), קלעמבערט ראטמאן, ישעיה שטרייבערג, ישראל שערער, שרה רעחא (אלמנה).

יאָרנלאנג איז קהילת וואלבראָם געווען אן אָפּצווייגונג פון קהילת קראקא, ניט וויסנדיק די באציאונג צווישן זיי, ווי מיט אנדערע קהילות. אין די קהילות־פּינקסים (וואָס האָבן זיך געפונען אין די יידישע ביבליאָטעק אין ווארשע) איז וועגן די באציאונגען ניט געוואָרן דערמאָנט, ניט אין קראקאווער און ניט אין אפטער פינקס. אין יאָר 1655 זיינען די שוועדן איינגעדרונגען קיין פוילן, און כאָטש די שוועדער האָבן ביז יענע צייט ניט געקענט די יידן, ווייל אין שוועדן זענען דאמאָלס נאָך קיין יידן ניט געזעסן, האָבן זיי חרוב געמאכט די קראקאווער קהילה און איר עקאָנאָמישער צושטאנד איז געווען א שווערער און איז געזונקען אין אונגעהוירע שולדן. זי האָט דאן זיך באמיט ארויפצולעגן א גרויסן טייל פון דעם לאסט אויף די קליינע קהילות, וואָס האָט פאראורזאכט רייבונגען צווישן די „מאמע״ און „טעכטער״, און ס׳האָט זיך דאן אָנגעהויבן א געגנזייטיקער קאמפף וואָס האָט ענדליך געבראכט צו א שפּאלטונג. אויך וואלבראָם האָט זיך באפרייט פון קראקא. אָבער דאן איז זי אריבער אונטער אנדערע קהילות. זי האָט נאָר געטוישט אירע רעגירער, און זי האָט גערארפט ווייטער פירן דעם קאמפף. דאָס מאָל איז זי ארויס פון איר פאסיוויטעט און געווירקט ענערגיש, און מיט הצלחה.

ד. וואלבראָם קעמפפט פאר איר אונאָפּהענגיקייט

די קראקאווער קהילה האָט אויפגעהערט צו רעגירן איבער וואלבראָם. אָבער איר העגעמאָניע איז אריבער צו די עלקישער קהילה, וועלכע האָט זיך גערעכנט אלס שכנטע פון וואלבראָם. די דאָזיקע קליינע עלקיש — וואָס האָט דאמאָלס געציילט עפּעס מער ווי הונדערט יידן — האָט פּלוצלינג באקומען פאר־שטאַרקונג פון די אנדערע צווייג־קהילות, ווי: וואלבראָם, קשאנאָוו, טשעבין און אנדערע, צוזאמען מיט ווייטערע קהילות ווי אשפּיצין, סאנטש, בענדין, ווישניץ, ברזיסק, באכניא, פּיליצא מיט פיל דערפער. אלעס וואָס האָט געהערט פריער אומדירעקט צו קראקא איז יעצט אריבער צו עלקיש, און זי האָט זיך אויפגעפירט קעגן אירע פארבונדעטע קהילות מיט די זעלבע „טאָלעראנץ״ ווי קראקא. וואלבראָם צוזאמען מיט אירע „נויט־שוועסטערן״ זיינען יעצט געווען אָפּהענגיק אין עלקיש, ערשטנס אין פינאנץ־געביט. זיי האָבן דורך איר געצאָלט די רעגירונגס־פּאדאטקעס. אויסערדעם זיינען זיי געווען אָפּהענגיק אין עלקיש אין זייערע רעליגיעזע ענינים. אין עלקיש האָבן זיי געבראכט זייערע נפטרים צו קבר־ישראל. דאָרט האָט מען פאר זיי געשטעלט חופה וקידושין, און דאָרט האָט מען זיך געמשפּט פארן רב, אזוי. דער עלקישער בית־דין איז געווען א העכערער געריכטס־אינסטאנץ פאר די גאנצע אומגעבונג. אויך עקאָנאָמיש האָט די עלקישע קהילה געוויזן איר אויבערהאנד איבער אירע שכנים. ובכן, דאָס פיצעלע עלקיש, וואָס האָט באוויזן צו ווערן זעלבסטשטענדיק אין איר

קאַמפּף קעגן קראַקאַ, איז אַליין געוואָרן אַ הויפּט־קהילה צו אירע שכנים. וואַלבראַם האָט פיל געליטן פון איר שכנטע עלקיש וואָס האָט זיך פּלוצלינג אַרויפגעכאַפּט אויפן פערד און האָט געוואָלט באַווייזן אַז זי האָט באַוויזן צו לערנען די מלאכה ביי איר פריערן מלמד...

דאָס יידישע וואַלבראַם, ענטפערנט פון עלקיש 19 וויאָרסט, איז זינט איר גרינדונג געווען אַ שטענדיקער ישוב. עלקיש איז געווען אַ ביסל עלטער פון איר, אָבער איר יידישער ישוב איז ניט געווען סטאַביל. די וואַלבראַמער יידן זיינען זיך געזעסן רואיק אין שטאָט און אין די אַרומיקע דערפער, און קיינמאָל ניט פאַרטריבן געוואָרן פון דאָרט. די עלקישער יידן האָבן פון צייט צו צייט געמוזט נעמען דעם וואַנדערשטאַב אין האַנד און צוריקקערן קיין קראַקאַ, חאָטש זיי האָבן געהאַט גרויסע פּראָטעקציע ביים קעניג און ביי די מיניסטאָרן. עלקיש האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע גרויסע רבנים.

וועגן די האַרטנעקיגע פאַרביסנקייט פון דער עלקישער קהילה קעגן אירע מיט־קהילות באַווייזט דער פאַקט, אַז אין טשעבין, זייענדיק אין יאָר 1786 נאָך פאַרבונדן מיט עלקיש, האָט שוין געהאַט אַן אייגענעם רב. אָבער עלקיש האָט ניט ערלויבט דעם טשעבינער רב צו געבן חופּה וקידושין אַן אָרטיקן יידישן איינוווינער איסר זעליג פון טשעבין מיט דעם וואַלבראַמער מיידל רבקה. דאַמאָלס איז נאָך צווישן פּוילן און גאַליציע קיין גרעניץ מויערן ניט געווען, און ס׳זענען פאָרגעקומען שידוכים צווישןביידע טיילן פון פּוילן פאַר איר פאַרטיילונג צווישן אירע שכנים. וואַלבראַם און אירע שכנות־שוועסטערן האָבן ניט געקענט מער שווייגן אויף די ברוטאַלע מעשים פון עלקיש, און דער קאַמפּף קעגן איר האָט זיך באַנייט. דאָס מאָל האָבן אַלע צווייג־קהילות געמאַכט מיט וואַלבראַם אַ בלאָק און געפירט דעם קאַמפּף געמיינזאַם. וואַלבראַם האָט זיך דאָס מאָל געשטעלט אין דער שפּיץ פון קאַמפּף, דאָס וואַלבראַם וואָס האָט געהאַט אַ גוטן נאָמען אין גאַנץ פּוילן מיט איר באַשיידנהייט און אַלס שלום־ליבהאָבערן, האָט ניט געהאַט קיין אייגענעם בית־עלמין און איז געווען געצוווּנגען צו פירן אירע נפטרים קיין עלקיש. און עלקיש האָט זיך געוויזן אַלס דעספּאָט און געשלעפּט פון איר די לעצטע פּרוטה, ניט רעכנענדיק זיך מיט איר שלעכטע ווירטשאַפט־לעכע לאַגע. די באַציאונג האָט זיך ניט געענדערט צום גוטן ביים קויפן אתרוגים אויף סוכות. אויך דאָ איז וואַלבראַם געווען געצוווּנגען צו קויפן אין עלקיש. זינט דאַמאָלס האָט זיך פאַרשטאַרקט דאָס שטרעבן פון די קהילה וואַלבראַם צו זעלבסט־פאַרוואַלטונג. דער קאַמף איז געווען שווער. עלקיש האָט געוווּסט אַז זי וועט פאַרלירן פיל הכנסות און פּרעסטיזש. וואַלבראַם איז אַרויס פון דעם קאַמפּף אַלס זיגערין.

אין ערשטן מערץ 1740 האָט דער ביסקופּ ליפּסקי פון קיעלץ אַרויסגעגעבן אַן ערלויבניש די וואַלבראַמער יידן צו גרינדן אַן אייגענעם בית־עלמין. דאָס האָט געדינט אַלס ערשטער שריט צו באַפרייען זיך פון די עלקישע קהילה. אין די דאַמאָלסדיקע באַדינגונגען האָט דער בית־עלמין געדינט אַלס גרונט־אינסטיטוט פאַר די קהילה. נאָכדעם וואָס דער ערשטער שריט צו זעלבסט־באַפרייאונג איז געלונגען, האָבן די וואַלבראַמער אומבעקאַנטע טוער באַקומען

קוראזש צו פירן זייער טעטיקייט ווייטער, מיט זעלבן אימפעט. אין יאָר 1751 האָט די קהילת וואלבראָם באקומען פון זעלבן ביסקופ אַן דערלויבניש אויפצו־שטעלן אויפס ניי, אָדער ריכטיקער געזאָגט: אויפצובויען א נייע שול פאַר זייער רעליגיעזע געברויכן, און אין דרייסיקסטן יולי 1776 האָבן די וואלבראָמער יידן באקומען א באזונדערן דעקרעט פונם פוילישן קעניג אז זיי מעגן וווינען אין דער שטאָט. דאָס הייסט ניט, אז ביז דאמאָלס האָבן אין וואלבראָם קיין יידן ניט געטאָרט וווינען, נאָר זיי זיינען דאָרט געזעסן אַן פּראָטעקציע און אָן דערלויבניש. ס'איז אויך מעגליך אז דאמאָלס ווען די יידן האָבן זיך באזעצט אין וואלבראָם האָבן זיי ניט באדארפט אין גאנצן קיין ספּעציעלע דערלויבניש, און דער לעצטער דעקרעט פונם קעניג איז געקומען צו געבן אָפיציעלע רעכט צו זיצן אין וואלבראָם, נאָכדעם וואָס זיי זיינען דאָ שוין געזעסן צענדליקער און אפשר הונדערטער יאָרן.

קורץ נאָכדעם ווי די קהילת וואלבראָם האָט זיך באפרייט פון די חסדים פון די עלקישער קהילה, האָט זי איבערגעפירט איר קאמף אויך קעגן די קהילת וואדזיסלאוו, וואָס זי האָט אָנגעהערט אויך צו איר זייט יאָרן. נאָך עלקיש איז געקומען וואדזיסלאוו, און אויך זי האָט געפרוווט רעגירן אויף יענעמס חשבון. אָבער דאָ איז דער קאמף שוין געווען לייכטער, נאָכדעם וואָס וואלבראָם האָט שוין געהאט פּראקטיק און געוווּסט ווי זיך צו פארטיידיקן. אין יאָר 1782 איז דער סכסוך צווישן די קהילות וואלבראָם און וואדזיסלאוו פאָרגעקומען פארן געריכט אין קראקא, און ס'האָט גענומען פיל צייט. איין זיצונג נאָך די אנדערע, מיט פילע אויפקלערונגען. דער משפט האָט זיך ענדליך געענדיקט צום גונסטן פון דער וואלבראָמער קהילה.

ה. פאַסירונגען און קריגס־צרות

פונם זיבעצנטן יאָרהונדערט און ווייטער האָבן די פוילישע יידן איבערגע־לעבט פיל גזירות און צרות. חמעלניצקיס אויפשטאַנד קעגן פוילן אין יאָר 1648 האָט פאַראורזאכט די יידן טייכן בלוט. דער ביטערער קריג קעגן יידן און פוילישע פריצים האָט אויסגעמיטן קליין־פוילן, אָבער די ביטערע פאָלגן פון דעם דאָזיקן קריג האָבן פאַראורזאכט פיל ליידן אויך די יידן וואָס זיינען געזעסן רואיק און זיכער גאנץ ווייט פון קריגספּלאַץ. וואלבראָם האָט געשפּילט א וויכטיקע ראָלע אין קאָמוניקאציע פון פוילישן האנדל מיט פּרייסן און שלעזיע און אנדערע לענדער, און צוליב דעם גרויסן חורבן פון די העטמאַנישע קאָזאקן זיינען די וועגן געווען וויסט, און די וואלבראָמער יידן האָבן געליטן ווירטשאַפטלעך.

די וואלבראָמער יידן האָבן פיל געליטן אין די טעג פונם פויליש־שוועדישן קריג, נאָכדעם וואָס ס'איז די פאַליאַקן געלונגען אָפּצושטופּן די קאָזאקן קיין מזרח. דער שוועדישער קעניג קארל גוסטאַף דער צענטער (1654—1660) איז איינגעדרונגען קיין פוילן און איינגענומען פיל שטעט. זיי האָבן פאַרוויסט פיל יידישע קהילות. וועגן וואלבראָם דערציילט די כראָניק, אז אין די ערשטע שוועדישע

קריג האָבן זיי פארברענט די שטאָט וואלבראָם, און דער קעניג יאן קאזשימיערז, צייגנדיק פיל אינטערעס צום שנעלן אויפבוי פון די שטאָט, האָט באפרייט אין יאָר 1661 די שטאָט־איינוווינער פון אלע פאדאטקעס אויף פיר יאָר. זיין באפעל איז געוואָרן אדורכגעפירט באלד. אָבער וואלבראָם איז צוריק אויפגעבויט געוואָרן ניט מיט שטיינערנע געביידעס ווי פריער, נאָר מיט האָלצערנע הייזער, ס'ווייזט אויס צוליב מאנגל אין מיטלען, און ס'האָבן זיך אין וואלבראָם אויך באזעצט יידן. וואס ס'איז געשען מיט די וואלבראָמער יידן אין קריגסצייט — איז ניט דערמאנט. מעגלעך איז אז זיי זיינען אנטלאָפן קיין קראקא אָדער אנדערע זיכערע פלעצער. די אָרטיקע פּאַליאַקן, ווערלנדיק אויפשטעלן וואס מעגלעך שנעלער די שטאָט, האָבן אויפס ניי איינגעלאדן די יידן צו קומען און באזעצן זיך, און די יידן האָבן אָנגענומען זייער ביטע און האָבן זיך צוריק באזעצט אין שטאָט, און מעגלעך אז ס'זענען צוגעקומען אויך אנדערע יידן.

אויך דער שונא־ישראל און פוילישער גענעראל סטעפאן טשארניעצקי, וואָס איז אנטלאָפן פאר דעם שוועדישן מיליטער פון קראקא, האָט אויסגענוצט דעם אינערלעכן תהו־ובוהו אין פוילן און זיך פארנומען מיט רויב און מאָרד. און הויפטזעכלעך האָט ער געצילט זיין שווערט קעגן שולאָזע יידן אין די קליינע שטעטלעך. לויט די כראָניק האָט ער חרוב געמאכט אויך נאָנטע קהילות פון וואלבראָם, ווי: שידלאָוו, חמעלניק, חענטשין, וואדזיסלאוו, פינטשוב, ניט דער־מאנענדיק די נעמען פון וואלבראָם, עלקיש, פיליצא. דער צורר האָט באשולדיקט די יידן אז זיי האָבן צוגעהאָלפן די שוועדער. און דער דאָזיקער „העלד" וואָס האָט אויף זיין געוויסן טייכן יידיש בלוט ווערט פארערכנט אין די פוילישע געשיכטע אלס חשובער העלד... די אלע מלחמות האָבן פארקלענערט די יידישע באפעלקערונג אין פוילן אויף א העלפט, און ס'האָט גענומען יאָרנלאנג ביז די יידן האָבן זיך דערהאָלט און אָנגעהויבן אויפס ניי צו פירן זייער לעבן ווי פריער. אין די פוילישע ציילונג פון יאָר 1765 ווערט ווענן די וואלבראמער יידן געזאָגט, אז „ס'איז דערהאלטן געוואָרן פון זיי פאר קרויט פונם הויפּס־גאָרטן — 400 זלאָטעס, ווי אויך איז פון זיי (יידן) דערהאלטן געוואָרן אלס אָנערקענונג פארן גרויסן קרייז־גובערנאטאָר 220 זלאָטעס", און אלס אונטערטעניקייטס־סומע פאר די האָגעס — 200 זלאָטעס". פון דעם איז געדרונגען אז אין יענעם דאטום זיינען אין וואלבראָם געווען יידן וואס זיינען געווען פארפליכטעט צו צאָלן פארשידענע צינזן, ווי ס'איז געווען איינגעפירט אלע יאָרן.

זינט דעם פויליש־שוועדישן קריג איז פוילן ארויס שוואך און איז ניט מער געקומען צו אירע כוחות. פוילן איז געקומען אונטער די השפעה פון רוסלאנד. אין יאָר 1772 האָט רוסלאנד צוזאמען מיט אירע שכנים פרייסן און עסטרייך אדורכגעפירט די ערשטע טיילונג פון פוילן. אָבער פוילן האָט נאָך געהאט געגוג באָדן מיט א גרויסע באפעלקערונג. אין די צווייטע טיילונג פון פוילן האָבן רוסלאנד און פרייסן צוגעכאפט נאָך טיילן (1793), און אין יאָר 1795 האָבן רוסלאנד, עסטרייך און פרייסן געטיילט צווישן זיך דאָס איבריקע וואָס ס'איז געבליבן פון פוילן, און פוילן האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן אלס זעלבסטשטענ־דיקע מדינה. די פוילישע יידן זיינען געוואָרן פארטיילט צווישן רוסלאנד, פרייסן

און עסטרייך. ביי די דריטע טיילונג איז וואלבראַם אריבער צו עסטרייך און געבליבן אונטער איר שוץ ביז 1809.

די פּאָליאַקן האָבן געהאַפּט אויף הילף פון נאַפּאָלעאָן באָנאַפּאַרטע, און נאָך זיין באזיגן פּרייסן אין יאָר 1806 האָט ער אין 1807 געגרינדעט דאָס "וואַרשאַווער פירשטנטום" און איר צוגעגעבן טיילן וואָס זיינען אין יאָר 1795 אריינגעפאלן צו די עסטרייכער. וואלבראַם איז דאַן אריבער צום וואַרשאַווער פירשטנטום און געבליבן דאָרט פון 1815 ביז 1837 און געווען איינגעשלאָסן אין די וואיעווודסטווא קראקא־סאנדאָמיערז פון פּוילישן קעניגטום. נאָך נאַפּאָלעאָנס מפּלה איז דאָס וואַרשאַווער פירשטנטום געוואָרן דערקלערט אלס קעניגטום און דער רוסישער צאַר איז געוואָרן איר קעניג. רוסלאנדס אימפּעריאַליסטישע שטרעבונגען קעגן פּוילן האָבן געבראַכט צו א פּוילישן אויפשטאַנד אין יאָר 1830 וואָס האָט זיך געענדיקט מיט א פיאַסקאָ. אין 1863 האָבן די פּאָליאַקן ווידער געמאַכט אַן אויפשטאַנד און געפירט א פּאַרטיזאַנישן קריג קעגן רוסלאַנד, און אויך דאַסמאָל האָבן די פּאָליאַקן פאַרשפּילט. אין די אַלע עפּאָכן ווערט וואלבראַם ניט דערמאַנט אין די כראָניק.

דער פּוילישער אויפשטאַנד פון 1830 איז געווען באמערקבאַר אויך אין וואלבראַם און אומגעגענט. לויט ווי די אַלטע וואלבראַמער דערציילן האָבן אויך א טייל פון די וואלבראַמער יידן זיך באַטייליקט אינם אויפשטאַנד דירעקט אָדער אומדירעקט. די אויפשטענדערישע פּריצים פון די אומגעבונג וואלבראַמס זיינען געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט יידן וואָס האָבן זיך אויך באַטייליקט מיט זיי אין זיצונגען. אויך דער פּוילישער אויפשטאַנד קעגן רוסלאַנד אין 1863 האָט געבראַכט צו א דערנעענטערונג צווישן פּאָליאַקן און יידן. וואלבראַמער יידן האָבן זיך ניט באַטייליקט אַקטיוו אינם אויפשטאַנד. זיי האָבן זיך באַשעפטיקט מיט לערנען תורה און חסידות און געווען ווייט פון פּאָליטיק מיט הבלי עולם־הזה. אָבער זיי האָבן זיך באמיט צו העלפן די אויפשטענדלער מיט עסן און טרינקען און שלאָפן.

וואלבראַם האָט דערפילט א וויכטיקע פונקציע אין פּוילישן האַנדל דורך קאָמוניקאַציע מיט פּרייסן און שלעזיע פון איין זייט, און עסטרייך פון די אַנדערע זייט, איבערהויפּט אין האַנדל פון תבואה, האָלץ, בהמות א.ז.וו., און אַנשטאָט דעם האָט זי אימפּאָרטירט אַנדערע סחורות, איבערהויפּט גאַלאַנטעריע און מאַנופאַקטור. דאַקעגן האָט וואלבראַם פאַרנאַכלעסיקט דעם געביט פון אינדוסטרי־און מינעראַל־גרובן. אין די צווייטע העלפט פונם אכצענטן יאָרהונדערט, ווען אין פּוילן זיינען געמאַכט געוואָרן אָנשטרענגונגען אויפצושטעלן פאַבריקן, און אין די שכנדיקע שטעט זיינען אַנטשטאַנען פאַבריקן און גרובן, איז וואלבראַם געבליבן אויסער די ספערע פון אינדוסטריעלע ווירקזאַמקייט. פון פּרייסן האָבן זיך באַוויזן קאַפּיטאַליסטן און רייזנדע אין וואלבראַם, און האָבן געפּרוּווט עפּעס טוען. אין די נאָענטע דערפער האָט מען געזוכט פאַר־שידענע מינעראַלן, וואָס ס'האָט געגליקט אין עלקיש און סלאַווקאָוו, און נאָכדעם ווי ס'איז ניט געלונגען צו געפינען האָבן זיי זיך צוריק געצויגן. ערשט

אין די רוסישע צייטן האָט מען באנייט די אָנשטרענגונגען צו ווירקן אין אינדוסטרי אין וואלבראָם, און ס׳איז אויך געמאכט געוואָרן אן אָנפאנג.

ו דער „ועד ארבע ארצות" אין וואלבראָמער קאנט

די וואלבראָמער קהילה און אירע שכנים זיינען געווען אין א געוויסע מאָס אָפהענגיק אין די אויטאָנאָמישע אָרגאניזאציעס פון די פוילישע יידן. און דאָך האָבן זיך די וואלבראָמער יידן ניט באטייליקט דירעקט אָדער אומדירעקט אין די זיצונגען און באראטונגען פון די קהילות׳דיקע רעפּרעזענטאנטן. ס׳איז שווער צו וויסן די סיבה, אויב צוליב ווייניק חברים, אָדער מאנגל אין פּאסיקע כלל־טוער, און אפשר צוליב זייער בלייבן געטריי צום פּרינציפּ ניט צו מישן זיך אין ענינים וואָס באריִרן ניט זיי אליין. און דווקא נעבן וואלבראָם זיינען פאָרגעקומען די לעצטע זיצונגען פונם העכסטן יידישן אינסטיטוט וואָס האָט זיך גערופן „ועד ארבע ארצות" און האָט עקזיסטירט קרוב צו צווייהונדערט יאָר, און צום סוף איז נעבן וואלבראָם באשלאָסן געוואָרן צו ליקווידירן דעם דאָזיקן אינסטיטוט.

דאָס איז געווען די יידישע העכסטע אויטאָנאָמישע אינסטיטוציע פון פוילן פונם יאָר 1580 ביז 1764, וואָס איז געווען פאראנטוואָרטלעך פארן איינמאָנען די יידישע שטייערן פאר די פוילישע רעגירונג און פירן די יידישע יוריספּאָדענץ צווישן איינעם מיטן אנדערן, און די רבנים פלעגן זיך פארזאמלען פון צייט צו צייט, הויפּטזעכלעך בעת די ירידים פון לובלין. פריער איז מען זיך צוזאמענגעקומען איינמאָל אין יאָר, דערנאָך צווײמאָל: זומער אין יאראָסלאוו, און ווינטער אין לובלין. דער ועד האָט רעפּרעזענטירט די פוילישע יידן פאר די רעגירונג און איר קעניג, און דער בית־דין אין לובלין איז געווען דער דעצידירנדער לעצטער פּוסק סיי אין יורידישע און סיי אין חינוך־ענינים. דער ועד האָט ארויסגעלייגט דעם „גרויסן חרם" אין יאָר 1676 אויף שבתי־צבי און זיין סעקטע, און אין 1751 האָט ער זיך באשעפטיקט מיטן קאָנפליקט צווישן די רבנים יעקב עמדן און יהונתן אייבעשיץ. ער האָט אויך געזאָלט ווירקן קעגן חסידיזם. האָט אָבער פארנאכלעסיקט עס צו טון, ווייל אין 1764 האָט דער פוילישער סיים סקאסירט דעם „ועד ארבע ארצות".

אינם 17־טן יאָרהונדערט זיינען דעם ועד׳ס זיצונגען אָפּגעהאלטן געוואָרן אין פּשעווארסק, יאראסלאוו, ריטשעוואל, קאָנסטאנטינאוו און בראָדי. זיינע לעצטע זיצונגען זיינען פאָרגעקומען אין פּילץ, די שכנדיקע שטאָט פון וואלבראָם, און אין פּילץ (אמטלעך: פּיליצא) איז דער ועד געוואָרן סקאסירט. די ערשטע זיצונג אין פּילץ איז פאָרגעקומען דעם 20 יולי 1760 אונטערן פאָרזיץ פון מאיר דובינסקי (פון דובנא). אין יאָר 1762 זיינען די זיצונגען פונם ועד פאָרגעקומען דעם 28 יולי, 7 אויגוסט, 12 און 23 אויגוסט און סעפּטעמבער. אין יאָר 1763 זיינען דעם ועד׳ס זיצונגען געווען דעם 30 אויגוסט, 4, 6 און 9 סעפּטעמבער. די לעצטע זיצונג פונם וא״א איז פאָרגעקומען אין פּילץ דעם

4 אָקטאָבער 1764. נאָכדעם האָט דער פוילישער סיים באַשלאָסן, אַז „זייענדיק איבערצייגט אַז די יידישע רעפּרעזענטאַנץ־ענינים ווערן ניט געפירט אין אָרדנונג" באַשליסט ער צו סקאַסירן דעם ועד. און אַזוי איז עס געשען.

די שטאָט פּילץ איז 14 וויאָרסט ווייט פון וואָלבראָם, און איר קהילה האָט צוזאַמען מיט די קהילות פון עלקיש און וואָלבראָם געמאַכט יד אחת אין זייער בשותפות׳דיקן קאַמף קעגן די העגעמאָניע פון די קראָקאָווער אויבער־קהילה. אין פּילץ האָט געוווינט טעאָדאָר וואָסלאָוו, דער פינאַנץ־מיניסטער פון פּוילן, און פּילץ האָט דאַמאָלס געהאַט „גוטע צייטן", אָדער ריכטיקער געזאָגט: וואָסלאָווס פּאַלאַץ, צו וועלכן ס׳פלעגן קומען פּוילישע מיניסטאָרן און קאָנסולן, ווי אויך אויסלענדישע דיפּלאָמאַטן. אויך די יידישע אָנפירער פון פּוילן פלעגן זיך צוזאַמענקומען אין פּילץ און פאַרהאַנדלען מיטן פינאַנץ־מיניסטער איבער צינז און פינאַנץ־ענינים. אין פּילץ האָט דער וא״א מסדר געווען דאָס לעצטע מאָל דעם בודזשעט פונם ועד. וואָלבראָם און פּילץ זענען געגרינדעט געוואָרן אין איין צייט: אין 14־טן יאָרהונדערט. אָבער פּילץ האָט געהאַט מער מזל ווי וואָלבראָם. פּילץ איז געווען די נעסט פון די פּילעצקי־משפחה וואָס פון איר האָט געשטאַמט עלזשביעטאַ, קעניג יאַגיעלאָס פרוי.

פונם פאַרלויף פון די דיסקוסיעס און באַשלוסן פונם וא״א אין זיינע זיצונגען אין פּילץ זעען מיר, אַז די פּילצער יידן האָבן געוווּסט אויסצונוצן דעם ועד׳ס זיצונגען אין פּילץ און זיך געווענדעט צו אים אין פאַרשידענע תביעות און בקשות, און ס׳גלויבט זיך ניט אַז די וואָלבראָמער קהילה האָט ניט געהאַט קיין שום דאגות און האָט ניט געדאַרפט קיין אינטערווענץ פונם ועד צו איר גונסט.

ז. אין די וועלט פון תורה

א) רבנים און דיינים:

די וואָלבראָמער קהילה, איז פריער, איידער זי איז געוואָרן אומאָפּהענגיק, געווען געבונדן מיט די רבנים פון גרעסערע קהילות, פריער מיט קראָקאָ, און דערנאָך מיט עלקישער און וואָדזיסלאַווער רבנים. ערשט נאָך איר זעלבסט־שטענדיקייט האָט וואָלבראָם באַקומען דאָס רעכט צו נאָמינירן אַן אייגענעם רב. וואָלבראָם האָט געהאַט אייגענע רבנים די לעצטע צוויי־הונדערט יאָר. ליידער ווייסן מיר ניט ווער ס׳איז געווען דער ערשטער וואָלבראָמער רב, פון וואַנען ער איז געקומען, אין וועלכע ישיבות ער האָט געלערנט, פון וועלכע רבנים ער האָט באַקומען סמיכות א.ז.וו. אָבער מיר האָבן שפּורן פון די ערשטע רבנים פון וואָלבראָם.

ס׳ווייזט אויס, אַז די ערשטע וואָלבראָמער רבנים זיינען געווען ענג פאַרבונדן מיט די קראָקאָווער רבנים און קהילה. אַנדערש — וואָלטן זיי ניט נפטר געוואָרן דווקא אין קראָקאָ און ניט אין זייער אָמט־שטאָט. וועגן איין רב מיטן נאָמען רבי מנחם־נחום בר׳ בנימין וואָס איז געווען רב און אב״ד אין וואָלבראָם

ווערט געזאָגט אז ער איז געקומען קיין קראקא „לאיזה מן הסיבות" און דאָרט נפטר געוואָרן. אויף זיין מצבה אויפן קראקאווער בית־עלמין ווערן געזאָגט זיינע שבחים. אויף זיין מצבה איז אויסגעקריצט די ווערטער: „פ"נ הרב המאה"ג החריף המפורסם החסיד והעניו אבד"ק וואלבראָם ה"ה מו"ה מנחם נחום במו"ה בנימין שנפטר בש"ט ביום ג' ט' אדר שנת תק"ן". דער דאַטום פיגורירט אויך אין פינקס פון די חברה־קדישא אין קראקא. נאָכדעם וואָס די מצבה איז געוואָרן אָפּגעמעקט צוליב אלטקייט איז זי געוואָרן אויפגע־פרישט, אָן צו וויסן אויב די איניציאַטיוו איז געקומען פון די וואלבראָמער קהילה אָדער פון דעם נפטר'ס קרובים.

נאָך איינער א רב פון וואלבראָם איז אויך נפטר געוואָרן אין קראקא, נאָכדעם וואָס ער האָט פארלאָזט זיין פּאָסטן אין וואלבראָם און געוואָרן רב אין קראקא. וועגן אים זיינען פאראן מער פּרטים. דאָס איז געווען הרב יעקב הלוי סג"ל בהר' צבי, א רב אין גאליציען דאמבראוואַ, אן אייניקל פונם גרויסן רבי דוד הלוי (מחבר פון טורי־זהב). רבי יעקב האָט געלערנט אין זיין יוגנט ביים גאון רבי יהודה ליבער חריף ז"ל (א זון פון ר' בנימין קאַרנגאָלד, געבוירן אין קראקא). ביי אים האָט רבי יעקב דער וואלבראָמער רב געלערנט צוזאמען מיט זיין ברודער רבי יוסף חריף הלוי אבד"ק זבאראף אין אונגארן. נאָכדעם וואָס רבי יעקב האָט באקומען סמיכה אויף רבנות איז ער געוואָרן רב אין וואלבראָם, און דאָרט איז ער געזעסן „על התורה ועל העבודה" און געשטאנענען אין בריף־וועקסל מיט די גאוני הדור. פון די שו"ת־ליטעראַטור וויסן מיר אז ער האָט זיך קאָרעספּאָנדירט מיט צוויי פון די גאונים: א) רבי אלעזר לעוו, פּילפּאסער פונם ספר שו"ת „שמן רוקח", ב) רב פוסק רבי אברהם צבי־הירש רב אין פּילץ און דערנאָך אין פּיעטרקאָוו. די דאָזיקע צוויי רבנים־גאונים שרייבן צו אים און געבן אים גרויס כבוד מיט וויכטיקע טיטלען. רבי יעקב הלוי האָט צום סוף פארלאָזט זיין פּאָסטן אין וואלבראָם און געוואָרן נאָך גרעסער, מען האָט אים נאָמינירט אלס ראש בית־דין אין קראקא. ער איז נפטר געוואָרן דעם צווייטן מרחשון תקע"ט (לויטן פינקס פון די חברה־קדישא).

מען וויסט ניט ווער ס'איז געקומען אויף זיין פּלאַץ פארלאָזנדיק וואלבראָם, מעגלעך אז ס'איז געווען רבי חיים קאמינסקי (געבוירן תקל"ד און נפטר געוואָרן תרכ"ד אלט זייענדיק 90 יאָר). ער איז געווען פון די תּלמידים פון רבי אברהם יהושע העשיל פון אפּטא און פון רבי מאיר'ל אפּטער, און פלעגט אויך באזוכן ביים לובלינער „חוזה". רבי חיים, באקומענדיק סמיכה אויף רבנות איז פריער געוואָרן רב אין קאמינסק. ער האָט פיל געזאָרגט וועגן הויבן דעם מאָראלישן גייסט פונם רבנות, און אויסער זיין גדלות אין תורה האָט ער זיך געקויפט א נאָמען אלס מטיף. די פוילישע רבנים דורכפאָרנדיק וואלבראָם פלעגן איינשטיין ביי אים, און ער האָט זיי שיין אויפגענומען. וואלבראָם, וואָס האָט זיך געניטיקט אין א רב, האָט געהערט וועגן אים און אים פארבעטן אלס רב, נאָכדעם וואָס פון אלע רבנים־קאנדידאטן איז קיינער ניט געווען גענוג פּאסיק פאר א שטאָט וואָס

רוב בעלי־בתים אירע זענען געווען תלמידי־חכמים און למדנים. נאָך אונטער־האנדלונג האָט רבי חיים מסכים געווען צו ווערן רב אויך אין וואלבראָם, און ער האָט פארטיילט זיין צייט צווישןביידע שטעט.

אויסער זיין אמט אלס רב אין וואלבראָם האָט מען אים צוגעגעבן די קרוין פון רעבוסטווא, און פיל חסידים זענען געקומען צו אים און אָפּגעגעבן דעם געהעריקן כבוד. זיין הויז איז געוואָרן א טרערן־אינזל. יעדער בע׳עוולטער און ליידנדער פון זיין געגנט האָט געפונען ביי אים א אפלען. ער איז גערימט געוואָרן אלס א וואונדער־רבי און געוואָרן פארעכנט אלס איינער פון די לעצטע רביים אינם פוילישן חסידות. פיל יאָרן זיינען אוועק נאָך זיין פטירה און זיין געשטאלט איז נאָך איינגעקריצט אין זכרון פון זיינע שטאָטלייט. 19 יאָר נאָך זיין פטירה איז דערשינען זיין ספר „זכרון חיים״, לקוטים אויף תורה אויפן חסידישן שטייגער, געדרוקט אין ווארשא (תרמ״ג, 96 זייטן) מיט א גרויסן מבוא. וואלבראָמער יידן האָבן שטאָלצירט מיט זייער רב און צדיק, און זיין נאָמען ווערט דערמאנט מיט דרך ארץ ביי די וואלבראָמער אין ישראל און אנדערע לענדער.

ווערלכער רב איז געקומען אויף רבי חיים׳ס פלאץ? אויף די דאָזיקע פראגע ווייסן אויך די וואלבראָמער ניט צו ענטפערן. אָבער מען ווייס נור, אז די קהילה־לייט האָבן געזוכט א רב וואָס זאָל זיין ראוי צו פארטרעטן דעם רב און צדיק וואָס איז געווען דער ליבלינג פון די גאנצע שטאָט. און דאָס איז ניט געווען לייכט. מיר מוזן אריבערשפרינגען א צאָל יאָרן און קומען צום נייעם רב, רבי משה וויינבערג, א געבוירענער אין פשעדבארש.

ער איז געווען א זון פון הרב ר׳ דובעריש. אין יאָר תרכ״ח איז ער נאָמינירט געוואָרן אלס רב אין שטעטל ראקאוו, ראדאמער גובערניע, און אין יאָר תרל״ו האָט מען אים געקרוינט אלס רב אין וואלבראָם. ער האָט געהאט דעם צענז פון די פוילישע רבנים. ער איז ניט געווען קיין חסיד. אָבער ער האָט אויסגענומען מיט זיינע פעאיקייטן און איבערגעבנהייט צום לערנען. געווען א שטארקער למדן אין תורה שבכתב ובעל־פה און בקי אין ש״ס מיט די פוסקים. די גאנצע תורה איז געווען אָפן פאר אים. צוליב זיין ניט געהערן צו קיין חסידישן הויף האָט ער געליטן פון די חסידים, און נאָכמער פון די גערער חסידים. דערפאר איז ער געווען זער אָנגענומען אויף די ניט־חסידים וואָס זייער צאָל אין שטאָט איז אויך ניט געווען קליין. אלס ניט־חסיד האָט ער געדאוונט ניט אין די חסידישע קלויזן, נור אין די שול צווישן „עמך״. הרב וויינבערג איז געווען א מושלם מיט אלע מעלות אין תורה, א בקי וחריף, געפסקעט קלאָר און מיט פארשטאנד. די הלכה האָט ער געקענט אויסנווייניק. אין זיין פריוואטן לעבן האָט ער זיך געפירט בצניעותדיק. ער האָט געקעמפט פאר זיינע השקפות און דעת תורה. ער האָט אָבער אויך געהאט אויסדויער און געדולד, און געוווסט ווי זיך אומצוגיין אויך מיט זיינע קעגנער. און ער איז געווען געאכטעט און באליבט אין אלע שיכטן פונם פאָלק. ער האָט אָפּגעדרוקט א ספר „אהל משה״ (פיעטריקאָוו, תרס״ח) מיט אינהאלט פון חידושים אויף ש״ס־סוגיות, שאלות ותשובות, דרושים און אמרי חז״ל. ס׳איז דערשינען נור

דער ערשטער באנד. די איבריקע שריפטן זיינען פארלוירן געגאנגען מיטן חורבן פון די נאציס. ער איז נפטר געוואָרן עטלעכע יאָר פארן ערשטן וועלט־קריג.

צוויי דיינים האָבן מיטגעהאָלפן דעם רב רבי משה. אויך זיי זיינען געווען גרויסע למדנים. איינער איז געווען דער דיין און מורה־הוראה רבי הירש לייב כץ, פון די צאנזער חסידים, א גרויסער תלמיד־חכם, און געשטאמט פון ליטע. ער האָט געוווינט אין צווייגנבוימס הויז, און גדאווענט אין קליינעם בית־המדרש. געווען פון מיטלער הויך מיט ברייטע פלייצעס און שווארצע ברענענדיקע אויגן. ער אליין איז געווען פול מיט גייסט און ענערגיע. ער האָט זיך פארערעכנט אלס עלצטער גייסטיקער פירער פון שטאָט. זיין קרייז איז געווען גרויס. ער איז געווען געערט און טייער פאר די לומדים פון שטאָט. אליין האָט ער זיך ניט געיאָגט נאָך כבוד. ער האָט אויך גאָרניט געטאָן צו פארגרעסערן זיין ווירקונג, אָדער עמיצן צו פארטשעפן. מיטן רב וויינבערג האָט ער ניט געלעבט בשלום, ער האָט דערפילט אין שטאָט די פונקציע אלס רב און מורה־הוראה אין זיין קרייז, און ביים אנטשיידן אין א הארבע שאלה איז ער געווען זער פאָרזיכטיק. דאָס איז ביי אים געווען א געוויסנס־זאַך. „שגיאות מי יבין"... זיין פסק איז שטענדיק געווען קורץ און קלאָר. ביינאכט איז ער געזעסן אין בית־המדרש און געלערנט מיט תלמידים וועלכע ער האָט שטארק געקליבן. ניט יעדער תלמיד האָט געהאט די זכיה צו לערנען ביי אים. געלערנט האָט ער מיט זיי אומזיסט. איין טאָכטער האָט ער פארהייראטעט צו גרשון צווייגנבוים, א גרויסער אייער־סוחר און עקספּאָרטער קיין בערלין, א רייכער מענטש; א צווייטע טאָכטער האָט ער פארהייראטעט צו יחיאל פישל, א רייכער מאנו־פאקטוריסט. אין שטאָט האָט מען דערציילט לעגענדעס איבער זיינע פעאיקייטן און שארפן מוח. ער האָט דערגרייכט א טיפן עלטער, און געשטאָרבן א בן שמונים.

א צווייטער דיין און מורה־הוראה אין שטאָט איז געווען רבי בעריש גיטלער, א געבוירענער אין וואלבראָם, א גרויסער למדן, א הויכער און דארער, געוווינט אויף לגאטא אין חיים שמחה פולטאראקס הויז, אויפן צווייטן שטאָק, קלוג און ספריטנע, אן איידעלע נשמה. א ייד מיט א הדרת־פנים און זיין בליק פול מיט רחמים. די יידישע באפעלקערונג האָט אים פארגעטערט, ווייל ער האָט זיך ניט געבלאָזן און ניט געיאָגט זיך נאָך כבודים. דער עיקר האָט ער אויס־געגומען ביים פּראָסטן המון: בעלי־מלאכות, ארבעטער, קליין־הענדלער, מלמדים, קצבים און אנדערע. ער איז געווען ווייט פון חנופה אָדער פון קויפן הערצער כדי צו פארשטארקן זיין פּאָזיציע אין שטאָט. אלס דיין האָט ער זיך באמיט מקיל צו זיין אין דינים מיט הלכות ביים ארויסגעבן א פסק אין סכסוכים צווישן ייד און ייד. ער האָט מיטגעפילט דעם לײדפולן און פרנסה־לאָזן, און ער האָט געהאט א שטארקן ווילן צו העלפן זיי. ער האָט מקיל געווען אין טריפות ענינים, און זעלטן האָט ער טריפה געמאכט א בהמה־דקה אָדער אן עוף, ווען ער האָט ניט געפונען אין די פוסקים קיין ראיה אויף צו פארלייכטערן. א געערער חסיד, געדאווענט אין נייען בית־המדרש יאָרנלאנג. א גרויסער תלמיד־חכם און

א מתמיד. גאנצע נעכט פארבראכט אין לערנען אין בית־המדרש. ער האָט געלערנט מיט בחורים און גענומען באצאָלט, ווייל זיין עקאָנאָמישע לאגע איז קיינמאָל ניט געווען גוט. א עניו און ווייניק גערעדט. מ'האָט געזאָגט אויף אים אז ער איז פון בית־הילל. ס'האָבן זיך צו אים פילע געווענדעט מיט דיני־תורה און בוררות אין געלד און פארמעגן־ענינים. ער איז געשטאָרבן פארן ערשטן וועלט־קריג.

אים האָט פארטרעטן זיין זון אין די צוואנציקער יאָרן רבי יעקב גיטלער. ער איז געגאנגען אין פאַטערס וועגן, וועלכער האָט אויף אים עדות געזאָגט אז ער איז ראוי צו דעם אמט. אויך ער איז געווען באשיידן, א שווייגזאמער. אויך ער האָט זיך באמיט צו פארגרינגערן ביים פסקנען שאלות, און ניט איינמאָל האָט ער לאנג געזוכט אין די ספרי מקורות און גענישטערט אין זיי ביז ער האָט געפונען די מעגלעכקייט כשר צו מאכן די בהמה. ער האָט שטארק געשוינט דאָס יידישע געלט.

דער לעצטער רב אין וואלבראָם איז געווען הרב רבי שלמה אליעזר זילבערבערג, א תלמיד און פייערדיקער חסיד פון אסטראָווצער רבי, רבי מאיר יחיאל, און פון אים מוסמך געוואָרן אויף הוראה. אויך ער האָט פארבראכט אין פאסטן ווי זיין רבי א גאנצע וואָך. געבוירן אין סטאפניץ. נאָך פארן ערשטן וועלט־קריג האָט זיין רבי דער אסטראָווצער אים באזוכט אין וואלבראָם, און דער באזוך האָט געדינט א סענסאציע אין שטאָט אז אזא גאון און צדיק ווי ער האָט דער שטאָט אָנגעטון אזא גרויסן כבוד. הרב זילבערבערג איז נאָמינירט געוואָרן אלס רב נאָכן הרב וויינבערג דער רב, געלערנט אין די ישיבה פון רבי יצחק אלחנן ספעקטאָר אין קאָוונא, האָט אָנגענומען דאָס רבנות אין וואלבראָם, און האָט זיך פיל באמיט צו שאפן א ישיבה אין שטאָט, און נאָכדעם וואָס ס'האָט זיך אים איינגעגעבן, איז ער געוואָרן ראש־ישיבה, און געווען שטארק טעטיק פארן פארשטארקן דעם לימוד התורה אין שטאָט.

הרב זילבערבערג האָט פריער געפרווט צו זיין א סוחר. ערשט נאָכדעם וואָס ער איז נכשל געוואָרן איז ער געוואָרן רב אין קיעלצער געגנט. אין וואלבראָם האָט ער געוווינט אין מיכאל פעלדבערגס הויז אויף שווינסקא גאס, און כאָטש ער איז געווען א גרויסער תלמיד־חכם האָט ער זיך געפירט בחסידות, ליב געהאט יעדן מענטש, שטענדיק געהאט א גוט וואָרט פאר יעדן, שטארק אכטינק געגעבן ניט פוגע בכבוד צו זיין קיינעם, און פארשטייט זיך אז ער האָט ניט געטאָן א זאך וואָס קען עמיצן גורם זיין א שאָדן. ער האָט פארטיילט פיל געלט אויף צדקה, האָט ניט געפאָדערט פאר דיני־תורות, נור וויפיל מ'האָט אים געגעבן האָט ער גענומען מיט ליבשאפט און פריינדשאפט. ביי אים איז קיין אונטערשיד געווען צווישן אָרעם און רייך. ער האָט געטיילט כבוד די אָרעמע לייט ניט ווייניקער ווי די רייכע. זיין הויז איז געווען אָפן פאר אלע, און שטארק איבערגעגעבן זיינע קהילה־ענינים. די קהילה האָט אים באשטימט א שיינעם געהאלט, אָבער ער האָט זיך באגניגט מיט ווייניק. ער איז געווען שטארק באליבט ביי אלע. ער האָט פארכאפט די הערצער פון זיינע צוהערער מיט זיינע תורה־ווערטלעך אין די שבת און יום־טוב טעג. זיין נאָמען איז

באַקאַנט געוואָרן אַלס איינער פון די גרויסע רבנים און פוסקים און אַ סך רבנים פון דער אומגעבונג האָבן זיך צו אים געווענדעט מיט זייערע פראַגן. ס׳איז אים געלונגען אויפצוהויבן דעם תורה־גייסט אין שטאָט און געגענט. מיטן אויפשטעלן די ישיבה האָט ער געווידמעט זיינע כוחות אויף צו פלאַנצן אין די הערצער פון זיינע שטאָטלייט ליבע צו תורה און ישראל.

באַזונדערס האָט ער זיך אָנגעשטרענגט אויפצושטעלן אין שטאָט אַ מאָדערנע מקוה, און האָט זיך באַגניגט מיט אַ ווייניקעם אין זיין פרנסה און דאָס געלט אריינגעלייגט אין די מקוה. געדאַוונט האָט ער אין שול, און אין די וואָכן־טעג האָט ער געהאַלטן ביי זיך אַ מנין אויף צו דאַוונען. ער איז געווען „פון הילל׳ס תלמידים" און שטענדיק האָט ער ממליץ געווען אויף „קלים וריקים". געווען געלאַסן, ברייט־שכלדיק און געשטרעבט צו שלום. ער איז געווען באַליבט אין אַלע שיכטן אין שטאָט. זיין הויז איז אַלעמאָל געווען פול מיט מענטשן וואָס פלעגן ביי אים באַזוכן צוליב פאַרשידענע צוועקן, האַנדלסלייט האָבן געפרעגט אַן עצה, מענטשן זיינען געקומען זיך משפטן פאַר אים, און מען פלעגט קומען צו אים אויך צו כאַפּן מיט אים אַ שמועס אין תורה אָדער אין וועלט־זאַכן. מען האָט דערציילט פיל לעגענדעס איבער זיין מעשה־צדקה וחסד, דען ער איז געווען פון די פאַרבאָרגענע בעלי־צדקה. ער איז אומגעקומען דורך די דייטשע נאַציס צוזאַמען מיט זיין קהילה. ס׳איז פון אים געבליבן אַן איינציק אייניקל און געפינט זיך אין ישראל.

ב) צדיקים און חסידים:

די חסידישע באַוועגונג אין פּוילן איז געוואָרן אַ מאַסן־באַוועגונג. זי האָט געשלאָגן וואָרצלען אין די טיפקייט. דאָס יידישע וואַלבראַם איז געווען מייסטנס חסידיש געשטימט. די חסידים האָבן געהאַט פיל למדנים און תלמידי־חכמים און געהאַט אַ גוטן נאָמען אין שטאָט. די וואַלבראַמער האָבן אויפגענומען דעם חסידיזם מיט פשטות און תמימות און אַדורכגעפירט גאַנץ געטריי אירע פּרינציפּן.

דער חסידיזם אין פּוילן האָט אין די ערשטע דורות געצויגן ספּעציעל די קליינע שטעטלאך, און זייערע רבנים זיינען געווען געצוואונגען צוליב פרנסה צו בויגן זייער קאָפּ פאַר די רביים און חסידים. די רעבישע הויפן אין פּוילן האָבן געטראָגן דעם כאַראַקטער פון מלוכה׳שע דינאַסטיעס. און אַ מויער האָט זיך אוועקגעשטעלט צווישן זיי און די אויסערלעכע וועלט, און ס׳האָבן זיך באַהעפט אין זיי די מאַסן וואָס האָבן געלעכצט נאָך אמונת צדיקים. צו די דאָזיקע שטעטלעך האָט געהערט אויך וואַלבראַם, און אירע חסידים זיינען געווען אַרבייטזאַמע לייט, בעלי־מלאכות, סוחרים און קליינהענדלער. זיי האָבן זיך געפילט געאייניקט דורך תורה, עבודת ה׳ און מעשים טובים, און אין די וואָכן און שבת האָבן זיי זיך באַפרייט פון זייער וואָכנקייט און זיך אריינגעטאָן אין גייסטיקן תכלית. די וואַלבראַמער חסידים האָבן געדינט אַלס מוסטערבילד פאַר די אַנדערע שטעט.

אויך וואַלבראַם האָט זוכה געווען צו צוויי דינאַסטיעס פון חסידות־פאַרשפּרייטער. דאָס זיינען געווען: רבי חיים (גערופן: ר׳ חיים וואַלבראַמער)

וואָס אויסער דעם כסא הרבנות האָט ער אויך געטראָגן די קרוין אלס רבי, און ער האָט קאָנצענטרירט ארום זיך לומדים און חסידים און זיי געפירט אין גייסט פון אמונה און בטחון. די אנטוויקלונג פון וואלבראָם אלס מקום תורה און חסידות האָט זיך אָנגעהויבן נאָך אין צווייטן דור פונם פוילישן חסידות נאָכדעם וואָס ר׳ חיים דער רבי האָט געעפנט אין חסידות ברייטע האָריזאָנטן צו זיין טעטיקייט, און מיט זיין קראפט האָט ער צוגעצויגן צום חסידות פיל אָנהענגער פון נאָענט און ווייט, און אויך מתנגדים זיינען צו אים צוגעשטאנען. רבי חיים איז געווען א שטורמישע און דינאמישע פערזענלעכקייט, און ער האָט אויסגעאיבט א גרויסן גייסטיקן דרוק אויף זיינע חסידים. גרויס איז געווען זיין איינפלוס אין שטאָט. ר׳ חיים האָט ניט איבערגעלאָזן נאָך זיך קיין קינדער, און נאָך זיין פטירה איז געבליבן אין שטאָט א לאנגע צייט א חלל ריק.

רבי חיים האָט ניט געהאט קיין אייגענעם יחוס־אבות פון צדיקים, אָבער ער האָט געהאט א יחוס פון צדיקים־רבי׳ס. נאָך אים איז אנטשטאנען אין וואלבראָם א צווייטע דינאסטיע וועלכע איז ניט געווען ניי אין די פוילישע חסידים־וועלט, נור א פאָרטזעצונג. געווען איז עס רבי יצחק מנחם, א זון פון רבי פנחס, א זון פון רבי מאיר׳ל דער אפטער רבי. רבי מאיר׳ל איז געווען דער גרעסטער צווישן דעם לובלינער „חוזה״ס תלמידים און זיין געקרוינטער יורש אלס רבי אין פוילן, רב אין סטאפניץ און אפט, גרויס אין תורה, און איבערגעלאָזן נאָך זיך א ספר „אור לשמים״. ער איז נפטר געוואָרן כ״ה תמוז תקצ״א. זיין זון רבי פנחס האָט פאַרטרעטן דעם פאָטערס פלאַץ אלס רבי אין אפט, און געשטאָרבן אין תקצ״ז. זיין זון רבי יצחק מנחם האָט ניט געקענט בלייבן אין אפט, דען זיין ברודער רבי מאיר (דער צווייטער) האָט געירשנט דעם דינאסטיע־שטול נאָכן פאָטער. ער איז אוועק פון זיין שטאָט און זיך אויסגעקליבן וואלבראָם. זינט תקצ״ז פירט ער ווייטער די רעבוסטווא אין וואלבראָם אלס אן אָפצווייג פונם גרויסן רבי מאיר׳ל פון אפט. ער האָט געהייראט מיט גאָלדע־אסתר, די טאָכטער פון רבי משה פון לעלאוו א זון פון דעם באַרימטן רבי דוד׳ל לעלאווער. רבי משה איז צו זיין עלטער עולה געווען קיין ירושלים מיט זיינע זין יצחק־דוד און אלעזר־מנחם און זיין קבר איז נעבן זכריה הנביא׳ס קבר אויפן הר־הזיתים (נפטר געוואָרן תר״י). רבי יצחק מנחם האָט ניט צוגעצויגן צו זיך א גרויסע עדת חסידים קיין וואלבראָם. ער איז נפטר געוואָרן כ׳ אדר תרל״ד, און אויף זיין קבר האָט מען אויפגעשטעלט אן „אוהל״.

וועגן די רביצין גאָלדע־אסתר ווערט דערציילט, אז יאָרנלאנג נאָך איר חתונה האָט זי ניט געהאט קיין קינדער, און איר פאָטער דער צדיק האָט איר געזאָגט אז ער קען איר ליידער ניט העלפן, און זי דארף זיך ווענדן צום ראדאשיצער רבין רבי בער. זי איז אהין געפאָרן מיט איר שוויגער, אריינגעגאנגען צום רבי׳ן און זיך באקלאָגט אז זי האָט ניט קיין קינדער. דער צדיק האָט געכאפט א בענקל, ווי ער וואָלט געוואָלט עס ווארפן אויף איר און זיך געבייזערט אויף איר: „חצופה. ארויס פון דאנעט און זיי ניט מטמא מיין שטוב״. איר שוויגער האָט פאַרשטאנען אז ס׳איז ניט אזוי פשוט, און זי איז אליין אריין צום רבין, צו הערן פון אים א דערקלערונג איבער זיין אויפפירונג קעגן א רביש

קינד. דער צדיק האָט אָבער זי באלד אויפגענומען פיין און גוט און געווונטשן איר מזל־טוב: דיין שנור איז געהאָלפן. נור אין דעם אופן האָט זי געקאָנט ווערן געהאָלפן. נאָך דעם איז אריין צו אים גאָלדע־אסתר, און אויך זי האָט ער פיין אויפגענומען און פארזיכערט אז זי וועט האָבן א בן זכר און ער וועט זיין א גדול בישראל. זיין ברכה איז מקויים געוואָרן, און זי האָט געהאט רבי אלטער מאיר דוד הלוי, דער וואלבראָמער רבי, וועלכער האָט פארטרעטן זיין פאָטער יצחק מנחם נאָך זיין פטירה.

רבי אלטער מאיר דוד איז געבוירן אין יאָר ת״ר און האָט געהייראטעט מיט די טאָכטער פונם רבי משה רוקח, דער קאראווער רבי, א זון פון רבי שלום פון בעלז. ער האָט געפּרעדיקט פאָרן חסידות ניט נאָר אין וואלבראָם זיין ווּוּין־זיץ, נאָר ער פלעגט פאָרן איבער פארשידענע יידישע ישובים און פראָפּאגירט די חסידישע לערע צווישן די יידישע מאסן. ער האָט אויפגעשטעלט אין זיין חצר א בית־תפילה, אין וועלכן ער פלעגט דאַוונען א גאַנץ יאָר, און אין די ימים־נוראים איז זיין דאַווענען געווען פול מיט ניגונים נייע און אלטע, און די הערערס האָבן זיך געקוויקט מיט זיי. ער האָט געהאַט א נאָמען אלס בעל־מופת, און געהאט פיל חסידים. די אלטע חסידים וואָס האָבן אים געקענט פון דער נאָענט און געגאַסן פון זיין לויטערקייט טראָגן אין זייער האַרץ זיין אָנדענקען ווי א טייערע זאַך. ער איז ניט געווען פארשלאָסן אין זיינע פיר איילן. אויך שוין זייענדיק א רבי פלעגט ער פאָרן אויף באזוכן אין רבי׳ס הייזער און הויפן, און איז געווען זייער נאָענט צו רבי חיים דעם צאנזער רב און רבי, און זיך אויך מיט אים משדך געווען. ער איז נפטר געוואָרן כ״ז אדר תרע״א און אויף זיין קבר האָט מען אויפגעשטעלט אן „אוהל". די דאָזיקע דינאסטיע האָט עקזיסטירט עטלעכע דורות, ביז דער לעצטער רבי איז אומגעקומען פון די נאציס.

נאָך זיין פטירה האָט אים פארטרעטן זיין זון רבי יוסף נתן הלוי פון תרע״א. אָבער ער האָט ניט לאַנג געלעבט. ער איז נפטר געוואָרן כ״ד כסליו תרע״ה (אין ערשטן וועלט־קריג) און ניט געלאָזט נאָך זיך קיין קינדער. נאָך אים איז געקומען זיין שוואָגער רבי שלום רוקח און געפירט די רעבוסטווא אין וואלבראָם ביז צום לעצטן וועלט־קריג, און ער איז אומגעקומען אין צאזמיר (סאנדאמיערש), האָפנדיק אז דאָרט וועט ער זיך קענען ראַטן. אויך די אנדערע קינדער פונם רבי אלטער האָבן געפירט רעבוסטווא אין פארשידענע שטעט. זיין זון רבי יצחק מנחם הלוי האָט זיך געגרינדעט א דינאסטיע אין בענדין זינט תרע״א און באַקומען א נאָמען „דער שיניווער רבי", ווייל זיין הויז איז געווען נאָענט צו די באַן־שינעס. רבי שלום הלוי איז געזעסן אלס רבי נאָך זיין פאָטערס פטירה רבי אלטער — אין אפט, די אורשפּרונגס־שטאָט פון די דינאסטיע. מיטן לעצטן פארניכטונגס־קריג דורך די דייטשע מערדערישע נאציס איז פארשניטן געוואָרן די דאָזיקע דינאסטיע, און נאָר ווייניקע זיינען געראַטעוועט געוואָרן און לעבן אין ישראל און אין אמעריקע.

דער חסידישער ברען האָט געפונען זיין אויסדרוק אויך אין די צאָל־רייכע שטיבלעך אין וואלבראָם, ווי די גערער, ראדאמסקער, חענטשינער, אלעק־

סאנדערער, קרימאלאווער, פינטשעווער, גראדזיסקער, קאצקער און אנדערע. איבערהויפט האָבן די חסידים פראפיטירט בעתן באזוך פון פארשידענע רביים אין שטאָט, און זיי האָבן געפירט טישן אין די פרייטאָג־צונאכטס און שבת־צונאכס. די השכלה־באוועגונג האָט ניט געשלאָגן טיפע ווורצלען אין שטאָט, און איז ניט געווען אים שטאנד צו קעמפן מיטן חסידיזם.

ח. די באפעלקערונגס-ציילונג אין וואלבראָם

די ערשטע יידישע פאָלקס־ציילונג איז פאָרגעקומען אין פוילן אין יאָר 1764. דאָס איז געווען די ערשטע יידישע ציילונג אין פוילן זינט 1550, ד.ה. נאָך א צייט פון 215 יאָר. די לעצטע ציילונג איז פאָרגעקומען אייניקע יאָרן פאַר די טיילונג פון די פוילישע רעפובליק. די ציילונג גיט אונז א סטאטיסטיש בילד איבערן יידישן מזרח־אייראָפעאישן קיבוץ. לויט די ציילונג האָבן זיך אין וואלבראָם געפונען יידן פון ביידע מינים 324 נפשות, פון זיי 149 מענער, 154 פרויען, 21 זויגקינדער. אין אלגעמיין זיינען דאמאָלס געווען אין פוילן קרוב צו 430.000 יידן. צווישן די כלי־קודש ווערן אין וואלבראָם דערמאָנט איין רב, צוויי שמשים, איין „נאמן" (אויפפאסער). צוזאמען 85 פאמיליען־פאָטער.

מיטן סקאסירן דעם „ועד ארבע ארצות" זיינען אלע יידישע קהילות שולדיק געבליבן חובות צו יידן און רייכע פריצים און אויך דער רעגירונגס־קאסע. אויך וואלבראָם ווערט דערמאָנט אלס שולדיק 16.000 גולדן. אין ניט־יידישע קוועלן געפינט מען אז אין יאָר 1765 האָבן די אינקאסענטן פון וואל־בראָם איינקאסירט פון די דאָרטיקע יידן 400 גולדן פאר קרויט וואָס זיי האָבן באקומען פון די ווירטשאפטס־גערטנער.

פון א ליסטע פון יידישע נעמען וואָס מ'האָט געפינען אין שפעטערע דאָקומענטן, פון יאָר 1791, וועגן פארצייכנען פון אומבאוועגלעכע גיטער אין וואלבראָם, זעט מען אז אין וואלבראָם זיינען שוין געזעסן יידן וואָס האָבן געהאט אומבאוועגלעכע גיטער און זיי האָבן פארמאָגט איבער ניין מאָרגעס. דאמאָלס האָבן די יידן אין וואלבראָם שוין געהאט א שול, א מקווה, א שעכט־הויז און נאָך. דער יידישער ישוב האָט זיך דאמאָלס קאָנצענטרירט אין שטאָט־טייל מיטן נאָמען „נאָווא־לאנקא". לעזנדיק די יידישע נעמען אין די דאָקומענטן זעט מען אז ס'איז ניטאָ קיין געמיינזאמעס צווישן די ערשטע אָריגינעלע יידישע ליסטע און די נייע פאמיליען־נעמען. מיר ברענגען דאָ די יידישע פאמיליען־נעמען לויטן אלף־בית:

עסטרייכער לייזער, אפעלבוים הערשל, אינוואלד טוביה, ברוקנער לעוואק, בראן זיינוועל, בינשטאָק בנימין, גערשטענפעלד מרדכי, דאפנער הערשליק, הובערמאן אברהם, האָכרמאן גימפל, ווינדלינג שמואל, וואלהענדלער אביגדור הערש, וועלנער שמואל, ווינשטיין ישראל, ווינספעקיר יעקב, ווייסוואלד מרדכי, זאנאבענד עוזר, זינגערמאן מרים — אלמנה, פריימאן זוסמאן, יעקובאוויטש עוזר, כהן פלטיאל, כהן קאָפל, כץ הערשליק, לעוויט יעקב, לובלינג מיכאל,

מייטליס אלטער, מייטליס יצחק, מייטליס מלכה, מאטשניק אייזיק, נייפעלד משה, סרעברני לייביש, סלאטניצקי ראובן, עקיבא קלמן, פאטאש פעסלא, פולטוראק יצחק מאיר, פאלק פייטעק, פלעטשער מאיר, צימבאליסטא שמעון, קריצער יאכים, קלאוזנער מרדכי, קריטשער גריינס, ראזמארין ליטמאן, ראָזנשטיין לייזער, ראדגעבערג יוסף, ראוכער פנחס, רינסקי מענדל, שמולע־וויטש שמחה, שענטאל שלמה.

נאָכקוקנדיק אין פארשידענע ביכער די צאָל פון דער יידישער באפעל־קערונג אין וואלבראָם, באקומט זיך פאָלגענדעס בילד: אין יאָר 1765 — 324 יידן; 1827 — 2716 איינוואוינער, צווישן זיי 724 יידן; 1857 — 2479 איינוואוינער, צווישן זיי 1465 יידן; 1867 — 3085 איינוואוינער, צווישן זיי 2.028 יידן; 1895 — 7850 איינוואוינער — 3064 יידן; 1921 — לויט די ערשטע פאָלקסציילונג פונם זעלבסטשטענדיקן פוילן — 7229 איינוואוינער דארונטער 4276 יידן.

אין יאָר 1931 ווען וואלבראָם איז געוואָרן דעקלארירט אלס שטאָט מיט א בירגערמייסטער, האָט די יידישע באפעלקערונג געציילט 5340 נפש, און ביז 1939 האָט זי געהאט 40% האנדווערקער, 59% סוחרים און קליינ־הענדלער. די איבעריקע זיינען געווען לאנדווירטשאפטלער, גייסטיקע ארבעטער, און אנדערע. אין 1942, ביי די אויסזידלונג דורך די נאציס, האָט די יידישע באפעלקערונג געציילט 9300 נפשות, און אלע זיינען אומגעקומען נאָכן אויס־זידלונג פון וואלבראָם.

ט. יידישע לאנדווירטשאפטלער און אנטיסעמיטיזם אין שטאָט

די וואלבראָמער יידן זיינען געווען צווישן די ווייניקע אין פוילן וואָס האָבן געהאט א באשטימטע בארירונג מיט לאנדווירטשאפט. זיי האָבן זיך באשעפטיקט ווי איבעראל אויך מיט האנדל און האנדווערק. אָבער ס'האָבן זיך צווישן זיי אויך געפונען וואָס האָבן זיך ערוואָרבן פעלדער און גיטער און זיך באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט. און ניט נור אין וואלבראָם, אין פיל דערפער ארום וואלבראָם זיינען געזעסן יידן און געארבעט לאנדווירטשאפט־לעך. מען קען אָנרופן פיל דערפער מיט זייערע נעמען: בעדלין, זאלענזשע, זאוואדקא, זאגראביע, מאשניצא, ברזאזאווקא, מאקאוו, פארעמבא, לאבזאוו, דלוזשעץ, לגאטא, שילישאוו, סטוטשע און אנדערע. אין וואלבראָמער געגנד זיינען געווען ניט ווייניק יידישע גוט־באזיצער וואָס האָבן זיך אויפגעפירט ווי „פריצים", געהאָדעוועט פי, געטריבן מילך־ווירטשאפט, אייער א.ז.וו., און געפירט זייער פראָדוקציע קיין וואלבראָם. מאנכע פון זיי האָבן זיך געפירט „מעשה פריצים" און געקומען צו פאָרן קיין וואלבראָם מיט בריטשקעס געשפאנט צו 4—6 שטארקע פערד און אין וואלבראָם האָט מען גערן געהאט ארויסצוגיין אין מארק און קוקן ווי די „פריצים" פאָרן אין זייערע דראָשקעס. אויך אין עלקישער געגנד האָבן זיך יידן באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט

אין דערפער, און די פוילישע פויערן האָבן געקוקט אויף די יידן ווי „קאָלעגא פא פאכו" (פאך־קאָלעגען).

א פנים אז דאָס מזל האָט זיי ניט געגליקט. ערשטנס האָבן זיי מיט זייער פלייס און איבערגעגעבנקייט דערוועקט די קנאה פון די קריסטלעכע פויערן, זיי האָבן זיך ניט אויסגעמישט מיט די גויים און געבילדעט „א דאָרף אין א דאָרף", און אפילו אן אייגענעם בית־תפילה האָבן זיך די יידן מסדר געווען אין דאָרף. און אויב מען האָט ניט געהאט קיין מנין פלעגט מען מאָביליזירן די יידן פון די ארומיקע דערפער. די פויערן האָבן אָנגעהויבן צו שטערן די יידן דורך גנבנען אין די פעלדער, צוכאפן די קאַרטאָפעל ביינאכט. די יידן, זעענדיק אז זיי ארבעטן „פארן טייוול" האָבן אָנגעהויבן צו פארנאָכלעסיקן זייער לאנדווירטשאפטלעכע ארבעט און אריבערצוגיין צו אנדערע פרנסות וואָס האָבן א שייכות מיט לאנדווירטשאפט. אזוי איז איינער פון זיי געוואָרן אן עקספּאָרטער פון אייער קיין דייטשלאנד. אנדערע ווידער האָבן אָפּגעקויפט ביי די פויערן זייער פּראָדוקציע און פארקויפט אין שטאָט. זיי זיינען געבליבן זיצן אין די דערפער און עוסק געווען אין האנדל. ערשט נאָך די דריטע טיילונג פון פוילן און נאָך נאפּאָלעאָנס מפּלה אין רוסלאנד האָבן די רוסן אָנגעהויבן ארויסצוגעבן גזירות קעגן דאָס זיצן פון יידן אין די דערפער אויך אין פוילן (אין רוסלאנד האָט דער פארבאָט פאר יידן צו זיצן אין דערפער שוין פריער עקזיסטירט), און זיי האָבן אָנגעהויבן זיך ארי־בערצוציען ביסלעכווייז קיין וואלבראָם.

פאר פוילנס טיילונג האָט אין פוילן ניט עקזיסטירט קיין געזעץ קעגן באשעפטיקונג פון יידן מיט לאנדווירטשאפט. אים געגנטייל. דער פוילישער סיים האָט געפרוווט צו ווירקן אויף יידן צו פארלאָזן די שטעט און גיין אין די דערפער און זיך באשעפטיקן מיט לאנדווירטשאפט, און דער סיים האָט באשלאָסן צו באפרייען פון קאָפּ־צינז אויף אייביק יענע יידן וואָס וועלן אליין בעארבעטן דעם באָדן אין לאנדווירטשאפט און אויך באפרייען זיי פון יעדע צינזן וואָס אויך פויערן האָבן געדארפט צאָלן. די וואלבראָמער יידן האָבן ווי עס ווייזט אויס אויסגענוצט דעם נייען געזעץ און באפרייט געווען פון פאר־שידענע צינזן.

אָבער דער פּאָליטישער פאקטאָר פון די פוילישע רעאקציע האָט אויך די וואלבראָמער יידן ניט געלאָזט רוען. וואלבראָם איז געווען פון יענע שטעט און שטעטלאך וואָס זייערע בישאָפס האָבן ארויסגעגעבן דעקרעטן (אין 18־טן יאָר־הונדערט) קעגן יידן: זיי טאָרן זיך ניט ווייזן אין גאס אין די פוילישע פסחה, בעת פּראָצעסיעס און ווען דער גלח גייט אין גאס מיטן „הייליקן ברויט"; יידן טאָרן ניט מסדר זיין חתונות בשעת דעם „אדוועגט" (באָזשע נאַראָדזעניע) און די פוילישע פאסט־טעג; מסדר זיין א לוויה מעג מען נור ביינאכט, און אויב ביי טאָג — איז פּריוואט, רואיק און געהיים; יידן טאָרן ניט ארבעטן זונטאָג און אין די קריסטלעכע חגאות־טעג; קריסטן טאָרן ניט פארברענגען מיט יידן און טאָרן ניט קומען אויף יידישע חתונות; יידן טאָרן ניט האלטן גוישע משרתות און טאָרן זיך ניט באנוצן מיט גוישע הייבאמעס.

די אלע גזירות האָבן באצוועקט צו משפיל זיין דעם יידישן כבוד און זיי האלטן אין מורא פאר די כמורה.

דער קריזיס וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט פוילנס טיילונג צווישן אירע דריי גרויסע שכנים איז געווען ניט נור א ריינער פוילישער קריזיס, נור אויך פונם יידישן קיבוץ אין פוילן וואָס איז געווען דער גרעסטער אין דער וועלט, און זיינע שפּורן האָבן זיך געלאָזט פילן אויך ביי די וואלבראָמער יידן.

י. וואלבראָם אונטערן רוסישן יאָך

פוילן איז געוואָרן געטיילט דריימאָל צווישן רוסלאנד, פּרייסן און עסטרייך. מיט די דריטע טיילונג אין יאָר 1796 איז פוילן פארשוואונדן פון די פּאָליטישע מאפּע און ס'האָט זיך אָנגעהויבן א נייע עפּאָכע. וואלבראָם האָט מיטגעמאכט פארשידענע גלגולים צוזאמען מיט פוילן. א געוויסע צייט איז וואלבראָם געווען אָקופּירט דורך עסטרייך, און אירע יידן האָבן געליטן ווי אלע אנדערע יידן אונטער איר אָקופּאציע. נאָכדעם וואָס נאפּאָלעאָן דער גרויסער האָט רעגירט איבער אייראָפּא איז וואלבראָם געוואָרן איינגעגלידערט אין פּוילישן „ווארשעווער פירסטנטום" אונטער פראנקרייכס שוץ. נאפּאָלעאָנס קריג קעגן רוסלאנד האָט געטראָפן אויך וואלבראָם וואָס האָט געדינט אלס דורכגאנגספּלאץ פאר די פראנצויזישע ארמע אויף זייער וועג קיין ווארשע און רוסלאנד. און ווידער האָבן די וואלבראָמער יידן געליטן, אָבער ניט לאנג. נאפּאָלעאָן האָט צוריקגעקערט פון מאָסקווא, און נאָך זיין מפּלה האָט די „פרידנס־קאָנפערענץ" אין ווין (אין יאָר 1815) באשטימט, אז פוילן ווערט צוריק א קעניגרייך און איר קעניג וועט זיין דער רוסישער צאר, אלעקסאנדער דער ערשטער, און רוסלאנד וועט זי שיצן. זינט דאמאָלס איז וואלבראָם גע־בליבן אונטער רוסלאנד ביז 1914, ווען זי איז געוואָרן אויפס ניי אָקופּירט דורך עסטרייכיש מיליטער אין ערשטן וועלט־קריג, ביזן 11 נאָוועמבער 1918, ווען פוילן איז ווידער געוואָרן זעלבסטשטענדיק.

ביי די רוסן איז די יידן געווען שלעכט און גוט צוזאמען. שלעכט — יידן האָבן געמוזט גיין אין מיליטער, און דער תחום־המושב אין פוילן איז געוואָרן אָפּגעשאפט פאר זיי. אויך האָבן זיי געמעגט לערנען פארשידענע פאכן און זיך ערנערן דורך פאבריקאציע און האנדל אין גאנץ רוסלאנד. די טויערן פון מיעכאוו, סקאלא, קיעלצע, און אנדערע שטעט האָבן זיך געעפנט פאר יידן, און וואלבראָמער יידן זיינען געווען פון די ערשטע וואָס האָבן זיך דאָרט באזעצט און געשאפן נייע פּרנסות־מעגלעכקייטן. דאקעגן האָבן יידן ניט געטאָרט וווינען אין די דערפער אין די גרעניץ־געביט. וואלבראָם איז געווען איינגעשלאָסן אין דעם געביט אין וועלכן די יידן פון אינלאנד איז געווען פארבאָטן צו זיצן אין איר.

דאָס נייע מיליטער־געזעץ פאר יידן האָט געבראכט צום קאנטאָניסטן־געזעץ, וואָס איז געווען א זער שווערער פארן יידישן כלל. „קאנטאָניסטן" —

דאָס איז געווען א צונאָמען פאַר די אומרייפע יונגע זעלנער אין די רוסישע צאַרישע אַרמע, אין די ערשטע העלפט פונם 19־טן יאָרהונדערט, וואָס מ׳האָט גענומען צום מיליטער דורך צוואַנג. די יידישע קהילות זיינען מחויב געווען צוצושטעלן יעדעס יאָר בשעת מאָביליזאַציע צום מיליטער א געוויסע צאָל פון יונגע לייט אלט זייענדיק פון 12 ביז 25 יאָר. די דינסט אין מיליטער האָט געדויערט פאַר זיי 25 יאָר. אין דעם האָט מען ניט איינגערעכנט די יאָרן וואָס זיי האָבן געדינט ביזן 18־טן יאָר. מען האָט זיי דערצויגן אויסער דעם יידישן „תחום המושב" אין סיביר און די ווייטע געגענדן אין רוסלאַנד. טויזנטער קאַנטאָניסטן האָט מען אָפּגעשמדט און זיי זענען געווען פאַרלוירן פאַרן יידישן פאָלק. אָבער ווייניקע פון זיי האָבן זיך עקשנותדיק געהאַלטן ביים „אַלטן" און געבליבן יידן. ס׳רוב קאַנטאָניסטן זיינען געווען אָרעמע קינדער, ווייל די רייכע האָבן אויסגעקויפט זייערע זין מיט געלד, און באַזונדערע בעאַמטע פון די קהילה וואָס האָבן געהאַט דעם צונאָמען „די כאַפּערס" האָבן אַרויסגעכאַפּט די קינדער פון די עלטערנס אָרעמס און אָפּגעגעבן אין רוסישן מיליטער. די קאַנטאָניסטן־גזירה און די פּאָליצייאישע אויפגאַבע וועלכע ס׳האָבן דערפילט די אַדמיניסטראַציע פון די יידישע קהילות האָבן אריינגעבראַכט א דעמאָראַליזאַציע אין די יידישע קהילות אין רוסלאַנד און האָבן פאַראורזאַכט א טיפע שנאה פון די אָרעמע שיכטן — די קרבנות פון די גזירה — צו די פרנסי הקהילה.

אויך דאָס יידישע וואָלבראָם האָט געליטן פון די קאַנטאָניסטן־גזירה ניט ווייניק. צוליב דאָס פעלן פון די קהילה פּינקסים און אַרכיוון ווייס מען ניט וויפיל די דאָזיקע גזירה האָט אָפּגעקאָסט וואָלבראָם. אָבער די שרידים פון שטאָט וואָס לעבן אין ישראל געדענקן נאָך אייניקע קאַנטאָניסטן וואָס האָבן אָפּגעדינט 25 יאָר אין ווייטן רוסלאַנד און צוריקגעקערט אין וואָלבראָם. דעם „צאַרס קינדער" פלעגט מען זיי רופן אין שטאָט, און זיי האָבן דערוועקט אינטערעס און באַגייסטערונג מיט זייערע ערציילונגען איבער זייער גבורה צו בלייבן פאַרעקשנט און בלייבן יידן. איינער פון זיי איז געווען ראובן טשופער וועלכער האָט אַזוי געהייסן אויפן נאָמען פונם דאָרף טשופ נעבן וואָלבראָם ווי ער האָט געוווינט. ער איז געכאַפּט געוואָרן מיט אַנדערע קינדער פון זיין עלטער אַלט־זייענדיק 12 יאָר אין ניקאָליי דעם ערשטנס צייטן און פאַרשיקט אין ווייטן רוסלאַנד, און דאָרט האָט מען זיי געפּייניקט אַז זיי זאָלן זיך אָפּשמדן. ראובן האָט אָפּגעדינט 25 יאָר אין מיליטער און דאַן צוריקגעקומען קיין וואָלבראָם, און די גאַנצע שטאָט האָט זיך צו אים באַצויגן מיט כבוד און פאַרגעטערונג. אויך ווערט דערמאָנט א צווייטער ראובן, אָדער מיט זיין צונאָמען „ראובן זעלנער", וואָס צוריקקומנדיק פונם מיליטער איז ער געזעסן אין וואָלבראָם און געוווינט אין די אַפּטייקערס־גאַס. אויך ער האָט געטראָגן דעם שווערן יאָך פונם לאַנגען דינסט אין מיליטער און ער איז געבליבן שטאַנדהאַפט פאַר זיין יידישקייט. און נאָך אויף א דריטן קאַנטאָניסט ווייזט מען אין די פערזאָן פון איטשע סעצעמסקי, וואָס א דאַנק גוטע המלצות האָט ער געהאַט די זכיה פאַרשיקט צו ווערן קיין מאָסקווע און דאָרט געלערנט

אין שולן און דער נאָך אין גימנאזיום. ער האָט ווייניקער געליטן פון זיינע יידישע חברים. נאָכן צוריקקומען קיין וואלבראַם האָט ער זיך דערוואָרבן א גיט נעבן שטאָט און זיך געפירט ווי גוטסבאזיצער מיט אלסדינג. די קאָנ־טאָניסטן האָבן ניט איינמאָל געשטעלט די פּאָליציי און געריכטסבעאַמטע אין א שווערע לאגע צוליב זייער צארסקען יחוס.

די באַן־ליניע איוואנגאראד (דעמבלין) דאמבראווא־גורניטשא איז אדורכ־געגאנגען איבער וואלבראַם. דאָס פאך פון פורמאנעס איז געווען אין וואלבראַם שטארק אנטוויקלט, און פיל שטאָט־יידן האָבן זיך דערמיט באשעפטיקט צוליב פרנסה. אויף די באַן האָט מען פריער געקוקט ווי אויף א ערנסטן קאָנקורענט. און מען זאָגט אז די שטאָט־עסקנים האָבן זיך באמיט אז די באַן זאָל ניט גיין נעבן די שטאָט נור מיט א געוויסע דיסטאנץ, כדי איבערצולאָזן די פורמאנעס א פלאץ צו פירן פאסאזשירן פון און צו די סטאציע. אָבער קיין באזונדערן געווין האָט די באַן וואלבראַם ניט געבראכט, ווייל די שטאָט האָט ניט פארמאָגט אינדוסטריי און גרובן. דאקעגן איז די קאָמוניקאציע צווישן וואלבראַם און ווייטערע שטעט געווען זינט דעמאָלס לייכטער. די סטאציע אין וואלבראַם האָט מען אויפגעשטעלט אין 1880.

די באַן וואָס איז אדורך אין וואלבראַם איז געווען די צווייטע אין פּוילן, נאָכדעם וואָס פריער האָט מען געבויט די באַן וואַרשע־ווין אין יאָר 1842, וועלכע האָט זיך גערעכנט אלס די עלצטע אין רוסלאנד, דען די באַן פון פעטערבורג קיין צארסקאיע־סעלא איז געווען באשטימט מער פארן צארס פאמיליע. אין וואלבראַם האָט מען אויפגעשטעלט די באַן־סטאציע איין און א האלבן קילאָמעטער ווייט פון שטאָט. די באַן איז געווען נייטיק צוליב עקספּאָרט און אימפּאָרט מיט דייטשלאנד, און די צווייטע — מיט עסטרייך. אויסערדעם האָט די דעמבלין־דאמבראָווער באַן געשאפן א קאָמוניקאציע פאר די קוילן־פּראָדוקציע פונם דאמבראווער קאנט איבער פּוילן און אויך קיין רוסלאנד. פּוילן פלעגט הייצן מיט האָלץ פון די גרויסע וועלדער וואָס זי האָט פערמאָגט. אָבער מיט קוילן איז געווען בעסער און גרינגער. אויך וואלבראַם האָט אָנגע־הויבן זינט דעם זיך באנוצן מיט קוילן.

דאָס יידישע און קריסטלעכע וואלבראַם האָט זיך באטייליקט אין די מאָביליזאציע צום מיליטער מיטן אויסברוך פון רוסיש־יאפּאנישן קריג, דאָס איז דער קריג וואָס האָט זיך געענדיקט מיט די רוסישע מפּלה. דער קריג האָט אויפגעהייטערט די געמיטער אין וואלבראַם און זי האָט געעפנט די טויערן אויף צו לייענען צייטונגען וואָס ביז דאמאָלס איז עס געווען „טריפה־פסול". פיל פון די שטאָט האָבן געזען אין רוסלאנדס מפּלה א שטראָף פאר אירע שווערע גזירות קעגן יידן, און יעדע רוסישע מפּלה אין קריג האָט פאַרשטארקט דעם אויפברויז און געבראַכט נאָך זיך די באפרייאונגס־באוועגונג. די פּארטייען וואָס האָבן געשטרעבט אראָפּצוווארפן דעם צאריסטישן רעזשים האָבן פארברייי־טערט זייער געהיימע טעטיקייט, און אויך די פרייהייטסקעמפער אין די יידישע גאס האָבן אויפגעהויבן דעם קאָפּ.

נאָך די רוסישע מפּלה קעגן יאפּאן און איר נצחון איבער די רעוואָלוציע

אין 1905 האָט די רעאַקציע רעגירט אין לעבן. דער רוסישער רעזשים האָט געוועלדעט דעם שפּיץ שווערט זיינעם הויפּטזעכלעך קעגן יידן, און אין פּוילן האָט די רוסישע רעאַקציע געפונען א געטרייען שותף אין די אנטיסעמיטן פון ראָמאַן דמאָווסקי און חברים וואָס האָבן אָנגעהויבן פירן אַן אָפענעם קאַמף קעגן יידן, און אויפגעהויבן דעם שווערט פון באָיקאָט ניט צו קויפן ביי יידן. די פּוילישע צייטונגען זיינען געווען פול מיט העץ־גיפט און ס'זיינען געקומען טעג פון מאנגל אין ציל און אידעאַל. און נאָכמער האָבן די פּאָליאַקן געקריצט מיט די ציין ווען די יידן האָבן געוואגט צו גיין צו די שטאָטישע־וואַלן און אנדערע מיט באַזונדערע ליסטן און אָפּגעוואָרפן די פאָרשלאָגן צו שטימען פאַר די פּוילישע ליסטעס. אויך אין וואָלבראָם האָבן דמאָווסקיס חברים געאַרבעט מעשים, און דער יידן־האַס צווישן די קריסטלעכע באַפעלקערונג אין שטאָט און אומגע־גענד איז געווען גענוג גרויס.

יא. בלוט-בלבולים אין וואָלבראָם

דאָס לעצטע יאָר פונם רוסישן רעזשים אין פּוילן בכלל און אין וואָלבראָם, ספּעציעל — דאָס יאָר 1914 — האָט זיך אויסגעצייכנט מיט די העכסטע מאָס פון שנאה און בלבולים אויף יידן. איאָר פריער איז פאָרגעקומען דער בייליס פּראָצעס קעגן דעם ייד מענדל בייליס פון קיעוו וואָס האָט געבראַכט צו א גרויסע אויפ־רעגונג צווישן יידן אין לאַנד און אין אויסלאַנד. אויך האָט געשוועבט איבער אַלע יידישע ישובים אין פּוילן דער פּוילישער באָיקאָט ניט צו קויפן ביי יידן. און אין דעמזעלבן יאָר איז אויך וואָלבראָם רייכער געוואָרן מיט א נייעם בלוט־בלבול אלס צוגאָב צו די פריערע, דער באַקאַנטער בלבול וואָס דריקט אויף יידן הונדערטער יאָרן.

די לעצטע צוויי יאָר פאַרן וועלט־קריג האָבן די שונאי־ישראל ניט אויפ־געהערט צו פאַרשפּרייטן דעם בלוט־בלבול און אָנרייצן די פאָלקס־מאַסן אויף די יידן דורך פאַרזאַמלונגען, צייטונגען און מיט רעדעס אין די רוסישע „דומע" (פּאַרלאַמענט), וועגן דעם עלילת־דם פון בייליס. די קולטור־וועלט פון רוסלאַנד און אויסלאַנד האָט געפאָדערט פון צאַר מבטל צו מאַכן דעם משפּט. אָבער דער משפּט איז פאָרגעקומען, און כאָטש דאָס געריכט איז געווען צוזאַמענגעשטעלט פון ריכטער שונאי־ישראל, האָבן זיי ניט געקענט באַווייזן די שולד פון בייליסן און ער איז געוואָרן באַפרייט. אָבער די שנאה־אַטמאָספערע צו יידן איז געבליבן איבעראַל א לאַנגע צייט, און נאָך מער אין פּוילן. און אויך אין וואָלבראָם האָט די שנאה געשלאָגן וואָרצלען און די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט געזוכט א געלעגנהייט צו פאַרטשעפּן די יידן.

אין עלקישער קרייז איז דער עלילת־דם ניט געווען קיין נייע דער־שיינונג. נאָך אין יאָר 1779 איז אין קשאַנאָוו פאָרגעקומען א געריכט וועגן א בלוט־בלבול, אין וועלכן דער קעניג האָט זיך אריין געמישט צו גונסטן פון די באַשולדיקטע יידן. אין יאָר 1887 האָט אויסגעבראָכן א בלוט־בלבול אין

עלקיש. איין ייד איז פאראורטיילט געוואָרן צום טויט און די שטאָט־פּרנסים זיינען געוואָרן באפרייט א דאנק דעם קעניג. דעם בלוט־בלבול האָט מען געמאכט אויפן יידישן שניידער מרדכי פון פאמארזע, גייענדיק פון באלעסלאוו קיין עלקיש, און אנדערע בלוט־בלבולים האָבן די יידן געקאָסט קרבנות און מענטשן־לעבן. מ׳ווייס ניט וויפיל בלוט־בלבולים מ׳האָט אויסגעטראכט אויף די וואלבראָמער יידן, דער שטילער ישוב וואָס האָט זיך תמיד באמיט צו פארשווייגן יעדע נאכריכט וועגן זיך.

נאָך אין די צווייטע העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט האָט די באשולדיקונג אז יידן מאָרדן קריסטן און באנוצן זיך מיט זייער בלוט אויף פסח ניט אויסגעמיטן אויך וואלבראָם, און די געשיכטע איז ניט דערמאנט געוואָרן אין די היסטאָרישע ביכער, אויס מורא טאָמער... און אזוי האָט עס פאסירט: אינם הויז פון משה בערל׳ס (פאטאש) וואָס האָט געוווינט אין מארק איז געזעסן א וועכטער בערנארד. ער האָט זיך פארנומען מיט די בהמות און האלטן ס׳הויז ריין. ער האָט ארייַנגענומען צו זיך א זונה וואָס האָט פון אים געבוירן א ממזר. דער וועכטער האָט געוואָלט פּטור ווערן דערפון, און ער האָט זיך בארוטן מיט זיין פריינט א פּאָליאק וואָס צו טוען, און ער האָט געראָטן צו ווארפן דאָס קינד אין קעלער פונם יידישן בעלת־הבית. בשעת ביעור־חמץ פאר פסח אין דעם יאָר האָט משה בערל׳ס געהאט ניט קיין גוטע שטימונג. ער האָט געמאכט א גרונד־לעכן ביעור אין גאנצן הויז און צום סוף האָט ער געפונען דאָס קינד אין קעלער. ער האָט ניט לאנג געטראכט און האָט אריבערגעוואָרפן עס איבערן פּארקאן צו זיין פּוילישן שכנס הויז. צו מאָרגענס זיינען זיך די פּויערן פון שטאָט און דערפער צוזאמענגעקומען מיט א געשריי אז די יידן האָבן געהרגעט א קריסטלעך קינד אויף פסח און מ׳זאָל מאכן א רעוויזיע אינם יידס הויז. די שטאָט־פּאָליציאנטן זיינען געקומען און געמאכט א רעוויזיע אינם גאנצן הויז און גאָרניט געפונען. משה האָט אויפגעהויבן זיין האנד און אויפגעמאָסטן א פּאטש דער זונה וואָס איז געשטאנען דאביי, שרייענדיק אויף איר: מערדערין! זיי דיך מודה ווי דו האָסט געוואָרפן דיין ממזר. די פּויערים און דער בורמיסטרז זיינען געשטאנען און געשוויגן. אינצווישן איז געקומען דער קריסטלעכער שכן און געבראכט דאָס טויטע קינד און געוואָרפן עס פאר די פארזאמלטע. משה האָט ווייטער געפּאטש דער זונה און געפאָדערט פון איר זי זאָל זיך מודה זיין און זאָגן ווער ס׳האָט געהרגעט דאָס קינד און ווי זי האָט עס געוואָרפן. אויך דער בורמיסטרז האָט אויף איר געדראָט מיט שטראָף, ביז זי האָט זיך מודה געווען אז ס׳איז איר קינד און זי האָט עס געהרגעט. דאָס גערירכט האָט זי באַשטראָפט. אָבער די קהילת וואלבראָם האָט ניט געמאכט דערפון קיין וועזן, ניט רעכנדיק אז אזעלכע געשיכטן קענען ווידער פאסירן אין דער זעלבער שטאָט.

די פיינלעכע אטמאָספערע אין די לעצטע צוויי יאָר פונם צאריסטישן רעזשים האָט געבראכט ווידער צו א בלוט־בלבול אויף יידן אין וואלבראָם. דאָס איז געווען ז׳ אדר תרע״ג, עפּעס מער ווי א יאָר פארן אָנהויב פונם ערשטן וועלט־קריג צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד. די שנאה צו יידן אין שטאָט און געגענד איז שטארק געוואקסן און די וואלבראָמער יידן האָבן געפילט אז די

שונאים גרייטן ווידער קעגן זיי עפעס. און זייער מורא האָט זיך ארויסגעוויזן פאר ריכטיק. און אָט זיינען די פרטים פון געשעעניש:

אין די לגאטא־גאס האָט געוווינט א קריסט קאראל שטשיאלסקי און ער האָט געהאט א טאָכטער. האָבן זיך די שונאים אָפּגעשמועסט און געלערנט די טאָכטער צו טענהן אז דער ייד ראובן פרומער האָט זי געכאפּט און געוואָלט צאפּען פון איר בלוט אויף מצות. זיי האָבן באהאלטן די שיקסע און פארשפרייט א שמועה אז די טאָכטער איז פארשוואונדן אָן יעדן שפּור. די שמועה האָט זיך שנעל פארשפרייט צווישן די קריסטן אין שטאָט און געגענד, און דאָנערשטאָג, דער מארקטאָג אין שטאָט, האָבן די קריסטן זיך אָנגעהויבן פערזאמלען ביי א געוועלב און געוויזן אויף ראובן פרומער: אָט איז דער זשיד וואָס האָט געכאפּט די שיקסע אויף צו צאפּן איר בלוט אויף מצות. ראובן איז אנטלאָפן פון זיין געוועלב און זיך באהאלטן אין קעלער פון מיכאל לובלינג. ביי די יידן אין שטאָט איז אנטשטאנען א גרויסע בהלה. נאָכן בעראטן זיך האָבן די יידן באשלאָסן צו שיקן א דעלעגאציע קיין עלקיש, די פּאוויאטאווע שטאָט, אין די דעלעגאציע זיינען געווען אפרים לובלינג, וואָס האָט גערעדט לויפיג רוסיש, און דער דאזאר ראובן־דוד סאפיר. אין עלקיש האָבן זיי זיך געווענדעט צום בעאמטן נאָמינירט איבערן פּאוויאט וואָנס, אים דערציילט די געשיכטע און געשילדערט פאר אים וואָס עס קאָן פּאסירן אין וואלבראָם אויב מ׳וועט ניט אָננעמען באלד שטרענגע מיטלען, און באזונדערס ווען אויך די קריסטן אין שטאָט טוען זיך פארבערייטן צו טשעפּען יידן אין זונטאָג. זיי האָבן זיך געווענדעט אויך צום שטאָט־קאָמאנדאנט און געפאָדערט פון אים דרינגענדע הילף. העד וואנס איז געווען אונטערן איינדרוק אז די דעלעגאציע שאצט אָפּ די ערנסטקייט פון דער לאגע, און ער איז דעמזעלבן טאָג אָפּגעפאָרן קיין וואלבראָם מיט פּאָליציאנטן. קומנדיק אין שטאָט האָט ער זיך געווענדעט צום קאָמאנדאנט און פארבעטן די טאָכטערס פאָטער וואָס איז „פארלוירן" געגאנגען און אים געפרעגט: ווי איז די טאָכטער? אויף זיין תשובה אז ער ווייס ניט האָט ער באקומען צוויי פּעטש, און ערשט דאן האָט ער מודה געווען און געזאָגט ווו די טאָכטער געפינט זיך. די פּאָליציאנטן זיינען געלאָפן און געבראכט די טאָכטער, און זי האָט זיך באלד מודה געווען אז מ׳האָט איר געלערנט ווי צו טענ׳ן, אז דער ייד האָט זי געכאפּט און געשלעפּט אין פּאלוש פון די שול. די פּאָליציאנטן זיינען ארויס אין די גאסן פון שטאָט און צעטריבן דעם פארזאמעלטן המון און ארעסטירט אייניקע פון זיי, און אזוי איז וואלבראָם ניצל געוואָרן פון א פּאָגראָם. זייט דאמאָלט האָט ראובן פראָמער נוהג געווען צו מאכן דעם טאָג א משתה ושמחה צום אָנדענקן פון געשעניש.

די לאגע פון די יידן אין וואלבראָם איז ניט געווען גלעצענד קיינמאָל, צוליב דעם אנטיסעמיטיזם און די שטענדיקע געשפּאנטע אטמאָספערע פון קעגנערשאפט צו יידן, און פיל וואלבראָמער יידן האָבן זיך געזוכט א ווירטשאפט־לעכן אָנהאלט אין אנדערע בעסערע פּלעצער. זיי האָבן באטראכט דעם זאגלעמביע געביט פאר א פּאסיקן און האָבן זיך דאָרט באשעפטיקט מיט אלעס וואָס האָט זיך זיי געטראָפן. באזונדערס האָבן זיי זיך ניט שלעכט איינגעאָרדנט אין בענדין און סאָסנאָוויץ, און נאָכדעם וואָס מ׳האָט זיך עקאָנאָמיש באזירט האָט

מען געגומען זיך באשעפטיקן אויך מיט כלל־טועריי, און זייערע פארטרעטער האָבן זיך באוויזן אין פארשידענע פאראייגען און חברות. זיי האָבן געטוען פיל פאר זייערע נייע לאנדסלייט וואָס האָבן געזוכט באשעפטיקונג, און אויך געגרינדעט גמ״ח קאסען אויף צו העלפן מיט אנלייהען. די וואלבראַמער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער ענערגיע און ווילן צו ארבעט, און זייערע עסקנים אין די זאגלעמביער שטעט האָבן געדינט אלס בריקנקאָפּ צו העלפן דעם פראָצעס פון די וואלבראַמער עמיגראציע און איינאָרדנען זיי אינם לעבן פון דיווירקלעכקייט.

מ ש גשורי

יהודי וולברום בתקופת מלחמת העולם הראשונה (1918-1914)

א. הימים הראשונים אחרי הכרזת המלחמה

יולי 1914. עמי אירופה הגדולים החליפו ביניהם הכרזות מלחמה, והחלו סדורי מערכות, מי בעד ומי נגד. לבסוף החלו התכונות לראשית המלחמה. בוולברום הסתובבו היהודים ודאגה בלבם. בשוק נצבים קבוצות קבוצות ומשוחחים. כל אחד חפץ לדעת מהמתרחש או עומד להתרחש. ואם בא אחד מחוץ לעיר, מקילץ, מיחוב, סוסנוביץ או בנדין הוא מוקף מיד המון תאבי־חדשות הרוצים לשמוע „ממקור ראשון" את החדשות האחרונות, ואם מי שהוא מביא עתון יהודי או לועזי הוא משמש נושא לשאלות מפי רבים.

המלחמה פרצה בראשון לאוגוסט. ברוסיה ובפולין הרוסית החל הגיוס המהיר, ומיד החל מסע המחנות מערבה ומערבית־דרומית כלפי החזית הגליצאית, הגרמנית ופרוסיה המזרחית. פולין הרוסית כולה הוצפה בגייסות הרוסים. המשטר הצבאי הרוסי ידע הרבה מיני הגבלות ליהודים. ראשית — הרחקת היהודים מקוי החזית ומסביבות המבצרים, שנית — ערבותם של היהודים על חטאים של יחידים מהם, בין שחטאו באמת ובין שהעלילו עליהם שחטאו. פקודה אחת מחליטה, כי „בצאת הצבא הרוסי מאחד המקומות יש לקחת מאת היהודים בני־תערובות ולהודיע כי במקום כל תושב נאמן שיירה באחד המקומות בידי האויב, יירו שנים מבני־התערובות של אותו מקום. וביחוד הרבו לקחת בני־תערובות בפלכי קילצי וראדום, ולוקחו ביחוד אנשי השם והעשירים מבין התושבים היהודים. כל בני התערובות מפולין הובאו לפלך פולטבה והושמו בבתי כלא שונים. בוולברום לקחו הרוסים כבני־תערובות את הרשל קורנפלד ופישל לרר (דוידס). האחרון שוחרר אחרי זמן קצר, וקורנפלד נשלח למרחקי רוסיה וחזר רק אחרי סיום

המלחמה. צעירי היהודים גויסו לצבא הלוחמים, בהשאירם בבתיהם את נשיהם וטפם לעתים קרובות בלי כל משען לחם ובלי זכות ישיבה.

יום החמישי האחרון שלפני המלחמה היה יום שוק בעיר. השמים בהירים כבדולח, והשמש הופיעה בהדר גאונה. החום הלך וגדל כאילו אש בערה בשמים. בבוקר השכם הגיעו מכל הכפרים מסביב אכרים עם עגלות מלאות מוצרים חקלאיים. השוק נתמלא חיש. כל אחד הרגיש משהו בלי לדעת מה ערכו של יום החמישי הנוכחי וחשיבות השוק. בבית המדרש מיהרו האומנים לגמור את התפילה, כדי להקדים ולהגיע לשוק. אף אחד לא הרגיש בסערה העומדת לבוא, כי באותם הזמנים רק מעטים מיהודי העיר קראו עתונים, ומשום כך הכל בא כאפתעה. אחרי המולת היום רואים אכרים עליזים שרים ובידיהם בקבוקי יי"ש הצועקים בהשתובבות עד שנופלים שכורים על הרצפה. לפתע מופיע גוי מבית־הפקידות בעל שפם ארוך, הנושא על שכמו תוף, ובהתיצבו באמצע השוק החל לתופף: בם־בם־בם־בם. החלו לנהור מכל הרוחות. כל אחד רצה לדעת מה קרה. כל החנויות מתרוקנות. כל אחד רוצה להקדים ולהיות בשוק ולשמוע מהמתרחש. והגוי ממשיך לתופף בתוף. פתאום השלך הס מסביב, ומזכיר בית הפקידות מוציא גליון לבן ארוך ומתחיל לקרוא: „בשם הצאר ניקוליי באתי להודיע שכל התושבים מהעיר והכפר בגיל הגיוס עד גיל ארבעים חייבים להתיצב מחר ביום ששי, במשך כל היום לצבא המילואים, כי הקיסר שלנו ירום הודו הכריז מלחמה על גרמניה ואוסטריה. מי שיעבור על חוקי המלכות ייענש בעונש חמור. ובכן זכרו, שעל כולנו להגן על הצאר ועל המדינה".

פתאום נעשה שקט עד שאפשר היה לשמוע את הלמות הלב מפחד אצל כל אחד. קשה היה להרגע. מה התרחש כאן? ומיד החל להשמע יללה ובכי. מה לעשות? איך לסדר — זעקה אשה בקול בכי לבעלה החסיד — רק מקרוב סיימת לעבוד את פוניה, וכעת שוב עליך ללכת וללחום בעדו. בכיות נשמעו. בבתי יהודים רבים נשמעו ילדים צועקים. אמהות בוכות. נשים מתעלפות מפחד פתאום. כל העיר בוכה.

ובוולברום, כמו בכל המקומות, גיוס כללי. מודעות ממפקדת הצבא הרוסי מודבקות ברחובות ומכריזות שעל הגברים בגיל הגיוס והמילואים להתיצב בלשכת הגיוס ביינדזיוב. המפקדה הודיעה על גיוס כל אמצעי התחבורה, עגלות, סוסים ועוד. וולברום שימשה נקודת־מעבר לטירוני אולקוש, פיליצה ואחרים, ודרכה נחפזו להתיצב לנקודות הגיוס. היהודים היו צריכים לחלל את מנוחת השבת ולנסוע בו. אך ברגע האחרון נכנסו רב העיר ופרנסיה בעובי הקורה ולא נתנו לחלל את השבת ע"י הגיוס בדחותם את ההתיצבות לגיוס עד מוצאי שבת. במוצאי־שבת היו שעות בכי ופרידה לאנשים, נשים וטף. בני אב ואם, אחים לאחיות וחתנים לכלות עמדו לעזוב את הבית. בתים רבים נראו כאילו חלקים מדייריהם יצאו לעולמים. נשים בוכות וחפצות שילדיהן לא ידעו מעצבונן, מנגבות את הדמעות, מתחננות לשוכן־מרום שלא יאונה כל רע ליקיריהן. כלות בוכות ומתפללות שחתניהן יחזרו בשלום. כך נראו פני העיר במוצאי־שבת. העיר העליזה עם עונג־שבת על פני יהודיה הפכה לגוש עצב. מכל עברים נוסעים אנשים ליינדזיוב ולקילץ להתיצב לחיל המילואים. אף אחד מהנשארים בעיר איננו

יכול לשבת במנוחה בביתו. כל אחד מחפש את קרבת שכנו. שכנים מתאספים, מנחמים זה את זה, מעודדים. בינתים הגיעו השכנים לידי הסכם, שיש להשגיח אחד על השני, כי בעת צרה יש להיות בצוותא. מגויסי וולברום עזבו את העיר ומיהרו לנקודת הגיוס. ברם משהגיעו למיחוב הודיעו להם כי איחרו לבוא ואין עוד צורך בהם, כי לשכת הגיוס נתפזרה. וכה החלו בני וולברום לנהור חזרה, והם ניצלו מן הגיוס. בני וולברום היהודים היו כמעט היחידים שניצלו מהגיוס „בזכות שמירת שבת".

ובוולברום עזבו ראש המשטרה והשוטרים את העיר. הצבא הרוסי נסוג מגבולות גרמניה ואוסטריה ללא תשומת לב. פולין הרוסית שכנה כאגן בין חלקי פולין שנספחו בשעת החלוקה לאוסטריה וגרמניה, וקל היה לנתק את פולין הרוסית בחדירת צבא אוסטריה וגרמניה משני עבריה ולהושיט את ידיהם באמצע. בהתחשב בתכסיס אפשרי זה החליטו הרוסים לסגת מפני הסכנה מהפלכים בקרבת הגבולות, וכה הם נסוגו גם מוולברום. ורק שלשה שוטרים נשארו.

עם נסיגת הרוסים נשמעו צלצולי הפעמונים של מכבי־אש, כאילו אש אחזה בכל קצות העיר. כל הנותרים ממכבי־אש, גדולים וקטנים, רצו במדיהם לשוק, ועד שכולם נתאספו המשיכו בצפירה. אף אחד לא ידע מה מתרחש כאן. אחרי שכולם נתאספו נעשה שקט, והגדול שביניהם הודיע, שעליהם לפקח זמנית על העיר ולהגן עליה מפני שוד וחמס ואי־סדרים, כי כל השלטון הרוסי נסוג מכל ערי הגבול עד לקילץ, ויתכן שימשיך לסגת גם משם. ולכן — אמר — עלינו לפקח על הסדר כמה שיהיה דרוש. מיד צעדו למרכז ושמו סימנים על שרווליהם והכריזום לאנשי־משמר. אותו יום עבר על היהודים בפחד. את הילדים לא שלחו לחדרים. לבתים היו מתכנסים 3—4 משפחות כדי שלא להשאר לבדן. יהודים שוחחו ביניהם, מי יכול להיות בטוח בחייו. אם האכרים ידעו את המצב הם עלולים לבוא ולהתנפל למטרת שוד, ומי יודע מה עלול עוד להתרחש. וכה עבר יום מלא פקפוקים והרהורים ואיש לא ידע מאין תבוא עזרה. הלילה החל לפרוש את כנפיו. יהודים נועלים את חנויותיהם. באה הוראה מאת אנשי המשמר שאחרי שמונה בערב אסור ללכת ברחובות, ורק המשמר יתחלף ויהיה ער כל הלילה. בשום בית יהודי לא ישנו כל הלילה. את הילדים הקטנים השכיבו במטה אחת, והנשים ישבו בשקט והתפללו למרום שלא יקרה ח"ו כלום. למחר בא יום בהיר. פני השמש נראו בכל גאונה ויפיה. השמים היו בהירים. היה זה יום יפה יותר מדי... ורבים לחשו: מי יתן והיום היפה יביא טובה אחרי ימי אימה. אולי יבוא קץ לצרות. עברה שעה אחרי שעה. אצל כל יהודי הלם הלב וחיכו לעזרה בלי לדעת מאין תבוא.

פתאום בא ברכיבה מהירה גדוד בן ששה חיילים אוסטרים שהגיעו מהיער השחור דרך רחוב פיליצה. הם עברו ביעף את העיר הלוך ושוב. אחד השוטרים הפולנים שנשארו רצה לירות בהם, אך האזרחים שעמדו לידו מנעו בעדו לירות. אצל כל אחד דפק הלב משמחה ופחד גם יחד. אחרי שעות מספר נראו כמאה וחמשים פרשים שנכנסו ונעצרו בשוק ושואלים: היכן הרוסים. הם משוחחים ביניהם, ואף אחד אינו מבין את לשונם. הראש שבהם שאל: מי יודע גרמנית. היתה זו שאלה מיותרת ומשונה, כי איזה יהודי אינו יודע גרמנית? היהודים שמחו

שאפשר לשוחח אתם. מיד החלו להגיע פלוגות וגדודי צבא יותר ויותר. אנשי המשמר התפזרו. אחרי שלשה ימים הגיעו גדודים שונים ורבים העירה, והם נהרו קדימה לעבר קילץ ואיבנגרוד. השתרר שקט. מקודם היתה בהלה: מי יודע מה עלולים האוסטרים לעשות, וכולם סגרו את החנויות. אך מהרה נרגעו.

ב־18 לאוגוסט הודיעו הרוסים שהאוסטרים כבשו את קו החזית צ׳נסטחוב־יינדזיוב־סנדומיר, ושהסתערותם מיינדזיוב לעבר קילץ לא הצליחה, וב־22 לאותו חודש הודיעו הרוסים שהאויב נהדף מקילץ. ההודעות דברו בשפה כללית, בלי להזכיר שמות, ואף וולברום לא נזכרה בין הערים שנעזבו על ידי הרוסים בראשית נסיגתם מהמחוזות בפלך קילצי. וכך עברו על העיר הימים הראשונים של מלחמת העולם הראשונה.

ב. בימי כבוש האוסטרים

אחרי יום אחד כבר עמדו יהודים בשוק עם שולחנות ומכרו תה ורום „לכל דכפין" מחיילי הצבא, שהתיחס בלויאליות ליהודים. הצבא האוסטרי היה, כידוע, מין ערב־רב של עמי המדינה. סימני אנטישמיות היו מראים בעיקר הפולנים הגליציאים והצ׳כים. הנה דווקא קצין צ׳כי נתחשק לו לחטוף מיהודי וולברום לעבודת נקוי הרחובות מערמות השלג שנצטברו בהם. וברור שהוא התכוון לפגוע בכבוד היהודים ולהשפילם בעשית עבודה פשוטה כזו שלדעתו לא היתה לרוחם. העובדים היהודים עשו את עבודתם תוך חיוך, בידעם שזוהי תופעה רגעית, חולפת, והלואי שלא יהיה יותר רע מזה. במשך 2—3 שבועות עברו דרך וולברום צבא רב, תותחים וציוד כבד. לעיר נשלחו חיילות־מילואים (לנדוור) לשמור על הסדר. ראש המפקדה התאכסן בבית הכומר, והוא ידע פולנית וגרמנית. בעיר החרימו חדרים לקצינים. החיילים והקצינים ששכנו בוולברום לא נשארו לאורך ימים. מפעם לפעם היו מתחלפים, מהם נשלחו לקרבת החזית ומהם שנשלחו להחליף עמדות אחרות „מאחורי הקו".

פעם אחת הזמין המפקד האוסטרי את רב העיר ש. א. זילברברג והודיעו כי מטעם המפקדה מטילים עונשים על האוכלוסיה היהודית לשלם למלוה־המלחמה האוסטרי סך 100.000 כתרים במשך 24 שעה. אחרת — יקחו מהם בני תערובות וישרפו את העיר. חובת המלוה הוטלה רק על היהודים ולא על הנוצרים שבעיר. היהודים התכנסו בבית־המדרש ואמרו תהלים. הרב נאם בפני הקהל ועמד על רצינות השעה, והציע לכל אחד להשתתף ככל האפשר בכסף ובשוה־כסף, והקהילה אחראית להחזרת הכסף. לגובים נתמנו ארבעה אנשים: הרב זילברברג, איסר זלצמן, משה הירש הוכרמן, מלך פצנובסקי. חסידי העיר נאספו בשטיבלך שלהם ודנו כיצד לאסוף את הכסף. כל אחד פנה לקרוביו ולמכיריו והחלו להכניס כסף. האלמנה הנדל מייטליס הביאה צרור כספים משלה ובקשה לקחת ממנה. הגובים קבלו ממנה אחרי היסוס רב. ואחרי הכל נאספו רק 68.000 כתרים. המתווך בין היהודים והמפקד היה הכומר המקומי, שהיהודים חשבוהו לידיד. היהודים פני לכומר בבקשה שישפיע על המפקד להוריד את מכסת הסכום, והלה הבטיח להביא

לפניו את תעצומותיהם בנדון זה. לבסוף הוסכם לשלוח משלחת. בחרו בשתי נשים: אדלה הוכרמן ושרה זלצמן, מנשות הגובים־הערבים למלוה. המפקד ציוה לבוא אליו בערב. הכומר קבלן יפה והציגן לפני המפקד. הוא הזמינן לחדרו, שהו שם כחצי שעה והתחננו לפניו שיוריד מהסכום שקבע. אחרי דין־ודברים הוא הסכים, והן יצאו ממנו מרוצות. הוא קבל את הכסף ונתן להן קבלה על המלוה על חשבון המדינה. אחרי 2—3 שבועות החלו האביונים לדרוש חזרה את הכסף שלהם, והנתבעים שילמו לסירוגין. אחרי זמן הגיעו תעודות־אישור עם הבעת תודה על המלוה חתומות בידי המלכה האוסטרית ציטה.

מאז שררו יחסים טובים בין היהודים והאוסטרים שלא הפריעו להסתדר. המפקדה האוסטרית שכנה בדירת הנדל ארליך, ובה 23 קצינים, מהם 21 יהודים, מה שמראה שהיהודים בגליציה ובשאר ארצות אוסטריה היוו את האינטליגנציה. בין החיילים היו יהודים שהיו הולכים להתפלל בבית־הכנסת, ובהם גם קצינים. היהודים היו חפשיים במובן הרוחני והחברתי. היהודים המשיכו את חייהם הרוחניים והחומריים בוולברום שנמצאה מאחורי קו החזית הרוסית־אוסטרית, בלי לדעת את תוצאות הקרבות. כל צד הודיע כמובן על נצחונותיו, ובמובן ידוע שכן ענן העירפול על הנעשה במערכת הקרב. יהודי וולברום חפצו בבטחון החיים ואפשרות פרנסה, ושני דברים אלה ניתנו להם לפי־שעה.

אך מהעיירות בפלכי קילצי וראדום ואחרות החלו להגיע ידיעות מעציבות על מה שהקוזקים הרוסים עשו ליהודים במקומות שונים, בסטאשוב, בחמלניק, בראדום, בקראשניק וערים אחרות, כשהקוזקים צמאי־דם יהודים הוציאו מבתי־הכנסיות באמצע התפילה יהודים כשהטליתות על ראשיהם ותלום באמצע השוק באשמת ריגול. ובערים רבות שדדו רכוש יהודי וקרו פגיעות ביהודים. על שמי היהדות בפולין ובגליציה התלקטו עננים שחורים של עלילות מבהילות ורדיפות נוראות שנערכו מצד הפולנים הדמוקראטים־הלאומיים באטמוספירה ספוגה מתמול שנאת־מות ותגרה כלכלית קשה מאד. הם הוציאו לעז אצל הרוסים, כי כשנכנסים הגרמנים או האוסטרים לאחת הערים או העיירות מקבלים אותם היהודים בסבר פנים יפות, מספקים להם צרכיהם ומשיבים על כל שאלותיהם. לא ארכו הימים והעלילות נעשו יותר קשות: היהודים משמשים לאויב בתור מרגלים, באים אתו בקשר דברים ע״י טלפונים מוסתרים, מוסרים לו סודות כמוסים ע״י אותות־דלקות, ממציאים לו זהב בסכומים של מליונים, ועוד כאלה. על יסוד זה נוצרו ונתפשטו בתוך מחנה הצבא כל מיני אגדות משונות ודמיוניות, ואם בתחילה הפיצו הפולנים את דברי הדיבה בסתר ובחשאי — הסירו במהרה את המסוה מעל פניהם והתחילו מאשימים את היהודים בגלוי. ולא פעם חשבו יהודי וולברום, שאם ח״ו יסוגו האוסטרים ויחזרו הרוסים — מי יודע מה צפון להם. יהודי וולברום היו חיי מנוחה רגעית כשבלבם חששו מפני הבאות. והשמועות שבאו מפנים המדינה נעשו איומות יותר ויותר על מצב היהודים תחת שלטון רוסיה והכבידו על הלבבות.

למעלה מחדשיים החזיקו האוסטרים מעמד בעמדות שכבשו במחוזות הגבול בפולין הרוסית. עתוני וורשה לא נתקבלו, כי היא נשארה תחת שלטון הרוסים, ולעתוני אוסטריה הלועזים לא התיחסו באמון. והנה הגיעה שעת הנסיגה.

האוסטרים החלו לסגת בראשית נובמבר אחרי מפלתם ליד קראשניק. וכמו במשחק החלו לעזוב את שטחי כבושיהם מפני הרוסים. תחילה לא עוררה הנסיגה תשומת לב יתירה, כי נעשתה בשלבים קלים. אצל יהודי העיר גדל הצער מאד. ראשית כל פחדו מתהליך המעבר מרשות לרשות. ושנית — פחדו מממשלת זדון הרוסים הידועים לשמצה. וביום אחד, כשכל היהודים הלכו להתפלל מנחה ומעריב, שמעו המולה בלתי רגילה ברחוב. הנערים רצו מיד לראות מה קרה. לא ארך זמן רב וכל הנערים חזרו לבית־המדרש להוריהם בצעקות. כל ילד מספר לאביו מה מתרחש בשוק. פתאום שומעים מהומה גדולה ורעש אדיר. גמרו להתפלל במהירות. הנערים קוראים להוריהם לשוב הביתה. הצבא האוסטרי נמצא בנסיגתו. החיילים חוזרים כשהם קרועים ובלויים, ועל פניהם סימני דכאון ויאוש. הקצינים דרשו מהיהודים שחנויותיהם תהיינה פתוחות בשבת. וכן עשו. כל החנויות נשארו פתוחות והחיילים הנסוגים יכלו להצטייד במאכל ומשקה ועוד. אך הנה הפכה נסיגת האוסטרים למנוסה. פחד נפל על כל היהודים. מיד נתאספו שכנים וכל אחד שפך את מר לבו: מה נעשה כעת? האוסטרים נסוגים, ומי יודע מה עלול לקרות שוב אצלנו! הלב הלם אצל כל אחד, ושום איש אינו רוצה להוציא מלה רעה מפיו, בעוד שכל אחד נאנח ומיצר. כל הלילה שומעים צעקות הקצינים לחייליהם ללכת יותר מהר. נשמעות דפיקות הגלגלים המנענעים וסוחבים את התותחים הכבדים. הסוסים נוחרים, כשמריצים אותם בלי הרף. למחר נראתה כל העיר כחזית מלחמה. כל הרחובות מלאו חיילים. באמצע השוק עמד מטבח גדול וחילק אוכל לחיילים. אנשי־צבא שוכנים על האבנים באמצע הרחוב ועל המדרכות כשהם עייפים ויגעים. הרובים מועמדים בשלושה כאילו היו חיים. וכך עברו שלשה ימים ושלשה לילות. במשך הלילה האחרון עזב חיל המאסף של האוסטרים הנשארים את העיר. הדי יריות נשמעו מרחוק, וכל מבין ידע שהאוסטרים ניגפו בשדה המערכה, והם נמצאים במצב של נסיגה קדחתנית. אחרי שנעלמו האוסטרים הרחק מן העיר, לא חשב איש שכבר נושעו. אדרבה. כל אחד הבין, שכאשר יבואו עכשיו הרוסים לעיר אחרי גרשם מפניהם את האוסטרים יחפשו תואנה לפגוע איך שהוא ביהודים. האחרונים תלו בטחונם בה', וכה נחמו עצמם במרתפים, שבהם ישבו אנשים ונשים למאות בחפשם בהם מפלט לנפשם.

ג. וולברום — שדה־קרב

נסיגת האוסטרים שנמשכה ימים ולילות השרתה מצב־רוח קשה על יהודי העיר. ביום האחרון הרסו האוסטרים את גשרי הרכבת והכבישים והסירו את חוטי הטלגרף. מרחוק הדהד באזניהם רעם התותחים, שהשמיעו את קול רעמם הנורא וזעזעו את זגוגיות החלונות. והנה כבר עמדו הרוסים לא רחוק מוולברום הלוך והתקרב לעיר, כשחליפת יריות מתנהלת בין חיילי המשמרות משני הצדדים. היהודים החלו להתכונן לקראת העלול להתרחש במרץ רב. המטלטלים וכל דבר־ערך הועברו למחסנים ומרתפים בטוחים ולבורות שרבים חפרו ליד בתיהם.

והעיר וולברום נבוכה. היא נתרוקנה מגייסות האוסטרים שנסוגו עד ראבשטין הסמוכה, ושם הכינו להם נקודות בצורות. סביבת ראבשטין היתה מצוינה למסתר מכדורי תותחים ולהתקפת נגד. הרוסים הגיעו עד לכפר לובזוב וכפרים אחרים שליד העיר. וולברום עצמה נשארה מקודם שטח־הפקר בין שני הצדדים הלוחמים. מעבר ראבשטין המטירו האוסטרים כדורי מות על סביבת העיר ועל הצבא הרוסי. הרוסים, שנמצאו עד אז במצב של תוקפים מאז התחלת נסיגת האוסטרים, המשיכו בהתקפתם הנמרצת. והנה נשמע קול רעם חזק, ואחריו השני והשלישי... תמהים ונבהלים כאחד הביטו לכל עבר, ובפיהם שאלה שלא יצאה מן השפה ולחוץ: מה זאת נהייתה? מאיזה צד ורוח נשמעים קולות הרעמים? בין שני המחנות עפו והתפוצצו פגזים ורסיסים בקולות ושריקות שונים, והכל בליווי או בחיפוי קולות דקים של רובים ומכונות־יריה. הכל יחד היווה נגינת־שדים בחתונת אשמדאי עם לילית... כל רגע עלה בחיי אנשים, האוכלוסיה התחבאה במרתפים. גברים אמיצים העבירו משפחות נשים וילדים למקומות יותר בטוחים. לעבר הכפר דלוז׳ץ התפוצצו כדורים באויר. פגזי תותחים עפו ונזרקו לכל רוח. מרגע לרגע נתגברה היריה. עין בעין ראו, כי נכון יום חושך אם יתקרבו הלוחמים לעיר. בין כה וכה והיריות חזקו עד שהאדמה רעדה ממש תחת כפות הרגלים. בינתים אף אחד מיהודי העיר לא ידע שכל העיר מוקפת קוזקים רוסיים, ועל ידה מוצבים תותחים רוסיים, שענו בקול רעש גדול לתותחי האוסטרים. פתאום שמעו הד רעש גדול ואיום שמרוב פחד נתבלבלו האנשים. אמהות בכו וקראו לילדיהן. ילדים בכו ונלחצו להוריהם. אחים ואחיות יותר גדולים סחבו את היותר צעירים בידיהם למרתפים.

במשך התקפת הרוסים הם עברו מהכפרים לעיר עצמה. בוולברום התישבו הקצינים והמפקדים הרוסים בבתים שונים, וגם בבית קמינסקי הפולני אשר בשוק. המטה הראשי היה מרוכז בשני בתים: בבית קמינסקי ובבית הוכרמן. באחרון נמצאה כעין מנהרה מתחת לבית. בעיר הונהג משטר צבאי חמור. כל תושב הרגיש על עצמו פיקוח חמור ועיקוב על כל צעד ושעל. אך היהודים לא העיזו להוציא ראש ולהניד עפעף, ועם בואם של החיילים הרוסים פסקו להתראות בחוץ, כי כל יהודי שפגשו היה צפוי למכות ומהלומות. היהודים נמוגו ממש מפחד הקוזקים שרכבו ברחובות הנה והנה בחרבותיהם השלופות. השערות סמרו בכל פעם כשהקוזקים התקרבו למקום או לבית שבו עמדו או הסתתרו.

האוסטרים והגרמנים יחד פתחו בהתקפה נועזת על הרוסים, אחרי שהגיעו בנסיגתם לחגורת מצודות שהספיקו להכין להם בקו צ׳נסטוחוב־אולקוש, והסתערותם גברה משעה לשעה. מאות תותחים פערו לועם בפעם אחת. הפגזים והכדורים שרקו, עפו והתפוצצו מעל לראשים בקול המית יבבה איומה מאד. המית הפגזים ושריקתם היתה איומה לאין שיעור. הרעמים באו תכופים וחזקים עד שכותלי הבתים רעדו ומטו לנפול. צלצול השמשות השבורות שאחר כל נפץ ונפץ הביא לידי בכיות וצעקות נשים וילדים. כל יצורי הגו התחלחלו מאימת המות שארב בכל רגע לטרף. בקרב בין שני הצדדים נפלו כדורי תותחים בעיר. נשים וילדים עזבו את העיר ושמו פניהם למיחוב, סלומניק, ז׳רנובצה, קשוינז וגם לכפרים. ואילו הגברים המבוגרים נשארו חבויים במרתפים ושמרו על רכושם.

כדורים נפלו לשוק ולבתים. בעיקר סבל מפגיעותיהם המנזר הפולני. מכדורי התותחים נתהוו חורים גדולים בככר השוק וגם ברחובות.

לעיר הגיע עם התפתחות הקרב לשיאו המפקד הראשי על כל צבאות רוסיה — ניקוליי ניקולייביץ, דודו של הצאר, לפקוח על שדה הקרב ומהלכו. צעירי היהודים אז הנמצאים כעת בישראל עודם זוכרים את דמותו, גבוה ותמיר. הוא נכנס למטה הצבאי שבבית קמינסקי וקיבל דו"חים מפי המפקדים השונים. אחר כך נכנס לבית הוברמן. לא ידוע אם לפי חכמת האסטרטגיה הרוסית דרוש היה להרים מיד לכניסתו לבנין מעין נס שהכריז על בואו ושימש סימן משיכה לכדורי האוסטרים, ומיד כוננו התותחים האוסטרים את יריותיהם אליו. ניתנה פקודה שלא להסתובב בחצר. ניקוליי ירד למרתף בלוית קציני לויתו. כדורי תותחים החלו לפגוע בבית, הרסו את הגג ואת התנורים. וכן נפגעו גם בתים אחרים, ובהם מצאו כמה יהודים את המות האכזרי, שבדמי שנותיהם ירדו שאולה. ואלה שמות הקרבנות שהביאו יהודי העיר על מזבח התופת האכזרי:

א) איטשה־מאיר בן חיים שמחה פולטוראק, בן 16, נהרג בחצר ביתי ביום ראשון של חנוכה תרע"ה, קיבל חנוך מסורתי. וכן נפגעה משפחה שלימה מכדור שנפל לתוך ביתה. נהרגו:

ב) ראש המשפחה אלטר שלום בורנשטין, חנווני, בגיל למעלה מששים, גר בבית בארטשיק ליד מכבי־אש עירוני. הוא נהרג בביתו בשכבו במיטתו.

ג) בתו הניה, בת 35, ישבה בבית אביה.

ד) נכדו הילד אברהמ'לה, בן בתו רחלה, שנפצע ומת מפצעיו.

ה) מחוקק מצבות זקן.

נפצעו: אשת אלטר שלום בורנשטין, ובתם מלכה'לה.

בהשתדלות הרופא הראשי בבית החולים נתקבל רשיון מהרשות הרוסית להביא לקבורה את ההרוגים. משה נרציס, גבאי הח"ק זה שנים רבות, מזקני העיר ונכבדיה, שהיה רגיל בקבורת מתים, לא יכול היה להתאפק ובכה בדמעות שליש על מותם הטראגי של האנשים האלה. ההרוגים נקברו בבית־העלמין הישן שהיה נעול מזמן לפני מתים חדשים, כי בית־העלמין החדש נמצא בתוך חפירות החזית. בדומיה חרישית ובתוגה עמוקה חזרו המלוים מבית־הקברות.

את שלשת הפצועים הכניסו מקודם לבית ארליך. רע היה מצבם, כי לא היה שום דבר במה להשיב את נפשם ולהקל מהם במעט את עצמת מכאוביהם, ואף מעט מים לא יכלו להביא להם להרטיב את שפתותיהם היבשות והצרובות. מיד אחרי הפגיעה בהם התנדבה חנה־סימה לובלינג עם קבוצת בנות לטפל במשפחה שנפגעה. בעיר נמצא אז הרופא העירוני הד"ר מורוזובסקי, אציל רוח ומדות תרומיות, מחסידיו של טולסטוי, שטיפל בחולים אחרי שהועברו לבית־החולים הזמני שנמצא בבנין המועצה. והוא הוציא מהם את שברורי הרסיסים. אחרי נסיגת הרוסים מהעיר ושיבת האוסטרים המשיך לטפל בהם הד"ר פייפר האוסטרי.

הקרב המשיך במהלכו והתנהל במרץ ובמרירות עקשנית מאד. זעקת הלוחמים היתה גדולה כל כך, עד שקשה היה להבחין מי הם המנצחים ומי המנוצחים. ראו גדודים נסים וגדודים רודפים, ובין רגע הפכו הרודפים לנרדפים

והנרדפים לרודפים. אנדרולומוסיה זו ארכה עד לפנות ערב. היום פנה לערוב. התותחים נשתתקו מעבודתם הבלתי פוסקת כל היום, מה שהרגיע קצת את השוכנים במרתפים. המצב היה איום ומחריד במשך כל היום ההוא. כל אחד עמד הכן לקראת המות האכזרי שחיכה לטרפו בכל פינה ומקום בעיר. ויש שגם הרעב החל להציק, והעוללים שלא בא אוכל לפיהם באופן מספיק — שאלו לחם ואין.

במשך ישיבת הרוסים בעיר הורע המצב החומרי של היהודים מיום ליום, ואין לשכוח שהרוסים נמצאו בעיר כחודש וחצי. האספקה מהכפרים היתה כרוכה בסכנת־נפשות. העוני והמחסור הורגש בכל בית. גלגל המסחר עמד לגמרי, לרגל המכשולים הרבים שנפגשו בדרכי היציאה מהעיר. כל מיני מכולת וצרכי אוכל אפסו. נוסף לזה אפס גם האמון למי שיהיה, וכל מי שלא היה לו סכום כסף במזומנים להחיות את נפשו ונפשות ביתו עליו היה ממש לגווע מרעב. כל רגש יושר, צדק וחמלה פג אז לדאבוננו הגדול מלב אחינו בני ישראל ה„רחמנים בני רחמנים".

גם בישיבה במרתפים התהוו בין היושבים צדדים בעד וכנגד היריבים במלחמה, הרוסים והגרמנים, וכרגיל נמצאו מצדדים בשבחם של שניהם. אוהדי הגרמנים טענו: סבלנו כה הרבה מהרוסים, שיגיעו כבר הגרמנים, הם יותר ליברלים ויותר אנשי תרבות. לעומת זה טענו אוהדי הרוסים: כבר תראו מי הם: רעים ושונאי אדם, הם יפריעו לפרנסות יהודים, וממסיהם קשה יהיה להתקיים. ומענין לספר, שמיד ביום הראשון לשוב הרוסים העירה קיבל אחד מאוהדיהם שבמרתף מכות רצח. מספר מאיר גוטליב, שנזכר בעת ישיבתו במרתף באלטר זילר (אברהם ולגרין) שבעת הרעשת האוסטרים את העיר בתותחיהם, אמר: צאו וראו מה כוחו של הזקן האוסטרי אפרים יוסל (פראנץ יוזף) לעומת ניקוליי. הכתר או הזהוב האוסטרי איננו סטאבילי ובבורסה הוא נמכר בפחות מהמחיר. ואילו הרובל של ניקוליי אף פעם לא ירד עדיין ל־99 קופיקות".

הנערים במרתפים היו מעונינים מאד לשמוע את הויכוחים שהיו מיד אחרי התפילה, ובפה פעור היו הנערים בולעים כל מלה. היה אחד שהגין על האסטרטגיה של איזה גינירל קוזקי. ולעומתו היה אחד מידידיו־מגיניו של הקיסר וילהלם, ולכן קראוהו בכינוי „וולוויל".

לפי ההודעות הרשמיות של המטה הראשי של המצביא העליון הרוסי נסוגו צבאות גרמניה ואוסטריה ב־2 לנובמבר מעמדותיהם הקדמיות הכבושות בפולין לעמדותיהם הבצורות בשטחי הערים ווילון־צ׳נסטחוב־אולקוש־קראקוב (אולקוש וקראקוב לא נכבשו בידי הרוסים). הקרב נמשך איפוא מראשית לנובמבר עד למחצית דצמבר 1914. ב־5 לנובמבר — ציינה ההודעה הרשמית של הרוסים — נהל האויב בהשענו על הגליל המבוצר של צ׳נסטחוב־קראקוב הסתערות אנרגית נגד צבאותינו, שנהדפה על כל החזית. ב־7: קרבות עקשניות על החזית מתפתחים באופן נורמלי. ב־17 לנובמבר: הרוסים לכדו את הרצועה צ׳נסטחוב־אולקוש־קראקוב. ואילו ב־30 לאוקטובר הודיעו כי הם נמצאים במרחק 15 וויורסט מקראקוב. בגליל קראקוב מתחילים קרבות עקשניים. האוסטרים והגרמנים מכירים שהמשען האחרון של כוחותיהם בחזית זו היא קראקוב עם מצודותיה

הקדמיות. עמדת האויב צ׳נסטחוב־קראקוב היא בצורה וחזקה. ב־20 לנובמבר הם מודיעים, כי במלחמת צ׳נסטחוב־קראקוב ההכרעה היא בבירור על צד צבאו־תינו. פרטים יותר ברורים באים: על קו המערכה של צ׳נסטחוב־קראקוב נמשך והולך הקרב בין צבאותינו והאוסטרים בעקשנות גדולה משני הצדדים. הרבה פעמים הגיע הענין לידי מלחמת כידונים. האוסטרים אוזרים שארית כוחותיהם למגר גבורת צבאות רוסיה ומנהלים הסתערויות נמרצות, המסתייעות באש ארטילריה חזקה מאד. ב־30 לנובמבר: בחזית צ׳נסטחוב־קראקוב לא היו קרבות גדולים. 6 דצמבר: בחזית צ׳נסטחוב־קראקוב הדפו צבאותינו במשך העת הזאת את כל הסתערויותיהם הפראיות של חיילות האוסטרים והגרמנים ודחפום לעמדות ההגנה שלהם. 14 לדצמבר: התכסיס בחזית קראקוב־צ׳נסטחוב של מלחמות פוזיציוניות דורש קרבנות רבים ואינו נותן תקוה להגיע לנצחון במהרה. בחזית צ׳נסטחוב־קראקוב שהאויב כבשה תיכף בשבוע הראשון של המלחמה הספיקו האוסטרים והגרמנים במשך 4 החדשים להתבצר בעוצמה רבה. 16 דצמבר: הובהר רפיון מרובה של האויב בין צ׳נסטחוב וקראקוב. צבאות האויב שנמצאו פה עוברים ברכבת למעברות הרי הקרפטים״. עד כאן לשון הודעות המטה הראשי של המצביא העליון הרוסי משדה הקרב, כפי שהובאו בגליונות „הצפירה״ היומי שהמשיך להופיע בוורשה. השם וולברום לא נזכר אף פעם בהודעות, למרות שעיר זו נמצאה במטחוי חזית האש ועליה כוננו רוב רימוני התותחים האוסטרים. במקום זה הוכללה וולברום בשם הכולל אולקוש. לעומת זה הודיעו הגרמנים והאוסטרים את כל שמות הערים והעיירות שכבשו, והשם וולברום נזכר לעתים תכופות בתקופת הקרב שעל־ידה. בעתון „הצפירה״ באו גם רשימות על ערי־השדה וסבל יהודיהן בימי המלחמה. בהן הוזכר, כי בפלך קילצה סבלו התושבים בעיקר במחוזות וולושצובה ואולקוש, ורבים מהאוכ־לוסיה היהודית השקטה מוולברום נמלטה לקשוינז.

התותחים פסקו לירות ולרעום, אך כלי־המשחית הקטנים המשיכו לפלח את האויר. הלילה פרש כנפיו על פני תבל. נדמו התותחים. בליל זוועות זה לא שכב איש לישון. כל אחד חשב על החדשות המתחוללות לבוא עם תוצאות הקרב המשתולל בוולברום זה כחודש וחצי, בלי לדעת דבר ברור, מי יעלה ומי ירד, מי ינצח ומי יכשל. עם השתקת התותחים הרגיש כאילו כל אחד שהוסר מעליו נטל כבד שהיה מעיק עליו עד למחנק. ברם הרוסים החליטו לסגת. הם לא עמדו במבחן התקפתם האיומה נגד צבאות האוסטרים והגרמנים שנמשכה שבועות, וכל חיילות המילואים שהזרימו חיש למלאות את החלל הריק לא עצרו כוח להחזיק מעמד, והרוסים החליטו לסגת כל עוד נפשם בהם. הודות לנסיגה נחפזה זו לא הספיקו רבים מיהודי וולברום לבצע את החלטתם להמלט מהעיר אחרי הפגיעה של רימוני התותחים שעלו ליהודים בקרבנות אנשים. לא קלה היתה הבריחה מהעיר, על אף ההתכוננות, ולכן רבים מהם נשארו בחכותם עד עת מצוא. וברגע האחרון החלו הרוסים להסוג. הרוסים נסוגו מהעיר בליל חנוכה השלישי. עם נסיגת הרוסים נראו חיילים אחרונים שלא חפצו כבר ללכת, ואף לא יכלו ללכת. הם לא רצו כבר להשתתף במלחמה. הם רצו להכנע. אך הקצינים היו מכים בהם ומאלצים אותם ללכת הלאה, קדימה... השמים מעוננים. מורגש

כאילו השמים יבכו מיד. הם אינם יכולים לראות עולם עם אנשים הולכים וכלים... היריות טרם פסקו לגמרי. בוולברום לא חדלו החלונות לרעוד. הרוסים היו עסוקים מאד במנוסתם ולא היה להם פנאי להרע ליהודים כשם שעשו במקומות אחרים. הרוסים ניפצו את פסי הרכבת לפני נסיגתם. עם נסיגת הרוסים פרצו העירה מיד אחריהם הגרמנים והאוסטרים. הגרמנים נחפזו לרדוף אחרי הרוסים ובמקומם באו שוב האוסטרים שנשארו בעיר עד סוף המלחמה. ומאז נרדפו הרוסים בלי הרף בידי אויביהם, והם ברחו מכל פולין עד הרחק לקיוב. כל היהודים אמרו שהרוסים מקבלים עונש מן השמים על הצרות שעשו ליהודים. מנוסת הרוסים מכל פולין הביאה הצלה ורווחה לכלל יהודי פולין, שנחלצו מיד אויב רשע.

כעשרה חיילים יהודים מהצבא הרוסי הסתתרו בבית־הכנסת בבחרם ליפול בשבי האוסטרים. היהודים עזרו להם ללבוש בגדי אזרחים ולמצוא אחיזה בחיי העיר. עוד מקרה עגום אחד קרה עם פרנס העיר חיים קורנפלד, שאחרי שנמלט מן העיר לפני כמה שבועות, נכסף לשוב אליה ולפקוד את נוהו. הוא נסע בעגלה בכוון לוולברום. והנה עבר לידו קוזק רוסי ובמקרה נשתרבבה רגלו באורח קל בעגלה. הקוזק הוציא את חמתו הפראית על חיים, הכהו באכזריות ללא הרף עד שפך דם, ואחרי שנפל לארץ בלי רוח חיים עזבהו לאנחות. חיים היה פצוע קשה, וכתוצאה מפצעיו הוא מת אחר כך. קורנפלד זה חיתן פעם שני יתומים על בית־העלמין בוולברום כסגולה להגן על העיר נגד מחלות ופורעניות וגזירות קשות.

הידיעה על נסיגת הרוסים נתקבלה על ידי היהודים ששכנו במרתפים בשמחה רבה. בבוקר התפללו במנין ואמרו הלל של חנוכה בהתלהבות ובחגיגיות במדה כזו שלא שמעו מימיהם. הפדות מידי הרוסים והיציאה „מעבדות לחירות" התאימה במקצת לימי הזכרון של נצחון החשמונאים בימי חנוכה. היהודים הרגישו שעתה נכונו להם חיים יותר טובים, חופשים מעול מעוול וחומס, ורק בגלל היותם „בן הגזע העתיק".

הגרמנים והאוסטרים חזרו לוולברום, והתישבו בכל בניני השוק. בין החיילים והקצינים, וביחוד בין האחרונים, היו הרבה יהודים. הגרמנים בחרו להם את הככר שלפני המנזר הפולני למקום בישול לחיילים ושם העמידו את הדוודים הרבים תוך זלזול במנזר ומאמיניו. הצבא היה רודף אחרי צבא הרוסים הנסוג ולא נתן לו מנוח. וולברום שימשה רק מקום למנוחה רגעית ולשאיבת כוחות חדשים. בוולברום עצמה ישבו אנשי מילואים (לנדוור) מהגילים הקשישים ביותר, ואף הם היו מתחלפים מפעם לפעם.

הסרג'נט היהודי ניימן, סמל אוסטרי ממוצא הונגרי, ששכן בוולברום, היה אוהב להתפאר בפני מכיריו: רוצה אתה לראות דם רוסי? והוציא את חרבו מנרתיקו והראה טיפות דם מיובשות על חודו של חרבו.

היהודים נשמו לרווחה, יצאו מהמרתפים לביתם, ומן הבתים הביטו לשוק ולרחובות. האוסטרים היו מטפלים בפצועים אזרחיים ומגישים להם עזרה ראשונה. החיילים האוסטרים, אחרי שעברו את העיר פעמים אחדות מקצה לקצה התחילו לדפוק בתריסי ודלתות הבתים והחנויות בדרישה שהחנויות תיפתחנה תיכף. ואת מי שפגשו רץ בבהלה הרגיעו שלא לפחד מפניהם ושלא יאונה לאיש

כל רעה. לאט לאט החלו האנשים לצאת מבתיהם. נפתחו החנויות. החיילים קנו להם צרכי אוכל וממתקים שונים. לא ארכו שעות ומעברים שונים התחילו לחזור מחנות אנשים, נשים וילדים שהתכוננו לשוב העירה. הפתגם העממי אומר: „טוב בכל מקום, אך טוב ביותר בבית". וביחוד אחרי שנסוגו הרוסים המחבלים שנתגלו בצורת מזיקים ופגעין רעין ושדים משחת.

האוסטרים חזרו לוולברום, והרגישו עצמם יותר בטוחים מקודם. הם כאילו קנו שביתה בעיר, אחרי שהיתה להם כבר „חזקה" עליה. היהודים החלו להרגע. לא היה עוד כל פחד, והחיים החלו להסתדר באורח נורמלי. בית־המדרש ששמם בימי הקרב הקשים נעשה שוב מרכז לתורה ולתפילה, ונוסף לכך לשאלת־שלום ולשיחות על מה שעבר עליהם. האוסטרים והגרמנים התיחסו לאוכלוסיה בלי חכמות ורגשים. אך ליהודים התיחסו בידידות, שהחלו להרגיש חופש ודרור, הקלה פורתא ולמעלה מזה לעומת הרוסים. גם הנוצרים החלו להרגיש עצמם יותר חפשיים. היחס לטובה מצד האוסטרים השפיע רב טובה גם על יחס הנוצרים הפולנים שהחלו לכבד יותר את היהודים. הרשות הוציאה תקנות על סידורים סאניטריים, סדרו מרחצאות, זריקות נגד מחלת אבעבועות וסדורים היגיניים אחרים. האוכלוסיה הסתגלה לכל ה„חומרות" הללו. רבים מהחיילים והקצינים היהודים האוסטריים הלכו לבית־הכנסת בשבת ובחג. האוסטרים הקפידו על נקיון העיר לעומת חוסר הנקיון בימי הרוסים. ראשית מעשיהם של האוסטרים היתה לנקות את הרחובות מהלכלוך הרב שנצטבר בימי הקרב, להנהיג סדרים היגייניים בעיר, פקחו על נקיון הרחובות וחצרות הבתים. את הנשים והנערות הכריחו לטאטא ולכבד את רצפת הרחוב, כל אחת לפני ביתן וגם את ככר השוק. התרעמו הנשים והביטו על הגברים בקנאה כבושה, שהגברים בטלים מעבודה. אבל מיד סרה תלונתן. האוסטרים מצאו גם לגברים עבודה אחרת...

כעבור ימים אחדים שכחו כמעט היהודים את אשר עבר עליהם, והחיים התחילו ללכת במהלכם התדיר. כל אחד שב לעבודתו, החייט למחטו, הסנדלר למרצעו והחנוני לחנותו, ומלבד הפסקת הדואר מעבר החזית לרוסיה ולשאר חלקי פולין הרוסית לא ניכר היה כל שינוי אצלם. נקרעו בבת אחת מהעולם הגדול ששמו „רוסיה" וחדלו להתענין בו. ורק מועטים היו שהתעניינו במצב הרגע ותאבים היו לדעת מהנשמע בעולם החדשות על מהלך המלחמה. האומנים ראו טוב בעמלם ובמסחרם, וגם החנוונים הקטנים מצאו פרנסתם בהרחבה במשלוח ידיהם. ימות השוק שחלו בכל יום חמישי בשבוע בעיר יחד עם ימי השוק שחלו בעיירות הסמוכות הביאו טובה רבה לאנשי העיר והשפיעו הרבה על התפתחותה המסחרית. במסחר באה תחיה. יהודים קבלו הזמנות מהצבא והמסחר התנהל בטוב. ניתנו רשיונות מעבר לאוסטריה ומחוץ לעיר ללא קשיים. וכל הזמן עד סוף המלחמה המשיכו היהודים להתפרנס במדה מסוימה מהצבא. אכן אין טוב בלי רע. גם בימי האוסטרים התחילה פרשת צרות חדשה. האוסטרים החלו להחרים אצל האכרים תבואות, תפוחי־אדמה, בהמות, סוסים, ואצל האוכלוסיה העירונית, ביחוד היהודית, עורות וכל מה שהיה דרוש לצבא, וביחוד עור. והרי וולברום היתה אחד המרכזים לעיבוד עורות במדינה.

צורת החיים הפנימיים בוולברום שונתה לגמרי בחדשים הראשונים אחרי הכרזת המלחמה. בוולברום חדלו לגמרי החיים הצבוריים עד ששקטו כל התגרות ונדמו כל הרוחות הסוערות וכל נחשול לא הזיז עוד את הירוקה שעל פני הבצה. מצד אחד הורע מאד המצב הכלכלי — ומצד שני היו המוחות החריפים טרודים בתכסיסי המלחמה. והלבבות הנרגזים זבו דם על האסונות הגדולים שהגיעו גם אל עריהם, ודעתם לא היתה פנויה עוד לעניני הצבור הפעוט שלהם וכמו דממת מות שררה בכל. עם שוב האוסטרים בשניה החלו להתפתח החיים הרוחניים בוולברום. הניצוצות להשכלה וקידמה שנשארו קפואים מאז דיכוי המהפכה ההמונית בידי רוסיה בשנת 1905 נתחממו שוב עם כיבוש העיר בידי האוסטרים. עוד זכורים היו המשכילים הראשונים בוולברום יעקל הוכרמן, מרדכי יוסל בן ר' שלמה'לה המלמד, וגליבטר אחי אנשל המלמד. ורבים זכרו כשיענקל חזר פעם מרוסיה כסוחר קמח עם צוארון כשהוא מצוחצח למשעי, ועל ראשו צילינדר שגרם לאתגר מצד מגדל מייטליס, שזרקו מעל ראשו...

ראשית העבודה הציונית היתה בשנת תרע"ה בבית־המדרש. החלו להגיע עתונים. נתחדשו קשרים עם תרבות המערב, וההתעוררות הכללית של הנוער והאינטליגנציה ברוסיה ובפולין כולה שהשפיעה גם על הנוער היהודי לא פסחה גם על הנוער היהודי בוולברום. וכשרק הורגשה אוירת החופש קמו אחדים מהנוער והחלו לארגן קריאה בספרות עברית חילונית, כמו בספרי אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין, א"ש פרידברג, שירי יל"ג, מנדלי מו"ס, שלום אש, יעקב דינזון, שלום־עליכם, „לאן" למ"ז פייארברג. כולם היו קוראים בחשאי, בלי שאחד ידע מהשני. המשיכו ללמוד גמרא. ההשכלה החלה לחדור לעיר. הניצנים הראשונים של אור ההשכלה נתגלו בעובדיה גוטליב ואברהמ'טשה שטארק (שניהם בישראל). בשנת 1916 נערכה אזכרה ראשונה לד"ר הרצל בעיר. בשנת 1917 נוסד תמחוי זול בידי ההסתדרות הציונית, אחרי שהחלו להגיע פליטים יהודים מנפות הספר.

„השומר" החל לצאת מחתוליו בהנהגת מרדכי (מוטל) פוטאש (נרקיס) ומנשה פרנקל ולצאת החוצה בתהלוכות. ערי זגלמביה שימשו קני־הדרכה לנוער שבוולברום. רודזין, סטודנט צעיר מבנדין, אסף קבוצת צעירים בהנהגת מאיר גוטליב, צויגנבוים, לובלינג ואחרים ולמדו התעמלות של הליכה בשורה. הרשל וכטר ואבין קרסנר החלו בארגון „השומר" מבני־נוער. אחר החלו לבוא גם קשישים. כינוסם הראשון והרשמי התקיים בכפר בז'וזובקה. וכה החל התבשיל הארגוני של הנוער והמפלגות. וגלגולים שונים עברו על „השומר" שנוסד. וממנו יצאו מנהיגי המפלגות בעיר. מאיר גוטליב יסד לו את „פרחי ציון" ועמד בראשו עד שעלה לארץ בתרפ"ד והעלה אתו את חותמת הארגון. בעיר החלו זמנים עליזים: אספות, טיולים, וגם קטטות.

הנוער בוולברום היה צמא להשכלה ולהסברה לאומית והיה קורא כל מה שאפשר היה להשיג בעיר. אחדים מהנוער קמו ויסדו ספריה, אחרי שקבלו רשיון לכך, ומיד החלו לאסוף ספרים ואף להביא כאלה מן החוץ. הספריה היתה זמן רב היחידה בעיר והיתה משותפת לכל הנוער בלי הבדל מפלגה והשקפה. גם כל הפעולות התרבותיות, כגון הקראות בשבתות, נשפים ביומי דפגרי, הבאת מרצים מערי המרכז וכו' התרכזו סביב הספריה היחידה הזאת. אך „שלום

הבית" כבר לא היה שלם. עוד בתקופת הכיבוש האוסטרי כבר פעלו כל המפלגות באופן ליגלי וניהלו פעולות מפלגתיות אינטנסיביות. גם כל הפעולות התרבותיות שנעשו מקודם במסגרת הספריה ובשמה נעשו עכשיו ע"י כל מפלגה לחוד. וכן התקיימו „חוגים דרמטיים" שונים שהשתדלו להכניס בצורה נאה ותרבותית בחיים האפלים והעגומים של יהודי וולברום קצת בידור וקורט של אורה ושמחה. בני־הנוער הלכו ברחובות העיר בקצב צבאי ושרו שירים עברים יפים. סדרו הרצאות והקראות. בין המרצים עסקן פועלי־ציון שמעון לובלסקי מניבקה־סוסנוביץ ואחרים.

ופתאום נתקבלה הידיעה שאנגליה הבטיחה ליהודים לתת להם את ארץ־ישראל. הידיעה, שהיתה מעורפלת מאד, ללא פרטים נוספים, גרמה לשמחה גדולה במעוני היהודים. ורבים התכוננו לעלות לארץ. ומיד נתקבלה ידיעה שניה, שברוסיה פרצה מהפכה. ידיעות מזעזעות כאלה בזמן קצר, ואחת תרדוף שניה. קשה היה לתפוש ולהבין מה מתרחש בעולם. הידיעות היו דלות מאד. העתונים הופיעו בחסות הצנזורה. אבל מפעם לפעם נתקבלו אי אלה ידיעות מן העולם הגדול, וגם לוולברום הגיעו.

והנה נתקבלו ידיעות שמזל ההצלחה פנה עורף לגרמנים ולאוסטרים והם מתחילים לברוח מפולין בבהלה, והפולנים חומסים מהם את הנשק וכל מה שאפשר לקחת מהם, כמו מכוניות, סוסים, עגלות, צרכי אוכל, בגדים וכו', ומגרשים בבוז את חיילות גרמניה ואוסטריה מפולין, ומרבים מהם פשטו אפילו את המכנסים. וכן הגיעה השמועה שהפולנים מנהלים מלחמה עם האוקראינים והבולשבים, וביחוד החלו לפגוע ביהודים. זורקים יהודים מרכבות דוהרות ורבים נהרגים. והנה ידיעה שהפולנים ערכו פרעות קשות ביהודי לבוב ורבים נהרגו. והנה בעיר קילץ היו פרעות עם הרוגים ופצועים רבים. הידיעות הללו השפיעו לרעה על מצב־רוח הנוער היהודי. העליה לארץ־ישראל רמזה מרחוק ועודדה את הרוחות.

מ. ש. גשורי

בצל קורת פולין העצמאית החדשה

א) חופש ועצמאות ברקע של תוהו ובוהו

בנובמבר 1918 קרו מאורעות כבירים בעולם והתחוללו מהפכות כאלו שקצר היה כוח הדמיון לתארם קודם. ביום 11 לנובמבר נחתמה האמנה על השלוב הזמני בין צבאות בנות הברית וצבא גרמניה, וכה בא הקץ למלחמת העולם הנוראה שארכה ארבע שנים, שלשה חדשים וי"א יום.

המאורעות הללו בגרמניה השפיעו כמובן גם על פולין. הבריגדיר פילסודס־קי ששב משביו במצודת מגדבורג בגרמניה, וקיבל לידו מיד את השלטון הראשי

על צבא פולין, מנה את דאשינסקי לראש הממשלה ומלא את ידו לכונן ממשלה זמנית של הרפובליקה הפולנית עד האסף בית־הנבחרים בקרוב.

יוזף פילסודסקי יסד כידוע בגליציה את „הלגיון הפולני" בתקופת המלחמה העולמית הראשונה ונלחם יד ביד עם גייסות האוסטרים נגד צבאות הצאר הרוסי בפולין הקונגרסית. אחרי כיבוש פולין בידי חיילות הגרמנים והאוסטרים היה פילסודסקי מבקר כמה פעמים גם בוולברום. בשנת 1916 חינך בית־קברות של חיילות הלגיון הפולני במרחק קילומטרים אחדים מוולברום, ופילסודסקי הגיע בתור קצין פולני להשתתף עם הרבה קצינים חבריו בחנוכת בית־הקברות בנאומים.

עם הקמת פולין העצמאית נצטרפו ללגיון הפולני שני חיילים יהודים מוולברום, והם: אהרן סרני ושמואל טוביה גלעצער.

מיום י"א בנובמבר 1918 התחיל הצבא הפולני לפרק את הנשק מצבאות גרמניה ואוסטריה שבפולין.

ובאותו שבוע בוטלה האוקופציה האוסטרית גם בוולברום, וכל השלטון בעיר ובסביבה עבר לידם של הפולנים. ההעברה משלטון לשלטון עברה בשלום ללא כל תגרות בין האוסטרים והפולנים. אולם יהודי העיר וולברום חיו באווירת פחד מפני הבאות. אמנם הכרוזים של פילסודסקי שהודבקו בחוצות העיר וקראו לסדרים ולשקט השפיעו הרבה להרגיע את הרוחות. אולם האווירה של האוכלוסיה הנוצרית־פולנית לגבי היהודים היתה עוינת. היהודים נזהרו שלא להופיע בחוצות ולא לשמש תואנה לצעיריו ולאכרי הכפרים להתגרות בהם.

האוירה השטנית נגד היהודים בוולברום ינקה את יניקתה מאותו מקור ממנו ינקה האוירה הזאת בכל פולין. כשהגיעה שעת שחרורה של פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה התחוללו סערות לא מעט על השלטון במאבק הפנימי, עד שנתארגן הגוף הממלכתי החדש על יסודות דמוקרטיים. המלחמה העיקרית היתה בין פפ"ס — המפלגה הפולנית הסוציאליסטית — ומפלגת נ.ד.כ., הם ה„אנדקים", מפלגת הדמוקרטיה הלאומית. מצד אחד פילסודסקי שנתמך על ידי פפ"ס, ומצד שני הגנרל האלר שנשען על האנדקים ועל צבאו שבמחוז פוזן ושלזיה העליונה. כוח זה של האלר היה אנטישמי מובהק, ובגסותו לא נפל מגדודי הס"ס הנציים שלאחר כך. המינהל האזרחי היה במצב פרוע של התארגנות מחדש. המשטרה כמעט ולא היתה קיימת. כנופיות שרצו ברחבי המדינה. האזר־חים בערים וכפרים התארגנו במשמר אזרחי על יסוד התנדבות. הישוב היהודי לא איבד עשתונותיו בשעת חרום זו, והוקמה „הגנה עצמית" יהודית בצורת משמר אזרחי־יהודי.

כאשר נכנס הגנרל האלר לפולין הקונגרסית, הרגישו היהודים את האגרוף הגס. כל יהודי שנסע ברכבת היה נתון בסכנה מתמדת להזרק מתוכה תוך כדי נסיעה. ביחוד נתחבב על קלגסי האלר המשחק בגזיזת הזקנים של היהודים, ומעשה בכל יום היה שיהודי שב לביתו קצוץ־פאה וגזוז־זקן. והמעשה נעשה בחרבות ובאכזריות עד זוב דם, עם חתיכות בשר־פנים. בכל אשר עברו קלגסי האלר הותירו אחריהם זעקת שבר ושוד. אך כל אימת שיהודים הקדימו וארגנו הגנה עצמית, לא היתה מלאכתם קלה, ולא פעם אף ספגו מכות.

ראשית חירותה של פולין היתה עקובה מדם יהודים, מרצח נפשות יהודים ובשוד רכושם, ובשטח הכיבוש האוסטרי בפולין כמעט הותרה הרצועה, והמעשים האלה היו נוראים הרבה יותר. במקומות רבים בפולין היו היהודים מוכים ולוקים, נפצעים ונהרגים. במקומות שונים היו שודדים את רכוש היהודים, מכים בהם והורגים אותם באכזריות נוראה, בלי לחמול על נשים, זקנים וטף, התעללו במתים, חללו את קדשי היהודים ללא מציל, ואותם הממונים לפקח על הסדרים ולהגן על חיי התושבים ורכושם נספחו להמוני הרוצחים והשודדים. ובאותה שעה, בשעה שחייהם של היהודים, כבודם ורכושם היו בפולין הפקר גמור, באו אל היהודים האלה שחייהם היו תלויים להם מנגד, ואמרו להם: הבו ממון! בואו לקומם את ממלכת פולין!...

ב) פרק גבורה של הנוער היהודי בוולברום

תחנת־הרכבת בוולברום היתה נתונה כל הזמן כנכס הטעון שמירה בשמירת חיילים אוסטרים. דרך תחנה זו היו עוברים הלוך ושוב יום־יום חיילות האוסטרים לכל שטחי כיבושיהם בפולין ומחוצה לה יחד עם ציוד צבאי ומזון. והנה באחד מימי נובמבר 1918 אירע מאורע חשוב ביותר. משהרגישו הפולנים בתבוסת האוסטרים, ומשהגיעו שמועות על פרוץ המהפכה — נגש ארגון הצבא הפולני במחתרת לשלח את האוסטרים משטח וולברום, וקודם כל לרשת את צידם. החיילים האוסטרים האמיצים לא שמו לב למתרחש מסביב, כשרוביהם מכודנים וצמודים שלשה־שלשה במרחק מה מעמדותיהם. והנה באו פלוגות־נוער פולני ותפסו את הרובים פתאום ללא כל התנגדות, ואת החיילים האוסטרים שלחו לאוסטריה. כי אכן פולין היתה לעובדה קיימת. הדבר נעשה כמו חלופי משמרות לפני בנין ממלכתי או עירוני: שולחים את האוסטרים הביתה ויחידת לגיונרים תופסת את מקומם ללא שפיכות דמים כמעט וללא קול. פרחחי הרחוב התרוצצו ברחובות וקרעו בששון ובשמחה מעל הכתפיות של הקצינים האוסטרים את אותותיהם, יותר ברוח ליצנות מאשר נצחנות. כך התחוללה ה„תפיסה" בוולברום. יחד עם זה נראו פני מסיתים רבים משוטטים בין האכרים והעירונים.

גם ליד בית־החרושת לגומי שליד תחנת־הרכבת עמד תמיד משמר חיילים אוסטרים שהשגיח על תהליך העבודה במפעל החיוני שיימשך, כי המפעל סיפק ציוד רב לצבא. גם לשם הגיעו הפולנים ופרקו מהם את הנשק ואת תפקידם, ובמקומם באו טירונים צעירים שרק נתגייסו לצבא הפולני החדש, שבאו ממחנות ה„סוקולים". אך ביניהם היו צמאי דם ושואפי נקם מאויב דמיוני, שהחלו לשלוט ביד חזקה על האוכלוסין היהודים. וגם כאן רצו כנראה לנסות את מזלם. אנשי ה„סוקולים", אחרי שביצעו את זממם ליד תחנת־הרכבת וליד בית־החרושת לגומי, הגיעו גם העירה וולברום, התנפלו על המשטרה המקומית וציוו על השוטרים להרים ידיהם, והם לקחו משם את כל הציוד: נשק ובגדים, כסף ומזון. קצין המחוז וקצין המשטרה נכנעו להם. את השוטרים שלחו ברכבת למרכז החיילים המפונים.

הידיעה על פרוק הנשק מאת האוסטרים בעיר והסביבה הכתה חיש הדים בכפרי הסביבה, וצעירי הכפרים התאספו במרכז הגיוס בוולברום כדי להתגייס לצבא הפולני ההולך ומוקם, והם הוזמנו לבדיקה רפואית. מספר הטירונים הללו הלך והתרבה מפעם לפעם, וביניהם נמצאו סוכני הדמוקרטיה הלאומית ששסו אותם ביהודים, אחרי שראו את האנטישמיות שהיא „עוברת לסוחר" ואפשר לעשות בה סחורה רצויה להם ולשאיפותיהם ה„לאומיות". הם באו מהכפרים נעולים מגפיים, מכנסים שחורים ומעילים, ובידיהם מקלות להכות, ותחת זרועו־תיהם נשאו שקים — לשדוד, ופרצופיהם מלאו מזימות רצח ושוד. ה„אויב הפנימי" היה צריך לשמש להם שפני־נסיון נגד המלחמה העתידה בבולשביקים של רוסיה.

בינתיים נתפשטו שמועות דמיוניות בין המוני האוכלוסין בכפרים שמסביב לוולברום, שיהודי העיר הפצים „לכבוש את פולין שלהם", והם נחלצו חיש לעזרה, כשהם מצוידים בקרדומות, בכשיל וכילפות, ופניהם בכוון העיר. צריחו־תיהם הפראיות נשמעו בדרכים המובילות העירה. היו אלה „ימי הדבש" של שחרור פולין ועצמאותה בנובמבר 1918, כשהפולנים ליוו את חגם זה בשנאה זואולוגית ליהודים. על קירות הבתים התנוססו כרוזים שקראו לפרעות ולחרם ביהודים. הטירונים שבאו להציע את שרותם לצבא הפולני החדש החזיקו בידיהם אלות ומקלות ולא עבר עליהם יום בלי שירביצו ביהודים ככל האפשר. הם היו מתאספים בבתי המרזח ושותים יי"ש לשכרה כדי לחמם את רגשות המולדת. וביום אחד החל הנוער הפולני לעורר מהומה בעיר בהרימם את מקלותיהם על ראשי היהודים שנקלעו לפניהם. והנה בא סוחר־סוסים יהודי, בשם יוחנן, גברתן ואמיץ, נגש לאחד הטירונים הפולנים, תפסו בזרועיו החזקות וחבטו לקרקע, והלה צנח מיד אין־אונים. קמה מהומה. ההמון המוסת התנפל על יוחנן ורצה לכלות בו חמתו. אך ההוא לא שעה להם והתחמק מהמקום בראותו עצמו בחזקת סכנה ומצא מפלט בבית בנו בככר השוק. ההמון רץ אחריו ודרש להסגירו לידיו. המשטרה הוציאה את יוחנן מהבית והעבירה אותו למשמר המשטרה ושם נשאר עד שנתפזר ההמון. שוטר אחד, ידיד ליהודים, ראה פורע אחד, בולק, רץ עם ההמון ומסיתם לפרוע ביהודים. השוטר ניגש מאחוריו ועשה בבגדיו סימן היכר בגיר, כי השעה לא היתה אז כשרה להוציאו מבין ההמון ולאסרו בעד הפרעת הסדר. אבל אחרי שההמון החל להתפזר ניגש השוטר לבולק הבריון, אסרו בנחושתיים והובילו לבית־הכלא, ושם ישב זמן רב.

הנוער היהודי בוולברום ראה בהתאסף הטירונים מכפר הסביבה העירה, כשהם ספוגים שנאה ליהודים תוך קריאת רעל ספרותי של דמובסקי וחבריו, והם מחפשים תואנה לפרוע פרעות ביהודי העיר ולשדוד מרכושם. כל יהודי שעבר על פניהם עורר את חרונם עד שהיו מוכנים לקרעו כדג. הנוער היהודי בוולברום היה ער למתרחש, וביום אחד מצא לו פורקן בארגון שהשפעתו היתה גדולה והיא שזקפה את קומתו של היהודי בעיר. בין בני הנוער אפשר היה לראות את חיים גרוסמן, וולף וגציל קיווקוביטש ועוד בחורים אמיצים שיכולים לדבר עם אויב בשער, והם עקבו בעירנות אחרי ארחם ורבעם של הטירונים, וחיש נחלצו לקרב ולפעולה נגדם. בני הנוער היהודי התנפלו על הטירונים והוציאו מידיהם את

אלותיהם ומקלותיהם בהראותם להם את נחת זרועם ופזרום לכל רוח. היה זה הפעם הראשונה בעיר בפולין שהנוער היהודי עמד בפני הפורעים המשתוללים ולימדם להתיחס בדרך־ארץ ליהודים. אחרי המאורע הזה לא יכלו הפולנים המקומיים לעבור בשתיקה על „העלבון היהודי" שהעיזו לעמוד בתוקף ולהתגונן נגד השואפים ליהנות מן ההפקר. והם פנו בתלונה לבית־הדין נגד היהודים על שגירשו את הטירונים שבאו מהכפרים רק משום שבאו להתגייס לצבא הפולני. גם היהודים פנו לצירי הסיים היהודים, שפנו למשרד המלחמה בתלונה נגד הפולנים בוולברום.

אף בוולברום השתדלו חיילות האלר להבליט את „גבורתם" שעלתה ליהודים בקרבנות ושפיכות דמים. הם גזזו זקני יהודים שפגשו בדרכם, ובהם סופר סת"ם, מחסידי אלכסנדר, בהלכו בשבת בבוקר לבית־התפילה מביתו שברחוב לגוטה. וליד המעין תפסוהו החיילים וגזזו את זקנו. הוא חזר לביתו בלי זקן, ובמשך שבועות היה מקשר את מקום הזקן במטפחת עד שהזקן צמח לו מחדש.

היה זה יום שבת של פגיעות ביהודים, ולכן נקרא בפיהם בשם „השבת השחורה". יהודים פחדו לצאת באותו יום החוצה.

פורעי הגנרל האלר השתדלו לפגוע קשה ביהודים בהשתמשם גם בכלי־נשקם. הם הרגו ביריות את הנער בנד, בן 15—16, יחיד להוריו, בעמדו לפני שער ביתו ברחוב, שהיה מעל לבית שמואל בקר, ודמו הצעיר נשפך בידי חיות־טרף אלה.

ופעם אחת שכבו פורעים אלה בבור ליד הרכבת. וכשהאנשים שהגיעו ברכבת נסעו העירה לוולברום, ירו פורעים אלה לבושים במדי הצבא הפולני, אליהם ופצעו כמה אנשים. ביניהם נפצעה קשה ברגלה נערה יהודית מסטשימי־שיץ, שבאה לבקר אצל קרוביה והיא נשארה בעלת־מום לכל ימי חייה.

היהודים פנו בתלונה לצירי הסיים היהודי על פורעי הגנרל האלר, והם הגישו תלונה למשרד המלחמה על הפרעות הללו בוולברום.

בשבועון היהודי „דאָס יידישע פאָלק" (מ־30 לאוקטובר 1919) באה ידיעה, שמועדון צירי הסיים היהודים בוורשה קיבל ממשרד המלחמה תשובה על פנייתם בעניין הפרעות שהיו בוולברום בספטמבר. המשרד מודיע שכל המקרים שעליהם הודיעו ממשרד המועדון הם ענין לחקירת החוקר הצבאי, ועל סמך הצעדים שנעשו הטילה מפקדת הצבא את האחריות תוך הענשת ,ארבעה חיילים מגדודי הגנרל האלר וכן תשעה חיילים וקצין מגדוד היורים הפוזנאניים. כמו כן הורתה להושיב במאסר עד גמר התקופה עוד עשרה חיילים. ההחלטה האחרונה תבוצע אחרי שיתקבלו פרטים מרופאים מומחים על מהות הפצעים שנגרמו לפצועי פרעות אלה. בית־הדין הפולני ביטל את תביעת הפולנים בוולברום נגד היהודים אחרי התערבות צירי הסיים היהודים. מענין לציין, שאחרי המאורע הזה לא העיזו עוד הפולנים להתנפל על היהודים בעיר זו.

ג) בין תקוה לגאולה וחיי גולה

אחרי הסכם בריסק בין גרמניה ואוסטריה לרוסיה בשנת 1918 התעוררו בוולברום חיי הצבור, ובנוער נתעוררו געגועים מחודשים לפעילות. ביחוד עוררה הד ההצהרה שנתפרסמה ביום 17 לנובמבר 1917 בידי הבריטים בשם „הצהרת בלפור", וזוהי לשונה: „ממשלת הוד מלכותו מביטה בעין יפה על יסוד מקלט לאומי לעם ישראל בארץ־ישראל ובמיטב כוחותיה תתאמץ להקל להשגת המטרה הזאת". שני המאורעות: מתן ההצהרה הזאת, ונוסף לכך כיבוש ארץ־ישראל ע"י האנגלים, גרמו שתתחולל מהפכה רוחנית אצל האוכלוסיה היהודית בכלל, ואצל הנוער היהודי בפרט. כמו כן נתעוררה תסיסה לאומית עמוקה בין כל שכבות הנוער בפולין. וגם אצל הנוער היהודי בוולברום שהיה בעל הכרה לאומית. הנוער התחיל לחשוב על מעשים של ממש. אם עד אז היה הרעיון הציוני חזון של עתיד, רעיון של חובבים אידיאליסטים, והנוער הסתפק בפעילות למען הקרנות, בשירת התקוה ובנאומים תעמולתיים גרידא — ולמעשה עסקו בזה המבוגרים — הועמד הנוער פתאום בפני תפקידים קונקרטיים, בפני עבודה מעשית ותפקידים מעשיים. לפתע נשמעו סיסמאות חדשות ונאומים חדשים. קריאה גדולה עברה בין הנוער להתכונן להגשמה עצמית, ועיקר המטרה היתה עליה ארצה. (נפוצו שמועות שונות, כגון שקצין יהודי־רוסי ושמו יוסף טרומ־פלדור מתכונן לעלות עם צבא יהודי גדול מרוסיה בין הרי ארמניה ואררט דרך אסיה הקטנה ולכבוש את ארץ העתיד.) אך המציאות המרה בפולין העצמאית החדשה שקמה עתה לתחיה גרסה אחרת.

עם תקומת פולין בסוף 1918 התנדב הנוער הפולני לצבא הפולני הצעיר מיסודו של הארגון החשאי. עם פתיחת הסיים המחוקק הראשון של פולין בוורשה ניתנו פקודות גיוס לצבא הפולני שהסתבך מיד במלחמה בבולשביקים. גיוס הגילים 1896, 1897, 1898, 1899, 1900 ו־1901 רוקנו את החברה היהודית. צעירים יהודים מוולברום גויסו אז למלחמה עם רוסיה, ורק מעטים השתמטו מהגיוס וברחו לארצות אחרות. עם פרוץ מלחמת פולין־רוסיה ב־1920 שותקו זמנית הפעולות הציוניות והחלוציות במקום, כי הצעירים קבלו במפתיע פקודות התגיי־סות לצבא הפולני. צעירי יהודי וולברום יצאו לחזית פולין־רוסיה, ובמשך המלחמה לא נעשתה שום פעולה ציונית. רק עם שחרורם בסוף המלחמה התחילו לארגן הכל מחדש. חבל שאין בידינו ידיעות על מספר הצעירים שגויסו מוולברום, כמה מהם נפצעו או נפלו בשבי, ומה קרה אתם בשדה המערכה.

במלחמה בין פולין ורוסיה היתה תחילה יד פולין על העליונה. הצבא הפולני כבש את רוב אדמת אוקראינה והלך הלוך והתקרב לים השחור, לקיים את דברי החזון הפולני על „מלכות מים לים" (מין הים הבלטי עד לים השחור). אולם לאחר כיבוש קיוב התעוררו הרוסים ואתם האוכלוסיה שעמדה קודם מן הצד ולא סייעה להם, ובכוחות משותפים החלו רודפים את הפולנים. ולא רק החזירום לגבולם, אלא גם כבשו כמעט את חלקה הגדול של פולין. ורק כשהגיעו לפרברי ורשה התעורר כאן כל העם ובחרוף נפש הדפו שוב את הרוסים מחוץ לתחומי פולין, ואולם „הנס על הוויסלה" — הנצחון הפולני על פלישת הבולשבים בשנת

1920 — כתב דף עגום ועקוב דם בתולדות ימי היהודים בפולין, אף כי היהודים גילו רגשות פטריוטיים לא מעט במלחמת פולין זו, ומלבד גיוס אלפי צעירים לצבא שמסרו נפשם על מלחמת החופש של פולין, הרי גם תרמו היהודים תרומות כסף גדולות למען פולין. ימים קשים הגיעו עם נסיגת צבא פולין. חסרו אמצעי מחיה הנחוצים ביותר. רעב ומחסור החלו להתארח בבתי האביונים. החיילים הפולנים הנסוגים, בעברם דרך ערים עם אוכלוסיה יהודית התנפלו על בתי יהודים, ואחרי הפרעות האיומות ביותר ביהודי לבוב ראתה עצמה היהדות בכל ארץ פולין נאלצה לצאת במחאה פומבית נמרצה כנגד מעשי השערוריה שנעשו ביהודי לבוב. ברם בזה לא נגמר ההרג. אחרי הרג לבוב בא ההרג ביהודי פינסק, וילנה, גרודנה ואחרים, ושעת הנצחון לאחרי מלחמה קשה וארוכה עם הבולשבים נחתמה בדם יהודים נקיים. ובכל ארץ פולין לא נמצא אף איש שירים את קולו המצפוני, קול האמת והיושר, שיטפח על פני כל אותם שהסיתו את ההמונים ביהודים, שאמרו לבנות את אשרה של פולין וחירותה על עושק היהודים והשפל־תם. הדם הנקי והקדוש של אחינו ואחיותינו שנפלו חלל בלבוב, פינסק ובשאר מקומות פולין בעד כל עם היהודים צועק עד היום בקול גדול שלא פסק אלינו ואל כל העולם כולו. על קבר האנשים שנשרפו חיים, שנטבחו והומתו ביריה, הביעו יהודי פולין את מכאובם ואת כעסם כנגד אותם שבנכלי השוא אמרו לחפות על השערוריות האלה ולהצדיק אותן, ובשם הקרבנות הנקיים דרשו היהודים המוחים אמת ויושר, עונש לאשמים ופיצוי לנחמסים.

זה היה המצב לאמיתו בפולין שקמה לתחיה אחרי שנות שעבוד ודכוי לרוסיה הצארית. והעיר וולברום היהודית לא היתה יוצאת מהכלל. אף היא סבלה מסערת האנטישמיות שהדביקה כמגפת־רעל את כל פולין, עד שלבסוף אף היא נפלה ולא יספה לקום.

מאיר קיווקאוויטש

אין די מלחמה יארן

א) רוסישע קאָנטריבוציע אויף דאָס יידישע וואָלבראָם

נאָך דריי חדשים אין קריג פון 1914. קיין שום צייטונג האָט קיינער נישט דערהאלטן, ווייל די רוסן האָבן זיך געהאט צוריקגעצויגן אין די ריכטונג פון איוואנגראד, און די עסטרייכער האָבן זיך אויף זייערע פּאָזיציעס זייער שטארק געשלאָגן.

פלוצלינג, איין פארנאכט, ווען אלע יידן זענען געגאנגען דאווענען מנחה־מעריב, האָט מען דערהערט עפּעס א אויסערגעוויינלעך גערויש אין גאס. עס

געדויערט נישט לאַנג, און די קליינע חברה וואָס זענען געלאָפן זען וואָס קומט פאָר, קומען צוריק אין בית־המדרש צו זייערע טאַטעס מיט געשרייען. מיט אַמאָל ווערט א שטאַרקע מהומה און א גרויסער גערודער. מען האָט שנעל פאַרענדיקט דאָס דאַווענען. די קינדער רופן די טאַטעס אהיים. דאָס עסטרייכישע מיליטער ציט זיך צוריק. א שרעק באַפאַלן אַלע יידן.

צומאָרגנס האָט דאָס גאַנצע שטעטל אויסגעזען ווי א מלחמה־פּלאַץ. אַלע גאַסן זענען פול מיט מיליטער. אין מיטן מאַרק שטייט א גרויסע קיך און טיילט עסן די זעלנער. עס האָט נישט לאַנג געדויערט און די עסטרייכער און די אונגאַרישע פולקן זענען אָפּגעטרעטן צוריק פאַר די רוסישע חיילות. די אימה פאַר די ווילדע רוסישע און קאָזאַקישע געסט איז געפאַלן אויף די יידן. די עסטרייכער און די פּוילישע לעגיאָנערן זענען אַנטלאָפן אין א שרעקלעכער אָמאָרנונג, איבערלאָזנדיק נאָך זיך פּראָוויאַנט, געווער און געהרגעטע און פאַרוווּנדעטע סאָלדאַטן. קיינער האָט זיך נישט געריכט, אז דאָס גאַנצע שטעטל איז שוין געווען ארומגערינגלט פון די רוסישע קאָזאַקן, און אין א טייל דערפער זענען געווען אויסגעשטעלט רוסישע קאַנאָנען אין די ריכטונג קעגן ראַבשטין אין וועלכע עס געפינען זיך די עסטרייכער און די דייטשן און געפּרוווט שטעלן ווידערשטאַנד.

ווען די רוסן זענען ווידער צוריקגעקומען קיין וואַלבראָם, זענען זיי פון אָנהויב געווען פּאַסיוו צו די יידן, און נישט געטשעפּעט. די אָרטיקע פּאָליאַקן האָבן איבערגעגעבן די רוסן אז די יידן האָבן געלעבט פריינטלעך מיט די עסטרייכישע אָקופּאַנטן. אלס פּועל־יוצא פון דעם האָבן די רוסן ארויפגעלייגט א קאָנטריבוציע פון א גרויסע סומע געלט אויף די יידישע באַפעלקערונג. זיי האָבן אויך גענומען זאַקלאַדניקעס פון יידן. זיי האָבן גענומען הערשל קאָרנפעלד און פישל לערער (דוד'ס). דער לעצטער איז געוואָרן באַלד נאָכדעם באַפרייט. דאַקעגן האָבן זיי קאָרנפעלדן פאַרשיקט אינם ווייטן רוסלאַנד, און ער איז צוריקגעקומען ערשט נאָכן פאַרענדיקן די קריג.

איך געדענק אז אינם קליינעם בית־המדרש, ווי מיין זיידע שיימע קיווקאָוויטש האָט געדאַוונט, איז דאַמאָלס פאָרגעקומען א גרויסע שטורמישע אסיפה, און מ'האָט געזאַמלט געלד פאַר די רוסן. צווישן די פאַרשידענע בעלי־בתים פונם בית־המדרש וואָס האָבן זיך באַשטייערט מיט פאַרשידענע סומען איז אויך געווען יאָסקע גראָסמאַן, וועלכער האָט געהאַט ליגן א נדן פאַר זיין טאָכטער, און ער האָט דאָס געלד געגעבן אויף אויפצולייזן די יידן פון די רוסישע קאָנטריבוציע, וויסנדיק אז מיט די רוסן טאָר מען ניט מאַכן קיין שום קונצן, ווייל ס'קען אויסגיין חלילה וחס אויף יידישע קעפּ.

מיט גרויס מי האָט מען אויפגעקליבן דאָס געלט און אָפּגעגעבן דעם רוסישן גענעראַל.

ב) די באַפרייאונג פון פּוילן

די נייעס אין נאָוועמבער 1918 אז די מלחמה איז געענדיקט און אז פּוילן איז געוואָרן אומאָפּהענגיק, האָט אויך אין וואַלבראָם ארויסגערופן כוואַליעס פון

פרייד. מען האָט געשמועסט, אז די דייטשן און די עסטרייכער לויפן פון די פראָנטן אהיים דורך פוילן, איבערלאָזנדיק אלץ הינטער זיך. פּאָליאקן האָבן אנט־וואָפנט די דייטשן, ארונטערגעריסן די שליפּעס פון די אָפיצירן און צוגענומען פון זיי אלץ, וואָס האָט נאָר געהאט א ווערט. א פרייד האָט יעדעם איינעם באהערשט. ענדליך האָבן מיר דערלעבט דעם סוף פון קריג. מיר האָבן געטראכט, אז מיט דער באפרייאונג פון פוילן זענען מיר, יידן, אויך געוואָרן פריי.

אָבער באלד נאָכן קריג, ווען פוילן איז צוריק געוואָרן א זעלבשטענדיקע מלוכה, האָט מען געזען גאָרנישט קיין גוטע פערספּעקטיוון פאר דעם יידישן לעבן בכלל און פאר דעם פּראָווינצער שטעטל בפרט. אין דעם זעלבן יאָר, ווען די פּאָליאקן האָבן איבערגענומען די מאכט, האָט אין וואלבראָם, נאָך פארן פארלאָזן די שטאָט פון די עסטרייכער, דאָס געווער פארכאפּט די אזוי גערופענע פוילישע „סאקאלן” און מאכט־גיריקע אויסוואָרפן און אָנגעהויבן געוועלטיקן ביד חזקה איבער דער יידישער באפעלקערונג.

אין וואלבראָם האָבן קריסטלעכע רעקרוטן פון די דערפער, וואָס האָבן זיך פארזאמעלט כדי צו גיין אינם ניי־פאָרמירטן פוילישן מיליטער, געוואָלט אויסנוצן די „גוטע” געלעגנהייט און שלאָגן יידן. טאָג טעגלעך האָבן זיי מיט זייערע שטעקנס געטשעפּעט יידן און געשלאָגן וויפיל זיי האָבן געקענט. און אין איין געוויסן טאָג האָט די פוילישע יוגנט אָנגעהויבן א פּאניק און שלאָגן מיט זייערע שטעקנס יידן. יוחנן, א געוויסער יידישער פערד־הענדלער, א קרעפטיקער און מוטיקער מענטש, איז צוגעגאנגען צו איינעם פון די קריסטלעכע יונגאטשעס און אים געפּאקט און געגעבן א שטארקן זעץ צו דער ערד, און ער איז גלייך געפאלן אין אָנמאכט. ס'איז גלייך געוואָרן א גרויסע מהומה. דאָס גרויסע פּעבל האָט זיך געוואָרפן אויף יוחנן און געוואָלט זיך אין אים נוקם זיין. ער האָט נישט געוואַרט און אוועקגעלאָפן און באהאלטן זיך אין זיין זונס הויז אין מארקפּלאץ. די פּאָליציי האָט אים קוים געקענט באפרייען פון פּעבל און אים גענומען אין די פּאָליציי און דאָרט אים געהאלטן ביז דאָס פּעבל האָט זיך פונאנדערגעלאָזט.

די דאָזיקע רעקרוטן, קומנדיק פון די ארומיקע דערפער קיין וואלבראָם, זייענדיק אָנגעזאפּט פון שנאה צום ייד א דאנק די אנטיסעמיטישע ליטעראטור פון די פוילישע נאציאָנאליסטן ווי ראמאן דמאווסקי, האָבן זיך צוגעטשעפּעט צו יעדן ייד וואָס זיי האָבן געטראָפן אין שטאָט. די יידישע יוגנט האָט זיך אין א געוויסן טאָג אָרגאניזירט, צווישן זיי געצל און וואָלף קיווקאוויטש, חיים גראָסמאן און אנדערע, און נאָך אייניקע קרעפטיקע, און זיי האָבן זיך געשטעלט אינם קאמפף קעגן די רעקרוטן. זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף זיי און אוועקגענומען פון זיי די שטעקנס און אָנגעבראָכן די ביינער, און דאן צוטריבן אויף אלע זייטן. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל אין פוילן דער פאל אז די יוגנט האָט זיך געשטעלט קעגן די אָנפאלערס און זיי געלערנט דרך־ארץ.

נאָך דעם דאָזיקן געשעעניש האָבן די אָרטיקע פּאָליאקן נישט געקענט פארטראָגן די „יידישע באליידיקונג” מיט די פויסט, און זיי האָבן איינגערייכט אן אָנקלאגע אין געריכט קעגן די יידן אז זיי האָבן פארטריבן די רעקרוטן ווייל

זיי זענען געקומען זיך רעקרוטירן צום פּוילישן מיליטער... נאָך אַן אינטערווענץ פון די יידישע סיים־דעפּוטאַטן מיט יצחק גרינבוים אין זייער שפּיץ, האָט דאָס געריכט בטל געמאַכט די אָנקלאַגע.

ס׳איז כדאי צו באַמערקן, אַז נאָך דעם פאַל האָבן די פּאָליאַקן נישט מער געוואַגט אָנצופאַלן אויף די יידן.

ג) דער ערשטער יידישער פייער-לעשער

וואָלף קיווקאָוויטש איז געווען דער ערשטער און איינציקער ייד אין די פייערלעשער פון וואָלבראָם. זיין זיידע שיימע דער שוסטער (קיווקאָוויטש) איז געווען פון די עלצטע יידישע בעלי־בתים אין שטאָט, א רייכער, הויך און שטאַרק, און האָט איינמאָל געשענקט א ספר־תורה אין שול. די שמחה צום פירן די ס״ת אין שול האָט געדויערט אכט טעג, באַגלייט מיט א גרויסע פייערלעכע סעודה מיט יידישע רייטער אויף פערד וואָס האָט די שמחה געמאַכט מער אימפּאָזאַנט. די דאָזיקע משפחה איז געווען ווייט באַקאַנט אין שטאָט אלס הארעפּאַשנע יידן, ערלעכע סוחרים און שיינע בעלי־בתים. דער זיידע האָט שטאָלצירט מיטן אייניקל וואָלף, דער ערשטער יידישער פייערלעשער אין שטאָט.

די וואָלבראָמער פרייוויליקע פייערלעשער־געזעלשאַפט איז געגרינדעט געוואָרן דורך די אָרטיקע קריסטלעכע בירגער מיט די הילף פון דער רוסישע רעגירונג. די שטאָט האָט עס געדאַרפט נייטיק האָבן, דען פיל הייזער זענען געווען געבויט פון האָלץ און זענען געווען א לייכטער אָביעקט צו שריפות. אויך די ארומיקע געגענד האָט געהאַט פיל האָלצערנע הייזער. מיט דער אונטערשטי־צונג פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט זיך די פייערלעשער־געזעלשאַפט אַנטוויקלט שנעל. אָבער די יידן אליין האָבן אין איר ניט גענומען א פערזענלעכן אָנטייל. דער פייערלעשער דינסט האָט ביי די יידן אין וואָלבראָם אויסגעקוקט ווי מעשה־גויים וואָס די יידן דאַרפן זיך ניט באַטייליקן אין דעם. די קאָמאַנדירן, ווי אויך די פּאָרזיצערס פון דער פּאַרוואַלטונג זענען אלע געווען קריסטן. וואָלף קיווקאָוויטש איז געווען דער ערשטער ייד וואָס האָט געבראָכן די אלטע טראַ־דיציע און זיך אָנגעשלאָסן די פייערלעשער. און דאַדורך האָט ער געבראַכט פיל שטאָלץ דער יידישער קהילה. ווען די פייערלעשער האָבן מאַרשירט אין שטאָט און וואָלף האָט מאַרשירט מיטן טראָמפּייטער אין האַנד — איז די גאַנצע שטאָט געשטאַנען אין מאַרק און נאָכגעקוקט און געשעפּט נחת פון וואָס א ייד געפינט זיך אין אזא אנשטאַלט וואָס ביז דאַמאָלס איז ער געווען יידנריין.

אויפן געביט פון לאָקאַליזירן שריפות האָבן די וואָלבראָמער פייערלעשער געהאַט צו פאַרצייכנען א גרויסן דערפאָלג. די אויסשטאַטונג פון די פייערלעשער איז אין די פריערע צייטן געווען א גענוג פרימיטיווע (פערד־געשפּאַן, קליינע הילצערנע פעסלעך א.א.וו.). ערשט שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די סיסטעמאַטישע מאָטאָריזאַציע.

די יידן אין וואלבראָם האָבן שטאַלצירט מיט זייערע פייערלעשער און זיי אונטערשטיצט אין זייער טעטיקייט. די פייערלעשער האָבן זיך געפונען אין א שטענדיקן שטרענגן גרייטקייט־צושטאנד. אין דינסט זענען די פייערלעשער געווען געקליידעט אין איינהייטלעכע אוניפאָרמען און העלמען.

מקורות לתולדות העיר

א. מגנזי העיר וולברום

כראשון המקורות בא בזה חומר אוטנטי שהועתק מפנקסי הארכיון של העיר וולברום ושנתקבל אחרי מאמצים רבים הודות לחברי הועד של יוצאי וולברום, שהחלו לאסוף חומר בכתב, להזמין מאמרים אצל בני העיר, לאסוף כספים למימון ההוצאות. והם דאגו כמו כן לקבל חומר היסטורי על יהודי העיר מכלי־ראשון. החומר שנתקבל רחוק מלהיות שלם ומלא. אך הוא עולה על החומר הבלתי־רשמי. והנה החומר לעיצומו של הענין:

9.8.1959

א.

...„מקודם אמסור נתונים שנדרשו ואחר כך אתן חומר כללי. על סמך הידיעות ומונוגרפיה של וולברום קבעתי, שהתאריך הראשון של התישבות האוכלוסיה היהודית בוולברום הוא במחצית הראשונה של המאה הט״ז, כלומר: 1542 עד 1548. בהודעה האמורה רצופה הערה „שהאוכלוסיה היהודית מתחייבת כמו כן לשלם את תשלומי המסים המוסכמים לטובת הצח (חברת אומנים)״. זוהי ההודעה הראשונה על האוכלוסיה היהודית בתקופת הזמן האמור.

בשנת 1791, כלומר, בזמן שנערכה רשימת המדידות של העיר וולברום, כבר בולטת ברשימה זו שכונת האוכלוסיה היהודית בוולברום בשם „יהודי נובה־לונקה״, ובה 58 יהודים בעלי נכסי דלא ניידי של בנינים ביחד עם מגרשים. קשה לקבוע את המספר המדויק של האוכלוסיה היהודית בעיר באותה תקופה. וכן קשה לעמוד על מצבם הסוציאלי. בעברי על רשימת בעלי נכסי דלא ניידי ושמותיהם נוכחתי לדעת, כי אלה היו ברובם אומנים זעירים, ואף חקלאים, עם אחוז קטן של סוחרים.

מספרים מדויקים על האוכלוסיה היהודית מצויים רק משנת 1931, כלומר, מאז שוולברום עלתה למדרגת עיר. באותו זמן כבר מנתה האוכלוסיה היהודית בוולברום 5340 נפש. ואילו בתקופת הגירוש בידי הנאצים, בשנת 1942, מנתה האוכלוסיה היהודית 9300 נפש, וכולה הוכללה ב„משלוח״ מוולברום.

בשנים 1931 עד 1939 היתה האוכלוסיה היהודית מורכבת: מ־40% אומנים, 59% סוחרים ורוכלים, השאר היו חקלאים, עובדים רוחניים, פועלים ואחרים.

עד שנת 1931, כשוולברום היוותה עוד עדה (פרפיה), מקום ישוב —

האוכלוסיה היהודית לא לקחה חלק מיוחד במינהלת המקום, כי אז טרם היתה קיימת מועצה מינהלתית, ובראש העדה עמד „וויט" (ראש כפר). בענינים חשובים היו מכנסים אספות כלליות של האוכלוסיה לאספות שנקראו בשם „אחוואלה", ובאספות כאלה קבלו האוכלוסיה הפולנית וכן היהודית יחד החלטה על בחירת וויט. עד לאותה שנה שוולברום הועלתה למדרגת עיר לא ניכרת היתה השתתפות אקטיבית של האוכלוסיה היהודית בקבלת החלטות בעניני הנהלת משק עירוני ופיתוח העיר.

משנת 1931 יש כבר לאוכלוסיה היהודית נציגים קבועים במועצה העירו־נית ובהנהלת העיר. מספר חברי המועצה הגיע לארבעים איש, ואחוז נציגי היהודים הגיע בכמה קדנצים לחמישים, ואחר כך גם לשישים אחוז. מכאן אפשר לראות ברור את השתתפות האוכלוסיה היהודית בניהול העיר. מלבד זה היו ליהודים בתקופה זו נציג משלהם ב„סיימיק" של הנפה, וזמן רב היה זה הד"ר אלכסנדר אייזנשטדט, ולפנים כיהן במשרה זו לזמן קצר משה או לייב פוטש.

כפי שהזכרתי כבר, ישבו משנת 1931 במועצה העירונית כחמשים אחוז יהודים, והם: חיים רויכר, מיכאל פרלמוטר, הירש בידלובסקי, נתן טארלה, ביביק מיטלמן, אלתר ראובן מיטלמן, הד"ר אלכסנדר אייזנשטדט, המגיסטר הנריק רוזנבוים ואחרים. משנת 1932 כיהן המגיסטר הנריק רוזנבוים כסגן ראש עירית וולברום, ויועציו (לאווניקים) היו: הירש בידלובסקי, וזמן מה גם ביביק מיטלמן, מזכיר הקהילה היהודית בוולברום.

בהזדמנות זו מן הראוי להזכיר, שבידלובסקי היה זה שנלחם בגבורה במועצה העירונית עד לחיסולה על זכויות האוכלוסיה היהודית, וביחוד נגד העוני. ובכלל היה נותן הטון בשלטון העיר. היה זה לוחם אמיץ וקשה־עורף לצד השלטון העצמאי.

מלבד זה כדאי להוסיף, שבשנים 1932 עד 1937 מילא במשרד השלטון העירוני פישל יעקבזון תפקיד כסגן (ווז'ני) ומורשה מיוחד לאוכלוסיה היהודית. היה זה זקן ישר ומכובד בעיני כולם. בנו גר בפריס.

כל זה — בנדון הנושא של ארגון יוצאי וולברום. אני מוכן להוסיף פרטים הדרושים לכם אם תציגו לי שאלות קונקרטיות.

4.2.1961

ב.

הפעם נתונים עבור ועד יוצאי וולברום, בהתאם להבטחתי במכתבי הקודם. הנתונים המסורים בזה מתיחסים למתישבים היהודים הראשונים בוולברום ואזרחים בשנים לאחר־כך, בהסתמך על תעודות, שמהן כמה נמצאות עוד ברשות נשיאות המועצה, ותעודות אחדות נמצאות זה שנים רבות בארכיון הכנסיה.

תוך חיפוש בארכיון הנמצא כעת בכנסיה הפרפית (מחוזית) המקומית מצאתי לנכון, כי בשנים 1310 עד 1750 ניהלו נזירות־אחיות את פעולת מירשם הענינים הנוגעים למעמד האזרחי. את המירשם ניהלו ללא הבדל דת, וגם בעד האוכלוסיה היהודית. מפנקסי הלידות הישנות ביותר נמצאים רק הפנקסים של השנים משנת 1750 ואילך, ואילו הקודמים מזה חסרים. את שמות המתישבים

הוותיקים ביותר של האוכלוסיה היהודית מצאתי במכתבי אחוזות־היסוד שנועדו ל„זקני העדה" לפי כינויים, שנקבעו לדאוג לכלל העיר. מסמכים אלה מקורם משנת 1562. מתרכובת הכספים ושיעור המסים שנועדו גם עבור האוכלוסיה היהודית שעלו לשני גרושים מכל פרט ב„אומנות ומלאכה" להחזקת הזקנים שהוזכרו לעיל בבית־החולים הקטן, מסתבר, שבאותו זמן כבר ישבו על שטח וולברום 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית. שמותיהם של היהודים נמסרו במדויק כפי שנכתבו בעט צפורן־אווז לתוך המסמכים שהוזכרו. (שמות היהודים באים במסקר ההיסטורי של יהודי העיר).

מהמסמכים היותר מאוחרים, הנובעים משנת 1791, בנוגע למירשם מדידות נכסי דלא ניידי בוולברום, יוצא, שעל שטח העיר כבר ישבו אנשים בעלי נכסי דלא ניידי מהאוכלוסיה היהודית. שטחם בנכסי דלא ניידי הגיע אז לתשעה מורג, 138 רגל (פרטקי). בתקופה זו כבר היו קיימים בעיר בית־כנסת, מקוה, בית־מטבחים, ועוד, וכל זה בישוב שנקרא בשם „יהודי נובה־לונקה". וכאן באה רשימת שמות וכינויי משפחה (הרשימה פורסמה במסקר ההיסטורי).

בית־הכנסת נתפרק ואינו קיים עוד. אבל ישנם עוד קברים ומקומות קברי־המונים בשטח הכיבוש הנמצא ביער. כמו כן רצופים בזה צילומי עסקניכם הצבוריים יהרשמיים משנות 1930 עד 1939, של ראש העיריה ואחר כך סגן ראש העיריה המגיסטר רוזנבוים והעסקן הגדול בידלובסקי, שלדעתי הם צילומים בעלי ערך למזכרת".

במכתב הבטיח הכותב לשלוח עוד שורה שלימה של תעודות אחרות בנות ערך כביר לפינקס וולברום, וחבל שאבדו.

קוועלן צו דער געשיכטע פון די שטאט

א. פונם שטאָט-ארכיוו

אלס ערשטע קוועל ברענגען מיר דאָ אויטענטיש מאטעריאל איבערקאָפּירט פון די ארכיוור־ביכער פון די שטאָט וואלבראָם, וואָס איז ערהאלטן געוואָרן נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען פון „ועד יוצאי וואלבראָם", וואָס האָט אָנגעהויבן זאמלען שריפטלעך מאטעריאל, צו באשטעלן ארטיקלען ביי די שטאָט־לייט, צו זאמלען געלד צו פינאנצירן דאָס בוך, און זיי האָבן אויך געזאָרגט דערפאר צו באקומען דאָס היסטאָרישע מאטעריאל איבער די וואלבראָמער יידן פון ערשטע קוועל. דאָס מאטעריאל איז ניט גאנץ, אָבער וויכטיקער ווי דאָס ניט אמטלעך מאטעריאל. און דאמיט ברענגען מיר דאָ דאָס מאטעריאל:

א.

„פריער וועל איך איבערגעבן די געפאָדערטע פּרטים, און דערנאָך וועל איך געבן אלגעמיין מאטעריאל. אויפן גרונד פון די כראָניק און א מאָנאָגראַפיע

איבער וואלבראָם האָב איך פעסטגעשטעלט, אז דער ערשטער דאטום פון די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם איז פון די ערשטע העלפט פונם זעכצנטן יארהונדערט, דאָס הייסט: 1542 ביז 1548. אין די אויביקע מיטטיילונג קומט א באמערקונג „אז די יידישע באפעלקערונג איז פארפפליכטעט צו צאָלן די פאראיינבארטע מסים צום גונסטן פונם צעח". דאָס איז די ערשטע מעלדונג וועגן די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם אין די דערמאנטע צייט.

אין יאָר 1791, ד.ה. ווען מ'האָט געמאכט די אויסמעסטונגס־ליסטע פון שטאָט וואלבראָם, איז אין די דאָזיקע ליסטע באמערקבאר דער קווארטאל פון די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם אונטערן נאָמען „די יידן פון נאווא־לאנקא", און אין איר 58 יידן אייגנטימער פון געביידן און פלעצער. ס'איז שווער פעסטצושטעלן די גענויע צאָל פון די יידן אין יענער עפּאָכע. און ס'איז אויך שווער צו באשטימען זייער סאָציאלע לאגע. אדורכבליקנדיק די ליסטע פון די אייגנטימער פון נכסי דלא ניידי און זייערע נעמען האָב איך מיך איבערצייגט, אז דאָס זענען געווען מייסטנס קליינע האנדווערקער, און אויך לאנדווירטשאפט־לער, מיט א קליינעם פּראָצענט פון סוחרים.

גענויע ציפערן איבער די יידישע באפעלקערונג זענען פאראן ערשט פון יאָר 1931, ד.ה. ווען וואלבראָם איז געוואָרן אן אָפיציעלע שטאָט. אין יענע צייט האָט דאָס יידישע וואלבראָם געציילט 5340 נפשות. אין די צייט פון די נאצישע „אויסזידלונג" אין יאָר 1942 האָט די יידישע באפעלקערונג באטראָפן 9300 נפשות, און אלע זענען געווען איינגעגלידערט אין דעם „טראנספּאָרט" פון וואלבראָם.

אין די יאָרן 1931 ביז 1939 איז די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם געווען צוזאמענגעשטעלט: 40% האנדווערקער, 59% סוחרים און הענדלער, די איבריקע זענען געווען לאנדווירטשאפטלער, גייסטיקע ארבעטער, ארבעטער און אנדערע.

ביז יאָר 1931, ווען וואלבראָם איז נאָך געווען א גמינע, האָט די יידישע באפעלקערונג קיין אָנטייל גענומען אין די אדמיניסטראטיווע לייטונג פון וואלבראָם, דען דאמאָלס האָט נאָך ניט עקזיסטירט אן אָרטיקע מועצה, און אין דער שפּיץ פון די גמינע איז געשטאנען א „וואיט". אין וויכטיקע ענינים פלעגט מען פארזאמלען אלגעמיינע פארזאמלונגען פון די באפעלקערונג (גערופן „אוכוואלעס"), און אויך האָט די אספות די פוילישע און יידישע באפעלקערונג אָנגענומען א באשלוס וועגן וועלן א וואיט. ביז צו יענעם יאָר וואָס וואלבראָם איז געשטיגן אלס שטאָט האָבן די יידן זיך ניט אקטיוו באטייליקט אין באשליסן וועגן פירן א שטאָטישן ווירטשאפט און אנטוויקלען פון שטאָט.

פון 1931 האָט די יידישע באפעלקערונג זיך באטייליקט מיט אייגענע רעפּרעזענטאנץ אין די שטאָטישע מועצה און אין די לייטונג פון די שטאָט. די מיטגלידער־צאָל פון די מועצה האָט באטראָפן 40, און די יידן האָבן פארנומען אין אייניקע קאָדענצן ביז 50 פּראָצענט, און שפּעטער אויך 60 פּראָצענט. פון דעם קען מען זען קלאָר די באטייליקונג פון די יידישע באפעלקערונג אין די שטאָטישע ווירטשאפט. אויסער דעם האָבן די יידן געהאט אין די דאָזיקע עפּאָכע

זייער פאָרשטייער אינם קרייז־סיימיק, און א געוויסע צייט איז עס געווען ד״ר אלעקסאנדער אייזענשטאדט, און פאר דעם האָט דעם פאָסטן פארנומען א קורצע צייט משה אָדער לייב פּאטאש.

איך האָב שוין דערמאנט, אז פון 1931 זענען געווען פארטרעטן אין די מועצה 50 פּראָצענט יידן, דאָס זענען געווען: חיים רויכער, אברהם פּערלמוטער, הערש בידלאווסקי, נתן טארלא, ביביק מיטלמאן, אלטער ראובן מיטעלמאן, ד״ר אלעקסאנדער אייזענשטאדט, מאגיסטער הענריק ראָזענבוים און אנדערע. פון יאָר 1932 האָט אמטירט מאגיסטער הענריק ראָזנבוים אלס וויצע־בירגערמייסטער פון וואלבראָם, און זיינע לאווניקעס זענען געווען: הערש בידלאווסקי, און א געוויסע צייט אויך ביביק מיטלמאן, סעקרעטאר פון די יידישע קהילה אין וואלבראָם.

ביי דער געלעגנהייט איז ווערט דאָ צו דערמאנען, אז בידלאָווסקי האָט געקעמפט ענערגיש אין די שטאָטישע מועצה פאר די רעכט פון די יידישע באפעל־קערונג, און ספּעציעל קעגן די אָרימקייט. און בכלל איז ער געווען דער טאָנגע־בער אין די מוניציפּאליטעטס־פארוואלטונג. ער איז געווען א טיכטיקער קעמפפער און א הארטנעקיגער טוער. אויסער דעם דארף באטאָנט ווערן, אז אין די יאָרן 1932 ביז 1937 האָט פישל יעקובזאָן געדינט אלס וואָז׳ני און באזונדערער רעפּ־רעזענטאנט פון די יידישע באפעלקערונג אינם שטאָטישן אמט. דאָס איז געווען אן ערלעכער ביי אלעם. זיין זון וווינט אין פּאריס.

דאָס אלץ — וועגן טעמא פון ארגון יוצאי וואלבראָם. איך בין באריית צו געבן נאָך פּרטים אויב איר וועט מיר שטעלן קאָנקרעטע פראגן.

ב.

דאָס מאָל פרטים פארן ועד יוצאי וואלבראָם, לויט מיין פארשפּרעכן אין פאָריקן בריוו. די פּרטים וואָס איך גיב דאָ איבער באציען זיך צו די ערשטע יידישע בירגער אין וואלבראָם און אין די שפּעטערע יאָרן, אויפן סמך פון דאָקו־מענטן, פון וועלכע אייניקע געפונען זיך נאָך היינט אין רשות פון פּרעזידיום פון די מועצה, און אייניקע דאָקומענטן געפינען זיך שוין פיל יאָרן אין ארכיוו פון קלויסטער.

זוכנדיק אינם ארכיוו אינם אָרטיקן פראנציסקאנער קלויסטער האָב איך געפונען, אז אין די יאָרן 1310 ביז 1750 האָבן נאָנעס־שוועסטערן געפירט דאָס פארשרייבן ענינים וועגן ציוויל־שטאנד, און מ׳האָט פארשריבן פון אלע רעליגיעס, אָן אויס־נאם, און אויך פאר יידן. פון די עלטסטע מעטריק־געבורט־ביכער געפינען זיך נור די ביכער פון די יאָרן פון 1750 און ווייטער, און די פריערע פעלן. די נעמען פון די עלצטע יידישע בירגער האָב איך געפונען אין די גרונד־אחוזות־בריוו וואָס זענען געווען באשטימט פאר די זקני העדה, וואָס אויף זיי איז געלעגן די פפליכט צו זאָרגן פארן כלל־שטאָט. די דערמאָנטע דאָקומענטן שטאמען פון יאָר 1562. פון די פינאנציעלע צוזאמענשטעלונג און צינזן וואָס זענען געווען באשטימט אויך פאר די יידישע באפעלקערונג, וואָס האָט באטראָפן צו צוויי גראָשן פון יעדן

האנדווערקער אויף אויסצוהאלטן די אלטע אינם קליינעם שפיטאָל, דערקלערט זיך אז דאמאָלס זענען שוין געזעסן אין וואלבראָם 26 יידן. זייערע נעמען זענען אָנגעגעבן אין די ליסטע געגוי.

פון די שפעטערע דאָקומענטן, וועלכע שטאמען פון יאָר 1791, וועגן פאר־שרייבן די מעסטונגען פון אונבאוועגליכע גיטער אין וואלבראָם, איז קלאָר, אז אין די שטאָט זענען שוין געזעסן יידן וואָס האָבן געהאט אונבאוועגלעכע גיטער. זייער שטח האָט דאמאָלס באטראָפן ניין מאָרג„ 138 פוס. אין יענע עפּאָכע האָבן שוין אין די שטאָט עקזיסטירט א שול, א מקוה, א שעכטהויז, און אלץ האָט זיך קאָנצענטרירט אינם „יידישן נאווא־לאנקא״. און דאָ קומט א ליסטע פון נעמען און פאמיליען־נעמען. (אינם היסטאָרישן טייל פון דעם פינקס).

די שול איז צונומען און עקזיסטירט ניט מער. אָבער ס'זענען פאראן נאָך קברים און פלעצער פון מאסן־קברים וואָס געפינען זיך אינם וואלד. אויך זענען דאָ בייגעלעגט פאָטאָגראפיעס פון אייערע כלל־טוערס פונם יאָר 1930 ביז 1939, פונם וויצע־בירגערמייסטער און בירגערמייסטער הער מאגיסטער ראָזנבוים און דער גרויסער עסקן בידלאווסקי, וועלכע נאָך מיין מיינונג זענען זיי פאָטאָגראפיעס פונם גרויסן ווערט.

אינם בריף האָט דער שרייבער פארשפּראָכן צו שיקן נאָך א ריי פון אנדערע ווערטפולע דאָקומענטן פארן פינקס וואלבראָם, און א שאָד וואָס זיי זענען פארלוירן געגאנגען.

ב. ב„לקסיקון הגיאוגרפי של ממלכת פולין״ (1893) :

WOLBROM, właściwie WOLWRAM al. WOLFRAM, osada miejska, przedtem miasteczko, w powiecie olkuskim,, nad rz. **Pokrzywianką** al. **Wolbromką,** wśród najwynioślejszej części płaskowzgórza olkuskiego, sięgającego w okolicy osady do 1600 st. npm. Odl. 19 w. od Olkusza, 8 w. od Pilicy, leży w pobliżu linii dr. żel. dąbrowieckiej (stacja Wolbrom odl. 3 w. od osady, 14 w. od st. Miechów a 21 w. od Olkusza). Drogi bite z Pilicy do Miechowa, i z Olkusza do Żarnowca krzyżują się w Wolbromiu. Osada ma obecnie kościół par. murowany, kościołek filialny, dom przytułku dla starców, urząd gm., urząd poczt., dwie szkoły początkowe (męzką i żeńską), doktora, aptekę, 6 jarmarków dorocznie, przeszło 6000 mk. (w tej liczbie 5000 żydów). W r. 1857 było 223 dm. (8 mur.), 2504 mk. (1479 żyd.). R. 1827 było 209 dm., 1887 mk. Do miasta przytyka wieś Łobzów licząca do 1000 mk. Miasto założone zostało na obszarze wsi królewskiej Dłużec. W r.

1321 król Władysław Łokietek wydał przywilej braciom **przyrodnim** Wolwramowi i Hilaremu, właścicielom sołtystwa we wsi Dłużec, na 4 wolne **łany**, pozwalając im lasy do tejże wsi należące karczować i mieszkańcami osadzać. Stanowiła ona własność stołu królewskiego, ulegając **jurysdykcyi** miejscowego starosty. Władysław Jagiełło nagradzając **nakłady** Piotra Szafrańca łożone na utrzymanie zaciężnego żołnierza, celem obrony granic od Szląska, a oszacowane przez niego na 1200 grzywien, obdarza go tutejszem wojtowstem. Gdy przez pozar uległy zniszczeniu przywileje na prawo niemieckie, ponawia takowe w r. 1485 Kazimierz Jagiellończyk, stanowiąc trzydniowy Jarmark na św. Katarzynę i targi tygodniowe. Zdaje się że dość długo osada nie miała swego kościoła lecz należała do kościoła paraf. we wsi Dłużec. Długosz opisuje ten kościół i jego dochody nie wspomina Wolbromia i nie zamieszcza go w rzędzie osad kościelnych. Podług **lustracyi** 1564 r. opłaca tu 67 domów po gr. 2, a po groszu z 5 domów. Kiedy **gościniec** szedł tędy, wznosili rzeźnicy grzywien 8 a teraz tylko 6, piekarzy 9 płacą po gr. 4, szewców 14 po gr. 16. Gorzałkę palących 8 dotąd. Czynsz z łaźni grzywna 1 gr. 12. Przychód z 2 jarmarków gr. 6. Na stokach i źródłach stawów 6. Ogół dochodu grzywien 31 (?) gr. 3 den. 12. W r. 1581 daje miasto szosu fl. 32 ; a łany miejskie, 3 szewców, 3 tkaczów, 2 kowali, ślusarz, bednarz, krawiec, **kuśnierz**, rzeźnik, 4 komorników. Ogółem fl. 42 gr. 24. Była to więc osada uboga, ni rolnicza ni przemysłowa. istniał wtedy już kościół parafialny. Według lustracyj z r. 1660 w skład starostwa wolbromskiego wchodziły : miasto Wolbrom z wójtostwem i wieś **Łobzów**. Było naówczas w mieście domów rynkowych 7, ulicznych 78, rzeźników 4, tyluż piekarzy i szewców. "Ponieważ to clare patuit, mówi rzeczona lustracya, że mieszczanie zarobki wielkie ze sprzedaży **krup** miewają, które wożą do różnych miast, tedy wynaleźliśmy, aby od korcy lo po rpol korca dawali p. Annie Korycinskiej, kanclerzowej w. koronnej, dzierżawczyni, co może **upżynić** złot. 8. Za stróżne mają dawać wszyscy po **kaplonie.**. Na koronacyę króla Jegomości zapłacili zl. 15, pieniędzy podwodnych fl. 96 in quadruplo za lat 2. Kupcy i furmani jadący z Wielkopolskiej lub Wrocławia ku Krakowu, miasta tego pod utrata wiezionych towarów pomijając nie mają". Inne szczegóły o W. i odmienne rodzaje dochodów obejmuje lustracya 1765 r. a między innemi : "od żydów za kapustę z dworskiego ogrodu zł. 400 ; od tychże in recognitoniem protekcyi wielkiemu staroście zł. 200, za

korzenie które na święta dawać powinni zł. 200. Rzeżnicy katolicy, których jest około 20 z ratusza **pożytkują,** jatki mięsne około niego mają z których nic dworowi nie importują". Od r. 1766 starostwo to było w posiadaniu Urszuli z Morsztynów Dębinskiej, głosnej pod nazwiskiem **starościny** wolbromskiej. Ostatnia lustracya 1789 r. wyraża: "Miasto ma landwójta, burmistrzów i cały urząd kandydatów do jurysdykcyi starościnskiej powinno podawać a ta wybrawszy zdatnego na urząd winna aprobować, sądy tóż miasto sobie składa z których apelacya do jurysdykcyi dworskiej iść powinna a dopiero od tej do assesoryi. Intrata ze wszelkich **prowencyi** starosta zł. 8344 gr. 15". Starosta naówczas (od r. 1771) był Franciszek Dębinski, ststa jodłowski, **opłacając kwarty** 1297 zlp. i gr. 26, a hyberny złp. 611 gr. 6. Na sejmie z r. 1773—1775 Stany Rzplitej nadały te dobra narodowe **w posiadaniu emfiteutyczne rzeczonemu** Dębinskiemu. W r. 1838 część dóbr rząd. Wolbrom nadana została jako majorat gener. Niejołów. W skład majoratu obejmującego 3893 mr. wchodził folw. Wolbrom i wsi : Łobzów, Dłużec, Nowałąka, dwa młyny, cegielnia i wapiarnia. Po wydzieleniu **majoratu** pozostały własnością rządu : folw. Lgota Wolbromska, miasto Wolbrom, wś Lgota i trzy młyny. Ogółem 1014 mr. Kościoł parafialny p. w. św. Katarzyny, został założony w XVI w. W r. 1627 (1633) za staraniem kś. Marcina Wolbrama, proboszcza z Dzięraźni, po zrzeczeniu się przez króla prawa patronatu, parafia wolbromska z filią we wsi Dłużec, nie mogące dla braku funduszów utrzymać proboszcza, oddane zostały pod zarząd kanonikom lateraneńskim przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. Oni to zbudowali tu sobie klasztor i wznieśli dość okazały kościoł (**konsekrowany** r. 1692). Klasztor służy dziś za plebanią. Pierwszym świeckim proboszczem po skasowaniu klasztoru w r. 1864 był ks. Gawroński. Jedyną pamiątką po kanonikach pozostały stare księgi i nieuporządkowane dotąd dokumenty. Obszerny kościół w obecnej chwili ulega gruntownej odnowie. W **presbiternym** mieszcza się tablice grobowe : wspomnianego Marcina Wolbrama, kanon. sw. Anny w Krakowie, naprzeciw zaś niego grobowiec Jana Gaudentego, dziekana i proboszcza wolbromskiego (+ 1638 r.) oraz Konstantego Nowakowskiego, naddzierżawcy dóbr wolbromskich (+1893 r.) Drugi kościołek p. w. N. Panny Maryi, drewniany, chyli się już do upadku. Nazywają go tu "Szpitalnym", gdyż przy nim mieścił się przytułek dla starców i kalek, którego dobrodziejem był

rzeczony Marcin Wolbram, proboszcz z Dzięraźni. W. par. dek. olkuski, ma do 5000 dusz. W. gmina należy do sądu gm. okr. III w Pilicy, st. pocz. w miejscu, ma obszaru 13323 mr. i 12779 mk. Śród stałej ludności jest 7850 rz.-kat. i 5064 żydów.

SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA POLSKIEGO, Tom XIII, Warszawa 1893.

ג. מהספר „פולין הקדומה" של באלינסקי את ליפינסקי:

WOLBROM NAD POKRZYWNICĄ

Pierwotnie i bardzo właściwie, zwał się WOLWRAM od swego założyciela. Władysław Łokietek nadaje 1321 r. przywilej braciom przyrodnim Wolwramowi i Hilaremu, sołtysom wsi DŁUŻEC, na 4 wolne łany, pozwalając im lasy do tejże wsi należące karczować i ludżmi obsadzać. Takim sposobem powstała osada, nostępnie w miasto WOLWRAM Przeistoczona. Wynagradzając Jegiełło nakłady Piotra Szafrancza, loziono na utrzymanie naciężnego żołnierza, celem obrony kraju ze storny szlązaków, a oszacowano przez niego na 1200 grzywien szer. gr. prags., licząc na grzywnę 48 gr., obdarza go tutejszem wojtostwem. Roku 1400 Władysław Jagiełło polecił kupcom z Wrocławia, Lelowa, Żarnowca i Częstochowy, aby swój towar prowadzili na Wolbrom. Tenże król r. 1445 nadaje Wolbromowi prawo Magdeburskie w miejsce dawnego prawa polskiego, którem się dotąd rządziło. Gdy przez pożar miasta, uległy zagładzie przywileje na prawo niem., trzydniowy jarmark na Sw. Katarzynę i na targ tygod., ponawia takowe Kazimierz Jagiel. 1485 r. —

Podług lustracyj 1564 r. opłaca się z 67 domów gutowego po gr. 2, a po grosza z 5 domów. Kiedy gościniec szedł tędy, wznosili rzeżnicy grzyw. 8, teraz tylko 6, piekarzy 9, płacą po gr. 4, szewców 14, po gr. 16. Gorzałkę palących 8, dotąd wolni od opłaty. Czynsz z łaźni grzyw. 1, gr. 12, przychód ze 2 jarmarków, grzyw. 6. Na stokach i źródłach stawów 6. Ogół dochodu grzyw. 316 gr. 3, den. 12. Lustracya zaś 1660 r. podaje, iż miasto Wolbrom ma dom. rynkowych 7, ulicznych 78, rzeżników 4, tyluż piekarzy i szewców. "Ponieważ to clare patuit, że mieszczanie zarobki wielkie

z sprzedaży krup miewają, które wożą do różnych miast, tedy wynaleźliśmy aby od korcy lo po pul korcu dawali P. Annie Korycinskiej Kancl. W.K. dzierzawczyncy, co może do roku uczynić zł. 8. Za strożne mają dawać wszyscy na każdą ćwierć roku po kaplonie. Na coronatia KJM zapłacili zł. 15, pieniędzy podwodnych f. 96 in quadruplo za lat dwie. Kupcy i furmani jadący z Wielkiej Polski lub Wrocławia ku Krakowa. miasta tego pod utratą wiezionych towarów, pomijać nie mają". "Król Jan III postanowił, aby w mieście Wolbromie obcy kupcy nie kupczyli. Miasto jest własnością stołu królewskiego, zostaje pod jurysdykcyą starosty, który zatwierdza wybranego przez radę burmistrza". Inne szczegóły o WOLWRAMIE i odmienne rodzaje dochodów obejmuje lustracya 1765 r., a między innemi "od żydów za kapustę z dworskiego ogrodu zl. 400, od tychże in recognitionem protekcji W. Staroście zl. 200; za korzenie które na święta dawać powinni zl. 200. Rzeźnicy katol., których jest około 20, z ratusza pożytkują i jatki mięsne około niego mają, z których nic dworowi nie importują". —

Ostatnia zaś lustracya 1789 r. wyraża: "Sstwo Wolbromskie jest w possessyi JP. Urszuli z Marsztynów Dembinski za prawem dożywotniem 1766 r. Miasto ma Land Woyta, Burmistrza i cały urząd. Kandydatów do jurysdykcyi Starościnskiej powinno podawać, a ta wybrawszy zdatnego na urząd, winna approbować. Sądy toż miasto sobie składa, z których apelacya do jurysdykcyi dworskiej iść powinno, a dopiero od tej do Assessoryi. Intrata z wszelkich prowencyi Sstwa zl. 8314, gr. 15". —

Miasto w pow. Księskim leżące z drzewa zbudowane, żydami w większej połowie zaludnione. Jest tu kościół, klasztor kanoników, regularnych lateraneńskich sprowadzonych przez biskupa krakowskiego i kardynała Alberta Waze królewicza Polskiego r. 1633, za staraniem plebana Dzierożenskiego i ks. Marcina Wolbroma konsystorza Krakowskiego. Kościół Wolbromski obszerny, lecz nie zaleca się żadną osobliwością.

"Starożytna Polska", Balinski i Lipinski.

ד. מהאנציקלופדיה הכללית של האחים אורגלבראנד, כרך 27, ורשה, 1867:

Wolbrom, miasto w gubernii Kieleckiej, powiecie Olkuskim, położone nad rz. Pokrzywnicą, od Olkusza mil 3 odległe. Osada tutejsza powstała ze wsi Dłużec, w której właścicielom sołtystwa Wolwramowi i Hilaremu, król Władysław Łokietek w r. 1321 pozwolił okoliczne lasy karczować in na nich mieszkańców osadzać, co dało początek miastu od jednego z nich Wolwramem czyli Wolbromem zwanemu. Rządziło się pierwotnie prawem polskiem, dopiero w r. 1445 przywilej na prawo magdeburskie od króla Kazimierza Jagiellończyka zyskało. Władysław Jagiełło w r. 1400 ustanowił tamtędy główny trakt handlowy dla kupców z Wrocławia, Częstochowy, Lelowa i Żarnowca towary swoje prowadzących. Gdy przez pożar miasto uległy zagładzie przywileje na prawo niemieckie, trzydniowy jarmark na św. Katarzynę i targi tygodniowe, postanowił takowe Kazimierz Jagiellończyk w r. 1485. Krol Jan III postanowił, aby w mieście Wolbromie, samym tylko tamecznym obywatelom kupczyć było wolno. Wolbrom był własnością stołu królewskiego i zostawał pod jurysdykcją starosty, który wybranych przez mieszczan burmistrzów winien był zatwierdzać, zaniedbywali jednak mieszczanie tutejsi tej oznaki poddaństwa staroście, o co przez króla Augusta III byli strofowani. Od r. 1766 starostwo wolbromskie było w posiadaniu znanej w historyi Urszuli z Morsztynów Dembinskiej, głośnej pod nazwiskiem Pani starościny Wolbromskiej. Kiedy za pierwszej wojny szwedzkiej spalili miasto Szwedzi, król Jan Kazimierz pragnąc aby się prędko odbudowało, przywilejem w r. 1661 mieszczan tutejszych na lat cztery od opłacania wszelkich podatków uwolnił, co też wkrótce nastąpiło, ale odtąd miasto prawie całe drewnianemi domami się budowało i żydami osiedliło. Parafialny kościół tutejszy, był kolonią księży kanoników regularnych Lateraneńskich. Wprowadził ich do Wolbroma biskup krakowski i kardynał Albert Waza, królewicz polski, w r. 1633, za staraniem plebana Dzierożeńskiego i aktuaryjusza konsystorza krakowskiego ks. Marcina Wolbroma, tak zwanego od miejsca w którem się urodził. Powodem tego wprowadzenia były podupadłe dochody plebańskie tak dalece, że fundusze kościoła parafijalnego wolbromskiego, oraz fililalnego Dłużeckiego zaledwie wystarczały na utrzymanie jednego kapłana, a ten nie mając gdzie mieszkać w Wolbromie,

przy parafijalnym kościele mieszkał. Dla tego też król Zygmunt III, jako pan i dziedzic miasta, jeszcze na lat pięć przed zaprowadzeniem zgromadzenia ks. kanonikow lateraneńskich przy kościele mieszkał. Dla tego król Zygmunt III, jako pan i dziedzic miasta, jeszcze na lat pięć przed zaprowadzeniem zgromadzenia ks. kanoników Lateraneńskich, na przełożenie ówczesnego biskupa krak. ks. Marcina Szyszkowskiego, zrzekł się prawa opieki czyli patronatu względem kościoła wolbromskiego i dłużeckiego na rzecz prałata kanoników Lateraneńskich przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. Kościół teraźniejszy jest dość obszerny, ale w budowie swojej nie ma nic osobliwego, oprócz dwóch nagrobków swoich plebanów, to jest ks. Marcina Wolbromczyka, zmarłego w r 1637 i ks. Gaudentego także Wolbromczyka, z r. 1638. Wolbrom liczy teraz ogólnej ludności 3,085 głów, pomiędzy któremi żydów znajduje się 2, 028, domów murowanych ma 9, drewnianych 215, ubezpieczonych na summę rs. 34,940. Jest tu stacyja pocztowa, magistrat i 6 jarmarków do roku.

F. M. S.

ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA. Br. Orgelbrand, Warszawa, 1867, Tom 27.

ש. ברקאי

תאריכים ומספרים היסטוריים

(לפי מקורות אוטנטיים שונים)

א) עירוניים כלליים:

1310 התחלת פעולת מירשם האזרחים בוולברום (מקודם בכפר דלוז׳ץ).

1321 יסוד וולברום ביזמת מלך פולין וולדיסלב לוקיטק ובביצוע וולקווראם, ראש הכפר דלוז׳ץ.

1400 סלילת דרך ראשית לצרכי מסחר ומעבר מהערים וורוצלב, צ׳נסטחוב, לילוב וז׳רנובצה להובלת סחורות, ותביעת המלך מהסוחרים שלא להתחמק במסעיהם מלעבור דרך וולברום.

1455 המלך וולדיסלב יאגיללו העניק זכות לעיר להשתמש בחוקה המגדבורגית במקום הפולנית המיושנת, ואחרי שריפת העיר חידש את תוקף החוקה ההיא בשנת 1485.

1485 המלך קזימירש יגילונצ׳יק העניק זכות לוולברום לערוך ימי־יריד בני שלשה ימים וימי שוק אחת לשבועיים.

1564 לפי המפקד נמצאו אז בעיר 72 בתים שחויבו בתשלום מס.
1627 (1633) המלך ויתר על זכותו כפטרון העיר בהשתדלות הכומר יליד המקום מרצ׳ין וולבראם.
1637 מת הכומר מרצ׳ין וולבראם ונקבר בכנסית העיר עם מצבה על קברו.
1660 וולברום הוכרזה לעיר־מחוז ואליה סופחו הכפר לובזוב, אחוזות ומשקים עם עוד כפרים. בעיר היו אז 85 בתים.
1661 המלך יאן קז׳ימירז שיחרר את אזרחי העיר מתשלום מסים למשך ארבע שנים אחרי שנשרפה בידי גייסות השוודים בפעם הראשונה, תוך תקוה להחיש הקמת העיר מחדש.
1766 אורשולי דמבינסקה לבית מורשטין מושלת מחוז וולברום.
1771 פרנצ׳ישק דמבינסקי מושל המחוז.
1795 בחלוקה השלישית של פולין עברה וולברום לידי אוסטריה.
1809 וולברום עוברת ל„נסיכות ורשה" שנוסדה בידי נפוליון הגדול, ומשמשת מעבר לצבאות צרפת בדרכם לרוסיה.
1815—1837 וולברום נכללה בגליל (וויבודסטבו) קראקוב־סנדומירז׳ של ממלכת פולין.
1837—1914 וולברום בכיבוש רוסיה הצארית ונכללה בפלך קילצה.
1838 שלטון וולברום מענק־מתנה לגינירל ניילוב.
1880 בוולברום הוקמה תחנת־רכבת לקו מסילת־הברזל דמבלין—גראניצה.
1914 (2 אוגוסט) כיבוש וולברום בידי האוסטרים.
1914 (נובמבר־דצמבר) האוסטרים פינו את העיר והרוסים נכנסו אליה. העיר הפכה לחזית הקרב. המצביא העליון של צבאות הרוסים ניקוליי ניקו־לייביץ בעיר.
1914 (דצמבר) נסיגת הרוסים מוולברום בליל ג׳ של חנוכה וכיבושה שוב בידי האוסטרים.
1918 (11.11) יציאת האוסטרים מוולברום ביום סיום המלחמה.
1918 (20 נובמבר) פולין מדינה חפשית ועצמאית.
1931 הכרזת וולברום לעיר עם ראש עיריה ומועצה עירונית.
1.9.1939 פרוץ מלחמת הנאצים הגרמנים.
4.9.1939 כניסת הנאצים הגרמנים לוולברום.
1944 כיבוש וולברום בידי צבאות ברית־המועצות.

ב) עירוניים יהודיים:

1542—1548 ראשית הישוב היהודי בוולברום לפי מסמכים רשמיים.
1562 רשימת שמות 26 יהודים משלמי מסים בוולברום.
במאה הט״ז קהילת וולברום כפופה לקהילת קראקוב ולרבנות שם.
במאה הי״ז (במחצית השניה) נשתחררה קהילת וולברום מעול קהילת קראקוב.
1661 אזרחי וולברום הזמינו את היהודים לבוא ולהתישב בעיר ולעזור בכינונה מחדש.

1719 חובות וולברום היהודית במערך החובות של קהילת קראקוב.
1740 נתקבל רשיון הבישוף מקילצי לייסד בית־עלמין ליהודים בוולברום.
1751 נתקבל רשיון מאותו בישוף להקים מחדש או לבנות בית כנסת חדש בוולברום.
1764 מיפקד יהודי ראשון בפולין. 324 נפש יהודים בוולברום.
1760—1763 ישיבות ועד־ארבע־ארצות (ה„סיימיק" היהודי) בפיליצה שליד וולברום.
1764 (4 אוקטובר) הישיבה האחרונה של וא"א בפיליצה וביטולו לפי החלטת הסיים הפולני.
1765 שמות יהודים בין משלמי תמורה לגן החצר ומתנה למושל המחוז.
1776 (30 יולי) מלך פולין העניק זכות ליהודי וולברום לשכון בעיר זו.
1782 משפט בקראקוב בין קהילת וולברום ושל ודיסלב שנסתיים לטובת אי־תלות קהילת וולברום.
1786 קהילת אולקוש סירבה לתת להרב מטשיבין חופה וקידושין ליהודי מטשיבין עם עלמה מוולברום.
1791 רשימת יהודים בעלי נכסי דלא ניידי בוולברום.
במאה הי"ח גזירות שונות של ההגמונים על יהודי וולברום.
1830 המרד בפולין הרוסית ותנועת המורדים בוולברום והסביבה. קשרים בין המורדים והיהודים.
1823 איסור מטעם הרשות הרוסית ליהודי פנים המדינה לשבת בשטח גבול אוסטריה ופרוסיה, ואף בוולברום.
1856 חוק הקנטוניסטים נתבטל ע"י הצאר אלכסנדר השני. בוולברום נחטפו הרבה נערים יהודים לצבא, ורבים מהם נשארו ביהדותם ועם סיום שרותם חזרו לשבת בעיר.
1863 המרד הפולני נגד רוסיה הצארית והתקרבות בין יהודים ופולנים גם בוולברום.
ה' תק"ן (ט' אדר) פטירת הרב מוולברום רבי מנחם־נחום בר' בנימין בקראקוב.
ה' תקע"ט (ב' חשון) פטירת האב"ד בוולברום רבי יעקב הלוי סגל בקראקוב.
ה' תרכ"ד פטירת הרב והצדיק החסידי רבי חיים קמינסקי, בן תשעים, בעל ספר „זכרון חיים".
ה' תרל"ו רבי משה וינברג מילידי פשדבורש נתמנה לאב"ד בוולברום, מחבר ספר „אהל משה". נפטר כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה.
ה' תרע"ב פטירת הדיין ומו"ץ רבי הירש ליב כץ מוולברום.
ה' תר"ע פטירת הדיין ומו"ץ רבי בריש גיטלר, מילידי וולברום.
1931 עם הכרזת וולברום לעיר נמצאו בה לפי המפקד 5340 יהודים.
ה' תרל"ד (כ' אדר) פטירת הצדיק מוולברום רבי יצחק מנחם רוטנברג מנכדי הצדיקים מאפטא ולילוב.
ה' תרע"א (כז באדר) פטירת רבי אלתר מאיר דוד רוטנברג האדמו"ר מוולברום.
ה' תרע"ה (כד בכסליו) פטירת רבי יוסף נתן הלוי רוטנברג האדמו"ר מוולברום.
במאה הי"ט (במחצית השניה) עלילת־דם על ר' משה ברל'ס (פוטאש) בוולברום.

שסוכלה בעוד מועד.

במאה הט"ו (בסופה) היתה וולברום כפופה לבנדין.

ה' תרע"ג (ז' באדר) עלילת־דם על ראובן פרומר בוולברום, ואף היא סוכלה בעוד מועד.

1905 תסיסה של חופש ודרור בקרב הנוער בוולברום. ניצני ההשכלה הראשונים בעיר.

1914 (יולי) הודעות על גיוס כללי לצבא הרוסים נתפרסמו בוולברום. בעקב שמירת השבת איחרו היהודים להתגייס והם ניצלו.

1914 (נובמבר־דצמבר) עם כיבוש העיר חזרה בידי צבא הרוסים חיפשה האוכלוסיה היהודית מפלט בערים אחרות וגם במרתפי הבתים. הרוגים ופצועים יהודים בעיר מכדורי התותחים של האויב.

1941 הרבי האהרון רבי שלום רוקח מוולברום נספה בשואה בסנדומיר שלשם נמלט.

1941 הרב האחרון של וולברום רבי שלמה אליעזר זילברברג הי"ד נהרג על קידוש השם בין יהודי העיר.

1939 (ספטמבר) עם כניסת הנאצים — ראשית מצוקת היהודים בעיר. שריפת בית־הכנסת.

1942 גירוש היהודים מוולברום.

יהדות וחיי הווי

משה לובלינג

בית המדרש

כל אדם הרוצה לדפדף בספר זכרונותיו של חייו הוא, חייב להתחיל מעמודי־התווך שהם: אבא, אמא. את הרגשנות והרומנטיות יזקוף למורשת האמא; יזמה, פעלתנות ואומץ — לתכונות האבא. וכשרוצים לדפדף בתולדות העיירה, מוכרחים להתחיל מבית־הכנסת ובית המדרש, ולא כחלק אורגני ומושלם, אלא כבית היוצר לנשמת האומה. משום שכל הערכים הדתיים והאתיים אשר חזקו והגבירו את קיומו של עם ישראל — ירשנו בבית המדרש.

ההערכה הזאת נובעת אולי מבחינה היסטורית מסורתית וגם מבחינה סוציולוגית. השפעת בית־המדרש לא פחתה בזה. כוונתי לפשוטי המתפללים בין מנחה למעריב, כי בבית המדרש היה קיים מקור הידיעות והחדשות מהעיר ומהעולם, וכל אחד חיוה את דעתו בבעיות ובענינים העומדים ברומו של עולם.

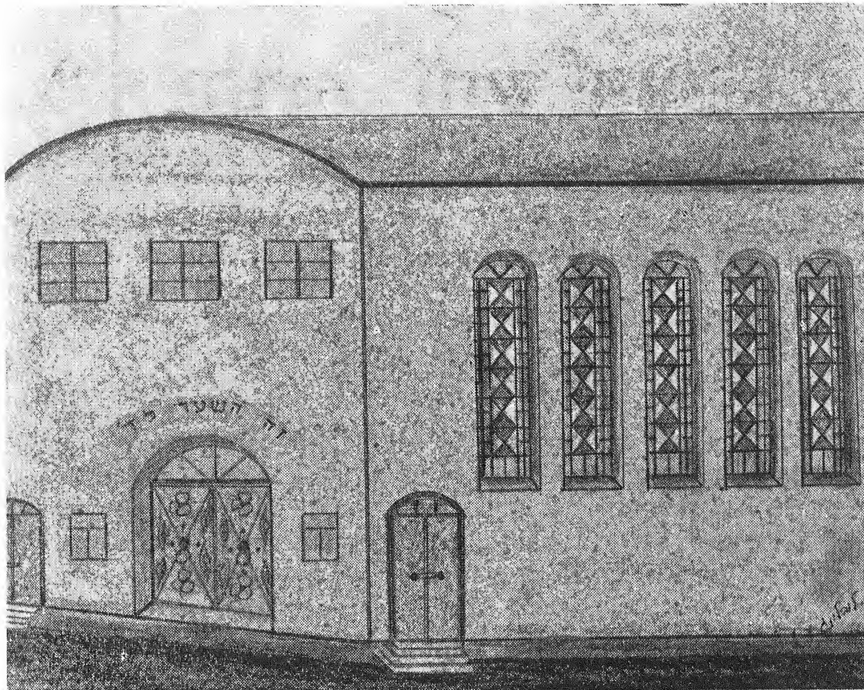
כאן שוחחו על מלחמות, פה נקבע מי מהחיילות הלוחמים ינצח ומי יפסיד, יושבי הספסל האחורי היו מסוגלים להשמיד גייסות שלימים. כל זה נעשה בלילות החורף הארוכים בין שני תנורי החרסינה שהפיקו איזו חמימות נעימה מסביב. והשיחה היתה מתמשכת, מסתעפת לכוונים שונים כקורי עכביש.

הרחוב היחידי בעיר שנשא שם יהודי — היה רחוב בית־הכנסת, ובו עמדו צריפי העץ מדורי דורות חבוקים וצמודים זה לזה כמו בתפילת „כורעים". מבודדים קצת מהבתים על גבעה עמדו ברחבות הדורה בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש.

בית־המדרש היה משובץ משלשת צדדיו בחלונות רחבים וגדולים, ומהצד הרביעי דלת־כניסה פתוחה לכל עובר אורח, תלמידי חכמים, בחורי ישיבה, סתם יהודים ושובבים קטנים. עבור כולם היתה הדלת פתוחה.

ממולו עמד בית־הכנסת, מבנה גבוה מרובע עם חלונות צרים וגבוהים וכל מיני שמשות צבעוניות אשר הצלו מצלם בתוכו פנימה.

שער־כניסה ענקי, שני פתחי ברזל כבדים עם פתוחי פרחי נחושת ובאמצעיתו של כל פתח חרוט ומצויר ראש אריה המחזיק בלועו טבעת נחושת המשמשת כידית לפתיחת הדלת הנעולה בדרך כלל ברוב שעות היום.

תמונת בית הכנסת
לפי הזכרון, צוייר בידי משה לובלינג

אינני מתיימר לתאר תאור ממצה את בית המדרש, משום שסוג כתיבה כזה פירושו: להמחיש אורח חייהם של אלפים יהודים, חייהם החדגוניים מחד וחיים סוערים ורבגוניים מאידך. אני רוצה להזכר בזמנים, בהם בליתי את שנות נעורי בלמוד גמרא בבית המדרש. שולחנות וספסלים היו מוצבים בצורת חית לשלשת צדדיו ומסביב לשולחנות ישבו בחורים מכל הגילים ולמדו בהתלהבות. כל אחד למד בנגון מיוחד בגון קולו המיוחד וכל הקולות בניואנסים שונים התמזגו לסימפוניה גדולה אחת.

והקולות האלו נשמעו מזריחת החמה ועד שקיעתה ועוד נתמשכו בשעות הערב המאוחרות. היו בחורים מתמידים אשר בימי שני וחמישי למדו כל הלילה ובהגיע חצות הליל רצו לתת מנוחה לראש היגע — טעמו מהפירות שקנו לפנות ערב אצל פנטיק. אחרי שסעדו את לבם היו עורכים מרוץ על הספסלים שהקיפו את הבימה.

היינו עדים יום יום לתופעה כזאת; סוחרים שסגרו את חנויותיהם ובעלי מלאכה שהניחו את מלאכתם באו לבית המדרש להתפלל מעריב. ואחרי התפילה עמדו או ישבו שעות ארוכות להקשיב ללמודיהם ולקולותיהם הערבים של

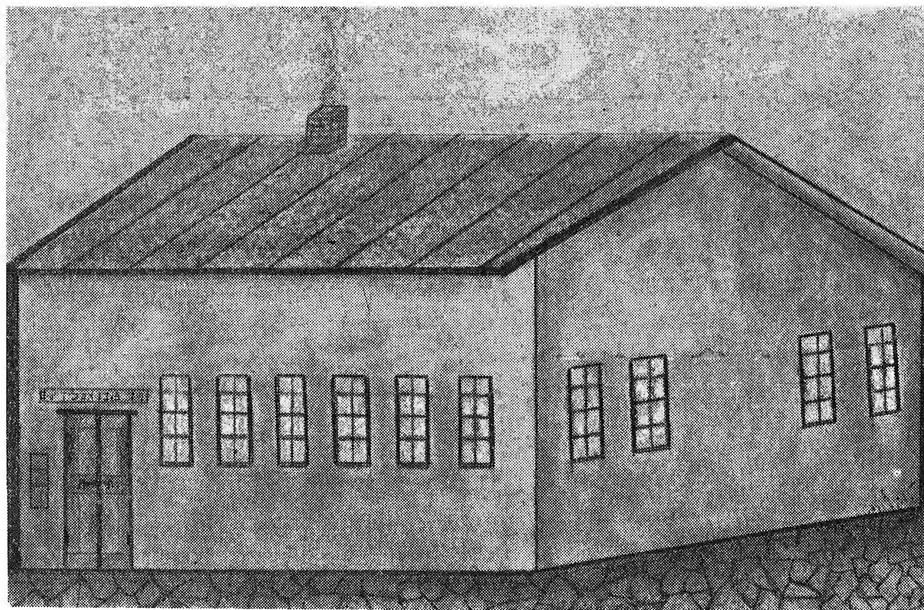
הבחורים. הרגשה נעימה אפפה אותם בשמעם את הנגונים הנפלאים שבקעו והפריעו את דממת הלילה. נגונים שספרו על געגועים טמירים ועל שאלות וחידות בלתי נפתרות.

עוד היום מהדהד באוזני נגונו של הבחור „לייבל" ממונדזיוב שלמד הלכות שחיטה אצל ר' פייבל השוחט. עשרות יהודים מפשוטי העם ישבו יום יום שעות מרובות בבית המדרש והקשיבו בהנאה רוחנית מיוחדת לקולות הערגה הנפלאים שהשמיע הבחור „לייבל" בקסם יוצא מן הכלל.

גם בחורי בית־המדרש היו נוהגים להפסיק את למודיהם והקשיבו בקשב רב לסלסולי נגון־הגמרא של „לייבל" ממונדזיוב. בשמעך את קולו, היה נדמה לך כי כל העולם עטוף בערפל כחול ונם את שנתו הנצחית מבלי להתעורר.

ולא רק עבור הבחורים היוה בית המדרש המעין העיקרי שהזין את חייהם. גם ליהודי הפשוט שמש בית־המדרש כקרש־קפיצה. בכל זמן שרבו התלאות והדאגות — רץ היהודי לבית־המדרש. כאן שכח את כל דאגותיו. כאן יכול היה שעות ארוכות להתהלך הלוך ושוב עם ידים שלובות לאחור באין מפריע. כאן, יכול היה להקשיב לרכילות המתהלכת על אחרים או לשוחח על ענינים כלליים כמו: בחירות לרב חדש, קבלת שוחט לעיר, חזן וכו'...

יהודים רבים באו לבית־המדרש בגלל זה שבבתיהם שרר קור, לא היה עם

תמונת בית המדרש
לפי הזכרון, צויר בידי משה לובלינג

מה להסיק את התנור, והצרות האישיות גרשוהו מהבית. לכן הוא בא לבית־המדרש, להתחמם בחומו של התנור ואגב־אורחא להקשיב לאותם הספורים הנפלאים על יהודים בני־טובים שסבלו כל ימיהם רעב ודחק ובא אליהו הנביא והביא להם אושר. שמעו גם ספורים על שדים ורוחות שמסתובבים בלילה אחרי חצות ע״י הבארות ומחפשים דרך להזיק לבני אדם. היהודי הפשוט היה מרוצה שהוא נמצא בבית־המדרש שבו אין לשדים שליטה עליו.

קצת אחרת השפיע בית־הכנסת.

למרות זה ששני המבנים עמדו קרובים אחד לשני — היה מרחק והבדל רב ביניהם. הבנין הענקי של בית־הכנסת עמד תמיד חשוך ומלא סודות, הוא הפיל את אימתו על כולם. אגדות שונות נרקמו סביב בית־הכנסת. האגדה מספרת: בכל לילה אחר חצות באים המתים להתפלל, אלה שלא מצאו את מנוחתם באים למצוא תקון לנשמותיהם. הם מוציאים את ספרי התורה מארון הקודש וקוראים את התורה.

ולכן, מי שעובר בלילה דרך בית־הכנסת, חייב לגשת לשער ולדפוק שלש פעמים שיהיה שהות למתים להסתלק. במקרה ולא תדפוק — יכולים המתים לקרוא אותך לתורה, ואז מי יודע מה תהי אחריתך. מספרים, לפני שנים רבות שכח השמש איזה חפץ בבית־הכנסת ומאוחר בלילה הוא נזכר בזה, נכנס לבית הכנסת מבלי לדפוק. אל תשאלו לסופו המר; מה שראה שם לא סיפר לאיש ולא עברה שנה והשמש מת.

נערים קטנים ולפעמים גם יותר גדולים, פחדו לעבור בלילה ע״י בית הכנסת. וסימן מובהק לכל האגדות האלו היה: בפתח בית הכנסת לא היתה מזוזה. כשאני נזכר את המורא והפחד שהטיל עלי הבנין הזה בימי נעורי — אני מזדעזע גם עכשיו.

הפחד הזה והאגדות שנרקמו סביבו באו להזכיר לנו כי יש דין ויש דיין הצופה על כל באי עולם וכי בקרבת מקום משתרע בית־העלמין הישן ודי לחכימא ברמיזא... סוף כל האדם למות...

לעומת זה בית־המדרש שמש כמגן ומחסה לכל החלשים, בית ילדים לילדי ישראל, בית ספר לנוער, ואוניברסיטה לגדולים. ולכן מוסברת היתה העובדה בתקופה יותר מאוחרת שמנהיגי כל המפלגות והתנועות היו חובשי בית־המדרש לשעבר.

הגשר שהוביל את הנוער מבית־המדרש לחיים הפוליטיים והחברתיים, היתה הציונות.

הראשונים שהעבירו את הנוער דרך הגשר הזה היו: אברהם שטרק ועובדיה גוטליב.

משה לובלינג

דאס בית המדרש

יעדער מענטש וואָס וויל בלעטערן אין זכרונות־בוך פון זיין אייגן לעבן, מוז קודם־כל אָנהייבן ביי די הויפּט זיילן וועלכע טראָגן די נעמען: טאטע־מאמע. און זיין סענטימענטאליטעט און ראָמאנטישקייט וועט ער צושרייבן אלס א ירושה פון די מאמען, און אונטערנעמונגסגייסט, ענערגיע — דעם טאטען.

און ווען מען וויל בלעטערן אין די געשיכטע פון א שטעטל, מוז מען אָנהויבן ביי די שול און ביים בית המדרש, נישט ווי א אינטעגראלער טייל פון שטעטל, נאָר ווי א בית היוצר נשמת האומה.

ווייל אלע רעליגיעזע און עטישע ווערטן וועלכע האָבן אין פארלויף פון יאָרן געשטארקט דעם קיום פון יידישן פאָלק, האָבן מיר גערירשנט אין בית המדרש. דאָס איז אפשר בלויז פון היסטאָריש רעליגיעזן שטאנדפונקט, אָבער אויך פון סאָציאָלאָגישן שטאנדפונקט איז די השפעה פון בית המדרש נישט געווען קלענער, כ׳מיין דאָס פשוטע בית המדרש פון צווישן מנחה־מעריב. ווייל אין בית המדרש האָבן יידן זיך דערוווסט נייעסן פון שטעטל און פון די גרויסע וועלט, און יעדער האָט געקאָנט דאָ ארויסזאָגן זיין מיינונג וועגן שטאטישע ענינים, און אפילו וועגן גרויסע וועלט פראָבלעמען וועלכע זענען געשטאנען ברומו של עולם.

דאָ האָט מען גערעדט וועגן מלחמות, באשטימט ווער פון די קריגער זאָל זיגען און ווער דארף פארשפּילן דאָ האָט מען צעשמעטערט גאנצע ארמייען און דאָס אלץ איז געמאכט געוואָרן אין לאנגע ווינטערנעכט, צווישן די צוויי קאפּלאווע אויוון וועלכע האָבן צעגאָסן ארום זיך א היימישע ווארעמקייט.

די איינציקע גאס אין שטעטל וואָס האָט געטראָגן א יידישן נאָמען, איז געווען די שול גאס, זענען אזוי דאָרט געשטאנען דורות לאנג די הילצערנע הייזלעך צוזאמענגעטוליעט איינס צום אנדערן, ווי זיי וואָלטן זיך פאר וועמען כורעים געביקט. און א ביסל אָפּגעזונדערט פון די הייזלעך אויפן בערגל זענען זיך מאיעסטעטיש געשטאנען די שול און דאָס בית המדרש. דאָס בית המדרש איז געווען אויסגעזעצט פון דריי זייטן מיט גרויסע ברייטע פענסטער. און ביי די זייט האָט זיך געפונען א קליינע איינגאנגס טיר וועלכע איז שטענדיק געווען אָפן, תלמידי חכמים, בית מדרש בחורים, סתם יידן און גלאט קליינע שטיפער יונגלעך, פאר אלע איז די טיר געווען אָפן. דאָס בית המדרש האָט צו אלע געשמייכלט, אלע גערופן.

און קעגנאיבער איז געשטאנען די שול. א הויכע פירעקיקע געביידע, מיט הויכע שמאָלע פענסטער, אויסגעגלאָזט מיט קליינע קאָלירטע שויבן גלעזלעך וועלכע האָבן פארדאָפּלט די שאטנדיקייט אין דער שול אינעווייניק. א ריזיק הויך ברייט איינגאנגס־טויער מיט שווערע אייזערנע טויערן וועלכע זענען געווען באדעקט מיט קופּערנע און מעשענע בלומען. און אין דערמיט פון יעדן

טויער א קאָפּ פון א לייב וועלכע האלט אין פיסק א מעשענע רינג וועלכע האָט געדינט צו עפנען דאָס טויער, וועלכעס איז על פי רוב געווען פארמאכט.

כ׳וויל מיך נישט פארמעסטן צו שרייבן וועגן בית המדרש, ווייל אזא אַרט שרייבן הייסט, שילדערן דעם גאנצן לעבנסגאנג פון טויזנטער יידן. זייער איינ־טאָניק לעבן פון איין זייט, און דאָס ברויזנדע פילפארביקע לעבן פון דער אנדערער זייט.

כ׳וויל מיך בלויז דערמאנען די צייטן, ווען כ׳האָב מיינע יונגע יאָרן פארברענגט אין בית המדרש ביים לערנען. טישן מיט בענק זענען געווען אויסגע־שטעלט ווי א חית אין אלע דריי זייטן. און ביי די טישן זענען געזעסן בחורים פון פארשידענעם עלטער און געלערנט. יעדער האָט געלערנט מיט זיין אייגנאר־טיקן ניגון, יעדער מיט זיין שטימע. און דאָך האָט זיך דאָס אלס צוזאמענגעגאָסן ווי איין גרויסע סימפאָניע.

און דאָס לערנען האָט זיך אזוי געצויגן פון פארן זון־אויפגאנג, ביז שפּעט אין די נאכט. און דאָס האָט זיך אזוי געצויגן צענדליקער און אפשר הונדע׳טער יאָרן. געווען אויך בחורים וועלכע פלעגן יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק לערנען א גאנצע נאכט. און נאָך האלבע נאכט ווען מ׳האָט געוואָלט א ביסל אָפּרוען דעם מוח, האָט מען אויפגעהערט לערנען און פארביסן מיט אן עפּעלע אָדער מיט א פאָר בירנדלעך וואָס מען האָט נאָך פארנאכט געקויפט ביי פאנטיק׳ן און דערנאָך מאכן א געיעג אויף די בענק וועלכע האָבן זיך געצויגן ארום און ארום

בית המדרש הגדול מצדו הצפוני

דעם בעלעמער, און אויף מאָרגן האָט מען ווידער געלערנט. און סוחרים נאָכן פארמאכן די געוועלבלעך, און בעלי מלאכות נאָך זייער ארבעט ווען זיי פלעגן קומען דאווענען מנחה־מעריב פלעגן נאָך לאנג לאנג בלייבן אין בית המדרש און זיך צוהערן צום לערנען.

א זיס געפיל האָט ארומגענומען הערנדיק די דביקות׳דיקע נגונים וואָס האָבן זיך צעגאָסן אין די נאכט שטילקייט. נגונים וואָס האָבן דערציילט פון א באהאלטענע בענקשאפט, און געזוכט אן ענטפער אויף נישט געשטעלטע פראַגן.

נאָך היינט קלינגט אין מיינע אויערן דאָס לערנען פון דעם מאנדזעיאוואר בחור „לייבל" וועלכער האָט געלערנט שחיטה ביי פייוויל שוחט.

צענדליקער יידן פלעגן שעה׳ן ווייז יעדן טאָג זיצן אין בית המדרש און זיך צוהערן צו די הערלעכע בענקשאפטס טענער מיט וועלכע ער האָט באפליגלט זיין לערנען.

און נישט נאָר סתם יידן, נאָר אויך די בית מדרש בחורים פלעגן אָפט בלייבן זיצן ביי די אָפענע גמרה׳ס, שווייגן, און זיך צוהערן ווי שיין ער לערנט. זיינע טענער האָבן זיך אזוי הארציק שיין צעגאָסן ארום, ווי קליינע ווייסע וואָלקנדלעך אויפן בלויווייסן הימל. און הערנדיק זיין לערנען האָט זיך דיר געדאכט, אז די גאנצע וועלט ליגט איינגעהילט אין א בלויען נעפל און דרימל, אן אייביקן דרימל פון וועלכן ס׳איז א שאָד צו דערוואכן.

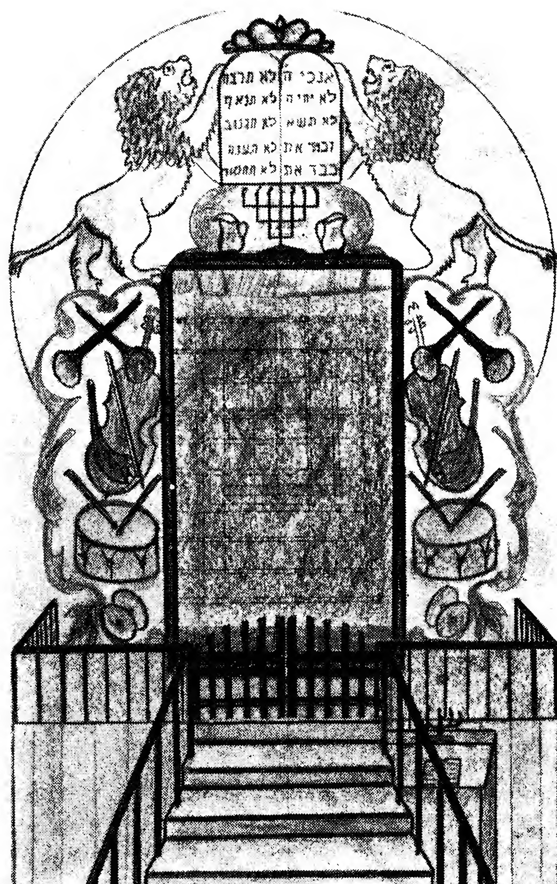
און נישט בלויז פאר די בית מדרש בחורים איז דער בית המדרש געווען דער הויפט קוואל וואָס האָט באשפייזט זייער לעבן. אויך פאָרן פשוטן ייד איז דאָס בית המדרש געווען ווי א רעסטונגס ברעט. ווען דאגות און זאָרגן האָבן זיך געמערט, איז דער ייד געלאָפן אין בית המדרש אריין, דאָ האָט ער זיך געמאכט פאַר׳געסן אין אלע זיינע זאָרגן. דאָ האָט ער געקאָנט שעה׳ן לאנג זיך דרייען ארויף און אראָפּ מיט די הענט פארלייגט אויף הינטן אומגעשטערט. אָדער זיך צוהערן צו די רכילות׳ן וועגן אנדערע שטאָטישע יידן, אָדער גאָר רעדן וועגן שטאָטישע ענינים ווי וואלן פון א נייעם רב, אויפנעמען א שוחט, א חזן, אָדער גאָר פון וועלטזאכן.

א סך יידן זענען געקומען אין בית המדרש אריין, ווייל אין דער היים איז געווען אן אלטע שטוב, ווייל ס׳איז נישט געווען מיט וואָס צו באהייצן דעם אויוון, און די צרות האָבן אים פשוט געטריבן פון שטוב.

איז ער געקומען אין בית המדרש אריין, געוואָרעמט זיך ביים אויוון, און זיך צוגעהערט צו די וואונדערלעכע דערציילונגען וואָס מען האָט דאָרט דערציילט. וועגן גוטע יידן וואָס האָבן אלע יאָרן געליטן נויט און אליהו הנביא האָט זיי אויף איינמאָל באגליקט, אָדער סתם מעשיות וועגן שדים און רוחות וועלכע וואנדערן ארום יעדע נאכט נאָך חצות ביי די ברונעמער אָדער ביי איינצעלנע ביימער וועלכע שטייען ערגיץ אין מיטן וועג, און ער איז געווען צופרידן וואָס ער געפינט זיך דאָ אין בית המדרש ווי די שדים קענען נישט האָבן צו אים קיין שליטה.

גאָר אנדערש האָט געווירקט די שול.

כאָטש די שול איז געשטאנען נאָענט פון בית המדרש, איז דאָך דער

ארון הקודש בבית הכנסת
צוייר בידי משה לובלינג מפי הזכרון

מרחק געווען א געוואלדיקער צווישן ביידע. די גרויסע ריזיקע שולגעביידע איז געשטאנען שטענדיק אפינסטערע, א געהיימניספולע, און דאָס האָט געשראָקן, פארשידענע לעגענדעס האָבן זיך געוועבט ארום די שול. מען האָט דערציילט, למשל, אז יעדע נאכט נאָך חצות קומען די טויטע אין שול אריין דאווענען, וועלכע האָבן נאָך נישט געפונען קיין רו און דאָ זוכן זיי א תקון, זיי נעמען ארויס דעם ספר־תורה און לייענען אין אים, דערפאר אז ס׳גייט ווער פארביי דורך די שול ביינאכט, דארף ער צוגיין צום טויער און דריי מאָל אָנקלאפּן, כדי די טויטע זאָלן האָבן צייט צו פארשווינדן. ווען נישט קענען די טויטע נאָך אים אמאָל אויפרופן. דאן מוז ער אריינגיין אין שול ארויפגיין אויפן באלעמער און מאכן די ברכה און צוריק ארויסגיין נישט אומקוקנדיק זיך.

אָבער אזא איינער דארפט האָבן רחמים, ווייל מען דערציילט אז מיט א סך יאָרן צוריק האָט דער 'שול שמש עפּעס פארגעסן אין שול, און שפּעט ביינאכט האָט ער זיך דערמאנט, איז ער אריין אין שול נישט קלאפּנדיק פריער; וואָס ער האָט דאָרט געזען האָט ער קיינעם נישט געוואָלט דערציילן, און איז אין דעם זעלבן יאָר געשטאָרבן.

האָבן טאקע יונגע יונגלעך, און אפשר אויך גרעסערע יונגלעך, מורא געהאט ביינאכט אדורכצוגיין דורך די שול.

און א סימן אז דאָס אלעס איז אמת האָט מען געזען אין דעם וואָס אין שול איז נישט געווען אָנגעקלאפּט א מזוזה.

נאָך היינט געדענק איך דעם פּחד וואָס די שול האָט אויף מיר אָנגעוואָרפן ווען כ'בין שפּעט ביינאכט אהיימגעגאנגען פון בית המדרש.

די שול האָט אָנגעוואָרפן אויף יעדן א פּחד ווי זי וואָלט געוואָלט יעדן דערמאנען אז יש דין ויש דיין און אז באלד דאָ דערנעבן שטייט נאָך דער אלטער בית עלמין וואָס ווייזט דעם סוף פון יעדן מענטש.

דער בית המדרש דאקעגן האָט היימיש געטרייסט און יעדער האָט זיך דאָרט געפילט פריי און געשיצט, און איז געווען ווי א קינדער־היים פון קינדער, א שולע פאר יוגנטלעכע, און אן אוניווערזיטעט פאר גרויסע.

זענען טאקע שפּעטער ווען אין שטאָט האָבן שוין עקזיסטירט פּארטייען, כמעט אלע אָנפירער געווען געוועזענע בית המדרש בחורים.

און די בריק וואָס האָט געפירט פון בית המדרש די יוגנט צום פּאָליטישן־געזעלשאפטלעכן לעבן איז געווען דער ציוניזם.

און די ערשטע וועלכע האָבן אדורך געפירט די יוגנט דורך די בריק זענען געווען: אברהם־צ'ע שטארק און עובדיה גוטליב.

חיים וויינבערג

רעמינעסצענצן פון וואלבראם

א. די שול־גאס

דאָס הארץ פון יידישן וואלבראָם, ספּעציעל פון רעליגיעזן, איז געווען די שול־גאס, אין צענטער איז געווען די שול און דאָס גרויסע בית־המדרש און אין דער זייט דאָס קליינע בית־המדרש'ל. אין מעריב דאָס אלטע בית הקברות, די מקווה, דאָס שעכטהויז פון הינער, די עלעקטראווניע און דער סטאַק. די איינוווינער פון שול־גאס, און פון דער ארומיקער געגענט זענען געווען בלויס יידן, און עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן אז די גאס עקזיסטירט פאר אונז שוין נישט.

דאָס איז געווען דער גייסטיקער צענטער פון דורות, דאָס שבתדיקייט פון יידן וואָס זענען געגאנגען דאווענען אין די בתי־תפילה האָט באפארביקט, באשטראַלט די גרויסע דאגות־פרנסה, וואָכענדיקע טעג, דאָנערשטיק האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די צוגרייטונגען צום שבת. געטראָגן עופות צום שוחט, געבאקן קיכענס. אין פרייטאָג פלעגט זיך ערשט טון מיט רוימען די שטובן, באקן חלות, טראָגן טשאָלענט. די מקווה וואָס האָט אָפּגעוואשן פון יעדן די וואָכענדיקייט, און דער שוויץ מיט די פיל שטאפלען, ווי ארויפגיין גאנץ הויך האָבן נאָר געקענט עלטערע יידן, שרייענדיק שטענדיק דאָס עס איז א פראָסט, אז מען דארף

שריד מהכותל הצפוני של בית־הכנסת

ארויפגיסן א שעפל וואסער אויף די צעגליטע שטיינער, טראָץ דעם וואָס עס איז געווען א מוראדיקע היץ און א פארע, האָבן זיי געקלאפּט מיט די בעזעמלעך און געשריגן: משה־יוסף, א שעפּעלע! א שעפּעלע! און דערנאָך רויטע ווי די צוויקעלס אריין אין די קאלטע שניידעוודיקע וואסער פון סטאק מקוה און זיך טובל געווען.

אין די יום־טוב טעג ווי עס איז געווען אין שול־גאס איז שווער צו באשרייבן. אפילו די נישט רעליגיעזע איינוווינער פון דער גאס האָבן געגאָסן פון דער יום־טובדיקייט פון ארום. אין די געוועגלעכע וואָכענדיקע טעג, אין דער פרי און פארנאכט האָט דער עולם געשטראָמט צום דאווגען און בייטאָג האָט זיך געהערט די קלאנגען פון די חדרים וואָס זענען מערסטנס געווען קאָנצענטרירט אין די גאס. און די קולות פון די וואסער־טרעגערס, עלע־מעכל, העשקע, יאָשקע, קאָפּל, און דער שטילער שלומה׳לע וואסערטרעגער, האָבן געטראָגן אויף הילצערנע נאשידלעס, הילצערנע קאנעס מיט וואסער פון סטאק.

די מאטעריעלע באשעפטיקונג פון די איינוווינער פון די שול־גאס, שטע־פערס, טאנדייטערס, געגזהענדלער, דאָרפס גייער, גארבערס, און אזוי אָן פרנסהדיקע, די יוגנט האָט אָנגעהויבן צו לייענען דעמאָלס מעשה־ביכלעך וועגן רביים, הערשעלע אָסטראָפּאָלער, ד״ר לעהמאן, זשול ווערן, זענען איינציקווייז געקומען צו פרץ, שלום עליכם און נאָכהער צו טאָלסטוי, גאָרקי און ראמאן ראָלאנד.

צוליב די נישט נאָרמאלע עקאָנאָמישע לאגע, נישט האָבנדיק קיין ארבעט איז די יוגנט אוועק אין די גרויסע שטעט, ווער אויף שטענדיק, און ווער אויף סעזאָן ארבעט.

גלייכצייטיק מיטן ארויספאָרן פון דער היים אין דער וועלט אריין, האָט מען אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט וועלט־פּראָבלעמען. מיטן אנטשטיין פון די פארטייען האָט זיך דאָס פּאָליטישע לעבן אויך אריינגעריסן אין שול־גאס. פון אָנפאנגס די רעדעס אין בית־מדרש פון די ציוניסטן, ווו עס איז אויסגע־בראָכן געשלעגן צווישן אגודהניקעס און ציוניסטן. מען האָט זיך געשלאָגן מיט גארטלען.

אין פוליש פון שול און ביהמ״ד זענען די ערשט געבוירענע אידעען ארויפגע־שווומען אין דיסקוסיעס וועגן יידישע און וועלט פּראָבלעמען, אָפּרייסנדיק אביסל די דאווענען צייט, און נאָכהער אוועק ווייט ווייט.

ב. דער סטאק

דער סטאק מיט דעם קאלט שניידעוודיקן וואסער, וואָס האָט ארויסגע־קוואלט פון אונטער דער ערד נישט ווייט פון גרויסן בית־מדרש, האָט זיך געשלענגעלט אין דער זייט דורך די גאנצע שול־גאס און האָט אָפּגעטיילט דאָס בית הקברות פון די גאס, ביי דער זייט פון וואסער האָבן די פישערס געהאט פארמאכטע סאדזאווקעס צו באהאלטן פיש. די מקוה האָט געשעפּט אירע

וואסערן פון סטאַק, און די גארבערייען האָבן זיך געפונען נעבן דעם וואסער. אויסנוצענדיק עס צו דער פראָדוקציע, אמאָל פלעגט מען אויך וועש וואשן ביים סטאק דורך קלאפן מיט ברעטלעך. אין זומער פלעגט מען גיין מיט די שעפען ספעציעל נאָך א טרונק קאלט וואסער ווי נאָך אַ גוטער משקה.

ג. די שול

א גרויסע מאסיווע געביידע מיט הויכע פארקיילעכטיקע פענסטער מיט פארביקע שויבן, אין דעם פאָרם פון א מגן־דוד. די טויערן אייזערנע, שיין באצירטע מיט צוויי לייבן־קעפּ וואָס האלטן די רינגען די הענטלעך פון די טויערן אויף וועלכן עס איז געווען די אויפשריפט: „זה השער לה׳, צדיקים יבואו בו״.

דער שמש פארן אויפשליסן די טויערן פלעגט אָפקלאפן דריי מאָל מיט די שליסלען אין די טויערן בכדי די גייסטער זאָלן אוועק פון שול. אינעווייניק, די ווענט ווייס געקאלעכט, די ווייבער שול א גאלעריע פון האָלץ אויף אייזערנע סלופעס. דער ארון הקודש זער שיין אין פאָרם און באצירט מיט שיינע קונסט שניצערייען פון כלי זמר, ווי פידל, טרומפייט, גיטאר, פויקן און אנדערע.

אין די וואָכן טעג האָט די שול געהאט א קליינעם פראָצענט פון דאווענערס, נאָר שבת אָדער ביי ספעציעלע פייערלעכקייטן האָט זיך די שול גערעכנט פאר דעם צענטער.

ד. דאָס גרויסע בית-מדרש

פון אלע בתי התפילה איז דאָס גרויסע בית מדרש געווען אמּמייסטנס טעטיק, פון בעגינען ווען עס איז נאָך געווען פינסטער פלעגן קומען די תהילים־זאָגער און אָנגעצונדען די נאפט־לעמפּ. פון די ערשטע איז געקומען דער אלטער קאוואל יחיאל און אנדערע, און נאָכהער האָט געדאווונט איין מנין נאָכן צווייטן ביז 10—11 א זייגער. ביי טאָג האָבן געלערנט אין בית המדרש די לערנע־ס פון שטעטל. אין בית המדרש פלעגט אויך דער וואלבראָמער סופר פונאנדער לייגן זיין קראָם פון תפילין, ארבע כנפות, מזוזות און אנדערע זאכן פון רעליגיעזן געברויך. דער סופר, א פריילעכער ייד, א וויצלער, פלעגט זאָגן דאָס ער קוקט נישט ארויס אויף קיין יידישע קונים.

א שטענדיקער איינוווינער אין בית המדרש איז געווען, ווי מען האָט אים גערופן, דער פארנארטער משה, כאָטש קיין נאר איז ער נישט געווען. געליינט צייטונגען, געקענט זיך אויף פּאָליטיק, געווען א בקי בספר, געשלאָפן אלע יאָרן אויפן באנק נעבן בעלעמער אין איינגעמויערטן אלקערל צווישן די צוויי אָויוונס. דאָרט האָט ער געהאט זיין פארמעגן, א שבדיקע קאפּאָטע, א ביסל וועש און א טשייניק. געגאנגען יעדן פרייטיק אין די הייזער, גענומען נאָר צו איין

גראָשן. ווען מען האָט אים געגעבן מער האָט ער נישט געוואָלט נעמען, און אויך נישט גענומען פון דער האַנט פון א פרוי. עסן געקאָכט זיך אין טשייניק און דאָס העמד געוואשן אין סטאַק.

אין בית־המדרש האָט זיך געפונען א שאנק א גרויסע מיט פיל אלטע ספרים פון פיל הונדערטער יאָרן, מיט פארגעלטע קוים זיך האלטענדיקע בלעטער, וועלכע זענען געהאלטן געוואָרן אין אָרדנונג דוקא פון בחורים וועלכע האָבן געשאפן א חברה „קניין ספרים" און פאר דעם געשאפענעם געלט פאראָכטן און איינגעבונדן די ספרים.

אברהם מארימאַנט, אָדער ווי מען האָט אים גערופן אברהמל'ע לעכט־ציער, א ייד א הדרת פנים מיט א גרויילעכער באָרד, א יודע ספר, אָבער אין

שואב מים
רשום בידי עוזר שבת (זונאבנד)

אלגעמיינער בילדונג אויך געווען א וויסנשאפטלער, אן אלץ־וויסענדיקער און אלץ־קענענדיקער, געהאט א גאנצע ריי פּראָפעסיעס און אויך פונקציעס פון רעליגיעזן כאראקטער. געהאט א סך מלאכות און ווייניק ברכות. קיין פּרנסה איז נישט געווען. ער האָט אויסגעארבעט ליכט, געמאכט זייף, געשניצט פארשידענע סטעמפּלען פאר זייף. געמאכט נאטירלעכן האָניק, געווען א בקי אין כעמיע, און געמאכט פארשידענע פּרובעס. איין מאָל איז בעתן פּרובירן געשען אן אויפרייס וועלכער האָט על פּי נס קיינעם נישט געשאדט נאָר געמאכט א לאָך אין סופיט. (אין סאָסנאָוויץ איז געווען א קריסטלעכע אנטיסעמיטישע פירמע וועלכע האָט געהאט א זייף פאבריק ביי וועלכע עס איז אמאָל קאלע געוואָרן א גאנצע פּארטיי זייף, און זייער אינזשיניער־כעמיקער האָט עס בשום אופן נישט געקאָנט פאריכטן. האָבן זיי געשיקט נאָך אברהמ׳לן. ער האָט גענומען זיין טלית און תפילין און געפאָרן קיין סאָסנאָוויץ, און געקאָכט און איבערגעקאָכט די זייף ביז ער האָט זי פאראָכטן. ער האָט ערציילט, ווי די גויים זענען געשטאנען און צוגעקוקט ווי ער האָט געדאווענט אין טלית און תפילין אין דער צייט ווען ער האָט געקאָכט די זייף).

פּראָפעסיעס אָן קיין פארדינסט האָט ער געהאט פיל, מיט וועלכע ער האָט באדינט די איינוווינער פון שול־גאס פאר א יישר־כח אָדער א שיינעם בלויז דאנק. פאראָכטן זייגערס, ציגעלייט געלעכערטע טעפּלעך, פאר קראנקע געשטעלט ביינקעס, געעצה׳ט וואָס פאר א רפואה צו באנוצן, אָנגעשפּראָכן עין הרע׳ס, אדורכגעקוקט מזוזות, געפלאָכטן קוישלעך פאר לולב׳ען. געשניצט די לוחות מיט צוויי לייבן אין דער זייט צום ארון־הקודש אין בית־המדרש. אין קליינעם בית־המדרש געווען בעל־קורא, שופר געבלאָזן, געלערנט מיט קינדער, געוווינט אין צוויי שטובן, אין איינע האָט זיך געפונען זיין פאבריקאציע, אין דער צווייטער איז געשטאנען א לאנגער טיש, ביי וועלכן עס פלעגן זיצן פיל יידן, פארציילנדיק וואונדערלעכע מעשיות פון צדיקים, און אזוי וועלט־זאכן.

די לעצטע ידיעה פון אים איז, דאָס ער האָט זיך געפונען אין א לאגער אין סטרי. ס׳איז אויך אומגעקומען זיין פרוי חיה־שרה און זיינע פינף ׳זין. געבליבן נאָר איין טאָכטער.

אלטער פעלדמאן, מענדל־וואָלף מלמד׳ס זין איז געווען אן אָנגעזעענער ייד אין שטעטל, געווען ערלעך און פרום, שטענדיק געלערנט, געהאט א גלאָז געשעפט אין מארק און געווען א גלעזער, אָבער קיין פּרנסה נישט געהאט, געהאט א גרויס הויז־געזינד. אָבער טראָץ די דאגות פּרנסה און ווייניק צייט, פלעגט ער אָפט צוגיין צו די רעדלעך יונגווארק וואָס זענען געשטאנען אין מארק, פון ציוניסטן, קאָמוניסטן, בונדיסטן, און דיסקוטירן מיט זיי, וועלנדיק זיי איבערצייגן מיט זיין רעליגיעזן אמת. זיינע מאָטיוון אין די דיסקוסיע זענען געווען פארשידנ־ארטיקע, צוגעפּאסט צו די פּארשוינען מיט וועלכע ער האָט דיסקוטירט. אזוי צום ביישפּיל ווען איינער א קאָמוניסט האָט אים געזאָגט דאָס ער דאווענט נישט ווייל מען קען אים אין הימל נישט הערן, האָט ער באלד געזאָגט צו יענעם:

דו הערסט ראַדיאָ פון מאָסקווע פון אזוי ווייט, זעסט שוין אז מען קען אין הימל אויך הערן פון דער ווייטנס. ער פלעגט מסכים זיין מיט זייערע אויספירן פון סאָציאַלן כאראקטער, וועגן דער אומגערעכטיקייט וואָס עס הערשט, און געבענדיק צו פארשטיין דאָס איינצייטיק מיטן קאמף פארן סאָציאַלן יושר, דארף מען אויך קעמפן פארן גייסטיקן אמת.

מיט רעליגיעזע בחורים וואָס האָבן אָנגעהויבן קאַליע צו ווערן פלעגט ער לערנען מורה נבוכים און אנדערע סדרים פון רמב"ם, וועלכע זענען געווען פארבאָטן צו לערנען פאר יונגע מענטשן, וועלענדיק זיי איבערצייגן דאָס זייערע נייע געדאנקען קענען אויך באקומען א באשטעטיקונג ביים רמב"ם, אָבער טאָרן נישט אוועק פון רעליגיעזן עיקר.

יוסל־ברוך, אָדער ווי מען האָט אים אויך גערופן, יוסל־ברוך־דאַטש. געהאט א געוועלבל פון פארב און אנדערע זאכן, איז געווען באקאנט אין שטעטל מיט דעם וואָס ער האָט פאראַכטן אויסגעלענגטע הענט און פיס, און געגאנגען צו קראנקע מבקר־חולה זיין, געווען א ייד א חכם, געפירט דיסקוסיעס מיטן גלח, אויסערלעך נישט אונטערשידן זיך פון אלע יידן פון זיין דור מיט זיין קליידונג און גיין דאווענען. ער האָט געווױנט אין קליינעם בית־המדרש. ער פלעגט פארבלייבן נאָכן דאווענען ווען דער עולם איז אהיים געגאנגען און געפירט דיסקוסיעס מיט די איינצלע פארבליבענע אין בית־המדרש תלמידי־חכמים. די דיסקוסיעס זענען געווען פון הויך פילאָזאָפישן ניוואָ, און אָפט אוועק פון רעליגיעז־דאָגמאטישע געדאנקען. און טייל מאָל פלעגט ער ארויסזאָגן אפיקורסישע געדאנקען. עס איז געווען צו באוואונדערן פון וואנעט עס האָט זיך גענומען צו אים אזוי פיל וויסן. ער איז געווען ווי א קוואל וואָס שפראָצט ארויס פון א פארטרוקנטן באָדן.

יעקב מענדל ריינשטיין, איינער פון די גרויסע פאמיליע אזוי גערופענע „קאצאפעס", געבוירן און געלעבט אלע יאָרן אין קעלער, צוזאמען מיט דער בעקעריי. און ווי א קעגנזאץ צו די קעלער פינסטערניש, האָט פון אים ארויס־געשטראָלט די גרויסע ליכט פון וועלט באפרייאישע אידעען. ער איז געווען טעטיק אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. ער איז געווען איינער פון אירע פירער. געווען שטענדיק גערודפ'ט פון דער פּאָליציי. געהאט א גרויסע השפעה צווישן דער יידישער יוגנט און אויך אויף א טייל פּאָליאקן אין וואלבראָם. מען האָט אים דערפאר גערופן דער „גלח".

געפאלן אין דער רויטער ארמיי אלס זעלנער.

פון זיין גרויסער פאמיליע איז כמעט קיינער נישט פארבליבן.

י בן־פורת (פולטורק)

בית המדרש - בית היוצר

(זכרונות)

הנני מנסה לדלות מזכרוני את הימים של תקופת ראשית ההתבגרות והתמימות שבאמונה.

בהגיעי למצוות, למדתי אצל רבי אנשיל גליבטר. הוא היה גבה קומה, רזה עם זקן קטנטן, בר אורין, ומסור לתלמידיו.

אצלו למדתי גם תנ"ך פעם אחת בשבוע. בדרך כלל לא היו רגילים ללמוד תנ"ך בחדרים אחרים.

רבי אנשיל היה גר ביחד עם חותנו רבי שלמה שוחט, אחד מחשובי וזקני השו"בים בעיר.

בבחרותו היה רבי אנשיל אחד מבני המשכילים בעיר, „שהציצו ונפגעו". אחר כך כמעט כולם חזרו „למוטב". התחתנו, ופנו מי למסחר ומי למלמדות. אחרי שלמדתי שם שני „זמנים", עברתי ל„כיתה" העליונה, ללמוד בבית המדרש, לפי רצון אבי.

זכורני אותו יום סתיו, יום ראשון אחרי חג הסוכות, ואני דורך על סף בית המדרש כבחור ישיבה לעתיד.

אימה גדולה נפלה עלי. תוהה ונבהל עמדתי והסתכלתי סביבי. לא העזתי לגשת אל אחד השולחנות שהיו מלאים בחורים. איזה הוד שבקדושה היה שרוי בבית המדרש!

שירכתי דרכי אל השולחן מצד שמאל, ליד היציאה השניה, שלא ירגישו בי.

ארונות ומדפי הספרים הגבוהים עד התקרה היו מלאים ספרים. נגשתי חרש. הוצאתי גמרא, והתישבתי בקצה השולחן.

בית המדרש היה מלא בחורים לומדים, הומה וגועש כמו בכוורת. שמעתי כיצד מהשולחן הארוך בוקעים ועולים קולות רוננים, מתוקים ומלבבים. אט, אט, מתגלית לנגד עיני גלריה שלמה של בחורי חמד, טיפוסים בלתי נשכחים, המלווים אותי תמיד. הנני זוכר עדיין את תנועותיהם, את אופן דיבורם ודרכי הסברם. הנה אברהמצ'ה שטארק, אשר חיוך תמידי היה נסוך על שפתיו, לומד בהתלהבות, וברצון הוא מוכן לקבל ולהסביר לבחור חדש „טירון" שבא לשאול אותו בענין לימודים.

והנה עובדיה גוטליב, שתקן ורציני, דן כל דבר בחומרא, מחונן בכשרון להטיל מרות על שומעיו. אלו השניים היו האריות שבחבורה, הם גם היו אחר כך אדריכלי התחיה הציונית.

ובין שולחן לשולחן התהלך לו רבי מרדכי וולף, דמות נעלה נהדרת, שופעת עוצמה. והעינים מתיזות ניצוצות אש של קנאות דתית, והמשקפים תמיד על מצחו הגבוה.

תמיד היה מהמהם בינו לבין עצמו. כסבור הייתי שאינו רואה ואינו שומע מה שנעשה סביבו. אבל בעיניו המהירות והחודרות היה רואה את המתרחש אצל כל אחד מהבחורים.

היה רגיל לגשת במפתיע לאחד הבחורים, דפדף בחזרה כמה דפים בגמרא, ואומר: אַ, נו, נשמע מה שלמדת. הבחור נבהל, ומתוך גמגום התחיל להסביר...

אך רבי מרדכי וולף הפסיקו והפטיר: אל תמהר ללגום דפים רבים, תעבור עוד פעם ותלמד לאט לאט.

וכך רכש לו רבי מרדכי וולף את השליטה בבית המדרש, שבו בילה את כל ימיו, והתפרנס בדוחק מלימוד שעורים לכמה תלמידים.

בית המדרש היה פתוח מטרם שחר עד מאוחר בלילה. בחור שאיחר לקום, נשאר בלי מקום על יד השולחן, וגם בלי גמרא.

יהודי העיר, על פי רוב מבעלי מלאכה, או נוסעים לירידים, שהשכימו קום לתפילה, ומי גם לכמה פרקי תהילים, הסתכלו על הלומדים בדרך ארץ וביראת כבוד והיו גאים עליהם כאילו היו בניהם הם.

שם בית המדרש כמקום תורה יצא לתהלה בכל הסביבה. וגם מרחוק היו בחורים באים ללמוד תורה. גם נמצא להם מקום לינה ואכילה (טעג) אצל בעלי בתים בעיר.

בשנה הראשונה ללמודי בבית המדרש קיבלתי שעור ב„הכל שוחטים" (במסכת חולין) אצל רבי געציל שוחט מחמש לפנות בוקר לאור נר דולק.

לא פעם היה אבי ז"ל נוהג לבוא לבית המדרש, אחר מנחה ומעריב בשטיבל של חסידי אלכסנדר, והיה רווה נחת ממני. אבל כמה הצטער אחר כך, כשלא מצא אותי בבית המדרש, מפני שאז התחלנו כבר ללכת בערבים לאגו־דת הציונים.

הזכרונות הללו מבית המדרש מלווים אותי תמיד, ובוודאי אצל כולם מהתקופה ההיא, נשארו כמקור השראה עד היום.

מ ש גשורי

בעולם התורה ואנשי־רוח

בישוב היהודי בוולברום היו שולטים בתחילה רבני הקהילות היותר גדולות. ורק עם אי־תלותה ניתנה לה הזכות למנות לה רב משלה. בוולברום כיהנו איפוא רבנים במשך כמאתים השנים האחרונות. מענין מאד לדעת, מי היה הרב הראשון בוולברום, מאין בא, ממי קיבל סמיכות לרבנות, באיזו ישיבה למד וכיוצא בזה. אכן, מחוסר מסמכים ופנקסים של הקהילה נשארו השאלות בבחינת „תיקו". במקום זה נשארו לנו עקבות של ראשוני הרבנים בוולברום.

א. רבי מנחם נחום בר׳ בנימין אבדק״ק וולברום

מסתבר, שראשוני הרבנים בוולברום היו קשורים קשר הדוק עם קהילת קראקוב ורבניה. אחרת — לא היו מסתלקים מן החיים דווקא בקראקוב ולא בעיר כהונתם. על רב אחד בשם רבי מנחם־נחום בר׳ בנימין שהיה רב ואבדק״ק וולברום נאמר שהוא בא לקראקוב „לאיזה מן הסיבות״ ושם נאסף אל עמיו, ומצבתו על קברו בבית־העלמין בקראקוב תגיד שבחו. וכן חרות על אבן המצבה: „פ״נ הרב המאה״ג החריף המפורסם החסיד והעניו אבד״ק וולברום ה״ה מו״ה מנחם־נחום במו״ה בנימין שנפטר בש״ט ביום ג׳ ט׳ אדר שנת תק״ן״. תאריך זה נרשם גם בפנקס החברא־קדישא. מצבה זו בלתה מרוב ימים והיא שופצה מחדש, בלי לדעת אם ביזמת קהילת וולברום או ביזמת קרובי הנפטר. חבל שלא נשארו כל פרטים אחרים על הנפטר, פרט לשבחים אחדים שתוארו על המצבה עם תאריך פטירתו.

זהו כמעט המקור היחידי לרב וולברומי זה, וזכרו בא בספר „לוחות זכרון״ לחיים דובריש פרידברג (תרס״ד, פרנקפורט ע״נ מיין). וכן נזכר רב זה בספר „עיר הצדק״ ליחיאל מתתיהו צונץ (לבוב 1874) המביא את המצבה כלשונה, כפי שהוזכר לעיל (עיין שם סימן נ״ה, עמוד 187). במקור זה השתמש כנראה הרב יוסף לוונשטין, הביבליוגרף הנודע מסירוצק בספרו „דור דור ודורשיו״.

ב. הרב יעקב הלוי סג״ל בהר׳ צבי אבד״ק וולברום

עוד רב אחד, שכיהן כרב בוולברום, נפטר אף הוא בקראקוב, אחרי שעזב את כסא הרבנות בוולברום ונתקבל כרב בקרקוב, שהיתה מעולם עיר ואם בישראל. עליו יש לנו קצת פרטים. ברם כנראה שהוא היה גאון ומופלג בתורה, אם זכה לעלות ולעבור לשבת על כס הרבנות בקראקוב. היה זה הרב יעקב הלוי סג״ל בהר׳ צבי, שכיהן כרב בדומברובה הגליציאית, נין ונכד לרבי דוד הלוי (מחבר הטו״ז). ר׳ יעקב למד בנעוריו מפי הגאון מו״ה יהודה ליבר׳ חריף ז״ל (בן ר׳ בנימין קורנגולד מילידי קראקוב), שהיה תלמידו של הגאון רבי רפאל הכהן אבד״ק אלטונה והמבורג, מחבר ספר „תורת יקותיאל״ ורבו של הגאון הנודע רבי ברוך תאומים־פרנקל אבד״ק לייפניק בעל הספר „ברוך טעם״ ושו״ת „עטרת חכמים״, ובאחרון הוא כותב (סימן ט״ז) שרבו הגאון הנ״ל היה הגדול שבחריפי דורו, ומלבד זה העמיד עוד תלמידים הרבה פארי־הדור ואדירי־התורה שהארץ האירה מכבודם, ובהם גם האחים הגאונים רבי יעקב הלוי אבד״ק וולברום וראב״ד בקראקוב ורבי יוסף חריף הלוי אבד״ק זבאראף בארץ אונגרן, וכל הרבנים הגאונים המובהקים מורי־צדק דבי־דינא בקראקוב בתקופת דורו היו מתלמידיו שלמדו לפניו בישיבה והוא הורה להם הדרך הטוב והישר בנתיבות ים התלמוד והפוסקים וכל למודו היה תורה בעיון רב ובעמקות גדולה לאמיתה של תורה כאחד מן הראשונים (עיין „כלילת יופי״ להרב חיים נתן דמביצר).

אחרי שרבי יעקב הלוי הוסמך לרבנות נתקבל לרב בעיר וולברום, ובה ישב על התורה ועל העבודה, וכגאון בתלמוד עמד בקשרי מכתבים בפלפולא

חריפתא עם גאוני דורו: לא ידוע אם הוא העלה על הנייר את חידושיו בתורה, או שנשארו אצלו בכתב־יד מחוסר אמצעים להדפסה או בגלל גורמים אחרים שבתקופתו. במקום זה אנו מוצאים בספרות השו"ת שהוא עמד בקשרי הלכה עם שנים מגדולי דורו, והם: א) עם רבי אלעזר לב בר' אריה־ליב בן הגאון הרב פינחס זליג בעל „עטרת פז", נין ונכד לרבי יצחק גאון העיר קראקוב והגליל, הוא רבי אלעזר שחיבר ספר שו"ת „שמן רוקח", ב) עם הרב הפוסק הנודע רבי אברהם־צבי־הירש שהיה רב ור"מ בערי פיליצה ופיוטרקוב. יתכן שעמד בקשרי הלכה עם עוד רבנים אחרים ורק מחוסר פרסומם בדפוס לא נתגלו לנו. ברם גם שני רבנים־פוסקים אלה נותנים כבוד להרב מוולברום בתוארים חשובים, והוא שהנציח את שם עיר כהונתו וולברום בספרות השו"ת כאחד הרבנים הראשונים בעיר. בעל שו"ת „שמן רוקח" (טריטש, דפוס פראג, תקס"ב) פונה אליו בתואר „הרב המופלג החריף מו"ה יעקב סג"ל אב"ד דק"ק וולברום", עלה עליו במתן תוארים בעל „ברית אברהם" מפילץ, שבתשובתו אליו הוא מכתירהו „ידידי הרב המאור הגדול המופלא ומופלג מלא פלג החריף מו"ה יעקב הלוי נ"י אבד"ק וולברום".

היתה לו בת בשם טובה, ובכתבי־העת העבריים נתעורר בשעתו ויכוח על זהותו של בן־זוגה. אחרי שהרב עבר מוולברום לקראקוב התמנה שם ראש בית־דין (האשכול, כרך חמישי, עמ' 249־255) וכיהן שם עוד שנים רבות. הוא נפטר ביום א' ב' מרחשון תקע"ט (לפי הרשום בפינקס החברא־קדישא בקראקוב).

על מצבתו חרתו את השורות דלהלן:

„פה נחצב קבר, לאיש גבר, וקדוש תמים דעים, חותם תכנית כליל המדעים, למד ולימד את העם דעת את ה' ללכת בדרך טובים, שר וגדול בתורה ויראת ה' מרבים, הרב המאור הגדול החריף ובקי מו"ה יעקב זצ"ל אבד"ק וולברום בהרב ר' צבי זצ"ל י"ג (יום א' ב' מרחשון תקע"ט) תנצב"ה".

ג) הרב משה וינברג, בעל „אהל משה"

לא ידוע מי בא במקומו של הרב יעקב הלוי אחרי שעבר לכהן בכהונת ראב"ד בקראקוב. אך יתכן שאחרי הפסקה מסויימת היה זה רבי חיים קמינסקי שכיהן כרב בעיירה קמינסק וקבל עליו את הרבנות אף בוולברום. אך במשך הזמן הוסיפו לראשו גם את כתר הצדיקות, ומשום כך אנו פוסחים כאן עליו בתור רב העיר ונשוב אליו בפרק החסידות.

מי היה הרב שבא במקומו של הרב הדגול רבי חיים, שנפטר בן תשעים בשנת תרכ"ד? לפי מיטב ידיעתנו עברו מפטירתו של רבי חיים עד ראשית כהונתו של רבי משה וינברג בשנת תרל"ו בוולברום י"ב שנים, כלומר, שברבנות העיר חלה הפסקה. ואין לדעת אם במשך שנים אלה מילאו דיינים את מקום הרב. או שרב אחר מרבני הסביבה פרש את חסותו הרבנית על העיר. עסקני הקהילה לא טרחו לבחור להם רב חדש בחפזון, ויש מקום להשערה, כי הם הקפידו לבחור

להם רב שיהיה מתאים למלא מקומו של הרב־הצדיק שהיה מקובל על כל בני העיר, והדבר לא היה קל כל עיקר. על כל פנים ידוע שאחרי ההפסקה האמורה התחילה פרשת הרב החדש רבי משה וויינברג, מילידי פשדבורש, שהיה בנו של הרב דובריש, ובספרו מעיד הרב החדש מוולברום שאביו היה חתנא דבי נשיאה הרב הגאון רבי ישעיהו אבד"ק פשדבורש, שכל ימיו היו לו יסורים ורדיפות ולמד תורה בעוני ודחקות.

קדמה לו כהונת רב בעיר ראקוב פלך ראדום משנת תרכ"ח, ובשנת תרל"ו נתמנה לרב בוולברום. היה בעל צנז של רבני פולין. עסקני וולברום, שרובם היו תלמידי־חכמים ולמדנים, חיפשו במשך שנים מועמד מתאים לעירם שבה היו בעלי־בתים לא מעטים שהצטיינו בלמוד התורה, ואחרי עמל וחיפוש רב נפלה בחירתם על רבי משה הרב מראקוב שהתבלט בכשרונו ובמסירותו בתורה והיה כלי מחזיק ברכה. הוא נתפרסם כלמדן מופלג בתורה שבכתב ובעל־פה וכבקי בש"ס ופוסקים וכל אביזריהם. התורה כולה היתה פתוחה לפניו. בוולברום החזיקוהו לשאינו־חסיד, משום שלא היה קרוב לשום זרם חסידי, וזוהי הסיבה שהוא לא שבע נחת מהחסידים שמספרם בעיר היה רב. וביחוד הציקו לו חסידי גור, ומהם התיחסו אליו לא בכבוד הראוי ל„מרא דאתרא". במקום זה היה מקובל מאד על הבלתי־חסידים שמספרם בעיר לא היה כמות בלתי־מבוטלת, וכבלתי־חסיד היה מתפלל לא באחד הקלויזים החסידיים, כי־אם בבית־הכנסת בקרב „עמך". הרב וינברג היה בקי וחריף, פוסק בבהירות, בבקיאות והבנה. הוא ידע את ההלכה על בוריה, ואף המציאות שאליה ההלכה מתכוונת. הוא ידע את שתיהן על כל צדדיהן. הוא למד, חידש וחקר לא בעולם של רעיונות מופשטים, כי־אם בתוך שאון החיים והמונם. היה נוהג באורח־חיים צנועים ובנימוסים נאים שלא היה בהם משום גינונים חיצוניים. הוא עמד איתן על דעתו, דעת תורה, ולעת הצורך ניהל מאבק קשה על עקרונות. ואף שברוחו היה קנאי לעניני דת ומסורת, היתה בו מידת סבלנות והבנה לרוח זולתו, אף לרוח יריביו. והוא אמנם היה מקובל וחביב על כל שכבות העם, פרט לחסידים מספר שדגלו בחסידות גור.

ברם רבי משה לא היה רחוק מחסידות, וביחוד התיחס בהערצה לצדיקי החסידות שהיו גאונים בתורה. בהקדמה שבספרו הוא מספר, שעוד בימי חורפו זכה שהיה לו פתחון פה בפלפול של הלכה לפני גדולי ישראל כמו לפני רבן של ישראל הגאון רבי חיים הלברשטם הצדיק מצאנז, וגאוני ארץ אחרים, שדבריו מצאו חן בעיניהם ונתנו עליו מהודם. והגאון מצאנז הסמיכו בסמיכת חכמים בכתב־ידו, והרב שמר על כתב הסמיכה בגנזי אוצרו כעל אוצר רב־ערך. בקונטרס „פתח האוהל" (דרושי מעלות טובות) הוא מעיד על עצמו, כשנימה של יהירות מבצבצת מדבריו, שהוא זכה לחדש תורה, לבאר ולפרש, ליישב ולתרץ דברים תמוהים ונפלאים, בסברות עמוקות וחידושים נאים, שהרבה מהם עלו על שולחן מלכים (מאן מלכי רבנן) הגאונים מאורי הגולה, והסכימו לדבריו וחבבוהו ושיוו עליו הוד והדר בתור אדם המעלה, וזכה לרעות ביעקב ובישראל קרוב לארבעים שנה, וזכה להעמיד תלמידים מובהקים מורי־הוראה, רבנים ומחוקקים. ומתוך כך הגיע למסקנה להוציא את חידושי־תורתו בדפוס ולהפיצם בישראל.

בין הסיבות שהמריצוהו לגשת להדפסת ספרו הוא מונה את חידושי אביו בתורה. אביו היה בעל שלשלת־היוחסין, ולא פעם הוא מזכירו בדחילו־ורחימו בתואר „אאמו״ר הגאון הצדיק ז״ל״, ומפיו למד בנו רבי משה הרבה תורה. אביו למד ולימד כל ימיו תוך יסורים והיו לו בכתב חידושים על רוב סוגיות הש״ס ועל כמה הלכות מד׳ חלקי ש״ע, חידושים נפלאים ועמוקים, יקרים מפז ומפנינים שאפשר היה למלאות בהם כמה חיבורים. אך רבים מהם נגנבו ונאבדו ורבים מהם היו למאכולת אש בשריפה הגדולה שהתחוללה בוולברום בשלהי דקייטא תרס״ד, ומכל הכתבים הרבים ההם לא נשארו אלא גרגירים מעטים, שהכינם לדפוס בקונטרס מיוחד בשם „הלך דבש״ (דבש ר״ת דובריש בן שרה), המכיל את יתר הפליטה מחידושי אביו, שהם חידושים עמוקים על סוגיות הש״ס, ורק לעשות נחת רוח לנשמתו בעולם העליון ולקיים בו את המקרא „אגורה באהלך עולמים״.

הספר „אהל משה״ מכיל שלשה שערים: א. חידושי סוגיות הש״ס, ב. שאלות ותשובות להלכה ולמעשה, ג. דרושים, עם קונטרס „הלך דבש״ לאביו (פיוטרקוב, תרס״ח, 165+30 עמודים). בשער הספר באות הסכמות רבנים וצדיקים. רבי מרדכי׳לה הצדיק מטריסק, בעת ישיבתו בסטאשוב, מכנה את המחבר בתואר „גאון מפורסם, חסיד ועניו, בנן של קדושים״. רבי מאיר יחיאל הלוי הצדיק מאוסטרובצה כותב עליו „ידידי הרב הגאון חריף ובקי בוצינא קדישא שלשלת היוחסין״ ומעיד כי ראה בספר הרבה דברים טובים ונכוחים וישרים ואין צורך בהסכמה כשמחברו מפורסם לגדול. הגאון רבי אליהו חיים מייזל מלודז מעיד שהספר הוא מעשה ידי אמון פדגוג. הרב משה נחום ירושלימסקי מקילץ מעיד, שמצא בספר מטעמים להלכה כאשר אהב וגם חידושים ופלפולים מתוקים בשכל זך וישר לאמיתה של תורה וגם נאה דורש ונאה מקיים וראויים להעלותם על שולחן גדולים, ומוצא חובה להודיע את יקרת הספר. מלבד זה באות הסכמות של רבי ירחמיאל ישראל יצחק דנציגר הצדיק מאלכסנדר, רבי פנחס מנחם רוטנברג הרב מפילץ, רבי יצחק זליג מורגנשטרן הצדיק מסוקולוב, רבי אברהם מרדכי אלטר הצדיק מגור, בהערת המחבר שיש תחת ידו עוד מכתבים מגדולי הרבנים המרבים בשבח הספר, ורק בעקב תשישות כוחו והוצאות הדפוס, קשה לו להדפיס את כל דבריהם, ואתם הסליחה. הספר מהוה רק חלק ראשון, והוא מביע תקותו לסדר יתר החלקים ולהוציאם לאור. הספר הופיע בעזרה כספית מטעם נכד אחי המחבר הנגיד ר׳ דובריש וינברג, מדמבניק הסמוכה לקראקא והגביר החסיד ר׳ יעקב וודיסלבסקי מלודז.

בספרו לא שכח הרב הדגול לפתוח בכבוד אכסניא (ברכות סג, ב), בכבוד קהילת וולברום שבה כיהן ברבנות כמה עשרות שנים, ובהקדמה לספרו הוא משבח את קהילתו במלים דלהלן: „לכן אמרתי אאציל ברכה בתוך חבורי לאנשי עדתי שבחסד עליון הנני שוכן אצלם זה לי שנת השלשים וחמש פה קהילת קודש וולברום, ורוב חידושי־תורתי וכן דרושי אגדה נתחדשו לי פה. לכן יתברכו ממרומים בחיים נעימים ובשלות עולם לאורך ימים״. מברכה זו מבצבצת חיבתו האבהית לבני עדתו ותודתו על שאיפשרו לו לשבת במנוחה ולעסוק בתורה

ובחכמה. מאידך היתה גם גאות וולברום היהודית על רבה הגדול גדולה מאד. השפעתו הרוחנית של הרב על עדתו היתה רבה ובולטת ובגדלותו בתורה השתבחה העיר כולה. אמרותיו ודרשותיו בבית־הכנסת בראש־השנה לפני תקיעת שופר ודבריו שנאמרו בהזדמנויות אחרות השאירו רושם עמוק ועוררו רגשי כבוד ודרך־ארץ כלפיו במדה הגדולה ביותר. מלבד זה הצטיין בסגולה יקרה כיודע־נגן וכנעים־זמירות. קולו צלצל כקול הזמיר, ורק לפעמים רחוקות היה עובר לפני התיבה בבית־הכנסת. וחזקה היתה לו לעבור לפני התיבה בתפילת נעילה ביום־כפור, ומכל הקלויזים של החסידים היו נוהרים לשמוע את נועם תפילתו. בליל ראש־השנה היה משתפך בזמרת „לדוד מזמור", וגם אז היו באים מכל קצוי העיר לשמעו. הוא לא התפלל שחרית ומוספים בימים־הנוראים לפני התיבה.

הרב משה וינברג נפטר בוולברום כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, והשאיר אחריו משפחה ענפה. מלבד החלק הראשון מספרו שהופיע בדפוס, המשמש נופך חשוב בספרות השו"ת, נשארו ממנו כתבים רבים בחידושי תורה והלכה, שאבדו עם חורבן שואת הנאצים. בניו רבי יעקב־שלמה, רבי יצחק חנוך־הניך היו בעלי מוחות חריפים וגדולים בתורה. חתנו רבי אלימלך עבר לשבת בסוסנוביץ. בנותיו היו נשואות: לבן אחיו רבי דוד אבד"ק ראקוב, לרבי שלמה גולדקורן משידלובצה; לחריף בלמוד רבי יצחק אלימלך הכהן, ללמדן רבי שמחה־בונים בוניהרד (מנכדי רבי שמחה בונים הצדיק מפשיסחה) שישב בבנדין, למופלג בתורה ומשלשלת־היוחסין רבי יעקב־יצחק, לקרובו הגאון רבי אהרן אבד"ק ביינדזיוב.

ד) הדיין רבי הירש לייב כץ

לא נשארו לנו שמות הדיינים שקדמו בוולברום עד לתקופת רבנותו של הרב משה וינברג, ואין לנו כל ידיעות עליהם. לעומת זה ידוע לנו ששני דיינים היו עוזרים להרב רבי משה, אף הם למדנים מופלגים ומכובדים, שעזרו בעול הרבנות בעיר. האחד היה הדיין ומורה־הוראה רבי הירש לייב כץ מחסידי צאנז (גליציה), תלמיד־חכם מובהק שבא מארץ ליטה. הוא היה גר בבית צווייגנבוים והתפלל בבית־המדרש הקטן. קומתו היתה בינונית ובעל כתפיים רחבות ועינים יוקדות ושחורות. אך כולו היה מלא רוח ויזמה. הוא נחשב לזקן מנהיגיה הרוחניים של העיר, חוג דורשיו היה רחב. מכובד ויקר היה לרבים. בעצמו לא היה רגיש לכבוד שחילקו לו. הוא גם נזהר מעשות למען הרחבת השפעתו, ומכל שכן לגרום חו"ש לדחיקת רגלי אחרים. הוא לא חי בשלום עם הרב. לעומת זה היה מקבל את דורשיו בהבעת סבר הפנים המיוחדת לו בנימה הרצינית הטבועה בהם, כי הוא מכיר בחומרת הענין שעליו לפסוק. רבה היא האחריות וגם נקיפת המצפון, כי „שגיאות מי יבין"... אין הוא מתחמק מחובתו, שומע בעיון, שואל, חוקר ומדפדף בספרים. החלטתו שקולה היא תמיד, ברורה וקצרה. פסק־דינו אינו זקוק לפירושים הוא מילא תפקיד של רב ־ומורה־הוראה באזור ההשפעה שלו בעיר ובחוגים

הנוטים. אחריו בלילות ישב בבית המדרש ולמד עם תלמידים. בכלל היה מרבה בלילות החורף לשבת ליד התנור וללמוד. לא כל תלמיד נתקבל אצלו, ותלמידיו למדו אצלו בלי תשלום כסף. השיא בת אחת לגרשון צווייגנבוים, סוחר־ביצים גדול ויצואן לברלין, איש עשיר; בת שניה השיא ליחיאל פישל, עשיר וסוחר במנופקטורה. בעיר התהלכו אגדות על כשרונותיו ומוחו החריף. היו מספרים עליו, שבשעה שהגה אומר בתפילה „יהא שמיה רבא" היה רוטט מפחד וכל עצמותיו רעדו מהתרגשותו הרבה. רבי הירש לייב (צבי אריה) השתתף ביחד עם רב דמתא רבי משה בבירור שו"ת בעסק עגונה אחת (ראה „אהל משה" סימן יב, עמוד נב) ושמו חתום על גבית־עדות ביחד עם המו"ץ השני רבי דוב בריש במו"ה צבי הירש.

עצם הענין היה מסובך מאד ותבע התרכזות משפטית ותשומת־לב רבה. גם כאן אפשר לראות ענין רצח של יהודי מיהודי הסביבה, כי הרבה מכפרי סביבת וולברום היו מיושבים גם יהודים. וכך היתה עובדה: בכפר טשיטשחוביץ הסמוכה לוולברום גר איש יהודי בשם לייבוש בן מאיר, שהיה לו דין־ודברים עם נוצרי אחד מכפר הסמוך גזיגזיביץ, ובערכאות זכה לייבוש בדין. ימים אחדים אחר זה (יום א׳ ואתחנן ז׳ אב תרמ"ב) הלך לייבוש לכפרים הסמוכים למכור כדהכו יי"ש ולא חזר עוד לביתו, למחר שמעה בתו מפי הכפריים שאביה מת. האלמנה השתדלה אצל פקידי הכפר (ראש הכפר ועוזריו) וחיפשו בבית בעל־ריבו של היהודי, ומצאו שהכותל וגם ספסל קטן, היו מלוכלכים בדם. ראש הכפר לקח את שני בני הגוי לבית־הכלא, בלי לקחת את אביהם שראש הכפר ערב בעדו. בכל הסביבה היו מתלחשים שהגוי עם בניו נקמו מבעל־ריבם היהודי והרגוהו. היהודים תושבי הכפרים הסמוכים חיפשוהו תוך רצון להביאו לקבר ישראל במשך כמה שבועות ולא מצאוהו, עד שנלאו לחפשו. כששה שבועות אחרי מקרה הרצח, סיפר אחד ששמע מהגנן של הפריץ שהנרצח מונח במקום פלוני. כשנשאל, מהיכן יודע הגנן את מקומו, ענה, שלגנן היתה היכרות עם אחד מהרוצחים, ואחרי שהם נכלאו בכלא ביקר אצלם הגנן ושוחח עמהם והם הגידו לו מקום קבורת הנרצח. על סמך זה הלכו יהודי הכפרים בערב שבת (לפני הסליחות הראשונות) לחפשו במקום שנמסר בפי הגנן, חפרו שם ומצאו תחילה מכנסים בעפר, ובאחד הכיסים מצאו תעודת־זהות שהוצאה מטעם פקידות הכפר, וכן מצאו בכיס שמונה רו"כ וחמשה גדולים. אשת הנרצח הכירה את הכיס תוך סימן שהיה קרע סמוך למסגרת. המשיכו לחפש באותו מקום עד שמצאו את ההרוג. מקום הקבורה היה מקום בורות ושיחין בין סבכי יער, במרחק כשלשים אמה משביל קצר המוביל מחצר הכפר גזיגזיביץ לחצר הכפר גלאדיסלב (שני החצרות השתייכו לפריץ אחד), ובשביל זה לא הלכו אף פעם זולת הפריץ או מאנשיו שהיו רוכבים שם לפרקים. ביום השני אחרי השבת הגיעו חוקרי השלטון עם רופא ואחרי שבדקו את המת החלו בחקירת יריב הנרצח, והוא אמר להם שנכון שהמת הוא לייבוש, ושהוא לא הרגו אלא שני בניו שנקמו נקמתו והרגוהו. אחר זה הובא הנרצח לוולברום ונקבר בבית־העלמין. זהו תוכן המעשה. ואחר זה החלה פרשת גבית־העדות מפי יצחק בן אברהם מכפר גזיגזיביץ, זיינבל בן ראובן־איסר, גיס הנרצח, ליטמן

בן אברהם מכפר איוואנוביץ, משה בן יצחק גיסו של הנרצח מכפר איוואנוביץ. גבית־העדות נערכה בט״ו סיון תרמ״ד בוולברום. אחרי ארבעה שבועות בערך נעשתה גבית־עדות שניה מפי אותם היהודים יושבי הכפרים, בתוספת מרדכי־ליב בן אהרן מיהודי וולברום. פרטי המאורע היו דרושים לשם ברור עיגונה של האלמנה. כל פרטי הבירור נמצאים בתשובה שנדפסה בספרו של הרב המשתרעת על למעלה מי״א עמודים גדולים (כל עמוד בעל שתי עמודות), ומלבד הרב עם דייני המקום שתפסו מקום בראש החקירה התיעצו גם עם הגאון מפיוטרקוב בעל נפש־חיה. היה זה מאורע רב־ערך שהסעיר את קהילת וולברום זמן רב. הדיין רבי הירש־לייב ריכז כאן מאמצים רבים לשם בירור מקיף, ובשכלו החריף הפליא את החוקרים המשפטיים של השלטון שראו בו כח משפטי כביר שיש להתחשב בו.

רבי הירש לייב הגיע לשיבה מופלגת, והוא נפטר בן שמונים, סמוך למלחמת העולם הראשונה.

ה) הדיין רבי בריש גיטלר

דיין ומורה־הוראה שני שבעיר היה רבי בריש גיטלר, מילידי וולברום, למדן גדול, גבה־קומה יתמיר ורזה־גוף בעל זקן בינוני הגולש גלים על חזהו, ופיאותיו ארוכות ומטופחות, גר ברחוב אלגוטה בבית חיים־שמחה פולטורק, בקומה שניה, בדחן ופיקח, בעל מדות תרומיות ועדין נפש. כל תנועותיו הביעו חשיבות, כולו הדרת פנים ומבטו רחמים. האוכלוסיה היהודית העריצה את דיינה זה שלא הלך בגדולות ולא רדף אחרי הכבוד, אך היה חביב על ההמונים, והתקר־בותו להמוני העם: בעלי־מלאכה, פועלים חנוונים זעירים, מלמדים, קצבים ואחרים היתה נקיה משמץ חנופה או מרצון לקנות את הלבבות כדי לחזק את מעמדו בעיר. התקרבות זו נבעה ממניעי נפש עמוקים והומניים: רגש של אהבה, חמלה ורחמים היה ער בו תמיד — השתתפות בצער הסובלים, המקופחים ומחוסרי פרנסה, ותשוקה עזה להחיש להם עזרה, להקל על סבלם. כדיין היה מהמקילים בפסקי דינים והלכות בעניני בוררויות וסכסוכים בין יהודי ליהודי, חס על ממונם וסבלם של ישראל, ומהאי טעמא היה מקל תדיר בעניני טריפות, סירכות ועוד. רק לעתים רחוקות מאד הטריף בהמה דקה או עוף, כשלא מצא בפוסקים הראשו־נים והאחרונים שום ראיה לקולא. חסיד גור, היה מתפלל בבית־המדרש החדש שנים רבות, ת״ח גדול ומתמיד. לילות שלמים למד בבית־המדרש. הוא גם למד עם 5—6 בחורים וקבל תשלום, כי מצבו הכלכלי לא היה בטוב אף פעם. עניו וממעט בדיבור. אמרו עליו שהוא מבית הלל. רבים היו הפונים אליו בדיני־תורה ובוררות בעניני כספים ורכוש. אף הוא השתתף בחקירת המאורע של היתר עגונת הנרצח לייבוש בן מאיר, ושמו בא על החתום בגבית־העדות שגבו מפי יהודי הכפרים הסמוכים לוולברום. הוא נפטר כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה.

אחריו בא בנו ר׳ יעקב גיטלר (או בכינויו בפי אנשי העיר „ר׳ יוקל״) בשנת העשרים. הוא למד וגדל בבית־המדרש העירוני בוולברום ביחד עם הבחורים הלמדנים ר׳ אלתר־שמואל ולנר ואחיו ר׳ יעקב ולנר שהעריצוהו על תכונותיו

והתמדתו הגדולה בלמוד התורה, והוסמך להוראה על־ידי רב המקום רבי משה וינברג. הוא היה בקי עצום בש״ע וידע בעל־פה כל הלכות מליחה, שחיטה וכיוצא בהן, ונחשב לאחד מטובי המו״צים בוולברום. עניו גדול והצנע לכת. הוא הלך בדרכי אביו רבי בריש, שהעיד עליו שהוא ראוי לאיצטלא זו. אף בנו ר׳ יעקב היה שתקן. בדיני כשרות חיפש בהרבה מקורות להקל, ולא פעם חזר לעיין בכל המקורות ובדק את הפרטים עד שמצא את האפשרות להכשיר את הבהמה. אכן, הוא היה חס תמיד על ממונם של ישראל. הוא הצטיין במעלות גדולות ובמדות תרומיות היוצאות מגדר הרגיל. חכם גדול וירא־שמים. הוא עמד בחליפת מכתבים עם רבני ערים אחרות בהם דנו והתנצחו על נושאים הלכתיים ותלמודיים. היו אלה מכתבים של תלמידי־חכמים המנצחים זה את זה בהלכה. אך יחד עם זה היו חדורים רגשי־כבוד הדדיים. רחשי ידידות ורעות שררו בינו לבין חבריו הרבנים והמו״צים.

בנו רבי נטע היה גר באחרונה בסוסנוביץ. לבנו ר׳ יצחק נשאר שריד, הוא אברהם גיטלר היושב בתל־אביב.

ו) רבי שלמה-אליעזר זילברברג, הרב האחרון הי״ד

הרב האחרון מוולברום, הוא הרב רבי שלמה־אליעזר זילברברג, הוסמך להוראה מרבו רבי מאיר־יחיאל הלוי, הצדיק מאוסטרובצה, שהיה מתלמידיו ומחסידיו הנלהבים. כרבו היה אף הוא צם כמעט כל השבוע. יליד סטופניץ. רבנותו הראשונה היתה בסלופיה. הוא נתמנה לרב בוולברום במקום הרב משה וינברג אחרי פטירתו. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היה רבו מאוסטרובצה מבקר אצלו בוולברום, ובקורו זה היה לשיחת כל בני העיר שסובבוהו בהערצה כיאות לגאון וצדיק הדיר כמוהו. הזמנתו לכהן ברבנות בוולברום באה הודות לחברו בלמוד התורה צבי בידלובסקי שביחד למדו בישיבת רבי יצחק־אלחנן ספקטור מקובנה, ועם פטירת הרב הקודם הוסכם להזמין כממלא־מקום את הרב זילברברג. הוא היה נוסע לאסוף כספים להכנסת כלה עם הרב מפאצאנוב. הוא טרח הרבה להקמת ישיבה ללימוד תורה בוולברום, ואחרי שהדבר עלה בידו עמד הרב זילברברג בראשה כר״מ.

הרב זילברברג לא היה בדעתו בראשונה לעשות את תורתו קרדום, והוא ניסה כוחו במסחר, ורק אחרי שנכשל קבל עליו משרת רב בסביבת קילצה. לידתו בבית עשירים להורים מיוחסים חובבי תורה. בוולברום היה הרב גר בבית מיכאל פלדברג ברחוב שווינסקה, ואף שהיה תלמיד־חכם גדול, התנהג בחסידות, היה אוהב כל אדם. תמיד שפע חבה ואהדה, ויתור וסליחה, נזהר להוציא מפיו דבר העשוי לפגוע בכבודו של אדם. לא כל שכן שלא עשה דבר העלול לגרום נזק למישהו, וזאת לא מפני שחסר היה יצרי פעולה ומעשים, אלא מפני שבעומק נשמתו הוטבע יחס של קדושה לכל הנברא בצלם. זו הרגשת מוסר שרשית הבולמת כל הגבה שיש עמה, או שעלול להיות עמה מן הפגיעה. הוא היה פזרן גדול לעניני צדקה, לא תבע בעד דין־תורה, ורק אם נתנו לו קבל באהבה ובידידות.

לא הבדיל בין עני ועשיר, והיה מכבד עניים כעשירים. ביתו היה פתוח לרווחה, והיה מסור בלב ונפש לעניני קהילתו. הקהילה קבעה לו משכורת יפה ומכובדת. אך הוא הסתפק במיעוט. הוא התחבב מאד על כל בני העיר. הוא שבה לבבות בדברי התורה והחכמה שהשמיע בשבתות וברגלים, בנועם מדברותיו ובצורתו החיצונית, שהדרת קודש היתה נסוכה עליה. שמו נתפרסם כאחד מגדולי ההוראה המובהקים ורבים מרבני הסביבה פנו אליו בשאלותיהם בעניני דת ודין וביקשו תורה מפיו במשך ימי רבנותו עלה בידו להרים את קרן התורה בעיר ובסביבה. עם הקמת הישיבה לתורה הקדיש את כוחותיו כדי לטעת בלבות בני העיר אהבה לתורה ולישראל.

לציון מיוחד ראויים המאמצים שהקדיש לבנין מקוה חדישה, והסתפק במיעוט בפרנסת ביתו כדי שיוכל להשקיע כספו בהקמת המקוה. היה מתפלל בבית־הכנסת, ובימי החול החזיק בביתו מנין לתפילה. הוא היה „מתלמידיו של הלל", ותמיד מצא דברי זכות גם לקלים וריקנים. היה מתון, רחב־דעת ושאף לשלום. היה נוח לכל ומסביר פנים, ובצדק רכש לו חיבה מצד כל החוגים שבעיר על שכבותיהם ומעמדותיהם. רבים היו שוחרי ביתו, שהמה מרוב אדם שהיו יוצאים ונכנסים לתוכו, אנשי מסחר ועסקים שבאו לשאול בעצתו — הוא הבין גם בעסק ומסחר — אנשים שבאו להתדיין אצלו, וסתם אנשים שאהבו להכנס אליו לשם שיחה, הן בעניני תורה והן בהוויות העולם. הרבה אגדות התהלכו בקהל על מעללי החסד שלו, כי הוא היה מבעלי הצדקה הנסתרים. כל מר נפש מצא מקלט בביתו. הוא נספה בשואה יחד עם בני עדתו של וולברום, ובקומה זקופה הלך לקראת המות. נכדה אחת נשארה שריד ממשפחתו והיא נמצאת בישראל.

ב. צדיקים וחסידים

תנועת החסידות בפולין הקיפה המונים, הכתה שרשים בעומק והעפילה למרומים. צבור החסידים בוולברום מוכן היה לכל קרבן לשם קיום תורת חייו ומצוותיו למעשה בחיי יום יום. בוולברום היה ריכוז גדול של חסידים ואנשי מעשה שחוברו בהם דתיות עמוקה, מוסריות איתנה וחסידות שרשית. היו ביניהם טיפוסים מיוחדים, שכל אחד מהם היה בבחינת עולם קטן או ספר בפני עצמו: ענוי עולם ומצניעי לכת. וולברום יכלה להתפאר, שנושאי דברה של החסידות בעיר היו טיפוסי מקור. רבים היו החסידים שהיו גם למדנים ותלמידי־חכמים, בעלי חוש לבקורת וניתוח הגיוני. אנשי וולברום קבלו את החסידות בפשטות ובתמימות ומגשימים אותה באמונה.

וולברום היתה אחת העיירות הראשונות בפולין שאור החסידות חדר לתוכה וכבש הרבה לבבות וכוחות רעננים. כבר הזכרנו לעיל (בקורות היהודים בוול־ברום), ש„ועד ארבע ארצות" שישב בישיבותיו האחרונות לקיומו בפיליצה הקרובה לוולברום, תיכנן פעולה בהשפעת רבניו־חבריו נגד החסידות ולהוציא נגדה חרם, ועוד לפני שהספיק להתחיל בפעולה, ביטל הסיים הפולני אז את ועד־ארבע־ארצות וחבריו הרבנים והפרנסים נתפזרו. וכן הזכרנו את שמו של

רב אחד בעיר פיליצה הסמוכה, הוא ר׳ יוסף בר׳ משה ניימינץ, מחבר ספר „מעשה חשב״ (לבוב תקנ״ו) שחתם על החרם נגד החסידים בשנת תקמ״ו, הוא החרם שבו גזרו „לבל ירים איש את ידו מבני קהילתו לעשות לו מנין בפני עצמו, כדי להתפלל בתנועות שונות ובשריקות שפתים ובהכאת כף אל כף או להיות מרודים כשעירים, ונוע ינועו כשכור או לשנות איזה נוסחאות מנוסח התפילה אשר קבלנו מאבותינו הקדושים אשר המה בעבי האדמה והזקין בארץ שרשו״. לא ידוע אם רבי דוד הצדיק מלילוב היה מבקר בוולברום בדרכי מסעיו ללובלין כשם שהיה מבקר לעתים קרובות בפילץ הקהובה אצל ידידו וחברו ר׳ יענקל האופה שישב בכפר זוינוביץ ליד פילץ, ויהודי העיר היו מראים גבעה אחת במרחק מה מהכפר האמור שעל פסגתה היו מתייחדים תפופות רבי דוד הצדיק וידידו ר׳ יענקל האופה, וביום שחל בו ר״ח היו שניהם מטפסים בין משעוליה בצוותא כשבידי רבי דוד ור׳ יענקל ככר לחם ועורכים על צוק הפסגה „סעודת ראש חודש״. מאידך לא כל יהודי וולברום נצטרפו לחסידות, ותמיד נשארו בה בלתי־חסידים שהתיחסו לחסידות בכבוד.

החסידות בפולין היתה בדורותיה הראשונים ביחוד נחלתן של הקהילות הקטנות שרבניהן נאלצו מחמת דחקם הכלכלי לכוף את ראשם בפני צדיקי החסידים. חצרות הצדיקים בעיירות הקטנות שבפולין היו לדינסטיות ממלכתיות, שמחיצה הוקמה ביניהן לבין העולם החיצוני והמונים מלאי להט של אמונות צדיקים דבקו בהן. לעיירות אלה נמנתה גם וולברום, שחסידיה היו ברובם אנשי עמל ועבודה, בעלי־מלאכה, ומיעוטם חנוונים וסוחרים. תורה, עבודת ה׳ ומעשים טובים התאחדו בהם, ובערבים ובשבתות היו האנשים מתפשטים מהתעסקויותיהם החילוניות, ורוח של פשטות וחברות שררה ביניהם. חסידי וולברום שימשו מופת לערים אחרות שהתישבו בהם לשם סדור כלכלי. מן העיירה הזו דרך הכוכב רבי חיים שהביא והפיץ את שמחת החסידות בכל רחבי המדינה, וכל החסידים הנלהבים שהיו מלאים וגדושים בנגלה ובנסתר עזרו להפיץ את החסידות בין הלמדנים. אין לנו ידיעה מי היו החסידים הראשונים בוולברום ברם ידוע כי התפתחותה של וולברום כמקום תורה וחסידות החלה עוד בדור השני של חסידות פולין. אף וולברום נתברכה בשני בתי־אב של מפיצי החסידות, הלא המה: רבי חיים (שנקרא בשם ר׳ חיים וולברומר), ורבי יצחק־מנחם רוטנברג נצר מרבי מאיר׳ל הצדיק מאפטא ומרבי דוד הצדיק מלילוב. ועליהם ידובר במיוחד.

א) רבי חיים קמינסקי, רב וצדיק בוולברום

רבי חיים קמינסקי (תקל״ד־תרכ״ד) היה מתלמידי הצדיקים רבי אברהם־יהושע־השיל מאפטא ורבי מאיר׳ל מאפטא, והיה מבקר גם אצל רבי יעקב־יצחק „החוזה מלובלין״. אחרי שהוסמך להוראה הוזמן לכהן כרב בעיירה קמינסק, ומאז התחילה בחייו תקופה חדשה רבת־פעלים. הוא דאג הרבה להרמת קרן הרבנות בעיר וייחד מקום לעצמו בגדלותו התלמודית ובצדקתו הרבה. מלבד גדולתו בתורה קנה לו שם גם בנועם דבורו ובחינו האישי. ביתו היה בית ועד לחכמים, ורבני פולין בעברם את קמינסק היו מתאכסנים בביתו, והוא קיבל

את כולם בזרועות פתוחות. ולא רק את אנשי השם, אלא כל יהודי שנזדמן לביתו. שמעו הגיע לעיר וולברום שהיתה אז זקוקה לרב אישיות, אחרי שמכל הרבנים שפנו לשם לא נמצא אף אחד שהתאים לעיר שרוב בעלי־הבתים שבה היו תלמידי־חכמים ואנשי־תורה. אחרי דין־ודברים הסכים רבי חיים לכהן נוסף לקמינסק גם בוולברום כרב, והוא חילק את זמנו בין שתי העיירות.

נוסף לכהונתו בתור רב בוולברום באו והוסיפו לראשו את כתר הצדיקות, ורבים היו החסידים שבקשו קרבתו, הסתובבו סביבו וחלקו לו את הכבוד הראוי. הוא ריכז סביבו לומדים וחסידים וחיזקם ועודדם באמונה, ביראה ובבטחון. הוא היה אישיות סוערת ודינמית, פעל והפעיל את חסידיו ברוחו. רבה היתה פעולתו וגדולה היתה השפעתו בעיר ובסביבה. אכן לרבי חיים לא היה יחוס־אבות של צדיקים, בעוד שהיה לו יחוס של מורים־צדיקים, ובכוח זה פתח אפיקים רחבים לפעילותו, ובכח חיוניותו נמשכו לצבור הזה חסידים מקרוב ומרחוק, ונצטרפו אליו אף מתנגדים שרעננות דתית עמדה בהם. בוולברום עצמה נחשב כחלוץ צדיקי החסידות וממפלסי החסידות בוולברום ובסביבתה. ביתו שימש מפגש לחבריו בחסידות שהסתופפו אתו יחד בצד מייסדי החסידות בפולין ולמאות התלמידים שלמדו את תורת החסידות מפי גדולי הצדיקים בפולין, כמו „החוזה" מלובלין, רבי ישראל המגיד מקוזיניץ, הרב מאפטא ואחרים. וביניהם התנוססה דמותו של הצדיק העממי המופלא רבי דוד מלילוב, שנחשב אתו יחד לתלמידי וחסידי החוזה מלובלין, והלה אמר עליו בהזדמנות: לא לחינם קוראים לו „רבי חיים וולברומר", כי „לבו רם" (אותיות וולברום) למרום. שמו נתפרסם כאיש מופת אשר רוח אלהים בו וביתו הפך לאי של דמעות. כל עשוק ומר נפש שבסביבתו מצא בו משען ומוכי כאב לא נתנו מנוח לנפשו. והוא עמד לימין נדכאים כתובע נאמן, הטה שכמו לסבלם של אחרים והשתתף בצערם. כבעל רוח־הקודש עשה גדולות להמונים, וצדיקי דורו הביעו מורת רוחם על גילוי רוח־הקודש לעיני העם.

פרטי חייו לא ידועים לנו. לא היה יליד וולברום, ואין פרטים על עיר מולדתו, אף שידוע שהוא היה רב גם בעיר קמינסק. לעומת זה ידוע כי כל ימיו עסק בתורה ובמעשים טובים, ובני קהילתו הוקירו והעריצו את רבם, תלמיד־החכם וירא־שמים, שחרד בכל נימי נפשו לבני עדתו. דירתו בוולברום היתה חדר ומטבח. במטבחו היו מרגישים תמיד ריח טוב, מעין טעם גן־עדן, עד שנשי העיר היו הולכות לשם להריח את הריח הנעים. הוא היה עוזר הרבה למהגרים יהודים שרצו לעבור את הגבול לאוסטריה. בתקופת רוסיה הצארית נמצאה וולברום בתחום הגבול עם גליציה האוסטרית ויהודים מפלכי רוסיה הפנימיים בחפצם לעבור בחשאי את הגבול לגליציה היו באים לוולברום ומחכים עד עת מצוא לעבור את הגבול. רבי חיים היה מגלה להם ברוח־הקודש שבו באיזה ימים יותר נוח לעבור ובאיזה ימים לא כדאי לעבור את הגבול, ודבריו קלעו תמיד למטרה. לפרסומי ניסא מספרים יוצאי וולברום, שרבי חיים איחל חיים ארוכים לאלמנתו של הגביר רבי אברהם מרדכי ארליך מנכבדי העיר (מאה ועשרים שנים). כשהגיעה לזקנה מופלגת של קרוב למאה ועשר שנים הלכה לקברו של הצדיק והטיחה את בקשתה אליו להפסיק את אורך ימיה, אחרי שנמאס

לה כבר לחיות. וכה היו מתהלכים בעיר אגדות וספורים על ברכותיו ואיחוליו של הצדיק שנתקיימו במילואם.

בספרות החסידות מובאים ממנו דברי־תורה, בלי להרבות בשבחו, פרט לתוארו כאיש־המופת. ורק ההיסטוריונים הדתיים התעכבו עליו בספריהם. אהרן מרכוס, היהודי הגרמני מהמבורג שהפך לחסיד נלהב ולמעריצו של בעל „תפארת שלמה" מראדומסק, כותב עליו בספרו „החסידות", שר׳ חיים מוולברום היה מהצדיקים המפורסמים פחות. אך רוח הקודש היתה שרויה עליו בגלוי, ודבר זה לא הוזם גם בפי הפקפקנים היהירים ביותר. הוא נפטר בשנת תרכ"ב בגיל תשעים שנה והשאיר אחריו יראת רוממות מפני גדולי התורה גם בקרב פשוטי־עם מגושמים". ההיסטוריון החסידי צ. מ. רבינוביץ כותב עליו בספרו „רבי יעקב יצחק מפשיסחה": רבי חיים מוולברום היה אחד מבעלי המופת היותר גדולים שהיו בישראל, מתלמידיו של החוזה מלובלין ורבי מאיר׳ל מאפטא. שיטתו בחסידות באה לידי בטוי בספרו „זכרון חיים" (ורשה, תרמ"ג). בתורתו ובמעשיו הלך בדרך מוריו. תפקיד הצדיקים הוא לפי דעתו, „להמשיך חסדים מרובים ולבטל הדינין מעל ישראל" (פ׳ שמות). „צדיקים אמיתיים אינם נהנים מעוה"ז מאומה. אך כל תשוקתם ומגמתם היא רק תשועת ישראל בכלל ובפרט. וזהו תענוגם וטובתם בעוה"ז" (פ׳ יתרו), כי „אם ח"ו ישראל הם בדוחק ועוני, אז אינם יכולים לעבוד את ה׳ כראוי ולעסוק בתורה ומצווה" (פ׳ האזינו).

רבי חיים נחשב לאחד מזקני צדיקיה של חסידות פולין, והיה לפנינת היופי במכלול הקיבוץ של בני וולברום. הוא לא השאיר אחריו זרע, כי חשוך בנים היה, ואחרי פטירתו נשאר בעיר חלל ריק זמן רב, ללא צדיק־מדריך. יהודי וולברום התגאו בצדיקם ורבם זה, ושמו נישא בפי יוצאי וולברום בישראל ובגולה עד היום, ובשיחת בני העיר עליו מודגשת ההוקרה שבכינוי „רבי חיים וולברומר" ויראת־הכבוד העמוקה שהוגים לאישיות מופלאה זו, שמקומה בשורה הראשונה של צדיקי דורו. על שמו של הצדיק נוהגים להשמיט שם המשפחה. השם „רבי חיים" בלבד מספיק, שצלצולו היה מעורר תגובת זעזוע של יראת־הכבוד, ואף חרדה קדושה בלב כל שומעיו. הוא היה המשפיע על חיי עירו ואף הרחק מחוץ לתחומי עירו, ועל כסא צדיקותו הגיע לזקנה מופלגת. בימי שירותו בקודש בוולברום כרב וצדיק במשך שנים ארוכות ופוריות כתב הרבה דברי תורה, ורק 19 שנה אחרי פטירתו הופיע ממנו ספר „זכרון חיים", לקוטים על התורה באורח החסידים, שנדפס בוורשה (תרמ"ג, 96 עמודים) עם מבוא גדול.

בראש הספר באה הסכמת הרב הנודע רבי חיים־אלעזר וואכס אב"ד בקאליש ואחר בפיוטרקוב, שנענה לפנית חסידי רבי חיים שהסתופפו בצלו בחייו, והוא מתארו בתואר „הרב המה"ג בצ"ק חו"פ אור ישראל וקדושו, אשר רבים שתו בצמא דברי קדשו בעודו בחיים חיותו, וגם עתה רבים נכספו לשמוע דברי אלקים חיים מפי הארי החי, וצדיקים במיתתם נקראים חיים ויתאוו לשמוע דבריו הקדושים וגם הרב המחבר הקדוש טרם עלתה נשמתו הקדושה השמימה ביקש מתלמידיו להביא דבריו הקדושים על מכבש הדפוס, ובעט ברזל בציר לעד יחצבון. והנה קם הרבני המופלג הנגיד איש תם וישר רבי אליהו שויאטלי להקים רצון המחבר הקדוש ולהיות לו לזכר עולם, ושלח לי החיבור

הנ״ל בידי מופלג יקר ושליח נאמן בשליחותו רבי משה גליצנשטיין וביקש ממני לתת הסכמתי להדפסת הספר, ואני ממלא בזה את רצונו למען כבוד המחבר להעיר ולעורר לבות בני ישראל לקנות את הספר היקר הזה המלא יראת ה׳ והיה פריו למאכל ועליתו לתרופה״. ההסכמה נושאת את התאריך: כ״ד ניסן תרל״ה.

בהקדמה מסופר, שרבי חיים ביקש בעודו בחיים מהעומדים לפניו למלאות רצונו וחפץ לבו להדפיס את הספר בקראו לו „זכרון חיים״ כמשמעו, כי בנים לא היו לו, לא נין ולא נכד, ומיראתו פן ישכח שמו וזכרו לעולמים. אכן הספר אינו אלא חלק קטן ומעט הכמות שנשאר מרובי תורתו בנגלות ובנסתרות, והוא שמר על כתביו כעל בבת עינו ודאגתו היתה לבל ישכח שמו והנה אחרי פטירתו של הצדיק איש לא בא לקיים את דברי־צוואתו ולהכניס עצמו בעול ההדפסה, עד שנתעורר הנגיד רבי אליהו שוויאטלי מזאלושיץ והזיל מכיסו סכום כסף מסויים שהיה בו כדי להדפיס את הספר. רבנים ולמדנים מוצאים בספר פניני־תורה רבים ומראים על כוחו של המחבר בידיעת התורה.

בסוף הספר צורפה רשימה של שמות חותמים על הספר לפי ערים שונות. ביניהן מתנוסס שם העיר וולברום. כעת, אחרי חורבן מלחמת־השואה הנאצית־גרמנית, כשוולברום היהודית אינה קיימת עוד, כדאי להביא בזה את רשימת שמות יהודי וולברום מאלה שמצאו לנכון לחתום על ספר חסידי ולהנציח אותם בספר־הזכרון. רשימה זו מראה לנו גם מי היו מיהודי העיר שהשתתפו בביצוע שאיפת המחבר ושהיו קרובים לספר החסידי. וכן נראים לנו פני יהדות העיר באותה תקופה. השמות באים בזה לפי א״ב של שמות המשפחה:

אלטמן יחיאל, ארליך אברהם מרדכי, אפצר בריל, אלמר אברהם אבא, אסטרייך אלחנן, אפשטין ליבוש יוסף, ארליך הנדיל, אפלבוים פלטיאל, **ב**רוקנר בר, ברוקנר מאיר, ברוקנר אליעזר ליבר, בריינר נחום, בורנשטיין אלתר חיים, בהמהרציג משה, **ג**וטליב ישבר אלחנן, גולדבבג דוד ליבוש, גלדברד נחום, גרינוולד חיים דוד, **ד**נציגר חיים אהרן, דנציגר יצחק דוד, **ה**ברפלד לוי, **ו**ינברג משה הרב אב״ד, וולהנדלר קלמן, וולהנדלר אביגדור צבי, וולנר חיים שלמה, וויינברגר יצחק, וולהנדלר אביגדור בר״ז, וולנר שמשון, וויינדלינג עקיבא, וייסבקר אברהם פייבל, ויינשטוק ישראל, ויינשטיין אברהם, **ז**לינגר ראובן חיים, זיסקינד משה, זילברברג משה צבי, זילברשטיין שמואל, זילברברג יודל, **ט**ווארדוביץ אבוש, טווארדוביץ טוביה, **י**נובסקי אברהם משה, **ל**וויט יצחק, לובלינג מיכאל, **מ**ייטלס שמואל זנביל, מייטלס בר, מנטליק מוטל, מייטלס חיים משה, מיירין נתן, מייטלס יעקל, מונטשניק חיים, מייטלס שמואל בר״ז, **נ**רציס משה, נרציס אבא, נרציס אליעזר, נונברגר מרדכי ליב, נונברגר יעקל, נונברגר דוד, **ס**פיר ראובן דוד, **פ**וטאש מרדכי, פוטאש יוסף בר, פרייברגר יקותיאל, פרלגריכט שמואל ליב, פרלגריכט מרדכי, פולטוראק בר, פולטוראק מרדכי יואב, **צ**ימרמן יעקב, צימבאליסט שמעון, צ׳יפלסקי נטע, ציגלר שמואל ליב, ציגלה ישראל, ציגלר אברהם דוד, **ק**יווקוביץ ברוך, קורנברזיט חיים, קיווקוביץ שמעון, קורצפלד אברהם, קליינברג יצחק, **ר**ויטנגראנד ישעיה, רוטנר חיים לייב, רוזמרין עזריאל יוסף, רוזמרין נטע, רינסקי חיים דוד, רוזמרין

מרדכי הירש, רוזמרין משה מאיר, רויכר יוסף, שריברנה ליבוש, שטרן יחיאל חיים, שטרן משה יחיאל, שפרינגר יוסף, שטארק דוד, שניצר יצחק איצק.

רבי חיים היה בית־אב ראשון בצדיקות וולברום, ואחרי פטירתו בשנת תרכ״ד לא היה לו המשך, מחוסר זרע ויורש. על קברו בבית העלמין הישן הקימו אוהל. רבי מיכאל לובלינג, מחסידיו, קיבל ממנו מתנה בצורת מקטרת שהיה מעשן ממנה רק בימי חג. לימי חול היו לו עוד שתי מקטרות. לעומת זה קם אחר זה בוולברום בית־אבות שני, שלא היה חדש בעולם החסידות בפולין כי אם המשך.

ב) שושלת־נצר של משפחת הרוטנברגים בוולברום

א. רבי יצחק־מנחם, מייסד השושלת בוולברום

רבי יצחק־מנחם הגדול היה בן רבי פנחס, בנו של רבי מאיר׳ל הצדיק מאפטא. רבי מאיר׳ל נחשב לגדול תלמידיו של ה„חוזה מלובלין״ ויורשו המוכתר כאדמו״ר בפולין, רב בסטופניץ ובאפטא, גדול בתורה הנגלית ובנסתר, שהשאיר אחריו ספר „אור לשמים״, נפטר בכ״ה בתמוז תקצ״א. בנו רבי פנחס, חתן רבי חיים יעקב מדוקלא, מחותנו של ה„אוהב ישראל״ מאפטא, קיבל עוד מה„חוזה״ שהכתירו כאדמו״ר והוא מילא את מקום אביו. הוא נפטר בשנת תקצ״ז. הוא ניהל את עדתו באפטא ונהרו אליו אלפים מחסידי אביו.

בנו רבי יצחק־מנחם לא יכול היה לשבת באפט, כי אחיו רבי מאיר׳ל השני ירש את כסא הצדיקות אחרי אביו. הוא נשא לאשה את גולדה־אסתר, בת הצדיק רבי משה מלילוב (בנו של הצדיק העממי הנודע רבי דוד מלילוב), הוא רבי משה שעלה לעת זקנתו לארץ־הקודש עם בניו רבי יצחק־דוד ואלעזר־מנחם ומנוחתו כבוד בירושלים ליד קברו של זכריה הנביא בהר־הזיתים ונפטר שם בשנת תר״י, ביום י״ג בטבת. רבי יצחק־מנחם ואשתו גולדה־אסתר אכלו מזונות על שולחן אביהם רבי משה עד יום עזבו את פולין בנסעו לארץ־ישראל בשנת תר״ט. על הרבנית הצדקת גולדה־אסתר מסופר, ששנים רבות אחרי נשואיה לא ילדה בנים, ועל פניתה לאביה הצדיק אמר לה שאין בכוחו לעזור לה, ועליה לפנות לצדיק רבי בר מראדושיץ (בכינויו „הסבא הקדוש״). היא נסעה בלוית חמותה לראדושיץ, נכנסה לסבא הקדוש ותינה לפניו את כאבה שאין לה ולד. הצדיק תפס כסא כאילו התכוון לזרקו עליה ופרץ בשטף גינויים כלפיה: צאי מכאן, חצופה. הסתלקי ואל תטמאי חדרי״. חמותה הבינה כי אין הדברים פשוטים כל עיקר, והיא מיהרה להיכנס בגפה ל„סבא״ הקדוש ולקבל מפיו הסבר על דבריו הקשים שהטיח בפני כלתה, אשה צנועה וכשרה. מיד בהכנסה קידמה ה„סבא״ בסבר־פנים: התבשרי במזל־טוב. כלתך נושעה. רק באורח זה יכלה ישועתה לבוא״. לאחר מכן נכנסה הרבנית גולדה־אסתר, ואף היא נתקבלה במאור־פנים וה„סבא״ הבטיחה כי תלד בן־זכר שיהיה גדול בישראל. ברכתו נתקיימה ובמלואת הימים ילדה את רבי אלתר מאיר דוד הלוי. מקודם קראו לו מאיר דוד, מאיר — על שם סבו הגדול מאפטא, ודוד — על שם סבו הגדול

רבי דוד מלילוב. אחר כך, לרגל מחלה בשנות נעוריו, הוסיפו על שמו את השם אלתר כסגולה לאריכת ימים, ונקרא בעולם בשם רבי אלתר.

רבי יצחק־מנחם נשאר עוד כמה שנים אחרי נסיעת חותנו רבי משה בלילוב, ובגלל סיבות בלתי ידועות הרחיק מעירו ובחר לשבתו את העיר וולברום, ומשנת תקצ״ז המשיך שם בצדיקות כנצר מרבי מאיר׳ל הגדול מאפטא, והיה קדוש ונערץ בעיני האוכלוסיה היהודית בוולברום. אנשי העיר זוכרים שהיתה לו כרכרה רתומה לארבעה סוסים שבה היה הצדיק מטייל להנאתו כאצילי הפולנים במסעיו. ואף דבר זה עורר יראת־כבוד אליו, כי תוארו היה כפני מלאך. הוא לא הצליח למשוך אליו עדת חסידים גדולה לוולברום, כי לא ידע כראוי את סוד הארגון. הוא נפטר בכ״ה (או כ׳) אדר תרל״ד, ומנוחתו כבוד בבית־העלמין הישן בוולברום, ועל קברו הקימו מצבה מפוארת עם אוהל צדיקים ורבים היו מתפללים על קברו ביום זכרון פטירתו.

ב. רבי אלתר מאיר דוד רוטנברג הצדיק מוולברום

רבי אלתר מאיר דוד רוטנברג, בן רבי יצחק־מנחם, נולד בלילוב בשנת תר״ז, והיה בן יחיד להוריו. כשהגיע לפרקו נשא לאשה את בת רבי משה רוקח הצדיק מקארוב בן רבי שלום מייסד בית בלז. הוא ירש חסידים מאביו וגם מסבו מלילוב, והיו לו בתי־חסידים (קלויזים) בערים ועיירות: בנדין, סוסנוביץ, טשילאדז, זבירצה, צ׳נסטחוב, דומברובה, אולקוש, מיחוב, חשני־צה, וודיסלב, שציקוצין, ז׳רנובצה, סלאבקוב, פילץ, סנדישוב, קילצה, ורשה, לודז ועוד. הוא חונן בכשרון ארגוני וידע להרחיב את תחומי שושלתו בוולברום. הוא ישב בוולברום בבית מורשת אביו הצדיק שהרחיבו יותר במשך הזמן, ובו בית־מדרש גדול ועזרת־נשים. אשתו שרה היתה מבני משפחתו, כי אף היא היתה מנכדי רבי דוד הצדיק מלילוב. וכן בא בקשרי חיתון עם גדולי הצדיקים בדורו.

גם לאחר שהוכתר לצדיק לא פסק להיות חסיד של צדיקים אחרים. הוא שירת את החסידות לא רק במקום שבתו בוולברום, אלא היה חוזר על פני ישובים שונים והפיץ את תורת החסידות בין המוני ישראל. לא היה רבי מצדיקי דורו שלא נסע אליהם, ועד ליומו האחרון לא פסק לחפש צדיק חדש כדי לקשור עמו חבלי ידידות. אפשר לומר עליו, שלא הניח צדיק בימיו שלא הכירו או שלא נסע אליו. דבר זה לא מנע בעדו להרבות מספר חסידיו ומעריציו, אף כי כל נסיעה מנסיעותיו היתה קשורה בימיו בבזבוז זמן וממון. ועל הכל העריץ מאד את רבי חיים הצדיק מצאנז, שהתחיל לנסוע אליו בהיותו בן י״ט, והלה השיב לו אהבה וכיבדו מאד והושיבו לידו בראש השולחן, אף שהיה עוד צעיר לימים. כשנפטר רבו מצאנז היה רבי אלתר בן כ״ט שנים וכבר יצאו לו מוניטין כרבי מפורסם. בהגיעו לצאנז היה עומד לפני הצדיק כתלמיד קטן המשמש את רבו. אחר פטירת רבו זה היה נוסע לרבי אברהם „המגיד מטריסק״ (בן רבי מרדכי׳לה המגיד הגדול מצ׳רנובל) למרות המרחק הרב. וכן היה נוסע ל„היהודי הטוב״ מניישטאט (בן רבי קלונימוס בעל „מאור ושמש״ מקראקא), לרבי נתן־דוד

רבינוביץ משידלובצה (נכד „היהודי הקדוש" מפשיסחה), לרבי יהושע הצדיק מבלז. ובעזבונו נשארו מכתבים רבים שקבל מהצדיק מצאנז שכיבדו בתוארי־כבוד ושבחים בעלי ערך.

רבי אלתר היה בעל הדרת־פנים ועטור זקן רחב ועיניו הפקחות הפיקו טוב. אחרי שהרחיב את חצרו וביתו עם בית־התפילה שבו היה מתפלל במשך כל השנה היו נוהרים אליו חסידים מכל הסביבה לשבתות וחגים. גם בעיר וולברום היה מקובל על חלק גדול מאנשי העיר שהיו באים להתפלל אצלו או לשמוע את נגינתו הערבה. בחג השבועות ובראש־השנה הצטופפו בחצרו כ־300 חסידים מחוץ לעיר, מלבד אלה שהיו מבקרים אצלו בימי שבת וחול, כי הוא היה נודע כצדיק וחסיד מופלא, ובילו אצלו בתורה ובעבודה, כי היה בר־אוריין, ודברי תורתו הוכיחו גם פקחות מרובה. תמיד אפשר היה לראות אצלו חסידים מערי־השדה, מהם שהיו שרים נגונים מחצרות שונים. ביחוד רב היה מספרם בימים הנוראים, שאז היו תפוסים כל המקומות בבית־המדרש, ורבים היו שעמדו בתפילה בחוץ, על הדשא ובשדה הפתוח שליד הבית. עבודתו היתה שלובה תפילה וזמרה גם יחד והשאירה רושם עצום על כל שומעיו.

הרבי היה עובר בימים־הנוראים לפני התיבה רק בתפילת נעילה בלבד, ובקולו הרועם היה מטיל אימה ופחד על קהל שומעיו. ואילו בניו היו מתפללים מוספים, פעם ר' יוסף ופעם ר' יצחק־מנדל. שלשה בנים היו לו לרבי: שלום, יוסף ויצחק־מנדל וכולם היו בעלי כשרון לזמרה ולתפילה. פסוקי־דזמרא בימים הנוראים נחשבו לחזקה לר' חיים נונברג מחסידיו. הרבי היה מקבל פעמים רבות את פני שבת המלכה. הנעימות המסורתיות מאבותיו הצדיקים שהיו שגורות בפיו הוסיפו על הקדושה ויראת הרוממות ששררו בבית־תפילתו. לפעמים היה עובר לפני התיבה במוספים בימים־הנוראים בבית־המדרש העירוני לפי בקשת הגבאים ופרנסי העיר. מנהגו היה לקדש בליל שבת בחורף בשעה 7, בקיץ — בשעה 9. בבוקר החלה התפילה בשעה 9 ונמשכה עד 12—1. בראש־השנה נמשכה התפילה עד 5 בערב, ומיד עם גמר המוסף נגשו להתפלל תפילת מנחה. שני גבאים היו לו. הגבאי הראשי חיים־מלך ידע גם לשיר ולשמח, ואוצר נגוניו היה ניכר. וביחוד היה כוחו גדול בליל פורים בבידוח הדעת לפני השולחן.

בני וולברום יודעים לספר על רבי אלתר מופתים רבים, כי היה בעל מופת, והאמינו בו גם נוצרים מתושבי העיר. החסידים מיוצאי וולברום היושבים בישראל מעידים, שהמופתים היו עובדות שאירעו ושאין לפקפק באמיתותם. הנה פרצה שריפה בעיר, שמחציתה היתה אז למאכולת האש. שלהבות האש הגיעו לשוק ונכנסו גם לרחוב פיליצה. הרבי ובניו יצאו, הסתכלו בלשונות האש. הרבי הוציא מטפחת מכיסו, נפנף בה הנה והנה לצד הרוח, ומיד פנתה הרוח לצד אחד. השריפה פסקה במרחק בתים אחדים לפני בית מושב הרבי. בליל שביעי של פסח, שאז עברו בני ישראל בחרבה את ים־סוף, היו החסידים מוריקים מים מהבאר שבחצר הרבי, והחסידים רקדו מסביב למים, והשמחה גדלה מאד. משל כאילו בעצמם היו עוברים בחרבה. כימים־הנוראים היתה התפילה בבית־תפילתו גדושה נגונים ונעימות חדשים וישנים, והמאזינים הוציאו לו

מוניטין. החסידים הזקנים שהכירוהו מקרוב ונהנו מזיוו נישאים בלבם את זכרו כקנין יקר. הוא היה מעורב בין הבריות ולא הסתגר בארבע אמותיו.

רבי אלתר נפטר אחרי מחלה קשה וממושכת בכ"ז באדר תרע"א זקן ושבע ימים ומנוחתו כבוד באוהל אביו בבית־העלמין בוולברום. הוא השאיר אחריו ארבעה בנים וחמש בנות שלוקחו אחר כבוד לבתי צדיקים ותיקים. הבת דבורה נישאה לר' שלום רוקח ממשפחת הצדיקים מבלז, שכיהן כרבי בוולברום. בת שניה נישאה לר' אהרן הלברשטאם אב"ד בביליץ־ביאלה בגליציה, שהיה רב גדול וחריף בכל מקצועות התורה, מבני בניו של רבי חיים הצדיק מצאנז, ואחד מבניו נמלט מגיא ההריגה בשנות השואה הנאצית בפולין והגיע לניו־יורק ושם הוציא בדפוס כמה ספרים של אביו. בת שלישית נישאה לרבי בנימין גוטשאל מראדושיץ, בן רבי אשר אנשיל גוטשאל מלודז, חתן רבי הלל מראדושיץ, נכדו של ה„סבא הקדוש" משם, ועליו סיפרו שישב ימים ולילות והגה בתורה, הקים בנין בראדושיץ ובו בית־מדרש גדול, וחסידים רבים הסתופפו בצלו. כשאר צדיקי ראדושיץ הרבה בסיגופים ובצומות, בהיותו עטוף כל היום בטליתו ובתפיליו, ורק למעריב פשטם וטעם מעט אוכל, כדי להמשיך בצום ביום המחרת. היה מנגן נפלא ובעל־תפילה מקובל. בעיקר היתה מפורסמת הדלקת נר־חנוכה שארכה אצלו כמה שעות. הוא הרבה לבקר בעיירות שבהן ישבו חסידיו. נרצח בשואה. בת רביעית נישאה לרבי יצחק גליקמן (שם משפחתו היה רובין, בן אחר בן לרבי ישעיה רובין אב"ד רופשיץ, ממלא מקום חותנו רבי נפתלי הצדיק הנודע מרופשיץ), עילוי מופלא שבעודו בן י"ד היה כל הש"ס שגור בפיו ובשעתו הרעיש את העולם היהודי בחריפותו, חכמתו וצדקתו, ובשנת תרנ"ט נתמנה לרב בסוסנוביץ, ושם נפטר בשנת תר"ץ, ובמקומו כא רבי יהושע בנו שהמשיך כהונתו עד ז' באלול תש"ג ואז גורש יחד עם בני־ביתו וחותנו הצדיק רבי יהושע־השיל הורביץ־שטרנפלד מחנטשין־אולקוש, שהיה זקן צדיקי פולין — לאושוויץ, ונשארו בחיים שני בנים היושבים בניו־יורק.

בנו הבכור של רבי אלתר, רבי שלום (אברהם שלום פנחס), כיהן באד־מו"רות תחילה בזבירצה, ומשם עבר לצ'נסטחוב, ואחריו המשיך בנו רבי יעקב־יצחק אלחנן בצ'נסטחוב, שהתפרסם בהתמדתו הגדולה, וממש „פומיה לא פטיק מגירסא". הצעיר בבנים, רבי־יצחק־מנדל, תקע אהלו בבנדין וישב שם משנת תרע"א ונתפרסם בשם „הרבי משיניבה" על שביתו היה קרוב לפסי הרכבת (באידית „שינעס"). רבי שלום הלוי ישב בצדיקות משנת תרע"א אחרי פטירת אביו רבי אלתר — בעיר אפטא, עיר המקור של צדיקותו. עם מלחמת השואה הוכחדה דינסטיה זו אחרי שהתקיימה במשך כמה דורות, ורק מעטים ניצלו וחיים בישראל ובאמריקה.

ג. רבי יוסף נתן הלוי רוטנברג

על כסאו של רבי אלתר בוולברום ישב בנו השני רבי יוסף נתן הלוי משנת תרע"א, שהיה מתמיד גדול בתורה, והמשיך במסורת אביו וניהל את חצרו ביד רחבה. חסידיו התרבו אחרי שגם האוכלוסיה היהודית בעיר גדלה.

לפי יזמתו הוקמה מקהלה שבה השתתפו חסידים צעירים, ביניהם היו איסר ודוד פולטוראק, מרדכי נייברג ואחרים. בפורים היו מציגים את „מכירת יוסף” ואת „אחשורוש”, וכל בני העיר, מנער ועד זקן, היו באים לחצר רבי יוסף־נתן לחזות ולשמוח ביחד בשמחת פורים.

רבי יוסף־נתן היה חשוך בנים. אשתו הרבנית צפורה היתה דמות אצילית בעיר, וכולם חלקו לה כבוד. הופעתה היתה מעוררת כבוד והערצה. הם גידלו להם בן מאומץ, יעקב־משה־לה, שנמצא בארצות־הברית. רבי יוסף־נתן לא האריך ימים ונפטר בכ"ד בכסליו תרע"ה (בימי מלחמת העולם הראשונה), בלי להשאיר אחריו זרע. מילא את מקומו גיסו רבי שלום רוקח שניהל את הצדיקות בוולברום עד פרוץ מלחמת השואה של הנאצים הגרמנים. הוא נספה בסנדומיר, שם חשב למצוא מפלט. אחת מבנותיו של רבי שלום היתה נשואה למנשה פרנקל איש וולברום, שניהם ושני ילדיהם ניספו בשואה. אחד מבניו של רבי שלום, משה רוקח, הצליח לצאת את וולברום עוד לפני בוא השואה והוא יושב בהרצליה. שושלת משפחת רוטנברג התקיימה בוולברום במשך כמה דורות, ואף הוציאה מתוכה ענפים לערים שונות.

ההתעוררות החסידית והשפעת ה„חבריה” וצדיקי עולם שהסתופפו בחצ־רות ערי פולין השרו על יהודי העיר וסביבתה את הלהט החסידי, שהיה מוצא את ביטויו גם ב„שטיבלך” של חסידי גור, רדומסק, אלכסנדר, חנצ'ין, קרימולוב, פינטשוב, גרודזיסק, קוצק ועוד, והזוהר הרב ששפע מהדביקות החסידית וההתלה־בות היה ניכר בעת שהאדמו"רים השונים היו מבקרים בוולברום בהזדמנויות שונות שהיו עורכים בה את „שולחנותיהם” בלילי־שבת ובמוצאיה. תנועת המשכילים לא הכתה אז שרשים עמוקים בהווי החיים בעיר, שהיו טבועים בחותם החסידות.

מ. ש. גשורי

לפלגות החסידים בוולברום

א. ה„שטיבל” במקום בית־הכנסת

הקלויז או ה„שטיבל” החסידי היה חידוש גדול בחיי היהדות החסידית. עד אז התרכזו כל החיים הדתיים בבית־הכנסת או בבית־המדרש, והישיבה — שהיה מקום אולפן לתורה ומפרשיה — באה להוסיף עליהם ולבצר עמדתה בישוב היהודי. בית־הכנסת בא במקום המקדש שחרב, ולכן נקרא „מקדש מעט”. ובאו החסידים והוסיפו עליו את ה„שטיבל” שנודע לו ערך מכריע בעיצוב דמותה של החסידות. ויש להבחין בין בית־כנסת לקלויז. הראשון היה יחידי כמעט בכל עיר ועיירה. לא כן השטיבל ששימש מונח כללי לבית־תפילה חסידי, בעוד

שכל שושילתות הצדיקים נתחלקו לקלויזים. חלוקת החסידים לבתי־צדיקים — שושילתות או דינסטיות — ברכה היתה בה שבאה להוסיף נופך מבע, הלך־רוח או סגנון על התנועה המשותפת והמאמץ המלוכד של החסידות בכללותה. רק לשם מטרה כזו רשאים אנו לא רק לבלי לטשטש את השוני והפירוד שבין הקלויזים אלא אף להדגישם ולהבליטם. בזה אנו מעשירים את צבעי הקשת של מקהלת החסידות ומפרים את שטח המחשבה, החושים וארחות־החיים של החברה ומנצלים סגולות ונטיות, שיתכן והיו הולכות לאיבוד, אילו היינו גוזרים צורות־חיים הומוגניות וחד־משמעותיות בחסידות.

החסידות הכתה שרשים עמוקים בוולברום שהיתה לה למעוז, וחסידיה התרכזו מסביב לבתי־התפילה השונים שמספרם לא היה שוה תמיד בדורות השונים לקיום החסידות, ובהם נתכנסו פזורי ישראל לשפוך שיח לפני בוראם ותפילות ישראל הפיחו תקוה בלבם וחזקו רצונם להמשיך בשרשרת הדורות. ומכל הקלויזים והשטיבלך עונה בנשמותינו נגינתם של שליחי־צבור, חזנים ובעלי־תפילה שקולם ערב ופרקם נאה ומעורבין עם הבריות, ומהדרת תפילתן של עדות קדושות המצפות לגאולה, של קהל מגוון, שהקטן שבו מלא מצוות כרמון והפחות שבהם היה נעלה במדות. וכולם היו איתנים באמונתם, מסורים לתורה ולקדשי עם ישראל. וולברום היהודית היתה רובה ככולה חסידית שתפילה היתה „נוסח ספרד״, ואף רבני העיר ודייניה היו חסידים מובהקים והיו מתפללים בקלויזי החסידים.

החסידות התקיימה למעשה בוולברום מאז יסוד החסידות בפולין בידי „החוזה״ מלובלין והמגיד מקוזיניץ, ובין תלמידיהם וחסידיהם נמצאו גם מחסידי וולברום, חסידים אלמונים, שלא נפחדו מאיומי הרבנים המתנגדים שנמצאו בכל מקום (ובפילץ הקרובה נמצא רב אחד נודע שלא היסס לחתום על ה„חרם״ נגד החסידות), אלא הצטרפו למנהיגי החסידות ועסקניה ונלחמו לצדם. אז, בתקופת כניסתה של החסידות לפולין, דרוש היה אומץ רב כדי להתנגד לשלטון הרבנים והמתנגדים בפולין שלא קבלו את החסידות בזרועות פתוחות. ולא עבר זמן רב ובוולברום ישב הצדיק רבי חיים, מחסידי החוזה מלובלין והרב מאפטא, והרבה לעשות נפשות לחסידות בעיר ובסביבה ביחד עם רבי דוד הצדיק מלילוב, והוא הצליח לשנות את היחס לחסידות ולעורר אליה אהבה והערצה.

בוולברום היה ריכוז של חסידים ואנשי־מעשה שחוברו בהם דתיות עמוקה, מוסריות איתנה וחסידות שרשית. היו ביניהם טיפוסים מיוחדים שכל אחד מהם היה בבחינת עולם קטן בפני עצמו. רובם היו אנשי עמל ועבודה, מעין „פרו־לטריון חסידי״, בעלי־מלאכה ומקצועות, ומיעוטם סוחרים וחרושתנים, חנוונים וכדומה. עבודת ה׳ ומעשים טובים התאחדו בהם, ובערבים ובשבתות היו החסידים מתפשטים מעסקיהם החילוניים, ורוח של פשטות וחברה שררה ביניהם. היתה זו מעין חברה על־מעמדית שבה נערך האדם לפי תורתו, מדותיו ומעשיו הטובים, והעיקר — הדוגמה האישית העצמית בחסידות, ונקבעה השפעתו על סביבתו. חייהם של יהודים שומרי תורה ומצוות התרכזו בבתי־התפילה, הקלוי־זים. אלה היו נקודות הגיבוש לעדות, לצבורים, לחבורות חסידים. לכל אחד

מבתי־התפילה היה אופי משלו. לא הרי זה כהרי זה. מתפלליו של כל קלויז הטביעו את חותמם עליו והיו מושפעים ממנו. צבור החסידים היה מוכן לכל קרבן לשם קיום תורת חייו ומצוותיו למעשה בחיי יום־יום.

רוב יהודי וולברום היו חסידים, שהסתופפו בצל צדיקים שונים, קרו־בים ורחוקים. חסידים אלה היוו בוולברום כוח כביר. רובם היו יהודים פשוטים, חדורים רגש עמוק לתורה ויהדות, שהיו מתאספים בהמונים בבית־הכנסת, בבתי המדרשות ובשטיבלך החסידיים. מוסדות התפילה הללו היו פארה של וולברום היהודית, ובהם כמעט שלא פסק קול תורה ותפילה יומם ולילה. ותמיד היו מלאי חיים, שמחה והתעלות רוחנית. בקלויזים היו החסידים מתפ־ללים, לומדים ומשוחחים על כל הענינים העומדים ברומו של עולם, ושואלים עצה אצל הפקחים שבהם. והיה מי שכיבד את החסידים בכוס תה וגם בתשמישי אכילה. בימי ה„זכרון" של הצדיקים היו אוכלים אחרי התפילה עוגת־סוכר עם יי"ש, באחלם זה לזה מזל־טוב. השמחה שבלב, האמונה בצדיק שזכה לקרבה יתירה למרום — היו נחלת החסידים בכל ימות החול.

משבאה השבת באה רוח אחרת בבית החסיד: לבושו — בגד האטלס וכובע הקטיפה השחורה — העיד כי שונה הוא משאר בני העדה. רבים היו שחבשו ביום זה „שטריימל". רבה היתה ההכנה לשבת: הם הוסיפו מיום הששי לשבת, הקדימו לסגור את החנויות וללכת ל„מקוה", לטבילה כדת, ולאחר המרחץ — הכנה נפשית לשבת. ומה שונה היתה התפילה ב„שטיבל". העוברים לפני התיבה — בכמה השתפכות הלב השמיעו את התפילות. ארוכה היתה התפילה. לא מיהרו אל הסעודה „השמנה", כאילו כל העולם קיים למען השבת. וארוחות השבת הצטיינו ב„זמירות" שבקעו לחוץ ומשכו עוברים־ושבים. הזמירות הסיחו את הדעת מהגשמיות של האכילה החומרית. למחרת היום — קודם לסעודה — היתה הקריאה בפרשת השבוע: שנים מקרא ואחד תרגום אונקלס, בנעימה המסורתית העתיקה של טעמי המקרא, והמאכלים בימות קיץ — לא חמים, מחוץ ל„חמין" (טשולנט) כאילו לקיים „אל תבעירו אש בכל מושבותיכם".

אחרי הצהרים לא באה שעה של תנומה או בידור. ארון הספרים המלא ספרי ש"ס וחסידות דרש את שלו, ובני המשפחה היו יושבים יחד ושוחים בים התלמוד. תפילת מנחה לא בישרה שקדושת היום הולכת ופותחת. אדרבא: כל קהל החסידים התכונן ל„שלש סעודות בצוותא". בחדרי השטיבל ערכו את השלחנות, וכל אחד ברך על המנה שהביא מביתו. לשלש סעודות היו יושבים בשטיבל עני ועשיר גם יחד על שולחן אחד ועליו חלה ודג־מלוח. ויש שהגבאי הוסיף פרוסת דבשן וכוסית יי"ש, כדי שלא יהיה חיץ בין העשיר והדל. לא האוכל היה העיקר, אלא הזמרה, הישיבה בצוותא, שבת אחים גם יחד. ישיבה זו הרנינה את הלב, וחלל השטיבל ספג נגינה לירית מלאת כיסופים שופעת דביקות עד כלות הנפש. צללים רבים מטשטשים את התחום בין אדם לחבירו היושבים אל השולחן. כל אנשי השטיבל התמזגו והיו לאחד. עדת החסידים כאילו נתנה גט פטורין לעולם ומלואו, הסתלקה מכל הדאגות ומרעין בישין, מצאה מפלט מבתיהם לשטיבל, על השולחן הדל הבא במקום המזבח הקדוש, לשפוך צקון לבם בגעגועים ועצב אחרי שבת־מלכתא הנעלמת והולכת. החסידים

אינם חפצים להפרד מיום השבת. בחוץ כבר חושך ואפילה. העיר כבר שוקעת באוירת החול, כשהחסידים עומדים לעשות הבדלה. אחרי הבדלה מתחילים להתכונן למסיבת מלוה־מלכה. וכך היו שמחים ונהנים עם האורח — השבת.

המסורת היהודית ואורח החיים הפטריארכלי על כל הפאר והתפארת — נשמרו כמעט בכל בית־אב. החיים הדתיים של יהודי וחסידי וולברום לא היו שונים בדרך כלל מאשר בערים אחרות של פולין, שנשארו בהן ההוי והמנהגים מימי הבינים. מנוחת שבת היתה שלימה. אין קונה ואין מוכר. החנויות סגורות. נרות השבת האירו בכל בית. אנשי העמל והסוחרים ישבו בשלוה. בשבת בבוקר השלך הס. שבתה התנועה ברחובות.

השטיבל היה לגורם חשוב ומכריע בחיי היהדות והחסידות בוולברום. עם התפתחות החסידות חלו שינויים בהרכב השטיבלך. ננעלו ישנים ונפתחו חדשים, ודבר החסידות נישא ברמה. וכאן המקום לציין שגם יהודים פשוטים היו נותנים יתרון לשטיבל בתפילה, כי בו הרגישו עצמם מתעלים יותר, והתפילה היתה חמה ושופעת התפעלות.

ב. השטיבלך של חסידי גור

אם נבוא להתחקות בדברי־ימי השטיבלך בוולברום על „מי קדם למי" — בודאי שנגיע למסקנה שחסידי לובלין וקוזיניץ היו הראשונים ליסוד שטיבלך בעיר. ואילו נשארו לנו ישישים־חסידים מזקני הדור הקודם — אין ספק שהיו מספרים לנו על „חבלי־לידה" של השטיבלך הראשונים ועל התאחזותם בעיר. ויתכן שהיו מוסרים לנו שמות החסידים הראשונים בוולברום והעסקנים שעמלו בתעמולה ובכיבוש ההמונים לרעיון החסידות. חסידות לובלין, קוזיניץ ואפטא — זהו ה„חוט המשולש" של ראשוני צדיקי החסידות בפולין — חגגה את נצחונה בהרבה מישובי היהודים אז, ואין מקום לחשוב שוולברום היתה יוצאת מהכלל. אחריהם בא הגל השני של תקופת פשיסחה וקוצק שנחשבה לתקופת „סער ודחף" בפולין ועוררה תשומת לב בכל העולם היהודי. ואם זכרונם של זקני החסידים הוולברומאים פיגר מלזכור זכרונות מ„ימים ראשונים" של החסי־דות בוולברום, הם עודם זוכרים את ה„מוהיקנים האחרונים" של חסידי קוצק בוולברום שהיו מתפללים בשטיבל שלהם והתנהגו בהתאם לקו של רבם הגדול והנערץ רבי מנדלי מקוצק. ואחרי כן באה תקופת גור ואלכסנדר, וורקה וראדושיץ, ראדומסק ומוגלניץ ואחרים. את רשות הפתיחה אני נותן בזה לחסידות גור, מפני שחסידות זו היתה החזקה והנפוצה ביותר ברחבי פולין, והעיר וולברום לא פיגרה במהלכה בכוון זה. גם בה היו חסידי גור החזקים ביותר והשפעתם היתה ניכרת בכל מקום. בשטיבלך של גור נמצאו גם שרידי חסידי קוצק, זקנים וישישים, אחרי שמספרם הלך ופחת עד שנאלצו לנעול את השטיבל שלהם, והם „החריפים והפקחים" בשעתם היו לסולתה ושמנה בחסידות גור. לחסיד קוצק היו מתיחסים ביראת־כבוד מיוחדת. חסידי קוצק היו מוסרים לעתים קרובות לפרחי חסידי גור תורה ודברי־זכרונות מה„ימים ההם" של רבי מנדלי

זצ"ל מקוצק. חסידות גור נחשבה בכלל כמורשת קוצק מכמה סיבות, ובראשן: מייסד שושלת גור בעל „חידושי הרי"מ" היה גיסו של רבי מנדלי מקוצק ותלמידו הוותיק. הרי"מ היה אומר: „ר' בונם מפשיסחה הנהיג את העולם באהבה, הרבי מקוצק הנהיגם ביראה, ואני מנהיגם בתורה". — חברו־תלמידו רבי חנוך־חניך מאלכסנדר ניסח: פשיסחה היתה מידת אהבה, קוצק — מדת יראה, גור — מדת תפארת, הכוללת את שניהם.

המרחק מוולברום לגור היה רב, ונסיעת חסידי המקום לגור, עיירה קטנה ושקטה ששכנה במרחק כשעתיים בנסיעה ברכבת הזעירה מוורשה הבירה לשם, נחשבה לדבר שבמותרות. ובכל זאת נמצאו חסידים שהתשוקה להיות בגור בזמנים מסויימים אצל הרבי גברה על חסרון־כיס. אכן שני עמודי־התיכון של חסידות פולין, שהם: פשיסחה וקוצק, הולידו את חסידות גור, ובמשך הזמן היא הספיקה ליצור בעצמה דרך משלה, שהתאימה יותר לצרכי הזמן החדש. בגור קבלה החסידות במובן ידוע צורה דמוקרטית. שם היא קבלה אופי המוני. בגור היתה הדלת פתוחה לכל דורש, והרבי בא במגע עם אלפי חסידים מכל קצות הארץ. ברם גור לא הביאה שום חידוש בהשקפת העולם החסידית. היא נטתה לסינתיזה, ולכן הדגש היה מונח על תורה, שמירת מצוות ומעשים טובים. חוש המציאות של גור נתן בידה את הכוח להשתמש ב„אגודה" שתולדותיה בפולין היו בשנותיה הראשונות תולדות המאבק על העליונות בקרב החסידים והפיכתה לגורם חשוב בחיי החברה שעיקרו היה מבוסס על תמיכת הממשלה הפולנית.

לחסידי גור בוולברום היו שני שטיבלך. האחד, הגדול, ב„בית המועצה" (ראטהויז) הישן, בית רב־מדות שחלקו בשוק ורובו ברחוב קראקוב. בית זה שימש בית־מגורים למשפחת ר' אברהם מרדכי ארליך העשירה והיחסנית בעיירה. הקלויז השני נמצא בבית ר' מאירל שוחט (וייצמן). בקלויז הגדול היו כל המתפללים למדנים ומופלגים בתורה, ובהם כמעט כל הכלי־קודש של העיר, השו"בים והמוהלים. בשני הקלויזים התרכזו טובי כוחותיהם, אם למלחמה ואם לכיבוש בכוח הזרוע, כי אמנם חסידי גור היו קנאים ושואפי קרב הרבה יותר מחסידים אחרים. גם בוולברום בלטה אחת המטרות העיקריות של חסידי גור בכל מקום: לכבוש את כל מוסדות הקהלה ולשלוט על העיר ביד רמה. בשטיבלך הגוריים היו מצויים אברכים חריפים שהיו סמוכים על שולחנות חותניהם („קעסטקינדער"). אברכים אלה היוו כח, ולשם השגת נצחון גורי במלחמה על מנוי שו"ב, ואפילו פקיד במוסד, היו מוכנים לבוא באש ובמים ובלבד להבטיח את הנצחון לחסידי גור.

בקלויזים הגוריים היו מצויים אישים חסידיים במספר די הגון. בראשם עמד רבי אברהם מרדכי ארליך, אישיות אצילה ובעל־בית עשיר; ר' יהושע ורדיגר, קרובו של א. מ. ארליך, תלמיד־חכם ומופלג בתורה וביראה, בעל בית־מסחר למוצרי ברזל, בעל־בית בשוק ובפינת רחובות קראקוב ושווינסקה, אדוק עד לקנאות מקנאי חסידי גור, מתנגד נמרץ לציונות שחשבה לתנועה מזיקה, בראותו בה גורם לעזיבת התורה והדת ורוצה „לדחוק את הקץ". מלחמתו היתה באמת לשמה, כי היה איש אמת; חתנו הרב דוד מנחם סטאשבסקי, בן הרב

מרדכי יצחק בר׳ משה יחיאל הלוי רב באולקוש ומקומות אחרים בן ר׳ בריש עשיר מפורסם בן הצדיק רבי מרדכי מסטאשוב מתלמידי רבי אלימלך מליזנסק יהחוזה מלובלין. הוא היה תלמיד־חכם מופלג ומבעלי־התפילה החשובים ביותר שבקלויז הגורי; משה פייבל בלאקובסקי, בעל־בית עשיר, מתפלל ראשי בקלויז, אך בעל קול צרוד. בתפילתו היה עולה בהתלהבות עד שכל „עצמותיו" השתפכו אתו יחד בתפילה. בניו היו למדנים; וכן נמנו בין החסידים החשובים: אפרים לובלינג, מנדל גוטשטין, מאיר שמעון ברוקנר הבהיר (דער בלאָנדער), משה חיים טפר, וולוויל אלטר, איסר זלצמן, שלמה ארליך, הנדל ארליך, יהושע מנדל פרנקל, שהיה חשוד בחיבת־ציון וחסידי גור היו מרננים אחריו, בלי שיכלו למצוא בו שום דבר פסול, פרט לקריאת „הצפירה". דומה אליו היה החסיד הגורי הירשל בידלובסקי, שבביתו היתה לו ספריה עשירה עם ספרי השכלה „מסוכנים". ואחר כך היה מפרסם בעתונים העברים דברי בקורת חריפים על חסידי גור ללא מורך לב. הקלויז הגדול מנה למעלה ממאתים מתפללים. בעלי שני הקלויזים החזיקו גדולה לעצמם בהשכנת הקלויזים בבתיהם, שבהם היו מתכנסים גם מחוץ לשעות התפילה ומבלים בצוותא.

בעת מלחמת רוסיה־יפן נתהוו בקלויז הגורי שני „צדדים": מצדדי הרוסים ומצדדי היפנים. האחרונים הוכיחו לפי כל תכסיסי המלחמה, שהיפנים יזכו במלחמה, ובהם היו חסידים שקצתם היו בקיאים במפה הגיאוגרפית והראו על המפה היכן ינחול הרוסי מפלה, ליד מוקדן בירת מנדזוריה וגם ליד וולאדיבוס־טוק. לעומת זה הוכיח אחד ממצדדי הרוסים על עתיד נצחונם, בבטלו בתנועת ידים חטופה את כל המסעים האסטרטגיים של מתנגדו האידיאולוגי והסביר נכוחות שהרוסים ינצחו את היפנים ויעשו בהם כלה. מובן שהיו גם אנשי־בינים (ניטרליים בלע"ז) שהקשיבו לויכוח בענין רב, ללא חות דעתם, כי היי מעונינים לדעת מה המצב במערכת הקרב.

ואף יודעי־נגן היו להם בקלויז שהחזיקו בידיהם את מפתח „עולם הנגינה". על אף המרחק מוולברום לגור היה קיים קשר אמצעי ובלתי־אמצעי עם חצר הרבי בגור, וחסידים מוולברום היו נוסעים לשם לימים־הנוראים או לימי שבת ומועד, ויודעי־נגן דאגו להספקת נגונים חדשים לעירם והביאו משם „כל טוב", תפילות לבביות, נגוני־רועים, נגוני־לכת וריקוד, שהושרו בידי בעלי־תפילה ותיקים מקוצק וגור כמו ר׳ הירש החזן מפארצוב, ר׳ ישראל סבינר מלודז שחיבר נגונים נפלאים בעיקר ל„אקדמות" לימי השבועות שהושרו כחצי שעה, ר׳ קלמן יונה ארליך, ר׳ יוסלי חנצ׳ינר, ובאחרונה המנגן ר׳ יעקב תלמוד. למנעימי־זמירות בוולברום יצא שם טוב, אף שלא ידעו תוי־נגינה ולא למדו מוסיקה באולפנים. ולא פעם, אחרי שחזרו החסידים חובבי־נגינה מגור אפשר היה לראותם במסבה עם הצמאים ללמוד מהם את הנגונים ומשתפכים בשיר, וליד השולחנות הארוכים בקלויז היו יושבים ברווחה עשרות בחורים ואברכים ומקשיבים לנגונים החדשים ואף משתדלים לעזור להם בתוספת נעימה ונהימה במקהלה.

וכן קמו לקלויז עסקנים מסורים, שבפעולותיהם עוררו הכרה ודרך־ארץ אצל כולם, ידידים ומתנגדים. הקלויז שימש כמוסד חינוכי שבו חונך נוער

בעל הכרה דתית. ממנו יצאה היזמה ליסוד מוסדות חינוכיים, כמו חדר „יסודי התורה" לנערים ו„בי"ס בית־יעקב" לנערות, ומהתלמידים יצאו „פרחי", „צעי־רים", „בנות" וכדומה, ומהם יצאו שליחי־צבור במוסדות שונים, אם במועצת הקהילה או בעיריה, שמילאו את תפקידם באמונה.

ב. הקלויזים של חסידי אלכסנדר

עיר הצדיקים אלכסנדר, שתחילת צדיקותה בדור הרביעי בחסידות פולין, אף היא לא היתה קרובה לוולברום, והנסיעה אליה לא היתה קלה, ובכל־זאת היתה יותר קרובה מאשר לגור. אלכסנדר היתה עיירת־אורגים הסמוכה ללודז. בתחילה ישב בה בצדיקות רבי חנוך־הניך הכהן לוין, חברו ותלמידו הגדול של רבי יצחק־מאיר אלטר מגור. דרכו היתה בהתלהבות ובחריפות של קוצק. עם פטירתו בשנת תר"ל עברו רובי חסידיו לשושלת גור הקרובה אליו קרבה רוחנית ומהותית, וחסידות אלכסנדר בטלה לפי שעה. אלכסנדר בראשיתה הרי לא היתה אלא המשך של גור. ואילו רבי פייבל, רבה של שפס, גריצה ומאקוב, היה אבי בית הצדיקים דנציגר באלכסנדר המחודשת, שירשה דרך וורקה ופשיסחה את האהבה: אהבת ישראל ואהבת הבריות. בנו רבי יחיאל, שישב על כסא אביו אחרי פטירתו היה איש צדיק ועניו גדול, והתלהבותו היתה נודעה. הוא היה יורש נאמן לחסידות וורקה, אף הרחיבה והעמיקה: אהבת ישראל, דאגה לכלל ישראל, שמחה ואחוה בין החסידים ואהבת התורה. אך דרכה של חסידות אלכסנדר היתה זרועה מכשולים. כמעט מראשית יסודה חלו בה פילוגים עם כל פטירת צדיק מצדיקיה. משנת אלכסנדר היתה נעימה ומושכת, אך דרכה לא היתה סוגה בשושנים. הפילוגים גרמו לה כאבים ופרצות, ותמיד יצאה מהם וידה על העליונה.

רבי ירחמיאל ישראל יצחק, שישב על כסא אביו אחרי פטירתו בשנת תרנ"ד, היה מן הצדיקים הנערצים ביותר בפולין, והוא שהוציא את חסידות אלכסנדר למרחב מבחינה ארגונית ומהותית, ובזכותו יצאו לה מוניטין. רבי אברהם הצדיק מסוחטשוב אמר עליו בשעה שהוא בא למלא מקום אביו: החסידים אמרו על וורקה שהיתה עמוד גמילות חסדים, וביאלה היתה עמוד התורה, ואלכסנדר — עמוד העבודה. ואני אומר עליו, שהוא עצמו סימל בקרבו את שלשת העמודים שעליהם העולם עומד: תורה ועבודה וגמילות חסדים. הוא היה גדול בתורה, וחכמתו ושנינותו היו מן המפורסמות בפולין. הוא היה מקובל מאד על חסידיו ומוראו היה עליהם. הוא היה מקרב את פשוטי העם ומעוררם לתשובה ולמעשים טובים. הוא נפטר בשנת תר"ע חשוך בנים והשאיר אחריו ספר „ישמח ישראל" שנחשב לספר קלאסי בחסידות פולין, ויורשו היה אחיו רבי שמואל־צבי דנציגר.

בוולברום היו שני קלויזים לחסידי אלכסנדר: אחד בבית משה הירש הוכרמן, בככר השוק, שהיה מעשירי העיר ומבהירי החסידים, והוא שהחזיק על חשבונו את כל ההוצאות להחזקת השטיבל. השני היה בבית מאיר מלמד

בקרבת הקלויז הגורי. בשני הקלויזים הצטופפו מאות חסידים. באחד הגיע מספר מתפלליו למעלה ממאתים, ובשני — כ־150, והשפעת חסידי אלכסנדר היתה ניכרת בעיר. הם לא עשו את עבודתם ב„רוח וסערה" כמו הגורים, אלא בנחת ובמתינות. הם הלכו ב„שביל הזהב", באמצע, ולא היו מעוצבים ביותר כחסידי שושילתות אחרות בלי להניח את הדגש על תענוגות עולם־הזה באכילה ובשתיה טובה, ובלי חוצפה שציינה במיוחד את חסידי גור. הם התהלכו בנימה רכה ואצילית, עם הנגינה הלבבית של וורקה, באש דת חסידית פנימית ופשטות חיצונית.

בין חסידי גור ואלכסנדר היתה קיימת מעין מחלוקת חשאית על המרות בקרב חסידי פולין, שהיתה לפני כן מחלוקתם של חסידי וורקה וקוצק. חסידי גור ראו בחסידי אלכסנדר מתחרים ראשיים, ולא פעם עוררו הגורים את השאלה: למה לא יכנסו חסידי אלכסנדר לחסות בצל הרבי מגור? והאחרונים ענו בשאלה: ואולי להיפך. בוולברום לא היתה ביניהם התגרות גלויה, כמו בערים אחרות, אף שמפעם לפעם התחוללו מחלוקות־זוטות בין חסידים בודדים.

אין ספק שגם בוולברום היו לחסידי אלכסנדר עסקנים חרוצים ופעילים שהטיפו לחסידות מתונה זו, בלי לדעת את שמותיהם ופרשת מאבקם בתוך מלחמת השיטות בחסידות. וכן בודאי שגם בוולברום לא עברו ללא זעזועים קטנים או גדולים הגלגולים השונים שעברו על בית אלכסנדר עם כל פטירת צדיק מהשורה. כבר עם פטירתו של רבי יחיאל עבר תהליך של פילוג בקשר לשאלת ירושת הבנים והתלמידים, ושני פלגים גדולים של חסידי אלכסנדר עברו למקומות אחרים, בעוד שה„עולם" העיקרי נשאר נאמן לבנו של הנפטר, רבי ירחמיאל ישראל יצחק. האם השפיע פילוג זה גם על חסידי אלכסנדר בוולברום? ולאן נסעו ה„מפולגים" בוולברום? חבל שפרשה זו נשארת סתומה מחוסר ידיעות מספיקות. והרי עוד זכורים ה„ימים ההם" שעוררו סערה בעולם החסידות, ועסקני חסידי אלכסנדר ישבו בכל מקום על המדוכה וחיפשו פתרון נוח. היש מקום לחשוב שבוולברום לא נגעו הפילוגים האלה והחסידים המשיכו כתמול־שלשום? על כל פנים ברור שקיום שני הקלויזים של חסידי אלכסנדר בוולברום בא לא בעקב פילוגים בשושלת, כי אם בגלל רבוי החסידים, כי בשיטת אלכסנדר היה מן המושך גם ללמדנים וגם להמונים הפשוטים.

ואחרי פטירת ה„ישמח ישראל" חל שוב פילוג בין החסידים, כי אחיו יורשו לא הצטיין במדות אישיות בולטות, ויותר מאחרים הוא היה יותר טיפוסי לנוסח וורקה: לב רך, אמונה בלי התחכמות, ענייות רבה ודאגה לכל אחד מחסידיו, אהבת ישראל ומסירות נפש. פילוג זה עודנו זכור לרבים בתוכנו ורשמיו בצבור החסידים היו עצומים. רבים מהחסידים נסעו לאלכסנדר להלוית הצדיק, ורבים שנשארו בעיר הסתובבו בקלויזים כאבלים, ישבו על ספסלים מהופכים כביום תשעה־באב והתאבלו כמו אחרי אבא. ואחרי שעברו כמה ימים והחלו להשלים עם המציאות ועם הגורל שהרבי איננו חי יותר ואי אפשר להיות בלי רבי, החלו להתענין במהלך המאורעות, והיו צדדים שונים, מי בעד רבי שמואל־צבי אחי הצדיק המנוח, ומי בעד רבי אהרן מביאלה בנו של רבי

בריש לנדא (בנו של רבי אברהם הצדיק מציכאנוב). וכה נתפלגו הקלויזים לשתי פלגות, וכל צד רצה להשפיע על השני, בלי לדעת מי גדול ממי. לבסוף גברו האלכסנדרים ורוב הקלויזים נשארו גם להבא נאמנים לאלכסנדר. ואמנם יצא שרבי שמואל־הירש היה רבי מתאים בכל המובנים, ומי שהכירו מקרוב ידע שהוא צדיק, קדוש וטהור. דברי תורתו היו באמת מלאי אש, והוא ניהל את הצדיקות עד שנת תרפ״ד שאז נפטר ודברי תורתו נאספו בספר „תפארת שמואל". בכח השפעתו חזרו לאלכסנדר חלק מהחסידים שעברו לביאלה ומשם לסטריקוב. עם פטירת רבי שמואל־צבי שוב נשקפה סכנת פילוג לשושלת, ושוב רצו חסידי סטריקוב לעזוב את אלכסנדר ולעבור לסטריקוב, אך לא הצליחו. חסידי אלכסנדר התגברו והמשיכו לנסוע לבנו של הצדיק המנוח, הוא רבי יצחק מנחם, שניהל את הצדיקות כהלכה, וחסידים רבים שלא נסעו ל„תפארת שמואל" חזרו לרבי האחרון לאלכסנדר. הוא היה פעיל יותר בשטח של הפצת תורה וחסידות, והוא שיזם את יסוד ישיבות בפולין בשם „בית ישראל" על שם בעל „ישמח ישראל" מאלכסנדר.

בקלויז אלכסנדר בוולברום היו מצויים „יהודים יפים" מכובדים. מקום חשוב תפש אלימלך פצנובסקי, בן תורה ובעל בית הרושת לסבון, יודע־נגן, בעל שחרית בימים הנוראים, איש עשיר ומנכבדי הקהילה; אברהם הברפלד יליד העיר, גר ברחוב קראקוב, תלמיד־חכם, בעל־בית מכובד, סוחר תבואה, ואחר כך נתמנה כפרנס הקהילה; יחיאל פישל מעשירי העיר; גרשון צווייגנבוים; יקותיאל שפרינגר, בורסקאי, חריף וממולח, בעל הומור ואוהב בדיחה. וכן היו בולטים החסידים הרצקה טוביה מייטליס, מאיר'ל שוחט (ויצמן), אבא משה מייטליס דונדל ריכט, משה ולנר, אברהם יצחק מייטליס, משהל'ה אסטרייכר, יחיאל מאיר אנגלשטיין, שלמה'לה המלמד, קליינר סוחר־ביצים. והיו בקלויז זה בעלי־תפילה מובהקים שידעו להנעים את התפילות בקול נעים ובנגונים יפים, ותענוג היה לשמוע את תפילתם כאשר עברו לפני התיבה. מהם נקרא בשמות: משה ולנר — בעל־תפילה ובעל־קורא, אלימלך פצנובסקי — בעל שחרית, אבא מייטליס, הרצקה טוביה מייטליס, יעקב־יצחק סופר — בעל תוקע. בקלויז היו שרים בעיקר את נגוני המלחין והנגן החסידי הנודע ר' יעקל פראגר שהיה הספק הראשי בנגונים לחצר אלכסנדר והוא נחשב לפורה ביותר בשטח הלחן החסידי. והיו בין החסידים שאחרי חזרם מהרבי של אלכסנדר היו מזמינים את ידידיהם בימי שבתות ל„קידוש" וסיפרו מנפלאות הרבי*) או הביאו נגונים חדשים, ולפעמים השמיעו גם דברי תורה וחידושי־תורה מהרבי. מסיבות כאלה נשארו זמן רב בזכרון המשתתפים. הנאספים הסיחו אז את דעתם מכל הענינים החומריים ודבקו בכל נפשם ברוחניות, שרק חסיד הרגיש בה.

*) י. בן־פורת מספר, שמנדל ויצמן (בנו של ר' מאיר'ל שוחט), מטובי המנגנים של אלכסנדר בוולברום, כשחזר מאלכסנדר עם נגון חדש היו יושבים בצוותא בשלש־סעודות ועמלו בשינון הנגון במשך שעות, עד שלימדוהו כהלכה.

ג. קלויז חסידי רדומסק

דובר כבר לעיל בשאלת המרחק בין וולברום לערי הצדיקים גור ואלכ־סנדר, שעל אף המרחק הרב גדל מספר חסידיהם בעיר והיו להם שני קלויזים לכל זרם. גם שאלת המרחק בין וולברום לרדומסק אומרת „דרשוני", בהשואה לערי הצדיקים האחרות הרי היתה וולברום יותר קרובה אליה מכולן. ובכל זאת תפסה חסידות זו רק את המקום השלישי בעיר זו, אחרי גור ואלכסנדר. ודאי השפיעו כאן גם גורמים אחרים שמחוץ לבעית המרחק. מאידך — חסידי רדומסק תפשו מקום מכובד בעיר והם הצטיינו ברוחב־לבם, באהבתם לזולת וברוח עליזותם המתמדת. הם התרכזו בקלויז אחד ויחיד שאף הוא נחשב לקלויז גדול, ששכן ברחוב פילץ, בחצר בית ברוקנר, ומנה למעלה ממאה מתפללים.

וולברום היתה קרובה לחבל זגלמביה. וכאן המקום לציין שבכל ערי וכפרי זגלמביה היתה יד חסידות זו על העליונה. מה טעם וולברום לא למדה משכניה בזגלמביה ללכת בדרך הקלה יותר, בשעה שחסידות זו הצליחה למשוך אליה קהל רב ולהשפיע עליו בקשרי חברה ודרכי נועם?

מייסד שושלת רדומסק היה רבי שלמה הכהן רבינוביץ, בעל „תפארת שלמה", תלמידם של רבי ישכר־בר מראדושיץ ורבי שמחה־בונם מפשיסחה, שעם ישיבתו בראדומסק קיצר בהרבה את הדרך אליו. הוא היה מפורסם בחסידותו, בפקחותו ובמופתיו. גורם שני וחשוב למשיכת הצדיק מרדומסק היה: הנגון, שהצליח למשוך אליו חסידים רבים, ביחוד מחובבי הזמרה. גם בזה יש לתמוה על וולברום היהודית שהצטיינה בחיבה יתירה לנגון ורבו בה יודעי־נגן, ובכל זאת לא שפרה נחלת חסידות רדומסק כמו של גור ואלכסנדר, היא רדומסק שבשדה הנגון תפסה בשעתה את המקום הראשון בחסידות, ונגוניה חדרו אף לחצרות צדיקים אחרים. ואכן עובדה היא שרדומסק שימשה אז מיתר ראשי בחסידות זגלמביה וערי פלך קילץ, ובקלויזי השושלת בערים ועיירות שונות היו מרבים לשיר מנגוני רדומסק ולתת להם זכות בכורה. והיו כאלה שדאגו לאספקה קבועה ומסודרת של נגונים חדשים לבקרים „למען לא יחסר המזג". ומי שלא שמע בעצמו את זמרת מקהלת החצר ברדומסק בניצוחו של רבי לייזרקה פרלמוטר מלודז, תוך שיתוף פעולה של המנגן החסיד רבי אבוש־מאיר ברנדסדורפר מקראקא (בשעתו זמר בביתו של רבי חיים הצדיק מצאנז) לא שמע נגינה יפה מעולם.

רבי שלמה, מייסד השושלת ברדומסק, היה „מלך הנגינה" בדורו (מאן מלכי רבנן). נהדרת היתה נגינתו ותפילתו לפני העמוד, ויחד עם זה נפלאה היתה התורה שאמר על שולחנו, והוא דחה מעליו את הבורים וגסי־הרוח, כל כמה שהם נדחקו לבין קהל מעריציו. הוא לא התיחס בבטול גמור כצדיקי דורו האחרים (רבי חיים הלברשטאם מצאנז) אל כל חכמה חיצונית ובפרט לזו החדישה. ואף שהחכמות החיצוניות היו זרות לו כליל, לא ידע את האותיות הנכריות ואף לא רצה לדעתם, לא נמנע לשים את עינו על האוירה הרוחנית של העמים. ובשבת האחרונה שלפני פטירתו ישב אחרי הבדלה ושוחח על

מאורעות העולם, ואמר: „מצויים היום גויים ההוגים בחכמות, ששלמה המלך לא ידע עליהם בחכמתו". צדיק זה, הטהור והשלם במעשיו, ניצב כשליח ההשגחה בכוח על־אנושי בקרב ההמונים, וידע להחדיר את רגש האמונה, התמימה בלבבות שנתאבנו. הוא איחד בנפשו את כל המעלות הטובות של מעמיק הגות עם אהבה אין־קץ לפשוטי עם. תפילתו היתה סוערת, נעימה ורווית גילה ברעדה גם יחד והיה מגלה כוח על־אנושי בתפילתו. רבי שלמה היה אוהב לבקר אצל חסידיו בערים השונות, והיה מבקר גם בוולברום כמה פעמים, ובקוריו עוררו שמחה והתלהבות בכל העיר.

עם פטירת ה„תפארת שלמה" נתהדקו הקשרים בין יורשיו הצדיקים ובין הסידיו בוולברום, בה נראו לעתים קרובות פני ה„חסד לאברהם" ובנו ה„כנסת יחזקאל" שנקראו בפי החסידים על שמות ספריהם האמורים, והשמחה והנגון רבו במעוני החסידים, ובקסמם הרב והענוג ידעו ליצור חוגים של „יודעי נגן" עם נסיונות להקמת מקהלות חסידים. נגוני רדומסק נתחבבו בעיר והושרו גם בקלויזים אחרים שחסידיהם היו מוקסמים מהחן והיופי שבנגונים ההם. המגע בין חסידי וולברום לבין צדיקי רדומסק היה יותר חי והדוק באמצעות בקורי הצדיקים בעיר.

בקלויז הרדומסקאי בוולברום היו מתפללים הרבה אנשי־צורה. מוטל מנטליק היה הגבאי במשך שנים רבות, והוא היה מנהל המשק בהצלחה ובמ־סירות יתירה, והרבה הוציא מכספו להחזקת הקלויז. וכן נראו שם פני חיימל ראוכר, שהיה באחרונה לפרנס הקהילה; ישראל'קה גרוסמן (בנו חיים יושב בחיפה), משה באנד ולייביש סרברנר שהיו עסקני הקהילה ופעילים בעניניה השונים. מוטל מנטליק היה עובר לפני התיבה בימים־הנוראים כבעל־מוסף, יוסל החיגר ניחן בקול „שאגת אריה" ובימים הנוראים היה מתפלל לפני התיבה בבית־הכנסת; משה אלעזר היה בעל־שחרית ובעל־תוקע, ישראל אלחנן גוטליב הצטיין כמנגן והיוה מעין „אנציקלופדיה חיה" של מאות נגונים; משה גוטליב היה מזמר להפליא, מה שלא מנע בעדו מלהיות פרנס הקהילה; אברהם ישכר גוטליב נחשב לאישיות תורנית דגולה בעיר, מגדולי הלמדנים והוגים בתורה, שהיה מפרסם חידושי תורה בכתבי־עת התורנים שהופיעו בפולין, והרב שטוקהאמר היה מבקר אצלו לעתים קרובות. חסידי רדומסק רכשו להם חיבה בעיר כחסידים נלהבים ואמיצי־רוח. ביחוד רבתה השמחה במעונם בשמחת־תורה, ומוטל מנטליק, בעל ה„חתן תורה", היה מזמין אליו לביתו למסיבת־פאר את כל החסידים, וממנו היו עוברים לחנן גוטליב וממשיכים במסיבה, ואחר ערכו רקודים להקפות שעוררו תשומת לב מרובה גם של חסידים אחרים.

הרבי האחרון הרדומסקאי שישב בסוסנוביץ, רבי שלמה־חנוך רבינוביץ הי"ד, עסק הרבה גם בחיזוק למוד התורה, ומכספו נתן ליסוד ישיבות בערים שונות. וולברום נמנתה לאחת הערים בה יסד ישיבה משלו. הון רב פיזר על הישיבות שיסד, בלי לתת פרסום למעשיו אלה, ובלי לערוך מגביות כרבנים וראשי ישיבות אחרים למען החזקת ישיבותיו. הישיבות נקראו בשם „כתר תורה". ובישיבה זו אשר בוולברום התחנכו תלמידים לתורה וליהדות שעמדו תחת פיקוח ראשי־ישיבה, ואברהם ישכר גוטליב (נקרא על שם ה„חסד

לאברהם״) הקדיש הרבה מזמנו וממרצו להצלחת הישיבה בעירו. הרב האחרון מרדומסק הקדיש את זמנו לתורה, להדרכת חסידיו, להנהלת ישיבות ולהרבצת התורה, בהנהלת חתנו הרב משה דוד הכהן רבינוביץ, בן הרבי מקרימולוב הי״ד. תכנית הלימודים בישיבת וולברום היתה כבכל הישיבות מסוג זה, ש״ס ופוסקים. חסידות היתה מחוץ לתכנית הלמודים, והתלמידים לא היו דוקא מחסידי רדומסק. הרבי לא הקפיד כלל על כך והפקיד את הנהלת מוסדות החינוך בידי הלמדנים המופלגים ביותר, בלי לבדוק חסידים של איזה רבי היו. ברם הרבי השגיח השגחה קפדנית על הלומדים, דאג למשק הכספי ולרוח השולטת בהן שתהא רוח של יראת שמים ואהבת תורה. וכן הורה לבל ילמדו חסידות לתלמידים בגיל צעיר „טרם שמילאו כרסם בש״ס ופוסקים״, וטרח להחדיר אהבת התורה ללבות חסידיו ותלמידי „כתר תורה״. ועל ראשי הישיבות הטיל כי התלמידים ירכשו ידיעות רחבות בכל מקצועות הש״ס והפוסקים וסמך על הבקיאות כי היא תביא להתעמקות, לעיון ולהבנה נכונה.

ד. קלויז חסידי קרימולוב

חסידות קרימולוב לא היתה ענף עצמאי כי־אם ענף של חסידות רדומסק, ומיסדו היה ר׳ נתן־נחום רבינוביץ, אחד מארבעת בניו של ה„חסד לאברהם״ מרדומסק, שהתחיל לנהוג בצדיקות כשנתיים לאחר שאחיו ה„כנסת יחזקאל״ התחיל לנהוג בצדיקות רדומסק, וקבע מושבו בקרימולוב, עיירה במרחק 4 ק״מ מזבירצה. והרבי מקרימולוב גילה כשרון ארגוני והצליח למשוך אליו חסידים רבים ולפתוח קלויזים משלו בערים רבות בפולין ובגליציה, ואף בוול־ברום היה לו קלויז, והיה בא לבקר את חסידיו בוולברום ומנהל שולחנות בימי שבת. אין לנו פרטים אם פילוג זה נתן אותותיו בין החסידים בוולברום, ואם הקלויז הקרימולובי בוולברום בא כתוצאה מהפילוג הזה. ברם עובדה היא שבוולברום היה קיים קלויז מיוחד של חסידי קרימולוב. האדמו״ר מקרימולוב היה בעל־תפילה מצויין, כפי שקבל מאביו ה„חסד לאברהם״, ונפש שומעיו כמעט יצאה מדבריו בצקון לחשו שיצאו מן הלב. הקלויז של חסידי קרימולוב נוסד בוולברום בשנה שבה התחיל ר׳ נתן־נחום לנהוג בצדיקות, כלומר בשנים תרנ״ו־ז. היה זה גלגולו של מנין אחד בתפילה ללא שם וכוון מיוחד בחסידות. בבקוריו של הרבי מקרימולוב בוולברום ובניהול „שולחנות״ היו החסידים מכל הסביבה מסתופפים בצל קדושת רבם, נדחקו בשבת למאות בשעת התפילה של הרבי, וכן לשולחנו בליל שבת ובשבת, ובימי חול נהרו אליו להראות ולזכות בברכה למילוי המשאלות המובעות בכתב בפתקאות.

קלויז קרימולוב שכן ברחוב בית־הכנסת (שולגאס). היה זה קלויז לא גדול ביותר ואף לא קטן. והשמחה היתה שופעת שם תמיד. נגוני ה„תפארת שלמה״ תפשו שם מקום בראש, ומסיבות שלש־סעודות שימשו הזדמנות טובה ללמוד נגונים חדשים לחובבי־נגינה. חסידי קרימולוב בוולברום היוו חלק מה„חסידים הפרולטרים״. רוב עגלוני העיר היו נראים שם, כמו: בר נטע

העגלון, מרדכי, עוזר, לייב פורמן (שם ידוע בעיר), דוד פורמן, הירש עקיבא, גציל אחי לייב ואחרים. חסידים ללא תביעות. לא ידוע משום מה לא החזיק הקלויז מעמד. וחסידי קרימולוב עברו להתפלל בקלויז חסידי רדומסק.

ה. קלויז חסידי פינצ׳וב

רוב הקלויזים בוולברום נוסדו ללא חשבון של „תקציב". עסקני החסידים הם שמצאו את הדרך כיצד לקיים את הקלויז ולפתחו ככל האפשר. גם חסידי פינצ׳וב הלכו בדרך סלולה זו. שני האחים ברוך ואלעזר הקמן, סוחרי בהמות, אנשים פשוטים, מסרו חדר ממעונם לחסידים לשם קלויז, ומאז הפך הבית בית־מועד לחסידים, שבניגוד לחסידי גור ואלכסנדר התנהגו בעניוות ונחשבו כבני משפחה אחת, משפחת עמלים מאמינים, שהיו דבוקים ברבם מפינצ׳וב.

אף צדיקות זו הנקראת על שם העיר פינצ׳וב לא היתה עצמאית. מייסדה, רבי חיים מאיר פינקלר בן רבי יצחק מראדושיץ חתנו של ה„סבא הקדוש" רבי ישכר־בר ברון מראדושיץ, הוא שאיוה את פינצ׳וב למושב לו, היה גאון וגדול בתורה, קבל בחסידות מדודו רבי ישראל־יצחק מראדושיץ, מרבי חיים מאיר יחיאל ה„שרף" ממוגלניץ ומרבי שלמה מראדומסק שאותו החשיב כרבו המובהק

הוא המשיך בחסידות העממית בפולין מיסודו של רבי אלימלך הצדיק מליזנסק שתפקידה העיקרי היה התעמקות בחסידות וביצועה. לא היה כאן בירור רעיוני של היסודות הקבליים־חסידיים ולא פולמוס עם מתנגדים שונים, אלא תורה חסידית חיה, המאירה לאדם את דרך חייו ומעשיו הלכה למעשה והוצאה לפועל של כל המדות החסידיות: ענוה, נסיעה לצדיק, אהבת ישראל, תפילה בהתלהבות, אחוה, צדקה, דביקות, נטירת ברית וכו׳. ובמרכז עמדו אהבת־ישראל והצדיק שהם אחד. הצדיק שם את הדגש על אמונה פשוטה ותמימה, בניגוד לחסידות המחקר וההבנה. הוא היה חתנו של ר׳ מרדכי נתנזון מזאלושיץ.

במלחמת העולם הראשונה עזב את פינצ׳וב והתיישב בקילץ. אך לא האריך שם ימים, ובכ"ב בשבת תרע"ט נסתלק. על קברו בקילץ הוקם אוהל. בנו ממלא מקומו היה רבי אליעזר פינקלר מקילץ־סוסנוביץ, חתן רבי מאיר׳ל מסטובניץ. נולד בשנת תרי"ח. משנת תרע"ז כיהן כאדמו"ר בעיר מושבו האחרון של אביו בקילץ. בזקנותו עבר לסוסנוביץ, ובה האריך ימים. כשאר צדיקי שושלת ראדושיץ התיגע רובו של יום בתורה ובתפילה. לא שח מעודו שיחה בטלה, רך מזג וטוב לב, ביטל כל סדר ומשטר בהנהגת הצדיקות. לא היו זמנים קבועים לא ל„שולחן" ולא לתפילה. פתע היו מודיעים: „הרבי עורך שולחן". נפטר בסוסנוביץ י׳ שבט תרצ"ז בזקנה מופלגת.

הרבי מפינטשוב היה רבם של יהודים פשוטים ובעלי־מלאכות, שפירנסוהו בני „עמך": חייטים, סנדלרים ודומיהם. בוולברום היו לו חסידים פרולטריים מבין הולכי־כפרים, נוסעים לירידים, אופים, קצבים ורוכלים זעירים, והם היו הרוב באוכלוסיה היהודית בעיר. הם היוו יהדות עסיסית שרשית, ומילאו את כל

החסידות. הנוסעים לירידים היו מבקרים בירידים ז׳רנובצה, סקאלה, אולקוש וערים קרובות. השכם בבוקר היו נוהרים לתפילה בבית־הכנסת והנו מתפילה בצבור, ודרך אגב היו שואבים נחת מהבחורים הלומדים בנגונם המתוק. בין חסידי פינצ׳וב תפסו מקום בני משפחת הקצבים רויטמנש, פייבל, איצק, אהרן דוד, והאופים: חיימ׳ל האופה (שפיגל), שמואל האופה, איטשה האופה, שהיו יהודים יקרים. הם, בני „החסידות הפרולטרית" ההמונית, פירנסו גם את משפחת הרבי ר׳ אלתר רוטנברג וסיפקו לו את צרכיו. היו אלה חסידים „ללא התחכמות" שראו בחסידות וברבי מעין „נציג הרוחניות העליונה" והיו מסורים אליה ומראים את מסירותם בחיבת ערכי היהדות, ביחס אבהי לבחורים לומדי תורה בבתי־מדרשות. חסידים אלה, שכל היום היו עסוקים בדאגת הפרנסה, עם בין־השמשות עזבו את הבלי עולם־הזה ונטפלו בלב ובצמאון למנחה ולמעריב כאל נועם רוחני. חסידים אלה השתדלו לקנות להם חתנים לומדים מבחורי בית־המדרש ואף נתנו להם מזונות על שולחנם במשך שנים.

צדיקי פינצ׳וב היו מבקרים בוולברום וניהלו שולחנות בליל שבתות מחצות־ליל עד הבוקר. רבי אליעזר הצדיק היה מתאכסן בוולברום אצל ברוך הקמן ובלילי־שבתות היה מנהל „שולחנות" במשך שעות רצופות עד הבוקר, כשחסידיו בעיר ומהסביבה צובאים עליו באהבה. במשך הזמן עבר הקלויז לבית אברהם־בריש האופה, ליד המעין. ואף בן הכורך־ספרים עסק אצלם בעסקנות. חסידי פינצ׳וב, על אף היותם חלק מה„הפרולטריון החסידי" בעיר, היו מקובלים וחביבים בכל החוגים, וענותנותם אפיינה את שיטתם בחסידות וסימלה את חייהם הפשוטים. תמימות, ישרות ואצילות היו לסמל להם ואפיינו את מהותם ואת רוחם. קלויז פינצ׳וב בוולברום היה תמיד מלא תנועה, וחייו הוכנסו כאילו לדפוסים קבועים. חסידיו יצרו בו אוירה של התרוממות הנפש, וממעל להם עמד צדיקם הנערץ.

נתן חפשי

דמותה של קהילת וולברום

דמותה של קהילת וולברום, עיר מולדתי, לפני שש, שבע עשרות שנים, לפי מיטב הזכרון וההתרשמות:

רשמים לאין־ספור ספגה הנפש באותן שנים רחוקות מימי הילדות הקדומה ועד ההתבגרות, במשך עשרים שנה בערך, עד צאתי מוולברום לעולם הגדול. מאמץ רב דרוש לרכז אותם רשמים וזכרונות בדיוקם המכסימלי ולהעלותם בכתב כיום. אמנם חובת כבוד ואהבה היא, במיוחד כיום, לאחר התחולל סערות זעם וסופות הרג ואבדן כה נוראות ואיומות עד כדי השמדה טוטאלית של הגוף הציבורי היהודי עתיק היומין, רב השרשים ואדיר האמונה ועשיר בתורה ובמעשים

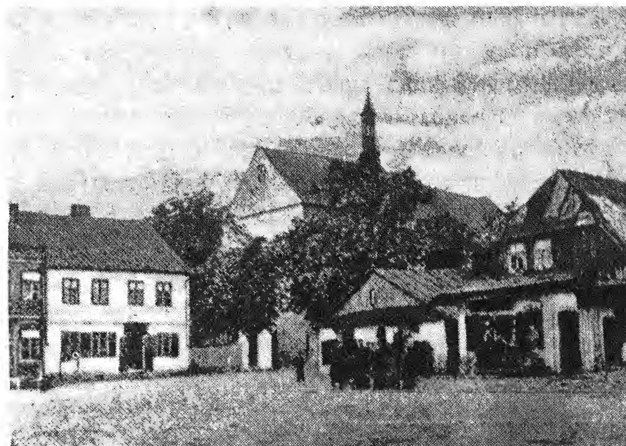
טובים, אבר אורגני חי ופעיל בעולמו של הקב"ה — קהילת וולברום הקדושה, אשר נרצחה ונקטלה והושמדה בעינויים נוראים ובמיתות משונות בידי פראי אדם בני עם גרמניה שמעבר לגבול ובידי נוער פולין מתורבת, אשר יחד עם הוריו האדוקים בדת האהבה הנוצרית קמו על שכניהם היהודים היושבים אתם יחד זה מאות בשנים — להרוג ולהשמיד ולאבד גברים ונשים, טף וזקן, ושללם לבוז.

מילדותנו הקדומה ידענו מפי הורינו ובמיוחד מפי ה„רבי" שלנו ב„חדר", כי אנו היהודים בגלות ומצפים למשיח צדקנו שיבוא ויגאלנו ויעלנו לארץ ישראל, ואז הן ידוע הדבר בוודאות גמורה שכל וולברום היהודית על בתי התפילה ובתי המגורים שלה יועלו אף הם לארץ הקודש. יחד עם זה היינו מושרשים בהרגשתנו ובמעמקי נפשנו בוולברום מולדתנו, כאילו מששת ימי בראשית נבראו כאן אותן שתי כיכרות רחבות־הידים שבהן נזרעו, נשתלו וצמחו ועלו חיי החומר והרוח של קהילת וולברום. הכיכר האחת — השתכנו בה בצפיפות יתירה ה„חדרים" בהם למדו ילדי ישראל תורה, ובתי התפילה הקטנים של החסידים השונים לפלגותיהם ו„רביהם", וכן בית המדרש הגדול ששימש בית תפילה לפשוטי עם וגם בית אולפנא לבחורים שגמרו את לימודיהם ב„חדר" ועברו ללימוד עצמאי בבית המדרש. בקצה הכיכר, במדרון, שכן בית־המדרש הקטן, שנתיחד ליהודים שמכלל „עמך" יצאו, אך לדרגת חסידים לא הגיעו. במרום הכיכר התנוסס בית התפילה המרכזי לפשוטי העם, בנוי חומות אבן גבוהות „עד לשמים", כפי שהתבטאו התינוקות. חלונות זכוכית צבעונית נקבעו בשלשת כתלי ה„מקדש המעט", חלונות ארוכים ביותר, שהתחלתם בגובה רב מאד מעל פני האדמה. בכותל הרביעי נבנתה כקומה שניה עזרת הנשים הגדולה. ובאותה כיכר נדחקו לבין ה„חדרים", ה„שטיבלעך" ובתי התפילה הגדולים גם דירות זעירות לעניי העם.

הכיכר השניה — הרי זה המיגרש המרכזי של העיירה הבנוי במרובעו הרחב מכל ארבעת הרוחות בתי דירה וחנויות בצפיפות יתירה, וממנו, במפולש, נמשכו רחובות רבים ושונים לכל העברים עד לשדות רחבי הידים שהקיפו את העיירה. כיכר זו נקראה גם „השוק", אולי על שם היריד שהיה מתקיים בו בכל יום חמישי בשבוע, כשאיכרי כל הכפרים מסביבות וולברום היו מביאים בעגלותיהם תוצרת חקלאית מכל הסוגים וכן סוסים, חזירים, ושאר בעלי חיים למכירה, ובכסף הפדיון היו רוכשים להם בחנויות היהודים כל מיני מיצרכים לבית ולמשק. ב„שוק" זה היו הבתים בשלשת רוחותיו בניני עץ בני קומה אחת, ורק בעברו הרביעי הוקמו בתי אבן או לבנה בעלי שתי קומות, מקום דירותיהם וחנויותיהם של האמידים והעשירים שבעיירה. בשתי פינות אותה שורת הבתים התנוסס לתפארה הבית רחב המידות שחלקו בשוק, ורובו, לאורך רב של רחוב קרקוב. בית זה היה משכנה של המשפחה העשירה והיחסנית בעיירה — משפחת אברהם מרדכי ארליך על כל סעיפיה וסעיפי סעיפיה. לא ברור לכותב הטורים האלה עד היום במה זכה בית זה לתואר הכבוד בפי היהודים יושבי וולברום

דאס ראַטהויז ביידיש, ובעברית — בית המועצה. אולי נשמע על כך מאחד משתתפי ספר זה, בן העיירה שהתמצא בדבר.

בפינה אחרת של השוק המפולש, מיד עם יציאה מהשוק וכניסה לסימטה צרה ולא ארוכה, התבלט הבנין הגדול של בית התפילה הקתולי המוקף חצר רחבה מאד המגודרת בחומת אבן גבוהה כקומת איש. מול הבנין הגדול של בית התפילה הוקם בית הספר הממשלתי בבנין קומותיים. בגזירת המלכות (הרוסית) נאלצו ילדי ישראל שבוולברום לבקר בבית ספר זה כשעתיים ביום. מעטים מאד למדו שם משהו ממשי, כשההורים היהודיים מצד אחד והמורה הפולני שונא הרוסים מצד שני השתדלו ככל האפשר להתחמק מחובת לימוד זו.

פנה בככר השוק עם הכנסיה
לפני מלחמת העולם הראשונה

אופיינית ובולטת במיוחד העובדה ששתי הכיכרות המרכזיות של העיירה וכן רובם המכריע של הרחובות שנמשכו מה„שוק" לכל הצדדים היו מיושבים ע"י יהודים, ורק בקצווי וולברום, קרוב להסתיימות כל רחוב ורחוב, הופיעו בתי־כפר קטנים, טובעים בים של ירק ופרחים, אלה בתי תושבי וולברום הפולנים, שהיו כולם, מלבד יחידים יוצאים מהכלל, עובדי אדמת המישור הפוריה המשתרעת למרחקים מסביב לעיירה. יש יסוד לטענה שיהודים יסדו ובנו את וולברום לפני מאות בשנים, תוך דחיקת היערות לצדדים, ורק אח"כ נסתפחו אליהם איכרים פולניים שהתיישבו בקצווי העיירה. כנראה שבזמן הראשון עסקו היהודים לא רק במקצועות המלאכה והמסחר, אלא גם בעבודת האדמה, ועוד בימי הילדות והנעורים שלי התקיימו בוולברום יהודים עובדי אדמה בגופם ממש, וכן בעלי קרקעות גדולים וזעירים שעיבדו את קרקעותיהם ע"י שכירים או אריסים. מבין חקלאים אלה זכורים לי במיוחד: משפחת קורנפלד המסועפת שברשותה היי קרקעות ואחוזות בסביבות וולברום, משפחה זו שהצטיינה גם בבנים כבירי כוח

וגיבורי חיל ידועים לתהילה וכבוד גם בעיני הפולנים שבעיירה ובסביבה, ובאורח החיים האיכרי הצנוע והפשוט שלהם. וכך משפחת משה ברמהרציג־אנגלשטיין, ושמואל הוכרמן, וכן הסבא, אבי אמא, של כותב הטורים האלה — משה נרציז (נרקיס בעברית), אשר מחסניו שבחצר, ולעתים גם המסדרון הצר והארוך של ביתו, בן שתי הקומות, הבית המשותף לכל משפחות בניו ובנותיו — היו תמיד מלאים שקי תבואה מזני הדגן השונים, מיבול שדותיו, ובאורוותו צהלו זוג סוסים אבירים שדוד פורמאן, העגלון הקבוע של סבא, איש גבור חיל ורב כוח, היה רודה בהם בשדה ובנסיעות בכרכרה של סבא, ובלולים שבחצר שכללו המוני עופות־בית לסוגיהן. זכור לי היטב פישל רינסקי, זה עובד האדמה המובהק, בעל משק מעורב — שדות וגן ירק ועצי פרי נחמדים, ביחוד הדובדבנים הטובים למראה ונחמדים למאכל שבראש הגבעה מסביב לביתו, בית אכרים אמיתי, שהקים למשפחתו על אם הדרך שבין וולברום לבין הכפר לובזוב. פה ושם בקצווי העיירה, נתקלתי לעתים ביהודים „מוזרים" שבלהט ימי קיץ היו רכונים על חלקת אדמה ומניפים בקצב מתמיד את המעדר, מניפים ומורידים, ולא ידעתי אז פשר הדבר שהם עושים.

במרוצת הזמנים נדחקו כנראה בני העיירה היהודים יותר ויותר מקרקעו־תיהם ע"י שכניהם הפולנים שהשתלטו לאט לאט על העיירה ורק יהודים מעטים עוד נאחזו בקרקעותיהם במאמצים רבים. זכורני את שדות הטורף שהשתרעו בדרך מן העיירה אל תחנת מסילת הברזל הקרובה ליער האורן הגדול, הוא היער הלבן. קרקעות־ביצה אלה היו משמשים מקור הסקה מובהק וטבעי ליושבי העיירה. הם היו קנינם המשותף של היהודים והפולנים כאחד. לכל אזרח בוולברום היתה חלקתו הרשומה בספר האחוזה הרשמי, והיה חופר ומוצא מהאדמה כעין גושי לבנים גדולים ומרובעים ולאחר התיבשותם במשך זמן מסויים היו קלים שלא לפי מידת הגודל שלהם, וכל משפחה הצטיידה במלאי מכסימלי של הטורף הזה ששימש לבישול ולחימום הבית בחורף. עוד מימי נעורי זכורים לי מקרים של דחיקת רגלי היהודים מקרקעות אלה בתחבולות מזימה ואלימות מצד השכנים הפולנים. היהודים האמידים והעשירים שהריחו כבר אז משהו מריח הציביליזציה העירונית ע"י המגע, לרגל מסחרם, בערים הגדולות — נתרחקו יותר ויותר משימוש בטורף הזה שהיה מעלה עשן רב בבתים, והם עברו לאט לאט לשימוש בפחמי אבן שהובאו ממכרות הפחמים שבסביבות דומברובה הקרובה, ורק המוני העם המשיכו בטורף שהיה זול בהרבה לעומת הפחמים. במקצת ברחובות שהתמשכו מן „השוק" אך במיוחד בסימטאות צדדיות, השתכנו בצפיפות יתירה בעלי המלאכה למקצועותיהם השונים, וכן הפועלים שכירי יום, סבלים, ומשרתות שעבדו בבתי האמידים והעשירים. בתי הדירה שלהם היו לרוב מבני עץ דלים שלא תמיד היו לפי מידת האוכלוסיה שהצטופפה בהם. משפחות יהודי וולברום, העניים והעשירים כאחד, הצטיינו בשפע מבורך של ילדים. מקצועות המלאכה היו אלה הידועים כמקצועות אופיינים יהודיים: חייטים, סנדלרים, נגרים, נפחים ופחחים. הפחחים היהודיים עסקו גם בכיסוי גגות בתי העץ היהודיים בנייר־הזפת או בפחים. בתי הפולנים שבקצוות וולברום היו לרוב מכוסים בקש. שרפות היו שכיחות כמעט מדי שנה בשנה בקיץ ברחובות העץ הצפופים, וחלקי עיר שלמים

היו למאכולת אש. גם לאחר שקמה בוולברום אגודת מכבי אש, רובה המכריע פולנים ורק מעטים מבני הנוער היהודי, אלה מבני ההמון העני „שיצאו לתרבות רעה" נצטרפו אליה *). מדי פרוץ תבערה היו פעמוני בית הכנסיה הקתולית מצלצלים צלצולי אזעקה ומכבי האש היו לרוב עמלים ללא הצלחה יתירה בכיבוי הבנינים מעץ יבש וחם שבערו כקש יבש ואין מציל. בשנים מאוחרות יותר רכשו מכבי האש את החצוצרה הגדולה אשר יענקלה „מסור" (המלשין) היה ממונה עליה, והיה עובר בשעת שריפה מרחוב לרחוב ומרעים ומזעזע בתרועות האזעקה האדירות את כל התושבים. רק לאחר כמה וכמה שריפות חוזרות שהשמידו רחובות שלמים התחילו לאט לאט לבנות בתי לבנים, והעיירה החלה לובשת מקצת צורה „עירונית".

זכורות לי ה„אוכוואלות", Uchwała מין אספה כללית של אזרחי וולברום, כנראה שבעיקר, או אך ורק בעלי קרקעות או בתים היו זכאים להשתתף בה. מאות רבות של תושבים היו מתאספים ל„אוכוואלה" כזאת, רובם פולנים, אך גם מספר מסויים של יהודים נראו בין הנאספים. היו דנים שם בעניני ציבור שונים. ויש שהסבא שלי או יהודי אחר השמיע גם הוא את דעתו בפני הציבור. אספות אלה היו מתקיימות בקיץ תחת כיפת השמים, (איך היה בחורף לא ידוע לי). היו מתאספים ברחבה שלפני משרדי העיריה, או בסביבת הכנסיה הקתולית ובית הספר הממשלתי. היו"ר עמד על סף המשרד ומשם היה מנהל את האספה. אהבתי להגיע ולהסתכל באספות אלה, ובמקרה אחד שמעתי כשהקריאו לפני הקהל איזו הוראה או פקודה משלטון הפלך, ברוסית כמובן, ואח"כ בתרגום לפולנית. מפליאה השוואת אספות אלה אל אספות יהודיות נפרדות שהתקיימו בוולברום מזמן לזמן בבית המדרש הגדול, ואלה עברו לרוב תוך רגשנות יתירה ובמזג חם ביותר.

נחזור נא אל הכיכר המרובעת הראשונה, זה המרכז הרוחני של יהדית וולברום. כל היום רגשו שם חיים תוססים. מאות ילדי החדרים בשעות ההפסקה של כיתה זו או אחרת עסקו בכל החום הילדותי במשחקיהם השונים. ומבית המדרש הגדול בקעו ועלו קולות הבחורים והנערים המתבגרים היושבים רכונים כל הימים על הגמרות הגדולות, שקועים בלימודים תוך ניגון הומה־עצוב, וכך מן הבוקר עד הערב. ומט"ו באב ואילך, עד בוא האביב, היה גם הערב קודש ללימודים אלה שם. בבקרים ובערבים עלה קול תפילה מכל בתי הכנסת הקטנים והגדולים שבכיכר. ובשבתות וחגים המתה הכיכר מתנועת אלפי יהודים ויהודיות אל בתי התפילה ומהם (ל„שטיבלעך" של החסידים אסורה היתה הכניסה לנשים, ונשי העיירה, יחד עם נשי החסידים, נהרו אל בית הכנסת המרכזי ואל בתי המדרש, שם היתה עזרת נשים). קולות נגינה וזימרת התפילה מילאו את כל הסביבה.

*) באחת השרפות במרכז השוק, כשהשמים האדימו כאש והמכבים עמלו קשות לאתר את האש ואני כבר אז נער בר מצווה בערך, שהציץ בסתר ונפגע ע"י השכלה, ציונות, התחדשות וכו', באתי למקום השריפה וביקשתי למסור לי תפקיד בכיבוי. המפקד נענה לי ברצון וזמן רב עבדתי בהתלהבות רבה במשאבת יד והזרמתי בלי הרף זרמי מים למכבים שהיו מרוצים מאד ממני, שלא כהורי ומשפחתנו שחרדו למעשה „המוזר".

בכיכר מרובעת זו היה בית היוצר הרוחני לעדת יהודי וולברום. קשה היתה הפרנסה לרובם כקריעת ים־סוף, אך כאן שאבו עוז ועידוד. היתה זאת עדה ספוגה כולה יהדות. כל שעה פנויה היתה מוקדשת לתורה ולתפילה. גם העניים שבעניים שלחו את ילדיהם ל„חדר", ללמוד שם תורה ויהדות, ובמאמצים גדולים שילמו את שכר הלימוד. אמנם זכורני בעצב כיצד נשרו מאתנו ילדים כבני עשר, שהוריהם העניים הוציאום מה„חדר" ומסרו אותם לבעלי מלאכה בכדי ללמוד בתנאים קשים למדי מקצוע מלאכה המפרנס את בעליו.

ב„חדר" למדו אתנו גם ילדות, בכיתה נפרדת, בגיל הצעיר ביותר, עד כדי רכישת ידיעה לקרוא במנוקד ולהתפלל. מעל לגיל זה עזבו הילדות את ה„חדר" והיו עוזרות לאמא בבית, ובבתים של העשירים והאמידים המעטים המשיכו בלימודי השכלה כללית ע"י מורים פרטיים. והבולט והתמהוני ביותר בין מורים אלה היה מילשטיין רב הידיעות והכשרונות, אך המוזר מאד בהליכותיו, אשר אגדות נפלאות ומבדחות התהלכו בעיירה אודותיו. אנחנו הילדים הסתכלנו במנוד ראש של חמלה וזלזול על הילדות שלא זכו ללמוד תורה כמונו, אך גם בקנאה מוסתרת, שהנה הן חפשיות הרבה יותר מאתנו למשחקים בחצרות וברחובות. אמנם גם אנו הספקנו לשחק לא מעט בשעות ההפסקות במרחבי הכיכר, ביחוד בתקופת לימודינו ב„חדר" של המלמד הפופולרי רבי מנדל וולף, רחב הכתפיים והזקן הרחב ובעל החיוך הטוב. הלימודים נמשכו כל היום, בהפסקה לשעת צהרים ארוכה שאז חזרנו לבתינו, על מנת לשוב ללימודים עד הערב. עם בוא החורף, מאחר חג הסוכות, התחלנו ללמוד גם בלילות, אך כמדומני שבדרגת ה„חדר" של ר' מנדל וולף לא למדו בלילות, ורק משעברנו ממנו אל ר' חיימלה מלמד והיינו כבר ילדי „חומש" — אז חלה עלינו חובת הלימוד בלילה. מדי ערב זרמו המוני ילדים, החל מגיל חמש ומעלה, מכל פינות העיירה, כששמי עופרת מעל ראשם, תוך רוחות זעף, גשמים ובוץ אשר הוסיפו על האפלה של ערב חורפי שירדה על העיירה — זרמו אל כיכר ה„חדרים", כשהם לבושים ומכורבלים בכל מיני לבושים חמים, ובידיהם פנסים מרובעים בעלי מסגרת פח ודפנות זכוכית ונר חלב תקוע באמצעיתם. גם כשבאו אח"כ רוחות הקרה וסופות השלג לא היה בכוחם למנוע את ילדי ישראל מנהירתם ערב ערב לאהלי התורה, כשהם מלווים במבטי עצב ודאגה של אמותיהם הרחמניות. למדנו אצל ר' חיימלה את ה„חומש" של פרשת השבוע, ועם מרוצת הזמן הגענו גם להתחלת לימוד גמרא ב„שנים אוחזין". הרבי היה הולך לבית התפילה הקרוב לתפילת מנחה ומעריב, ואותה שעה היינו שרויים בחדר בחושך, כי הרבנית חסה על הנפט, והדליקה רק עם שוב הרבי מהתפילה. היתה שעת חושך זו שעה טובה לנו הילדים. סופרו כל מיני מעשיות ואגדות מרתקות ומזעזעות, ויש שהייתי מלווה את חברי הטוב ליבלה פוטש בזימרת קטעי תפילות יום־כיפור שהצטיין בזה בקולו הנעים וההרמוני, והילדים הקשיבו לנו תוך דומיה עמוקה. אך הנה בא הרבי, הודלקה עששית הנפט והחל הלימוד. מצאנו לרוב ענין בסיפורי התורה, אך גדולה היתה שמחתנו כשסגר הרבי את הספר ואמר ללכת הביתה. הדלקנו את הנרות בפנסים והילדים התחברו לקבוצות קבוצות לפי שכנות הרחובות והבתים. כל עוד הלכנו בהתחלה כולנו יחד ואורם המשותף של כל פנסינו האיר את האפלה

הכבדה של החוץ (ברחובות לא הוארה באותם זמנים כל תאורה ציבורית שהיא) היה מצב רוחנו מרומם והשמענו קול שיר וזמר, אך נשתתקנו כשנפרדו דרכינו לרחובותינו וסימטאותינו ונתחלקנו לקבוצות קטנות, שהחישו את צעדיהן בבוץ העמוק ובדממת הליל. הייתי יחידי ברחובנו ובכל כוחי זירזתי עצמי למהר להגיע הביתה. אמנם תמיד עברנו דרכנו בשלום ומעולם לא קרה לנו כל דבר בלתי נעים.

הרב לקהילת וולברום, רבי משה ויינברג, הצטיין בבקיאותו כלמדן מופלג בתורה שבכתב ובע״פ והיה מקובל ביותר על ההמון הרחב של הלא־חסידים. חסידי גור בכל אופן התייחסו אליו במידה מסויימת של זלזול ומבט מגבוה,

פנה בככר השוק עם מגדל מכבי־אש

באשר לא השתייך לשום זרם חסידי. בשבתות וחגים, ולעתים גם בימות החול, היה מתפלל עם „עמך" בבית הכנסת הגדול. יראת הכבוד שמילאה אותנו הילדים ביחס לרב העיר נפגמה במקצת ע״י יחס הזלזול הקל מצד החסידים אליו. העזתי פעם אחת לשאול על כך את אבי ז״ל: האמנם אין הרב גדול בתורה כשמדברים החסידים עליו במקצת זלזול? בחיוך קל ענה לי אבא: הוא אמנם למדן גדול, אך איננו חסיד... בכל אופן היה חביב ומכובד על פשוטי העם, ובמיוחד, על הנשים, בתור האב הרוחני של העדה, וחיבה יתירה חיבבוהו בגלל קול־זמרתו, קול סולו נפלא ונעים, שהיה משמיע אותו לעתים רחוקות בעברו לפני התיבה במצבים חגיגיים מיוחדים ב„ימים הנוראים". בעודני נער קטן שלח אותי אבא ז״ל בליל ראש השנה מה„שטיבל" שלנו אל בית הכנסת הגדול הנמצא בקירבת מקום: רוץ מהר ותשמע שם את הרב המנעים זמירות כרגע בתפילת „לדוד מזמור, לד' הארץ ומלואה". ואמנם הגעתי לשם ברגע הנכון, ויחד עם בני אדם רבים שכיוונו לבוא לאותה שעה עמדנו נרגשים ונרעשים לקול הנפלא והנדיר שבקע שחקים

וזעזע בימי הלב ושערי שמים כאחד. (יהודי וולברום, לכל פלגותיהם, היו מביני זמרה וחובבי שיר, כגדולים כקטנים).

מובטחני שבני העיר לא ידעו את הסוד הנעלם שרבם הנערץ וירא השמים „חוטא" כפעם בפעם בקריאת „הצפירה", זה עתון האפיקורסים שאבי ז"ל היה מנויו היחיד בעיירה, ושעורר עליו ריטון ורינון רב בין חסידי גור בגלל כך. הרב היה שולח לעתים מסויימות שליח סתר אל אבי ז"ל לקבל באין רואים מספר גליונות העתון לקריאה. זכורני שבמיוחד הקפיד ודייק הרב בקריאת סידרת המאמרים ב„הצפירה" בשם „למרנן ורבנן", בהם פנה נחום סוקולוב לרבנים בדברי הסברה וויכוח ע"ד יחסם השלילי לציונות. כמדומני שהיה הדבר בשנת תר"ס, 1900. הרב היה מחבר ספר „אהל משה" שטופסים אחדים ממנו נמצאים בארץ.

מה המסקנות שהסיק הרב מקריאתו ב„הצפירה" לא ידוע לי אלא זאת, שלאחר שנים אחדות, כאשר קיימנו כבר בעיירה חוג חשאי של נערים דוברי עברית וציונים, נזדמנו, אני ורעי הטוב לייבלה פוטש בשבת הגדול לאחר שנת הצהרים אל בית המדרש הגדול, בשעה שדרש הרב לפני הקהל שמילא את הבית בענין הילכות פסח, והנה סטה פתאום מהנושא שלו ועבר לדברי קיטרוג ורוגז על האפיקורסות המתרבה ע"י קריאת עתונים, והגיע לידי דמעות ממש. היות ושנינו עמדנו קרובים ביותר למול הרב עלה בדעתנו שנוכחותנו גרמה לו להרב להתעורר למלחמת מצווה נגד האפיקורסים הציונים, ומצאנו לנחוץ להסתלק מהמקום...

שני להרב בדרגת כהונתו היה הדיין ומורה־הוראה רבי הירש־ליב. אגדות התהלכו בעיירה על גאונותו בתורה ובחכמה ועל כשרונותיו ומוחו החריף. עיניו השחורות והבוערות העידו גם הן על משהו רוחני בלתי רגיל השוכן בקרב יהודי זה בעל הקומה הבינונית ורחב הכתפיים. אהבתי להסתכל לעתים בעמידתו בתפילה בעינים עצומות, שקוע כולו בעולמות אשר לא מכאן. אך החסידים שהתיחסו אליו בחשדנות מרובה בגלל היותו מארץ ליטא, — א ליטוואק — אמרו על תפילתו זו: מי יודע מה מחשבות זרות ופסולות ממלאות בשעה זו את ראש הליטוואק, הצלם־קאפ הזה?... דמותו והופעתו ונועם ועומק דבריו עוררו יראת כבוד בלב כל שבא אתו במגע, גם בלב מתנגדיו חסידי גור, אשר שמרו בלבם את טינתם לגאון הליטוואק הזה.

עודני נער קטן ואני כולי הערצה וכבוד לרבי הירש־ליב הדיין ועם זה גם הרהורי פליאה ותמיהה על ריטון חסידי גור אשר בקרבם גדלתי וחונכתי, ועל יחס הזלזול שלהם אליו — והנה פלא על פלא: בליל ראש השנה, לאחר גמר תפילת מעריב ואיחולי הברכה ההדדיים שאחרי זה מצד כל מתפללי השטיבל איש לרעהו — זרם כל הקהל שלנו כאיש אחד אל הרחוב בו שכן רבי הירש ליב, אל דירתו, כשאבא ז"ל אוחז בידי ומסביר לי שאנו כולנו הולכים לברך את הדיין לשנה החדשה, וגם עלי לגשת אליו ולברכו בכתיבה וחתימה טובה. הדרך לאותו בית היתה מוצפה המוני בני אדם שבאו מכל בתי התפילה לברך את רבי הירש ליב. נדחקנו בין כל הקהל. והנה הגענו אל השולחן לידו ישב הדיין בפנים

רציניות וזוהרות, וכשאני רועד מהתרגשות אמרתי לו את דברי הברכה כשהוא לוחץ את ידי בחיבה ומחזיר לי ברכה. נרגש ומלא תמיהה יצאתי מהבית והבעתי בפני אבא את תמיהתי על הכבוד הגדול הזה לאדם אשר הוא... נו...? אבי הבין מיד את הרהורי וענה לי בקיצור: הרי ראש השנה עתה ואסור להיכנס לחג זה ללא התפייסות עם הכל, עם הכל, וביחוד עם מורה־הוראה בישראל!... את המשך הרהורי על הנוהג למעשה בזמן שבין ר"ה זה עד לר"ה הבא — לא השמעתי לאבא אלא לאחר כמה שנים...

הדיין ומורה־הוראה השני שבעיירה, רבי בעריש דיין, היה בעל חיצוניות רגילה ופשוטה, אך אדם צנוע, עניו וממעט בדיבור. בעברו בוקר בוקר לפני החדר לדרכו, והיינו אז באותה שעה בחוץ — היינו מפנים לפניו את הדרך ביראת כבוד מרובה תוך דומיה מלאה, ובהתרחקו כל שהוא מאתנו הבעתי פעם לפני חברי הילדים: אילו יכולנו להיות כמוהו! והילדים הסכימו לדברי בתנועת ראש ללא אומר ודברים.

משה נארציז (בעברית נרקיס), או בפי העם בוולברום: משה נתנ'ס. הוא היה סבא שלי, אבא של אמי. בעל קומה למעלה מבינונית, רחב כתפיים וגוף זקוף וישר, פנים מלאות ועינים אפורות המביעות פשטות, תמימות וישרות, בריאות גוף ונפש ואומץ רוח. לבושו הוולברומי המסורתי היה תמיד נקי ומסודר, אף ללא כל שמץ של הדר ומותרות. אדם בעל אמונה דתית חזקה ועמוקה מאד. השתייך למתפללי „בית המדרש הקטן", לא חסיד, אך עליו אפשר היה לאמור: צדיק באמונתו יחיה. אורח חייו הצטיין בפשטות וצניעות. ארוחותיו היו שתים במשך היממה: ארוחת בוקר וארוחת ערב. מהשנים שהוא זכור לי מילדותי נדמה לי שהוא אז כבר לא עיבד בעצמו, בידיו ממש, את שדותיו, אלא ע"י שכירים, ובעיקר ע"י דוד פורמן, אך הכל בפיקוחו וסידורו הנבון והיעיל. כבר הזכרתי לעיל את שקי התבואה שמילאו את מחסן הסבא ולעתים גם את המסדרון הארוך של הבית המשותף למשפחתנו. היו באות עגלות של „גויים" ומתישבות לפני הכניסה לביתנו. לאחר מו"מ מסחרי ותקיעות כף קולניות בין הסבא לבין הקונים סיימו בהסכם נלהב והחלה הטענת העגלות. הסבא נראה לי אז כמין שמשון הגיבור: היה תופס בזריזות את השק המלא חיטה, שעורה או קיטניות, מניף אותו בקלות יתירה ומעיף אותו לתוך העגלה במין פשטות קלה עד להפליא. הוא היה הזריז והאמיץ ביותר בין המטעינים! בשעת המו"מ שלו עם הקונים הייתי שומע מפיו שמות של זני דגן, מספוא וקיטניות בלתי ידועים לי, אך נתוודעתי אליהם לאחר עשרות שנים בשדות הגליל ועמק יזרעאל, והייתי בעיני כממשיך את מסורת הסבא שלי, היקר לאלהים ואדם.

הסבתא מלכה'לה, ממשפחת הקורנפלדים עובדי האדמה ואנשי החיל, הלכה שכם אחד עם הסבא באורח חיים זה. היא טיפלה בידיעה רבה ובמסירות יתירה בלולי העופות השונים שבחצר לסוגיהם ולמיניהם. ובבית הצטיינה כאותה אשת חיל שאת תהילתה מזמר היהודי בלילות שבת עם בואו הביתה מבית התפילה. תנור האפייה סיפק להם, חלות לשבת וכל מיני מאפה. ארונות קיר היו מלאים

ריבות ומרקחות מכל מיני פירות וגרגרי שדה, גן ויער. המרתף העמוק והקר שימש מחסן ומקרר מצויין בארונות הקיר שלו לכל מיני דברי חלב, חלב חמוץ, גבינה וחמאה ושמנת, מעבודתה ומעשי ידיה של הסבתא. הנקיון בבית, במסדרון בחצר ובכל פינה היה בתכלית הקפדנות, תמכה, יחד עם הסבא בעניים ביד רחבה. לבושה היה אף הוא, כמו של הסבא, בתכלית הפשטות והצנע, אך בטעם טוב ובצורה נאה. יום יום שפכה שיח תפילתה לפני אבינו שבשמים. את המצוות שבין אדם למקום ובין אדם לחברו שמרה וקיימה באותה חומרה.

בחורף הקר ביותר אסור היה לחמם את חדר השינה של סבא וסבתא. הם חיסנו את גופם והיקשו אותו נגד כל מחלות ופגעים ע״י ריחוק מכל פינוק ורכרוכית, ובאמת נתברכו בבריאות מתמדת ואריכות ימים, ובמיוחד הסבא. בלילות הקיץ יש והיה הולך בשעה מאוחרת אל הנהר לרחוץ ולשחות וחוזר משם מרוענן וכל כולו שופע בריאות ורעננות. בלילות הקרים של חג הסוכות היה לן בסוכה במיטתו שהעביר מהבית בערב החג, ורק במקרה של גשמים ממשיים נאלץ לחזור וללון בבית, אך לא במקרה של כפור וקרה הקשים ביותר.

סבא היה מכובד על כל תושבי וולברום, יהודים ונוצרים כאחד. בקהילה היהודית שימש כפרנס העיר, כנציג רשמי בפני השלטון הרוסי, ובביתו היה מצוי העתון הממשלתי המרכזי שהגיע מעיר הבירה פטרבורג. היו לו הרבה ידידים בין הנוצרים בוולברום והסביבה. בכל יום חמישי בשבוע, הוא יום היריד האיזורי בוולברום, היו באים אליו מאכרי הכפרים, רמי קומה וכבדי תנועה, לביקורים ידידותיים, לשיחות ריעים ולהתיעצות, או באו במיוחד לשתות בחום היום בקיץ ממי שתי הבארות שהיו בחצר הסבא, מים טעימים, קרים ומשיבי נפש. מאחת הבארות היו מעלים את המים בדלי ע״י חבל ארוך, ומהבאר השניה, שנמצאה מוקפה מיבנה עץ ומקורה מלמעלה, שאבו את המים במשאבת יד. הכפריים אהבו מאד לשתות ממי המשאבה, משתי סיבות חשובות: האחת — מים אלה המכוסים היו זכים וקרים ביותר, ושנית — נוח היה להחזיק את כובע הפרווה הרחב והעמוק תחת הצנור הבולט מן המשאבה ולשתות בעונג רב מן הכובע הממולא...

נתן חפשי (פרענקל)

דאס אויסזען פון וואלבראמער קהילה

(מיט צענדליקער יאָרן צוריק, מיט דער הילף פון מיין זכרון
און אוממיטלבארער באַרירונג)

אין יענע ווייטע יאָרן פון מיין פריסטער קינדהייט, אומגעפער אַן עפּאָכע פון 20 יאָר און ביז צו מיין פארלאָזן וואלבראָם — האָב איך זיך אָנגעזאפּט מיט אַן שיעור צאָלרייכע איינדרוקן וועלכע כ׳האָב מיטגענומען אין דער גרויסער

וועלט. ס׳פאָדערט זיך פילע אָנשטרענגונגען בכדי אימשטאנד צו זיין ארויפ־ברענגען מיט מאקסימאלער פינקטלעכקייט די זכרונות און איינדרוקן אויפן פאפיר ביים היינטיקן טאָג.

כאָטש ס׳ליגט אויף מיר אן ערן פליכט — נאָך די גרויסע שטורם און רציחה עפּאָכע, נאָך די טאָטאלע פארניכטונג פון יידישן געזעלשאפטלעכן קערפער, נאָכן פארלוירן גיין פון אזא ברייט פארצווייגטן גלויבנס־פאָלק וועלכער האָט געלעבט און געווירקט אין גאָטס וועלטל — די הייליקע וואלבראָמער קהילה וואָס איז אומגעקומען מיט שווערע פייניקונג און מיתות משונות דורך ווילדע גערמאנען — זון פון יענער זייט גרענעץ פון איין זייט, און פוילישע יוגנט קולטורעלע וועלכע צוזאמען מיט זייערע פרומע קאטוילישע עלטערן פון

מראה כללי של השוק, מרחוק

דער צווייטער זייט, זענען אויפגעשטאנען אויף זייערע יידישע שכנים — וועלכע לעבן אויף פוילישע ערד עטלעכע הונדערט יאָר — צו פארניכטן אלט און יונג, מענער, פרויען און קינדער ביז צו א שוידער.

ווען מיר זענען נאָך קינדער געווען, האָבן מיר זיך אָנגעהערט פון די עלטערן און אויך פונם רבין אין „חדר״, אז מיר יידן געפונען זיך אין גלות און מיר וואַרטן אויף משיח׳ן ער זאָל אונז אויסלייזן פון די גויים און אריבער פירן אין הייליקן לאַנד קיין ארץ־ישראל. און דאן איז דאָך באוווסט אז גאנץ וואלבראָמער יודנטום מיט די בתי־תפילות און הייזער וועלן זיך אריבערפעקלען

אהין אינם היליקן לאנד. גלײַכצײַטיק איז ביי אונז געווען טיף אין נשמה פארוואָרצלט און איינגעבאקן די געפילן פאר די געבוירטס־שטאָט, אזוי ווי פון ששת ימי בראשית זענען באשאפן געוואָרן די צוויי מארק־פלעצער וואָס אין זיי איז פארזייט, פארפלאנצט און אויפגעוואקסן דאָס גייסטיק־מאטעריעלע יידישע וואָלבראָם.

איין צענטער — האָט אנטהאלטן אין זיך די שול, דאָס בית־המדרש, די „חדרים" און די שטיבלעך, חסידישע פון אלע רבישע דינאסטיעס. און גרויסן בית המדרש — אן אָרט צום דאווענען פאר די פשוטע יידן, צום לערנען פאר די בחורים וואָס דאָס „חדר" האָט זיי שוין נישט געניגט. אין עק פלאַץ האָט זיך געפונען דאָס קליינע בית־המדרש — דאָרט האָבן געדאווענט יידן וועלכע זענען שוין נישט געווען קיין „עמך" און צו דער מדרגה פון חסידים דאָך נישט דערגאנגען. העט אויפן בערגל האָט זיך געפונען די שול, דער צענטראַלער צוזאמענקום פון פשוט'ן פאָלק, א פעסטער שטיינערנער בנין מיט הויכע מויערן ביזן הימל, פענסטער פון קאלירטע שויבן האָבן באצירט דעם קליינעם בית־המדרש אין דריי זייטן. אין דער פערטער וואנט האָט זיך געפונען אויפן צווייטן שטאָק די ווייבער־שול. ארום די בתי־תפילה האָבן זיך געטוליעט עטלעכע הייזלעך פאר אָרעמע לייט.

דער צווייטער צענטער — דאָס איז דאָך דער מארק־פלאַץ פונם שטעטל, א פיר עקיקער גרויסער מארק און ארום אים פון אלע פיר זייטן הייזער, דירות און געוועלבער, שטארק געדיכט באזעצט. פונם מארק האָבן זיך געצויגן גאסן אין אלע ריכטונגען פון שטאָט ביז צו די גרינע פעלדער העט ווייט. יעדן דאָ־נערשטיק האָט זיך געשטעלט דאָ דער יאריד, ווען די פויערים פון די ארומיקע דערפער האָבן געברענגט אין די וועגענער זייערע לאנדווירטשאפטלעכע פראָ־דוקטן. אויך פערד, חזירים און ציגן צו פארקויפן. פארן געלט האָבן זיי איינגע־קויפט ביי די יידישע קרעמער אלע נויטיקע זאכן פאר די שטוב און ווירטשאפט.

אין דעם מארק זענען די הייזער פון דריי זייטן געווען נידריקע הילצערנע היילעך, נאָר די פערטע זייט איז באשטאנען פון 3—2 שטאָקיקע געמויערטע הייזער פאר די גבירים פון שטעטל.

אין צוויי עקן פון דעם רייכן טראָטואר האָבן זיך געפונען צוויי וויכטיקע געביידעס. איינס איז געווען די רעגירונגס־אמטן און געריכטס־אמטן מיט אלע אָפטיילונגען, דאָס צווייטע הויז, שיין און גרויסארטיק — וועלכע האָט זיך פארצויגן א שטיק אין די קראָקאָווער גאס — האָט געהערט צו די רייכע און מיוחסדיקע משפחה פון אברהם מרדכי ערליך. דעם שרייבער פון די שורות איז ביז היינט נישט קלאָר, הלמאי מ'האָט גערופן דאָס הויז מיטן נאָמען דאָס ראטהויז (אָדער דער מאגיסטראט). אפשר וועט ווער פון די לייענער פון דעם בוך קענען אויפקלערן די סיבה דערפון.

ביים ארויסגאנג פון מארק־פלאַץ אין די ריכטונג צו די פילצער גאס אין א קליין געסעלע האָט זיך אויפגעהויבן די קאטוילישע קירכע, ארומגערינגלט מיט א גרויסן הויף און פארצוימט מיט א שטיינערנע הויכע מויער אנטקעגן

די קירכע איז געשטאַנען די שולע אין א צוויי שטאָקיקע געביידע. לויטן רעגי־רונגס־געזעץ זענען די יידישע קינדער פארפליכטעט געווען צו באזוכן די שולע צוויי שעה טעגליך. זער ווייניק יידישע קינדער האָבן דאָרט געלערנט, ווייל די עלטערן פון איין זייט און דער פוילישער לערער (א רוסן־פיינט) פון דער אנדערער זייט האָבן זיך באַמיט ווי ווייט מעגלעך אויסצומיידן דעם אבליגאטאָ־רישן לערן־פליכט.

ס'איז כאראקטעריסטיש צו באצייכנען אז די ביידע צענטערס, דער שול־צענטער און דער מארק־צענטער ווי אויך די מערהייט גאסן וועלכע האָבן זיך געצויגן פונם מארק אין אלע ריכטונגען זענען אויסשליסלעך באוווינט געווען מיט יידן. נאָר ביים סוף פון די גאסן, נאָנט ביי די גרינע פעלדער און לאנקעס האָבן געוווינט אין קליינע דאָרפישע הייזלעך די פאָליאקן וועלכע זענען איך דער גרעסטער טייל געווען ערד־ארבעטער, פויערים וועלכע האָבן דורות־לאנג געצויגן זייער חיונה פון דער ערד.

און א לעגענדע איז ארומגעגאנגען אין שטעטל:

מיט הונדערטער יאָרן צוריק האָבן יידן זיך באזעצט אין וואלבראָם אוועק שטופנדיק דעם וואלד וואָס ווייטער. דאן זענען ערשטע אָנגעקומען פוילישע פויע־רים און זיך פארקליבן ביים ראנד פון שטעטל. ווייזט אויס, אז די ערשטע צייטן, האָבן די יידן נישט נאָר געהאנדלט נאָר אויך פארנומען זיך מיט ערד־ארבעט. נאָך אין מיינע קינדער־יאָרן האָבן געלעבט יידישע לאנדווירטן וועלכע האָבן אליין באארבעט זייערע פעלדער און א טייל האָבן פארפאכטעט זייערע באָדנס די פויערים צום באארבעטן. פון די יידישע לאנדווירטן, געדענק איך באזונדער: די פארצווייגטע פאמיליע קאָרנפעלד וועלכע האָט פארמאָגט פעלדער און גיטער ארום וואלבראָם. אין דער פאמיליע האָבן זיך אויסגעצייכנט די מענער געזונטע און יאדערדיקע בחורים וועלכע האָבן ארויס גערופן כבוד און אכטונג ביי די גויים אין דער סביבה. אויך האָבן זיי געפירט א פויעריש באשיידענעם לעבנס־שטייגער. אזוי האָבן אויך געשמט: די פאמיליעס פון משה בארמהארציק, ענגלשטיין, שמואל האָכערמאַן, און אויך מיין זיידע משה נארציז, וואָס אין זיין מאגאזין אויפן הויף און צייטנווייז אויך אין לאנגן קאָרידאָר פון 2־שטאָקיגן הויז (א שותפות־הויז פאר אלע זין און טעכטער) זענען געלעגן זעק מיט תבואה, ווייץ, קאָרן, גערשטן און האָבער פונם גערעטעניש פון זיינע פעלדער. א ביסל ווייטער אויפן הויף, אין שטאל האָבן געפרעסן פונם האָבער א פאָר פערד־לייבן וועלכע דעם זיידנס בעל־עגלה דוד פורמאן האָט געטריבן אין פעלד און אויך געשפאנט אין דער בריטשקע פונם זיידן. אויך האָבן זיך ארומגעדרייט אין די שטייגן פארשידענע עופות. כ'געדענק נאָך גאנץ גוט דעם יידישן לאנד־ווירט פישל רינסקי, אן אייגנטימער פון א געמישטע ווירטשאפט תבואה־פעלדער, גרינצייג גערטנער און סעדער מיט די שענסטע פרוכט ספעציעל די קאַרשן וועלכע זענען צוגאנגען אין מויל מיטן גוטן טעם. אויפן וועג, צווישן וואלבראָם און דעם דאָרף לאבזיוו, איז געשטאַנען זיין הייזל אויף א בערגל איינגעטונקט אין גרינס, בלומען און פרוכטן. טיילמאָל ווען כ'בין אוועק שפאצירן אויסערן שטאָט,

האָב איך באמערקט מאָדנע יידן שטייען איינגעבויגן אין פעלד אין א הייסן זומער טאָג און מאכן מיט די הענט פארשידענע באוועגונגען און כ'האָב דאמאָלס נישט געוווּסט וואָס אזוינס טוען זיי אויפן פעלד.

אין פארלויף פון דער צייט זענען די יידן איינציקווייז ארויסגעשטופּט געוואָרן דורך די פּאָליאקן פון זייערע באָדנס, און נאָר יחידים האָבן זיך נאָך געקלאמערט מיט זייערע נחלאות. איך געדענק די טאָרף־פעלדער וועלכע האָבן זיך געצויגן אויפן וועג צו די באַן־ליניע ארום דעם סאָסנאָווע וואלד. די זומפּיקע באגנעס האָבן גענוצט אלס נאטירליך הייץ־מאטעריאל פאר די איינוווינער פון דער סביבה. די דאָזיקע פעלדער זענען געווען א שותפות אייגנטום פון די יידן און פּאָליאקן. יעדער בירגער אין וואלבראָם האָט געהאט פארשריבן זיין טייל אין די אָפיציעלע טאבו־אמטן. יעדער אייגנטימער האָט אויסגעגראָבן פון דער ערד פירעקיקע גרויסע בלאָקן, דערנאָך פלעגט מען זיי טרוקענען ביז זיי זענען געוואָרן זער לייכט און דאן האָט יעדע פאמיליע זיך באוואָרנט מיט קאָך און הייץ מאטעריאל אויפן ווינטער.

פון מיינע יוגנט־יאָרן געדענק איך דעם פּראָצעס, ווי אזוי די פּאָליאקן האָבן מיט פארשידענע שפיצלען און טעראָר־מיטלען פארטריבן די יידן פון די טאָרף־פעלדער. די רייכע יידן וועלכע האָבן שוין דערשמעקט די ציוויליזאציע און פראָגרעס דורך זייער קאנטאקט מיט די גרויסע שטעט — האָבן וואָס מער זיך דערווייטערט פון דעם טאָרף וועלכעס האָט איבערגעלאָזט א שטארקן רויך אין די שטובן — און סיסטעמאטיש אָנגעהויבן צו באנוצן די קוילן וועלכע מען האָט געברענגט פון די רייכע קוילן־גרובן אין זאגלעמביע. נאָר די אָרימע באפעלקערונג האָט נאָך, צוליב די ביליקייט, זיך באנוצט מיטן טאָרף.

די בעלי־מלאכות, אַרבעטער, טרעגער און דינסטן (וואָס האָבן געדינט און די רייכע הייזער) האָבן געוווינט אין קליינע הילצערנע הייזלעך ארום מארק און די קליינע געסלעך פון שטעטל. די ענגשאפט אין די דירות איז געווען א גרויסע, ווייל די יידישע משפחות — די רייכע ווי די אָרימע — האָבן געהאט א סך קינדער. די יידישע מלאכות זענען באשטאנען פון: שניידערס, שוסטערס, סטאָלארעס, בלעכערס און שמידן. די בלעכערס האָבן זיך אויך פּארנומען מיט דעקן די דעכער מיט פאפּע אָדער בלעך. די גויישע הייזלעך זענען ס'רוב געווען געדעקט מיט שטרוי. זומער זענען דאריבער געווען פיל שרפות און יעדעס יאָר זענען גאנצע געסלעך אָפּגעברענט געוואָרן. ווען ס'איז געגרינדעט געוואָרן א פייערלעשער קאָמאנדע, געדענק איך פאָלגנדן פאקט:

ס'איז אויסגעבראָכן א שרפה אין מארק־פלאץ, אינאיינמאָל איז דער הימל רויט געוואָרן, די פייערלעשער באמיען זיך צו לאָקאליזירן דאָס פייער — איך א בר־מצוה יונגל וואָס האָט אָנגעהויבן ארייננקוקן אין די טריף־פסולע ספרים, ציוניזם, פּראָגרעס — האָב געבעטן דעם קאָמענדאנט ר'זאָל מיר דערמעגלעכן מיטהעלפן לעשן די שריפה, ער איז מיר באלד אנטקעגנגעקומען און האָט מיר געגעבן א האנד־פּאָמפּע בכדי צו געבן כסדר וואסער פאר די פייערלעשער. כ'האָב מיך בעת־מעשה זייער גרויס געהאלטן מיט מיין וויכטיקע ארבעט. אז ס'איז אויסגעבראָכן א שריפה אין שטעטל האָבן אלע גלעקער אין קירכע

גענומען קלינגען, און די פייערלעשער האָבן שווער געמאַטערט זיך ביים לעשן, ווייל די הייזער האָבן מערסטנטייל געהאַט שטרויענע דעכער און ווענט פון האָלץ. האָבן זיי געקנאַקט פון טרוקנקייט און ס׳רוב אוועק מיטן ווינט. אין די שפּעטערע יאָרן האָבן די פייערלעשער געקויפט א גרויסן טראָמפּייט און איבערגעגעבן יענקל מוסר אז ער זאָל ביי יעדער שרפה בלאָזן און אזוי ארום אלארמירן די גאנצע שטאָט.

ערשט נאָך פילמאָליקע שריפות, און ווען ס׳זענען אוועק מיטן רויך גאנצע גאסן, האָט מען סיסטעמאַטיש אויסגעטוישט די הילצערנע הייזלעך אויף פעסטע געמויערטע הייזער און וואלבראָם האָט באַקומען די פאָרם פון א שטאָט.

רחוב קראקוב

ס׳ליגן מיר נאָך אין זכרון די אוכוואלעס, ד״ה אלגעמיינע פארזאמלונג פון וואלבראָמער בירגער. אויף די פארזאמלונגען האָבן אָנטיילגענומען נאָר ערד־אייגנטימער אָדער בעלי־בתים פון הייזער. מ׳האָט באהאנדלט שטאָטישע כלל־ענינים. און ס׳האָט פאסירט אז מיין זיידע אָדער אן אנדערער חשובער ייד, האָט ארויסגעזאָגט זיין מיינונג און די אוכוואלע האָט עס באשטעטיקט. די פאר־זאמלונגען זענען פאָרגעקומען זומער אונטערן פרייען הימל. (ווי ס׳איז געווען ווינטער ווייס איך נישט) דער עולם האָט זיך פארזאמלט אויפן פלאַץ נעבן מאגיסטראט אָדער ביי די רעגירונגס־שולע. דער פּרעזעס איז געשטאנען אויפן שוועל פון די ביורא און געפירט די פארזאמלונג. כ׳האָב ליב געהאט זיך

צוצוקוקן און נאכפאָלגן דעם גאנג פון די פארזאמלונגען. איינמאָל האָב איך געהערט איבערלייענען אויף רוסיש א באפעל פון די קרייז מאכט־אָרגאנען מיט אן איבערזעצונג אויף פויליש. ווען כ׳וויל אדורכפירן א פאראלעל צווישן די אספות און די יידישע אספות אין גרויסן בית המדרש, מוז איך קומען צום אויספיר אז די פארזאמלונגען אין בית המדרש זענען געפירט געוואָרן מיט מער ברען, מער התלהבות ווי די אלגעמיינע אוכוואלעס.

נאָר לאָמיר זיך אומקערן צו שילדערן דעם מארק־פלאץ, דעם גייסטיקן צענטער פון וואלבראָמער קהילה. א גאנצן טאָג האָט זיך געפילט א זידיק לעבהאפטע באוועגונג. הונדערטער קינדער פון די „חדרים" האָבן ביי די הפסקות געשפילט זיך — מיט קינדישער נאַיוויטעט — אין פארשידענע שפּילערייען, פונדערווייטנס, פונם בית המדרש האָבן זיך געהערט די שיינע גמרא נגונים פון די בחורים וועלכע זענען געזעסן געבויגן איבער די גמ׳־ה׳ס פון זון־אויפגאנג ביז שפעט אינדערנאכט, ווייל פון חמשה־עשר באב ביזן פּרילינג, האָט אויך די נאכט געהערט צו די לערנערס. אין די פריע שעהן און ערשטע אָונט שעהן האָט זיך געהערט פון די בתי־תפילה דאָס שחרית און מנחה־מעריב דאווענען. אין די שבתים און ימים־טובים האָט דער מארק־פלאץ געיובלט און געשטורמט פון טויזנטער יידן, מענער און פרויען וועלכע האָבן זיך א לאָז געטאָן צום דאווענען יעדער אין זיין קלייזל, און דאָס געזאנג האָט זיך געלאָזט הערן זער ווייט ארום.

דער מארק האָט אלזאָ געדינט פארן וואלבראָמער יודנטום א גייסטיק־ שעפערישע היים. די פרנסה איז אפילו געווען שווער ווי קריעת ים־סוף, נאָר פון דאנען האָבן זיי געשעפט מוט און כוח. יעדע פרייע שעה איז געווען הייליק פאַר תורה און תפילה. אויך די אָרימסטע שיכטן האָבן געשיקט זייערע קינדער אין חדר אריין, צו לערנען א ביסל יידישקייט. נאָר איך געדענק ווי אין „חדר" זענען ארויסגעפאלן יעדעס מאָל 10־יעריקע קינדער פון אָרימע עלטערן כדי זיך צו לערנען א מלאכה און צו העלפן אין שטוב מיט פרנסה.

אין „חדר" האָבן מיט אונז געלערנט אויך מיידלעך, זער יונגע ביז וואנען זיי האָבן זיך אויסגעלערנט לייענען און דאווענען, דאן האָבן זיי פארלאָזט דעם „חדר" און צוגעהאָלפן די מאמען אין דער שטוב ווירטשאפט. די רייכערע בעלי־ הבתים האָבן געברענגט א לערער אין שטוב אריין, צו אלגעמיינע בילדונג. דער בולטסטער פון זיי איז געווען מילשטיין וועלכער איז געווען פעאיק און אוני־ ווערסאל, נאָר מיט מאָדנע געוועג. וועגן אים פלעגן זיך וועבן פארשידענע לעגענדעס אין שטעטל.

מיר יונגלעך, פלעגן קוקן מיט רחמנות און בטול אויף די מיידלעך וועלכע האָבן נישט באוויזן צו לערנען תורה גלייך מיט אונז. גלייכצייטיק האָבן מיר זיי מקנא געווען וואָס זיי האָבן די מעגלעכקייט פראנק און פריי צו שפּילן זיך אין די הויפן. וואָס אן אמת, האָבן מיר אויך געהאט א הפסקה ביי מיטאָג, און מיר האָבן עס אויסגענוצט צום שפּילן.

באזונדערס גוט האָבן מיר געהאט ביים פּאָפּולערן רבין רב מענדל וואָלף דער ברייט־פּלייציקער און ברייט־הערציקער און תמיד מיטן שמייכל, ער האָט אונז באפרייט אויף א לענגערע צייט צום מיטאָג. ווינטער־צייט נאָך סוכות,

האָבן מיר געלערנט אויך אין אָוונט. נאָר ביי ר׳ מענדל וואָלפן האָבן מיר זיך דורכגעשמוגלט פון נאכט לערנען. ערשט ווען מיר זענען געוואָרן חומש־יונגלעך ביי חיימל מלמד, האָבן מיר אויך ביי נאכט געלערנט. יעדן אָוונט האָבן גע־שטראָמט מאסן קינדער פון 5 יאָר אָן פון אלע עקן ביי א רעגנדיקן וועטער אין די בלאָטעס און געטאפטשעט אין דער פינסטער, איינגעוויקלט אין ווארימע מלבושים, האלטנדיק א לאמטער מיט א חלב׳ן ליכטל — האָבן זיי געשטאָרמט צום פלעצל פון די „חדרים״, בכדי אָנצושטאָפן זייערע קעפלעך מיט יידישקייט און תורה. אויך ווייטער אין ווינטער, ווען ס׳זענען געקומען די פרעסט און שניי־שטורמס — האָט עס נישט אָפּגעהאלטן די יידישע קינדער פון זייער באגער און דראנג צום לערנען. מיר האָבן געלערנט ביי ר׳ חיימל מלמד חומש, און שפּעטער אויך גמרא פון „שנים אוחזין בטלית״. אין אָוונט, ווען דער רבי איז געגאנגען אין בית־המדרש אריין, דאוונען מנחה־מעריב, זענען מיר געזעסן אין דער פינסטער, ווייל די רביצין האָט געשפּאָרט די ליכט. ערשט, ווען דער רבי איז צוריקגעקומען, האָט זי אָנגעצונדן די ליכט. די פינסטערע שעה אינם חדר, האָבן מיר זער גוט פארברענגט, מיט דערציילן פארשידענע מעשיות און לעגענדעס. און טיילמאָל פלעג איך צוהעלפן מיין חבר לייבעלע פאטאש ביים זינגען פראגמענטן פון יום־כפור דאוונען. ער האָט געהאט זער א זיסע און הארמאָנישע שטימע, און די קינדער האָבן זיך אויפמערקזאם צוגעהערט צו אונזער זינגען.

נאָר פּלוצים קומט אָן דער רבי, אלץ ווערט איבערגעריסן און מען נעמט זיך ווידער קנעלן איבער די גמרה׳ס. נאָך גרעסער איז געוואָרן די פרייד ווען דער רבי האָט אונז אהיים געשיקט. מיר האָבן אָנגעצונדן די לאמטערנס און געגאנגען גרופּעסווייז לויט די גאסן וואָס מיר האָבן געוווינט. פון אָנפאנג, ווען מיר זענען נאָך צוזאמען געגאנגען און דאָס שותפותדיקע ליכט פון די לאמטערן האָט געשניטן די פינסטערניש פון גאס, (דאמאָלס זענען נאָך קיין גאסן־לאמטערן נישט געווען) איז אונזער שטימונג געווען א געהויבענע, מיר האָבן נאָך צוגעזונגען עפּעס א זמר, נאָר ווען די וועגן האָבן זיך צוטיילט, און וואָס אמאָל זענען מיר אויס מורא שטיל געוואָרן, צוגעאיילט אונזערע טריט אין די בלאָטעס און אין דער נאכט־שטילקייט. צום סוף בין איך געבליבן אליין, און כ׳האָב זיך מיט אלע כוחות צוגעיאָגט צו קומען אהיים.

דער וואָלבראָמער רב

דער וואָלבראָמער רב רבי משה וויינבערג, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין למדנישקייט. ער האָט גוט געקענט תורה און פוסקים, און ער איז געווען שטארק באליבט ביים נישט־חסידישן בירגערטן עולם. די געררער חסידים האָבן אפילו געקוקט אויף אים פון אויבן אראָפּ, ווייל ער האָט נישט געהערט צום חסידישן שטראָם. שבת און יום־טוב און טיילמאָל אויך אין מיטן וואָך, פלעגט ער דאוונען אין דער גרויסער שול מיטן „עמוד״. דער רעספּעקט וואָס מיר קינדער האָבן געהאט

פאר אים, איז א ביסל שוואכער געוואָרן צוליב די האלטונג פון די חסידים. איינמאָל האָב איך זיך גענומען מוט און א פרעג געטאָן מיין פּאָטער ז״ל: צי איז דער רב נישט גרויס אין לערנען, הלמאי באציען זיך די חסידים מיט גרינגשעצונג צו אים. מיט א שמייכל האָט מיר דער טאטע געענטפערט: ער איז יאָ א גרויסער למדן, נאָר ער איז נישט קיין חסיד... טראָץ אלעמען, האָט אים דאָס פשוטע פאָלק זער ליב געהאט און באזונדערס די פרויען אלס גייסטיקער פאָטער פון די קהילה. באזונדערס איז ער באליבט געווען צוליב זיין שיינע שטימע, ווען ער פלעגט דאווענען פארן עמוד אין באשטימטע פייערלעכע מאָמענטן ווי צ.ב. אין די ימים נוראים.

ווען איך בין נאָך א קליין יונגל געווען, האָט מיך מיין פּאָטער ז״ל געשיקט פון אונזער שטיבל — אין די ראש־השנה נאכט — אין שול אריין, מיט די ווערטער: לויף שנעלער אהין, וועסטו הערן דעם רב אויסזינגען די תפילה „לדוד מזמור, לד׳ הארץ ומלואה״. און איך בין טאקע אָנגעקומען אין ריכטיקן מאָמענט, הערנדיק דעם רב מיט זיין זיסע שטימע, און שטילן געבעט, וועלכעס האָט געמאכט ציטערן די הערצער און געעפנט גלייכצייטיק די טויערן פון הימל, אויסצוהערן די תחנונים פון דער גאנצער עדה.

איך בין זיכער, אז די וואָלבראָמער יידן האָבן נישט געוווסט דעם געהיימען סוד, אז זייער געאכטעטער, ירא־שמים׳דיקער רב זינדיקט פון צייט צו צייט מיטן לייענען די „הצפירה״, די אפיקורסישע צייטונג, וואָס מיין פּאָטער ז״ל איז געווען זיין איינציקער אבאָנענט אין שטאָט. די גערער חסידים זענען אפילו שטארק אין כעס געווען אויף אים צוליב דעם. דער רב פלעגט שיקן אין געהיים א ספּעציעלן שליח צו מיין טאטן, נאָך עטלעכע נומערן פון די צייטונג. אויך געדענק איך, אז דער רב האָט מיט ספּעציעלע אויפמערקזאמקייט געלייענט די סעריע ארטיקלען אין „הצפירה״ א. נ. „למרנן ורבנן״, וואָס נחום סאָקאָלאָוו ז״ל האָט זיך געוואנדן מיט אויפקלערונגען און פּאָלעמיק צו די רבנים פאר זייער נעגאטיווע באציונג צום ציוניזם.

דאכט זיך, אז דאָס איז געווען אין יאָר תר״ס — 1900. דער רב האָט אין יענער צייט אָנגעשריבן א ספר „אהל־משה״ וואָס אייניקע עקזעמפּלארן געפינען זיך אין ישראל.

וואָס פאר א אויספיר דער רב האָט ארויסגענומען פון די „הצפירה״ ווייס איך נישט. נאָר אין עטלעכע יאָר שפּעטער, ווען מיר האָבן אויפגעשטעלט אין שטעטל א געהיימען קרייז פון ציוניסטן און העברעאיש רעדער, האָבן מיר זיך געטראָפן — איך און מיין חבר לייבעלע פּאטאש — שבת אין גרויסן בית־המדרש, בעת דער רב האָט געהאלטן א דרשה וועגן דיני פסח. פּלוצים איז ער אוועק פון די טעמא און איבערגעגאנגען צו א שטארקן אָנגריף אויף די אפיקור־סים וואָס מערן זיך לעצטנס ביי אונז, ער איז ביז טרערן דערגאנגען. אזוי ווי מירביידע זענען געשטאנען זער נאָנט אנטקעגן דעם רב, האָבן מיר געטראכט, אז אונזער אָנוועזנהייט האָט גורם געווען, דאָס דער רב זאָל אויפהייבן א קאמף קעגן די ציוניסטישע אפיקורסים. מיר האָבן לאנג נישט געקלערט און זיך אָפּגעטראָגן פון דאָרט...

דער וואלבראָמער דיין

אין צווייטער ראנגע, לויט זיין שטעלע, איז געווען דער דיין און מורה־הוראה רבי הירש לייב. לעגענדעס זענען פארשפרייט געווען אין שטעטל וועגן זיין געניאליטעט אין תורה און חכמה, זיינע פעאיקייטן און שארפער מוח. זיינע שווארצע ברענענדיקע אויגן האָבן עדות געזאָגט, אז דער מיטל־וווקסיקער און ברייט־פלייציקער ייד פארקערפערט אין זיך אויסערגעווענליכע גייסטיקע אייגנשאפטן. כ׳האָב ליב געהאט אים צו אָבסערווירן, ווי אזוי ער שטייט ביים דאווגען מיט פארמאכטע אויגן, ארייגעטאָן אין נישט ערדישע וועלטן. די חסידים ווידער, וואָס האָבן זיך צו אים באצויגן מיט א געוויסער פאָרזיכטיקייט, ווייל ער איז געווען א ליטוואק, האָבן זיך אויסגעדריקט וועגן זיין דאווגען: ווער ווייסט, וואָס פאר א פרעמדע און פסולע געדאנקן ליגן איצט אין דעם ליטוואקס צלם־קאָפ? זיין געשטאלט און זיין זיסע טיפע שפראך האָבן ארויסגערופן דרך־ארץ ביי יעדן וואָס איז געקומען מיט אים אין קאָנטאקט, אפילו צווישן די גערער חסידים וואָס האָבן אין הארצן געטראָגן א שנאה צו דעם גאון, דעם ליטוואק. ווען כ׳בין נאָך א קליין יונגל געווען, האָב איך פיל רעספעקט און אכטונג געהאט פאר רבי הירש לייב דעם דיין, גלייכצייטיק ווידער האָט מיך געוווּנדערט, הלמאי די גערער חסידים (וואָס כ׳בין צווישן זיי אויפגעצויגן געוואָרן) טוען אים גרינגשעצן — און אָט א ווונדער: אין א ראש־השנה נאכט, נאָכן מעריב, ווען אלע דאווגערס האָבן זיך גוט געווונטשן איינער דעם אנדערן, איז דער גאנצער קהל אוועק — ווי איין מענטש — אין דער דירה פון רבי הירש־לייב. דער טאטע ז״ל האלט מיך ביים האנט און דערקלערט מיר, אז מיר גייען ווינטשן דעם דיין צום נייעם יאָר, און איך דארף אויך אים ווינטשן מיט א כתיבה וחתימה טובה.

דער וועג צו זיין הויז, איז געווען פארפלייצט מיט מאסן מענטשן וואָס האָבן געשטראָמט פון אלע בתי־תפילות צו ווינטשן דעם דיין רבי הירש־לייב. מיר האָבן קוים זיך דורכגעשטופט דורכן גרויסן המון, און אָט, דערנענטערנדיק זיך צום טיש, ווי דער דיין איז געזעסן מיט א שטראלנדיק ערנסט פנים האָב איך געציטערט פאר גרויס איבערראשונג, זאָגנדיק די ברכה בעת ער דריקט מיין האנט און גיט מיר צוריק זיין ווינטשעוואניע. מיט גרויס עמאציע און פארווונדערונג, בין איך ארויסגעגאנגען פון זיין שטוב, און האָב אויסגעדריקט פאר מיין פאָטער ז״ל מיין „בתמיהה״ פארן גרויסן כבוד וואָס א מענטש האָט ווען ער איז נו...? מיין פאָטער האָט באלד פארשטאנען מיינע געדאנקען און האָט מיר געענטפערט קורץ: ס׳איז דאָך היינט ראש־השנה, און מ׳דארף דעם יום־טוב זיך איבערבעטן מיט אלעמען, באזונדער מיט א מורה־הוראה ביי יידן. דעם המשך פון מיינע הרהורים, וועגן די אויפירונג פון די גערער — פון איין ראש־השנה ביזן צווייטן — האָב איך מיין טאטן ערשט אנטפלעקט א סאך יאָרן שפעטער.

דער צווייטער מורה־הוראה אין שטעטל איז געווען רבי בעריש דיין, א פשוטער, באשיידענער און א קנאפער רעדנער. טאָג־טעגלעך ווען ער פלעגט אדורכגיין נעבן „חדר״ — ווען מיר זענען געווען אינדרויסן — האָבן מיר אים

געמאַכט אַ וואַרע מיט רעספּעקט און פרייַ געמאַכט אים דעם וועג. ווען ער האָט זיך פון אונז דערווייטערט האָב איך אַ זאָג געטון צו מיינע חברים: ווען מיר וואָלטן כאָטש געווען אַזוי ווי ער... און מיינע חברים האָבן אָן ווערטער מסכים געווען מיט אַ קאָפּ־שאָקל.

רבי משה נאַרציז

ר׳ משה נאַרציז (אין העברעאיש נרקיס) אָדער ווי ס׳פֿאָלק האָט אים גערופן: משה נתן׳ס — איז געווען מיין זיידע. דער פֿאָטער פון מיין מאַמען. אַ הויך געוויקסיגער, ברייט־פּלייציקער (און אַ גלייכן, שטאָלצן קערפּער), מיט אַ פול געזיכט און גרויע אויגן וואָס דריקן אויס ערליכקייט, נאַיוויטעט און גלייכקייט, געזונט אין גייסט און גרויסמוטיק. זיין טראַדיציאָנעלע קליידונג, איז שטענדיק געווען ריין, אָבער נישט מיט גלאַנץ און לוקסוס. אַ מענטש מיט אַ טיפן רעליגיעזן גלויבן. זיין לעבנס־שטייגער איז געווען איינפאַך און באַשיידן. ער פלעגט עסן נאָר 2 מאָלצייטן אין טאָג; פרישטיק און אָוונט־ברויט. ער איז נישט געווען קיין חסיד, דעריבער האָט ער געדאַוונט אין קליינעם בית־המדרש.

פון די צייטן וואָס איך געדענק, האָט ער שוין מיט זיינע הענט נישט באַארבעט זיינע פעלדער. אַלץ פלעגט מאַכן — (אונטערן זיידנס אויפזיכט) דוד פורמאַן. ווי כ׳האָב פריער דערמאָנט, זענען די סקלאַדעס און אויך דער לאַנגער קאָרידאָר פון אונזער שותפות־הויז געווען אָנגעפּולט מיט זעק תבואה. ס׳פלעגן קומען די גויים מיט וועגענער, זיך אוועקזעצן וואַרטן פאַרן איינגאַנג צום זיידן. נאָך לענגערע פאַרהאַנדלונגען און דאָס קלאַפּן זיך אין די הענט אריין, זענען די קונים מסכים געווען מיטן פרייז, האָט מען אָנגעהויבן אַרויפלייגן די תבואה אויף די וועגענער. דער זיידע איז דאַמאָלס געווען אין מיינע אויגן ווי שמשון הגבור: דער זיידע האָט פלינק גענומען דעם זאַק ווייץ אָדער גערשט, אויפגעהויבן מיט אַ לייכטקייט און אַרויפגעוואָרפן אויפן וואָגן. ער איז געווען דער שטאַרקסטער און פלינקסטער פון אַלעמען. בעת זיינע אונטערהאַנדלונגען מיט די קונים, האָב איך געהערט דעם זיידן אַרויסרעדן פאַרשידענע מינים תבואות; קאָרן, ווייץ, האָבער, גערשט און אַרבעס, וועלכע כ׳האָב נישט געקענט. נאָר דאָ אין ארץ ישראל נאָך צענדליקער יאָרן אין גליל און עמק־יזרעאל האָב איך באַקענט אַלע סאָרטן תבואות, אַזוי האָב איך ממשיך געווען די טראַדיציע פון מיין זיידן, דעם טייערן מענטש.

די באָבע מלכה׳לע פון די פאַמיליע קאָרנפעלדס די לאַנדווירטן, האָט געפירט דעם זעלבן לעבנס־שטייגער וואָס מיין זיידע. זי האָט געפלעגט מיט גרויס קענטניש די פאַרשידענע עופות־שטייגן אויפן הויף, יעדע לויט זיין סאָרט. און אין שטוב — איז זי געווען אַן „אשת־חיל" — אַזוי ווי יידן זינגען פרייטיק צו נאַכטס פאַרן קידוש. דער גרויסער אויוון האָט צוגעשטעלט ברויט, חלות און אַלע געבעקסן. די וואַנט־שרענק זענען פול געווען מיט פאַרשידענע: וואַרע־

ניעס, איינגעמאכטסן און מארצעפּאנעס און אלע פרוכטן און וואלד־פּירות. דער קאלטער טיפער קעלער האָט געגוצט ווי א פריזשידער מיט פולע שענק מילך סמעטענע, פוטער און קעז — אייגענע ארבעט פון די באבען. די ריינקייט אין הויז און אויפן הויף איז געווען מוסטערהאפט. זי האָט געשטיצט אָרימע לייט מיט א ברייטער האנט. אירע קליידער זענען געווען פונקט ווי ביים זיידן, ריין, באשיידן און ציכטיק, מיט א פיינעם עסטעטישן טעם. יעדן טאָג האָט מיין באבע אויסגעשפּרייט איר תפילה פארן אויבערשטן אין הימל. די מצוות — צווישן מענטש און גאָט, צווישן מענטש און מענטש — האָט זי אָפּגעהיטן מיט דער זעלבער הארבקייט.

ווינטער, אין די שטארקסטע פרעסט, האָט מען נישט געהייצט דעם שלאָף־צימער פון זיידע־באבע. זיי האָבן געהארטעוועט זייערע קערפּערס קעגן פארשידענע קרענק, ניט געפּיעשטשעט זיך און ניט זייערע קינדער, זיי זענען דאריבער געבענטשט געוואָרן מיט א געזונט און לאנג לעבן. אין די זומערדיקע הייסע נעכט, פלעגט דער זיידע גיין צום טייך, גוט זיך אויסבאָדן, אוועקשווימען זער ווייט און צוריק קומען א פרישער געזונטער אין שטוב אריין. אין די סוכות נעכט, האָט ער גענעכטיקט אין דער סוכה אין זיין בעט וועלכעס מ'האָט איבער־געפירט נאָך ערב יום־טוב. נאָר אין פאל פון שטארקע רעגנס איז ער געצוווּנגען געווען צו נעכטיקן אין שטוב.

דער זיידע איז געווען זער געשעצט ביי די באפעלקערונג סיי יידן און סיי קריסטן. אין דער יידישער קהילה איז ער געווען לאנגע יאָרן א פּרנס (א דאזאר), אלס אָפיציעלער פאָרשטייער כלפּי די רוסישע מאכט. ביים זיידן האָט זיך שטענדיק געפונען די רעגירונגס־צייטונג וואָס איז אָנגעקומען פון פעטערבורג. ער האָט געהאט פיל פריינד פון די קריסטן.

יעדן דאָנערשטיק, דער מארק־טאָג פון וואלבראָם, זענען געקומען צו אים פון די דערפער פיל פויערים זיך פרעגן פארשידענע עצות, פריינטשאפטס־וויזיטן. אָדער, זיי זענען געקומען אין די הייסע זומער טעג טרינקען וואסער פון די ברונעמס ביים זיידן אין הויף, וואסער באטעמטע און מחיה נפשות.

צוויי ברונעמס זענען געווען ביים זיידן אין הויף: פון איין ברונעם האָט מען געשעפּט די וואסער מיט אן עמער דורך א לאנגן שטריק. פון דעם צווייטן ברונעם, האָט מען געפּאָמפּעט די וואסער מיט א האנט־פּאָמפּע. די דאָרפס־לייט האָבן ליב געהאט דאָס וואסער פון די פּאָמפּע צוליב צוויי סיבות: ערשטנס, איז די וואסער געווען לויטער און קאלט און ריין, ווייל דער ברונעם איז געווען פארדעקט. צווייטנס, איז געווען באקוועם צו האלטן דאָס פוטערנע היטל אונטער די רער וואָס האָט ארויסגעשטעקט פון די פּאָמפּע, און טרינקען מיט גרויס פארגניגן פון דעם פולן היטל...

משה לובלינג

אני נוסע בחזרה

.1

בתקופת מפלתו של הצבא הגרמני ע"י סטלינגרד, ובעת שהצבא האדום התקדם כמנצח — הודיע קריין הרדיו הסובייטי יום יום, בצו יומי מיוחד, את שמות הערים שהצבא האדום שחרר מהרוצחים הנאציים.

בחוסר סבלנות חכיתי ליום, שבו אשמע על שחרור וולברום. על החורבן הגדול של יהדות פולין ידענו מזמן, אולם הידיעה, שבוולברום לא נשארה אף נפש יהודית חיה — עוד לא הגיעה אלי.

בו ביום ששמעתי ברדיו על שחרור וולברום, נרעד לבי, ובאותו יום כתבתי שתי גלויות לוולברום, אחת — מופנית לעיריה, השניה — לאדון מזוראֶק אשר בביתו גר אחי חיים עד הרגע האחרון.

בקשתי לדעת, האם נשאר מי שהוא ממשפחתי בחיים. שום תשובה לא נתקבלה, ואז הוברר לי, שאין לי מה לחפש שם. אך בפנימיותי לא האמנתי לרחשי לבי. צפיתי באי־סבלנות ליום, שבו נעזוב את רוסיה הסוביטית. והיום המיוחל בא.

במאי 1946 הגיע הטרנספורט שלנו לקלדזקה בשלזיה התחתית שאליה הופנו כמעט כל החוזרים מרוסיה. בפולין שרר אז מצב־רוח פוגרומי. הפולנים הסתכלו על היהודים החוזרים כמו על שדים שלא מעלמא הדין. אחדים במלים וכמעט כולם בעיניהם שאלו אותה השאלה: העודכם בחיים? כך נראינו בחזרנו לפולין, ללא קורת גג, ללא ידידים, אך מלאי תקוה. שש השנים ששהינו ברוסיה חזקו את רוחנו ולמדו אותנו שלא לאבד את התקוה.

.2

תופעה יומיומית היתה אז בפולין רצח יהודי. קרה לעתים קרובות וקבוצת פולנים מזוינים עצרה רכבת בנסיעתה, הורידו את היהודים ממנה וירו בהם ביער הסמוך. הכנופיות האלו השתייכו לא.ק. גם בערים שאנחנו גרנו לא היינו בטוחים בחיינו, ומיד עם שקיעת החמה, סגרנו את שער הבית, ונשארנו בחדרים. כל זה אירע באותם הימים, כשהעולם חגג את נצחונו על החיה הנאצית, והיהודים נמצאו בפולין המשוחררת. אך לנו היהודים החוזרים, היתה המלה שחרור כהלצה בעלמא. זה הוכיח הפוגרום בקילץ' שפרץ בימים ההם, כי כל אחד יחפש דרך, איך לצאת מפולין המשוחררת.

התחלתי לחשוב על בקור בוולברום, ללא התחשבות עם הסכנות הכרוכות בנסיעה כזאת. על חורבן וולברום ידעתי, אולם לא יאומן, הלא זה לא יתכן!... לא יתכן, שבוולברום זו, שגודלתי וחונכתי בה, שם עברו עלי שנותי ביער, בנהר, בככר השוק, שבה מוכר לי כל רחוב, וכל אבן כה קרובה לי — שעיר זו נהיתה פתאום כזרה לי.

ואני מחליט לנסוע לוולברום.

3

רכבות נוסעים כמעט ולא היו. נסעו אז ברכבות־משא ונסעו הרבה, משום שפולנים נסעו מכל קצוי המדינה לשלזיה התחתית. הם היו מרוקנים את הבתים ואת החפצים העבירו למרכז הארץ, קראו להם בשם „שברבניקים". באותו הזמן הוציא השלטון הפולני את כל הגרמנים משלזיה. אסור היה להם לקחת דבר מדירותיהם.

החלטתי לנצל את החשכה ברכבת־המשא שהובילה את ה„שברבניקים" ולנסוע לוולברום. בלילה, התגנבתי לקרון אחד, שנסע בכוון לוולברום. הקרון היה מלא שקים וחבילות, ואני השטתחתי בפינה בין החבילות ומרוב פחד לא יכולתי אפילו לשקוע במחשבות. רוב גדול של הנוסעים היו ה„שברבניקים", ובתוכם נשים. שיחותיהם שנסבו על כסף ועל יהודים, מלוות בצחוק פרוע. לבסוף הם נרדמו, השלך הס ולי הוקל קצת. שכבתי בפינתי וגם אני נרדמתי. כשהתעוררתי, הגיעה הרכבת לתחנת ריבשטין, אור הבוקר היה במלואו, שני גברים ירדו, ואני המשכתי לשכב. סוף סוף נעצרה הרכבת בתחנת וולברום. קמתי מיד ובחפזון קפצתי מהקרון, וטיילתי בנחת הלוך וחזור על הרציף לברר לעצמי דרך העירה. למרות זה שמאוד מוכרה היתה לי הדרך, משא כבד הרתיח את דמי ואני כמשותק. לאחר זמן מה נגש אלי מכר נוצרי שהיה בשרות המשטרה. כנראה שהכיר אותי ומאד שמח לקראתי (ואולי לא ?...), הזמינני לחדר המשטרה, ומצאתי שם עוד שוטר זר. אכלתי ארוחת־בוקר, והתחלנו לשוחח על ימים עברו, אף מלה לא הזכרנו על מה שאירע. אמרתי לו, שבאתי סתם לראות את וולברום. הוא בקשני להכות לו, משום שבשעה 2 אחה"צ הוא גומר את שרותו, אז ילך אתי העירה. מתוך דבריו הבנתי, שכאילו רצה להגיד לי, שלא בריא ליהודי להסתובב לבדו בחוצות העיר. אחר הצהרים הלכנו עם הכביש העירה. בדרך, שאלני על צורת חיי ברוסיה. כשהגענו למחסום, רציתי לפנות שמאלה לכוון בית־הקברות, אך הוא תפס בזרועי באמרו: בתוך העיר לא יוכל לקבל אחריות עבורי. כך הגענו לרחוב הקרקובאי. שרכנו את דרכנו לאט, הרחוב היה ריק מאדם. ראיתי ראשים מציצים מהחלונות הסגורים. יתכן, שמישהו הכירני. ואני הולך ומתבונן: אותו הרחוב, אותם הבתים, אולם לא אותם האנשים. ראיתי הרבה פרצופים מוכרים, לא יהודיים וצועד הלאה, וכל אבן מקיר תזעק על טרגדית־הדמים האיומה שנתחוללה כאן.

איך קהילה שלמה — אשר חיה, עמלה ויצרה במשך מאות בשנים — הושמדה בצורה ברוטלית כזאת.

רגשי חרטה מתעוררים בלבי, על שבאתי הנה. אני מרגיש חוסר אונים לשאת את כל זה, אני חושש מדי להתהלך ברחובות העיר, לראותם ולהחריש. ואני צועד הלאה, הנה הסימטה שבה גרתי פעם. הנה בית המועצה המקומית, הנה ביתם של המשפחות: זלצמן ואלתר, והנה ככר השוק. אוי ואבוי! כמה אלפי קילומטרים עשיתי פה בככר השוק? איך טיילו על הככר הזאת, אלפי נפשות יהודיות ורקמו כאן את חלום השוויון וההרות? בכמה גיל וששון היתה מפכה הככר הזאת בערב רגיל? כעת נשמה הככר וריקנות שורה בה. והנה החנויות

היהודיות לשעבר: ולגרין, ציגלר, הוכרמן, וינגרטן, אסטריכר, ינובסקי, מוטל שנקר, גאבלה ועוד ועוד... דממה מעיקה על הכל. אני מרגיש את משק כנפי המות ואינני יכול לזוז מהמקום. בפתחי החנויות עומדים אנשים זרים, מסתכלים עלי ונועצים את עיניהם כבמדקרות מחט, מועקה כבדה מוטלת על לבי, אני מרגיש שאני נופל, זיעה קרה מכסה אותי, דמעות יורדות מעפעפי, כך אני עומד קפוא עם שפתים הדוקות ואני רוצה לצעוק: יהי רצון, שירד גשם והגשם יכניס בזרמיו גם את דמעותי וישטוף את העיר ויזרום הלאה בין נהרות ואוקינוסים וימסור לעולם הגדול על חורבן עמנו. אני מתגבר בכל כוחותי, מנגב את הדמעות,

הכביש ליד הנהר, בדרך ליער השחור
מימין לשמאל: יוסף ולנר (בישראל), מוטל בידלובסקי (נספה תשי״א).
שמואל ישעיה קיווקוביץ (נספה)

כי אינני רוצה שאויבי יראו את דמעותי. יותר מדי דמעות ודם יהודי — ראו עיניהם.

מסתבר, שבן־לויתי ראה והבין את רחשי לבי ברגע זה, ואני אומר לו שהייתי רוצה להנפש קצת אחרי נסיעת לילה שלם. הוא נכנס אתי למשטרה, וגם שם אני פוגש במכירים רבים. מלוי נותן לי מקום לשכב ולנוח, והוא בעצמו יוצא, בהבטחה שיחזור אלי בערב. אולם בערב, אני יושב בקרון חשוך ונוסע חזרה, והגלגלים נוסעים, והגלגלים רועשים ואני נוסע חזרה עם מחשבותי על וולברום היהודית שהיתה. והמראות הקרובות הרחוקות מפזזות ומרקדות לנגד עיני...

.4

ואני רואה את עצמי נער קטן, בליל חורף סגריר. אני הולך עם חברי מה„חדר", כל העיר רדומה, מכוסה במעטה שלג לבן, הרחובות מוארים רק בפנסים המשולשים התלויים על כל בית. ובתוכם עששית נפט קטנה אשר נותנת אור דלה רק לעצמה, בכדי שיראו איפה קבוע הפנס.

גם אנו הנערים נושאים פנסים קטנים עם נרות חלב, הרחובות ריקים ואפלים, מתנועעים רק אורות קטנים שנעלמים מיד, העיירה שקועה בתרדמה לוחשת. מזמן לזמן נשמעות דפיקות גלגלי המשאבות מככר השוק, ומיד שומעים את חריקת השלג תחת צעדיו הכבדות של לייב שואב־המים, אשר מביא מים לבתים היהודיים.

.5

והנה אני רואה חינגא, כל העיירה שופעת גיל, ברחוב מופיעים שנים־עשר פרשים על סוסים רזים מקושטים בבגדים צבעוניים, חלקם בזקנים מלאכותיים, כובעים משונים על ראשיהם וחרבות עץ לצדיהם, הם עוברים ברכיבה ואני הטף דולקים אחריהם בקריאות שמחה. המבוגרים אומרים: אלה 12 שבטי ישראל. והם משתתפים בשמחה הגדולה כשהרב המקומי מוליך ספר־תורה לבית־הכנסת. העיירה חוגגת וליהודים שמחה וצהלה.

.6

ואני רואה את עצמי עומד עם מאות אנשים, זקן וטף בפינת הככר ע"י הכנסיה העירונית, המתיחות גדולה, חושך מסביב נשמע רעש כאלו רותח משדו. כולם מחכים בצפיה ומסתכלים על העמוד מהיכן הרעש בא. פתאום זורח אור גדול ופנס־גז הראשון מועלה בגובהו של העמוד. כעמוד האש הוא מאיר את ככר השוק, ואנו הטף עומדים שעות ארוכות ומתבוננים על האור החדש שכבש את החושך.

.7

מסתובבים הגלגלים ואחריהם בדהירתם השנים. ואני רואה בדמיוני את הדרך לפילץ, ליד הנהר, ליד עצי האשל העתיקים שעומדים שחוחים מעל הנהר, יושבים נערים ונערות, מדברים בקול, צוחקים ושרים, ומרחוק היער עונה בהד. מי ישיר היום שם? אף אחד. לא ישמע שום צחוק, נדם לנצח שירתם, ועצי האשל העתיקים בוכים, ודמעותיהם נשפכות לנהר, מבלי שיראה אדם, מבלי שירגיש אדם. נדמה לי, שהעצב ישאר שם לנצח נצחים.

.8

ליל שבת בעיירה... כמו לפי פקודה מתפשטת העיר מאפרוריותה החילו־נית, החנויות נסגרות בחפזה, שמש ארגמן מתנשקת בצמרות העצים ביער השחור ונעלמת. אורה חדשה מופיעה עם שבת־מלכתא. הרעש נפסק, אט אט משתפכת מסביב דממה מיסטית קדושה. הנוער זורם החוצה. יהודים שומרי דת הולכים לתפילה. כהרף עין מכסים צללי הליל את העיירה. יהודים חוזרים מבתי־

התפילה — שוב מתרוקנים הרחובות, מהחלונות בוקעים אורות פזרניים, דולקים נרות־שבת. מהבתים נשמעת רננת זמירות־שבת. היהודי מצא ביום הזה את מנוחתו. היהודי שוחר־השלום שר: בואכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי השרת, מלאכי עליון. כי לפי אמונתו — רק הם, מלאכי השלום, יחלצוהו מכל הסכנות האורבות לו. והוא אוכל ושותה ובנחת ממשיך את נגונו העצוב: אלהא די ליה יקר ורבותא, פרוק ית ענך מפום אריותא, אפיק ית עמך מגו גלותא. והיהודי מאמיז שתחינתו תוגשם וחייו יזרמו כמו תמיד. אחרי הארוחה החגיגית, זורם הנוער שוב לרחוב. חלק — מתכנס באולמי המפלגות לשמוע הרצאה מענינת או להשתתף בערב שאלות ותשובות, חלק שני — מתפזר בכבישים מסביב לעיר להריע את שירתם. ערפל רינתי אופף את העיר. הנוער מחפש מוצא להמשך קיומו — אך לא בדרכי זמירותיו. השקפותיהם שונות, מבחינים את זה בשיריהם, הם שרים על גאולה לאומית ושחרור סוציאלי. כעת לא ישיר איש בוולברום, כבו לנצח נרות השבת. אין חיים יהודיים יותר.

.9

ערב יום־הכפורים בעיירה. אכלו את הסעודה המפסקת. האמהות היהודיות מברכות על הנרות, האבות מברכים את הבנים, וצועדים בצותא לבית־הכנסת. דומית קודש עוטפת את הכל. הרחובות מתרוקנים וכולם נחפזים לתפילת „כל־נדרי". ממזרח בוקעת חשכה, רק בית־הכנסת מלא אור, בכל נברשות הקיר והתקרה בוערות נרות, ועל השולחנות עומדות תיבות עץ ממולאות חול, ותוכן נצבות נרות ענק דולקות — נרות יום הכפורים, המסמלות תקון הנשמות התועות שאינן מוצאות את מנוחתן. עטופים בקיטלים לבנים וטליתות על ראשיהם עומדים היהודים ובוכים בתחנוניהם, בוכים על הצרות הפוקדות אותם ומתפללים לשנה טובה יותר. היהודי סולד מהחילוניות שמקיפה אותו במשך ימות השנה. הוא מאמין, שביום הזה תהיה לו האפשרות לשפוך את לבו המר. קיימת האפשרות להתנער מכל הרע ולהשליכו לתהום העמוק של שכחה וסליחה. להשאר נקי מכל חטא ועוון שפשע בגלל עתידו הבלתי יציב. מה„בימה" נשמעות שלש דפיקות חזקות, הושלך הס בקהל, ותיכף ומיד נשמע קולו של הרב הקשיש בהכרזה חגיגית: על דעת המקום, ועל דעת הקהל. היום הקדוש התחיל. כולם קמים ממקומותיהם, בעזרת נשים מתגבר הבכי, הגברים מתעטפים ברטט בטליתותיהם, כל אחד רוצה להתייחד עם הרגע הגדול של קדושה והקרבה.

והנה בוקעת שירת „כל־נדרי".

המלים הקצרות נבלעות בתוך הנגון העילאי המפואר החודר לכל נימי הנשמה. כמה צער וחרון ספג לתוכו הנגון בדרכי נדודיו של היהודי בגלותו. המנגינה מספרת על ההיסטוריה ודרך היסורים של עמנו. היא גם מנחמת אותנו בתקוה לעתיד יותר טוב.

בקרון שאני יושב שורר חושך אפלה של פחד. בחוץ מנשבת רוח,

וביללתה של הרוח אני שומע את צלילי „כל־נדרי", אולם במלים אחרות מספרת המנגינה. ואני שר חרש את „כל־נדרי" החדש שלי עם הרוח.

מילל ובוכה עם ישראל
ולא יזרח יותר כוכב
על קברות אחים
מפוזרים בכל ארצות תבל;
בשדות, יערות, הר וגיא
נשפך דם יהודי לרוב
ובכל דור ודור לא הספיקו די
ונשארנו עם חזק וטוב;
לא אבדנו את האומץ
כי באנחתנו העמוקה
לא רק הכאב נשמע
אלא גם הנחמה...

והנחמה הזאת מעודדת את היהודים, ומוסיפה להם כח ואמונה לצום ולתפילה ביום הקדוש הזה. לפני שקיעת־השמש למחרת היום נשמעת תקיעת שופר גדולה המבשרת לעדה, כי יום הקדוש מתקרב לקצו. אחדים מהמתפללים חוטפים את הנרות שנשארו בתיבות, מכבים אותם ולוקחים הביתה כ„סגולה". הם מסבירים: נרות שהחזיקו את אשם עשרים וארבע שעות וספגו לתוכם את תפילות החג — מחזקים את האמונה, שאף נפש חיה לא תקוצץ ולא תכבה טרם זמנה.

התפילות נסתיימו, יהודים כורכים את הטלית ואת הקיטל ביחד, נועלים את נעליהם ועוזבים את בית־התפילה.

ומהשמים מחייכת אליהם לבנה חיורת המצפה שהיהודים יקדשוה. הנשים בבגדי הלובן משתרכות בצדי הרחובות ובצעד פזיז הביתה, כדי להכין אוכל למשפחותיהם אחרי הצום הכבד.

.10

אני דולג ופוסח כמה שנים. חובשי בית־המדרש הופכים לציונים. העיירה רותחת, אבות נאבקים עם בניהם, אשר מחפשים דרך חדשה. קמה הסתדרות ציונית, והיא מארגנת יום־פרג, עשרות זוגות עוצרים את העוברים ושבים ברחוב ותוקעים על דש בגדם סרט לבן כחול. והנה חגיגה בגן־העירוני, משחקים בתיאטרון, פעולות מפלגתיות, ספריות, נשפים ספרותיים, ערבי־ויכוחים.

והעיר וולברום היתה אורה ושמחה וששון ויקר — יש חשמל בעיר. והנוער מחפש פתרון במאבק לשחרור לאומי וסוציאלי.

.11

צפירה ממושכת של הקטר מעוררת אותי מחלומי המתוק. תחנת קטוביץ אני יוצא מהרכבת. הרחובות מלאים בני אדם כמלפני המלחמה, אנשים עליזים ליד שולחני המסעדות, כאילו לא קרה כלום. אולם יהודים לא נראים פה, כמדומני, שכולם מסתכלים עלי במבט משונה. אולי מראי ופרצופי מפיר את

שמחתם. ואני צועד הלאה עם בני־לויתי: „בדידות ועצב". אני מרגיש צורך נפשי להשתטח על קבר אלמוני יהודי ולהתמוגג מבכי. אולי יוקל לי קצת, אך גם זה לא ניתן לי, כי לא בקברות אדמה טמונים קדושינו. את גויותיהם שרפו ההיטלריסטים הקניבליים במשרפות ובתאי־גז.

ועכשיו נושאת הרוח את האפר הקדוש מעל לכרכי אירופה האדירות, ויתכן שגם אני נושם בקרבי את אפר־הריח של קדושינו.

קדושי וולברום!!!

את שמותיכם לא יקרא אף אחד ברחוב. אולם אנו לעולמים לא נשכח אתכם.

תמיד נזכירכם, נזכור ונזכיר אתכם יחד עם ששת מיליוני הקדושים מעם ישראל.

במיתתכם הטראגית הבערתם מדורה שתתלקח לאש גדולה עד סוף כל הדורות.

ובאש הזאת, יצלה וירתח מצפון־העולם.

משה לובלינג

איך פאר צוריק

.1

ווען די דייטשע ארמיי האָט נאָך איר גרויסע מפלה ביי סטאלינגראד, אָנגעהויבן לויפן צוריק, און די רויטע ארמיי איז זיגרייך געגאנגען פארויס, האָט דער רוסישער ראדיאָ ספיקער געמאָלדן יעדן טאָג דורכן ראדיאָ, אין א ספעציעלן טאָג־באפעל, די נעמען פון די שטעדט, וואָס די רויטע ארמיי האָט אין דעם טאָג צוריקגענומען ביי די נאצישע מערדער.

אומגעדולדיק האָב איך געוואַרט אויף דעם טאָג, ווען כ'וועל הערן אז וואלבראָם איז באפרייט. וועגן גרויסן חורבן פון פוילישן יידנטום האָבן מיר שוין געוווסט, אָבער אז אין וואלבראָם איז קיין איין לעבעדיקער ייד נישט געבליבן, האָב איך נאָך נישט געוווסט.

און אין טאָג ווען כ'האָב דערהערט דורכן ראדיאָ אז וואלבראָם איז באפרייט האָט מיין הארץ אויפגעציטערט, און אין זעלבן טאָג אָנגעשריבן צוויי פּאָסט־קארטלעך קיין וואלבראָם, איינס אדרעסירט אין מאגיסטראַט, און דאָס צווייטע צום ה' מאזורעק, אין וועמענס הויז מיין ברודער חיים'לע האָט ביזן לעצטן מאָמענט געוווינט.

איך האָב געבעטן מיר שרייבן, צו איז ווער פון מיין משפחה געבליבן לעבן. קיין ענטפער האָב איך פארשטענדלעך נישט דערהאלטן, און כ'האָב פארשטאַנען

אז כ׳האָב דאָרט נישט מער וואָס צו זוכן. כאָטש אינערלעך האָב איך נישט געגלויבט מיינע אייגענע געדאַנקען.

אומגעדולדיק האָב איך אויסגעקוקט דעם טאָג ווען מיר וועלן פאַרלאָזן סאָוויעט־רוסלאַנד. און דער טאָג איז געקומען. אין 1946 איז אונזער טראַנספּאָרט אָנגעקומען קיין קלאַדזקאָ, נידערשלעזיען, וואוהין ס׳זענען געשיקט געוואָרן כמעט אַלע צוריקגעקומענע פון רוסלאַנד.

אין פּוילן האָט געהערשט אַ פּאָגראָם שטימונג. די פּאָליאַקן האָבן געקוקט אויף די צוריקגעקומענע ייִדן, ווי שדים פון יענער וועלט. און אַ טייל מיטן מויל, און כמעט אַלע מיט די אויגן האָבן געפרעגט די זעלבע פראַגע: איר לעבט נאָך? אַזוי האָבן מיר אויסגעזען צוריקקומענדיק קיין פּוילן היימלאָזע, פריינדלאָזע, אָבער נישט האָפענונגסלאָזע. די זעקס יאָר אין רוסלאַנד האָבן אונז געשטאַרקט גייסטיק און געלערנט קיינמאָל נישט צו פאַרלירן די האָפענונג.

.2

הרגענען אַ ייִדן איז געווען דאַמאָלס אין פּוילן אַ טאָגטעגלעכע דערשיינונג. זייער אָפט האָט פּאַסירט אַז אַ גרופּע באַוואָפנטע פּאָליאַקן האָבן אָפּגעשטעלט אַ באַן אין מיטן וועג, אַראָפּגענומען אַלע ייִדן וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען און זיי דערשאָסן אין אַ נאָענטן וואַלד. די באַנדעס זיינען באַשטאַנען פון מיט־גלידער פון א.ק. אַפילו אין די שטעט ווי מיר האָבן געוווינט, זיינען מיר אויך נישט געווען זיכער מיטן לעבן, און ווי נאָר די זון איז אונטערגעגאַנגען, האָט מען פאַרשלאָסן דעם טויער פון הויז און געבליבן זיצן אין די צימערן. און דאָס אַלעס איז פאָרגעקומען אין יענע טעג, ווען די וועלט האָט געפייערט איר נצחון איבער די נאַצישע חיה, און מיר האָבן זיך געפונען אין באַפרייטן פּוילן. אָבער פאַר אונז צוריקגעקומענע ייִדן, איז דאָס וואָרט באַפרייאונג דערווייל געווען בלויז אַ חוזק וואָרט.

און דאָס האָט באַוויזן דער קעלצער פּאָגראָם וועלכער איז פאָרגעקומען אין יענע טעג, און יעדער איינער האָט אָנגעהויבן זוכן אַ וועג, צו באַפרייען זיך פון באַפרייטן פּוילן.

איך האָב אָנגעהויבן טראַכטן וועגן באַזוכן וואָלבראָם, נישט קוקנדיק אויף די געפאַר וואָס איז פאַרבונדן מיט אַזאַ רייזע. וועגן חורבן וואָלבראָם האָב איך שוין געוווסט, אָבער ס׳האָט זיך מיר נישט געקאָנט גלויבן, ס׳קאָן דאָך נישט זיין! ס׳קאָן דאָך נישט זיין אַז וואָלבראָם ווי כ׳בין געבוירן און דערצויגן, דאָרט ווי כ׳האָב מיינע אַלע יאָרן פאַרבראַכט, דאָרט ווי דער וואַלד, דער טייך, דער מאַרק, יעדע גאַס און יעדער שטיין איז מיר אַזוי נאָענט, און ווייס אַזוי פיל צו דערציילן, איז געוואָרן מיר אויף איינמאָל פרעמד.

און איך באַשליס צו פאָרן קיין וואָלבראָם.

.3

פּאַסאַזשיר וואַגאָנען זיינען כמעט נישט געווען, געפאָרן איז מען אין לאַסט וואַגאָנען און מענטשן זיינען געפאָרן אַ סך, ווייל פון גאַנץ פּוילן זיינען פּאָליאַקן געפאָרן קיין נידערשלעזיע. זיי פלעגן אויסליידיקן גאַנצע הייזער און

די זאכן ארויספירן קיין צענטראל פוילן. מען האט זיי גערופן „שאבראַווניקעס“, ווייל אין דער צייט האָט די פוילישע מאכט ארויסגעשיקט אלע דייטשן פון נידערשלעזיע, און מיטנעמען האָבן זיי נאָר געקאָנט מיט זיך האנט־געפעק, און אמאָל אויך דאָס נישט. איך האָב באשלאָסן אויסנוצן די פינסטערניש פון די לאסט וואגאָנען וועלכע האָבן געפירט די „שאבראַווניקעס“ און פאָרן קיין וואלבראָם. ביינאכט האָב איך מיך ארייַנגעכאפט אין אזא וואגאָן וואָס איז געפאָרן אין די ריכטונג פון וואלבראָם. דער וואגאָן איז געווען פול מיט זעק און פעק. איך האָב מיך אוועקגעלייגט אין א ווינקל צווישן פעק, פאר שרעק האָב איך אפילו טראַכטן נישט געקאָנט. דער גרעסטער טייל פון די פאסאזשירן זיינען געווען „שאבראַווניקעס“, צווישן זיי א גרויסע צאָל פרויען. זייערע געשפּרעכן זיינען געווען וועגן געלט און וועגן יידן און שטענדיק באגלייט מיט א ווילד געלעכטער. ענדליך זיינען זיי איינגעשלאָפן, ס׳איז געוואָרן שטילער, און מיר לייכטער. איך בין געלעגן אין מיין ווינקל און געדרימלט. ווען כ׳האָב זיך אויפגעכאפּט איז די באן צוגעפאָרן צו די סטאציע ראבשטין, ס׳איז שוין געווען גרויסער טאָג. צוויי מענער זיינען אויסגעשטיגן. איך בין מיר ווייטער געלעגן אין מיין ווינקל. ענדליך האָט זיך די באן געשטעלט אין וואלבראָם. כ׳בין אויפגעשטאנען און שנעל אראָפּגעשפּרונגען פון וואגאָן. איך האָב לאנגזאם שפּאצירט אויפן פּעראָן אהין און צוריק און געקלערט ווי ארום צום גיין אין שטאָט. טראָץ דעם וואָס דער וועג איז מיר געווען גוט באקאנט. עפּעס אזא שווערקייט האָט זיך מיר צעגאָסן אין בלוט, און איך בין געווען ווי פּאראליזירט. נאָך א געוויסע צייט איז צו מיר צוגעקומען מיינס אן אלטער באקאנטער קריסט, וועלכער איז געווען אין דינסט אין די באן פּאָליציי.

ווייזט אויס אז ער האָט מיך דערקאנט, ער האָט זיך מיט מיר שטארק דערפרייט (און אפשר נישט?). ער האָט מיך ארייַנגעבעטן אין פּאָליציי צימער. כ׳האָב דאָרט געטראָפן נאָך א פּאָליציאנט נישט פון וואלבראָם. כ׳האָב געגעסן פרישטיק און מיר האָבן אָנגעהויבן רעדן וועגן אמאָליקע צייטן. קיין איינציק וואָרט וועגן דעם וואָס ס׳איז געשען. איך האָב אים געזאָגט אז כ׳בין געקומען פּשוט זען וואלבראָם. ער האָט מיר געראָטן כ׳זאָל וואַרטן, ווייל צוויי נאָך מיטאָג ענדיקט ער זיין דינסט, וועט ער מיט מיר גיין אין שטאָט. פון זיין רעדן האָב איך פארשטאנען אז ער וויל מיר זאָגן, אז ס׳איז נישט אזוי געזונט פאר א ייד צו דרייען זיך איינער אליין אין וואלבראָם. נאָך מיטאָג האָבן מיר אָנגעהויבן גיין אין שטאָט מיטן שאָסע. דעם גאנצן וועג האָט ער מיר געשטעלט פראגן; וועגן מיין לעבן אין רוסלאנד. קומענדיק ביים שלאבאן האָב איך געוואָלט גיין לינקס צום בית עולם צו. ער האָט מיך איינגעהאלטן מיט זיין האנט, זאָגנדיק: אז אין וואלד וויל ער נישט נעמען אויף זיך די פאראנטוואָרטלעכקייט פאר מיר.

און מיר זיינען ארייַן אין די קראָקאווער גאס. מיר זיינען לאנגזאם געגאנגען. די גאס איז געווען כמעט ליידיק. כ׳האָב באמערקט קעפּ וואָס קוקן ארויס פון די פאַרמאכטע פענסטער. קען זיין אז ס׳האָט מיך ווער דערקאָנט. איך גיי און איך קוק. די זעלבע גאס, די זעלבע הייזער. אָבער נישט די זעלבע

מענטשן. כ׳זע א סך באקאנטע פנימער, אָבער נישט יידישע. און כ׳שפּאַן ווייטער, און יעדער שטיין פון די גאס דערציילט מיר וועגן די גרויסע בלוטיקע טראַגעדיע וואָס האָט זיך דאָ אָפּגעשפּילט, ווי א גאנצע קהילה, וועלכע האָט אין משך פון הונדערטער יאָרן, געלעבט, געארבעט, געהאָפט און געגלויבט אין מענטשליכע אידעאלן, איז אָן רחמנותדיק ברוטאל פארניכטעט געוואָרן.

כ׳האָב שוין חרטה וואָס כ׳בין געקומען, כ׳פּיל אז כ׳בין צו שוואך צו קאָנען דאָס אלעס איבערטראָגן, צו שוואך צו גיין אין גאס, קוקן און שווייגן. כ׳גיי ווייטער אָט איז דאָס געסל ווו כ׳האָב אמאָל געוווינט, אָט איז ס׳ראט־הויז, אָט איז דאָס הויז פון די פאמיליעס זאלצמן, אלתר, און אָט איז דער מארק. אוי! וויפיל טויזענטער קילאָמעטער בין איך אויסגעגאנגען אויף דעם מארק? וויפיל טויזנטער יידישע לעבנס האָבן שפּאצירנדיק אויף דעם מארק געשפּינען הלומות וועגן פרייהייט און גלייכהייט. מיט וויפיל פרייד פלעקט דער מארק שפּראָדלען אין א געוועגלעכן פארנאכט? איצט איז דער מארק שטיל און לער, אָט זיינען די אמאָליקע יידישע געשעפטן! וועלגרין, ציגלער, האכערמאן, וויינגארטן, עסטערייכער, יאנאווסקי, מאָטל שענקער, גאבעלע, און נאָך און נאָך. א שטילקייט ליגט אויף אלעס. כ׳פּיל די טויטקייט וואָס ליגט אין מארק און וויל נישט אוועק. פאר די געוועלבער שטייען פרעמדע מענטשן, זיי קוקן מיך אָן, זייערע אויגן שטעכן מיך, ס׳ווערט מיר אלץ שווערער. כ׳פּיל אז ס׳ווערט מיר שלעכט, אָט אָט פאל איך. א קאלטער שווייס באגיסט מיך און טרערן הייבן אָן רינען פון מיינע אויגן.

אזוי שטיי איך ווי א פארגליווערטער מיט צוזאמענגעפּרעסטע ליפּן און פיל ווי עפּעס אין מיר שרייט: זאָל גיסן א רעגן! און זאָל דער רעגן ארייננעמען אין זיך מיינע טרערן און פארפלייצן די שטאָט, און ווייטער שטראָמען דורך טייכן און ימים אין די גרויסע וועלט, און דערציילן וועגן גרויסן חורבן פון אונזער פאָלק. כ׳באהערש זיך מיט אלע כוחות. כ׳וויש אָפּ די טרערן, כ׳וויל נישט אז שונאים זאָלן זען מיינע טרערן. זיי האָבן שוין צופיל יידישע טרערן געזען.

ווייזט אויס אז מיין באגלייטער באמערקט דאָס אלעס, ווייל ער שווייגט די גאנצע צייט. כ׳זאָג מיין באגלייטער, אז כ׳וואָלט מיך גערן אָפּגערוט נאָך א גאנצע נאכט פאָרן. ער גייט מיט מיר אריין אין די פּאָליציי. אויך דאָרט טרעף איך אלטע באקאנטע, און איך לייג מיך אוועק אָפּרוען. מיין באקאנטער גייט אוועק און זאָגט אז ער וועט צו מיר קומען ביינאכט.

אָבער ביינאכט זיץ איך שוין אין א פינסטערן וואגאָן און פאָר צוריק. און די רעדער פאָרן, און די רעדער קלאפּן, און איך פאָר צוריק מיט מיינע געדאנקען אין אמאָליקן יידישן וואלבראָם.

און די ווייט־נאָענטע בילדער הייבן אָן שוועבן און טאנצן פאר מיינע אויגן.

.4

אָט זע איך מיך אלס קליין יונגל, א ווינטער נאכט א פראָסטיקע. איך גיי אהיים מיט נאָך יונגלעך פון חדר, ס׳גאנצע שטעטל שלאָפט איינגעהילט

אונטער א ווייסע שניידעק, די גאסן זיינען באלויכטן בלויז פון די דריי קאנטיקע לאמטערנען וועלכע זיינען אָנגעקלאפּט אויף יעדן הויז, און אינעווייניק לייכט זיך א קליין נאפט לעמפּעלע, וועלכעס באלייכט נאָר זיך אליין, מען זאָל זען ווי די לאמטערנע געפינט זיך.

אויך מיר יונגלעך טראָגן קליינע לאמטערנען מיט ברענענדיקע חלב ליכטלעך, די גאסן זיינען ליידיק און פינסטער, ס'באוועגן זיך בלויז קליינע פייערלעך וועלכע ווערן באלד פארשווינדן. ס'שטעטל דרימלט שטיל.

פון צייט צו צייט הערט זיך דאָס קלאַפּן פון די פּלומפּ רעדער אין מארק, און באלד הערט מען ווי ס'קריפּעט דער שניי אונטער די שווערע טריט פון לייב וואסערטרעגער, וועלכער טראָגט וואסער אין יידישע הייזער.

.5

אָט זע איך א שמחה, ס'גאנצע שטעטל שטראַלט פון פרייד, אין גאס באווייזן זיך צוועלף רייטער אויף אויסגעמאָגערטע פערדלעך, אָנגעטאָן אין כל מיני קאלירטע קליידער, א טייל מיט גרויסע אָנגעמאכטע בערד, משונהדיקע היטלען אויף די קעפּ און האָלצערנע שווערדלעך ביי די זייטן, זיי רייטן איבער די גאסן, און מיר קליינוואַרג לויפן זיי נאָך מיט פריידיקע געשרייען.

די גרויסע זאָגן אז דאָס זיינען די 12 שבטים, און דאָס אלעס קומט פאָר לכבוד די גרויסע שמחה וואָס דער שטאָטישער רבי פירט א ספר־תורה אין שול אריין. דאָס שטעטל פייערט און יידן פרייען זיך.

.6

אָט זע איך מיך ווי איך שטיי מיט נאָך הונדערטער מענטשן יונגע און אלטע אין ווינקל פון מארק ביי די שטאָטישע קירכע, די שפּאנונג איז גרויס. ס'איז שטארק פינסטער, ס'הערט זיך א רוישן ווי ס'וואָלט עפּעס געקאָכט. אלע ווארטן אין שפּאנונג און קוקן אויף דעם אָרט ביים סטאלב פון וואנען דער רעש קומט.

פּלוצלינג שטראַלט אויף א שטארקע ליכט און דער ערשטער גאז־לאָמפּ ווערט פייערלעך ארויפגעצויגן אין דער הויך. ווי א ליכטיקער שטערן באלייכט ער דעם מארק, די גרויסע לאָזן זיך באלד אין א פריידיקן שפּאציר אהין און צוריק אין מארק.

און מיר קליינוואַרג, שטייען נאָך לאנג, לאנג, און קוקן אויף די נייע ליכט וואָס האָט באהערשט די פינסטערניש.

.7

און עס דרייען זיך די רעדער און עס לויפן די יאָרן.

און איך זע מיך אין א זומער אָוונט אויפן פּילצער וועג, ביים טייך, ביי די אלטע טאפּאלן־ביימער וועלכע שטייען איינגעבויגן איבערן טייך, זיצן יונגלעך און מיידלעך, זיי רעדן, לאכן און א טייל זינגען. און דער וואלד ענטפערט זיי מיט זיין אייביקן עכאָ.

ווער וועט דאָרט היינט זינגען? קיינער!

היינט לאכט דאָרט נישט קיינער, פארשטומט אויף אייביק זייער געזאנג, און די אלטע טאפאלן־ביימער וויינען, און זייערע טרערן פאלן אריין אין טייך, און קיינער זעט דאָס נישט. קיינער פילט דאָס נישט. און מיר דאכט זיך אז דער טרויער וועט דאָרט אייביק פארבלייבן.

.8

אָט איז א פרייטיק פארנאכט. ווי אויף א באפעל טוט זיך אויס דאָס שטעטל פון איר וואָכנדיקייט, די געשעפטן פארמאכן זיך אייליק. א רויטע זון צעקושט זיך מיט די בוימער שפיצן פון שווארצן וואלד און פארשווינדט. עס שיינט אויף אין שטעטל א צווייטע ליכט, די ליכט פון קעניגין־שבת. דער רעש פארשווינדט, און לאנגזאם צעגיסט זיך איבערן שטעטל א מיסטעריעזע הייליקע שטילקייט. די יוגנט שטראָמט ארויס אין גאס. פרומע יידן גייען צו דאווענען און באלד דעקן די נאכטיקע שאָטנס צו דאָס שטעטל. יידן גייען אהיים פון דאווענען. ווידער ווערן די גאסן לעדיק, פון די פענסטער גיסט זיך אין גאס אריין א מילדע ליכט. עס לייכטן די ליכט פון שבת, פון אלע הייזער הערט זיך ס׳געזאנג פון שבת־זמירות. דער ייד האָט אין דעם טאָג זיין רו געפונען.

דער ייד גלויבט אין פרידן און ער זינגט:

— בואכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי השרת, מלאכי עליון.

ווייל נאָר זיי גלויבט ער, קאָנען אים העלפן אין די אלע געפארן וואָס לויערן אויף אים. און ער עסט און טרינקט, און זינגט ווייטער. אָבער איצט בעט ער זיך שוין מיט א טרויעריקן נגון. אלהא דילה יקר ורבותא, פרוק ית ענך מפום אריותא, ואפיק ית עמך מגו גלותא. און דער ייד גלויבט אז זיין געבעט וועט פארווירקלעכט ווערן. און אז זיין לעבן וועט אזוי ווייטער פליסן ווי שטענדיק.

נאָכן עסן שטראָמען די יוגנטלעכע ווידער אין גאס אריין. א טייל פאר־שווינדן אין די פארטייאישע לאָקאלן, כדי צו הערן א פאָרלעזונג, אָדער באטייליקן זיך אין א קעסטל־אָוונט. א צווייטער טייל צעשפרייט זיך אויף די שאָסעען ארום די שטאָט, אויסצוזינגען זייערע לידער. א נעפל פון געזאנג נעמט ארום דאָס שטעטל. אויך די יוגנט זוכט אַן אויסוועג פאר איר ווייטערדיקע עקזיסטענץ. אָבער נישט דורך שבת־זמירות. זייערע אָנשויאונגען זיינען פארשידן. דאָס דערקאָנט מען אין זייערע לידער. זיי זינגען וועגן נאציאָנאלע דערלייזונג און סאָציאלע באפרייאונג. איצט וועט אין וואלבראָם קיינער מער נישט זינגען. פארלאָשן זיינען אויף אייביק די שבת־ליכט. נישטאָ מער אין וואלבראָם קיין יידיש לעבן.

.9

און אָט זע איך מיין שטעטל ערב יום־כפור.

אָפגעגעסן שוין די סעודה מפסקת, יידישע מאמעס בענטשן איבער יום־כפור ליכט, און טאטעס בענטשן די קינדער און גייען אוועק אין שול.

א הייליקע שטילקייט הילט אלעס איין. די גאסן ווערן ליידיק. אלע איילן צו „כל־נדרי״, פון מזרח רוקט אָן די נאכט. אָבער אין שול איז ליכטיק, אין

אלע ווענט העגגען לייכטער, ברענען ליכט, און אויף די טישן שטייען לאנגע שמאָלע האָלצערנע קעסטלעך אָנגעפילט מיט זאמד, פון וועלכע ס׳שטאַרן ארויס ריזיקע ווייסע ברענענדיקע ליכט. יום כפור ליכט.

א תקון די נשמות וועלכע בלאָנדזשן ארום און געפינען נישט קיין רו.

אָנגעטון ווייסע קיטלען און באהאָנגענע מיט טליתים שטייען יידן אין בעטן וויינענדיק, וויינען אויף די פארגאנגענע צרות און בעטן אויף א בעסער־יאָר. דער ייד טרייסלט זיך אָפּ פון די וואָכנדיקייט וואָס הערשט איבער אים א גאנץ יאָר. ער גלויבט אז היינט האָט ער די מעגלעכקייט אויסצוגיסן זיין ביטער הארץ, די מעגלעכקייט אָפּצוטרייסלען זיך פון אלעם שלעכטן און עס ווארפן אין טיפן אָפּגרונט פון פארגעסונג און פארגעבונג. און בלייבן אויסגעלייטערט פון אויפגעצוווּנגענע זינד, וואָס ער איז אפשר באגאנגען צוליב זיין אייביק נישט זיכערן מאָרגן.

פון באלעמער הערן זיך דריי שטארקע קלעפּ וועלכע פאלן אויפן באלעמער דעק. עס ווערט אויף איינמאָל שטיל.

און עס הערט זיך די שטימע פון אלטן רב וועלכער רופט פייערלעך אויס: „על דעת המקום, ועל דעת הקהל״.

דער הייליקער טאָג האָט זיך אָנגעהויבן.

אלע שטעלן זיך אויף. פון די ווייבערישע שול פארשטארקט זיך ס׳געוויין.

די מענער הילן זיך טיפער איין אין די טליתים. יעדער וויל זיך וואָס טיפער באהעפטן מיטן גרויסן מאָמענט וואָס טראָגט אין זיך אזוי פיל קדושה און אָפּפערקייט.

און באלד הערט זיך ס׳געזאנג פון כל־נדרי.

די קורצע ווערטער ווערן פארשלונגען און פארדעקט דורך די הערלעכע מעלאָדיע וועלכע צערגיסט זיך אין אלע ווינקלען.

וויפיל צער און צאַרן, פּיין און געוויין, האָט די מעלאָדיע אין זיך איינגע־זאפּט באגלייטנדיק דעם ייד אין זיין לאנגן גלות־וואנדער. די מעלאָדיע דערציילט וועגן די מארטירער געשיכטע פון אונזער פאָלק און שפּייזט אונז מיט האָפנונגען פאר א בעסערער צוקונפט.

אין דרויסן בלאָזט א ווינט און אין זיין יאמערן הער איך די קלאנגען פון „כל נדרי״, אָבער גאָר אנדערע ווערטער הער איך, דערציילט די מעלאָדיע.

און איך זינג שטיל שטיל מיין נייעם כל־נדרי מיטן מיטן ווינט:

עס קלאָגט און וויינט מיין פאָלק,
און זאָגט עס שיינט נישט מער,
קיין שטערן אויף די ברודער קברים אויף
איבער לענדער ווייטע;
איבער פעלדער, וועלדער, בארג און טאָלן,
געגאָסן האָט זיך אונזער יידיש בלוט,

און אין יעדן דור! האָט מען אונז געברענט.
דאָך בלייבן מיר נאָך אַלץ שטאַרק
און זיינען ווייטער שטאָלץ
מען פאַרלירט קיין מוט!
ווייל אין אונזער קרעכץ
ליגט נישט בלויז דער שמערץ,
נאָר אויך אַ טרייסט!

און אָט די טרייסט שטאַרקט די יידן, און גיט זיי כח און גלויבן צו פאַסטן און צו בעטן אַ גאַנצן טאָג. און ווען צומאַרגנס ס׳פאַרגייט די זון, הערט זיך אַ לאַנגע תקיעה, וועלכע זאָגט אָן אַז דער הייליקער טאָג איז געענדיקט. אַ טייל פון די מתפללים כאַפּן שטיקלעך פון גרויסע ליכט וואָס ברענען נאָך. לעשן זיי אויס און נעמען עס אהיים, אַ „סגולה״ ליכט וואָס האָבן אויסגעהאַלטן און געלויכטן איבער פיר און צוואַנציק שעה אין זייער זאַמד קעסטלעך און איינגעזאַפּט אין זיך די יום־כפורדיקע תפילות, שטאַרקן דעם גלויבן, אַז ס׳וועט חלילה קיין מענטשלעך לעבן נישט אויסגעלאָשן ווערן פאַר די צייט.

די תפילות האָבן זיך געענדיקט. יידן לייגן צוזאַמען דעם טלית מיטן קיטל, טוען אָן די שיך און גייען אַרויס פון שול.

און פון הימל שמייכלט צו זיי אַ בלאַסע לבנה וועלכע וואַרט יידן זאָלן זי מקדש זיין. און ווען גרופּעס יידן שטייען אין גאַס און זיינען מקדש די לבנה גייען ביי די זייטן פון די גאַס ווייס געקליידעטע פרויען מיט אייליקע טריט אהיים, צוצוגרייטן פאַר זייערע משפחות עפּעס עסן.

.10

און איך שפּרינג איבער יאָרן.

פון בית המדרש בחורים ווערן ציוניסטן, דאָס שטעטל קאָכט, טאַטעס קעמפן מיט זייערע קינדער, וועלכע לאָזן זיך אויף נייע וועגן. עס עקזיסטירט שוין אַ ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, אָט איז אַ בלימל־טאָג. צענדליקער פאַרלעך שטעלן אָפּ די דורכגייענדיקע אין די גאַסן און שטעקן זיי איין אין די לאַצן אַ בלוי־ווייס סטענגעלע. אָוונט איז אַ זאַבאַווע אין גאָרטן, מען שפּילט שוין טעאַטער, פאַראַנען שוין פּאַרטייען, ביבליאָטעקן, ליטעראַרישע־אָוונטן, דיסקוסיע־אָוונטן. אין שטעטל איז שוין ליכטיק. ס׳לייכט שוין עלעקטרע, און די יוגנט זוכט זיין אויסוועג אין קאַמף פאַר נאַציאָנאַלע דערלייזונג און סאָציאַלע באַפרייאונג.

.11

אַ לאַנגער פייף פון לאָקאָמאָטיוו, און וועקט מיך אויף פון מיין זיסן חלום, ס׳איז קאַטאָוויץ. איך שטייג אויס. די גאַסן זיינען פול מיט מענטשן ווי פאַרן קריג, מענטשן לאַכן ביי די רעסטאָראַן טישלעך, ווי ס׳וואָלט גאָר נישט געשען, אָבער אין די גאַסן און ביי די רעסטאָראַן טישלעך זעט מען נישט קיין יידן. מיר דאַכט זיך אַז אַלע קוקן אויף מיר. קען זיין אַז מיין אויסזען שטערט זיי די שמחה. און כ׳שפּאַן ווייטער מיט מיינע באַגלייטער: „איינזאַמקייט און

טרויער". כ׳פיל אן אינערלעכן דראנג צו פאלן ערגעץ אויף א קבר און זאָל עס זיין פון אן אונבאקאנטן יידן, און זיך אויסוויינען.

אפשר וועט מיר א ביסל גרינגער ווערן. אָבער אויך דאָס איז מיר נישט באשערט, ווייל נישט אין קברים זיינען אונזערע קדושים באהאלטן. זייערע קערפערס האָבן היטלעריסטישע מיט נאָך אנדערע קאניבאלן אין קרעמאטאָריומס געברענט, און איצט טראָגן די ווינטן דאָס הייליקע אש איבער אייראָפּעס שטעט. און אפשר אָטעם איך איין אין זיך איצטער די „לופט־אש" פון אונזערע קדושים?

קדושי וואלבראָם!

אייערע נעמען וועט קיינער מער אין גאס רופן, אָבער מיר וועלן אייך קיינמאָל נישט פארגעסן.

מיר וועלן אייך אייביק געדענקען און דערמאנען, צוזאמען מיט די 6,000,000 קדושים פון אונזער פאָלק.

מיט אייער טראגישן אומקום, האָט איר אָנגעצונדן פלאמען וועלכע וועלן פלאקערן און ברענען עד סוף כל הדורות.

און אייביק וועט זיך דאָרט בראָטן און שמעלצן דער „וועלט־געוויסן".

יחיאל בן־פורת

ליל סליחות הראשון

42 שנה עברו מאז עזבתי את וולברום, ועדיין היא עומדת לפני כאילו רק אתמול עזבתיה, על מנהגיה ואנשיה, שיחם ושיגם, שמחתם וצערם, יגונם ותקותם, של דורות יהודים בעיר.

בשכבי על משכבי בלילה, עולה זכרונה על לבי. מצטיירים לפני תמונות ודמויות מהעבר הרחוק מבהינת הזמן וקרובות כל כך ללבי וטבועות בנפשי.

הנה הרחוב שלנו, רחוב אלגוטה והשכנים מסביב. רבי משה פייבל בלאקובסקי, חסיד גור ותלמיד חכם, ומולנו רבי שמואל הוכרמן, יהודי מתנגד ופיקח בעל עצות, מיכאל לובלינג עם זקנו הלבן, רבי פייבל שוחט הממהר תמיד בהליכתו שלא לבזבז זמן של ביטול תורה.

והנה רבי אנשיל גליבטר שאצלו למדתי שני זמנים לפני כניסתי לבית המדרש. זאת היתה המסגרת החינוכית בעיר כפי שנתגבשה במשך דורות רבים. נער בהגיעו לגיל בר מצוה עוזב את החדר. מי פונה למלאכה ומי נכנס לבית המדרש להמשיך בלימוד גמרא עד שיגיע לפרקו.

במיוחד נשארו בזכרוני החגים והמועדים. עם התרוממות הנפש והתכוננות לקראת הימים הנוראים.

ימי אלול היו מקור לא אכזב לחוויות לנוער ולמבוגרים כאחד.

ימי הסליחות היו משופעים בשפע של רשמים. בהשמע קול המעורר ומניע את המיתרים הדקים שבלב, את קול השופר. לבשו פני העיר קדרות ועצבות.

רוח של התעוררות אופף את כולם מנער ועד זקן, ובמיוחד בא הדבר לידי ביטוי מוחשי בליל הסליחות הראשונות.

כבר במחצית הליל הדהד בחוצות העיר קול נקישת הפטיש של רבי מאיר שמש ההולך מרחוב לרחוב, מבית לבית, הולך ומפזם נגונים שונים והולם בפטישו בכל שער ודלת. חיש מהר קמו מהמטות והתלבשו בחפזון. האנשים יוצאים מבתיהם עם נרות דולקים ביד ומי בפנס להאיר להם את דרכם בחשכה.

בחוץ ליל סתיו וקריר. סוף חודש.

מכל רחוב ומכל סמטה נוהרים אנשים לבתי התפילה הרבים. פשוטי העם הולכים לבית הכנסת, לבתי המדרש, והחסידים לשטיבלך שלהם.

השטיבל של חסידי אלכסנדר שופע אור ומתמלא מתפללים מרגע לרגע. הרגשה נעימה וחמה מהולה חרדה אופפת את כולם. דפיקה על הבימה משתיקה כל שיחה ומתישבים במקומות.

הקהל דרוך ומחכה...

רבי אבא משה מיטלס, זקן מופלג, גבוה וחסון, שיש לו חזקה של שנים על אמירת הסליחות הראשונות, ניגש אל העמוד ובניגון מסורתי מתחיל ביתקדש... אותו הקדיש ששומעים אותו בכל יום, אך הפעם יש לו משמעות אחרת, נשגב מן הרגיל.

הנה מגיעים ל״שמע קולנו״. ארון הקודש נפתח, המתיחות גדולה, החזן ממשיך פסוק אחר פסוק והקהל אחריו.

הלב מלא וגדוש. האנחות מתגברות. הנשים שבפרוזדור מיללות בקול כשהחזן מרעים בקולו „אל תשליכנו לעת זקנה, ככלות כוחנו אל תעזבנו״. גם הגברים לא יכולים לעצור בעד הדמעות. הלב עובר על גדותיו. דמעות חמות פורצות ונופלות על הסליחה.

אני עומד ומתפלל יחד עם אבי. אני מרים את ראשי לעבר אבא ונדהם. אבא בוכה. האבא, סמל האמיצות, בוכה ומזיל דמעות...

לא יכולתי להתאפק ובכיתי גם אני.

ודמעתי נפלה על ה„סליחה״ והתמזגה עם דמעת אבי...

יחיאל בן־פורת

די ערשטע סליחות נאכט

ס׳זענען אדורך 42 יאָר ווען כ׳האָב פאַרלאָזט וואָלבראָם, און דאָס שטעטל שטייט פאַר מיינע אויגן, ווי ערשט נעכטן וואָלט איך זי פאַרלאָזט.

און כ׳וויל זיך טיילן מיט מיינע איינדרוקן וועגן אירע מענטשן און מנהגים, איר פרייד און טרויער, אנטווישונג און האָפנונג פון דורות יידן אין שטאָט.

ווען איך ליג ביינאַכט אויף מיין געלעגער טויכן אויף פילע זכרונות, ס׳מאָלן זיך אויס בילדער און געשטאַלטן פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, טראָץ דער ווייטקייט פון צייט און דיסטאַנץ איז עס נאָך נאָענט צו מיין האַרץ אַזוי ווי ערשט נעכטן וואָלט עס פּאַסירט.

אָט איז אונזער געסל — די עלגאַטע גאַס — און די שכנים פון אַרום. רב משה פייוול בלאַקאָווסקי, א תלמיד־חכם און א געראַר חסיד, רב שמואל האָכערמאַן, א מתנגד און א קלוגער ייד, אַן עצה געבער. ר׳ מעכל לובלינג מיט די שניי ווייסע באָרד, ר׳ פייוול שוחט וואָס איילט זיך תמיד גייענדיק — ער זאָל חלילה נישט פאַרשווענדן די צייט פאַר בטול תורה.

און אָט דערמאָן איך זיך אין ר׳ אַנטשל געליבטער וואָס איך האָב געלערנט ביי אים צוויי זמנים פאַרן אַריינגיין אין בית־המדרש אַריין.

דאָס איז געווען דער דערציִונגס־סיסטעם אין שטאָט ווי ס׳האָט זיך קריס־טאַליזירט אין משך פון א סאַך דורות. א יונגל וועלכער ווערט בר־מצוה פאַרלאָזט דעם חדר, זעלטן ווער לערנט זיך א פאַך. נאָר די מערהייט יוגנט גייט אין בית־המדרש פאָרטזעצן דאָס גמרא לערנען ביז צו דער חתונה.

גאַנץ באַזונדער האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון די ימים טובים מיט זייער עקזאַלטאַציע און נשמה יתרה. די אלול טעג זענען געווען א אונטער־שעפּליכער קוואַל פון שטימונגען פאַר יוגנט און דערוואַקסענע גלייכצייטיק.

די סליחות־טעג זענען רייך געווען מיט צאָלרייכע איינדרוקן ווען ס׳האָבן זיך דערהערט די ערשטע קולות פון שופר — וועלכעס האָט געריכט די איידלסטע סטרונעס אין האַרץ — איז די שטאָט איינגעטונקט געוואָרן אין אומעט און טרויער.

א געוואַלטיקע דערוואַכונג און אימה האָט אַרום גענומען יונג און אַלט. באַזונדער איז עס געקומען צום אויסדרוק די ערשטע סליחות נאַכט.

נאָך אין האַלבער נאַכט האָט אָפּגעקלונגען ווי אַן עכאָ דאָס האַמער קלאַפּן פון דעם שמש ר׳ מאיר וועלכער איז געגאַנגען פון גאַס צו גאַס, פון שטוב צו שטוב, אונטער זינגענדיק פאַרשידענע נגונים און קלאַפּנדיק מיט זיין האַמער אויף טיר און טויער. ווי א פייל פון בויגן זענען די יידן אויפגעשטאַנען פון די

בעטן, זיך שנעל אָנגעטאָן און ארויס אין פינסטערן געסל, ווער מיט א לאמטער און ווער מיט א ליכטל. אויפן גאס איז א הארבסטיקע קאלטע נאכט און ס׳שלייכן זיך פון יעדן הויז און געסל געשטאלטן איינגעהילטע שפּאנענדיק אין די פּאר־שידענע בתי תפילה. די פשוטע פאָלקס־מענטשן אין שול, בית המדרש און די חסידים און לומדים אין די חסידים שטיבלאך.

דאָס אלעקסאנדרער שטיבל, שטארק באלויכטן, פילט זיך אָן מיט דאוונערס פון מינוט צו מינוט. אָן אנגענעם און ווארם געפיל נעמט ארום אלעמען און פלוצים שא... א קלאַפּ אויפן באלעמער מאכט שטיל און רייסט איבער אלע געשפרעכן, דער עולם זעצט זיך אויס אויף זייערע פלעצער אוןווארט מיט שפּאנונג.

אָט גייט צו צום עמוד ר׳ אבא משה, הויך געוויקסיק און יאדערדיק — וועלכער האָט א חזקה פון יאָרן — צו זאָגן די ערשטע סליחות.

ער פאנגט אָן מיט א טראדיציאָנעלן ניגון, דעם קדיש — דעמזעלבן קדיש וואָס מיר הערן טאָג־טעגלעך — נאָר היינטיקע נאכט האָט ער אן אנדערע באדייטונג, העכער און ער׳הויבענער ווי נאָרמאל.

ווען נאָך א האַלבע שעה התלהבותדיק דאוונען קומען מיר צו צום שמע־קולנו — ווערט געעפנט דער ארון־קודש — דער חזן זאָגט א פסוק נאָך א פסוק און קהל ענטפערט מיט א פולן מויל און הארץ, דאָס זיפצעניש פארשטארקט זיך, די ווייבער אין פאָדער־הויז ברעכן אויס מיט א געוויין. צום העכסטן עקסטאז דערגייט דער אויסברוך פון יאמער, בעת דער חזן שרייט אויס מיט א צעבראָכן הארץ — אל תשליכנו לעת זקנה, ככלות כוחנו אל תעזבנו — דאמאָלס קענען זיך שוין די מענער אויך נישט איינהאלטן, דאָס הארץ גייט איבער, הייסע טרערן קייקלען זיך ביי אלעמען אראָפּ אויף די אָפענע סליחות. איך שטיי און דאוון צוזאמען מיט מיין טאטן, און אין דעם מאָמענט הייב איך אויף די אויגן צו מיין פאָטער און בלייב פארגאפט. דער טאטע וויינט. דער טאטע, וועלכער איז דער סימבאָל פון שטאנדהאפטיקייט און שטארקייט וויינט מיט הייסע טרערן ווי א קליין קינד.

כ׳האָב זיך נישט געקענט איינהאלטן און כ׳בין אויסגעבראָכן אין א געוויין וועלכעס האָט זיך צוזאמענגעגאָסן מיטן געוויין פון מיין פאָטער און מיטן געוויין פון די גאנצע עדה.

אברהם שטארק

לעבן און אומקום פון וואלבראם

(א איבערבליק פונם יידישן לעבן)

א. איבער כלל־וואלבראָם

אברהמצ׳ה שטארק
מהקבוצה ההולנדית
בעליה השלישית

אונזער שטעטל וואָלבראָם — איז עס געווען א שיינס?

צופיל ליב און טייער איז אונז געווען און פארבליבן אונזער געבורטשטעטל וואלבראָם, כדי מיר זאָלן קענען אויף דער פראגע ענטפערן. מיר האָבן זיך דאריבער קיינמאָל ניט פארטראכט, געוויס זיינען די דערבייאיקע פּאָוויאַטאָווע שטעטלאך אָלקוש און מיעכאָוו געווען מער אויפגעפוצט; פאר־מאָגט פאָוו אַטאָווע אינסטיטוציעס מיט בעאמטע, גימנאזיעס מיט גימנאזיסטקעס און גימנאזיסטן, פיל שענערע כּאניערן, מער אויסערליכע קולטור און ציוויליזאציע. אָבער אויף מיר, און זיכער אויף דער גאנצער וואלבראָמער יוגנט האָט דאָס אלץ קיין שום ווירקונג ניט געהאט. פאר אונז איז אונזער שטעטל וואלבראָם געווען דאָס ליבסטע און דאָס שענסטע.

פאר אונז איז קיין גלייכן ניט געווען, צו די שמאָלע וואלבראָמער געסלעך זענען אויסברוקירט מיט קיילעכיקע שטיינער און שמאָלינקע כמו טראָטוארלעך פון קליינע שפּיצינקע שטיינדלעך פאר די הייזלעך און הייזקעס פון די משונה־דיקסטע פאָרמען און פּאָזיציעס. דער מארק־פּלאץ, זער א קליינער, איז פאר אונז געווען א וועלט א גאנצע. גרופּנווייז און אין פּאָרלעך האָבן מיר אין די ווינטער־אָוונטן אויף דעם מארק־פּלאץ שעהן לאנג שפּאצירט אויף און אָפּ ארום דעם קאלינסקי־דענקמאָל. מיר האָבן אין א אָוונט ארומגעקרייזט דעם מארק־פּלאץ הונדערטער מאָל, און אונז האָט זיך אויסגעדאכט, אז דאָס איז דער מארק־פּלאץ אזוי אונענדליך גרויס. דער שאָסעע, אויף וועלכן מיר פלעגן אין פּאָרלעך שפּא־צירן, פארגעסנדיק זיך אין די וועלט, אָט וווייט אונטער דער שטאָט בארג אויף בארג אָפּ אין אָלקושער וואלד, איז פאר אונז געווען א מין שאנס־עליזעע (שדרות אלישע), און די מיידלעך מיט וועלכע מיר האָבן שפּאצירט — די שענסטע פּרינצעסינס. דאָס טייכל פון דער צווייטער זייט שטאָטביים שווארצן וואלד, אין וועלכן מיר האָבן זיך געפּלישטשעט ווי די קאטשקעלעך אדם־נאקעט און געריסן קאטשקע בלומען — איז פאר אונז געווען א מין ים הגדול.

אין דעם שטעטל זענען מיר געבוירן געוואָרן און געאָטעמט טיף די געזונטע לופט פון די ארומיקע וועלדער, זיך דערצויגן, איינגעזאפּט אין זיך מיט דער מאמעס מילך אלע סודות פון יידישקייט, אלע קנייטשן און קנייטשלעך

פון תורה שבכתב און תורה שבעל פה, צוזאמען מיט דעם טיפן גלויבן אין די גרויסע וווּנדער פון „והיה באחרית הימים" און אויסגעוואַקסן אומהיילבארע אידע־אַליסטן, אָן אונטערשיד וואָס פאַר אַן אידעע יעדער פון אונז האָט זיך שפּעטער אויסגעקליבן. אָט די טיפע אידעאישקייט, טיפן גלויבן אין מענטש, זעלבסטפאַר־שטענדליכע גרייטקייט זיך מקריב צו זיין לטובת הכלל — אָט די אינערליכע נשמה שיינקייט האָט אונזער שטעטל מיטגעגעבן אירע קינדער, ווען מען אין אַ קלענערע מאָס און ווען מען אין גאָר אַ גרויסע מאָס, אין זייער ווייטערן לעבנסוועג. מיט אָט דער אינערליכער שיינקייט האָט זיך דאָס שטעטל וואָלבראָם אויסגע־צייכנט און אויסגעשטראַלט ווייט אין דער אומגעגנט.

מיר אַלע וואָלבראַמער זענען שטאָלץ אויף אונזער געבורט־שטעטל און שאַצן עס זער הויך. צו מיר איבערטרייבן? מעגלעך. אַ פאַרליבטן דאַרף מען מוחל זיין. און פאַרליבט זענען מיר וואָלבראַמער געווען און פאַרבליבן אין אונזער געבורט־שטעטל. שוועך איז דער אַרטיקער ציוניסטישער יוגנט אָנגע־קומען דער באַוווסטזיין־געדאַנק, אַז אויך אונזער וואָרים היים־שטעטל איז ניט מער ווי אַ גלות־שטעטל, אַ טיילכל פון אַלגעמיינעם פּה־לין — כאָטש זער האַרציג נאָענט, דאָך נאָר אַ פרעמד דערוויילט נאַכט־לעגער.

און נאָך איצט, שוין באַלד צוואַנציק יאָר נאָך דעם טראַגישן אכזריתדיקן אומקום פון גאַנצן פוילישן יידנטום, ווען פוילן איז שוין אפילו ניט קיין נאַכט־לעגער פאַר יידן, אפילו ניט רעכט קיין בית הקברות פון דעם אַמאָליקן שטאָלצן פוילישן יידנטום, וועלכעס איז אַוועק אין די וועלט־פּעריפעריע מיטן רויך פון די קו „מאַטאָריעס; נאָך איצט, ווען אונזער יידיש שטעטל — אויסגעבויט דורך לאַנגע דורות פון יידן און פּעסט פאַרוואָרצלט — איז גרונטלעך פאַרטיליקט, פאַרשניטן געוואָרן דורך דעם טייוולאָנישן היטלעריזם, ביי דער אַקטיווער און פּאַסיווער מיטהילף פון דער איבערוויגענדיקער מערהייט פון די אַרטיקע פוילישע שכנים — לעבט אין אונז דער הייליקער אָנדענק פון אונזער געבורט־שטעטל.

אַלע, אַלע דערמאָנען מיר אונזער פאַרשניטן יידיש שטעטל וואָלבראָם מיט דער גרעסטער ליבע, מיט דער גרעסטער פאַרערונג, מיט דעם הייליקסטן ציטער פון האַרץ, און פון אונזער אַלעמענס הערצער רייסט זיך אַרויס דאָס אַלט־יידישע טראַגישע וויי געשריי:

— וי להאי שופרא דבלי בארעא.

ב. אַ ביסל פרע־היסטאָריע

געשריבענע יידישע היסטאָרישע דאַטומס פון דער אַנטשטייאונג פון דעם יידישן ישוב וואָלבראָם — פאַרמאָגן מיר ניט. דער קהילישער פּינקס איז אומגעקומען אינאיינעם מיטן ישוב. אין זכרון איז מיר פאַרבליבן דער אויפשריפט אויף איינער פון די צו יענער צייט מיט אַן ערך פינפציק יאָר צוריק נאָך פאַר־בליבענע טיף אין דער ערד אַריינגעוואַקסענע געציילטע מצבות, פון וועלכע איך האָב אַראָפּגעליינט „שנת ה'שד". און אויב מען זאָל אָננעמען אַז צווישן די צו

יענע צייט שוין פארשוווּנדענע מצבות זענען געווען נאָך עלטערע, וואָס ס׳איז העכסט ווארשיינלעך — הייסט דאָס, אז מיט מער ווי מיט פירהונדערט יאָר צוריק האָט שוין עקזיסטירט דער אלטער בית עולם. דער זיידע מיינער, רבי שיימע שוחט ז״ל (באָרנשטיין) האָט מיר איבערגעגעבן, אז פארן אלטן בית עולם האָט מען די יידישע נפטרים אריבערגעפירט קיין קראָקע, און אז לויט דער מסורת אבות עקזיסטירט דער וואלבראָמער יידישער ישוב ביי א טויזנט יאָר. וויפיל אין דעם איז פאראן לעגענדע און וויפיל ווירקליכקייט איז שווער פעסטצושטעלן פונקט ווי עס איז שווער פעסטצושטעלן, וויפיל ס׳איז פאראן ווירקליכקייט און וויפיל לעגענדע אין דעם וואָס דער זיידע האָט מיר איבערגעגעבן, אז דער נאָמען פון שטעטל „וואלבראָם" נעמט זיך פון דער דערלויבניש, וואָס א גרופּע יידן געקומענע פון דייטשלאנד האָבן באקומען פון דעם דאמאָלסדיקן אייגנטימער פון דער וואלדיקער געגנט אויסצוהאקן א שטיק וואלד און זיך דאָרט באזעצן. די דערלויבניס האָט געזאָלט הייסן „וואלנא ראמב" און פון דעם נעמט זיך דער נאָמען פון דעם שטעטל „וואלבראָם".

ווי ס׳זאָל ניט זיין, רעדט די טאָפּאָגראפיע פונם שטעטל דערפאר, אז ס׳איז געגרינדעט געוואָרן דורך יידן און א געוויסע צייט געווען א ריין־יידיש שטעטל. נאָך אין דער צייט ווען איך בין געווען א קליין יינגל, ביז דער גרויסער שריפה אין די ערשטע יאָרן פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט — איז דער מארק מיט די אויבערשטע טיילן פון די געסלעך, וועלכע האָבן זיך פון דעם מארק געצויגן, געווען אויסשליסלעך אָדער כמעט אויסשליסלעך יידיש. א אויסשליס־לעכן, אָדער כמעט אויסשליסלעכן פוילישן כאראקטער האָבן געהאט נאָר די פארענדיקונגען פון די געסלעך, וועלכע זענען דאמאָלס געווען עטוואָס אָפּגע־רוקט, געהאט א גאנץ באזונדערן אויסזען און האָבן אויך מייסטנס געטראָגן באזונדערע נעמען, ווי „אויסטרעס", „וועגגרעס". ס׳איז זיך שווער פאָרצושטעלן, אז די פוילישע פארענדיקונגען פון די געסלעך, וואָס האָבן זיך געפונען מיט איינם פון אנדערן, זאָלן האָבן געגעבן דעם אָנהויב, אָדער בעסער געזאָגט, די אָנהויבן פון שטעטל, און פלוצים זיך צעוואקסן אלס יידישעס ביז אין מארק אריין. גיכער לייגט זיך אויפן שכל, אז דער אָנהייב פונם שטעטל איז געווען דער צענטער — די שול־גאס און מארק־פּלאץ. שפּעטער האָבן זיך צעבויט די יידישע געסלעך פון די פיר עקן מארק. אין דער מאָס פון אנטוויקלונג האָט דאָס יידישע שטעטל צו זיך צוגעצויגן פויערן פון די דערבייאיקע דערפער, וועלכע האָבן זיך אויפגעשטעלט זייערע כאטעס ביי די פארענדיקונגען פון די געסלעך, וואָס האָבן וואָס אמאָל געדיכטער ווי מיט א קייט ארומגענומען דאָס יידישע שטעטל. שפּעטער מיטן פארשטאָטישן און בארייכערן זיך פון אָט די פוילישע פויערן זענען זיי, אָפּקויפנדיק הייזער און פלעצער פון פעראָרימטע יידן, אריינ־געדרונגען אלץ טיפער און טיפער אין צענטער שטאָט, ביז... ביז ענדליך ס׳איז געקומען דער קריטישער מאָמענט פון היטלעריסטישן קאטאקליזם, ווען דאָס יידישע וואלבראָם איז געוואָרן פארטיליקט און די פוילישע געוועזענע פויערן, בשותפות מיט פרישע שיכטן פויערן פון די נאָענטע דערפער, זענען געוואָרן די איינציקע בעלי־בתים פון שטעטל, די יורשים פון אלע יידישע הייזער, וואר־

שטאטן און פון גרעסטן טייל יידישן האָב און גוטס אָנגעזאַמלטע דורך שווערער האָרעוואַניע פון לאַנגע יידישע דורות.

לויט אלע וואַרשיינליכקייטן איז דאָס אָנגעמבאַרסטע בילד וואָס מיר קענען זיך מאַכן וועגן דעם אַנטשטיין פון שטעטל וואָלבראָם, ווי איבעריקנס פון א סך אַנדערע יידישע שטעטלעך — א עוואָלוציאָנערע אַנטוויקלונג. צו ערשט האָבן זיך אָנגעזאַמלט א גרעסערע צאָל יידן אין א גאַנצע ריי דערפער אין דער אומ־געגנט ביז ס׳האָט זיך דערפילט א אונבעדינגטע נויטווענדיקייט אין א צענטראַלן פונקט פאַר די יידישע אוןווירטשאַפטלעכע באַדערפניסן. דאַמאָלס האָט מען זיך גענומען סטאַרען ביי דער געגעבענער מאַכט, ביי דעם געגעבענעם פריץ און מען האָט באַקומען די ערלויבניס. דאַן האָבן די יידן אויפגעבויט אין א צענטראַלן פונקט — וואָס זאָל זיין צוגענגלעך פאַר אַלע צעוואָרפענע קיבוצים פון יידן פון די אַרומיקע דערפער — א שול, א מקווה, א ישיבה. דאָרט האָט זיך באַזעצט א רב, ראש ישיבה, א שוחט, ווי אויך גרעסערע סוחרים און בעלי מלאכות. אַזוי אַרום איז דער אָנהויב פונם שטעטל געווען דאָס שול־געסל, ווי מ׳האָט זיך מיט דער צייט נעבן דער שול אויסגעבויט א בית־המדרש. ווען די באַפעלקערונג איז געוואַקסן — נאָך א בית־המדרשל, א בית־עולם, א שאַכטהויז, קהלישע בית־שימושים, אויף דעם לויפּיקן וואַסערל, וואָס האָט געהאַט זיין אָנהויב פון דעם קוואַלרייכן „סטאַק״. אַרום דעם שול־געסל מיט זיינע קהלישע אינסטיטוציעס האָבן זיך געפונען בעקערייען, פישערס, קצבים, שפּייכלערס, גאַרבערייען, ליכטציער. אַזוי איז אַנטשטאַנען און זיך אַנטוויקלט דאָס שטעטל אַלס רעליגי־עזן און עקאָנאָמישן צענטער פון די יידן פון די אַרומיקע דערפער. אויף דעם אַנדלס־כאַראַקטער פון דעם שול־געסל ביי זיין אַנטשטיין זאָגט עדות די פאָרם זיינע, וואָס איז גיכער ענלעך געווען אויף א מאַרק־פּלאַץ ווי אויף א געסל. די ערשטע צייט האָבן די יידן זיך מיטגעברענגט פון די דערפער בהמות. דער זיידע האָט מיר נאָך דערציילט וועגן איינעם א רב זישא האַכערמאַן, א ייד א מתנגד, וועלכער האָט מיט א גמרא אין האַנט געפּאַשעט בהמות. מיטן אַנט־וויקלען זיך פון שטעטל האָבן די יידן אויסגעבויט א ספּעציעלן באַזונדערן גרעסערן מאַרקפּלאַץ, און דאָס שול־געסל איז געבליבן דער רעליגיעזער צענ־טער, צו וועלכן די יידן פון די אַרומיקע דערפער פלעגן קומען אין שול אַריין אויף די ימים־נוראים, צום רב מיט שאלות און דין־תורות, פראַווען חתונות, ברית־מילה, זיך באַנוצן מיט דער מקוה. דאָס שטעטל פלעגט זיי באַזאָרגן מיט מלמדים און שוחטים. ווען איך בין געווען א יינגל איז מיין טאַטע רבי חיימעלע שוחט ז״ל געווען א דאָרף־שוחט. יעדן טאָג האָט ער באַדינט איין גרעסער דאָרף אָדער עטלעכע קלענערע יידישע ישובים. יעדע וואָך האָט ער אין די אַרומיקע דערפער געשאָכטן אויף כשר 10—12 בהמות און מערערע קעלבער. פון דעם קען מען דרינגען, אַז נאָך אין אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט האָבן אין די דערפער אַרום וואָלבראָם געוווינט אַן ערך 1000—1500 יידישע נפשות. צו האָבן זיך אין די דערפער אַרום געפונען יידישע קרעטשמעס — ווייס איך ניט. קיין וויכטיק אָרט האָבן זיי אין יידישן לעבן אין די דערפער זיכער ניט פאַרנומען. פון מיין טאַטן האָב איך קיינמאָל ניט געהערט וועגן יידישע קרעטש־

ר' היימעלע שוחט (שטארק) ואשתו

מעס אין דאָרף. נאָר וועגן יידישע געוועלבער, נאָכמער וועגן יידישע בעלי־מלאכות, און בעיקר וועגן רייכע יידישע פויערן און גוט־באזיצער. שפּעטער, ווען צוליב פאַרשידענע גזירות, באַיקאָטן האָבן די יידן מאַסנווייז פאַרלאָזט די דערפער און זיך באזעצט אין שטעטל, האָט זעלטן ווער פון זיי געעפנט א געוועלבל; די געוועזענע גוט־באזיצער, ווי משה בארמהארציק, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „בלינדער משה" און יאנקל קארופעל, האָבן געלעבט פון זייערע אָפּשפּאָרונגען. די ניט פאַרמעגלעכע זענען געוואָרן, אויסנוצנדיק זייערע פאַרבינדונגען מיטן דאָרף: בהמות־סוחרים, ווי א שטייגער די פאַדלעשיצער, קצבים ווי א שטייגער די בעדלינער, אָדער תבואה־סוחרים ווי די מוקאַווער, און די גאָר אָרעמע זענען געוואָרן דאָרפגייער.

אזוי איז אנטשטאַנען און זיך אנטוויקלט דאָס יידישע שטעטל וואלבראָם און זיך מיט דער צייט אויסגעבילדעט אלס א האנדעלס און מלאכה צענטער פאַר אלע ארומיקע דערפער בכלל. אפילו שוין צולעצט ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען די פּאָליאַקן האָבן שוין פאַרנומען אין שטעטל פעסטע פּאָזיציעס אין האנדל און מלאכה — האָט נאָך אלץ דאָס יידישע וואלבראָם געשפּילט די הויפּט־ראָל אין דער באַדינונג פון די אויסגעוואַקסענע ארומיקע דערפער און ווייט אויסער זייערע גרענעצן אויפן געביט פון מלאכה און האנדל.

ג. וואלבראָם אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט

דער אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט האָט שוין געטראָפן דאָס יידישע שטעטל וואלבראָם א פון דורות איינגעפונדעוועטס — אי עקאָנאָמיש אין האנדל

און מלאכה, אי גייסטיק — אָנגעשטאָפּט מיט תורה און חסידות. דאָס שטעטל האָט געציילט בערך 3—4 טויזנט יידישע נפשות, וועלכע האָבן געדיכט באַפעלקערט די שול־גאַס, דעם מארק־פּלאַץ און, ביז צו זייערע פּוילישע פאַרענדיקונגען, אַלע געסלעך וואָס האָבן זיך געצויגן פון מארק, ווי די קראָקאָווער גאַס, מיעכאָווער גאַס, פּילצער גאַס, לגאָטער גאַס און נאָך אַנדערע. די יידן האָבן זיך געפילט אין שטעטל ווי ביי זיך אין זייער נאַטירלעכער היים, פּשוט — אין זייער וואָלבראָם. און טאָמער האָט פּאַסירט שלעכטס מצד די פּוילישע שכנים, און דאָס האָט טאַקע פּאַסירט גאַנץ אָפט — איז עס אָנגענומען געוואָרן ווי יעדע דרויסנדיקע פּורעניות, א גאָטס שטראָף, וואָס קומט, ברענגט מיט זיך גרעסערע אָדער קלענערע צרות און פאַרשווינדט. די היים בלייבט שטענדיק היים. ווער שמועסט נאָך אַזאַ היים ווי דאָס אייגענע וואָלבראָם, וועלכעס האָט, לויט דער לעגענדע, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אין דער אומגעגנט, געהערט צו דעם לאַנד־פּאַס (רצועה) וועלכער ציט זיך דורך אונטערערדישע וועגן פון סאַמע ארץ־ישראל. והראיה: די זאַלץ־גרובן אין דערבייאיקן באָכניא (פון ים המלח) און דער נאָמען פון דערבייעקן שטעטל אלקוש (נחום האלקושי). — די וואָלבראָמער יידן זענען געווען פאַרליבט אין זייער שטעטל ביז פאַרהייליקונג.

א געשעעניש, וואָס האָט נאָך זיך געברענגט א גרעסערע אויפטרייסלונג אין לעבן פון שטעטל איז געווען די „גרויסע שריפה" אין די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָרהונדערט. די יידן האָבן געמורמלט, אז דאָס האָבן די גויים אונטערגעצונדן די שול, ווייל זי איז געווען העכער פון זייער קירכע (ביים צוריקאויפבויען האָט מען טאַקע די שול געמאַכט נידריקער). און כאָטש די פּוילישע פייערלעשער זענען כמעט גענצליך אויסגעהאַלטן געוואָרן פון יידן — האָבן זיי נאָר אָפּגעהיטן די פּוילישע גאַסן־פאַרענדיקונגען, צעלייגנדיק די יידישע הייזלעך ביי זייערע גרעניצן. אין דער דאָזיקער שריפה איז גענצליך פאַרברענט געוואָרן און אויסגעגלייכט געוואָרן מיט דער ערד דאָס גאַנצע יידישע וואָלבראָם. נאָר איינצעלנע יידישע הייזער, וואָס האָבן זיך געפונען צווישן פּויערישע זענען ניצול געוואָרן. די „גרויסע שריפה" איז געווען א ווענד־פּונקט אין דער געשיכטע פונם שטעטל, ניט בלויז מיט דעם וואָס די יידן האָבן גענומען ציילן די יאָרן לויט דער שריפה! א יאָר, דריי, פינף נאָך דער גרויסער שריפה, נאָר בעיקר מיט דעם וואָס אויף די חורבות פון הילצערנעם שטעטל איז אויפגעשטאַנען א נייעס א צעמויערטעס. צווייטנס — זענען גרויסע טיילן פון די נשרפים געצוואונגען געוואָרן איבערצוּוואַרפן זיך פון האַנדל אויף מלאכה. און דריטנס — זענען א טייל פון די נשרפים אַוועק אין די דערבייאיקע מיט רעשנדיקן טעמפּאָ זיך אַנטוויקלנדיקע גרעסערע שטעט, ווי סאָסנאָוויצע, בענדין, זאַוויערטשע, טשענסטאָכאָוו. זיי זענען געוואָרן פאַרמיטלער צווישן וואָלבראָם און די דאָזיקע שטעט און אַזוי אַרום אויסגעביי־טערט דעם מארק פאַר די וואָלבראָמער סחורות. די גרויסע שריפה האָט אויך געגעבן א שטויס צו אינטענסיוון אַריינדרינגען פון די פּאָליאַקן אין צענטערשטאָט, אָפּקויפנדיק פּלעצער פון די רואינירטע יידישע נשרפים און אויפשטעלנדיק זיך הייזער. ווי א סימבאָל פון דעם זיגערישן אַריינדרינגן איז געווען

דאָס אויפשטעלן „קאמינסקיס קאמעניצע" אין מארק, דאָס איינציקע דריישטאָ־קיקע הויז אין שטעטל.

א צווייטע אזא, כאָטש פון א אנדער מין, אויפטרייסלונג איז געווען די רוסיש־יאפאנישע מלחמה און די נאָך איר פאָלגנדיקע רעוואָלוציע פון 1905. אויב די „גרויסע שריפה" האָט אויפגערודערט דעם סטאטישן עקאָנאָמישן צושטאנד פון שטעטל — האָט די רוסיש־יאפאנישע מלחמה מיט דער נאָך איר פאָלגנדיקער רעוואָלוציע, אויפגערודערט דעם סטאטישן לעבנס־שטייגער און דענק־אָרט פונם שטעטל. אויסער א קליינער טייל בעיקר חסידים למדנים וועלכע האָבן זיך געקלעמט אין דער הייליקייט פון דער קיסר־אינסטיטוציע וואָס האָט זיין שר אין הימל און געגעבן פאַרצוג זייער קיסר דעם רוסישן און דעריבער געהאלטן ביי רוסלאנד — האָט דער גאנצער פראָסטער עולם צוזאמען מיט די מער וועלטלעכע חסידים פון טיפן הארץ געווונטשן א וויסטן סוף דעם צורר־היהודים „פאניע גנב". אויף דעם זעלבן אופן האָט זיך אויך געטיילט די מיינונג אין שטעטל וועגן דער רעוואָלוציע פון 1905. דאָס רוב יידן אין שטעטל, רעכנענדיק אויף א פארבעסערונג אין זייער לעבן, האָבן זיי סימפאטי־זירט מיט דער רעוואָלוציע. דאָס אלץ איז געזאָגט געוואָרן, ווען די רעוואָלוציע איז פאָרגעקומען דאָרט ערגעץ אין פעטערסבורג, לאָדז, און אין שטעטל האָט זיך נאָר ארייגעריסן איר ווידערקול; גאָר אנדערש האָט עס אויסגעזען, ווען די רעוואָלוציע זעלבסט האָט זיך ארייגעריסן אין שטעטל, און ארייגעריסן האָט זי זיך ווי א שטורם וואָס דראָט אלץ צו פארדרייען מיט די פיס ארויף און קאָפּ אראָפּ. דאמאָלס האָבן אויפגעהערט אלע ויכוחים. אויסער די סאמע מחותנים די „אחדותניקעס" זענען אלע יידן ארומגעגאנגען פארזאָרגטע: „וואָס וועט פון דעם ארויס"? און ווען ס'האָט זיך פארענדיקט די רעוואָלוציע מיטן אָנקומען פון א טריאד רוסישע זעלנער און מיטן פארנעמען די אָנפירער פון „אחדות" — האָט דאָס שטעטל פרייער אָפּגעאָטעמט.

דער הויפט־אָנפירער פון די אחדותניקעס איז געווען לאָזער בידערמאן. גערופן האָט מען אים לאָזער טערק, אָדער אויפן פאָטערס נאָמען לאָזער משה בידעס. ער איז געווען פון די בעסטע לערנער אין בית־המדרש, געוואָרן אן אפיקורס און דעו גאנגען ביז צו דער מדרגה פון א רעוואָלוציאָנערן פירער פון „אחדות". נאָך דעם אדורכפאל פון דער רעוואָלוציע 1905 איז ער פארשווונדן פון שטעטל, און מיט עטלעכע יאָר שפעטער זיך ווידער באוויזן אין שטעטל א קראנקער אויף שווינדזוכט. מיין מומע, וואָס האָט געוווינט בשכנות מיט די בידערמאנעס, פלעגט פארציילן, אז לאָזער משה בידעס זאָגט, אז א מענש האָט גאָר קיין נשמה ניט, און נאָך אזעלכע „שרעקלעכע" זאכן... איך בין שוין דאמאָלס געווען א גמרא־בחור און געוווסט פון א כהן־גדול, וואָס איז נאָך פערציק יאָר גאָטעסדינסט געוואָרן א צדוקי, און פון אלישע בן אבויה דער רבי פון רבי מאיר וואָס איז געוואָרן א אחר; אָבער די פערזאָן פון לאָזער משה בידעס איז פאר מיר געשטאנען א לעבעדיקע און אויף מיר געוואלטיק געווירקט. דער לעבעדיקער־טויטער דענקמאָל פון דער רעוואָלוציע פון 1905 אין שטעטל האָט מיך געצווונגען א סך צו טראכטן. ווען כ'בין זומערצייט

געגאַנגען פון בית־המדרש האָב איך אים, אַן אויסגעדאַרטן הויט און ביינער, אַ ווייסן ווי קאַלך, געטראָפן שפּאַצירן אויף און אָפּ אויפן טראָטואַר פון זיין פאָטערס הויז. איך בין געבליבן שטיין ווי צוגעשמידט און ניט מיד געוואָרן אויף אים צו קוקן און טראַכטן.

ניט לאַנג האָט ער זיך אַזוי געדרייט פאַרן הויז. ביי ענדע זומער איז דער שטעטלדיקער העלד פון דער רעוואָלוציע, דער ערשטער וואָס האָט אַריינגעבראַכט די אויסערליכע וועלטליכע נייע אידעען אין שטעטל — לאָזער בידערמאַן, אָדער ווי מען האָט אים גערופן לאָזער משה בידעס, געשטאָרבן. ווען איך בין געגאַנגען פון בית המדרש, פאַרבייגעגאַנגען משה בידעס הויז און געהערט, אַז לאָזער גויסעט, האָב איך זיך, ווי פון אַ מאַגנעט געצויגן, ניט געקענט איינהאַלטן, אַריין אין שטוּב און געוואָרן ערשטוינט פון דער סצענע וואָס איך האָב בייגעוווינט: די חברה־קדישא־לייט האָבן אים אָנגעטוען אַ טלית־קטן און ער האָט אים מיט די לעצטע כוחות געפּרוווט אַראָפּרייסן פון זיך, ביז די שוועסטער האָט אים דעם טלית־קטן אויסגעטוען. איך האָב לאַנג געטראַכט דערוועגן: פון וואַנען אַזאַ שנאה צו רעליגיע, און דאָס אין די לעצטע מינוטן פון לעבן בשעת גסיסה! באַגראָבן האָט מען אים אונטערן פּלאָט פון בית עולם.

אַ צווייטע פּערזענליכקייט פון יענער עפּאָכע, וואָס האָט אויף מיר איבערגעלאָזט אַ קאָלאָסאַלן איינדרוק — איז געווען נתן פרענקל (היינט נתן חפשי, יבדל לחיים ארוכים, וווינט אין הרצליה), וועלכער איז נאָך דער רעוואָלוציע פון 1905 אוועק קיין ארץ־ישראל. וועגן ציוניזם און פּועלי־ציוניזם האָב איך דאַמאָלס נאָך ווייניקער געוווּסט ווי פון „אחדות״. ארץ־ישראל האָט פאַר מיר דאַמאָלס עקזיסטירט נאָר אין דער תורה, אין די תפילות מיט אַ „לשנה הבאה בירושלים״ ביים סדר. די מעשיות וועגן רביים, אַלטע פרומע יידן, וועלכע זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל און משולחים וואָס קומען פון דאָרט — זענען פאַר מיר געווען לעגענדאַרע פּערזענלעכקייטן, געקנופּט און געבונדן מיט בית־המקדש, מלכים, נביאים, כהנים גדולים און מיט דעם גלויבן אין ביאת־המשיח. און דאָ אינמיטן דרינען נעמט אַ ייִנגערמאַן און דערצו ניט קיין איבעריק פרומער און פאָרט קיין ארץ־ישראל. דער איינציקער אָנגעמבאַרער פאַרענטפער דערצו איז פאַר מיר געווען דאָס, וואָס איך האָב זיך אָנגעהערט אין גערער שטיבל, אַז ער (נתן פרענקל) געהערט צו אַ צווייטן מין אפּיקורסים, וואָס ווילן דוחק זיין את הקץ.

נאָך די געשעענישן פון 1905 זענען נאָך אויף אַ געוויסער צייט פאַרבליבן אין שטעטל פון די מער אָדער ווייניקער מיטגעריסענע פון די נייע דרויסנדיקע ווינטן: אברהם יצחק גליבטער. איך געדענק, ווי ער איז געשטאַנען שבת ביים דאַווענען אין גערער שטיבל, אַ שטייפער, אַ הויכער, אַ שלאַנקער, מיטן אָפענעם קליינעם סידורל אין האַנט, ניט געגעבן זיך קיין שאָקל און ניט קיין ריר מיט די ליפּן. מען האָט ביי אים אין פאַלטע געפונען שליסלען (מען האָט אין שטעטל ניט געטאָרט טראָגן אין שבת) און אים אַרויסגעוואָרפן פון שטיבל. קורץ דערויף איז ער אוועק קיין וואַרשע. לויט ווי מען האָט געשמועסט האָט ער

געאַרבעט אין דער פּרעסע; אבֿרהם יוסל שלמהלע מלמד׳ס, וועלכער האָט אַלס א צייכן פון זיין אויפגעקלערטקייט געטראָגן א געפּרעסטן קאָלנער פון העמד מיט א שוואַרץ זיידן פּאַרדעקל, האָט זיך א געוויסע צייט געדרייט אין בית המדרש ווי א דערופּענער און ניט געוואָרן; שלמה פּיש דעם בלאַכאַרש׳ס א זון וועלכער איז ווי מען האָט געשמועסט אוועק קיין דייטשלאַנד אין א ראַבי־נער סעמינאַר. היינט איז ער ראַבינער אין ענגלאַנד. ווייטער קען מען פאַררעכנען צו די בעאיינפלוסטע פון די נייע ווינטן פון 1905 און וועלכע זענען פאַרבליבן אין שטעטל: מענדל שוואַרצבוים, אויסערלעך אָנגעגאַנגען אַלס חסידישער ייד און געדאַוונט אין אַלעקסאַנדערער שטיבל, אָבער אינערלעך פאַרבליבן ביי זיינע פרייַדענקערישע מיינונגען; אַלטער פעלדמאַן, וועלכער איז געוואָרן אַן ערלע־כער פרומער ייד, א גערער חסיד; דער טאָפּעצירער, וועלכער איז געוואָרן א גוט סיטואירטער אָנגעזעענער בעל־בית אין שטעטל, זיך געגרויסט מיט זיין בעל־מלאכהשקייט און שפּעטער געווען איינער פון די גרינדער פון האַנטווער־קער־פאַריין אין שטעטל.

ד. דאָס שטעטל פאַר דער ערשטער וועלט-מלחמה

אין די יאָרן האַרט פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה האָט זיך אין שטעטל אָנגעהויבן פילן א פאַרשטאַרקטע קאָנקורענץ מצד דעם אויפשטייגנדיקן פּוי־לישן סוחרמטום, וועלכעס איז וואָס אַמאָל מער אַריינגעדרונגען אין צענטער־שטאָט. אַזוי א שטייגער האָבן זיך אין מאַרק געעפנט פּוילישע שענק, וואָס האָבן אונטערגעגראָבן די עקזיסטענץ־מעגליכקייט פון דער שענק פון מאָטל שענקער, פון וועלכער ס׳האָבן ביז דעמאָלט געלעבט רחבותדיק אין א קאָמונע׳ מאָטל שענקער, זיין ברודער, זייערע זין און איידעמס — צוזאַמען זעכס משפּחות. ס׳האָבן זיך דעמאָלט אויך געעפנט די ערשטע פּוילישע גרעסערע שפּייז־קראָמען און אַנדערע. די שטימונג צווישן די יידן איז געווען א געדריק־טע. ניט אַזוי ווייט פון דעם פאַקטישן עקאָנאָמישן שאָדן, וועלכער איז דערווייל אין אַלגעמיין נאָך געווען א מינימאַלער; די געדריקטע שטימונג איז געקומען פון דער מורא פאַר דער צוקונפט און בעיקר צוליב דער פאַרשטאַרקטער אַנטיסעמיטישער העצע אויף באָיקאָט וועלכע האָט באַגלייט די דאָזיקע פּוילישע קאָנקורענץ. די יידישע באַרעכטיקטע מורא האָט דערגרייכט דעם הויפּטפּונקט מיט דעם בלוט בלבול — נאָענט פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה אויף דעם חסידישן ייד רבי ראובן פראַמער ז״ל, א ברודער פון קאָזשיגלאָווער רב. נאָך א סך פּחדים איז ענדליך דער בלוט־בלבול אָפּגעשריען געוואָרן מיט דער הילף פון גרויסער שתדלנות און נאָך גרעסערע געלטער.

לויט דעם דאַמאָלסדיקן אַלגעמיינעם לעבנס־ניוואָ אין פּוילן איז דאָס שטעטל וואַלבראָם געווען א פּרנסה־שטעטל. מען קען זאָגן א גאַנץ גוט סיטואירטעס. א גאַר גרויס אָרט אין דעם פּרנסה־קוואַל פון שטעטל האָט פאַרשטייט זיך פאַרנומען דער האַנדל. אָבער ניט קיין קלענער אָרט אין דעם פּרנסה־קוואַל פון

שטעטל האָט פארנומען די באדינונג: א גרויסע צאָל טאנדייטניקעס, וועלכע האָבן מיט ווייב און קינדער פון אינדערפרי ביז שפּעט אין אָוונט געשטעפּט אויף די ניי־מאשינען און פאָרנדיק אויף די מארקן אין פּרעסט, רעגנס און היצן, האָבן זיי צוגעשטעלט פאר די פויערן פון דער אומגעגנט קליידונג און וועש; יידישע גארבערס פון דור־דורות, וועלכע האָבן צוגעשטעלט דער אומגעגנט די נויטיקע לעדערס, ווי די צעצווייגטע פאמיליע פון ר׳ מרדכי יואב שפּיגלער פון דער לגאטער גאס. אָנגעזעענע בני־תורה, פלעגן זיי אויפשטיין פארטאָגס, לויפן אין בית־המדרש, אריינגעכאפּט א בלאט גמרא, אָפּגעדאווענט מיט דעם ערשטן מנין און געאיילט צו דער ארבעט. א צווייטע גארבער־פאמיליע פון דור דורות זענען געווען די באלבאטישע גארבער־פאמיליע פון דער שולגאס גרייצער, וועמענס אייניקל יחיאל בן־פורת געפינט זיך איצט אין תל־אביב. אונמעגלעך פארשטייט זיך אויסצורעכענען אלע יידישע בעלי־מלאכות, די אלע יידישע שניידערס, היטלמאכערס, שוסטערס, בעקערס, צוקערניקעס, לעקעכבעקער, לעכטציער, אויוון־שטעלער, זייגערמאכער, גאָלדשמידער, סטאָלער, רימער, קאוואלעס און אנדערע. זאָלן דאָ דאריבער דערמאנט ווערן כאָטש אייניקע כאראקטעריסטישע טיפּן פון דער דאָזיקער מאסע וואלבראָמער יידישע בעלי־מלאכות פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע האָבן זיך גע־גרויסט מיט זייער ערליך לעבן פון יגיע־כפּיימניקעס:

ככר השוק ביום־יריד לפני המלחמה הראשונה
א יריד־טאָג אין מארקפּלאץ פארן ערשטן וועלטקריג

יחיאל קאוואל, א ייד א הויכער, א ברייטביייניקער. אפילו אין דער טיפער עלטער שוין א שפּאָר ביסל איינגעבויגן, ווי די קאוואדלע וואָלט אים געשווערט אויף די פּלייצעס און די הדרת־פּנימדיקע שווארצע באָרט האָט זיך שוין געזילבערט — האָט ער נאָך אלץ אויסגעזען ווי אויסגעשמיט פון אייזן. קיין איין טאָג האָט ער ניט פארפעלט אלע אינדערפרי און אָוונטן צו דאווענען אין שול, אפילו אין די גרעסטע ווינטערדיקע פרעסט, ווען די גרעסטע מערהייט שול־מתפללים האָבן געדאוונט אין באהייצטן בית־המדרש, האָט ער געהערט צו די געציילטע וואָס האָבן ניט פארלאָזט זייער פּאָזיציע אין שול. ער האָט געשמט צווישן אלע פויערן אין דער אומגעגנט אלס דער בעסטער שמידער און שלאָסער. פון זיין האָראוואניע האָט ער אויסגעהאלטן בכבוד זיין צאָלרייכע משפחה, זיך אויסגעבויט א הייזל אין דער קראקאווער גאס און אלע זין זיינע אויסגעהאָדעוועט אלס בעלי־מלאכות וואָס האָבן ליב זייער פאך. איין זון זיינער וואָלף גרשונאָוויץ וווינט אין תל־אביב און פירט אן אייגן שלאָסער־ווערקשטאָט. אויך צוויי אייניקלעך זיינע מענדל סטיצקי און אסתר פראָסט געפינען זיך אין ישראל; ראובן דוד — א גארבער פון דער שולגאס, א ייד א גברן, וועלכער איז געשטאָרבן אין עלטער פון הונדערט און צען יאָר, געווען א פּראָסטאק וואָס האָט עולה געווען צו דער מדרגה פון א פּרנס אין שטעטל צוליב זיין ברייטער האנט. ער האָט ניט געקארגט זיין געלט אויף חתונה מאכן אָרימע יתומות, אויף אויסהאלטן א לינת־הצדק, א ביקור־חולים, רעמאָנטירן שול־מקוה און שרייבן ספרי־תורה. עטליכע פון זיינע אוראייניקלעך געפינען זיך אין ישראל; אליוועך, א בוימייסטער, א קינסטלער אין זיין פאך, צו יענער צייט א פּאָרטגעשריטענער. ער איז אוועק קיין אמעריקע; די צוויי אפרימס, אויסגעצייכנטע אויוון־שטעלער, ביי וועמענס „געשלאָסענע" ציגעלע־אויוונס דאָס גאנצע שטעטל האָט זיך אין די פראָסטיגע ווינטערנעכט מחיה נפשות געווען, וואָרמענדיק די פּלייצעס ביי די אויוונס, טרינקענדיק טיי פון זייערע פּיעציקעס און עסנדיק שבת טשאָלנט פון זיי; משה יוסף סטאָלער. זומער און ווינטער איז ער געווען דער ערשטער אין בית־המדרש פארטאָגס, אויסגעזאָגט גאנץ תהלים, אָפּגעדאווגט מיטן ערשטן מנין און געאיילט אהיים אין זיין סטאָלער ווארקשטאט. א קליין אָבער געזונט יידל מיט א געדיכט שווארץ בערטל האָט ער א הנאה געהאט אינמיטן דער געשמאקסטער ארבעט, ארויפצומאכן די ברילן אויפן שטערן און אויסברענגען זיך א שיינעם וויץ, אויב ער האָט נאָר געהאט פאר וועמען און זיינע פקחותדיקע בלויע אויגן האָבן דאבײ געפינקלט פון נחת. אין זיין לאנגען לעבן האָט ער א סך יידישע ייגנטליכע אויסגעלערנט דאָס סטאָלערפאך. צוויי פון זיי, די ברידער בנימין און אברהם צווייגנבוים, לעבן איצט אין ישראל פון דעם ביי משה יוסף סטאָלער אויסגעלערנטען סטאָלערפאך; רבי אלטער זייגערמאכער, א הויכער דארער ייד מיט א בלאָנד גרויליך קאָזע־בערטל, וועלכער האָט עוסק געווען אין זיין פאך באמונה, ווי אין א עבודת הקודש, א ייד א למדן א חריף, וועלכער האָט ליב געהאט זיך צו גריבלען אין רעליגיעזער פילאָזאָפיע און דער לעצטער פוסק אין די ענינים זענען פאר אים געווען דער מורה־נבוכים און ספר המדע פון רמב"ם. אויך ער האָט אויפגעשטעלט א פּליאדע פון יינגע

גלענצנדיקע זייגערמאכער, גאָלדשמידער; רבי שמעון בעקער, אן ערלעכער חברה־קדישא־מאן, א שטיקל בן־תורה, האָט ער מיט זיין ברויט ניט איין אָרימע פאמיליע דערהאלטן ביים לעבן, געבנדיק קיינער זאָל ניט וויסן „אויף בארג״ ביז דער אייבערשטער וועט העלפן; אלטער לערער, א יידיש געקליידטער פארשטענדליך, נאָר מיט א גרויסע בלאָנדע טשופרינע אינטערן יידישן היטל. א שפארער וויסנשאפטס מאן איז ער געווען דער ערשטער ערנסטער לערער אין שטעטל פון וועלטלעכער בילדונג. ער האָט אין די פארמעגלעכע הייזער געגעבן לעקציעס פון פויליש, רוסיש, מאטעמאטיק, נאטור־וויסנשאפט, און וויפיל ער האָט זיך ניט געזאָלט אויסבעהאלטן צוליב זיין פרנסה, האָט ער ז׳אָך אריינגעברענגט אין שטעטל די ערשטע פונקן פון וועלטלעכקייט.

צום סוף צו דערגענצן דאָס בילד פון שטעטל וואלבראָם פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה — נאָך עטלעכע כאראקטער־טיפן פון אָנגעזעענע משפחות און פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט דעם פונדאמענט פון תורה, חכמה, עשירות און יחוס. אויפן ערשטן אָרט גייט דאָס „ראטהויז״, צו וועלכען די אויגן פון גאנצן שטעטל זענען געווען געווענדעט מיט באוואונדערונג און פארערונג, ווי צו א יידישן קעניגלעכן הויף. פון וואנען דער נאָמען „ראטהויז״ האָט זיך גענומען איז גענוי ניט באקאנט. לויט ווי ס׳איז אומגעגאנגען האָט זיך דער נאָמען גענומען דערפון, וואָס אמאָל אין די גאָר אלטע צייטן, ווען דאָס שטעטל איז נאָך געווען ריין יידיש, האָט זיך דאָרט געפונען די מועצה פון שטעטל. דאָס „ראטהויז״ איז געווען א פעסט געמויערט אויסגעטונקעוועט איינשטאָקיק הויז אין מארק ראג קראקאווער גאס און זיך פארענדיקט אין דער קראקעווער גאס אלס א הויכער לאנגער פארטער. דער בעל־הבית פון דעם ראטהויז האָט געהייסן רבי אברהם מרדכי ערליך. אין שטעטל איז ער געווען באקאנט נאָר אונטער דעם נאָמען רבי אברהם מרדכי קאלעקטאר. לויט ווי מען האָט געשמועסט איז ער אין דער יוגנט געווען א קאלעקטאָר און אויף א ניט

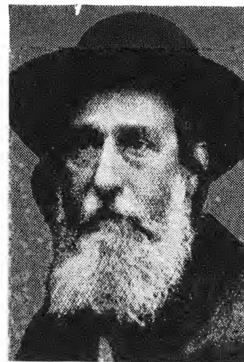

ר׳ אברהם מרדכי ארליך
מנכבדי העיר ואשתו הנדל

פאַרקויפטן צעטל געווונען די פערציק טויזנט און דערפון איז ער רייך געוואָרן. אָבער דאָס שטעטל האָט אים געקענט אלס גרויסן וואלד סוחר, און די שטעטלדיקע פאנטאזיע האָט ביים שאצן דאָס רייכקייט פון ראטהויז דערגרייכט אין די מיליאָנען. רבי אברהם מרדכי קאַלעקטאָר, א ברייטביינ־יקער מיט א פיין צעקעמטער ווייסער באָרט, האָט ער אויסגעזען ווי די פאַרקערפּערונג פון תורה און עשירות. ער איז געווען אן אָנגעזעענער גערער חסיד פון די טישזיצערס נאָך ביים שפת־אמת. ווען נאָר דער גערער רבי האָט זיך געפונען אין דער אומגעגנט האָט ער אָפּגעטרעטן אין וואלבראָם, איינגעשטאנען ביים רבי אברהם מרדכי און דאמאָלס איז דאָס גאנצע ראטהויז פארוואנדלט געוואָרן אין א רבישן הויף. רבי אברהם מרדכי האָט געפירט זיין פּאָזיציע אלס פאטריארך פון שטעטל מיט א פארנעם און א ברייטער האנט. אויף די עלטערע יאָרן האָט ער אויסגעטיילט א שטיבל אין זיין הויז און געשאפן אן אייגן גערער שטיבל, וועלכעס מען האָט גערופן רבי אברהם מרדכי׳ס גערער שטיבל, און געהאט א מער פאָרגעשטריטענעם טאָלעראנטן כאראקטער פון דעם אלגעמיינעם גערער שטיבל. דער דאָזיקער קאַלאריט פון פאָרטגעשריטנקייט האָט זיך גענומען דאפון, וואָס דאָ אין זיין גערער שטיבל זענען די הויפּט דעה־זאָגערס געווען זיינע זין און איידעמס: רבי שלמה ערליך, הענדל ערליך, רבי איסר זאלצמאן און רבי וועלוול אלטער, דאָס פאָרגעשריטענסטע און אויפגעקלערסטע אין שטעטל. אין דערזעלבער צייט איז דאָס אלטע גערער שטיבל אָנגעפירט געוואָרן פון די עקסטרעמסטע חסידים מיט דעם תבואה־סוחר רבי משה פייוול בלאקאווסקי אין שפּיץ. אָבער דאָך איז דאָס אלטע גערער שטיבל יעדע ערשטע נאכט ראש־השנה און מוצאי יום־כפור נאָכן דאווענען געקומען אין רבי אברהם מרדכי׳ס שטיבל ווינשן א „מאמער זיך אויסגעבעטן"... און אין די ימים־טובים פארנאכטן האָבן די חסידים פוןביידע שטיבלעך פארברענגט צוזאמען ביי רבי אברהם מרדכין ביי א גוט גלעזל משקה מיט פארבייסעכץ און געכאפּט דאָס אמתע חסידישע ריקודל. פון דער דאָזיקער פארצווייגטער אָנגעזעענער פאמיליע געפינט זיך איצט אין ישראל דבורה צאנין רבי וועלוול אלטערס טאָכטער און שושנה רבי איסר זאלצמאנס טאָכטער, איר ברודער דוד זאלצמאן ז״ל איז ניט לאנג געשטאָרבן אין תל־אביב. אקעגנאיבער דעם ראטהויז אויף דער קראקעווער גאס האָט זיך געפונען דאָס הויז פון דעם אייזן־סוחר רבי יהושע ווערדיגער, א ייד א תלמיד־חכם און אָנגעזעענער גערער חסיד מיט זיין איידעם מענדל דוד סטאשעווסקי.

רעכטס פון ראטהויז אין מארק האָט פארנומען א בכבודיקן פּלאץ דאָס געמויערטע איינשטאָקיקע הויז פון רבי אברהם דוד ציגלער, וועלכער האָט צו יענער צייט פארמאָגט דאָס איינציקע שניט־געשעפט אין שטאָט און זיך גערעכנט נאָך רבי אברהם מרדכי קאַלעקטאָר אלס דער צווייטער נגיד און אָנגעזעענער בעל־בית. אויב רבי אברהם מרדכי איז געווען דער פאטריארך פון די גערער חסידים, איז רבי אברהם דוד ציגלער געווען דער פאטריארך פון די אלעקסאנדערער חסידים אין שטאָט, און ווי רבי אברהם מרדכי׳ס איידעם האָט אויך רבי אברהם דוד׳ס איידעם רבי משה הירש האָכערמאן זיך גערעכנט צווישן די פאָרטגעשריטנסטע צווישן די אלעקסאנדרער חסידים, זיינס א זון גרשון האָכערמאן

איז געווען פון די חלוצים וואָס האָבן די ערשטע פון וואָלבראָם עולה געווען קיין ישראל און איז איצט אן אָנגעזעענער תושב אין חיפה. צווישן די צוויי הייזער פון רבי אברהם מרדכי און רבי אברהם דוד האָט זיך אין מאַרק געפונען דאָס הויז פון רבי חנן גאָטליב, וועלכער איז אין עשירות ווייט אָפּגעשטאַנען פון די ערשטע צוויי. איז ער אָבער פאַר דאָס געווען רייכער פון זיי אין תורה און זיך גערעכנט אלס דער פּאַטריאַרך פון די ראַדאָמסקער חסידים. אין ישראל געפינען זיך זיינע זין: עובדיה, מרדכי, דוד און מאיר, אלע — ציוניסטישע אקטיוויסטן אין וואָלבראָם און חלוצים, וואָס האָבן עולה געווען קיין ישראל נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. און אויב מיר רעדן שוין וועגן די וואָלבראָמער חסידים־שטיבלעך זאָלן מיר אויך דערמאָנען דאָס פּינטשעווער שטיבל. די פּינטשעווער חסידים זענען באַשטאַנען מערסטנס פון קלענערע סוחרים און בעלי־מלאכות, וועלכע ניט זייענדיג קיין באַזונדערע בני־תורה האָבן זיי געזוכט גייסטיקע וואַרימקייט ביים פּינטשעווער רעבין. אויסערדעם זענען נאָך געווען

רבי יצחק מנדל רוטנברג
בן האדמו״ר ר׳ אלתר מוולברום

רבי שלום רוקח
האדמו״ר מוולברום

אין שטעטל הערעפּאַשניקעס אָרימע בעלי־מלאכות, דאָרפסגייער, מאַרקפּאָרער, וועלכע האָבן זיך גרופּירט און געוואַרימט ביים אָרטיקן וואָלבראָמער רבין רב׳ אַלטער. שפּעטער ביי זיין זון רבי יוסף נתן ראָטנבערג און נאָך שפּעטער ביי זיין איידעם רבי שלום רוקח. דעם לעצטנס א זון משה רוקח געפינט זיך אין הרצליה. און זאָלן מיר כאָטש פאַרבייגייענדיק דערמאָנען די אָנגעזעענע פאַר־צווייגטע פאַמיליעס, ווי די: עסטרייכערס, פּאַטאַשעס, צווייגנבוימס.

בעיקר האָט זיך דער פּראָסטער עולם גרופּירט אין בית־המדרש אינדערפרי, און אין די אָוונטן ביים דאַוונען און אין די חברות ווי ביקור חולים, חברה תהלים, חברה משניות. זייערע גייסטיגע פירער זענען געווען אָרימע אין פּרנסה, אָבער רייכע אין תורה, וועלכע פלעגן אלע שבת נאָכן שלאָף שטילן דעם גייסטיקן דורשט, דורך פאַרטייטשן דעם „עולם" פּאָלקסטימלעך די פּרשה פון דער וואָך,

א פרק משניות, א שטיקל מדרש און פאר יעדן יומא דפגרא עפּעס פון מעניגא דיומא. פון די דאָזיקע תלמידי־חכמים, המקיימים תורתם מתוך עוני, ווילן מיר זיך דאָ אָפּשטעלן אויף רבי מרדכי וואָלף׳ן און זיין איידעם אביגדור הירש. ביידע זענען זיי געווען פון קלענערן מיטלוווקס, אויסגעדאַרטע פון עסן נאָר אויף צו דערהאַלטן די נשמה און גאָט דינען מיט אלע רמ״ח איברים און שס״ה גידים פון אינדערפרי עפּנענדיק די אויגן ביזן גיין שלאָפן שפּעט ביי נאכט. ביידע זענען זיי געווען קלאָר אין אלע הימלישע וועגן און שטעגן ווי ביי זיך אין דער היים, און אויף דער ערד ביי זיך אין דער היים געקענט נאָר דעם וועג פון זייער שטוב אין בית־המדרש אריין, אין שטיבל און אין מקוה. מיט איין וואָרט: ביידע, דער שווער מיטן איידעם, זענען געווען צדיקים גמורים אין פולן זין פון וואָרט, וואָס איז זעלטן געווען צו געפינען אפילו אין יענע צייטן; אָבער דאָך האָבן דער שווער מיטן איידעם מיט זיך פאַרגעשטעלט צוויי אינגאנצן אנדערשדיקע. יעדער פון זיי ביידען האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם גאנג אין תורה און צדקות.

דער שווער רבי מרדכי וואָלף מיט זיין קורץ געדיכט שווארצלעך גרוי בערטל און מיט זיינע שווארצע ברענענדיקע אויגן האָט ווי א ווולקאַן געשפּריצט מיט פייער. קיין איין מינוט האָט ער ניט געקענט איינזיצן אויפן אָרט. אָט זיצט ער אינגאנצן ארייגעטאָן אין של״ה הקדוש. אָט גיט ער זיך האסטיק א שטעל אויף ווי אן אָפּגעבריטער, גיט א מאַך ארויף די דרעטענע ברילן איבערן שטערן, בייגט אויף אַלע זייטן דעם פעדערשטן קערפּערטייל, דריקנדיק פעסט מיט ביידע הענט אויפן טיש. אָט לויפט ער עטלעכע טריט הין און צוריק און אָט זיצט ער ווידער אריבערגעבויגן איבערן ספר און גלייך ווידער אויפגעשטעלט זיך און די גאנצע צייט ברומט ער, ברומט ווי א שטורמדיקער ים. זיין איידעם אביגדור הירש דאקעגן מיט א בערטל קוים עטלעכע ווייסלעך געלע קרייזלדיקע זיך שיטערע הערלעך און ווייכע בלויע שטענדיג שמייכלדיקע אויגן, איז זיך געזעסן און געלערנט בנעימותדיק מיט א שטיל באטעמט ניגונדל. דער שווער רבי מרדכי וואָלף האָט מיט זיינע תלמידים געלערנט מיט ברען, געפּאַדערט פון זיי גרענעצ־לאָזע פרומקייט און מסירות־נפש — אן אמתער שמאי; זיין איידעם דאקעגן האָט גערעדט מתיקותדיק צום הארץ, ממתיק זייענדיק דעם הארבן דין, שטענדיק זיינע תלמידים אויסגעהערט געדולדיק און געדולדיק פּערטייטשט אלץ פאדראבנע — אן אמתער הלל — ביידע האָבן זיי איינס ס׳אנדערע דערגענצט און אויפגע־הויבן דעם קרן התורה און פרומקייט אין שטעטל צו א גאָר גאָר הויכע מדרגה.

ה. די נאציאָנאלע דערוואכונג און פאַר־וועלטלעכונג פון שטעטל

פון נאָך דעם קורצן מאָמענט פון פארוועלטלעכונג פון א קליינער טייל פון דער יידישער יוגנט אין יאָר 1905, ביז קורץ פאר דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — איז דאָס שטעטל וואלבראָם צוריק געווען גענצלעך

באהערשט פון פרומקייט, תורה און חסידות. ס'האָבן זיך אויך געפונען פאראיינ־
צעלטע, אויף יענער צייט פאָרטגעשריטענע, ווי א שטייגער: רבי יהושע מענדל
פרענקל (נתן חפשי'ס פאָטער) א ייד א הויכער מיט א פיין צעקעמטער הדרת־
פנימדיקע באָרט. א גאנצע וואָך איז ער געווען אין דער פרעמד, ווו ער האָט
געארבעט אלס האנדלס־אָנגעשטעלטער, אהיימגעקומען אויף שבת און געדאוונט
אין גערער שטיבל, ווו ער פלעגט פארציילן די נייעסן פון „הצפירה". ער איז
געווען דער ערשטער אבאָנענט פונם „הצפירה" אין שטעטל; רבי חיים יצחק
צווייגנבוים, א קלוגער ייד א בן־תורה. פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט
ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל און דאָ נפטר געוואָרן; רבי הערשל בידלאווסקי,
א פעסט געבויטער ייד מיט א ברייט אָפן פנים און קיילעכיג בערטל. א געזעל־
שאפטליכער טוער, א דאזאר; רבי וועלוול אלטער, א שלאנקער ייד מיט א פּאָר
קלוגע אויגן און א גרויל־לעך געשוירן בערטל און אנדערע. זייער פאָרטגעשריטנקייט
איז געקומען צום אויסדרוק דורך לייענען א צייטונג, אברהם מאפו און ענלעכע
ביכער, און בעיקר אין זייער סימפאטיזירן מיט די חובבי ציון. שפּעטער זענען
זיי געווען די גרינדער פון דעם המזרחי אין שטעטל. אָבער קיינער האָט ניט
באצווייפלט זייער פרומקייט. אפילו די עקסטרעמסטע חסידים האָבן זיי נאָר
געקענט ביי א געלעגנהייט, לייכט מער אין וויץ, א טשעפּע טוען, אויף וואָס זיי
האָבן זיך געפילט גענוג שטארק אָפּצוענטפערן מיט א קעגן אָנצוהערעניש מכוח
בטלנות.

די תורה, פרומקייט און חסידות אין שטעטל האָט געפלייצט און געשלאָגן
מיט אזעלכע שטארקע כוואלעס, וואָס האָט מיטגעריסן אפילו די פאָרטגעשריי־
טנסטע וועלכע האָבן געשיקט זייערע קינדער אין בית המדרש און געזאָרגט, אז
זיי זאָלן זיך אויסצייכנען אין לערנען און אין פרומקייט. מיט איר תורה, פרומקייט
און חסידות האָט דאָס שטעטל געשעמט ווייט אין דער אומגעגנט און די שטע־
טלדיקע איינוווינער האָבן מיט גדלות דערקלערט „איך בין א וואלבראָמער".
זיי האָבן זיך געהאט מיט וואָס צו גרויסן: דאָס בית־המדרש איז געווען געפּרא־
פּט מיט מתמידים, עילויים, יינגע בחורים, חתנים און יינגע לייט אויף קעסט.
שעפּן תורה פון וואלבראָמער קוואל זענען געקומען אויך בחורים פון די נאָנטע
שטעטלעך און ניט בלויז פון די נאָנטע. אין דער ישיבה אין וואלבראָמער בית־
המדרש זענען געקומען לערנען בחורים פון זיבציג קילאָמעטער ווייטן סאסנאוועצ,
פון בענדין און פון די נאָך ווייטערע קעלץ, יענדזשעיעוו. ניט די זומערדיקע
היצן און ניט די ווינטערדיקע פרעסט און זאווערוכעס האָבן ניט מיט וואָס עס
איז פארהאלטן אפילו א מינוט דעם ריטם פון דער עבודת הבורא אין בית
המדרש. שוין פיר א זייגער פארטאָגס אין די גרעסטע פרעסט און זאווערוכעס,
האָט די סודותדיקע ווינקענדיקע ליכט פון די בליץ־לאָמפּן און חלבנע ליכטלעך,
דורך די פיל הויכע פענצטער פון וואלבראָמער תורה־טעמפּל — געוועקט און
צו זיך געצויגן די גאנצע תורה־לעכצנדיקע יוגנט פון שטעטל, וועלכע האָבן
זיך אויפגעריסן פון זייערע ווארעמע געלעגערס, פון זייערע נאָך קינדערשע
חלומות און זיסן שלאָף, זיך אָפּגעגאָסן די נעגל, שנעל זיך אָנגעטאָן און מיט
זייערע באמבלנדיקע זיך געפּלעשלטע פּיאהלעך און באגארטלטע כאלאטלעך,

געלאָפּן פון אלע געסלעך, ווי פון א מאגנעט געצויגן אין בית־המדרש אריין. אלע לאנגע טישן און בענק זענען שוין פינף א זייגער פארטאָגס געווען געדיכט באזעצט און די פארשידנקלאנגיקע סימפאָניע פון די גמרא ניגונים האָט זיך געריסן איבער די שטעטלדיקע געסלעך און געשפאלטן די שטעטלדיקע הימלען.

די ערשטע פידל אין דער דאָזיקער בית־המדרש סימפאָניע האָבן געשפּילט די דריי אברהמלעך; אברהמלע חנהם (גאָטליב), אברהמלע משה פייבלס (בלאקאווסקי) און אברהמטשע חיימעלע שוחטס (שטארק). אלע דריי האָבן זיך גערעכנט אלס די שטעטלדיקע עילויים, אָבער אויב די ערשטע צוויי אברהמלעך האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער פלאמפייערדיקע התלהבות, מיט צעלייגן און בויען פילגארנדיקע פילפוליסטישע טורעמס — האָט זיך אברהמטשע חיימלע שוחטס אויסגעצייכנט מיט זיין רויקייט און קיינמאָל ניט געזעטיקטן אמת זוכן. מיט זיין לערנען „אויפן אָרט״, מיט זיין שטענדיקן גריבלען זיך גרינטלעך צו באנעמען יעדע סוגיא, גרינטלעך צו פארשטיין דעם אמתן פשט דעם אמתן טעם פון יעדעם פירוש רש״י, פון יעדעם „ואם תאמר״, פון תוספה און פון יעדעס ודו״ק פון מהרש״א. דאָס זיין אָרט פון אברהמטשען איז דאריבער שטענדיק געווען באלאגערט פון די יינגערע בית־המדרש בחורימלעך, די פרחי־כהונה, מיט זייערע אָפענע גמרות אין האנט, וועלכע האָבן געדולדיק געוואַרט אויף זייער ריי. אברהמטשע זאָל זיי אויסטייטשן א שווער אָרט אין לערנען, ביי וועלכן זיי האָבן זיך פארהאקט, ניט צו גיין ווייטער א טריט, און זיי האָבן זיך קיינמאָל ניט אנטוישט אין זייער יינגען רבין. אָט די דריי אברהמלעך האָבן זיך גערעכנט פאר די בעסטע לערנערס; עובדיה גאָטליב (היינט אין ישראל), אברהם גראָסמאן, משה גאָלדקאָרן, דוד יזראלעוויטש, משה בארזיקאווס־קי, אברהם וויינשטיין און אנדערע. צווישן די אָט יינגערע פלעיאדע פון בית־המדרש בחורים אברהמטשעס תלמידים האָבן פארנומען דעם אויבנאָן: יהודה פרענקל (נפטר געוואָרן אין ישראל), זיין ברודער מנשה פרענקל (אומגעקומען), יחיאל האבערפעלד (אומגעקומען), די ברידער יצחק און שלום אלטער (אומגע־קומען), משה מונאוויץ (אומגעקומען), לייבישל שווארצבוים (געשטאָרבן אין ווראצלאָוו פאר דער מלחמה), און יבדלו לחיים ארוכים יחיאל בן־פורת (ישראל), מאיר קיווקאוויטש (ישראל), יחיאל האָכערמאן (אמעריקע), זיין ברודער גרשון האָכערמאן (ישראל), ישעיה קארינבראָט (ישראל) און אנדערע. דאָס זענען געווען דער עמוד התווך פון בית־המדרש.

פון פארטיפן זיך אין לערנען „אויפן אָרט״ אין ים התלמוד, איז אָט די גרופע איבערגעגאנגען צום פארטיפן זיך אין דער רעליגיעזער פילאָזאָפיע פון ספר המדע, מורה נבוכים. שפּעטער האָבן זיי זיך שוין מיט דעם ניט בעגניגט. מען האָט אָנגעהויבן זוכן וועלטלעכע בילדונג, לייענען ביכער, צייטונגען, זיך געלערנט העברעאיש, פּויליש, אריטמעטיק געשיכטע, געאָגראפיע, נאטורוויסנ־שאפט, מיט דער הילף פון „שבח וואלקאווסקי״ס בריף וואָס זענען ערשינען אין קראָקא. א געוויסע צייט איז די „בילדונג״ אָנגעגאנגען שטרענג קאָנספּיראטיוו צווישן די בית־המדרש ווענט. די שטאָטישע פרומקייט האָט דערוויל ניט

באמערקט די ערנסטקייט פון דער ענדערונג וואָס קומט פאָר אין בית־המדרש אין דער טיפעניש פארבאהאלטן פון א שלעכטע אויג. ווען די ענינים זענען שוין אזוי אויסגעוויאקסן, אז עס האָט זיך שוין אומבאדינגט געפאָדערט א אָרגאַ־ניזאציאָנעלע ראמען, איז זי צוערשט געשאפן געוואָרן ווייטער אין בית־המדרש. עס איז אין בית־המדרש דורך די בחורים געשאפן געוואָרן א אָרגאניזאציע אונ־טערן נאָמען „אחיעזר" וועלכע האָט אויסערליך געטראָגן א ריינעם הילפס־כאראקטער — זאמלען געלט און העלפן נויטבאדירפטיגע.

דער ערשטער וואָס האָט דערשמעקט די סכנה איז געווען רבי מרדכי וואָלף. ער האָט גענומען פייערן אויף זיין שטייגער. ער האָט געשריגן בקולי־קולות „א שטאָט ברענט און מען שווייגט". צווישן מנחה־מעריב האָט ער א קלאפ געטוען אויפן באלעמער און מכריז ומודיע געווען: פון היינט אָן גיב איך ארויס א צייטונג. דער ערשטער נומער איז „שמע ישראל ה׳ אלוקינו ה׳ אחד". ווען מען וועט דאָס האָבן גוט באנומען, וועל איך ארויסגעבן דעם צווייטן נומער. רבי מרדכי וואָלפס רעשן האָט געהאט א צווייענדיקעווירקונג: פון איין זייט האָט ער דערפירט צום אָנהייב פון צעפלאקערן זיך א קאמף צווישן אבות ובנים אינערהאלב די משפחות. פון דער צווייטער זייט האָט דער אָפענער קאמף דערפירט דערצו, אז די מער דרייסטערע פון די בית־המדרש בחורים האָבן די אָרגאניזאציע ארויסגעטראָגן פון די פיר בית־המדרש־ווענט — ארויסגעטראָגן פון דער קאָנספיראציע אין דער עפנטלעכקייט. די אָרגאניזאציע איז איבערגע־טראָגן געוואָרן אין א געדונגען קליין שטיבל אין א זייטיק געסל. די אָרגאניזאציע האָט ווייטער דערווייל נאָך געהייסן „אחיעזר", האָט אָבער שוין געטראָגן דורכאויס א ציוניסטישן כאראקטער. אויף דער ערשטער פארזאמלונג אין נייעם לאָקאל איז אויסגעוועלט געוואָרן א פערוואלטונג אין באשטאנד: אברהמטשע — פאָרזיצער, עובדיה גאָטליב — סעקרעטאר, יהודה פרענקל — קאסירער, דוד יזראלעוויטש — פארוואלטער, און פארוואלטונגס־מיטגלידער: מנשה פרענקל, משה מונאוויץ, יענקל זאלצמאן, יחיאל האָכערמאן און איטשע אלטער. אויף דער ערשטער פארוואלטונגס־זיצונג איז באשלאָסן געוואָרן: 1) זאמלען געלט אויףביימער אין יער־הערצל. 2) פארקויפן שקלים, 3) גרינדן א ביבליאָטעק, און 4) אָננעמען מיידלעך אין דער אָרגאניזאציע. דאָס ערשטע מאָל זייט וואל־בראָם עקזיסטירט האָבן זיך אין די גאסן, צום בייזן וווּנדער פון עלטערן דור, באוויזן יידישע בחורים אין געזעלשאפט פון יידישע מיידלעך, שפאצירנדיק קיין לאבזאוו, צום טייך און צו די ארומיקע וועלדער. דער קאמף אין שטעטל האָט זיך צעפלאקערט, אָבער איז גלייך איינגעלאָשן געוואָרן דורך א פיל ערנסטערן און פיל טראגישן קאמף. ס׳איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. רבי מרדכי וואָלף האָט געענדיקט אָנגעוויזן אויף די שולדיקע. די שולדיקע זענען די יידישע בחורים, וועלכע זענען אראָפּ פון דרך הישר.

ו. די ערשטע וועלט־מלחמה און נאָך דער מלחמה

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אויף א ווײַלע אָפּגעשטעלט און פּאראליזירט דאָס גאנצע שטעטלדיקע לעבן. וואלבראָם איז געלעגן אויפן צענטראלן שליאך פון די מלחמה־געשעענישן. די געשעענישן האָבן זיך די ערשטע צייט פון דער מלחמה געענדערט מיט א בליץ־שנעלקייט, ווי אין א קליידעסקאָפּ: מיט א זיגערישן פּראכט האָבן אדורכמארשירט צו מזרח די עסטרייכישע און דייטשע ארמעען, און א קורצע צייט שפּעטער נאָך דער מפּלה ביי קראשניק האָבן די ארמעען ווידער אדורכמארשירט אויף צוריק אָפּגעריסענע, הונגעריקע, דורשטיקע, געטריבן דורך דעם געפּאָך פון די בלאנקע שווערטן און ווילדע געשרייען פון זייערע אָפיצירן. ס'איז געווען א שרעקלעך טראגיש בילד, ווי די דייטשע זעלנער געטריבן פון זייערע אָפיצירן האָבן דורכלויפנדיק אויף דער גיך אויסגעטרונקען א טעפּל וואסער און געכאפּט א שטיקל ברויט פון די יידישע פרויען וואָס זענען געשטאנען פאר זייערע שטובן מיט וויאדרעס וואסער און צעשניטענע ברויטן. עטלעכע טעג איז דאָס שטעטל געווען א הפקר־שטח אָן שום מאכט. איין טאָג האָט א דייטשער פארפּאָסטן אדורכגעריסן צום מזרח, א צווייטן טאָג א רוסישער פאָרפּאָסטן צום מערב. האָבן זיי זיך צוזאמענ־געטראָפן, אז נאָך עטלעכע שאָסן, אָדער אָן שאָסן זיך אויסגעדרייט יעדער פאָר־פּאָסטן און צוריק צו די אייגענע. אָבער באלד האָבן געגומען אדורכמארשירן רוסישע ארמעען גאָרניט ווי קיין זיגער, נאָר אויסגעמאטערטע פארביטערטע מיט מלחמה־פּחד אויף די פּנימער. ניט בייטאָג נאָר אין די אָוונטן האָבן זיי זיך געשארט ביי די ווענט ווי שאָטנס. די פּאָזיציע האָט זיך אָפּגעשטעלט אונטער דער שטאָט אויף מערב. טאָג און נאכט האָבן געזשומעט די ביקסן־קוילן, אויסגע־האקט אלע מערב־שויבן פון די הייזער און געלעכערט די ווענט ווי געשטופּלטע פּנימער פון פּאקן. דערנאָך האָבן אָנגעהויבן פליען איבער דער שטאָט הארמאטן־קוילן און יעדן טאָג זענען עטלעכע געפאלן אין דער שטאָט, לעכערנדיק און צעלייגנדיק דעכער און ווענט און גראָבנדיק גריבער אין די גאסן. כמעט יעדן טאָג זענען געווען טויטע צווישן דער ציווילער באפעלקערונג, ווי דאָס יינגל איטשע מאיר פּולטאראק, דער מצבה־קריצער, דר"י מיטגלידער פון רבי אלטער שלומה'ס משפחה און אנדערע. יעדע נאכט האָבן מחנות איינוווינער פארלאָזט דאָס שטעטל, אנטלויפנדיק אין די דערבייאיקע שטעטלעך אויפן מזרח, ביז דאָס שטעטל איז כמעט געגצליך אויסגעליידיקט געוואָרן. נאָך עטלעכע וואָכן האָבן זיך די מלחמה־אָפּעראציעס אונטער דער שטאָט אָפּגעשטעלט. די רוסישע ארמעע איז אָפּגעטראָטן און עס האָבן ווידער אדורכמארשירט ווי שטאָלצע זיגער די דייטשע ארמייען, נאָך זיי די עסטרייכישע, וועלכע האָבן די שטאָט אָקופּירט, איינגעפירט זייערס א מיליטערישע אדמיניסטראציע. די ציווילע איינוווינער זענען צוריקגעקומען און דאָס לעבן איז ווידער אוועק אויף נאָרמאלע רעלסן — אָבער שוין ניט אויף די פארמלחמהדיקע רעלסן.

די עקאָנאָמיק האָט זיך אויסגעקרומט און צוגעפּאסט צו דעם צושטאנד פון מלחמה און אָקופּאציע מיט די פאָרמען פון קאָנצעסיעס פון דער אָקופּאציע־

מאכט, שמוגל פון עסטרייך און קיין עסטרייך, באזונדערס מיטן נאָענטן קראָקא. גאָר שטארק האָט זיך צעבליט די שפעקולאציע מיט ארטיקלען, וואָס איז געווען שווער צו קריגן, צוליב די קריגס־קאָנפיסקאציעס. אָבער מיר ווילן זיך דאָ בעיקר פארנעמען מיט די ענדערונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אין געזעלשאפטלעכען גייסטיקן לעבן אין שטעטל. אויב פאר דער מלחמה האָט זיך נאָך אפילו די פרייע יוגנט געקלאָמערט אין בית־המדרש, זענען איצט צוריק אריין אין בית־המדרש נאָר געציילטע בחורים און קעסט־יינגעלייט. ס'זענען אָנגעקומען אין שטאָט עטלעכע אינטעליגענטע פאמיליעס, וועלכע האָבן פארשטארקט דעם קאמפסלאגער פון דער יוגנט פאר פארוועלטלעכונג, ווי די משפחה דווידזאָן, דער פאָטער מיט זיינע צוויי זין יוסף און אהרן, דער דענטיסט שמואל באבאד מיט זיין שוועסטער אסתר, דער דאָקטאָר אייזנשטאט און דער סטודענט מעלצער, ביי וועלכן א גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט האָבן גענומען לעקציעס, צוגרייטנדיק זיך צום גימנאזיום. די אלע זענען געווען די ערשטע קורץ געקליידעטע אין שטעטל. ארום דער אידעאליסטישער יוגנט וואָס איז ארויס פון בית־המדרש האָט זיך איצט געשאפן א ברייטע פעריפעריע פון אָנהענגער און סימפאטיקער. אין דער ערשטער ריי איז זייער כוח טאָפּלט געוואָרן דורכן אדורכברעכן די מויער צווישןביידע געשלעכטער. ס'איז אויך אדורכגעבראָכן געוואָרן די מויער צווישן די אמאָליקע בית־המדרש בחורים און צווישן די פאָלקס־יוגנט, אזוי גערופענע „פראָסטאקעס". דער קאמף פאר נאציאָנאלער אויפלעבונג און פארוועלטלעכונג, וואָס ס'האָט אזוי מוטיק געפירט די לעבנספולע פלעיאדע געוועזענע בית־המדרש בחורים, איז אויפגענומען געוואָרן מיט ענטוזיאסטישע אפלאזיע מצד דער איבערוויגנדער מערהייט פון דער גאנצער שטאָטישער יוגנט, און ניט בלויז פון דער יוגנט, נאָר אויך פון א גרויסן טייל פון די עלטערע בעלי־מלאכות און פאָלקס־מענטשן. די אידעאליסטישע קעמפערישע יוגנט האָט אויך באקומען פולע אונטערשטיצונג פון איינפלוסרייכע פערזענלעכקייטן אין שטאָט ווי: רבי יהושע מענדל פרענקל, רבי וועלוול אלטער, רבי איסר זאלצמאן, הערשל בידלאָווסקי, העניך לאנדוי, האָכערמאן, יוסל ברוך יזראלעוויטש, ישראל שטארק, הערשל ווערדיגער, לייבל פאטאש, יחיאל מאיר ענגלשטיין און אנדערע, וועלכע האָבן זיך אָפן געשטעלט אויף דער זייט פון דער נאציאָנאלער פאָרטגעשריטענער יוגנט און דערמיט פאראליזירט די קעגן־אקציעס פון דעם עקסטרעמען טייל פון די חסידים.

היינט וועט עס זיכער קלינגען פאראדאָקסאל. אָבער צו יענער צייט מיט 50 יאָר צוריק אין די באדינגונגען פון אזא שטעטל ווי וואלבראָם איז געווען א ביז גאָר וויכטיק געשעעניש — מיר וועלן זיכער ניט איבערטרייבן, אויב מיר וועלן עס אָנרופן א רעוואָלוציאָניזירנדיק געשעעניש — דער בלימל־טאָג און גאָרטן־פארוויילונג, וואָס די יידישע יוגנט האָט איינגעאָרדנט אין דעם אונטערשטאָטישן פריצישן גאָרטן לטובת דעם קק"ל, ביבליאָטעק און ביליקע קיך פאר די פליטים פון רוסישן מיליטער. שוין פון פארטאָגס אין דעם טאָג, האָט דאָס גאנצע שטעטל געווימעלט פון די יידישע בחורים און מיידלעך אויסגעפוצט אין די שענסטע יום־טוב מלבושים, באצירט מיט בלוי־ווייסע פענדלעך און שארפן. אינמיטן מארק

און רוגן פון די געסלעך, פאַר יעדעם שענערן הויז זענען געשטאַנען טישלעך באַדעקט מיט בלוי־ווייס, באַפּוצט מיט בעז און מאַי־גלעקלעך. ביי יעדעם טישל איז געזעסן א יידיש פּאָרל, פּאַרקויפט בלוי־ווייסע בלימלעך און בילעטן צו דער גאָרטן־פאַרוויילונג. באלד זענען מיט די צעגער און מיט פורן געקומען מחנותווייז יידישע יוגנטליכע פון אלע ארומיקע יידישע שטעטלעך און דאָס שטעטל איז ממש פול געוואָרן מיט זארגלאזן יוגנטליכן געלעכטער און טומעל. אָבער דאָס אלץ איז נאָר געווען א פאָרשפּיל צו דעם אמתן יוגנט יום־טוב וואָס האָט זיך אָנגעהויבן נאָכמיטאָג. ס'זאָגט זיך נאָר אזוי „נאָכמיטאָג", ווייל וועלכן יוגנטליכן איז אין דעם טאָג געקומען אין זינען דער מיטאָג. דער גרעסטער טייל זענען ספּעציעל ניט אהיימגעקומען צום מיטאָג, בכדי אויסצומיידן די שטראָפרייד, אָדער גאָר פייערדיקע פּעטש פון די פּאָטערס און ניט צו זען די פאַרווײנטע אויגן פון זייערע מוטערס. דאָס שטעטל האָט דעם נאָכמיטאָג אויסגעזען ווי א אויסגעלערטער זאל נאָך א זער רעשעדיקער חתונה. אלץ אלץ וואָס האָט זיך נאָר געקענט רעכנען פאַר יוגנטליך איז ארויס פון שטעטל אין דעם גרויסן גאָרטן אויפן לאבזאווער וועג, וועלכער איז אָפּגעדונגען געוואָרן פאַר דער גאָרטן־פאַרוויילונג. אזא זאך איינצואָרדנען א גאָרטען־פאַרוויילונג צוזאמען יינגלעך מיט מיידלעך האָט נאָר געקענט איינפאלן אזעלכע „ירבעם בן־נבט'ס" (ווי דער רב פון שטעטל האָט זיי אָנגערופן), ווי אברהמטשע, עובדיה מיט זייערע חברים. דער ר'ב אין שפּיץ פון א גרופּע עקסטרעמע חסידים זענען דאריבער געווען באשלאָסן צו גיין ממש אויף א מלחמת־מצוה און ניט דערלאָזן צו אזא „מעשה תועבה". די מלחמת מצוה האָט אָבער ניט געקענט צושטאנד קומען, ווייל ווי ס'האָט זיך ארויסגעוויזן, איז די גאָרטן־פאַרוויילונג אויפגענומען געוואָרן ווי א קולטור־דערשיינונג, ווי א ליכטשטראַל אינם גרויען טאָגטעגלעכן שטעטלדיק לעבן, ניט בלויז דורך דער שטעטלדיקער פּוילישער אינטעליגענץ מיטן עסטרייכישן קאָמענדאנט אין שפּיץ, נאָר אויך פון דער פּוילישער אינטע־ליגענץ און מיליטערישע שרה פון די דערבייאיקע פּאוויאטאווע שטעטלעך אלקוש און מיעכאוו, וועלכע זענען אלע ווי איינער געקומען אויף דער פאַרוויילונג.

די גאָרטן־פאַרוויילונג איז איינגעאָרדנט געוואָרן מיט אלע פּיטשעווקעס מיט אָרקעסטער און טענץ, מיט פּאסט און לאָטעריעס. אָבער ניט קיין קלענער אָרט האָבן אויף דער פערוויילונג פאַרנומען די אויפקלערונגס־פּונקטן: אויף איין פונקט האָבן, אונטער דער אָנפירונג פון די ברידער פרענקל מנשה און יהודה, די בעסטע זינגער פון דער יוגנט געזונגען און דעקלאמירט אין העברע־איש און אין יידיש. אויף א צווייטן פונקט זענען אונטער דער אָנפירונג פון אסתר זאלצמאן, רויזע ערלעך און שרה בארמהערציק, ליציטירט געוואָרן יידישע, העברעאישע און פּוילישע ביכער. א דריטער פּונקט איז געווען געווידמעט הומאָ־ריסטיק, אונטער דער אָנפירונג פון ישעיה קאָרנבראָט. גרויס איז געווען דער מאטעריעלער ערפאלג פון דער פאַרוויילונג. אָבער פיל פיל גרעסער און וויכטי־קער איז געווען דער מאָראלישער ערפאָלג. די וואלבראָמער יידישע יוגנט האָט אין דער פולער מאָס ערפילט איר כוח און פאנאנדערגעוויקלט איר טעטיקייט אויף אלע געביטן.

אין דער זעלבער צייט, אויב איך בין זיך ניט טועה אין יאָר 1916, איז אין קיעלץ פאַרגעקומען אַ קאָנפערענץ פון די ציוניסטישע גרופּן פון די יידישע ישובים, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער עסטרייכישער אָקופּאַציע. אויסגעוועלט אַ צענטראַל־קאָמיטעט, און אין אַ קורצע צייט שפּעטער האָט דער צענטראַל־קאָמיטעט אָפּגעהאַלטן אַ זיצונג אין יענדזשעיעוו, אָדער פערקערט, די קאָנפערענץ איז פאָרגעקומען אין יענדזשעיעוו און די זיצונג פון צענטראַל־קאָמיטעט אין קעלץ.

די וואָלבראָמער ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז געווען פאַרטראָטן אויף דער קאָנפערענץ, אויב איך האָב קיין טעות ניט, דורך מאָטל פּאַטאַש (שפּעטער דירעקטאָר פון „בצלאל", ירושלים), עובדיה גאָטליב און דער שרייבער פון די שורות. פון די דעלעגאַטן פון אַנדערע שטעט זענען מיר געבליבן אין זכרון: האַמפּל און לובעלסקי פון סאָסנאָוויץ, אינגבער (שפּעטער קינמון אין ישראל) און האַלפּערן פון יענדזשעיעוו, יחיאל מרדכי גליקשטיין פון זשאַרנאָוויץ און פּרוי פּטאַשניק פון קיעלץ. אויף דער ערשטער זיצונג פון צענטראַל־קאָמיטעט זענען אָנגענומען געוואָרן באַשלוסן צו פאַרשטאַרקן די ציוניסטישע טעטיקייט, צו שאַפן קינדער־אָרגאַניזאַציעס פאַר ציוניסטישער דערציאונג, פאַרשטאַרקן דעם שקלים־פאַרקויף און זאָרגן, אַז אין יעדער יידישער שטוב זאָלן זיך געפינען קק"ל פּושקעס, גרינדן העברעאישע קורסן און אַנדערעס.

אויספירנדיק די באַשלוסן פון צענטראַל־קאָמיטעט, איז דער נאָמען „אחיעזר" פון דער אָרגאַניזאַציע געענדערט געוואָרן אויף „אגודת הציונים". די הילפס־פונקציעס זענען אויסגעטיילט געוואָרן צו אַ בעזונדערער קאָמיסיע, און די אָרגאַניזאַציע האָט זיך גענצליך געווידמעט דער ציוניסטישער טעטיקייט. דאָס צענטראַלע אָרט אין דער טעטיקייט האָט פאַרנומען די קולטור־קאָמיסיע. יעדן פרייטאָג־צונאַכטס איז אין לאָקאַל פון דער „אגודה" (דאָס איז דאַמאָלס געווען דער פּאָפּולערער נאָמען פון דער „אגודת הציונים") פאָרגעקומען רעפעראַטן מערסטנס פון אָרטיקע כוחות, און גאַנץ אָפט פון אַראָפּגעבעטענע רעפערענטן. אין זכרון זענען מיר פאַרבליבן צוויי אַזאַלכע רעפערענטן: הרב נתן מילייקאָווסקי און הלל צייטלין. די רעפערענטן האָבן אין שטעטל געמאַכט אַ קאָלאָסאַלן רושם, באַזונדערס דער רב מילייקאָווסקי. ס'טייטש, אַ רב אַ ציוניסט. ביי דער קולטור־קאָמיסיע איז געווען טעטיק די ביבליאָטעק אָפּטיילונג, וועלכע איז שנעל אַרויסגעוואַקסן פון דעם בראָשורן־צושטאַנד און זיך פאַרוואַנדלט אין אַן אמתע ביבליאָטעק, דערגרייכנדיק אין לויף פון אַ קורצע צייט די צאָל פון אַ פופצן הונדערט יידישע און העברעאישע ביכער און ביי אַ פינפהונדערט פּוילישע. די לייענער האָבן אַלע אָוונטן אויסגעפילט דעם לאָקאַל פון דער „אגודת הציונים". ס'איז געוואָרן אומבאַדינגט נויטיג אויסצוטיילן די ביבליאָטעק אין אַ באַזונדערע אָרגאַניזאַציע. די ביבליאָטעק איז געוואָרן לעגאַליזירט אונטערן נאָמען „קולטור־געזעלשאַפט". אַ ספּעציעלע קאָמיסיע איז אויסגעטיילט געוואָרן פאַר פלעגן די העברעאישע שפּראַך. באַזונדערס אַקטיוו איז אין דעם געביט געווען דוד וואַרדיגער (איצט אין מגדיאל). ער האָט אַראָפּגעבראַכט פון בענדין דעם העברעאישן לערער קלמן זילבערבערג (אומגעקומען), און ס'איז געגרינדעט

געוואָרן א העברעאישע שול. אין וועלכער ס׳האָבן אין צוויי שיכטן געלערנט ביי א הונדערט שילער און שילערינס.

ווייטער אויספירנדיק די באשלוסן פון דער אויבנדערמאנטער ציוניסטישער קאָנפערענץ איז די וואלבראַמער „אגודת הציונים" צוגעטרעטן מיט איר אייגנ־ארטיקן התלהבות צום אָרגאניזירן די קינדער־אָרגאניזאציע „השומר". א זעלכע „השומר"־אָרגאניזאציעס זענען דאמאָלס אָרגאניזירט געוואָרן אין אלע גרעסערע שטעט אין זאגלעמביע, ווי: סאסנאוויצע, בענדין, זאווירטשע מיט א צענטראלע אין סאָסנאוויצע אונטער דער אָנפירונג פון לובעלסקין. דער „ראש הגדוד" פון וואלבראַמער „השומר" איז געווען מנשה פרענקעל, און פון די „ראשי הפלוגות" זענען מיר געבליבן אין זכרון: מאָטל פאטאש, יהודה פרענקל, אסתר זאלצמאן, צפורה גרינפעלד און משה מונאוויץ. ביי די אלגעמיין סקויטישע אויפגאבן: אויספלוגן, לאנד און נאטור קענטשאפט, אויסדויער, אָריענטאציע און הילפס־גרייטקייט — איז די ספעציעלע אויפגאבע פון דעם „השומר" געווען: וועקן, איינפלאנצן נאציאָנאלע ציוניסטישע געפילן, באקענען זיך מיט דער געאָגראפיע און געשיכטע פון ארץ־ישראל און יידישן פאָלק און איינפלאנצן ליבע צום דעם אלט־נייעם פאָטערלאנד ארץ־ישראל. די קאָמאנדע איז געפירט געוואָרן אין העברעאיש און אלע מיטגלידער פון דעם „השומר" האָבן זיך געמוזט לערנען העברעאיש. דער „השומר" האָט גלייך ביי זיין אָנהויב געציילט איבער אכציג מיטגלידער.

ווי ס׳וואָלט געווען איצט שטייען מיר פאר די אויגן די טייערע וואלבראַ־

קבוצת „השומר"

קבוצת שומרים בטיול באויצוב
א קבוצה פון שומרים אויף א שפאציר אין אויצאוו

קבוצת שומרות בפיקוד אסתר זלצמן
א קבוצה פון שומרות אונטער די פירונג פון אסתר זאלצמאן

קבוצת שומרות בפיקוד מרים מונוביץ
א קבוצה פון שומרות אונטער די פירונג פון פרל. מונאוויץ

קבוצת שומרות „מרים"
א קבוצה פון שומרות „מרים" אין וואלבראָם

קביצת בנות ואגודת ספורט בפיקודו של שמואל קיבקוביץ

קבוצת שומרות בראשות אסתר זלצמן
א קבוצה פון שומרות „דבורה" אין וואלבראָם

מער יידישע קינדערלעך, ווען זיי האָבן זיך אין א קילן מאי־פרימאָרגן צונויפ־געזאמלט אין דער ליסטאפאדאווער גאס פארן לאָקאל פון דער „אגודת הציונים" צו זייער ערשטן „השומר" אויספלוג אין דעם שווארצן וואלד אין דער פילצער גאס, אָנגעטוענע אין ציכטיקע חאקי־העמדלעך באצירט מיט קאָלירטע שארפן און בענדער, קאפעלושלעך אויף די קעפּ און לאנגע דרענגער אין די הענט. נאָך די קאָמאנדאָ רופן: הכן, ימינה, שמאלה, קדימה צעד — האָט די חברה ייִנגלעך און מיידלעך אין עלטער פון צען ביז 17 יאָר אדורכמארשירט אין רייען איבער דער שטאָט מיט פּייפלעך און פּייקלעך, זינגענדיג דעם ספּעציעל דורך אברהמטשען פערפאסטן מארש־ליד „שמור, שמור, שמור, מכל הר, המצבה, שמור שמור שמור..." און אלע אייַנוווינער אזוי גוט יידן ווי פּאָליאקן האָבן זיך געריבן זייערע נאָך פארשלאָפענע אויגן און דורך אויפגעפּראלטע פענצטער געגאפט אויף דעם וווּנדער, ניט גלויבנדיק זייערע אייגענע אויגן. אויך מיר די „גרויסע" די צוואנציקיעריקע ארגאניזאטאָרן פון דער צעשטורמטער יידישער יוגנט־באוועגונג אין שטאָט — זענען מיר געשטאנען טיף גערירט און מיט טרערן פון פרייד אין די אויגן נאָכגעקוקט דער קינדערשער מחנה, ביז זיי זענען פערשווונדן פון די אויגן און מיר האָבן זיך געפרעגט „מי ילד לנו את אלה".

וואָס איז געווען דער כוח, וואָס האָט דערמעגלעכט א גרופּע בית־המדרש בחורים פון גרונט אויס צו ענדערן דעם לעבנס־שטייגער פון שטעטל וואלבראַם? צו איבעראנדערשן דאָס שטעטל פון א דורכאויס צוריקגעשטאנענס אין א פאָרט־געשריטנס, א פאראויסגייענדיקס פול מיט אימפּולסיווער אקטיוויטעט אויף אלע געביטן, און דאָס אין לויף פון א פערהעלטניסמעסיג קורצן צייט־אָפּשניט? אוודאי איז דאָס געווען א צייכן פון דער צייט. אוודאי האָבן דאָ געהאט זייער ווירקונג די באלפור־דעקלאראציע, דער מעכטיקער ציוניסטישער רוף צו נאציִאָנאלער דערוואכונג פון אײן זייט און די אלגעמיינע דערפרישנדיקע רעוואָ־לוציאָנערע ווינטן, וועלכע האָבן וואָס אמאָל שטארקער געווייעט איבער גאנץ אייראָפּא און אויך ניט אויסגעמיטן דאָס יידישע שטעטל אין פּוילן. אָבער פאר־וואָס איז זייער אויסווירקונג אין שטעטל וואלבראַם געווען א מער גרינטלעכע, א מער ערנסטערע, א מער אומפאסנדיקע, ווי אין א סך אנדערע שטעטלעך און אפילו פיל גרעסערע?

מיר וועלן זיכער ניט מאכן קיין טעות, אויב מיר וועלן די דאָזיקע פראגע פארענטפערן דערמיט, וואָס אויך די פרומקייט, דער לימוד התורה, דאָס חסידות אין וואלבראַם איז געווען א מער גרונטליכעס, פארטיפערט, א מער ערנסטערס, א מער אומפאסנדיקס, ווי אין א סך אנדערע שטעטלעך. פונקט ווי די תורה, חסידות און פרומקייט האָט זיך אין וואלבראַם אָנגענומען מיט דער טיפסטער ערנסטקייט, מסירות־נפש און קאָנסעקווענץ, וואָס איז אין דער פון אונז געשיל־דערטער צייט געקומען אם בולטסטן צום אויסדרוק אין דער פערזאָן פון דעם רבי אין מדריך פון דער וואלבראַמער בית־המדרש־יוגנט — רבי מרדכי וואלף מיט זיין איידעם, אזוי האָבן זיך אויך די נייע שטרעמונגען מיט דער טיפסטער ערנסטקייט, מסירת־נפש און קאָנסעקווענץ — פונקט ווי דאָס אלטע וואלבראַם האָט טיף געגלויבט אין „אל תדחקו את הקץ" און ניט מיד געוואָרן צו ווארטן

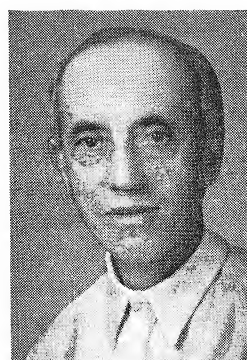
אויף משיחן מיט דער גאנצער ערנסט פון „אף על פי שיתמהמה אחכה לו בכל יום שיבוא" — אזוי האָט דאָס יונגע וואלבראָם טיף געגלויבט אין הערצלס „אם תרצו אין זו אגדה" און מיט רעוואָלוציאָנערן אונגעדולד געשטורעמט דעם „קץ" וואָס גיכער צו מאכן אן ענדע צום גלות. אויפן וועג פון גלותדיקן גלויבן אין „אל תדחקו את הקץ" צו דער רעאלער אקטיווער גאולה פון „אם תרצו אין זו אגדה" האָבן זיך געפונען אלס שטערונגען אלט פארווארצלטע אבערגלויבנס און צוריקגעשטאַנענקייט — האָבן זיי געמוזט און זענען דורך א רעוואָלוציאָני־זירנדיקן אויפשוווּנג דורך דער וואלבראָמער יוגנט אראָפגעשוועקט געוואָרן פון וועג.

פאר דער וואלבראָמער יידישער יוגנט איז דער ציוניזם ניט געווען עפּעס א אידעאלאָגיע, א פּארטיי־פּראָגראם, א לעזונג פאר דער אלגעמיינער יידן־פּראגע. נאָר פאר אלעס א פליכט פאר זיך זעלבסט. אלע מיטגלידער פון דער דאמאָלס־דיקער וואלבראָמער „אגודת הציונים" זענען דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון אקטיוון ציוניזם, פונם ציוניזם ניט בלויז להלכה, נאָר בעיקר למעשה. אלע זענען געווען פעסט אנטשלאָסן ביי דער ערשטער מעגלעכקייט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, ניט שטעלנדיק זיך בכלל די פראגע וואָס זיי וועלן דאָרט טוען. פאר זיי איז דער „אם תרצו אין זו אגדה" געווען רעאלע ווירקלעכקייט. דער דאָזיקער באשלוס וואָס גיכער עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל איז נאָך מער פארשטארקט געוואָרן דורך דער אנטוויקלונג פון די געשעענישן צום סוף פון דער מלחמה. מיט קנאה האָט די יידישע יוגנט זיך צוגעקוקט ווי די פּוילישע יוגנט רייסט אראָפּ פון די עסטרייכישע זעלנער די עפּילעטן, אָפּצייכנונגען, נעמט ביי זיי צו דאָס געווער און ווערן פּלוצים איבערנאכט די הערשער אין לאנד. „אָט דאָס הייסט, אז מען זיצט אין אייגענעם לאנד". ערנידריקטע, דענערווירטע, האָט די יידישע יוגנט צוגעקוקט מיט ציין־קריצעניש צו דעם אריינמארש פון די האלערטשיקעס, וועמענס ערשטע אויפגאבע איז געווען צו שניידן יידישע בערט, אָפּשרעקן יידן דורך ביקסן־שאָסן, פון וועלכע ס'איז טאקע אין ערשטן טאָג פון זייער אריינמארש אין שטאָט דערהרגעט געוואָרן א יידיש יינגל און באלד זענען אלע יידן אויפּ־געציטערט געוואָרן פון די ידיעות וועגן ווארפן יידן פון די באנען. די לאגע איז געוואָרן אזא אָנגעשטרענגטע, אז די יידישע יוגנט אין שטעטל האָט זיך שפּעטער אָרגאניזירט אין א זעלבסטשוץ. „אָט אזוי זענען מיר אויס אין גלות, ווען ביי די פּאָליאקן איז יום־טוב, לעבן מיר אין שרעק. די איינציקע לעזונג פאר יידן איז, וואָס גיכער עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל". אָט דאָס איז געווען דער מוסר־השכל, וואָס די וואלבראָמער יידישע יוגנט האָט פון די געשעענישן ארויסגעצויגן.

אין זכרון האָט זיך מיר איינגעקריצט דער אָוונט, אין וועלכן דער שרייבער פון די ציילן מיט דעם סעקרעטאר פון „אגודת הציונים" עובדיה גאָטליב האָבן מיר שפּאצירט אין מארק און מיט דער גאנצער ערנסט אדורכגעשמועסט די פּלענער וועגן אריבערפירן אלע מיטגלידער פון „אגודת הציונים" קיין ארץ־ישראל. האָבנדיק א זער קנאפּע אנונג וועגן די אהינפאָר־מעגליכקייטן און נאָך ווייניקער וועגן דער דאַמאָלסדיקער ווירקלעכקייט אין ארץ־ישראל זעלבסט — זענען

פערשטייט זיך אונזערע געשפרעכן געוועזן מער פאנטאזיע, „השתפכות הנפש" ווי רעאלע פלענער. און דאָך איז נאָך דעם געשפרעך, וועלכע מיר האָבן איבער־געריסן (ווי אמאָל די תנאים אין בני־ברק פארצייילנדיק וועגן יציאת־מצרים) ערשט באמערקנדיק, אז עס הויבט אָן טאָגן — אויף א זיצונג פון ועד פון „אגודת הציונים" אָנגענומען געוואָרן א בעשלוס, אז אלע מיטגלידער דארפן אזוי גיך ווי מעגלעך עולה זיין, אָבער דאָס דארף געשען פלאנמעסיג אזוי, אז די ארבעט פון דער „אגודת הציונים" זאָל ניט איבעררייסן ווערן. יעדער ועד מיטגליד און אקטיוויסט מוז פאר זיין אָפפאָרן איבערלאָזן א פערטרעטער אויף זיין אָרט. אלס אָנפירער פון דער ערשטער גרופע חלוצים עולים איז באשטימט געוואָרן דער שרייבער פון די צייל̈ן און אויף זיין אָרט אלס פאָרזיצער פון „אגודת הציונים" איז באשטימט געוואָרן עובדיה גאָטליב, וועלכער גרייט זיך אָנצופירן מיט דער צווייטער גרופע חלוצים עולים. עטלעכע חדשים נאָך דעם באשלוס אין ווינטער 1918־1919 איז די ערשטע גרופע וואלבראָמער אָפגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. עס זאָגט זיך נאָר אזוי „קיין ארץ־ישראל". די ערשטע גרופע וואָס איז בעשטאנען: פון שרייבער פון די צייל̈ן, יהודה פרענקל, די צוויי ברידער בארנ־שטיין פון קראקא און יבדלו לחיים עוזר זאנאבענד (איצט אין חיפה) און מאיר קיווקאוויטש (איצט אין תל־אביב) — האָבן זיך אריבערגעשמוגעלט קיין דייטשלאנד. אויפן וועג האָבן זיך אין דער גרופע אָנגעשלאָסן נאָך א געוויסע צאָל חלוצים פון וועלכע ס'איז מיר געבליבן אין זכרון: דאווידאָוויטש און האָרוויץ פון לאָדז, שארפשטיין פון פלאָנסק. ארומוואלגערנדיק זיך א זעכס וואָכן אין דעם רעוואָלוציאָנער צעשטורמטען דייטשלאנד האָט זיך די גרופע אריבערגע־שמוגעלט קיין האָלאנד, ווו די גרעסטע טייל זענען אינטערנירט געוואָרן אין א לאגער, און ערשט נאָך עטלעכע חדשים באפרייט געוואָרן דורך דער אינטער־ווענץ פון דער האָלענדישער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, וועלכע האָט אונז איינגעאָרדנט אויף הכשרה אין דער „החלוץ" גרופע אין ארף טוועלא אונטער דער אָנפירונג פון די חלוצים יהודה ליכטינגער און פינחס גלאס און אונטער דער אפוטרופסות פון דעם האָלענדישן ציוניסטישן טוער כהן פון דער דערבייאי־קער שטאָט דעוועגסטער. ערשט אין פרילינג 1920 איז די דאָזיקע ערשטע גרופע חלוצים פון וואלבראָם אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און קאנטראקטירט דורך דעם ד"ר סאסקין אונטערן נאָמען האָלענדישע חלוצים זיך איינגעאָרדנט אין א ירקות־קבוצה אונטער בנימינה.

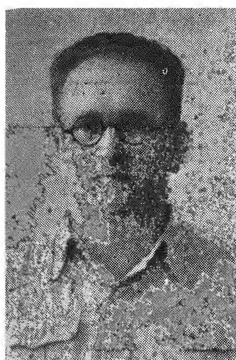
גלייך נאָך דער דאָזיקער ערשטער גרופע האָבן אין די יאָרן 1920־22 פארלאָזט דאָס שטעטל וואלבראָם און עולה געווען קיין ארץ־ישראל ווייטערדיקע גרופן: עובדיה גאָטליב, דוד גאָטליב, ישראלקע שטארק, אסתר שטארק, זילבער־מינץ, יחיאל האָכערמאן, גרשון האָכערמאן, יחיאל פולטאראק (בן פורת), לייבישל שווארצבוים, יעקב יזראלעוויטש, משה האבערפעלד, עזרא דראך, יענקל פישל, מנשה פרענקל, עדינה פרענקל, מענדל בינשטאָק, מרים צווייגנבוים און פיל אנדערע.

נתן חפשי (פרנקל)
עלה [illegible] 1909

יחזקאל שברצבוים
מהעלי״ה השניה

זאב איסר סארנע
עלה 1918

עוזר שבת (זונבנד)
מהעליה השלישית, הקבוצה ההולנדית

מנשה פרנקל
מהעליה השלישית

יחיאל בן־פורת (פולטורק)

עובדיה גוטליב
מוותיקי העליה השלישית

משה האבערפלד ז״ל
מהעליה השלישית

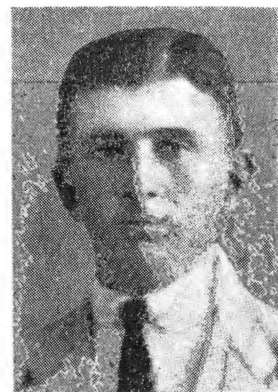

מאיר קיבקוביץ
מהקבוצה ההולנדית

דוד גוטליב

ישראלקה שטרק

גרשון הוכרמן

משה קורנפלד

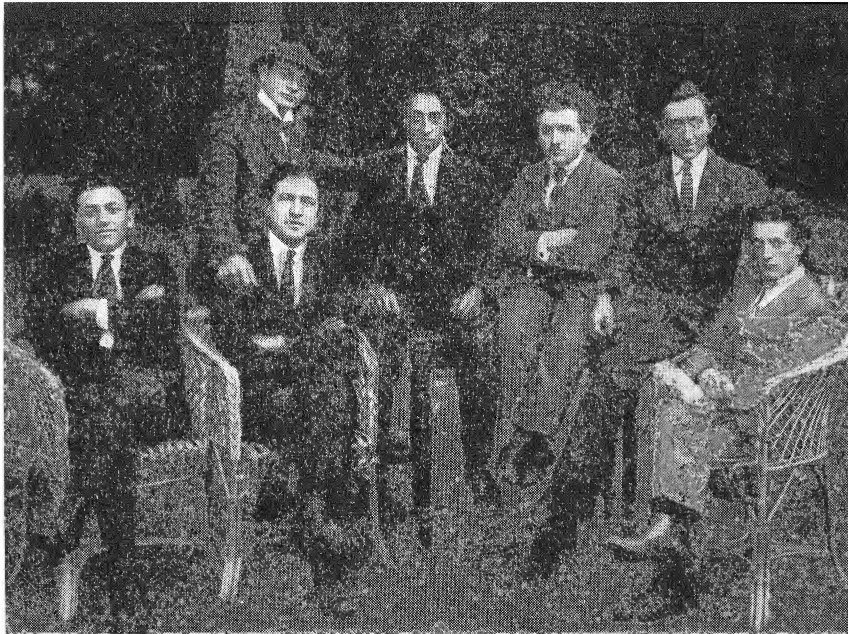

יעקב פישל

יעקב יזרעלוויטש (יזרעאלי)

עזרא דראך

ישראל מנדל זילברמינץ

וואלף גרשונוביץ
עלה 1925

„הקבוצה ההולנדיה"
מימין לשמאל: אברהםמשה שטאַרק (יושב), מאיר קיווקוביץ (על ידו).
משמאל: עוזר שבת, יהודה פרנקל ז"ל (על ידו)

ז. וואלבראָם אין די יאָרן 1928—1939

נאָך אין יאָר 1919 האָרט פאַרן אָפּפאָר פון דער ערשטער גרופּע חלוצים האָט זיך שוין אָנגעהויבן די דיפערענציאַציע צווישן דער וואלבראָמער יוגנט. פון דער אַלגעמיינער „אגודת הציונים" האָבן זיך צוערשט אָפּגעשפּאָלטן א טייל בעיקר קינדער פון בעלי־מלאכות און אונטער דער אָנפירונג פון אברהם און ירמיה לאַנדוי, סימע לובלינג, זיסקינד צוויבל, נפתלי טאַרלער, געשאַפן א אָרגאַניזאַציע רעכטע פּועלי־ציון, פון וועלכע ס'האָט זיך שפּעטער ווידער אָפּגעשפּאָלטן א טייל און געשאַפן א לינקע פּועלי־ציון אונטער דער אָנפירונג פון קאָפּל פּרוכטצווייג, חיים לובלינג, אַלטער לעדערמאַן און יענקל וועלנער. ס'האָט זיך שוין דאַמאָלס אָנגעהויבן אויספּיקן א בונדישע אָרגאַניזאַציע אונטער די אָנפירונג פון דענטיסט שמואל באַבאַד.

אין יאָר 1928 איז שוין די דיפערענציאַציע געווען א פאַרענדיקטע. ס'האָבן שוין אין וואלבראָם עקזיסטירט אַלע פּאַרטייען: מזרחי, אַלגעמיינע ציוניסטן, פּוע"צ רעכטע, פּוע"צ לינקע, רעוויזיאָניסטן, בונד, קאָמוניסטן און אגודת־ישראל.

אָבער די גרויסע צאָל ציוניסטישע גרופירונגען האָט שוין גאָרניט פארשטארקט די אקטיוויטעט פון די ציוניסטן. אומגעקערט. ס׳איז פארשוואונדן די אמאָליקע התלהבות און טיף אידעאישע לאָזונג. א מערערע אקטיוויטעט, כאָטש א שרייעדישע, האָט פון אלע ציוניסטישע גרופן גרויסגעוויזן נאָר די רעוויזיאָניסטישע אונטער דער אָנפירונג פון דעם יוגנטליכן טיף איבערגעגעבענעם אידעאליסט־זוכער העניך. פארדאָס האָבן ארויסגעוויזן א פארשטארקטע אקטיוויטעט פון איין זייט, די פרומקייט. דאָס בית המדרש האָט זיך ווידער אָנגעפילט מיט באפיאותדיקע און באגארטלטע בחורים. א באזונדערס שטארקע אקטיוויטעט האָט ארויסגעוויזן די אגודת־ישראל אונטער דער אָנפירונג פון אברהם זילבערבערג, וועלכער האָט געגרינדעט א מאָדערנעם חדר (חדר מתוקן) (די עקסטרעמע האָבן עס גערופן „חדר מסוכן״...) ווו מען האָט אויך געלערנט וועלטלעכע בילדונג. ס׳איז ענטשטאַנען א בית־יעקב אָרגאניזאציע פון מיידלעך.

פון דער צווייטער זייט איז פון לינקס אין שטעטל אויפגעטרעטן מיט יוגנטליכן ברען א נייער אויפברויזנדער פאקטאָר — די קאָמוניסטישע אָרגאניזאציע. די אָפּגעשוואכטע אידעאישע לאָזונג פון ציוניזם האָט איבערגעלאָזט א

מניפסטציה בככר השוק
באמצע: שני היהודים מגיסטר רוזנבאום, סגן ראש העיר, וצבי בידלובסקי, חבר מועצת העיר
א מאניפעסטאציע אין מארקפלאץ

פרייען שטח פאר דער אריינדרינגונג פון די קאָמוניסטישע אידעען, וועלכע האָבן זיך מיט רעוואָלוציאָנערן אימפעט און אומאויפהערליכע כוואַליעס דערטראָגן פון מאָסקווא. די יידישע יוגנט האָט די דאָזיקע לאָזונגען פארשטאנען פשוט: „אויס נאציעס, אויס גרעניצן, אויס שפראכן, אויס געלט אויס אָרעם און רייך, אויס גוי ייד און אויס אלע צרות". און אויב שוין יאָ אזוי איז דאָך פשוט לעכער־ליך, דארף מען דאָך זיין פשוט הויל משוגע צו נעמען פאנטאזירן וועגן אן אייגן יידיש לאנד מיט אייגענע גרעניצן עפעס דאָרט ערגעץ אין די פוסטיניעס פון א פאלעסטינע, דאמאָלס ווען דאָס הערליכע גן־עדן פון קאָמוניזם עפנט פאר דיר ברייט טיר און טויערן, אויסצולייזן די גאַרע וועלט און דאמיט זיך זעלבסט — האָט טאקע די יוגנט פון דער אָרימער, און ניט בלויז אָרימער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, שוין גאָרניט קריטיש, נאָר מיט עכט יידישער אמונה און בטחון ברייט געעפנט זייערע אויגן, אויערן און זייערע הערצער פאר די וועלטן אויסלייזערישע אידעען פון קאָמוניזם און מיט אמתער חסידישער דביקות און מסירת נפש זיך געוואָרפן אין קאמף פאר דער קאָמוניסטישער רעוואָלוציע. אין דער ווירקלעכקייט זענען דאָס געווען די אלט־יידישע אידעען פון משיחיזם, די וויזיעס פון ישעיה הנביא׳ס „והיה באחרית הימים" וועלכע די יידישע יוגנט האָט געטובלט אין מארקסיזם און געמיינט צו פארווירקלעכן דורך לענינס רעוואָ־לוציאָנערע שיטה.

ביי איר אנטשטיין איז די קאָמוניסטישע פארטיי געווען א דורכאויס יידישע, און דעם אינטערנאציאנאליסטישן געבאָט וועלכן די יידישע יוגנט האָט פארשטאנען „אויס יידן אויס גויים" — האָט מען אָנגעהויבן פארווירקלעכן קודם־כל ביי זיך. ביי אויספירן הייסט עס: „מיר זענען ניט קיין יידן — האָט עס געהייסן — מיר זענען קאָמוניסטן אין אונזער לאנד פוילן". די פארטיי־שפיצן האָבן געפאָדערט וואָס מער פאָליאקן אריינציען אין דער פארטיי און זיי ערציִען צו דער ראָל פון אָנפירער. די סתירה פון דער דאָזיקער פאָדערונג, דעם פרווו פון אריינשמוגלען די שפּראָצונגען פון אנטי־יידישן נאציאָנאליזם אין דער פארטיי — האָט די יידישע יוגנט ניט געקענט באמערקן. זיי האָבן די דאָזיקע פאָדערונג פון די שפיצן אויפגענומען ווי א גאנץ זעלבסטפארשטענדלעכע קאָמו־ניסטישע טאקטיק, און אינדערמעסן—ס׳איז דאָך ניט מעגלעך צו דערגיין צו דער קאָמוניסטישער סאָציאלער רעוואָלוציע אין פוילן אָן א פוילישע אָנפירונג אין דער פארטיי און אָן א מערהייט פוילישע מיטגלידער אין דער פארטיי — האָט זיך טאקע די יידישע קאָמוניסטישע יוגנט אין שטעטל מיט לייב און לעבן געוואָרפן אין געיעג נאָך עכט פוילישע נשמות. מען האָט גענומען ארבעטן מעשים. אין דער שטאָטישער גומי־פאבריק איז געלונגען אריינצוציען אין דער פארטיי צוויי פוילישע ארבעטער. פון דער שטאָטישער פוילישער יוגנט איז אויך געלונגען אריינצוציען עטלעכע. די יידישע יוגנטליכע האָבן זיך ווי די מיסיאָנערן געלאָזט איבער די ארומיקע דערפער, בכדי צו געווינען מיטגלידער און סימפאטיקער פארן קאָמוניזם און דערגרייכט נישטיגע רעזולטאטן און ריזיקע פארלוסטן. די קאָמו־ניסטישע פראָפּאגאנדע פון די יידישע קאָמוניסטן צווישן דער פוילישער באפעל־קערונג האָט אריינגעברענגט פשוט אין רציחה די אָרטיקע מאכט אָרגאנען און

די מאסן־ארעסטן האָבן שטארק אָפּגעשוואַכט די קאָמוניסטישע טעטיקייט. עטלעכע יידישע יוגנטלעכע פון דער שטעטלדיקער אָנפירונג, פעיקע און איבער־געגעבענע אידעאַליסטן, וועלכע עס האָט געדראָט לאַנגיעריקע תפיסה, צווישן זיי משה נערצעס און לעוויט זענען אוועק קיין ראַטן־פאַרבאַנד און דאָרט פאַרפאַלן געוואָרן אין פאַרשיקונג. א דריטער פירער יעקב מענדל ריינשטיין האָט אדורכ־געמאַכט פוילישע תפיסות אין קאַרטוז־בערעזע און בעת דער היטלער־אָקופּאַציע אנטלאָפן קיין ראַטן־פאַרבאַנד און דאָרט געשטאָרבן פון הונגער א פרעמדער ייד. א סך פון די דאָזיקע קאָמוניסטן אידעאַליסטן געפינען זיך איצט אין ישראל.

עקאָנאָמיש האָט זיך צווישן די צוויי וועלט־מלחמות די לאַגע פון יידישן וואַלבראָם געענדערט ניט צום דערקענען. די אַמאָליקע פעסטע שטאָלצע ווי אלטע דעמבעס איינגעוואָרצלטע אין דעם שטעטלדיקן באָדן גבירישע משפחות — אלע זענען אראָפּ פון זייער עשירות און פראַכט. מיטן טויט פון די קעפּ פון די משפחות איז איינגעזונקען זייער עשירות און געוואָרן גאָרניט. זעלטן ווען פון די משפחות־מיטגלידער איז געלונגען זיך צו קלאַמערן ביי די איבערבלייבעכצן פון די גיטער און געשעפטן. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן זיך געמוזט זוכן נייע באַשעפטיגונגען און זעלטן מיט וועלכן ס׳איז ערפאָלג. — פאַר דאָס האָט זיך אויסגעברייטערט די שיכטע פון יידן בעלי־פּרנסות אויף א געזונטן פּראָדוק־טיוון יסוד.

צווישן די צוויי וועלט־מלחמות איז דאָס שטעטל געוואָרן א פּראָדוצירער און צושטעלער פון א גאַנצע ריי געברויכס־אַרטיקלען פאַר די נייע דורך פוילן פאַרנומענע אויבער־שלעזישע געביטן, וועלכע זענען אָפּגעריסן געוואָרן פון זייער פאַרזאָרגונגס־באַזע אין דייטשלאַנד. צוערשט האָבן זיך ווי די פייגל פון נוח׳ס תיבה ארויסגעלאָזט אין די ניי פאַרנומענע געביטן די מער וועלטלעכע מער רירעוודיקע יונגעלייט, מערסטנס קינדער פון בעלי־מלאכות, מאַרק־שטייער פון דער לעדער־בראַנזשע און טאַנדייטניקעס און גענומען הויזירן מיט די פּראָדוקטן פון זייערע משפחות, און באַלד האָט זיך דאָס הויזירן אויסגעברייטערט אויך אויף אַנדערע סחורות. מאַנכע פון די הויזירער האָבן זיך באַזעצט נאָנט צו די אָבער־שלעזישע געביטן, ווי אין סאָסנאָוועץ, בענדין, אָדער אין סאַמע אויבערשלעזיע, בעיקר אין קאַטאָוויץ, קעניגסהוטע, א טייל פון די ערשטע הויזירער זענען דאָרט געוואָרן הורטאָווניקעס פון אַלערליי געברויכס־אַרטיקלען, וועלכע זיי האָבן געגעבן אויף קרעדיט די הויזירער, וועלכע זענען שטאַרק אויסגעוואַקסן אין צאָל. א סך האָבן זיך געעפנט וואַרשטאַטן, געוועלבער אָדער געוואָרן מאַרק־פאָרער אין אויבערשלעזיע. אלע האָבן דערפון געלעבט בריוח און מאַנכע זענען אפילו רייך געוואָרן. צווישן די געברויכס־אַרטיקלען וועלכע וואַלבראָם האָט צוגעשטעלט אויבערשלעזיע, האָט דאָס ערשטע אָרט פאַרנומען די פּראָדוקציע פון אַכטאָווע און כראָמאָווע אַרבעט־שיך און שטיוול. די שיך־פּראָדוקציע איז שטאַרק אויסגעוואַקסן אויף דער באַזע פון דער אַנטוויקלונג פון די גאַרבערייען, צווישן וועלכע ס׳האָט פאַרנומען דעם אויבנאָן די מעכאַניזירטע גאַרבעריי פון העניך לאַנדוי און זיינע זין אברהם און ירמיה לאַנדוי און די גאַרבעריי פון די צוויי שותּפים נפתלי טאַרלע און מיכאל פערלמוטער. יידישע אונטערנעמער האָבן דאָס

לעדער צוגעשניטן, אוועקגעגעבן אויפצושטעפן, אָדער אויפגעשטעפּט אין אייגענע שטעפּערייען, די דאָזיקע האַלבפאַבריקאַנטן געגעבן „אויפצוקלאַפּן" און די פּער־טיקע פּראָדוקציע אריבערגעפירט קיין אויבערשלעזיע. הונדערטער ספּעציאַליזירטע שוסטערס אין שטאָט און אין די אַרומיקע דערפער זענען געווען באַשעפטיקט ביים „אויפקלאַפּן" די אַרבעט־שיך. דאָס צווייטע אָרט אין דער פּראָדוקציע פאַר אויבערשלעזיע האָט פאַרנומען די אויסגעברייטערטע פּראָדוקציע פון קאָנפעקציע פון די וואָלבראָמער טאַנדייטניקעס. שטאַרק אַנטוויקלט האָבן זיך אויך די העפטערייען. די אויסגעהעפטעטע וועש האָט אויך געהאַט אַ גוטן אָפּזאַץ אין אויבערשלעזיע. דאָס זעלבע אויך די היטלמאַכערייען. אינגאַנצן אַ נייעס איז געווען דאָס אַנטוויקלען זיך פון טריקאָטאַזש פאַבריקלעך אין וואָלבראָם, און זאָלן שוין אויך דערמאָנט ווערן די אָנגעזעענע זייף־פאַבריק פון מלך פּאַצאַנאָווסקי און די פיל אייער־קאַלכערייען.

דאָס שטעטל וואָלבראָם האָט זיך אין דער צווייטער העלפט פון די צוואַנציקער יאָרן, אַזוי צו זאָגן, דעמאָקראַטיזירט: פון איין זייט איז שטאַרק געפאַלן דער באַדייט און אָנזען פון נגידים און פון דער צווייטער זייט איז שטאַרק געלינדערט געוואָרן די נויט פון דער יידישער אָרימקייט. די אָרימע יידישע שיכטן האָבן זיך אַרויסגעהאָלפן מיט דער אַרבעט פון זייערע קינדער אַלס היים בעלי־מלאכות, אָדער אַרבעטער ביי יענעם. ס'איז זעלטן געווען אַן אָרימע משפּחה ביי וועלכער ס'זאָל זיך ניט געפינען אַ שטעפּ־מאַשין, ביי וועלכע עס האָבן געאַרבעט די קינדער אַלס כאַלעווקאַ־שטעפּערס, קאָנפעקציאָנערן, היטלמאַכערס, העפטערקעס. אויף דעם באָדן איז אין דער צווייטער העלפט פון די צוואַנציקער יאָרן אויסגעוואַקסן אין וואָלבראָם אַ שטאַרקע האַנטווערקער־אָרגאַניזאַציע מיט אַן אייגענע האַנטווערקער־באַנק, ווי עס האָט געאַרבעט אַלס פּרעזעס משה מיטלס, דירעקטאָר מאַניעק מיטלמאַן און אַלס סעקרעטאַר עוזר שניצער. ס'איז אויך אַנטשטאַנען אַ פּראָפעסיאָנעלער פאַריין, וועלכער איז אַ געוויסע צייט געווען אַ צענטער פון אויפקלערונג צווישן די אָרעמע שיכטן פון דער יוגנט, אונטער די אָנפירונג פון גוטנשטיין, מענדל סטיצקי און פייבל שניצער (זיי געפינען זיך אין ישראל). אָבער אַרונטערפאַלנדיק אונטער דער השפּעה פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי איז דער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין פאַרמאַכט געוואָרן דורך דער מאַכט.

אַזוי האָט זיך דאָס יידישע וואָלבראָם אַנטוויקלט אין משך פון לאַנגע דורות, פון אַ האַלב דאָרפיש בעל־מלאכהש און האַלב קליינסוחרישע ווירטשאַפט מיט אַ טיף פּאַטריאַרכאַלן, טיף פרומען לעבנס־שטייגער, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין אַ כמעט דורכאויס פּראָדוקטיווע האַנטווערקערישע, קליין־אינדוסטריעלע סוחרישע ווירטשאַפט מיט אַ פאַרטגעשריטענעם קולטורעלן לעבנס־שטייגער, צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, ביז... ביז דער פינצטערער נאַכט פון דער היטלער־אָקופּאַציע.

מ. ש. גשורי

מעמדות בתורה ובתרבות

א. „חדרים" ו„מלמדים" — מפיצי התרבות בישראל

כמו בכל קהילות ישראל, כן גם בוולברום היה ה„חדר" המוסד היסודי והראשי לחינוך ילדי ישראל. ילד יהודי בהגיעו לגיל ארבע הוליכו אביו ל„חדר" ומסרו לידי הרבי ללמדו תורה ולחנכו למצוות ולמעשים טובים. שעות רבות מהבוקר ועד הערב, ובחורף גם בשעות הערב — ישב הילד בכל יום ב„חדר". השעות הצטרפו לימים, הימים — לשבועות, השבועות — לחדשים, והחדשים — לשנים, ושנים רבות למד הילד ב„חדר" עד הגיעו לגיל בר־מצוה.

הילד ספג ב„חדר" לא רק תורה — החל מא"ב עד לתלמוד עם מפרשים, אלא גם יהדות עמוקה, שרשית; אהבה ומסירות לעם ישראל, לארץ־ישראל ולכל קניני ישראל. וזה כולל גם מדות טובות, מדות של יושר וצדק, מדות של רחמנות ועזרה לחלש. כל הרכוש הרוחני הזה, היהודי והאנושי, רכש הילד היהודי ב„חדר". התכונות הנעלות הנ"ל היו הצידה־לדרך שה„חדר" צייד בו את הילד היהודי, בצאתו לדרכו בחיים ובמלחמת החיים. התכונות הנעלות האמורות היו זריקות־חיסון שחיסנו את נשמתו הרכה של הילד, כדי שיוכל לעמוד, להלחם, לנצח במאבקה הקשה בארצות נכר בין עמים זרים ותורות זרות. הציוד הזה והתכונות הללו שהילד היהודי רכש אותם ב„חדר", הם הם ששמרו על היהודי המבוגר ועל העם היהודי כולו בדרכו הגלותית הארוכה והחשוכה והצילו אותו מתעיה וטמיעה, והם שהביאוהו עד הלום.

המלמדות היתה בישראל משלוח־יד עתיק, תרבותי־מסורתי, שהוד־קדומים חופף עליה. עוד בזמנים קדומים מילאה המלמדות תפקיד מכריע בחיי היהדות, והודות למלמדים לא רבו אנאלפבתים בישראל. אחת השאיפות האידיאליות אצל כל יהודי מאז ומעולם היה: ללמד את בניהם תורה, ושאיפה זו לתורה הקימה בכל עיר ועיירה מעמד מיוחד של מלמדים. המלמדות הלכה שלובת־זרוע עם ה„חדר" ההסתורי הקיים אצלינו עד היום, ובעדות־המזרח טרם פג טעמו וכוחו. המלמד ליוה את ישראל בכל תקופותיו ודורותיו ונעשה חלק מדברי־ימיו. אין לתאר את היהדות בלי מלמדים, והודות למלמד יכולנו להחזיק מעמד בתקופות הגלות הקשות ולהיות מושרשים בתורה שבכתב ושבעל־פה ולצאת כשידינו על העליונה מויכוחים תדירים עם המשטינים וראשי הדתות האחרות. לפנים היו ההורים מחשיבים מאד את המלמד והיו מכבדים אותו במתנת כסף או חפצים בחנוכה ופורים ומועדים. הרבה מגדולי הרבנים היו מלמדים. וגם ראשי תנועת החסידות עסקו מקודם במלמדות. הבעש"ט היה בנעוריו „ריש דוכנא". רבי דובר המגיד ממזריטש היה מלמד לתלמידים. המלמדות נחשבה למדרגה עליונה בחסידות, והמלמדים עשו בה גדולות במסירותם.

השם „מלמד" התכוון למורה, המקנה דעת לתלמידים, והוא עוסק בהוראת קריאה, כתיבה, תורה, גמרא וכדומה לתלמידיו, והיו מלמדים שונים לפי גיל

התלמידים, או ארבע דרגות של ה„חדר": א) חדר לא"ב ועברי (קריאה בסידור תפילה), ב) „חדר" לחומש ורש"י (חלק מפרשת השבוע) ונביאים ראשונים, ג) „חדר" לגמרא, חומש ורש"י (פרשת השבוע כולה) ונביאים אחרונים, ד) לגמרא ותוספות. לימוד תנ"ך בחדר בכל הדרגות היה רק על קצה המזלג, כדי לא לבטל את התלמידים מלימוד גמרא, שנחשב לעיקר הלימוד, המורה ליהודי את דרכו בחיים. הילדים הלוקחים לקח מפי המלמד נקראו בשם תלמידים או תינוקות של בית רבן. המלמד נקרא „רבי". כיום הפך הכינוי „מלמד" כינוי למורה ב„חדר" שאין לו השכלה והכשרה פדגוגית־מקצועית. בדור החדש נעשה השם „מלמד" שם גנאי לכל בטלן וביש־גדא שלא יצלח לכל, ומשום כך קוראים כעת המשכילים את המלמד בשם „מורה" או „פרופסור", בעוד שאין הבדל בין פעולותיהם בהוראת תלמידים. לא היה ישוב יהודי שלא היה בו „חדר". ואפילו ישוב כפרי קטן שרק מספר מועט של משפחות יהודיות בו שכר לו מלמד לבניו. וכל יהודי ויהודי, אם עשיר ואם עני, שלח את ילדיו ל„חדר". יהודים עניים היו חוסכים מפיהם ומשלמים שכר לימוד בניהם. וגם בניהם של אביונים ממש, שלא היה להם ממה לחסוך, לא נשארו מחוץ למסגרת ה„חדר". לא היה ילד יהודי שלא למד כלום.

מעמד המלמדים מילא בוולברום תפקיד ההוראה לתלמידים בגילים שונים כבכל ישובי היהודים. היה זה משלוח־יד מקופח ומנוצל ביותר, שלא זיכה את בעליו בהערכה נכונה של הצבור (כמאמר הפתגם באידית: „שטארבן און קנעלן פארשפעטיגט מען ניט"). ולא יפלא שהיו מצויים מלמדים ששפכו מרי נפשם על ראשי תלמידיהם. אולם הם הם שטיפחו וגידלו את היסוד האנושי של וולברום התורנית והחסידית. המלמדים היו שונים זה מזה בתכונותיהם החינוכיות, בידיעותיהם הפדגוגיות ובכשרונם ללמוד וללמד. לא כל מלמד היה ראוי לתפקידו. מאידך — היו מלמדים גאונים שהשקיעו את כל מרצם וידיעותיהם בהרבצת תורה לתלמי־דיהם. מספר תלמידיהם היה מצומצם, כי ההורים חשבו להם לכבוד גדול — גם תמורת תשלום גדול — שמלמדים אלה ילמדו את בניהם תורה. והם אמנם הקימו לומדים ותלמידי־חכמים שעליהם תפארת העיר וולברום. ואם להשוות את וולברום לעיירות אחרות, הרי היא עלתה עליהם באורח יחסי במספר יודעי תורה ולמדנים ואנשי שאר־רוח.

רוב המלמדים שבעיר היו יהודים טובים ונבונים, חסידים ואנשי מעשה, וביניהם תלמידי־חכמים גדולים, מהם שפנו למלמדות מתוך זיקה שבנפש להוראה ולחינוך, מהם שרצו להיות קרובים יותר לתורה ולעבודת הבורא, ומהם שצדיקי החסידות השונים, רבותיהם של החסידים, הטילו עליהם תפקיד זה כשליחות, אחרי שעמדו על טיבם ומצאו בהם תכונות מועילות כמלמדים. והיו למדנים בוולברום שבגלל חוסר פרנסה נאלצו להיות למלמדים. אך מטעמי יהירות לא חפצו להיות מלמדים בוולברום, אלא עברו לערים אחרות ושם הצליחו מאד. הנה נזכר אני ברבי אלתר פרידמן, איש וולברום, דמות שכולה אמרה הדר. הוא ישב במונדזיוב כמלמד גמרא ומפרשיו ויצא לו שם כמלמד מפורסם, ולא כל אחד זכה להיות מתלמידיו. אצלו למדו רק תלמידים אמידים עם שכר גבוה, ותלמידיו לשעבר מזכירים עד היום את שמו בחיבה ובהערצה. מהם שקבלו תוארים אקדמיים, ומהם שתופסים עמדות חשובות בחינוך בארצות אירופה שונות. וכן רכשו

להם המלמדים מוולברום עמדה נכבדה בערים רבות בפולין, עד שנקבע כלל, שכוחה של וולברום גדול במלמדות, וערים רבות פנו לעסקני וולברום וביקשו להמליץ על מלמדים מוולברום המוכנים לכהן אצלם כמלמדים בשכר מקובל.

מעמד המלמדים בוולברום לא הכזיב, ורבים מהם תפסו עמדות כבוד בעיר והתיחסו אליהם בכבוד כאל למדנים מופלגים. רובם השתייכו לקלויזי החסידים ושפעו עליזות ומצב־רוח טוב.

עד מלחמת העולם הראשונה בשנות תרע"ד־ח ידעו יהודי וולברום שחינוך הבנים הוא אך ורק ב„חדרים„ אצל „מלמדים" לפי דרגותיהם. הדאגה הראשונה של ההורים בוולברום, כמו בשאר העיירות בפולין, היתה שאלת החינוך לילדים. המלמדים בעיר התחלקו לשלשה סוגים: מלמדי דרדקי, מלמדי חומש־רש"י ומלמדי גמרא עם תוספות. חלק בלתי נפרד מן ההוי של העיר היוו מלמדי־תינוקות, אליהם היו שולחים כל ילד שהגיע לגיל של 3 שנים. ההורים היו עוטפים אותם בטלית ונושאים אותם אל ה"חדר" ללמוד שם את האותיות של האלף־בית. בחדר של ד' על ד' ישבו צפופים על ספסלים נמוכים. מלמד־דרדקי היה מלמד את הילדים אלף־בית וקריאת מלה עברית. אחר זה היו עוברים למלמד יותר גדול, כדי ללמוד חומש עם רש"י. הכשרת הילדים היתה תלויה בכושרו ובטעמו של ה„מלמד". ילדי וולברום בילו ב„חדרים" עד אחרי גיל בר־מצוה. לא כולם נשארו כל הזמן ללמוד אצל אותו „מלמד" עצמו. היו שהחליפו את ה„חדרים" וה„מלמ־דים" מ„זמן" ל„זמן", והילדים היו צריכים להסתגל לנוהג השורר בכל „חדר" חדש ולביטוייו המיוחדים (אויסרעדעכצן) של כל מלמד, שראה צורך להכניס שנוי־מה בפירושו, להבדילו ממלמד אחר. ואכן עם החסרונות שלא חסרו ב„חדר" הישן יש להודות שעל־ידו היקנו לילדי ישראל תורה ומסורה לפי רוח הזמן וחונכו ברוחו לקראת תחית העם ותרבותו ונטעו בלבם אהבה עזה לקדשי ישראל וערכיו, להגים ולמסורת, לשפה ולארץ־אבות העתיקה.

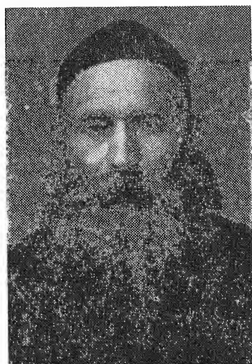
בין מלמדי־דרדקי יש להזכיר במיוחד את רבי מנדל־וולף הפופולרי, שעשה רושם בזקנו הרחב ובחיוכו הטוב וכן בכתפיו הרחבים, והוא נזכר עד היום לטובה בפי תלמידיו־לשעבר. ב„הדרו" היו הלימודים נמשכים כל היום, בהפסקה לשעת־צהרים שאז חזרו התלמידים לבתיהם, ואחר הצהרים חזרו ללימודים בחדר עד הערב. אחרי חג הסוכות, עם בוא החורף, התחילו ללמוד ב„חדרים" גם בלילות, ואילו אצל ר' מנדל־וולף לא למדו בלילות. וכן יש להזכיר את מלמדי־הדרדקי איטשה מלמד שברחוב שווינסקה, יוזיפ מלמד (גרצארז), ואחד בכינויו „קאלבי־קער". לחלק מהם, בעל מספר ניכר של תלמידים, היו גם „עוזרים" שהיו מביאים לחדר ומובילים בחזרה לבתיהם את הילדים בני 3—5. לפעמים היתה גם אשת המלמד, או בכינויה „הרבנית", משגיחה על הילדים הקטנים. ילדים סרבנים שהיו בוכים ולא חפצו ללמוד היתה ה„רבנית" כובשת במתן עוגה או במעדנים שונים, וההורים היו משלמים לה בעד עמלה. דבר זה נחשב להכנסה צדדית של ה„מלמדת", כי על אף העובדה שילדים שחובת ה„חדר" עליהם לא חסרו בעיר וה„חדרים" היו מלאים, מצבם של המלמדים בפרנסתם לא היה מזהיר, ועליהם

הוטל לחפש רווחים מן הצד, ואף נשותיהם היו עוזרות בפרנסה, בסחר הנפט, שמרים וכדומה, ואף בהזנות, שדכנות ותיווך לא בחלה ידם.

בתקופת החגים, שבין „זמן" ל„זמן" (מחצית שנה בערך) היו יוצאים המלמדים לסובב בעיר למשוך תלמידים ל„חדר"יהם ל„זמן" הקרוב. כל „חדר" תפס חדר־מגורים בדירה פרטית, אם לא בדירתו של ה„מלמד" עצמו, ללא סידורים כל שהם ובחוסר נוחיות מינימלית. ה„מלמד" היה יושב בראש שולחן גדול עם פרגול (עשוי רצועות־עור לעונשים) ביד ומנצח על עשרות ילדים בני כיתות וגילים שונים, שהסבו לשולחן. לעתים היה ה„רבי" משלח לשעה קלה ילדי כיתה

משמאל לימין:
איטשה מלמד (זונאבנד) ואחיו משה החייט

יוזיפ מלמד (גרצרז)

אחת החוצה, לבל יפריעו ללימודי כיתה אחרת, והיו שנהגו לשחרר כל ילד בפני עצמו מישיבה לפני השולחן אחרי שגמר את קריאתו בסידור או בחומש, והיה יוצא לשחק בפרוזדור או ברחוב. הצפיפות ב„חדר" היתה גדולה. על פי רוב הכיל ה„חדר" לא יותר מחדר אחד, ששימש מעונו של המלמד עם בני משפחתו. קיר אחד היה תפוס מטות. באחת הפינות עמד „כפסל־שינה" שעליו ישנו ילדי המלמד. ואף השולחן שעליו היו לומדים כל היום שימש תכשיר־שינה במשך הלילה. באחת הפינות עמדה תיבת־עץ עם חפצים שונים ובפינה שניה היתה עומדת ה„מלמדת", בישלה, כיבסה ועסקה בכל מיני עבודות הבית.

דאגת ההורים גדלה יותר כשהילדים החלו כבר ללמוד חומש עם רש"י. כאן כבר היה צורך במלמד יותר טוב, שיוכל להחזיק ברסן את התלמידים הקטנים. מלמדים אלה היו משתמשים גם במיני „אלות". לסוג מלמדים אלה נמנו יעקב־אלעזר חומש, שישב בבית קלביקר, יחיאל חיים שטארק ואחרים. מלמדים אלה היו שונים זה מזה באופי ובאורח חייהם. מהם שאהבו ל„הרביץ" קשה בתלמידים, ויש שהיו „בעלי רחמים", ולא פעם היו נשותיהם של המלמדים מונעות מלהרביץ בילדים. בין הסוג שהיו „רכי לבב" נמצאו שהיו מכים בילדים במגבת. חלק ממלמדי חומש עם רש"י היו מלמדים את הילדים גם לכתוב. לרובם של מלמדים אלה היה ניגון מיוחד שבו היו מלמדים ומשננים את תורתם לתלמידים. יוצאי וולברום מזכירים את שמו של יחיאל חיימלה מלמד (שטארק) שלימד ילדים מגיל חמש ומעלה, והוא נחשב לאחד המלמדים המשובחים בעיר. אצלו היו לומדים בעונת החורף גם בשעות הלילה. אצלו היו לומדים מלבד החומש של פרשת השבוע גם ראשית לימוד גמרא ב„שנים אוחזין". התלמידים נהגו מהפסקה, כשהרבי ר' חיים היה הולך לתפילת מנחה ומעריב לבית־התפילה הקרוב. אז היו שרויים בהושך, כי הרבנית אסתר קימצה בנפט ורק עם שוב הרבי מהתפילה היתה מדליקה את מנורת־הנפט. סיום הלימודים בלילה והליכת התלמידים הביתה נחשבת עד היום חויה מלאת רשמים.

מלמדי גמרא עם המפרשים היו מצויים בעיר במצב בלתי מזהיר, כי עניי העיר לא מצאה ידם לשלם שכר־לימוד, ולפעמים היו ההורים זקוקים לבניהם ההולכים וגדלים למען יעזרו להם בפרנסה בשעת דחקם. בין מלמדים אלה אפשר להזכיר את: משה הייבר, משה־אלעזר, אברהם יוסלס ובנו שלמה, יומה'לה מלמד. ביחוד הרבו בשבחו של אברהם יוסלס, יליד וולברום, מלמד גמרא, שכל מגמתו ורצונו היה שהתלמיד יבין וידע על בורים את הלמודים. הוא לימד לא בעד הכסף שקיבל, אלא אך ורק בשביל להעמיד תלמידים טובים בתלמוד. היתה זו תורה שלא על מנת לקבל פרס. אצלו למדו 10—12 תלמידים. הוא היה אהוב מאד בין תלמידיו, וגם בכל הסביבה. הוא נחשב כמלמד ממדרגה ראשונה, והלימודים אצלו נחשבו ככיתה השביעית. הוא היה מקבל 5—6 רובל להודש כשכר־למוד. קומתו היתה בינונית, חסיד גור, גר בשני חדרים בבית חותנו הבורסקאי. ממנו עברו ללמוד בבית־המדרש. הוא היה איש שקט, מסתפק במיעוט, לא התערב במחלוקת שבזמן ההוא. הוא לא השמיע אף פעם הערה נגדית בדבר למוד התנ"ך בעברית. בתפילתו אפשר היה לראותו כמו שהוא, אמת ונאמן למסורת. שמו של אברהם יוסלס נחשב לשם־דבר בעיר וחשיבותו היתה רבה.

מובן שאין כאן המקום לפרט את כל המלמדים. כיוצא־מהכלל אפשר להוסיף, שר' גציל שו"ב היה לומד עם נערים אחדים בשעות הלילה בחור הכנסה צדדית. שלמה, חתן יומה'לה, עסק במלמדות, אף שהיה מוסמך להוראה ואף עסק בפיסוק שאלות. אך רב העיר ר' משה וינברג התנגד שיעסוק בפיסוק שאלות אנשל מלמד (גליבטר), חתנו של ר' שיימה שוחט, היה מחשובי וטובי מלמדי גמרא ותוספת בעיר. ישב ברחוב אלגוטה. הוא היה היחידי שלימד גם תנ"ך וחשבון, כתיבה ביידיש. וממנו עברו התלמידים ללמוד בבית המדרש. רבים מתלמידיו נמצאים בארץ. יהודי בעל קומה, רזה, ראש כפוף. בצעירותו היה בין

אלה שהציצו ונפגעו. היה משכיל בנעוריו, מסור כאב לתלמידיו. בכל תלמיד ראה כאילו היה בנו. מעולם לא הרים יד על תלמידיו והשפיע בשכנוע בלבד. הוא דיבר בקול שקט ואיטי. אשתו טיפלה באפיית דובשניות ותופינים ונחשבה בעיר לצדקת ואשת חיל. אנשל הגה חיבה לציונות. ותיקי וולברום מזכירים את שמו של מרדכי־וולף המלמד שבהלויתו קמה רוח סערה גדולה שעקרה מאות עצים מסביב לבית העלמין, וכמאה עצים נעקרו, וזה כחמישים שנה שלא היתה סערה כזאת. ר' מרדכי־וולף נחשב כמלמד ממדרגה ראשונה, ולמד עם 10—12 ילדי עשירים, ולא כל אחד ראוי היה ללמוד אצלו. הוא היה גר ע"י בית המדרש. הוא היה ראש בית־המדרש ואצלו היו לומדים חתנים, ולוקח ששה רובל לחודש. למדן מופלג וראש ישיבת הלומדים בבית־המדרש. הוא תבע מהלומדים ללמוד לאט באורח יסודי ולא בחפזון שאינו מבי"א לתועלת הזכרון.

הזכרנו בזה רק שמות מלמדים מהדורות האחרונים. ברם אין ספק שבכל דור ודור היו מלמדים באוכלוסיה היהודית בוולברום. העיר הרי מונה מאות שנים לקיומה. בעקב חוסר שמירת פינקסי הקהילה או מצד חברות ואגודות לא נשתמרו שמות המלמדים ברב או במעט. ואילו היו שומרים על פנקס החברא־קדישא אפשר היה למצוא שם רשימה של מלמדים שנפטרו לעולמם ונרשמו בספר. אבל צד שוה היה בכולם שהם המשיכו לחנך את הדור הצעיר ברוח ישראל סבא ולהכשיר את לבו ליהדות ולקניני האומה, בספגם מילדותם את רוח ישראל ויסודות תרבותו.

ב. מעמד השו"בים

השחיטה, שחיטת בקר ועופות, התנהלה בוולברום כבכל עיר על ידי שוחטים יהודים בבית מטבחיים ובבתי־שחיטה שלה. השו"ב (שוחט בהמות) לא נכלל מעודו בין ה„כלי קודש" (רח"ש ר"ת: **ר**בנים, **ח**זנים, **ש**משים) שנתפרנסו מקופת הקהילה. אך גם על השו"ב היה מוטל תפקיד חיוני בעיצוב חיי הדת, ונמוסיה במקום פעולתו. ועליו הוטל לפקוח על כשרות השולחן בבית ובמשפחה ולהשפיע על קדושת המשפחה והחברה בישראל ששימש יסוד איתן להשרשת חיי תורה ויהדות. ואין להשוות את אומנות השו"ב לאומניות אחרות. אומנות השו"ב תבעה ידיעת התורה וההלכה ביחד עם ידיעת המקורות הרבים והשונים. השו"ב היה צריך להיות תלמיד־חכם הבקי במסורה והוי העם, ורק אז יכול היה לבוא בחשבון כשו"ב. במחנה השו"בים אפשר היה למצוא גאונים בתורה, ולא פעם עזרו לרבני המקום בבירור בעיות הלכה שונות.

מלאכת השו"ב נחשבה כמקצוע לכל דבר, ולא כל הבא ליטול בא ונוטל. עבודה זו, שהיא שחיטה מן הצואר ובסימנים שהם הלכה למשה מסיני, קשורה בלימוד כל הלכות השחיטה לפרטיהן ופרטי־פרטיהן. ובין השאר נאמר, שישראל היודע הלכות שחיטה לא ישחוט בינו לבין עצמו לכתחילה עד שישחוט בפני חכם ומומחה שלש פעמים ויהיה רגיל וזריז. חרש, שוטה וקטן נפסלו מלכתחילה לשחוט, וכן שכור. או זקן מופלג, או מי שידיו מרתחות, וכן סומא. והיו שאסרו אף על הנשים לשחוט. ומכאן יחוסו של השו"ב, שהוטל עליו להיות „נבחר", כי לא כל אחד יכול וראוי להיות שוחט.

השוחט הכשר היה נוטל אישור מחכם או רב העיר שבחנו מקודם אם יודע הלכות שחיטה ובקי ואם הוא אומן יד בהעמדת הסכין הד וחלק, אם הוא מרגיש בפגימה חדה של הסכין ואין ידיו מרתיתות, ואינו מתעלף בשחיטה. ונהגו שלא לאכול משחיטת שוחט שאין לו אישור מרב ידוע, וגם על מסדר האישור הקפידו שלא ליטול אישיר מרב שהוא קרובו. וכל שוחט, אף מי שנטל אישור, צריך לחזור לפעמים על הלכות שחיטה עד שיהיו שגורים בפיו ולא ישכחם. והיו שהזהירו שלא לתת אישור לאדם קל־דעת ורק ליראי־שמים, וכהנה רבות. ספרות הרבנות מלאה וגדושה חומר ביחס לשחיטה ולשוחטים. השוחט צריך להיות זריז ומהיר במלאכתו, לבדוק את הסכין קודם השחיטה, ואף הסכין עורר ויכוח על מדת ארכו. וכן התווכחו על ברכת השוחט קודם השחיטה, היכן אסור לברך, ובאיזה ימים מותר לשחוט. נושא לויכוח היה גם גילו של השוחט, ולדעת הרמ״א אין ליתן רשות לשחוט למי שהוא למטה מי״ח שנה. מאז ומעולם היתה השחיטה היהודית ידועה למיתה יפה וקלה ביותר לבעל החי. ועובדה זו שימשה כתריס בפני המקטרגים והמשטינים בדורות האחרונים על השחיטה היהודית.

בוולברום עובדא ידענא. השוחטים היוו בעיר מעמד מכובד של בני־עליה. השוחטים היו יראי־שמים ותלמידי־חכמים שנמנו על כלי־הקודש של הקהל ולא התחרו ביניהם. אף פרנסתם היתה מצומצמת והם נאלצו לחפש לעצמם מקורות הכנסה נוספים, וכך היו מהם מוהלים, בעלי־תפילה, מספקי יין לקידוש והבדלה. ברם עם ריבוי הדינסטיות בחסידות החלה מלחמת ההשפעה בכיבוש הקהילות וכלי־קודש, וגם בבחירת שוחטים.

כשנתפנה מקומו של שוחט בוולברום החלו לחפש אחר שו״ב חדש. היו מועמדים שונים ולכל אחד היה צד משלו. הצדדים היו הפעם לא מתנגדים וחסידים, עמך ובעלי־בתים, כי־אם חסידים נגד חסידים... הקרב הזה היה ברוב: בין חסידי גור ואלכסנדר. חסידי גור היו רוצים בכללם שכל השו״בים והמשמשים בקודש האחרים יהיו מחסידי גור. וחסידי אלכסנדר רצו דוקא בחסידי אלכסנדר. החסידים האחרים שבוולברום, כמו חסידי רדומסק, לא ראו בשו״ב עמדה חשובה שכדאי להכנס עליה במחלוקת. עבר זמן מסוים ובאו עשרות מועמדים, מקרוב ומרחוק, עם מעלות שונות וגם במכתבי השתדלות של אדמו״רים. אך הענין לא זז קדימה. אם גור אמרה „כן״ אמרה אלכסנדר „לא״. וכאן השפיעו גם תכונות אישיות של המועמד. מובן שראשית כל עמד למבחן בשחיטה ובדיקה בבית המטבחים. הרב חיפש בו בקיאות ומומחיות בדינים ובשחיטה עצמה. הקצבים היו מתבוננים בזריזותו וכיצד הוא שוחט ובודק. ואם הוא היה די זריז וממולח הם הוריקו בו במקום כמה בקבוקי יי״ש, ומהם שהיו מלאי התפעלות ואיחלו מזל־טוב לשו״ב החדש.

השו״בים בוולברום -- כולם, פרט לאחד — השתייכו לחסידי גור. הוותיק שבהם היה ר׳ שימה שוחט, למדן גדול וצנוע, לא העיז להרים קול, אף שאין זה מטבעם של חסידי גור. היה זה יהודי עם כל המעלות, חכם ופיקח, מעורב בין הבריות, ירא־שמים, בעל הדרת־פנים, ולא היה קנאי. היה זה יהודי דתי שהיה חביב על כל המעמדות: חסידים, מתנגדים, דתיים וחפשיים. לבו היה מלא אהבה

לישראל ולציון. הוא התענין בכל מה שנגע לארץ־ישראל ולישובי הערים העתיקות. הוא ידע לספר הרבה על ציון וירושלים, והיו נהירין לו שבילי ירושלים וחברון, צפת וטבריה. חיבת הארץ נחשבה לו למצוה גדולה והשתדל לשתלה בלב כל מכיריו. חיבה זו עברה גם לבניו יחזקאל וליבוש.

בשנים קודמות, כשכפרים רבים מסביב לוולברום היו עוד מיושבים גם יהודים, היה ר׳ שיימה פועל במקצועו גם בכפרים וידיו היו מלאות עבודה. רבים ראו בו יותר שוחט־כפר מאשר עירוני, למרות שישב תמיד בוולברום. הוא היה ממונה על מספר כפרים והיה מבקר בהם, ברכב או ברגל, פעם או פעמיים בשבוע, ולא פעם היה לן בכפר הגדול שבסביבה. אחרי שבעקב גזירות השלטון הרוסי נאלצו יהודי הכפרים לעזוב את מגוריהם והם עברו לשבת בוולברום, העביר ר׳ שיימה את עבודתו לעיר, וריכז את פעלו ברחוב לגוטה ליד המעין מאחורי בית־העלמין הישן.

ר׳ שיימה שוחט לימד את מקצוע השחיטה לשני חתניו לוקחי בנותיו, והם: ר׳ חיימל וליבר. שניהם נודעו כתלמידי חכמים ובעלי מדות תרומיות, היו חביבים לכל ביראתם ובמדותיהם המשובחות. שני בניו של ר׳ חיימל שטארק, שהם: ישראלקה ואברהמצ׳ה, וגם בתו אסתר לאה, עלו לישראל בעליה השלישית וניצלו מחורבן השואה הנאצית. בנו ר׳ ליבוש היה למדן מופלג. הוא עקר מהצבא לקראקא ונעשה שם למלמד הטוב ביותר בעיר, ואצלו למדו ילדי המשפחות המכובדות.

ר׳ פייבל שוחט היה חביב מאד על הבריות ובעל חוש הומור עדין. בעל לב ומלא בטחון ושמחה, והיה מקבל פני כל אחד בסבר פנים יפות. בשיחותיו עם הבריות היה מכניס נימה של תורה במאמר חז״ל או בפירוש פסוק מהתנ״ך, ודבריו היו קולעים תמיד למטרה מבחינה מעשית. הוא היה רגיש לכל מעשה עוול קטן בהגיבו בכל התלהבותו החסידית. הוא לא נשא פנים לאיש ולא החניף מעודו, בגלותו ללא מורך את האמת היקרה לו בפני מסלפיה. אחרי ר׳ פייבל כיהן כשו״ב חתנו ר׳ יאיר גלאזר.

ר׳ מאירל שוחט היה היחידי בין צבור השו״בים בוולברום שלא נמנה על חסידי גור. הוא השתייך לחסידי אלכסנדר. ומפעם לפעם היה מבקר בחצר רבו. ר׳ מאירל נחשב ללמדן מופלג, ויחד עם זה היה עניו ותמים, בעל מעשים טובים. סיפרו עליו כי גדל בסביבה של לומדות וחסידות ובקול־תורה שלו הנעים את השטיבל החסידי ואת בית־המדרש. הוא לא פסח על שום מקום שבו נמצאו ספרים. מוחו החריף לא שקט. הוא ישב ולמד יומם ולילה, לא שם שינה לעיניו, ובכלל לא חשב פעם לעסוק במלאכת השחיטה, ורק רבו מאלכסנדר הטיל עליו להיות שו״ב, כי לכך נוצר. וכך יצא לו שם כבעל־תפילה מעולה שידע לקשט את התפילה בנגונים יפים שתמיד עוררו את התפעלות הקהל.

ר׳ גציל שוחט נחשב ללמדן מופלג, וראו בו טפוס חסידי יפה, שאיחד בתוכו ובהליכותיו רצינות וקפדנות שביראת־שמים, אף שהיה סגור בתוך עצמו. הוא הצטיין במעלות טובות, כמו רצון חזק ללמוד תורה והפצתה ברבים, ומשום כך היה יושב בלילות ולומד תורה עם בחורים. וכן אהבה לא תשוער לאדם

ובעיקר לעני, לסובל ונדכא. הוא שמחה דמעה מעל פני כל מטופל בדאגות והכניס רנן של שמחה בכל מצב וסביבה של עצבות. הוא הוא שגרס: „שמחת מצוה" ו„מצות שמחה" חדא הן.

פרנסתו משחיטה לא הספיקה לו, והוא עסק גם במכירת שמרים, מלח כשר לפסח וכדומה, ורבים חפצו ביקרו וקנו רק אצלו.

וולברום הצטיינה בשו"בים שלה, שרובם היו בני תורה ובעלי מדות. גם פרשת השו"בים בוולברום דורשת חקירה, ואין ספק כי בכל דור של הישוב היהודי בוולברום היו שו"בים, ויש המעונינים לדעת מי היה השו"ב הראשון בעיר ומנין בא. ברם כל זה שייך לעבר שנמחק בעקב חורבן השואה הנאצית.

ג. חזנים ובעלי־תפילות

החזנות היתה כידוע חלק מהחיים הדתיים בכל התקופות בישראל. בית־הכנסת היה לראש־פינה, למרכז רוחני של כל השדרות והמעמדות בעם. סביב בית־הכנסת תססו כל חיי הקהילה היהודית מבחינה חברתית ודתית. זמרתו הלבבית של החזן הכניסה אף במצבים הקשים ביותר תקוה בלבות המתפללים. נעימתו הלבבית העלתה את המתפללים למצב־רוח של התרוממות הנפש.

הכרוניקה של וולברום היהודית אומרת, שבשנת 1751 (תקי"א) נתקבל מהבישוף הקילצאי רשיון להקים מחדש או לבנות בית־כנסת חדש בוולברום. אם נניח שבשנה האמורה הוקם בית־כנסת חדש בעיר, יוצא שזה כמאתיים ו־11 שנה קיים בעיר בית־כנסת, וקיימא לן שאין בית־כנסת בלי חזן, ומאז הקמתו צצה בעית החזן. החזן ומשורריו היו פקידי הקהילה, ועל הועד הוטל לדאוג לפרנסתם באופן שוה עם כלי־קודש האחרים. ומי שיודע ומכיר את אורח־החיים היהודי המסורתי אינו יכול לתאר לעצמו בית־כנסת בלי חזן. אורח חיינו היהודי היה פעם שופע נגינה. שפע צלילי מוסיקה היה מלווה את היהודי מן הערש עד לבית־העלמין. כל תהליכי חייו היו מושפעים משירי־ישראל עליזים ונוגים, רציניים ומבדחים, דתיים וחילוניים, ומאושרת היתה הקהילה שהיה לה חזן כשרוני, בעלי תפילות מושלמים ובעלי קריאה מוסיקלית. ואין ספק שהקהילה העסיקה בכל הזמנים מאז יסודה חזן שהיה אחד מכלי־הקודש שנכללו במונח „רח"ש" (**ר**בנים **ח**זנים **ש**משים). אילו היה קיים פינקס מסודר של הקהילה בוולברום אפשר היה אולי למצוא בו עקבות החזנים שכיהנו בה בקודש, בכל הדורות או בחלק מהם, ואולי גם ידיעות וחוות־דעת על קולותיהם, אישיותם וכדומה. ומכיון שלא נשאר לנו כל פינקס מהקהילה — ואף שליהודי וולברום יצא שם כחובבי נגינה, לא הראו ענין בחזנים עצמם — לא נשארו לנו כל ידיעות על החזנים הראשונים בוולברום והבאים אחריהם, ויש לנו עליהם פחות ידיעות מאשר על הרבנים.

את רבניה הביאה וולברום היהודית מן החוץ, אולי משום „אין נביא בעירו". ויש מקום לשער שגם את חזניה היתה מביאה מן החוץ, מחוסר חזנים מתאימים בין יהודי העיר. וולברום נשארה עד יומה האחרון נאמנה למסורת ביחס לכלי־קודש. בוולברום כיהנו תמיד חזנים שומרי מסורת, כי היא, ספוגה מסורת ולאומיות

דתית, היתה נאמנה לליטורגיה היהודית במזרח־אירופה. חזנות וחיבה לנגוני־הרגש של גדולי בעלי התפילה היו חלק בלתי נפרד של הוי הקהילה הזאת. היא שמרה על מסורת הנגינה העתיקה של דביקות והתרוממות הנפש. החזן ומשורריו היו פקידי הקהילה. על החזן הוטל להתפלל לפני התיבה בכל שבת וחג, ומלבד בשבתות החשובות (שבת מברכים, ראש־חודש ושבתות הספירה) שאז היה החזן פטור מלעבור לפני העמוד ובמקומו בא סגנו או סתם ממלא־מקום — היה החזן מחויב להתפלל גם כשהעלו לתורה בבית־הכנסת בר־מצוה או חתן. כמובן שהכוונה כאן לבעל־בית עשיר או תושב חשוב בעיר שלבית־הכנסת היתה מזה הכנסה גדולה. החזן היה מקבל משכורת מקופת הקהילה, ומלבד זה נהנה מהכנסות מיוחדות בימי חנוכה, דמי פורים, חתונות, תנאים וכדומה. על כל פנים אפשר לשער שמצבו של החזן בוולברום לא היה שונה ממצבו של החזן בכל עיר ועיירה אחרת. פרנסתו לא היתה מספיקה ועליו היה למצוא לו רווחים גם מן הצד. הקהל היהודי היה להוט תמיד אחרי נגינה ואחרי חזן טוב. יהודי פולין החזיקו במסורתם המקורית בנגינה, בהיותם מרוחקים מתרבות אירופית ולא הושפעו מעמים אחרים ומקניניהם הרוחניים.

אחרי שהישוב היהודי בוולברום גדל ורחב יכלו להשאר נאמנים לכלל המקובל: חזני עירך קודמים. בדורות האחרונים היו החזנים ילידי המקום. וולברום הצטיינה יותר מערים אחרות בזה שחזניה היו תלמידי־חכמים שהיו מבינים את תוכן התפילות וידעו להתאים את הניגון לתוכן המלים וגרמו להתפעלותו של כל הצבור. ביתו של החזן הפך להיכל־זמרה ולמוסיקה דתית בחודש אלול, שהיו ימי התכוננות לחזן ולמקהלתו לתפילות הימים הנוראים, שכפי שהיו אומרים אז בעיירות היהודיות, היו אלה ימים שבהם אף הדגים שבמים מלאים חרדה. רוחות אלול היו מבשרים סתיו קודר וקולות שופר מנסרים באויר. בימים אלה הושרתה על יהודי העיר רצינות כבדה של חשבון הנפש: יהודים! ימי תשובה באו. היכונו ליום הדין!

לילי הסליחות היו לילות שמורים בבתי החזנים. משוררי הקהילה היו באים לשם תיכף אחרי ההבדלה ועוסקים עד חצות בחזרות על חלקי הזמר באמירת הסליחות. אשת החזן היתה מכבדת את המשוררים בתה וחלב — סגולה לצלילות הקול. החזנים בוולברום לא למדו במדרשות לנגינה ולא ידעו את כתב התווים. נגינתם באה מהלב, וזה מה שדרש הקהל. אמנם כשנתפנה מקום החזן מאיזו סיבות שהן היו באים מועמדים לנסיון. ביניהם היו לבושי קצרות בעלי זקן קצרים ומטופחים. באו גם כמועמדים לחזנים יהודים יפים, לבושים באורח חסידי, בעלי זקן ופיאות שהיו שו״בים, מוהלים ומלמדים טובים, אבל מפגרים בחזנות. חסידי העיר היו מתיחסים בשלילה לחזנים המודרניים. לדבריהם נקרא החזן בפי המודרניים בשם „קנטור" משום שבא לקנתר בזמרתו את אבינו שבשמים, בעוד שהחזן צריך להיות ירא שמים שיתפלל בכוונה וישים את הדגש לתפילה ולא לקול...

בוולברום היו זוכרים רק את החזנים האחרונים. הראשון מהם היה ר׳ בריש, שלדברי בני העליה השלישית בוולברום בישראל היה כבר בשנת הסיום של מלחמת העולם הראשונה (1918) כבן שבעים, בלי לזכור באיזו שנה החל בתפקידו כחזן בבית־הכנסת. גם עליו אין פרטים רבים, פרט לזה, שהיה גר בדירה עלובה בבית גוי אחד שברחוב פילץ והיה נמוך קומה עם זקן ארוך. הוא היה יותר בעל־תפילה מחזן, חובב נגינה ובעל קול נעים ומומחה למיזוג תפילות ונגינות שמשכו את הקהל

עד שכולם היו מוקסמים ונהנו במידה רבה מהדתיות שבמוסיקה ומהמוסיקה שבדת. היה זה טיפוס מקובל של חזן שהיה הדוק באורח החיים המסורתית היהודי בכל הליכותיו, ירא שמים ושומר תורה ומצוות — ועל הכל היה מקובל על בני העיר בגלל תכונה נוספת. הוא היה יליד וולברום, ודבר זה דיבר הרבה ללבם של בני עירו. ואכן הוא השתדל למלא את תפקידו באמונה ובכשרון. תפילתו וזמרתו לא היו שונות מזמנים קדומים שכללו את החמימות והדביקות יחד עם ה„אנקה" היהודית. אז היה עוד כל יהודי דוגל במסורתו ויודע את זמרתו מבית אבא, את זמרת טעמי המקרא לסוגיה השונים ואת נעימות החזנות שנמסרו „מסיני", אלא שלא כל אחד נועד להיות חזן, ולא כל אחד ידע לשיר בקול נאה שבא כמתנה מן השמים. ומכאן המונח „שליח ציבור", שליחם לפני קונם. ר' בריש לא למד בבית־ספר לחזנות. כיליד וולברום בודאי שהיה מתקשה להגיע למטרה זו בהשתלמות מוסיקלית, כי העיר היתה רחוקה ממרכזי המוסיקה היהודית והכללית, ועליו היה להשתלם בכוחות עצמו באמצעים אוטודידקטיים, עבר על ספרים מעטים שטפלו בנושא המוסיקה בעברית ואידית והתאמץ מבחינה תיאורטית לספוג ככל האפשר ידיעות והוראות שאין בהן כדי להזיק... ר' בריש נסתלק לעולמו אחרי המלחמה הראשונה, שעל אף זקנתו לא הלך שחוח, ועד יומו האחרון הלך בקומה זקופה, כרוב יהודי וולברום, כי אכן הוא היה גאה על חזנותו.

את מקומו מילא ר' יעקב חזן, בן הרב משה ויגברג, שידע פרק בחזנות ובזמרה, כי היה בעל קול נאה. אחר כך בא ר' יוסל, בכינויו בעיר „דער געלער יוסל", שהיה מחסידי גור, מילידי וולברום. בקלויז גור יצא לו שם כמנעים זמירות וכיודע לפרש את המלים בצלילים. עם יסוד בית־התפילה של המזרחי בעיר ידעו מיסדיו למשוך אליהם את ר' יוסל, שנענה להזמנתם והיה עובר שם לפני התיבה בתפילת מוספים. הוא ידע להתפלל בצורה נאה, ואף הקים לו מקהלה, ובה שרו: יהודה פרנקל ואחיו מנשה, גרשון הוכרמן, איטשה אלטר. היה בעל קול מופלא, מלא חן, ואף הקצין האוסטרי שישב בתקופת הכיבוש בוולברום בא לשמעו כשהוא היה מתפלל. מבית־התפילה של המזרחי הוא נתקבל לחזן בבית־הכנסת במקומו של ר' יעקב. הוא ידע את נוסח המנגינות ולחן התפילות, וכתלמיד חכם ידע להתאים הנגון לתוכן וגרם להתפעלותו של כל הצבור. במקהלתו שרו משוררים שהצטיינו בקולותיהם ובריגתם המתוקה והמונים היו נוהרים לבית־הכנסת ליהנות מהתפילה והרינה. ר' יוסף השתדל להחליף מפעם לפעם את נגוניו במנגינות חדשות, שהושרו בפי המקהלה, וממנה עברו לשירת הזמירות בבתים, בסדנאות ובבתי מלאכה. כל העיר היתה מלאה מנגינותיו של ר' יוסל.

ר' יוסל מאיר גוטליב (בן ר' יעקב, גיסו של ר' מוטל מנטליק) היה החזן האחרון בבית־הכנסת. הוא ניסה לפני זה את כוחו בכל מיני עסקים. הוא היה בתחילה בעל טחנת קמח והעסק הכניס יפה. להוותו פרצה פעם שריפה והטחנה עלתה בלהב השמימה. הוא ניסה את כוחו אחר כך בעסק משקאות ויי"ש, ולא הצליח. מנעוריו יצא לו שם בקולו הנאה ויודע־נגן. כחובב־נגינה היה מגלה תמיד ענין בעסקי נגינה והיה שמח לשמוע מפי דודו רבי אברהם מרדכי ברוקנר על נכדו שיודע לכתוב נגונים בתווים במהירות ולקרוא מהדף. והנה נתפנתה משרת החזן בבית־הכנסת. קרוביו וידידיו הציעו לו לקבל משרה זו; והוא נענה להם. אך הרב

משה וינברג התנגד לו בטענה שאיננו די דתי, כראוי לחזן העיר. עסקני העיר טרחו לטובת ר' יוסל־מאיר, אך הרב המשיך לעמוד בהתנגדותו במשך כמה חדשים. לבסוף הסכים הרב אחרי מאמצים ולחץ מצד פרנסי העיר, ור' יוסל־מאיר נתמנה לחזן בבית־הכנסת.

ר' יוסל־מאיר נחשב מעין אנציקלופדיה חיה של נגונים. הוא ידע מאות נגונים בעל פה, ובהם מבתי צדיקים שונים. ובזמרת החסידים תפש מקום בראש. בבית־הכנסת הוא הקים לו מקהלה, והמשוררים של השטיבל הרדומסקאי עברו אליו כעוזרים בזמרת הקודש. ובהם נמנו גם קרוביו אברהם־ישכר גוטליב (מת לפני שנה בקרית־שלום ליד תל־אביב) ואחיו ישראל. באי בית־הכנסת הפיקו מהחזן רצון, כי הוא ידע את הנוסח המסורתי וידע לחמם את הלב בזמרה. עם כיבוש העיר בידי הפראים הנאציים הוא נפל שדוד ביחד עם בני עדתו.

יחזקאל גאָטליב

ר' יוסיל מאיר גאטליב דער חזן

אין יענע גוטע צייטן ווען מיין פאָטער איז נאָך געווען דער אייגנטימער פון א גרויסער מיל, בין איך נאָך געווען א קליין קינד און איך געדענק שוין ניט פיל פון די גוטע טעג. דאן איז די מיל פארברענט געוואָרן און מיין פאָטער איז געוואָרן דער חזן פון דער שול אין וואלבראָם.

אזוי ווי ער איז אליין געווען א באגאבטער זינגער און א גוטער בעל־תפילה — האָט ער אויך באלד שנעל אנטוויקלט איין מקהלה, אזוי ווייט אז פון

ר' יוסל מאיר גוטליב החזן

אַלע בתי־מדרשים און שטיבלעך פלעגט מען קומען הערן מיין פאָטער דאַווענען מיט זיין מקהלה. אפילו קריסטן פלעגן קומען און שטיין אונטער די פענסטער און זיך צוהערן צו די שיינע יידישע ניגונים.

פון דער גאַנצער פאַמיליע בין איך ליידער אליין געבליבן. מיין פאָטער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1941 און מיין מאַמע און שוועסטער האָבן געטיילט דעם גורל פון אַלע וואָלבראָמער פרויען. מיינע צוויי ברידער דוד און ישעיהו זענען פאַרניכטעט געוואָרן אין אָשוויץ, און מיין ברודער יעקב איז געשטאָרבן אין בראַזיל אין 1955. מיין ברודער משה וועלכער איז געווען אין רוסלאַנד און געקעמפט אין די רייען פון דער רויטער אַרמע איז געפאַלן ביים באַפרייען בערלין. א וואָלבראָמער (יהודה ביבער) האָט מיר דערציילט אַז ער האָט זיך באַגעגנט איינמאָל מיט מיין ברודער משה, און עס איז דאַן געווען אַ קאַלטער ווינטער. ווען משה האָט געזען אַז ער, ביבער, פרירט פון קעלט, האָט ער אים אַוועקגעגעבן זיין אייגן מיליטערישן פעלץ.

דער טראַגישער סוף פון מיין משפחה האָט איבערגעלאָזט אַן אייביקע אָפענע וווּנד אין מיין האַרץ, און אייביק וועל איך זיי אַלע געדענקען.

י. בן פורת (פולטאַראַק)

דער בית־המדרש אַלס שאַפונגס־הויז

כ׳וויל פּרובירן אויסשעפּן פון מיין זכרון די טעג פון דער עפּאָכע, דער אָנהויב פון רייף געוואָרענעם פּעריאָד און די גלויבנס נאַיוויטעט.

ווען כ׳בין געוואָרן אַ בר־מצוה, האָב איך געלערנט ביי ר׳ אַנשל געליבטער. ער איז געווען אַ הויך־געוואַקסיגער, אַ דאַרער מיט אַ קליין בערדעלע. אַ גרויסער תלמיד־חכם און איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו זיינע תלמידים.

י. בן־פורת

ביי אים האָב איך געלערנט אויך תנ״ך איינמאָל אין וואָך. אין אַלגעמיין איז מען נישט געוווינט געווען צו לערנען תנ״ך אין די אַנדערע „חדרים״.

ר׳ אַנשל האָט געוווינט צוזאַמען מיט זיין שווער ר׳ שיימע שוחט, איינער פון די וויכטיקע אָנגעזעענע אַלטע שוחטים אין שטאָט.

ר׳ אַנשל איז געווען אין זיין יוגנט־צייט פון די משכילים־קינדער, וועלכע האָבן צופיל אַריינגעקוקט און געטראָפן געוואָרן. זיי זענען כמעט אַלע צוריק־

געקומען צום יידישן קוואל פון תורה, האָבן חתונה געהאַט, און גענומען זיך איינער צום האנדל און דער צווייטער צו מלמדות. נאָכדעם ווי כ׳האָב געלערנט ביי אים צוויי „זמנים״, בין איך איבערגעגאנגען אין א העכערע „כיתה״ צום לערנען אין בית־המדרש לויט מיין פאָטערס ווילן.

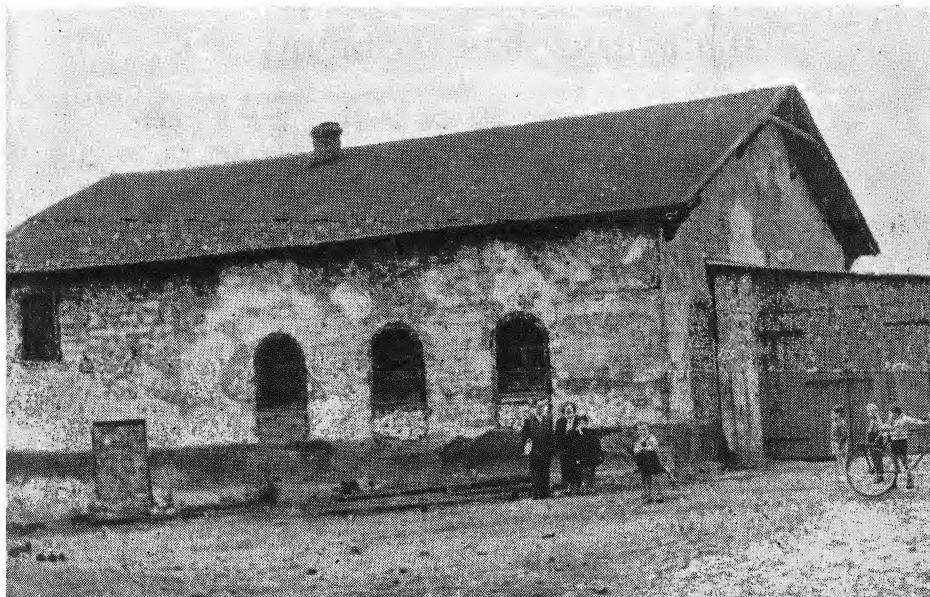
ס׳ליגט מיר נאָך אין מיין זכרון יענעם הארבסטיקן זונטיק נאָך סוכות ווען כ׳בין אריינגעטרעטן אויפן שוועל פונם בית־המדרש אלס א צוקונפטיקער ישיבה־בחור.

א גרויסע שרעק איז מיך באפאלן, פארוואונדערט און דערשראָקן בין איך געשטאַנען און זיך ארום געקוקט ארום מיר. וואָס פאר א הייליקע שענקייט האָט געהערשט אין בית־המדרש.

כ׳האָב זיך קוים דורכגעשלעפט צום טיש פון דער לינקער זייט ביים צווייטן ארויסגאנג, אז מ׳זאָל מיך נישט באמערקן.

די שענק און די פאָליצעס זענען פול געווען מיט ספרים, כ׳בין שטיל צוגעגאנגען, ארויס גענומען א גמרא און זיך געזעצט ביים ברעג פונם טיש.

דער בית־המדרש, פול מיט בחורים לערנערס, האָט גערעשט און געברומט אזוי ווי אין א בינשטאָק. כ׳האָב געהערט ווי פונם לאנגן טיש שלאָגן זיך אדורך דורכן חלל שטימען זינגענדיקע, זיסע און באהארצטע. לאנגזאם אנטפלעקט זיך פאר מיינע אויגן א גאנצע גאלעריע פון זיידענע יונגערמאנטשיקלעך, נישט

בית המדרש הקטן

פארגעסענע טיפן פון דער ווייטער פארגאנגנהייט וועלכע באגלייטן מיך שטענדיק.

איך געדענק נאָך זייערע באוועגונגען, זייער ארט רעדן און זשעסטיקולירן. אָט איז אברהמצ׳ע שטארק, וואָס אויף זיינע ליפן באוועגט זיך שטענדיק א וווּנ־דערליכער שמייכל. ער לערנט מיט ברען און איז שטענדיק גרייט צוצונעמען א פרישן בחור און אים אלעס דערקלערן אין לערנען ווען מ׳קומט אים פרעגן א שווערן פשט און דרוש.

און אָט איז עובדיה גאָטליב, אן ערנסטער און שווייגער, דער וואָס משפּ׳ט יעדן ענין צום הארבן. ער האָט אין זיך די אויטאָריטעט און פעיקייט ארויפצו־ווארפן זיין דיסציפּלין אויף זיינע צוהערער. די צוויי זענען געווען די לייבן

נחמיה פישל בן יחיאל
מותיקי בהורי בית המדרש

פון דער גרופּע. שפּעטער זענען זיי אויך געווען די ארכיטעקטן פוּן דער ציוניס־טישער אויפלעבונגס־באוועגונג.

און צווישן די טישן, איז זיך ארום געגאנגען ר׳ מרדכי וואָלף, א וווּנדער־באר הערלעך געשטאלט, שטארק און פעלזנפעסט. זיינע אויגן שפּריצן מיט פונקען פייער פון רעליגיעזן פאנאטיזם. זיינע ברילן ליגן שטענדיק אויף זיין הויכן שטערן. ער ברומט שטענדיק אונטער זיך. און איך האָב געטראכט אז ער זעט נישט וואָס ס׳קומט פאָר ארום אים. נאָר ס׳איז געווען א טעות, ווייל מיט זיינע דורכדרינגנדע אויגן האָט ער ארומגענומען אלע פאסירונגען וואָס ס׳האָט זיך ביי די בחורים געמאכט.

זיין געוווינהייט איז געווען צוצוקומען פּלוצלינג צו איינעם פון די בחורים, צוריק בלעטערן עטליכע בלעטער פון דער גמרא און א זאָג טאָן: אַ נוּ, לאָמיר הערן, וואָס דו האָסט געלערנט. דער בחור פלעגט זיך דערשרעקן און א שטאמל־דיקער פלעגט ער פּרובירן דערקלערן...

נאָר ר׳ מרדכי וואָלף פלעגט אים איבעררייסן און ארייננזאָגן: זאָלסט נישט שנעל ארייננזופן א סך בלעטער, חזר נאָכאמאָל איבער און באמי זיך צו לערנען לאנגזאם.

און אזוי האָט זיך ר׳ מרדכי וואָלף דערוואָרבן זיין מאכט אין בית־המדרש, דאָרט ווו ער האָט פארבראכט אלע זיינע יאָרן, און ער האָט זיך מפרנס געווען פון געבן א „שעור" א פּאָר געציילטע תלמידים.

דער בית־המדרש איז געווען אָפן פון זון־אויפגאנג ביז שפּעט אין דער נאכט. א בחור וועלכער האָט פארשפּעטיקט, ווייל ער איז שפּעט אויפגעשטאנען פונם שלאָף איז געבליבן אָן א פּלאץ ביים טיש און אויך אָן א גמרא.

די שטעטלדיקע יידן, אין גרעסטן טייל בעלי־מלאכות אָדער יארידן־פאָרער, וועלכע זענען פרי אויפגעשטאנען צום דאווגען, האָבן געקוקט אויף די בחורים מיט שטאָלץ און דרך־ארץ, אזוי ווי מיר וואָלטן זייערע קינדער געווען.

דער בית־המדרש אלס א תורה און חכמה צענטער האָט געהילכט אין אלע שטעטלעך ארום, ווייל אויך פון ווייטע מקומות זענען אָנגעקומען בחורים צו לערנען תורה. מ'האָט זיי געשאפן א נאכטלעגער און צום עסן האָבן זיי געקריגן „טעג" ביי די בעלי־הבתים פון שטעטל.

צום ערשטן לערן־יאָר האָב איך באקומען א שעור פון „הכל שוחטים" (פון דער גמרא חולין) ביי רב געצל שוחט פון פינף אזייגער פרי ביי א ברע־נענדיק ליכטל.

נישט איינמאָל פלעגט מיין פאָטער ז״ל קומען אין בית־המדרש אריין נאָכן מנחה־מעריב דאווגען אינם אלעקסאנדרער שטיבל, און שעפּן נחת פון מיר, פון מיין לומדות.

אָבער וויפיל האָט ער שפּעטער זיך געערגערט ווען ער האָט מיך נישט געטראָפן אויף מיין באשטימטן פּלאץ דאָרט, ווייל דאמאָלס האָבן מיר אָנגעפאנגען צו גיין אין די אָוונטן אין דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע.

די זכרונות פון יענער תקופה, פון דער פריסטער יוגנט אינם בית־המדרש באגלייטן מיך שטענדיק ביז צום היינטיקן טאָג.

און באשטימט וועט עס דינען ביי אלע פון יענער עפּאָכע אלס א קוואל פון גייסטיקער דערהויבונג ביז צום לעצטן אָטעם פון זייער לעבן.

יחיאל מאיר אנגלשטין

מאורעות ואירועים

א. הקנטוניסטים

יחיאל מאיר אנגלשטין
מפעילי המזרחי

הם היו שניים בעירנו. הכרתי אחד מהם, הוא היה דודי, אחי סבי משה ברמהרציג ז״ל, וקראו לו „ראובן טשופר״ זי״ע על שם הכפר טשופּ שהיה גר בו. ארשום כאן חלק מסיפוריו בשירות הצבא אצל הצאר ניקולאי הראשון.

הוא סיפר: בהיותו בן 12 שנה חטפוהו יחד עם ילדים אחרים בגילו לשירות הצבא לעשרים וחמש שנה, העבירו אותם ברכבת ימים ולילות למרחקי רוסיה, למקום שומם ופראי. שם פיתו אותם מדי יום ביומו לשמד, אך לשוא. לא רצו לשמוע מזה. אז עברו לעינויי גוף, כדי להעבירם על דעתם. בתחילה צמצמו להם אוכל ומשקה. אבל הוא היה תקיף בדעתו. אז גזרו עליו צום וצמאון במשך יום, יומיים ויותר, והוא לא נכנע להם, ומדי פעם בפעם שאלוהו, אם הוא כבר מסכים להמיר דת משה וישראל, והוא ענה להם — לא! אז נתמלאו כעס ועברו לענותו ביסורי גוף אכזריים. הפשיטו בגדיו וציוו עליו להשתטח על האדמה ואחד מהם לקה אותו ברצועתו בכל כחו חמש מלקות. לשאלה, אם הוא כבר מסכים להמיר דתו, השיב לא! בשמעם זאת הוסיפו בכל פעם ופעם עוד חמש מלקות, וכן הלאה. ולא נחה דעתם עד אשר הדם התחיל לבצבץ ממנו, אך הקדוש הזה לא נפל ברוחו ולא נכנע להם להמיר דתו. אולם דעתם לא נחה עליהם ובאכזריות רבה עברו ליסורים יותר גדולים ובלתי אנושיים. לקחוהו והעמידוהו יחף על גחלי אש, ושנים מהם החזיקוהו על הגחלות הבוערות ושוב חידשו את דרישתם, והקדוש הזה ענה בעוז רוחו, שלא ימיר את דתו. וכך הוא נשאר יהודי נאמן לדתו.

אגב, זכר אזכר את אחיו, והוא סבא ז״ל ר׳ משה ברמהרציג זי״ע. יהודי פשוט היה, לא למדן ולא איש רוח. זכורני, בהיותי ילד קטן ונמצא בביתו של סבא, ביקר אצלו הרב ר׳ פינצי רוטנברג זצ״ל, רבה של פילץ, הסמוכה לעירנו וולברום. ביקורו היה הפעם כשליח מצוה של „הכנסת כלה״. זוכר אני את הרב, הדרת פניו כולו אומר כבוד, מיסב לשולחן עם סבא נ״ע ומרצה לפניו את פרטי שליחותו: ילדה יתומה, שהגיעה לפרקה ואין פרוטה לפורטה. נדוניה, הוצאות חתונה וסובלנות. בשמעו את דבר הרב, הנאמרים ברגש עמוק, קם הסבא ממקומו, ניגש לקופת הברזל, העומדת בפינת החדר, הוציא צרור מפתחותיו ופתח את דלת הקופה לרווחה. קרא לרב ואמר: יקח נא הרב כמה שהוא צריך. הרב נדהם כמוני הילד ועברו רגעים מספר עד שהשמיע את קולו. „ר׳ משה יתן לי כך וכך

רובל וה׳ יגמול לו כפעליו״. הרב נפרד מהסבא שבע רצון מאד. הסבא מטבעו לא הי׳ פזרן, להיפך, אולם בכל פעם, כשנתבע לדבר שבקדושה, פתח ידיו לרווחה והבליט נדיבות לב למופת. כך היה אחרי שנשרף בית הכנסת, וניגשו להקים את הבנין החדש, ועוד מקרים כאלה.

והנני חוזר לאהיו הקנטוניסט. סיפוריו ששמעתי לפני ששים שנה ושתמיד הייתי מפציר בו לשוב ולספר אותם, נחרתו עמוק בזכרוני, עינוייו הנוראים ועז רוחו להחזיק מעמד ולהשאר יהודי נאמן לדת משה וישראל, השפיעו עלי, ודמותו היפה והאיתנה נהרתה בלבי. עד היום תמיד עולות שאלות בלבי ולא נותנות לי מנוחה. איך ילד כזה, שנחטף בגיל 12 מבית יהודי לבין הגויים ונתייסר בעינויים נוראים, בלתי אנושיים, החזיק מעמד בעקשנות מופתית לקדש השם ברבים ולקיים בגופו „יהרג ואל יעבור״?

פתרון השאלה: יש למצוא רק בסביבה היהודית של אז, „הסביבה״, שכל פינה ופינה מלאה היתה אמונת ויראת ה׳, אהבת תורתנו הקדושה, טהרת החיים המשפחתיים וקדושת שבת וחגים, שבה נולד ונחנך — היא שימשה נר לרגליו ונתנה לו אומץ לגבורות כאלו. נזכיר נא החיים היום־יומיים של משפחותינו באין הבדל: עניים כעשירים, בעלי בתים כתלמידי חכמים, שהיו ספוגים מן המסד עד הטפחות ברגשות הנזכרות לעיל, אז ייפתר לנו הכל. ובכן נצייר לעצמנו את תושבי עירנו, שחיו בפרנסה דחוקה. בכל זאת כל אבא ואמא באין הבדל — תלמידי חכמים, בעלי בתים, עניים, עשירים — הסתגלו לרעיון התמידי לחסוך הכל לתשלום שכר לימוד תורתנו הקדושה לבניהם ולנדוניה לבנותיהם, כי מאוויהם היחידים היו לגדל ולחנך את בניהם בדרך התורה, והבנות להשיא לבני תורה, והרגישו עצמם הכי מאושרים בעולם, אם הדבר הזה עלה בידם.

אגב אורחא, נזכור נא את רבני עירנו, הגאונים החשובים זצ״ל, ובינם האחרון הרב ר׳ שלמה אליעזר זילברברג הי״ד זי״ע, הנפלא בעדינות, בענותנות ובפזורנות שלו לצדקה; הדיין ר׳ הירש ליבר זצ״ל ודייני משפחת גיטלר, האב ר׳ דוב בעריש, ר׳ יענקל ובנו; המלמדים: אברהם יוסלס, מרדכי וולף ועוד אחרים כמוהם. ראשי העדה: ראובן דוד, אברהם הברפלד; גיסו ישעיהו סופר סת״ם; השוחט פייבל ואחרים כמוהם; החסידים: הרצקה טוביה מייטלס, אלחנן גוטליב, יהושע ורדיגר, יוסף אלימלך גליבטר, יעקב אליהו רוזנבלט שהיה למופת בהכנסת אורחים, זינדל ריכט ואחרים; בעלי הבתים: יודל זילברברג, מיכל לובלינג, משה נרציז, שמואל הוכרמן ואחרים; העשירים ר׳ אברהם מרדכי ארליך, ומשה ברמהרציג. הם וכל יהודי וולברום הקדישו הכל למטרות הנזכרות לעיל ובהם כאלו שלא נחו וחיפשו חתנים בני תורה גם מעבר לגבול רוסיה, דבר שהי׳ כרוך אז בימי הצארים בקשיים גדולים. ככה בערה בלבם אש אהבת התורה.

אנסה עכשיו לתאר את קדושת השבת והחגים בין תושבי עירנו: במשך כל ימי השבוע השתדל כל אחד מי פחות ומי יותר לקמץ מאכילה, מהלבשה ומהדירה, כדי לחסוך ולאסוף לכבוד שבת. בכל ערב שבת וחג רוכלי־כפר, סוחרים, בעלי־מלאכה, צעירים וזקנים, התאספו למקוה להתרחץ, להחליף הלבנים, ובביתם הנשים ניקו החדרים ושטפו הרצפות, או פזרו חול צהוב על הרצפות, הכינו

מטעמי־שבת, רחצו את עצמן ובנותיהן והציעו המיטות. לפנות ערב — אנשים, נשים וילדים החליפו בגדיהם, ניקו נעליהם, הכל לשם הרעיון לכבוד שבת ורגל. עם הדלקת הנרות בכל בית ובית התפשטה קדושת השבת והשתררה מנוחה שלימה ברחובות ובפנים הבתים בכל פינה ופינה. נשכחו כל הדאגות של ימי החול והשבת היתה קודש ללימוד תורה, לבחינות בניהם בלימודיהם של כל השבוע. בעלי הבתים נתפנו לאמירת תהילים, פרק או „ברכי נפשי" והנשים ל„צאנה וראנה", עד שאת המנוחה והעונג של קדושת השבת אפשר היה למשש בידים ממש. מה נהדרים היו השבתות והחגים, למרות שהמצב החומרי היה נורא והשכת הגולה העיקה וחנקה אותם, בכל זאת הרוח היהודית בשבת ובחג נפחה בהם רוח חיים והרגישו עצמם חפשיים לגמרי להתנהג כרצונם לפי חוקי הת רד הקדושה ולקיים בעונג רב את הצו „ביום השביעי תשבות".

ראויות לציון ולזכרון גם החברות השונות בעיירה הזאת: „עזרה הדדית", „גמילת חסד", „ביקור חולים", חברה קדישא". הראשונים שהרחיבו פעילותם היו הציונים והצעירים בשנים אחרי המלחמה העולמית הראשונה. ארגונים אלו היו בראשיתם צנועים אבל נאמנים למטרתם.

החיים הנהדרים הללו נפחו בנו האומץ ונתנו לנו הכוח והגבורה בעזרת השם, להחזיק מעמד בגולה החשוכה והנוראה, ולא להמיר הדת ולא להתבולל, אלא לצפות בתקוה הזקה תמיד לגאולה, וטוב שזכינו לראות בהתחלת התגשמותה במדינתנו המחודשת. כאן צריכים אנו להמשיך בעקבותיהם, כדי להיות לעם מופתי לכל העולם באמונה וביראת ה', אהבת תורתנו, ארצנו ועמנו, בשמירת שבת והגים, עם שלום, אחוה ורעות לנו ולכל העולם!

ב. „ארבעת החברים" הוולברומאים

המנוח ר' משה נרציס, אחד מבעלי הבתים החשובים, לא תלמיד חכב ולא חסיד, ממתפללי בית המדרש הקטן, השיא את בנותיו לבני תורה, ואחד מחתניו היה ר' יהושע (מנחם) מנדל פרנקל, תלמיד חכם, מאנשי חסידי גור, וגם מחותמי העתון „הצפירה", שבעת ההיא היה זה דבר יוצא מהגדר הרגיל. שמות ילדיו: מרדכי הלל, נתן, יהודה, מנשה, פיגל (צפורה) ועדינה (אידל). מובן שכולם למדו בחדרים, אבל אביהם לימד אותם בביתו נביאים, דבר חדש לגמרי בזמן ההוא, מפני שאף אחד מילדי העיירה שלנו לא למד נביאים וכתובים, אלא תורה בלבד, דהיינו: פרשת השבוע.

נתן, שהיה בגילי, מן חדר הדרדקי ועד החדרים הגבוהים, למד אתי ביחד עד שעברנו ללמוד בבית המדרש. וכה נתקשרה בינינו הרעות בלב ונפש. בשעות החופשיות מלימוד בחדר, רגיל היה לספר לי מדי יום ביומו מה שלמד בנביאים אצל אביו, ואחרי כן כשהיינו יותר מבוגרים התחיל לספר את הידיעות מ„הצפירה" ולאט לאט עברנו לקרוא את העתון. באופן זה התחיל הרעיון הציוני לחדור ללבנו. בזמן ההוא הצטרפו אלינו שני חברים קצת יותר צעירים מאתנו: לייבל פוטש ואלתר ארליך. התקשרנו בקשר רעים חזק. בשעות שמחוץ ללימוד

יצאנו קצת לטייל ביער לא רחוק מפסי הרכבת, ונתן עורר בנו החשק ללימוד שפתנו יחד עם החלום לארץ ישראל, ולבסוף לרעיון הציוני. ככה אנו „ארבעת החברים" לא התחשבנו עם ההתנגדות הגדולה לציונות מצד כל היהודים תושבי עירנו ולא עם האיסור מצד ממשלת הצאר הרוסי, שעבודה ציונית קשורה עם מאסר או גלות לסיביר. בכל זאת פעלנו תחת מסווה של „הועד האודיסאי להתישבות חקלאית בסוריה וארץ ישראל", בנשיאותו של המנוח אוסישקין ע"ה. כמו כן עבדנו לטובת הקרן הקימת וכדומה. יותר מאוחר נצטרפה אלינו לרעיון הציוני האחות הצעירה של אלתר ארליך, ברכה, שנעשתה לציונית נלהבת וידעה על בוריה את שפתנו.

בעת ההיא היינו היחידים, שמסרו נפשם לרעיון הציוני לא רק בעיירה וולברום אלא בין כל העיירות של פלך קילץ.

חברנו נתן פרנקל (ששמו עכשיו „חפשי") היה בטבעו חלש, צנום, פניו ירוקים, קל מאד להצטננות, לעתים תכופות אחז אותו שעול. בכל זאת אהבת ארץ ישראל, שבערה בלבו, גברה עליו ויצא בחשאי לעלות ארצה, אבל ההורים החזירו אותו מהדרך. אחרי כן, כמדומה לי, כבן 15—16 עבר לעבוד לוורשה בתור פקיד בבית מסחר חשוב מאד. למרות שמצבו החומרי היה מצויין, בכל זאת אהבת ארץ ישראל יקדה בלבו כאש ועלה על הארץ בין העולים בעליה השניה. מובן שסבל הרבה כמו כל העולים בעת ההיא. היה בין בוני נהלל, ועד עכשיו הוא בין עובדי אדמתנו.

נתן חפשי

מוולברום עד ארץ ישראל

א.

אותו יום בו סיפר אבי לאמי בשעת ארוחת הצהרים על אנשים חשובים מבני עמנו, שהתאספו והחליטו לעבור בכל התפוצות, לאסוף הרבה כסף ולקנות את ארץ ישראל בשביל עם ישראל — אותו יום היה במידה רבה המכריע בדרכי לציונות ולארץ ישראל. נער כבן תשע הייתי אז, ואבי וודאי לא חשב על האפשרות שהנער יקשיב בכל לבו ונפשו לשיחת־אגב זו ויסיק ממנה מסקנות כה נועזות וכה מכריעות לחייו בימים הבאים. היה הדבר לאחר הקונגרס הציוני הראשון בבזל, 1897. לוולברום לא הגיע שמע הקונגרס הזה אלא לאבי בלבד, שכן היה הוא החותם היחידי בעיירה על העתון העברי „האפיקורסי", „הצפירה". אבי נמנה על חסידי גור, הלוהטים באש קנאת הדת ושקועים בכל כוחם ונפשם ובכל שעה פנויה שלהם בלימוד התורה שבעל־פה ובספרי יראים, ובאוירה זו גדלתי ונתחנכתי. לפלא בעיני עד היום הזה כיצד סלחו חסידים אלה לאבי את עוון קריאתו בעתונם של „האפיקורסים ימח־שמם".

ר׳ יהושע־מנדל פרנקל ואשתו רבקה־תמרה
הורי נתן חפשי

הקשר בין ילדי ישראל ב„חדר" שבעיירה ובין ארץ ישראל היה אמיץ מאד — הלא הכל בחיינו היה מכוון כלפי ביאת המשיח, שיובילנו עם כל ישראל לארץ ישראל ויעבירנו בשלום את הים על גשר של נייר, ושונאי ישראל, שינסו אותה שעה לעבור אף הם את הים על גשר ברזל שיתמוטט — ישקעו במים (בחשאי התכווץ לבי לאסון ה„גויים", אעפ"י שכלפי חוץ צהלתי יחד עם חברי למפלתם של שונאי ישראל). יום יום התפללתי בכוונה עצומה „ותחזינה עינינו בשובך לציון" ושאר תפילות מעין זו. כל חיי העיירה נדמו לי כפרוזדור ליום הגאולה הקרוב, לעליה לארץ ישראל יחד עם בית הכנסת, עם כל בתי היהודים. בכל לבי החמרתי בתפילה ובקיום כל המצוות, שלא אהיה חלילה בין העבריינים מעכבי הקץ. כל החגים היו שזורים בענין יציאת מצרים והעליה לארץ ישראל, ומדי הגיענו בתפילת ראש השנה ל„ומפני חטאינו גלינו מארצנו", ולפסוקים הנפלאים שם: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים מארץ אשור והנידחים מארץ מצרים והשתחוו לד׳ בהר הקודש בירושלים", — פסוקים אלה שאבא חזר עליהם תכופות בקולו הנעים ליד שולחן־החג, הייתי מתרגש מאד לתוכן המלים והנעימה גם יחד, אותה נעימה השמורה אתי עד היום הזה. ושוב קיבלתי עלי לצרף את יכלתי הפעוטה ומאמצי הדלים לתיקון המעוות של „ומפני חטאינו גלינו מארצנו" ולקרב כך את הגאולה. וכן רב ועצום היה הרושם של לימוד הפסוק „ואני בבואי מפדן ארם", עם כל פירושיו הארוכים והמצודדים נפשם הרכה של בני שש־שבע כמוני, אשר האריך בהם ה„רבי" שלנו בחדר הדרדקי, ר׳ חיימלה, שהיה מסיים את הסיפור בסיום המקסים, המנחם את רחל אמנו: „מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך ושבו בנים לגבולם".

אך לעולם לא אשכח אותו ליל תשעה־באב, הראשון החי בזכרוני, ואני עודני ילד קטן. בבית התפילה של חסידי גור נתקיימו התפילות וקריאת „איכה" בניגון המשרה עצב נוקב בלב השומע, והלכנו הביתה, אני ואחי עם אבא שלנו. בהיכנסנו לבית נדהמתי ונזדעזעתי למראה עיני: הפיכה גמורה בביתנו, שהצטיין תמיד בסדריו המדוקדקים — השולחן והכסאות רגליהם למעלה, ברובו של החדר המרווח שורר חושך למחצה, ושם בפינה, לאור עששית קטנה וכהה, יושבת אמי על הארץ, עם כמה משכנותינו, בידיהן ספרים פתוחים והן ממררות בבכי חשאי ועצור, כשדמעותיהן זולגות על פניהן ללא הפוגות. נבהלתי מאד ושאלתי את אבא רועד כולי: „מה קרה? מדוע כה אמא ממררת בבכי?" בלחישה הסביר לי אבא בקצרה, כי כך מקוננת היא על חורבן ירושלים. פתאום ניצבו לפני עיני דברי הקינה שלמדנו ב„חדר" בערב ט' באב ושקראו אותה הערב בבית התפילה לפני הקהל: „בכה תבכה בלילה ודמעתה על לחייה", „הורידי כנחל דמעה יומם ולילה", „פלגי מים תרד עיני על שבר בת־עמי". משמעות חדשה, איומה וממשית, קיבלו פתאום כל אותם הדברים שהיו לי עד כה מעורפלים ורחוקים. כאילו אך תמול־שלשום היה דבר החורבן הנורא, ופגיעתו האיומה היתה לא באבותינו הרחוקים אלא בנו ממש, בכולנו כאן, הגדולים והקטנים, ומובנת, כה מובנת ומוחשת, נעשתה לי בכייתן המרה של אמי ושכנותיה, ואך בקושי עצרתי את זעקת השבר שעמדה להתפרץ מקרבי, וכשעיני זולגות דמעות מיהרתי להתנפל על משכבי שבחדר השינה. אכן, זה היה לי יום זכרון שלא אדע כמוהו.

כהנה וכהנה היו חיי ילדותי מוקפים געגועים מעורפלים לארץ ישראל, ואולם סיפורו של אבא על ההחלטה לאסוף כסף ולקנות את ארץ ישראל בימינו אנו — סיפור זה קרע את הערפל והפך את הגעגועים לארץ ישראל לענין מוחש וקרוב, הגאולה במהרה בימינו ממש! לבי הילדותי התלקח באש אמונה ותקווה. לא שאלתי את אבא לפרטי סיפורו, אך שמרתי את הדבר בלבי והרביתי לחפש ולעיין ב„הצפירה", ואמנם מצאתי שם חומר רב על הרצל ופעולתו, התנועה הציונית בעולם וביחוד ברוסיה ובערים הגדולות בפולין. אותו זמן חליתי ואבא נתן לי למקרא בימי חליי את „שירי תפארת" לויזל, „מגדל עוז" ו„לישרים תהילה" לרמח"ל, ו„דברי ימי עולם" לקלמן שולמן, ועוד. עולם חדש, גדול ורחב, נפתח לפני ולבי כמעט שלא יכול להכיל את השפע הרב והמשכר הזה. ואזכור היטב: בין כל החומר הרב הזה נמשכתי ביותר אחר הפרקים ב„דברי ימי עולם" המספרים על ישראל בארצו ועל מלחמת היהודים עם הרומאים. ואבי הוסיף ואמר: „תקרא ותראה, כי לא באפס־יד וללא התנגדות נפלה ירושלים לפני האויב!" צדקה אמי הטובה בהאשימה את אבי בשנים שלאחר־כך, כשהתפרצתי לעלות לארץ ישראל, כי הוא, שהלעיטני בספרים אלה, גרם לכך ו„קילקל" אותי בהחלט. לא ידע אבי מה תוצאות תהיינה למעשהו זה, ואולם, כפי שהבנתי שנים רבות אחר־כך, היה הוא בעיירה קנאית זו במידה רבה בבחינת „אנוס" נסתר. עם היותו חסיד נאמן ואדוק — היה בעל השכלה יהודית וכללית, ונמשך בסתר לבו אחר הספרות העברית וחיבת־ציון, וידע להזהירני תמיד שלא לספר ולא לדבר על כל אלה עם חברי. אבי היה חותם: יהושע מנחם ברבי יוסף הלוי פרנקל. על סבא יקר זה נודע לי אחר כך, שהיה מחובבי ציון הראשונים וחיבת ציון באה לו

לרגל נסיעותיו התכופות בעניני מסחרו לקטוביץ ושאר ערי גרמניה. אך גם הוא היה זהיר תמיד בשמירת סודו. חסידי גור חשדו באבי ורינגו אחריו, אך לא יכלו למצוא בו כל סטיה מדרך יראים ושלמים מלבד „הצפירה", זה „הטרפה־פסול", שבעטיו ילדיו קטנים מתים בעיירה — כפי שבכה וקונן לפנינו ב„חדר" ה„רבי" שלנו, ר' אברהם יוסלה'ס, בימי מגיפה שפרצה בין תינוקות ישראל בוולברום. אני הייתי אז כבן 12 ולבי היה קרוע בין ספירה איומה ומהרסת לבין האמונה התמה, שנאחזתי בה בשארית כוחותי הילדותיים. הגץ שהדליק אבא היה ללהב. ספרי־השכלה שהשגתי בסתר מ„אפיקורסים" משכילים בודדים שנמצאו באורח־פלא בין בחורי בית־המדרש, לקחו את כל לבי. אחי הבכור דבק גם הוא

נתן הפשי בחולדה

ב„השכלה" וממנו באו לידי ספרים „מסוכנים" כ„דעת אלהים" לברנפלד, חוברות „השלוה" ותרגומים מליציים משל אפלטון. לא הכל היה מובן לי, אך אשר הבנתי הספיק לערער את עולם אמונתי. אחי אמנם היה מחוסן יותר ממני, ומדי פעם הביע לפני בקורת חמורה על דברי האפיקורסים הרשעים, וחשש מאד מפני הלנת ספריהם בביתנו, כי סכנת שריפה נשקפת לבית שדברי בלע כאלה לנים בו... והשריפות התכופות בעיירה עלולות היו להצדיק חשש זה, אם כי ברובם המכריע היו בתי ישראל נקיים מאותו נגע. אחי זה, מרדכי הלל שמו, לאחר שספג השכלה וציונות ככל יכלתו, פנה עורף לכל אלה, חזר לאמונתו הדתית ביתר קנאות והיה

בשנים שלאחר־זה מפעילי „אגודת ישראל" ולוחמיה הנלהבים ביותר. בהשפעת אבינו למדנו שנינו יחד בבית חלק גדול מהתנ"ך בעל־פה. קצת בהשפעת אבא, שדיבר אלינו מזמן לזמן בלשון־הקודש, לקיים מצוות „ושננתם לבניך", והרבה בהשפעת הקריאה ב„הצפירה" — היתה העברית, נוסף ליידיש, שפת הדיבור והשיחה ביני לבין אחי. בוולברום נחשב לימוד התנ"ך בדרך כלל לגורם לאפיקור־סות ולמדוהו במידה זעומה.

באו אח"כ ימי „אהבת ציון" למאפו, שירי מרדכי צבי מאנה — וביחוד השיר המפורסם „שמש אביב" —, ו„זכרונות לבית דוד" ו„עמק הארזים" לפריד־ברג, ספרי סמולנסקין ואחרים, חדשים וישנים. היינו בוולברום אז גרעין משכילי קטן, עברי וציוני, וכל זה בחשאי. על הגרעין הזה נמנו ידידי וחברי הטובים

אלתר ארליך ואמו זלדה — ברכה ארליך

שלמדנו יחד ב„חדר": לייבלה פוטאש, יחיאל מאיר אנגלשטיין, וכן ריעי הטוב אלתר ארליך ואחותו ברכה, וקרובתם פלה זלצמן, ואני הכותב. לרוב היינו נפגשים ביחידות, אך לפעמים נמצא ערב מתאים ונפגשנו יחד בבית ארליך באחד החדרים המרובים שהיו באותו בית. בפגישה כזאת השמיעונו ברכה ופלה ממיטב שירי ציון בעברית ויידיש, וכן שירים פולניים כלליים. היתה זו הפתעה גדולה ונעימה, תוך ידיעה על חטא שחטאנו להקשיב לזימרת נשים... מחברי חוג זה זכינו רק אני ויחיאל מאיר אנגלשטיין להגשים בפועל את שאיפתנו לציון, אני — למעלה מ־52 שנים, ויחיאל מאיר, שהגיע ארצה לפני המלחמה העולמית השניה ורכש כאן חלקת אדמה וחזר לחו"ל לשם סידורים אחרונים כדי לעלות עם משפחתו לישיבת קבע בארץ — הוא נלכד ע"י המלחמה הנאצית

והגיע לכאן רק לאחר סיומה, כשניצל בנסים ממחנה המוות הנאצי שבטרזינשטט. אלתר ארליך נפטר ע״י מחלה עוד לפני המלחמה, והחברים הנשארים הושמדו בידי הנאצים האכזרים. ייזכרו נא בכבוד ובקדושה.

לחוגנו זה נמשכו כמה מבני גילנו וחברינו ל„חדר״ ואח״כ בבית המדרש, במיוחד אלתר פלדמן ומנדלה שוורצבוים. אך הם ושאר צעירים לא היו תקיפים בדעתם עד כדי הצטרפות מלאה לדרכנו בהשכלה, בעבריות ובציונות מתגשמת בציון ממש.

קדמו לחוגנו כמה ראשונים, צעירים בעלי שאר־רוח, שמי יודע מאין באה בנפשם התמורה הזאת, השאיפה לחרוג מד׳ אמות של ההלכה אל מרחבי היהדות והעולם. האחדים שהכרתי מהראשונים היו אברהם יצחק גליבטר, אברהם יוסל רוזנבלום, אחי הבכור מרדכי הלל הלוי פרנקל, ובמידה מסויימת גם אלתר לויט. החיבה לשפת עבר, דקדוקה ושימושה; ההעזה לקריאה ועיון בספרות ההשכלה שנפוצה אז בכל רחבי רוסיה הגדולה ומזרח אירופה בכלל; וביחוד העיון בספרי מחקר ופילוסופיה מקוריים ומתורגמים, והחקר בשאלות הדת והאמונה, העיון במופלא ממנו והספקות והלבטים הקשים והמחרידים שפרצו ועלו במוחות של חניכי ה„חדר״, בית המדרש, התלמוד והשולחן ערוך והחסידות; ונוסף לזה לימוד שפה או שפות והשכלה כללית והרהורים על מקצועות פרנסה אחרים ורחוקים מהמסחר והתגרנות שתפסו מקום בראש הפרנסות היהודיות. כל הדברים האלה ציינו את ההתעוררות של היחידים האלה, בעיקר בסתר מאימת קנאי הדת השמרנים, ובמקצת גם בגלוי, באשר „לא יכלה עוד הצפינו״, כי כל ההתנהגות של יחידים אלה העידה עליהם שמשהו חדש מתרחש בקרבם.

מיוחד במינו ובמעמדו היה אדם מבוגר ובעל משפחה ועול פרנסה כהירשל בידלובסקי ז״ל. חסיד עם חסידי גור, וביתו אוצר ספרים „פסולים״, „מסוכנים״, עתיקים, ישנים, חדשים וחדישים כפעם בפעם היה מפרסם (ב„הצפירה״ או ב„המליץ״ — קשה לי לזכור. אזכור רק זאת שהוא, בשנים מאוחרות, היה המנוי השני על עתון עברי בוולברום, לאחר שאבי היה במשך שנים המיוחד והיחיד בזה בעיירה), דברי ביקורת עזים וחריפים על קנאי הדת, ביחוד על חסידי גור, והשתדל שהדברים יגיעו לידיעתם. כמובן שזה הביא עליו שנאה, וקיטרוג ורדיפות, והוא עמד בכל זה באומץ רב עד להפליא. אדם דתי היה, אך סובלתני, וסבל בגלל כך.

הראשונים שקדמו לנו הצטמצמו בעיקר בתחום ההשכלה בלבד. אולם אנחנו הצעירים מהם שגדלנו ועלינו אחריהם חיינו כבר בתקופה מהפכנית שהלכה והקיפה את העולם בכלל ואת חיי היהודים בתפוצות הגולה בפרט. עלתה בסערה התנועה הציונית הגדולה בראשותו של הרצל וזעזעה את החיים הציבוריים הנרדמים של היהודים, ביחוד בארצות מזרח אירופה. באותן שנים ראשונות של המאה העשרים נתעוררה התנועה החלוצית לארץ ישראל ע״י צעירי העליה השניה. הדים חזקים הגיעו אלינו לוולברום. וכך נוצר חוגנו העברי־ציוני בחשאי, במחתרת. אך כל מאמצי החשאיות שלנו לא עמדו לנו, ויותר ויותר החלו לרנן אחרינו בעיירה. ויום אחד בא אדם נרגש וסיפר לאבי, כי בעצמו שמע שדיברתי

עם מישהו עברית כשנתקל בנו ברחוב בחשכת הלילה!... הוא הכיר בקולי שאני המדבר! אבי אמר לי אח״כ בנחת: „למה אינך נזהר? למה להרגיז בני אדם?״

הדברים הלכו ו„החמירו״. ספרים עבריים־ציוניים וסתם ספרי השכלה הובאו בסתר לעיירה ונקראו במחבואים, בחשאי, בדרכי מחתרת, קיימנו קשרים ויחסים בינינו, בני חוגנו בעיירה, ובין מרכזי ציונות ותרבות עברית ברחבי פולין ורוסיה. עיקר שיחותינו בפגישותינו היה על העליה לארץ ישראל, שנראתה אז כמין חלום כה רחוק, כה נועז! אותי כבש ענין זה עד לבלי השאיר מקום ללימודים, לשום דבר אחר. חיפשתי כל מיני דרכים להגשמת חלומי, עד כדי הנסיון הנועז אז לנער שכמוני — לעזוב את בית הורי בחשאי ולצאת ולעלות לארץ ישראל, ללא כל אמצעים והכשרה, ואפילו ללא אינפורמציה מספיקה. נסיוני נכשל בעיקר מאי־יכולת להקשיח את לבי כלפי הורי שנפשם כה היתה קשורה בנפשי.

יצחק מנדל לובלינג
מראשוני המשכילים ב־1905

נתן חפשי (פרנקל) ואשתו טובה

לעתים לא קרובות היינו מתאספים בביתו של מנדלה לובלינג שהשתתף זמן מסויים בתנועה הסוערת של אותו זמן. הבית היה במקום נוח ושקט ולא בולט ביותר, והיינו יושבים שם מעשרים ועד שלשים איש, רובם ככולם פועלים, ודנים בשקט ובטחון ובהתרגשות גם יחד בבעיות שעלו אז על הפרק ומה עלינו לעשות. ובכ״ז הוליך כנראה עוף השמים את הקול, וערב אחד, כשישבנו באותו בית למעלה מעשרים איש והקשבנו לדבריו ולהצעותיו של מנדל׳ה בענינים שעמדו אז על סדר היום, הופתענו והוחרדנו. הדלת נפתחה לרווחה, אך במקום שוטרים וז׳נדרמים הופיעו כמה נשים עטופות במטפחותיהן הגדולות: נודע להן שבניהן כאן באסיפה מוזרה וחשודה זו, בבית חשוד זה, והן באו להציל את הבנים שלהן. אחדים מהנוכחים, הבנים לאותן אימהות, קמו בלי אומר ודברים ויצאו עם הנשים מן הבית, והנשארים המשיכו להקשיב לדברי מנדל׳ה. לאחר מקרה זה לא הוסיפו להתאסף שם, משנתגלה מקום סודנו זה.

בין אלה שנמשכו אלינו מהראוי להזכיר את הצעיר הנוצרי־פולני, בן

למשפחה קתולית אדוקה, ידידי הטוב וואָוואָר. עבד כפקיד בדואר וולברום ואח״כ כלבלר בבית המשפט. למד יידיש ודברי יהדות בסתר אצל חתן הרב והיה תלמידי בעברית וקונה קבוע אצלי לבולי הקרן קימת לישראל. מאד השתוקק לרכוש גם את השקל הציוני, אך פקפקתי אם יתכן שלא־יהודי ירכוש לו את השקל הציוני ולהימנות ע״י כך על ההסתדרות הציונית. לאחר עיון רב בדבר פסקנו שנינו בתמימותנו לשלילה, לצערו הגדול ולצערי גם אני. תמיד ביקש את קירבת היהודים והתרחק מהאינטליגנציה הפולנית שבוולברום והסביבה. הפולנים הרבו לנזוף בו כשלא יכלו להבין מה הוא מבקש ומוצא שם אצל הז׳ידים הללו, המוזרים בדתם וגם בחיצוניותם, בלבושנו היהודי מסורתי. וואָוואָר טען שקשה לו לנשום באווירה הריקה והאנטישמית של האינטליגנציה הפולנית ורק אצל היהודים הוא מוצא חיים רוחניים, תוכן, משא־נפש. נפגשנו יום אחד בפינת השוק ורחוב אָלגוֹטה, ושקענו בשיחה. כשנפרדנו ניגש אלי הירשל דפנר שביתו היה בקירבת מקום, ושאלני: מה לך ולגוי השייגץ הזה? יהודי שוקע בשיחה עם גוי באחד משני ענינים אלה: בעניני מסחר וקנין או ברצותו להמיר את דתו. אתה במסחר אינך עוסק, ומה לך איפוא ולו באמת?!... לא עלה בידי להסביר מה הם הענינים המשותפים לנו.

בעברי אח״כ מוולברום לוורשה הייתי מקבל ממנו מכתבים כתובים ביידיש טובה ואותיות נחמדות, ולעתים כתב גם בעברית. הוא ניסה להמשיך את הקשר אתי גם בעברי לארץ ישראל, ואף אני רציתי בזה מאד, ואינני זוכר כעת מה גרם לניתוק המוחלט.

מי יודע מה היה בסופו עם השתלטות הנאצים על פולניה?

בינתיים פרצה ברוסיה ופולין תנועת המהפכה הגדולה של שנת 1905. מהפכה זו עוררה את הלבבות בכל רחבי הארץ, ואפילו לוולברום הגיעה.

באו אלינו תעמלנים חשאיים מה„בונד״ ומפ.פ.ס. הפועלים היהודים, יחד אתנו, החליטו לצאת בהפגנה מהפכנית יחד עם הפועלים הפולנים. היינו מתאספים בלילות־החורף הזועפים במקומות־סתר ולומדים שירי־מהפכה בפולנית ובאידיש. עולם חדש, סוער ובלתי ברור למדי, משך אותנו אליו בחבלי־קסם. הכל היה חדש, מוזר ושונה מחיינו עד עתה. הכל היה ההפך מחיי־העיירה השקטים, הזורמים להם בזרמם האיטי והקופא כמעט. הכינונו דגל אדום שעליו נרקמו באותיות זהב סיסמאות שונות בפולנית ובאידיש, כפי שהורו לנו מדריכי ה„בונד״ ופ.פ.ס. אך מה נדהמו מדריכים אלה בבואם לאספתנו החשאית האחרונה שלפני יום־ההפגנה, והנה — הוי שוד ושבר! — על הדגל מתנוססת גם כתובת עברית רקומה זהב: „יחי החופש!״ ודבר זה נעשה לפי עצתי ודרישתי. לא הועילו כל טענותיהם ותביעותיהם להסיר „חרפה״ זו, והדגל העברי הפגין בראש חוצות יחד עם דגלי פ.פ.ס. וה„בונד״.

ב.

המהפכה עקרה הרבה דברים יקרים, יחד עם דברים שאבדה זכות קיומם בחיינו. דעות, ידיעות, מושגים, יחסים — הכל טולטל בחזקה, נעקר, נהפך, הורחק, והחדש כבש את מקומו בריתחה ובסערה. אך לא היה בכוח סערה זו לעקור את שרשי הנפש ותמצית החיים מימי הילדות — זו הערגה הנוקבת והמתמדת ללא־הפוגה לציון, לארץ ישראל. הציונים הכלליים קולם לא נשמע כמעט בימים ההם. צעירים רבים עברו למחנה המהפכנים, שוללי הלאומיות והציונות. גם עד וולברום הגיעה רוח זו אם כי במידה זעירה ומצומצמת. מצבי ומצב חברי־ברוח המעטים היה קשה מאד: התורה הסוציאליסטית־מהפכנית שכבשה אז את לבותינו הגיעה אלינו מפי אנשי מפלגות סוציאליסטיות שאינן לאומיות או מתנגדות ללאומיות, והבסיס התיאורטי היו מרכס והמטריאליזם ההיסטורי. הלב כאב, הנפש התקוממה בכל עוז נגד חמרנות יבשה זו, אך תעמלנים וספרותם הסבירו מתוך בטחון, כי זוהי הדרך היחידה לסוציאליסטים ולמעמד הפרולטרי. אז ידעתי היאבקות פנימית קשה מאד, אי־אפשרות להיפרד ממשא־הנפש העברי, הציוני, הארצישראלי, מאחד־העם, מנביאי ישראל, מכל היקר ללב והניתן ללעג ולזלזול בפי המטיפים הסוציאליסטים שלנו.

והנה הגיע אלי באותם הימים שמע „פועלי ציון". פחד ורחב הלב לשם זה. זוהי הסינתזה המבוקשת — חשבתי. השם העברי כולל בוודאי בקרבו את התוכן ההולם אותו: ציון, פועלים, עובדי אדמה עברים בציון. חברי הסכימו להצעתי להתקשר עם „פועלי ציון", להזמין מהם מרצים ומדריכים. התקשרתי עם מרכז „פועלי ציון" בבנדין והם שלחו אלינו מטיפים והשפיעו עלינו שפע של דברי דפוס וחומר קריאה באידיש למדנית מוזרה, דברי פלפול לרוב ודברי ויכוח אין־סופי עם ס.ס. ושאר המפלגות, פירושים על מרכס וברוכוב, ועוד כדומה. האכזבה היתה מרה. אותו מטריאליזם היסטורי, אלא בצרוף פירושם של „פועלי ציון" על המרכז הטריטוריאלי פלשתינה, שהוא הכרחי למעמד הפועלים היהודי, ועיין ברוכוב! מלחמת המעמדות בגולה ובפלשתינה כאמצעי היעיל ביותר להגשמת הסוציאליזם והריכוז הטריטוריאלי בארץ ישראל. ההגירה לארץ ישראל תבוא בכוח תהליך סטיכי ולא, חלילה, מפני שכך אנו — הוי, בטלנים — רוצים ושואפים. אידיש היא שפת הפרולטריון היהודי ועברית היא שפת הריאקציה ההבראיסטית וכו' וכו'. יצא הדבר כך, שהשם „פועלי־ציון" לא אימת את תקוותי ממנו, לא אימת את עצמו. לאחר ימים לא מעטים של היאבקות פנימית קשה, של לבטים רבים ומאמצים להשקיט את היתוש המנקר — התפרץ הלב בכל רצון החיים שלו ושטף וטישטש בבת אחת את המחיצה המלאכותית שהוקמה בינו ובין חלום־נעורי היקר מכל יקר: ציון, ארצו של ישעיהו הנביא, של יהודה הלוי, ושל עובד האדמה העברי העתיד להחיותה כקדם. אז קשרתי קשרים אמיצים עם מרכז תנועת „עבריה" באודיסה והיה לנו סניף קטן בוולברום.

באותם הימים הגיע אלי שמע תנועת ה„בילויים החדשים", שמרכזם היה באודיסה והחברים להם בפינות השונות של רוסיה הגדולה והרחבה. בתאוות נפש דבקתי בתנועה זו — בית יעקב לכו ונלכה! — כל חושי מסרתי לה. נפלאים וקוסמים היו המכתבים שקיבלתי תכופות מאודיסה, לפעמים ברוסית ולרוב בעב־

רית, בחתימת נ. טורובסקי (מה היה בסופו, מי יודע?) מפעם לפעם בא גם הז׳ורנל „יעברייסקאיה ז׳יזן״ ובו ידיעות על התסיסה בחוגים של הנוער הציוני לשמותיהם השונים. באחד הימים קיבלתי מכתב המספר על ההחלטה שה„בילויים החדשים״ צריכים להשתדל ללכת למושבות היהודים ברוסיה לשם הכשרה חקלאית למען ארץ ישראל. בצער נוקב ובבושת פניב התנצלתי בפני המרכז על שאיני יכול כרגע ללכת להכשרה או ישר לארץ ישראל, כפי שעשו זאת כמה וכמה חברים. עלי היה לסדר תנאים מתאימים, פחות אכזריים, לפרידה קשה זו מהורי לפני נסיעתי למרחקים. בהתאם לתכניתי זו עזבתי את וולברום ועברתי לוורשה לגור ולחיות בה, מתוך החלטה ברורה שזוהי רק תחנת מעבר קצרה לעלייתי ארצה בהקדם האפשרי. עסקתי שם בשיעורים פרטיים לעברית, ושימשתי גם עוזר בבית מסחר בנלאֶבקי. אני בוורשה ולבי ונפשי בארץ ישראל.

יהודה ומרים פרנקל (לבית צויגנבוים)
מותיקי העליה השלישית
וועטעראנען פון די דריטע עליה

עוד לפני שעברתי לוורשה קיבלתי מכתב מהסופר יעקב רבינוביץ כתשובה על מכתבי למרכז „הבילויים החדשים״, ובו הוא מודיעני, כי תנועה זו מפסיקה את פעולתה וכל תפקידיה עברו אל הסתדרות „הפועל הצעיר״ בארץ ישראל. משהו מגרה היה בשם חדש זה. אך סתם הכותב ולא הודיע בפירוש מהי הסתדרות זו, ורק זמן־מה לאחר בואי לוורשה נתבהרו לי הדברים.

ג.

באחד מערבי הקיץ 1908 התאספנו, 13 איש, בני 18, 19 שנה, בבית הכנסת והמרכז הציוני המפורסם בוורשה, „שערי ציון", ברחוב פאַביה 12, וביזמת אחדים מאתנו וכתוצאה משיחה נלהבת ונרגשת יסדנו אגודה בשם „חלוצי ציון", ומטרתה: השלטת השפה העברית בחיי יום יום של כל אחד מאתנו והתכוננות מאומצת לקראת העליה לארץ ישראל לעבדה ולשמרה, בראש וראשונה בעבודת האדמה. בוורשה שרר אז מצב מלחמה מצד השלטון הצבאי הרוסי, ובסכנה מתמדת קיימנו את אספותינו ופגישותינו התכופות והחשאיות על אף האיסור החמור שאסר השלטון הצבאי על כל פעילות ציבורית פומבית ללא רשיון מיוחד. מנהיגי הציונים בוורשה הראו לנו יחס של זלזול, ל„אינגלעך" המתפרצים לארץ ישראל כשהם חסרי־כל. תשובתנו להם היתה ברורה וקצרה: „כציונים מקומנו בציון בכל המצבים ובכל התנאים, ויהי אשר יהי!"

אחד מחברינו הקדים אותנו בעלייתו ארצה זמן־מה לפנינו. אך הנה עלה בידי שלשה מאתנו לסדר את כל עניני הכספים והתעודות הקשורים בעליה לארץ ישראל, וביום כ"ח סיון תרס"ט, 1909, יצאנו מתחנת הרכבת הטירספולית שבוורשה ברכבת לאודיסה בדרכנו לארץ ישראל. רבים מחברי אגודתנו וצעירים אחרים באו ללוותנו כשהם מקנאים בנו המאושרים, ונפרדו מאתנו בקריאות נרגשות: „להתראות בציון!" לשם קימוץ בפרוטותינו המצומצמות למדי נסענו עד בריסק במחלקה רביעית של הרכבת ומשם לאודיסה במחלקה שלישית, וארכה לנו הנסיעה מאד — שלשה ימים מוורשה לאודיסה! לאחר שסידרנו שם את כל הענינים הטכניים בעזרת משרד „חובבי ציון" עלינו בד' תמוז תרס"ט על האניה „הנסיך הגדול אלכסנדר". רוב נוסעי האניה היו רוסים עולי רגל וכשלשים יהודים, מחציתם צעירים, והשאר זקנים שנסעו לבלות שארית ימיהם בארץ הקודש. הדיבור העברי בינינו „חלוצי ציון" משך אלינו לאט־לאט כל יודע עברית, ביחוד מהצעירים. הנסיעה היתה רבת־ענין ונמשכה 13 יום מאודיסה עד יפו, בגלל החניות התכופות של האניה בנמלים רבים שבדרכנו. אור לי"ז תמוז היה לנו ליל שימורים: אניתנו התקרבה יותר ויותר ליפו. לאחר חצות הלילה הורד העוגן בקול רעש גדול והמלחים הודיעונו כי בקירבת יפו הננו, ובבוקר נרד מן האניה. מיהרנו לעלות על הסיפון, ואולם רק אורות מעטים ובודדים נראו לעינינו מצד יפו. חזרנו ושכבנו ובאי־שקט חכינו לבוקר. השכמנו קום וזכרנו: היום שבעה עשר בתמוז, יום האבל להתחלת חורבן ירושלים, ואנו באים לבנות את ציון מחדש.

אניתנו הוקפה בבוקר המון סירות קטנות, שבאו להעביר את הנוסעים וחפציהם אל החוף. אל האניה עלו באי כוח לשכת „חובבי ציון" ופקיד החוף התורכי שביקר את תעודותינו ו„זיכה" אותנו בפתקה האדומה האומרת, כי אנו רשאים לשהות בארץ לא יותר משלשה חדשים. אך אנו בהתרגשותנו הרבה לא נתפנינו לחשוב ולהצטער על עלבון מכאיב זה בשערי המולדת. הערבים בעלי־הסירות פרצו ועלו אל האניה בקולי־קולות. עיניהם הלוהטות ושפתם הגרונית הנמהרה ותלבשתם המוזרה לנו וכל הליכותיהם השרו עלינו הרגשה לא־נעימה, וכשנדחקנו על ידם, עם צרורותינו, מן האניה לתוך סירותיהם — היה לי הרושם

כאילו אנו מובלים כשבויי חרב. הים לא היה שקט ביותר והסירות הורמו על פני הגלים הזידונים וירדו לתהומות שנפערו ביניהם. הסירות עברו־חמקו בין צוקים וסלעים איומים, והמחשבה שנתעוררה נוכח כל זה היתה: מוות מסביב, האמנם נעבור בשלום? — ואנו כה קרובים למחוז חפצנו. סוף־סוף הגענו ליבשה ונשמנו לרווחה. בחוף חיכו לנוסעים קרובים ומכירים, ולנו „חלוצי ציון", חיכה חברנו הראשון שהקדימנו בעלייתו ארצה, יוסף דבשוני.

הזוהי ארץ ישראל? מה מעטים היהודים הנפגשים בדרכנו בין המוני הערבים שבחוף ובחוצות העיר. מה מוזר הוא הגמל, ומוזרים צעיפי הנשים המוסלמיות, ומה רב החום! הרביתי לשאול, אך חברי אמר: „תחיו כאן ותראו הכל בעצמכם". והנה נכנסנו לרחוב נוה־שלום, שלא הצטיין אז בנקיונו. הנה אנו בתוך חצר אחת גדולה ומזוהמה, ועוד רגע הננו במלון חיים־ברוך! חדר האוכל היה מלא בחורים ובחורות, הרעש היה גדול, והוא גדל עוד בקום כמה מהצעירים לקבל את פנינו, החדשים, ולפנות לנו מקומות לשבת. מכל צד ניתכו עלינו שאלות לרוב באידיש. הרושם היה קשה הן מעצם השאלות והן משפתן. שכני לשולחן היה בחור גבוה וזקוף קומה, שומר בכרם ברחובות, חולצתו השחורה רקומה אדום, והוא פנה אלי בשאלה חמורה מאד: 'למה באתם? היש עוד מעט כסף בכיסיך? היום מפליגה מחוף יפו אניה החוזרת לרוסיה ויכול אתה להספיק לחזור בה בטרם תישאר כאן ללא פרוטה בכיס..." כך, בפשטות גמורה. רגע נדמה לי שהנה לפנינו כאן ה„בונדאי שלנו" מוורשה, שהיה בא ל„שערי ציון" לנסות להחזירנו למוטב... הרי־לך קבלת־פנים מעודדת ראשונה בארץ ישראל! הבלגתי ועניתי לו בנחת, ובעברית, שהבין אותה, אף כי דיבר כל הזמן אידיש: „תרשה־נא לנו לראות הכל בעינינו ואחר־כך נדע להחליט בעצמנו!" הגישו לנו ארוחה, אך איני זוכר כלל מה היתה ארוחתנו הראשונה בארץ, כי מר מאד היה ללב מפגישה ראשונה זו. אמרו לי, שכל אלה הבחורים והבחורות שבאולם זה מתכוננים לחזור לחוץ־לארץ. גמרנו לאכול. והנה הגיש לנו שכבי בן־שיחתי אשכולות ענבים טובים למראה וטעימים למאכל. אכלתי בעונג רב וכולי תמיהה: כיצד יכול אדם לבגוד בארץ המגדלת פרי נחמד כזה? מהי ההתאמה בין הזלזול הציני של בן־שיחתי ושאר חבריו בארץ ישראל ובין הענבים הנפלאים הללו? ותמיהתי גדלה עוד לאין שיעור כאשר גמרנו כולנו את הארוחה, והבחורים קמו והזיזו ברעש גדול את השולחנות והכסאות הצידה ופתחו בריקוד כללי והכריחו גם אותנו להשתתף בו, ובפיהם הזמר: „שירה חדשה שיבחו גאולים!" הכיצד, ריקוד בצהרי יום־חול, ללא כל טעם וסיבה? וזמר זה, מלים יקרות אלה של עליזי גאולה, בפיהם של מוציאי דיבת הארץ רעה! הוקל מעט ללב, שניחש ורצה למצוא כאן ביטוי להיאבקות טמירה בין חיבת הארץ וכיסופי גאולה ובין המציאות הקשה והאכזריה. הה! כמה למדתי בימים הבאים תסבוכת נפשית זו של צעירים וצעירות אלה.

חברנו איכסן שנים מאתנו אצל מכריו ואותי הביא לדירתו־הוא, דירת פועל דלה, שכדי להגיע אליה היה עלינו לעבור דרך ארוכה כשאנו שוקעים בחול ובקושי מוציאים את רגלינו ממנו. אנו גרמנו לו שלא יעבוד אותו יום. לאחר מנוחת הצהרים הלכנו לדירת „הפועל הצעיר" ואתנו כתב־המלצה מ„חלוצי ציון"

לעזור לנו ברצוננו לעבוד עבודת אדמה בארצנו. אמרתי שם, כי עוד בוורשה הוסכם בינינו ללכת לסג׳רה, למלא מקום הנופלים בהתנגשויות המעציבות שאירעו בין יהודים וערבים בסביבה ההיא. לתמהוננו ולצערנו הסבירו לנו, שבסג׳רה אין כעת צורך באנשים נוספים, ועלינו לפנות לרחובות, כי שם דרושים פועלים לקטיף השקדים ובציר הענבים. בצער רב נכנענו לגזירה. החלטנו להשכים קום מחר וללכת לרחובות עם עוד צעירים חדשים. לאחר ארוחת הערב הלכנו עם חברינו לשמוע את הרצאתו של ד״ר מוסינזון בתנ״ך. מקום ההרצאה — אולם צר בנוה־צדק, כמדומני אולם „הגימנסיה״, כביכול, שהתחילה מתרקמת אז ביזמת בעלי־דמיון ובעלי רצון עז ותקיף. החדר היה מלא אנשים, בעיקר צעירים וצעירות. המרצה דיבר על הנביא יחזקאל. שפת המרצה, שהתמזגה עם שפתו הנפלאה של החוזה, המית־ים שהגיעה אלינו מבעד לדלת הפתוחה, אור הירח המלא, שבא כאילו למלא את פגימת אור המנורה שבחדר, ונוסף לזה יללת התנים שפרצה פתאום על החולות שמסביב, יללה זו שהפתיעה, זעזעה ועוררה את הדמיון הלוהט של הבן הנידח השב לאמו־מולדתו העלובה־גלמודה, — כל אלה השרו עלי את ההרגשה: עתה אני בארץ ישראל! חשתי כאילו יש יחס וקשר ישר בין החזות הקשה של יחזקאל החוזה על חורבן הארץ והעם ובין יללה־קינה מרה זו של החזות האיומה שהיתה למציאות! הייתי כשיכור מעצמת כל הרשמים האלה ביומי הראשון בארץ ישראל. אכן, כל זה כיפר על מחזה התוגה בצהרי היום במלון חיים ברוך. עייף ויגע הגעתי עם חברי בדרך החולות העמוקים לדירתו המרוחקה, וחיש מהר נרדמתי על משכבי.

בבוקר השכמנו קום. בעצת אחד הפועלים הותיקים, שנצטרף אלינו בדרכנו לרחובות, קנינו לנו באחת החנויות חולצות כחולות־כהות וכובעי קש רחבי־שוליים. וכך יצאנו, 16 איש, בתלבושת אחידה זו שמשכה את תשומת לבם של העוברים ושבים, וצעדנו ברגל למחוז חפצנו.

נתן חפשי

פון וואלבראם ביז ארץ־ישראל

1.

אין דעם היסטארישן טאָג, ווען מיין פאָטער ז״ל האָט דערציילט מיין מאמען בעת׳ן מיטאָג, וועגן חשובע מענטשן פון אונזער שטאָט — וואָס האָבן באשלאָסן ארומצופאָרן אין אלע ישובים, זאמלען א סאך געלט און אָפּקויפן דאָס יידישע לאנד פארן יידישן פאָלק — דער טאָג איז אין א גרויסער מאָס געווען אנטשיידנד אין מיין וועג צום ציוניזם און צו ארץ־ישראל. ניין יאָר בין איך דאן אלט געווען, און מיין פאָטער האָט נישט געטראכט וועגן א מעגלעכקייט אז א יינגל זאָל זיך אזוי צוהערן מיט לייב און לעבן צו א צופעליקן שמועס און

ארונטערציען די מסקנא אזוי דראסטיש און אנטשיידנד פאר זיין לעבן אין די קומענדיקע טעג.

דאָס איז געווען נאָכן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזל יאָר 1897. אין וואלבראָם, האָט פונם קאָנגרעס, אויסער מיין פאָטער, קיינער נישט געהערט, ווייל ער איז געווען דער איינציקער אבאָנענט פון די העברעאישע צייטונג „הצפירה״. מיין פאָטער האָט אָנגעהערט צו די גערער חסידים, וועלכע זענען פאַנאַטיש אין זייער גלויבן, אריינגעטאָן יעדע פרייע שעה אין לערנען תורה שבכתב ובעל־פה. אין דער אטמאָספערע בין איך אויפגעוואקסן און דערצויגן געוואָרן, איז ביי מיר א ווונדער ביזן היינטיקן טאָג, ווי אזוי האָבן די חסידים מוחל געווען מיין טאטן אזא זינד ווי לעזן אין די צייטונגען פון די אפיקורסים ימח־שמם.

דער קאָנטאקט פון די חדר יינגלעך מיט ארץ־ישראל איז געווען זער א שטאַרקער — לויט ווי די חז״ל זאָגן, דארפן מיר האָפן אז משיח וועט אונז צוזאמען מיט אלע יידן פירן קיין ארץ־ישראל, וועט אונז איבערפירן דעם ים אויף א פאַפירענע בריק. דאגעגן די יידישע שונאים וועלן פּרובירן דיזעלבע צייט איבערגיין דעם ים אויף אן אייזערנע בריק און ווערן דערטרונקן. יעדן טאָג האָב איך געדאווענט און געזאָגט מיט התלהבות „ותחזינה עינינו בשובך לציון״. דאָס גאנצע לעבן מיינס אין שטעטל, האָט זיך אויסגעזען ווי א פּאָדער־הויז צום אויסלייזונגס־טאָג. צו דער עליה קיין ארץ־ישראל צוזאמען מיט די שול און אלע יידישע הייזער. כ׳האָב זיך באמיט מקיים צו זיין אלע מצוות, כדי איך זאָל חלילה נישט זיין פון די פושעים וואָס זענען מעכב די גאולה.

אלע יידישע ימים־טובים זענען געווען אריינגעפלאָכטן אין ענין פון יציאת מצרים און עליה לארץ הקודש. ווען מיר זענען צוגעקומען, ראש השנה ביים דאווענען, צו די תפילה „ומפני חטאינו גלינו מארצנו״ און צו די ווייטערדיקע פסוקים די הערלעכע: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים מארץ אשור והנידחים מארץ מצרים והשתחוו לד׳ בהר הקודש בירושלים״ — די פסוקים וואָס מיין טאטע האָט זיי שטענדיק איבערגעחז׳רט מיט זיין זיסע שטימע ביי די יום־טובדיקע סעודה, בין איך זער באגייסטערט געוואָרן צום אינהאלט פון די ווערטער און מעלאָדיע, דעם נגון וואָס כ׳געדענק, נאָך ביזן היינטיקן טאָג. און איך האָב גענומען צוזאמענגיסן מיינע אָרעמע מעגלעכקייטן און אנשטרענגונגען צו פאריכטן דעם פעלער פון „ומפני חטאינו גלינו מארצנו״ און צויאָגן די גאולה. שטארק רירנד און איינדרוקס־פול איז געווען, ווען דער רבי ר׳ חיימל האָט געלערנט אונז 6—7 יעריקע קינדער דעם פסוק „ואני בבואי מפדן ארם״ מיט אלע פירושים און פליטערלעך, און תמיד פלעגט ער ענדיקן מיט דעם באצויבערנדן לעגענדארן סיום וועגן אונזער מוטער רחל: „מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך ושבו בנים לגבולם״.

נאָר קיינמאָל וועל איך נישט פארגעסן א געוויסן תשעה־באב, דעם ערשטן וואָס ליגט אין מיין זכרון. אין גערער שטיבל האָט מען געלייענט מגילת איכה מיט א נגון וואָס דרינגט אריין אין דער נשמה מיט א טיפן טרויער. ווען איך און מיין ברודער זענען געקומען אהיים מיטן טאטן, זענען מיר דערציטערט

געוואָרן פונם בילד וואָס האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן: א פולשטענדיקע איבער־קערעניש אין אונזער שטוב — וועלכע האָט זיך שטענדיק אויסגעצייכנט מיט אָרדנונג און ריינקייט; די טישן מיט די בענקלעך איבערגעקערט מיט די פיס ארויף, אין שטוב א פינסטערניש און אין ווינקלביים שיין פון א קליין לעמפעלע, זיצט מיין מוטער אויף די פאָדלאָגע, מיט נאָך אייניקע שכנ׳טעס, ספרים אין די הענט און קלאָגן און וויינען אָן אויפהער. א דערציטערטער האָב איך א פרעג געטאָן מיין טאַטן: וואָס האָט פאסירט? פארוואָס וויינט אזוי די מאמע? וואָס וויינען אזוי די שכנ׳טעס? האָט מיר דער טאַטע שטיל געענטפערט: אזוי קלאָגן זיי אויף חורבן בית־המקדש און חורבן ירושלים. גלייך האָב איך זיך דערמאַנט די פסוקים פון די קינות וואָס מיר האָבן געלערנט אין „חדר״ ערב תשעה־באב: „בכה תבכה בלילה ודמעתה על לחייה״, ״הורידי כנחל דמעה יומם ולילה״, „פלגי מים תרד עיני על שבר בת־עמי״. א נייע באדייטונג, א שרעקליכע און א רעאלע האָבן מיר געוויזן די אלע זאכן, וואָס זענען ביז יעצט געווען פאר מיר ווייט, פארנעפלט און אונקלאָר. אזוי ווי ערשט נעכטן האָט פאסירט דער חורבן, און ס׳האָט געטראָפן נישט אונזערע אור־עלטערן מיט צענדליקער דורות צוריק, נאָר אונז ממש די עלטערן מיט די קינדער. און ווי פארשטענדלעך און נאטירלעך, איז געווען דאָס געוויין און געיאָמער פון די מאמע מיט אירע שכנ׳טעס.

נאָך די אלע איבערלעבענישן, האָבן מיך אָנגעהויבן צי שטיקן די טרערן און בכדי צו דערשטיקן דעם געשריי וואָס רייסט זיך פון מיין ברוסט, בין איך אוועקגעפאלן אויף מיין געלעגער מאכטלאָז. דאָס איז געווען מיין ערשטער גע־דענק־טאָג און א רוף צו מעשים.

סיי ווי סיי, מיין טאטנס דערציילונג וועגן דעם באשלוס צו זאמלען געלט און אָפקויפן — נאָך אין אונזערע טעג — דאָס יידישע לאנד, דאָס האָט פאנאנ־דער געריסן דעם נעפל און פארוואנדלט די בענקשאפט נאָך ארץ־ישראל צו א רעאלע נאָנטע רעאליזירונג אין אונזער תקופה.

מיין קינדיש הערצל האָט זיך אָנגעצונדן מיט א גלויבנס־פייער און האָפנונג. כ׳האָב דעם טאַטן נישט געשטעלט צופיל קשיות. נאָר כ׳האָב אָנגעהויבן צו שטודירן די „הצפירה״. דאָרט האָב איך געפונען פיל מאטעריאל וועגן ד״ר הערצל און זיין שאפונג, די אנטשטייונג פון פאָליטישן ציוניזם. די ציוניסטישע באוועגונג אין דער וועלט און אויך אין רוסלאנד־פוילן. כ׳בין אין יענער צייט קראנק געווען, האָט מיר מיין פאָטער געגעבן צו לייענען פאָלגנדע ביכער: „שירי תפארת״ פון וויזל „מגדל עוז״, „לישרים תהלה״, פון רבי משה חיים לוצאטו, „דברי ימי עולם״ פון קלמן שולמאַן. א נייע וועלט האָט זיך פאר מיר אנטפלעקט און מיין הארץ האָט נישט געקענט אריינגעמען אזויפיל מיטאמאָל. נאָך געדענק איך, אז פון דעם רייכן מאטעריאל וואָס כ׳האָב דאמאָלס געשלונגען אזוי ווי א דורשטיקער, האָט מיך אממייסטן געצויגן צו די קאפיטלען פון יידישע געשיכטע, וואָס דערציילן וועגן ישראל אין זיין לאנד און וועגן די מלחמות פון ישראל מיט די רוימער. און מיין טאַטע האָט נאָך צוגעגעבן: לייען, וועסטו זען אז ירושלים האָט זיך אונטערגעגעבן נישט אָן ווידערשטאנד. ערשט זע איך אז מיין מוטער איז געדעכט געווען, ווען זי האָט באשולדיקט דעם טאַטן, אז זיינע

ביכער האָבן גורם געווען, דאָס כ׳האָב זיך מיט אלע כוחות געריסן קיין ארץ־ישראל און כ׳בין אינגאנצן קאליע געוואָרן.

מיין פאָטער, האָט אין פלוג נישט געוווסט, וואָס פאר א רעזולטאטן דאָס וועט ברענגען, נאָר ווי ס׳איז מיר שפעטער באקאנט געוואָרן, איז מיין טאטע געווען אין דעם פאנאטישן שטעטל, א געהיימער „אנוס״. טראָץ דעם וואָס ער איז געווען א הייסער חסיד, איז ער געווען א משכיל, און ס׳האָט אים אין געהיים געצויגן צו די העברעאישע ליטעראטור און צו די חיבת־ציון באוועגונג. מיין פאָטער פלעגט חתמנע׳ן זיין נאָמען: יהושע מנחם ברבי יוסף הלוי פרענקל. וועגן דעם טייערן זיידן האָב איך ערשט שפעטער זיך דערוווסט, אז ער איז געווען פון די ערשטע חובבי־ציון, און ער האָט די סענטימענטן צו ציון באקומען ביי זיינע שטענדיקע רייזעס קיין קאטאָוויץ און אנדערע דייטשע שטעט. ער האָט זיך אָבער אויך געהיטן מיט זיין סוד. די געריער חסידים האָבן וואָס אן אמת חושד געווען מיין פאָטער, נאָר זיי האָבן נישט געפונען ביי אים קיין שום אָפּנויג פון יידישן רעליגיעזן וועג, אויסער די „הצפירה״, דאָס טריף־פסולע, וואָס צוליב דעם — שטארבן קליינע קינדער אין שטעטל — לויט ווי ס׳האָט געקלאָגט אין חדר ר׳ אברהם יאָסעלעס (ס׳איז דאמאָלס אויסגעבראָכן א מגפה אין וואלבראָם צווישן די קינדער). כ׳בין אלט געווען 12 יאָר, און מיין הארץ איז געווען פאנאנדערגעריסן צווישן די שרעקלעכע פארלייקנונג און נאיוון גלויבן וואָס כ׳האָב זיך אָנגעכאפּט מיט די רעשטע קינדערישע כוחות. פון דעם פונק איז געוואָרן א פלאם. די השכלה־ביכער וואָס כ׳האָב אין, געהיים באקומען פון די „אפיקורסים״ — בית־המדרש בחורים, האָבן מיין הארץ פארכאפּט. מיין עלטסטער ברודער וועלכער איז געווען א „משכיל״, האָט מיר געליפערט זער פיל ביכער ווי צבש, „דעת אלהים״ פון בערנפעלד, העפטן פון „השלוח״ און איבערזעצונגען פון פלאטאָן. נישט אלעס האָב איך פארשטאנען, נאָר דאָס וואָס כ׳האָב יאָ פארדייעט, האָט באוויזן צו צעברעכן מיין גלויבן. מיין ברודער, וואָס איז געווען פעסטער אין גלויבן, האָט פון צייט צו צייט קריטיקירט די אפיקורסים און זייערע שאפונגען, ער האָט אויך מורא געהאט צו האלטן די ביכער ביי אונז אין הויז, ווייל ס׳קען חלילה גורם זיין צו שרפות. און טאקע האָט מיין ברודער מרדכי הלל, נאָכדעם ווי ער האָט איינגעזאפּט השכלה און ציוניזם וויפיל נאָר מעגלעך איז, האָט פלוצים זיך איבערגעקערט, געוואָרן ווידער פאנאטיש פרום און שפעטער איז ער געווען פון די אקטיווע „אגודת־ישראל״ טוער. אונטערן טאטנס השפעה, האָבן מיר ביידע געלערנט אין שטוב דעם תנ״ך אויסנווייניק. און א דאנק די „הצפירה״ איז די פארשטענדיקונגס־שפּראך צווישן מיר מיט מיין ברודער — געווען לשון קודש.

דערנאָך זענען געקומען טעג פון „אהבת ציון״ — מאפו, לידער פון מרדכי צבי מאנע, „זכרונות לבית דוד״ — פון פרידבערג, די ווערק פון פרץ סמאָלענסקין. מיר זענען דאן געווען אין וואלבראָם א קליינער קרייז פון משכילים, העברעאיסטן און ציוניסטן. צו דעם קרייז האָבן געהערט מיינע חברים פון „חדר״: לייבעלע פּטאש, יחיאל מאיר ענגלשטיין, אלטער ערליך, זיין שוועסטער פעלע זאלצמאן. מערסטנטייל, האָבן מיר זיך געטראָפן ביחידות, נאָר ס׳פלעגט

זיין אַן אָוונט, און מיר זענען זיך צוזאַמען געקומען ביי ערליכ׳ן אין איינעם פון זייערע גרויסע צימערן. ביי די צוזאַמענטרעפן, האָבן ברכה און פעלע אונז געזונגען ציון־לידער אין עברית און יידיש. פון די מיטגלידער פון דעם קרייז האָבן זוכה געווען נאָר איך און יחיאל מאיר ענגלשטיין צו רעאַליזירן די שטרעבונגען קיין ארץ־ישראל. איך בין עולה געווען מיט 52 יאָר צוריק, און יחיאל מאיר איז געקומען האַרט פאַר די 2־טע וועלט־מלחמה און געקויפט דאָ א שטיק ערד, דאַן איז ער צוריק געפאָרן קיין חו״ל, בכדי צו מאַכן אלע איינאָרדנונ־גען פאַר זיין פאַמיליע צו באַזעצן זיך דאָ אין לאַנד — און פּלוצים איז אויס־געבראָכן די וועלט־קריג, ער האָט זיך אַרומגעוואַלגערט אין פאַרשידענע לאַגערן און מיט נסים האָט ער זיך געראַטעוועט פון טערעזינשטאַט און געקומען צום צווייטן מאָל אהער נאָך דער מלחמה. אלטער ערליך איז געשטאָרבן פון א קראַנק־הייט נאָך פאַרן קריג. די רעשט חברים זענען אומגעקומען דורך די נאַציס מיט פאַרשידענע מיתות משונות. ערע זייער אָנדענקונג!

צו אונזער קרייז האָבן זיך אויך גערעכנט די בית־המדרש בחורים אלטער פעלדמאַן און מענדל שווארצבאום, נאָר זיי זענען נישט געווען גענוג פעסט ביי זייער מיינונג, אז זיי זאָלן מיטמאַכן מיט אונז דעם גאַנצן וועג. ס׳זענען געווען פאַר אונז עטלעכע יוגנטלעכע פון העכערן גייסטיקן ניוואָ וואָס האָבן געטראָגן אין זיך די שטרעבונג, אוועק רייסן זיך פון די ד׳ אמות של תורה און אריינלאָזן זיך אין די ברייטע ספערן פון וועלט־יודנטום. אייניקע פון די ערשטע, וואָס כ׳האָב געקענט זענען געווען: אברהם יצחק גליבטער, אברהם יוסף ראָזנבלום, מיין עלטסטער ברודער מרדכי הלל הלוי פרענקל און אויך אלטער לעוויט.

זיי האָבן געהאַט אַן אויסערגעוויינלעכע ליבע צו די העברעאישע שפּראַך, זיי האָבן נאָכגעפאָלגט די השכלה ביכער, וואָס זענען פאַרשפּרייט געווען אין גאַנץ רוסלאַנד. זיי האָבן שטודירט פאַרשידענע פילאָזאָפישע ווערק וועגן רעלי־גיע און היסטאָרישע פּראָבלעמען.

די ספקות און גרענגלענישן וועלכע האָבן געגריבלט אין די מוחות פון חדר און בית המדרש בחורים, דער תלמוד, שולחן ערוך און חסידישקייט, און צום סוף דער דראַנג צו לערנען פרעמדע שפּראַכן און אלגעמיינע בילדונג, בכדי אויסצוטוישן די יידישע לופט־פּרנסות און האַנדל־וואַנדל אויף פּראָדוקטיווע צווייגן פון די ווירטשאַפט. די אלע זאַכן האָבן באַצייכנט די דערוואַכונג פון די איינצעלנע הויפּטזעכלעך און געהיים אויס מורא פאַר די רעליגיעזע פאַנאַטי־קער און א ביסל אויך עפנטלעך, ווייל ס׳איז געווען אוממעגלעך צו באַהאַלטן. די אויפפירונג פון די איינצעלנע האָט באַוויזן אז עפּעס נייעס קומט פאָר.

אין א ספּעציפישע לאַגע האָט זיך געפונען אין שטאָט רב הערשל בידלאָווסקי ז״ל. געווען א גערער חסיד, פונדעסטוועגן איז ביי אים געווען א ביבליאָטעק פון פסול׳ע, אפּיקורסישע ביכער, אלטע און נייע. פון צייט צו צייט, האָט ער פאַרעפנטלעכט אין „הצפירה״ אָדער אין „המליץ״ פאַרשידענע קריטיק־אַרטיקלען קעגן די פרומע פאַנאַטיקער און גערער חסידים. פאַרשטייט זיך, אז די חסידים האָבן געטראָגן א שנאה אויף אים דערפאַר, נאָר ער האָט זיך

וואונדערבאר געהאלטן. געווען רעליגיעז, אָבער אויך טאָלעראַנט, און דערפאר האָט ער פיל געליטן.

די עלטערע גווארדיע משכילים, האָבן זיך באגנוגנט מיט זעלבסט־בילדונג. נאָר מיר די יינגערע גווארדיע, האָבן געלעבט אין א רעוואָלוציאָנערע צייט וועלכעס האָט ארומגענומען די גאנצע וועלט בכלל און דאָס יידישע געזעלשאפט־ל׳עכקייט בפרט. דער פאָליטישער ציוניזם פון ד״ר הערצל האָט אויפגערודערט דאָס דרעמלענדיקע יידישע לעבן. און די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָר־הונדערט איז אנטשטאנען אין רוסלאנד און אין פוילן א חלוצישע באוועגונג דורך די שליחים פון די 2־טע עליה אין ארץ־ישראל. דער חלוצישער דראנג פון הגשמה עצמית האָט אָנגעשטעקט אויך וואלבראָם, און אזוי ארום האָט זיך געשאפן א געהיים קרייזל וואָס האָט זיך געשטעלט דעם ציל צוצוגרייטן די פיאָנערן פאר ארץ־ישראל. ס׳איז אונז אָבער נישט געלונגען צו פירן קאָנספיראטיווע ארבעט, און מ׳האָט גערעדט אויף אונז אין די חסידישע קרייזן. איינמאָל איז געקומען צום טאטן איינער און דערציילט אז ער האָט געהערט מיך רעדן מיט נאָך איינעם העברעאיש. כאָטש ס׳איז געווען פינסטער און ר׳האָט מיך נישט געזען — אָבער מיין שטימע האָט ער דערקענט. דאן זאָגט צו מיר מיין פאָטער: פארוואָס ביסטו נישט פאָרזיכטיק, צי וואָס רעגסטו אויף די מענטשן?

די לאגע איז געוואָרן וואָסאמאָל ערנסטער; ציוניסטישע און השכלה ביכער זענען אָנגעקומען געהיים אין שטעטל אריין. מיט פארשידענע געהיימע וועגן, האָבן מיר אָנגעקניפט א קאָנטאקט מיט די קולטורעלע און ציוניסטישע צענטערס פון די גרויסע שטעט אין רוסלאנד־פוילן. די הויפט־טעמא פון אונזערע קרייזן — איז געווען, דאָס עולה זיין קיין ארץ־ישראל, וואָס ס׳האָט דאמאָלס אויסגעזען ביי אונז ווי א חלום. מיך האָט דער ענד־ציל אינגאנצן באהערשט, כ׳האָב אָפגעלאָזט דאָס לערנען, כ׳האָב געזוכט פארשידענע וועגן צו רעאליזירן מיין שטרעבונג. ביז כ׳בין אוועק אויפן דרייסטן שריט, צו פארלאָזן די אלטע היים, דאָס הויז און דאָס שטעטל ווי כ׳האָב מיינע קינדער־יאָרן פארברענגט און אין געהיים מיט אלע וועגן זיך דורכשלאָגן קיין ארץ־ישראל, אָן מיטלען, אָן געלט, אָן א געהעריקע צוגרייטונג און אפילו אָן די נויטיקע אינפאָרמאציעס. מיין עקספערימענט איז דורכגעפאלן הויפטזעכלעך צוליב דעם, וואָס כ׳האָב נישט געקענט מעיז פנים זיין פאר מיינע עלטערן וואָס כ׳בין געווען אזוי שטארק צוגעבונדן צו זיי.

מאנכעסמאָל האָבן מיר זיך פארזאמלט אין שטוב פון יצחק מענדל לובלינג, וועלכער איז אין יענע צייטן צוגעשטאנען צו די רעוואָלוציאָנערע באוועגונג. זיין דירה איז געווען אין א שטילע געגנט, באקוועם און מיר האָבן זיך פארזאמלט ביז 30—20 יוגנטלעכע, ס׳רוב ארבעטער, צו באהאנדלען די אקטועלע פראגן וואָס זענען געשטאנען אויפן טאָג־אָרדנונג. און דאָך, האָט מען זיך דערוויסט פון אונזער אסיפה. איינמאָל, אין א באשטימטן אָוונט, זיצן מיר אזוי א 20 בחורים, און מיר הערן זיך צו יצחק־מענדעל׳ס רייד און פאַרשלאגן, עפנט זיך ברייט די טיר, מיר זענען שטארק דערציטערט געוואָרן, נאָר אנשטאט פאָליציי זענען אריינגעפאלן עטלעכע פרויען איינגעהילט אין גרויסע טיכער:

זיי זענען געוואָר געוואָרן, אז זייערע קינדער האלטן אין זער א פארדעכ־טיקע פאַרזאַמלונג. זענען זיי געקומען ארויס ראַטעווען זיי פון דער סכנה. א טייל פון די פאַרזאַמלטע האָבן זיך אויפגעהויבן און אהיים געגאַנגען מיט זייערע מוטערס. די איבער געבליבענע האָבן ווייטער פאַרטגעזעצט די אסיפה און זיך צוגעהערט צו מענדעלעס רייד. נאָך דעם פאַל האָבן מיר אויפגעהערט זיך צו פאַרזאַמלען אין דעם הויז.

צווישן די אָנהענגער פון אונזער קרייז, איז כדאי צו דערמאָנען א פוילישן יוגנטלעכן, מיין פריינט וואווער. ער האָט געאַרבעט אלס באַאַמטער אויף דער פּאָסט אין וואָלבראָם, שפּעטער אין געריכט. ער האָט געלערנט יידיש און יידישקייט ביים רב׳ס איידם. ביי מיר האָט ער געלערנט העברעאיש און געקויפט די מאַרקעס פון קרן־קימת. ער האָט אפילו געוואָלט באַקומען דעם ציוניסטישן שקל. נאָר כ׳האָב געצווייפלט צי אלס נישט־ייד קען ער אָנגעהערן צו די ציוניס־טישע אָרגאַניזאַציע. נאָך א לענגערן אַריינקלערן אין דעם ענין, האָבן מיר ביידע באַשלאָסן נעגאַטיוו, צו ביידנס באַדויערן. ער האָט שטענדיק געזוכט די נאָענטקייט און חברשאַפט פון די יידן, און זיך דערווייטערט פון די פּוילישע אינטעליגענץ. די פּאָליאַקן האָבן אים געזידלט און געטאַדלט און האָבן בשום אופן נישט געקענט פאַרשטיין; וואָס זוכט ער ביי די זשידעס, וואָס האָבן זיך אויסגעטיילט מיט זייער אויסערלעכקייט, מיט זייער טראַדיציאָנעלע קליידונג. וואווער האָט געטענ׳הט, אז ס׳איז אים שווער צו אָטעמען די פּוסטע, אַנטיסעמיטישע אַטמאָספערע פון די פּוילישע אינטעליגענץ, און נאָר ביי די יידן געפינט ער אינהאַלט, גייסטיקעס לעבן און אידעאַל. איין טאָג האָב איך זיך מיט אים געטראָפן אין ראָג פון מאַרק מיט די עלגאַטע גאַס, און ס׳האָט זיך פאַרבונדן צווישן אונז א לאַנגער שמועס. ווען מיר האָבן ענדלעך זיך צושיידט, גייט צו מיר צו הערשל דאַפנער און גיט מיך א פרעג: וואָס האָסטו בשותפותדיקעס מיט דעם שגץ? א ייד שמועסט זיך אויס מיט א גוי אין איינעם פון צוויי זאכן: אָדער אין האנדל, אָדער ווען ער וויל זיך שמד׳ן. דו, מיט קיין האנדל פאַרנעמסט זיך נישט, טאָ וואָס האָסטו צו אים? ס׳איז מיר נישט געלונגען אים צו דערקלערן די שותפותדיקע פּראָבלעמען.

ווען איך בין אוועק פון וואָלבראָם קיין וואַרשע, פלעג איך באַקומען פון דעם שגץ בריוו געשריבן אין א גוטן יידיש, און טיילמאָל אין העברעאיש. ער האָט אפילו בדעה געהאַט אָנצוהאַלטן מיט מיר דעם קאָנטאַקט שוין נאָכדעם ווי כ׳בין עולה געווען קיין ארץ־ישראל, אויך איך האָב עס געוואָלט. איך געדענק נישט איצטער וואָס האָט גורם געווען צום איבעררייסן אונזער פאַר־בינדונג. ווער ווייסט, וואָס ס׳איז געוואָרן מיט אים דער סוף, נאָכדעם ווי די נאַציס האָבן אָקופּירט פּוילן.

אינצווישן איז אויסגעבראָכן אין רוסלאַנד און פּוילן די גרויסע רעוואָ־לוציע פון יאָר 1905 וועלכע האָט באַגייסטערט אַלעמען, און אויך קיין וואָלבראָם זענען אָנגעקומען קלאַנגען פון איר.

ס׳זענען געקומען צו אונז אַגיטאַטאָרן פון „בונד״ און פּ.פּ.ס. די יידישע אַרבעטער צוזאַמען מיט אונז, האָבן באַשלאָסן צו דעמאָנסטרירן מיט די פּוילישע

אַרבעטער. מיר זענען זיך צונויפגעקומען אין די שטורמישע ווינטער־נעכט אויף קאָנספּיראַטיווע ערטער און לערנען רעוואָלוציאָנערע לידער. א נייע וועלט, א שטורמישע און א נישט קלאָרע צוקונפט האָט אונז ממש פארכשופט. ס'איז אַלץ געווען אַזוי אַנדערש, אַזוי מאָדנע באַצויבערנד. ס'האָט נישט האַרמאָנירט מיטן שטילן לעבן פון קליינעם שטעטל. מיר האָבן צוגעגרייט א רויטן פאָן וואָס מיר האָבן אויסגעהאַפט מיט גאָלדענע אותיות פאַרשידענע לאָזונגען אין פויליש און יידיש, אַזוי ווי ס'האָבן אונז געלערנט די פירער פון „בונד" פ.פּ.ס. נאָר ווי דערשטויגט זענען זיי געוואָרן, ווען אויף דער לעצטער פאַרזאַמלונג פאַרן דעמאָנסטראַציע טאָג, האָבן זיי געפונען אויף די פאָן אויך א העברעאישע אויפשריפט „יחי החופש" — זאָל לעבן די פרייהייט — און דאָס איז געווען לויט מיין איניציאַטיוו. אַלע פּראָטעסטן און טענות אַראָפּצונעמען די אויפשריפט, האָבן נישט געהאָלפן און דער העברעאישער פאָן האָט דעמאָנסטרירט אין די גאַסן, צוזאַמען מיט די פענער פון בונד און פ.פּ.ס.

.2

די רעוואָלוציע, וועלכע האָט געמאַכט א שטאַרקע איבערקערעניש אין די מוחות פון די מענטשן, האָט איינגענומען אַלעס מיט שטורם. נייע אידעען באַפליגלט פון די דערגרייכונגען פון די מאַסן, האָבן איינגעוואָרצלט זיך אין דער געזעלשאַפט. נאָר די שטורם און דראַנג עפּאָכע האָט נישט מצליח געווען אַרויסצורייסן ביי אונז די בענקשאַפט נאָך ציון, קיין ארץ־ישראל. אין יענע טעג האָט מען כמעט נישט געהערט דאָס וואָרט פון די אַלגעמיינע ציוניסטן. א סאַך יוגנטלעכע, זענען איבערגעגאַנגען אין לאַגער פון די רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן נעגירט די נאַציאָנאַלע און ציוניסטישע אידעע.

אונזער לאַגע איז געווען זער שווער: די סאָציאַליסטישע טעאָריע וועלכע האָט באַהערשט אונזער קרייז, איז צו אונז געקומען פון פּאַרטייפירער־סאָציאַליסטן וועלכע זענען געווען קעגנער פון נאַציאָנאַליזם און די טעאָרעטישע באַזע זענען געווען: קאַרל מאַרקס און דער היסטאָרישער מאַטעריאַליזם. דאָס האַרץ האָט ווי געטאָן, דאָס גאַנצע וועזן האָט זיך געבונטעוועט קעגן דעם טרוקענעם מאַטעריאַליזם. נאָר די ליטעראַטור האָט פּראָפּאַגאַנדירט, אַז דאָס איז דער איינציקער וועג וואָס פירט צום סאָציאַליזם און צום נצחון פון פּראָלעטאַריאַט. ס'איז פאָרגעקומען אין מיר אַן אינערליכער קאַמף וועלכן וועג אויסצוקלויבן, דעם אידעאַליסטישן וועלכער האָט געענטפערט אויף די אַנאָמאַליעס פון יידישן פאָלק, אָדער דעם מאַטעריאַליסטישן וועלכער האָט פּרובירט צו געבן א לייזונג די מענטשהייט אין אַלגעמיין.

אין יענע טעג פון גרויסע ראַנגלענישן, האָבן מיר דערהערט דעם נאָמען „פּועלי־ציון" — דאָס איז די געווינטשטע סינטעזע — האָב איך געטראַכט. דער העברעאישער נאָמען פאַרקערפּערט אין זיך די באַדייטונג פון פּועלים־ציון ד"ה יידישע ערד־אַרבעטער אין ציון.

מיינע חברים האָבן מסכים געווען מיט מיין פאָרשלאַג, איינצולאַדן רעדנער

און אינסטרוקטאָרן פון „פועלי־ציון". כ'האָב זיך פאַרבונדן מיט די בעגדינער פּאַרטיי און זיי האָבן געשיקט רעדנערס און דרוק־מאַטעריאַלן. ס'איז געווען אָנגעשטאָפּט מיט וויסן און פּאָלעמיק, קאָמענטאַרן איבער מאַרקס'ן און באָראָכאָוו'ן. מיר האָבן זיך אַנטוישט; דער זעלבער היסטאָרישער מאַטעריאַליזם נאָר מיט באָראָכאָווס יידישן פּירוש וועגן א סטראַטעגישע באַזע אין פּאַלעסטינע פאַרן יידישן אַרבעטער. דער קלאַסן־קאַמף אין גלות און אין פּאַלעסטינע — אַלס דער בעסטער מיטל צו פאַרווירקליכן דעם סאָציאַליזם און די טעריטאָריאַלע קאָנצענטראַציע אין ארץ־ישראל. די עמיגראַציע קיין ארץ־ישראל וועט טראָגן א סטיכישן כאַראַקטער, נישט ווייל מיר ווילן עס, נאָר אַזוי איז דער פּראָגנאָז; און דאָס איז דער פּראָצעס.

קורץ פון דער זאַך: די פּועלי־ציון באַוועגונג האָט נישט באַפרידיקט מיין האָפנונג, מיין גלויבן. נאָך א לענגערן אינערלעכן געראַנגל האָב איך זיך אומגעקערט צום קוואַל, צו מיין יוגנט־חלום: ציון, דאָס לאַנד פון ישעיהו הנביא, פון יהודה הלוי און פון דעם יידישן ערד־אַרבעטער וועלכער איז מסוגל איר אויפפרישן ווי אין די אַלטע פאַר־היסטאָרישע צייטן. האָב איך אָנגעקניפּט א קאָנטאַקט מיט דעם צענטער פון די „עבריה" באַוועגונג אין אָדעס, און מיר האָבן געעפנט אן אָבטיילונג אין וואַלבראָם.

אין יענע טעג איז צו מיר דערגאַנגען דער נאָמען פון א נייע באַוועגונג „בילו" וואָס די ראשי־תבות אירע איז: בית יעקב לכו ונלכה. כ'האָב זיך אינגאַנצן אַריינגעוואָרפן אין דער באַוועגונג. כ'האָב דערהאַלטן פון אָדעס וווּנדערבאַר שיינע בריוו אונטערגעשריבן פון נ. טוראַווסקי. פון צייט צו צייט האָב איך אויך דערהאַלטן דעם זשורנאַל „יעווריעיסקאַיאַ זשיזן" מיט א רייך אינפאָרמאַטיוון מאַטעריאַל פון די אָרגאַניזאַציעס, פון דער ציוניסטישער יוגנט און אַלע זיינע שאַטירונגען. אין איינעם פון די בריוו, ווערט דערציילט, אַז ס'איז באַשלאָסן געוואָרן, דאָס די נייע בילוים (אַזוי האָבן מיר זיך גערופן) דאַרפן פאָרן אין די יידישע קאָלאָניעס אין רוסלאַנד אדורכצומאַכן א לאַנדווירט־שאַפטלעכע צוגרייטונג פאַר ארץ־ישראל. מיט א געפיל פון טיפן ווייטיק האָב איך זיך אַנטשולדיקט פאַרן מרכז אין אָדעס, וואָס איך קען אין יעצ־טיקן מאָמענט נישט פאָרן אויף די הכשרה, אָדער גלייך קיין ארץ־ישראל. ווייל איך האָב געדאַרפט צוגרייטן די פּאַסיקע באַדינגונגען, נישט קיין דראַסטישע, צום שיידן זיך מיט מיינע עלטערן, פאַר מיין אוועקפאָרן אין א ווייט לאַנד. אין צוזאַמענהאַנג מיט מיין פּלאַן, האָב איך פאַרלאָזט וואַלבראָם און געפאָרן קיין וואַרשע אַלס איבערגאַנגס־סטאַציע צו מיין עליה קיין ארץ־ישראל אין דער נאָענטסטער צוקונפט.

כ'האָב זיך אין וואַרשע פאַרנומען מיט געבן פּריוואַטע לעקציעס אין העברעאיש און גלייכצייטיק אויך אַלס אָנגעשטעלטער אין א געשעפט אויף נאַלעווקעס. איך בין אין וואַרשע, און מיין הארץ אין ארץ־ישראל.

נאָך פאַרן אוועקפאָרן קיין וואַרשע, האָב איך דערהאַלטן א בריוו פונם שרייבער יעקב ראַבינאָוויטש מיט א מעלדונג, אַז די „נייע־בילויים" האָט זיך אויפגעלעזט און אַלע אירע אויפגאַבן זענען אַריבער צום „הפועל־הצעיר" אין

ארץ־ישׂראל. זער מאָדנע האָט מיך געררייצט דער נאָמען, נאָר דער שרייבער פונם בריוו האָט נישט דייטליך געזאָגט, וואָס אזוינס איז די אָרגאַניזאַציע. ערשט נאָך מיין אָנקומען קיין ווארשע, האָט זיך מיר אלעס אויפגעקלערט.

.3

אין איינעם פון די זומער אָוונטן אין יאָר 1908, האָבן זיך צונויפגעזאמלט אין דער שול „שערי־ציון" אויף פּאַוויע 12 דרייצן יוגנטלעכע אין עלטער פון 18—19 יאָר און האָבן געגרינדעט א פאריין מיט נאָמען „חלוצי־ציון", און אירע צילן זיינען: איינפירן די העברעאישע שפּראַך אין טאָג־טעגלעכן לעבן פון יעדן איינעם, פיזיש און גייסטיק זיך צוגרייטן צום עולה זיין קיין ארץ ישראל, צו באארבעטן די ערד און איר צו היטן. אין ווארשע האָט דאמאָלס געהערשט מלחמה צושטאנד פון די רוסיש צארישע רעגירונג, און ס'איז געווען א גרויסע סכנה דורכצופירן ציוניסטישע פארזאמלונגען, טראָץ דעם רעגירונגס־פארבאָט האָבן מיר דאָך דורכגעפירט פארשידענע פארזאמלונגען. די ציוניסטישע פירער אין ווארשע האָבן איגנארירט די יונגלעך, די חלוצים וועלכע רייסן זיך קיין ארץ־ישׂראל באָרוועס און נאקעט. אונזער תשובה איז געווען: אלס ציוניסטן איז אונזער פּלאַץ אין ציון ביי אלע באדינגונגען.

איינעם פון אונזערע חברים איז געלונגען עולה צו זיין א שטיק צייט פאר אונז, נאָר א ביסל שפּעטער האָבן מיר די בחורים מסדר געווען אלע פּאַרמאַליטעטן און געלט־ענינים וואָס זענען נויטיק געווען צו אונזער עליה קיין ארץ־ישׂראל. און ענדלעך אין 28־סטן חודש סיון תרס"ט (1909) זענען מיר ארויסגעפאָרן פון דער טעראַספּאָלער באַן־סטאַציע אין ווארשע קיין אָדעס אויפן וועג קיין ארץ־ישׂראל. אויף דער באַן־סטאַציע האָבן אונז באגלייט זער פיל מיטגלידער פון אונזער באוועגונג, מיט אויגן פול מיט קנאה האָבן זיי אויסגע־שריען: להתראות בציון. בכדי איינצושפּורן די רייזע־הוצאות, זענען מיר געפאָרן ביז בריסק אין דער פערטער קלאַס, און פון דאָרטן קיין אָדעס מיט די דריטע. די רייזע פון ווארשע קיין אָדעס האָט געדויערט 3 טעג. אין אָדעס האָבן מיר דערלעדיקט אלע טעכנישע ענינים מיט דער הילף פון „חובבי־ציון" ביורא, און אין 4־טן תמוז תרס"ט זענען מיר ארויף אויף די שיף „דער פּרינץ אלעקסאנדער". די גרעסטע טייל פּאסאזשירן אויפן שיף זענען געווען רוסן פּראַוואָסלאַווע פּילגרימען (עולי־רגל), און בערך 30 יידן — א העלפט יוגנטלעכע חלוצים און די אנדערע העלפט — אלטע לייט וועלכע זענען געפאָרן שטארבן אין הייליקן לאַנד. ביי אונז די „חלוצי־ציון" האָט פארשטענדלעך די העברעאישע שפּראַך צוגעצויגן אלע עברית־קענער און האָבן געזוכט אונזער חבר'שאַפט. די רייזע איז געווען זער אינטערעסאַנט און האָט געדויערט 13 טעג, ווייל די שיף האָט געמאכט פיל אָפּרו־סטאַציעס אויפן וועג. די נאכט פון שבעה־עשר בתמוז האָבן מיר געהאט א וואך־נאכט: די שיף האָט זיך דערנענטערט צו די ברעגן פון יפו. נאָך האַלבער נאכט, האָבן די מאַטראָזן פארלייגט דעם אנקער און געמאכט אלע הכנות, דאָס מיר זאָלן גאַנץ פרי אראָפּגיין פון די שיף. מיר זענען שנעל ארויף אויפן דעק און מיט טרערן פון פרייד האָבן מיר געזען די קליינע ליכט

פון ווייטן־נאָנטן יפו. און מיר האָבן געטראַכט: היינט איז שבעה־עשר בתמוז, דער טאָג פון חורבן ירושלים, און מיר קומען אין דעמזעלבן טאָג אויפצובויען פון דאָס ניי דאָס אַלט־נייע ארץ־ישראל.

אונזער שיף איז געוואָרן ארומגערינגלט מיט קליינע אראבישע שיפלעך וואָס האָבן געדאַרפט אריבערפירן אונז מיט אונזערע פעקלעך אויפן ברעג. אויף די שיף זענען ארויפגעקומען די פאָרשטייער פון „חובבי־ציון" און א באַאמטער פון דער טערקישער מאכט צו קאָנטראָלירן אונזערע פּעסער און אונז געבן יעדן איינעם א רויט צעטל וואָס האָט אונז געגעבן די רעכט צו זיין אין לאַנד 3 מאָנאַטן. מיר, פאר גרויס איבערראַשונג האָבן זיך נישט פארטראַכט וועגן די באַדייטונג פון דעם באַליידיקנדיקן שריט פון די טערקישע רעגירונג אין אונזער פאָטערלאַנד. די אראבער, די לאַדקעס־אייגנטימער זענען ארויף אויפן שיף מיט זייערע קולות די הייזעריקע, און מיט זייערע מאָדנע קליידער, זיי האָבן אָנגעהויבן וואַרפן אונז פונקט אזוי ווי א חפץ אין די שיפלעך אריין. מיר האָבן געהאַט דעם איינדרוק, דאָס מיר זענען געפאַנגענע. דער ים איז דעם טאָג געווען שטורמיש, די לאַדקעס האָבן זיך געהויבן ארויף און אראָפּ איבער די כוואַליעס. ס'האָט אונז אָנגעכאַפּט א פּחד און א שרעק, מיר זאָלן חלילה נישט דערטרונקען ווערן. אין ס'האָט אונז געוועקט דער געדאַנק: צי וועלן מיר בשלום אָנקומען צום ברעג. סוף כל סוף זענען מיר ארויף אויפן ברעג, ווי ס'האָבן אונז מקבל פנים געווען פריינט און קרובים. אויך אונז „חלוצי־ציון", האָט אָפּגעוואַרט אונזער חבר דער ערשטער עולה — ח' יוסף דבשוני.

צי איז דאָס ארץ־ישראל? ווי ווייניק יידן טרעפן מיר אָן צווישן א ים מיט אראַבער וועלכע ווימלען אומעטום אין אלע גאַסן. ווי מאָדנע איז דער קעמל, ווי עקזאָטיש זענען די שלייערס פון די מוזולמענישע פרויען, ווי גרויס איז די היץ! כ'האָב נישט אויפגעהערט צו פרעגן קשיות. נאָר מיינע חברים האָבן געזאָגט: איר וועט לעבן דאָ א ביסל צייט, וועט איר אלעס זען. און אָט זענען מיר אָנגעקומען אין נוה־שלום גאַס וואָס האָט זיך נישט אויסגעצייכנט מיט איבריקע ריינקייט. מיר זענען דאָן אריין אין א גרויסן הויף, דאָס איז געווען דער האָטעל פון חיים ברוך. דער עס־זאַל איז געווען פול מיט יונגלעך און מיידלעך. דער גערויש איז געווען אויסערגעוויינלעך און ס'האָט זיך נאָך געשטאַרקט, ווען אייניקע יונגע לייט זענען אויפגעשטאַנען אונז א קבלת־פנים צו מאַכן. פון אלע זייטן האָט מען אונז פארוואָרפן מיט פארשידענע פראַגן. דער איינדרוק איז געווען א שווערער, סיי פון די עצם פראַגן, און סיי פון די שפּראַך, אין וועלכע זיי זענען געפרעגט געוואָרן. מיין שכן ביים טיש איז געווען א בחור פון הויכן וווקס, א שומר אין די וויינגערטנער פון רחובות, אָנגעטאָן אין א שווארצע רובאַשקע אויסגעשטיקט מיט רויט. ער האָט זיך געוואַנדן צו מיר מיט א הארבע פראַגע: נאָך וואָס זייט איר געקומען? צי האָסטו ביי זיך נאָך געלט? היינט פאָרט אָפּ פון יפו א שיף קיין רוסלאַנד, קענסט נאָך באַווייזן, צוריק צו פאָרן כל זמן דו האָסט נאָך א פּיאַסטער אין קעשענע!... אזוי איינפאַך זיך אוועק גערעדט.

א מינוט האָב איך געטראַכט אז ס'זיצט פאר מיר דער „וואַרשעווער

בונדיסט״. וועלכער איז שטענדיק געקומען אין „שערי־ציון״ אונז ארויספירן אויפן גלייכן וועג. נא דיר, האָסטו דעם ערשטן ברוך־הבא אין ארץ־ישראל. כ׳האָב זיך געפאסט מוט און אים געענטפערט אין עברית (טראָץ דעם וואָס יענער האָט גערעדט צו מיר אין יידיש): ערלויב אונז אלעס צו זען מיט אייגענע אויגן, און דאן וועלן מיר זעלבסט באשליסן. מ׳האָט אונז דערלאנגט א מאָלצייט. נאָר כ׳געדענק נישט וואָס מיר האָבן געגעסן, ווייל ס׳איז מיר געווען זער ביטער אויפן הארץ פון דער באגעגעניש. מ׳האָט אונז אגב געזאָגט, דאָס אלע פאר־זאמלטע אין דעם זאל גרייטן זיך צוריק צו פאָרן קיין חוץ לארץ. נאָכן אָפּעסן, האָט מיין שכן דערלאנגט א הענגל וויינטרויבן זער געשמאקע. כ׳האָב עס מיט גרויס חשק אויפגעגעסן, און האָב זיך בעת־מעשה געוווּנדערט; ווי אזוי קען א מענטש פאראטן א לאנד וועלכע גיט ארויס א זעלכע שענע פרוכטן? מיין פארוווּנדערונג איז נאָך שטארקער געוואָרן, ווען די בחורים האָבן פּלוצים אוועק־גערוקט די טישן אין א זייט און אוועקגעלאָזט זיך אין א טאנץ מיט אונז צוזאמען מיט דעם זמר: „שירה חדשה שבחו גאולים״. וואָס הייסט דאָס? א טאנץ אינמיטן טאָג, אָן א סיבה, און דער זמר פון פריילעכע אויסלייזערס ווערט געזונגען פון די וואָס רעדן שלעכט אויפן לאנד. ס׳איז עטוואָס לייכטער געוואָרן אויפן הארץ, וועלכעס האָט געזוכט און געפונען אן אויסדרוק פון דעם פערמא־נענטן גערא[illegible]גל צווישן די ליבע צום לאנד און צווישן די שווערע, אכזריותדיקע ווירקלעכקייט. וויפיל האָב איך געלערנט ערשט שפּעטער, די פסיכיש גייסטיקע קאָמפּליקאציע פון די יוגנטלעכע.

אונזער חבר האָט איינגעאָרדנט צוויי פון אונז ביי זיינע באקאנטע און מיך האָט ער גענומען אין זיין דירה, אן אָרעמע ארבעטער וווינונג, וואָס דער וועג צו איר איז געווען אזא טיף־זאמדיקער, אז מ׳האָט קוים די שיך געקענט ארויסשלעפּן. דער בחור האָט קודם־כל דעם טאָג נישט געארבעט. נאָכמיטאָג זענען מיר געגאנגען צום „הפועל־הצעיר״ מיט א רעקאָמענדאציע־בריוו פון „חלוצי־ציון״ אונז צו העלפן זיך איינאָרדנען ביי ערד־ארבעט אין אונזער לאנד. כ׳האָב געזאָגט, דאָס נאָך אין ווארשע האָבן מיר באשלאָסן צו גיין קיין סעדזשע־רא (סג׳רה) צו פארטרעטן די געפאלענע ביי די יידיש־ארא[illegible]בישע צוזאמענשטויסן פון יענער געגנט. צו אונזער באדויערן האָט מען אונז דערקלערט, דאָס אין סעדזשערא זענען יעצט נישט נויטיק קיין ארבעטער, און אז מיר זאָלן פאָרן קיין רחובות, ווייל דאָרט זענען נויטיק ארבעטער צום קטיף פון די מאנדלען און דער בציר פון וויינטרויבן.

נאָך אָוונט־ברויט זענען מיר געגאנגען מיט אונזער חבר הערן א רעפעראט פון ד״ר מאָסינזאָן אין תנ״ך. דער זאל איז געווען אין „נוה־צדק״, ס׳דאכט זיך דער גימנאזיע זאל וואָס אייניקע פאנטאזיארן האָבן דאמאָלס געגרינדעט. דער זאל, א קליינער, איז געווען אָנגעפּאקט מיט יוגנטלעכע מענטשן. דער רעפערענט האָט גערעדט וועגן נביא יחזקאל. דער רעדנער, וועלכער האָט גערעדט אין דעם נביא׳ס שפּראך, דער רויש פון ים וואָס האָט זיך געהערט דורך די אָפענע טיר. די פולע לבנה ליכט און צו דעם אלעם דאָס יאמערן פון די שאקאלן — דאָס אלעס האָט געשאפן אין מיר דאָס געפיל: יעצט בין איך אין ארץ־ישראל. כ׳האָב

געפילט, אזוי ווי ס׳איז דאָ א פאַרבינדונג צווישן די שווערע פּערספּעקטיוו פון יחזקאל הנביא וועגן דעם חורבן פון לאַנד און פאָלק, און צווישן דעם שווערן אויסוועג פון די קינדער וואָס זוכן זייער פאָטערלאַנד און די ווירקלעכקייט. כ׳בין געווען ווי שכור פון די איינדרוקן פון מיין ערשטן טאָג אין ארץ־ישראל. א מידער בין איך געגאַנגען מיט מיין חבר אין די טיפע זאַמדן צו זיין דירה, און כ׳בין אוועקגעפאַלן אויפן בעט אין א טיפן שלאָף.

אינדערפרי זענען מיר גאַנץ פרי אויפגעשטאַנען. איינער פון די אַרבעטער — וועלכער איז צוזאַמען מיט אונז געפאָרן קיין רחובות — האָט רעקאָמענדירט צו קויפן בלויע בלוזקעס און שטרויענע קאַפּעלושן מיט ברייטע ראַנדן.

אזוי האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט 16 בחורים אין א איינהייטלעכן אוניפאָרם און מאַרשירט צופוס קיין רחובות.

יוסף ארליך

וואַלבראַם אין מיינע אויגן

ווי פאַרגליטשטע קאַצן־קעפּ — די שטיינער מיט וועלכע עס זענען געווען ברוקירט די שמאָל־צעקרומטע געסלעך האָבן געגלאַנצט, ווי זיי זאָלן קוקן אויף די הייזער. די שותפות פאַרהויקערטע און צונויפגעפּרעסטע אין ענגקייט הייזער ווענט און זייערע שיפּע דעכער, ווי איינער זאָל וועלן אַרויפקריכן אויפן אַנדערן — זיך באַהאַלטן, האָבן געצוימט די גאַס, זי ענג געמאַכט. די הייזלעך זענען געשטאַנען אויף דעם ווי אַפּראַזירטן בערגל, אזוי צעשטעלט, אז זיי האָבן געשאַפן די עטלעכע געסלעך — ס׳שטעטל.

די אומגעבונג האָט דאָס שטעטל איינגעקרייזט אין זיך. דער געדיכטער נאָדל־וואַלד, דער פאַרשליימטער „טאַך", די באַגנעס וואָס האָבן זיך געהוידערט, ווי די ערד דאָרט זאָל יערן אין די זאַמדן, האָבן דאָס שטעטל געצוימט.

די נאַכט איבערן שטעטל איז געווען געדיכט, פינצטער און פייכט. אין דער סביבה איז געווען שטיל. נישט נאָר די מענטשן זענען געשלאָפן, נאָר די גאַנצע געגנט האָט געדרימלט. פאַרטאָג ווען די נאַכט האָט קוים אָנגעהויבן שיטער ווערן, די פינצטערקייט האָט לאַנגזאַם זיך איבערגעגאָסן אין גרוי, האָט די אָנגעקילטע דורך דער נאַכט געגענט גענומען זיך וואָרעמען. די נאַכט־פייכטקייט איז פאַרשוווּנדן. ס׳שטעטל און די סביבה האָבן זיך צוריק באַוויזן.

אין די קליין־געקעסטלטע פענצטער, זענען די שייבלעך נאַס געוואָרן פון דער טוי. הוילע קלעפּ פון אויסגעפאָרענע אַקסן און אויסגעריבענע רעדער האָבן פונאַנדערגעריסן די מאַרגן־שטילקייט. באַלד דערויף האָבן די קרעמפּע ברייט־ביינעקע בעל־עגלות זיך געלאָזט איבער די געסלעך וועקן די פּאַסאַזשירן.

די בעלי־עגלות האָבן געוועקט, לזיטן שטאנד. אין די גרויסע פענצטער אין מארק, האָט די „ביציסקע" לייכט אָנגעקלאפּט אין דער שויב און עס האָט זיך דערהערט א בכבודיקער רוף: ר' איסר אָדער ר' יעקב. אין די געסלעך האָט די „ביציסקע" געקלאפּט שטורמיש — שנעל אין די קליינע פענצטער־שייבלעך און די בעלי־עגלות האָבן געשריגן, יענקל אָדער מאָשקע „הייב זיך".

ווי נאָר די לייטער־וועגענער מיט די צונויפגעזאמלטע פאסאזשירן, זענען אָפּגעפאָרן צו דער באַן, וואָס איז געלעגן צוויי ווירסט פונם שטעטל, האָט זיך דערהערט דאָס שיבן פון כארזשאווערטע ריגלען און ס'קראצן פון אויפגעפראלטע טויערן. איבער די געסלעך האָבן איצט ווי נאָך א רייע געשפרייזט געביקטע יידן. יעדער פון די יידן, האָט געהאט איבערן ריקן פארבינדן א זעקל. זייערע לענדן זענען געווען ארומגעבונדן מיט א שטריק, אונטער וועלכן עס זענען געווען פאריקט זיינע פאָלעס פון דער „יופּעצע", זיי זאָלן אים נישט שטערן אין גיין. זייערע נאגעוויצעס זענען געווען פארשארצט. זיי האָבן געטראָגן „יוכטענע" שטיוול. זייערע פיס זענען געווען ארומגעוויקלט מיט א „צילקע". יעדער האָט מיט זיך געטראָגן א שטעקן. די יידן האָבן דורך אלע פיר עקן פון שטעטל געאיילט אין די דערבייאיקע דערפער ארײַן. זיי זענען געגאנגען זוכן חיונה — קויפן א „קארץ" תבואה אָדער א קיניקל.

אלי מיכל ואחיו — שואבי מים
אייזע־מאכל וואסערטרעגער און זיינע ברידער

איצט ערשט, זענען די באשטעלטע אין די דערפער פויערן, פארבייגעפארן דעם מארק — זיי זענען געפארן אין די געסלעך אריין לאדענען די סחורות פון די ירידים־פארער.

ווינטער צו זומער, רעגן אדער פראסט, ווי נאר דער טאג האט זיך געשטעלט האבן די בעל־הבית׳טעס און די קעכענס זיך געאיילט אין די יאטקעס אריין. קצבים, ברייט־ביינייק אויסגעגעסענע יידן וואס האבן געהאט אונטער־געציפטע בערד און האבן געטראגן די היטלעך פאריקט איבער די אויגן, האבן זיך געפארעט ביי די צעהאנגענע איבער די יאטקע ווענט, פריש־געטרייבערטע זייטן פלייש. די ערשט ארויסגענומענע פון איווון רויטלעך־ברוינע ברויטן, האבן אויסגעסדרטע אין די פאכן ביי די בעקערס געקנאקט פון פרישקייט. פרויען, מיט פארווארפענע איבער די אקסלען טיכלעך, זענען מיט טעפ אין די הענט, געגאנגען צו דער מעלק.

איילע־מאכל, א איבערגעבויגענער אויפן לינקן פוס — ווי ער זאל אט אט אומפאלן, דעם קאשקעט פאריקט אויף א זייט, האט געשפרייזט איבער די געסלעך, מיט איבערגעלייגטע איבער די אקסלען „נאסעס" — געטראגן אין די הייזער אריין, פריש געפלומפט וואסער. ער איז געגאנגען און גערעט צו זיך: „איך וויל מער. איך בין דער בעסטער אין שטאט וואסער־טרעגער".

אין צווישן, האט דער דאר־געלער מאנעס — דער קברן, זיך אדורכגעשלייכט איבערן מארק, ווילד אויסגעגלאצט דערשראקענע אויגן, האבן אים נאכגעקוקט און זיך געפרעגט — ווער?

אין מארק, זענען געשטאנען עטלעכע פורלעך מיט קוילן וואס די גויים האבן געברענגט פון די דאמבראווער קאפאלניעס צו פארקויפן. יידן מיט צעפלאשעטע ייבעצע פאלעס, מיט לאנגע בערד און דינע פינגער, האבן געטאפט די קוילן צו זיי זענען נישט ווייך און אונטערהאנדלט מיט די גויים וועגן פרייז.

מארדוך, דער גאסן־קערער, א הויך־ביינייקער גוי, האט צונויפגענומען ס׳מיסט אין מארק.

און די כל המינים, ווי צונויפגעקוועטשטע געוועלבער אין מארק זענען געשטאנען, די סוחרים מיט זייערע היפש־דיקלעכע ווייבער און אויסגעקוקט א קונה. די קליינע, מיט די דינע בוכשטאבן שילדלעך, איבער די טירן, האט מען קוים אנגעזען. די סוחרים, האבן נישט געוואלט זיך באווייזן, זיי האבן געוווסט, אז דער שטייער וועט זיי קאסטן טייערער, כאטש זייערע פאליצעס זענען געווען האלב־ליידיק.

די געוועלבער אין די געסלעך האבן געהאלטן די בעלי־מלאכה׳ס. יעדער פון די יידן איז געווען פארהארעוועט, פון מארגן גרוי ביז פינצטער. מערסטנטייל פון זיי, האבן געארבעט אליין. ביי א סך פון זיי, האבן מיטגעארבעט זייערע זין. ביי מאנכע האט געארבעט א געזעל און אמאל אויך צוויי. זייערע פאכן זענען געווען טיפיש יידישע: שוסטער, שטעפער, שניידער, היטל־מאכער, טאפעצירער, בעקער, זייגערמאכער, בלעכער און גערבער.

נאר איינער פון זיי אלע: א הויך ברייט־ביינייקער ייד מיט א ברייט

קנאָכיק פּנים און לאַנגע אויסגעאַרבעטע הענט איז געווען א „קאָוואַל". ביי די באַן־שינעס אין עק גאַס וואָס האָט געפירט אין שטעטל אריין, איז געשטאַנען ר׳ יחיאל׳ס נידריק הויז. דאָרט, האָט ער געקאָוועט פערד און געשמידט וועגענער. די יינגלעך, וואָס האָבן באַוויזן זיך ארויסרייסן פון „רבין" זענען אוועקגעלאָפן פון „חדר". זיי זענען געשטאַנען, מיט פאַריקטע אויף הינטן היטלעך און מיט אויסגעגלאָצטע אויגן, פאַרגאַפט געקוקט ווי די פייער פינקען פליען פונם צעגליטן אייזן, וואָס יחיאל שמידט.

פויערן פון די דערפער האָבן געוואַרט אפילו א יאָר אבי יחיאל זאָל זיי אויסשמידן א וואָגן. פון יחיאל׳ס א ראָד איז די רייף נישט אראָפּגעשפּרינגען. פון יחיאל׳ס א „אַרצ׳יק" אין „אַנקסל" האָט דאָס אייזן נישט נאָכגעגעבן, ווען די פערד האָבן געשלעפּט דעם וואָגן געלאָדענט. יעדער פויער, וועלכן יחיאל האָט אויסגעשמידט א וואָגן, האָט געמוזט זיך מיט אים אמפּערן, ער זאָל מיט אים גיין אין שענק אריין „באַגיסן" דעם וואָגן. דער הויך ברייט־ביייניקער „גברן" מיט דער לאַנג ווייסער באָרד, האָט זיך אויסגעהיטן צוליב כשרות.

יחיאל׳ן האָט מען כמעט נישט געזען אין גאַס. ער איז געשטאַנען ביי זיין „קאָוואַדלע" און געשמידט אייזן. אָבער אז עס איז ענטשטאַנען א מחלוקה ביי קהל, האָט יחיאל אָנגעטאָן ווינטער זיין טכוירענעם פעלץ, זומער זיין טיכענע ייבעצע, דער שוואַרצער קאָליר ביי ביידע מלבושים איז געווען שוין גרוי, און איז ארויס אין גאַס אונטערהערן. צווישן מנחה און מעריב האָט ער געמאַכט זיך א וועג צווישן די דאַווגער. זיין ברייט אויסגעאַרבעטע האַנט האָט א זעץ געטון אין בית־המדרש „בעלעמער". אלע יידן ערשטוינט זיך אומגעקוקט: „נישט נאָר שיינע יידן, האָבן צו זאָגן אין קהל". „אויך די בעלי־מלאכה׳ס ווילן מען זאָל זיך צו זיי צוהערן", האָט יחיאל געשריגן. זיין לייבן־קול האָט געהילכט

יחיאל גרשונוביץ, אשתו ובתו
יחיאל קאָוואַל, זיין פרוי און טאָכטער

איבערן בית־המדרש. דער ווידער־קול האָט אָפּגעשאַלט פון די נידריקע ווענט, אונטער וועלכע די יסודות האָבן אָנגעהויבן שויז זינקען אין דער ערד.

די עטלעכע אין שטעטל יידישע שיסטער, האָבן געארבעט נאָר פאר די יידן. יעדער פון זיי האָט זיך די מי געגעבן זיין „אָפּיענטיק" זאָל זיין וואָס הארטער, דער שפּיץ פון זיינס א שוך, זאָל זיין נאָך מער געפאָרעמט. אָבער אין שטעטל און אין דער געגנט ארום, זענען פארהאנען געווען הונדערטער שוסטער גוים. זיי האָבן געארבעט לויט איין „קאפיטע", און נאָר פון „יוכט".

אין די נעכט, זומער ווען די לופט איז געווען לויטער און ווינטער ווען די לופט איז געווען געפרוירן און דער שניי איז געלעגן ביז אונטער די פענצטער, האָט אָפּגעהילכט דער האמער־קלאנג. דער קלאנג פון די האמערס וואָס האָבן געקלאפּט די העלצערנע פלעקלעך, האָט אויסגעשלאָגן די ארבעטס־סימפאָניע, וועלכע די נאכט־פינצטערקייט האָט פונאנדערגעטראָגן.

נאָר דער „גאָ־גאָ" דער געשריי פון די גענדז, וועלכע די יידן האָבן געשטאָפּט אין זייערע „פּאשארניעס", האָט געשטערט דעם קלאנג פון דער ארבעט.

שבת־צונאכט (מוצאי שבת), עס האָט קוים ערשט געגרויט, עס איז נאָך נישט פארהאנען געווען א שטערן אויפן הימל, די פרומע יידן האָבן נאָך נישט געהאט „הבדלה" געמאכט, האָבן אין שטאָט אריין געאיילט די שיסטערס. יעדער פון זיי איז געגאנגען מיט א פארוואָרפענע איבער די אקסלען „הוידע". צונויפ־געבינדענע שיך. זיי האָבן אָפּגעטראָגן די אויסגעארבעטע סחורה די סוחרים.

צומאָרגנס, גאנץ פרי זענען די סוחרים וואָס האָבן געהאט שוין געגאָלטע בערד, געטראָגן די קאשקעטלעך פאריקט איבער די אויגן און די ייבעצעס זענען ביי זיי געווען אונטערגעשניטן ביז דער קני, זענען זיי געשטאנען ביי די טירן און די טוירן פון זייערע הייזער און געוועלבער, און אויסגעקוקט די אָנגעפאָרענע סוחרים, געוואָלט מיט זיי האנדלען. א גאנצן טאָג זענען די יידן געווען פאר־שמייערט — זיך געאיילט, ארויס פון הויז און אריין אין א געסל. יעדער האָט געוואָלט כאפּן נאָך איינעם פון די אָנגעפאָרענע סוחרים.

אין אָוונט, האָבן די צווויי פאסאזשירן־צעגער, אוועקגעפירט צוויי צוגע־טשעפּעטע וואגענעס מיט שיך, נאָך סאסנאָוויצע און קיין קראָקע.

דער „סטאָק" — די וואסער־קוואלן האָבן זיך געשלענגלט — זיך ארייג־געשניטן אין שטעטל אריין ווי א קלין. פון איין זייט וואסער זענען געלעגן די „סאָדזעס" אין וועלכע די פישערס האָבן געהאלטן די קארפּן אויף שבת. פון דער צווייטער זייט וואסער זענען געשטאנען די גארבארניעס אין וועלכע מען האָט געגארבט דעם „יוכט" פאר די שיסטערס. די גערבער, האָבן געהאט לאנג אויסגעצויגענע הענט פון שובן די פעל. זייערע הענט, זענען שטענדיק געווען ווי אויסגעאיילט. זייערע פינגער־נעגל זענען געווען רויט פון דער דאמב־קארע אין וועלכער זיי האָבן געווייקט די פעל. אפילו שבת, ווען זיי האָבן געטראָגן די שבת'דיקע בגדים, האָט זיך פון זיי געפילט די פעל־פוילקייט, פונקט ווי אין דער סביבה ווו עס האָבן זיך געפונען די גארבארניעס.

נאָר „הענעך" גארבער, א דארער ייד אויף אויסגעבויגענע פיס, מיט

א לאנג ביינעיק פנים און קורץ שיטער ווי אויסגעציפט בערדל, האָט איבערגעפירט זיין גארבעריי אין דער צווייטער עק שטאָט — צו די באגנעס. הענעך האָט אויסגעבויט א צוויי־שטאָקיקע געביידע. ער האָט פון ווין געברענגט מאשינען, וועלכע האָבן געשפּאָלטן און געפרעסט די פעל. דאָס איז געווען די ערשטע אין שטעטל יידישע פאבריק.

די יידישע יוגענט איז מערסטנטייל ארומגעגאנגען פוסט און פּאַסט. נישט האָבענדיק קיין באשעפטיגונג, האָבן זיי שפּאצירט מיט די שטעגן פון די באגנעס — צו הענעכן. זיי זענען געווען נייגעריק זען די וווּנדער־טעכניק, כאָטש זיי האָבן נישט פארטראָגן דעם ריח פון דעם אָפּפליסענדן וואסער אין וועלכן מען האָט געגארבט די פעל.

די יידישע יוגענט, האָט אויך שפּאצירט ארום די גומי און עמייל פאבריק; וועלכע די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט, פון דער אנדערער זייט באן שינעס. די רויטע ציגל ווענט, אונטער וועלכע עס האָט זיך געוואלגט דער רויש פון לויפנדע טראנסמיסיע־רעדער איז געווען דער טרוים פון דער יידישער יוגענט. זיי האָבן געוואָלט ווי די גויים פון די ארומיקע דערפער פארקויפן זייער כח און שוויס, זיי זאָלן יעדע צוויי וואָכן קריגן דערפאר באצאָלט. זיי האָבן נישט געוואָלט ווארטן, מוזן אויסקוקן דער טאטע זאָל עפענען „ס׳שיפלעדל״ און זיי דערלאנגען א פּאָר גראָשן.

„די מאכט״ האָט דערצו נישט דערלאָזט.

דער איינציקער אויסוועג איז געווען דער איינער אין דער וואָך טאָג — דער „יריד״. דאָנערשטיק; גאנץ פרי האָבן די סוחרים געעפנט זייערע געוועלבער און פונאנדערגעסדרט זייערע סחורות. די מארק־שטייער, האָבן פונאנדערגעשטעלט אויף דער רעכטער זייט מארק, זייערע טישן, שטענדערס און ביידלעך. זיי האָבן צונויפגעטראָגן זייערע סחורות: שטיוול, שיך, אָנצעגער, באנדעס קאפּעלושן, היטלעך, העמדער און גאטקעס. פון דער צווייטער זייט מארק — לינקס, האָבן יידן פונאנדערגעשטעלט „פּולקאשקעס״ מיט פארשידענע רעשטלעך סחורות. די „מאסאזשיס״ וואָס האָבן פארקויפט חזיר־פלייש, זענען געשטאנען ווייטער ארויף. היינט ברייט־ביינעיק אויסגעגעסענע גויים, ביי וועלכע ס׳בלוט האָט געשפּראָצט פון זייערע פנימער, האָבן כסדר געשלייפט זייערע בלאנקענדע מעסערס. א פרומער ייד וואָס איז זיי פארבייגעגאנגען, האָט אוועקגעדרייט דעם קאָפּ.

צווישן די יידן, וואָס האָבן פארקויפט די „רעשטלעך״ און די גויים, וואָס האָבן פארקויפט „חזיר״ איז געשטאנען דער לאָמער יענקל. די גויים, האָבן אים גערופן „יאַקוב״. יענקל איז געשטאנען און געדרייט א קארבע פון א קאטע־רינקע. די קאטערינקע האָט געשפּילט איין און דעם זעלבן מאַרש. יענקל האָט געדרייט די קארבע און געשריגן מיט א הייזעריק קול: „קסאָ ריזיקוויע טען טשטשענשטשע בודויע״. א געלע פּאפּוגיי, וואָס איז געשטאנען אויף זיין אקסל, האָט אים צוגעהאָלפן. זי האָט כסדר געשריגן: „טאַק״, טאַק״. די פויערן זענען געשטאנען און האָבן באוווּנדערט דעם פויגל. יעדער פון זיי האָט געטראכט

צו עס איז כדאי ארויסצי̇יען א „לאָס" פון יענקל'ס קאטערינקע. דאָס געווינס — דער „לאָס" האָט געקענט זיין, א בלעכן רינגל אָדער שפּילקע.

אין מיטן מארק, צווישן די פארקויפער פון ביידע זייטן, האָבן זיך אוועקגעזעצט אויף זייערע פליישיק אָפּגעדעקטע פיס די „באַבעס" וואָס זייערע קעפּ זענען געווען ארומגעבינדן מיט קאָלירטע טיכלעך. זיי האָבן אָנגעבאָטן און פארקויפט זייערע סחורות: פּוטער, אייער, א הון, א קאטשקע, אָדער א גאנז. די עופות, ווי זיי זאָלן פילן זייער לעצטן טאָג, האָבן געקלאפּט מיט די פליגל און געקרייט.

אונטער זיי זענען פארפאָרן די פויערן מיט זייערע וועגענער און זיך אוועקגעשטעלט איינער נעבן אנדערן גלייך, ווי א מויערער לייגט א ציגל נעבן א ציגל. די יידן, ס'היטל פאריקט אויף הינטן, די ארבל פון דער ייבעצע פאר־שארצט, די פּאָלעס אונטערגעבויגן, דער שפּענצער־קנאָפּ נישט פארקנעפּלט, האָבן געשמייעט — זענען געלאָפן און געשפּרונגען פון איין וואָגן צום אנדערן, געטאפּט די זעק, באקוקט די תבואה — זיך געהאנדלט און געקויפט. דער רעש און געפּילדער איז געווען גרויס ווי דער זשום פון א אנטלאָפענע סטאדע בינען, וואָס באפאלט א בליענד בוים. אינם רויש און געפּילדער האָסט דו געקענט זען, ווי א ייד יואָס וויל לייזן, האלט א פויסט מארינארקע אויפן פויערס פּלייצע, פונם פויערס מלבוש וואָס ער האָט געמאָסטן — עס זאָל אים פּאסן. האָסט אויך געקענט זען ווי א „פּאַרטע" הייבט זיך אונטער ס'קלייד און מעסט אָן גאטקעס אָדער א האלקע, צו זיי זענען נישט קליין אויף איר.

פון דעם שמייען און לויפן, האָבן די יידן אין שטעטל בדוחק ארויסגע־שלעפּט חיונה. טרוקן ברויט מיט א לעפל קלייען־באָרשט אָדער א טעלער „יושקע" איז ביי מערסטנטייל יידן געווען ס'טאָג טעגלעכע עסן. אפילו אויף שבת, האָבן זיי זיך נאָר פארגינען די געדערים פון א בהמה אָדער א שטיקל קאָפּ־פלייש.

אָבער די יידן אין שטעטל, האָבן פאָרטגעזעצט זייער שטייגער — געלעבט. די יידן אין די געסלעך, האָבן געשיקט די קינדער אין חדר אריין. ביי איטשע מלמד, א הויך ברייטבייניקער ייד, מיט א לאנג צעקעמטע שפּיציקע באָרד, האָבן קינדער געלערנט „עברי" ביי יוזיפן און ברוך־לאָזרן, צוויי נידריק־קרעפּקע און דיקע יידן, וועלכע האָבן געהאט לאנג־גרויע בערד און פארגעלטע נעז און וואָנסעס פון שניפּן טאבאק, האָבן יינגלעך געלערנט חומש־רש"י. ביי מרדכי וואָלפן, א נידריק ברייט ביי̇ניקער ייד, וואָס האָט געהאט א הויך למדנישן שטערן, א גרויע ברייטע באָרד און גרויסע מיט חכמה גליענדע אויגן, האָבן בחורים געלערנט א בלאט גמרא. אין בית־המדרש ביי די טונקלע פון אלטקייט טישן, אויף וועלכע פארשידענע הענט, האָבן אין משך פון דער צייט מיט טאשן־מעסער־לעך אויסגעקריצט: א מגן־דוד, א מנורה, אָדער א חנוכה־דריידל — זענען געזעסן עטלעכע בחורים און געלערנט „פאַר זיך".

די יידן אין מארק, האָבן זייערע קינדער שוין געשיקט, פארמיטאָג אין דער שטאָטישער פאָלקס־שולע. נאָכמיטאָג אין חדר אריין. די שולע, האָט געלייטעט דעם דאָקטערס שוועסטער „פּאַני מאַריה". זי איז געווען א אלט פריילין, מיט א קאָפּ גרויע האָר וואָס זענען געווען פונאנדערגעטיילט מיט

א שרינד אין דער מיט. זומער און ווינטער האָט זי געטראָגן א לאַנג שוואַרץ ביז די קנעכל קלייד.

אין צווישן, האָט דער צענטראַלער האַנטווערקער־פאַרבאַנד אין וואַרשע, וואָס איז געשטיצט געוואָרן דורכן „דזשוינט", געעפנט אין שטעטל א באַנק פאַר די בעלי־מלאכה׳ס און קליין־הענדלער. דער פּרעזעס פון דער באַנק איז געוואָרן משה מייטליס — דער איינציקער אין שטעטל און אין דער סביבה, דאַמען־שניידער. נאָר די פּרויען פון מארק — האָבן זיך ביי אים געניית. דער דאַמען־שניידער איז יעדן אָוונט געקומען אין דער באַנק אריין. די באַנק האָט זיך געפונען אין א געדונגען צימער אין א יידיש הויז. דאָס הויז איז געשטאַנען ביי דער „טומאה". פון זינט משה מייטליס, האָט אונטערגעשריבן־באַשטעטיקט די הלוואות פאַר די יידן, האָט ער אָנגעהויבן גיין מיט א שטייפן קאַרק, שטאָלצירנדיק פאַרויס זיין בויך.

דער דאַמען־שניידערס גאַנג, האָט געערגערט עטלעכע אין שטעטל יידן — די קהילה־דאַזאַרעס. זיי האָבן זיך געשראָקן אז דער „שניידער" קען נאָך ווערן זייער קאָנקורענט. יעדער פון זיי איז געווען איבערצייגט אז די דעה־זאָגערס אין דער באַנק, דאַרפן זיי זיין. איבערהויפּט אז יעדער פון זיי האָט געוווסט, אז אין דער פּאַנצער־קאַסע וואָס מען האָט געשיקט פון וואַרשע און שטייט אין ווינקל אונטערן שרייב־טיש ווי עס זיצט דער „פּרעזעס" — ליגט געלט.

ספּעציעל זיך געערגערט, האָט נפתלי דער דאַזער. נפתלי איז געווען א וווקסיק ברייט־ביינער ייד, וואָס האָט געהאַט גראָבע פינגער מיט קליינע נעגל. ער האָט געהאַט צוויי רויטע דיקע ברעמען אונטער וועלכע עס זענען טיף געזעסן, צוויי שנעל־באַוועגנדע זיך אויגן. נפתלי, האָט געבונטעוועט דעם עולם.ווי עס איז פאַרהאַן געווען א רעדל פון צוויי דריי יידן, איז ער צו זיי צוגעגאַנגען און זיי אויפגעקלערט: „עס קען אזוי נישט זיין". „קיינער האָט אים נישט געוועלט". „ער האט זיך אליין געמאַכט". „די באַנק וועט באַנקראָטירן". „ער קען נישט שרייבן".

די יידן מיט זייערע האַלב־פאַרלאָשענע אויגן און אויסגעצויגענע פּנימער, האָבן ערשטוינט אים אָנגעקוקט און געשוויגן. זיי איז נישט געווען קיין אונטער־שייד, ווער עס באַרגט זיי, די עטלעכע זלאָטעס צום מסחר. א טייל יידן זענען דווקא געווען צופרידן, וואָס א שניידער — א אייגענער, קען פירן א באַנק.

משה מייטלעס — דער פּרעזעס, האָט געשוויגן. ער אליין, איז מיט זיך געווען נישט זיכער. ער אליין, האָט געטראַכט: אפשר קענען חלילה מקוים ווערן נפתלי׳ס רייד. ער האָט נאָר יעדן פון די יידן, וואָס האָבן איבערגערעדט פאַר אים, נפתלי׳ס רייד געזאָגט: „קודם־כל זאָל ער חתונה האָבן". „א בחור טאָר זיך נישט מישן אין קהל׳שע ענינים". „דערצו נאָך א אלטער בחור".

דער בר־סמכא אין שטעטל איז געווען דער רב. דער רב, א מיטל־וווקסיקער דאַרער ייד — נאָר הויט און ביינער, מיט א לאַנגע און דינע נאָז, ברייט למדנישן שטערן, אונטער וועלכן עס זענען געזעסן טיף, צוויי גליענדע מיט חכמה אויגן איז געווען א למדן מופלג. נישט איין ייד האָט אים אָפּגעוואַרט, ווען ער איז געגאַנגען צום דאַווענען און אים געזאָגט: „גוט מאָרגן" רב. דער רב, האָט

זומער געדאווענט אין שול, דעם ווינטער האָט דער רב געדאווענט אין בית־המדרש מיט די „יודע־ספר״.

די יידן אין שטעטל זענען געווען צונויפגעלעבט, אָבער יעדער פון זיי בעזונדער, האָט געלעבט זיך זיין לעבן, איינער איז אויפגעשטאנען פאַרטאָג צו פאָרן מיט דער באַן, א צווייטער, איז צופוס געגאנגען אין דאָרף אריין. ווער עס האָט געעפנט זיין געוועלב — געוואַרט אויף קונים און ווער עס האָט זיך געשטעלט פרעסן אָדער צושניידן.

אָבער פרייטיק מיטאָג, האָבן אלע יידן געאיילט אין באָד אריין. משה יוסף — דער בעדער, א הויך מגושמדיקער ייד מיט א ברייט פליישיק פנים, פון וועלכן עס האָבן ארויסגעקוקט, בלויע גוטמוטיקע קינדער־אויגן, האָט געשטעלט זיך הייצן דעם מקוה אויוון, שוין מיטוואָך ביינאכט. ער האָט די לאנגע שטשאפעס האָלץ, געריקט אין אויוון אריין ביז פרייטיק פאר מיטאָג. די צוויי ריזיקע „קיזל״־שטיינער, האָבן געגליט ווי א העליש פייער. מיטאָג־צייט, האָט משה יוסף גענומען „אויפגעבן״ — באגאסן די צעגליטע שטיינער מיט קאַנען קאָכעדיק וואסער, א שווער געדיכטע און צעבריטע היץ, האָט אויסגעפילט דאָס באָד.

יידן האָבן געשוויצט, זיי האָבן געקלאַפּט זיך די לייבער מיט ריטן און זיך געקילט די צעגליטע קערפּערס, מיט שעפלעך קאלט וואסער, וואָס זיי האָבן אויף זיך געגאָסן. יידן האָבן געשוויצט — זיך געקוויקט. זיי זענען געלעגן צעלייגט איבער די בענק, ביז דער רב איז ארויף שוויצן. דער אויסגעדאַרטער רב, איז ארויף און זיך אוועקגעלייגט אויף דער העכסטער — דער זעקסטער באַנק. דער מגושמדיקער בעדער — משה יוסף, איז געשטאַנען, און האָט געפּאַכעט איבערן רב מיט א אויסגעווייקט בעזעמל. די צעשפּילטע וואנדלעך פונם בעזעמל, האָבן געבריט ווי פייער ריטן. דער רב איז געלעגן און האָט געקרעכצט פון ווייטיק און תענוג.

יידן האָבן אין שוויץ אריין געאיילט. זיי האָבן ליב געהאט אויסבריען זייערע פארמאטערטע גופים. אין שוויץ האָט יעדער ייד זיך גוט געפילט. אלע זענען געווען נאקעט און זענען געזעסן, איינער נעבן אנדערן. דער סוחר נעבן דעם דאָרפס־גייער, דער בעל־מלאכה נעבן דעם מלמד. אלע יידן האָבן אויסגעקוקט דעם פריטאָג. אלע, האָבן זיי זיך געוואָלט אויספּארן — פון זיך אראָפּוואַרפן די וואָכענדיקייט — דעם עול. משה יוסף האָט גוט צוגעגרייט די שוויץ. ער איז געווען א געניטער בעדער. די יידן אין שטעטל, האָבן זיך גערימט: „נאָר מיר האָבן א משה־יוסף״. ביי יעדער געלעגנהייט, ווי נאָר א ייד איז געוואָרן אומצופרידן מיט „קהל״, האָט ער איבערגעחזרט דאָס שטעטישע שפּריך־וואָרט: „וואָס קען גוט זיין; אז דער דאזער און בעדער איז א בחור און די „הייבן״ איז א מויד.

יעדער ייד. האָט געלעבט זיין שטייגער. אָבער די עדה איז געווען צונויפגעלעבט. יעדער ייד, האָט געהאט דאגות פרנסה און משפחה. אָבער טאָמער איז ביי וועמן אין שטעטל געשען א אומגליק, האָט אלט און יונג געליטן. איינער איז תמיד גרייט געווען העלפן דעם אנדערן. זייער אָפּט, האָט מען געקענט זען צוויי יידענעס, וואָס זענען געווען אָנגעטון אין די שבת׳דיק סאטינינע קליידער, דעם שווארץ־שפּיצענעם שאַל פאַרוואָרפן איבער די אקסלען, גייען איבער די

טירן צונויפגענומען עטלעכע „גילדן" פאר א נויט־באדארפיקע משפחה. נישט איין ייד, האָט זיך אוועקגענומען דעם ביסן פון מויל און געגעבן זיין „תרימה" בשיאיס חן („תרומה בתשואת חן").

זיך געמאכט א „שמחה" אין שטעטל, האָט די גאנצע עדה, זיך מיט געפרייט. אלע יידן זענען געגאנגען קוקן, זען און באוואונדערן. איז ווער געשטאָרבן חלילה, האָט ס'גאנצע שטעטל מיטגעטרויערט. דער צער און פחד, האָט זיך ווי פונאנדערגעהאנגען איבער די יידישע טירן און פענצטער.

אָבער אנדערש, איז געווען די באציאונג צום „ראָט־הויז" — דעם שטעטל־גביר. דאָס לאנגע שטאָקיגע הויז איז געשטאנען אויף א טיפן קעלער און האָט געהאט שטיינערנע ווענט א מעטער די ברייט. דאָס הויז, האָט פארנומען דריי גאסן — א שטיק מארק, א חלק פון דער הויפט־גאס און א געסל. דאָס הויז האָט געהאט פיר טוירן.

דאָס הויז, זענען די יידן ווי ארומגעגאנגען. זיי האָבן זיך נישט געוואגט דערנענטערן. אָבער יעדער פארבייגייער, האָט פון דער זייט געכאפט א קוק, געוואָלט זען, וואָס עס טוט זיך אונטער די דיקע ווענט. דאָס לאנג־שטאָקיקע הויז מיטן שיפן דאך איז באשטאנען פון עטלעכע צענדליקע צימערן. ר' אברהם מרדכי — זיינע קינדער און אייניקלעך וואָס זענען נישט אוועק אין דער פרעמד, האָבן געוווינט אין ראָט־הויז. הינדעלע — די נגידיסטע — זיין ווייב איז געווען א מיטל־וווקסיק פליישיקע־פרוי. איר פנים איז געווען צעקנייטשט, האָט אָבער געהאט אלע נאָך סימנים פון איר יוגענט־שיינקייט. זי האָט געטראָגן א ברייט טאפטענע קרינאלינע מיט א טוזשיריק און א פעדערן־הויב אויפן קאָפּ. זי איז ארומגעגאנגען איבער די שטיבן און אויפגעפאסט, ווי אזוי אירע צוויי קעכנס קאָכן, וואָס עס טוט דער פארנאל און ווי אזוי דער סטריז'ש רייניקט דעם הויף. איר „קרינאלינע" איז געווען פארדעקט מיט א ברייטע שעלקע־שארץ. אויף דער שארץ־שעלקע זענען געהאנגען די שליסלען פון די קעלערס, ווי עס זענען געשטאנען די פעסלעך און גאנשערס וויין און די שליסלען פון דער „שפיזשאַרניע", ווי זי האָט געהאלטן די איינגעמאכצן. איז ווער אין שטעטל קראנק געוואָרן, איז מען באלד געלאָפן אין „ראָט־הויז" אריין, נאָך אביסל „איינגעמאַכץ".

אברהם מרדכי, א נידריק דארער ייד מיט א לאנג שיטערער באָרד, לאנג־בייניק פנים, גרויסן שטערן און טיף מאטע, ווי געגליווערטע אויגן, איז טאָג טאָג געזעסן איבער א אָפן ספר. ער האָט געליינט מיט די אויגן. ער האָט נישט א ריר געטון מיט די ליפן און זיך נישט א ריר געטון פון אָרט. נאָר זיינע דארע פינגער האָבן געצייפט א האָר נאָך א האָר פון זיין שוין שיטערער באָרד. נאָר דאָנערשטיק — דעם יריד־טאָג, איז ער געזעסן איבער א בוך מיט דער פעדער אין האנט און פארשריבן פינקטלעך, די געלטער וואָס די פויערן האָבן אים געבראכט. אברהם מרדכי האָט געקויפט „גיטער" ביי די פריצים, וועלכע האָבן זיך גענויטיקט אין געלט, זיי זאָלן קענען פאָרן קיין פאריז, פארברענגען. די ערד, האָט ער פאר־צעלירט — זי פארקויפט די פויערן אויף אויסצאָל. אים געהאָלפן פירן די געשעפטן, האָט שלמה און הענדל, זיינע צוויי עלצטע זון.

געשטאָרבן די עלטסטע אידישע
פרוי אין פוילן

די איז אלט געווען 110 יאָהר און האט זיך באַטייליגט אין אויפשטאַנד פון יאָהר 1863

מיט עטליכע טעג צוריק איז אין וואָלבראָם (קיעלצער וואָיעוואָדשאַפט) געשטאָרבן אין עלטער פון 110 יאָהר פרוי הינדע והרלינג, די עלטסטע אידישע פרוי אין דער קיעלצער וואָיעוואָדשאַפט. די פאַרשטאָרבענע הינדע והרלינג איז געווען די פרוי פון בעל־הבית ר' אברהם מרדכי והרלינג ז"ל, וועמעס הויז איז געווען באַקאַנט מיט איר אידישקייט [illegible]

ח. ב.

5 דורות אידישע פרויען (פון לינקס אויף רעכטס): די 110 יעהריגע הינדע והרלינג, איהר 88 יעהריגע טאָכטער איטל גרינבערג, די 60 יעהריגע אייניקל אסתר שטראָסבערג, די 32 יעהריגע אור־אייניקל [illegible], די 7 יעהריגע אור־אור אייניקל [illegible].

אברהם מרדכי האָט געלעבט אין רחבות. אין „ראָט־הויז" האָט מען זיך געפירט, ווי ביי די נגידים אין די גרויסע שטעט. ביי אים אין הויף איז געווען „ס׳גערער שטיבל". מיצאי־שבת, האָבן „גערער" חסידים, ביי אים אין שטוב „געפראַוועט" די „מלוה־מלכה". מען האָט געגעסן חלה מיט פיש און קאַרטאָפל מיט באָרשט. די חסידישע נגונים, האָבן געהילכט איבער דער גאס, ביז אין דער האַלבער נאכט אַריין. פורים האָט מען ביי אברהם מרדכי׳ן געעפנט אלע טירן לענג אויס דעם הויז און פאנאנדערגעשטעלט געדעקטע טישן. אברהם מרדכי איז געזעסן אויבן־אָן. דער טיש איז געווען באַשטעלט מיט „אָפלקעס" געלט. געטיילט „שלח מנות" האָט דער עלסטער זון. יעדער האָט באַקומען לויט זיין „סגאַל". אברהם מרדכי איז געזעסן און הנאה געהאט. ספּעציעל האָט ער זיך געפרייט, מיט די פורים־שפּילער וואָס האָבן פאַר אים פאָרגעפירט „מכירת יוסף". די פארשטעלטע, האָט ער אליין דערלאַנגט, מער געלט ווי יעדן אנדערן. אז עס האָט זיך געענדיקט דאָס „שלח מנות"־טיילן האָט אברהם מרדכי זיך געוואַשן, און זיך געזעצט צום טיש, מיט זיינע בני־בית און מיט די שטעטישע אָרעמעלייט. דעם „פסח", האָט אברהם מרדכי „געפראַוועט" אין קרייז פון זיין משפחה. צום „סדר" זענען זיך צונויפגעפאָרן פון דער פרעמד אלע זיינע קינדער און אייניקלעך און אויך אפילו ווייטע קרובים. די ליכט־העלקייט אין די שטובן האָט געבלענדט, די ווייסע טישטיכער, האָבן געשימערט. די טישן זענען געווען סערווירט מיט פּאָרצעלאַן און זילבער־באַשטעק. פאר „פסח" האָט אברהם מרדכי געשיקט רופן דעם ראש־הקהל און איב געגעבן קמחא־דפיסחא. חול־המועד סוכות, האָט ער אים געגעבן געלט, ער זאָל קויפן קאַרטאָפל און קוילן, פאר די נויט־באַדאַרפענדע.

אין „ראָט־הויז", האָט מען געלעבט זאָרגלאָז, אפילו ווייטע קרובים, זענען געווען אויסגעזאָרגט. נאָר גאולה — די עלצטע טאָכטער, איז געווען א אויסנאַם. זי איז אָפט געזעסן ביים פענצטער, מיט פארלייגטע הענט איבערן בויך און געדרייט מיט אירע גראָבע פינגער ווי א מילעכל. אירע קליינע צוגעזענקטע אויגן, האָבן שפּיציק געקוקט. זי, האָט קיינעם נישט אדורכגעלאָזט. זי האָט אָפּגעשטעלט מענטשן און זיי אויסגעפרעגט. זי האָט געוווסט אלע רכילות פון שטעטל. זי, האָט קיינעם נישט געשפּאָרט, יעדער האָט איר אונטערגעטראָגן דעם „גוט־מאָרגן", אָבער איילik. זי האָט געקענט עטלעכע שפּראכן. דאָס איז אין דער דאָרטיקער סביבה געווען א געשעעניש.

יידן, וואָס האָבן געדאַרפט אוועקשיקן א בריוו, זענען צו איר געגאַנגען, זי זאָל זיי, אים שרייבן, זי איז געווען פארביטערט. זי איז יינג געבליבן א אלמנה. אירע קינדער האָבן געלעבט אין דער פרעמד. זי איז געווען דיק און האָט געהאט א אָנגעברענט פּנים און פינגער. ווען זי איז געווען נאָך א „אייפעלע" איז דאָס שטעטל אָפּגעברענט געוואָרן.

די שטעטישע, האָבן געשעצט דאָס „ראָט־הויז" און זיינע מענטשן.

דעם טאָג, זענען די יידן ווי עס איז איבערגעקומען, פאַריאָגט און פאַרהאָרעוועט געביקט פון׳ם עול און גורל — האָבן זיי נישט געטראַכט, ווי וועט זיין דער מאָרגן.

אָבער אין אָוונט, זענען די יידן געוואָרן אומרואיק. איצט האָבן זיי

דערפילט די ענגקייט פונם שטח — דעם שטעטל. דאָס שטעטל איז געווען ארומגעקרייזט מיטן טייך, די באגנעס און די וועלדער, ווי מיט א צוים. פאר־גרעסערט נאָך די ענגקייט, פון די יידן, האָט די „טומאה", דער שאָטן פונם „ציילעם" אויפן טומאה־טורעם האָט באדעקט דעם גאנצן מארק. קריסטן, וואָס זענען געגאנגען אין דער „טומאה" אריין, האָבן שטענדיק באגריסט א אָנגעטראָ־פענעם באקאנטן ייד.

אָבער די שקצים, וועלכע האָבן געטראָגן די קאַשקעטן „נאַ באַקער", זייערע שטיוול כאלעוועס, זענען געווען שטייף און זיי האָבן געטראָגן רעקלעך אויפן פאַסאָן פון א „בעקעשע". האָבן אין דער פינצטער א ציליווע געטון א שטיין אין א יידיש פענצטער אריין. א פארשפּעטיגטן פויער, וואָס איז געגאנגען צו א ייד אין געוועלב אריין, האָבן זיי אים א זאָג געטון: „קויף נישט ביי א ייד"

יידן, האָבן געזען און געהערט און אומרואיקע זיך ארומגעקוקט. אָבער זיי זענען געגאנגען צו „מנחה־מעריב", ווי יעדן טאָג.

די בעקערס, אין זייערע קעלער־שטובן זענען געשטאנען מיט צעכראַט־טשעטע לייבער, באָרוועס אין די פוס־גריבער ביים אויוון און געקאָכט די מאָן־בייגל. פארקויפער, האָבן צעפירט — פארקויפט די בייגל די פאסאזשירן אויף די צעגער.

א ייד מיט א לאנגע באָרד אין א „צייגן" כאַלאַטל, די „נאָגיוויצעס" פאר־בונדן מיט שטריקלעך, איז געזעסן אויף א אָנגעלאדענטן מיט „שינדלען" וואָגן. אונטער דער לאסט, האָבן די רעדער פון וואָגן זיך געשיבט — געלאָפן איבער די אקסן — געקלאפט און געריסן די שטעטלדיקע נאכט־שטילקייט. די „שינדלען", האָט דער ייד איינגעקויפט, ביי די פויערן אין די דערפער. די גויים, האָבן א גאנצן ווינטער געשניצט די „שינדלען". דער ייד, האָט די „שינדלען" געפירט קיין דאמבראווע פאר די „גורניקעס".

די נאכט־פינצטערקייט, איז געווען געדיכט. פחד, האָט אין איר געלויערט. די יידן, אין שטעטל האָבן זיך די מי געגעבן זיי זאָלן ביינאכט זיין אין שטוב. פונקט אזוי, ווי ווען די גויים פון די דערפער זענען געקומען אין שטעטל אריין זיך שטעלן צום „פריזיוו", און זיי האָבן געהאקט שויבן און געריסן שילדן פון די יידישע געוועלבער. די יידישע פריזיוויניקעס זענען געזעסן אין בית־המדרש און זיך „געמאָרזעט".

די יוגענט, האָט געאיילט אין „פאריין" אריין. ווער צום „בונד" און ווער אין א ציוניסטישע אָרגאניזאציע. די לאָקאלן זענען געווען ליידיקע שטיבער אין וועלכע עס זענען נאָר פארהאן געווען בענק מיט הילצערנע טישן. דער קאלך פון די ווענט האָט זיך געשיילט. די ווענט זענען געווען באהאָנגען מיט בילדער פון פארטיי־פירער. יעדער יוגענטלעכער באזונדער, האָט געהאט די נויטווענדיקייט, זיך טרעפן מיט א חבר, א מיידל אָדער א באקאנטן. יעדער פון זיי, האָט זיך געדארפט אויסרעדן. אָבער כמעט יעדער, האָט א לענגערע צייט זיך געדרייט אונטער די פענצטער — אריינגעקוקט, ווער עס געפינט זיך אין „לאָקאַל", און קוים געוואגט איבערטרעטן די שוועל. דרייסט זענען זיי געווען אין דער „קולטורא" — דער שטאָטישער ליי ביבליאָטעק. דער ראָמאן און די

נאָוועלע, האָט ביי דער יוגענט שוין פאַרטרעטן דעם „מנחה־מעריב״. אין דער ביבליאָטעק האָבן זיי דיסקוטירט ביז שפּעט: נאַציאָנאַלע־אויטאָנאָמיע — צו עמיגראַציע. אמעריקע אָדער ארץ ישראל. אָבער מעבר ליַם, איז קיינער פון זיי נישט אוועק.

שפּעט אין דער נאַכט, מידע פונם טאָג ארבעט, האָבן די בחורים זיך געטראָפן און זיך געדרייט, „הין און צוריק״ איבערן ליידיקן מארק. זיי האָבן געאָטעמט די נאַכט־פייכטקייט און די פינצטער האָט זיי פאַרשטעלט. זיי האָבן שפּאַצירט און סודות־פול זיך איבערגעגעבן: „מיט דער צייט וועט דאָס שיסטעריי אונטערגיין״. „מען וועט טראָגן נאָר געגריוועטע שיך״. „אין זאַגלעמביע״ ארבעטן די נאָדל־ארבעטער איבער־שעה׳ן שוין״. „וואָס דען! זיי וועלן זיך לאָזן אויס־ניצן, ווי מיר?״ האָבן צוזאַם אויסגערופן עטלעכע הויל־פאַרשטיקטע קולות. מען זאָל זיי נישט הערן.

ביים אוועקגיין האָבן זיי איבערגעטוישט — זיך איבערגעגעבן די בראָשורן פון „מארקס קאַפּיטל״. די בראָשורן, האָט קאָפּל פריזיער, דער ארבייטער עסקן — א דארער ייד, וואָס האָט געהאַט א בלאַס פּנים און א פּליך אויפן קאָפּ, געברענגט געהיים פון בענדין.

אָבער די שוחטים — די נידריק פליישיק געביקטע ווי א בלעכל גע־שטאַלט — ר׳ פייוול שוחט וועלכער האָט געהאַט א קורץ שיטער בערדל און זיין אייז׳עם — מאיר שוחט וועלכער האָט געהאַט א לאַנגע רויטע באָרד, וואָס האָט מיט איר קאָליר ווי געגליט אין דער פינצטער — זענען נאַכט נאַכט געגאַנגען אין שאַכט־הויז אריין. זייערע טריט, זענען געווען שווערע. זייערע פּלייצעס זענען געווען געביקט. זיי זענען געגאַנגען און אין בוזים פאַרשטעקט געטראָגן דעם לאַנגן חלף.

יידן האָבן זיי באַגלייט מיט די אויגן. ווער מיט פּחד — זיי גייען שחט׳ן. ווער מיט פרייד — דאָס שטעטל וועט זיין פאַרזאָרגט מיט כשר פלייש.

אין מארק, נעבן פישל טאַרלאָ — ארויפצוגיין אויף א פּאָר טרעפּ, איז געזעסן איבער א ספר, די ברייט ביייניקע געשטאַלט — רבי יאָקל דיין. זיין קאָפּ איז געווען א פליישיקער און האָט געהאַט א גרויסן למדנישן שטערן און טיף איינגעזעצטע אויגן. זיין באָרד איז געווען שפּיציק, לאַנג און ווייס. ער איז געזעסן א איבערגעבויגענער איבערן ספר. ביים שיין פון א „קאַגאַניקל״ און געוואַרט אפשר וועלן יידן אים דארפן — אים קומען פרעגן א שאלה.

אז א קינד. איז צו אים אריין, מיט א פּיפּיק אָדער מיט א פליגל — צו מען קען אים ניצן, איז זיין ערשטע פראַגע געווען: „קינד וועמענס ביסטו?״ ער האָט געפסק׳נט לויטן „ס׳גאַל״, און ווי תמיד ממשיך געווען זיין עבודת־הבורא.

אין א טריבן פרימאָרגן, דער הימל איז געווען טונקל און שווער, דער רעגן, האָט געהאַנגען אין דער לופט, האָבן די דייטשן צונויפגעזאַמלט די עדה

וואלבראָמער ייד אין מארק. די שטאָט־גויים און די אָנגעקומענע פון די דערפער פויערן, זענען געשטאנען אָנגעלענט אין די הייזער און צופרידענע, זיי באטראכט.

די דייטשן, האָבן די אלטע און קראנקע יידן ארויסגעפירט אונטער דער שטאָט אויף דעם ליידיקן צווישן וואלד אין דעם בית־הקברות פעלד, און זיי אויסגעשאָסן. די געבליבענע עדה יידן, האָבן זיי פארטריבן צו דער באַן. דער צוג האָט זיי אוועקגעפירט, אויף זייער לעצטן וועג.

יתגדל ויתקדש!

זאב איסר שמואלי (סארנה)

מוולברום ועד חולדה

(רשמי נסיעה לישראל בשנת 1918)

בשקט ובלי רעש התנהלו החיים בעיר מולדתי, וולברום, השוכנת בקרבת גבולות המדינות אוסטריה וגרמניה. העיירה מנתה בשנת 1918 כמה אלפי נפש מישראל ולה כעשרה רחובות, קצרים וארוכים המשתרעים מסביב למגרש „השוק". ברחוב בית הכנסת — הידוע בתור „שול־גאס" — התרכז כל מה שהיה דרוש לקהילה יהודית שלמה: בית הכנסת המפואר, שני בתי מדרש, הגדול והקטן, רב, מו"צ, שובי"ם. חזנים ושמשים, בית מרחץ לכל ימי השבוע ובית זיעה לע"ש וערבי החג. ברחוב בית הכנסת היה גם מעין צבורי הנקרא „סטוק" ומהמעין הזה שאבו מים כל בני העיר לרבות גם „מים שלנו" לאפית מצות. אמנם, בכיכר „השוק" עמדה משאבה מיכנית, אבל היא היתה עפי"ר מקולקלת והיא גרמה לחבלים די רציניים בקטיעת האצבעות לבני הנעורים — זה קרה עפי"ר בשבתות, בזמן שהיו פנויים מהחדר ושחקו מסביב למשאבה הזאת.

זאב איסר שמואלי (סארנה)

בעירנו היתה גם חצר הרבי הנקרא רבי אלתר, ונוסף לכך היו גם עשרות קלויזים לכל סוגי החסידים. מפי זקני העדה שמענו שהעיר וולברום היתה מחולקת לשני מחוזות, וולברום הרגילה והחלק השני שנקרא „אחו־חדש" (נאוה לאנקע, בלע"ז). ההפרש בין שני המחוזות היה, שבוולברום היו מוכסנים ממונים

על גבית מכס מבשר וכו"ש, בו בזמן שבאחו־הדש היה הכל חפשי, בלי כל מכס. ולא פעם קרה שהמוכסנים עקלו את החמים מהתנורים בשבת, אחרי שנודע להם כי הבשר הוברח מהמחוז השני.

כזאת היתה וולברום, אנשיה לא היו להוטים באופן מיוחד אחרי מאורעות בלתי רגילים ולא אהבו לנדוד למרחקים. אמנם, ספרו מפה לאוזן, כי לפני הרבה שנים עזבו ביום בהיר אחד, 4—5 בחורי בית המדרש ונדדו למרחקים, נכנסו לבית מדרש למדעים בעיר הבירה פטרבורג ונהיו לפרופסורים ודוקטורים*). למרות כל זאת לא היה בשום איש מאתנו העוז לעזוב את העיר ולנדוד למרחקים.

על קיום ארץ העברים ידעתי מתקופת „החדר" עוד כשהייתי בן 5—6. הכל ידעתי מתוך ה„חומש": „כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ונחלתם",

וולברום — מראה כללי

או מתוך התפילה: „ולירושלים עירך ברחמים תשוב". ידעתי את ארץ העברים רק בשם, לפי הספורים מהתנ"ך, וזה הביא אותי תוך קריאה בימי החורף לארץ אבות שהשמש בה זורחת, ארץ של שבעת המינים, ארץ אשר „זבת חלב ודבש" היא מנת חלקה, אבל בכ"ז לא עלה על דעת מי שהוא, וגם לא על דעתי, לנתק את הקשרים עם העיר שבה נולדתי ולנסוע לארץ האבות.

*) אחד מהם היה מבני משפחת שטארק שערק מהצבא לקראקא, ומשם עבר לוינה, במקום שסיים חוק למודיו באוניברסיטה. אחרי זה הוזמן לאוניברסיטה הרוסית בפטרבורג ועמד בראש קטדרה שם. בני משפחתי בוולברום, הקנאים למסורת, ישבו אחריו „שבעה" ולא רצו להזכיר את שמו.

במקרה באו לידי הספרים „אהבת ציון", „מבשרת ציון", ומתוך הספרים האלה קיבלתי השראה נוספת לתשוקתי, וכסופים עזים התעוררו גם בי לעלות לארץ האבות, לראות את הרי הארץ, מערותיה, שדותיה, כרמיה ופרדסיה, ובהיותי מלא רגשות וגעגועים כאלה נפלה הברה בעיר, שעוד היתה תחת הכובש הגרמני, שניתנה לעם ישראל הצהרת בלפור, וכי ממשלת אנגליה התחייבה ליסד מדינה עברית בארץ ישראל ומבקשים מבני הנוער היהודי המפוזר בכל רחבי העולם שיעלו לארץ ישראל על מנת לעזור ביסוד המדינה.

לא ידעתי את נפשי! לא התעמקתי יותר בלמודי בבית המדרש. הלכות מליחה והדחה, דיני עירובין ומבוי ודיני טומאה וטהרה היו רחוקים כעת מהבנתי. והרבי שלי ר' מרדכי וולף, שאצלו עוד קבלתי, מדי יום ביומו, שעור בתלמוד. נזף בי מפעם לפעם על אי הבנתי בסוגיות, שרק ימים אחדים לפני כן הייתי בקי בהן ומטייל בכל הסוגיות האלה כדג במים. הרבי שלי התאונן עלי בפני אבי ואמר לו: „מה לעשות לבנך שראשו קבור בארץ ישראל".

בתחלת נובמבר 1918, עוד לפני כריתת ברית השלום בבריסק דליטה, התאספנו „צעירי ציון" בעירנו והתחלנו לדון כיצד להפוך את הדבורים למעשה, היינו: במקום דבורים ועבודה ציונית בגולה — לעלות לארץ ולעזור בבנית הארץ. נפתחה ההרשמה לעליה, ובראש הרשימה התנוססו שלושה שמות שהטילו עליהם להיות הנחשונים, ובין השלושה האלה היה גם שמי. קשה היה לי להעלות על הדעת שמשפחתי תתן לי בתנאים ששררו אז בעולם, עולם של תוהו ובוהו. עולם אחוז להבות, לעזוב את הבית ולצאת לתוך העולם הגדול. והנה בא המקרה הבלתי צפוי ובעזרתו הודעתי לאבי על נסיעתי לארץ ישראל.

היה זה למחרת היום של האספה הסוערת שהיתה לנו בלילה עד שעה מאוחרת. אבי שאלני: „מדוע חזרת כל כך מאוחר בלילה? ובכלל ברצוני לדעת על ההתרוצצויות שאתה מתעסק מחוץ לבית המדרש? הביאו בפני די תלונות עליך מר' מרדכי וולף, וגם רב העיר התאונן שראה אותך מתחבר לפורצי המוסר". לבשתי עוז ואמרתי לאבי: „אמש עד שעה מאוחרת היתה אספה של בני הנוער הציוני ונתקבלה החלטה לנסוע לארץ ישראל, וגם אני בין הנוסעים". אבי, כפי הנראה, היה נרגז מאד מהודעתי זו, והוא הפליט: „טוב, תסע!" נשארתי כמהומם, ובאותו רגע אמרתי לאבי: „מוצא שפתיך תשמור". עד כמה שנודע לי בשנים הבאות, בעת בקורי בפולניה, הצטער מאד אבי על פליטת הפה. הוא היה בטוח שגם אם אסע, הרי כעבור שנה שנתיים אחזור הביתה. אבי ראה ולא ראה היטב. הוא לא ידע עד כמה גדולה היתה אהבתי לארץ, ועד כמה שהייתי מוכן לכל קרבן ולעמוד איתן נגד כל המכשולים כדי להגיע למטרתי.

התחלתי בהכנות לנסיעה, כמובן בחשאי. פחדתי שמא אבא יחזור מדעתו. התחלתי לארוז בהחבא אי אלו דברים, בגדים וצרכי אוכל לדרך. פה עלי להזכיר לשבח את אחותי שרהלע שתחיה, הנמצאת כעת בארגנטינה, שהיא עזרה לי בעצה וגם בכסף, מכיון שלה היתה דריסת רגל לעסקי אבא ויכלה לקחת כסף בלי ידיעתו.

אחרי איזה ימים של הכנות, נפל הפור. היה זה בערך במחצית נובמבר

1918. שלושה חברים שהיינו צריכים לצאת לדרך — אחד משלשתנו התחרט יום לפני הנסיעה, והשני שנסע אתי עד בית הנתיבות (יחיאל בן־פורת) הוחזר הביתה מהתחנה על ציודו המלא, באופן שנשארתי יחידי בתחנת הרכבת, מלבד מלווי הרבים והחברים שהיו אתי. הרכבת מוורשה לווינה היתה צריכה לעבור דרך עירנו בשעת 7 בערב, אולם מפני השיבוש בדרכים, לא הגיעה הרכבת בזמן. בינתיים נעשה גם עלי לחץ מצד אחי הבכור יצחק שאשוב הביתה, אבל דעתי היתה תקיפה ולא נתפתיתי לכל ההבטחות. אמרתי לאחי: „שרפתי אחרי את כל הגשרים, ואין אני מוכן להשאר יותר בפולניה". בשעה 11 בלילה הגיעה הרכבת מוורשה. היא היתה מלאה עד אפס מקום, עם חיילים אוסטריים וגרמניים שחזרו מהחזית הוורשאית בזמן הנסיגה הכללית מהחזית הפולנית. הייתי די אמיץ וטפסתי על דרגש הרכבת ונשארתי לעמוד על המדרגה עד התחנה הקרובה אולקוש, ורק בתחנה זו עלה בידי להבקיע לי דרך ולהכנס לתוך הקרון. חושבני שהייתי האזרח היחידי, בין אלפי חיילים אוסטריים וגרמניים שנסעו ברכבת זו. עלי לציין שכולם התיחסו אלי באהבה וחיבה.

ברכבת זו נסעתי עד הגבול האוסטרי, ואת הרכבת העבירו לפסים מיוחדים כדי להוריד את הפצועים והמתים לקרונות אחרים. בתחנה זו נפגשתי בשלושה צעירים שלפי חזות פניהם ולפי המטען שבידיהם הבנתי שגם הם עולים לארץ ישראל. אחרי שיחה קצרה נודע לי שהם ילידי קילץ וכי הם עולים לארץ ישראל. התחברתי אתם ובמשותף נטלנו את גורלנו בידינו ושמנו את פעמינו לרכבת אחרת ההולכת לווינה. לשם נסענו בלי כרטיס נסיעה ובלי דרכון. האנדרלמוסיה שררה בכל. בווינה פגשנו בעוד אי אלו צעירים מקילץ שפניהם מועדות לארץ ישראל, וביניהם: שלמה קיזר, שפילמן, קליינשטיין וגולדברג — כולם כעת בארץ.

הלכנו למשרד ההסתדרות הציונית בווינה לברר את אפשרויות הנסיעה לארץ ישראל. התחלנו להתרוצץ ממוסד למוסד ובשום מקום לא מצאנו אוזן קשבת. בכל מקום אמרו לנו: „עכשיו שעת חרום, אין יוצא ואין בא, ובכלל מי שלח אחריכם שתבואו לווינה"? אחרי ימים אחדים נודע לנו כי אין כל אפשרות להמשיך בנסיעה וכי עלינו להשאר בווינה או לצאת לאחת המחוזות שבהונגריה לעבודות שדה. נסענו לחווה שבהונגריה ועבדנו בשדה בהוצאת סלק מהאדמה וכמו כן בבית החרושת לסוכר. בחווה זו שהינו ימים ספורים וחזרנו לווינה והתחלנו שוב להתרוצץ ממוסד למוסד, אך ללא כל תועלת. גם לא היתה לי כל תעודת נסיעה. התעודה היחידה שהיתה לי היתה תעודת לידה מעיר מולדתי ומכתב משלטונות עירי על התנהגות טובה. הודות לתעודות אלה עלה בידי אחרי מאמצים רבים לקבל מהקונסוליה הספרדית, שהיתה מיופה כח מטעם השלטונות הרוסים באוסטריה, תעודת נסיעה כעין „לסי פסי" (נאנסן פאס) ובתעודה זו צויין שאני נוסע לפלשתינה דרך יפו.

אחרי שהיה של 3—4 שבועות בווינה נסענו לפיומה שהיתה אז שייכת לאיטליה במגמה להגיע בדרך זו לטריאסט. בפיומה לא נתנו לנו לנסוע הלאה והתעכבנו בעיר זו כיומיים. לבסוף שלחו אותנו השלטונות באניה לעיר אנקונה. בנמל אנקונה חיכו לנו שוטרים ולא הרשו לנו ללכת העירה, אלא העבירו אותנו

ישר מהנמל לתחנת הרכבת ומתחנה זו נסענו לניאפולי. בעיר זו פגשנו עוד חלוצים שבאו יומיים קודם בדרכים אחרות.

למחרת היום הלכנו לקונסוליה האנגלית בשביל לקבל היתר נסיעה לארץ ישראל. הקונסול קיבל אותנו בסבר פנים יפות והבטיח למלא את בקשתנו, אולם עליו קודם לטלגרף בנידון ללונדון, ואחרי שיקבל תשובה לא תהיה כל מניעה שנוכל בימים הקרובים לצאת לנסיעה. הוא ביקש מאתנו לבוא אחרי יום־יומיים לקבל את התשובה, אולם כל תשובה לא הגיעה מלונדון. וכך הלכנו לקונסול האנגלי מדי יום ביומו במשך 6 שבועות. בינתיים אזל לנו הכסף והיינו במצוקה גדולה. השתדלנו לקבל עבודה, כל עבודה שהיא, אבל העיר היתה עניה והיו די מחוסרי עבודה בלעדנו. לעזרתנו בא הד״ר ויגדורציק שהיו לו מהלכים בשלטונות העיר ובהשתדלותו קבלנו מהממשלה האיטלקית, כפליטי רוסיה, 2 לירטות ליום. והתשלום הזה ניתן לנו גם בעד הזמן שעבר, וזה איפשר לנו לאכול לחם ומרק ולהחזיק מעמד עד שנגיע למטרתנו. כ־7—6 שבועות הסתובבנו בעיר זו, בלי כל מטרה. כמובן שניצלנו את הזמן הפנוי לבקר בבתי נכות של ניאפולי, העתיקות שבסביבה. ביקרנו גם בקפרי ובפומפיה, וטיפסנו גם על הר הגעש „ויזוב". היינו „תיירים" בלי כסף. כפי שנודע לנו שמרו עלינו מצד המשטרה החשאית על כל צעד ושעל, מכיון שהיינו חשודים בעיניהם כבולשביקים.

ימים אחדים לפני פורים נתבשרנו כי אישרו לנו ויזות עד מצרים. יומיים לפני פורים שנת 1919 עלינו לאניה „סרדיניה" שהפליגה בפעם הראשונה אחרי המלחמה בקו ניאפולי מצרים באניה זו השתמשו כפי הנראה להובלת חיילים בזמן המלחמה העולמית.

לנמל באו להפרד מאתנו ד״ר ויגדורציק וראשי השלטונות של העיר ניאפולי והתזמורת של מכבי־אש הניאפוליטנית. התזמורת ניגנה לכבודנו בשעת הפלגת האניה.

באניה הגענו למספר 65 חלוצים שהתרכזו במשך הזמן באיטליה. באניה נקלענו בתוך ערב רב של מרוקנים, אלג׳ירים, סודנים ובני עמים אחרים. היינו מאושרים, רקדנו ושרנו והנפנו דגל לבן־כחול, שרכשנו לנו עוד בניאפולי, על תורן האניה. כל הפמליא של השלטונות שראו את הדגל הריעו לכבודו ובקריאת „לחיי תקומת עם ישראל בארץ ישראל"! רב החובל, שהיה די אדיב, ביקש מאתנו שנוריד את הדגל והסביר לנו שאין כל רשות להניף על האניה דגל אחר מלבד הדגל של איטליה. בצער רב הורדנו את הדגל, קיפלנו אותו והנחנוהו למשמרת לעת מוצא. אגב, את הדגל מסרנו למפלגת „הפועל הצעיר" אחרי שהגענו ארצה.

את חג הפורים בלינו באניה בשמחה ובמצב רוח מרומם. היו בינינו שני חברים יודעי נגינה: הח׳ י. שפילמן והח׳ ש. קליכשטיין והם ערכו קונצרט על כלים שונים בלווית בת רב החובל שפרטה על הפסנתר. ערכנו נשף פוריב, רקדנו הורה ושמחנו כל הלילה. גם רב החובל והצוות של האניה השתתפו בשמחתנו והרימו את כוסותיהם בקריאה „לתקומת עם ישראל".

אחרי נסיעה של 8 ימים בים הגענו לנמל אלכסנדריה שבמצרים, במקום שחיכו לנו כבר ב״כ ההסתדרות הציונית וסידרו אותנו בבתי מלון ממדרגה ראשונה וערכו לכבודנו נשף באחת המסעדות המפוארות שבאלכסנדריה. אחרי

זמן קצר הגיע לאלכסנדריה חלק מקבוצתנו שנשארה בניאפול. ביחד היינו קבוצה של 105 איש, ומכאן הכינוי לקבוצה זו „קבוצה 105".

אחרי שהיינו כבר על סף הארץ, האמנו בלב תמים שכעבור יום יומיים נבוא לארץ ישראל, אך הגורל שיחק לנו. לרגלי המאורעות שבין האנגלים והמצ־רים, לא הרשו לנו להמשיך את דרכנו, וכך נשארנו ותקועים במצרים למעלה מחודש ימים, ומכיון שלא ידענו לכמה זמן נצטרך להשאר במצרים, סידרו אותנו במשפחות אשכנזיות. אני ביחד עם עוד שני חברים ישבנו אצל משפחת פלדמן. מצבנו במשפחה זו היה מצוין. ערכו לכבודנו מדי ערב בערב מסיבות ונשפים וגם את חג הפסח הגגנו בבית משפחה זו.

יום לפני פסח 1919 הודיעו השלטונות האנגלים שירשו לנו לנסוע לארץ ישראל רק בקבוצות של 18 איש, בהפרש מנסיעה לנסיעה של 5—6 ימים, ומכיון שכל אחד רצה להיות בין ה־18 הראשונים, החלטנו על שיטה של גורל. בגורלי עלה לעזוב את אלכסנדריה באחרון של חג הפסח 1919. מאלכסנדריה נסענו ברכבת עד קאהיר. בעיר זו התעכבנו שוב יומיים — בגלל המצב הפוליטי — ולבסוף הרשו לנו להמשיך את הדרך מקאהיר לארץ ישראל. נסענו בקרונות של בקר, ללא כל סידור סניטרי או מקום לשבת. ישנו על הרצפה ואחרי נסיעה של שני ימים דרך מדבר סיני, הגענו בשעה טובה ומוצלחת לתחנת לוד. בתחנה זו היכה לנו ב"כ מפלגת „הפועל הצעיר" והעביר אותנו לבית המלון של ברוך מאיר ביפו. תל־אביב היתה בתקופה זו שכונה של יפו, והחיים התרבותיים והעסקים התנהלו ביפו ובשכונת נוה צדק. ב"כ „הפועל הצעיר" הח' צבי ליברמן, ביקר אצלנו ועמד על מהותו של כל אחד ואחד, ואחרי שנודע לו שאני מוולברום וכי ברצוני לנסוע לחבר נתן חפשי שהיה אז בקבוצת חולדה, העביר אותי ביחד עם חברי זהבי (גולדברג) לעבוד כפועלים חקלאיים בקבוצת חולדה.

מיפו נסענו בדיליג'נס עד רחובות ומרחובות המשכנו את דרכנו ברגל לקבוצת חולדה דרך המושבה עקרון.

הקבוצה חולדה קיבלה אותנו בזרועות פתוחות ונשארנו לעבוד כששה חדשים בקבוצה זו בכל ענפי המשק. במקום זה מצאתי את תחנתי הראשונה אחרי נדודים של 6—7 חדשים. השבתי שהנה הגעתי עד הסוף וכי אשאר כמתיישב בקבוצה זו, אבל הגורל רצה אחרת.

המאורעות שבין הולדה עד היום מהוות תקופה של 42 שנים בערך, ותקופה זאת מקפלת בתוכה הסטוריה די ארוכה של מאורעות כלליים ופרטיים, ועל התקופה הזאת אמשיך לספר בספר הזכרונות שבדעתי לפרסם בקרוב.

שושנה וועקסלער (לבית גראָסמאַן)

ציוניזם און הכשרה

א. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע אין וואַלבראָם

מיין אריינטרעטן אין די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז מיר ניט אָנגעקו־מען גרינג. כהאָב געהאַט פיל שטערונגען פון מיינע עלטערן עליהם השלום, אָבער סוף־סוף האָב איך דערגרייכט מיין ציל.

ווען כ'בין געוואָרן א מיטגליד פון די אָרגאַניזאַציע איז דאַמאָלס מרדכי גאָטליב (היינט אין ישראל) געווען פּרעזעס. עס זענען געשאַפן געוואָרן העברעאישע קורסן. איך בין אויך געווען צווישן די וואָס האָבן זיך געלערנט עברית. מרדכי גאָטליב איז געווען דער מורה פון די קורסן. מיר האָבן געמאַכט פאָרטשריטן אין די שפּראַך, און ווי מ. גאָטליב האָט שפּעטער געזאָגט: „את שושנה היית הרוח החיה של השיעורים העבריים".

אחוץ די לעקציעס פון עברית זענען אויך פאָרגעקומען רעפעראַטן איבער

שיעורי ערב לעברית עם המורה מרדכי גוטליב (בישראל)
אָוונט־קורסן פאַר העברעאיש מיטן לערער מרדכי גאָטליב

ציוניזם, יידישע געשיכטע, ווי אויך איבער אנדערע טעמאטן פון מיין ברודער אלטער ישראל, מ. גאָטליב און משה גאָלדבערג.

איך בין געווען טעטיג אלע יאָרן אין די אָרגאַניזאַציע, געגאַנגען אויסלערן פושקעס פון קק״ל. מיר האָבן איינגעאָרדנעט בלימענטעג: חנוכה, פורים, חול־המועד פסח, סוכות, כ׳ תמוז־אָוונטן, מיר האָבן נאָר געזוכט א געלעגנהייט ווי אזוי צו שאפן געלט פאַרן קק״ל.

מיר האָבן אויך געהאט א ביבליאָטעק מיט זער גוטע ספרים: יידישע, פוילישע, העברעאישע. איך מיט משה יזראעלעוויטש האָבן געפירט די ביבליאָטעק. נאָך א צייט האָט מרדכי גאָטליב אונז פאַרלאָזט, און אויף זיין אָרט איז געקומען משה גאָלדבערג. אלעס איז געוואָרן פאָרטגעזעצט. ס׳האָט ניט לאנג געדויערט און מ׳ גאָלדבערג איז אויך אוועק, און זיין אָרט האָט איבערגענומען משה צוקערמאַן. מיר האָבן ווייטער טיכטיג געארבעט אין די אָרגאַניזאַציע.

עס האָט זיך דאַמאָלס געשאפן איין יוגנט־אָרגאַניזאַציע „הנוער הציוני". עטליכע מיטגלידער פון די אָרגאַניזאַציע האָבן אָנגעפירט מיטן נוער, געהאט מיט זיי געשפרעכן, וואָס איז אזוינס דער „נוער ציוני", וואָס איז די אויפגאבע פון נוער, וואָס איז ארץ־ישראל פאַרן יידישן פאָלק? ל״ג־בעומר זענען מיר מיט זיי געגאַנגען אין וואלד אריין ביז די סטאַציע און געפירט מיט זיי געשפרעכן וועגן ציוניזם.

ביי די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז געשאפן געוואָרן א „חוג דרמטי" אונטער די לייטונג פון שמולעק קיווקאָוויטש. איינמאָל (איך וועל עס קיינמאָל ניט פאַרגעסן) אין א שבת ביינאכט — דאָס איז געווען אין זומער — זענען מיר געפאָרן קיין זשאַרנאָוועצ צו שפילן טעאַטער „טאַטע מאַמעס צרות". מיר זענען אריין אין שטעטל מיט געזאַנג. אלע טירן און פענסטער האָבן זיך אויפגעעפנט. אלעס איז געלאָפן זען די ארטיסטן... אלע בילעטן זענען געווען פערקויפט. מיר האָבן געהאט גרויס ערפאָלג.

ב. הכשרה

סוף 1932 האָט מען אָנגעהויבן שמועסן וועגן פאָרן אויף הכשרה. ס׳האָבן באַלד זיך געמעלדעט עטלעכע חברות מיינע, און איך בתוכם. משה צוקערמאַן האָט זיך געוואַנדן צום צ.ק. קיין ווארשא, און מיר האָבן געקריגן שאלונים אויס־צופילן. כ׳האָב אויך אהיימגענומען איין שאלון, און דערצעלט, דאָס כ׳וויל פאָרן אויף הכשרה, בכדי דערנאָך עולה צו זיין. דאָס איז דאָך געווען מיין טרוים פיל יאָרן. אָבער מיינע עלטערן האָבן פון דעם ניט געוואָלט הערן. ס׳האָט ניט געהאָלפן קיין רעדן, בעטן. מיינע חברים האָבן די שאלונים אויסגעפילט, און ס׳האָט ניט לאנג געדויערט אין זיי זענען זיך צופאָרן אין פערשידענע קיבוצים. איך האָב דערווייל געקעמפט אין דער היים, געבעטן מען זאָל מיך אויך לאָזן פאָרן. הכשרה איז דאָך דאַמאָלס געווען דער איינציגער וועג פאַר די יוגנט עולה צו זיין. אָבער ווען ס׳האָט גאָרניט געהאָלפן, האָב איך געמאכט א שביתת־רעב

(הונגער־שטרייק), געלעגן אויפן בעט, ניט געוואָלט גאָר טוען, ניט צו קיינעם רעדן. האָבן דאָך מיינע עלטערן מורא געהאט אז איך זאָל ניט קראַנק ווערן, האָבן זיי מסכים געווען. ווען איך האָב דאָס דערהערט, בין איך ארויסגעלאָפן אין די אָרגאַניזאַציע מיט א שמחה אויסשרייענדיק פשוט: צוקערמאן! מיינע עלטערן זענען מסכים. גיב מיר א שאלון. איך האָב דעם שאלון אויסגעפילט אויפן אָרט און אוועקגעשיקט, און איידער וואָס האָב איך דערהאלטן א תשובה פון צ.ק. דאָס איך דארף פאָרן קיין מידליביזיצא. איך האָב איינגעפאקט דאָס פעקל און געלאָזט זיך אין וועג אריין. דער בעל־עגלה האָט מיך געפירט צו איין משפחה גראָסמאַן. זיי זענען געווען די גרינדער פונם קיבוץ. קיין דירה האָבן מיר נאָך ניט געהאט. דער קיבוץ האָט זיך ערשט געגרינדעט. דעם זעלבן טאָג זענען אָנגעקומען צוויי בחורים, און מיר זענען שוין געווען דריי. עס איז געווען א ביסל ניט היימלעך אויפן הערצן. אָבער נאָך עטלעכע טעג זענען אָנגעקומען נאָך חברים און חברות. מיר האָבן געקריגן צוויי גרויסע צימער, און מיר האָבן זיך גענומען צו דער ארבעט.

איך וויל שרייבן א פּאָר ווערטער וועגן דעם שטעטל מידליביזיצא. אייגנט־ליך איז עס ניט קיין שטעטל, נאָר איין קליינע אָסאדע. דאָס איז געלעגן 70 קילאָמעטער פאר לובלין. מיר האָבן ניט געהאט קיין ליכט. יעדער בעל־הבית האָט אין דער היים איין אויוון און באקט ברויט ווי ביי איין בעקער. קיין קוילן איז דאָרט ניט געווען. מען ברענט מיט האָלץ און פערשטייט זיך אז די באן גייט אויך ניט צו. עס איז געווען א ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, ווי אויך די יוגנט איז געווען א גוטע.

ווו האָבן מיר געארבעט? עס זענען געווען צוויי טאַרטאַקן אונטער די שטאָט. דאָרט האָבן געארבעט עטלעכע בחורים, און דאָס האָט געדארפט זיין דער יסוד פון ארבייט. אויף דעם איז געשאפן געוואָרן דער קיבוץ. א טייל האָבן געארבעט ביי האקן אָ׳ן זעגן האָלץ. אויך מיידלעך האָבן געארבעט ביי דעם פאך. איך האָב א צייט געארבעט ביי זעגן האָלץ, און איך בין געווען גאָר א גוטע פועלת, ווייל כ׳האָב געהאלטן די זעג גלייך אין דער האנט. כ׳האָב אויך געארבעט אין מטבח. איינמאָל האָב איך אויסגעשטיקט איין אויסשטייער פאר א כלה מיט די הענט, ווייל קיין מאשין האָבן מיר ניט געהאט, ווי אויך ניט די געהעריגע זאכן צום שטיקן. אלעס איז גוט געווען ווען ס׳איז געווען ארבעט אין די טארטאקן, אָדער צו האקן האָלץ. ניט איינמאָל זענען די בחורים צוריקגעקומען: „ניטאָ קיין ארבעט״. דער מצב איז געוואָרן וואָס אמאָל ערגער. מיר האָבן ניט געהאט פשוט פאר וואָס צו קויפן ברויט. אָבער מיר האָבן זיך ניט גערירט פונם אָרט, נאָר געזונגען „מיט האָפנונג אין הערצן. אז אין ארץ וועט מען זיין אין קערצן״.

אויף אזעלכע באדינגונגען זענען מיר געזיצן א יאָר צייט. מיר האָבן מער שוין ניט געקאָנט אויסהאלטן און אָנגעהויבן שרייבן קיין ווארשא וועגן אונזער מצב. דער מרכז האָט צוגעזאָגט צו שיקן איין פאָרשטייער אונז צו בעזוכן. דאמאָלס איז פאָרגעקומען אין לובלין א פגישה פון אלע קיבוצים פון לובלינער געגנט. פון יעדן קיבוץ זענען געקומען עטלעכע אָנגעבן א דין־וחשבון פון קיבוץ. פון אונזער קיבוץ בין איך געפאָרן מיטן ראש הקיבוץ. די פגישה איז געווען א זער

אינטערעסאנטע. די פאַרשטייער פון די צ.ק. האָבן צוגעזאָגט אונז באלד צו בעזוכן. מיר זענען צוריק געפאָרן אין קיבוץ און געוואַרט. עטלעכע וואָכן זענען אדורך, ביז איינמאָל האָבן מיר בעקומען א קארטל פון צ.ק. אז דער חבר איילמאַן וועט אונז בעזוכן, און גלייכצייטיג וועט אויך פאָרקומען די בעשטעטיגונג עולה צו זיין.

אין קיבוץ האָט זיך געקאָכט ווי אין א קעסל. ווער וועט האָבן דאָס גליק צו קריגן א סערטיפיקאט. ס׳איז ענדליך געקומען דער טאָג און חבר איילמאַן איז געקומען. ער איז ביי אונז געווען צוויי טעג. דורך די צוויי טעג זענען פאָרגעקומען זיצונגען, כמעט א גאנצן טאָג אויסגעפרעגט אונז וואָס מיר וועלן טוען אין ארץ ישראל, ווו ווילן מיר גיין, צו אין קיבוץ צו אין שטאָט. פארשטייט זיך דאָס מיר זענען געווען זיכער דאָס מיר וועלן גיין נאָר אין קיבוץ. סוף־כל־סוף בין איך געווען די גליקליכסטע פון גאנצן קיבוץ. איך איינע בין בעשטעטיגט געוואָרן. כ׳האָב באלד געקריגן פון חבר איילמאַן איין אישור, אז כ׳קען דעם קיבוץ פערלאָזן, פארן אהיים און גרייטן זיך צו דער עליה. דער קיבוץ איז געוואָרן אויפגעלעזט. די חברים זענען צושיקט געוואָרן אין אנדערע קיבוצים.

מיין פרייד איז געווען גאָר גרויס. כ׳האָב באלד געשריבן אהיים וועגן דעם גרויסן גליק. כ׳האָב געקריגן געלד פון דער היים אויף הוצאות, און בין צוריק אהיימגעפאָרן. די פרייד איז געווען גרויס אין דער היים מיט מיין צוריקקומען. איך האָב שטארק געבענגט נאָכן קיבוץ, נאָך די חברה. כ׳האָב ווייטער געארבעט אין די אָרגאניזאציע, צוריקגעקראָגן דעם שליסל פון די ביבליאָטעק.

נאָך פינף חדשים האָב איך געקריגן פון ווארשא פאפירן צו מאכן זיך דעם אויסלענדישן פּאס. אין דער היים איז געוואָרן א גערודער. מען האָט אָנגעהויבן נייען, מאכן פערשידענע זאכן, צוגרייטן מיך צו דער עליה. די עלטערן זענען ארומגעגאנגען און געוויינט. מיין אָבפאָר האָט זיך דערנענטערט נאָכן אוועקשיקן דעם פּאס קיין ווארשא. אין א זעקס וואָכן שפּעטער האָב איך געקריגן א ידיעה פון צ.ק. דאָס אין 11.2.1935 דארף איך זיין אין ווארשא. דעם 13־טן פאָרן מיר אָפּ. מען האָט טעלעגראפירט נאָך מיין שוועסטער אסתר׳ל. זי איז באלד געקומען מיטן מאן און קינדער. מען האָט געפּאקט די וואליזעס, געגאנגען זיך געזעגענען, שבת געמאכט איין ביבקע פאר חברים־רות בעקאנטע פאמיליע.

און זונטאָג, דעם טאָג פון מיין אָבפאָר, איז געווען א גרויסער פראָסט. כ׳האָב געבעטן מיינע עלטערן זיי זאָלן מיך ניט בעגלייטן צו די סטאציע. זיי האָבן ניט געוואָלט הערן וועגן דעם. די עלטערן האָבן געזאָגט: ווער ווייס צו מיר וועלן דיך נאָך אמאָל זען!״. מיר זענען געפאָרן א גאנצע חברה. ווען כ׳האָב די באַן דערזעען פון דער ווייטנס — האָט אזש א קלאפּ געטאָן ביי מיר אין הארצן, געזעגנט זיך, צעקושט זיך מיט אלע, ארויף אויף די באַן, און ווען זי האָט אָנגע־הויבן רירן פון אָרט זענען מיינע עלטערן נאָכגעגאנגען די באַן און אויסגעשטרעקט די הענט, אזוי ווי מען וויל עפּעס איינהאלטן, און אלע האָבן אָנגעהויבן זינגען: „פאר לחיים, א וועג א נייעם״.

ווען כ׳בין אליין פערבליבן און אלעס איז פערשוואונדן פון וואלבראָמער וואקזאל, האָב איך זיך גוט אויסגעוויינט, און דאמאָלס איז מיר געוואָרן א ביסל

גרינגער. ווען איך בין אָנגעקומען קיין ווארשא — מיין ברודער אלטער ישראל, מיט די פרוי ביטער, האָכערמאנס טאָכטער מיטן מאן, האָבן מיך אָפּגעוואַרט. מיין ברודער האָט זיך זער דערפרייט. מאָנטאָג האָבן מיר ארומשפּאַצירט אין ווארשאַ און אָנגעקוקט פאַרשידענע שיינע זאכן. דינסטאָג זענען מיר געגאַנגען אין צ.ק. און ערליידיקט אַלעס צום אָבפאָר. מיטוואָך דעם טאָג פון צושיידן זיך מיט מיין ברודער וועל איך קיינמאָל ניט פארגעסן. מיר האָבן ביידע געוויינט ווי צוויי קליינע קינדער. מיין ברודער האָט געזאָגט צו מיר: דו דארפסט ניט וויינען. דו פאָרסט אין א לאנד וואָס וועט זיין בקרוב אונזער, און האָסט אויך דיין ציל ערררייכט. איך האָב אויך וואָס צו וויינען. דאָס איז געווען אויך מיין ציל, אָבער דו ווייסט דאָך דאָס א אייגענער קוזין האָט מיר מיין לעבן רואינירט. ווער ווייסט, אויב מיר וועלן זיך נאָך זען.

אלתר ישראל גרוסמן

פארנאכט זענען מיר געפאָרן צו די באַן. טויזנטער מענטשן זענען דאָרט געווען, מער בעגלייטער ווי פאָרער. ווען די באַן איז אָנגעקומען, איז געוואָרן שרעקלעך. אָבער ס'איז געלונגען מיר ארויפצוקלעטערן. די וואליזעס האָט מיר מיין ברודער מיט פרוי ביטער אריבערגעוואָרפן דורכן פענסטער. מיין ברודער איז ארויף אויף די באַן. מיר האָבן ביידע זיך שטארק צעוויינט, געקושט. מען האָט געגעבן א פייף איינמאָל און ווידער איין פייף. די באַן רירט. מיין ברודער האלט מיך ביים האנט. זיי געזונט — זאָגט ער צו מיר. זיי גליקלעך און צופרידן. דו האָסט דיין ציל ערררייכט". און מיט די ווערטער איז ער אראָפּ פון די באַן.

לוי חיימוביץ

חבלי עליה

ב־20 למאי 1924 עזבתי את וולברום ביחד עם משה ויצמן ז"ל (משה ליזר, בנו של מאיר"ל שוחט), כמובן בלי ידיעת ההורים והמשפחה. כעבור כמה ימים עברנו בהצלחה את הגבול הרומני והגענו לצ'רנוביץ. בצ'רנוביץ נמצאו אז כמה מאות בחורים שברחו מפולניה ופני כולם היו מועדות לארץ־ישראל. אולם המשרד הא"י שאליו פנינו טען שהסרטיפיקטים שברשותו מיועדים לאנשי המקום. ובכלל — המשרד אינו רשאי לרשום אנשים בלתי לגליים כמועמדים לעליה לא"י. באותו הזמן הסקורנצה (המשטרה החשאית הרומנית) היתה עורכת חיפושים וכל בלתי לגלי שנתפס נאסר והועמד לדין בפני בית משפט צבאי. ואחרי שריצה את עוונו (חודש־חדשיים מאסר) נשלח בחזרה לפולין.

למשה היתה כתובת של יהודי תושב צ'רנוביץ בשם קליגלר שהיו לו מן הבית קשרי מסחר אתו. פנינו מיד ליהודי הנ"ל. ואמנם קיבל אותנו יפה, והחשוב ביותר שהתחלנו מיד לעבוד אצלו. נזהרנו מאוד שלא להסתובב בחוצות העיר פרט לצרכים הנחוצים ביותר. כעבור כמה שבועות התחילה פעולה ציבורית במטרה לפתור את הבעיה של מאות הבחורים מפולניה. נתקיימו אסיפות ונבחר ועד שפנה למוסדות היהודיים (ועד הקהילה, ההסתדרות הציונית, המשרד הא"י) לעזור לפתרון הבעיה. באותו זמן בא אורח חשוב לצ'רנוביץ. היה זה מ. מ. אוסישקין ז"ל. והועד שלנו פנה גם אליו בבקשה להקצות סרטיפיקטים עבור יוצאי פולין הנמצאים בצ'רנוביץ.

באמצע יולי נתבשרנו שההשתדלויות של המוסדות היהודיים אצל השלטונות הרומניים נשאו פרי וכי נקבל רשות ישיבה חוקית בצ'רנוביץ לזמן מוגבל.

מיד אחרי קבלת תעודות הזיהוי המקומיות התחילה ההרשמה במשרד הא"י.

נודע לנו שברשות המשרד הא"י מספר קטן של סרטיפיקטים ואלה יחולקו בישיבה מיוחדת של המשרד בתום ההרשמה הכללית.

החלו ריצות, השתדלויות וניצול קשרים. נוסף להמלצה שהיתה לנו מצד מר קליגלר באה לעזרתי המלצה שלא פיללתי לה כלל. ביום בהיר אחד בא שליח ממשרד הרבנות המקומי למשרד הא"י (שם היו תמיד מתאספים יוצאי פולין) והזמינני לרב הראשי. הלכתי מיד עם השליח, והרב קבלני בסבר פנים יפות, והתחיל להשפיע עלי שאשוב הביתה, מפני שהנני עדיין צעיר מדי (טרם מלאו לי אז 15 שנה). הוברר לי שאבי ז"ל פנה לרב הראשי בבקשה להשפיע עלי לשוב הביתה.

הסברתי לרב ששום השפעה לא תשכנעני לחזור, וכי אחת החלטתי — לנסוע לא"י, ואודה לו מאד אם יעזור לי במשרד הא"י להשיג סרטיפיקט. אחרי שיחה ממושכת ומעניינת הבטיח הרב לעזור לי שאוכל לנסוע לא"י בהקדם.

בתחילת אוגוסט החלו הדיונים במשרד הא"י לחלוקת הסרטיפיקטים ובתום

הדיונים שנמשכו כמה ימים הודיעו על אישור 40 איש (מתוך למעלה מ־500) לנסיעה מידית לא״י, והשאר יצטרכו לחכות עד שיתקבלו סרטיפיקטים נוספים או לחזור לפולניה.

נדמה לי שזה היה האושר הגדול ביותר בחיי כשראיתי את שמי (וגם שמו של משה) בתוך הרשימה של הארבעים.

התחלנו להתכונן לנסיעה, אך יומיים לפני הנסיעה המיועדת אירעה שוב תקלה: המשטרה סירבה לתת לנו את היתר היציאה עד שנעמוד לדין בפני בית משפט צבאי על חציית הגבול ללא רשות. המוסדות החלו שוב בהשתדלויות, אולם ללא הצלחה.

לבסוף הבטיחו השלטונות שהמשפט יתקיים בקרוב והעונש יהיה מינימלי. כל ה־40 איש הוזמנו להתייצב בפני בית דין הצבאי, וכשרק נכנסנו לאולם ההמתנה הוקפנו חיילים וכעבור שעה הופיע קצין והודיע שקיבל פקודה לאסור אותנו עד שיתקיים המשפט. ישבנו בבית הסוהר הצבאי כשבוע ימים ואחר כך הובלנו תחת משמר חזק לאולם בית המשפט. הדיון במשפט היה קצר ופסק הדין היה קל באמת — אלפיים ליי קנס לכל אחד (כ־2 לירות שטרלינג).

מכאן והלאה התנהלו העניינים למישרין. ב־10 לספטמבר עזבנו את צ׳רנוביץ, וקהל רב בא לתחנת הרכבת להפרד מאתנו. ב־12 לחודש הפלגנו מקונסטנצה באניה „רומניה״ וב־16 לספטמבר 1924, כמה ימים לפני ראש השנה, הגענו לחיפה.

שלמה צמח

בתוך עמי

שלמה צמח בא בשנת 1904 מפלונסק עיר מולדתו לוולברום, כדי להבריח את הגבול בדרכו לארץ־ישראל. הננו מביאים קטע בהשמטות מתוך ספרו „שנה ראשונה״ (הוצאת „עם עובד״, ת״א, תשי״ב) שבו הוא מתאר את בקורו בוולברום ואת לווי השחור מבני וולברום.

החובש התחיל מגלח אותי בזריזות, ובשעת מעשה עומד הוא ומסביר:

— מיד אנו יוצאים לוולברום. סוגר אני עסקי ומלווה אותך לשם. וקרוב לי בוולברום, והוא סוכן ראשי לעוברים את הגבול. אל תחשוש. אתן אותך בידים נאמנות... אלא שאין פנאי. ומשגמר החובש מלאכתו קמתי מעל הכורסא מגולח ומסופר, והחובש מאיץ בי למהר ולהימלט. נעל דלתות עסקו והלכנו לבית־הנתיבות. הרכבת זזה, ופני מועדות לוולברום.

בדרך סיפרתי למלוי כל פרשת חיי, מהיכן אני, ומה ביתי, ולאן אני הולך.

ולשם מה אני הולך. הוא אמר לי: — אין דבר. הכל טוב ונאה כשסופו טוב ונאה. בעוד שעה אחת נהיה בוולברום.

מהלך של כמה וירסטאות בין העיירה למסילת־הברזל. אולם בתחנה המולה ותנועה כבירכתי כרך גדול. כל רכבת ורכבת, הן של נוסעים והן של משאות. שנכנסת לשם מקדימים שליחים ובאי־כוח של חברות ומשרדים את פני באיה, וכל אחד נוטל מהם חלקו לפי הרשימה. הכל „ממורחים" כאן — המנהלים, הפקי־דים שוטרי־המכס, משמרות צבא־הגבול ואין דורשים תעודות ואין בודקים באמתחות. מין מלכות בפני עצמה שגויים ויהודים עשו בה יד אחת, הללו נותנים והללו מקבלים, והכל מסייעים בעקירתן של רבבות רבבות יהודים מאדמת מכורתם ומפזרים אותם בין האומות במדינות־הים. דומה זורם ומתפתל נהר שוקק של עוני ונדודים שמקורותיו תחום־המושב ותוצאותיו עיירה נידחת זו שוולברום שמה. ולארכה של דרך־גולים זו המשוכה בינה ובין מינסק וקובנה וערי אוקראינה, ליטא ופוליסיה, פרושה רשת של סוכנים בכל פניה ופניה המכוונים את המהגרים למחוז חפצם. ודאי אף כאן צרות ויסורים של בני־אדם תלושים ותועים מושכים אליהם את הרמאי ופותחים שדה נרחב למזימותיו, והוא חורך צידו ומלסטם את הבריות האובדות האלה; אבק אדם המעפר בנכר, מחליף הוא כספים למטה משערם; בידים מסבך ענינים ואחר מתירם ונוטל שכר־התרה ומעמיד אפילו פנים של פודה ומציל; נדחק אל כל חור וסדק של יאוש ויגון ועניות וקונה בחצי־חינם כוסות־כסף של קידוש, מגדלי־בשמים, טבעות־קידושין, אבני־חן ומחרוזות של מרגליות ושאר תכשיטים שרידי קנינים של ישוב וחיי רווחה ושלווה וגדולה. ואף על פי כן ישנם משטר וסדרים בתוך תחומיה של מלכות זו, ואפילו כף הרמיה שלה מעויינת שכן בעיקר אינה פוגעת, ומובטח לו למי שנכנס ברשותה, שלכל הפחות את הגבול עובר הוא בשלום.

כשהביאני החובש מבנדין איש־חסדי אל תוך הבית האדום והגדול עם חדריו המרובים והמזוהמים והומים הם המונים של בני־אדם ידעתי, כי אמנם שיחקה לי השעה והגעתי לחוף מבטחים. עכשיו גרגר אחד אני בתוך רגבי העפר שבין גלגלי מכונה רבת־כוח, ומה שיהיה עם כלל ישראל יהיה עמי. ונתחזק לבי מאד. מיד הזמנתי את בן־הלויה שלי אל המזנון ומזגו לנו שתי כוסות של יי"ש־שזיפים מוברח מעבר לגבולין, ובירכתי אותו והודיתי לו על כל הטובות והחסדים שעשה עמדי. וכשהלך ממני אל קרובו־הסוכן לטפל בעסקי, והממונה על הבית הפריש לי ד' על ד' של קרקע מרופשת, ובידי אין שמיכה לפרשה ואין אמתחת לשימה מתחת לראשי, לא בחלתי בה והשתרעתי עליה במלוא ארכי. וכך זכיתי להתערב בין הגולים ולהיות אחד מרבים, ופרחה החרדה מלבי. מוטלות היו בחדר זה כמאה נפשות חיות, צפופות ודחוקות זו על יד זו: זקנים ונשים, בתולות ותינוקות. היו אלה אבות ואמהות ואחים ואחיות וכלות ובנות־זוג שהלכו אל בניהם ואחיהם וחתניהן ובעליהן שבארצות־הברית. ובתוך צרור־כספם הקטן, הגנוז במחבואי מלבושיהם מקופל כרטיס הספינה מהמבורג ואילך; ועיניהם נשואות במורא ודאגה אל „מעבר לגבולין" זה, מקום רווחתם וישועתם, שהרי מיד משתדרוך רגלם על אדמת אוסטריה, כבר מובטחת להם חסותה של סוכנות הספינות הרשומה בכרטיסם. לפי שעה מוטלים היו כאן כדומן שדות וגדולה הצחנה ב„אולם" זה

המואר במנורת־לוקס גדולה אחת. התחילו עיני ממשמשות בקהל המנומר המושלך על פני הקרקע מעורב בין אמתחותיו ומנמנם ורוחש, ולא מצאתי בהם אלא קהות אילמת ומטומטמת זו של נדודים, עייפות ואבדן־עצות.

אלא עוד אני מתחמם בהרהורי, והנה חזר החובש ועמו עוד יהודי אחד. מיהר להפרד ממני, שלא יאחר רכבת אחרונה לבנדין, ומסרני לידי היהודי שבא עמו, ואמר לי, שהכל כתיקונו ואין לי אלא לסמוך על כל אשר ידריכני. נכנסתי איפוא לרשותו של זה. רמז לי הפטרון החדש שלי ללכת אחריו. אולם כשקמתי מן הרצפה חשתי פיק־ברכים ומנורת־הלוקס עושה עיגולים סביבי ודעתי מבודחת עלי, וטפחתי על כתפו של היהודי ואמרתי לו: יפה, יפה. הביאני לחדר מרובע ובו שולחנות עגולים ודרגשים, מעין בית־משתה קטן ומקום למשא־ומתן עם הפקידים ועם המוכסים וקציני משמרות־הגבול. על השולחן המיועד לנו עמד בקבוק שכר וכוסות וישב לפני יהודי גוץ, ננס כמעט, נעול מגפים גבוהים שבלעו מחצית שוקו ולבוש אדרת־כבשים שחורה וכל פרצופו חידודים ועקצים. חד סנטרו ובלי חתימת זקן, רק כמה שערות מסולסלות מרפרפות בו, ושאר עור לחיו קרח ומכוסה גומות אבעבועות ומוריק בגוון משונה של שחת שיבשה. חד ודק חטמו, ודומה דבקו כנפי נחיריו זו לזו. ותמה אתה, כיצד חוטם סתום זה שואף אויר, ודוקרות עיניו הקטנות והשחורות, ואפילו קדקדו מוגבה וסופו זיז שיורדים שיפועיו אל האזנים. וידיו קטנות ויבשות וזריזות ואינן פוסקות מלפרוף כפתורי אדרתו ומלהתירם. הוא כיבדני בסיגריה של הרצגובינה ופתח, וקולו ולשונו צליל להם ונעימות להם וחום להם, שלא שמעתי דוגמתם מעולם:

— אדם צעיר. כשתשאל מי הוא זה היושב בקרונות הרכבת ומשחק ב„קרש" עם האיכרים? יאמרו לך: לוזר השחור. אמת. אומן גדול אני במשחק הקלפים וגורף אני ממונם של האיכרים, החוזרים מן השוק. — ושוב. כשתשאל מי הוא זה המבריח סחורות מאסטרייך: בדים וטבק וסיגריות ותכשיטים ופרוק־למציאות? יאמרו לך: לוזר השחור. אמת. מלאכתי הברחה ועליה פרנסתי. — וכשתשאל מי הוא זה המתקן בפצירה שיניהם של סוסים גנובים ומחדש להם נעוריהם? יאמרו לך לוזר השחור. אמת. אין כמוני לאומנות הפצירה. אבל כשלוזר השחור אומר לך, הלילה עובר אתה בשלום את הגבול ומחר אתה אוכל סעודת־הצהרים ברסטורן בקראקא, הוה סמוך ובטוח אמת אני מדבר אליך. וכן יקום וכן יהיה...

הסתכל בי לוזר השחור בעיניו העוקצות להכיר בפני רשמם של הדברים שהשמיע ושפתיו הדקות הוסיפו:

— ועוד משהו: כשתשאל, אדם צעיר, עדרי־בקר הללו הרובצים על הקרקע, כמה אני לוקח מהם שכר־העברה? יאמרו לך ארבעה רובלים לכל נפש. אמת. רק ארבעה רובלים אני לוקח. אבל מכיר אני בך שבן־טובים אתה, ודבר־מה בוער ומתחת לכפות רגליך, ואנוס אתה לעבור את הגבול הלילה. ולפיכך תשלם לי כפלים: תתן לי מטבע אדום אחד ואחזיר שתי ניירות, אלא שאשגיח עליך יותר משאני משגיח על השאר.

נתתי לו מטבע אדום של זהב והחזיר לי שתי ניירות ומזגנו כוסותינו ושתינו ובירכני ב„נסיעה מוצלחת".

באולם מוטלים היו הגולים על פני הקרקע כחללים בשדה־קטל ונחירתם ניסרה באויר המחניק, שעששית קטנה מעלה כוהה ומעבה את האפלה. מצאתי את ד׳ על ד׳ שתחמו לי וישבתי בתוך הזוהמה.

כמה שעות ישנתי בתוך הזוהמה שנתחממה ונתמססה תחת גופי איני יודע. אבל כשפקחתי עיני חשתי בידו היבשה של לוזר השחור המטלטלת אותי.

— אדם צעיר, קום! אתה בעגלה השניה ותלך עמי — זירז אותי לוזר השחור, שהיה עומד ומפריש שנים־עשר גולים מתוך המחנה ומצרפם יחד ויוצא בראשם ומושכם אחריו. חשכת ליל מרחשון אופפת אותנו וגשם דק ומטריד מצין ראשי הקודה. בוססים אנו בבוץ העמוק בסימטאותיה של וולברום השרויה באפלה. לוזר השחור גופו הולך בצדי ומסביר:

— אין לך טובה מן העגלה השניה; כשהראשונה אינה עוברת, זו משתמטת וחוזרת; ומשעברה הראשונה בשלום, זו ודאי שעוברת.

עכשיו כאילו ניטלה ממנו בטיחותו. אף על פי שנעול היה מגפיו הגבוהים שבלעו מחצית שוקו, החיש פסיעותיו הצרות כנס מפני מישהו. סיגרה גדולה בפיו ואינה בוערת. עושה הוא עקיפים במגרשים ובקרפפים, פעם מתעכב ומקשיב ופעם מהסס ומביט לצדדים ומבחין בחשכה, עד שהביא אותנו מחוץ לעיירה בשדה הפתוח. כאן עמד ושרק שריקה אחת דקה. מתוך הערפל השיבו לו שתי שריקות בזו אחר זו, והוא פקד: — עכשיו בריצה!

ועקר רגליו הקטנות ועף כחץ מקשת לפנינו. הכל רצים אחריו, מי בכוחו ומי באין־ברירה. ומשהתעכב עמדנו בחצר בקתה של איכרים ושתי עגלות בתוכה, וריח תבשילי בולבוסים עולה באפנו, וסוסים נוחרים, מתעטשים ומפריחים שארית המוץ שבנחיריהם. פלטה החשכה שני גויים גבוהי־קומה ושוטים בידיהם ואדרות־כבשים שחורות על כתפם. מיד פרשו עם לוזר השחור לצדדים ונשאו ונתנו בלחש וטיכסו עצה בדאגה רבה שעה ארוכה. אבל כשחזרו אלינו התחילו בכל זאת בטעינת הגולים. לתוך קרון אחת הכניסו שש נפשות, שמתחו אותן לכל ארכן זו על יד זו כמליחים בחבית. אחר נתנו על גבן מחצלת של ערבות, שמכסים בהן עופות היוצאים לשוק, ושוב נתנו קש על גבה. תחילה יצאה קרון ראשונה עם שש הנפשות שבתוכה. המתינו שעה קלה והגיע תורה של השניה, של הקרון שלי. אבל קודם שזזה ממקומה, שמעתי קולו של לוזר השחור אומר לעגלון בקפידה:

— יש לך בקרונך בחור שחרחר אחד, מאד צעיר לימים. השגיח עליו, אם שאתה מעביר אותו או שאתה מחזירו לי — הבינות?

— הבינותי — השיב הגוי העגלון, והקרון התחיל מגלגל אופניו.

בטעות אומרים, הנפש נחרדת בשעת סכנה. חרדתה היא בתחילה לשעה קלה. אחר נאחזת היא בפרטי המאורעות ושוקעת בהם ונתפסת להם ומשתיקה את עצמה. היינו מיטלטלים ומתנדנדים שעה אחר שעה, עד שהגיעו פתאום לאזנינו קולות עמומים של שעטות סוסים בדהירתם. מיד שמענו קול מצווה: עמוד! ובלשון רוסית. הוה אומר, נתקלנו במשמר גבולות. נתעכבה הקרון. היו דין־ודברים בין המשמר ולעגלון. כנראה נשתוו הצדדים. קרב אחד החיילים אל הקרון: נחרת סוסו ניסרה באויר המועט שבקרון. התחיל בודק בכידון רובהו את תוכה. נעצו בכוח באמצע בקש ובמחצלת־הערבות והיסס; והתחיל מורידו מכאן ואילך לאט

לאט ובזהירות כמפשפש ומבקש אחרי המקום הריק. עבר את הרווח שביני ובין האשה שכנתי, שנדחקנו ונצטמצמנו לדפני הקרון, ושוב נעצו בכוח ופגע בקרקעית העגלה, וחזר והוציאו באותו היסוס, באותה זהירות כלעומת שבא. שוב זזה הקרון וגילגלה אופניה. האופנים וצירי העגלה לא היו כנראה ממורחים די צרכם, והיו חורקים ומתגלגלים בכבדות. ממשמשת ובאה השעה המכרעת, לשבט או לחסד. עכשיו התחילו נוקפים הלבבות, לא מפחד, מחרדת־צפיה.

— לצאת! הגענו — פקד הגוי המוליך בקול נמוך והזהיר: — לא לעשן, לא להדליק גפרור, לא לדבר!

בכבדות ובעצלתים התחילו שוכני הקרון מישרים איבריהם החבושים ששותקו ומתירים עצמם מבית־כלאם ועומדים על רגליהם. שוב נתחברנו לשיירה אחת, והגוי יוצא בראשה ומורה דרכה. בקרבת מקום מצד ימין ניצנצו מתוך הערפל שביבי־אור בחלונותיהם של בתי איכרים. אנו בתחומי כפר קטן. וכך אנו פוסעים בצינת הלילה ומתענגים על הליכתנו הבוטחת.

אצל גורן גבוהה וארוכה דפק המוליך שלנו על שערה, ומשנפתח ראינו לאורות של פנס־אורוות מועט את כל קהל הגולים אחינו לנדודים, שכבר נתקבצו לכאן ומוטלים הם בערבוביה ומשחירים מתוך הקש המזהיב. כיצד באו? ומהיכן באו? הרבה דרכים מובילים לגבול, ולא שתי עגלות יצאו הלילה מן העיירה וולברום. יודע לוזר השחור תכסיסיו ועוקף הוא ומפזר גייסותיו קודם שהוא מאספם ועורכם למערכה. וכיון שהזהירו על האש ולא על הדיבור, שהרי מחייצות יפה ערימות הקש ואוטמות בין הקולות ובין החוץ. מיד נפתחה לשונם של שוכני הקרונות והותרה תנועת ידיהם, וכל אחד ואחד בתוך חבורתו מפרט ומתאר את הנסים ואת הנפלאות שאירעו להם בדרכם. ונמצא גורל אחד לכולנו. אף על עגלות שלהם פקד קול מצווה בלשון רוסית: עמוד! אף אל תוכן ננעץ כידון של רובה ופישפש ולא מצא. דיקדקו המשמרות בגביית חלקם. ולא נתנו ללוזר השחור שישתמט מפניהם ויעביר קרון אחד ומסו לא פרע.

אולם לאחר זמן לא מועט נפתחו סוף־סוף שערי הגורן משני צדדיה בבת אחת. נכנסו ארבעה גויים גבוהי־קומה מזה ומזה ועמדו ותהו קמעה. ונפתחה הפרשה של עצם בקיעת הגבול. נתחלק מחנה הגולים לשנים. יושביהן של עשר קרונות יצאו בשער אחד ויושביהן של עשר הקרונות האחרות בשער אחד. עכשיו הזהירו בכל לשון של זהירות על האש ועל הדיבור כאחד. ועוד סימנים ניתנו לנו: שריקה אחת משמעה עמידה; שתי שריקות עקירה ממקום העמידה וריצה בכל הכוחות, שהרי אנו על הגבול ממש, מהלך של כמה מאות אמות ממנו. ואנו צועדים בדממה ובשלשלת ארוכה במשעולי יער שמתעבה והולך. משהעמקנו בעבי היער וסבכו, שמענו שריקה אחת מפנים ומאחור, ועשינו כמצווה עלינו — עמדנו. בחשאי עברו המוליכים לכל ארכה של השלשלת וקרבו כל איש ואשה אל האילן שלפניהם ופקדו לחבק גזעו ולצמוד את הגוף קרוב אליו, ולשהות כך בשתיקה שלמה, לא להזיז אבר, ולא להתעטש, ולא לכוחח ולא להיאנח ולהמתין ברוח עצורה לאות שיינתן. וכך ניצבים אנו בחשכת היער. גד חי אחד של ששים נפש. אילן ובן־אדם דבקים זה בזה. והאוזן דולה כל אושה וכל זיע ומצפה.

מרחוק מרחוק בקע ועלה קול אחד והיה כתלוי באויר, ספק פרסת סוס פגעה באבן, ספק אילן נזדעזע והשיר צנוברו. מיד וחזר ובקע ותלה עצמי באויר, ונתחזק יותר ונהרבה והוא קרוב מאד. עכשיו היה הספק לוודאי: פרשים במסילה. לאטם הם מתנהלים. נוקשות חרבותיהם באוכפי הסוסים. אפילו מונה אני מספרם של הרוכבים. מנין הם, שנים שנים בשורה, חמש שורות כסדרן וקצין בראשן. בינתיים נתעממו קמעה הקולות, ואין עתה שומע עוד ברורות נקישה זו של החרב באוכף. אז פלחו את האויר שתי שריקות דקות, סמוכות לקרקע, הססניות ומפתות כלחש נחשים. בפסיעות גסות עליתי על המסילה ואני מרים רגלי ורץ. הכל רצים בבהלה ובאנדרלמוסיה ואפילו נשים וזקנים. עבר על פני אחד המוליכים וכאילו מזמינני להתחרות אתו ואני נענה לו ומצטרף אליו. מתגלגלים אנו במדרון משופע מאד אל תוך חריץ עמוק. והנה כבדו הרגלים ואי אפשר בריצה. מטפס אני ועולה כמעט על ארבע בדופן זקוף ומשדל עצמי, שתחפה פסיעתי מדרך כף־רגלו של המוליך הפוסע לפני, עד שאני במעלה הדופן. שוב קלו הרגלים וצועדות בצעד רחב על גבי אדמת־מישור נוקשה וריאותי מתרחבות. כמה זמן הלכתי כך, שטוף נצחוני ואשרי, איני זוכר. והנה ניסרה קרוב לי שריקה אחת לגלגנית ומופקרת וקולנית, ורגלי עומדות מעבר מזה!

נתקבצו יחד כל שמונת המוליכים ודוחפים זה את זה כתינוקות שיצאו מבית־ספרם, ודעתם זחוחה עליהם ומדליקים הם סיגריות בחלל אגרופם וממתינים לקהלם. ומשנאספו כל הנחשלים, מונה כל אחד את אנשי השיירה שעמד בראשה, מאה ועשרים נפש, אחת אינה חסרה, וניתנה הפקודה, הפעם בקול ובפומבי ובמפורש, לפוש רבע שעה בשכיבה על הקרקע בתוך היער. וכשתישמע השריקה יוצאים בדרך הרגילה, בסך ובלי מורא, עד שנגיע עם דמדומי השחר לכפר אחד, שאינו אלא מהלך שעה ומחצה מכאן.

משנתחדשה ההליכה יצאו השיירות בכמה וכמה דרכים, מפני מראית־עין. מהלכים אנו בכביש. בני־חורין. נתקלנו במשמר־גבול אוסטרי ולא עיכב ולא מיחה ועשה עצמו שאינו רואה אותנו ומישהו אפילו בירך אותנו, ונבלע המשמר בעבי היער. היה זה כפר גדול שנכנסנו בעיבורו. כולו הומה תנועת שחרית. עדרי־בקר ורועיהם מלאו סימטאותיו. בירכתי הכפר מזדקר בנין לבנים שחומות וגגו רעפים אדומים. הוא משמש בית־מרזח לאיכרים ושומרי־הגבול ומוכסים ופונדק לגולים כאחד. והוא חנייתנו האחרונה. לאחר שאכלנו פת שחרית, יצא אלינו הפונדקי, יהודי, ובקול צרוד, קול של בית־בליעה שהקדיחוהו יינות אונגריה, נתן לי ידו הקטנה והתפוחה, כשהוא מוליך אותה מלמעלה למטה, ואומר:

— שלום עליכם, ובשעה מוצלחת!

יחיאל האָכערמאַן

פון מיין שטעטל וואלבראם

(זכרונות)

א קליינע הקדמה

יהיאל האָכערמאַן

ווען מיינע וואלבראָמער לאַנדסלייט האָבן זיך צו מיר געוואָנדען וועגען נעמען אַן אקטיוון אָנטייל ביים ארויסגעבן א יזכור־בוך צום אָנדענק פון אונזער הרוב־געוואָרענער קהילה, בין איך, דעם אמת געזאָגט, נישט געווען באַ־גייסטערט. מיין גלייכגילטיקייט איז חס וחלילה נישט געווען צוליב גרינגשעצונג, פאַרקערט, איך האָב זיך אין די אלע נאָך־מלחמה יאָרן, זינט עס האָבן אָנגעהויבן צו דערשיינען די יזכור ביכער פון די פאַרשידענע קהילות פון אייראָפּע, ארומגעטראָגן מיט א פאַרדראָס, פאַר־וואָס דאָס וועלט יידנטום האָט נישט געפונען קיין אנדערע פאָרעם וויאַזוי אויסצודריקן אונזע־רע געפילן וועגן יענע אומפאַרגעסלעכע און אומבאַשרייבלעכע געשעענישן. עפּעס האָט זיך אויסגעדאַכט, אז די השגחה וועט אונז מזכה זיין מיט א ירמיה, וואָס וועט מיט א נייער, געטלעכער שפּראַך אָנשרייבן א ספר קינות, וואָס וועט זיך איינקריצן אין יעדן יידישן הארץ פאַר אלע דורות.

נאָך א סיבה פאַר מיין אפּאַטישקייט איז געווען די באַציאונג מצד אונזער יונגען דור. טיילמאָל וואָלט זיך געוואָלט אויסשרייען אויפן קול: למי אני עמל?! און אויף וויפיל איך זאָל נישט זיין דורכגעדרונגען מיט אָפּטימיזם פאַר דער יידישער צוקונפט, בויערט דאָך ווי מיט אַן עקבער אין הארצן דער גרויסער ספק: וועלן אונזערע קינדער לייענען, וואָס מיר האָבן געשריבן? וועלן זיי זיך נישט שעמען מיט אונזער פאַרגאַנגענהייט? מיינע ספקות וועגן אָט דער פראַגע זיינען האַלבוועגס געלייזט געוואָרן דורך א גליקלעכן צופאַל.

לעצטן זומער איז מיר אויסגעקומען צו זיין אויף וואקאַציע אין א גאַנץ באַשיידענעם פּלאַץ, נישט ווייט פון ניו־יאָרק. ווי געוויינלעך אין אַזעלכע פּלעצער, פאַרנעמען זיך די מערסטע געסט מיט פאַרשידענע פאַרוויילונגען. זעלטן וועט איר דאָרט אָנטרעפן אַיף מענטשן, וואָס זאָלן אוועקגעבן א ביסל צייט אויף לייענען א בוך. איך אָבער, לייענדיק פאַריאָגט אין וואָכעדיקייט א גאַנץ יאָר, האָב גרויס פאַרגעניגן צו פאַרברענגען מיין אָפּרוצייט אין די זומער חדשים מיט לייענען. אין דעם האָטעל, וו איך האָב פאַרבראַכט מיין וואקאַציע, איז פאַראַן א ביבליאָטעק מיט א היפּש ביסל ביכער, שיין אויסגעשטעלט אין פאַרשלאָסענע שענק הינטער שויבן. אויב איר ווילט ארויסנעמען א בוך, מוזט איר זיך ווענדען

צום אייגנטימער נאָכן שליסל. אראָפּלייענדיק דורכן גלאָז די נעמען פון די מחברים אויף די רוקנס פון די ביכער, האָב איך עפּעס נישט געפונען קיין איין נאָמען, וואָס זאָל מיך אזוי פאראינטערעסירן, אז איך זאָל זיך באמיען דורכצוגיין די פּראָצעדורע פון ווענדען זיך צום באלעבאָס נאָכן שליסל. אָבער איינמאָל אין א רעגנדיקן שבת נאָכמיטאָג בין איך געזעסן אין דער ביבליאָטעק און נישט האָבנדיק וואָס צו לייענען, האָב איך זיך דאָך באמיט און האָב פארלאנגט דעם שליסל פונעם ביכערשראנק און נישט בכיוונדיק ארויסגענומען א בוך. דאָס בוך הייסט „דאָס לעבן און די צייט פון רעמבראנדט וואן רין", געשריבן אין יאָר 1669 פון יאָאניס וואן לון. דער מאנוסקריפּט פון דעם בוך איז געלעגן אויף א בוידעם אין האָלאנד. 260 יאָר שפּעטער האָט אן אייניקל פונעם מחבר געפונען און ארויסגעגעבן דעם כתב יד. עס איז געווען אן אייניקל אין 9־טן דור, דר. הענדריק ווילעם וואן לון, א פּראָפעסאָר פון געשיכטע אין ניי־זעלאנד. איך האָב א בלעטער געטאָן די הקדמה פונעם מחבר און זי האָט מיך געפאנגען. איך האָב געלייענט און געלייענט אָן אָטעם. אז איך האָב אוועקגעלייגט דאָס בוך, בין איך געווען אויסגעהיילט פון מיינע ספקות. איך האָב געטראכט: קאָן זיין אז פאר אונזערע קינדער און אייניקלעך וועלן אונזערע זכרונות בלייבן „א מאנוסקריפּט אויפן בוידעם", אָבער אויך פאר אונז זיינען דאָך אפשר גורלדיק אָנגעגרייט אייניקלעך פון שפּעטערע דורות, וואָס וועלן אונז אנטדעקן, וועלן זיין להוט צו וויסן און וועלן לייענען אָן אָטעם, ווי איך דאָס בוך פון הענדריק ווילעם וואן לון׳ס זיידע פון מיט ניין דורות צוריק. האָב איך באשלאָסן צו נעמען א מוסר השכל פון דעם האָלענדישן זיידע און פּרואוון דערציילן.

ב. דער וואלבראָמער בי״לו׳ניק

מרדכי זשיסלס המכונה מייטעלעס איז געווען מיין עלטער־זיידע. ער איז געשטאָרבן אין ארץ ישראל איידער איך בין געבוירן געוואָרן, און דאָס, וואָס איך וויל דאָס דערציילן וועגן אים איז צום גרעסטן טייל ע״פ המסורה פון מיין טאטן און מאמען ע״ה, און אויך פון זיינע בריוו, וואָס ער האָט געשריבן צו זיין יינגסטן איידעם — מיין זיידען, ר׳ שמואל האַכערמאַן אין וואלבראָם. די בריוו איז מיר אויסגעקומען צו זען אין יאָר 1932 ביי מיין פעטער, ר׳ זשיסלס האַכער־מאַן, וועלכער האָט בשום אופן זיך נישט געוואָלט שיידן מיט דער ווינטיקער ירושה און האָט געהאָפט, אז ווען ער וועט אליין עולה־זיין און קומען קיין ארץ ישראל, וועט ער זיי איבערגעבן צו די געהעריקע אינסטיטוציעס, וואָס פארנעמען זיך מיט דער געשיכטע פון די חלוצי הישוב.

צו יענער צייט איז דאָס שפּעטערדיקע שטעטל „וואלבראָם" נאָך געווען בבחינת גמינע, און האָט ביז צו דער ערשטער וועלט מלחמה נישט פיגורירט אויף דער מאפּע פון פּוילן *). איך געדענק נאָך, אז ווען די עסטרייכישע פּאטראָלן

*) וואלבראָם האָט, וואָס אן אמת, יא פיגורירט אויף אלע אויספירליכע מפּות, און ווער עס זוכט עס אויף די מאפּע, דארף נאָר וויסן אויף וועלכע עס געפינט זיך. — דער רעדאקטאָר.

זיינען אריינגעריטן אין שטעטל און האָבן געזוכט אויף זייערע מאַפּעס ווו זיי געפינען זיך, האָבן זיי דעם נאָמען וואָלבראָם נישט געפונען. נאָר דורך די נעמען פון שכנותדיקע דערפלעך, וואָס זיינען געווען א סך קלענער פון וואָלבראָם, האָבן זיי זיך געקאָנט אָריענטירן וואוהין זיין דארפן גיין.

די יידישע באַפעלקערונג פונעם שטעטל איז געווען די מערהייט לגבי דער קריסטלעכער און האָט באַטראָפן צו יענער צייט אַן ערך 200 משפחות. וועגן דעם סאָציאַלן צוזאַמענשטעל פון דער יידישער באַפעלקערונג וועט אונז נאָך אויס־קומען צו שרייבן. איך וויל דאָ נאָר איבערגעבן אייניקע שטריכן פון דעם וואָל־בראָמער בילו׳ער, וואָס זיין אייגנאַרטיקייט האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס ער איז געווען דער איינציקער ייד אין וואָלבראָם, וואָס האָט זיך מפרנס געווען פון ערד ארבעט. מיין עלטער־זיידע האָט זיך דערוואָרבן אייניקע הונדערדט מאָרגעס לאַנד נאָענט צו דער שטאָט, האָט אויפגעשטעלט א פויערים כאַטע און ער מיטן ווייב האָבן באַארבעט די ערד.

איז זומער, יעדן אינדערפרי, פלעגט מרדכי זשיסלס צופוס קומען צום ערשטן מנין און דערנאָך גיין צוריק אהיים צו דער ארבעט. און ווינטער פלעגט ער איינשפּאַנען א וואָגן אָדער א שליטן — אָבער קיינמאָל נישט פאַרפעלט צו קומען צום דאַווענען.

אין דער ערשטער צייט פלעגט ער האָבן אייניקע ארבעטער, וואָס האָבן אים געהאָלפן ביי דער ארבעט. שפּעטער, ווען די קינדער זיינען אונטערגעוואַקסן האָבן אויך די קינדער געארבעט אויפן לאַנד. דעַנסמאָל פלעגט ער זיך שוין דערלויבן צו פאַרבלייבן אין בית המדרש א ביסל לענגער און לערנען א פּרק משניות. נאָך שפּעטער, ווען זיינע קינדער זיינען שוין געווען בגיל ח״י האָט ער אויפגעבויט א הויז אין שטעטל גופא און האָט זיך דאָרט באַזעצט, אָבער ער איז דערביי ווייטער אָנגעגאַנגען מיט דער ארבעט אויף זיינע פעלדער. פאַר זיינע טעכטער האָט ער איינגעהאַנדלט חסידישע יונגעלייט און זיי גענומען צו זיך אויף אייביקע קעסט.

זיינע זין האָט ער נישט געלאָזט, ווי עס איז געווען דער שטייגער ביי די בעלי־ביתישע יידן אין שטאָט, זיך מאַכן פיזישע פעלערן, כדי באַפרייט צו ווערן פון מיליטער, נאָר ער האָט זיי געלאָזט גיין דינען פאָניען. אינטערעסאַנט איז, אַז אין שפּעטערע יאָרן האָבן זיינע זין ממשיך געווען די זעלבע טראַדיציע, און איך אליין האָב געקענט פיגף אייניקלעך זיינע, יידן בני תורה, וואָס זיינען געווען אויסגעדינטע סאָלדאַטן.

אין א געוויסן פרימאָרגן, גייענדיק פון דאַווענען, האָט מרדכי זשיסלס אָנגעטראָפן זיינעם א פריינט אין גאַס און אים מודיע געווען די בשורה, אַז ער פאָרט קיין ארץ ישראל. דער פריינט, א ייד א פרומער, א חשובער בעל־הבית פון שטאָט, האָט אין אָנפאַנג געטראַכט, אַז ר מרדכי טרייבט קאַטאָוועס פון ווילטאָג, אָבער נאָך א לענגערן שמועס איז אים קלאָר געוואָרן, אַז דער פאַרהאַר־טעוועטער און פאַרעקשנטער ר׳ מרדכי מיינט דאָס טאַקע אויף אַן אמת.

איז ער שנעל געלאָפן אין בית המדרש און האָט פאַרשפּרייט די נייעס

צווישן עולם. אייניקע האָבן געטראכט, אז נישט אנדערש נאָר עפּעס א רוח־רע ר"ל האָט זיך באהעפטט צו ר׳ מרדכין, וואָרום ווי אנדערש קאָן מען דאָס פאר־שטיין? אז א ייד א גביר, אויף די עלטערע יאָרן, אויסגעגעבן אלע קינדער, נחת פון לומדישע איידעמס און גערעאָטענע זין און אייניקלעך, זאָל זיך פּלוצים אויפהייבן מיר־ניט, דיר־ניט, איבערלאָזן די פעלדער און די שאָף און רינדער, די קינדער און אייניקלעך און אוועקפאָרן קיין ארץ ישראל. שוין דער פאקט אליין, וואָס א ייד א גביר, אליין נישט קיין חסיד און אויך נישט קיין גרויסער למדן, זאָל איבערלאָזן האָב און גוטס און א גרויסע פארצווייגטע משפחה, וואָס ווינט אין זעלבן שטעטל, און אוועקפאָרן קיין ארץ ישראל, האָט זיך נישט געלייגט אויפן שכל און האָט אויסגעזען אויסטערליש. אָבער ווען מיר זאָלן נאָך דערצו נעמען אין באטראכט, אז דאָס שטעטל וואלבראָם איז געווען אָפּגעריסן פון אנדערע יידישע ישובים אין פּוילן — ווייל צו יענער צייט איז נאָך נישט געווען קיין אייזענבאַן־סטאנציע און די פּאָסט האָט מען געבראכט מיט וועגענער פון דער־בייאיקע שטעט, און ווי איך האָב געהערט פון מיינע עלטערן, איז צו יענער צייט אין שטאָט נישט געווען קיין איינציקער יידישער צייטונגס־אבאָנענט — ווערט די נסיעה פון מיין עלטער־זיידן ר׳ מרדכי זשיסלס ממש א מיסטעריע. ווייזט אָבער אויס, אז די ווינטן פון חבלי גאולה האָבן דערגרייכט וואלבראָם דורך די מארק־פאָרער און דורך מגידים און משולחים. עס איז געווען, לויט מיין אויסרעכענונג (ווייל מיין מאמע האָט מיר אין יאָר 1932 געזאָגט, אז זי איז דענסמאָל אלט געווען 12 יאָר) אין יאָר 1882, די יאָרן פון דער ביל"ו באוועגונג. און א ברענענדיקער פונק פון יענעם אינווייניקסטן פרייהייטס־רוף האָט אָנגע־צונדען דעם פייערדיקן באגער פון ר׳ מרדכי זשיסלס און ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער מחנה פון יחידישע גואלים. א סך מכשולים זיינען געלעגן אויפן וועג איידער ר׳ מרדכי האָט געקענט דורכפירן זיין באשלוס.

ערשטנס האָט ער נישט געקענט, און האָט אויך מורא געהאט, צו בעטן א פּאספּאָרט אויף ארויסצופאָרן פון לאנד, און דערצו נאָך, קיין ארץ ישראל. אָבער די גרעסטע מניעה איז געווען מצד דער משפחה.

זיינע קינדער און ברידער און שוועסטער האָבן איינגעלייגט וועלטן, מיט סטראשונקעס און מיט כלערליי בקשות. קיין תחנונים האָבן נישט געווירקט, ביז די משפחה איז געפאלן אויף דער המצאה ארונטערצוברענגען צוויי רביים, אז זיי זאָלן ביי אים כאָטש פועלן אָפּצולייגן זיין רייזע אויף א פּאָר יאָר שפּעטער. איך דערמאן זיך איצט שוין נישט די נעמען פון די צוויי רביים, אָבער איך געדענק יאָ, אז זיי זיינען געווען פון דער קאָצקער גזע. זיי זיינען געקומען אויף דער שתדלנות פון מיין זיידן ר׳ שמואל, וואָס איז אליין געווען א קאָצקער חסיד. א גרויסער עולם פון פריינט און משפחה זיינען אנטקעגנגעפאָרן די צוויי רביים און פארפאָרן מיט זיי אין שטאָט דירעקט צו מרדכי זשיסלס הויז. דארט, ווי ס׳האָט מיר דערציילט מיין מאמע, איז געווען אָנגעגרייט פון אלעס גוטן און אויסערגעוויינלעכן. מיין עלטער־זיידע מיט זיין פרוי האָבן יום־טוב׳דיק מקבל־פנים געווען די גאָר חשובע געסט. נאָך מנחה מעריב האָבן זיך פארזאמלט אין זיין הויז דאָס גאנצע הויזגעזינט מיט א פאר חשובע בעלי־ביתים און האָבן

געפּראַוועט א גרויסע סעודה, ווי אויף א נגידישער חתונה. מען האָט געזאָגט תורה, געזונגען שיר־המעלות, א.אז.וו.

ערשט נאָכן עסן האָבן זיך די צוויי רביים גענומען רעדן תכלית און, דער עיקר, האָבן זיי זיך קאָנצענטרירט נישט ח״ו אים אָפּצוווענדען פון זיין באשלוס צו פאָרן קיין ארץ ישראל, ווייל דאָס האָט מען זיי געגעבן צו וויסן פאַראויס, אז עס וועט נישט געלינגען ביי אים צו פועלן. נאָר זיי האָבן אים געגעבן צו פאַר־שטיין, אז ער מוז צוליב ק״ן טעמים אָפּלייגן די נסיעה אויף א פּאָר יאָר שפּעטער. דער שמועס, אָדער בעסער געזאָגט, די רייד פון די רביים האָבן זיך פאַרצויגן ביז שפּעט אינדערנאַכט, און ר׳ מרדכי זשיסלס מיט זיין פּלוניתטע האָבן זיך אויפמערקזאַם צוגעהערט מיט גרויס דרך ארץ צו זייערע רייד. און ביי די קינדער און ביי די אנדערע פאַרזאַמלטע איז ניט געווען קיין שום ספק, אז דער אלטער עקשן האָט זיך אונטערגעגעבן.

מיטאַמאָל שטעלט זיך ר׳ מרדכי גאַנץ געמיטלעך אויף און גיט א זאָג א טיפּיש פּויערישׁ שפּריכוואָרט אויף פּויליש, בזה הלשון:

„פון אָפּלייגעכץ טוען ווי די זייטן. האָט מיר אלע א גוטע נאכט. מאָרגן פאָר איך אָפּ פון וואלבראָם״.

ווי א דונער האָט זיין מודעה געטראָפן די פאַרזאַמלטע, און עס האָט נישט געהאָלפן דאָס חלשות־פאַלן פון זיינע טעכטער, און נישט די טרערן פון זיינע זין. ער האָט זיך גלייך געוואָנדן צו זיין פרוי און אָנגעהויבן פּאַקן די זאַכן פאַרן וועג. און טאַקע אינמיטן נאַכט האָט זיין עלטסטער זון אָנגערופן איינעם פון זיינע בעסטע קוטשערס, געהייסן איינשפּאַנען א פערד און אויסריכטן א וואָגן, אויפלאָדן די חפצים, און טאַקע אויף צומאָרגנס נאָכן דאַווענען און אָנבייסן איז מען ארויסגעפאָרן פון שטאָט.

ווי שווין דערמאָנט, איז וואלבראָם געווען ווייט אַוועק פון א צענטראַלער אייזנבאַן־פאַרבינדונג, און עס האָט געהייסן, אז ר׳ מרדכי מיט זיין ווייב זענען געפאָרן מיט פערד און וואָגן ביז אָדעס, און פון דאָרטן מיט א שיף קיין ארץ ישראל. (זייט 1880 שטייט דער באַנהויף אין וואלבראָם, און א ווונדער וואָס ער איז ניט געפאָרן פון וואלבראָם מיטן באַן — דער רעדאַקטאָר).

ערשט מיט זעקס חדשים שפּעטער, האָט מיר דערציילט מיין פעטער זושע, איז אָנגעקומען דער ערשטער בריוו פון אים, געשריבן אין ירושלים.

למען האמת איז מיר נישט געלונגען אין די שפּעטערע יאָרן אויסצוגעפינען דעם מאַרשרוט פון זיין רייזע. איך ווייס אויך נישט גענוי, ווען ער איז גע־שטאָרבן. פון זיינע בריוו, וואָס מיין פעטער זושע האָט מיר אין יאָר 1932 געגעבן צו לייענען, האָב איך זיך דערוווּסט אייניקע אינטערעסאַנטע זאַכן, וועלכע איך וועל דאָ אין קורצן דערציילן. גלייך ביים אָנקומען אין ירושלים האָט ער זיך באַזעצט אין מאה שערים. דאָס איז געווען אין טייל פון שטאָט ווו די כוללים האָבן אויפגעבויט דירות פאַר די אָנגעזעצענע יידן, וואָס זיינען געזעסן און געלערנט און זיך מפרנס געווען פון כולל.

מרדכי זשיסלס האָט מיטגעבראַכט מיט זיך א היפּשע סומע געלט און ער

האָט נישט געדאַרפט אָנקומען צום כולל. נאָר אזוי ווי ער האָט געוואָלט זיין אין דער סביבה פון די שטענדיקע לערנער, האָט ער זיך דאָרט געקויפט א דירה.

פון ארץ ישראל האָט ער געשיקט אינסטרוקציעס קיין וואלבראַם וויאזוי צו באַארבעטן די ערד, וואָס צו פאַרזייען און וועלכע שטרעקעס לאַנד צו לאָזן שטיין אומבאַארבעט. די הכנסה פון לאַנד איז פאַרטיילט געוואָרן צווישן די, וואָס האָבן זיך דערמיט באַשעפטיקט, און א פינפטל פאַר אים. און יעדן יאָר איז זיין איידעם — מיין זיידע — וואָס איז געווען, אזוי צו זאָגן, דער נאמן, געפאָרן קיין וואַרשע און האָט פון דאָרט איבערגעשיקט דאָס געלט קיין ירושלים.

אזוי האָט זיך אָנגעהויבן די פאַרבינדונג פון דעם, איצט דורך די היטלער מערדער פאַרשניטענעם, יידישן ישוב אין וואלבראַם, מיט דער באַפרייטער, יידישער מדינה, מיט ישראל.

יהי זכרו ברוך.

ג. די יאָרן צווישן 1905 און 1912

צווישן דער רעוואָלוציאָנערער דעמאָנסטראַציע פון 1905 ביזן יאָר 1912 איז דאָס לעבן אין וואלבראַם ווידער פאַרשלאָפן געוואָרן און קיין באַזונדערע ענדערונגען זיינען נישט פאָרגעקומען, דאָס הייסט! אין דעם אלגעמיינעם לעבן פון וואלבראַם. אין דער יידישער וואלבראַם, זיינען יאָ פאָרגעקומען צוויי וויכטיקע געשעענישן, וואָס זיינען ווערט פאַרצייכנט צו ווערן.

די ערשטע פּאַסירונג, וואָס האָט, לויט מיין מיינונג, געהאַט א השפעה אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון קהלה לעבן אין וואלבראַם איז די גרויסע מחלוקה וועגן א נייעם שוחט. איידער איך וועל דערציילן וועגן יענער פּאַסירונג מוז איך באַמערקן, אז דאָס וואָס איך גיב דאָ איבער האָב איך געהערט דערציילן ביי אונז אין שטוב, ווייל מיין פאָטער איז געווען איינער פון די הויפּט העלדן אין יענער מחלוקה לשם שמים, און דעריבער וועל איך אויסמיידן די איינצלהייטן, וואָס זיינען מיר אפשר נישט איבערגעגעבן געוואָרן אין גאַנצן אָביעקטיוו. איך וועל זיך באַגניגן צו דערציילן בלויז וועגן איין איינציקן אינצידענט, וואָס איך האָב אין די שפּעטערע יאָרן געהאַט די געלעגנהייט זיך צו איבערצייגן, אז ער איז אויטענטיש.

געהאַנדלט האָט זיך עס וועגן אויפנעמען א נייעם שוחט, און ווי געוויינ־לעך אין אזעלכע פאַלן, זיינען פאָרגעשלאָגן געוואָרן אייניקע קאַנדידאַטן. די גערער חסידים האָבן זיך געהאַט זייערס א קאַנדידאַט און די אלעקסאַנדערער חסידים האָבן געהאַט אַן אַנדערן. וואָלט זיך די זאַך ווי עס איז פאַרענדיקט, ווען די רבנישע הויפן פון גער און אלעקסאַנדער וואָלטן זיך נישט אריינגעמישט אין דעם ענין. זיינען אָבער ביידע קאַנדידאַטן געווען אָנגעזעענע חסידים, און יעדער הויף האָט געשטורעמט מיט בריוו, אזוי אז די לאָקאַלע מחלוקה איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א פאַרמעסט צווישן גער און אלעקסאַנדער. וואלבראַם איז צעטיילט געוואָרן אין צוויי פיינטלעכע לאַגערן, און די שנאה האָט דערפירט צו מסירות פאַרן גובערנאַטאָר, און נאָך אזעלכע ענלעכע מעשים.

ווער ווייס ווי לאנג עס וואָלט געווען אָנגעהאַלטן די קריגעריי, און צי עס וואָלטן טאַקע נישט געוואָרן צוויי באַזונדערע יידישע קהילות, ווען נישט א גליקלעכער צופאַל, וואָס האָט א סוף געמאַכט צו דער מחלוקה. מיט א צייט פריער, איידער עס האָט אויסגעבראָכן דער קריג, האָט זיך ר׳ גרשון צווייגנבוים משדך געווען מיט ר׳ ישראל ווארשאַווער. ר׳ גרשון איז געווען אַן אָנגעזעענער, חשובער בעל־בית, און האָט זיך געטוליעט צו דער אלעקסאַנדערער סוויטע צוליב זיינע איידעמס, וואָס זיינען געווען איבערגעגעבענע אלעקסאַנדערער חסידים. זיין זון חיים־יצחק, דער חתן, איז אויך נוטה געווען מער צו אלעקסאַנדער ווי צו גער. ר׳ ישראל ווארשאַווער, דער פֿאָטער פון דער כלה, איז געווען א ייד א גרויסער למדן, און א טיש־זיצער אין גער.

די חתונה איז באַשטימט געוואָרן ביי די תנאים. און ווער עס געדענקט ווי הייליק עס איז אָפּגעהיט געוואָרן ביי יידן אין יענער צייט נישט אָפּצולייגן א חתונה, אונטער קיינע אומשטענדן, וועט פאַרשטיין, וואָס פאַר א דילעמע עס איז אַנטשטאַנען פאַר די מחותנים, וואָס זיינען אין א קורצער צייט אַרום, צוליב א קריגעריי איבער א שוחט, געווען אין צוויי פיינטלעכע לאַגערן און איינער מיטן צווייטן האָבן ניט גערעדט.

עס האָט שוין געהאַלטן דערביי, אַז עס זאָל ווערן אויס שידוך, ווען נישט דער שכל הישר פון אייניקע נייטראַלע בעלי־בתים, וואָס האָבן זיך אַריינגעלייגט אין ענין, כדי צו פאַרמיידן חלילה וחס אַן אומגליק אין שטאָט. זיי האָבן געסטראַשעטביידע צדדים, אַז צעשטערן א חתונה איז ניט נאָר א שלעכטער סימן פאַר חתן כלה, נאָר אויך א סכנה פאַר דער גאַנצער קהלה.

דער אַרגומענט, אַז די קהלה שטייט ח״ו פאַר א גרויסער סכנה האָט ענדלעך מנצח געווען. ביידע משפחות האָבן זיך גענומען גרייטן צו דער חתונה. נאָר אַזוי ווי די מחותנים האָבן נישט גערעדט איינער מיטן צווייטן, זיינען אַלע התחייבותן וועגן נדן און מתנות־אויסטויש דורכגעפירט געוואָרן דורך שליחים. אָבער אין דער לעצטער מינוט האָט מען זיך געכאַפּט, אַז עס איז דאָ א גרויסע שטערונג דורכצופירן די חתונה.

אין גאַנג פון דער קריגעריי האָט דער גערער רבי געאַסרט די שחיטה פון דעם שוחט, וואָס די אלעקסאַנדערער האָבן אָנגעשטעלט, און דער אלעקסאַנדערער רבי האָט געאַסרט די שחיטה פון דעם גערער שוחט.

נאָכאַמאָל זיינען שיר־שיר נישט צעשטערט געוואָרן אַלע באַמיאונגען פון די שלום־מאַכערס. האָט זיך איינער פון זיי אַריבערגעכאַפּט צום בעלזער רבי און צוריקגעבראַכט א פשרה היתר, דהיינו, אַז די חתונה־סעודה זאָל געפּראַוועט ווערן טאַקע אונטער איין דאַך, אָבער ביי באַזונדערע טישן. זאָלן די אלעקסאַנדערער עסן פון דער שחיטה פון זייער שוחט, און די גערער, פון זייער שוחט — און שלום על ישראל!

און טאַקע אַזוי איז געפּראַוועט געוואָרן די חתונה ווי אויך די שבע ברכות.

פון דער חתונה פשרה איז אַרויסגעוואַקסן א צווייטע פשרה, גלייך נאָך דער חתונה האָבן זיך ביידע צדדים געאייניקט, אַז דער אלעקסאַנדערער שוחט

זאָל בלייבן א שוחט־עופות און דער גערער, א שוחט־גסות, און עס איז געשלאָסן געוואָרן אן אמתער שלום אין יידישן לעבן פון שטעטל.

די אלע אויבן דערמאנטע פרטים האָב איך געהאט א געלעגנהייט צו הערן פון ר׳ חיים יצחק צווייגענבוים (דער חתן אליין), וואָס האָט זיינע לעצטע יאָרן אויסגעלעבט אין ישראל און מיט וועמען איך בין געווען נאָענט באפריינדעט.

די צווייטע פאסירונג, האָט געהאט א שטארקע ווירקונג אויף דער ווייטער־דיקער אנטוויקלונג פון דער יוגנט אין וואלבראָם, ווי אויך אויף דעם גאנצן קהלה לעבן אין שטאָט, דאָס איז געווען דאָס עולה־זיין קיין ארץ ישראל פון משה נתנס אייניקל, ר׳ נתן פרענקעל, וואָס טראָגט היינט דעם נאָמען נתן חפשי. אָבער וועגן דעם וועלן מיר איבערלאָזן פאר אים אליין איבערצוגעבן פאר די קומענדיקע דורות. מיר וועלן אויף אן אנדער אָרט באשרייבן דעם גרויסן רושם, וואָס נתנס עולה־זיין קיין ארץ ישראל האָט געמאכט אויף דער יוגנט, וואָס האָט זיך מיטן גאנצן יוגנטלעכן ברען אריינגעוואָרפן אין דער חלוצישער באוועגונג און זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

מיר וועלן אויך איבערלאָזן צו דערציילן וועגן חלק, וואָס דאָס יידישע וואלבראָם האָט געהאט אין דער צווייטער עליה, אונזער באליבטן און חשובן בן־עיר נתן חפשי, וואָס לעבט נאָך היינט, עד מאה ועשרים, אין ישראל.

דער דריטער עפּיזאָד פון יענער צייט, וואָס האָט געשלאָסן א גאנצע תקופה און האָט ראדיקאל געענדערט דאָס לעבן פון די יידן אין וואלבראָם, איז געווען די באקאנטע באָיקאָט־באוועגונג אין פוילן אונטער לאָזונג „סוואָי דאָ סוואָגאָ״ ווי אויך דער פרווו פון די פוילישע בעלי־בתים צו באוועגן די פויערים פון דער געגנט צו מאכן א פּאָגראָם אויף יידן.

דאָ וויל איך זיך אָפּשטעלן און געבן, בקיצור, אן איבערבליק פון דער שטימונג, וואָס האָט געהערשט צו יענער צייט ביי דער יידישער באפעלקערונג, און די רעאקציע וואָס יענע שטימונג האָט ארויסגערופן ביי דער יידישער יוגנט.

ביז צום יאָר 1912 האָבן די יידן אין וואלבראָם כמעט ווי נישט געליטן פון קיין אנטיסעמיטיזם. מ׳קען זאָגן, אז די באציאונגען מיט די גויים זיינען געווען פריינטלעכע. די שטאָטישע פוילישע באפעלקערונג, וואָס איז אגב געווען א מינדערהייט, איז געווען ענג פארבונדען עקאָנאָמיש מיט דער אָרטיקער יידישער באפעלקערונג. די יידן האָבן געוווינט אין זייערע הייזער; די יידישע מארק־שטייערס האָבן ארומגעפירט די פּראָדוקציע פון די פוילישע שוסטער משפחות; די יידן האָבן אָפּגעקויפט מילך פון זייערע בהמות און געקויפט ביי זיי האָלץ צו באהייצן זייערע אויוונס.

דאָס ביסל פוילישע אינטעליגענץ האָט שטילערהייט אָרגאניזירט א פוילישע נאציאָנאלע באוועגונג און געבונטעוועט זיך קעגן דעם צארישן רוסלאנד. אין א געוויסער צייט האָבן זיי זיך געטוליעט צו די יידן און געזוכט צו באאיינפלוסן די זין און טעכטער פון די רייכערע יידישע משפחות. די פויערים פון דער ארומיקער געגנט האָבן פארקויפט זייערע פּראָדוקטן צו די יידן און געקויפט פון די יידן פארשידענע אנדערע הצטרכותן. זייער עקאָנאָמישע לאגע איז געווען גוט. זיי האָבן נאָך גוט געדענקט זייער מערכה אונטערן יאָך פון די פוילישע

פריצים, און זייערע סימפאטיעס זיינען געווען גיכער צו די יידן איידער צו זייערע פריערדיקע באדריקער און צו דער שטאָטישער שליאכטע.

מיטאמאָל, האָט זיך די לאגע געענדערט צום שלעכטן. מען האָט אָנגעהויבן באמערקן ביי אייניקע פון די שטאָטישע אינטעליגענטן די דעמאָלס־באקאנטע באַיקאָט העצערישע פוילישע צייטונג „דווא גראָשע". דער גלח האָט געפרעדיקט זונטיק, אז די פוילישע דינסטן זאָלן פארלאָזן זייערע שטעלעס ביי די יידן און עס האָבן זיך געעפנט צוויי נייע פוילישע געשעפטן. יונגע שקצים האָבן געשלעפט די פויערים פון די יידישע געוועלבער און אפילו זיך באנוצט מיט טעראָר מיטלען קעגן די, וואָס האָבן זיי ניט געפאָלגט. מיט איין וואָרט, די שטימונג איז געוואָרן זייער אָנגעצויגן. די יידישע יוגנט האָט זיך צו דעם אלעם צוגעקוקט און איז געווען צעטומלט. זי האָט ניט פארשטאנען וואָס עס קומט דאָ פאָר. פון איין זייט האָבן זיי צוגעזען, ווי די מאסן פויערים, מיט וועמען זיי האָבן ביז איצט ניט געהאט קיין מגע ומשא, פארהאלטן זיך דווקא נייטראל און פון דער אנדערער זייט, די אינטעליגענץ און די שטאָטישע שליאכטע, וואָס מיט זיי זיינען יידן געווען אין פריינטלעכע באציאונגען, דווקא זיי זיינען געוואָרן די איניציאטאָרן פון אלע העצעס.

נישט געקוקט אויף דעם, וואָס די שטאָטישע פוילישע שליאכטע האָט ארומגעשיקט אין דער ארומיקער געגנט אויפצוהעצן קעגן די יידן, האָבן אָבער די פויערים נישט געוואגט צו קומען אין שטאָט און אנטייל צו נעמען אין א פאָגראָם ווי דאָס האָבן פארלאנגט די העצערס. די פויערים האָבן אָבער אויך, ווי ווייט מעגלעך, אויסגעמיטן צו קומען אין שטאָט, אזוי אז די שטאָטישע שליאכטע אליין וואָס איז געווען א מינאָריטעט, האָט נישט געוואגט אויף אייגענעם חשבון צו מאכן דעם אָנפאל.

דאָ האָט זיך אָבער אריינגעמישט דער גלח, וואָס האָט זיך ביז איצטער באגניגט מיט אסרן די דינסטן צו ארבעטן אין יידישע הייזער. ער האָט גאנץ איינפאך און אָפן געפרעדיקט, אז יידן — די רוצחים פון קריסטלעכן גאָט — זיינען שולדיק פאר דער דאָליע פון פאָליאקן און אז עס איז געקומען די צייט אָפצונעמען ביי זיי אלץ, וואָס זיי האָבן צוגענומען ביי די פאָליאקן.

דער קלימאקס פון דער געשפאנטער אטמאָספער איז געקומען אין א געוויסן מארקטאָג, דאָנערשטיק. אין יענעם טאָג, ווען ממש טויזנטער דאָרפס־פויערים זיינען געקומען אין שטאָט מיט וועגענער איינצוקויפן זייערע הצטרכותן פאר פסח, האָבן זיך באוויזן א פאָר שטאָטישע שקצים אינמיטן מארק און אָפן גערופן דעם המון צו ראבעווען די יידישע געשעפטן. באלד איז געוואָרן א גרויסע בהלה אין שטאָט און די יידישע קרעמער האָבן פארהאקט די טירן און אָנגעהויבן אנטלויפן פון דער גאס.

איין פאקט וואָס איז מיר איינגעקריצט אין זכרון פון יענעם דאָנערשטיק, איז וואָס אונזערער א שכן, דער אזוי גערופענער „לאָמער פעלשער", וועלכער איז געווען מכלומרשט אונזערס א פריינט און איז אָפט געקומען מיט זיין משפחה צו אונז אין הויז, האָט ארויסגעברענגט א גרויסע האק און געגעבן די פויערים, וואָס האָבן געשטורעמט און געוואָלט אויפרייסן די טירן פון אונזער געשעפט.

צום גליק זיינען צווישן די וואלבראָמער יידן געווען א פּאָר צענדליק מענטשען, וואָס האָבן זיך נישט פארלוירן פון שרעק נאָר געשטעלט א שטארקן ווידערשטאנד. די ערשטע זיינען געווען די בעלי־עגלה׳ס, בער נאָטעס מיט זיינע דריי זין — משה, עוזר און מרדכעלע — וואָס האָבן די ערשטע ארויסגעצויגן די אָרטשיקעס און אָנגעהויבן שלאָגן די פּויערים איבער די קעפּ. באלד זיינען צוגעשטאנען צו זיי די יידישע קצבים און סתם א פּאָר ווילדע יונגען, און שטראָמען בלוט האָבן זיך אָנגעהויבן גיסן פון די פּויערישע קעפּ.

דער אומגעריכטער יידישער ווידערשטאנד האָט אריינגעברענגט א גרויסע צעטומעלונג אין דעם צעבושעוועטן המון, וואָס האָט זיך אזוי דערשראָקן, אז זיי האָבן געכאפּט זייערע פערד און וועגענער און זיינען אנטלאָפן פון שטאָט. די שטאָטישע שקצים, וואָס זיינען געבליבן אָן הילף, זיינען אזוי צעשלאָגן געוואָרן, אז נאָך יאָרן שפּעטער האָבן זיי זיך נישט געוואגט אָנצוהייבן מיט די יידן.

וועגן דער ווירקונג פון דער פּאסירונג אויף דעם ווייטערדיקן גאנג פון יידישן לעבן און דער ענגערער יידישער קהלה אָרגאניזאציע, וואָס יענער דאָנערשטיק האָט גורם געווען, וועלן מיר דערציילן אין א באזונדערן קאפּיטל. נאָך איידער מיט טרעטן צו צו יענעם טייל, ווילן מיר פריער אונטערציען א סך־הכל און געבן א מער פּרטימדיק בילד פון דעם לעבן און דעם צוזאמענשטעל פון דער יידישער באפעלקערונג ביז צו יענעם יאָר, וואָס ווערט באטראכט פאר א שלום־יאָר פון א תקופה און אן אָנהויב פון אן אינטענסיוו, יידיש סאָציאל און נאציאָנאל לעבן אין וואלבראָם.

ד. דאָס יידישע וואלבראָם

די געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין וואלבראָם איז ביז היינטצוטאָג נאָך נישט דערמאָנט געוואָרן ביי קיין איינעם פון די היסטאָריקער פון די פּוילישע יידן(?). דער נאָמען וואלבראָם געפינט זיך אויך נישט אין די דאָקומענטן פון ועד ארבע ארצות און בכלל איז וועגן דעם יידישן ישוב פון דער שטאָט זייער ווייניק דערמאנט אויך אין דער געשיכטע פון פּוילן. לויט א פּוילישער לעגענדע, האָבן די ערשטע קרייציגלער פון דייטשלאנד, ווען זיי האָבן זיך אויף זייער וועג צו באפרייען דאָס הייליקע לאנד, דערוואוסט, אז אין וואלבראָם זיינען פאראן יידן, דורכמארשירט די שטאָט. און כדי אונטערצושטרייכן די אויטענטישקייט פון דער לעגענדע, האָבן די פּאָליאקן אָנגעוויזן אויף א קליין געסל ביים סוף פון שטאָט, וואָס זיי האָבן אָנגערופן שווינסקא אוליצא. ווי באוווסט, האָבן די פּאָליאקן געווינלעך אָנגערופן די דייטשן „חזרים”. עס ווייזט אָבער אויס, אז עס איז דאָ פּשוט געשען א טעות. די גאס האָט געדארפט הייסן שוועצקא אוליצא, דאָס הייסט, שוועדישע גאס, ווייל לויט די היסטאָרישע דאטן, איז וואלבראָם געווען באזעצט פון די שוועדן און זיי האָבן א טייל פון באַדן פון דער דאָזיקער שטאָט פארקויפט צו יידן(?). בעת מיין לעצטן באזוך אין וואלבראָם אין 1932, האָב איך

געפרווווט געוויער צו ווערן פון דעם סעקרעטאר פון דער גמינע די גענויע צאָל פון די יידן, וואָס האָבן אין יאָר 1912 געוווינט אין שטאָט, אָבער צום באַדויערן האָב איך דאָס נישט געקאָנט אויסגעפינען צוליב פאָלגענדע סיבות:

וואלבראָם איז געלעגן נאָענט צו דער עסטרייכישער גרעניץ (ווייניקער ווי דריי מייל), און לויטן געזעץ האָט א וואלבראָמער תושב געקאָנט באַקומען דעם אַזוי גערופענעם „האלבן פאס" אויף אריבערצוגיין די גרעניץ. אַזוי ארום איז וואלבראָם געוואָרן א צענטראַלער פונקט פאר הונדערטער און אפשר טויזנ־טער רוסישע יידן, וואָס האָבן געוואָלט אנטלויפן קיין דייטשלאנד און האָבן זיך רעגיסטרירט, פארשטייט זיך אז מיט כאבאר, אין דער וואלבראָמער גמינע, האָבן דאן געקראָגן די „האלבע פעסער" און פארלאָזט פוילן.

אַזוי ווי אין דער רעגיסטראַציע פון דער גמינע זיינען געווען איינגעשלאָסן אויך אָט די אלע אויסוואַנדערער, האָט די צאָל פון די וואלבראָמער יידן נישט געקאָנט זיין קיין גענויע.

לאָמער אָקאָרשט גראַפיש אָנצייכענען דעם אויסזען פון וואלבראָם און דעטאַלירן דעם צוזאַמענשטעל פון דער אַלגעמיינער און פון דער יידישער באַפעל־קערונג. וועלן מיר מער אָדער ווייניקער באַקומען א בילד פונעם יידישן לעבן ביזן יאָר 1912 און פון די ראַדיקאַלע ענדערונגען, וואָס זיינען פאָרגעקומען ביים אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914.

די פּאַרבויטע וואלבראָם האָט פאַרנומען א שטח פון אַן ערך איין קילאָמע־טער אין דער לענג און איין קילאָמעטער אין דער ברייט, און איז באַשטאַנען פון א מרובע'דיקן מארק־פּלאַץ, פון זעקס גאַסן און 18 קליינע געסלעך מיט ארום 600 הייזער, צווישן זיי 40—50 אַזוי גערופענע צוויי־שטאָקיגע הייזער. דער צענטער פון שטאָט איז נאַטירלעך געווען דער מארק־פּלאַץ, ארום וועלכן עס זיינען געשטאַנען פון אלע פיר זייטן אַן ערך 40 גרעסערע בנינים מיט קראָמען פון אלע מינים. די הייזער ארום דעם מארק־פּלאַץ האָבן באַלאַנגט צו יידן און אַזוי אויך די געשעפטן מיטן אויסנאַם פון דריי קריסטלעכע שענקען. אין א ווינקל פונעם מארק איז געשטאַנען די קריסטליכע קירכע. אין מיטן מארק איז געשטאַנען א וואַסערפּלומפּ, פון וועלכן דער גרעסטער טייל פון דער באַפעל־קערונג האָט געפּלומפּט וואַסער. עס זיינען אויך געווען ברונעמער אין די זייטיקע גאַסן, פון וועלכע די איינוווינער האָבן געשעפּט וואַסער מיט עמערס פאר די טעגלעכע הצטרכותן.

דער פיזישער אויסזען פון דער שטאָט און די נאָענטע סביבה האָבן זיך אויסגעצייכענט מיט א באַזונדערער שיינקייט. פון איין זייט איז געווען א טייך מיט א וואלד, דעם אַזוי גערופענעם „שווארצן וואלד". אויף דער צווייטער זייט פון שטאָט איז געווען דער גרויסער ווייסער וואלד. אין דער גאַנצער שטאָט איז נישט געווען קיין איינציקער עפענטלעכער, געזעלשאַפטלעכער ציווילער בנין. די פייער־לעשער שאַפע איז געווען דער איינציקער געדונגענער לאָקאל. דאַגעגן האָט די יידישע באַפעלקערונג יאָ פארמאָגט געזעלשאַפטלעכע בנינים: א שול, צוויי בתי מדרשים און א מקווה. ביז דעם יאָר 1912 האָט עקזיסטירט איין איינציקע רעגי־

רונג־שול (פאָלקסשול). עס איז אויך געווען א פריוואטע פוילישע לערערין אין שטאָט פאר די רייכערע קינדער. איר לערנען האָט געהאט דעם כאראקטער פון א פוילישן דרדק־חדר. די יידן האָבן פארמאָגט א תלמוד תורה, א ישיבה, און ענלעכע לערן־אנשטאלטן. עס זענען געווען מלמדים, וואָס האָבן געלערנט מיט קליינע און גרויסע קינדער. די גאנצע שטאָט האָט פארמאָגט איין איינציקן דאָקטאָר, צוויי פעלדשערס, וועלכע זיינען אייגנטלעך געווען באנקע־שטעלערס, און אן אפּאָטעקער. די אָנפירונג פון דער גמינע איז געווען אין פוילישע הענט טראָץ דער יידישער מערהייט, אָבער די שטייערן זיינען כמעט אין גאנצן געדעקט געוואָרן פון די יידן.

מיר וועלן אויף א ווייל איבערלאָזן דעם סאָציאלן צוזאמענשטעל פון דער פוילישער באפעלקערונג און פרובירן צו געבן א בילד פון דעם סאָציאל עקאָנאָמישן צוזאמענשטעל פון די יידן. ווי שוין אויבן דערמאנט, האָבן זיך אין שטאָט געפונען ארום 100 יידישע קראָמען. די גרויסע מערהייט פון דער איבריקער יידישער באפעלקערונג איז באשטאנען פון בעלי מלאכות און יריד־פאָרער. פארשטייט זיך, אז עס האָבן אויך נישט געפעלט א פּאָר מנינים לופט־מענטשען, וועלכע האָבן געצויגן זייער חיונה פון צווייפלהאפטע מקורות. א גאנץ באזונדערן טיפּ האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דער אזוי גערופענער „שווארצער”. צוליב דער גינסטיקער געאָגראפישער לאגע פון וואלבראָם, וואָס איז געווען זייער נאָענט פון דער עסטרייכישער גרעניץ, האָבן זיך א היפשע צאָל משפחות פארנומען מיט איבערשווארצן סחורות פון עסטרייך. דער האנדל האָט זיך זייער שטארק פארשפרייט. מען האָט זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן ווען מען האָט חתונה געמאכט א זון אָדער א טאָכטער, נישט צו מאכן דעם אויסשטייער פון עסטרייכישער לאַוועוואנט אָדער נישט צו קויפן דאָרט אנדערע ספּעציעלע ארטיקל. אָבער דיזעלבע מענטשען האָבן אויך געהאט אן אנדערע פרנסה, וואָס מען האָט אין וואלבראָם גערופן „אריבערפירן טשוטן”. (אריבערפירן, דאָס איז געווען א מסחר מיט עמיגראנטן פון רוסלאנד, וואָס האָבן געשמוגלט די גרעניץ פון רוסלאנד קיין עסטרייך).

מיר האָבן נאטירלעך געהאט א רב, צוויי דיינים מיט דריי שוחטים. מיר האָבן אויך געהאט א רבין אין שטאָט. זיין פאמיליע־נאָמען איז געווען ראָטענבערג און ער האָט זיך געיחוסט דערמיט, וואָס ער איז אן אייניקל פון ר׳ מאירל אפטער. אין אלגעמיין, קאָן מען זאָגן, איז די יידישע באפעלקערונג געווען אן אָרעמע, הגם קיין אָפיציעלע אָרעמעלייט האָבן כמעט נישט עקזיסטירט. דאָ און דאָרט זיינען געווען עטלעכע, וואָס זיינע געשטיצט געוואָרן בסתר. מיט דעם האָט זיך פארנומען א פרוי, וואָס פארדינט דערמאנט צו ווערן. מען האָט זי גערופן די „צוקערניצקע”. זי פלעגט ארומגיין זאמלען געלט, זי פלעגט נישט דערציילן פאר ווער עמען און פלעגט אליין זיין די פארטיילערין. עס איז געווען נאָך א ייד, וואָס איז געגאנגען יעדן פרייטיק פון הויז צו הויז קלייבן נדבות, נישט דערציילנדיק פאר ווער עמען און נישט אָפּגעבנדיק קיין דין וחשבון. דאָס איז געווען דער אלטער מעכל מעלער (לובלינג). מעות חיטין פלעגט פארטיילט ווערן דורכן רב און צוויי

בעלי בתים. די נעמען פון די נויטבאדערפטיקע האָט מען עפנטלעך נישט ארויסגעגעבן.

די מארקפּאָרער זיינען געווײנלעך געווען אוועק פון שטאָט א גאנצע וואָך, ארומגעפאָרן מיט זייערע סחורות אויף די מערק אין די ארומיקע שטעט און צוריקגעקומען ערשט אויף שבת. זיי און די אנדערע דאָרפגייער האָבן מיט זיך פאָרגעשטעלט א גרופּע שווער פארהאָרעוועטע מענטשען, וואָס האָבן קוים געהאט פרנסה און געלעבט אין גרויס צימצום. קיין פארבינדונג פון דער יידישער באַפעלקערונג מיט אנדערע יידישע קהילות איז כמעט נישט געווען, מיטן אויסנאם פון פאָרשטייער פון די ארומיקע שטעט, וואָס זיינען געקומען אויפן וואָלבראָמער יריד. אויך קיין באַן־פארבינדונג איז אין יענער צייט נאָך נישט געווען אין וואלבראָם מיטן אויסנאם פון א פראכט־צוג, מיט א פּאָר צוגעטשעפּעטע וואַגאָנען, וואָס פלעגט זיך צווײמאָל אין טאָג אָפּשטעלן אין וואלבראָם. אזוי אז די יידישע קהילה אין וואלבראָם איז כמעט געווען איזאָלירט פונעם אלגעמיינעם יידישן לעבן אין פּוילן. עס איז געווען א פּאָסט אין וואלבראָם, אָבער די יידן האָבן געהאט זייער אייגענעם פּאָסט־פּארטיילער, א יידישע פרוי, וואָס איז אייגנטלעך געווען א הינער־פּארקויפערין, אָבער צוליב דעם, וואָס איר מאן איז געווען אן אויסגעדינטער סאָלדאט, האָט ער באַקומען א קאָנצעסיע, צו ווערן א בריוו־טרעגער אין וואלבראָם. היות אָבער ער איז געווען צו אלט, האָט זיין פרוי איבערגענומען זיין אמט. דער אָפּצאָל איז געווען א קאָפּעקע פאר א בריוו און א גראָשן פאר א קארטל. עס איז ווערט צו דערמאנען, אז די דאָזיקע בריוו־טרעגערין, וואָס האָט נישט געקאָנט לייענען און שרייבן, האָט געוווּסט ווי זיך אן עצה צו געבן. זי האָט געוויזן דאָס פּעקל בריוו צו מענטשען אין גאס און זיי האָבן איר אָנגערופן די נעמען פון די יידן, וועמען זי האָט געדארפט צושטעלן בריוו. אבאָנענטן פאר יידישע אָדער העברעישע צייטונגען זיינען בסך הכל געווען פיר אין דער גאנצער שטאָט. די צוויי העברעישע אבאָנענטן זיינען געווען דער באַקאַנטער נתן חפשי (פרענקעל), היינט א חשובער תושב אין ישראל, און לייבעלע פּאָטאש, וואָס איז געווען דער פעטער פון דעם באַקאַנטן גרויסן תלמיד חכם, דעם פאַרשטאָרבענעם מרדכי נארקיס.

דוד מ. צוקערמאן

וואלבראם צווישן ביידע וועלט מלחמות

דוד משה צוקערמאן

הגם די גאנצע יידישע באפעלקערונג האָט ביים סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה נישט באטראָפן מער ווי ארום 1,200 משפחות ביי אן אלגעמיינער באפעלקערונג פון איבער 2,000, איז אָבער דאָס שטעטל וואלבראָם, צוליב זיין געאָגראפישער לאגע און אויך צוליב דער באַן־פאר־בינדונג געווען דער חוט השדרה פון דער גאנצער ארומיקער סביבה — פון די קליינע שטעט־לעך פילץ, זשארנאָוויצע, סקאלא ביי אויצעוו, האָרשניצע, קאָז־לאָוו, אז״וו. ווייל וואלבראָם האָט שוין געהאט א באַן־פארבינדונג, זיינען די סוחרים פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער געווען אָנגעוויזן איינצוקויפן זייערע סחורות פאר די קראָמען ביי אונז אין שטאָט. און יעדן זונטיק האָט מען געקאָנט זען די סוחרים אויף די וועגענער, אָנגעלאָדן מיט סחורות איילנדיק זיך אהין און צוריק צו זייערע שטעטלעך.

אָבער נישט נאָר פון ווירטשאפטלעכן שטאנדפונקט אליין איז וואלבראָם געווען כמעט אן אויסנאם־שטעטל, נאָר אויך די געזעלשאפטלעכע טעטיקייט האָט זיך אנטוויקלט רעש׳דיקער און פארביקער ווי אין די אנדערע שטעט. א סך האָט דערצו בייגעטראָגן די יידישע אינטעליגענץ און אויך די היפשע צאָל לומדים אין דעם פרום־יידישן סעקטאָר פון שטאָט. עס האָט זיך באלד נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, אין די 20־ער יאָרן, אָנגעהויבן צו אנטוויקלען א גרויסע ציוניס־טישע און העברעאישע טעטיקייט, און דער דאָזיקער אויפשוואונג האָט אָנגעהאלטן ביז ארום 1921, ווען א טייל פון די ערשטע פיאָנערן, צווישן זיי די האָכערמאנס, די פרענקלס, די גאָטליבס, די שטארקס, צווייגענבוימס, פולטאָראקס, און אנדערע האָבן עולה געווען קיין ארץ ישראל.

אין די דערמאנטע יאָרן האָבן זיך אויך אָנגעהויבן צו אנטוויקלען די ערשטע אָרגאניזירטע ווירטשאפטלעכע קערפערשאפטן, ווי דער ערשטער סוחרים־פאריין, א האנטווערקער־פאריין, און א קאָאָפעראטיווע פאָלקסבאנק, געשאפן מערסטנס דורך האנטווערקער טוער ווי די ברידער אברהם און ירמיה לאנדאו, מענדל ביבער, וואָלף וועלנער, ליפע יאקובאָוויטש און יחיאל פיינשטאט. די פאָלקסבאנק איז געווען דער צענטראלער פונקט פון דער גאנצער ווירטשאפט־

לעכער טעטיקייט אין שטאָט, ווייל וועגן אלגעמיינע מלוכה׳שע קרעדיטן האָט קיינער נישט געקאָנט אפילו טראכטן, מחמת דער אנטיסעמיטישער באציאונג צו דער יידישער באפעלקערונג. די פאָלקסבאנק האָט געגעבן קרעדיטן צו האנט־ווערקער און קליינע דאָרפסהענדלער און זי איז ממש געווען דער עקאָנאָמישער רוקנביין פון דער יידישער ווירטשאפט אין שטאָט. יידן האָבן זיך מערסטנס פארנומען מיט תבואה־האנדל און מיט גערבערייען און מיט הורט־מאנופאקטור־געשעפטן, און עס זיינען אויך געווען א גרויסע צאָל שוסטערייען. שפּעטער איז צו די ווירטשאפטלעכע אָרגאניזאציעס אויך צוגעקומען די גמילת־חסדים קאסע, געגרינדעט אין 1928, ביז צו זיין באזעצן זיך אין ארץ ישראל אָנגעפירט פון יקותיאל פאָטאש צוזאמען מיט א גרופּע קליין־הענדלער. די קאסע האָט געגעבן א סך הילף צו די גאָר קליינע סוחרים, בעלי מלאכות און דאָרפסגייער. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז אויך צוגעקומען די סוחרים־באנק, אָנגעפירט פון דער משפחה אלטער. אָבער איר טעטיקייט איז געווען באגרעניצט נאָר צו א טייל פון די סוחרים. דאָס איז אויך געווען א געוויסע הילף פאר דער ווירטשאפט פון אונזער שטאָט.

אלץ וואָס איז פאָרגעקומען אין גרויסן מאסשטאב אין גאנץ קאָנגרעס פּוילן, האָט זיך אויך אָפּגעשפּיגלט ביי אונז אין שטאָט. ווירטשאפטלעך, קולטורעל און נאציאָנאל איז עס געווען איינע פון די זייער אקטיווע שטעט אין קיעלצער וואָיעוואודסטווע. אָבער אין די 30־ער יאָרן האָבן אָנגעהויבן צו בלאָזן נייע ווינטען אין פּוילן. דער אנטיסעמיטיזם, און ספּעציעל דער ווירטשאפטלעכער, האָט זיך געלאָזט זייער שטארק פילן און אין דער ערשטער ריי האָט דאָס געטראָפן די יידישע יוגנט, וועמענס לאגע איז געוואָרן כמעט האָפנונגסלאָז. ס׳איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו באקומען באשעפטיקונג אין א נישט־יידישער אינסטי־טוציע אָדער אפילו פאבריק. א יידישער ארבעטער האָט נישט געקאָנט חלומען צו באקומען א שטעלע. אונזער שטאָט איז געווען באקאנט מיט איר גרויסער גומי־פאבריק, וואָס האָט געהערט צו דער וועסטען־אונטערנעמונג, (א גרופּע דייטשע פאבריקאנטן). די פאבריק האָט געגעבן באשעפטיקונג פאר ארום 2,000 ארבעטער און צווישן זיי האָבן זיך קוים ארייינגעשטופּט דורך פארשידענע פּראָ־טעקציעס פיר ביז פינף יידן. איז נישט קיין וואונדער, וואָס די דאָזיקע אויס־זיכטלאָזיקייט האָט געפירט דערצו, אז א גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט איז אוועק צו די ראדיקאלע באוועגונגען און דאָס האָט נאָך מער פארשטארקט די שטימונג קעגן דער יידישער באפעלקערונג.

אָבער דער שארפסטער אנטיסעמיטיזם איז געקומען צום אויסדרוק נאָך דעם היטלער־זיג אין 1933, ווען די פּוילישע רעגירונג און היטלער־דייטשלאנד זיינען געוואָרן מחותנים און די שטאָט איז כמעט פארפלייצט געוואָרן מיט דייטשן, וואָס זיינען, ווי עס האָט זיך שפּעטער ארויסגעוויזן, געווען היטלעריסטישע אגענטן. זייער הויפּטזיץ איז געווען די גומי־פאבריק. און אזוי האָבן די פּאָליאקן כמעט בלינדערהייט, נישט זעענדיק די סכנה וואָס שטייט פאר זייער טיר, דעם גאנצן צאָרן אויסגעגאָסן אויף דער קליינער מינדערהייט, די יידן. עס איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז א יריד־טאָג (די ירידים אין וואלבראָם זיינען פאָרגעקומען מאָנטיק

און דאַנערשטיק) איז געוואָרן דער שרעק־טאָג פאר דער יידישער באפעלקערונג. און עס איז נישט דורכגעגאנגען קיין איין יריד אָן אנטיסעמיטישע אינצידענטען שפּעטער איז נאָך צוגעקומען דער פּזמון פון באליידיקן דאָס פוילישע פאָלק, און יעדער כוליגאן, וואָס האָט געוואָלט זיך א ביסל איזדעקעווען איבער די יידישע קרעמער און סוחרים איז אוועק מיט א מסירה, אז דער און דער האָט כלומרשט באליידיקט דאָס פוילישע פאָלק. איינער פון די דאָזיקע קרבנות איז געווען העניך זיכער, דער אָנפירער פון „ביתר" אין אונזער שטאָט, וואָס איז טראגיש אומגעקומען אין אוישוויץ. א דאנק גרויסע באמיאונגען און אינטערווענצן איז עס געלונגען אים דעמאָלס ארויסצוראטעווען פון א צעיושעטן המון פאָליאקן. די פאָגראָם־שטימונג האָט זיך צעשפּרייט ווי א פעסט איבער אלע קליינע יידישע שטעטלעך, און אויך אונזער שטאָט איז נישט געווען קיין אויסנאם. עס איז פשוט געווען געפערלעך פאר די דאָרפגייערס זיך צו באווייזן אין די דערפער. מען האָט צעשלאָגן און צעראבירט יידישע קראָמען און סטראגאנעס. ווי שטארק דער אנטיסעמיטיזם איז געווען, איז גענוג אָנצווייזן אז אפילו שוין דעם לעצטן זומער, אין 1939 פארן אויסברוך פון דער מלחמה, ווען דער חלף איז שוין געלעגן אויפן האלז, האָבן די פוילישע מאכטהאָבער מער נישט געהאט אין זינען ווי זיך צו באוואָרענען, אז אפילו אין א קליינער שטאָט זאָל חס וחלילה נישט פאסירן דאָס „גרויסע אומגליק", אז א יידישע מערהייט זאָל אריין אין שטאָטראט. מיט פארשידענע רעפּרעסיעס האָט דער סטאראָסטע געצוואונגען די יידישע פארטרעטער צו רעזיגנירן. אָבער מער קיין וואלן צו דעם נייעם שטאָטראט האָבן זיי שוין נישט דערלעבט דורכצופירן. דאָס קאפּיטל שטאָטראט פארדינט א באזונדערע אויפמערקזאמקייט.

הגם וואלבראָם איז געווען אין דער צאָל פון איר באפעלקערונג כמעט די גרעסטע אין איר קרייז (וואלבראָם האָט געהערט צום קרייז אָלקוש), איז זי געווען ביז אין די שפּעטע 30־ער יאָרן נאָר אן „אָסאדע", פארוואלטעט פון א „זאַרזאָנט גמינע". אין וועלכער די ארומיקע דערפער האָבן געהאט א מערהייט. די וואלן זיינען פאָרגעקומען איינמאָל אין צוויי יאָר. מען האָט זיך פארזאמלט אין הויף פון דער שטאָט־פארוואלטונג, און וועלכער קאנדידאט פאר „לאווניק" עס האָט געהאט גרעסערע שרייערס, דער איז אויסגעקליבן געוואָרן. זעלבסטפארשטענדלעך, אז דער קול יעקב איז שטענדיק געבליבן אין דער מינדערהייט.

אָבער ווען וואלבראָם איז געוואָרן לעגאַל א שטאָט, האָבן די יידן א דאנק דער פאראייניקונג פון אלע יידישע גרופּעס, וואָס האָבן ארויסגעשטעלט איין יידישע ליסטע צו די וואלן צום ערשטן שטאָטראט אין 1931, באקומען א געהעריקע רעפּרעזענטאנץ. עס איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז איינער פון די אָנגעזעענע יידן אין שטאָטראט איז געווען דר. אלעקסאנדער אייזענשטאט ז"ל, וואָס פארדינט באזונדערס דערמאנט צו ווערן. דר. אלעקסאנדער אייזענשטאט, וואָס האָט געשטאמט פון אן אינטעליגענטער, אסימילירטער משפחה אין ווארשע און האָט זיך באזעצט אין וואלבראָם אלס מעדיצינער, איז געוואָרן אָן גוזמא איינער פון די באליבטסטע יידישע פארטרעטער פון אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג. מחמת אינערלעכע סיכסוכים אין פוילישן לאגער איז דער בירגערמייסטער

געצוווּנגען געווען צו רעזיגנירן, און דער שטאָטראַט איז אויפגעלייזט געוואָרן. עס איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז צוליב דעם איז במשך פון א יאָר און א האלב דער בירגערמייסטער געווען א ייד דער יידישער אפּאָטעקער הענריק ראָזענבאום. אין ערשטן שטאָטראַט זיינען די יידישע פארטרעטער געווען דר. אלעקסאנדער אייזענשטאט, ה. ראָזענבאום, א. מיטעלמאן, ה. בידלאָווסקי, נפתלי טארלאָ, מלך פּאצאנאָווסקי, דוד ערליך, קאָפּעל פּרוכטצווייג, ק. נייער. אין 1938 זיינען פאר־אָרדענט געוואָרן נייע שטאָטראַט־וואלן און דאָ האָט די פּוילישע מאכט געוואָלט צווינגען די יידן, אז זיי זאָלן פרייוויליק מוותר זיין אויף דער צאָל מאנדאטן, וואָס ס'איז זיי געקומען לויט דער פּראָפּאָרץ פון דער באפעלקערונג און אז זיי זאָלן מסכים זיין צו גיין האנט אין האנט מיט דער רעגירונגס־פּארטיי: „סאנאציע". אָבער טראָץ דעם שטארקן עקאָנאָמישן דרוק און די רדיפות אויף יידישע סוחרים און הויז־אייגנטימער, ווי פארשידענע פּראָטאָקאָלן פאר נישט־ריינקייט, שלעכטער באלייכטונג, האָט עס נישט געהאָלפן און די יידן זיינען אויך דאָסמאָל געגאנגען באזונדער, און הגם די וואל־ראיאָנען זיינען געווען אזוי צוגעשניטן אויף צו פארקלענערן די יידישע רעפּרעזענטאנץ, איז עס די שונאים נישט געלונגען און די יידן זיינען ארויס מיט א גרויסן נצחון. עס איז כדאי צו באמערקן, אז דער שרייבער פון די שורות האט קאנדידירט אויף דער איינציקער פאראייניקטער יידישער ליסטע אין א וואלקרייז, וווּ די קאנדידאטור איז געווען שטארק אין סכנה. אָבער אלע יידישע גרופּירונגען, איינגעשלאָסן די ראדיקאלע, האָבן גע־שטיצט זיין קאנדידאטור און אזוי ארום מעגלעך געמאכט, אז ער איז דערוויילט געוואָרן. אָבער, ווי שוין פריער דערמאנט, האָט מען דעם אויסגעקליבענעם שטאָט־ראט געצוווּנגען צו רעזיגנירן און די לאגע איז אלץ שווערער געוואָרן.

אין אָט דער פארפעסטעטער אטמאָספער איז דער יידישער ישוב אין פּוילן אנטקעגנגעגאנגען דער אָנקומענדיקער קאטאסטראָפע.

און איצט איידער איך גיי איבער צו דעם ווייטערדיקן קאפּיטל וויל איך דערציילן באזונדער וועגן דער ציוניסטישער און געזעלשאפטלעכער ארבעט צווישן ביידע וועלט מלחמות. ווי שוין פריער דערמאנט, האָבן נאָך 1921 א טייל אָנפירנדיקע ציוניסטן עולה געווען קיין ארץ ישראל. דאָס האָט גורם געווען א שטילשטאנד אין דער ציוניסטישער ארבעט, און בכלל איז נאָך די אונרוען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין יענעם יאָר אין ארץ ישראל, די שטימונג פאר ארץ ישראל אָפּגעשוואכט געוואָרן אויף דער יידישער גאס, און די ציוניסטישע טעטיקייט האָט זיך כמעט ווי אָפּגעשטעלט.

אָבער שוין אין 1923 האָט א גרופּע, אָנגעפירט פון מרדכי גאָטליב (היינט אין ישראל), פון דעם קדוש משה גאָלדבערג, וואָס איז אומגעקומען אין ווארשע, און פון לעאָן העלער, צוריק באנייט די ציוניסטישע טעטיקייט אין אונזער שטאָט. צווישן די, וואָס האָבן זיך דעמאָלט באטייליקט אין דער ארבעט, זיינען אויך געווען וועלוויל אלטער, דער שווער פון דעם יידיש־העברעישן שרייבער י. מ. ניימאן, און זיינע צוויי זין יצחק און שלום אלטער. עס זיינען ווידער איינגעפירט געוואָרן העברעאישע קורסן אונטער דער אָנפירונג פון מרדכי גאָטליב. עס איז געשאפן געוואָרן א יוגנט אָרגאניזאציע „התחיה" לויט דעם מוסטער פון דער

וואַרשעווער „התחיה" בראש מיט יצחק גרינבאום. אָבער דער אמתער אויפשוואונג פון דער באַנייטער ציוניסטישער טעטיקייט אין אונזער שטאָט האָט זיך ערשט אָנגעהויבן אין 1925, נאָך דעם ווי עס האָט זיך דעם 1־טן אַפּריל פון דעמזעלבן יאָר געעפנט אין ירושלים דער העברעאישער אוניווערסיטעט. דאָס איז געווען א יום טוב פונעם גאַנצן פוילישן יידנטום. און אין אונזער שטאָט איז די ווירקונג פון דער געשעעניש געקומען צום אויסדרוק דערין, וואָס דער אסימילירטער דאָקטאָר אַלעקסאַנדער אייזענשטאַט איז אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער ציוניס־טישער ארבעט און איז געוואָרן איינער פון די אקטיווסטע טוער. עס איז גענוג צו זאָגן, אַז אין א קורצער צייט, אויסערדעם וואָס ער איז געווען א באַליבטער דאָקטאָר און א גוטער מעדיצינער, האָט ער נושא חן געווען געזעלשאַפטלעך ביי אַלע שיכטן פון דער באַפעלקערונג, נישט בלויז פון דער יידישער, נאָר אויך פון דער נישט־יידישער. דר. אייזענשטאַט און דער אַפּאָטעקער הענריק ראָזענ־באַום זיינען געוואָרן וויכטיקע כוחות פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין שטאָט. די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע איז געווען די שטאַרקסטע יידישע־נאַציאָנאַלע באַוועגונג אין אונזער שטאָט און האָט ארום זיך גרופּירט דאָס שענסטע און דאָס בעסטע פון דער יידישער בירגערלעכער יוגנט.

שעורי ערב לעברית של „הנוער הציוני"
אָוונט־קורסן פאַר עברית אין „הנוער הציוני"

בנות לימדות מקצוע בהכשרה לארץ ישראל
וואלבראָמער מיידלעך לערנען הכשרה אויף א"י

קבוצת נוער מוולברום בקאטוביץ בדרך לארץ ישראל
א וואלבראָמער יוגנט־גרופּע אין קאטאָוויץ אויפן וועג קיין א"י

קבוצת הכשרה בוולברוב
א הכשרה־גרופּע אין וואלבראָם

דאָס איז אָנגעגאַנגען ביז ארום 1928. דעמאָלס האָבן די חברים מרדכי גאָטליב און משה גאָלדבערג פארלאָזן וואלבראָם און די גאנצע לאסט פון ארבעט און פון אחריות איז געפאלן אויף דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, וואָס איז געשטאנען ביי דער אָנפירונג אינאיינעם מיט ד״ר אייזענשטאט, יהודה וויינשטיין (היינט אין ישׂראל) און דעם קדוש אלטער ישראל גראָסמאן. וועגן דעם לעצטן וואָלט מען געקאָנט זייער א סך דערציילן. ער איז טראגיש אומ־געקומען אין רוסלאנד.

עס איז נישט דאָ דער אָרט איבערצוגעבן וועגן דעם גאנצן פארנעם פון ארבעט פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, אָבער עס וועט זיין גענוג צו דערמאנען, אז אין די יאָרן פאר דער צווייטער וועלט מלחמה איז וואלבראָם געוואָרן פּאָליטיש און קולטורעל א פעסטונג פון ציוניזם. פון 1929 ביז 1932 האָט עקזיסטירט א תרבות שול אָנגעפירט פון דער זייער באליבטער לערערין מאניא רובינשטיין. וועלכע איז טראגיש אומגעקומען אין ביאליסטאָק. עס האָט אויך עקזיסטירט ביי דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע א פרויען גרופּע בראש מיט מאניא לאנדע־מיטעלמאן, מאכטשע שענטאל, פרימע האָכערמאן, מרים ניימאן, אברהם מאָרעווסקי, יעקב ווייסליץ (היינט אין אויסטראליע), דער קדוש

זאלצמאן און אנדערע. וואלבראָם האָט זיך זייער שטארק אויסגעצייכענט אין די זאמלונגען פאר די ציוניסטישע פאָנדען, קרן היסוד און קרן קימת. אין דער שפּיץ פון דער קרן היסוד ארבעט זיינען געשטאנען יחיאל מאיר ענגלשטיין (היינט אין ישראל), צבי ווערדיגער, יהודה פאָטאש, ד״ר אלעקסאנדער אייזענ־שטאט, הענריק ראָזענבאום, הענעך לאנדע, דוד חיים פייגענבלאט. אין ועד פון קרן קימת זיינען במשך פון יאָרן געווען אקטיוו דער קדוש הענעך זיכער, אברהם׳טשע קיפקאָוויץ, משה קלמן איזראעלעוויטש, לייבל פרענקעל (היינט אין ישראל), און אנדערע, וואָס איך דערמאן זיך נישט זייערע נעמען.

אין משך פון די יאָרן האָבן באזוכט וואלבראָם די אָנפירנדיקע פערזענלעכ־קייטן פונעם ציוניזם אין פוילן. עס האָט באזוכט וואלבראָם צווייפאָל דער פירער פונעם פוילישן יידנטום און אָנגעזעענער ציוניסטישער מנהיג יצחק גרינבוים, עס זיינען געקומען אויף באזוך קיין וואלבראָם דער קדוש ד״ר יצחק שיפּער, ד״ר טארלאָ, די ברידער יעקב און אברהם ביאַלאָפּאָלסקי, אייזיק רעמבא (היינט אין ישראל), ד״ר שמשון יוניטשמאן און פון די יידישע שרייבער און יידישע שוישפּילער הלל צייטלין און זיין זון אהרן צייטלין (היינט אין ניו יאָרק), י. מ.

„הנוער הציוני"

„הנוער הציוני"

„הנוער הציוני"

אברהם וואָלפשטאט, זיגמונט טורקאָוו (היינט אין ישראל), אידא קאמינסקא (פארבליבן אין ווארשע), די טראגיש אומגעקומענע קלארא סעגאלאָוויטש, ז. סעגאלאָוויטש, מאָריס לאַמפּע, שושנה קאן, י. מ. ווייסענבערג, יאָנאס טורקאָוו און דיאנא בלומענפעלד. עס איז נישט דורכגעגאנגען קיין וואָך, אז עס זאָל נישט זיין אן אָנגעזעענער יידישער לעקטאָר ביי אונז אין שטאָט, אויב נישט מצד דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע איז מצד יידישע פארטייען און קולטור אינסטיטוציעס.

ראובן וראָזשע דאפנער

משה'לה גולדברג
מראשי אגודת הציונים

די ציוניסטישע אָרגאניזאציע פון וואלבראָם האָט געהאט חשיבות און אָנזען אין דער גאנצער געגנט. הגם וואלבראָם איז געווען א קליינע שטאָט, איז אין דער מיט 30־ער דער שרייבער פון די שורות דערוויילט געוואָרן אלס שטעל־פארטרעטנדיקער מיטגליד פון דעם ציוניסטישן פארטיי־ראט אין ווארשע, וואָס איז געווען די העכסטע ציוניסטישע אינסטאנץ אין פוילן. וואלבראָם איז אין א געוויסער מאָס געוואָרן א צענטער פון ציוניסטישער ארבעט אין דער גאנצער געגענט און דער שרייבער פון די שורות האָט אין די יאָרן 1930־1939 באזוכט שטעט און שטעטלעך אין די פארוואָרפענסטע ווינקלען פון פוילן, ווו ער האָט פּראָפּאגאנדירט דעם ציוניסטישן געדאנק.

א טייל פון מיינע ציוניסטישע מיטארבעטער געפינען זיך היינט אין ישראל. עס איז מיר אוממעגלעך זיי אלעמען אויסצורעכענען. דאָס רוב פון זיי האָט געטיילט דעם גורל פון די אומגעבראכטע יידן פון אונזער שטאָט און פון דעם גאנצען פוילישן יידנטום.

מוסדות ומפעלים
תורה ומעשי חסד, חינוך ותרבות

מ. ש. גשורי

מפעלים ועיסוקים בעניני נצח

א. שני בתי-עלמין בוולברום

בית־הקברות הוא כנוי למקום שהוקדש לקבורת מתים, וכמקום מנוחתם של מתים הוא הטיל פחד על המוני העם ואמרו: הלן בבית־הקברות מתחייב בנפשו ודמו בראשו. הרבה שמות היו לבית־הקברות בפי העם: בתנ"ך — בית מועד לכל חי (איוב, ל, כג), בית עולם (קהלת יב, ה); בגמרא: חצרמות (ברכות כג), בי קברי (יומא פד), בית עלמין (סנהדרין יט), ובפי ההמון „בית חיים" או „המקום הטוב" (דאָס גוטע אָרט) או „המקום הטהור" (דאָס ריינע אָרט). דבר זה מראה שבית־העלמין תפס מקום מכובד במחשבה היהודית. יחס של כבוד היה שורר תמיד אצל היהודים לבית־הקברות. ומשום כך גזרו: אין נוהגין קלות־ראש בבית־הקברות, אין מרעין בהם בהמה ואין מוליכין בהם אמת המים, ואין מלקטין בהן עשבים, ואם לקט שורפם מפני כבוד המתים (סנהדרין מו).

הישוב היהודי בוולברום דאג בראש וראשונה לבית־קברות משלו, והיה זה אבן הפינה ליסוד הקהילה היהודית במקום כשם ששום קהילה בישראל לא היתה בלי בית־עלמין. ההתעסקות במתים היתה תמיד אחת המצוות, שהיו שומרים עליהן בחיבה ובמסירות בכל תפוצות ישראל. הלוית המת היה מן הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן קיימת לעולם הבא. כבוד המת היה יקר מאד לכל אדם מישראל. כל אחד היה משתדל לעשות צרכי המת לפי כבודו, לתפור לו תכריכים מבד יקר, לכרות לו קבר במקום המתאים לכבודו, לערוך לו לויה והספד כהלכה. לנגידים היו נוהגים לעשות הקפות סביב מטת המת. חובה היתה מוטלת על הקרובים לקבור את מתיהם, וחובת המין האנושי ציותה שלא להניח מת בלא קבורה, ולקבור מת שאין לו קרובים נקרא „מת מצוה". לקבור מתים הוא דבר גדול ונכבד, ונחשבת לאחת ממדותיו של הקב"ה. הקבורה היתה חשובה בעיני העם, וזכות הקבורה גדולה. הקברים נחשבו למקום קדוש, ובפרט קברי הצדיקים שהיו משתטחים עליהם בתפילות ובבקשות. מה גדולה היתה יראת הכבוד מפני בית־הקברות אפשר לראות מהברכה שהנכנס לבית־עלמין (אחת בשלשים יום) מברך בשם ומלכות: אשר יצר אתכם בדין, וזן וכלכל אתכם בדין, והמית אתכם בדין, ויודע מספר כלכם בדין, ועתיד להחזיר ולהחיותכם בדין, עם עוד תפילות אהדות בעד המתים בספר מעבר־יבוק, ספר־החיים וספר בקור־חולים.

בוולברום היו שני בתי־עלמין: הישן והחדש. על בית־העלמין הישן יש לנו תאריך חשוב, שאז נתקבל אצל קהילת יהודי וולברום רשיון מאת הבישוף מקילץ לייסד בית־עלמין ליהודים. היה זה התאריך של שנת 1740 (שנת ה'ת"ק), כלומר: לפני מאתים ו־22 שנה. כך גורסות הקורות המבוססות על תעודות. ואין לשכוח כי אבן־הפינה ליסוד קהילה יהודית בתפוצות הגולה היה בנין בית העלמין, וגם בוולברום היתה הקהילה היהודית למציאות עם יסוד בית־העלמין. ברם ישנן גם אגדות שאינן מתחשבות עם מקורות ומסמכים, ובכל זאת יתכן שגם הן מתאימות למציאות. אחד המשתתפים בכתיבת זכרונות על העיר וולברום (אברהם שטארק), ושאהב לטייל לא אחת ארוכות וקצרות בבית־העלמין העתיק ולהשתדל לפענח את החרות המטושטש על המצבות העתיקות, מזכיר שבאחת המצבות העתיקות הוא קרא את התאריך ה'ש"ך, כלומר, למעלה מארבע מאות שנה, ואין כל סיבה שלא להאמין לו, לעד־ראיה משרידי העיר, שמצא לנכון להכריז על הזכור לו מתקופת ישיבתו בעיר־מולדתו. ולא עוד אלא הוא בא ומוסיף שיש להניח שבין המצבות הנעלמות באותו זמן (לפני כחמישים שנה) היו מצבות עוד יותר עתיקות. מתוך כך יש לחשוב שהרשיון לייסד בית־עלמין בוולברום בא לאחר מעשה, אחרי שבית־העלמין כבר היה קיים, והרשיון של הבישוף מקילץ בא רק לאשר דבר מציאותו. על כל פנים ברור, שבבית־העלמין הישן בוולברום היו טמונים עצמותיהם של כמה דורות מיהודי העיר.

בני המשפחה על קברה של צירל לובלינג
די פאמיליע אויפן קבר פון צירל לובלינג

משפחת משה יוסף סטולר (נונברג) ליד הקבר
די פאמיליע נונבערג ביים קבר אויפן בית־עולם

על קברו של אברהם אלחנן ב"ר יוסף בר פּיטאש
אויפן קבר פון אברהם אלחנן פאטאש

שרה׳לע ביבערס, כוואַלע צ׳פניק, רומילע וינגרטן, באלצ׳ה יוסקוויטש, רבקה קאַנער
על קברה של פרל קכן
אויפן קבר פון פערל קאַכאַן

בית־העלמין הישן היה בתוך יער עבות, ונקבע שם אחרי שכרתו שם שטח גדול של עצים בתוך היער והועידו שם את בית העלמין. לפני זה היו מעבירים את המתים לבית־העלמין אשר בקראקא, מה שהיה כרוך בטרדות יתירות ובהוצאות שהכבידו על הקהילה. לפי הנוהג היה בית־הקברות מחוץ לעיר, לפחות במרחק חמשים אמה. בשעת הווסדו של בית־העלמין הישן הוא היה קצת רחוק מהישוב היהודי של אז. מאי טעכא נמצא בוולברום בתוך העיר? כנראה שאז הוא באמת נמצא מחוץ לעיר, ובמשך הזמן מילאו את השטח הריק שבין בית־העלמין לבין השכונה היהודית בתים עד שבמשך הזמן הוא נבלע בתוך העיר ונמצא באחרונה כמעט בעיבורו. בית העלמין הישן נמצא באחרונה לא רחוק מבית־הכנסת, בית־המדרש ובית־המטבחים, מאחורי המקוה. גדלו היה כדונם אחד או כ־500 מטר, לא ארוך ולא רחב. אז כנראה לא חשבו המטפלים בענין שהישוב היהודי יגדל פעם בממדים האחרונים. בבית העלמין לא היה חדר טהרה, ולא היה שומר ממונה עליו. אבל גדר־עץ היה מקיף את בית העלמין. לא היו בו כל אוהלים, ורק מצבות בלבד, כבכל בתי העלמין הישנים.

יש לקחת בחשבון את המצב הכלכלי הקשה תמיד של הקהילה הוולברומאית, שלא יכלה לנקוט באמצעים כדי לשמור כראוי על בית־העלמין, לשים לב למצבות העתיקות ולחדש את הכתוב עליהן, ומפאת חוסר ענין נמצאו רוב הכתובות על לוחות העץ או הפה או אבן שעל קברים עתיקים מטושטשים עד שקשה היה להבחין במה שהיה רשום שם. מאידך: בוולברום לא היו קבורים אישים דגולים מסוימים. כבר הראינו במקום אחר כי הרבנים הראשונים של וולברום קבורים בקראקא. ייתכן שאילו היו טמונים בוולברום רבנים או עסקנים־פרנסים ידועים היו קרוביהם דואגים לחידוש פני המצבות, ומכיון שלא היו כאלה לא היה מי שידאג לדבר

על קבר המנוחה יאכט פיש
אויפן קבר פון די פערשטאָרבענע יאכעט פיש

זה, ודיה לצרה בשעתה... יש מקום לשער שלא היה שוני גדול בסגנון הכתובות על המצבות שבבית־העלמין. אך שונות היו צורות המצבות עצמן. המצבה באה כציון על קבר כזכרון למת. לציון על קבר קוראים גם בשם „נפש". יש נוהגים להקים מצבה על קבר המת רק לאחר י"ב חודש למותו, ולא לפני כן, והטעם הוא, שבתוך י"ב חודש המת אינו משתכח מן הלב ואין צורך במצבה. בראש המצבה רגילים לכתוב „פה נטמן" או בראשי־תיבות פ"נ. אחר כך בא שם המת ויום מותו ופרט השנה, ולבסוף תנצב"ה. על כהן מציירים על המצבה ידים פרושות כמו בדוכן. רובן ככולן של המצבות עשויות אבן והכתובות עליהן חקוקות עברית. שדרות וסידורים מיוחדים לא נראו בבית־העלמין הישן. בית־עלמין זה נסגר מחוסר מקום זה למעלה ממאה שנה, אחרי שהפרנסים דאגו להקמת בית־עלמין חדש. על אף סגירתו בפני מתים חדשים נהגו יהודי וולברום לבקר בו בהמונים

בתשעה־באב ולבקר קברי אבות בחודש אלול לפני הימים הנוראים, להתפלל שם ולשפוך שיח. וכן היו מבקרים את הקברים לרוב בעת צרה ואז מעתירים ומחננים לעזרת המתים שיתפללו עליהם. ונותנים שם צדקה לעניים לעילוי נשמת המתים. ואין בזה משום „דורש אל המתים", כי יש הנאה למתים שבניהם ואוהביהם הולכים על קבריהם לבקש לנשמתם טובה. ובשל"ה נאמר: משתטחים על קברי המתים כדי שיבקשו המתים רחמים עלינו.

בית־העלמין החדש קיים קצת למעלה ממאה שנה והוא נמצא בדרך מהעיר לתחנת הרכבת, ברחוב קראקוב ליד היער הלבן והוא כבר היה מוקף גדר חומה. בבית העלמין החדש כבר הקימו אוהלים לצדיקי החסידות, לרבי חיים קמינסקי הצדיק והרב דמתא, לרבי אלתר רוטנברג, לבנו רבי יוסף־נתן הלוי, ובימי הזכרון היו מרבים לבוא ולהשתטח באהלי צדיקים מקרוב ומרחוק. הקברן היה מאנעס דער געלער, ועוזרו יוסל אובײשטשיק, ואתו יחד עבד גם קוקנשווייג.

גם כאן, בבית־העלמין החדש, ודאי שפעלו ידי עסקנים ופרנסים במיטב יכולתם, לקנות את השטח עבור בית־העלמין החדש ולרשום אותו בערכאות על שמם, ויתכן שבפינקס החברה־קדישא היו רושמים פעולות שונות בקשר לרכישת הקרקע ויתר הסידורים. בחורי בית־המדרש ובני הנוער הוולברומאי היו מטיילים לעתים קרובות בשני בתי־העלמין, מראים ענין במצבות ובחרות עליהן, מתעכבים ליד מצבות שבעליהן היו יושבים אתם בבתי־מדרשות ומשתפים אתם בלמודים.

גם חוקק מצבות היה בוולברום, בכינויו „ר' ליפא מצבה־קריצער" (גולד ברגר), שהיה מסור למקצועו בחקיקה יפה ובאותיות בהירות מאירות עינים, וכן במתן צורה יפה למצבה עצמה. אך קרה לו אסון בראשית מלחמת העולם הראשונה, כשהעיר נמצאה בחזית המלחמה בין הרוסים והגרמנים־אוסטרים וכדורי התותחים והמרגמות עשו שמות בבנינים וברחובות. ודוקא אז נתחשק לו לר' ליפא לעשות משהו בבית־העלמין הישן. הוא נפגע מרסיס כדור ובו במקום הוציא את נשמתו. הוא, יחד עם קרבנות המלחמה היהודים שנפגעו מכדורים, הובאו לקבורה בבית־העלמין הישן, אחרי שבית־העלמין החדש שימש שטח־הפקר בין שני הצדדים הלוחמים וקשה היה להתקרב אליו.

ב. חברה קדישא

לא היתה קהילה בישראל בלי חברה־קדישא, וכנהוג נוצרה חברה כזו גם בוולברום עם ראשית יסוד בית־עלמין הראשון, לפני מאות שנים. האם זקוקה היתה חברה זו לאישור רשמי מטעם הרשות — לא ידוע לנו. ברם בית־העלמין וחברה־קדישא היו בבחינת „הא בהא תליא". החברה היתה עוסקת בצרכי קבורת המת, ונקראה גם בשם „מתעסקים", „גומלי חסדים", וכן „חברת גמילות חסד של אמת (בר"ת גחש"א) על שם הכתוב: „ועשית עמדי חסד ואמת" (בראשית מז, כט), ורש"י מפרש: חסד שעושין עם המתים הוא חסד של אמת שאינו מצפה לתשלום גמול. החברה הזו באה להקל על יהודי המקום, משום שכל יהודי חייב

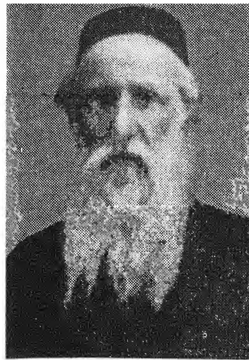
להתעסק בקבורת המת שבעירו, אבל אם קיימת חברה־קדישא פטורים היו ממצוה זו. במקום זה הורגשה כעין מצוה להרשם כחבר בחברה־קדישא.

מנהגים וזכיות שונות היו קיימים לחברי החברה־קדישא ולגבאים. מן התקנות השכיחות בקהילות רבות, ובכללן גם בוולברום, הן: א) הדר בעיר ופורש עצמו מן הצבור לכל דבר שבצדקה, אם יש לו מת לקבור רשאין הגבאין לתבוע ממנו סכום כסף בעד הקבורה והמקום בבית הקברות כפי שיעריכו; ב) הגבאים קובעים מקום הקבר לכל אדם לפי כבודו, ואין רשות לאדם אחר לבחור לו קבר; ג) על הגבאים להשגיח שלא יהיה נקבר צדיק מפורסם ליד רשע מפורסם, וכן שלא יהיו נקברים זה ליד זה שני שונאים בחייהם. כסף ההכנסה בא מקבורת מתים עשירים ומנדבות יחידים. מקופת החברה היו מחזיקים החולים לשלוח להם רופא מומחה ולתת להם תרופות, להיות אצלם בעת יציאת הנשמה ולומר עמהם וידוי, להאכיל את האבל סעודת הבראה ולנחם אבלים ולהשגיח על היתומים.

לפי זה היו לחברה־קדישא תפקידים רבי־ערך. עליה הוטל לטפל במתים ולהביאם לקבר ישראל לפי הדין והנוהג; לדאוג לבית־העלמין ולהשגיח עליו; לקבל חברים חדשים לפי נוהג קבוע ולנהל את החברה בנאמנות, בדומה לחברות אלה בקהילות אחרות. אנשי החברה היו יראי שמים, שראו בעבודתם תפקיד קדוש. לא כל אחד זכה לטפל במת תלמיד־חכם. הגבאים של החברה־קדישא היו צריכים להצטיין במדות טובות ולהיות חביבים על תושבי העיר. מחוסר פינקס הח״ק קשה כיום לדעת מי היו חבריה הראשונים והגבאי הראשון שלה. ויתכן שגם לפני השואה לא נשתמרו הפינקסים הראשונים של החברה, ומסיבות שונות אבדו ואתם אבדו גם הרשימות ההסטוריות שבהם.

כלפי חוץ היתה חברה ככל החברות האחרות. אבל כלפי פנים היתה כעין ממשלה לעצמה עם משטר חזק ואוטונומיה משלה. היא קבעה את מקום הקברים ואת המחיר. וביחוד היתה עושה חשבון עם מתים גבירים קמצנים שלא נתנו צדקה בחייהם. תמיד היו עומדים על המקח מה שגרם לאי שביעות רצון אצל בני משפחת הנפטר.

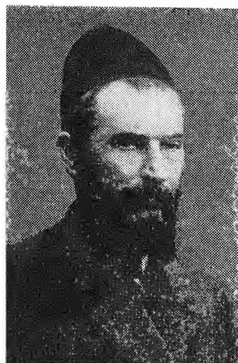
חול־המועד של פסח נקבע אצל החברה־קדישא בוולברום לקבלת חברים חדשים, והם היו מתכנסים בבית רבי לייבוש סרברנר (אז גבאי הח״ק) ובתור דמי־חבר היו נותנים משקה, מי־דבש לוג אחד או שנים. כל חבר חדש שנתקבל בחברה נאלץ לערוך סעודה לחברים. בסעודה לא היו משתתפים אנשים שלא היו חברים בח״ק. רק כל פרנס־חדש רשאי היה להביא חבר. לכבוד גדול נחשב להיות חבר בחברה זו, אם לא השיגה ידו של החבר החדש היו מסתדרים אתו, עזרו לו בהלואה, ורק לקיים סעודה. לחברה היה פינקס שבו התחייבו החברים לשאת מתים, ללכת בשליחות מצוה וכיוצא בזה. לפני כשבעים שנה פרצה מגפת חולי־רע בסביבת העיר. באחד הכפרים הקרובים לעיר מת יהודי אחד והשלטונות ציוו לקברו במקום. אנשי הח״ק בוולברום הסתכנו בהוציאם את המת מקברו בלילה מהכפר, העבירוהו לעיר וקברוהו בבית־העלמין החדש. ליד הח״ק הרשמית היתה קיימת גם חברה מיוחדת בשם „חסד של אמת״, שהיתה מטפלת במתים עניים, עזובים, מחוסרי קרובים ומביאה אותם לקבר ישראל. מענין לציין, שלח״ק היה כוח עצמאי ואוטוריטטיבי אף שיסודות החברה היו דמוקרטיים, כלומר,

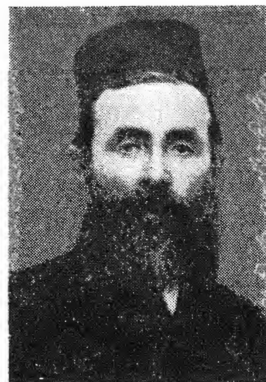
ר׳ מנדל גוטנשטין, מוהל
חבר בחברה־קדישא

ראובן פרומער, גבאי בחברה קדישא

שמואל סרנה,
גבאי בביהכנ״ס הגדול
ובחברה־קדישא
א גבאי אין די גרויסע שול

אפרים לובלינג
מגבאי חברה־קדישא

ברוך ינובסקי, אשתו ובתו
גבאי בחברה־קדישא

הגבאים נבחרו לפי השיטה הישנה ע״י קלפי או גורל שבו היה לכל חבר הזכות להשתתף בהצבעה על גורל הבחירות. ברם קבלת חבר חדש לא היה מהדברים הקלים. קודם כל היתה צריכה להיות זכות ליהודי כזה להתקבל לחברה זו. תקיפות וכסף לא מלאו כאן שום תפקיד. התנאים הראשיים למועמד כזה היו: טוהר מוסרי, ישרנות ויראת־שמים. מהגבאים נדרש יושר בשאלות כספיות. כסף היו לוקחים רק אצל אלה שהיה להם ויכלו לשלם. סכומים יותר גדולים לקחו גם אצל אלה שבחייהם לא רצו לתת צדקה. אצל אנשים עניים לא קבלו בכלל כסף. לא אחת קמו סכסוכים בין יורשי הנפטר והגבאים, שהיו מוכרחים להיות ישרים בהחלט בענינים אלה. הגבאים לא התחשבו כלל אם זה היה תקיף או שזה היה גביר. אצל הח״ק היה „עולם האמת". כאן היו העשיר והעני שוים, והגבאים לא נתנו להיות מושפעים מבני משפחת הבר־מינן, ואף לא מהקרובים הצדדיים. אם הנפטר היה ראוי לקרקע יפה הוא קבלו. לשבח יהודי העיר יש לומר, שהח״ק עמדה תמיד על הגובה הדרוש ולא קרו מקרים של מעילה. לגבאים היה אמנם כוח בלתי מוגבל, אך טוהרם המוסרי היה למעלה מכל ספק.

החברים שהתעסקו בנפטרים היו ברובם אנשים בעלי חוש הומור, ולנוכח המת היו אוהבים לבדח את הלב ולהפיג קצת את התוגה שהיתה אופפת את הנוכחים, וכדי לחזק את רוחם ולגרש את העצבות שהיתה מתגנבת אל הלב לנוכח המות, היו ברגעים כאלה לוגמים לגימה הזקה של יין־שרף (של תשעים ושש מעלות), המלהיב את הדם ומזרים אותו בעורקי האיברים בקצב מהיר. היללות והבכיות נהפכו בעיניהם לקולות רגילים ועל ידי זה היו יכולים לעשות מלאכתם כראוי וכהלכה. כך היו נוהגים חברי החברה־קדישא מאז ומתמיד.

הקברנים היו אנשים בעלי רוח מוצק, ללא פחד. הנה היה מאיר שמש הקברן. ומספרים שבתחילה קבלתו כקברן חפצו הגבאים לנסותו אם אינו מפחד ממתים. ציווהו ללכת להביא מי־דבש לשתיה. היה זה באחד הערבים. אחד הגבאים הסתתר ליד בית־הקברות ששם צריך היה מאיר שמש לעבור, והתחפש בקיטל

לבן. כאשר ראהו השמש, אמר: שובה למנוחתך. כשסירב — הרביץ מאיר במקל על ראשו עד שנפל. כשחזר סיפר מה עשה, ואז נוכחו שאיננו פחדן. הוא לא היה מפחד לצאת עם פנס ביד בלילה לקבור ילד בבית־העלמין. הוא היה גם שמש בבית־המדרש.

בליל הושענא־רבה היתה מתקיימת אספת החברים של החברה־קדישא, שבה היו בוחרים בגבאי וסגנו. בשמיני־עצרת היה הגבאי עורך קדישא־רבא לכל החברים. בין הגבאים היו כאלה שהקדישו כמעט את רוב ימיהם לתפקידי החברה. הם היו עסקנים ותיקים בשטח זה.

בז׳ באדר, יום פטירתו של משה רבינו ע״ה, נהגו כל בני הח״ק להתענות ויחדיו היו מבקרים בבית־הקברות לבקש מחילה מן המתים שמא פגעו בכבודם בעת הקבורה. כל בני הח״ק היו מתפללים שם והרב משמיע באזניהם דברים כבושים על אודות החובות של המתעסקים במתים לשמור על כבודם שלא יחולל.

חברי הח״ק עמדו בנסיון קשה בתקופת שואת הנאצים־גרמנים. הם סיכנו את עצמם לא פעם בשביל להביא לקבורה את היהודים הנרצחים בעיר ובסביבה. כמה מהחברים עסקו בבילוש מיוחד אחרי מתים, ומיד אחרי שקבלו ידיעה היו מבצעים את הבאת המת לקבורה, והמבצעים היו קשים מאד, ואף עלו בקרבנות לחברה. ועל אף זה הם המשיכו להתנהג בעוז ובמסירות, עד שיהודי וולברום ניספו בשואה. הי״ד.

ש. ברקאי

העיריה בוולברום ומועצתה

במשך מאות שנות קיומה עברו על שלטון העיר חליפות ותמורות, מדיניות וכלכליות, ואין כאן המקום לסקור אותן. אני בא בזה לסקור את שני הדורות האחרונים שלפני מלחמת העולם האחרונה. בתקופת השלטון הרוסי (עד למלחמת העולם הראשונה) היה שלטון העיר בוולברום נתון בידי ראש־העדה (בפולנית: וויט) שהיה פקיד ממשלתי, ועל ידו הסולטיס והמזכיר. הוויט והסולטיס נתמנו ע״י שלטונות המדינה (מועצות עיריה נבחרות טרם היו קיימות ברוסיה). ראש העדה האחרון בוולברום שתחת הרוסים היה קמינסקי, פולני, בעל כמה בתים בעיר, ובהם בית של שתי קומות בכיכר השוק, שהקים על קרקע שקנה מידי יהודי שביתו נשרף ולא השיגה ידו לבנות ביתו מחדש. הוא היה טוב ליהודים והיה נותן תעודות לדורשים תמורת כמה קופיקות. סגנו הסולטיס נקרא בשם גרבלינסקי, בעל בית־מרזח בעיר. בין המזכירים האחרונים של המקום נזכר השם סובה, אף הוא פולני. היהודים לא לקחו חלק פעיל במינהל האדמיניסטרטיבי של המקום, ויחסם לוויט ולעוזריו היה פסיבי בלבד. הענינים החשובים היו נכרעים באסיפות כלליות של האוכלוסיה (בכינוין „אוכוואלה״), שהוזמנו בצלצול הפעמון

המיוחד למטרה זו בידי השמש. בככר השוק היה קיים בית השלטונות ובו משרד ראש־העדה והלשכה, ולפני בית זה התקיימו האסיפות, בהן היתה האוכלוסיה הפולנית יהיהודית מקבלת החלטה לבחור בראש־עדה, ולפעמים אף הובעו הצעות שונות מצד המשתתפים בבחירות.

בתחילת תקופת הכיבוש האוסטרי (במלחמה הראשונה) מינו שלטונות הכיבוש ראש־עדה ומועצה מצומצמת, כולם מאזרחי העיר הפולנים. מבחינה מוניציפלית היתה וולברום מקופחת במשך כל התקופה הרוסית. זמן רב נחשבה לא לעיר עם ראש־עיריה ומועצה על ידו, כי־אם עדה (גמינה) עם וויט וסולטיס, למרות שלוולברום היהה סביבה רחבה עם עשרות כפרים גדולים וקטנים ואחוזות. ויש לדעת כי עוד בתקופת פולין שלפני שלוש החלוקות היתה וולברום עיר מחוזית שעמדה בראש הכפרים הרבים סביבה, ובוולברום ישב ראש המחוז. האוסטרים, אחרי שכבשו את וולברום מידי הרוסים, לא שינו את המצב המוניצי־פלי והמשיכו בקיים, פרט לכמה שינויים שהיו מותנים בשלטון־כיבוש. ומענין שגם אחרי שפולין הכריזה על עצמאותה בשנת 1918 לא נחפזה לתקן את המעוות לגבי וולברום, בטענה שלפי חוק העיריות חסרה לוולברום המכסה של 10,000 נפשות הדרוש לישוב כדי להפכה לעיר עם ראש ומועצה. ורק 13 שנים לאחר מכן זכתה וולברום סו״ס כמו כל ערי פולין לשלטון מוניציפלי ודמוקרטי, שנבחר בבחירות כלליות, שוות והשאיות. הבחירות התקיימו אחת לארבע שנים. ומאז נכללה וולברום ברשת ערי פולין.

איך נמצא המכסה של 10,000 נפשות לוולברום כדי לזכות בתואר „עיר" עם ראש ומועצה עירונית? כנראה שההיסוס מצד השלטונות בא בעיקר מחשש שמא היהודים שהיוו רוב האוכלוסיה יקבלו לידם את השלטון ויכריעו הכל כרצונם. והנה הגיע הזמן שיכלו לבצע תכסיס פוליטי ומעשי כאחד. ליד תחנת הרכבת הוקמו בידי הון גרמני שני מפעלי חרושת גדולים, אחד לגומי, ואחד לעמאיל, ובכל אחד מהם עבדו אלפי פועלים ופקידים. ליד בתי החרושת הוקמו שיכונים שהיו מיושבים מאות משפחות. השטח של מפעלי החרושת על שיכוניו צורף לעיר וולברום, וכה הצטרפו יחד עם עוד מספר כפרים למכסה הדרוש להכרתה בתור עיר בעלת זכויות מוניציפליות לכל דבר. גם בתקופת פולין העצמאית לא השתתפו היהודים באקטיביות במינהל האדמיניסטרטיבי והמשקי ובפיתוח ה„עדה", ויחסם היה פסיבי כמקודם.

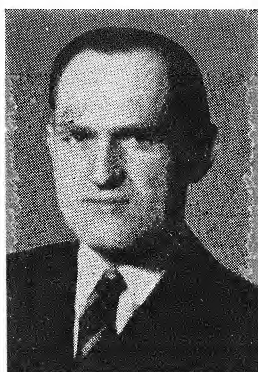
עוד לפני קביעת הבחירות לוולברום לא הוכנסו שמות הבוחרים היהודים ברשימות, בתואנה, שהיהודים אינם פולנים כי־אם יהודים ציונים ששואפים לעלות לציון, ולכן אין לתת להם זכות בחירה. היהודים פנו בתלונה לנציגי היהודים בוורשה, שהצליחו להסיר את החרם הפולני מבחירות היהודים (גזטה ז׳ידובסקה, 11.1.19).

וולברום הוכרה כעיר בשנת 1930, והבחירות המוניציפליות הראשונות בעיר בתקופת פולין העצמאית נקבעו רק ל־18 לאוקטובר 1931. הפולנים הופיעו ברשימה אחת, והיהודים בהמש רשימות: שתים אזרחיות, ואחת אחת לבונד, פו״צ ימין ופו״צ שמאל. בסך־הכל היו בעיר קולות בוחרים 3100, ומהם 1500 של יהודים. התוצאות לבהירות העירוניות היו כדלקמן: מטעם הרשימה היהודית

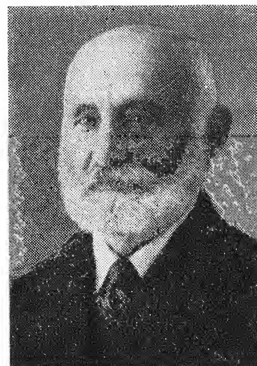
המאוחדת (מספר 5) — 6 נציגים; הד"ר אלכסנדר אייזנשטדט, בריש לזנובסקי, ל. יעקובוביטש, א. מיטלמן, דוד ארליך וב. הקמן. מטעם הרשימה מספר 10 — ארבעה נציגים: נ. טארלא, אלימלך פצנובסקי, יקותיאל פוטאש ול. ציגלר. מטעם הרשימה מספר 1 של הבונד נבחר נציג אחד, רופא־השינים באבד. הרשימה מספר 6 של פו"צ שמאל בחרה בנציג אחד, את ק. פרוכטצווייג. פו"צ ימין בחרו באחד, את אברהם קיבקוביץ. ביחד נבחרו מטעם היהודים 13 נציגים. הפולנים העבירו רק 11 נציגים. כראש העיר הראשון בעיר נבחר הפולני קאליסטא, בעל השכלה אקדמית, שהתיחס טוב ליהודים. לסגנו נבחר יהודי. מאז החלו היהודים לשאת בעול העיר.

מלך פאצאנובסקי ואשתו

נפתלי טארלו

הרשיל בידלובסקי, חבר מועצת העיריה ועסקן

מגיסטר הנריק רוזנבוים

בעשרים למאי 1932 התקיימו בוולברום חגיגות לרגל הכתרתה בתואר „עיר". אחד העתונים היהודיים מפרסם את הפרטים כדלקמן: בעשר וחצי בבוקר התקיימה תפילה חגיגית בבית־הכנסת שבה השתתפה האוכלוסיה היהודית עם הרב בראשה, וכן הממונה על מחוז אלקוש מר סטאמירובסקי, הקצין המקומי פרטיקובסקי, וראש העיר האלקושי מר סטרקיביץ. החזן יוסף־מאיר גוטליב שר את פרקי התהלים המתאימים וגם את „הנותן תשועה". בשעה 11 ורבע התקיימה אסיפה באולם מכבי־האש. הנשיאות הורכבה מהאישים הנ"ל. מהיהודים נוכחו הנציגים יקותיאל פוטאש ומזכיר העדה ה. מיטלמן.

הראשון קבל את רשות הדבור מושל המחוז שנשא נאום ארוך. אחרי הנאומים של הקצין פטריקובסקי וסטרקיביץ הקריא מר מיטלמן הצהרה בשם האוכלוסיה היהודית, כדלהלן: בשם הקהילה הדתית היהודית, נציגת האוכלוסיה היהודית בוולברום, אנו מביעים את שמחתנו הגדולה על שזכינו להגיע לרגע הגדול ולהתחיל בארגון וולברום בתור עיר. העיר וולברום תשמש למקום של עבודה משותפת לפיתוחה המועיל והטוב לטובת מדינתנו. אנו, יהודי וולברום מצהירים בזה על רצוננו לפעול במרץ לפיתוחה של עירנו החדשה, ואנו מקווים, שכל התושבים ללא הבדל בין עשיר ועני יקבלו טפול מוסרי ומעשי ברוח דברי הצדק של דוד המלך: „ידין עמך בצדק, ועניך במשפט".

באמצע נאומו של מושל המחוז אירע מקרה קטן. המושל ראה אחרי שהגיע לככר השוק והתזמורת ניגנה את ה„הימנון הלאומי", שכמה יהודים לא הורידו את כובעיהם מראשיהם. הוא ראה בזה לא סימן לאי־אמון, אלא כעלבון, שאין בו לגרום אי־נעימות, ובכל זאת... על זה קבל רשות הדבור ה' ב. מיטלמן, שאמר, שמה שכמה יהודים לא הורידו את כובעיהם מראשיהם יש למצוא בעובדה שהאוכלוסיה נמצאת במצב רוחני נמוך, כי כך היה חינוכם. הקצין לחץ בחמימות את ידו של מר מיטלמן בעד הצהרתו זו. האספה ננעלה בקריאות „תחי וולברום".

לא מעט עמל ורוגז שבעו חברי מועצת העיריה היהודים במאבק התמידי להפר את מזימותיהם של „חבריהם" הפולנים, האנטישמים, נגד עמדותיהם הכלכליות של היהודים ונגד זכויותיהם האזרחיות. לא תמיד הועיל מאבקם העז ולא תמיד עלה בידם לקרוע את רוע הגזירה שגזר הרוב האנטישמי של המועצה על המיעוט היהודי — מיעוט גדול וחשוב בעיר.

המצב של רוב יהודי בעיריה לא מצא חן בעיני האוכלוסיה הנוצרית, וביחוד של האנטישמים. אין זה דבר קטן שבפולין תיוהד מועצה עירונית באורח כזה, עד שממש נשקפת סכנה שבקרוב יזדקקו ליהודי שהוא יעשה לנוצרי „חופה". בסיפורים דמיוניים כאלה פירנסו את האוכלוסיה הפולנית הבלתי מפותחת. ורק אחרי שראש העיר הפולני הוגבל בסמכותו בעקב סיבות משפטיות, גדל החשש עוד יותר. האם יהודי ינהל את העיר? וכל חברי המועצה הפולנים הגישו את התפטרותם. „מובן" שמיד אושרו בחירות חדשות למועצה העירונית, שהתקיימו אמנם ב־20 ליוני 1932.

פעולת הבחירות מצד הרחוב הנוצרי היתה מעורבת ברעל אנטישמי הגרוע ביותר. חוברת אחת שיצאה לקראת הבחירות שעברה את הגבול באנטישמיותה, הוחרמה בידי המושל המקומי (כמובן אחרי שהספיקה לעשות את מלאכת

ההפצה). עורך החוברת, נוצרי ידוע בשם „סופר", היה סוחר בספרי תורה, גנובים כמובן, מה שגרם לפעולות משפטיות נגדו, אך לא היה בידי דבר כזה להפריע לרכוב על הסוס האנטישמי. והרחוב הנוצרי הלך לקלפי במרוכז ובהשתתפות של מאה אחוז.

גם הרחוב היהודי נכנס לאמביציה, וקרה נס: אנשי ה„אגודה", הציונים והאומנים הגיע ביניהם לידי הסכם על רשימה מאוחדת. אך חסידי פינטשוב לא היו שבעי־רצון, וכמוהם חסידי אלכסנדר עם ה' טרלה בראשם. והודות לפיצול הקולות היהודיים לפי שלש רשימות הפסיד הרחוב היהודי האזרחי נציג אחד. וברחוב הפרולטריון היהודי אשר בוולברום? גם שם לא הופיע מלאך־השלום לקרב את הלבבות, בהתאם לסיסמה המפוצצת המקובלת „פועלי כל הארצות — התאחדו!" ודבר הגוש המאוחד לא יצא לפועל בעקב חלוקת המנדטים, ומשום כך הפסידו שני נציגים יהודים פרולטריים. המועצה החדשה השניה במספר היותה איפוא רוב פולני של 14 נגד 10 יהודים, ללא התאמה עם הפרופורציה. התוצאות בבחירות היו כדלקמן: רשימת ה„בונד" קבלה 139 קול, ללא קבלת נציג. רשימת פו"צ שמאל קבלה 197 קול, עם נציג אחד. רשימת פו"צ ימין קבלה 103 קול, ללא קבלת נציג. רשימת חסידי אלכסנדר קבלה 476 קול עם שלשה נציגים. רשימת חסידי פינטשוב קבלה 92 קול ללא נציג. הבלוק המאוחד קבל 893 קולות עם ששה נציגים. כדאי להעיר שבבחירות השתתפו 96 אחוז מן הבוחרים.

הקטנת מספר הנבחרים היהודים במועצה החדשה באה איפוא כתוצאה מפיצול הקולות היהודיים ברשימות מפלגתיות נפרדות. מלבד זה יש לציין, שכדי להקטין את מספר הנבחרים היהודים, החליט הרוב של מועצת העיריה לצרף את ה„וולוקי" שהיו שייכות לעדה (הנמצאות במרחק של כשלשים ק"מ מוולברום) לעיר, מה שהגדיל את כוח הנוצרים והעלה את מספר נציגיהם ממיעוט לרוב. על כל פנים — היהודים השתתפו בנציגות השובה במועצה ובמנהלת העיר. מלבד זה קבלו היהודים נציגות משלהם ב„סיימיק" המחוזי, ובמשך זמן מסויים היה הנציג הד"ר אלכסנדר אייזנשטאדט, ולפני זה כיהן בתפקיד זה זמן קצר משה או לייב פוטאש. משנת 1932 ואילך כיהן המגיסטר הנריק רוזנבוים כסגן ראש העיר בוולברום, וה„לאווניקים" שלו היו: הירש בידלובסקי, ובמשך זמן מסוים גם ביביק מיטלמן, מזכיר הקהילה היהודית בוולברום.

עם זאת כדאי לציין, שגם כיום, אחרי השואה הגדולה שהחריבה את הקהילה היהודית בוולברום והאוכלוסיה הפולנית רצחה וגם ירשה את הרכוש היהודי, דגיידי ודלא ניידי, מעלים אנשי השלטון העירוני הנוכחי בוולברום, הפולנים, על נס את הנציגים היהודים שעמדו על משמר הענינים באמונה. על בידלובסקי הם מעידים שהוא נלחם במרץ במועצה העירונית על זכיות האוכלוסיה היהודית, וביחוד נגד העוני, ושהוא היה בכלל נותן הטון במועצה. הוא היה לוחם נמרץ ועסקן שעמד על המשמר בעקשנות ובכנות נפשית. בשנים 1932 עד 1937 כיהן פישל יעקובזון כנציג מיוחד וכ„ווז'ני" מטעם האוכלוסיה היהודית במשרד העירוני, והיה מכובד על כל בני העיר. בנו יושב כעת בפריס.

ש. ברקאי

ועד הקהילה היהודית

בשם קהילה או קהל ציינו גם את הגוף המינהלתי של הצבור. תפקידי הקהילה היו רבים ושונים, ועל הועד הוטל לטפל בהם בכל כובד האחריות. על הקהילה היהודית בוולברום, קהילה בת מאות שנים, עברו חליפות ותמורות. ואילו אפשר היה לשחזר את פעולות הקהילה מאז יסודה על סמך תעודות ומסמכים, מאורעות ועובדות, פנקסים ודו"חים — שלצערנו אבדו ונעלמו עוד לפני מלחמת השואה הנאצית — קל היה להוציאן בצורת ספר בן מאות עמודים גדושים היסטוריה מהיי קהילה נושנה בגולת פולין. אילו האחראים על הקהילה במשך דורות היו שומרים בכתב על שמות הפרנסים בלבד מאז יסודה של הקהילה אפשר היה לקבל רשימה מכובדת של עסקנים צנועים ומסורים שברחו מפני הפרסום ודאגו לסידור עניני הכלל והציבור בעיר ואפשר היה לקיים את השאיפה „והיו עיניך רואות את פרנסיך". כעת קשה לנו לרכז אפילו רשימה של עסקני הדורות האחרונים בקהילת וולברום, או לפחות את שמות פרנסי הקהילה האחרונים של הקהילה בשלטון רוסיה. על כל פנים אין אנו פטורים מלעבור בשתיקה על ועד קהילת וולברום בספר־זכרון שנועד להנציח כל מה שאפשר עוד להנציח ולהציל עד כמה שאפשר משיני שר השכחה, בלי להזכיר אף את קצתו או את מקצת שבחו, וביחוד שמאז יסוד מועצת העיר בידי שלטונות פולין העצמאית אחרי מלחמת העולם הראשונה חל שילוב ממשי בפעולות ועד הקהילה ונציגי היהודים במועצה העיריה, שילוב שהיה לברכה בשביל האוכלוסיה היהודית בעיר ואף הכניס דם רענן בקרב עסקני הקהילה והקל עליהם את תפקידם.

הקהילה באה לכתחילה להקל על האיחוד בקרב צבור היהודים, והלל אמר: אל תפרוש עצמך מן הצבור, ובזמן שישראל שרויין בצער ופירש אחד מהן באין שני מלאכי השרת שמלוין אותו לאדם ומניחין לו ידיהן על ראשו ואומרים: פלוני זה שפירש מן הצבור אל יראה בנחמת צבור, ואלה שפירשו מן הצבור יורדין לגיהנם. וכשם שדאגו הז"ל לצבור שלא יפרשו ממנו ולא יחלישוהו, כך דאגו לו שלא ישתלטו עליו פרנסים שאינם מהוגנים ולא יציקו לו, ודרשו: ישבר ה' מטה רשעים שבט מושלים (ישעיה יב) — מטה רשעים אלו הדיינים שנעשה מקל לחזניהם; שבט מושלים אלו תלמידי־חכמים שבמשפחות הדיינים.

שרשי מוסד זה (הקהילה) נעוצים בארגון עדות היהודים לפנים בבבל, ובדבר זה ביצירת ארגון פנימי הזק שיתן לחבריו את האפשרות לחיות את חייהם העצמיים גם בתוך הסביבה הזרה המקפת אותם שימשה בבל דוגמה לשאר ארצות הגולה. ממנה ראו וכן עשו יהודי שאר הארצות, כמובן בשינויים ידועים, הכל לפי הזמן והמקום. הקהילה ובתי־הדין — אלה היו יסודות ההנהגה העצמית־היהודית מחורבן הבית ועד קרוב לזמננו.

הקהילות היו עוסקות בגבית מסי הממשלה, ובזכות זאת נתנה להם הממשלה שלטון על חברי הקהילה. הממשלה ושלטון הערים לא ידעו ולא הכירו את היהודי

בתור פרט ולא באו אתו בדברים באופן ישיר. גם מס הגלגולת נגבה ע״י הקהילה. ועל כל קהילה היו מטילים סכום ידוע שהיה מתחלק ע״י ראשי הקהילה בין החברים. הקהילות דאגו שלא יקפח האחד את השני ולא יסיג גבולו. לתלמידי־חכמים היו הקהילות נותנות זכיות מיוחדות בהקלת עול המסים ובמסחר. הנהגת הקהילה היתה מתווכת בין הפועלים ונותני העבודה ורשאין בני העיר להתנות על המידות ועל השערים ועל שכר הפועלים. מובן מאליו שהקהילה היתה משגיחה על בתי הכנסיות ובתי המדרשות, דואגת לעניני החינוך, משלמת שכר למלמדים ולרישי־דוכנא.

בראש הקהילה עמדו שבעה טובי העיר — זטה — (ז׳ טובי העיר), ובמקומות שונים הם נקראו בשם „פרנסים״, „טובים״ או „אלופים״. להם ניתן יפוי כוח לנהל את כל עניני הקהילה. אולם ענינים חשובים ביותר היו נעשים על־ידי שבעה טובי העיר במעמד בני העיר. עניני הצדקה והעזרה לעניים נמסרו לגבאים מיוחדים, חוץ מגבאי צדקה יש להזכיר את גבאי בתי הכנסת ובתי־מדרשות.

במשך כל תקופת ימי הבינים היו כל עניני היהודים נתונים בידי ראשי הקהל, והם היו השתדלנים לפני הממשלה, וגבו המכס והמסים שהוטלו על היהודים ומסרו הכסף למלכות. בעבור זה ניתנה להם זכות הישיבה במדינה ולדון בדין ישראל ולהתנהג על פי דתם כחפצם. וכך היתה הקהילה כעין ממשלה בתוך ממשלה. הרבנים וראשי הקהל עשו תקנות רבות לחזק את הדת ולבצר את מעמדם נגד שנאת העמים שישבו בקרבם.

אלה היו ראשי־פרקים לכל קהילה, שהיו נוגעים גם לקהילת וולברום. השאלה היא אם הקהילה ידעה לשמור עליהם ולהתאימם למצב בדורות השונים. אין שום ספק שגם בביצוע תפקידי הקהל עברו על הועד תקופות שונות, תוך תיאום או לחץ מטעם הרשות. במסקר ההסטורי של וולברום היהודית כבר הראינו על תוקפם וגבורתם של עסקני העיר בקבלת זכיונות שונים מטעם הרשות לסידור וביצור הישוב היהודי, בהתקנת המוסדות היסודיים כמו בית־עלמין, הקמת בית כנסת וישיבה ליגלית בעיר. כנראה שועד הקהילה לא היה רצוף, כי חלו בו הפסקות שונות בעקב הפורעניות שבאו עליו בעקב שינויים מדיניים וכלכליים. וגם אז נמצאו עסקנים שפעלו במסירות לתיקון פני הדברים ולחידוש חיי הקהילה. חבל שאין בידינו לנקוב בשמות של פרנסים ועסקנים של קהילת וולברום, שבטח היו ראויים לכך מכל הבחינות, מהתקופות ה„הירואיות״ שבהן עשו גדולות עד שלא פעם הן מעוררות בנו יראת־כבוד. ואולי יש לחשוד במי שהוא כאילו היה מעונין להשכיח את זכרם ושמותיהם, רק מפני שהצטיינו בפעולותיהם לטובת הקהילה הוולברומאית?

ב.

מחוסר חומר אין לנו ברירה אלא לעבור ביעף על התקופה הארוכה של ועד הקהילה של וולברום, ולהתחיל בסוף התקופה של שלטון רוסיה. ועד הקהילה בוולברום היה מורכב מפרנסים נבחרים. זכות בחירה היתה רק לאלה ששילמו מסים לקהילה בסכום של לא פחות מ־85 קופיקות לשנה. הפרנסים האחרונים של

הקהילה בתקופתה הרוסית היו: לייביש סרברנר, ראובן דוד ספיר, חיים קורנפלד ויוקל נונברג.

בתקופת השלטון הרוסי בפולין עד 1914 לא היה לועד הקהילה שום זכות עצמית. ועד הקהילה, או כפי שקראו להם בשם „דוזורים" (פרנסים) היו כעין „שמשים" של השלטון הרוסי. הזכות לבחור (בבחירות לא דמוקרטיות) היתה רק למשלמי „עטאט". תפקיד הפרנסים הללו היה לסדר רשימת משלמי המסים ולהעריך כמה על כל אחד לשלם. כן היה מתפקידם לערוך „מי שבירך" בבית־המדרש בימי הולדת אחד ממשפחת הקיסר. ובמעמד זה נוכח הרב והפרנסים. הרב אמר פרק תהלים והחזן עם המקהלה היו שרים את „הנותן תשועה למלכים" וגם את ההמנון הרוסי „בוז'ה צריה חראני". בחגיגה זו נוכח גם נציג השלטון.

בשנים 1914 עד 1918 במשך הכיבוש האוסטרי אין לדבר על פעולה של ועד הקהילה. שלטון הכיבוש קבע ועד של שבעה טובי העיר והחזיקום כנציגי האוכלוסיה היהודית ללא כל זכויות. ואותו מצב שרר גם בשנים הראשונות של העצמאות הפולנית. ורק בשנת 1924 הופיע תקנון פילסודסקי על סדור בחירות לועדי הקהילות ורבנים שהיו על יסודות דמוקרטיים.

התקציב היה שנתי, ועליו היה לקבל אישור מהמיניסטריון לעניני דת. ההכנסות השנתיות באו ממס העטאט ומשחיטה. בתקופה זו יכלה הקהילה לנהל כבר פעולה יותר עצמאית. בשנים הראשונות עוררה ענין פחות או יותר בחיים הצבוריים בעיר. היא תקנה את המקוה המוזנחת ושיפרה מצבו ההגיני. קבלה לידיה את השחיטה והכניסה בה יותר סדר, ועזרה בהרבה למוסדות צדקה העירוניים.

בתקופת הרוסים היה בחברה קדישא משה נרציס גבאי ראשון, שעסק רק בענינים מיוחדים וחבריו בעבודה היו הגבאי ברוך ינובסקי, אלימלך וינשטין וראובן פרומר. האחרון היה נושא לעלילת דם בוולברום בשנת 1913. בשמיני עצרת התקיימו בחירות גבאים לח"ק. הבחירות התקיימו בביתו של משה נרציס. ובשביעי של פסח היו באים לשתות מי דבש (מט) מתוצרת ביהח"ר של בריש פוטאש.

פרנס העיר ר' לייביש סרברנר, יליד זאלושיץ, נשא אשה מבנדין, שנתחנכה אצל בריש מייטליס, גביר גדול וחשוך בנים, ועבר לשבת בוולברום. ישב ברחוב פילץ ונחשב לבעל־בית מכובד, ובשנות השמונים למאה הי"ט כיהן כפרנס העיר. הוא עשה הרבה פעולות חשובות למען העיר. הוא עשה על חשבונו כסא־של־אליהו לבית־הכנסת מפיתוח עץ שהיה גדול כארון, ושילם שכר עבודה 400 רובל, וכן עשה שני כסאות נוספים, אחד לסנדק. האומן המופלא הזה היה מקשוינז והיה גם חזן מעולה. כסא אחד נשאר תמיד ריק. הכסא היה בנוי על גלגלים. את כל הילדים היו מלים בבית־הכנסת. ר' לייביש ירש את בית מושבו מבריש מייטליס. הוא היה למדן ועסקן. הוא עם שמואל הוכרמן נחשבו למשכילים בעיר שידעו להופיע לפני השלטונות בידעם לכתוב ולדבר פולנית. ר' לייביש עסק גם בסדור בוררויות ללא קבלת שכר, וכיהודי פיקח היה עוזר בעצות לכל הפונים אליו. ביתו עמד ליד הכנסיה הנוצרית והכמרים היו אוהבים לשוחח בעניני פוליטיקה עם ר' לייביש. היה מחסידי רדומסק ואחר כך מחסידי קרימילוב. שנים רבות היה גבאי של החברה־קדישא. הוא מת בשנת 1921 כשהוא בן 75 שנים.

שמואל הוכרמן, אף הוא מפרנסי העיר בימי ר' לייביש, היה יהודי תלמיד־

חכם ופיקח, מחסידי אלכסנדר, בעל חרושת למשקאות מתוקים, שנחרב אחרי שנכנס בו פעם רעם בשעת סערה ושרף את הבית. אחר זה היה בעל מרזח. אחרי שניהם בא כפרנס העיר ראובן דוד ספיר, יליד וולברום, יהודי פשוט, בעל חרושת לבורסקאות, יד פתוחה לכל. כשראה את המקוה במצב מוזנח הפליט: „מקוה ישראל בעת צרה", והוא השקיע כסף רב לשיקום המקוה והתקנתה לציבור.

לפני המלחמה הראשונה ובתקופת הכיבוש האוסטרי 1915—18 נמצאו הענינים היהודיים, וביחוד הדתיים, בידי הפרנסים. להם היתה הזכות לקבוע ולגבות את התשלום השנתי (עטאט) מהאוכלוסיה היהודית. הכסף נמסר לראש־העדה (גמינה) שמזה שילמה משכורת לכלי־קודש. את ה„עטאט" שילם רק חלק קטן של האוכלוסיה. בבחירות הפרנסים היו מציעים ארבעה שמות, שיש לרשמם בפתקא ולזרקה אחר־כך לתוך קלפי שנמצא תחת בקורת של פקיד מטעם העדה. באורח חשאי התקיימו הבחירות בבית־הכנסת בנוכחות מקורבים או קרובים של הפרנסים הקודמים, או סתם כאלה שנתחשק להם להיות „דואגיב" לקהל. מפלגות טרם היו אז בעיר. זרקו לקלפי את הפתקאות, מנו את הקולות ובחרו בארבעה מועמדים שקבלו את המספר הרב ביותר. כרגיל נבחרו דווקא אנשים שלא היו מקובלים על האוכלוסיה אלא תקיפים. תהליך זה נמשך עד שנת 1924, שאז פורסמו תקנות מיוחדות מטעם ממשלת פולין על בחירות כלליות, פרופורציונליות, ישירות וחשאיות לקהילות היהודיות או למועצה היהודית שנבחרה ע"י הנהלת הקהילה. פעולת ועד הקהילה החלה לקבל אופי אחר. תפקידיו וזכיותיו היו לסדר תקציב לכל צרכיו הדתיים כמו להחזיק רבנים, שוחטים, דיינים, נאמנים, מקוה־מרחץ, בתי מדרשים, עירוב, ת"ת וכו' וגם לתמוך במוסדות צדקה וסוציאליים. בתקופת הכיבוש האוסטרי במלחמת העולם הראשונה יסדו שלטונות הכיבוש מועצת־קהילה שחבריה היו ממונים שנים שנים מכל מוסד ארגון, חברה ובית־תפילה (מפלגות טרם היו בעיר במציאות). למועצה הזאת היתה רק זכות יעוץ. זכות ההחלטה היתה רק ליו"ר שלה. לראש הקהילה מינו האוסטרים את מר בריש לזנובסקי.

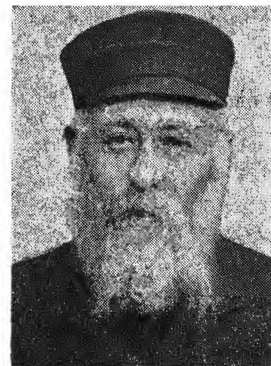
בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בתקופת השלטון הפולני העצמאי, היה בוולברום ועד־קהילה שנבחר בבחירות דמוקרטיות. הבחירות היו כלליות (בלי הבדל בין משלמי מסים לשאינם משלמים), שוות וחשאיות, ורק לנשים לא היתה זכות בחירה, כי לפי החוק היה לקהילה אופי דתי. הבחירות התקיימו אחת לארבע שנים, ונוסף לחברי הועד שנבחרו היה רב העיר חבר באורח אוטומטי בכל ועד־קהילה. בבחירות לועד הקהילה היה חלק ניכר לרשימת ה„אגודה", כי בעיני היהודי הפשוט נראתה הקהילה כמוסד דתי, שהשלטון בו צריך להיות בידי יהודים דתיים. מטעם זה היו"ר או סגנו נבחר כמעט תמיד מרשימת ה„אגודה". ועד־הקהילה קיבל אוטונומיה וזכות לנהל את הענינים המיוחדים הדתיים היהודיים והיה אחראי ישר בפני השלטון המקומי. לקהילה היתה הרשות למנות רבנים, שוחטים, לנהל את בית הקברות (באמצעות חברה־קדישא) ומוסדות דתיים אחרים, כמו בתי־כנסיות, בתי־מדרשות ובתי־ספר; להטיל מס על האוכלוסיה בכדי שיוכלו לקיים את כל הארגונים והמוסדות, לעבד ולייצג את התקציב לאישור הממשלה.

הממשלה עיבדה תקנות לבחירות למועצות הקהילות, שיוזמן הראשי ויוצרן היה איידלברג, מנהל המחלקה היהודית ליד המיניסטריון של השכלה, תרבות ודתות. איידלברג עיבד ותיכנן את זכיותיהן של הקהילות ויפוי־כוחן. באותו זמן כבר היו ברחוב היהודי בוולברום מפלגות פוליטיות שונות וגם ארגונים כלכליים מאורגנים שניהלו ביניהם קרב בבחירות למוסדות הקהילה. גם בוולברום התקיימו בסוף 1924 הבחירות לקהילה, ולתפקיד זה נקבע על־ידי מושל המחוז האולקושי פקיד מיוחד לבצע את הבחירות.

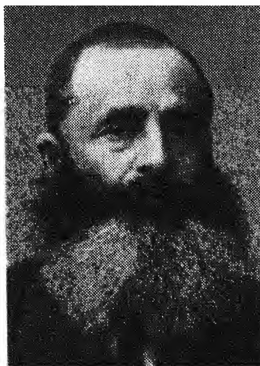
אין לנו פרטים על מהלך חיי ועד הקהילה בתקופת שלטון פולין האחרונה. ורק מעט מזער יש לנו בידיעות מהעתונות. הנה יש לנו פרטים בעתונות מ־24 ליוני 1924 על הבחירות לקהילה: נבחרו בוולברום שלשה מהבלוק הלאומי: ציוני אחד, אומנים — אחד, חסידי אלכסנדר — אחד. ה„אגודה" העבירה רק אחד, על אף התעמולה הגדולה שניהלה. ואגב באה הכחשה על הידיעה שבאה ב„מומנט" הוורשאי (באידית) שבוולברום עברו 5 מהאגודה ו־7 מהבלוק, שאינה אלא שקר, אחרי שעל וולברום היה לבחור לא יותר מארבעה.

לפי ידיעה אחת בעתונות (דאָס יידישע וואָכנבלאַט, 27.2.1931) נבחרה ועדת בחירות בוולברום. בישיבה האחרונה של הנהלת הקהילה בוולברום נבחרו האנשים דלהלן כחברי ועדת הבחירות לקהילה: א. פודולסקי, נ. טארלא, א. סטאל, ה. ורדיגר, י. אנגלרד, ל. י. גוטליב, ב. הקמן, מ. מייטליס, י. גולדברג, וכממלאי־מקום: ב. בלאט, מ. ביבר ומ. פ. בלאקובסקי. ברשימה לא היה אף נציג אחד מטעם ה„אגודה". אך על הבחירות לקהילת וולברום שהתקיימו ב־20 למאי 1931 הוגשו כמה מחאות על סילופים שנעשו בעת הבחירות. ועד הקהילה קבל הודעת מושל המחוז באולקוש שהבחירות נפסלו ובקרוב יתקיימו בחירות חדשות.

בסוף החודש הראשון של שנת האזרחים 1939, היא השנה שבה פרצה מלחמת הנאצים הגרמנים שחדרו לפולין וכבשוה, באה ידיעה ב„היינט" בשם

אלחנן גוטליב, מטובי חסידי רדומסק

איסר זאלצמן

שרה'לה זאלצמן

אלתר לעוויט, מפעילי ומיסדי המזרחי

אייזיק פודולסקי, פרנס

חיים יצחק צווייגנבוים

„איסקרה", שבעקב החיכוכים הנמרצים השכיחים באחרונה בקהילה היהודית בוולברום שהחריפו עד כדי כך שיו"ר הקהילה זילברברג קבל מכות, פקד מושל המחוז באולקוש לפזר את ועד הקהילה בוולברום, ובתור קומיסר נתמנה אלטר מיטלמאן.

בשנים האחרונות שלפני המלחמה היה יו"ר ועד הקהילה יחיאל צווייגנבוים, וחברי הועד: יחיאל אנגלרד, גציל קורנפלד, דוד ארליך ועוד. ביביק מיטלמן היה מזכיר ועד הקהילה במשך שנים.

ש. ברקאי

בית־מרחץ ובית־זיעה

בית־המרחץ, או בכינויו המקורי „מקוה", היה אחד המוסדות החשובים וההכרחיים ביותר בקהילת וולברום. על יסוד המקוה בידי הקהילה בוולברום אין לנו תאריך מסוים בדומה לבית־העלמין, בית־הכנסת או ישיבה ליגלית בעיר ליהודים. אבל אין כל ספק שהמקוה נוסדה בעונה אחת עם כל תשמישי הקהילה הנחשבים לראשונים במעלה ביסוד קהילה יהודית. אין לנו פרטים על צורת המקוה ועל הקשיים שהיו קשורים בקשר להקמתה ב„ימים ההם", ואין מקום להשליות. המקוה היתה בראשיתה קטנה ואולי גם פרימיטיבית פחות או יותר, בהתאם לצרכי הקהילה שהיתה אז מעוטת אוכלוסין ודלת אמצעים. קשה כיום לדעת כיצד שאבו את המים למקוה מן המעין ובאיזה אמצעים. ועבודה זו לא היתה קלה כל עיקר. אף על המקוה עברו גלגולים שונים מאז יסודה בראשית יסוד הקהילה לפני מאות

שנים עד הדור האחרון שהיה רב־אוכלוסין והמקוה היתה משוכללת בהרבה הודות למאמצי הרב האחרון ש. א. זילברברג הי״ד שנדון לכליה בידי מחוללי השואה הנאצית־גרמנית. עצם העובדה שהמקוה נמצאה כל הזמן במרכז מוסדות הקהילה מעיד שהמקוה תפסה מקום חשוב מאד בחיי היהודים, ששימש מפעל לניקוי הגוף מחלאה וזוהמה באמצעות רחיצה וטבילה במים. ומבחינה זו לא היתה וולברום יוצא מכלל כל קהילה יהודית, ועד היום אין לך נקודה יהודית בלי בית־מרחץ.

יהודי וולברום יכלו לכאורה לבחור להם דוגמה יפה ביסוד המקוה מתוך הדוגמאות היפות שהוצגו לראוה בספרותנו. ברם וולברום לא נמצאה בארץ־ישראל, ופרנסי הקהילה הראשונים זכרו שישיבתם בוולברום אשר במדינת פולין אינה אלא ישיבת ארעי, ולכן עשו גם את המקוה מתאימה לישיבת ארעי. המרחץ נחשב לרכוש הקהילה, והיא מסרה אותו לבלן בקבלנות והרשו לו לגבות להוצאותיו מכל הנכנס בו סכום מסוים כדמי־מרחץ, והבלן משלם לקהל שכר הקבלנות פעם בחודש או בשבוע. את בית־הזיעה (שוויץ־באָד) היו מסיקים רק בע״ש וחגים, ואת בית־המרחץ לכל ימי השבוע. הבלן היה מסיק את המקוה ושולח את עוזרו לרחוב לקרוא ליהודים לבוא למקוה.

גודל בית־המרחץ והיקפו לא היה שוה בכל הזמנים. הקהילה גדלה מפעם לפעם ואתה גדל גם הצורך להגדיל את בית המרחץ. במשך השנים הרבות הוא תוקן ושופץ במעט או ברב והותאם לצרכי הזמן. ותיקי העיר זוכרים עוד שבשאי־בת המים עבדו שני גויים: דאקיש וסימיק, ששימשו בעיר גם כ„שבת גויים”, והיו מורידים בבתי יהודים בימי שבתות את המנורות ומקבלים תמורת זה חלה וכדומה. הם ידעו היטב יידית. הקהילה החכירה מקודם את בית־המרחץ ל„שמעולה בדר”, ואחריו עברה החכירה למשה־יוסף הבלן. היה זה יהודי רם־קומה ומגושם עם פנים בשרניות רחבות שמהן השתקפו עיני ילדים תכולים טובים. כנראה שבכל דור ודור נמצאו מהעסקנים והפרנסים שטיפלו בשיפור מוסדות הקהילה, ואף בבית־המרחץ. אין לנו רשימת שמות פרנסים ועסקנים בדורות הקודמים שעסקו בכל, כמובן בהתנדבות. ברם ידוע לנו שבתקופת השלטון הרוסים שלפני מלחמת העולם הראשונה היה הפרנס ראובן דוד ספיר מקדיש הרבה מזמנו ומרצו לשיפור המקוה, התקין בה לבני־סיד (קפלס) ומדרגות ושיכללה עוד יותר. ראובן־דוד, מעבד־עורות, שישב ברחוב בית־הכנסת, שמת בגיל של מאה ועשר שנים, היה יהודי פשוט שעלה למעלת גביר והתנהג ביד רחבה. הוא לא קימץ בכסף להשיא יתומות עניות, לקיים את לינת־הצדק, ביקור־חולים, לתקן את בית־הכנסת והמקוה ולכתוב כמה ספרי־תורה לבית־הכנסת. המקוה בוולברום היתה נקיה ויצא לה שם בכל הסביבה. בימי ערבי־שבתות וחגים אפשר היה לראות בה רבים מיהודי הכפרים שמסביב לעיר באים אליה במיוחד להתרחץ ולטבול לכבוד שבת וחג. וגם פקידים רוסיים נראו בה לעתים. הרב ש. א. זילברברג הי״ד היה האחרון שעשה רבות לשיפוץ המקוה. למקוה נמשכו צנורות מהמעין ובהם אפשר היה לנקות את המקוה ממים מלוכלכים, למלאותה מחדש מים חיים. וכן עשו בה אמבטיות עם צנורות של מים קרים וחמים בכל אמבטיה. ושלשה מקואות היו באחרונה בבית־המרחץ: מקוה של חמין, מקוה של מים קרים, ומקוה של מים צוננים מאד.

בימי ערבי שבתות והחגים נחפזו יהודי העיר ללכת לבית־מרחץ ולבית־הזיעה. והיו יהודים שבמשך השבוע כבר ציפו ליום הששי כדי שיוכלו ליהנות מבית־הזיעה ומבית־המרחץ. הבלן משה־יוסף החל בהכנות להסקת המקוה עוד ביום הרביעי בערב. הוא הרכין את גזרי העצים הארוכים לתוך התנור עד יום ששי לפני הצהרים. הוא הכין יפה את בית־הזיעה, ויצא לו שם כבלן מנוסה, עד שיהודי העיר היו מתפארים בו. שתי אבני ה„קיזל" ליהטו כאש פלדות. לעת הצהרים החל הבלן לכסות את האבנים הלוהטות בדליים מלאים מים רותחים, וחום עמום מילא את המרחץ. ביום ששי עלו מניות הבלן. ידיו היו מלאות עבודה. כל בני העיר חפצו להזיע ולזרוק מעליהם את החולין. שום איש מיהודי העיר לא היה מוכן לוותר בערב־שבת אחד על ההליכה למקוה ולבית־הזיעה. באחרון הרגיש כל אחד עצמו טוב כבביתו. כל הספסלים התחתיים והעליונים היו תפוסים מיהודים שהזיעו כשעוזרים עומדים עליהם, השרוכים על הספסלים ומנפנפים בער־בות עם ענפיהן הפזורים החמים כשוטי אש. ביחוד רבה זכותם של אלה שהשתרעו על הספסלים העליונים ביותר, על הספסל הששי או השביעי. הם הזיעו ונהנו מהדפיקות על גופותיהם בערבות. ואת הגויות המשורבבות צננו במים צוננים ששפכו על עצמם. רב העיר היה אחד מהזוכים בספסל הגבוה ביותר, כשהבלן משה־יוסף משרתו באמונה בנפנפו עליו בערבה שבידו, והרב שכב ונאנח מכאב ועונג גם יחד. מהספסלים העליונים היו קופצים ישר למקוה של צוננין, ולא אחד היה מלא השתוממות כיצד אפשר לעשות קפיצה נועזת מן החם ביותר לצונן ביותר, בלי לסכן את הבריאות. והיו שראו בזה כעין קפיצה מגן־עדן ישר לגיהנם. אך יהודי וולברום היו חסונים ומחוסנים ולא אינה להם כל רע.

בבית־הזיעה שררה דמוקרטיה אמיתית. מבקריו היו כולם ערומים וישבו אחד ליד השני, הסוחר ליד הרוכל בכפרים, האומן ליד המלמד, העשיר ליד העני. לא היה כל הבדל ביניהם. מוסד זה עמד במרום המדרגה, הודות להרב זילברברג שהשקיע מאמצים רבים לשכלול המקוה וצמצם בפרנסת ביתו כדי להשקיע את הכסף בשיקום המקוה.

אכן בדור האחרון, בדור האמבט והמקלחת, עם התפשטות חדרי המרחץ בדירות פרטיות, סמל הנוחיות לנקוי ולרחיצה, פחתה חשיבות המקוה בעיני הבלתי־דתיים.

ש ברקאי

מוסדות צדקה וחסד

שתים מתוך שלש המדות שעם ישראל מצוין בהן הן: רחמנות וגמילות־חסדים. וכן אמרו חז"ל: שלשה סימנים יש באומה זו: רחמנים, ביישנים וגומלי־חסדים (יבמות עט). רבות ממצוות התורה מיוסדות על רגש הרחמנות ועל חובת העזרה לעני ולחלש, לאלמנה וליתום ולכל נדכא ונענה. מדת הרחמנות מושרשת

באפיו של היהודי ומתוך הרגל והתמדה היא חדרה עמוק לתוך לבו ונפשו. בכל הזמנים ובכל התנאים קיימו היהודים את הצו „וכי ימוך אחיך והחזקת בו", ובכל תפוצות ישראל ובכל אתר ואתר — ואף וולברום בכלל — הקימו במקומם היהודים מוסדות חסד וסעד לאחיהם הנחשלים הזקוקים לעזרה. לא היה ישוב יהודי שלא היה קיים בו מוסד „הכנסת אורחים" או חברת „הכנסת כלה", חברת „ביקור חולים" או „לינת הצדק", ולא היה יהודי שלא היה באחת מחברות הצדקה או בכמה מהן, ולא היה תורם לאחת החברות הנזכרות, או לכמה מהן. להלן נקרא בשמות כמה מיהודי וולברום כאלה שהרבו עשה בחברות שונות.

המונח „צדקה" היה שם נרדף לנדבה לעניים. היהדות צדדה תמיד בזכותו של העני לקבלת עזרה ובהובתו של העשיר לתתה לו. המשנה והתלמוד מניחים את קיומם של מוסדות צדקה מפותחים: קופה למען עניי העיר, תמחוי לחלוקת מזון וגבאי צדקה המתמנים מתוך נאמני הצבור. במונח צדקה כלולים גם חינוך (תלמוד תורה), פדיון שבוים, קבורת מתים והשאת בנות עניים. גם בוולברום היהודית התקיימו מוסדות חסד וצדקה להושיט עזרה לעניים וחולים, נשים וגברים, ילדים ומבוגרים. הבה נפרט בכמה מהם שדבר קיומם בוולברום עוד זכור לנו:

„תלמוד תורה".

נוסף ל„חדרים" שהתקיימו בוולברום על שכר־לימוד למלמדים, היה קיים בה — כמו בכל קהילה בישראל — מוסד חינוכי־סוציאלי בשם „תלמוד־תורה", כלומר: „חדר" בשביל ילדים עניים, שהוריהם לא יכלו לשלם שכר למודם. ההוצאות של התלמוד־תורה היו מתכסות ע"י הקהילה וע"י תשלומים חדשיים של תומכים שונים ובעזרת ועד של כמה אנשים שדאג לקיום המוסד ולכל מחסוריו. כרגיל היו תלמידי הת"ת מפסיקים את למודיהם בגיל צעיר, כי הוריהם היו שולחים אותם לעבוד או ללמוד מקצוע כדי לעזור בפרנסת הבית. משום כך היו מלמדים ב„תלמוד תורה" רק את הלמודים שבשתי הדרגות הראשונות של ה„חדר", שהם: אלף־בית, „עבריה", חומש ונביאים ראשונים. אפשר לקבוע ללא גוזמה, שאף תלמיד־חכם אחד לא יצא ממוסד זה, פרט במקרים נדירים, כשנערים הראו כשרונות והתמדה בלמודים, ואז עזרו להם מוסדות ואישים להשאר בלמודם ולעבור למוסדות־חינוך מתאימים. ההכנסות של הת"ת באו גם מנדרים של עולים לס"ת בשבת וחגים וגם של נדבות נפטרים בשעת פטירתם.

בין ראשי המטפלים בעניני התלמוד־תורה היה הפרנס ראובן דוד ספיר, ועזרו לו פישל טארלו ואוזורמיק, משה צבי הוכרמן. מחוסר אמצעים מספיקים לא יכלו לשכור בית מיוחד לתפקיד הת"ת, והלמודים לתלמידים נעשו במבואות בית־הכנסת. בתקופת שלטון פולין העצמאית קבלו עליהם אנשי ה„אגודה" את העול הזה והם יסדו תלמוד־תורה שלהם, ועליו עוד נדבר להלן. על כל פנים יש לקבוע שמוסד זה התלבט בקשיים שונים ואף פעם לא היה מבוסס כראוי.

לינת־הצדק.

לינת־הצדק העמידה לה שתי מטרות: א) לשלוח חברים ללון אצל חולים ולהקל על בני משפחת החולה כדי שיוכלו לטפל בו בשעות היום, ב) לעזור

לחולים בלתי אמידים ברופאים, תרופות, כלים רפואיים וכו׳. בשעתה היתה לינת הצדק אחד המוסדות החשובים ביותר בעיר ובסביבה, ביהוד מכיון שבוולברום לא היה קיים בית־חולים עירוני או צבורי. ומוסד זה נחשב לחשוב ועממי בעיר, שדאג להשאיל כלים עבור החולים ללא יוצא מהכלל, לעני ולעשיר, נתנו רופא ותרופות לעניים כמעט בחינם. אנשי ההנהלה והעסקנים היו כרגיל אנשים ללא תביעות, בלתי אמידים, בעלי מלאכות וכיוצא בזה. מסירותם למוסד זה היתה ראויה למופת. תמיד כשהיו מבצעים פעולה או איסוף לטובת לינת־הצדק התיצבו לשירותה בהתלהבות. העיר נענתה תמיד בחמימות לכל פעולה לטובתה. המלה „לינה" כבר מעידה על החשיבות לארגן אנשים שיסכימו אחר יום עבודה קשה ללכת ללון או יותר נכון לשמור אצל חולים ולהחליף את בני המשפחה היגעים שאינם יכולים כבר לטפל בחולה. היה ברור שעבודה ענפה כזו דרשה הרבה עוזרים ועובדים, וכאלה נמצאו תמיד. הם התגייסו בעיקר מקרב „עמך". ובאמת לא פעם מתמלאים התפעלות והערצה ליהודי דורינו הקודמים ולכוח המצאתם לחפש מצוות ומעשים טובים כאלה שנתחבבו על הצבור.

שתי תקופות היו ללינת־הצדק בוולברום. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשעמד בראשה יחיאל מרדכי ריכט, יו"ר ועדת הבקורת של הספריה „קולטורה" העירונית, שהיה בנו של זונדל החרשתן לעורות. בועד של לינת־הצדק נמנו: מאיר קיבקוביץ. סגן היו"ר היה וולף איסר שמואלי (סארנה) היושב עכשיו בחדרה ומשמש סוכן לשמני חברת „יצהר", שאצלו היתה לינה ל„כל דכפין", וכן היו בועד מרדכי נונברג בן משה סוחר־דגים, מרדכי גבאי מ„תפארת בחורים" שבבית הרבי ר׳ יוסף־נתן רוטנברג.

צורה שניה של לינת־הצדק הוקמה מטעם בחורי בית־המדרש בשנת 1910 מטעם בחורי בית־המדרש שנתחשק להם לעסוק מלבד בלימוד תורה גם במעשה טוב ומועיל. בחורים אלה ידעו רק שעליהם לעסוק בלמוד התורה בלי שהיה להם עול פרנסה. הם הושפעו ממצב העוני וממעמד הסובלים ממנו והם יסדו את לינת־הצדק שלא לשמה בבית־המדרש. המוסד נמצא מקודם בביתה של פרידל יידל׳ס זילברברג (מעלער). טפלו בזה שני בחורים, והם: מרדכי מנדל הוכרמן ויהושע לובלינג, הם שהיו המייסדים והדואגים למפעל, הכניסו שש מטות ומזרונים וכו׳, וכיסו את התקציב. אחר כך עבר המוסד לבית יענקל דפנר שברחוב אלגוטה כשנתיים אחר זה. שם כבר היו להם שני חדרים שהפכום לחדר גדול ומרווח אחד, ובו כעשרים מטות, וכשחלה מי שהוא מהם טיפלו בו הבחורים לפי התורנות. ללינת־הצדק יצא שם טוב בכל הסביבה. מר עובדיה גוטליב היה גבאי המוסד.

קופות גמילות־חסדים.

מצות גמילות־חסדים תובעת מכל אדם לעשות טוב וחסד לחברו בממונו ובגופו. לפי המשנה היא אחד מחמשה דברים שאין להם שיעור, אחד מעשרת הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה וקרן־קימת לו לעולם הבא, אחד משלשת הדברים שהעולם עומד עליהם ואחד משלשת הסימנים שישראל ניכר בהם. פרטיה הראשיים: הלבשת ערומים, הלואת כסף והשאלת כלים, בקור

חולים, ניחום אבלים וקבורת מתים. בדורות האחרונים קבל מונח זה צורה של הלוואות ללא רבית בתשלומים נוחים, ובצורה זו התפתח המוסד מאד בכל התפוצות, ועד היום הוא עושה גדולות.

בוולברום התקיימה קופת גמילות־חסדים משנת 1928 שעזרה להרבה משפחות להחזיק מעמד ולהמשיך את קיומן העלוב בתנאים הנוראים ששררו בפולין האנטישמית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, וביחוד בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה. מצבן הכלכלי של משפחות רבות בעיר הלך והתמוטט מחמת האוירה האנטישמית והפעולות האנטישמיות מצד האוכלוסיה הפולנית ומחמת ההגבלות החוקיות השונות והמסים הכבדים מצד הממשלה הפולנית שאחת היתה כוונתה — להרוס את מעמדה הכלכלי של יהודי פולין.

כמה דרכים היו לעזרת הקופה הזו: תמיכה בסכומים קטנים למשפחות שירדו עד כדי רעב ממש, ותמיכה בסכומים גדולים יותר (שאף הם היו קטנים) למשפחות שהיתה עוד תקוה להעלותן משפל מצבן, ולימים נתוספה דרך שלישית לתמיכה בדרך קונסטרוקטיבית, תמיכה על־ידי הלואה. ההלואות ניתנו בלי רבית ובתנאי תשלום נוחים לסוחר הזעיר ולאומן הקטן. את דרך היסוד וההתפתחות של „קופות גמילות חסדים" בוולברום אפשר לראות מתוך כמה ידיעות בעתונות:

ידיעה א: זה זמן רב ששאלת יסוד קופת גמילות־חסדים נעשתה אקטואלית בוולברום. סוף־סוף נערכה אספה אצל הרב שליט"א בהשתתפות נכבדי העיר, ובה דברו על מצוקת האוכלוסיה היהודית בעקב גורמים שונים, פוליטיים וכלכליים. כתוצאה מזה הכריזו על יסוד הקופה ונבחרה הנהלה זמנית עם רב העיר בראשה שנגשו מיד לפעולה. השבוע הלכו חברי ההנהלה לאסוף כספים בהשתתפותו האישית של הרב. להנהלת הקופה נבחרו: אלימלך פצנובסקי, משה פייבל בלא־קובסקי, יקותיאל פוטאש, גרשון פריזר, הנדל ארליך, שמואל סארנה ואחרים. יש לקוות שהאוכלוסיה המקומית תתיחס בחמימות למוסד שהיה צריך כבר להתקיים מזמן ותעזור להקל על הסבל של האוכלוסיה היהודית. (2.11.28).

ידיעה ב: אספה כללית של קופת גמילות־חסדים בוולברום; במוצאי־שבת פ' תולדות התקיימה באולם הקהילה היהודית האספה הראשונה של קופת גמילות־חסדים בוולברום, ונוכחו בה למעלה מחמשים חברים. את האספה פתח אלימלך פצנובסקי שמסר רשות הדבור למסירת דו"ח ליקותיאל פוטאש. לפי הדו"ח שהלה מסר יש לראות שכבר נרשמו כשמונים חבר, שמהם נאספו כ־3000 זהובים, ומזה במזומנים 1600 זהובים. אחר כך נגשו לבחור בהנהלה מתמדת, והתוצאות היו כדלהלן: יקותיאל פוטאש — יו"ר; הנדל ארליך — סגן; אלתר פצנובסקי — מזכיר; אלימלך פצנובסקי — גזבר, ברוך הקמן — גזבר הכספים, י. י. מייטליס, א. פלדברג, א. ציגלר וש סארנה — חברים. בועדת הבקורת: איסר זלצמן, מ. פ. בלאקובסקי, נ. ציגלר, כמו כן קבלה ההנהלה החלטה לפתוח מיד את קופת הגמ"ח. וכן הוחלט לארגן במשך השבוע פעולת רכישת חברים נוספים. (23.11.1928).

ידיעה ג: פעולה מוצלחת של קופת גמ"ח בוולברום. רק כמה שבועות עברו מאז יסוד קופת גמ"ח, וכבר אפשר לציין הצלחה רבה. עד כה חולקו כבר למעלה

משיים הלוואות על סך 6000 זהובים. יש לקוות שהאוכלוסיה היהודית תיענה לכל פעולה שתסודר לביצור הקופה.

קופת הגמ״ח הצעירה איבדה אחד ממיסדיה בפטירת הגביר החסיד והנדבן ר׳ הנדל ארליך ז״ל. הנפטר הצטיין במעשיו הטובים לטובת האוכלוסיה היהודית בעיר, היה מהמיסדים הראשונים וסגן מנהל קופת הגמ״ח. בעת מפעל איסוף ספרים האחרונה לטובת „ישיבת חכמי לובלין״ שהוקמה בידי הרב מאיר שפירא הוא נדב מספר ספרים בעלי ערך רב. ובכלל הוא עשה הרבה טוב וחסד. (18.1.29). הידיעות הללו פורסמו בעתון החרדי „דאָס יודישע וואָכנבלאט״ שהופיע בסוסנוביץ בעריכת ר׳ ליפמן ברקוביץ במשך שנים, ולעורך היתה זיקה מיוחדת לוולברום היהודית.

במשך הזמן הקופה גדלה ונתוספו לה הרבה חברים. יוזמי החברה אספו סכום מכובד וגבו תשלומים שנתיים וחדשיים קבועים מבעלי־הבתים ואנשי המע־מד־הבינוני לטובת הקופה, והרב היה מסור מאד לפיתוח הקופה, הגם שהיה מסור מאד ללימוד התורה והישיבה שניהל. כן היו מנדבים בשבתות מיוחדות לטובת הקופה בעלותם לתורה. הקופה נענתה בהלוואות לכל דורש במדת יכלתה ונעשתה מוסד־עזרה חשוב בעיר. במשך הזמן נענתה גם הנהלת הג׳וינט האמריקאי לבקשת הנהלת הקופה והקציבה סכום מסוים כהשתתפות בפעולתה, וכן הקציב ה„סיימיק״ 250 זהובים לשנה. במשך הזמן התמסר לעניני הקופה גם נפתלי טארלו, שהיה סוחר עורות.

הקופה שהתנהלה מקודם בידי מר יקותיאל פוטאש עמדה בפני דאגה רצינית עם עלותו שוב לישראל אחרי שחיסל את עסקיו בעיר ויושב בירושלים עם בתו ובנו (בנו מרדכי נרקיס מנהל בית־הנכות „בצלאל״ מת במבחר שנותיו בירושלים). הוא אמנם הודיע מיד עם הבחרו כמנהל הקופה וכפרנס הקהילה שהוא נשאר רק זמנית. במקומו נתמנה לגזבר אלימלך פצנובסקי. שניהם היו במשך שנים העסקנים הדגולים ביותר בקופה. הם השקיעו בה מאונם ומרצם והקלו על קשייה הכספיים והמינהלתיים. הקופה הביאה תועלת רבה לישוב היהודי בעיר ועזרה לו לעבור את הזמן הקשה. היא נשאה כל הזמן אופי בלתי־מפלגתי ונחשבה למוסד עממי־צבורי, ובתור כזה עמד על הגובה הדרוש.

בקור־חולים.

בקשר עם „לינת הצדק״ שנוסדה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה על ידי בחורי בית־המדרש נתעורר הרעיון והצורך במוסד „ביקור־חולים״ במטרה לעזור לחולים עניים ולסעדם בכל הדרוש: רופא, תרופות, מכשירי רפואה, ולפעמים גם מזומנים ואמצעי־מזון שונים. תשומת־לב מיוחדת הוקדשה ליולדת העניה. תפקיד חברה זו היה קשה יותר מפאת העדר בית־חולים בעיר. וכאן עזרו נשים צעירות בהקדישן עתותיהן לגבות בסירוגין את הנדבות לביקור־הולים תוך עיסוק בצרכי החולה, להביא את הרופא, לתת לו סמי מרפא, בשר ויין, להבריאו ולהחזירו לאיתנו. האמצעים להחזקת „ביקור חולים״ באו מתרומות שונות, מתשלומים חדשיים של נדבנים, מאיסופים שונים במסיבות חתונות, בר־מצוות וכדומה. והיו

בתי מסחר בעיר שהיו שולחים את הדרוש ללא תמורה. בראש ביקור־חולים עמד ר׳ יודל פרומר שנקרא בפי כל בשם „בעל התהלים״ והוא גם היה גבאי בחברה־קדישא.

ועד ת־עזרה.

עם נסיגת הרוסים מוולברום וכיבושה בידי האוסטרים עלו על הפרק בעיות ותפקידים שונים שתבעו הקמת מוסדות וחברות סוציאליים. האוכלוסיה היהודית היתה מחולקת לשלשה סוגים כלכליים: א) שליש שמוכן היה לעזור בכסף לאחרים ואף הגיש עזרתו, ב) שליש שלא יכול היה לתת ואף לא היה זקוק לעזרה, ג) שליש שהיה זקוק ממש ללחם. מלבד זה הגיעו גם פליטים רבים מנפות הספר שהפרוטה אזלה מכיסם ומצבם היה קשה והיה צורך למצוא להם קורת גג. וזאת לדעת: בימים ההם לא היתה אספקה סדירה של מזונות לעיר והמחסור בצרכי־אוכל הלך ורע מיום ליום, ומה שניתן לקנות עלה ביוקר רב. ראו יהודי וולברום בעוני אחיהם והתעוררו לעזרה, קראו לאספה את עסקני העיר והקימו ועד שהוטל עליו לגשת מיד לפעולת־עזרה לנזקקים. הועד היה בן 14 חברים עם הרב זיל־ברברג כיושב־ראש. בועד היו אלימלך פצנובסקי, משה הירש הוכרמן, גולדמן. הפעילים בועד היו יחיאל מאיר אנגלשטין, חיים יצחק צווייגנבוים והצעירים. מהאחרונים הוקם מנגנון של מתנדבים שקיבלו על עצמם לספק מצרכים שונים. הועד עזר למכור לחם בזול.

עזרה הדדית.

אחר זה נוסד המוסד בשם „עזרה הדדית״. אחד הפעילים ביותר במוסד זה היה יואל גולדמן שהגיש עזרה רבה בעזרה רפואית. אף מבין הפליטים נמצאו כאלה שבאו לעזרת העסקנים בחלוקת העזרה לנצרכים, ופעולות הועד הורחבו, משעלה בידו לקבל סכומי־כסף מועד־עזרה לנפגעי המלחמה.

חברת „אחיעזר״.

בחורי בית־המדרש יסדו להם את חברת „אחיעזר״ לשם החשת עזרה, ומיסדיה אספו כספים ועזרו לנצרכים. חברה זו נוסדה במטרות פילנטרופיות ומגמתה היתה לעזור לנזקקים. אין לדעת אם המיסדים חשבו לכתחילה רק על נושא פילנטרופי, כי אחרי שהחלה מלחמת „אבות ובנים״ בבית־המדרש ובעיר הפכו הבחורים את החברה לאגודה ציונית. וכן אין לדעת מה קדם למה: הציונות או העזרה לנזקקים. ומכיון שגם כיום קשה לענות על שאלה זו נשאירה בסימן „תיקו״.

כאן מנינו רק את מוסדות צדקה וחסד של הדור האחרון או שני דורות שערכם ותועלתם היו לברכה לנצרכים בצורות שונות, בלי לפרט כאן מימים יותר רחוקים את המוסדות השונים. למוסדות הללו נמצאו תמיד אנשים נדיבים שהקדישו להם מזמנם וכוחם ושמם נקשר בהם קשר בל ינתק. לשבחם של בני וולברום יצוין, שבכלל נענו בכל עת לעבודת הצדקה בעירם ותמכו בכל דורש ביד נדיבה ובנפש חפצה. וכן לא מנינו כאן את ארגוני הנשים שאף הן היו למועיל במעשה החסד.

והיו גם אנשים בודדים שבעצמם טפלו באיסוף כספים ובחלוקתם לנצרכים. הנה מזכירים לשבח במיוחד אשה אחת מנשות העיר בשם „צוקרניצה" שהיתה הולכת לאסוף כספים בלי לספר בשביל מי והיתה מחלקת בעצמה. וכן היה יהודי אחד שהיה הולך בכל ערב שבת מבית לבית לאסוף נדבות בלי לספר בשביל מי ובלי למסור דו"ח. היה זה הזקן מיכאל מעלער (לובלינג). מעות חיטין נתחלקו ע"י הרב ושני בעלי־בתים בלי למסור בפומבי את שמות הזקוקים לכך.

ש ברקאי

מפעלי תורה ותרבות

החסידות כבשה לה עמדה בצורה בוולברום. ודאי שבתוכה נמצאו גם מתנגדים. אך על מריבות בין הצדדים לא ידוע. ולדעת זקני הדור שלטה החסידות בעיר שלטון מלא. המוני היהודים בעיר היו מאמינים בני מאמינים. וכל חיפוש דרכים במחשבה הישראלית ובדרך התחיה נראה כפגיעה בציפור נפשם, בקדוש להם ביותר, ככפירה באלוקי ישראל והתרחקות מדת ישראל וקדושיו. החסידות והקנאות יחד משלו אז בקרב יהודי העיר, וטבעי שהשמועות על ההשכלה בת־השמים הפחידה אותה. כל עולמם של הדורות ההם היתה שמירת דיני ישראל, קיום המצוות, תפילות והמשכת מסורת־אבות. כל תפיסה אחרת לא רק שהיתה זרה להם, אלא נראתה פסולה, שקוצה ומאוסה. הנוער היה לומד ב„חדרים" ובבית המדרש תורה שבכתב ושבעל־פה, בלי לחשוב על השתלמות במדעים בבתי־ספר של השכלה ומדע. אמנם בשנת 1905 ניסו כמה פועלים יהודים לארגן הפגנה של אהדה ל„מהפכה", ובאמצע השוק הופיעו כמה עשרות אנשים עם דגל אדום בראשם ואחד מהם עמד על מרכבת מכבי־האש ונשא נאום. בין המתקהלים נמצאו גם כמה עובדי־הנעלה מחוץ לוולברום שעבדו בשביל בעלי־בתים יהודים. וולברום עצמה היתה מיוצגת בהפגנה זו במספר לא רב של יהודים ופולנים. כידוע הוכרעה „מהפכה" זו בידי השלטון הרוסי בדם ואש. ומאז שוב חזרו החיים היהודיים למסלולם, ואין פרץ ואין צווחה ברחוב היהודי. אכן תנועת חיבת־ציון נתגלתה בעיר אצל ר' יהושע־מנדל פרנקל שהיה מחותמי העתון העברי „הצפירה" שאז (בתקופת השלטון הרוסי) נחשב דבר זה כדבר יוצא מהכלל הרגיל, ובכל זאת לא נחשב לפורץ־גדר, וחסידי גור ראו בעלית בנו נתן (חפשי) לישראל בעליה השניה כעין עונש מן השמים על השינוי שנקט באהבת ציון וירושלים... פרט למאורע זה שהשאיר רושם חזק בעיר נשאר הכל כדאשתקד, והלך־הרוחות הכללי נשאר ללא שינוי. וכה עברו השנים עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה.

עם נסיגת הרוסים מהעיר וכיבושה בידי האוסטרים החלו לנשוב בעיר רוחות הזמן החדש, ולאט לאט צצו בוולברום דעות מתקדמות לחידוש המחשבה הישראלית, להבנת תרבות העם וקניניו, לביעור הבערות והקנאה הדתית והכנסת

אור בחיי היהודים במשכנותיהם ובחיי הצבור. ובזה וולברום לא היתה היחידה בין העיירות הרבות שבפלכי קילצה. הנוער החל לקרוא בסתר עתונים ולהתחנך על הספרים שהופיעו באותו זמן בעברית, וגם באידית. אך נראו ניצני הרעיונות החדשים בוולברום והורגש הדבר בקהל, קמה בהלה בין האדוקים: „האומנם גם אלינו הגיעה הרעה?" מאידך נמצאו יהודים אדישים שהתיחסו בביטול לדברים: „ישחקו להם איפוא הנערים"... עד כה ועד כה עשה הזמן את שלו. מספר המתעוררים גדל בהשפעת חוץ והגיע למאות, שהלכו והתקרבו לתנועת התחיה. הם קראו את ספרי הזמן, נפגשו וקראו בהם בצוותא, ולבסוף הגיעו לידי החלטה ללמוד עברית ולהפיצה בקרב הנוער והעם, ולייסד ספריה בעיר. מחדר הספריה שאבו רבים את תורת הלאומיות והציונות, ומשם פרצו המחשבות חוצה וכבשו את המוחות והלבבות של הנוער. בני חסידים עם מחפשי דרך נהרו יחד אחרי הציונות והספרות — והותרה הרצועה. נעשה ברור, שאם וולברום קפאה על שמריה במשך דורות, הרי רעיון ההתחדשות הלאומית הוציאה אותה ממסגרתה הישנה, להחיותה ולהעלותה. וכך נכבשה העיר לרוחות הזמן. המטיפים לציון ולישוב ארץ־ישראל העמיקו להחדיר את רעיון התחיה בלבות הנוער, ודבריהם נפלו על קרקע פורה. הרוח העברית חגגה את נצחונה. אמנם קרן החסידות לא ירדה ואיש לא התנקש בה. אך שוב לא שימשה גורם מפריע בדרך ההתפתחות הכללית. ביחוד הטביעה את רישומה על החיים היהודיים בתקופת התנועות הפוליטיות, שנות המלחמה העולמית והמהפכה הרוסית, שהבשילה את הכרתם הלאומית של בני הנוער, כבשאר הערים והעיירות. בתנאים ההדשים צמחה חויה יהודית חדשה. הנוער, שהתבגר בשנות המלחמה וחושל בתקופת מעברי השלטונות מרוסיה לאוסטריה ומידיהם לפולין העצמאית — עולמו נעשה צר לו והוא התפרץ למרחב במלוא הכרתו הלאומית. החלום לעלות לארץ־ישראל לבש אצלו צורה ממשית, הרעיון הציוני הפך משאת־נפש, והעירנות הציונית בוולברום ובשאר הישובים הקרובים והרחוקים היתה לתוכן היחיד והרבים. בד בבד עם זה התפתחה גם תנועה עברית ונוסדו שיעורים ללמוד העברית בעיר, שהכניסו קרן־אור לכל בית מישראל. צלילי הדבור העברי נשמעו לא רק במקום השיעורים, כי אם גם ברחובות, ורבו הדופקים על דלתות השיעורים לעברית. רעיון הלאום והציונות הפך לעובדה חיה בקרב יהודי וולברום.

הנוער היהודי בוולברום היה חי חיי תרבות ערים וחיים צבוריים מפותחים. מקודם היתה קיימת ספריה אחת בעיר. ועדת־תרבות היתה מארגנת מלבד שיעורי־ערב לשפות וללימודים שונים, גם הרצאות, הקראות, משפטים צבוריים, ערבי־ויכוחים או ערבי שאלות־ותשובות. המרצים היו ברובם מקומיים. אולם מפעם לפעם היו מזמינים מהמרכז בוורשה מרצים טובים להרצאה אחת או שתים כדי לרענן את הרעיון ולחזק את הרוח בין החברים והאוהדים. מרצה מחוץ לעיר שבא לבקר לשם הרצאה היה מכניס חיים חדשים לעיר; היה מוציא את הנוער מחיי השיגרה והיה מעורר את העסקנים לפעולה. להרצאה של מרצה מוורשה, אפילו להרצאה פוליטית־מפלגתית, התכוננו ובאו לא רק חברי המפלגה המזמינה, כי אם גם רבים מחברי מפלגות אחרות. ההקשבה היתה ערה, וכן גם ההגבה, אם בצורת קריאות־בינים ואם בצורת ויכוחים שאחרי ההרצאה. הויכוחים הגיעו לפעמים

לידי מתח וסולם הקולות עלה מעלה. אולם הדברים התבהרו והתבררו ונתנו לנוער — לאלה שאזנם ולבם היו פתוחים לרעיונות שבא מצדדים שונים— אפשרות של מחשבה עצמית ועצמאית, שעוררה המשך של ויכוחים והרצאות וחילופי דעות של בעלי־משקל.

אחרת היתה האוירה כשהגיע העירה מרצה לספרות. גם השמועה על בקור כזה עוררה התעוררות. אבל היתה זו התעוררות שקטה, נעימה וחגיגית. להרצאה על נושא ספרותי בא הנוער במצב רוח מרומם. בשקט ובעירנות הקשיב לכל מלה ולכל משפט היוצאים מפי המרצה, ובצמא שתה את דבריו. שבועות וחדשים אחרי ההרצאה הספרותית הטובה זכר הנוער את המרצה ואת דבריו וחזר על ה„פנינים״ שבהרצאתו. במשך שנים ביקרו בוולברום מנהיגי הציונות בפולין. פעמיים ביקר בעיר המנהיג הציוני הנודע יצחק גרינבוים מוורשה. כמו כן באו לבקר בוולברום הד״ר יצחק שיפר הי״ד והד״ר טארלו. האחים אברהם ויעקב ביאלופולסקי, איזיק רמבה (כיום עורך „חרות״ בתל־אביב), הד״ר שמשון יוניצ׳מן (חבר הכנסת שנפטר לפני שנה), ומהסופרים והשחקנים היהודים באו לבקר הלל צייטלין הי״ד ובנו אהרן המשורר (כעת בניו יורק), י. מ. ניימן, אידה קאמינסקה (נשארה בוורשה), זיגמונט טורקוב (כעת בישראל), יעקב וייסליץ (כיום באוסטריה), י. מ. ניימן, ז. סגלוביץ, קלרה סגלוביץ, י. מ. ויסנברג, אברהם וולפשטאט, אברהם מורבסקי, שושנה כהן, יונס טורקוב, מוריס למפה ודיאנה בלומנפלד. לא עבר שבוע שלא ביקר בעיר מרצה חשוב, אם לא מטעם ההסתדרות הציונית — מצד המפלגות היהודיות ומוסדות תרבות. מלבד זה קבלו סיפוק תרבותי ממוסדות וממפעלי תרבות שנוסדו בעיר.

ספריות

עוד לפני שידעו בוולברום את פירושו של המונח „ספריה״ היו קיימות בעיר ספריות בלתי רשמיות, פרטיות וציבוריות, של ספרי־דת מסוגים שונים למאות ואולי לאלפים המלאים מזן אל זן. צבוריות — בבתי המדרשים ושטיבלך, בבתי הרבנים והמו״צים, פרטים — מאותו הסוג בבתי חסידים ואברכים אמידים ולמדנים. הספרות הרבנית והדתית היתה עשירה מאד באלפי ספרים לפי המדורות הראשיים: דרוש, חסידות, הפילה, קבלה, מחשבה, ראשונים ואחרונים, גאונים, חידושים לש״ס, טורי ש״ע, רמב״ם, חידושים לרמב״ם, תלמוד, תנאים, מדרשים, תנ״ך ופירושיו, ספרי שימוש ועוד. עצם מציאות הספרים בארונות גדולים וגבוהים משך את עין הקורא, ורבוי ספרים על נושאים שונים היה מרהיב את המחשבה ואת ההוגים בהם.

והיו בהם ספרים שעוררו את המחשבה וההגיון כמו מורה־נבוכים, ספר הכוזרי, ספרי העיון לרבני הספרדים שמותר היה להכניס לספריות הדתיות, וכן ספורים ומעשיות ואגדות. הספרים האלה לא באו לשם השאלה אלא ללמוד לכל דכפין. היו אמנם בעיר כמה ספריות שנחשבו מעין „יוצא דופן״ לגבי הספריות העשירות שבבתי־המדרש, כמו של ר׳ יהושע־מנדל פרנקל ושל הרשל בידלובסקי

שעוררו חשד מצד החסידים לבעליהם, אך הם היו זהירים שלא להרגיזם יותר מהמדה. מהספריות הפרטיות הללו החלו להתגלגל „ספרי מינות" לידי יחידי סגולה שעוררו תשומת לב. ונוסף לזה העתונים העברים מעין „הצפירה" שפתחו אשנב להצצה ל„עלמא הדין". ויש לציין שעד מלחמת העולם הראשונה לא ידעו בוולברום טיבה של „ספריה להשאלה". ורק עם התעוררות הציונות בקרב הנוער בעיר, כשרק הורגשה אוירת החופש, קמו אחדים מהנוער ויסדו ספריה. היה זה בשנת תרע"ו. אך הספריה לא זכתה מהר לאישורה הרשמי.

הספריה נוסדה על יסוד של חוברות וקונטרסים שהביאו המיסדים והאוהדים מבתיהם. זה היה הרכוש הראשון של הספריה. אך היא גדלה חיש והתפתחה עד שבמשך זמן קצר הגיעה לאלף וחמש מאות ספרים בעברית ויידית ולחמש מאות בפולנית. הקוראים מילאו ערב ערב את מועדון „אגודת הציונים" עד שמצאו לנכון לסדר את הספריה כדבר מיוחד לכשלעצמו. הספריה אושרה בשם „קולטור־געזעלשאפט". במשך זמן מסוים היתה הספריה הזאת היחידה בעיר והיתה משותפת לכל הנוער בלי הבדל מפלגה והשקפה. גם כל הפעולות התרבו־תיות, כגון: הקראות בשבתות, נשפים ביומי דפגרא, הצגות תיאטרון, הבאת מרצים מוורשה וכיוצא בזה התרכזו סביב הספריה היחידה הזאת. עם פיצול התנועה הציונית למפלגות חל פילוג גם בשדה יסוד ספריות, וליד „פועלי־ציון" נוסדה ברחוב שווינסקה ספריה קטנה, ובה ספרים בשפות עברית, יידית, פולנית וגרמנית. יו"ר הספריה היה נפתלי טארלו, וסגנו מ. פרנקל. אחרי שהתקיימו ספריות אחדות בעיר הוחלט לייסד ספריה מרכזית אחת בעיר מכל המפלגות ולאסוף ולרכז בה את הספרים מיתר הספריות. הספריה המרכזית החדשה קבלה את השם "קולטורה". לא קלה היתה הוצאת הספרים מהספריות האחרות. אך לבסוף נסתיימה הפעולה בכי־טוב. ליו"ר הספריה המרכזית והבלתי־מפלגתית נבחר הד"ר שמואל באבד, ולמזכיר — משה בידלובסקי.

ספרית „קולטורה" הכילה כ־2500 ספרים, רובם ביידית, חלק מסוים בפולנית, חלק קטן בעברית ובשפות אחרות. עסקניה עמלו וחיפשו דרכים כיצד להגדיל מפעם לפעם את מספר הספרים. היו מסדרים מסיבות ונשפים לטובת הספריה: בקיץ — בגן העירוני של מיראנוביץ, ובחורף — באולם מכבי־אש. תוך ויכוח על הדרכים לקנית ספרים נשמעו הצעות שונות. ואכן תוך מסירות הדואגים לדבר התרבו ההכנסות. בויכוח נתעוררה השאלה: איזה ספרים לקנות. הרוב היה בעד ספרים ביידית, והציונים דרשו לקנות ספרים בעברית. הויכוח היה סוער וממושך. לבסוף הגיעו לידי הסכם: ספרי יידית לקנות 70%, פולנית — 15%, עברית — 10%, והשאר בשפות אחרות.

הספריה היתה פתוחה בכל יום. בלילות היתה פתוחה בשעות 6—9, ובהן היו מחליפים ספרים. הספרן היה שלמה מנטליק, ועל ידו בחורות עוזרות: שרה הוכרמן, שרה גוטליב, שרה אורבך, רוזה בוריצקה, מרים צויגנבוים, אסתר זלצמן, מניה זלצמן, ריקודה פוטאש, תהילה בידלובסקה, מנדל זונאבנד, ישראל זונאבנד ומאיר מורמן.

בית ספר ממלכתי רוסי.

מול הבנין הגדול של הכנסיה הקתולית אשר בפינת השוק עמד בנין קומותים של בית הספר הממשלתי. בשעות בית־הספר הרגילות היו לומדים בבי״ס זה רק ילדים פולניים ורוסיים. לפי גזירת המלכות היו גם ילדי היהודים מחוייבים לבקר בו כשעתיים ביום, והחוק הרוסי הטיל חובה על המלמדים לשלוח את תלמידיהם לביה״ס הנ״ל למשך שעתיים — משעה 4 עד 6 אחרי הצהרים — ללימוד השפה הממלכתית. המלמדים וגם ההורים ראו בחוק הזה גזירה רעה הגורמת לביטול תורה. מעטים מאד למדו שם משהו ממשי. מאידך השתדלו ההורים היהודים מצד אחד והמורה הפולני שונא הרוסים מצד שני ככל האפשר להתחמק מחובת־לימוד זו. ורק במקרים בודדים, כשהיה חשש לבקורת משלטון הפלך שלחו המלמדים את תלמידיהם לבית־הספר במשך כמה ימים עד שעברה סכנת הבקורת. בית־ספר זה היה ממשלתי יחידי בעיר, ואפילו לא בית־ספר עממי. בשנת 1912 ננעל בית־ספר זה. אחר זה התקיים בית־הספר הזה בהנהלת מורה יהודי. אצלו

קבוצת תלמידות עם המורות שרה ורבקה קיבקוביץ
א שילער־גרופע מיט די לערערינס שרה און רבקה קיווקאָוויץ

קבוצת תלמידים עם המורה זלדה פיש (לובלינג)
א שילער־גרופע מיט די לערערין זעלדע פיש (לובלינג)

לא התקיים לימוד־חובה. אבל נמצאו כמה משפחות ששלחו את ילדיהם ללמוד כמה דברים שלא למדו בחדר, כמו חשבון, שפות וכיוצא בזה.

בתקופת הכיבוש האוסטרי לא עשו השלטונות מאומה להקמת בתי־ספר בעיר, והיהודים המשיכו לשלוח את ילדיהם ל„חדרים", בלי להרגיש צורך בבית־ספר ממלכתי. בתקופת הרוסים ישבה בעיר גם מורה פולנית פרטית שעסקה במתן שיעורים לילדים יותר עשירים. ללמודיה היה אופי של חינוך אלמנטרי פולני.

ספרית צא"י.

בראשית צמיחת הציונות, כשכל חובבי־ציון היו מאוחדים בשאיפה אחת של הציונות, לא ידעו בוולברום כל התבדלות של זרמים. עם הדיפרנציאציה ביהדות וולברום והקמת תנועות שונות בעיר קמה גם תנועת אגודת־ישראל וצעיריה, והם פיתחו חיי תרבות משלהם, ובהם גם יסוד ספריה משלהם. בסוף שנת 1928 נערכה באחת השבתות פתיחת הספריה של צעירי אגודת־ישראל. וכן נוצרה ועדה מיוחדת ליד הספריה שהחלה במרץ באיסוף ספרים. הספריה היתה למוסד קיים בעיר ושימשה מועדון תרבותי לחבריה.

בית־ספר עממי עירוני.

בסוף שנת 1930 הוחל בבנין בית מיוחד בשביל בית־ספר עממי שוולברום הרגישה בו צורך, אחרי שלא נמצאה דירה מתאימה לבית־הספר והכיתות היו מפוזרות בכמה מקומות. העבודה התקדמה במהירות, ולבסוף נפתח בו בית־ספר.

בית־הספר העממי העירוני בוולברום התנהל בידי אשת הרופא „פאני מריה", רווקה זקנה עם ראש מכוסה שערות לבנות. בימי קיץ וחורף נשאה שמלה שחורה ארוכה עד לברכים. יהודי העיר סבלו זמן רב מבעית בית־הספר לילדיהם. לא היו רגילים ללימוד משותף של ילדים וילדות ביחד. הלימודים לא היו לפי רוחם, והיה קיים מעין „חרם" חשאי על בית־הספר הממשלתי. כתוצאה מזה קמו בתי־ספר פרטיים עם מנהלים יהודיים, וחובת הלימוד לא חלה על יהודי העיר. עם יסוד בית־הספר לחרדים „בית יעקב" השתדלו החרדים להעביר לבי"ס זה את הילדות היהודיות, ואחרי מאמצים רבים נשאה עבודתם פרי, ובית־הספר „בית יעקב" ריכז בו הרבה בנות.

בוולברום לא היה כל בית־ספר תיכוני, והנזקקים לכך שלחו את ילדיהם ללמוד אצל מורים פרטיים או בבתי־ספר התיכונים אשר במיכוב או באולקוש. עסקני החינוך טיפלו הרבה בבעית הקמת בית־ספר תיכוני בעיר, כי רבו הדורשים, אך חוסר אמצעים עיכב, מה שגרם סבל רב לנוער ששאף להשתלמות.

בית ספר עממי
פאָלקס־שול

בית ספר עממי
פאָלקס־שול

בית ספר עממי
פאָלקס־שול

בית ספר עממי
פאָלקס־שול

מפעלי הישיבות בעיר.

מוסד חינוכי גבוה יותר מה„חדר" היתה ה„ישיבה". ברוב הערים לא היתה קיימת ישיבה. בערים שגם הם וגם הוריהם רצו שהם ימשיכו בלימוד תורה אחרי ה„חדר" היו גולים למקום תורה, לעיר שבה היתה קיימת ישיבה ושם היו ממשיכים בלמוד תורה — גמרא, תוספות, מהרש"א, מהרש"ל, מהר"י, פני־יהושע ושאר מפרשים, בקיימם עפי"ר את המשנה: „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל" (אבות ו, ד).

בוולברום לא היתה מקודם ישיבה. במקום זה נחשב הלמוד בבית־המדרש הגדול בראשות המלמד מרדכי וולף כלימוד בישיבה. בגלל הקושי הרב וההוצאה המרובה שהיו כרוכים בשליחת בן ל„ישיבה" בעיר רחוקה — הרשו לעצמם דבר כזה הורים מעטים בלבד. יתכן שהיו נסיונות לייסד ישיבות גם בוולברום בידי הרבנים הראשונים והעלו חרס בידם. ברם מה שלא הצליחו הרבנים וגדולי התורה בוולברום הצליח האדמו"ר מרדומסק רבי שלמה חנוך רבינוביץ הי"ד שישב בסוסנוביץ, אחרי מלחמת העולם הראשונה.

עם ראשית מלחמת העולם הראשונה הוזמן רבי מרדכי וולף לעמוד בראש ישיבה של חסידי גור בוורשה, והוא נענה להזמנה ועזב את וולברום. בחורי בית־המדרש הגדול נשארו בלי רועה רוחני ותלמידי־החכמים של העיר התלבטו אז הרבה בשאלה: מי יבוא במקומו של רבי מרדכי וולף?

הפתרון לא איחר לבוא. עוד בסוף שנת 1914, כשמלחמת העולם הראשונה כבר היתה בעצם עוזה, נתעוררו למדני וולברום וייסדו ישיבה, בראשות רבי יהושע, חתנו של ר׳ יצחק קורנבראיט, שהיה יליד זבירצה ונשא אשה מוולברום ונשאר בעיר. הוא קבל עליו להמשיך בלמוד התורה וקבל תחת רשותו כראש־הישיבה כ־30—40 בחורים. הוא קיים שיחות עם הבחורים על נושאים שונים וערך אתם טיולים אל מחוץ לעיר וליער, והתלמידים הוקירוהו. אצלו ישבו התלמידים בשורה לפי גודל ידיעתם בתורה.

רק אחרי שנה־שנתיים נאות רב העיר הרש״א זילברברג הי״ד להיות היושב־ראש של הישיבה, ונתוספו עוד כתות חדשות רבות.

ביזמת כמה מחשובי החסידים עם רבי אברהם־ישכר גוטליב בראשם נפתחה בוולברום אחרי פסח תרפ״ט (לזמן החדש) ישיבת „כתר תורה״. העבודה התנהלה במרץ, ועוד בחול־המועד הלכו בעיר לאסוף כספים למטרה זו ואספו התחיבות תמידית לטובת הישיבה. הרבי מרדומסק הבטיח לכסות 25% מהתקציב החדשי של הישיבה. וכך נוסד „ועד הישיבה״ שהיה מורכב מכל חוגי החסידים בעיר. ישיבת „כתר תורה״ בוולברום היתה אחת מהרשת המסועפת גדולת מעוף ורבת־ממדים שהקיפה לא פחות מל״ג ישיבות בעיירות שונות שבפולין שבהן למדו למעלה מאלפיים תלמידים. הישיבה בוולברום פעלה כמו בכולן תחת הנהגתו של רבי שלמה־חנוך רבינוביץ מרדומסק ובהנהלתו של חתנו הרב משה דוד הכהן רבינוביץ. בראש הישיבה בוולברום עמד האברך הגאון מגומרי „ישיבת מרדכי וולף״ בבית המדרש הגדול בוולברום רבי אברהם־ישכר גוטליב שעוד בשנות נעוריו נחשב לעילוי, וחידושי תורותיו נדפסו בכתבי־עת תורניים וכן בספר „שבחי כהן״ להרבי מרדומסק שהופיע בידי תלמידיו אחרי המלחמה, ובו הוכתר רא״י גוטליב בתואר „ר״מ בישיבת „כתר תורה״ בוולברום. בישיבה זו למדו כמאה תלמידים.

בישיבה זו, אף שנוסדה בידי אדמו״ר חסידי, לא למדו חסידות, שנשארה מחוץ לתכנית־הלימודים, וכללה רק ש״ס ופוסקים. הלומדים בישיבה לא היו קשורים לחסידות רדומסק, ורובם לא היו חסידי השושלת הזו. הנהלת המוסד הופקדה בידי יליד וולברום הרה״ג א״י גוטליב ששקד על השיעורים בישיבה בהתמדה ובדייקנות. „אהבת התורה לשמה״ היתה הסיסמה שטרח להחדיר ללב תלמידי „כתר תורה״. ראש הישיבה קבל הוראה להשגיח שהתלמידים ירכשו ידיעות רחבות בכל מקצועות הש״ס והפוסקים, בסמכו על הבקיאות כאמצעי מנוסה להתעמקות, לעיון ולהבנה נכונה.

בישיבה זו בוצע בחורף תרל״ב נסיון ל„קיבוץ גבוה״ בהשתתפות נשיא הישיבה חתן האדמו״ר מרדומסק הרב משה דוד רבינוביץ. בנסיון זה השתתפו הרב מטשיבין, נשיא הישיבה וגם בעלי־בתים מהעיר. אחר כך באו גם הרב רבי מוטילה והתלמיד־חכם ר׳ אברהם ריינהולץ מקראקא והתחיל הנסיון. רא״י גוטליב הצליח מאד בתפקידו כר״מ הישיבה והוא נשלח אחר זה לכהן באותו תפקיד כר״מ הישיבה „כתר תורה״ בצ׳נסטחוב.

חברת תהלים.

אחת החברות בעיר היתה „חברת תהלים", ותפקידה היה לא לימוד פרקי תהלים, אלא אמירת תהלים. חברי החברה היו משכימים בכל בוקר לבית־המדרש הגדול בטרם שחר והיו אומרים תהלים בצבור עד שהיה מותר להתחיל בתפילה. כן אמרו תהלים בבית־המדרש הקטן בכל שבת אחרי הצהרים. חשיבותם של אנשי „חברת תהלים" עלתה ביום שני של חג השבועות, הוא יום פטירת נעים זמירות ישראל, דוד המלך ע"ה, מחבר ספר התהלים. ביום זה הרגישו עצמם כמחותנים בחתונה. אחרי סעודת החג הם התכנסו בבית־המדרש הגדול, הדליקו ק"ן נרות כמנין פרקי התהלים, ובחגיגיות מיוחדת אמרו את ספר התהלים מהחל ועד כלה. אחר כך הלכו לבית הגבאי, שתו „לחיים" וקינחו במנת עוגה (לקח). יודל פרומר, שכונה בפי כל בשם „בעל התהלים", היה העומד בראש הפעולה ההיא בבית־המדרש.

מקהלה ליד הספריה העירונית.

בשנת 1931 נוסדה מקהלה ליד הספריה העירונית „קולטורה" בידי משה לובלינג, שהיה גם מנצחה. הוא אסף אליו כעשרים בחורים ובחורות מכל המפלגות שהבחין בהם מוסיקליות מסוימת. המצטיינים בהם היו: ראובן ויסוקי (באס שני), ישראלקה מידלרז (באס), בת המרשליק רוזנצוייג (אלט). המקהלה ביצעה זמרה בארבעה קולות וחבריה שרו מתוי־נגינה. חזרות המקהלה התקיימו יום־יום. המקהלה הופיעה לעתים קרובות בערבים ספרותיים. המקהלה הכתה שרשים בוולברום והצטיינה ברוב הופעותיה. למקהלה יצא שם טוב בעיר ואהבו להקשיב לזמרתה. המקהלה היתה שרה שירי עם ושירי עבודה. היתה זו המקהלה היחידה בעיר. וגם אחרי שכל מפלגה החלה לעשות שבת לעצמה גם בשטח הזמרה בסדור מקהלות קטנות משלהן, נשארה המקהלה של „קולטורה" הטובה ביותר. מקהלה זו התקיימה עד 1934.

עם הדיפרנציאציה בעיר ויסוד כל המפלגות פסקה הפעולה במקהלה בעקב גורמים מסוימים. לובלינג עבר לפועלי־ציון וארגן שם מחדש את המקהלה. לאט לאט עברו אליו חברי המקהלה הקודמת, ובמועדון פועלי־ציון (ימין) היתה לה הרווחה. הם שרו שירי ציון בעברית ויידית. הפעם גדלה המקהלה ומנתה כשלשים חברים וחברות. וכן התקימה נגינה במנדולינות.

התעמלות וספורט.

מאז שבוולברום היתה מורגשת התעוררות כללית בין הנוער ליקיצה ולפעולה לאומית אחרי המלחמה הראשונה אי אפשר היה להכיר את הנוער, שהתחיל לשאוף לדפוסי חיים חדשים. הוא לא אבה להמשיך בדרך בה הלך הדור הקודם, ולא ראה יותר בדרך זו תכלית ועתיד להמשך קיומו. הלימוד בבית־המדרש היה נחלת יחידים ורוב־רובו של הנוער רצה לזקוף ראשו ולייצר גבו. הוא העמיד לו למטרה לעשות תעמולה ולארגן את הנוער לחינוך פיסי.

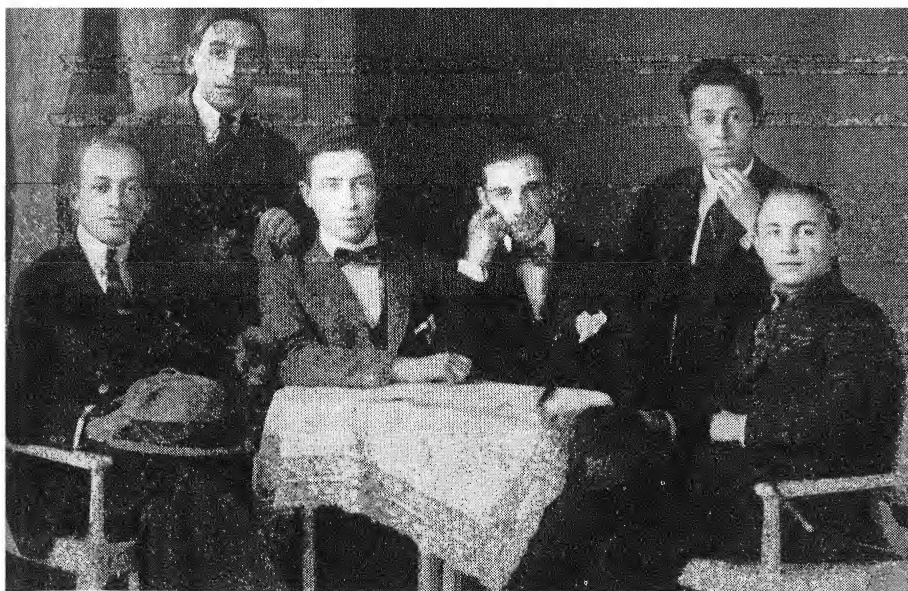
הסיסמה הידועה „נפש בריאה בגוף בריא" מצאה הד בלב רבים מהנוער היהודי־הלאומי עוד ברוסיה, וממנה עברה לפולין, ואגודות שונות של התעמלות

קבוצת ספורטאים
א ספאָרט־גרופע

קבוצת ספורטאים
א ספאָרט־גרופע

קבוצת ספורטאים
א ספאָרט־גרופּע

וספורט שנוסדו בערים שונות משכו נערים ונערות מבני ישראל שפעלו תחת דגלן ובמסגרתן והתמסרו לספורט, שנחשב בעיני הציונים כ„ספורט לאומי". ואכן אגודות אלו היו ציוניות ודגלן היה הדגל הציוני התכול־לבן, ואף תלבושת חבריהן היתה לבנה בתוספת תכלת. בוולברום לא היה מי שיתעניין בהתעמלות ובספורט בעקב השוט הצארי האיום ששרר אז ולא הרשה לשום פעולה חברתית.

עם הכיבוש האוסטרי בנפות פולין הרוסית, ובתוכן גם כיבוש וולברום, שנמשך כמה שנים, פעולה פוליטית ולאומית ענפה התחילה להתפתח בקרב האוכלוסיה היהודית, וגם לספורט ניתן מקום חשוב בין שאר המפעלים החברתיים של הנוער היהודי. נוער זה שהתנער ממצב הדיכוי בו היה נתון לפני כן במשטר הרוסי, מצא בספורט את הביטוי המובהק ביותר לזקיפת קומתו ולהבראתו הרוחנית. הנוער בוולברום ראה בתרבות הגוף חלק נכבד מהתפתחותו הכללית והלאומית.

את היזמה לארגן את הנוער בוולברום גם בשדה הספורט לקחו בידם שמואל קיבקוביץ, בנימין יזרעאלוביץ, מאיר גוטליב, משה לובלינג, אבא קלסנר ואחרים. היה זה בשנת 1920, שאז ארגנו את הפעולה הזו תחת כנפי האגודה הציונית. אחר כך סידרו פועלי־ציון אף הם ארגון התעמלות. עם הופעת הספורט בעיר החלו רבים מצטרפים אליו ומספר חבריו הלך וגדל. הפעולות הספורטיביות, התרגילים, ההופעות, התלבושות — בלוית השיחות שהתנהלו — משכו את הנערים והנערות והם התקרבו לתנועה הלאומית תוך השתייכותם לארגון הספורטיבי הלאומי.

בחינה של ספורטאים
א. עקזאמען פון ספאָרטלער

אמנם במחצית השניה של 1920 נפסקה לזמן מה פעולת הספורט בגלל מלחמת פולין עם הבולשבים וגיוס הנוער לצבא. כמה מהחברים עלו ארצה וחסרה אישיות פעילה שתרכז את פעולות הספורט. אך לא עבר זמן רב והענינים החלו להסתדר מחדש. נתוספו כוחות רעננים לאגודה ושוב עלה קרנה.

הזמן הראשון בפעולת הספורט היה זרוע לבטים וגישושים. כל ההתחלות קשות בכל ענין, ומה גם בספורט שהיה לגמרי חדש בוולברום. אולם עם הופעותיו הראשונות באולם ההתעמלות כבשו את אהדת הצבור היהודי. היה זה מרהיב עין לראות את הבחורים היהודים מתמודדים ביניהם. הספורט היהודי היה לגאון ולתפארת לצבוריות היהודית במקום. התלהבות הספורטאים ועירנותם היתה גדולה.

היוזמים שהוזכרו לעיל נרתמו לפעולה ראשם ורובם. הם באו בדברים עם אנשי הספורט בזגלמביה, בבנדין ובסוסנוביץ, ביקרו אצלם מפעם לפעם, עד שהצליחו לסגל להם את העבודה. בזמן הראשון אף הזמינו מאמן אחד מבנדין שנתן בוולברום את השיעורים הראשונים, ובכלל היו מזמינים מפעם לפעם מאמנים ממקומות שונים ורק כדי לחבב את ההתעמלות על הנוער. לאט לאט החלה ההתקדמות במקצוע והגיעו להישגים ניכרים.

התרגילים נעשו באולם ההתעמלות של פועלי־ציון, והופעות ספורטיביות נערכו מפעם לפעם בגן העירוני של מיראנוביץ ובאולם מכבי־אש.

משה בידלובסקי

החוג הדרמטי היהודי

עם התעוררות הנוער היהודי לפעולה לאומית ותרבותית בוולברום, עסק חלק מהנוער, בין עבודות תרבות אחרות, גם באמנות הבימה, באמצעות החוג הדרמטי, שנוסד מקודם בידי „פועלי־ציון", ומהם עבר החוג לחברת „קולטורה" בשם: החוג הדרמטי היהודי.

היכן וממי קבלו חברי החוג את אופן ההצגה ואופי הטיפוסים? ובמה התחילה פעולת החוג הדרמטי? בוורשה היו קיימות כמה להקות תיאטרוניות, כמו של ציזלינג, יונאס טורקוב, זיגמונט טורקוב ואחרים שפעלו בהצגות במשך חדשי החורף. ואילו בעונת הקיץ היו בטלים מעבודה, כי אז היו בני המעמדות השונים נוסעים למקומות רחצה ומנוחה שונים שבמדינה ובחוץ־לארץ. והלהקות ניצלו את ההזדמנות לנצל את ה„עונה המתה" בוורשה לצרכי הפרובינציה, והן נסעו מעיר לעיר ונתנו הצגות שונות, ושני הצדדים נהנו. הלהקות היו עסוקות בעבודתן המקצועית ואף עשו כסף, ויהודי העיירות והערים נהנו מהצגות יהודיות וממחזות הסופרים הנודעים השונים. גם לוולברום היו באות הלהקות השונות וגרמו הנאה לאוכלוסיה היהודית. הצגותיהן של הלהקות השונות שבקרו בעיר עוררו את בני הנוער בוולברום לייסד חוג דרמטי. פועלי־ציון היו הראשונים שהגו את רעיון החוג, והם הכינו הצגה ראשונה, את „הגנבים" לפישל בימקו, ששימשה מעין „בראשית" לפעולה בימתית בעיר.

האוכלוסיה היהודית שבעה רצון שנתאפשר לה לצאת בערבים החוצה ולהשתתף במחזה ההצגה, שנערכה באולם מכבי־אש. הכנת ההצגה ארכה כמה שבועות. אז טרם היה חשמל בעיר, והשתמשו במנורות מבריקות (בליץ־לאמפ) שנתנו די אור, ואילו הסופליורים השתמשו באור של נרות.

ביצוע „הגנבים" עבר בהצלחה רבה, גם מוסרית וגם חומרית. מובן שהכל נשא עליו עדיין את חותם הפרימיטיביות. השחקנים (כולם היו „אמטורים") לא קבלו אמון תיאטרוני, אבל היה להם חיבה ויראת־כבוד לתיאטרון. קשיים חומריים לא איפשרו להביא מדריכים תרבותיים מעולם הבימה, או לשלוח חברים ללמוד את אמנות הבימה במרכזי תיאטרונים יותר גדולים. איזה רושם עשתה בעיר הידיעה שבחורים ובחורות עומדים להופיע בהצגה תיאטרונית — קשה כיום למסור. מצד אחד — בוז ו„מעשה תועבה" מצד הדור הקשיש, ומצד השני יראת־כבוד מצד הנוער וגם קנאה מצד אלה מהנוער שלא זכו להופיע על הבמה. ואולם בהצגה הראשונה נתגלה לחוג הדרמטי כר נרחב לעבודה שנמשך שנים ועורר אצל האוכלוסיה הכרה והודה. השפעת החוג על הנוער היתה גדולה מאד, נתעוררו כוחות חדשים ומאויים של חולמים לקריירה בימתית בא על ספוקו.

אחרי הצלחת ההצגה הראשונה מטעם פועלי־ציון באה הנהלת הספריה „קולטורה" בדברים עם אנשי החוג והוחלט להעבירו תחת השפעת ה„קולטורה" הבלתי־מפלגתית ולהרחיב את פעולתו. בין פעולות הספריה נמנה איפוא גם קיוב „חוג דרמטי" בשם „בליהענדע צווייגן", ותפקידו היה: לאסוף כוחות מוכשרים

בעיר, ולייסד תיאטרון תמידי. השחקנים הראשיים היו: שמואליק קיבקוביץ, מרדכי גונברג, משה לובלינג, האחים חיים וראובן ויסוקי, משה יהושע לובלינג, רבקה לובלינג, דבורה צוקרמן והאחיות ויסוקי. המנהל הטכני: משה בידלובסקי. סופלור: מאיר גוטליב. אחרי עלות מאיר גוטליב לישראל פעל בידלובסקי גם כסופלור. אחרי עלות בידלובסקי לישראל נשאר כסופלור מאיר מורמן.

החוג היה בלתי מפלגתי. באורח מוסרי היה כלי שרת לאידיאל של אמנות טהורה ומבחינה חברתית עמד בשרות החברה היהודית לעזור להרחבת השפעתה ולפעול לטובת מוסדות־העזר שלה. החוג מנה כ־20—25 משתתפים. הציגו את המחזות (בחסות „קולטורה"): „השבועה" ליעקב גורדין, „די פוסטע קרעטשמע" לפרץ הירשביין, „ווי זענען מיינע קינדער" לחנא גוטספלד, „מירלה אפרת" ליעקב גורדין, „הערצעלע מיוחס" או „יעקיל בעל־עגלה" ליעקב גורדין, „טאטע־מאמעס צרות" לגוטסדינר, „גאָט מענש און טייוול" ליעקב גורדין, „מאָטקע גנב" לשלום אש, „דער דיבוק" לש. אנסקי, „געוואלט וועז שטארבט ער" ואחרים. את „הדיבוק" ערכו בשיתוף פעולה עם ה„חוג הדרמטי" ממיחוב. בכלל שיתף החוג פעולה עם החוגים באולקוש ובמיחוב בהוצאות הכספיות, כי היו מחזות שקשה היה לבצען בכוחות החוג הוולברומאי בלבד.

השלטון המחוזי לא קבל בהתלהבות את פעולות התרבות של הנוער היהודי בערי המחוז, והיו זמנים שהחוג נתקל במכשולים באישור הצגות תיאטרוניות. באולקוש סירבו השלטונות לתת רשיון והיה צורך להגיש להם בפולנית קיצור מתוכן המחזה. למושל המחוז היו טענות שהמחזות נושאות אופי אנטי־ממלכתי. בידלובסקי, המנהל הטכני של החוג מצא תחבולה, נסע לוורשה ובא בדברים עם ה„להקה הווילנאית" (ווילנער טרופע) ששכנה ברחוב קארובה 18, וכן עם הנהלת התיאטרון של קמינסקי עם ליפמן בראשו, ואחרי שהשחקנים קיבלו אישור על המחזות במשרד הפנים, הביא בידלובסקי אישור ממשרד־הפנים על המחזות שהוצגו על ידי החוג, והאישור קבל תוקף. הרבה עזר לכך אברהם מוריסקו, מנהל איגוד השחקנים בוורשה.

רב העיר עם חסידי גור הביטו על החוג כפורץ גדר בחומת היהדות והמסורת, ולפעמים כשהיו אנשי החוג מתאספים בימי שבתות ב„קולטורה" או בשעת חזרות להצגות היה בא הרב עם החסידים ומפריעים לחזרות, ולא פעם הכריז בגזירת הרב דמתא בעיר שלא ללכת לראות במחזות, ורק אחרי השתדלות מרובה אצל הרב ביטל את ה„חרם" שהוציא. וכן כדאי לציין בזה, שפעם אחת נסעו אנשי החוג לפילץ להציג מחזה, ומכרו כרטיסים ביום השבת. כשנודע הדבר להרב של פילץ, הוא הכריז לפני קריאת התורה בבית־הכנסת שהוא אוסר ללכת לראות בהצגת התיאטרון. במוצאי־שבת אחרי שהדליקו נרות והתכוננו להצגה — נוכחו לראות שהקהל איננו בא. אנשי החוג חששו שיצטרכו להפסיד כסף רב. הלכה משלחת להרב והבטיחה שלא הדביקו את המודעות בשבת ושלא ידביקו יותר ביום זה, והוא נענה וביטל את איסורו. מיד התחילה מכירת כרטיסים שנחטפו בין רגע עד שמיד אזלו הכרטיסים. ההצגה נתקיימה במוצאי־שבת. ופעם אחת — במוצאי שבת של קיץ — נסעו שחקני החוג לעיירה ז'ארנובצה להציג שם את המחזה „טאטע־מאמעס צרות". הם נכנסו לעיר בשיר ורנן. והנה

חוג פעילים בשטחים שונים
אקטיווע טוער אין פארשידענע געביטן

נפתחו לרווחה כל הדלתות והחלונות, והכל רץ לקראת השחקנים לראותם ולקבל בשמחה את פניהם... ההצלחה היתה למעלה מהמשוער. כל הכרטיסים נמכרו כהרף עין. החוג היה מציג מחזות בסביבת וולברום, כמו בערים אולקוש, מיחוב, פילץ, ז׳רנובצה ואחרים.

החוג הדרמטי הפך לחביב ההמונים בוולברום. ההצלחה המוסרית והכספית היתה גדולה מאד. באותו פרק קמו חוגים דרמטיים בערים רבות בפולין ועורכים מסע בסביבות. אנשי החוג בוולברום היו מבקריב בהצגות להקות שונות, ונסעו במיוחד לערים שונות כדי לחזות בהצגות ובביצוע. בשל אצלם הרעיון שמלבד כשרון דורש התיאטרון ידע ולמוד רב, עבודה ונסיון. תשומת לב גדולה הוקדשה להכשרה ועבודה אינטנסיבית.

מ. ש. גשורי

מעמד צלילי המסורת בוולברום

א. אישה מורשקי.

השמחה בהתונות יהודים נעשתה בידי בדחן וכליזמרים. הבדחן היה איש עליז המבדח בחרוזיו ושיריו, או במעשה שובבות במסבת משתה, וביחוד בחתונות

(לשמה החתן וכלה). הכלי־זמר (קרי ביידיש קלעזמער) היה מנגן בחתונות ומנצח על כלי־זמר. שניהם, הבדחן והכליזמר, היו בבחינת שנים המשלימים זה את זה. בתחום חייהם של יהודי וולברום טיפחו ר׳ איטשה הבדחן עם ברוך ספלובאטש ה„פרימייר״ ועם להקת מנגניו אורח־חיים משלהם על כל תכונותיהם האישיות וצרכיו ודרישותיו של מקצועם, תוך כדי טפול בעניניהם האישיים כבני־אדם שעל מזונותיהם חייהם. אורח מהשבתם וסביבתם — על כל השוני והמיוחד שבהם — משתקפים בטיפוס הבדחן והכליזמר כתופעה בפני עצמה.

הבדחן היה מטבע מקצועו מבדח ומשמח אחרים, והשם הזה הושאל לאיש שהוזמן לחתונה לשמח חתן וכלה. לפנים נקרא בדחן זה בשם „לץ״. אחר כך כנוהו בשם „מרשליק״. הרבנים וגדולי התורה ראו בעין רעה את מעשי הבדחנים בגלל קלות הדעת שנהגו בהליכותיהם. מחבר ספר המוסר „לב טוב״ הביע דעתו השלילית למעשי הבדחנים, הלצים והפושעים, המשמיעים פזמונים חשוכים וגסים. ובמדה שהקדרות והעצבות עטפו את חיי היהודים בגיטו כן גדלה התנגדותם של החכמים לבדחנים משום שהם מרבים צחוק ושחוק. הרב דוד הלוי (בעל „טורי זהב״) מגנה את משתאות העשירים ובמיוחד הזמנת בדחנים בעלי מקצוע. ובר־סמכא אחר, הרב חיים בכרך, שנשאל אם מותר לו לתלמיד־חכם לשיר ולשחוק בחתונה, ענה, שכל חתונה בה מראים בני־אדם עצמם בצורה מבדחת — מושב לצים הוא. עם כל זה היו המרשלקים, או כפי שקראו להם אחר כך בפולין — הבדחנים, חביבים מאד על העם. במרוצת הזמן נשתנו גם הבדחנים וגם תוכן פזמוניהם. במקום חיקויים לפזמונים הגרמניים החלו הבדחנים להשמיע שירי־עם יהודיים. הם חברו פזמונים על סדר א״ב וגם שלבו בפזמונים שמותיהם של החתן והכלה והקרואים. חומר לבדיחותיהם ופזמוניהם שאבו הבדחנים מתוך ספרות התלמוד והרבנים. פתגמי התלמוד ואמרות הת״ח היו למטבע עובר לסוחר בפזמו־נים ונקלטו על ידי העם.

ר׳ איטשה, יהודי תלמיד־חכם ושם־דבר בעיר ובסביבה, לא היה סתם חורז חרוזים כרוב הבדחנים, אלא בדחן טיפוסי ולמדן בעומק. מלבד זה היה מקריא (דקלמטור) ממדרגה ראשונה וחרוזיו היו שלובים בפניני חז״ל. הלצותיו ובדיחותיו בצבצו בסטירה חריפה ומבדחת. במקצועו היה ר׳ איטשה ממש שחקן. בעת „אמירתו״ והטפתו באזני החתן קודם החופה ובאזני הכלה בשעת כיסוי שערותיה שפכו דמעות אפילו יהודים קשישים, ומאידך היו מתפקעים ממש מצחוק כשהיה משמח את המסובים אחרי מסיבת־החופה בבדיחותיו ובהלצותיו. ומקובל היה בעיר, כשהיו מזמינים לחתונה, התענינו ראשית כל לדעת אם ר׳ איטשה יהיה נוכח. בדיחותיו הוציאו לעתים קרובות את וולברום היהודית ממצב־רוח קודר. באוירה של מרה־שחורה היה מספיק שר׳ איטשה נראה מתקרב ומיד החלו לצחוק ושכחו את העצבון.

הוא היה יושב ברחוב ליסטופדה, בעל משפחה, עם בן אחד, שנטה למוסיקה. מובן שהבדחנות לא יכלה לספק לו את כל פרנסתו, והוא פתח לו חנות ברחוב פילץ, ואחר כך מעין בית־מרזח, ועם קיום ה„חוג הדרמטי״ היו מתאספים אצלו ומשוחחים על מחזה ותיאטרון. הוא פעל בחוג בתור מאפיין (כרקטריזטור). הוא נחשב לבדחן ותיק ורגילים היו לראותו בכל חתונה מתחפש לטיפוסים

שונים. בהופעותיו היה מבדח את הקהל ומביאו לידי צחקנות בלתי פוסקת. הוא היה נוסע גם לערי הסביבה, ונוכחותו הוסיפה הרבה על העליזות ועל המצוה לשמח חתן וכלה.

ב. ברוך ספלובאטש ה„פרימייר" עם להקתו.

וולברום היתה רק פנה זעירה ונדחה בעולם היהדות של מזרח־אירופה, בה היו שרים זה דורות שירים וזמירות. לחתונה היו קוראים „חאסענע", והנגן נשא את השם „כליזמר" סתם, ולעולם לא היה אדם טועה במשמעותו של השם. גם בוולברום ידע הכליזמר לשמור — מתוך שאיפת הקיום — על דמותו ועל נפשו בכל התנאים ולשמור על מסורת מקובלת הקובעת „צורות חיים מקודשות" לפרטיהן. ממעבה הקיום היהודי שבאירופה המזרחית, על החול והקודש שבו, התנשא דמותו של הכליזמר ששאב כוחו מהגניוס העשיר של העם. הכליזמר לא היה אלא הנגן הקמאי, שחי בתוך עמו, למען עמו ובזכות עמו. הנגינה היתה נחלתו. הוא שירת לפניה. הוא השתעבד לה. הכליזמר היהודי הפשוט שבמזרח־אירופה היה נגן מתלהב ומלהיב, מוסיקאי בעל לב ונפש, מוסיקאי כל־כולו, בשר, דם ועצמות, שרירים ועצבים. הוא היה „כליזמר". פעל ככליזמר ונשתייר כליזמר דורות על דורות. וכוח משיכתו של הכליזמר — נין ונכד לשורת מנגנים יהודים ארוכה ונכבדה — נבע מן העממיות האמתית והנצחית שבו, מן המוסיקאיות שבו. כלי הנגינה היה לו לבית־קיבול שלתוכו הכניס את כל רגשות לבו ואת כל נפשו, יגונו וששונו.

דורות לא מעטים מונה וולברום היהודית. אין ספק שבין המקצועות היהודיים הטהורים ששכנו בעיר עתיקה זו נמנה או נמנו גם הכליזמר או הכליזמרים במטרה לקיים את המצוה לשמח חתן וכלה. כי אכן מאות בשנים היה הכליזמר אבר חשוב בחיי האומה, ובתחום הוויתם העקרי לא פסקו הכליזמרים להתקיים מעולם. הם הבטיחו לעצמם את ערכם המסויים, את מקומם החשוב בחברה היהודית. אף להם יש הסטוריה משלהם, שנשתזרה לתוך עברו של העם היהודי. טיפוס הכליזמר היה נושא התרבות המוסיקלית המסורתית בעם, מעמד הכליזמרים. הכליזמר האמיתי, שהכליזמריות פעפעה בדמו, האמין בכוחות עצמו, בתעודתו, בכוחה הסוגסטיבי של המוסיקאיות שבו, בכלי־הנגינה שבידו, ואעפ"י שמן הנמושות היה, מפשוטי עולם ששמם לא הלך לפניהם. וחובותיו של הכליזמר כלפי עצמו נבעו מחובותיו כלפי עמו היהודי. הוא היה בשר מבשרו במוצאו, באורח חייו, במעמדו, ברגשותיו ובתגובותיו על המוצאות את עמו, נאבק על קיומו כשאר אחיו וכמותם ידע מחסור ודלות. ברם בתורת מוסיקאי היתה לו תעודה מיוחדת בקרב עדתו. בהופעתו המוסיקלית גדלה חשיבותו בעיני עצמו והעלתה את מעמדו שעליו היתה גאותו. הכליזמר קבל על עצמו את התפקיד שהוטל עליו במסירות נפש, באחריות ובאהבה. בשעה שניגן — בכל כלי נגינה שהוא, ואפילו לא היה מאומן כל צרכו — והשמיע צלילים יוצאים מן הלב ונכנסים אל הלב, היה רואה את עצמו נושא תעודה גבוהה ונעלה, היה עונה לדורשיו בכל עת ובכל מקום. היו מזמינים אותו קודם כל לחתונות ולשמחות וכיוצא בהן. אף במשחקי חנוכה ופורים היו מנגנים נוטלים חלקם.

הנגינה, דוקא היא, שעלתה בידה להוציא את דרי הגיטו הנדכאים מתוך עולמם הטראגי ואת יהודי וולברום בפרט ולהעתיקם, ואפילו לכמה שעות בלבד, לעולם אחר, עתיר אילוסיה ופנטסיה. המוני העם ביקשו לשכוח בנגינה את החולין, ביקשו בידור ושעשוע, ובנגינה מצאו את שאהבה נפשם. גילוייה העמוקים של המוסיקה מעילם לא היו חתומים בפני היהודים שומרי תורה ומסורה. מאידך מעמדו הסוציאלי של הכליזמר לא היה מבוסס כל עיקר, שלא כבעל־מלאכה לא היתה אומנותו של זה מוכרת כאומנות ממש. משום כך היו להם לרבים מהמנגנים היהודים גם מקצועות מעשיים נוספים לשם פרנסה, והנגינה היתה להם כמין עבודה צדדית.

ההכנסה של הכליזמרים לא היתה קבועה, ואיש מהם לא ידע מה יהיו רווחיו בחודש הקרוב, בימים הקרובים, על כל פנים לא הספיקה ההכנסה כדי הוצאות המחיה, ההלבשה ושכר למודם של ילדים. בכל ימות השנה כך — בימים שאין כונסים בהם כלה לחופה על אחת כמה וכמה. שבועות מרובים עוברים והחתונה אסורה והנגינה אסורה והפרוטה של החתונה האחרונה אזלה זה כבר מן הכיס, וההזדמנות להשתכר כמה אגורות עוד רחוקה מאד, והקיבה תובעת את שלה גם בזמן הזה. הפתגם העממי ממצה את המצב בקיצור: „בעיתות הספירה, באה על כליזמרים הפגירה" („אז מציילט ספירה, קומט אויף די כלי־זמר א פגירה"). באותו פרק היו הכליזמר ובני ביתו מקצצים אפילו בצרכים הפשוטים של חיי יום־יום. ואותו דבר מועט להחיות בו את הנפש, חיי צער ומחסור, אף הוא היה להם לבקש בהקפה, או בגמילות חסדים. דג־מלוח ותפוחי־אדמה היו להם בגדר מעדני־מלך, ולא אחת היו הילדים עולים על משכבם וקיבתם רעבה. עם כל זה היה הכליזמר תמיד עליז ושמח, ולעולם לא חסרה טיפה של מרירות בעליצותו. קל דעת וקשור בעבותות האהבה והמסירות למשפחתו, מתגנדר ונטול־גאוה, חריף ולגלגני כלפי בני אומנותו.

ר׳ ברוך דידן, מלבד היותו כליזמר, היה ככל היהודים בוולברום איש מסורת ויהודי נאמן, בעל משפחה, ויתרון לו על כליזמרים אחרים בידיעת תוי־נגינה וקריאת תוים מתוך הדף, כי אכן למד בקראקא את חכמת המוסיקה. הוא היה מנצח וכנר ראשון, ובתור כזה שימש כ„פרימייר", כלומר: ראש הלהקה. אחר כך היה גם מנהל התזמורת של מכבי־אש העירונית. אין לנו פרטים רבים על משפחתו וחייו, ואם מקצוע הנגינה בוולברום עבר אליו בירושה מאב לבן ומדור לדור, ומה היו שמות אבותיו ואבות אבותיו, וממי קבלו את סוד ידיעת הצלילים. וולברום היהודית, למרות היותה הסטורית מצד גילה הקשיש — לא גילתה ענין בתולדות אישיה. ורק פרט זה ידוע, שיהודי וולברום היו נמשכים בנפש חפצה אחרי נגינתם של הכליזמרים, חיבבום והעריצום, ושעה ארוכה עמד תמיד קהל המסובים בסימן הרושם הכביר של צלילי הקסם מתחת ידו של הכנר. מבחינה זו לא היתה וולברום שונה מערים אחרות, והיא יכלה להתפאר בלהקת הכליזמרים שלה, ששבחה נתבלט בכל הסביבה ולא נפלה בכושרה מתזמרות מפורסמות בשעתן בערים אחרות יותר גדולות. חברי הלהקה היוו כמעט משפחה גדולה אחת, דאגו זה לזה, והיתה להם אפילו שפה משותפת משלהם שהשתמשו בה בשעת חתונות בנוכחותם של אנשים מן הצד...

כאן אמסור כמה פרטים שהספקתי לקבל על אישיותו של ברוך ספלובאטש דידן. הוא היה יליד פרושוביץ (פלך קיילצי). בשנות נעוריו איקלע לוולברום וקבל עיסוק בבית־המסחר לקמח של ר' מיכאל לובלינג בסוף המאה הי"ט. הוא נשא אשה בשם איידל בוולברום והקים לו להקת תזמורת (או בלשון ותיקי מסורת „כלי־זמר"). בעל זקן, דתי, ישר דרך.

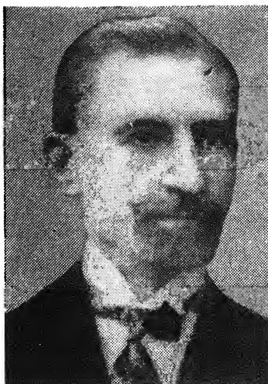
חיבת הנגינה עברה מהאב לבניו. בנו הבכור של ר' ברוך, אלכסנדר — היה כנר מצוין ומלוה את אביו ככנר שני. הוא הוכתר בכינוי „האמן בלי השכלה מקצו־עית". בן 18 כבר למד בקראקא באקדמיה למוסיקה והופיע ככנר ראשון בבית־קפה נודע בשלזיה העליונה. נסע לשווייץ וכיהן שם במשרה כאמן הנגינה, הוא נשאר בחיים. הבן השני יעקב שמואל השתלם במוסיקה במוסדות עליונים וסיים באקדמיה למוסיקה בווינה. וכווירטואוז מושלם קיבל את התואר פרופיסור, עבר לקראקא כפרו־פסור ומנהל הפילהרמוניה שם. במלחמת העולם השניה נלחם בחרף נפש בקראקא נגד הנאצים ומת מות גבורים. הבן השלישי ליפה כיהן בשלזיה העליונה כנגן ג'ז מעולה, והיה מנגן־אמן בכל הכלים. אף הוא נלחם בגרמנים הנאצים במערכה ונפל כגבור. הבת היחידה חיה (הלה) שמשה מורה לפסנתר.

מלבד שני הכנרים, הראשון והשני, האב והבן, היו בלהקה עוד מנגנים בכלים שונים. אברהם העבה („דער גראָבער") היה החצוצרן הארוך, ראובן שפיגלמן היה החצוצרן הקטן, לייזר — מנגן בחליל, הירש לייזר (בן חייט) מנגן הבאס. הירש לייב היה המתופף. שמם של הכליזמרים הללו הלך לפניהם, ולא אחת הוזמנו גם לנשפים של ה„פריצים" בסביבות העיר וזכו להערכה רבה. גם ערי הסביבה היו מזמינים את הלהקה הוולברומאית, והיא היתה מבקרת בפיליץ, ז'רנובצה, מיכוב, אולקוש, יינדזיאוב ואחרים. הופעת הכליזמרים מוולברום בערי הסביבה הטילה סנסציה. ומי שלא היה „מחותן" בחתונה, איוה לו סתם לעמוד ליד הלונות אולם החתונה ולהאזין לנגינתם. קהל האורחים היה מאזין בשעת טכס החופה לניגון העצוב שעורר דמעות, כאשר ר' ברוך המנצח עמד בעינים עצומות וראשו מוטה הצדה, מחזיק בכנורו ומעביר את הקשת על מיתריו באמנות ובדביקות. הכנור בכה, געה, המה והחדיר עצבות ללבבות, ונדמה היה שהוא שופך שיח לפני רבון העולמים. תם טכס החופה ור' ברוך עבר לנגוני שמחה שבקעו שחקים ועוררו גל התרגשות של חדוה. כנורו התלכד עם שאר כלי־הזמר בצלילים מעוררים לריקוד ולצהלה.

בעית הכליזמרים היתה בכל חתונה מן הראשונות שדרשה פתרונה. עבודת המנגנים היתה מתחילה עתים במוצאי־שבת קודם לחתונה. צעירים וצעירות היו מתכנסים בבית הוריה של הכלה למשתה־פרידה ולריקודים. השמחה והריקודים התנהלו לצלילי הנגינה של הכליזמרים עד שעה מאוחרת בלילה. נגוניהם לאותו משתה היו ידועים בשם „זמירות" או בשם „מוצאי שבת" סתם. הבדחן שלעולם לא נפקד מקומו באותו משתה, היה קורא או שר בלוית מנגנים חרוזים מתובלים רמזים היתוליים ושעשועי מלים והיה מבדח את הקהל בלהטי ברקיו החריזניים. משהיו הצעירות מתעיפות מרוב ריקודים ופורשות לבתיהן, היו בני הזוג עם משפ־חותיהם מכוונים דרכם בלוית המנגנים לביתו של אבי החתן, ושם התחוללה עצם השמחה שהלכה ונמשכה עד אור הבוקר.

ליפה ספלונסקי
נגן ג'ז מעולה

ברוך ספלובאץ,
ראש להקת הכליזמרים
„פרעמיער" פון די קאפעלע

יעקב שמואל ספלונסקי
פרופסור למוסיקה

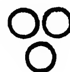
החתונה, שמחה משפחתית, הכניסה לתוך החיים החדגווניים של קהילות ישראל שוני של קצב ודופק בעל רושם כביר. לעת החתונה ניתן פורקן מלא לאימפולסיביות הצבורה בלבותיהם של הבריות, שהיתה כבולה בכל ימות השנה. בשעת חתונה היו יהודי הערים באים במגע כביכול עם עצמם כמות שהם ועם עולמם ומלואם. יסוד החדוה שבהם מצא כאן פורקנו לאור היום שכיוון לכך את הקצב. החופה היתה נערכת בחצר בית־הכנסת או באולם החתונות. הכליזמרים היו מתישבים בפינה סמוך לדלת הכניסה, מסביב לשולחן רגיל. כיון שנכנס אחד האורחים המכובדים, היה המנגן הראשי מקדם פניו בברכת „ברוך הבא" בקול רם ובקריאת שמו. בשעת מנחה, כשהשמש נטתה לשקוע, ישבו באולם המחותנים והקרואים. הכלה ישבה בראש וסביב לה שושבינותיה המקושטות, בני משפחתה וקרוביה. במנגינות ה„הושבה" של הכלה הגיעה שעתו של הסולן האמן רב־החסד לדובב את דמיונו המוסיקלי ולעורר רגשנות מיוחדת לאותה שעה ובכי שפרץ עם שמיעת צליליהם הראשונים של הכליזמרים. המנגן השכיל בלא התאמצות יתירה לכוון לבותיהן של המאזינות לו להתייפח בבכי. בין רגע מתהלפת התמונה לפי רמז שניתן לכליזמרים. „מארש החופה" המבשר את בואם של הגברים מוציא את הכלה מסבך החלומות בהקיץ ומעוררה לקראת הקידושין ההולכים ומתקרבים. עם צלילי המארש העליז מוליכים את החתן ואת הכלה לחופה. הקידושין נערכים כסדרם וכהלכתם לפי המסורת העתיקה והמקודשת. ברגע שנשלמו הקידושין פורצת המנגינה שוב, ובלווית הלהקה כולה נשמעת מכל פה קריאות „מזל טוב". הכלי־זמרים מתקרבים ומלווים בצלילי־גיל את המחותנים והקרואים לסעודת־נישואין. בין תבשיל לתבשיל לוקה הבדחן את שרביט הניצוח על השמחה בידו ובסיועם הגמיש והקליל של הכליזמרים הוא חורז חרוזים כיד המלך בשלבו דברי שבח לזוג, למחותנים ולקרובים. אחרי „מרק הזהב" פוהתת ההמולה והכנר וחבורתי

מקבלים רשות הנגינה. הכנר הראשי תופס את כליו, עוצם עיניו, מהדק בחזקה את כינורו אל מתחת סנטרו, יד ימינו תופסת את הקשת, ואחד מ„שופרא דשופרא" מתחיל משתפך באויר. תנועות קשתו וצליליהן כובשים קמעא־קמעא את קהל המסובים, והמיתרים פולטים אימפרוביזציה רבת־השראה. הצלילים מצטרפים לשיר־מזמור אדיר ועמוק. המנגן כולו אש להבה. המאזינים מקשיבים מרוכזים ופעורי־פה. צלילי קסמים ממללים אלה היו להם ליודעי צרתו של העם ולנושאי גורלו ועול חייו מקור לא־אכזב להתעלות ולהתעדנות משיבת נפש.

עם שעת הריקודים מוזמנים הקרובים והאורחים ל„ריקוד של מצוה". זוהי שעתם של המנגנים המלווים בנגינתם את תשוקת הרוקדים, וכל היוצא למחול „קונה ריקוד" מידי המנגנים ומשלשל מטבעות לתוך קופתם. מה רבה השמחה שהיתה אצורה בריקודים חסרי־מלים אלה. היתה בהם משום הפגת המתיחות הנפשית ומשום חיוב כביר של עצם החיים בכלל. הריקודים היו כדת וכדין ברעש בצהלה, בתרועה, במחיאות כף ובליווי הכליזמרים. בשעה מאוחרת בלילה הגיעה החתונה לסיומה. האורחים החלו להתפזר לבתיהם. ולאותה שעת יציאה היו הכליזמרים משמיעים נעימותיהם האחרונות „ליל מנוחה", „מפציע השחר". החגיגה הגיעה לקצה. ויש שהכליזמרים היו מוליכים את הזוג הצעיר לביתם החדש במארש מיוהד או ב„ניגון הוצות".

מה יפה היתה החתונה היהודית בימים ההם ומה נאוו הנגונים הרבים שהיו משמיעים הכליזמרים.

במלחמת הנאצים האחרונה התחבא ר' ברוך ואיידל אשתו אצל גוי אחד בעיר, ובמחבוא עברה עליהם תקופת המלחמה עד שחרור העיר בידי הרוסים. יום אהד אחר שחרורו מהמחבוא מת ר' ברוך והוא נקבר בבית העלמין בוולברום. אלמנתו איידל נסעה עם בתה חיה ללוס־אנג'ילוס אשר בקליפורניה (ארצות הברית). בשנת 1960 מתה שם איידל, ובתה תופסת שם מקום כפסנתרנית נודעת.

חיי כלכלה ומקצוע

דוד מ. צוקרמן

חיי הכלכלה היהודיים בוולברום

(בין שתי מלחמות עולם)

עם סיום מלחמת העולם הראשונה הגיעה כל האוכלוסיה היהודית בוולברום ללא יותר מ־1200 משפחות בערך בתוך האוכלוסיה הכללית של כאלפיים משפחות. ובכל זאת היתה העיר וולברום לחוט־השדרה של כל הסביבה עם העיירות שמסביבה: פילץ, זשארנובצה, סקאלה, אויצוב, חארשניצה, קוזלוב ועוד. לרגלי מצבה הגיאוגרפי וגם הודות לקשר שלה במסילת־הברזל, אחרי שוולברום קבלה מאז 1880 קשר באמצעות הרכבת, ומשום כך נאלצו הסוחרים בעיירות השכנות והכפרים לקנות את סחורותיהם לחנויותיהם בוולברום. בכל יום ראשון אפשר היה לראות את הסוחרים יושבים על עגלות עמוסות סחורות בחפזם הלוך ושוב לעיירותיהם.

בשנת 1920 החלו להתפתח בעיר הגופים הכלכליים המאורגנים הראשונים, כמו איגוד הסוחרים הראשון, איגוד האומנים ובעלי־מלאכה, ובנק עממי קואופרטיבי שנוסד ביחוד ביזמת עסקני האומנים האחים אברהם וירמיהו לנדוי, מנדל ביבר, וולף וולנר, ליפה יעקובוביץ ויחיאל פיינשטאט. הבנק העממי נחשב לנקודה מרכזית בכל הפעולה הכלכלית בעיר, כי שום יהודי לא היה יכול להעלות על לבו ולחשוב על אשראי ממשלתי כללי, בעקב היחס האנטישמי לאוכלוסיה היהודית. הבנק העממי נתן אשראי לאומנים ולרוכלים בכפרים זעירים והיה ממש המשען הכלכלי והעזרה־בצרה של הכלכלה היהודית בעיר. היהודים עסקו ברובם בסחר תבואה ובעיבוד עורות ובמסחר סיטוני של מנופקטורה. בעיר נמצא גם מספר רב של סנדלריות. אחר כך נתוספה לארגונים הכלכליים גם קופת גמילות־חסדים, שנוסדה בשנת 1928, ועד עלותו לישראל נוהלה בידי מר יקותיאל פוטאש ביחד עם קבוצת סוחרים זעירים. הקופה הושיטה עזרה רבה לסוחרים הזעירים, אומנים ורוכלים בכפרים. בשנים הבאות נוסד גם בנק הסוחרים בהנהלת משפחת אלטר. אך פעולתה הצטמצמה רק לחלק מהסוחרים. גם מוסד זה הגיש עזרה מסויימת לכלכלת עירנו.

כל מה שהתרחש בקנה־מדה גדול ברחבי פולין הקונגרסית, השתקף גם בעירנו. מבחינה כלכלית, תרבותית ולאומית היתה וולברום אחת הערים הפעילות

מאד בחבל קילץ. ברם בשנות השלושים החלו רוחות חדשים מנשבות בפולין. האנטישמיות, וביחוד הכלכלית, החלה לתת אותותיה ולהיות מורגשת מאד, ובשורה הראשונה פגעה בנוער היהודי, שמצבו היה כמעט ללא כל תקוה. אפסה כל תקוה לקבל עיסוק במוסד בלתי־יהודי או בבית־חרושת. פועל יהודי לא העיז לחלום לקבל משרה. לעירנו יצא שם בבית החרושת הגדול לגומי שהשתייך למפעלי ווסטן (קבוצה חרשתנים גרמניים). המפעל העסיק כאלפיים פועל וביניהם היו רק 4—5 יהודים שנתקבלו הודות להמלצות חשובות. ואין פלא שבעקב חוסר התחשבות זו פנה חלק גדול של הנוער היהודי לתנועות הרדיקליות, ודבר זה הגביר עוד יותר את התסיסה נגד האוכלוסיה היהודית.

ברם האנטישמיות החריפה ביותר באה לידי בטויה אחרי נצחון היטלר בשנת 1933, כשממשלת פולין וגרמניה ההיטלרית נעשו שושבינים, והעיר הוצפה גרמנים, שכפי שנתברר אחר כך לא היו אלא סוכנים ובלשים של היטלר. מושבם הראשי היה בבית־החרושת לגומי. וכה שפכו הפולנים כמעט בהיסח הדעת, בלי לראות את הסכנה שעמדה מתחת לחרכי שעריהם, את כל חמתם על המיעוט הקטן, היהודים. ודבר זה הרחיק לכת, עד שיום יריד אחד (הירידים בוולברום התקיימו בימי שני וחמישי בשבוע) הפך ליום־בלהות לאוכלוסיה היהודית, ולא עבר אף יום־יריד אחד בלי תקריות אנטישמיות. אחר כך נתוסף הפזמון של העלבת העם הפולני וכל פוחז וריק שרצה להתעלל קצת ברוכלים וסוחרים היהודים הלך והלשין בפני השלטונות. שפלוני ואלמוני העליב את העם הפולני. אחד הקרבנות האלה היה חנוך־הניך זיכר, מנהיג הביתרים בעיר, שנספה בשואה באושוויץ. ורק הודות להתערבות מאומצת הצליחו להצילו מידי ההמון הפולני הצמא לדם. האוירה הפוגרומית התפשטה כמגפה על פני כל העיירות היהודיות, ועירנו לא היתה יוצאת מהכלל, עד שהרוכלים בכפרים ממש סיכנו את עצמם לבקר בכפרים. היו פוגעים וחומסים את החנויות והממכרים היהודיים. מה גדולה היתה האנטישמיות אפשר היה לראות עוד בקיץ האחרון בשנת 1939 לפני המלחמה, כשהסכין כבר היה מונח על הצואר, וראשי השלטון הפולני לא היו להם דאגות אחרות מאשר לנקוט באמצעים ולדאוג לכך שאפילו בעיירה קטנה לא יתרחש ה„אסון הגדול" שרוב יהודי ייבחר למועצה העירונית. בעונשים שונים אילץ ראש המחוז (סטארוסטה) את הנציגים היהודיים להתפטר. אך בחירות חדשות כבר לא הספיק לערוך. ענין המועצה העירונית בוולברום ראוי לפרק מיוחד כשלעצמו.

אף שוולברום היתה במספר אוכלוסיתה כמעט הגדולה ביותר במחוזה (וולברום השתייכה למחוז אולקוש), היא נשארה עד לשנות השלושים במסגרת של „אוסאדה" (מושב) ובראשה „הנהלה כפרית" שכפרי הסביבה היוו בה את הרוב. הבחירות של „וויט" ו„סולטיס" התקיימו אחת בשנתיים, והן התנהלו באורח פרימיטיבי כלפני מאות שנים. היו מתאספים בחצר מועצת העיר שבככר־השוק בוולברום, וכל מועמד שהיו לצדו צעקנים גדולים יותר הוא נבחר. מובן שה„קול יעקב" נשאר תמיד במיעוט.

ורק אחרי שוולברום הפכה לעיר עם מועצה קבלו היהודים נציגות נאותה בשלטון העיר הודות לאיחוד כל הקבוצות היהודיות, שיצאו לבחירות ברשימה

יהודית מאוהדת אחת לבחירות למועצה העירונית הראשונה בשנת 1931. ומענין להעיר, שאחד הנציגים היהודים במועצה העירונית היה הד"ר אלכסנדר איזנשטאט שמן הראוי להזכירו לטוב במיוחד. מוצאו היה ממשפחת מתבוללים אינטליגנטית בוורשה והוא התישב בוולברום כרופא, והוא היה חיש לדוגמה מהנציגים החביבים ביותר על כל שכבות האוכלוסיה היהודית. בעקב סכסוכים פנימיים במחנה הפולני נאלץ ראש העיריה הפולני להתפטר ולצאת לדימוס, והמועצה העירונית נתפזרה על ידי מושל המחוז. הענינים הרחיקו ללכת במדה כזו, עד שבעקב זה היה ראש העיריה במשך שנה וחצי יהודי, הוא הרוקח היהודי הנריק רוזנבאום. במועצה העירונית הראשונה היו היהודים מיוצגים בנציגיהם: הד"ר אלכסנדר איזנשטאט, הנריק רוזנבאום, א. מיטלמן, הירש בידלובסקי, נפתלי טארלא, מלך פצנובסקי, דוד ארליך, קופל פרוכטצווייג, ק. נייאר. בשנת 1938 בוצעו בחירות חדשות למועצה העירונית, וכאן נכנסה הרשות הפולנית „בעובי הקורה" וחפצה להכריח את היהודים שיוותרו מרצונם הטוב על מספר המועמדים שהגיע להם לפי הפרופורציה של האוכלוסיה ושיסכימו ללכת יד ביד עם מפלגת הממשלה „סנציה". ברם על אף הלחץ הכלכלי העצום והנגישות על סוחרים ובעלי־בתים יהודים, כמו פרטיכלים שונים על אי נקיון, תאורה רעה וכדומה, לא הצליחו במזימתם והיהודים הלכו גם הפעם מובדלים מהפולנים. ואף שמחוזות הבחירות היו מסודרים בכוונה מראש במטרה להפחית את הנציגות היהודית, לא עלה בידי האויבים, והיהודים יצאו בנצחון גדול. כדאי להעיר, שכותב השורות הציג מועמדו־תו מטעם הרשימה היהודית המאוחדת והיחידה במחוז בחירות, שבו המועמדות היתה בחזקת סכנה. אך כל הקבוצות היהודיות, ובכללן גם הרדיקלים, תמכו במועמדותו ואיפשרו באורח כזה לבחירתו. ברם כפי שכבר הזכרנו הכריח השלטון את המועצה העירונית שנבחרה — להתפטר, והמצב נעשה קשה יותר.

ובאוירה מורעלת ומוסתת זו הלך הישוב היהודי בפולין לקראת האסון האיום, לקראת מלחמת השמד.

מ. ש. גשורי

חיים של פרנסה וכלכלה

א. המסחר.

המצב הכלכלי של יהודי וולברום בכלל לא היה כמעט שונה ממצבם הכלכלי של יהודי ערים ועיירות אחרות בפולין. ברם המסחר בוולברום היה מקודם כולו בידי יהודים, ללא התחרות של נוצרים או רוסים, כי לא היה צורך בשום מאמץ כדי להוציא או לכבוש מידי מישהו את מקור פרנסה זה, שהיה מאז כניסת היהודים לפולין לפני כאלף שנים שטח הפקר, והיהודים זכו מן ההפקר.

האוכלוסיה הנוצרית היתה מתחמקת תמיד מן המסחר שנחשב בעיניה כמלאכה בלתי מכובדת. בוולברום אפשר היה לפני מלחמת העולם הראשונה להראות באצבע על בתי המסחר הנוצריים.

הלקוחות הנוצרים היו סרים בחוסר רצון לקנות בבתי המסחר הפולנים, כי תהום עמוק היה פעור בין הסוחר ובין הלקוח הפולני. בבית המסחר הפולני היה הלקוח צריך להוריד את כובעו, לא להתקרב לשום מוצר, ורק לחכות לשרות העוזרים, לקחת מה שהציעו לו ולשלם כל מחיר שנדרש ממנו בלי לעמוד על המקח. הלקוח הפולני לא יכול היה לסבול מיהירותו של החנוני הפולני, שלגמרי לא הכיר לדעת את הפסיכולוגיה של הקונה, שיש לאפשר לו לעמוד על המקח ולהוריד לו קצת מהמחיר, ולא להעלות בבת אחת סחורה יותר מדי על המאזנים ולהוריד הזרה — הקונה הפולני הסתכל על כך בחשד, והמאזנים היו בעיניו מאזני מרמה.

בחנות היהודית הרגיש עצמו הפולני יותר חפשי. הוא רשאי היה לבחור לו את המוצרים, לבחנם, לעמוד על המקח ולהוריד מהמחיר, לקבל גם בהשאלה אם חסר היה לו כל הכסף, ובכלל לשוחח (בלי תמורה) עם הסוחר היהודי שלא התנפח. החנונים והסוחרים היהודים ידעו היטב את ההרגלים של לקוחותיהם הפולנים וידעו כיצד להסתדר אתם. החנווני היהודי היה גם הקונה של המוצרים החקלאיים שהאכרים היו מביאים העירה, וממילא הרגיש האכר את עצמו קשור יותר עם החנוני היהודי מאשר עם הפולני.

היהודים שמו פניהם למסחר, מפני שענף פרנסה זה לא היה קשה ביותר ולא דרש למוד או הדרכה מיוחדת. מאידך היה המסחר עזוב לנפשו, כאילו התחנן שיבואו לקחתו. יתר המקצועות היו תפוסים בידי פקידים. ליהודים לא היתה דריסת רגל למשרות שלטון המדינה או לכהונות מוניציפליות. כל מקצוע שהוא היה זקוק ללמוד במשך שנים, ומלבד זה לא היו בעלי־מלאכה או מקצוע מקובלים אצל יהודים, ועוד זכור הפתגם שהיה שגור בפי יהודי פולין (בפולנית): שעווצי אי קראווצי ניע לודזשי (סנדלרים וחייטים אינם בגדר בני אדם). ואולם קל מאד היה לפתוח חנות, כי לכך לא היתה דרושה שום קווליפיקציה, ואף לא הון גדול. כשהיו משיאים בן או בת היה הזוג החדש פותח לו חנות מכספי הנדוניה שקיבל. במשך הזמן נתרבו החנויות ואתם יחד רבתה ההתחרות בין החנוונים היהודים.

המסחר התרכז בעיקרו בככר השוק. חנויות בודדות אפשר היה למצוא כמעט בכל יתר הרחובות, שהשתייכו ברובן לאומנים. בחנויות היו עומדים החנוונים עם נשותיהם ומחכים ללקוח. האומנים בעלי החנויות היו עסוקים כ„חמור למשא" ועשו את מלאכתם משעות השחר עד הערב. רובם עבדו לבדם ללא עזרה. אצל רבים מהם עבדו גם בניהם. אצל מעטים עבד שוליה או שנים. מקצועותיהם היו טיפוסיים ליהודים: חייטים, סנדלרים, כובענים, רפדים, שענים, בורסקאים, פחחים, אופים, ובהם היה בולט יהודי גבוה רחב־גרם עם ידים מיובלות, יחיאל הנפח שהיה עומד תמיד ליד סדנתו ו„פולט זיקי אש" ממפוחיתו. רוב האומנים היו ידיהם מלאות עבודה והזמנות בשביל אכרי הסביבה, פרט לסנדלרים היהודים בעיר שעבדו רק למען יהודי המקום, והם השקיעו מאמצים רבים בנעלים שיהיו יותר בעלי צורה ומאיכות מעולה. בעיר ובסביבה היו מצויים

מאות סנדלרים גויים שעשו את עבודתם מסוג עור אחד ומצורה אחת. ובמוצאי־שבתות, עוד טרם הספיקו יהודי העיר לעשות „הבדלה" כבר חשו הסנדלרים הגויים העירה, כל אחד עם ציודו על שכמו, חבילות נעלים צרורות, שהובילו את המרכולת המעובדה לסוחרים. מרכולת זו מילאה שתי קרונות של מסילת־הברזל, שבשעות הערב סופחו לרכבות דוהרות לקראקא ולסוסנוביץ.

המסחר התרכז — כפי שהזכרנו — במרכז העיר, הוא ככר השוק. חלק גדול של החנויות היה בעל היקף קטן, מסודר באורח פרימיטיבי. החנויות היו פתוחות עד מאוחר בלילה. בעונת החורף בימי הכפור החזק היו עומדים בחנויות פתוחות ומחממים את הידים הכפואות לפני קדרות־אש. וחנוני אחד היה מסתכל אם החנוני השכן כבר נעל את חנותו. אבל היו גם עסקים מסודרים יפה שהתנהלו בקנה־מדה גדול.

בוולברום היו גם יהודים שעסקו במסחר בסיטונות בענפים שונים, כמו ביצים ואווזים ואחרים. והיו שקנו אצל ה„פריצים" יערות, מברים אותם ושולחים את העצים, מהם במצב גלמי ומהם אחרי שעובדו במנסרות, לחוץ־לארץ, ואף לעיר־הנמל דנציג. היו בעיר גם סוחרי־תבואה גדולים שהיו שולחים תבואה בקרונות לחוץ־לארץ. בתקופת השלטון הרוסי היו סוחרים מסוג זה נאלצים לרכוש להם תעודות־מסחר ולשלם מס מינימלי.

עד שנת 1912 כמעט שיהודי וולברום לא סבלו מאנטישמיות. היחסים עם הגויים היו יותר מידידותיים. אולי משום שבכפרים רבים שמסביב לעיר היו יושבים יהודים רבים ועוסקים בחקלאות בכשרון לא פחות מהם, ואולי עוד יותר... גם האוכלוסיה הפולנית העירונית אשר בוולברום, שהיתה במיעוט, הרגישה עצמה קשורה בקשר הדוק עם האוכלוסיה היהודית מבחינות שונות. היהודים היו יושבים בבתי גויים ומשלמים להם שכר־דירה. החנונים שבככר השוק היו מוכרים את מוצרי משפחות הסנדלרים הפולנים שבעיר ובכפרים מסביב. היהודים היו קונים חלב בהמותיהם, וכן קנו מהם עצים להסקת תנוריהם. גם אכרי הסביבה היו מוכרים את תוצרתם ותנובתם ליהודים וקנו מהם בחזרה מצרכים שונים אחרים. יתכן שיחסם הטוב ליהודים בא מפאת יחסם הנוח מבחינות שונות: אדיבים, מוכרים בזול, ולא רק במזומנים. ברם יתכן שיחסם הטוב של האכרים ליהודים בא גם מסיבה אחרת: הם זכרו עוד היטב את מצבם הרע תחת עול ה„פריצים" הפולנים ואת קשיחות לבם של ה„אדונים" בני עמם, ודבר זה גרם שאהדתם היתה נוטה יותר לצד היהודים.

בימי שבת וחג שבת המסחר כליל. השכינה היהודית פרשה כנפיה על כל הרחובות והסימטאות. כל החנויות ובתי־המסחר היו נעולים וסגורים, ולפניהם שקט ודממה. בתי המסחר האחדים של הגויים נראו לעומתם כמבוישים. את היהודים שבמשך ששה ימים בשבוע נראו עומדים בחנויות או בבתי־המלאכה, אפשר היה בימים אלה למצוא הולכים אל או מן בתי התפילה עם טליתות בידיהם, ואת החסידים כשהם מעוטפים בטליתותיהם מתחת לבגדיהם העליונים. לשבחם של יהודי וולברום אפשר לומר, שהם ידעו לשמור על השבת מחללו. שום יהודי לא העיז לחלל את הקודש בפתיחת חנותו בשבת וחג.

לעומת זה אפשר היה להרגיש למחרת השבת, בימי יום ראשון, התעוררות במסחר, במקח וממכר. בשעות הבוקר היו באים העירה ה„פריצים" מהחצרות שבסביבה, וכרכרותיהם היו מתרכזות בצד אחד של ככר השוק. הפריצים היו מבקרים אצל הסוחרים היהודים שהיו קונים אצלם את התבואות ונכסים אחרים, מלוים להם כספים לפני הקציר ומסדרים אתם עסקות דומות. וכן היו מתאספים בימי ראשון האכרים מהכפרים הקרובים שהיו באים בנסיעה על עגלות־אכרים. העגלות נשארו עומדות בככר השוק במרוכז. אכרים אלה היו מפרנסים את מסחר־הזוטא. בימי ראשון כאלה היה האכר קונה לו בעיר כל מה שהיה דרוש לו לכל השבוע, ואף היה מוכר את תוצרתו. מסחר זה נעשה בקנה־מדה גדול וקטן כמעט רק בשעות שלפני הצהרים, אחרי בקוריהם של האכרים והפריצים בכנסיות וסיום התפילות בהן. בשעות שאחרי הצהרים כולם היו חוזרים למקומות מגוריהם. הפריצים לחצרותיהם והאכרים לכפריהם.

ימי ראשון אלה היו ימי־עיסקה חשובים למסעדות ולבתי־מרזח. ובו בזמן של„פריצים" היו קשרים עם סוחרים יהודים שאתם ניהלו את עסקיהם והיה להם היכן להיכנס ולבלות כמה שעות על כוס משקה ותופינים ובשיחה על כל הקרוב ללבם — רוב האכרים שהיו נוהרים לעיר בהמוניהם לא היו קשורים בחנויות או חנונים מסויימים והם היו הולכים מחנות לחנות ומבררים היכן אפשר לקנות בפרוטה אחת או שתים יותר בזול. והם מצאו כמקום הנוח ביותר בשבילם מכמה בחינות את המסעדות ובתי־המרזח, בהם יכלו לשבת ולנוח כאות נפשם ולבלות את שעותיהם הפנויות בנעימים וגם להרטיב את שפתותיהם בכוס יי"ש חריף או במשקאות שונים אחרים. ואכן בשעות המאוחרות של אחרי־הצהרים אפשר היה לפגוש אכרים שכורים בגלופין בישיבה או בשכיבה, ודבר זה היה לתופעה טבעית בעיני יושבי העיר.

במשך ששת ימות השבוע התנהל המסחר הזעיר ברובו בתוככי האוכלוסיה היהודית, בינם לבין עצמם. לכל חנוני היו לקוחות קבועים משלו. בין בתי המסחר המכובדים אפשר לציין:

בענף האריגים והבדים: את הסיטונאים הוכרמן, פישל, בורנשטיין, ציגלר, משה וינגרטן ועוד;

בענף הסדקית: את בירך ינובסקי, משה אסטרייכר ועוד;

בענף הברזל: את שלמה אורבך, וולהנדלר (מז׳רנובצה) ועוד;

בענף כלים וכלי־זכוכית: אלטר פלדמן, רובינסקי ועוד;

בענף משקאות ויינות: הירש בידלובסקי, משה פוטאש, היים מייטק, מוטל מנטליק, לייבל פוטאש, אברהם קורנפלד, אפרים לובלינג, חיים דוד גולדברג, פישל טארלא ועוד;

בענף מצרכי מזון: מרדכי אבא רויכר, דער געלער מאכל, זישה קאמינסקי, בני פישל טארלא ועוד:

בענף בתי משתה ומרזח: מוטל מנטליק, יוסף בר פוטאש, חיים דוד גולדברג ועוד;

בענף מוצרי עור: אברהם ולגרין, זונדל ריכט, משפחת פולטוראק ועוד;
סוכנויות ומורשים להעברת סחורות וכספים: זאב אלטר, יחיאל מאיר אנגלשטין, יוסף גולדמן (חתן שלמה ארליך);
יצואנים: מיכאל לובלינג (קמח), חיים יצחק צווייגנבוים (ביצים), בריש (ביצים) ועוד.

הירידים וימי־השוק.

הירידים היו קיימים בעיר כמה פעמים בשנה, שהיו למסורת עוד מימות מלכי פולין ונקבעו כחוק ולא יעבור. ימי השוק התקיימו מקודם אחת לשבוע, בימי חמישי, ואחר כך פעמיים בשבוע, בימי שני וחמישי. הירידים היו למקור פרנסה גדול ליהודי העיר. בימים אלה היו מתכנסים העירה מאות גויים מעשרות הכפרים שבסביבה עם עשרות סוחרים וחנונים עם סחורות שונות. הם היו תופשים את כל הרחובות ואת השוק בעיר. עוד בשעות השחר היו החנונים פותחים את חנויותיהם ועורכים את סחורותיהם. העוסקים בממכר בשוק העמידו את שולחנותיהם, מעמדם וסוכותיהם, וסדרו את סחורותיהם: נעלים, מגפים, חליפות, כובעים ומגבעות, כתנות ומכנסים, תחתונים עם מרכולות אחרות. מ„אידך גיסא" של השוק היו עומדים אנשי־הבשר שמכרו בשר חזיר, והם היו משחיזים בלי הרף את סכיניהם המבריקים. ובאמצע בין „שני הקצוות" התישבו נשי האכרים שקשרו את ראשיהן במטפחות מגוונות, והן היו מציעות למכירה: חמאה, תרנגולות, ביצים, בר־אווזים או אווזים. בעלי־החי קשקשו בכנפיהם וקראו בקול, כאילו חפצו לעזור לבעליהן להפנות אליהם תשומת־לב. והיו ימים שקשה היה לאדם לעבור בשוק או ברחובות מרוב צפיפות. בשוק או ביריד לא חסר שום מוצר שהיה בו משום תועלת לאוכלוסיה, הן לתועלתה הפרטית והן לתועלתה החקלאית. גם הגויים מכרו בימי השוק והירידים כל מה שהביאו אתם מפרי תנובתם ויבולם בשדות ובגנים, ובזה גם בהמות ועופות וכל מה שהיו מעבדים באורח פרימיטיבי בביתם. יהודי וולברום וכן יהודי הערים הקרובות שלא היו אורחים בעיר זו הביאו אתם את סחורותיהם למכירה. ברם הם עסקו בהרבה גם במוצרים שהביאו אתם האכרים מהכפרים. גם בעלי המסעדות ובתי המרזח היו מלאים לקוחות והרויחו כסף רב.

השוק והרחובות הסמוכים היו מלאים עגלות האכרים שעמדו זו ליד זו באורח שוה. החנונים והסוחרים היהודים היו דוהרים ונחפזים מעגלה לעגלה, מישׁשו את השקים, הסתכלו בתבואה, עמדו על המקח וקנו. השאון וההמולה היו גדולים וחזקים כאילו רוח סערה באה על העיר. ובתוך ה„מקלחת" הזו אפשר היה לראות ארחות מסחר של היהודים, שהיו אופיניים להם. אפשר היה לראות כיצד יהודי הרוצה לזכות בלקוח מודד בד על שכם האכר לפי מידתו, או שאיכרית מודדת לעצמה חולצה או לבנים תחתונים להווכח אם אינם פחות מהמידה. ימי השוק והירידים נחשבו לימי־פרנסה לחנונים ולסוחרי העיר. ביחוד גדל הדוחק בככר השוק בימי הסתיו, לפני ימי הגשמים והשלגים, או לפני ימי הפסח. בימי השוק והירידים לא חסרו שני טיפוסי אנשים שהיו תמיד מכבדים את העיר

בבקוריהם, והם: גנבי־כס, וקבצנים, בעלי־מום, שהיו אוספים נדבות בזמרת נגונים מונוטוניים, וגם שירי קודש.

ועוד שוק שני היה לוולברום, שקראו לו בשם „טארגוביסקו״. שוק זה נוסד כנראה אחרי שככר־השוק נעשה צפוף יותר מדי והעבירו את המקח־וממכר בבעלי־חיים לשוק החדש שקבעוהו מאחורי העיר, על־יד בית העלמין החדש. שוק זה נועד פעם בשבוע, בימי חמישי, למכירת סוסים, בהמות וחזירים. גם שם גדלה הצפיפות מהקונים והמוכרים וכלי־הרכב שלהם, ואף שם גדלה ההמולה כבנחיל של דבורים. ואין לשכוח שוולברום נחשבה גם לצומת־דרכים מסחרית, ודרכה עברו מאות עגלות וקרונות־משא שהובילו סחורות בשווי של מאות אלפי רובלים, וכלי־הרכב היו מתעכבים בדרך עברם בוולברום ומשאירים קצת „פדיון״.

עד למלחמת העולם הראשונה היו מביאים סחורות מערי וורשה, לודז, ערי זגלמביה וגם מערי רוסיה הגדולה והרחבה. המסחר התנהל באורח נורמלי ובבטחה, באין פוצה פה ומצפצף, פרט לשנים האחרונות שלפני המלחמה כשרעל האנטי־שמיות של דמובסקי וחבריו הטיל את ארסו בתנועת המסחר היהודית והטיל עליהם אימים, בלי לסבול מזה למעשה. בוולברום עצמה ניסו ה„לאומים־דמוקרטים״ לערוך פרעות ביהודי העיר, ומכיון שידי העירונים הפולנים עצמם היתה קצרה וחלשה מדי לביצוע מעשה זה — גייסו את אכרי הסביבה, שקצתם נתפתו ובאו לעזור ל„אחיהם״. אך החסונים שבקרב יהודי העיר, הקצבים והעגלונים וכדומיהם, עמדו בשער והרביצו בפורעים על ימין ועל שמאל ושפכו מהם דם רב. עם הקזת דם מקדקדיהם נפקחו עיניהם לראות כי לא רק „הקול קול יעקב״ אלא גם ב„ידים״ יש להם יד, ומאז לא העיזו להפריע עוד, אף שהתעמולה האנטישמית נמשכה בדרכי תעמולה בלבד.

המלחמה הראשונה עשתה שמות במסחר הנורמלי. חלק מהסוחרים התרוששו וירדו מהבימה המסחרית, ואת מקומם תפסו אביונים מאתמול שהצליחו בתקופה הבלתי נורמלית לצבור גדולה והון ולרכוב על במתי ההצלחה.

עם תקומת פולין העצמאית בשנת 1918 עלה המסחר שוב על פסים נורמליים. אך לסוחר היהודי נכונו עוד סבלים ופגעים חדשים במהדורה חדשה. ממשלת פולין עם גראבסקי „האנטישמי הכלכלי״ הציגה לה לתפקיד קדוש להוציא את המסחר מידי היהודים בכל מחיר ולמסרו לידים יותר נאמנות, לפולנים. היה זה פרק טראגי בחיי היהודים בפולין. המאבק נגד המסחר והסוחר היהודי פסק להסתפק להלכה בלבד, בנאומים ובתעמולה בכתב, אלא נגש למעשים, שמשנה לשנה נעשו מורגשים ומוחשים יותר ויותר. הסוחר היהודי כאילו הרגיש בחבל של כליה שענדו על צוארו שהלך ונעשה מיום ליום יותר הדוק ומחניק...

ראשית כל: הטילו השלטונות מסים כבדים על החנוני והסוחר היהודים, מסים לאין שיעור, שלא היה ביכלתו לפרוע. ואם חלפה שנה אחת והחנוני לא הספיק לשלם את המסים — עלו המסים הבלתי נפרעים בטמפו מהיר עד שקשה היה לו להחלץ מהם. משרד המסים לא שתק ו„עגלת גראבסקי״ הוציאה את הסחורות מהחנות, והחנוני נשאר יושב בחנות ריקה.

מנוחת יום הראשון ששלטונות פולין החפשית כפתה על האוכלוסיה היהו־

דית גרמה נזקים ונגישות ללא קץ לחנוני היהודי, שלא יכול היה להרשות לעצמו שני ימי מנוחה בשבוע, והוא היה מוכר דרך הדלת האחורית. ומי שלא היתה לו דלת כזו — היה עומד בחוץ ומכניס בזהירות קונים לחנותו הנעולה. וכה עמדו החנונים על המשמר בחוץ ליד החנויות בכל יום ראשון, ואף בימות החורף בכפור החזק. אך המשטרה היתה רודפת בשצף קצף את החנונים היהודים ורושמת נגדם פרטיכלים שגררו אחריהם דמי־ענושים כבדים.

היהודים היו עוסקים בענפי המסחר דלהלן: צרכי מזון, פירות, ממתקים, ירקות, מוצרי חלב ובשר, בתי מרזח, מסעדות, אטליזים, דגים, תבואות, יינות ומשקאות, עופות ועוד. והיו בתי מסחר שהיו מוכרים רק בסיטונות: מלח, נפט, סוכר, קמח, גריסים, דגים מלוחים, אורז, שמורים, בירה. וכן היו עוסקים במוצרי אריגים ובדים, פרוות, סדקית, הנעלה, קונפקציה, ספיחי עור וסנדלרות, סמרטוטים, נוצות, כלי זכוכית ומכשירי מטבח, חומרי ברזל ובנין, מכונות חקלאיות וכלים, פחם, עצי בנין, עצי הסקה, צבעים, אופנים, ברזל ישן, חומרי כתיבה וספרים, מוצרי רפואות, רהיטים, תכשיטים, ועוד.

הסוכנים או המורשים (קומיסיונרים) של וולברום — היה זה מקצוע הקשור למסחר בנימים שונים — היו בימי ראשון נוסעים לוורשה וללודז וערים אחרות כשכיסיהם מלאים הזמנות החנונים וסוחרים־זעירים. במשך השבוע הם היו מספקים למשפחותיהם את הסחורות המוזמנות, ובני המשפחות היו מספקות אותן לידי המזמינים ומביאות אתן את ההזמנות העקריות. הסוכנים הללו הכירו יפה את כל וורשה לכל פנותיה ולא היו זקוקים כלל לדעת את הכתובות של הסוחרים השונים שיוכלו להשיג עבורם את הסחורות המוזמנות. הם, הסוכנים, היו משלמים ברובם מחירים יותר נמוכים מהסוחרים עצמם. הסוכנים היו עובדים קשה, התנהגו ביושר ואפשר היה לסמוך על כנותם. בימים הקשים לסחר היהודי, כשלצדו צצה התחרות החנונים הפולנים, נשארה יד הסוכנים הללו על העליונה ללא התחרות בהם. לא היה אף פולני אחד שיוכל או יחפוץ להתמודד נגדם, ואפילו הסוחרים הפולנים האנטישמיים נאלצו לפנות אליהם.

לצערנו אין בידינו חומר סטטיסטי על הסחר היהודי בוולברום. יתכן שחומר כזה היה בנמצא אצל עסקני האיגודים של מסחר ומלאכה ואבדו. בכ״ם דבר אחד ברור, שכשמונים אחוז מהמסחר היו מרוכזים בידים יהודיות, וביחוד במקצוע הסדקית, עור ומוצרי מזון. ואף שפגעים שונים, פנימיים וחיצוניים, פגעו בסחר היהודי, ואף איימו עליו לכלותו — עוד עצר כוח באמצעים שונים לעבור איך שהוא על המשברים והמצוקות והחזיק מעמד אפילו בדוחק.

ב. מלאכה ואומנים.

יש להניח, כי וולברום לא היתה לפני זמן רב, עוד בתקופת שלטון הרוסים, יוצאת מהכלל מערים אחרות, כשהמלאכה לא הנחילה כבוד לבעליה וגרמה לפגם מסוים במשפחה. באותן השנים תפס מקום בראש בוולברום הסוחר. רוב הסוחרים היו חסידים ומתפללים בשטיבלך בנוסח־ספרד. בעלי־המלאכות היו מרוכזים בבית־הכנסת ובבתי־מדרשות והתפללו בנוסח אשכנז. אך עוד לפני

המלחמה הראשונה חל שינוי לטובה ביחס למלאכה בוולברום. העיר הזאת לא הצטיינה בייצור מוצרים המוניים, פרט לבורסקאות.

תעשית הבורסקאות בוולברום נמצאה כולה בידי יהודים. בורסקאים יהודים היו מעבדים עורות ושלחין זה מזמן באופן פרימיטיבי. לעיבוד עורות היו משתמשים בקליפות עצי אשוח ואלון שהיו מצויות בשפע בסביבה המוקפת יערות, ורק באחרונה התפתחה תעשיה זו כשבעליה מצוידים במכונות חדישות. הם החלו להשתמש באמצעים חימיקליים, בתמציות לעיבוד עורות. תעשיה זו העסיקה עשרות משפחות ופועלים, ובני המשפחות מצאו להם בה עבודה. מפעלי הבורסקאות נמצאו בקרבת הנהר. ומי שבא לשם יכול היה לראות מספר רב של יהודים שעיבדו אלפי עורות של כל מיני הולכים על ארבע תוך שרייתם במאות שוחות עמוקים. והשרייה נעשתה „כדת" עם אוקסידים ומלחים נותני ריח כמה פעמים, ואחר כך, בצורת עור מוכן, נשלחו לכל פולין ורוסיה. על פי רוב היו אלה בני „עמך" שעבודתם הראשונה היתה להשקים קום בשעות השחר, לרוץ ולהתפלל במנין ראשון, ובמשך כל היום עמלו בעבודה פיסית קשה בלתי נעימה כמאמר התלמוד „אוי לו למי שאומנותו בורסקאי"... וכה עמלו קשה עד מאוחר בלילות.

ואלה הם הבורסקאים הוותיקים של וולברום שלתוצרתם יצא שם בתעשית העור בפולין ורוסיה:

ראובן דוד ספיר, שירש מאביו את המפעל והמשיך במרץ. אצלו נעשתה העבודה בעבודת־יד. הוא נבחר אחר כך לפרנס העיר והיה מנדב כסף רב למטרות צבוריות שונות בעיר, ואף עמד בראש חברות צדקה שונות; יואב גרייצר, אף הוא ירש מאביו את המפעל, וכל משפחתו נשארה במקצוע הבורסקאים. העבודה אצלו נעשתה ביד; מיכאל פרלמוטר, נפתלי טארלא, יקותיאל שפרינגר, מנדל גרבר (נא וולוצקי), אברהם מייטליס, חתנו של ספיר, המשיך אחרי מות חותנו לעבוד בבורסקאות. ריח העורות דגדג את אפו של האיש הזר שרגליו דרכו בפעם הראשונה בוולברום. ידי העושים בבורסקאות היו תמיד מצופים שמן וצפרני אצבעותיהם היו אדומים מקליפות העור שבהן היו שרים אותם. ואפילו בימי שבתות, כשהיו לבושים בגדי שבת, הורגש מהם ריח העור כמו בסביבת מפעלי הבורסקאים.

הניך לנדוי, יהודי רזה בעל פנים מאורכות וזקן קצר, היה היחידי שהעביר את בית המלאכה שלו לבורסקאות לקצה השני של העיר, לצד הביצות, והקים שם בנין של קומותיים, הביא מוינה מכונות מכניות שריסקו וגיהצו את העורות. היה זה בית־החרושת הראשון בעיר. הוא יצר סחורה רכה והגיע לשיא. הוא היה יצואן ידוע בכל פולין.

בתקופת שלטון רוסיה נשלחה התוצרת הבורסקאית לצורך נעלים ומגפים בשביל הצבא הרוסי, ואף לשוק המקומי, ובקשר לכך התפתחה במקום גם תעשיה אחרת הקרובה לה, היא תעשית נעלים. 75 אחוז מהנוצרים שישבו בוולברום עסקו בסנדלרות, אף שעיסוקם העיקרי היה בחקלאות. תוצרתם נועדה לייצוא לצורך הכפרים שנמצאו בכל השטח מוולברום ועד לבנדין וקראקא. אחרי תקומת פולין העצמאית נשלחה תוצרתם לשלזיה ולגליציה. כבר הזכרתי לעיל שביום ראשון

הענך לנדאו ובנו ירמיהו

בשבוע היו הסנדלרים הגויים באים בהמונים לעיר והביאו אתם את תוצרתם בנעלים לסוחרים היהודים, והם שלחום למקומות יעודיהם. הסנדלרים היהודים שבוולברום עבדו רק לצרכי המקום. הסנדלרים היהודים עבדו מקודם את עבודתם בעבודת יד, ובמשך הזמן עברו לעבודה מיכנית.

בין הסנדלרים היו גם חסידים יראים ושלמים, שלא ראו שום פגם במלאכתם. ומספרים על סנדלר חסיד אחד בעיר שהתיחס לאומנותו באורח מוזר. הוא לא לקח מעולם מדה מרגל הלקוח שבא להזמין אצלו זוג נעלים, וביחוד סירב לעשות מדה מרגל אשה. וכיצד ידע לכוון את הנעלים בדיקנות לרגלי הלקוח? היתה לו תיבה מוכנה מלאה חול, ולשם אמר להציג את הרגל של הלקוח. אחר כך עשה את המדה מהצורה שהצטיירה בחול...

בעיר נמצאו עשרות חייטים, כולם יהודים. הטובים שבהם עשו את מלאכתם בשביל האוכלוסיה היהודית, ואילו הפחות טובים עבדו בזול ותוצרתם נמכרה בשווקים בערים הסמוכות בידי יהודים.

המובחרים שבחייטים היו תופרים בשביל בעלי־האחוזות שמסביב לעיר וגם בשביל הגבירים והמעמד הבינוני שבעיר, תפרו בשבילם בגדי שבת וחג וגם למשפחותיהם. מקצוע החייטות עבר מאבות לבנים, שעזרו לפרנסה, וגם בין הבנים

נמצאו חייטים שהצטיינו במלאכתם. החייטים הפחות טובים היו עובדים בשביל מעמד בני „עמך" שבעיר וגם בשביל האוכלוסיה הגויית שבעיר ובסביבה. והיו גם חייטים שהיו הולכים על פני הכפרים ועובדים שם בבתי הפריצים, הכמרים והמוכסנים ולשבת וחג היו חוזרים העירה. והיו חייטים שהעסיקו עוזרים ושוליות. בתי המלאכה היוו חלק ממעונות משפחות החייטים. העבודה התנהלה מבוקר עד מאוחר בלילה, בהפסקה לתפילת שחרית, מנחה ומעריב. הנוהג לעבוד יום יום שעות בלתי ספורות משעות השחר עד מאוחר בלילות, ואף במוצאי שבת וחג, היה קבוע בכל המקצועות והעובדים היו רגילים לכך כמתוך שיגרה, בלי שאירעו זעזועים מקצועיים לטובת שיפור תנאי העבודה של העמלים.

הנגרים, אף הם עשו מלאכתם בדירותיהם, בחדרים מיוחדים ששימשו כבתי־מלאכה. עבודתם העיקרית היתה ביצוע דלתות וחלונות לבתים בעיר ובכפרים. אחרי כל שריפה שהיתה בוולברום היו ידיהם של הנגרים מלאות עבודה לזמן רב. בימות החורף, שבעקב הכפור ופגעי העונה קשה היה לבנות בתים חדשים או לתקן בתים ישנים, הם עסקו בעשיית רהיטים, שולחנות, ספסלים, כסאות וארונות. אף נגר אחד לא עבד באורח מיכני. מדובר על תקופת שלטון רוסיה בעיר. העבודה התנהלה בשיטות הישנות והמקובלות, ולא היתה דרישה ואף לא עלתה מחשבה על דעת אחד הנגרים לסטות מהמקובל. וכה המשיכו במלאכתם כתמול שלשום, ואכן הנגרים תפסו מקום מכובד באומניות העיר.

הפחחים שנמצאו בעיר במספר פחות מהנגרים ינקו את פרנסתם מתפוקת חפצים שונים לצרכי המטבח ובעלת־הבית, כמו: אגנים לאפיה, פחים למים, אמבטיות קטנות לרחיצת ילדים, מרזבים לגגות, כלי־בישול (סאמאָוואר) להכנת קפה ותה, ואף היו עושים עבודות לפי הזמנות מאנשי הסביבה.

הכובענים עסקו בהכנת כובעים לקיץ ולימי חורף מוגנים נגד הקור, לצרכי האוכלוסיה היהודית והפולנית, ומהם שהתקינו כובעים מיושנים לחדשים. הם עסקו במכירת תוצרתם גם בימי השוק ותמיד נמצאו להם קונים.

כמעט כל הקצבים בעיר השתייכו לבית משפחת רויטמנש, ואולי משום כך שרר השלום במעונם, לא כבבתי קצבים אחרים שמטעמי התחרות רב הרוגז ביניהם. האטליזים היו מפוזרים במקומות שונים ולא מרוכזים. בערבי שבת וחג הרגישו הקצבים את עצמם כ„עושים חסד" עם הבריות, ובעיקר עם הנשים הבעל־הבתיות, והם הביעו דעה כיצד להכין את העונג־שבת או עונג־יום טוב, כי כן היתה זו להם הפרנסה העיקרית. מלבד האמידים ובני המעמד הבינוני שיכלו לקנות להם עוף לשבת, רוב יהודי העיר הסתפקו במנה בשר בקר, קורקבן או רגל וכיוצא בזה.

הסבלים בעיר הרויחו את לחמם מסבלות בסחורות שונות שהגיעו בשקים ותיבות ברכבת או בעגלות מן הרכבת, והם פעלו בשרות הסוחרים. גם הסחורות שנשלחו מהסוחרים לרכבת והחפצים הקשים שהתושבים נאלצו להעביר ממקום למקום, או כשהגיעו לחנונים מטענים גדולים עם סחורה — אפשר היה לראות את הסבלים בעבודתם בנשאם משאות כבדים על כתפותיהם כשהם גחונים ממש עד לקרקע. החבל העבה המהדק את המטען לשכמו חודר לחזה ולידים, וכה

מטיילים הסבלים דרך כמה רחובות וסימטאות. היתה זאת עבודה קשה. הם עמלו הרבה ופרנסתם לא היתה קלה.

לאופים של וולברום יצא שם בעבודתם. „וואלבראָמער בייגל" היו לשם דבר בכל מקום. ואף שרוב בעלות־הבית היו אפות לחם, חלות, עוגות וכל מיני אפיות, אפו האופים הרבה סוגים של אפיה ומכרו הרבה. בתחנת־הרכבת הם מכרו הרבה לנוסעים משני הכיוונים והודות לשם הטוב שרכשו יכלו בקלות למכור במשך רגעים כל מה שהכינו. גם בימי השוק והירידים היו ידיהם מלאות עבודה לספק מיני מזונות שונים למבקרי השוק והיריד.

שענים — אף מצרך זה לא נעדר בוולברום. ובכלל, כיצד אפשר להתקיים בעיר יהודית בלי שען? ומכל שכן בשנים כששעונים תלו על הקירות עם שני אגפים שתמיד התנועעו הנה והנה, וצלצוליו „טיק־טיק" נשמעו ברחוב. מובן, שהיה צורך ללא ויכוחים בשען שיוכל לתקן את שעון־הקיר או את שעון־הכיס שהיו מקבלים כמתנת־חתן מהמחותן.

אין כאן המקום למנות כרוכלא את יתר המקצועות, כמו זגגים, עגלונים, בוני־תנורים, פרוונים, נושאי מים, כליזמרים (עליהם כתבתי במקום אחר)׳ עושה־מצבות, כורכי־ספרים, מסגרים ונפחים ומקצועות מסוימים שבוולברום לא היה מקום אלא בקושי לאחד ויחיד. אף סופר סת"ם היה בעיר שעסק במקצועו.

יש להקדיש מקום גם להולכים בכפרים שבעיר („דאָרפסגייער" ביידית), מקצוע ספציפי ליהודים שבישראל אין לו תחליף, וכנראה שמקצוע זה היה יליד הגלות, ועם פורעניית השואה נעלם אף הוא. היו אלה יהודים אביונים עמלים שחיפשו להם דרך כיצד לפרנס את משפחותיהם. הם היו בעלי כשרון למסחר, ברם ברובם היו דלי אמצעים ולא היה להם במה לסחור. בהלואה קטנה שקיבל אצל מכר היה הולך בבוקר יום שני בשבוע לכפר הסמוך, ששם היו לו כמה גויים מכרים, ובהלכו מבית לבית היה שואל: יש כאן מה למכור? פעם הוא קנה מטען ביצים, 2—3 עופות, אוז או ברווז, לפי עונת השנה, ודרך אגב הוא קנה עבור בני ביתו קצת תפוחי אדמה, גריסים, דוחן, פולים, ועוד כהנה, והיו ביניהם שהציעו למכירה משהו מהעיר. ובטיילו במשך היום היה מזין את נפשו בלחם צר עם מלח, ובפינה אחת אצל הגוי נטל את ידיו, עשה ברכה, אכל ובירך ברכת המזון, והמשיך ללכת בשאלו: היש כאן מה למכור? ולפנות ערב כשראה שבמשך היום הספיק לרכוש הרבה סחורה, שכר לו גוי אחד עם עגלה וסוס והוביל את הסחורה לביתו העירה. ואם לא הצליח לקנות הרבה במשך היום, מילא את החלק הריק של השק בקש ותבן, הרים את השק על שכמו וטייל רגלי לביתו העירה. אחרי שהגיע לביתו התחיל רק אז המסחר האמיתי. היה צורך למכור את הסחורה לרוכלים העירוניים. ברם מקצוע זה לא העניק את עוסקיו בשפע פרנסה. והיו „הולכים בכפרים" שהיו מרחיקים ללכת לכפרים הרחוקים, ולשהות שם כל השבוע ואף למעלה מזה, מוכרים את הסחורה שקנו בעיירות הסמוכות או לכפרים אחרים, או מביאים העירה בעגלה, בלי שנעשו נגידים מזה. רובם של ההולכים בכפרים היו מתאכסנים בפונדקים. הפונדקאים היו מתיחסים תמיד טוב לרוכלים אלה. בוולברום נמצאו הולכים בכפרים במספר מסוים, והם היוו חלק מהאוכלוסיה העירונית היהודית, והשפעתם היתה מורגשת גם בכלכלה העירונית.

במלחמת העולם הראשונה היה מצב האומנים היהודים קשה מאד. חסרון חומרי גלם לעבודה והאוכלוסיה לא יכלה להרשות לעצמה לרכוש משהו. אחרי המלחמה הראשונה פסקה המלאכה להחשב כפגם במשפחה, והנוער ההולך ומתבגר חשק מאד ללמוד מלאכות. והואיל שבוולברום לא היה מקום ללמוד מלאכות מסוימות, נסעו רבים מהם לערים יותר גדולות, וביחוד לערי זגלמביה, והיו חוזרים לחיק משפחותיהם לימי סוכות ופסח. אחרי המלחמה עבר זמן די ארוך עד שהמצב הכלכלי במדינה היה יציב. חלו שינויים גדולים באורח חיי האוכלוסיה, שהשפיע מאד על מצב האומן היהודי. מאידך — תקומת מדינת פולין לא הביאה אתה שום הקלה לאוכלוסיה היהודית בשטח הכלכלי. הכלכלה שניזוקה קשה בתקופת מלחמת העולם לא הספיקה לנוח מעמלה, ושוב התלקחה מלחמה חדשה, מלחמת פולין בבולשבים. המוני העם והעמלים לא היה ביכולתם לקנות להם את המצרכים החשובים והחיוניים. ואם בתקופת שלטון הרוסים האומן היהודי לא ידע מתשלום איזה מס שהוא, בתקופת מדינת פולין הפך לבעל־חוב לאוצר המלוכה הפולני, שהטיל עליו מסים כבדים כאלה שרובם לא היה ביכלתם לסלקם, ומשרד המסים הוריק את דירותיהם מכל רהיט. ואז סדרו ארונות בתוך הקירות כדי ששלטון המסים לא יוכל לקחתם. רבים מהקונים היו מוציאים מהאומנים אישורים שהסחורה שייכת להם, במטרה למנוע החרמה מטעם משרד המסים.

נתוסף גם החוק על מנוחת יום ראשון בשבוע שנתן אפשרויות גדולות לכל שוטר ללחוץ על האומנים היהודים, ואף שרוב בתי־המלאכה שלהם נמצאו בחצרות ולא בחזית הרחוב, היו השוטרים באים לשם ורושמים פרטיכלים בעד חילול „מנוחת" הפולנים.

ג. מפעלי תעשיה וחרושת.

אומנות וחרושת היו מונחים כלליים בכלכלה המציינות את הסקטור החרושתי העוסק בייצור מוצרים שונים, בקנה־מידה שונה. האומנות פועלת בקנה־מדה קטן ובמספר מינימלי של פועלים, ויש שעובדים רק בני המשפחה במפעל כדי לקמץ בשכר עבודה לפועלים ולא להסתבך בתשלום שכר ובבעיות ניצול. ואילו בית־חרושת מתכוון למפעלים שעבדו עם מכונות, ואפילו פרימיטיביות, והעסיקו מספר גדול של פועלים. ישנם מפעלים מקצועיים שמתחילים בקטנות, בסדנת־מלאכה, ועוברים בהדרגה לבית־חרושת. כך היה בוולברום עם המפעל לעיבוד עורות של חנוך לנדוי, שמקודם עבד בקטנות והמשיך את הקו הישן בעיבוד בורסקאות בעיר. ואחר כך עבר לבית־חרושת שהקים ליד תחנת הרכבת אחרי שהביא מכונות חדישות מווינה. הפיגור או ההתקדמות בשטח התעשיה קובעים במדה רבה את עוצמתה הכלכלית והמדינית לא רק של מדינה (יכולת ניצול האוצרות הטבעיים, סיפוק הצרכים הפנימיים, כושר ההתחרות בשוק הבינלאומי) אלא גם של מחוז ועיר. וולברום נכללה בין הערים המפגרות בתעשיה, ומשום כך פיגרה גם בפיתוחה הכמותי.

בוולברום לא התקיימה תעשיה זמן רב. בתקופת שלטון הרוסים אמנם בקרו גרמנים רבים בסביבה וחיפשו אוצרות מחצבים שונים שאפשר לנצלם

בכריה. הגרמנים ידעו לנצל את סביבת סלבקוב ואולקוש ולייסד בהן מפעלי תעשיה שונים כשם שידעו לנצל יפה את חבל זגלמביה ולהקים שם מפעלי חרושת ענקיים שבהם עבדו רבבות פועלים. כבר הזכרתי בפרק ההסטורי שבכפר אחד בלבד שבקרבת העיר נטפלו הגרמנים לאבן שמצאו שדמתה לאבן הניתנת לניצול לליטוגרפיה, ואחרי שעמלו לריק הקימו שם בית־חרושת לבירה שאחרי גלגולים שונים עבר לידי יהודים שפיתחוהו כהלכה.

בעיר היו כמה בתי חרושת קטנים, כמו בית־חרושת למשקאות ומי־דבש של ר' יוסף־בר פוטאש, בית חרושת לסבון של אלימלך פצנובסקי ועוד כאלה. ורק לבסוף, בשנים האחרונות לשלטון הרוסים, הקימה קבוצת חרשתנים גרמנים בית־חרושת גדול למוצרי גומי, שהיה שייך ל„מפעלי ווסטן" שהעסיק כאלפיים פועל, ועל ידו הקימו גרמנים אחרים מפעל לייצר כלי־אמיל. בשני מפעלים אלה עבדו אלפי פועלים ופקידים, ושעריהם היו נעולים בפני העובד היהודי. הפליה זו השפיעה מאד לרעה על בני הנוער היהודי הוולברומאי, והיא שדחפה אותו לזרועות השמאל, ומפלגות השמאל ניצלו יפה את הפרט הזה לטובתם.

ד. ארגונים כלכליים ומקצועיים.

התנועה המקצועית היתה אסורה בתקופת שלטון הרוסים שהעניש קשה בעד העון הקל ביותר במשלוח לסיביר. בוולברום לא היו אז בתי־חרושת עם פועלים רבים שהיוו כח לתנועות פוליטיות ומקצועיות. לוולברום הגיעו רק הדים מתנועה זו ומפעולותיהן של מפלגות סוציאליסטיות ברוסיה בלי שהיה להן מקום בוולברום עצמה. תקופת בראשית של המלחמה הראשונה עברה בסימן פחד מפני יריות התותחים וצפיה לתוצאות, עד שהרוסים נסוגו מפולין והסתלקו לחלוטין. אחרי כניסת האוסטרים לוולברום והתבצרותם בשטחים שכבשו נשתנה המצב. לנהל ארגון מקצועי לא היה בתקופת האוסטרים צורך בפעולה אי־חוקית. ודא עקא שלא היתה עבודה בעיר, ולעבודות שנעשו אצל הצבא לא היתה כל שליטה לאיגוד מקצועי. מאידך — לא רק החיים התרבותיים והצבוריים התפתחו בתקופת הכיבוש האוסטרי במלחמת העולם הראשונה, כי אם גם החיים הכלכליים והמק־צועיים. אחרי תקומת פולין בשנת 1918 ניתנה האפשרות לאומנים ולפועלים לפעולה מקצועית חוקית נורמלית, והודות לאפשרות החוקית התנהלה ביניהם עבודה שיטתית תרבותית, מקצועית ומדינית. ההמונים נעשו אקטיביים, וגם הנוער נמשך לתנועה המקצועית. האיגודים המקצועיים המשמעתיים ניהלו פעולתם במרץ, והמאמצים לשיפור מצב האומן והפועל המאורגן הוכתרו בהצלחה. התארגנו הסוחרים והאומנים כדי להגן בכוחות משותפים על עניניהם ולהעלות את רמת חייהם. נוסדו איגודים כלכליים של סוחרים, אומנים ובעלי־מלאכה שפעלו לטובת חבריהם ועשו למען הטבת תנאי חייהם.

איגוד אומנים ובעלי־מלאכה בוולברום.

בשנות 17־1918 נוסד איגוד האומנים ובעלי־מלאכה, ביזמת שמואל נבלוצקי (סנדלר), שייקה סנדלר, משה מייטליס (חייט לבגדי נשים), זונאבנד (חייט לבגדי

גברים), זאב וולנר (חייט לבגדי גברים), ישעיה דוד, כובען, ירמיהו לנדוי (שותף בביח"ר לעורות של חנוך לנדוי). הם שכרו להם חדר למועדון בככר השוק בבית הרשל קורנפלד. מטרתו היתה להגן על מעמד האומנים ולארגן את המספר הגדול ביותר של האומנים בארגון כלכלי ומקצועי אחיד ולהעלות את מעמדם התרבותי. האומנים היוו אחוז לא קטן באוכלוסיה היהודית בוולברום. עד להקמת ארגונם התבטא יחודם הסתמי בפעולות דתיות, בסדור מנינים לתפילה וכיוצא בזה. הרמה התרבותית היתה נמוכה ומצב חייהם מפגר. ההתחרות ביניהם היתה גדולה, הדחקות והעוני ביניהם היה גדול. רק חלק מהם יכול היה לקרוא ולכתוב.

היוזמים הנ"ל סידרו רשימה של כל האומנים בעיר, לפי מקצועותיהם המיוחדים. באספה הכללית נבחרה הנהלה, ועדת בקורת ומשפט־חברים. את התקנון של האיגוד קבלו מאיגוד האומנים המרכזי בוורשה, והאיגוד בוולברום אושר מטעם השלטונות כסניף של המרכז הוורשאי. ההנהלה ניגשה מיד לפעולה אינטנסיבית, הוזמנו אספות של אומנים לפי המקצועות, ומכל מקצוע נבחרה סקציה מיוחדת שעסקה בשאלות ארגוניות שהיו קשורות באותו מקצוע. במועדון האיגוד התקיים בכל ערב אולם קריאה, והאומנים המצויים בקריאה היו קוראים לפני החברים עתונים יומיים ביידית, וגם קונטרסים ומחברות שונים בתוכן ספרותי, מקצועי וכיוצא בזה.

פעולה מרצית ניהל האיגוד באספקת חבריו בכרטיסי אומנים, שבלעדם אי אפשר היה לפי החוק לנהל בית־מלאכה. והיתה גם פעולה להשיג תעודות־אומנים לבעלי־מלאכה יהודים. לא קלה היתה העבודה להשיג תעודה כזו לאומן יהודי, כי עליו היה לעמוד בבחינה, שבה דרשו מלבד ידיעות מקצועיות גם ידיעה בשפה הפולנית, ולא כולם היו מחוסנים בשטח זה. ברם היה חשוב מאד שאומנים יהודים יקבלו תעודות כאלה, כי בלעדן לא היתה להם זכות להעסיק שוליות.

איגוד האומנים לקח בתקופת קיומו חלק אקטיבי בחיים הפוליטיים והחברתיים של העיר. חלק פעיל לקחו האומנים בהנהלת הקהילה ובבחירות למועצה העירונית. התפתחות האיגוד גרמה אחר כך ליסוד בנק לבעלי־מלאכה וסוחרים זעירים שנפתח בשנת 1929 בככר השוק בביתו של בירך ינובסקי, ולמנהלו נבחר אדולף מיטלמן חתן חנוך לנדוי. על הבנק נדבר במיוחד.

ארגון הסוחרים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נעשתה פולין שוב מדינה עצמאית. החוקה הפולנית משנת 1921 היתה ליברלית ודמוקרטית. חוזה המיעוטים של וורסייל שעליו חתמה הרפובליקה הפולנית שקמה מחדש לתחיה והתחייבה לנהוג לפיה במדינה, הבטיחה למיעוטים שלה פיתוח חפשי של תכונותיהם הלאומיות והתרבו־תיות, ברם גם בפולין זו נחשפה האמת ההיסטורית, ובלי להתחשב בחוקים הליברליים שעל הנייר בלבד (בספרי החוקים) ובכל הבריתות הבינלאומיות, היתה התנהגות השלטונות בארצות שונות בסתירה גדולה לכללים ולחוקים המחייבים,

ובפרט כשהמדובר היה ביחס ליהודים. ופולין לא רק שלא היתה יוצאת מהכלל, אלא עלתה על כולן ברשעותה ובצביעותה.

בשנים כשהמיניסטרים הלאומים־דמוקרטים גראבסקי ובק היו מנהיגי וראשי הממשלה הפולנית נעשה מצב היהודים חמור יותר ויותר. יהודי וולברום היו בכלל כלל־ישראל. מצבם הכלכלי נעשה רע מיום ליום בעקב החוקים האנטי־שמיים של ממשלת פולין. בכל יום ויום נוצרו גזירות חדשות שקלעו בעיקר נגד היהודים לנשלם מפרנסותיהם ולמסרן לידי פולנים טהורים. בשעה קשה זו נוסד בוולברום ארגון הסוחרים.

בין המיסדים והיוזמים היו: זאב אלטר, אלטר לויט, לייב פוטאש, יחיאל מאיר אנגלשטין, משה הירש הוכרמן, חיים מייטק, לוי מנטליק, הרשל בידלובסקי, הרשל ורדיגר, משה וינגרטן, יקותיאל פישל, אברהם בורנשטין, היו״ר היה זאב אלטר, המזכיר — לייב פוטאש. משרד האיגוד נמצא בבית זאב אלטר, ברחוב קרקוב. ארגון זה בא לטפל בענין הסוחרים בעלי גילדה ראשונה ושניה. בעלי הגילדה השלישי נחשבו כבר לסוג של סוחרים זעירים.

האיגוד יסד בנק לסוחרים. המנהלים של הבנק היו: זאב אלטר וי. מ. אנגלשטין. הבנק נשא לכתחילה אופי פרטי, ולא צבורי. אך הממשלה לא נתנה רשיון לבנק פרטי, ומשום כך נקרא הבנק „ספולדזילני״, ובאורח רשמי השתייך הבנק לאיגוד הסוחרים. פעולת הבנק הזה נועדה רק לחלק מהסוחרים, מהגילדות הראשונות. ברם גם הוא הביא תועלת לסוחרים מסוימים, ויצאו לו מוניטין בעיר.

אכן עוד לפני שנוסדו בעיר הבנקים וקופת גמילות־חסדים הורגש צורך בעיר בפעולה בנקאית מסוימת, ופעולה זו התנהלה באורח פרימיטיבי. לסוחרים הגדולים היו קשרים ישרים עם בנקים בערי המחוז והפלך, ואפילו עם בתי הבנקים בוורשה. ואילו הסוחרים מקנה־מדה בינוני או קטן ביחד עם המעמד הבינוני נאלצו לתיווך כדי לסדר את צרכיהם המינימליים בעזרה בנקאית. ואשר לאשראי — נאלצו הסוחרים לפנות ל„בנקים הולכים״ (מלוים בריבית), שהיו מקשרים בין מלוים ללווים, בין סוחרים שהיו זקוקים לאשראי ובין אלה שהיה להם כסף בסכומים קטנים או גדולים שהיו מוכנים ללוות בריבית.

כתוצאה מקיום ארגון הסוחרים הגדולים באה הפעולה לארגון הסוחרים הזעירים. הגדולים חויבו מטעם הממשלה במסים כבדים (גם בתורת יהודים), כי על כן היו ממדרגה ראשונה או שניה. ואולם בעקב הלחץ הכלכלי הממשלתי נגד הכלכלה היהודית ירדו הסוחרים הגדולים ממעמדם והם חפשו להם מפלט שיקל עליהם ועל מצבם.

איגוד סוחרים זעירים.

בשנת 1932 נוסד איגוד סוחרים זעירים, שאליו נצטרפו סוחרים בעלי גילדות מסוג שלישי. שם האיגוד היה: צענטראלער קליינהענדלער־פארבאנד אין פוילן, אָבטיילונג אין וואלבראָם״. איך ובאיזה נסיבות נוסד האיגוד? משה בידלובסקי מוולברום ישב בקילץ ופעל שם כמזכיר האיגוד המקומי. בקילץ ישב גם י. קורסקי מוולברום. והנה באה אליהם משלחת של אנשי וולברום, ובה משה וינגרטן,

ואלטר לויט, עם חיים מייטק בראשם, בהצעה לייסד אצלם סניף של האיגוד לסוחרים זעירים. בידלובסקי בא לוולברום ונאם בבית־המדרש הגדול על ערך הארגון המקצועי־כלכלי. בועד הראשון של האיגוד נבחרו: משה וינגרטן, אלטר לויט, יקותיאל פישל, בירך ינובסקי, מרדכי אסטרייכר, חיים מייטק — יו״ר, דוב רינסקי — מזכיר. המשרד שכן בבית משפחת פוטאש בככר השוק.

תפקידו העיקרי של האיגוד היה לייצג את עניני הסוחרים הזעירים במשרד המסים, שלא יוגרפו מעל פני השטח הכלכלי בתוקף הערכות מסים הגדולות מדי, ולכן היה חשוב לאיגוד להיות מיוצג בעיריה ובקהילה, כי גם בהם עמדו לפעמים על סדר היום ענינים שהיה להם קשר עם הסוחר הזעיר. האיגוד עמד בקשר עם המרכז בוורשה, שלפי פניות האיגוד בוולברום היה פונה אל החלונות הגבוהים ומחלק עזרה יורידית במקרים הדרושים. תקציב האיגוד היה מתכסה מתשלומי־חבר של החברים ותמיכות שהאיגוד היה מקבל מהמרכז בוורשה. וכה המשיך האיגוד בפעולתו, בעזרו לחנוני במאבקו היום־יומי על קיומו, עד שהגיע היום האפל השחור שבו נכנסו הנאצים הגרמנים לוולברום וכל החיים החברתיים היהו־דיים פסקו להתקיים.

בנק לאומנים ולסוחרים זעירים.

מוסד הבנק הוא אחד המוסדות החשובים ביותר בחברה, ובלעדיו היו עניני הכלכלה והמסחר סובלים מאד. סוחר שלא היה יכול להשיג הלואה בצר לו, היה פושט רגל ויורד מנכסיו. אכר שלא היה יכול להשיג הלואה למען שיפור משקו, היה מידלדל ומשקו היה מתנוון. בתי החרושת לא היו יכולים לקנות מכונות חדשות ולהרחיב את מפעליהם. ואילו לא יכלו כל אלה לנהל את עסקיהם, לשפרם ולהרחיבם, היו אלפי פקידים, פועלים ועובדים אחרים הקשורים בהם מאבדים את מקור פרנסתם ומתהלכים בטלים מעבודה. מה תפקידו של הבנק? כשנזקק אדם לשם עסקיו בכסף, הוא הולך לבנק ומקבל הלואה. תמורת מתן ההלואה משלם האיש לבנק ריבית ואת הקרן עצמה הוא פורע בתשלומים אחדים או בבת אחת, כפי שהוסכם בינו לבין הנלת הבנק. לבנק ישנם תפקידים מרובים. וגם במצב הכלכלי של היהודי בפולין נכונו לבנקים תפקידים ראשונים במעלה והם עזרו הרבה לסוחרים ולאומנים לעמוד במצבם הקשה, נגד המדיניות האנטי־שמית של הממשלה. וכן נוסד גם בוולברום בנק של אומנים וסוחרים זעירים בשנת 1926, ושמו נשתנה אחר כך לבנק עממי.

הרעיון על יסוד חברת אשראי קואופרטיבי לעזרת הסוחר הזעיר ובעל המלאכה במלחמתם הקשה לקיומם נולד ברחוב היהודי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בשנים האהרונות לפני מלחמה זו הורע בהרבה המצב הכלכלי של יהודי פולין בעקב תנועה אנטישמית חזקה שהכריזה „בויקוט" (חרם כלכלי) על היהודים ונפתחו חנויות פולניות בערים ובכפרים, חנויות פרטיות וגם קואופר־טיביות (ספולקי), והן ערערו את המצב הכלכלי היהודי, שהיה מעורער גם בלאו הכי. אך מסיבות שונות לא יצא ענין יסוד חברה לאשראי בוולברום, אף שחברת יק״א (חברת עזרה מיסודו של הברון הירש) נתנה עזרה לקופות מסוג זה. ואולי

מפאת חוסר עסקנים המתמצאים בעסקי בנק ואשראי. סוף־סוף נוסד בוולברום הבנק הנ"ל שהתחיל בהון מצומצם של מניות החברים. מיבן שדמי המניות של החברים לא הספיקו כדי ניהול פעולה נרחבת. חברת יק"א שתמכה בקופות מלוה וחסכון לפני המלחמה לא פעלה בפולין אחרי המלחמה בשנת 1920. מנהלי הג'וינט בפולין התחילו לייסד מוסדות כספיים ואשראי, ונוסדו מוסדות כאלה בערים רבות. גם הבנק בוולברום קבל עזרה מהג'וינט והוא הרחיב את פעולותיו. היה זה בנק עממי כללי כפי ששמו הוכיח עליו. בנק זה הושיט עזרתו ע"י מתן הלוואות בתנאים נוחים לכל השכבות העממיות בעיר. גם לבעלי מלאכה, גם לסוחרים וגם לבעלי פרנסות אחרות. הון הבנק היה מורכב: א) מאשראי מטעם הג'וינט לזמן ארוך; ב) מדמי מניות של החברים; ג) מכספי חסכון; ד) מפקדונות שונים.

על הבנק והתפתחותו נביא בזה כמה ידיעות מהעתונות, המשקפות את חשיבות הבנק והשפעתו בעיר:

א. אספה כללית של אומנים ובנק לסוחרים זעירים בוולברום. ביום ראשון פרשת תשא תרפ"ט התקיימה באולם הארגון אספה כללית שנתית של אומנים ובנק לסוחרים זעירים בוולברום. את האספה פתח חבר המועצה ה' אנגלרד המקדם בברכה את ה' פרסול מאולקוש וגם את נציגי העתונות שנוכחו בפעם הראשונה באספה. אחרי שה' מיטלמן נבחר כיו"ר וכמזכיר ה' יודקביץ, מסר ה' אנגלרד דו"ח, ומפיו אפשר לראות, שהבנק, אף שהוא קיים רק שלש שנים, התפתח מאד. מהדו"ח של היו"ר י. לנדוי הוכח שההנהלה פעלה במרץ רב. אף אחד לא נרשם לבקש רשות הדבור לויכוח, וכל ההנהלה נשארה כמקודם. לעומת זה נבחרו למועצת הבנק: י. אנגלרד, א. וינשטיין, א. נייר. בין ההחלטות שנתקבלו באספה הכללית ראויות לציון ההחלטות דלהלן: א) שכל הדיסקונטו, הלואות וכו' ייעשו על צד היתר עסקה; ב) לשנות את שם הבנק ל„בנק ספולדזילניה־רזימישלניקה־קופיצקה" (דאָס יידישע וואָכנבלאט, 22.2.1929).

ב. אספה כללית של „הבנק העממי" בוולברום. במוצאי־שבת (20.2.1931) התקיימה באולם מכבי־אש האספה השנתית הכללית של „הבנק העממי" המונה 287 חברים, ובעלי מניות מוצהרות 611. הסכום הכללי מגיע ל־111.41. לאספה באו למעלה ממאתים חברים. ליו"ר נבחר א. מיטלמן. לפי הדו"ח שמסר מנהל הבנק מ. מיטלמן יש לראות: מגוביינא נכנסו 8569, מהבאת סחורות 249, מלוות על סך 2133.87 זהוב; שטרות בנכיון 199012.79. מקדמות על גביות 153.064, פקדונות 116853.01. הריוח הנקי מגיע ל־2476.69. המחזור הכללי של הבנק משנת 1930 מגיע ל־647693634 זהוב. כפי שאפשר לראות מהדו"ח מתפתח הבנק באופן מצוין ורוכש לו יותר ויותר את אהדת השכבות הרחבות של האוכלוסיה היהודית בעיר. את הריוח החליטו להעביר להון מלואים. אחר התקיימו בחירות במקום החברים שיצאו, ונבחרו: כחבר המועצה ה' לנדוי, בועדת הבקורת — העסקן הנודע אברהם זילברברג ומ. ביבר. בחצות הלילה ננעלה האספה.

ביום ראשון חגג הבנק לכבוד חמש שנות קיומו „חג" שהחל בהרצאות בבית־הכנסת בעשר בבוקר, והופיעו בנאומים ה"ה בלאס ושניצר, והתזמורת נגנה את ההמנון הקואופרטיבי ולילדים חולקו מגדנות.

בערב נתקיימה בבית־המדרש אקדמיה בנשיאות א. מיטלמן. בנאומים הופיעו ה"ה א. פלדמן, שניצר, י. לנדוי. בתשע בערב התקיימה בבית הבנק מסיבה שנמשכה עד שלש אחר חצות (שם, 27.2.1931).

ג. הבנק העממי היהודי בוולברום. כאן התקיימה האספה הכללית של הבנק העממי המקומי, בהשתתפותו המיוחדת של המפקח ח. מיכלסון. בשם המועצה וההנהלה מסרו דו"ח ה"ה מ. שיניאווסקי, לנדוי, ק. נייר, וו. אנגלרד, אברהם זילבֶּרבֶרג וח. פיינשטאט, וכן מנהל הבנק מ. מיטלמן. מתברר שהבנק מתפתח משנה לשנה וכבר רכש לו את אמונה של כל האוכלוסיה היהודית. המפקח של האיגוד הביע לבסוף את התפעלותו מהבנק העממי בוולברום כאחד הבנקים הטובים ביותר בכל הסביבה. בשעה 12 בחצות הלילה נעל הפרנס א. מיטלמן את האספה („היינט", 17.4.1932).

דער פּראָפעסיאָנעלער פאַריין אין וואַלבראָם

דערציילט פון: יידל גוטנשטיין
איבערגעגעבן צום דרוק דורך: משה שפיגל

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז פאָרגעקומען ביי דער יוגנט אין וואַלבראָם א געוואַלטיקע אויפטרייסלונג. עס זענען געווען שיכטן יוגנטליכע וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין מעגליכקייטן צו לערנען, זיי זענען געצוווּנגען געוואָרן צו לערנען זיך א פאַך און אָנהויבן ארבעטן. די השכלה־באַוועגונג האָט אויך אָנגעהויבן ארייננדרינגען צווישן די קרייזן, און אזוי ווי זיי זענען געשטאַנען קולטורעל אויף א נידריקן ניוואָ — האָט זיך ביי זיי דערוועקט דער דראַנג צום וויסן און גלייכצייטיק האָט זיי פאַרכאַפּט די דאַמאָלס שטאַרק אויפשטייגנ־דיקע סאָציאַליסטישע באַוועגונג אויף דער יידישער גאַס.

מערסטנטיילס יוגנטליכע ארבעטער זענען באַשטאַנען פון שניידער און שוסטער געזעלן, און בכדי צו געפינען א באַזיס פאַר זייער טעטיקייט און קולטורעלע אַנטוויקלונג, האָבן זיי געשאַפן א פּראָפעסיאָנעלן פאַריין פון נאָדל און לעדער ארבעטער.

די ערשטע אַקטיווע טוער אין דעם פאַריין אין די יאָרן 1922—1924 זענען געווען די ח"ח: יידל גוטנשטיין, לוי חיימאָוויטש און מאיר מורמאַן.

דער פאַריין איז געווען אָנגעשלאָסן אין צענטראַל־קאָמיטעט פון די פּראָפ. פאַריינען אין וואַרשע, וועלכער איז געשטאַנען אונטער דער השפעה פון „בונד".

די ערשטע ארבעט פון פאַריין איז געווען קודם־כל געבן עלעמענטאַרע בילדונג פאַר אירע מיטגלידער און אריינגעמען וואָס ברייטערע שיכטן פון דער ארבעטנדיקער יוגנט.

די לעקטאָרן פונם פאריין זענען געווען: קאָפּל פּרוכטצווייג, מענדל זאַנאבענד, יידל גוטנשטיין און שפּעטער איך מנשה פרענקל, משה לובלינג און אנדערע.

די פארוואלטונג האָט זיך געוואָנדן צו די יידישע סאָציאליסטישע פּארטייען, זיי זאָלן שיקן רעפערענטן.

דאן האָבן זיך א לאָז געטאָן קיין וואלבראָם רעפערענטן פון אלע פּאר־טייען ווי: בונד, רעכטע און לינקע פועלי־ציון און אויך אלגעמיינע ציוניסטן. יעדער איינער האָט געוואָלט צוציען די צוהערער צו זיינע אידעען. נאָר דער באָדן איז נאָך נישט געווען גענוג צעאקערט צו ענטוויקלען א פּארטייאישע טעטיקייט.

איך זענען אנטשטאנען שוועריקייטן מצד די פוילישע רעגירונג, וועלכע האָבן געפּאָדערט פאראנטוואָרטליכע פּוליעריקע פּאָרשטייער מצד דעם פּראָפע־סיאָנעלן פאריין. האָט מען אויסגעזוכט דעם שניידער דעם ח׳ יוסף מארמאנט וועלכער איז שוין געווען פּוליעריק אלס פאראנטוואָרטליכער. אלס סעקרעטאר איז באשטימט געוואָרן דער ח׳ אברהם אבא מינץ וועלכער איז שפּעטער געווען אויך א פונקציאָנאר, און ער האָט מיט זיינע אלזייטיקע ידיעות פיל מיטגעהאָלפן צו דער אנטוויקלונג פונם פאריין.

ווען מנשה פרענקל איז צוריקגעקומען פון ארץ־ישראל האָט ער זיך אויך אריינגעוואָרפן אין דער קולטורעלער ארבעט.

קיין פּראָפעסיאָנעלע ארבעט אין פאקטישן זין פון וואָרט איז דאמאָלס נאָך נישט געפירט געוואָרן, ווייל עס איז נישט געווען קיין באַזיס פאר א קלאסן־קאמף צוליב דער אָרימקייט פון די ארבעטס־געבער און די קליינע ווארשטאטן וועלכע זענען הויפּטזעכליך באשטאנען פון די קינדער, די ארבעטס־געבערס און 1—2 געזעלן.

די רעפעראטן זענען געוואָרן שטארק באזוכט, אפילו די באלעבאטישע שיכטן זענען געקומען הערן די רעדנער. די אונאויפהערליכע דיסקוסיעס ארום די רעפעראטן, האָבן פארברייטערט די עלעמענטארע ידיעות פון די יוגנט.

און לאנגזאם האָבן זיך ארויסגערוקט אייניקע יוגנטלעכע אין די פאָדערשטע שורות באקומענדיק די מעגליכקייטן אָנצופירן מיט די ארבעט אינם פאריין.

צווישן אנדערע איז אָנגעקומען אין שטעטל דער ח׳ קאָפּל פּרוכטצווייג וועלכער איז באשטימט געוואָרן פון די לינקע פועלי־ציון באוועגונג אין זאג־לעמביע, צו גרינדן א „יוגנט״ אָרגאניזאציע פון די לינקע פועלי־ציון. אין יאָר 1920 האָט זיך געשפּאָלטן די אלוועלטליכע פועלי־ציון פּארטיי אויף צוויי פּארטייען — רעכטע און לינקע — און יעדע פּארטיי האָט געוואָלט איבעריאָגן די אנדערע. דער ח׳ פּרוכטצווייג האָט זיך באזעצט אין וואלבראָם און געפונען דאָרט זיין פּרנסה.

דאן איז אויך געקומען דער ח׳ יודקעוויטש פון דאמבראווע און ער האָט געשאפן א קרייזל פון „בונד״. צום „בונד״ איז אויך צוגעשטאנען דער דענטיסט באבאד. דאָס אלעס איז מעגלעך געוואָרן ערשט נאָך א לענגערע ארבעט פון

דעם פּראָפעסיאָנעלן פאריין וועלכער האָט אויפגעהויבן דעם קולטורעלן ניוואָ פון די ארבעטנדיקע יוגנט אין שטאָט.

ווען דער ח׳ יידל גוטנשטיין איז געפאָרן קיין ווארשע אין יאָר 1924 איז דער פּראָפעסיאָנעלער פאריין זיך צופאלן און דער אינוועטאר איז איבער־געגאנגען צום „בונד״, ווייל אירע חברים זענען געווען די אָנפירער און טאָן־געבער פון דעם פאריין.

ערשט אין די שפּעטערע יאָרן פון 1925 ביז 1939, ד״ה ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג האָבן זיך געשאפן און אנטוויקלט אלע יידישע פּארטייען וועלכע האָבן געווירקט און אויך געקעמפט צווישן זיך ווי דאָס ברויזנדיקע שפּעריקע פוילישע יידנטום.

לייבל פרענקל

די פּראָלעטארישע באוועגונג

לייבל פרנקל

מיינע נאָנטע מנשה און גאָלדע — די איידעלע נשמות, אומגעקומען אין די נאַציסטישע לאַגערן —

אין אייביקן אָנדענק — געווידמעט.

צום דערשיינען פון יזכור־בוך — מיין חוב און הייליקע פליכט — ווידמען א קאפּיטל דער פּראָלעטארישער באוועגונג, צו איר ערשיינען אויף דער יידישער גאס אין וואלבראָם.

די יאָרן 1924/5 אָדער א ביסל שפּעטער דארפן באצייכנט ווערן אלס היסטאָרישע דאטע פון אָנהויב פון געזעלשאפטלעכן לעבן צווישן די יידישע פאָלקס־מאסן אין וואלבראָם.

די שניידער, שוסטער און שטעפּער אַרבעטער, אויסגענוצטע פון זייערע ברויט־געבער, נישט זייענדיק אָרגאַניזירט, נעמענדיק אַ ביישפּיל פון די גרע־סערע שטעט, באַשליסן אויך אָרגאַניזירן פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען פון אַלע פאַכן אויך אין וואָלבראָם.

נאָדל־פאַריין.

דער ערשטער פאַריין איז געווען דער נאָדל־פאַריין פון שניידער, היטלמא־כער, וועש נייטאַרינס א.אַ.וו.

דער ערשטער פאָרזיצער פון נאָדל־פאַריין איז געווען דער חבר יאָסל מאַרמונט, אַן אַקטיווער טוער פון דער פּראָלעטאַרישער באַוועגונג.

אין די יוגנט־חדר יאָרן געווען אַ ישיבה־בחור, געלייענט די העברעאישע ליטעראַטור, און די יידישע קלאַסיקער־שרייבער. אימער פאַרפּאָלגט דורך די פּאָליציי, געבליבן טריי דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג אַלע יאָרן.

אין די לעצטע יאָרן האָט זיך דער נאָדל־פאַריין געפינען אין לאָקאַל פון בונד צוליב פאַרשטענדליכע סיבות, אָבער די השפּעה איז ווייטער געווען לטובת די ראַדיקאַלע עלעמענטן.

לעדער־פאַריין.

דער לעדער־פאַריין איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1924. געפירט אַ שטענדיקן קאַמף קעגן די בעלי־מלאכה׳ס, די ברויט געבער, און האָט פיל דערגרייכט.

כדאי צו דערמאָנען דעם באַרימטן שטרייק אין די גאַרבאַרניע פון לאַנדאַו פאַר אַ 8־שעהדיקן אַרבעטס טאָג און בעסערע מענטשליכע באַדינגונגען.

דער שטרייק האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ נצחון.

דער לעדער־פאַריין איז געווען אַ כוח וואָס האָט באַוויזן צו אָרגאַניזירן אַלע אַרבעטער פון שטאָט, יידישע און פּוילישע.

אַקטיווע טוער פון פאַריין זיינען געווען: גרשון מייטליס, עוזר פוקס, מענדל סטוצקי, פייוול שניצער, חיים דוד האַבערפעלד, לייביש גערשאַנאָוויטש, משה גאָטליב, וואָיטעק א.אַ.

היסטאָרישע תקופה.

די יאָרן 7־1926 דאַרפן פאַרצייכנט ווערן אַלס אָנהויב פון פּאָליטישער טעטיקייט צווישן די אַרבעטער־מאַסן.

אין קעגנזאַץ פון „פּועלי־ציון“, „בונד“, האָט די פּראָלעטאַרישע באַוועגונג געפירט אַ פּאָליטיש־קולטורעלע אויפקלערונגס־אַרבעט צווישן דער יידישער און פּוילישער באַפעלקערונג. פאַרשפּרייטן צייטונגען און פּראָקלאַמאַציעס אין די דערפער אַרום וואָלבראָם, אין רעזולטאַט דאַפון, אַקטיווע קעמערלעך אין די דערפער דלוז׳צע, מאַקאָווע און קאַליש, וואָס האָבן אין אַ געוויסער מאָס געהאַמעוועט די כוליגאַנישע אַנטיסעמיטישע בעסטיע.

די ערשטע עפענטליכע אקציע, די 80 אונטערשריפטן פאר דער פראָלעטארישער ליסטע 13 צו די סיים־וואלן — אין רעזולטאט דערפון, גרויסע מאסן־ארעסטן און צווישן זיי אויך דער וואלבראָמער דענטיסט באבאד (פירער פון „בונד"), האָט געהאט א שטארקן אָפקלאנג אין דער אומגעבונג.

די לאָזונגען אויף די ווענט: ארבעטער, פויערן, שטימט 13! האָט באגייסטערט פיל יוגנט. מיט דרייסטקייט קען מען זאָגן אז די פראָלעטארישע באוועגונג האָט זיך ריזיק פונאנדערגעוואקסן, וואלבראָם איז געוואָרן רויט...

אויך ישיבה בחורים זיינען מיטגעריסן געוואָרן מיטן רעוואָלוציאָנערן עקסטאז.

כדאי צו דערמאנען דעם געוועזענעם ישיבה־בחור נחום כאַבע. איבערגעריסן מיט דער ישיבה, אוועק קיין סאסנאוועצ, פארשריבן זיך צו דער ארבעט אין די שאכט — מיטן געדאנק צו פארשפרייטן ליטעראטור צווישן די קוילן־גרעבער. ווערט ארעסטירט דורך די פאָליציי און אָפגעזעסן אין טורמע 5 יאָר (לעבט אין ווארשע, באזיצט די ראנג פון פאדפולקאָווניק).

שלמה זינגער (אייניקל פון אלטן רב אין וואלבראָם), א ישיבה בחור געוועזן א דרוקער ארבעטער. געוועזן טעטיק אין דער פראָלעטארישער באוועגונג אין וואלבראָם, סאָסנאָוועצ, לאָדז׳. שטארק גערודפט פון דער פאָליציי, אוועק קיין בעלגיע. אויך דאָרט געוועזן טעטיק.

שלמה׳לע איז געוועזן באהאוונט אין דער יידישער ליטעראטור, באהערשט די העברעאישע שפראך און אירע שרייבער, אימער מיטן בוך אין האנט. געוועזן א גוטער אגיטאטאָר אין וואָרט און אין שריפט. כבוד זיין אָנדענק!

די גרונטלייגער פון דער פראָלעטארישער באוועגונג אין וואלבראָם זיינען געוועזן:

ראובן נייפעלד, משה נארציז, שלמה זינגער, משה לעוויס, שלעזינגער (ביידע אוועק אין ראטן־פארבאנד), טעמצ׳יע שטארכאן, ישראלקע מידלארזש רחל׳ע וויינבערג (די טאָכטער פון בוסקער מלמד), יעקב מענדל רייכשטיין, קיווע פאָלטאָראַק (לעבט אין ענגלאנד), מינדעלע קאמינסקא, רייזל באנד, שפרינצע לעוויט, משה ציגלער, ראובן דארפבערגער (זיין פאָטער געוועזן א לוין־ארבעטער אין פאצאנאווסקי׳ס זייף־פאבריק).

די פראָלעטארישע באוועגונג — אויף אלע אָפשניטן פון לעבן — איז געוועזן טעטיק, געזוכט לעגאלע פלעצער פאר איר פארצווייגטע טעטיקייט.

קולטורא.

די „קולטורא" — דער שטאָלץ פון וואלבראָם, א ריזיקע ביבליאָטעק, ביכער אין דריי שפראכן, יידיש, העברעאיש און פויליש. די „קולטורא" האָט אויסגעבילדעט א דור פון יוגנט, אָנגעזאפט מיט וויסן. „קולטורא" איז געווען די היים פון דער יידישער יוגנט.

ביים אויסוועלן א נייע פארוואלטונג — פארשטענדלעך געוואָרן באהערשט פון דער פראָלעטארישער באוועגונג.

אלע אויסגעוועלטע חברים מיטן חבר אבראמטשע שטארק — זיינען ביי דער מאכט נאָך נישט געווען קאָמפּראָמיטירט. כשר׳ע און לאַיאַלע מענטשן...

ביי די „קולטורא" געווען טעטיק א דראמאטישער־קרייז, א ספּאָרט־פאריין און באזונדערס דער בארימטער פּראָלעטארישער כאָר — דיריגירט פון חבר משה לובלינג.

פארלעזונגען, רעפעראטן אויף פּאָליטישע ליטערארישע טעמען, אפהאנד־לונגען וועגן שרייבער, מערסטנטייל רעפערירט פון חבר מנשה פרענקעל ווי אויך א ציקל רעפעראטן געווידמעט די יאָרצייט פון ברוך שפּינאָזא. רעפערירט האָט חבר אבראמטשע שטארק אין עטלעכע פאָרטזעצונגען.

דער קולטורא־זאל איז אימער געווען איבערפולט מיט יוגנט — א אויס־דרוק פון אקטיוויטעט און רייפקייט אין אלע פראגן פון געזעלשאפטלעכן לעבן.

אקטיווע טוער אין דער דערמאנטער תקופה פון „קולטורא" זיינען געווען: מרדכי מייטליס, יחזקאל געליבטער, יחזקאל טאַרלאָ, דוד חיימאָוויץ, זעלדע וויינשטיין, כוואַלע צווייגענבוים, אליהו ליכטיק (שטעפּער) און דער שרייבער פון די שורות.

פּראָלעטארישע יום־טובים

ווען עס פלעגן זיך דערנענטערן די יום־טובים (1 מאַי, פּאריזער קאָמונע, לענין־יאָרצייט) — גרויסע אבלאַוועס און ארעסטן צווישן די ארבעטער אין וואלבראָם (אין די שפּעטערע יאָרן פלעגן ארבעטער אויסמיידן נעכטיקן אין דעם היים, שוין עטליכע טעג פאר די דערמאנטע יום־טובים) און רעזולטאט — די קאָזע איז אימער געווען פארפולט מיט ארעסטירטע חברים, וואָס זיינען באפרייט געוואָרן ערשט עטליכע טעג נאָכן „יום־טוב".

א פּחד פלעגט באפאלן די היטער פון דער מאכט — פאר די מוטיקע יידישע יוגנטלעכע — אזוי האָבן די וואלבראָמער ארבעטער־מאסן פאָרטגעזעצט דעם קאַמף.

א כאראקטעריסטישער פאקט

שבועות 1934 — א מאַסאָווקע אין דעם קראקעווער וואלד, געווען אַנוועזנט מער ווי 150 יוגנטלעכע. פּלוצלינג — א בהלה — פּאָליציי האָט ארומגערינגעלט דעם וואַלד. א פאררעט — א פּראָוואָקאציע געמוזט זיין. איבער 50 ארעסטירטע.

פּיאָנערן־באַוועגונג.

אויך די פּיאָנערן האָבן געפירט א פארצווייגטע טעטיקייט צווישן דער שול־יוגנט, געשטורמט אנדערע אָרגאניזאציעס אין שטאָט, אגיטירט און געוויזן א נייעם וועג פאר דער יוגנט, האָבן באוויזן מעשים. זייער וואָרט איז געווען וואָגיק און איבערצייגענד צווישן דער יוגנט.

די אקטיווסטע צווישן זיי זיינען געווען:

לאה וועלנער (לעבט אין כערסאן), זיסמע לעוויט (געשטאָרבן ביים

מיליטער), משה גאָטליב (רויט־ארמעער, אומגעקומען אויפן פראָנט), זאָשיע שטארק, טויבע וויינבערג (די ווייסע שיקסע), לאה און גיטעלע ערליך, פּאָלעק פּאָטאש, ישראל צווייגענבוים, שימעלע קאַכאַן, זיסל און שרה ווייצמאַן א.א.

די מאָפּר. אקציע פאר די פּאָליטישע ארעסטירטע איז געווען קאָנצענטרירט אין זייערע הענט. געקומען אין באַרירונג מיט אלע קרייזן פון פּראָגרעסיווע מענטשן — אויך ציוניסטן האָבן געשטיצט פאר הילף די פּאָליטישע ארעסטירטע, דער קאָנטאַקט מיט די ברייטע שיכטן פון דער באַפעלקערונג האָט אויך געהאַט א פּאָליטישע באַדייטונג.

פּרעסע.

די ארבעטער צייטונגען: אונזער וועג, די ליטעראַרישע טריבונע, צ׳ער־וואָני שטאַנדאַר, און דער ווילנער „פריינט" זיינען אין די הונדערטער עקזעמ־פּלאַרן פארשפּרייט געוואָרן וואָך־וואָך רעגולאַר.

די פּרעסע איז מיט באַגייסטערונג געליינט געוואָרן פון ברייטע שיכטן פון דער וואָלבראָמער יוגנט, טראָץ די פיל ווייסע פלעקן... פון דעם צענזאָר.

„פּאַלעסטינע אָן א פּרוכת".

א בראָשור פון פסח נאָוויק (אמעריקאנער פּראָגרעסיווער טוער, הויפּט־רעדאַקטאָר פון מאָרגן־פרייהייט אין אמעריקע), האָט אָנגעמאַכט א איבערקערע־ניש אין שטאָט, כמעט דער גאַנצער סניף פון „פרייהייט" איז געוואָרן מיטגעריסן מיטן רעוואָלוציאָנערן אינהאַלט פון דער בראָשור.

די געשעעניש האָט געהאַט א שטאַרקן אָפּקלאַנג אין גאַנצן לאַנד, דער־גאַנגען ביזן צ.ק. פון פועלי־ציון, שפּיזמאַן פון וואַרשע געקומען ראַטעווען די שריפה... געפּרוווט ווירקן אויף חברים, ליידער...

דער סאַנאַציע־רעזשים — נישט קענענדיק דערדריקן די אַלץ וואַקסענדע השפּעה פון דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג — האָט אָנגעוואַנדן א נייע טאַקטיק — פיזיש דערדריקן דעם אַקטיוון טייל פון חברים.

קאַרטוז־בערעזאַ — קאָנצענטראַציע־לאַגער, דאָס געשפּענס פון ווילדן טעראָר. דאָרט זיינען פארשיקט געוואָרן אָן שום משפּט טויזנטער ארבעטער, פאַרפּייניקט, אויסגעהונגערט — עבודת־פּרך. אויך וואָלבראָמער חברים געוואָרן פארשיקט, אלע אויסגעהאַלטן דעם עקזאַמען! קיינער זיך נישט געבראָכן!

מיט כבוד דאַרף דאָס דערמאָנט ווערן!

מאַגיסטראַט־וואַלן.

ווי אויף אלע אָפּשניטן פון לעבן, האָט זיך די פּראָלעטאַרישע באַוועגונג באַמיט צו ערשיינען אין אַלגעמיינעם עפנטליכען לעבן.

מאַגיסטראַט־וואַלן אין יאָר 1935.

עס איז דערלאַנגט געוואָרן צווישן אַנדערע, אויך א ליסטע מיט כשר׳ע

מענטשן... נישט לשם דעמאָנסטראַציע, נאָר ממש זיין פאַרטרעטן דאָרט, און פירן א קאַמף קעגן דער גרויסער אַרבעטסלאָזיקייט.

טעאָפיל קינדלער, א פאַבריקס־אַרבעטער — איז געווען דער ערשטער קאַנדידאַט.

ווי שטענדיק — וואַלבראַמער אַרבעטער — יידישע און פוילישע, האָבן נישט ענטוישט. 180 שטימען באַקומען די ליסטע 13.

חבר קינדלער, געוואָרן אויסגעוועלט מיט א בייפאַל פון שטימען.

חבר קינדלער איז אומגעקומען אין היטלעריסטישן קאָנצענטראַציע־לאַגער, קעמפענדיק קעגן דייטשן אָקופּאַנט.

כבוד זיין אָנדענק!

פענדלאַך־אַקציעס.

צווישן אַנדערע פּאָליטישע אַקציעס האָבן די פענדלאַך־אַקציעס פאַרנומען א וויכטיקן טייל אין פּאָליטישן קאַמף.

אויף דעם געביט האָבן זיך ספּעציאַליזירט פיל יוגנטלעכע וואָס האָבן זיך מוסר נפש געווען ביים פאַרוואַרפן פענדלאַך מיט לאָזונגען אין פאַרשידענע קוואַרטאַלן פון שטאָט.

ס'איז כדאי צו דערמאַנען דעם העלדישן טאַט פון די חברים זיסמע לעוויט און חיים'ל האָלץ וואָס האָבן פאַרוואָרפן פענדלאַך אויפן באַלקאָן פון דער פּאָליציי, און אויפן שפּיץ פון פייער־לעשער זאַל. דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט פיזישע פייניגונגען און אויך טורמע.

די אַקציע איז פולשטענדיק געלונגען.

ס'איז געווען באַוווּסט, אַז דער פּאָליציי־קאָמיסאַר אין אַלקוש, האָט געטאַדלט די פּאָליציי אין וואַלבראָם — ווי איז דאָס מעגלאַך — באַלד וועט מען אייך אויף אויף די פּלייצעס פענדלאַך אָנהענגען.

ווען פאַרליבטע פּאָרלאַך פלעגן שפּאַצירן אין די אַפּטייקער, קראַקעווער, זשאַרנאָווצער געסלאַך, אָדער ביים טייך, פלעגן דערפילן אַז ס'וועט זיין אַן אַקציע, פלעגן גלייך זיך אָפּטראָגן אהיים, נישט וועלנדיק זיך פאַרשאַפן קיין צרות מיט דער פּאָליציי.

ביי אַזאַ אַקציע איז אַמאָל אַרעסטירט געוואָרן דער יוגנטלעכער אַקטי־וויסט ישראל צווייגענבוים (לעבט אין ישראל).

נאָך אַן אינטערווענץ פון זיינע עלטערן איז ער באַפרייט געוואָרן אלס מינדעריעריקער.

געווען א ראָמאַנטישע צייט פון פענדלאַך...

יידישיסטן.

אויך אין וואַלבראָם ווי אומעטום, געווען טעטיק א קרייז פון יידישיסטן.

רעפעראַטן געווידמעט דער יידישער ליטעראַטור און קונסט פלעגן פאָר־קומען אין קולטורא־זאַל אָדער אין אַן עפנטלעכן זאַל מיט דער באַטייליקונג פון פרעמדע און אייגענע כוחות.

וואָלמאַן יפון וואַרשע (עוזר שניצער׳ס שוואָגער) פלעגט עפטער באַזוכן וואָלבראָם און גלייכצייטיק געבן פאָרלעזונגען וועגן יידישער ליטעראַטור.

מנשה פרענקעל, דער העברעאישער לערער — דער אַקטיווער אידישיסט, פלעגט זייער אָפט געבן פאָרלעזונגען וואָס האָבן צוגעצויגן פיל יוגנט. דער לאָקאַל אימער געווען איבערפולט.

צום דערמאַנטן קרייז האָבן געהערט: יידל האַכערמאַן, עוזר שניצער, באַבאַד, גאָלדע דעם רבינ׳ס, זינדל קורלענדער, די שוועסטער יזראַלעוויטש, הינדעלע ז׳שאַבנער, יאַדזיע גאָלדבערג, שלמה מענטליק, שמעון שלענסקי א.א.

דער גרעסטער טייל פון די אויבנדערמאַנטע האָבן מאָראַליש און מאַטע־ריעל געשטיצט די פּראָלעטאַרישע באַוועגונג.

צום שלוס, די תקופה וואָס איך האָב געווידמעט דער פּראָלעטאַרישער באַוועגונג פאַנגט אָן פון די יאָרן 1924—1938.

מעגלעך אַז געוויסע היסטאָרישע פאַקטן זיינען מיר אַרויס פון געדאַנק, אויך מעגלעך אַז געוויסע ערשיינונגען זיינען נישט גענוי איבערגעגעבן געוואָרן, אָבער אין תוך גענומען האָב באַמיט זיך שילדערן דאָס לעבן פון דער רעוואָלו־ציאָנערער באַוועגונג ווי איך האָב עס געזען זייענדיק מיטבאַטייליקט אין געזעלשאַפטלעכן לעבן.

מיין פליכט — צום דערשיינען פון יזכור־בוך האָב געווידמעט דאָס קאַפּיטל.

ש. ברקאי

בֵּית-דפוס בוולברום

(לזכרו של ר׳ מרדכי־הלל הלוי פרנקל הי״ד)

העיר וולברום היתה האחרונה בין ערי המחוז הקרובים לה שהקימה בתוכה בית־דפוס. מאורע חשוב זה בעיר אירע כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, עוד בתקופת שלטון רוסיה. עד אז — אם מי שהוא מבני הישוב היה זקוק לדברי־דפוס קטנים און יותר גדולים, להזמנות לחתונות, בר־מצוה וכדומה, היה פונה לאולקוש או למיכוב, ששם היו מצויים בתי־דפוס בקנה־מדה קטן ומספקים את הצורך ל„כל דכפין״. גם בערים הללו לא היו מדפיסים אלא בזעיר אנפין, ולא היו מדפיסים בהן ספרים או עתונים. מבחינה זו היו פונים לעיר הפלך קילצה או לערי זגלמביה שבהן אף הופיעו עתונים ביידית וספרים. בקרבת מקום לוולברום אמנם נמצא עוד מרכז־דפוסים גדול ומקובל, בעיר קראקא העתיקה, ששם הופיעו ספרים ועתונים בעברית ויידית. ברם הדרך לקראקא היתה „קצרה וארוכה״ בעקב הגבול המפריד בין תחומי גליציה המערבית לבין פולין הקונגרסית.

בית־הדפוס הוא מקצוע תרבותי שהומצא בידי יוהנס גוטנברג הגרמני במחציתה של המאה החמש־עשרה. גם הדפוס היה בראשיתו פרימיטיבי בכל. גוטנברג המציא את האותיות הנפרדות ובהן היו מסדרים את ספרי התנ"ך הראשונים בעברית ואת ספרי התלמוד ויתר ספרי הקודש. גם מכונת ההדפסה הפרימיטיבית ביסודה נשתכללה מזמן לזמן. אמצאת הדפוס השפיעה על התפתחותו ותרבותו של האדם ונתנה למליוני בני־אדם מקור לא־אכזב לשאוב ממנה השכלה ודעת.

מי היה היוזם של הקמת דפוס בוולברום? היה זה מיודענו ר' מרדכי הלל פרנקל שבשנות נעוריו „הציץ" ולא נפגע, בנו של ר' יהושע מנדל מראשוני המשכילים בעיר והחותם הראשון על „הצפירה" בעברית, אחיו של נתן חפשי שקידש את שם עיר מולדתו בעלותו בעליה השניה לארץ הקודש. מבחינת משיכתו לקריאה בספרים היה ר' מרדכי הלל קרוב לעולם הדפוס, ולפי חשבונו אפשר היה למצוא צרכנים לצרכי דפוס גם בוולברום והסביבה, הגם שבוולברום או בקרבתה לא עמד חיל־מצב או קסרקטין של צבא, או הזמנות מטעם משרדי העיריה שטרם התקיימה בעיר. אם לדון לאור המצב הכלכלי לא התקיימו אז בוולברום התנאים הנאותים להתפתחות הדפוס, ואפילו לא לצרכי המסחר של העיר והסביבה. ויש לזכור, שאז, לפני מלחמת העולם הראשונה, טרם התקיימו מפעלי תעשיה וחרושת בעיר, ואף לא היו בה בנקים, תיאטרונים ובתי מסחר מפותחים. אף בתי ספר ומוסדות צבור הזקוקים לדפוס לא היו בה. ובכל זאת עשה ר' מרדכי הלל „קפיצת נחשון" והעיז לעשות את הצעד וכונן בית־דפוס בעיר. ברם הוא היה די זהיר בקיימו את מאמר חז"ל: תפשת מרובה לא תפסת, תפסת מיעוט — תפסת. ביסוד הדפוס הוא נקט בשיטת המיעוט.

שתי השיטות הראשיות המקובלות כיום באומנות הדפוס הן: שיטת סדור היד, ושיטת סדור המכונה. סדור היד נעשה באותיות־דפוס נפרדות, הנמצאות בתוך מגרה גדולה. מגרה זו מחולקת למגורות קטנות, ובתוך מגורות אלו ממוינות אותיות הדפוס. אותיות הדפוס עשויות מקבילוני־מתכת שוי גובה ורוחב, אשר בראשיתם מגולפות אותיות בולטות בכוון הפוך. בסדור המכונה אין אותיות דפוס, הואיל וסדור זה נעשה בעזרת מכונה הנקראת בשם „מסדרת", והפולטת שורות עופרת שלימות, ובראש כל שורה אותיות בולטות. הסדר יושב לפני המסדרת והוא כותב בה בדומה לכותב במכונת־כתיבה. ברם בסדור בלבד לא סגי. אחרי תהליך הסדור בא תהליך ההדפסה, ורק אז „חסל סדור ההדפסה".

מכונת ההדפסה קיימת בצורות שונות, גדולות וקטנות, הכל לפי גודל הדפוס והיקף ההזמנות. במכונת ההדפסה שמים את הסדר על גבי לוח ישר וסוגרים אותו היטב בתוך מסגרת ברזל, שאותיות הדפוס או שורות העופרת לא תתפזרנה בשעת ההדפסה. בזמן פעולתה של המכונה עובר הלוח עם הסדר הנה והנה מתחת לגלילים מסתובבים. אחד הגלילים האלה מורח דיו־הדפסה על פני הסדר; וגליל אחד, הנקרא בשם טנבור הדפוס, מביא עמו תוך כדי סבובו גליון ניר אחרי גליון ניר, וכיון שכל גליון־ניר נלחץ אל הסדר, הרי שהוא מקבל ממנו את העתק האותיות והגלופות.

אני הייתי בימים ההם מורשה־מדריך של משרד גדול בלודז למערכות בתי־דפוס על אספקת האותיות השונות ותיבותיהן המקצועיות וכן מכונות־הדפסה קטנות ובינוניות ויתר מכשירי העבודה בדפוס. אני הקימותי אז בפיליצה הסמוכה לוולברום בית־דפוס קטן בשביל ר׳ יצחק־מאיר מינץ חתנו של האדמו״ר יוסטמן ממשפחת הרבי מגור. מינץ זכה אז בשטר־גורל של חצר הגורים כ־15,000 רובל, והוא החליט להשקיע חלק מהכסף בהקמת דפוס בפילץ, ששימש אז מרכז גדול לחסידי גור ופילץ, וביניהם עשירים מופלגים ובעלי חרושת גדולים בלודז ופביניץ וערי הסביבה, ומהם חשב להיבנות ולקבל מהם הזמנות לדפוס. בקרתי מקודם את העיר ותרתי את המקום, שוחחתי עם מינץ ועמדתי על תכניותיו, חזרתי ללודז וביצעתי את ההזמנה. הבאתי לפילץ את כל המכשירים הדרושים לבית־דפוס קטן עם מכונת־הדפסה „טיגל״ המתנועעת ברגל. שהיתי כמה שבועות בפילץ ולימדתי לאחד מקרוביו את מלאכת הסידור וההדפסה. בעיר חלקו לי אז כבוד גדול. אטו מילתא זוטרתא היא להקים בית־דפוס ולהיות בקי ב„אותיות הזעירות״ הללו?

אחר זה נשלחתי מטעם המשרד הלודזאי לוולברום לפי הזמנת ר׳ מרדכי הלל פרנקל. והנה נתברר שאנו קרובים קרבת משפחה. שמי היה אז „ברוקנר״, ומשפחת ברוקנר היתה מושרשת מדורות בישוב היהודי בעיר, וכל משפחתי מצד אבי היו וולברומאים. בני העיר קבלוני יפה בכל מקום והרבו להזכיר את שבחו של ר׳ מאיר ברוקנר, שהיה גביר גדול בעיר וחשוך בנים ועשה למען העיר גדולות ונצורות בהקמת מוסדות. ר׳ יהושע מנדל סיפר לי הרבה עליו ועל אבי סבי, ר׳ מאיר שמעון ברוקנר שאני נקרא על שמו. התאכסנתי אז בביתו של ר׳ מוטל מנטליק שהיה גיסו של סבי ר׳ אברהם־מרדכי ברוקנר איש וולברום שנקרא בפי כל בשם „הפריץ היהודי מטשאנוביץ״. בוולברום כבר שמעו עלי מספוריו של סבי שהיה מתפאר בי שיש לו נכד הכותב נגונים בכתב תוי־נגינה במהירות הבזק בלי להשמיט אף קמט או הגה אחד. ישבתי בוולברום כמה שבועות. הבאתי מלודז סדור שלם של מערכת דפוס, אותיות יהודיות ופולניות ורוסיות בצורות שונות, עבות וצרות, גדולות וקטנות, וגם מכונת־דפוס „טיגל״, מכונה לחיתוך נייר וכדומה. הקימותי את הדפוס ברחוב אלגוטה, מול המעין, ליד בית־המדרש ובית־הכנסת ולימדתי לר׳ מרדכי הלל את המלאכה. היתה זו עבודה מסוג „אקסי־דנץ״ הדורשת טעם טוב של הסדר וידיעת האורנמנטיקה, וכל המוסיף לדעת הרי זה משובח. בערים יותר גדולות מדפיסים בבתי הדפוס עתונים וספרים, ספרי סטטיסטיקה עם לוחות שאינן נוחות לסידור וכדומה, ספרים עם ניקוד לבתי־ספר. בינתים יצאו לדפוס „מוניטין״ בעיר. בחורי בתי־המדרש והחדרים וגם מבוגרים באו יום־יום לראות במחזה הדפוס ולעמוד על סוד הדפסת ספר ודברי דפוס. היה זה אז ממש סנסציה בעיר, ואני הייתי ה„גבור״ הראשי, ועלי היה להסביר איך וכיצד עושים זאת. מאידך היו שמחים לשמוע שגם אני חצי וולברומאי שהספיק כבר להכיר את חידושי העולם הגדול...

ר׳ מרדכי הלל (נולד 1886) היה בקי בספרות העברית, קרא ושנה הרבה גם בלועזית, ידע פולנית ורוסית ועברית היטב ומקצוע הדפוס היה חביב עליו. היה מדפיס בעברית ויידית, ברוסית ואחר כך בעיקר בפולנית. הוא הראה כשרון גם בציור וסיגל לעצמו מלאכת חריטת אותיות־עץ מכל המינים והגודלים שעמדו

על הגובה המקצועי. גיסו ר׳ איציק פוסלושני היה בעל בית־דפוס במיכוב, וחותנו ר׳ משה יוסף ווייל ממיכוב עזר לחתנו בוולברום מבחינה כספית להקים את הדפוס. ר׳ מרדכי הלל היה מתגאה במלאכתו, ובפיו היו שגורים דברי חז״ל: אהוב את המלאכה. אשתו, בניו ובנותיו עזרו בעבודה בדפוס. אף אחיו יהודה ומנשה למדו אצלו את המקצוע ועבדו בדפוס עד שעלו ארצה.

ר׳ מרדכי הלל פרנקל, אמו וקרובי משפחה

בשנת 1928 העביר ר׳ מרדכי הלל את מגוריו יחד עם הדפוס לבית סבו, אבי אמו, ר׳ משה נרציז, אשר ברחוב פילץ. בבית זה ישבו גם הוריו ר׳ יהושע מנדל ואשתו. היה זה בית מורשת של המשפחה. מלבד זה היה מטובי עסקני אגודת־ישראל בעיר ונמנה על חסידי גור. בארחות חייו התנהג בקנאות אורטו־דוכסית. לחגים היה נוסע לגור לחסות בצל האדמו״ר. בימי הבחירות לועד הקהילה כשהופיעו חסידי גור וחסידי אלכסנדר בשתי רשימות נפרדות, וכל אחד הרבה להשמיץ את הצד השני בחומר התעמולה שלו, שני הצדדים התיחסו באמון מלא לבעל הדפוס ומסרו לו את עבודת ההדפסה, והוא ביצע את העבודה בסודיות מוחלטת. וכן היה פעיל בארגון בעלי־מלאכה בעיר. הדפוס היה קיים כל הזמן מאז יסודו עד מלחמת הנאצים הגרמנים.

בנו אריה הנמצא בישראל סיפר לי, שאביו היה מזכירני בכל הזדמנות ומספר על עבודתי בהקמת הדפוס. ופעם אחת קבלתי ממנו מכתב (אינני יודע ממי קבל את כתובתי) שהפתיעני מאד. הוא הביע במכתב את שמחתו לדעת, שהסופר גשורי שהתפרסם במאמריו הרצופים על המוסיקה היהודית מעל דפי גליונות השבועון העברי „בדרך" שהופיע בוורשה — זה אני. אחות אשתו היתה נשואה לר' יוסף ברוקנר ממיכוב, אחיו של ר' הרשל ברוקנר מוולברום (שלשת בניו, אלתר, דוד ואריה עם בתו מרים הרבט נמצאים בישראל).

מכל משפחתו נשאר רק בנו אריה שעלה לישראל כחדשיים לפני פרוץ המלחמה האחרונה. ר' מרדכי הלל ואשתו, שלש בנותיהם ושני בניהם ניספו בעת הגירוש הטראגי של יהודי וולברום. יהי זכרם ברוך!

לייבל פרענקל

יידישע פרנסות

די עקאָנאָמישע סטרוקטור פון דער יידישער באַפעלקערונג אין וואָלבראָם איז אין גרעסטן טייל נישט געווען קיין אַנדערע פון די שטעטלאַך אין אונזער סביבה.

ווען לענדיק מאַכן אַן איבערבליק ווי אַזוי אונזערע אומגעקומענע עלטערן — טאַטעס און מאַמעס — האָבן זיך געראַנגעלט פאַרן קיום — פון זונטיק פרי ביז ערב שבת, וואָך־וואָך אין הייסע זומער־טעג, אָדער אין די רעגנס־טעג פון שנייען און פרעסט, זוכנדיק פרנסה אין די אַרומיקע אומגעבונג, וועל איך זיך באַמיען באַהאַנדלען יעדן צווייג באַזונדער.

מיט וואָס האָבן וואָלבראָמער יידן זיך באַשעפטיקט?

דאָרפס־גייער

פון דער פרנסה האָבן געלעבט פיל צענדליקער משפחות פון דער יידישער אָרימקייט, וואָס פלעגן אַנפאַנגען יעדן מאָנטיק גאַנץ פרי, האַבנדיק אָפּגעדאַווענט מיטן ערשטן מנין, און זיך געלאָזט אין וועג, וואַנדערן אין די דערפער, אויפ־קויפן ביי די פויערים, וואָס האָט זיך געלאָזט, א פריש געבוירן קעלבל — און שלעפן עס אויף די פלייצעס אהיים, אָדער א קו וואָס האָט מער קיין מילך נישט געגעבן, און טרייבן קיין וואָלבראָם, א זעקל תבואה, א ביסל פעדערן פאַר א פריש חתונה־געהאַט פּאָרל, גענז, קאַצ'קעס אָדער הינער, א פּעלעכל פון א קרוליק, א ביסל פּרוכט — און פון דעם ציען אויף פרנסה.

יידישע מאַמעס פלעגן אַלעס אָפּקויפן און זיך באַמיען צו מאַכן א פריילעכן שבת אָדער א אַנדערע שמחה אין שטוב.

צום גרעסטן טייל זיינען די דאָרפסגייער געווען אָרימע מענטשן וואָס האָבן גאָרנישט פאַרמאָגט קיין אייגנס, אָבער מיט דער הילף פון דער האַנטווערקער־באַנק, פלעגן זיי נעמען יעדן זונטיק א קליינע הלוואה (אָן פּראָצענט!) צו קענען אויפקויפן אין די דערפער, וואָס האָט זיך געלאָזט — און דערפון שלעפן דעם עול פון פרנסה.

בעלי מלאכה׳ס

די האַנטווערקער זיינען געווען דער גרעסטער טייל פון די וואַלבראָ־מער יידן.

שניידער, שוסטער, שטעפער, היטלמאכער, גאַרבער, סטאָלערס, שטוב־מאַלער, בעקערס, טרעגערס און אויך אנדערע פאַכן פון פרייע פּראָפעסיעס.

די האַנטווערקער פלעגן אויך באַשעפטיקן אין זייערע וואַרקשטאַטן אַרבע־טער, אָדער ווו מען האָט זיי גערופן — געזעלן — וואָס פלעגן צוזאַמען פון פרי ביז שפּעט אין אָוונט (ביז מנחה) שווער אַרבעטן אָן א ביסל לופט, און פרנסה איז קיינמאָל נישט געווען בריוח.

זייער פּראָדוקציע — צום גרעסטן טייל (שיך, מלבושים, היטלעך) פלעגט עקספּאָרטירט ווערן קיין זאַגלעמביע.

די שוסטער האָבן געהאַט א שווער לעבן, ווייל אויך די שטאָטישע גולאָנעס (פּויערים), יעדער ביי זיך אין שטוב, האָט געהאַט א שוסטער־וואַרקשטאַט — און אין די ווינטער־טעג, ווען די פעלדער האָבן גערוט, האָבן זיי געהאַט א צווייטע פרנסה — געמאַכט שיך צו ביליקע פּרייזן, ווייל יעדער האָט זיך באַמיט ביליק צו פאַרקויפן און קענען ווייטער אַרבעטן. דעריבער האָבן יידישע שוסטער געמוזט זיך צופּאַסן און אויך קענען פאַרקויפן זייער שיך־פּראָדוקציע צו די שטיוול־סוחרים, ווייל די נויט האָט זיי געצוווּנגען. זיי האָבן קיין ברירה נישט געהאַט.

געווען שוסטער וואָס האָבן געוואַגט, געפּאַקט זייערע פּעקלעך, געלאָזט זיך אין דער גרויסער וועלט מיט זייערע פאַמיליעס, קיין פּאַריז אָדער בעלגיע.

שייקע יונגערמאַן און שמואל נאָוולאַצקי זיינען דאָס געווען — גוטע פאַכלייט ...... די מיטגרינדער פון האַנטווערקער־פאַריין אין וואַלבראַם.

מאַרקט־שטייער, יאַרמאַטשיקעס

פון דעם צווייג האָבן געלעבט צענדליקער משפחות, וואָס פלעגן וואַנדערן מיט זייערע סחורות אויף די מערק און ירידים, אויספּאַקן זייערע סחורות אויף סטראַגאַנעס און פאַרקויפן צו די פּויערים, וואָס פלעגן ברענגען זייער דאָרפס־פּראָדוקציע און איינקויפן נויטיקע שטוב־זאַכן, שיך, באַקליידונגס־אַרטיקלען און אזוי ווייטער.

אין די פרי־מאָרגן שעהן פלעגן זיי פּאַקן די פּעקלעך אויף די וואָגנס געשפּאַנט אין פערד, לאָזן זיך אין וועג, קיין אַלקוש, פּילץ, ז׳אַרנאָווצע, סקאַלע, מיכאָוו, אויספּאַקן די סחורות, א ביסל פאַרקויפן — און ווידער פאַרפּאַקן, און אין די שפּעטע אָוונט שעהן קומען אהיים.

דאָס איז געווען א שווערע פרנסה... אין די רעגנס, אין די ברענענדע הייסע תמוז־טעג, און אויך אין די ווינטערדיקע טעג פון שנייען און פרעסט.

א גרויסער טייל זיינען געווען די שטיוול־סוחרים וואָס פלעגן אין די הערבסט־טעג פארקויפן זייערע שטיוועל צו די פויערים. געווען שטענדיק א גוטער סעזאָן.

וואלבראָמער שטיוול האָבן געהאט א רום אין דער סביבה. געוואָרן עקספּאָרטירט קיין קאטאָוויץ און שלעזיען.

צווישן די באקאנטע שטיוועל־סוחרים זיינען געווען די דריי ברידער פאָלטאראק׳ס, און די ברידער וואָלף, געצל, מאניעק און משה קיוקאוויץ.

אויך דער פאָטער זייערער פלעגט יעדן אָוונט איינקויפן אין די עלגאטער גאס שיך אָדער שטיוועל און אהיים שפאצירן טראָגנדיק זיי אויף דער האנט.

שלמה קיווקאוויטש, זייערס א קרוב, אויך א שטיוועל־סוחר, געווען א ייד מיט א גוט הארץ, און א חבר לעת צרה, פלעגט העלפן א נויטבאדערפטיקן אָדער פאר א קראנקן צו קענען אים אין שפּיטאָל איינאָרדנען.

געווען א בעל מלאכה, א היטלמאכער, מענדל ביבער און זיין פרוי רבקה׳לע די טאָכטער פון שייע דוד וויינדלינג, אין שטוב דעם טיק־טאק און גערויש פון די מאשינען האָט מען אין מארק געהערט. א גרויסע משפחה געווען.

ר׳ מענדל ז״ל איז געווען א פשוטער ערליכער ייד, כמעט קיין גאל נישט געהאט, קיין הויך וואָרט האָט מען פון אים נישט געהערט. רעספּעקטירט יעדן מענטש מיט כבוד, געווען אן אָנגעזעענער אין בית מדרש, געגעבן פיל צדקה, טעטיק אין זיין בראנזש צווישן די היטל־מאכערס. אין די פרייע אָוונט־שעהן פלעגט מען אים זען מיט זיינע חברים וואָלף (שאַמשי) וועלנער און הערשל יאקובאוויטש. אלע זיינען זיי געווען מאָדערנע פאָלקס־טיפּן, שטאָלצירט מיט דער מלאכה.

אלע זיינען אומגעקומען. כבוד זייער אָנדענקן.

סוחרים

די מאנופאקטור־סוחרים זיינען געווען דער גרעסטער טייל און דער רעכסטער טייל פון די יידישע באפעלקערונג. די סוחרים פלעגן פאָרן קיין לאָדזש ברענגען זייערע פארשידענע שטאָפן פאר זייערע געשעפטן.

צו די גרעסטע געשעפטן פון דער בראנזשע האָבן געהערט די משפחות ציגלער, האָכערמאן, לעסמאן, אברהם׳לע באָרנשטיין (גראלעס), יקותיאל פישעל (ביי די פאָסט), דוד ערליך (געמבע) פון ראטהויז, אלטער לעוויט, מלך זילבער־בערג (דעם רב׳ס זון). ביי אים פלעגט מען באקומען א גוטן שטאָף אויף אן אנצוג.

געווען א צווייג פון לעדער סוחרים ווי אברהם וועלגרין, יזראלעוויטש און אנדערע וואָס זיינען נישט געווען אונטערשטעליק פון זייערע שניט־סוחרים.

די גאלאנטעריע בראנזשע איז שוין באשטאנען פון גרעסערע און קלענערע געשעפטן.

תבואה־סוחרים

צו די עלטסטע תבואה סוחרים וואָס האָבן געהאנדלט מיט די פריצים ברויך פאררעכנט ווערן מיין עלטער־זיידע משה (בן נתן) נאַרציז ז״ל, מענדל קאָרנפעלד און אנדערע.

געווען א סוחר פון תבואה ר׳ משה פייבל בלאקובסקי ז״ל, א ייד א למדן, א הייסער גערער חסיד. אין גערער שטיבל האָט מען אים שטארק רעספעקטירט. ער האָט ליב געהאט שחרית צו דאווגען פארן עמוד. געווען ערליך אויך אין מסחר.

געווען א תבואה סוחר דער געלער יוסל צוקערמאן, א ראדאָמסקער חסיד, א גוטער בעל תפילה צו מוסף. יעדעס וואָרט ארויסגעזאָגט מיט טאקט און מיטן געגעבענעם ניגון. יעדער האָט אים געליובט פארן דאווגען. אן ערלעכער ייד, א תלמיד חכם.

אלע זיינען זיי אומגעקומען. כבוד זייער אָנדענק.

צווישן די גרויסע געשעפטן איז באוווסט דאָס געשעפט פון ביירעך יאנאָווסקי, א חסידישער ייד מיט א הדרת פנים וועלכער האָט זיך געפירט ביד רחבה, געווען א גערער חסיד, געזוכט יחוס.

אויך משה, א יונגערמאן, א משכיל, געחלומט וועגן ארץ־ישראל, איז אומגעקומען מיט דער גאנצער פאמיליע, אגב איז ער דערשאָסן געוואָרן אין זיין וווינונג אין חאַרשניצע ביי מיעכאוו.

כבוד זייער אָנדענק!

די אייזן־בראנזשע איז געווען קאָנצענטרירט אין עטלעכע הענט. דאָס גרעסטע געשעפט איז געווען פון שלמה אורבאך. א ביסל ווייטער זיינען געווען די געשעפטן פון אברהם לאנדא און יוסף זיעלאנקי. אין דער קראקעווער גאס איז געווען דאָס געשעפט פון יוסף גאָלדבערג, א ייד א משכיל, א מאָדערן־חסידישער מענטש. משה, דער איינציקער זון, א ציוניסטישער עסקן. געווען א בוכהאלטער אין איסר זאלצמאנס טארטאק. זייער באליבט ביי יעדן.

אין די לעצטע יאָרן האָבן זיי געוווינט אין קראָקע. די גאנצע משפחה, אלע אומגעקומען, אויסער דריי שוועסטערן וואָס לעבן אין ישראל.

כבוד זייער אָנדענק.

פערדס־הענדלער, בהמות־סוחרים

אויך אין די דערמאנטע צווייגן האָבן זיך באשעפטיקט צענדליקער משפחות.

די ברידער אלעזר און ברוך האקמאן, די ברידער דאנציגער (באלשעוויק), מרדכי לעוויט און פיל אנדערע האָבן געפירט א האנדל מיט בהמות, געווען באקאנט צווישן די פויערים אין אלע דערפער. מ׳האָט זיי רעספעקטירט, געפירט א שיין משפחה לעבן.

צווישן די פערדס־הענדלער זיינען געווען די פאָפולערסטע סוחרים חיים נונבערג (יאקלס זון), די ברידער יאָסל און ראובן בירמאן (שילעשעווערס) און אונזערע אומפארגעסלעכע שכנים, לאָזער מייטליס מיט זיינע זין: לייבל (איטשע בעקערס איידעם), ראובן איטשע און יעקל, אלע זיינען זיי געווען געניטע

סוחרים פון דער בראנזש און אויך גוטע רייטער אויף פערד, וואָס פלעגן רייטן מיט פערד קיין קיעלץ אויפן שטאָטישן יאריד און פלעגן מאכן א גוט לעבן.

לייבל און ראובן זיינען געווען גבורים. די גוים פלעגן פאר זיי מורא האָבן.

אמאָל זיינען רעקרוטן געקומען אין שטאָט און אָנגעהויבן האקן שויבן און רייסן יידישע בערד. דאמאָלסט איז ראובן געשלאָפן, ווייל פארטאָגס איז ער צוריקגעקומען פון א רייזע רייטענדיק א גאנצע נאכט אויף זיינע פערד. כ'האָב אים אויפגעוועקט, ער איז ארויס אין די בלויזע הויזן, באַרוועס און געוויזן זיין גבורה. בלוט האָט געררונען אין גאס פון די כוליגאנעס. אויך ראובן איז געוואָרן פארוווּנדעט. עטליכע פון די כוליגאנעס האָט ער איבערגעגעבן אין די הענט פון דער פאָליציי.

אויך לאָזער זייער פאָטער, איז געווען א „פאָלקס־מענטש". געלעבט מיט בטחון, פאר קיינעם זיך נישט פארקלאָגט, די גוים קומענדיק קויפן א פערד פלעגן שטארק פילן זיין צוקלאַפּן מיט דער האנט. א ציטער האָט זיי אָנגעכאַפּט, געווען א ייד א גברן.

אלע זיינען ז"ל אומגעקומען. נישט געבליבן קיין זכר פון דער גרויסער משפחה.

כבוד זייער אָנדענק!

קצבים

א גרויסער טייל פון די קצבים האָבן געהאט זייערע יאטקעס אין די עלגאטער גאס אין גראָסמאנס הויז. די איבריקע זענען געווען צעוואָרפן אין אלע טיילן פון שטאָט.

צווישן די בולטסטע קצבים זענען געווען: חיימל רויטמענש, (זשאק), יוסל זארושינסקי, בעריש ראטמענש, אלע רעליגיעזע יידן.

פורמאנעס

די פורמאנעס, א פּאָר משפחות, פלעגן שטיין מיט זייער געשפאַן ביי פאָטאשן אין מארק. זיי פלעגן פירן פאסאזשירן צו די באן אָדער פון די באן אין פארלויף פון א גאנצן טאָג.

אלע האָבן געהאט ווארעמע יידישע הערצער. אויך זיי האָט דער ברוטאלער גורל יישט אויסגעמיטן.

כבוד זייער אָנדענק!

פאבריקאנטן

געווען עטלעכע פאבריקאנטן אין שטאָט וואָס האָבן פּראָדוצירט יעדער אויף זיין שטייגער.

מלך פאצאנאווסקיס זייף־פאבריק מיט א יידישן ארבעטער (ראובן דאַרפּס־בערגערס פאָטער). געווען א רייכער אָנגעזעענער חסידישער ייד מיט א הדרת

פנים, א בעל צדקה, אן אלעכסאנדערער חסיד. געפאלן א קרבן אויף קידוש השם. אָנגעטאָן אין טלית און תפילין איז ער אומגעקומען אין זיין אייגענער שטוב נישט וועלנדיק אויספילן דעם באפעל פון ס.ס. מאן.

כבוד זיין ליכטיקן אָנדענק!

הערשל ווערדיגער, א סאדעוואסער פאבריקאנט, באשעפטיקט אין זומער סעזאָן א פערסאָנאל מיט ארבעטער, זיינע סאָקן און גאַזאָז האָבן געשמט אין דער סביבה.

געווען א הייסער מזרחי עסקן, געטרוימט וועגן ארץ־ישראל, באטייליקט זיך אין אלע אקציעס פארן אויפבוי פון לאנד.

א ווארעמער ייד. געטאָן טובות פיל משפחות און אלץ אין געהיים. ביי אים געווען א אָפענע טיר. געווען באליבט ביי אלע שכנים אין גאס.

זיין גאנצע פאמיליע, אלע זיינען זיי אומגעקומען. נישט געבליבן קיין זכר פון דער משפחה.

כבוד זייער ליכטיקן אָנדענק.

לאָמיר קיינמאָל פארגעסן — ווער זיינען געווען די מערדער פון אונזערע נאָנטסטע — און אויך דער אומקום פון קהלת וואלבראָם.

קבוצת בנות פעילות במוסדות וארגונים שונים

תנועות ומפלגות

נתן חפשי

המהפכן הראשון בעיירה

(לזכרו של אלעזר רוזנשטין־בידרמן ז"ל)

יוצב נא כאן ציון לאחת הסנוניות הראשונות של דור ההשכלה והמהפכה בוולברום, אלעזר, או כפי שהיה מכונה בפי כל: לוזר רוזנשטיין־בידרמן.

בן למשפחה עניה. האב — חייט, יהודי חרד לקיים מצווה קלה כחמורה. הבן הזה, הבכור בבני המשפחה, בעל קומה בינונית, כפוף במקצת, פנים רציניים תמיד ושקוע בהרהוריו. אך מדי תיכנס אתו בשיחה משתפך על פניו חיוך נעים. הייתי רואהו בבית המדרש ממרחק מסוים, בגלל גילו הבכיר ממני, אך ממרדכי אחי שהיה ידידו ובן גילו שמעתי תמיד את תהילתו כבחור מצטיין ושוקד על לימודיו, לימודי התלמוד, בין הטובים שבתלמידי בית המדרש. בקבוצה הקטנה של ראשוני המשכילים הצעירים בוולברום — אברהם יצחק גליבטר, אברהם יוסל רוזנבלום ואחי מרדכי — היה לוזר הנועז והמקורי ביותר. הוא השקיע עצמו כולו, בחשאי ובסתר כמובן, בקריאה ועיון בספרי פילוסופיה ומדעי הטבע בעברית, יידיש ופולנית. היה מרבה בוויכוחים מעמיקים ונוקבים בשאלות הדת והאמונה, והעיז יותר ויותר להטיל ספק במקובל ומקודש בעם מדור דור. הוא לא הצטמצם כחבריו המשכילים בהרהורים ספקניים וביקורתיים ביחס לדרכי היהדות המסורתית, ועם זה להשלים באין ברירה עם המקובל. הוא הסיק מסקנות נועזות וקיצוניות — מופרזות ברוח המטריאליזם הסוציאליסטי שהתפשט אז ברחבי רוסיה הגדולה ובפולין הרוסית. לאט לאט יצא לו שם רע בפי כל בני העיר שהתאכזבו ממנו קשות והצטערו מאד על הבן היקר שיצא לתרבות רעה. יותר ויותר הוקיר את רגליו מבית המדרש, אשר מפקחיו ותלמידיו הוותיקים כבר אמרו להחרימו ולהוציאו מבית המדרש בחרפה וקלון ככופר ומסית ומדיח. הוא לא חיכה ל„מבצע" זה וניתק עצמו כליל מבית המדרש. ובינתיים באה שנת 1905, היא שנת המהפכה הכל־רוסית הגדולה, שהדיה הגיעו עד לוולברום. לוזר עבר מדרכי הנועם של ההשכלה העברית אל דרך הסער והסופה של המהפכה הסוציאליסטית. הוא „בלע" את כתבי מרכס, אנגלס, פלכנוב ושאר גדולי הסוציאליזם המטריאליסטי, ובאותו זמן גם עיין בספרות ועתונות שבמחתרת חלוצי המהפכה הראשונים ברוסיה מתנועת „חופש העם" והסוציאליסטים־רבולוציונרים. לוזר התמסר כולו לפעילות החברתית בין צעירי הפועלים היהודים, שכירי החייטים, הסנדלרים, הנגרים ושאר בעלי

מלאכה שהעבידו פועלים שכירים, וכן בין בנות דלת העם הצעירות שעבדו כמשרתות ועוזרות בבתי האמידים והעשירים שבעיירה. (אז נותק לוזר מהעברית ומהרעיון הציוני, לא כל כך בכוונה מיוחדת, אלא מתוך התנאים שבהם פעל והאנשים שאתם בא במגע כה קרוב).

יום העבודה של הפועלים השכירים היה מתחיל בשעה מוקדמת בבוקר ומסתיים בשעת ערב מאוחרת. עבדו במשכורת זעומה, בתנאי ניצול קשים, ע״י עבודת נמלים מתמדת, מצד לוזר, בהסברה פופולרית, הוקם אירגון כללי של הפועלים היהודים בוולברום, שפעל רבות לשחרר את המנוצלים העלובים מתנאי הניצול הקשים בעבודתם. ולא קל היה הדבר. הרי המנצלים נותני העבודה עצמם היו ברובם עניים ועלובים, שעמלו קשה מבוקר השכם ועד הערב המאוחר למען לחם לאכול ובגד ללבוש לבני משפחתם. ובכלל מוזר היה הדבר שיקומו פועלים נחותי דרגה ויעיזו לדרוש מבעליהם דרישות נועזות כהגדלת המשכורת, קיצור יום העבודה ויחסי אנוש הגונים. לאחר מאבק קשה, שביתת הפועלים בהדרכתו של לוזר ומו״מ ממושך, ולא מעט גם בהשפעת הלחץ הכללי של המהפכה שהתפשטה אז בכל יישובי רוסיה ופולין — נכנעו והשלימו נותני העבודה לדרישות הפועלים, שיצאו מאפילה לאור גדול והרבו לשבח ולציין את הכושר ההסברתי והארגוני המצויין של לוזר ומסירותו הרבה לענין. בטיילי יום אחד עם שקיעת החמה במורד רחוב פילץ אל מחוץ לעיר הופתעתי למראה כמה מצעירי הפועלים המטיילים אף הם שם — תופעה בלתי רגילה. אמרו לי הפועלים מתוך נחת רוח מרובה: עתה, לאחר השביתה, מספיקים אנו ליהנות משמש ואויר הבוקר לפני העבודה ולשאוף אויר צח בטיול ערב לאחריה, תחת אשר עד כה לא ראינו אור שמש ביום ולא נשמנו אויר חפשי בחוץ עד חשכת הליל, וללוזר חלק רב בהישג גדול זה. — הזמן החפשי הזה נוצל ע״י לוזר להנחלת ידיעות אלמנטריות בהשכלה לפועלים.

לוזר היה במגע קרוב עם מחתרת מפלגת פ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) שהיתה חזקה ורבת־פעלים באיזור מכרות הפחם בסביבות דומברובה, בנדין וסוסנוביצה. מהם, וגם מה„בונד״, היה מקבל להפצה בוולברום ספרות תעמולה סוציאליסטית בפולנית ויידיש, שנדפסה על נייר דקיק ונוח לחסל או להטמין בשעת מאסר או התקפת הבולשת הצארית. אנשי פ.פ.ס. ביקשו מאד מלוזר לעבוד אצלם כתעמלן נודד באיזור המכרות במשכורת הוגנת, דבר שלוזר היה זקוק לו מאד במצבו החמרי הקשה מאד לנוכח מצב החירום והחרם שהונהג בבית מצד אביו הקנאי כלפי בן סורר ומורה זה שאיכזב אותם, את ההורים, קשות ומרות, ואשר בשלו בושו לראות פני הבריות ברחוב ובבית התפילה. אך לפעול למען האידיאל בעד כסף — זה היה נגד כל אופיו ומהותו של לוזר, בגד נפשו המסורה בתום לרעיון שחרור האדם העובד והסובל. בכל מקום שנדרש הופיע ועזר ככל יכלתו ללא כל תגמול, וכן הקפיד לשתף פעולה עם המפלגות ולהתרחק מהמפלגתיות.

לפעמים היה משיג יום עבודה פה ושם, לעתים רחוקות גם אצל אביו, כנראה בהשתדלות אמו, ובזה היה מחיה את נפשו בצימצום רב. גם לבושו הלך ונתדלדל ופניו העידו על גודל סבלו, אך גם על עוז רוחו וקשיות ערפו למול

כל תוקפיו ומציקיו ותוך תנאי חייו הקשים לאין שיעור. לא יכולתי להיפגש אתו תכופות בגלל זהירותי שלא לצער את הורי ולא לביישם בכל העיר. וגם כשנפגשנו במקומות סתר לא סיפר כלום על עצמו ושוחחנו רק על עניני התנועה המהפכנית אשר הייתי קרוב לה ומשתתף בה כיכלתי המצומצמת. באחת מפגישו־תינו, בפינה נידחת של העיירה, ביום חורף סגריר וקור חזק, נדהמתי לראותו בלבוש קיץ ללא מעילו הארוך, המגושם אך חם, שהיה לובשו תמיד בימי קרה. קומתו הכפופה כל־שהיא תמיד היתה הפעם כפופה ומכווצת במיוחד. שאלתיו לפשר הדבר והוא ענה לי בקיצור, כאילו דרך אגב, שנפגש בפועל מיסכן שלא הגיע ליכולת קנית מעיל חורף, והוא, לוזר, פשט את מעילו והלביש לאותו פועל, ומיד עבר לשיחה על נושא אחר לגמרי. לא ידעתי נפשי. לא נגעתי אף אני בנושא זה, אך הדבר השאיר בלבי רושם בל ימחה. מקרה דומה סופר לי על נעליים שמסר למחוסר נעליים, והוא הכניס את רגליו למשהו עלוב דומה בקושי לנעליים. כזה היה לוזר ה„כופר", המטריאליסטן, ה„מומר להכעיס", כפי שכינו אותו הקנאים. הוא להט כולו באש האמונה בקדושת חייו של המיסכן, המנודה והסובל, ונתן את נפשו על אמונה זו.

תנאי חייו במזון, לבוש ודירה שהיו למטה מהמינימום החרוש לאדם, הטביעו בו את חותמם האיום. הוא חלה בריאותיו בצורה רצינית ומסוכנת, ללא תשומת לב מצד משפחתו, וללא יכולת מצד מעריציו הפועלים לעזור. במאוחר התענינו במצבו המרכז האזורי של פ.פ.ס. והשתדלו בדבר העברתו לסנטוריום מתאים בפולניה ואח"כ למקום ריפוי והבראה בחו"ל, אך עוד הם עושים כה וכה צ:דה השחפת שבגופו במהירות לקראת הסוף המר, והוא גווע ומת תוך יסורים איומים, כשליד מיטתו אחיו הצעיר אהוב נפשו, ואחותו.

אויביו מחוגי הקנאים הדתיים ראו במותו זה עונש מן השמים על שהדיח את הצעירים מן האמונה באבינו שבשמים והוציאם ל„כפירה בת ההפקר". הרב רבי משה ויינברג גזר שלא יובא לקבורה לא בבית העלמין פנימה אלא מחוץ לגדר ליד בית הקברות. החברה קדישא סרבה לטפל בו. אז קמו צעירי הפועלים שלוזר היה להם לאב ואם, השביתו את עבודתם והתאספו ליד חדרו הדל והעלוב שבעליית אחד הבתים, ובאו לעזרתם שלשה בני אדם מבוגרים מהשיכבה הירודה והנחותה ביותר, והתנדבו למלא את מקום החברה קדישא בכל מה שיש לעשות מסביב לנפטר להכינו לקבורה. הם צעדו בראש תהלוכת האבל כנושאי המיטה הראשונים, ואחריהם קהל לא רב של פועלים. מחוץ לבית הקברות, אך קרוב לגדר, חפרו ללוזר קבר, כשתלמידיו־חבריו עומדים מסביבו אבלים ושבורים ורצוצים עד עומק הנפש. לא העיז אף אחד מאויביו לבוא ולהפריע, ולקיים את גזירת הרב. אזהרה נמרצת לרב על התנהגותו המחפירה במצב זה, ותביעה למקום כבוד לקבורת לוזר בבית העלמין הגיעו ממרכז פועלי ציון ס.ד. בבנדין, אך זה הגיע לאחר מעשה.

היה זה קץ טראגי מכאיב ומזעזע לחיים צעירים עשירי לבטים, חיפושים וחיטוטים. בחיפושים הרציניים מאד, בבקשת האמת מתוך תום ומסירות נפש, תוך תעויות וטעויות קיצוניות, היה לוזר סמל, הגשמה בפועל של האהבה לזולת, של חוסר כל אנוכיות ואהבת עצמו עד לקצה הגבול, של אמונה תמימה ומסירות

נפש למען הסובל, המנוצל, המקופח והמושפל. הוא הרים מעפר את האדם המושפל בחייו החמריים, והוא הפיח בו רוח־חיים חדשה, השיב לו את צלם האלהים ואת כבוד האדם שאבדו לו בעניו ומרודו. תהי נא הסליחה לטעויותיו ותעיותיו, ויהי זכרו ברוך על מעשיו הטובים והמבורכים.

נתן חפשי

דער ערשטער רעוואלוציאנער אין שטעטל

(צום אָנדענק פון לוזער ראָזנשטיין־בידרמן ז״ל)

זאָל פאראייביקט ווערן דער אנדענק פון איינעם פון די ערשטע שוואלבן פון דער השכלה און רעוואָלוציע, לוזער ראָזנשטיין־בידערמאַן.

א זון פון א אָרעמער פאמיליע. דער פאָטער א — שניידער און א פרומער ייד. דער זון, דער עלטסטער פון די משפחה, א מיטלוויקסיקער, א ביסל איינגע־בויגן, שטענדיק מיט א ערנסט פנים און פארטאָן אין געדאנקען. נאָר ווען די הויבסט אָן א געשפרעך מיט אים — צוגיסט זיך אויף זיין פנים א זיסער שמייכל. איך פלעג אים נאָר זען פונ־דערווייטנס, ווייל ער איז געווען עלטער פון מיר. נאָר מיין ברודער מרדכי־הלל וואָס איז געווען אין זיין יאָר עלטער, האָט אים שטענדיק באצייכנט אלס איינעם פון די בעסטע לערנער, אלס איינעם פון די בעסטע בית־המדרש בחורים.

אין דער קליינער גרופע פון די יונגע, ערשטע משכילים אין וואלבראָם: אברהם־יצחק געליבטער, אברהם־יאָסל ראָזנבלום און מיין ברודער מרדכי־הלל — איז לוזער געווען דער מוטיקסטער און אָריגינעלסטער. ער האָט זיך אין געהיים ארייגעלאָזט צום לייענען און שטודירן אין די פילאָזאָפישע און נאטור־וויסנ־שאפטליכע ביכער, האָט זיך אריינגעלאָזט אין טיפע דיסקוסיעס אין רעליגיע פראגן, און ער האָט מער ווי אלע אנדערע געהאט די דרייסטקייט צו צווייפלען אין די פארהייליקטע דאָגמאַטישע געזעצן ביים פאָלק פון דורי דורות. ער האָט זיך נישט באגנוגנט בלויז מיטן סקעפטישן צוגאנג צום טראדיציאָנעלן יודנטום, און צום סוף שלום מאכן מיטן אָנגעגומענעם וועג. ער האָט ארויסגעצויגן די קאָנסעקווענצן, די עקסטרעמע אינם גייסט פון סאָציאליסטישן מאטעריאליזם, וועלכער האָט זיך דאמאָלס פארשפרייט אין רוסלאנד און אין רוסישן פוילן.

לאנגזאם האָט ער באקומען א שלעכטן נאָמען אין שטעטל. מ׳האָט זיך אנטוישט אין אים און מיטגעפילט דעם טייערן זון וואָס איז אוועק אויף שלעכטע וועגן. ער האָט זיך וואָס אמאָל מער דערווייטערט פון בית־המדרש און זיינע אויפזעערס און תלמידים האָבן שוין בדעה געהאט אים צו לייגן אין חרם אריין און ארויסטרייבן מיט חרפה און שאנד פון בית־המדרש אלס פארלייקנער און אפיקורס — ער האָט אָבער נישט געוואָרט אויף זייער „אקציע״, און האָט זיך

זעלבסט אָפּגערוקט אינגאנצן פון בית־המדרש. אינצווישנצייט איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1905 — דאָס אלגעמיין־רוסישע רעוואָלוציע־יאָר וואָס איר עכאָ איז דערגאנגען ביז וואלבראָם. לוזער איז איבערגאנגען פון דעם דעליקאטן השכלה־וועג צום שטורמישן וועג פון סאָציאליסטישער איבערקערעניש. ער האָט ווי א דורשטיקער געשלונגען די ווערק פון מארקס, ענגעלס, פּלעכאנאוו און אנדערע טעאָרעטיקער פון סאָציאליסטישן מאטעריאליזם, און אין דערזעלבער צייט האָט ער אויך שטודירט די געהיימע ליטעראטור און פּרעסע פון דעם רוסיש־רעוואָלוציאָנערן אוואנגארד פון די „נאראדנאיא וואליא" און סאָציאל־רעוואָלוציאָנערן. לוזער האָט זיך אינגאנצן איבערגעגעבן צו אן אויפקלערונגס־ארבעט צווישן די יוגנטליכע יידישע ארבעטער וועלכע האָבן געארבעט אלס שניידער, שוסטער און סטאלארעס ביי די יידישע בעלי־מלאכות, און יידישע אָרימע מיידלעך וועלכע האָבן געארבעט אלס משרתים אין די רייכע הייזער. (דאמאָלס האָט לוזער איבער־געריסן מיטן ציוניסטישן געדאנק, נישט מיט א ספּעציעלע כונה, נאָר א דאנק די באדינגונגען אין וועלכע ער איז געווען טעטיק און אויך די מענטשן מיט וועלכע ער איז געקומען אין קאָנטאקט).

דער ארבעטס־טאָג פון די געזעלן־ארבעטער האָט זיך אָנגעהויבן אין די פריסטע מאָרגן־שעה'ן און געענדיקט אין די שפּעטע אָוונט־שעה'ן. זיי האָבן געארבעט פאר א קליינעם געהאלט ביי זער שווערע עקספּלאָאטאציע באדינ־גונגען. א דאנק די מוראשקעס ארבעט פון לוזערן, זיין פּאָפּולערע אויפקלערונג איז אנטשטאנען אין וואלבראָם אן אָרגאניזאציע פון יידישע ארבעטער, וואָס האָט פיל געווירקט צו באפרייען די אויסגענוצטע הארעפּאשנע מאסן פון די שווערע ארבעטס־באדינגונגען. און דאָס איז נישט לייכט געווען; ווייל די עקספּלאָאטאָרן, די ארבעטס־געבער זענען אליין געווען אָרעם און נעבעכדיק, וואָס האָבן שווער געהאָרעוועט טאָג און נאכט פאר פּרנסה וועגן זייערע משפחות. און ס'איז בכלל געווען זער מאָדנע, אז ס'זאָלן אויפשטיין ארבעטער פון נידריקן שטאנד און האָבן די חוצפה צו פאָדערן פון זייערע באלעבאטים אזעלכע שטארקע פאָדערונגען ווי צ. בש. א גרעסערן ארבעטס־לוין, א קירצערן ארבעטס־טאָג און מענטשליכע באדינגונגען. נאָך א לאנגן קאמף — אן ארבעטער־שטרייק אונטער דער אָנפירונג פון לוזערן, נאָך לענגערע אונטערהאנדלונגען און אויך אונטערן איינפלוס פון דער רעוואָלוציע וועלכע האָט זיך דאמאָלס פארשפּרייט אין אלע ישובים פון רוסלאנד־פּוילן — האָבן די ארבעטס־געבער זיך אונטערגעגעבן און מסכים געווען צו די פאָדערונגען וואָס די ארבעטער האָבן אוועקגעשטעלט. די ארבעטער זענען דערפאר זער דאנקבאר געווען און זער גערימט די אָרגאניזאציע־פעאיקייטן און די איבערגעגעבנקייט פון לוזערן צו די ארבעטער־זאך.

איינמאָל, שפּאצירנדיק מיטן זון־אונטערגאנג אין עק פּילצער גאס אויסער דער שטאָט — האָב איך באמערקט עטליכע יונגע ארבעטער אויך שפּאצירן דאָרט — א נישט נאָרמאלע דערשיינונג, האָבן מיר די ארבעטער געזאָגט מיט א געוויסע צופרידנהייט: יעצט נאָכן שטרייק, קענען מיר ערשט הנאה האָבן פון די זון און פרישע לופט פאר די ארבעט און אויך נאָך דער ארבעט, בעת מיר האָבן נישט

געזען ביז איצט, די זון־ליכט און נישט געאָטעמט מיט די פרישע לופט צוליב די שווערע ארבעטס־שעהן וואָס מיר האָבן געארבעט — און לוזער האָט א גרויסן חלק אין אונזער דערגרייכונג. די פרייע צייט איז אויסגענוצט געוואָרן דורך לוזערן צו געבן עלעמענטארע בילדונג פאר די ארבעטער

לוזער איז געשטאנען זער נאָענט מיטן אונטערגרונד פון די פ.פ.ס. פארטיי וואָס איז געווען זער שטארק און טעטיק אינם ראיאָן פון די קוילן־גרובן אין דאמבראָווע, בענדין און סאָסנאָוויץ. פון זיי און אויך פון „בונד", פלעגט ער באקומען צו פארשפרייטן אין וואלבראָם סאָציאליסטישע ליטעראטור־פראָפּאַגאנדע וועלכעס איז געווען געדרוקט אויף פּליס־פּאפּיר, בכדי מען זאָל עס קענען בעקוועם פארניכטן בעת אנ׳ארעסט פון דער צארישער געהיימער פּאָליציי. די פ.פ.ס. טוער, האָבן געבעטן לוזערן, דאָס ער זאָל ארבעטן אלס זייערער א אגיטאטאָר אינם קוילן־ראיאָן פאר א גוטן געהאלט. טראָץ זיין שווערן מאטעריעלן צושטאנד, האָט ער דעם פאָרשלאג נישט אָנגענומען. זיין לאגע איז באשווערט געוואָרן א דאנק דעם וואָס זיין פאנאטישער פאָטער האָט אים ממש אין חרם אריין געלייגט פאר זיין ווידערשפעניקייט און פאר זיין אויפפירונג, וואָס צוליב אים האָט דער פאָטער נישט געקענט זיך ווייזן אין בית־המדרש. נאָר טראָץ דעם אלעמען — איז ארבעטן לטובת אן אידעע פאר געלט — דאָס איז געווען געגן זיין כאראקטער, געגן זיין וויסן און נשמה וואָס איז געווען געטריי דעם געדאנק פון דער פרייהייט. דעם ארבעטנדיקן און ליידנדיקן מענטש. אויף יעדן פלאץ וואָס ער איז נויטיק געווען, האָט ער געהאָלפן ווי ווייט מעגלעך — אָן א שום אָפּצאָל — און האָט מיטגעווירקט מיט אלע פּארטייען און דערווייטערט זיך פון ענגע פארטייאישקייט.

טיילמאָל, האָט ער באקומען א טאָג ארבעט און מאנכעסמאָל ביי זיין פאָטער — נאָך שטארקע באמיאונגען מצד זיין מוטער — און אזוי ארום האָט ער זיך א ביסל דערנערט אויף א לענגערע צייט. זיין קליידונג איז געוואָרן אָפּגעלאָזענער פון טאָג צו טאָג און זיין געזיכט האָט עדות געזאָגט וועגן זיין ליידן. איך האָב זיך מיט אים נישט געקענט אָפט טרעפן, ווייל איך האָב נישט געוואָלט מיינע עלטערן פארשאפן עגמת־נפש און פארשעמען אין דער שטאָט. ווען אפילו מיר האָבן זיך געטראָפן אין געהיימע ערטער, האָט ער גאָרנישט דערציילט וועגן זיין פריוואטן לעבן, נאָר מיר האָבן געשמועסט וועגן די רעוואָלוציאָנערע באוועגונג, וואָס איך בין געווען איר נאָענט און באטייליקט זיך אין דער ארבעט לויט מיינע מעגליכקייטן. אין איינעם פון אונזערע צוזאמענטרעפן, אין א קאלטן ווינטער־טאָג, בין איך ערשטוינט געוואָרן זעענדיק אים אָנגעטאָן אין א זומערדיקן מלבוש און זיין לאנגן פאלטן דעם גראָבן, וועלכן ער פלעגט טראָגן אין די קאלטע טעג. זיין איינגעבויגענע פיגור איז דאָסמאָל נאָך מער איינגעבויגן געווען און איינגעשרומפּן פון די קעלט. ווען איך האָב אים א פרעג געטאָן — האָט ער מיר קורץ געענטפערט, אז ער האָט געטראָפן אנומלט אן אָרימען ארבעטער וועלכער האָט נישט געהאט קיין מעגליכקייטן צו קויפן א ווינטער פאלטן, האָט ער אים זיינעם אוועקגעגעבן. אן באלד איז ער אריבער צו אן אנדערער טעמע. איך בין געוואָרן זער צוטומלט, איך האָב מער וועגן דעם

נישט דערמאנט, נאָר דער פאל האָט איבערגעלאָזט אויף מיר אן אונפארגעסליכן איינדרוק. אן ענליכע פאסירונג האָט מען מיר דערציילט האָט פאסירט מיט א פאָר שיך וועלכע ער האָט געשענקט איינעם א שיכלאָזן ארבעטער. אזא טיפ איז געווען לוזער דער „אפיקורס", דער „מאטעריאליסט", דער „משומד להכעיס" אזוי ווי די פאנאטיקער פלעגן אים רופן. ער האָט אינגאנצן געברענט אין פייער פון דעם גלויבן, אין דעם הייליקן לעבן פון דעם אומגליקליכן, דעם ליידנדיקן און האָט זיין גייסטיק רייכע נשמה געשטעלט צום דינסט פון דעם גלויבן. זיינע לעבנס־באדינגונגען און עסנווארג, קליידער און דירה זענען געווען אונטער יעדן מינימום און דאָס האָט אויף אים געהאט א געפערליכע ווירקונג.

ער האָט באקומען א לונגען־קראנקהייט אין זער אן ערנסטע פאָרם אָן אויפמערקזאמקייט מצד זיינע עלטערן און אָן א מעגליכקייט מצד זיינע אָנהענגער די ארבעטער אים צו העלפן. שפעטער איז דאפאָן געוואָר געוואָרן דער ראיאָן־קאָמיטעט פון פ.פ.ס. און זיי האָבן זיך באמיט אים איבערצופירן אין א פאסיקן סאנאטאָריום. נאָר, בעת זיי זוכן דעם וועג, דאָס צו דערלעדיקן, האָט די שווינדזוכט אין זיין קערפער מארשירט מיט שנעלע טריט צום ביטערן סוף און ער איז אויסגעגאנגען אין שווערע ליידן, ווען ביי זיין טויטן בעט האָבן זיך געפונען זיין ליבלינג דער יונגערער ברודער און זיין שוועסטער.

די רעליגיעזע פאנאטיקער האָבן געזען אין זיין טויט א שטראָף פון הימל, ווייל ער האָט פארטריבן די יוגנט פונם גלויבן און זיי איבערגעגעבן צו די כופרים. דער רב ר' משה וויינבערג האָט גוזר געווען, דאָס מען זאָל אים נישט קובר זיין אויפן בית הקברות נאָר אויסערן פלאָט נעבן גוטן אָרט. די חברה קדישא האָט זיך אָפגעזאָגט אים צו טאָן זיין רעכט. דאן האָבן עטליכע יונגע ארבעטער — וואָס לוזער איז געווען פאר זיי ווי א פאָטער — איבערגעריסן די ארבעט און זיך פארזאמלט ביי דעם אָרימען און נעבעכדיקן צימער אויפן בוידעם, און האָבן זיך מאָביליזירט צו פארטרעטן די חברה קדישא מיט אלעם. נאָכדעם ווי זיי האָבן זיין רעכט געטאָן, האָבן זיי די ערשטע געטראָגן די מיטה און נאָך זיי, זענען געגאנגען א קליינע צאָל ארבעטער. אויסערן בית־הקברות, נאָר נאָענט צום פלויט, האָבן זיי געגראָבן פאר לוזערן א קבר, בעת זיינע תלמידים און חברים שטייען ארום דעם קבר טרויעריק און צובראָכן ביז צו די טיפענישן פון די נשמה. עס האָט נישט געוואגט קיינער פון זיינע שונאים צו קומען שטערן און מקיים צו זיין די גזירה פונם רב. א שטרענגע ווארנונג פאר דעם רב — פאר זיין אויפפירונג אין דעם פאל און א פאָדערונג פון דער קהילה אָפצוגעבן אן ערן־אָרט פאר לוזערן איז אָנגעקומען פון בענדינער צענטראלע „פועלי־ציון" צ.ס. — נאָר עס איז דערהאלטן געוואָרן שוין נאָך אלעמען.

דאָס איז געווען א ווייטיקליכער און טראגישער סוף פון א יונג לעבן, וואָס האָט זיך מוסר נפש געווען מיט דעם אמת־זוכעריי, מיט שטענדיקן געראנגל מיט זיך אליין און מיט דער ארומיקער וועלט. לוזער איז געווען דער סימבאָל פון ליבע צום מענטש, פון גלויבן אין דעם דערנידריקטן און שוואכן אָן א ביסל אייגן־ליבע. ער האָט אויפגעהויבן פון ערד דעם מענטש וואָס האָט געליטן מאטע־

ריעל און אריינגעבלאָזן אין אים א נייע נשמה, צוריקגעגעבן אים דעם געטליכן געשטאלט.

זאָל דאָס זיין א פארצייאונג פאר זיינע טעותים און בלאָנדזשעניש.

זאָל זיין אָנדענקן זיין געבענטשט, פאר זיינע גוטע כוונות און מעשים.

התנועה הציונית ומפלגותיה בוולברום

בתוך חשכת הצרות המרובות שבאו על ישובי היהודים בפולין בעקב מלחמת העולם הראשונה בשנים תרע״ד־ח, ובוולברום שנמצאה בתוך החזית למעלה מחודש — בכלל, ומתוך החורבנות העצומים, התליות וההריגות, השוד והבזה, מעשי הזדון ועלילות־השוא שיהודי פולין ראו בעיניהם בשנות המלחמה, יצאה בת־קול שהכריזה: הנה ימים באים... כל אוזן קשבת שמעה את קול ההכרזה הזאת... כל עין בוחנת ראתה וכל לב הרגיש אותה. „הצהרת בלפור" ו„מדינת היהודים" של הד״ר הרצל עוררו תקוות בלב היהודים, ונוצרה התנועה הציונית שהלכה והתגברה בכל מקום ישוב יהודי וחדרה לכל עמקי החיים של היהודים. גם וולברום לא עמדה מנגד. והנה כמה ידיעות עליה בעתונות העברית של אז:

וולברום, י״ח אייר תרע״ז. הרעיון הציוני שהיה תוסס בלבות רבים מבני עירנו עוד לפני המלחמה, קבל לפני שנה צורה מוחשית בדמות „אגודת הציונים". אגודה זו, שבעת הווסדה היו לה רק שלשים חבר — מונה עתה עד מאה ועשרים חבר. אולם מלבד מספר החברים נתרבו בעיר גם מספר השוקלים והסכומים הנאספים לטובת הקרן הלאומית. בשנה שעברה נמכרו רק חמשים שקלים ונאספו לקופת הלאום 663 כתרים, וברבע הראשון של שנה זו כבר נמכרו מאה שקלים ולטובת הקרן הלאומית כבר נשלחו אלף כתרים. במשך השנה ערכה האגודה חמשה נשפי־תעמולה ציוניים וגם הציגה שלש מחזות. הרעיון הציוני רוכש לו לבבות בין כל שדרות התושבים היהודים שבעיר, וגם מתפשט הוא בערים הסמוכות.

הרב דמתא ומקצת מן החסידים אמנם משתדלים הרבה להפריע לציונים בעבודתם, וכבר היה מעשה ורצו להעביר את אחד השו״בים ממשמרתו אך ורק מפני שבנו הוא הראש של אגודת הציונים... אולם התנגדות זו אינה מרפה את ידי הציונים המסורים. אדרבה, עוד מחזקת את לבם לעבודת העם. („הצפירה" תרע״ז, גליון 11).

וולברום, י״ח שבט תרע״ח. זה כשנתיים ימים שהציונים בעירנו יסדו ביבליוטיקה עברית. אבל עדיין לא זכינו לאשורה. שיעורי־הערב ללימוד השפה העברית שיסדנו מתפתחים יפה והתלמידים רואים ברכה בלימודם. מר מילייקובסקי

מוורשה נאם פה בעת האחרונה פעמיים בבית־הכנסת ורבים מנכבדי עירנו נתנו את ידם לאגודה הציונית. הננו מקוים, כי עתה, אחרי שאגודתנו נתאשרה בכוחות חדשים נוכל להגביר את פעולתנו. חבל רק שהרב הנכבד בעדתנו, השם לבו באמת לצרכי עדתנו מביט בעינים זעומות על הצעירים שלנו ומפריע הרבה בעד עבודתם. (הצפירה תרע״ח, גל. 49).

אלה הן שתי הידיעות על הפעולה הציונית הראשונה בוולברום. הפעולה הציונית נעשתה אמנם באורח ספונטני. מכל מקום היה קשר בין הציונים בוולברום לבין הנהגת הפעולה הציונית בשטח הכיבוש האוסטרי בפולין. ידיעה אחת מז׳ באדר תרע״ז אומרת, שלפני שבועות אחדים נתאספו הציונים מערי הכיבוש האוסטרי בפולין לאספה משותפת בקילצי, שבה השתתפו עשרים ציר, באי־כוחן של אגודות ציוניות שונות מעשר ערים. האספה ארכה שלשה ימים ואחרי שנשמעו הרצאות שונות על שאלות ציוניות וארצישראליות ועל שאלות היום, ואחרי שנגמרו הויכוחים המפורטים על פתרונן של כל השאלות הללו, קבלה האספה שורה שלימה של החלטות על סדור העבודה הצבורית והתרבותית בכל מקום ומקום ועל אופני התעמולה הארצישראלית בין הצעירים אשר יתכוננו לעלות כתום המלחמה לארץ־ישראל, אם בתור פועלים חקלאיים, ואם בתור שומרים („הצפירה" תרע״ז, גליון 1).

הצעירים לא יכלו לקפוא על שמריהם בקרב „זקני" הציונים. הם שאפו לפעולה אקטיבית ודחופה. הצעירים החלו להתארגן בפני עצמם בשני ארגונים: הסתדרות השומרים, וצעירי־ציון, ושניהם התפשטו בימי המלחמה במדה מרובה, והם לא פסחו גם על וולברום, ובה הופיעו ברחוב היהודי אגודת השומרים לחוד ואגודת צעירי־ציון לחוד. ההבדל בין שניהם היה, כי „השומר" שואף לחנך את חבריו הצעירים ע״י ההשפעה המוסרית של החברים הזקנים — ליהודים בעלי תבונה מוצקה, ויחד עם זה שמים לב לחינוכם הגופני. למופת עמדה להם הסתדרות „השומר" בא״י. וצעירי־ציון שמו להם לעיקר את ההתפתחות השכלית של החברים. הרעיון של צעירי־ציון שהיה מרחף זמן רב באויר בין הנוער בעיר הלך וקיבל צורה מוחשית והתקרב להתגשמותו בחיים.

המועדון של צעירי־ציון שכן ברחוב קראקא. לועד הראשון נבחרו: עובדיה גוטליב, מנשה פרנקל, משה מוניביץ, סאלצ׳ה קיבקוביץ, אברהם׳צה קיבקוביץ. מנשה פרנקל הרצה לעתים קרובות על נושאים אקטואליים. מוורשה באו להרצות ישראל ריטוב וישראל מרמינסקי. צעירי־ציון בוולברום ראו את הציונות לא כרעיון מופשט, החי במוחות יחידי סגולה, כי־אם בתור תנועת־עם כבירה שסיסמתה היא: „עם העם בשביל העם", והגיעה השעה שיהיו עקביים ונאמנים לרעיון הציוני ולגשם בעצמם את מגמת־הדרור ולסלול דרך ציונה, ולשם כך דרושה התארגנות והבנה מעשית עצמית לשם עליה לארץ־ישראל. באגודת צעירי־ציון היו כמאה חברים. ברם בתוכה נמצאו כאלה שלא האמינו בכוחותיה והם חיפשו להם משענת יותר חזקה. מוורשה בא להרצות הד״ר יצחק שיפר הי״ד והוא הצליח להשפיע ליסד במקום את „פועלי ציון".

שמעון ווייגרטן

תנועת הנוער הציוני אין וואלבראם

אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן האָט זיך געגרינדעט אין וואלבראָם א ציוניסטישע יוגנט באוועגונג „הנוער הציוני" וועלכע איז געווען אָנגעשלאָסן אין החלוץ הכלל־ציוני.

שוין אין פארלויף פון א קורצע צייט האָט זיך דער קן שיין אנטוויקלט און ער האָט געציילט 200 חברים און חברות.

דער הויפט ציל פון דער באוועגונג „הנוער הציוני" איז געווען צו פאר־ווירקלעכן דאָס שטרעבן פון דער וואלבראָמער יוגנט זיך צוצוגרייטן צו עליה קיין ארץ־ישראל פיזיש און גייסטיג. און אָט דער הויפטציל האָט זעלבסט־פארשטענדלעך אויטאָמאטיש פארפליכטעט צו אנדערע צילן און אויפגאבן. און דאָס הייסט אדורכפירן געלד־זאמל אקציעס פאר דעם קרן־קיימת־לישראל און אנדערע ציוניסטישע פאָנדן. און גלייכצייטיק פארשפרייטן אידיש און ציוניסטיש וויסן און ספעציעל די העברעאישע שפראך.

דער קן איז געווען איינגעטיילט אין פינף קבוצות לויט די יאָרן און לויט די גייסטיקע אנטוויקלונג פון די חברים. אין שפיץ פון די קבוצות זענען גע־שטאנען מדריכים וועלכע האָבן געזאָרגט פאר גייסטיקע שפייז פאר זייערע קבוצות, און דער אמת איז, אז זיי האָבן געלייסטעט פיל מי און צייט פאר די קבוצות, און די שעורים און רעפעראטן וועלכע זיי האָבן געגעבן, זענען נישט נאָר געווען זער אינטערעסאנט נאָר אויך זער באלערנד און וויכטיק!

אזוי ווייט ווי מיין זכרון דערלאנגט, וויל איך דאָ דערמאנען די נעמען פון די מדריכים וועלכע איך געדענק ביז היינט צו טאָג, און דאָס זענען די חברים משה קלמן יזרעלעביץ, אברהם יקותיאל שקלארז, פייבילי ראָטמענש, יוסעלע גאָטליב, חיה רובינסקי, מאָטיל עסטרייכער.

אויסער אונדזערע אייגענע אָרטיקע מדריכים פלעגן אונדז באזוכן מדריכים פון דעם מרכז וועלכער האָט זיך געפונען אין ווארשע אויף דער מאריאנסקא גאס נומער 8.

גאנץ באזונדערס דארף מען דאָ אונטערשטרייכן און דערמאנען דעם חבר דוד שטערן וועלכער פלעגט קומען צו אונדז פון צייט צו צייט און ער האָט שטענדיק מיטגעברענגט צו אונדז אין קן פיל לעבן און גייסט.

אונדזער קן אין וואלבראָם איז געווען אין ענגען קאָנטאקט מיט דעם קן אין דער קרייז־שטאָט מיעכאוו און צוזאמען מיט שותפותדיקע כוחות פלעגן מיר אָרגא־ניזירן אויספלוגען און כינוסים אין דער ברייטער אומגעגנד.

אין שפיץ פון אונדזערע אונטערנעמונגען וועלכע מיר האָבן אדורכגעפירט זענען אָן צווייפל געשטאנען די זומער־קאָלאָניעס, דאָס הייסט: מושבות קיץ. דער גרעסטער טרוים פון אלע חברים איז געווען זיך צו באטייליקן אין אָט די זומער קאָלאָניעס, ווייל דאָס האָט אונדז געגעבן א מעגלעכקייט צו פארברענגען א חודש צייט אין אן אינטעלעקטועלער סביבה אין שויס פון דער נאטור.

אויף אייביק וועל איך געדענקען מיינע טייערע שוועסטער און ברידער פון קן הנוער הציוני אין וואלבראם, און אייביק וועל איך טרויערן אויף אייער שוידערלעכן און טראגישן אונטערגאנג און פארניכטונג.

עס איז ממש אונגלויבלעך אז אט די גאלדענע יידישע און ציוניסטישע יוגנט איז נישט מער פארהאנען, און מיין איינציקער ווונש איז, שתהי נשמתם צרורה בצרור החיים, ויהי זכרם ברוך לעד!

תנועת המזרחי בוולברום

הרעיון הציוני התחיל לחדור לוולברום עוד בתקופת שלטון הרוסים הודות ל„הצפירה" העברית שנתקבלה בידי חותמים אחדים מבני העיר. הציונים הראשונים בעיר זו היו: ר' יהושע מנדל פרנקל ובנו נתן (חפשי), לייבל פוטאש ואלתר ארליך. גם בוולברום היו קיימים שני גורמים מעכבים לציונות: א) התנגדות גדולה לציונות המדינית מצד כל היהודים בעיר, ב) האיסור על הציונות מטעם שלטון הצאר הרוסי ומטפחיה היו צפויים למאסר או גלות לסיביר. ובכל זאת גברה התשוקה לציונות בלב הציונים והם פעלו תחת מסוה של „הועד האודיסאי להתישבות חקלאית בסוריה וארץ־ישראל" שפעל באורח חוקי. יתכן שמי שהוא מיהודי וולברום השתתף גם באספת חובבי־ציון בקטוביץ שאינה רחוקה מוולברום שנמצאה אז בתחום הגבול עם אוסטריה ופרוסיה, ויהודיה יכלו לקבל תעודות־נסיעה מעבר לגבול.

רק בשנת תרע"ז החל המזרחי בפולין בפעולת ארגון רחבה. בוורשה התכנסה אספת היסוד של המזרחי בפולין לפי יזמת ר' יהושע השיל פרבשטין, נשיא המזרחי בפולין וציר הסיים בפולין, והועד שנבחר באספת היסוד ניגש במרץ לעבודה וניהל תעמולה רחבה בין שדרות החרדים לטובת רעיון המזרחי. מלבד זה הופיע השבועון „המזרחי" בעברית בעריכתו של הרב המטיף הציוני יצחק ניסנבוים (מזכירו של הרב שמואל מוהליבר) בהשתתפות רבני המזרחי הדגולים: הרב י"ל קובלסקי מוולוצלבק, הרב מ. א. עמיאל מגראיובה, הרב יהודה לייב גרויברט מסטאשוב, הרב נחום אש מצ'נסטחוב ורבים אחרים. תעמולה זו הכתה שרשים גם ביהדות וולברום. והנה בזה כמה קטעים מהעתונות העברית אז על יסוד המזרחי בוולברום והתפתחותו:

וולברום. בעירנו נוסדה אגודת „מזרחי" שמספר חבריה עולה לחמשים. כששהה הרב י. י. רפפורט מאנדזיוב פה היתה האספה הכללית ונבחר ועד שאליו נכנסו: זאב אלתר, דוב פייגנבוים, מרדכי הלל פרנקל, נחמיה ביטר, צבי בידלובסקי ודוד ארליך (הצפירה, י' תמוז תרע"ח).

וולברום. ביום 13 ליולי היתה בעירנו האספה הכללית של המזרחי ובה

נבחר ועד חדש, שאליו נכנסו ה. ה. בידלובסקי (ראש האגודה), דובר פייגנבוים (סגן), נחמיה ביטר (מזכיר), דוד ארליך (מורשה הקק"ל), י. מ. אנגלשטין (גזבר), חנוך לנדוי, יהודה פוטאש, חיים יצחק צווייגנבוים ואלתר לויט (הצפירה, ז' אלול תרע"ח).

וולברום. דרך עירנו עבר מר יהודה שצירנסקי מוורשה ונאם פה ע"ד תעודת „קרן המזרחי". הנאספים הטו אזניהם לדבריו החמים והתנדבו לטובת המוסד הזה (הצפירה, ו' תשרי תרע"ט).

וולברום. פה היתה אספה כללית של אגודתנו, שבה השתתפו כשבעים וחמשה מזרחיים וכשלשים חברים מצעירי־המזרחי. את האספה פתח היו"ר מר צ. בידלובסקי ומסר דו"ח מעבודת הועד. אחר זה הרצה מר גוטליב על הרעיון הציוני בכלל והמזרחי בפרט. אחרי ויכוחים והצעות שונות נבחר ועד חדש: זאב אלטר — יו"ר, יחיאל מאיר אנגלשטין, נתן ביטר — מזכיר, צבי ורדיגר — גזבר. נבחרו כמו כן ועדת הקק"ל, ועדת העתונות וועדת לבקורת (המזרחי, ב' אדר ב, תרע"ט).

וולברום. זה כשלשה חדשים נוסדה פה אגודת צעירי־מזרחי המונה לעת עתה כחמשים חבר. בכ"ה שבט היתה אספת היסוד. מר דוד יזרעאלוביץ נשא נאום בעברית וביאר את פרוגרמת צעירי מזרחי. אספת היסוד בחרה בועד שאליו נבחרו: יו"ר ד. יזראעלוביץ, סגן יו"ר פ. גרוסמן, מזכיר — מ. גוטליב, גזבר — א. ציגלר. באותו מעמד נאסף הרבה כסף לטובת מושבת טשלינוב. באקציה זו השתתפו גם חברי „צעירי אמוני ישראל". ערכנו שיעורי ערב לעברית, לתנ"ך ותלמוד, ובכלל מתפתחת כאן אגודתנו באופן הכי טוב (המזרחי, י"ז באדר תרע"ט).

במסגרת פעולת התעמולה שלחו ראשי המזרחי המרכזי מוורשה מפעם לפעם רבנים ומטיפים נודעים גם לוולברום. ראשון למרצים היה הרב י"י רפפורט מאנדזיוב (ליד לודז), תלמיד־חכם גדול ומרצה מצוין, שידע להקסים את שומעיו. הוא היה מעמודי התוך של המזרחי בפולין ובמו ידיו הקים סניפים למאות ברחבי פולין הקונגרסאית. וכן באו הרב נתן מילייקובסקי והרב י"ל גרויבארט מסטאשוב, שהרצו על תעודת המזרחי ותכנית עבודתו, תיארו את מצב החינוך בישראל ואת הצורך בתיקונים והרמתו, בהדגישם את המחסור בחדרים ובתי־ספר לתורה ודרך־ארץ שבהם ילמדו גם אומנויות וידיעות חילוניות. וכן דיברו על ישוב ארץ־ישראל, בקורם הועיל הרבה להרמת מצב המזרחי בעיר. אך הכיבוש של היהדות החרדית לרעיון המזרחי לא היה קל, וביחוד אחרי ש„שלומי אמוני ישראל" (ששינו אחר כך את שמם ל„אגודת ישראל") החלה להפריע לבנין הארץ. בועידה השניה של המזרחי בפולין שהתקיימה בוורשה בימי כ"ה ניסן—א' אייר תרע"ט השתתפו כצירים מהמזרחי בוולברום ה"ה צבי בידלובסקי וח. י. צווייגנבוים. המזרחי גדל בוולברום ועלה לכוח בעל השפעה גדולה שחייב את המפלגות הציוניות להתחשב בה. השפעתה המוסרית על הסתם־דתי היהודי גדלה יותר, הודות לזה שהעומדים בראשה היו בעלי עבר ציוני ומסרו הרבה ממרצם לרעיון הציוני.

קנין יפה של המזרחי בוולברום היה בית־התפילה שלו בבית מיכאל לובלינג, שבו נתרכזו החברים והעסקנים מאנשי המזרחי שהתפללו מקודם בשטיבלך שונים

ושם הרגישו עצמם כפותים ללא חופש פעולה. מלבד זה קרו מקרים שכמה מהמתפללים קבלו נזיפה מהקנאים על מזרחיותם. נמנו וגמרו לייסד בית־תפילה משלהם. הם הזמינו לבעל־תפילה את יוסל דער געלער שהנעים בזמירותיו את התפילות בשטיבל הגורי, והוא נענה להזמנת המזרחי והיה עובר אצלם לפני התיבה. הוא סידר לו מקהלה שבה שרו איטשה אלתר, גרשון הוטרמן, מנשה ויהודה פרנקל, קורנברויט ואחרים בניצוחו של אברך אחד. סודרה שם אזכרה לד״ר הרצל מטעם הציונים הכלליים באולם המזרחי.

תנועת צעירי־מזרחי העמידה לנגד עיניה את חינוכו של הנוער הדתי כתנאי ראשון להקמת דור של ממשיכים ומגשימים. מועדון צעירי־מזרחי בעיר הפך למרכז תרבותי ציוני, שריכז סביבו צעירים חובשי בתי־מדרש וישיבות וגם אוהדים מחוגי המשכילים היהודים. צעירי־מזרחי היוו גורם חשוב בחיים הצבוריים של הקהילה היהודית. דוד יזרעאלי היה הרוח החיה בקרב הצעירים. אחיו יעקב עלה ארצה בין חלוצי המזרחי מתקופת העליה השלישית והשתתף בבנין הארץ בזיעת עמלו. לפני כשנה הוא נפטר, והעדרו מורגש בין אלה שעשו הרבה להקמת המולדת העברית.

רבים היו הלבטים והמכשולים בראשית דרכו של השומר־הדתי ובני־עקיבא, הוא ארגונו של הנוער הרך והמתבגר. ההורים לא ראו בעין יפה את השתתפותם של בניהם בתנועת נוער. גם המורים ראו מכשול רציני ללימודים בהשתייכותם של התלמידים לארגון נוער על רקע פוליטי. רק יחידים מבין חברי המזרחי, ובמיוחד בחוגי צעירי־מזרחי, הכירו בחשיבותה של תנועת נוער דתית בעלת מגמה צופית והודות ליזמתם של אלה נוסדה תנועת השומר־הדתי. ברם בוולברום סבלה מהתחרות עם ארגוני ה„אגודה״. החוה החקלאית המרכזית „עובדיה״ אשר בסלבקוב הפכה להיות מרכז הכשרה חשוב לשומרים, וגם בוולברום יצאו לשם להכשרה למען העליה לארץ־ישראל.

אגודת ישראל ומפעליה

א.

תנועה זו החלה את קיומה בוולברום עוד בתקופת הכיבוש האוסטרי, כשהד״רים כהן וקרליבך מגרמניה פלסו את הדרך לארגון החרדים בפולין ברוח הרעיונות של רבי שמשון רפאל הירש זצ״ל. גם לוולברום הגיעו שלוחות המארגנים הנ״ל ונוסד ארגון „שלומי אמוני ישראל״, השם הראשון של הארגון, ורק אחרי זמן שינו את שמם ל„אגודת ישראל״. עיקר פעולתה היה בשטח החינוך. הם לקחו תחת ידם את התלמוד־תורה שבעקב מכשולים שונים לא הצליחה להתבסס כהוגן, והשתדלו לשפר את מצבה. גם להם נכונו קשיים בתקון המצב. על כל פנים נמצאו למוסד זה עסקנים שהשתדלו לעשות משהו למענו ולהוציאו למרחב. הם יסדו כמו כן בעיר „חדר מתוקן״ שבו למדו גם למודי

חדר מתוקן של אגודת ישראל

בנות „בית יעקב" בוולברום

חוץ, מלבד הלמודים התורניים. ואחרי טפול בחנוך הבנים החלו לשים עין גם על חנוך הבנות.

בבית מדרשה של אגודת־ישראל נתחדשה הדאגה לחנוך הבנות. היה ידוע שצריכים לדאוג שהבנים ילמדו תורה. ומה תעשינה הבנות? שלחו אותן לבתי הספר הממלכתיים ואחר לגימנסיות. המורים במוסדות אלה היו אמנם יהודים, אך התרבות שהרביצו בבנות היתה זרה ומתנכרת לרוח ישראל סבא. כמובן שהעריצו רק את התרבות וההיסטוריה הפולנית, ולא ידעו כלל ש„שמוני נוטרה את הכרמים, כרמי שלי לא נטרתי". אפשר לתאר מה היו התוצאות של חינוך כזה ומה היו פני הדור מתרבות כזו המובילה להתבוללות גמורה. ומה היו התוצאות? בשביל הבנים, תלמידי־החכמים, לא היו בנות לנישואין. ידועות לנו טרגדיות, שבנות מבתי החסידים לא רצו להינשא לבני תלמידי־חכמים. אז קמה אשה אחת, שרה שנירר ע"ה, ואמרה שגם את הבנות צריכים לחנך ברוח התורה ויסדה את בית הספר הראשון „בית יעקב" ואחר כך את הסמינר למורות „בית יעקב" בקרקוב. גם לוולברום הגיעה הבשורה הזאת. הגברת שרה שנירר בקרה

בנות „בית יעקב" בוולברום

בנות „בית יעקב" בוולברום

בוולברום ובביה"ס של האגודה התקיימה אספת נשים והאורחת נאמה על ערך „בית יעקב", ונוסד בוולברום בית ספר „בית יעקב" לבנות.

המורות השפיעו מרוחן לא רק על החניכות שלהן, אלא גם על ההורים בסדור הרצאות בכל ליל שבת והצגות של ילדי ביה"ס במשך השנה. „בית יעקב" גילה לתלמידות את מכמני אוצרותינו האמיתיים והן נשארו בנות נאמנות לעם ישראל.

הדאגה התחילה מבית־הספר. אבל כאשר הילדים גמרו את ביה"ס היו צריכים לארגן את הנוער שימשיך בדרך שהורו להם בביה"ס. אז נוסדו הארגונים „צעירי אגודת ישראל" ופרחי „אגודת ישראל" בשביל הבנים; „בנות אגודת ישראל" ו„בית יעקב" בשביל הבנות. המטרה של צעירי אגו"י היתה לארגן את הצעירים, שמצבם הכלכלי לא הרשה להם להמשיך בלמוד התורה בישיבות במסגרת של אגו"י. צא"י ארגנו שיעורי תורה בבית המדרש או בבתי־תפילה של החסידים והרצאות על נושאים תורניים ומדעיים במועדון התנועה.

נוסדה גם ספריה שהכילה כמה מאות ספרים מהספרות החרדית בשביל הנוער שהתענין בספרות. בין הפעולות של צא"י בתור חובשי בית־המדרש היו: תקון ספרים, איסוף כסף לתקון או לקנות ספרים לבית־המדרש הישן.

בשנת תר"ץ התחילה באגו"י התנועה לישוב א"י. אז נוסדה "קרן הישוב"

של אגו"י. חברי צא"י נרתמו לעבודה הקדושה הזאת. נעשו כל מיני פעולות — הפצת קופסאות של „קרן הישוב", מגביות, התרמות וכיוצא בזה.

עסקני האגודה בעיר היו: בריש לזנובסקי, יצחק קורנברויט, דוד ארליך (עבר אליהם מ„המזרחי"), בירך ינובסקי, אברהם זילברברג.

ב.

לזכר אחת הדמויות של „אגודת ישראל" בוולברום

קהילת הקודש וולברום זכתה לגדל דורות של עסקנים, וכל דור בנפרד עשיר ומגוון היה, עסקני ציבור ועסקנים פרטיים, עסקנים לשם שמים, עסקנים לשמם הם, שליחי מפלגות, אמונות ודעות, ושליחי הגורל הטוב שעסקו בצרכי ציבור באמונה, ושכרם היה שהציבור ראה ברכה והצלחה ממעשי ידיהם, ובעצמם התקיימו מעגמת נפש וכו'.

בשנת 1922 נוסדה מפלגת „אגודת ישראל" בעירנו. מיסדי אגודה זו ה ר' אברהם זילברברג זצ"ל, ר' אשר אלתר פלדמן זצ"ל ור' צבי קלוגמן זצ"ל. זכתה „אגודת ישראל" שנשיאה בעירנו ר' אברהם זילברברג זצ"ל היה גם הארי

צעירי שלומי אמוני ישראל בוולברום

בנות שלומי אמוני ישראל בוולברום

שבחבורה המשמש אות ומופת לימים רבים, עסקן, איש החזון והמעש, האדם שידע לשלב את טובת הפרט בטובת הקהילה, ואת האחרונה בחזון העם, ומכאן שלא התגדר בד׳ אמותיה של שליחות אחת בלבד.

עמל ויגע היו מנת חלקם עד אשר זכו ליסד את ביה״ס הדתי לבנים בשם „תלמוד־תורה״, ולאחר מכן יסדו את בית הספר לבנות „בית יעקב״, ואת תנועת „בנות אגודת ישראל״, וכאילו על מנת לבסס מפעלים אלו יזמו את יסודו של גן־ילדים ליד בית־יעקב ועם זאת נתגבשה מערכת החינוך הדתי אשר הוקמה על ידי אגודת ישראל, ואשר נשאה את שמו של ר׳ אברהם זילברברג הן מבחינת השקעת הזמן והמרץ והדאגה עד הקמתם, והן מבחינת השקעת ממונו ורצונו הטוב לקיים את יצורי כפיהם. ושכרו היה שמחת בני ובנות ישראל בתורה, אותם אהב אהבה עזה בצורה כה בולטת, ולשמחת כל תושבי העיר וולברום והסביבה.

גם לאחר זרוע חינוכית זו לא שקטו „האגודה״ ונשיאה ומועצת אגודת ישראל בעירנו. ניתן לומר שהם ראו בזה אך את בסיסו של הגשר, שהיה צריך להוביל את בני עירנו החרדים לארץ הקודש והילכך המשיכו ובנו את הגשר עמודים עמודים, נדבכים נדבכים.

כנשיא „האגודה" הקדיש הרבה מרץ ודברי הסבר עד אשר הצליח ר' אברהם זילברברג לארגן קבוצה גדולה של חברי אגודת ישראל בעירנו לשם רכישת קרקעות בארץ ישראל, והאיץ בהם ללמוד המקצועות הדרושים לשם האחזות בארץ, כגון חקלאות, נגרות, מסגרות ועוד, שעתידים היו לפרנס בעליהם בכבוד. משהוקמה נקודת ההכשרה הראשונה ליד מרכז אגודת ישראל, לא שקט ולא נח עד אשר הצליח ר' אברהם זילברברג לשגר לשם קבוצת צעירים מבני עירו לעבור הכשרה יעילה, ועשה לילות כימים בדאגה ובהשתדלות עד אשר זכה לראות מהם עולים לארץ האבות.

אמנם לא אחת ספג עלבונות מחוגי החסידים הקיצוניים, אולם מי כמוני זכה לראותו יוצא בשמחה בריקודי חסידים בעת נסיעתו של אחד מבחוריו ארצה, הבין שאך זה הגמול אשר ביקש, ומכאן שאב את כוחו, את מרצו, את התלהבותו להמשיך לשמש בקודש.

עם כל היותו שקוע בעבודה למען לא יגרע חלקה של „אגודת ישראל" בהגשמת חזון העם בעתיד עסק גם בבעיותיו היום יומיות של ההווה.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל דכפין, מי לעצה, מי להלוואה, או לעזרה בכל צורה אחרת. לכן בתקופת ההתארגנות של ועד הקהילה, טבעי היה שיבחר כפרנס מטעם מפלגתו „אגודת־ישראל" וכפרנס דאג לשיפורים ושיפוצים בבית הכנסת, בבתי הספר ולכל מוסדות הקהילה האחרים. יסד קופת גמילת חסדים לנצרכים אשר קבלו הלוואות בלי ריבית ויצג את הקהילה לפני העיריה והשלטון.

הנשיא וחבר עוזריו שבתחום שלטונם עשו רבות כדי להפוך את עקרונות ארגונם הלכה למעשה תוך נקיון כפיים ויושר לב היו לשם דבר אף בקרב מתנגדיו.

הוא היה במלוא תנופתו כאשר השיגה את עמנו השואה הגדולה ביותר אשר ידע בתולדותיו.

תלמידיו, חבריו ובני עירו חרתו על לוח לבם את זכרו הקדוש של מנהיגם. תהיה מנוחתו עדן!

מוגש על ידי יחיאל גולדפרווינד.

תנועת בית"ר

א.

בין התנועות הציוניות בעיר לא נעדר גם מקומה של בית"ר, ומבחינת ההתעוררות הציונית והפעילות הלאומית לא מעט היה חלקה. בסוף 1926 נדבקה קבוצת נוער בשורת הציונים הכלליים מהאידיאות והסיסמאות שהושמעו ע"י „ציונים אקטיביסטיים" עם זאב ז'בוטינסקי בראש. היא תבעה שינויים מידיים בפעולות התנועה הציונית, מה שהביא לסכסוכים תמידיים עם הועד הציוני המקומי.

במשך 2—3 שנים היכה הריביזיוניזם שרשים בעיר. נתוספו חברים חדשים

פלוגת הכשרה בית״ר בוולברום
א הכשרה אָפטיילונג פון בית״ר

ברית החיל של בית״ר
א ברית החיל גרופּע פון וואלבראָם

משכבות שונות. בית״ר וברית הצה״ר היו אז מהארגונים הפופולריים בעיר. כל תופעה רביזיוניסטית או מפעל נחשבו למאורע והצטיינו תמיד בהצלחה ובהכרה. בחול המועד פסח היו מסדרים „תערוכות בזר״ לטובת הקק״ל. היתה אז התמודדות מכל ארגוני הנוער הציוני בשטח זה. הבית״רים הצטיינו בפעולה זו.

הפעולה לתרבות והתעמלות של בית״ר היתה ניכרת בשיעורים לעברית, תולדות ישראל, זמרה והתעמלות. המרצים הפופולריים מטעם המרכז בוורשה היו מבקרים בעיר לעתים קרובות ותמיד הצליחו.

עד שנת 1930 בזמן שפרשו מההסתדרות הציונית לקחו חלק בעבודה הציונית לכל סעיפיה, ובעיקר בפעולה למען הקק״ל והצטיינו באיסוף כספים למען הקרן.

קבוצת ביתרי״ם בוולברום
א הכשרה אָפּטײלונג פון בית״ר

עקשנות והתמדה רבה השקיעו החברים לעמידה במערכה, לקיום הרוח הלאו־מית שפעמה בקרבם. חיי הנוער נעשו מענינים ומלאי תוכן. כל אספת פלוגה או גדוד היתה חשובה בעיניהם. הנוער מצא ענין רב בתלבושת האחידה של כל תנועה.

כל התנועות שאפו כמובן ל„התפשטות" ואורגנו מסיבות ותהלוכות. בל"ג בעומר היו מסדרים תהלוכה אל היער וחוזרים לפנות ערב בחצוצרות ודגלי כחול־לבן מתנוססים במצעד.

הבית"ר סידר שנה שנה מושבות־קיץ לשכבות נוער ושלח את הבית"רים ובית"ריות היותר מבוגרים למחנות לשם למוד מקצועות ואימון צבאי.

בין הפעולות הגדולות שביצעה מפלגת הריביזיוניסטים בעיר היה „מפעל הפטיציה" שהיתה קשורה לתכנית האבקואציה של יהודי פולין, ובלי להתחשב בהתנגדות מטעם חוגי השמאל חתם חלק גדול של האוכלוסיה היהודית על הפטיציה.

„ברית החייל" של הרביזיוניסטים מנה בוולברום כ־150 חברים. כמו כן היתה להם חוות הכשרה וניהלו פעולה מפלגתית מסועפת.

בראש פעולת הבית"רים נמנו: ה. זיכר, יעקב וינשטין ואימרגליק.

[illegible]

ב.

צום אָנדענק פון הענעך זיכער

אין די יאָרן 1923־25, ווען מיר א גרופע חדר־יינגלאך, זיינען געוואָרן באגייסטערט מיטן אידעאל פון א יידיש לאנד, איז אויך הענעך זיכער געווען צווישן זיי.

ער איז געווען פול מיט ברען, זיין גאנצע פאמיליע מיטן פאָטער בראש זיינען געווען ציוניסטן (זיי האָבן געשטאמט פון פילץ). ער האָט פארמאָגט אָרגאניזאטאָרישע פעאיקייטן און טיילמאָל אויך געפרוווט דרשה'נען פאר אונז יוגנטלעכע.

אין א שפעטערע צייט ווען מיר האָבן ביים הנוער־הציוני אָרגאניזירט א סקאוטן גרופע „שומרים" און מארשירט מיט שטעקנעס אין וואלד אריין, איז הענעך געווען אונזער קאָמענדאנט — אים האָט געצויגן צו זיין א „גענעראל" מיט שליפעס...

געווען א באגייסטערטער ציוניסט. געוואָרן א רעוויזיאָניסט. אין די תקופה ווען אין די ציוניסטישע באוועגונג אין פוילן איז אָנגעגאנגען א קאמף צווישן גרינבוים'ס גרופע „על המשמר" און לעוויטעס גרופע „עת לעשות" איז ער געווען א פאנאטישער גרינבוים'איסט — אלס געטאָן מיט התלהבות. צו די סיים־וואלן אוועקגעגעבן פיל ענערגיע פארן זיג פון גרינבוים'ס ליסטע. געפירט א געוואלטיקן קאמף קעגן די מה־יפית'ניקעס פון אגודת־ישראל. געפאלן א קרבן פון א בלוט־בלבול, ווען א קריסטלעכע פרוי האָט געוואָלט עפעס קויפן ביי זיי אין געשעפט, און געוואָלט נעמען בחינם, גערופן פאָליציי און איבערגעגעבן אז ער האָט

באליידיקט דאָס פוילישע פאָלק, זי אָנרופנדיק: „פּאָלסקא שוויניאַ״״. דאָס געריכט האָט אים פרייגעלאָזן.

אין תקופה פון הכשרה־קבוצים איז אויך וואלבראָם ווי אנדערע שטעטלאך געווען געבענטשט מיט צוויי קבוצים — א „לינקער״ און א „רעכטער״ פון בית״ר.

ביידע האָבן קיין גרויסע עקזיסטענץ נישט געהאט, ווייל פון טראָגן וואסער מיט קאנען, און עטליכע ארבעטס־טעג אויפן בית הקברות, אויסגראָדן די אלטע מצבות, און אויך אין לאנדעס גארבארניע — איז קיין אנדערע ארבעט נישט געווען פאר די צענדליקער בחורים און בחורות, ווייל זייער ציל איז נאָר געווען עולה זיין. מדארף צוגעבן אז די ארבעט האָבן זיי געמאכט מיט גרויס התלהבות.

דאמאָלס איז אויסגעבראָכן א קאָנפליקט צווישן ביידע קבוצים און אפילו דערגאנגען מיט א געשלעג. דאמאָלס איז העניך זיכער געווען דער טאָן־געבער, און פאר דער טרחה האָט ער באקומען זיין באצאָל — געזונטע קלעפּ פון קבוצניק שמחה אוליאַן און חיים שפעקטער. דער קאָנפליקט איז געוואָרן פאַר־ענדיקט.

העניך איז געווען זייער א קלוגער בחור. מען האָט אים גערופן: בן־זקונים.

קבוצת וולברומאים שניסו לנסוע לארץ ישראל בעגלה... ולא הצליחו
א גרופּע וואלבראמער וואס האבן געפּרופט פארן קיין ארץ־ישראל אין א וואגן...
און ניט מצליח געווען

אויף יעדער ערשיינונג אין געזעלשאפטלעכן יידישן לעבן פלעגט ער זיין אקטיוו, און רעאגירן אויף זיין שטייגער.

אין כ' תמוז פלעגט ער מארשירן בראש פון בית"ר צום שול צו דער אזכרה. אין דער תקופה פון ברית החייל אין וואלבראָם, וואָס האָט ארומגענומען צענדליקער הארפאשנע משפחות, איז הענעך זיכער געווען דער אָרגאניזאטאָר פונעם געוואגטן שריט צו אָרגאניזירן א רייזע קיין ארץ־ישראל מיט וואָגן און פערד. הענעך איז געווען א פאנטאזיאר — די רייזע איז אויך געווען א פאנ־טאזיע.

ליידער האָט ער נישט זוכה געווען צו זיין אין אונזער לאנד און מיטבאטיי־ליקן זיך אין אויפבוי־פּראָצעס — וואָס איז געווען זיין טרוים. די היטלעריסטישע חיות האָבן אים אומגעבראכט.

הענעך איז אומגעקומען אין אוישוויץ, באטייליקנדיק זיך אין א אקציע פון אויפרייסן די גאז־אויוועגס.

כבוד זיין שטאָלצן אָנדענק.

י. בן־פורת

על תנועת „השומר" בוולברום

ראשית צמיחת „השומר" בוולברום היתה בזמן מלחמת העולם הראשונה. בין ראשוני מיסדיה נמנו מרדכי פוטאש ומנשה פרנקל, בעזרת המפקדה העליונה בבנדין עם שמעון לובלסקי, ונצטרפו אליה רבים מהנוער בעיר.

ראשית פעולתם היתה בצנעה מחוץ לעיר. היו מקיימים משטר של „חיילים" ממש, לבושים מדי חקי, כתפיות וסרטים לציון דרגות, חוט מושזר לצד שמאל שהוביל לכיס החזה למשרוקית. תרמילים על שכמם והמימיות בצד, מעשה גייס ממש, ושמרו על עשרת הדברות השומריות בהקפדה.

לפעולתם החינוכית לציונות ולארץ־ישראל היתה השפעה גדולה על הנוער. פרטי התהוות השומר בעיר אינם נהירים לי די צרכם, ואולי יספרו על כך מחוללי התנועה הציונית בעיר.

זכורני מקרה שהשאיר עלי רושם בל ימחה. היה זה בזמן מלחמת העולם הראשונה, כשהצבא האוסטרי התישב בעיר. בין צבא הכיבוש היה קצין אוסטרי יהודי בשם הלר. הוא היה ציוני עוד בביתו והתידד עם הנוער הציוני בעיר, והיה מבאי בית הראָטהויז. אגודת הציונים עדיין היתה אז „במחתרת". באחד מימי חנוכה סידרה אגודת הציונים נשף חנוכה. הצעד הראשון בפומבי לנשף זה היה הזמנת הלר.

פלוגת השומר, ואני בתוכם לבושים בגדי חכי עם מקלות ביד (במקום רובה) עמדנו בשתי שורות בחדר הראשון דרוכים ומחכים לבואו של הלר. מפקד

הפלוגה היה מנשה פרנקל. הלר נכנס לבוש בגדי שרד מפוארים. ניתנה פקודה „דום״ ועמדנו מתוחים. הלר עבר בין השורות, הסתכל, בדק, ואז ניתנה הפקודה: התקוה. שרנו בהתלהבות וברטט.

כשאני מעלה בזכרוני את המעמד הזה ואת שירת „התקוה״ הזאת, אני חי שוב את הימים ההם כשראינו את עצמנו כחיילים יהודים לעתיד, צעירים משולהבים עם הרעיון של ארץ־ישראל.

הרושם העז של העבר הרחוק מימי נעורים אלה נשאר לי בזכרון עד היום.

לא פעם כשעמדתי בלילה בשמירה עם נשק ביד כאיש־הגנה עוד לפני מלחמת הקוממיות, נזכרתי באותו מקרה.

י. בן־פורת

די „השומר״ באוועגונג אין וואלבראם

דאָס אנטשטיין פון די „השומר״ אָרגאַניזאַציע אין וואלבראַם דאטירט נאָך פון די צייטן פון די ערשטע וועלט־מלחמה. די גרינדער זענען געווען: מרדכי פאטאש, מנשה פרנקל, א. אנד. א גרויסע הילף האָט געגעבן דער ה׳ לובעלסקי פון בענדין. באלד זענען צוגעשטאנען פילע יוגנטלעכע אין שטעטל.

צום ערשטן איז די ארבעט געווען א קאָנספּיראַטיווע, אויסער דער שטאָט, און געהערשט האָט ממש א מיליטערישער רעזשים, אלע שומרים זענען געווען אָנגעטאָן אין חאקי אוניפאָרמען מיט שליפעס און בענדער צום באצייכנען די ראנגעס, א שנירל פארפלאָכטן אין דער לינקער קעשענע, רוקזאק אויף די פּלייצעס. זיי האָבן געמאכט דעם איינדרוק פון זעלנער, גלייכצייטיק האָט געהערשט א מיליטערישע דיסציפּלין.

די באלערנדע אקציע פארן ציוניזם און אויף ארץ־ישראל האָט געהאט א געוואלטיקע השפעה אויף דער יוגנט. די פּרטים פון אנטשטייאונג פון „השומר״ אין שטעטל זענען מיר נישט אזוי גוט באקאנט. נאָר עס איז מעגלעך אז עס וועלן דערציילן וועגן דעם די גרינדער פון דער ציוניסטישער באוועגונג אין שטעטל.

נאָר עס איז מיר פארבליבן אין זכרון א געשעעניש וועלכעס האָט פּאסירט אין צייט פון דער ערשטער וועלט־קריג און האָט איבערגעלאָזט אויף מיר א אונפערגעסלעכן איינדרוק.

ווען דאָס עסטרייכישע מיליטער האָט אָקופּירט וואלבראָם, איז אויך געווען צווישן זיי א יידישער אָפיציר מיטן נאָמען העלער. דער אָפיציר איז נאָך געווען א ציוניסט פון זיין היים — האָט ער זיך טאקע באפריינדעט מיט די ציוניסטישע יוגנט און איז געווען א שטענדיקער איינגייער אין ציוניסטישן קלוב וועלכער האָט געפירט זיין ארבעט אין געהיים.

אין איינעם פון די חנוכה־טעג האָט די ציוניסטישע אָרגאניזאציע איינגע־אָרדנט א חנוכה־אָוונט און פארשטענדלעך איינגעלאדנט דעם אָפיציר העלער.

די גרופע שומרים, און איך צווישן זיי, אָנגעטאָן אין חאקי מונדירן מיט שטעקנס אין די הענד, האָבן מיר זיך אויסגעשטעלט אינם ערשטן זאל ווארטנדיק געשפאנט צו העלערס אָנקומען. דער קאָמענדאנט פון דער דעפילאדע איז געווען ה' מנשה פרענקל. העלער איז אָנגעקומען, געקליידט אין זיין שענסטן מונדיר. מיטן באפעל „דום" האָבן מיר זיך געשטעלט ערנהאפט און געשפאנט. העלער איז אדורך צווישן די צוויי שורות, באטראכט יעדן איינעם אויפמערקזאם און קאָנטראָלירט דעם אויסערלעכן עפעקט פון אונזער דיסציפלין פעאיקייט. דאן איז געגעבן געוואָרן א באפעל „התקוה" און ס'איז אויסגעבראָכן א התלהבותדיק געזאנג פון אונזער פרייהייטס־ליד מיט איבערגעבנקייט און ציטער.

ליאון הלר

ווען איך פיר אדורך אין מיין זכרון דעם פייערלעכן שטאנד און דאָס עקזאל־טירטע התקוה געזאנג — לעב איך איבער נאָכאמאָל יענע הערלישע טעג ווען מיר האָבן זיך באטראכט אלס יידישע זעלנער פארן יידישן פאָלק און פארן יידישן לאנד — ארץ ישראל.

דער שטארקער איינדרוק פון דעם געשעעניש פון דער ווייטער פארגאנ־גענהייט אין מיינע קינדהייטס־יאָרן איז פארבליבן אין מיין זכרון, ביזן היינ־טיקן טאָג.

ווען איך בין געשטאנען ביינאכט אויף שמירה מיט געווער אין האנד אלס הגנה־חבר נאָך פאר אונזער פרייהייטס־מלחמה — האָב איך זיך נישט איינמאָל דערמאנט אין דער פאסירונג.

און דאכט זיך אז עס איז נישט קיין צופעליקייט, דער היסטאָרישער צונויפ־טרעף פון געשעענישן.

מ. בידלובסקי

רעכטע „פועלי־ציון"

משה בידלובסקי

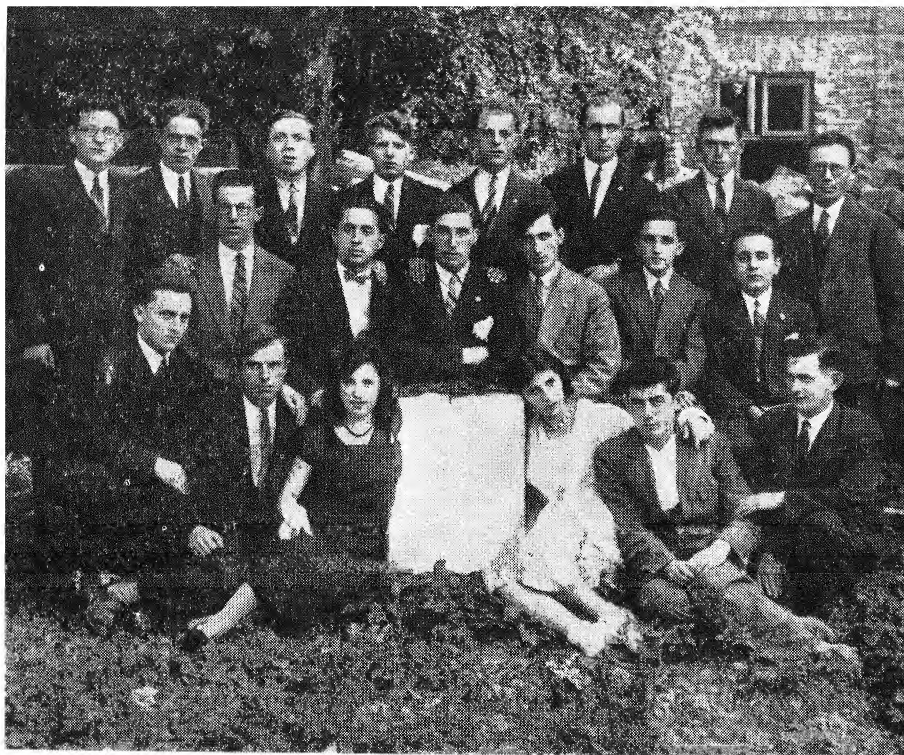
התנועה הציונית בעירנו נוסדה בין כותלי בית־המדרש, ושם היא ניהלה את פעולתה הראשונה, מפני שחבריה הראשונים היו בחורי בית־המדרש, שברובם היו מבני מעמד הסוחרים.

ורק במאוחר יותר, כשלתנועה כבר היה מועדון משלה, נתוספו חברים חדשים ופעולתה והשפעתה גדלו והיו ניכרות באוכלוסיה העירו־נית בכלל ובקרב הנוער בפרט.

שני המאורעות הגדולים בשנת 1918: השחרור הלאומי של העם הפולני, והשחרור הסוציאלי של העם הרוסי, השפיעו ללא ספק על מהלך המחשבה של הנוער העירוני, ובתנועה הציונית היו מצויים לעתים קרובות חיכוכים פוליטיים עם קבוצת חברים שחפצו לקשר את הציונות עם הסוציאליות. ובשנת 1918 חל פילוג וקבוצת חברים שיצאו יסדו ארגון חדש בשם „ארבעטער־היים פועלי־ציון". מיד נבחר ועד מהחברים דלהלן: נ. טרלו (יושב־ראש), חנה סימה

פועלי ציון ימין

פועלי ציון ימין

לובלינג (סגן יו״ר), זיסקינד צוויבל, והאחים אברהמלה וירמיהו לנדאו. הם שכרו מעון ברחוב מנצ׳רסקה והחלו לנהל פעולה שהתגברה עוד יותר עם כניסתם של שני חברים חדשים מנשה פרנקל והרשל בוכבינדר.

הוחלט להזמין את המשורר הוורשאי ש. וולמן בתור איש־מקצוע במפלגה ועם בואו נתגברה הפעולה עוד יותר. בכל ערב התקיימו ערבי־ויכוחים, בכל ליל־שבת — ערב־תיבות (קעסטל־אָוונט), ובכל שבת אחרי הצהרים — הרצאה מדינית מאת ח. וולמן. נוסד איגוד להתעמלות המתנהל בידי החבר ש. ש. קיבקו־ביץ, שמנה חיש שמונה קבוצות להתעמלות. המורים הראשונים להתעמלות היו: א. קלסנר, ב. יזראעלביץ, מ. גוטליב ומשה לובלינג. המעון הורחב והיו בו ארבעה חדרים.

כמו כן נוסד איגוד נוער שהתפתח במהירות ומספר חבריו הגיע למאה. בועד נבחרו החברים דלהלן: ה. וול, מ. לובלינג, מ. בידלובסקי, א. פרייברג, י. קופרברג, ב. לובלינג וש. גוטנשטיין. הנוער ניהל פעולה מיוחדת.

פעמיים בשבוע התקיימו הרצאות של החברים היותר קשישים. כמו כן נוסדו שיעורים ללימוד כתיבה ביידית. לימדו החברים: בידלובסקי, לובלינג.

האחרון לימד פעמיים בשבוע גם קורות היהודים. חדרי המעון היו מלאים ונאלצנו להגביל קבלת חברים.

במעון פועלי־ציון הכינו בפעם הראשונה בעיר הצגה תיאטרונית מטעם החוג הדרמטי בהנהלת החבר וולף קיבקוביץ. הציגו את „הגנבים" של בימקו, וההצלחה היתה גדולה מאד.

כמו כן נוסד איגוד מקצועי, ובשני מקצועות בוצעה פעולה בהצלחה. נותני העבודה נענו לתביעות, שהן: הכרה באיגוד, ועשר שעות עבודה ליום. עד אז היו עובדים 12 שעות.

לועידת־הפילוג שלחנו את הציר חבר מנשה פרנקל.

הפעולה הנמרצה מטעם מצודת פועלי־ציון, כפי שהיו מכנים את מעון המפלגה בעיר, והשפעתה החזקה על הנוער העירוני — כל זה עורר רוגז רב אצל החוגים הדתיים בעיר ובראשם רב העיר, והם מנסים להפריע בכל מיני אמצ־עים. ברם הודות למאמצי החבר טרלו ולקשריו ב„חלונות הגבוהים" במשרד המחוזי נדחו כל ההתקפות. (ההתקפות גברו ביחוד עם קבלת הידיעה שהחבר וולמן מרצה בכל שבת על נושאים הנוגדים לרוח הדתיים). והמתיחות בעיר הגיעה לידי כך שקבוצת יהודים ניסו בימי שבת לפרוץ לתוך המעון ולהפריע להרצאות. אך קבוצת חברים עמדה על המשמר בחוץ, והמפריעים נאלצו לחזור.

הפעולה האינטנסיבית התנהלה במרץ עד שפרצה המלחמה בין פולין והבולשבים, וחלק החברים נתגייס לצבא הפולני. חלק מהחברים עזב את פולין במטרה לעלות ארצה ישראל. גם החבר וולמן גויס לצבא (בינתים הוא נשא לאשה את צירל שניצר, ילידת וולברום).

אנו ממשיכים בפעולה בארגון ההתעמלות ובקרב הנוער. אך הפעולה נעשתה קשה יותר מיום ליום, ועם כניסת חיילי הגנרל האלר לעיר נאלצנו לסגור את המעון ולהפסיק את הפעולה, עד לאחר סיום המלחמה.

אחרי הפילוג של פועלי־ציון בשנת 1920 היה שורר בוולברום שקט פוליטי כללי. ורק בשנת 1924, במסיבה שנערכה מטעם האיגוד הציוני לכבוד פתיחת האוניברסיטה בירושלים, נוסד פועלי־ציון צ. ס. על־ידי החבר אברהמצה קיבקוביץ. בועד הראשון נבחרו: קיבקוביץ, וילנר, הברפלד, חיימוביץ, מ. מייטליס, זלדה וינשטיין, ש. גולדברג.

הם מתחילים לנהל פעולה נמרצה בכל השטחים של א"י העובדת. מפעם לפעם מזמינים מרצים, כמו ביאלופולסקי ואחרים. אחרי זמן קצר מונה האיגוד למעלה ממאה חברים. פעולתה העיקרית מכוונת נגד הפו"צ שמאל שנוסד אף הוא באותו זמן. אחרי זמן קצר נוסד ארגון „פרייהייט" שהחל לנהל פעולה חלוצית, כמו ליצור מקומות הכשרה לצעירים ולהכשירם לעבודה פרודוקטיבית. עבודה בחקלאות ועבודות אחרות. נשלחו חברים להכשרה לערים אחרות, וסודרו מקומות עבודה בעיר לצעירים שהגיעו מערים אחרות. בזמן קצר מנתה הנקודה 30—40 חלוצים. הם קיבלו עיסוק: בבית־החרושת למי־סודה של הרשל ורדיגר, בבית־החרושת למי־דבש של אלחנן פוטאש, באחוזה „מארינובקה" של יחיאל מאיר אנגלשטין, אצל זלצמן בפריקת קמח, אצל בנימין לויטה. לא נמצא אף

חלוץ אחד ללא עבודה. כל הארגונים הציוניים עזרו ליצור מקומות עבודה. ואמנם בזמן קצר נוצרה נקודת הכשרה בשביל קרוב למאה חלוצים וחלוצות.

בשנת 1930 החלה לגבור העליה לארץ־ישראל והמפלגה החלה לפעול פעולה נמרצה. נוצר „העובד", שפעל בעיקר בעיר בקרב האומנים. בראש „העובד" עמד יחזקאל גליבטר.

באותה תקופה הרחיב „החלוץ הצעיר" — שנוסד בשנת 1927 — את פעולתו בראשית יחזקאל גליבטר.

בשנת 1930 חידשנו את פעולת פועלי־ציון (ימין) באיחוד עם ציונים סוציאליסטים. בעיר בקרו מטעם המרכז בוורשה ואף הרצו בה הד"ר יצחק שיפר, מ. ניישטאט, ישראל מרמינסקי, ישראל ריטוב, אברהם ביאלופולסקי ואנשל רייס. במשך זמן מסוים עמד בראש האיגוד המחודש אברהם קיבקוביץ — לשעבר יו"ר צעירי־ציון. בשנים שאחרי זה כיהן כיושב ראש יוחנן הברפל.

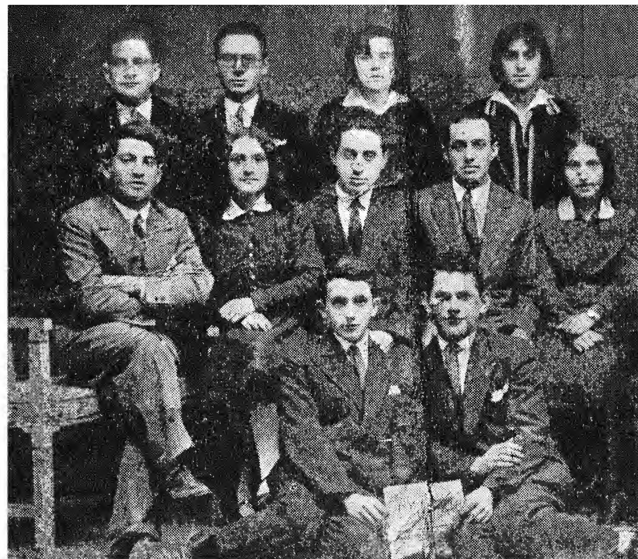
בעקב הלחץ הכלכלי האנטישמי על היהודים נעשה ענין קבלת סרטיפיקטים לשם עליה לישראל יותר מוחשי. בוורשה התקיים המשרד הא"י המרכזי, שהיה אחראי לחלוקת הסרטיפיקטים. כל מפלגה חפצה להשפיע על קבלת סרטיפיקטים בשביל חבריה. מפלגת פועלי־ציון (צ.ס.) היותה את הכוח החזק ביותר במשרד הא"י. לשם חלוקת סרטיפיקטים נבחרו מטעם המפלגה שלנו שלש ועדות בשלשה חבלים: זגלמביה, שלזיה העליונה (מושב הועדות היה בסוסנוביץ), צ'נסטוחוב.

פועלי ציון ימין

פועלי ציון ימין

ארגון נוער „פרייהייט"
די יוגנט־גרופע „פרייהייט"

על חלוקה זו הוחלט בועידת הפו״צ שהתקימה בסוסנוביץ ובה השתתף החבר יצחק פונט מא״י שנמשכה יומים. מוולברום השתתפו בועידה: אברהם קיבקוביץ, משה לובלינג, יוחנן הברפלד ומ. בידלובסקי. בישיבה נבחרה ועדת החבל בת שבעה חברים: קראווצ׳יק מסוסנוביץ, מדריך מהועד המרכזי, סובקובסקי מבנדין, מנשה פרנקל מקטוביץ, זלץ מדומברובה, פרופסור זכס ומגיסטר רוקח מצ׳נסטחוב, בידלובסקי מוולברום. לאיגוד היו שני חדרים למעון ברחוב ליסטופאדה ובהם התנהלה פעולה ערה. במועצת העיריה השתתף מצדנו כנציג חברנו אברהם קיבקוביץ.

ליד האיגוד נוסד ארגון נוער בשם „פרייהייט״ שמנה כ־150 חברים. בעניינים טכניים בפוליטיקה היו הבונד ופו״צ קשורים ביניהם בישיבות משותפות.

כמו כן התקיימה ליד הפו״צ מקהלה גדולה בת שלשים חבר, ומשה לובלינג היה מנצחה. במעוננו נערכו מפעם לפעם הרצאות ספרותיות ומדיניות, ערבי־תיבות וכיוצא בזה. הפעולה היתה ערה והמעון היה תמיד מלא חברים שהתענינו בכל הנעשה באיגוד.

י. לעדערמאַן

לינקע פועלי־ציון

די דאָזיקע ערינערונגען און נאָטיצן שרייב איך 25 יאָר נאָכן פאַרלאָזן מיין געבורט־שטאָט וואלבראָם.

איך באַמי זיך צו רעקאָנסטרואירן אין מיין זכרון געוויסע פרטים וועגן דעם לעבן אין מיין שטעטל — איר גייסטיקן און עקאָנאָמישן צושטאַנד, איר צווישן־פּאַרטייאישן געראַנגל.

עס איז שווער אויף אַזאַ ווייטער דיסטאַנץ פון יאָרן צו געדענקען כראָנאָלאָגיש דאַטעס און פּאַסירונגען. און אויב איך האָב ערגעץ־ווו געטעות׳ט — בעט איך ביי די לייענער אַנטשולדיקונג.

וואלבראָם, אַ רואיק יידיש שטעטל אין קאָנגרעס־פּוילן (קעלצער גובער־ניע), אַרומגערינגלט מיט פּרעכטיקער נאַטור פון גרינס: וועלדער, פּרוכט־סעדער און פעלדער.

דורות־לאַנג האָבן די יידן פון שטעטל וואלבראָם, אין אַ סביבה פון אַרומיקער פּוילישער באַפעלקערונג, אויסגעלעבט זיך רואיק זייער יידיש און רעליגיעז לעבן. דורות יוגנט האָבן געוועבט זייערע חלומות פון אויפשטייג און

צוקונפט. דער עקאָנאָמישער צושטאנד האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם אידעאישן געראנגל פון דער יוגנט.

מיט א צעבראָכן הארץ און מיט א געפיל פון ווייטיק, דערמאן איך זיך פלעצער וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט חברישער באציאונג און שטענדיקע פּאָליטישע און ליטעראַרישע דיסקוסיעס: 1) די בוסקער ליניע — (דאָס בחנטע שטיבל ביי דער חברטע רוחעלע); 2) די ליטעראַרישע יאטקע (א וורשט־געשעפטל ביי ח׳ ראָטמענטש), דאָרט זענען פאָרגעקומען דיסקוסיעס מיט פאר־בייסעכץ; 3) אין האטעלעכל (ביי דעם באליבטן פּאָרל חוה און זינדל קורלענ־דער), וואָס איז ממש פאר אונדז געווען אן אָפּטיילונג פון טלאמאצקי 13.

איך בין מספיד דאָס שטעטל מיט איר יידישער באפעלקערונג, זייער לעבן און שאפן ווי אויך די דערמאנטע פלעצער, וועלכע זענען פון א ברוטאלער מערדערלעכער האנט פארשניטן געוואָרן. כבוד זייער אָנדענק!

וואלבראָם 1925.

דאָס שטעטל איז געבויט אין דער פאָרם פון א שלאָס־מעם (ם); פיר זייטן מיט קלייטן און טראָטוארן און אין דערמיט א מארק. צוויי מאָל א וואָך

הועד של פועלי ציון שמאל
קאָמיטעט פון די לינקע פועלי־ציון

פלעגן די פויערים פון דער ארומיקייט ברענגען זייערע פראָדוקטן צו פארקויפן און איינקויפן זייער געברויך אין די ארומיקע געוועלבער. פון די פיר עקן פון מארק האָבן זיך געצויגן פיר גאסן. אין אָנפאנג פון די גאסן האָבן געוווינט יידישע בעלי־מלאכות און קליינהענדלער. פון דאָרטן האָט זיך געלאָזט הערן דער טיקטאק פון ניי־מאשינען און דאָס קלאפן פון העמערלעך, אויסגעמישט מיט יידישע לידלעך. ארויפצו ווייטער אין די געסלעך האָבן שוין געוווינט געמישט, קריסט־לעכע און יידישע האנטווערקער, אממערסטן שוסטער און טישלער. קיין גימ־נאזיע איז אין שטעטל נישט געווען, בלויז א פאווּשעכנע שול, ווו א טייל פון דער יידישער יוגנט האָט געלערנט בייזאמען מיט די פוילישע שילער. צוליב פרומקייט האָט די רעשט די פאווּשעכנע שול נישט באזוכט. אזוי האָבן זיך געפלאָכטן די באציאונגען צווישן ביידע טײלן יוגנט.

פאר דער יידישער יוגנט אין שטעטל איז וואָס ווייטער געוואָרן ענגער. האנטווערקער און קליינע זענען געווען איבערגענוג. און די יוגנט האָט פשוט נישט געהאט זיך מיט וואָס צו פארנעמען.

מיט דער צייט זענען אין שטעטל אנטשטאנען פארטייען; אזוי איז אנט־שטאנען דער „בונד”, „קאמוניסטן”, „אגודת ישראל” און די ציוניסטישע פארטיי. יעדע איינע פארטיי האָט אויף איר שטייגער געפרווּוט פארענטפערן די אָנגעווייטיקטע פראגן פון דער יידישער יוגנט אין שטעטל, וואָס האָט נישט געהאט ביי וואָס צו פארדינען און געלעבט אָן א קיום, בעת אירע קריסטלעכע חברים פון דער שול האָבן געהאט פרייע מעגלעכקייטן פון איינאָרדענען זיך.

פועלי ציון שמאל בכינוסם בוורשה
די לינקע פועלי־ציון אין א קאָנפערענץ אין ווארשא

בכדי צוצוציען נייע מיטגלידער, פלעגן די פאראנענע אָרגאניזאציעס איינ־אָרדענען פרייע דיסקוסיע־אָוונטן. האָבן מיר א גרופע אומצופרידענע פון די אלע דורך די פארטייען פאָרגעלייגטע רעצעפטן זיך באגעגנט. מיר האָבן אָנגעהויבן שטודירן די בראָשור פון בער באָראָכאָוו — די קלאסן־אינטערעסן און די נאציאָנאלע פראגע — און מיר זענען געקומען צום אויספיר, אז נאָר דער וועג קען פארווירקלעכן אונדזערע אָנגעווייטיקטע פראגן.

אין 1925 האָט זיך אין שטעטל באזעצט ח' קאָפל פרוכטצווייג. (א פריזיער פון פאך. אן אלטער פועלי־ציון פון בענדין (זאגלעמביע), א חבר מיט גרויס

מימין לשמאל: אלתר לדרמן, פפירניקוב, בנימין יזראעלוביץ

דערפארונג פון אָרגאניזאציע און פארטיי ארבעט. אויף אן עפנטלעכן דיסקוסיע־אָוונט איינגעאָרדנט דורכן „בונד" אין שטעטל, ווו מיר די שפעטערדיקע פועלי־ציון זענען געווען, האָט חבר פרוכטצווייג גענומען א וואָרט. מיר האָבן באלד דערפילט — ווי אונדזערס א חבר האָט זיך אויסגעדריקט — „דאָס איז עס"! פרוכטצווייג האָט באקומען אונדזער אונטערשטיצונג. ער האָט זיך מיט אונדז גלייך פארבונדן. די ערשטע צוזאמענטרעפן זענען געווען ביי אים אין געשעפט. ס'איז געשאפן געוואָרן א קאָמיטעט פון פאָלגענדע חברים: קאָפל פרוכטצווייג, חיים לובלינג, אלתר לעדערמאן, בנימין יזראלעוויץ, יעקב וועלנער, מענדעלע אנקער און חייה'לע פרייבערג.

נאָך עטלעכע אזעלכע צוזאמענטרעפן האָט ער מיר געזאָגט: נישט געזאָרגט, דער מענטשן־מאטעריאל איז א גוטער. —

מיר טרעטן צו עפענען א פועלי־ציון אָרגאַניזאַציע אין שטעטל. אונדזער ערשטע אויפגאַבע איז געווען פאַרשפּרייטן די „אַרבעטער־צייטונג״ און „פרייע יוגנט״. צו אונדזער פרייד געלונגט אונדז צו שאַפן א שיינע צאָל אבאָנענטן.

מיר אָרגאַניזירן די בעקער־אַרבעטער און בשותפות מיט זיי נעמען מיר א לאָקאַל פון צוויי צימערן און עס הויבט זיך אָן אן אַקטיווע פועלי־ציון טעטיקייט אין שטעטל.

צו אונדזער ערשטער אַרבעט געהער די אַקציע ביי די בעקער־אַרבעטער: מיר רופן די אייגנטימער וועגן אונטערשרייבן א קאָלעקטיוון אָפּמאַך און באַקומען נישט קיין ענטפער. מיר דערקלערן א שטרייק. דאָס שטעטל בלייבט אָן ברויט. נאָך צוויי טעג שרייבן א טייל בעקער אונטער דעם אָפּמאַך און דער רעזולטאַט איז: 8 שעה אַרבעט, א בעסערן לוין און סאָציאַלע פאַרזיכערונג. מיר פייערן א נצחון! ביז דאָ האָבן בעקער אַרבעטער געאַרבעט פון שבת צונאַכטס ביז פרייטיק צונאַכטס.

ס׳ווערט אויסגעוויילט א פאַרוואַלטונג פון בעקער־אַרבעטער פאַריין. דער אָפּקלאַנג פון דער שטאַרקער אָרגאַניזאַציע ביי די בעקער אַרבעטער רופט אַרויס שטאַרקע פאַראינטערעסירונג אין שטעטל.

אונדזער פּאַרטייאישע אַרבעט האָט זיך שטאַרק פאַרצווייגט. מיט יעדן טאָג האָט זיך אונדזער אָרגאַניזאַציע פאַרגרעסערט אין צאָל. מיר זענען געצוווּנגען געווען צו נעמען נאָך צוויי לאָקאַלן א חוץ דעם בעקער־אַרבעטער פאַריין.

מיר שאַפן די באַרימטע פוסבאַל מאַנשאַפט „גוויאַזדאַ״ — „שטערן״ מיט אירע רויטע זיידענע העמדלעך און גרינע שטערן.

בעת א ראַיאָן צוזאַמענפלי אין אָלקוש מיט חבר זרובבל, האָט זיך א פּוילישע צייטונג דערשראָקן און געשריבן אן אַרטיקל אונטערן קעפּל „מה יפית באָלשעוויצקי אין אלקוש״. שפּעטער, אין יאָר 1931, בעתן אַלגעמיינעם צוזאַמענפלי פון „שטערן״־ ספּאָרט־געזעלשאַפט אין וואַרשע, האָט זיך אונדזער קלוב „שטערן״ אויסגעצייכנט.

מיר האָבן געשאַפן א דראַמאַטישן קרייז, וועלכער האָט א חוץ פּראָלעטאַרישע סצענעס אויך אויפגעפירט יידישע פּיעסן.

אין שטעטל פילט זיך אונדזער טעטיקייט אויף טריט און שריט. חברים פון ראַיאָן באַזוכן אונדז כסדר; מיר פילן א מאַנגל אין אָרגאַניזאַציאָנעלע כוחות. מיר ברענגען אַראָפּ דעם חבר קאָרנפעלד פון דאַמבראָווע און מיר אָרדנען אים איין ביי אַרבעט.

חבר פּראָכטצווייג, אונטערן נאָמען קאָפּל, ווערט שטאַרק פּאָפּולער אין שטעטל נישט בלויז ביי דער יידישער באַפעלקערונג, נאָר אויך ביי דער קריסטלעכער. ס׳איז כדאי צו דערמאַנען אז בעת מיר האָבן דורכגעפירט א לאָטעריע מיט 500 לאָסן, האָט חבר קאָפּל אַליין פאַרשפּרייט 270, און דאָס דער רוב ביי קריסטן.

די קליינבירגערלעכע באפעלקערונג און האנטווערקער, וועלכע איז געווען אפשר דער גרעסטער טייל פון דער באפעלקערונג אין שטעטל, האָבן זייער א סך געליטן פון שטייער־אמט, ווייל זיי האָבן זיך נישט אויסגעקענט אויפן שטייער־סיסטעם, און מיט די טערמינען פון די שטייער־צאָלונגען. זיי האָבן נישט געזאמלט די קוויטונגען פון באצאָלן שטייער און דערפאר טאָפּלט באצאָלט. מיר האָבן איינגעאָרדנט אין געשעפט ביי קאָפּל א שאנק און קאָנצענטרירט אין איר אלע קוויטונגען פון כמעט דעם גרעסטן טייל קליינהענדלער און בעלי־מלאכות און שטעטל. די שטייער־אינקאסענטן האָבן שוין געוווסט, אז דאָרט ווערן דערלעדיקט אלע שטייער־פראגן. אזוי ארום האָבן מיר איינגעבערענגט די אָרעמע יידישע הענדלער און האנטווערקער פיל מי און אויך געלט. דאָס האָט אונדז געבערענגט פיל נוצן. שפּעטער, אין יאָר 1926, ווען דאָס שטעטל איז צום ערשטן מאָל געגאנגען צו די שטאָט־ראט־וואלן, האָבן מיר, די לינקע פּועלי־ציון פּארטיי אדורכגעפירט א ראטמאן. דאָס איז געווען דער איינציקער יידישער ארבעטער־ראטמאן, דער חבר קאָפּל.

ס'איז אויך כדאי צו פארצייכענען אז טראָץ אלע קאָמבינאציעס פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג אָנצושליסן קריסטלעכע דערפער צו דער שטאָט, איז

פועלי ציון שמאל

יושבים בשורה השניה מימין לשמאל: מנחם סטיצקי, חיים לובלינג, י. זרובבל (מא"י), קופל פרוכטצווייג, אלתר לדרמן

דאָך געלונגען דער יידישער באַפעלקערונג אַדורכצופירן 13 מאַנדאַטן פון די 25 וועלכע זענען געווען אין ראַט.

די ערשטע זיצונג פון ראַט, וועלכע האָט געדאַרפט פונאַנדערטיילן די אַמטן און דער ראש העיר האָט געדאַרפן זיין אַ ייד, האָבן די ענדעקעס און כאַדעקעס פאַרלאָזט די זיצונג און אויסגערופן: מיר ווילן נישט זיצן אין קיין יידישער שול! — אָבער אַ דאַנק דער האַנדלונג פון דער פ.פּ.ס. זענען די זיצונגען ווייטער פאָרגעקומען און עס האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ יידישן וויצע־בירגער־מייסטער.

ח׳ קאָפּל פאַרנעמט דעם אַמט פון סאָציאַלער הילף ביים מאַגיסטראַט. דאָ זעען מיר אַ ברייט פעלד פאַר אַרבעט. אין דער רשימה פון קרוב צו 300 אונטער־שטיצטע, געפינט זיך נישט קיין איין ייד, בעת צווישן די געבער האָבן יידן אויסגעמאַכט דריי פערטל.

מיר האָבן צוזאַמענגעשטעלט אַ רשימה פון יידישע אָרעמע האַנטווערקער, טרעגער און קליינהענדלער, וועגן וועלכע מיר האָבן געוווסט, אַז זיי נויטיקן זיך אין מאַטעריעלער הילף. מיר האָבן באַזוכט די מענטשן און האָבן זיי דער־קלערט, אַז מיר ווייסן זייער מאַטעריעלע לאַגע און מיר ווילן זיי העלפן. אָבער צו אונדזער איבערראַשונג האָט קיינער פון זיי נישט געוואָלט גענימען פון אונטערשטיצונג.

מיר זענען אַוועק צו אברהם מלמד (אין דער פּילצער גאַס), וועלכער האָט געוווינט אין אַ גרויסער קעלער־שטוב ווו בייטאָג האָט ער געקנעלט מיט קינדער און אויך דאָרטן געוווינט, און ביינאַכט איז אַ גרויסער טייל פון דעם קעלער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ לינת־צדק. מיר האָבן אים געגעבן צו פאַרשטיין אַז לויט אונדזער מיינונג וועט די מצוה פון לינת־צדק נישט פאַרקלענערט ווערן ווען ער וועט פון מאַגיסטראַט באַקומען אַ חודשלעכן געהאַלט פאַר זיין אַרבעט. און דאָס איז געלונגען. מיר האָבן דעם קעלער אויסגעקאַלעכט און אַריינגעשטעלט עטלעכע אייזערנע בעטלעך מיט דעקן, געבראַכט אַ קאָמיסיע פון מאַגיסטראַט וועלכע האָט באַשטעטיקט דעם לינת הצדק אַלס שטאָטישן אַנשטאַלט, און אברהמען אַלס דער וואָס פאַרנעמט זיך מיט דעם און באַשטימט פאַר אים אַ חודשלעכן געהאַלט. דאָס האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין שטעטל.

ווייטער האָבן מיר אַדורכגעפירט אונדזערס אַ רשימה פון נויטבאַדערפטיקע וואָס האָט באַטראָפן אַ העלפט פון דער קריסטלעכער אונטערשטיצונג.

מיר שאַפן אויך אַ באַראַכאָוו־ביבליאָטעק, אַ חוץ חברים און סימפּאַטיקער האָבן זיך צו אונדז געוואַנדן אַ סך פון דער יידישער אינטעליגענץ און סתם בירגער און האָבן זיך באַשטייערט מיט צענדליקער ביכער. אפילו פון דער קריסטלעכער פּראָלעטאַריש־דענקענדער באַפעלקערונג מיט וועלכע ח׳ קאָפּל איז געשטאַנען אין פאַרבינדונג, האָבן מיר אַ סך ביכער באַקומען.

כדאי צו דערמאַנען, אַז אין שטעטל האָט עקזיסטירט אַ ביבליאָטעק

אונטערן נאָמען „קולטורא“. אָבער אונדזער באָראָכאָוו־ביבליאָטעק האָט גענומען אויף זיך די אויפגאבע, צו געבן א בוך יעדן וואָס וויל לייענען, אָן אן אָפּצאָל... די קולטור־קאָמיסיע האָט איינגעלאדן סימפּאטיקער פון דער ארבעטנדיקער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האָבן צוויי מאָל אין וואָך פאָרגעלייענט יידישע ליטעראַרישע שאפונגען, און אויך געגעבן פאר יוגנט צו פארשטיין ווי אזוי מען דארף לייענען א בוך.

אונדזער גלענצנדער כאָר האָט באשיינט אונדזערע מסיבות, ארבעטער־פייערונגען מיט זיינע לידער.

דער ספּאָרט־קלוב „שטערן“, וועלכער איז באקאנט געווען מיט זיינע ספּאָרט־פארמעסטונגען און מיט זיין דיסציפּלין צו די באשלוסן פון דער פּועלי־ציון פארטיי, איז באקאנט געווען אין דער גאנצער געגנט. אָנגעפירט איז ער געוואָרן דורך אונדזער אייגענעם חבר בנימין יזראלעוויטש (איצט אין לאנד) וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט אויפן צוזאמענפלי פון ספּאָרט־קלוב „שטערן“ אין ווארשע אין יאָר 1931.

אונדזער פּאָפּולאריטעט אין שטעטל האָט זיך שטארק געהויבן. די ארבעטער יוגנט האָט ביי אונדז געפונען איר היים. דאָס האָט געצוואונגען דעם „בונד“ מיטן ד״ר באבאד זיך ווענדן צו אונדז וועגן שאפן אן אָוונט־שול פאר ארבעטער. און אזוי איז געעפנט געוואָרן א געמיינזאמע אָוונט־שול, אן אָפּטיילונג פון ציש״א מיט א לערערין געשיקט דורך איר. די לעקציעס זענען פאָרגעקומען אין אונדזערע לאָקאלן, אין דעם לאָקאל פון דער „געזעלשאפט אָוונט־קורסן“.

מיר האָבן געשאפן אן עספּעראנטאָ־קורס, אָנגעפירט דורך דעם לערער ווייצמאן פון אָלקוש. אויף דעם אינטערנאציאָנאלן עספּעראנטאָ־קאָנגרעס אין 1931 אין קראקע האָב איך אָנטיילגענומען.

יאָר־יערלעך האָבן מיר צוזאמען מיט די יוגנט־חברים פון סאָסנאָוויץ איינגעאָרדנט זומער־קאָלאָניעס אין דער געגנט פון אונדזער שטעטל, וואָס איז געווען געבענטשט מיט א רייכער נאטור. מיר ברענגען דאָ א רייע בילדער פון די זומער־קאָלאָניעס.

מיר זענען אויך געווען פארטרעטן אויפן סעמינאַר איינגעאָרדנט דורכן קאָמיטעט אין סאָסנאָוויץ פון וועלכן מיר ברענגען דאָ אויך א בילד.

ארטור נונבערג (ארה״ב)

די בונדישע אָרגאַניזאַציע

ביז אָנהויב 1920 איז דאָס סאָציאַל־עקאָנאָמישע לעבן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין וואָלבראָם געווען אין אַזאַ מצב, אַז עס האָבן זיך אין אים נישט אָנגעזען קיין פּאָליטיש־אידעאָלאָגישע קלאַסן־דיפערענצירונגען.

עס זיינען דאָן נאָך נישט געווען קיין גרויסע אַרבעטס־וואַרשטאַטן אָדער פאַבריקן. יעדער בעל־מלאכה האָט באַשעפטיקט זיין אייגענע משפחה ביים אויפנייען אַ מלבוש אָדער ביי מאַכן אַ פּאָר שיך און שטיוול, וואָס האָבן, אגב,

ארטור נונברג

געהאַט אַ שם אין דער צאַרישער אימפּעריע. קיין פּראָלעטאַריער אין מאָדערנעם זינען פון וואָרט זיינען נישט געווען. עס זיינען געווען איינצלנע פאַלן פון סאָציאַל־נאַציאָנאַלן פּראָטעסט אין 1905, אָבער זיי האָבן נישט איבערגעלאָזט קיין שפּורן אין רואיקן בעל־מלאכה׳שן און קליין־סוחרישן שטעטל, וואָס איז אויפן שליאַך צווישן קעלץ און סאָסנאָוויצע פון מזרח צו מערב און פון טשענסטאָ־כאָוו קיין קראָקע פון צפון צו דרום.

די שול, דאָס בית־המדרש, דאָס חסידים־שטיבל זיינען געווען די מקומות פון געזעלשאַפטלעכן קאָנטאַקט. ביי די טישן אין בית־המדרש, ביי אַ משניות און ביי אַ גמרא, אין פּאָליש און ביי דער מערב־וואַנט בין מנחה למעריב, האָט דער אונטערוואַקסנדיקער דור געלעבט מיט דעם עכאָ פון סאָציאַלן און נאַציאָנאַלן

אויפברויז אין אזעלכע יידישע צענטרען ווי ווילנע, ביאַליסטאָק, וואַרשע און לאָדזש.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און נאָך דעם אָנשלוס פון דער שכנות־דיקער, אינדוסטריעל הויך אנטוויקלטער אויבער־שלעזיע צום זעלבשטענדיקן פוילן, האָט פאַר דער באַקליידונגס־אינדוסטריע אין וואָלבראָם זיך געעפנט א גרויסער אָפּזאַץ־מאַרק קיין זאַגלעמביע און אויבער־שלעזיע. עס האָבן זיך אָנגעהויבן אויסצוקריסטאַליזירן די סאָציאַלע קלאַסן־דיפערענצן פון יידישן וואָלבראָם. שניידער, שוסטער, היטלמאַכער, גאַרבער־אַרבעטער האָבן געפונען באַשעפטיקונג אין די אויפגעקומענע נישט גרויסע וואַרשטאַטן. די פּאָליטיש־אידעאָלאָגישע חלוקי־דעות האָבן גענומען קומען צום אויסדרוק אין די אַנשטאַלטן פון יידישער וועלטלעכער קולטור, וואָס האָבן שוין עקזיסטירט פון פריער, ווי די געזעלשאַפט „קולטורא", וועלכע איז געווען אן אינסטיטוציע אויסשליסלעך נאָר פאַר די מער פאַרמעגלעכע, אינטעליגענטע, ציוניסטישע און משׂכּילישע יונגעלייט און מיידלעך. די „ברייטע" פּשוטע מאַסע איז נישט געווען דרייסט גענוג אַריינצוגיין אין דער „קולטורא", כדי צו נעמען א בוך און זיך אויסלעבן געזעלשאַפטלעך צווישן די קינדער פון דער „בורזשואַזיע". ערשט אין 1921־1922 געהערט שוין צו דער געזעלשאַפט „קולטורא" אויך יוגנט פון אַרבעטער־ און קליינהענדלער־קלאַס, וואָס איז שוין סאָציאַליסטיש אָנגעשטעקט. דאָס זיינען די חברים ציגלער, נייפעלד, זאָנאַבענד, וויסאָקעס, לעוויטס, מאַרמאָנד, מידלאַזש און אַנדערע. די „קולטורא" ווערט די פּלאַטפאָרמע פאַר פּאָליטיש־אידעאָלאָגישע שטרייטן. זי ווערט די איינציקע גרויסע פאָלקס־אָרגאַניזאַציע, וואָס פירט א ברייט־פאַרצווייגטע קולטור־טעטיקייט. זי האָט אן אייגענע ביבליאָטעק, אָרדענט איין פאָרלעזונגען און האָט אויך א טעאַטער־גרופּע, אונטער דער אויפזיכט פון ש. ש. קיווקאָוויטש. די „קולטורא" ראַנגלט זיך נישט נאָר מיט אינעווייניקס־טע אידעאָלאָגישע סיכסוכים, נאָר מוז זיך אויך אַנטקעגנשטעלן דעם שטאַרקן אָנגריף מצד די רעליגיעזע יידן, וואָס האָבן זיך באַנוצט מיט אַלע מיטלען — אפילו מיט שיקאַנעס — קעגן דער אינסטיטוציע. מיין ערשטער אינעווייניקסטער פּראָטעסט קעגן דעם רעליגיעזן סעקטאָר, וואָס האָט געוואָלט מיט געוואַלט איינ־האַלטן זיין השפּעה אויפן יידישן לעבן, איז געווען פאַרבונדן מיט דער „קולטורא" און מיט איר דעמאָלטיקן פאָרזיצער, דעם בונדיסט ש. באַבאַד.

אין דער געזעלשאַפט „קולטורא" האָט זיך אויסגעפאָרעמט די פּאַרטיי־פּאָליטישע פיזיאָנאָמיע פון דער וואָלבראָמער יוגנט. ציוניסטן, פּועלי־ציון, בונדיסטן, קאָמוניסטן האָבן אין דער „קולטורא" געשאַפן זייערע אָרגאַניזאַציאָ־נעלע ראַמען. דער בירגערלעך־ציוניסטישער עלעמענט, גרופּירט אַרום ד"ר אייזנשטאַט, מ. צוקערמאַן, גאָטליב, בידלאָווסקי, מיטלמאַן און אַנדערע, האָט געגרינדעט אן אייגענע ביבליאָטעק אין אן אייגענעם לאָקאַל.

די פּועלי־ציוניסטן, אונטער דער פירערשאַפט פון דעם פון אַלעמען באַליבטן פּרוכטצווייג, האָט געשאַפן אן אייגענע אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט גרופּירט אַרום זיך די לינקע עלעמענטן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג און פון יוגנט־לעכע קאָמוניסטן, וועלכע האָבן נישט געהאַט די לעגאַלע מעגלעכקייטן צו דינגען

אן אייגענעם לאָקאל. דערפאר זיינען די לינקע פועלי־ציון געוואָרן דאָס שפרינג־ברעט צו דער אומלעגאלער קאָמוניסטישער באוועגונג פאר א סך וואָלבראָמער יוגנטלעכע. דער גרעסטער טייל פון דער שפעטערדיקער אגרעסיווער קאָמוניסטישער פירערשאפט זיינען אין א געוויסן פעריאָד געווען די פירער פון דער לינקער פועלי־ציוניסטישער יוגנט. עס איז דאריבער פאר קיינעם נישט געווען קיין איבערראשונג, ווען ביי די וואלן צו דער גמינע איז זייער פירער פרוכטצווייג אויסגעוויילט געוואָרן אויף דער פועלי־ציון־ליסטע. מיט דעם פריצייטיקן טויט פון פרוכטצווייגן, פאר דער מלחמה, האָבן די לינקע פועלי־ציון פארלוירן זייער השפעה צווישן דער יוגנט אין וואלבראָם.

די בונדיסטן באבאד, יוטקעוויטש, מורמאן, וויסאָקע, ראָטמענטש, וואָס זיינען געווען זייער אקטיוו אין דער „קולטורא", האָבן אין 1926 געגרינדעט די געזעלשאפט „קולטור־ליגע". די „קולטור־ליגע" איז געוואָרן די היים פון „בונד" און א וויכטיקע קולטור־דערציערישע אינסטיטוציע פאר די יידישע ארבעטער און פאָלקס־מענטשן. זי האָט געהאט א גרויסע און גוט באזוכטע ביבליאָטעק אין שטאָט, זי האָט איינגעאָרדענט קולטור־אונטערנעמונגען, געברענגט פרעלעגענטן פון דער גרויסער שטאָט, געגעבן ניט נאָר א פּאָליטיש־בונדישן נאָר אויך א קולטורעלן אינהאלט דעם יונגען אונטערוואקסנדיקן דור צווישןביידע וועלט־מלחמות.

אין די בונדישע לאָקאלן, ביי פאָדאָלסקין אין דער פילצער גאס, אין דער מענצארסקע און אין מארק ביי קאמינסקי, אין די ענגע שטובן פון יידיש וואלבראָם, אין די גאסן און געסלעך, אויף די פעלדער פון לאָבזווו און ביים טייך, אין פילצער און אָלקושער וואלד, — האָבן יוגנטלעכע, יינגלעך און מיידלעך, מיט ביכער אונטער די אָרעמס, דיסקוטירט וועגן פרץ און זשעראָמסקי, בערנארד שאָו און טאָלסטאָי, רעמארק און בארביס; זיך געאמפערט וועגן מארקסיזם און לעניניזם, פלעכאנאָוו און קאוטסקי, וועגן „בונד" און ציוניזם.

אין „יוגנט־וועקער" פון פעברואר 1927 איז שוין פאראן א באריכט פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאניזאציע „צוקונפט".

דער בונדישער לאָקאל ווערט א צענטער פון יידישן ארבעטער־לעבן אין וואלבראָם. גלייכצייטיק הייבן זיך אָן די פּאָליצייאישע שיקאנעס: אויפלייזן פארזאמלונגען, נישט געבן קיין דערלויבענישן פאר עפנטלעכע אונטערנעמונגען, שטערן די ערשטע מאי־פייערונגען, אד"גל. אין נומ׳ 10 „יוגנט וועקער" פון 1928 און אין שפעטערדיקע באריכטן אין „יוגנט וועקער" און אין דער בונדישער טעגלעכער „פאָלקסצייטונג" געפינט מען באריכטן וועגן כסדרדיקע פּאָליציי־שיקאנעס קעגן דער בונדישער באוועגונג.

אויך אין וואלבראָם באווייזן זיך סימפטאָמען פון דער מאָסקווער מגיפה, — עס הייבט זיך אָן דער ברודער־קאמף פון די קאָמוניסטן קעגן אלע אנדערשדענקענדיקע ארבעטער.

אין דער תקופה פון אלגעמיינעם פּאָליטישן ווירוואר אין פוילן, פון פילסודסקיס האלב־פאשיסטישן רעזשים, ווער איך א פּראָלעטאריער, און אין 1929—1930 שליס איך זיך אָן אין דער בונדישער באוועגונג אין זאגלעמביע.

אין דער בונדישער אָרגאַניזאַציע האָט געהערשט אַן אַטמאָספער פון הארציקער חברשאַפט און וואַרעמער משפּחהדיקייט. איך וויל דאָ פּרוּוון אויפצו־לעבן אין מיין זכרון א ריי געשטאַלטן פון וואָלבראָמער חברים־בונדיסטן, וואָס זיינען אומגעקומען אינעם היטלערישן מבול.

ש. באַבאַד, דער פאָרזיצער פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע, א הארציקער מענטש, א דענטיסט פון פאַך. זיך באַזעצט אין וואָלבראָם מיט זיין שוועסטער אסתר בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיט זיין סאָציאַלער פּאָזיציע, מיט זיין גאַנצער האַלטונג, מיט זיין אינטעליגענץ האָט ער זיך אויסגעטיילט פון דעם גאַנצן ארום. דאָך איז ער געווען גרייט אָפּצוגעבן זיין קאַריערע, זיין גאַנץ לעבן

באבאד
ראש הבונד

פאַר דער בונדישער באַוועגונג. ער איז געווען אויסגעוויילט ווי א בונדישער ראַטמאַן אין וואָלבראָמער שטאָטראַט און געוואָרן געפּסלט פון דער מאכט מכלומרשט דערפאַר, וואָס ער איז נישט געווען קיין פּוילישער בירגער. ער האָט זיך פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה באַזעצט אין לאָדזש און איז דאָרט אומגע־בראַכט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים.

מאיר מורמאַן — דער אַדרעס פאַרן „בונד" און פאַר בונדיסטן. א שטעפּער־קאַמאַשן־מאַכער פון פאַך. געאַרבעט שווער כדי אויפצוהאַלטן זיין גאַנצע משפחה. געווען לאַנגיאָריקער סעקרעטאַר פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע; געווען פאַר־אַנטוואָרטלעך פאַר אַלע מאַטעריעלע נויטן פון דער אָרטיקער אָרגאַניזאַציע און פון די צענטראַלע בונדישע קערפּערשאַפטן און רעדאַקציעס. געווען דעלעגירט צו אַלע בונדישע ראַיאָן־קאָנפערענצן. געווען א מיטגליד פון זאַגלעמביער־קראָ־קעווער־טשענסטאָכאָווער ראַיאָן־קאָמיטעט, אויך א מיטגליד אין דער לאַגער־קאָמענדאַטור פון די זומער־לאַגערן פאַר דער בונדישער יוגנט.

חיים וויסאָקע, פון פאַך א שניידער. געטריי געדינט דעם „בונד" אויף פאַרשידענע פאַראַנטוואָרטלעכע פּאָזיציעס. געווען קאַנדידאַט אויף דער בונדישער ליסטע צו דער גמינע. געווען אָנפירער פון דראַמאַטישן קרייז און אנד., וואָס

האָט געגעבן פאָרשטעלונגען אין וואלבראָם, פּילץ, זשאַרנאָווצע און אָלקוש. געווען אויך דיריגענט פון כאָר ביי דער „קולטור־ליגע״, א כאָר וואָס האָט באַשיינט בונדישע אונטערנעמונגען אין וואלבראָם און אויף ראַיאָן־צוזאַמענפליען. זיין גאַנצע משפחה, זיין פרוי, וואָס האָט געשטאַמט פון די מאָנעטאַס,ביידע שוועסטער, רוזשע און טאובע, זיינען געווען אקטיוו אין „בונד״ און ספּעציעל זיך אויסגעצייכנט ווי הויפּט־ראַליסטן אין דעם דראַמאַטישן קרייז ביי דער „קולטור־ליגע״ און אין כאָר. אלע אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים.

ש. יוטקעוויטש, פון פאַך א שניידער, אַן ארבעטער־אינטעליגענט, א שיינרעדנער. פאַרנומען פאַרשידענע אמטן אין דער בונדישער באַוועגונג. געווען פאָרזיצער פון דער „קולטור־ליגע״, קרייז־פירער, רעפערענט, קאַנדידאַט אויף בונדישע ליסטעס בעת וואַלן. פאַרן קריג אריבערגעפאָרן קיין קעניגסהוטע, אויבערשלעזיע, און דאָרט אומגעקומען ערגעץ ווו אין א דייטשן לאַגער.

לייבוש ליכטיג, א שניידער פון פאַך. א טעמפּעראַמענטפולער יוגנט־טוער. געווען פאָרזיצער פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „צוקונפט״, פאָרזיצער פון דער וואלבראָמער אָפּטיילונג פון פּראָפעסיאָנעלן באַקליידונגס־ארבעטער־פאַריין, ווען דער „בונד״ האָט דעם פאַריין איבערגענומען. געשטאָרבן יונגערהייט פון טובערקולאָז. בעת זיין לוויה, וואָס האָט זיך פאַרוואַנדלט אין א דעמאָנסטראַציע — דער עולם אָן היטלען, מיט רויטע פענער — האָט די חברה־קדישא געמאַכט א סקאַנדאַל און האָט געדראָט נישט מקבר צו זיין דעם מת.

די ברידער ראָטמענטש, די ברידער מאָנעטאַ, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער טעטיקייט פון ספּאָרטקלוב „מאָרגן־שטערן״, די פּולטאָראַקס, וואָס זיינען געווען די אָנפירער פונעם „סקיף״, רייזל שטאַרכאַן, ענדזל רודזין, — זיי אלע זיינען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשע בעסטיעס.

די אלע דערמאַנטע חברים זיינען געווען דער אקטיוו פון דער בונדישער באַוועגונג אין אלע אירע צווייגן. דאָס זיינען געווען די מענטשן, דאָס איז געווען די סביבה, דאָס איז געווען די אַטמאָספער, וואָס איך האָב געטראָפן קומענדיק אין מיין היימשטאָט. אלץ האָט זיך דאָ געענדערט דורך דער צייט, וואָס איך האָב געלעבט מחוץ וואלבראָם ווי אַן ארבעטער אין סאָסנאָווצע. איך האָב געטראָפן אין וואלבראָם אַן אקטיוו געזעלשאַפטלעך לעבן, שאַרפע צווישן־פּאַרטיי־קאַמפן, א פאַרביטערטן געראַנגל צו געווינען דעם יונגען דור, צו באַהערשן די צוויי פּראָפעסיאָנעלע פאַראיינען — דעם נאָדל־ און דעם לעדער־פאַריין. איך בין אריינגעצויגן געוואָרן אין דער בונדישער ארבעט, וואָס האָט זיך גענויטיקט אין וואָס מער אקטיווע טוערס.

די „קולטור־ליגע״, דער „בונד״ האָבן געהאַט דעם לאָקאַל אויף דער שטילער מענצאַרסקי גאַס, ווו מען האָט זעלטן געזען דורכגיין א מענטש. נאָר איינצלנע מענטשן האָט מען יאָ געקאָנט זען, וואָס זיינען געגאַנגען צופוס צו דער באַן און פון דער באַן, ניט קאָנענדיק זיך דערלויבן דאָס פאָרן (מיטן הויפּט־וועג, מיט לייבס, משהס אָדער מיט עזורס פערד און וואָגן. אין אָוונט אָבער, נאָך די ארבעטס־שעהן, האָט זיך דאָס פנים פון דער גאַס געביטן. יוגנטלעכע אין די צענדליקער גייען אין ביבליאָטעק טוישן זייערע ביכער, הערן א לעק־

ציע, באזוכן זייער קרייז, קומען אויף פראָבעס פון דראמאטישן קרייז אָדער כאָר אין די לאָקאלן זיינען איינגעפירט דיזשורן ביי דער ביבליאָטעק, ווו עס זיינען טעטיק טאָובע וויסאָקע, ענדזל רודזין, משה ראָטמענטש, מיין שוועסטער פייגעלע, וואָס איז א צייט אויך געווען סעקרעטארין פון דער „צוקונפט״ (איצט אין דרום־ראָדעזיע). אין א זייט, ביי א טישל, זיצט א ספּעציעל באשטימטער מענט, צו וועלכן די נייע לייענערס קומען נאָך אן עצה וועגן ביכער צום לייענען, זיך דורכ־צושמועסן און באקומען אויפקלערונגען וועגן דעם, וואָס זיי האָבן געלייענט. אין א צווייטן זאל א לעקציע, א זיצונג, א פּראָבע. די יוגנט האָט באקומען אן אינהאלט אין לעבן, אן אידעאל. און אין א שבת, א יום־טוב, ווען ס'איז א שיינער טאָג אין דרויסן, געפינען זיך אלע אויף די פעלדער און אויך דאָ — מען לייענט ביכער, מען דיסקוטירט. דאָס גאנצע געזעלשאפטלעכע לעבן איז קאָנצענטרירט אין סקאלער־אָלקושער וואלד. דאָרט זאמלען זיך די קרייזן, דאָרט קומען פאָר די ספּאָרט־איבונגען. אין א פריען פארנאכט אין מארק, אויפן טראָטואר לעבן האָכערמאנס און קאמינסקיס הייזער, — די גאנצע וואלבראָמער יוגנט שפּאצירט, עס איז אוממעגלעך זיך דורכצושטופּן אין דער ענגשאפט. דאָ אויך — מען דיסקוטירט, מען אמפּערט זיך.

די וואלבראָמער בונדישע אָרגאניזאציע איז געווען אָנגעשלאָסן אין זאגלעמביער־קראָקעווער־טשענסטאָכאָווער ראיאָן־קאָמיטעט. זי האָט זיך באטיי־ליקט אין אלע זיצונגען און קאָנפערענצן פון ראיאָן־קאָמיטעט, אין אלע אויספלוגן, צוזאמענפאָרן און צוזאמענפליען. די וואלבראָמער אָרגאניזאציע איז געווען

א גרופּע וואלבראָמער בונדיסטן אויף א זומער קאָלאָניע
פון יוגנט בונד „צוקונפט״

פאַרטראָטן מיט א גרעסערער גרופּע אויף דעם לאַנד־צוזאַמענפֿלי פֿון דער בונדישער יוגנט־באַוועגונג אין פּוילן, וואָס איז פֿאָרגעקומען אין וואַרשע, שבֿועות 1932, און געפֿאָרן אהין מיט א ספּעציעל געדונגענעם אויטאָבוס. ווען דער זאַגלעמביער ראַיאָן־קאָמיטעט האָט, לויט דעם מוסטער פֿון די גרעסערע בונדישע צענטערן, אַרויסגעפֿירט די יוגנטלעכע אַרבעטער אויף פֿיר וואָכן אויף דער פֿרייער לופֿט, צווישן בערג, וואַלד און וואַסער, און איינגעאָרדנט די זומערדיקע „צוקונפֿט־לאַגערן", האָט אויך וואַלבראָם געשיקט גרעסערע גרופּעס קיין ראַד־וואַנאָוויץ, קאַלוואַריע, סאָלצע. אין די בעסקידן און טאַטרען האָבן אָפּגעהילכט דער גאַנג און דאָס געזאַנג פֿון דער וואַלבראָמער יוגנט.

ווי אין אַלע פּראָווינץ־שטעט, אַזוי אויך אין וואַלבראָם, ווען די יוגנט וואַקסט אונטער, וויל מען זיך אַרויסרייסן אין די גרויסע שטעט, מען זוכט אַרבעט אין כזשאַנאָוו, קראָקע, אין אויבערשלעזיע און אין זאַגלעמביע. די וואָס פֿאָרן אַרויס פֿון וואַלבראָם, ווערן ניט פֿאַרלאָרן פֿאַרן געזעלשאַפֿטלעכן לעבן. זיי ווערן אַקטיווע טוערס, ווי למשל, זאַנאַבענד אין קראָקע, מאָנעטאַ אין כזשאַנאָוו און דער גרעסטער טייל ווערט אַקטיוו אין זאַגלעמביע. מען טרעפֿט די וואַלבראָמער ווי פֿירער אין אַלע פּאָליטישע גרופּירונגען.

איך דערמאַן זיך א כאַראַקטעריסטישן עפּיזאָד. עס איז פֿאָרגעקומען א ראַיאָן־קאָנפֿערענץ פֿון אַלע פּראָלעטאַרישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס אין זאַגלעמביע וועגן א געמיינזאַמער ערשטער מאַי־אונטערנעמונג. עס זײַנען געווען פֿאַרטראָטן די יוגנט־אָרגאַניזאַציעס פֿון „בונד", קאָמוניסטן, „טור", (פּ.פּ.ס.־יוגנט), פּועלי־ציון לינקע און רעכטע, החלוץ. די איינציקע אָרגאַניזאַציע, וואָס צווישן אירע פֿאָרשטייער זײַנען נישט געווען קיין וואַלבראָמער, איז געווען דער „טור". אַלע אַנדערע אָרגאַניזאַציעס זײַנען געווען פֿאַרטראָטן מיט דעלעגאַטן, וואָס האָבן באַקומען זייער דערציאונג און זײַנען רײַף געוואָרן אין דעם שפּעריש״ן וואַלבראָם, צווישן זיי דער העלדישער טוער פֿון דער אונטערערדישער באַוועגונג אין זאַגלעמביע, שפּרינגער. אויך אין דער פּראָפֿעסיאָנעלער באַוועגונג אין זאַגלעמביע, אין נאָדל־פֿאַריין און אין האַנדלס־אָנגעשטעלטן־פֿאַריין, זײַנען געווען וואַלבראָ־מער, ווי יצחק און רייזל שטאָרכאַן, יעקל סקאָוראָן, וויגדער נונבערג, חנה און רחל בערי און אַנדערע. די צוויי פֿאַראַנטוואָרטלעכע רעדאַקטאָרן פֿון די געזעל־שאַפֿטלעך־פּאָליטישע אויסגאַבעס פֿון האַנדלס־אָנגעשטעלטן־פֿאַריין זײַנען געווען וואַלבראָמער — נחום כאַבע, איצט אין פּוילן, און אַלטער נונבערג, איצט אין אַמעריקע.

דאָס לעצטע מאָל פֿאַרן מבול האָב איך פֿאַרבראַכט מיט דער גרופּע וואַלבראָמער אין דעם „צוקונפֿט־לאַגער" אין די בערג זומער 1939. איך האָב ווי א קאָמענדאַנט פֿון לאַגער געפֿירט א גרופּע אויף דעם באַרימטן באַרג אין די בעסקידן, באַביע־גורע, וואָס האָט זיך געגרעניצט מיט דער שוין דעמאָלט דורך דײַטשלאַנד אָקופּירטער טשעכאָסלאָוואַקיע. דאָרט, אויפֿן באַרג, האָבן מיר געזען סימנים פֿון אָנקומענדיקן וואָלקנבראָך. א סך מיליטער אין פֿולער באַוואָפֿנונג, מיט לײַכטע און שווערע קריגס־מכשירים, באַוואַכן יעדע באַוועגונג. שטעכיקע דראָטן פֿאַרצוימען דעם וועג, וואָס פֿירט צו דער טשעכישער גרעניץ. מען וואָרנט

משפחת יוסף ברוך יזרעאלי
די פאמיליע פון יוסף ברוך יזראעלעוויץ

אונדז מיר זאָלן נישט מאכן קיין טומל, נישט גיין נאָענט צו די דראָטן אד״גל. קיינער פון אונדז האָט זיך דעמאָלט נישט פאָרגעשטעלט, אז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל אין לעבן, וואָס מיר פארברענגען אין א זומער־לאגער, אויף דער פרייער לופט, ווי וואנדערנדיקע, זינגענדיקע, פריילעכע יונגע מענטשן.

מיר אלע האָבן דערפילט די ברוינע שמוציקע טריט פון די דייטשע האָרדעס, וואָס האָבן עטלעכע וואָכן שפעטער אדורכמארשירט די גרענעץ דורך באביע גורע און די גרעניצן פון פוילן. נאָר יחידים האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן. עס איז דער הייליקער חוב פון די לעבן געבליבענע צו דערציילן ווי אזוי עס האָט געלעבט א וואונדערליכע יוגנט, וואָס איז אויף אזא בארבארישן אופן פארשניטן געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים.

רשמים וזכרונות

פייבל שניצר

משוט בוולברום עיר החרבה

בסיור דמיוני על פני הקהילה היהודית בעירנו וולברום עובר אני בהוצותיה ומסתכל בסימטותיה ומתעכב ליד כל בית ודירה יהודית ומעלה בזכרוני את חייהם, מצבם המשפחתי, עיסוקם ופעולתם הצבורית של מכירי וידידי. מתחיל אני ברחוב הראשי, רחוב קרקוב, ומהבית הראשון של הניך לנדוי הבורסקאי ומשפחתו. הם היו אנשי עמל ובעלי מרץ, ובמרצם ובעמלם פתחו את בית־המלאכה, הכניסו בי מיכון והפכוהו לבית־חרושת מודרני והעסיקו מספר פועלים. הניך היה פעיל בעניני צבור. שנים רבות היה חבר בועד הקהילה היהודית וגם נציג במוסדות העיריה. היו לו שלשה בנים ושתי בנות. בֵּתו היה בית ציוני, והתרומות לקרנות הציוניות היו לחם הוקם. הם היו מחולקים בהשקפתם הציונית. הניך היה נוטה לכלל־ציונות. בתו הבכורה ובעלה חיים דוד פיגנבלט היו פעילים באגודת המזרחי. שני בניו אברהמלה וירמיהו היו בנעוריהם פעילים בפועלי־ציון. כל ימיה היתה משפחת לנדוי נאמנה לחזונה הציוני, בלי לזכות להגשמתו, כי נשמדו על ידי רוצחי עמנו. שני נכדי הניך, בנו של חיים דוד פייגנבלט ובת בתו לאה הצליחו להינצל מצפרני הרוצחים ונמצאים בארץ.

גציל קורנפלד היה זה יהודי מסורתי וילדיו לא סטו מדרכו. הוא היה איש פיקח ובקי בהלכות המשפט, ידע את כל החוקים ויעץ ליהודים כיצד לנהל את משפטיהם, וכן היה מופיע לפעמים בשמם בבית־המשפט. ידע לכתוב בקשות וערעורים ושימש כיועץ ליהודים בענינים אלה. כולם הושמדו בידי הצורר הגרמני הנאצי.

שלמה האופה ובניו. הם היו אנשי עבודה ועמל. ביגיע כפיהם אכלו את לחמם. יהודים פשוטים ומקובלים על כל תושבי העיירה. ממשפחתם לא נשאר זכר, ואין מי שידליק נר זכרון לנשמתם.

הרופא היהודי הד״ר איזנשטט. הוא היה רופא כללי טוב, בעל פרקטיקה עשירה, ומכובד על כל תושבי העיר והסביבה, לרבות על בלתי יהודים. הם העדיפו להזמינו בשעת מחלות על פני הרופא השני הבלתי־יהודי. מוצאו ממשפחה יהודית פשוטה ועממית, והוא הלך בעקבותיה. אחרי מות הוריו שכר לו יהודי אדוק לומר קדיש לזכרם, וליום מותם היה נוהג לבוא לבית־המדרש להזכיר את

נשמתם ולהגיד בעצמו קדיש באותו יום. היה ציוני נלהב, התענין בבעיות עמו בכלל ובבעיות היהודים בעיירה בפרט. אשתו רופאת־עינים היתה. את שתי בנותיו חינך בדרכו. הנאצים הגרמנים במגמתם להגשים את מטרתם הרצחנית לא הבדילו בין יהודי אקדמאי ופועלי או בין מתבולל לציוני, ויד רצחנית זו רצחה את כולם.

בעלת האכסניה פייגלה גולדברג. כאן רותקה מחשבתי למקום זה, כי חלק משנות נעורי בליתי בבית זה, ועז רצוני לחדור פנימה ולחפש לא רק את ילדי חיים דודל, את בנו הבכור אפרים עם בני משפחתו, חיהלה עם בן זוגה זונדל קורלנדר, את בעלת־הבית פייגלה גולדברג הפקחית עם בן־זוגה שמעון שלנסקי שאתו עברתי כברת דרך בנעורי, אלא מחפש אני גם את הנוער המתקדם שהתאסף כאן כמעט ערב ערב, שבת בשבת ובחגים, וגולל אני בדמיוני יריעה אחרי יריעה של זכרונות מהימים ההם, את השיחות והויכוחים על נושאים ספרותיים ופוליטיים שהתנהלו כאן, השירים שנשמעו, הבדיחות שהשמיע הליצן שמואל ישעיהו קיבקר־ביץ, המרצים והנואמים והמקהלה והתיאטרון שהתאכסנו כאן, הסוכנים היהודים שבאו לעירנו להציע את סחורותיהם. מחפש אני בבית הזה את חברי וידידי משכבר הימים, את חיימלה לובלינג עם בת־זוגו טובה לויט ושני ילדיו, את דבורה צוקרמן עם בן־זוגה ראובן ויסוקי וילדם, את בן דודי ישראלקה שניצר. זוכר אני את חברתי פייגלה לפני נשואיה ואת חברי וידידי היקר שמעון שלנסקי, ועוד זכרונות דומים שבשעתם העשירו את תוכן חיינו. וגעגועים נפשיים תוקפים אותי על חברי וידידי היקרים שלעולם לא אפגש אותם ולעולם לא אראה אותם. בחלומותי הם מנעימים לי את שנתי ובהשכימי להקיץ הם מדאיבים את נשמתי, כי הם אינם בחיים, ונשמדו בידי צוררי היהודים.

מלך פצנובסקי, בעל בית־חרושת לסבון, נמנה עם עשירי עירנו. נוסף לזה היה בעל רכוש של נכסי דלא ניידי. בשכבו חולה במטתו בא חייל גרמני לסחבו לעבודה. אשתו, ברצותה להגן על בעלה החולה, השתטחה עליו במיטתו. ואז שלפה המפלצת בצורת אדם אקדחו וירה בשניהם שנהרגו במקום. ועודני שקוע במחשבתי על הרצח הנתעב של מלך פצנובסקי ואשתו שרצחו בדם קר.

איטשה האופה היה עטור זקן ארוך וסמיך שכיסה את כל פניו. היו לו שלשה בנים ושלש בנות. שתי בנות ובן אחד (שמו היה אלטר) היו שמנים מחוץ לדרך הטבע. אלטר הצטיין גם בכוח רב. היה סוחר קמח, והיה מספר על כוחותיו בהיותו צעיר שאז היה לוקח שק קמח תחת בית שחיו כקופסת גפרורים. כוחותיו עמדו לו גם אחרי שהגיע לגיל העמידה, כשהיו לו כבר נכדים. הגרמנים הסדיסטים רצו לשעשע עצמם בכוחותיו, היו סקרנים לדעת, לכמה כדורי־רובה זקוק יהודי בעל כוח כזה כדי ליהרג. הוציאוהו לכיכר ובפני קהל התחיל המשחק הטראגי בחייו של אלטר השמן ובעל הכוח. ירו בו כדור אחד ונשאר חי. ירו בו עוד ששה כדורים, עד שהיה מוטל על האדמה, אך נשמתו טרם פרחה. נטלו הסדיסטים הגרמנים ילד יהודי ושמו אותו על בטנו וירו גם בו. הכדור יצא מהילד וחדר לגופו של אלטר, ושניהם הוציאו ביחד את נשמתם. הדי יריות כדורי־רובה של המרצחים בשני הקרבנות החפים מפשע מלווים אותי בסיורי האבל הזה.

בסימטה הצדדית היה גר משה העגלון (בכינויו „משה קוטלורז״) עם יתר היהודים. הנה היה כאן המזנון של אהרן וינשטין (המכונה „אהרנדל הנקניקן״) שלנקניקיו יצאו מוניטין בכל מחוז קיילץ לא רק בגלל הכשרות אלא גם בגלל טבעם המשובח וטעמם הטוב. גם הגויים שבעיר העדיפו את נקניקיו אף־על־פי שהיו ביוקר.

יענקלה רויכר ע״ה. הוא ומשפחתו עברו לגור לעיר סוסנוביץ, ובדירתו היה יושב מלך זילברברג ז״ל, בנו של הרב המקומי שלמה אלעזר זצ״ל. היתה לו אשה ושתי בנות, עסק במסחר של אריגים ופירנס את משפחתו בכבוד. היה מקובל מאד על הבריות. שודדי עמנו שדדו ממנו את כל רכושו ובחיפושים אחרי ביזה נוספת מצאו חתיכת בד שהסתיר על כל צרה שלא תבוא. בעד פשע זה תלו אותו התליינים הגרמנים בחזית ביתו והשאירו אותו תלוי עד שהעורבים נקרו את עיניו ואת חלקי פניו.

וולוויל אלטר ואיסר זלצמן. הם היו בין אצילי ועשירי העיר. ביתם היה היפה בכל בתי העיר והדירות מרווחות ומרוהטות בטיב טעם יהודי מסורתי. בדירתו של איסר זלצמן גרה היום המלומדת המשומדת אסתר גולד עם בני משפחתה. הם מתפארים שקנו את הבית הזה בפרוטות.

בכניסה לחצרו של בית משפחת ארליך התעכבתי ליד הבית הבודד מצד ימין, שזה היה הקלויז דחסידי גור, וגוללתי בזכרוני את הימים שאחי המבוגר יענקל למד אתי כאן בערבים את המסכתא דבבא בתרא. לא רק אנו לבדנו למדנו כאן, למדו עוד בחורים עם פיאות מסולסלות ומוסתרות מאחורי אזניהם וחתימת זקן על סנטרם, ולא רק הם, גם אברכי משי שהיו מסובים על שלחנות חותניהם למדו כאן וגם יהודים למדו, שרצו לרומם את רוחם אחרי יום עיסוקם בדברי חולין, ובאו לכאן לרוות את נשמתם בדף גמרא. כעת שקט בקלויז דחסידי גור. אין כאן שום תנועה. לא לומדים כאן ולא באים להתפלל מנחה ומעריב במניין. חסידי גור אינם עורכים כאן את מצוות שלוש הסעודות בשבת בצוותא. היום גרה כאן גויה זקנה ומחזיקה בארון ספרים את מטלטליה. והדמויות שמצאו כאן את פורקן נפשן עולות בזכרוני אחת אחת. עודני זוכר את שמותיהן עם הדרת פניהן עם זקניהן המטופחים, בניגוד לחסידי אלכסנדר. את מנדל דוד סטשבסקי, חנוך רובינסקי, אפרים לובלינג ועוד. וגם חנוך ארליך שמת כמה שנים לפני השואה עוד חרות בזכרוני.

הנדיל היה בנו של אברהם מרדכי ארליך, ואף על פי שמוצאו היה ממשפחה אצילה ומיוחסת, היה הוא עניו בהליכותיו ובהתנהגותו, מוחל על כבודו, מוצא ענין בשיחה עם כל יהודי והתענין בבעיותיו. הוא גם דאג לעניני הצבור היהודי בעירנו. היה נציג קבוע במוסדות העיריה וניהל שם מאבק קשה ובלתי פוסק על זכויותיהם של היהודים ונגד קיפוחים והפליות כלפיהם. לחם נגד הטלת מסים שיפגעו רק ביהודים. היה חביב ונערץ על כל שכבות קהילתנו, וגם היה מכובד על האוכלוסיה הבלתי יהודית. בנפש דואבת עוזב אני את הקלויז ופוסע לאט בחצרו של אברהם מרדכי ארליך ומציץ לתוך מעונו הנאה (שכעת הוא משמש לתחנת משטרה) ועובר גם על הסוכה שאורכה כ־20 מטר. בסוכה זו ישבו בחג הסוכות כל דרי חצר זו, וכל בעל־בית הביא עמו אורח משלו לסעודת החג. עכשיו היא שוממה ומוזנחת ואין מי שיטפל בה. הילדים אינם שיקשטו אותה, וגם היהודים שקיימו את מצוות ישיבה

בסוכה אינם. נשמדו כולם. ובמחשבות עצובות יוצא אני את השער הראשי ומגיע לכיכר השוק.

שם, בככר השוק, עברתי את חנות העורות של שכנא שוורצבוים, כי נמשכתי למשפחת וועלגרין. אברהם וועלגרין ע"ה היה יהודי בעל מסורת, נעים הליכות ונוח לבריות. היתה לו חנות לעורות, גם ילדיו עסקו במסחר זה אחרי נשואיהם. הנה בת הזקונים רבקה שהתאהבה במשה צוקרמן, אף כי ששידוך זה לא היה לפי רוח הוריה, אף על פי כן לא הפריעו לה להנשא לו. יתר דיירי הבית הזה היו יוסלי הצורף עם משפחתו, איציקל לעזירגין החייט. מכל משפחתו הצליחה להנצל בת אחת הנמצאת בישראל, וגם הרשל בידלובסקי, יהודי פיקח, עסקן צבורי שדאג לכלל צבור יהודי בעירנו, חביב ומכובד על קהילתנו. ממשפחתו נשאר רק בן אחד, משה, הדר בירושלים.

אחרי החנויות היהודיות נמצא הבנק של בעלי מלאכה זעירים. הבנק הזה נוסד על ידי בעלי מלאכה זעירים בעירנו, ובמרוצת הזמן התפתח ונעשה לבנק חשוב בעירנו. המחזור הכספי השנתי הגיע לממדים גדולים. בבנק הזה עבד בן דודי עוזר שניצר כקופאי.

עוזר, שהצליח להתחמק מצפרני הרוצחים הנאצים התחבא במקומות שונים, במקום שאכל לא לן, ובמקום ששתה לא נח, וחי בפחד תמידי לא רק בפני הגרמנים אלא גם בפני הגויים. כקול עלה נדף היה הפחד שלו. אזלו כוחותיו. אפסו תקוותיו ונפל ברוחו ובשנת 1944 מסר המסכן את עצמו לידי הרוצחים הגרמניים, ובאושוינצים מצא את מותו.

בסיורי העצוב בככר השוק עובר אני על פני החנויות שרובן היו יהודיות. זוכר אני עוד את מצבן הכלכלי, אלו שהתפרנסו בדוחק ונאבקו על קיומם ואלו שהתפרנסו בשפע. אני נגש לחנות פירות של קרובי יעקב גבלהס (נקרא על שם אביו). גם חנות זו נקראת על שמו, אביו וולוולי־הירש שמת שנתיים לפני השמדת היהודים בעירנו, היה יהודי תורני וירא שמים. כל שנותיו כיהן כגבאי של חברה קדישא בעירנו ולאו כל בר מנין זכה לטיפולו הבלעדי. הוא טיפל רק במיוחסים גדולים, חסידים ולומדי תורה. בנו עוזר היה אופה, וחזקה היתה לו לאפות מצות לקראת חג הפסח לכבוד החג. הוא לא היה האופה היחידי שאפה מצות, אלא המצות שלו היו מהמפורסמות בכשרותן. אבי ע"ה מימיו לא אכל בחג הפסח אל את מצותיו של עוזר גבלהס. אביו בכבודו ובעצמו השגיח על כשרותן והביקוש למצות שלו היה רב. בערב חג הפסח היו נוהגים חסידי העיר לאפות אצלו מצות שמורה. כל חוג של חסידים אפה לחוד, והביא עמו קמח שמורה בכד חרס תוך השגחה קפדנית. והם בעצמם לשו את הבצק ועשו את המצות, ובשיר מזמור תפילה להלל ליווה את מלאכת מצווה זו. היום חדל לאפות מצות עוזר גבהלהס ויהודי וולברום אינם קונים מצות, וגם החסידים אינם מקיימים את אכילת מצות שמורה בלילות סדר, כי הם נשמדו על ידי רוצחי עמנו, ככה נעקרו יהודי וולברום עם מסורתם הנאה שהוסיפו להם תוכן לחייהם. מעזר גבלהס ניצל בן אחד דוד־יצחק הנמצא בישראל, ונכדו של וולף הירש. עוזר דוד רוטמנש יחד עם אברהמלה זילברברג היו בין הקרבנות האחרונים בעירנו, אחרי שרוצחי

שודדי עמנו נטלו מהם כופר נפש, זהב ותכשיטים, ירו בהם וככה נסתם הגולל על חיי יהודים בעיר וולברום שנמשכו קרוב ל־600 שנה.

נזכרתי גם באופה מהצד השני של הככר, בטוביה רינשטיין. הוא לא אפה מצות אלא כל ימות השנה אפה כעכים שיצאו להם מוניטין בטיבם המשובח בכל הסביבה. בתחנות ובקרונות הרכבת השמיעו הרוכלים היהודיים צעקות ביידיש „כעכים דוולברום" (וואָלבראָמער בייגעל). את הכעכים אפו האופים היהודיים בשעה מאוחרת של לילה בכדי שליציאת הרכבת הראשונה יהיו כעכים טריים. בלילות חורפיות כשהכיכר היתה עטופה עלטת הלילה, בקע רק האור מבעד לאשנב מרתפו של טוביה ושם היה גם דר עם משפחתו. שומרי לילה ושוטרים נהגו לרדת בלילות אלו למרתפו לחמם את גופם. גם נוסעים שהקדימו בבואם להעגלונים שיסיעו אותם לתחנת הרכבת ירדו מטה וטעמו מהכעכים הטריים. טוביה חי בדוחק. הוא לא נעזר על ידי שוליות אלא על ידי אשתו מלכה רחל הקצאפשע, בתו של יחיאל המכונה קצאַפּ. הנוער הפרולטארי קרא לה „האם". את הכנוי הזה לא העניקו לה עקב העובדה שילדה 17 ילדים, אלא לפי ספרו של הסופר הרוסי מקסים גורקי. ילדיה היו פעילים במפלגה הקומוניסטית הבלתי חוקית והיא שתפה פעולה עמם בכל. החביאה את החומר הבלתי ליגלי שהביאו הביתה לפעולות. ולא רק זה. גם הסתירה והאכילה את השליחים המחוזיים שהגיעו לעירנו לארגן את הפעולות הבלתי חוקיות, והבלשים עקבו אחריהם. למשטרה היתה ידיעה על מעשיה ולעתים תכופות ערכו חפושים בביתם, אבל הם העלו חרס. הם הושיבו את בנה יעקב מנדל ואחרי כן את בנה השני מאיר בבית הסוהר, עינו אותם, אולם הם לא הודו. בית המשפט לא יכול להוציא נגדם פסק דין, כי המשטרה לא הביאה נגדם הוכחות העשויות להעיד על אשמתם, ולבסוף שוחררו. הדבר הלך ונשנה מדי פעם לפעם. המשטרה היתה חסרת אונים ושלחה אותם למחנה עינויים לקרטוז ברזה. מתוך רוב עינויים נחלשה השמיעה של יעקב מנדל. אולם הוא לא נכנע. מחושל ברוחו ובאמונה בצדקת דרכו המשיך לפעול למען חזונו, כי היה בטוח שימיו של המשטר הזה ספורים. האם מלכה רחל בגבורה אמהית וברוח שקטה נשאה בלבה את סבלה היא ויסוריהם של ילדיה, כי האמינה שלא רחוק הוא היום בו תקבל גמול בעד מעשיה וסבלה. אבל לא זכתה לכך, כי נשמדה יחד עם יתר נשי עירנו. גם ילדיה לא זכו לראות בהגשמת חזונם הנכסף שלמענם הקריבו את מיטב שנות נעוריהם. בפרוץ המלחמה נמלטו לברית המועצות ושם מתו ממחלת טיפוס. נשארו בחיים רעיתו של יעקב מנדל, זיסל וייסמן, וגם בעל בתה רבקה, חיים רוטמנש, שהיו ביחד אתם. וכה ניתק הפתיל של חייהם הצעירים, ותהיה נשמתם צרורה בצרור חיינו.

והנה הרחוב ליסטופאדובה, או כפי שהיה נקרא על ידי היהודים „רחובו של הרב", כי הרב המקומי רבי שלמה אלעזר זילברברג זצ"ל היה גר שם. התעכבתי על יד ביתו, ואני מעלה בזכרוני את סגולות אישיותו. אם לדבר על קיומן של סגולות אישיות ומידות נעלות אצל אנשים, כגון צניעות, ענווה, תמימות. כל המידות האלה וכדומה התגשמו באישיותו. הרב היה תלמיד חכם גדול ומפורסם בכל סביבתו. יהודים של הסביבה העדיפו לבוא אליו לדין תורה או לסדר סכסוך כל שהוא ביניהם, במקום לפנות לרביים משלהם. לרב היו הרבה

צרות ודאגות פרטיות במשפחתו. נוסף על כל אלה נשא גם על שכמו את דאגת קהילתו. הוא בא לעזרה לאלה שירדו מנכסיהם בכדי להחזירם שוב למקור פרנסתם. הוא דאג לעניים שיהיה להם לחורף פחם להסקה ולקמחא דפסחא לכל דכפין. ביד נדיבה וברחב לב חילק נדבות לעניים ומתן צדקה לנזקקים. על שולחנו היו תמיד מסובים אורחים קבועים וארעיים. משרתו לא הספיקה לו לכסות את ההוצאות הרבות שהיו לו. הוא מכר את הבית שקבל בירושה מהוריו ואיזן על ידי כך את תקציבו. כשהגרמנים כבשו את עירנו היה הוא כבר איש בא בימים, צנום, רזה וחלש בגופו. והם לא חסו על כבודו ועל בריאותו הרפה ועשו אותו ללעג ולקלס. ציוו עליו יחד עם יהודים נכבדי העיר לטאטא את חוצות העיר. ובחיסול הקהילה היהודית בעירנו הובילו אותו הגרמנים לקרון שהיה מיועד למשלוח היהודים להשמדה ויחד עם קהילתו מצא את מותו במחנה ההשמדה בלזשיץ.

הנה ביתו של אנשל מלמד. הוא לימד נערים גדולים שרובם הגיעו לבר מצווה וידעו ללמוד דפי גמרא עם תוספות. כשנתיים למדתי אצלו. היו לו חמשה בנים ובת יחידה חרשת אלמת והיתה מוצלחת בכל. חרות בזכרוני בנו איטשה־יחזקאל שהיה בחור שקט ומצניע לכת, משונה ומוזר באופיו. בשיחה בחברה אהב לתבל את שיחותיו במליצות ובבדיחות, אבל בבדידות. היה רציני ומכונס בתוכו. היה חביב ונערץ על כל יודעיו. ממשפחת אנשל גליבטר הצליח להינצל מצפרני הנאצים בן זקוניו יענקל הנמצא בישראל.

הנה מגוריו של יענקל החובש. גם אביו הרשל היה חובש. על יענקל מסופר שבנעוריו עד לגיל 18 שנה היה בין חובשי בית המדרש ושקד בלימודי תורה. ביום בהיר אחד עזב את העיירה ונסע לעיר המחוז קילץ ובילה שם שנתיים, הוא חזר משם לבוש חליפה קצרה וגם הביא עמו תעודת תואר של חובש מוסמך. יענקל הצטיין במקצועו ונעשה למומחה ובמיוחד למחלות ילדים. הרופאים כיבדו אותו וגם התייעצו עמו במחלות ילדים שונות. הוא גם הצטיין בעקירת שניים. עקר שניים חולות בלי לגרום כאבים. היה חביב ומכובד על כל האוכלוסיה בעירנו, לרבות הגויים ובני הכפר. הגויים קראוהו מתוך חיבה „יענקעלע״. היה עוד חובש אחד בעירנו — גוי. אבל אליו התיחסו בזלזול. את יענקל העדיפו גם על פני הרופאים. טעמם היה עמם, כי לא הקפיד על המחיר בעד הביקור אצל החולה. גם אחותו היחידה מינדל בהיותה כבר בחורה מבוגרת הלכה בעקבות אחיה ונסעה לעיר קילץ ורכשה שם מקצוע כמיילדת והיתה המילדת הטובה ביותר בסביבתנו. היא לא שלטה די צרכה בשפה הפולנית, אבל זה לא הזיק לפרסומת שלה. היא היתה מוכרת ומכובדת בכל הסביבה, לרבות הבלתי יהודית. גם הרופאים התייחסו אליה בכבוד בתור מומחית במקצוע. מינדל המילדת נשמדה יחד עם יתר הנשים היהודיות בעירנו, ויענקל היה בין האחרונים היחידים שנשארו אחרי חיסול קהילת וולברום. הובילו אותו ואת יתר היהודים מחוץ לעיר ונשמדו. והמקום שבו נמצאות הגופות של האחרונים לא ידוע.

אני נכנס לרובע היהודי, לרחוב בית הכנסת. גם בשפה הפולנית נקרא בשם זה. בסביבה זו אף בית אחד לא־יהודי לא היה. כאן התרכזו מוסדות הדת בעירנו,

בית העלמין הישן מלפני 250 שנה וגם הראשון בתולדות הקהילה היהודית בעיר זו. המרחץ והמקוה, שני בתי מדרשים, קטן וגדול. בית הכנסת הנאה, קלויזים שונים של חסידים, מלמדים עם חדרים דרדקאים, והזכרונות גוללות לפני יריעה אחרי יריעה של תמונות מהחיים הרוחנים של היהודים המסורתיים שמצאו כאן את פורקן נפשם. חובשי בית המדרש ששקדו על תורה, הבטלנים כגון שלמהלה הבטלן ועוד שישבו בבית המדרש באפס מעשה. היהודים שהתקבצו כאן לתפילות שחרית, מנחה ומעריב, הדרשנים שנהגו לבוא לעירנו. השבתות והחגים על תלבושתם המסורתית — קאפוטות משי עם אבנטים שלבשו בימים ההם. הדמויות המרכזיות של בית המדרש: יעקב החזן שהיה עטור בזקן ארוך ופיאות ארוכות. הגבאי שלמה הברמן שבנו משה נפל בישראל במאורעות. הבעל קורא התמידי ישעיה דוד וינדלינג, הכובען. היהודים המיוחסים שמקומם היה על יד הכותל המזרחי, פשוטי העם והסבלים ושואבי המים שישבו סביב השלחן על יד הדלת — כל אלה עוברים בזכרוני. נזכרתי גם בקרובי רבי גציל שוחט, שערך תקון חצות בביתו בו היה דר בפינה בכניסה לבתי מדרשים ולבית הכנסת. זכורני עוד את הרושם שעשה על אלה שעברו על יד ביתו בבוקר בעוד מסביב חושך ושקט ומבעד חלונו בקע אור מעששית נפט וגופו כפוף על הספר ובניגון עגום נוגע עד לב עבר על תפלותיו. במיוחד השפיע על יהודים דתיים שעברו לבתי המדרש לתפילות סליחות לפני הימים הנוראים. זוכר אני גם את הימים הללו. היהודים היו מרוכזים בבתי תפילות ופניהם היו רציניים. מלובשים בקיטלים וטליתותיהם מעל לראשם והתחננו לפני קונם למחול על עוונותיהם שחטאו בשנה החולפת. תנו לפניו את דאגותיהם ואת מר לבם ובקשו ממנו ישועות לנשמתם הדוויה. היום שקט ברובע היהודי, דממת מוות שוררת בסביבה זו, אין בה יהודי אחד. רוב הבתים נהרסו על ידי קלגסי הגרמנים. את בית המדרש הקטן הפכו לבית־חולים. ובית המדרש הגדול לאורווה, ובית הכנסת למחסן בגדים של היהודים הנרצחים, ואת יהודי העיר הובילו לטבח. מה גדול הוא הכאב. מה מר ואיום הוא הרובע היהודי שבו תססו החיים המסורתיים של יהודי וולברום במשך ששה דורות.

והנה הספריה העירונית היהודית בשם „קולטורה". אבן פינה לספריה זו הונחה בראשית תקופת התנועה הציונית הכללית בעירנו ונוסדה בד בבד עם הפעולה להגשים את התקוה הנכספת לשיבת ציון, וגם להחדיר לבני עירנו הכרה לאומית וכללית, ונתקבלו חברים לספריה אנשים שהשתייכו לזרמים שונים של ציונות וגם כאלה שטרם השלימו עם הרעיון הציוני. אלה גברו על מייסדיה והוציאו אותה מידיהם, והפכו אותה לספריה אפוליטית וקראו לספריה היהודית העירונית בשם „קולטורה". השתתפו בה כל הגורמים שבעירנו. בספריה זו היו כמה אלפי ספרים בשפות יידיש, פולנית, גרמנית ועברית, רובם ביידיש, מכיוון שהנוער בעירנו העדיף ואהב את השפה הזאת על שפות אחרת והיתה זאת שפת האם. וספריה זו שמשה כתחנה ראשונה לקראת התקדמות תרבותית וחברתית לכל שכבות הנוער. חובשי בית המדרש, אלה ששקדו על התורה, והספק הראשון התחיל לחדור למוחם והתעם בדרך לא דרך. מצאו אותה על ידי הספרים שבספריה זו. זוכר אני עוד את הפולמוס סביב ספרו של הסופר פיירברג בשם „לאן".

הנוער שעזב את החדר וגם אלה שגמרו את בית הספר הממלכתי והתחילו לצעוד לעולם הרחב הבלתי מוכר להם, מצאו את ההדרכה בספריה. השד־ליות בבתי המלאכה שהתענינו בגורלם של הפועלים ובמאבקם לשפור תנאיהם מצאו את עידודם בספריה. כל גורם פוליטי וכל שכבה שבעירנו מצאו ספרים שספקו את דעתם ורצונם. הספריה היתה פתוחה להחלפת ספרים שלוש פעמים בשבוע. פעילי הספריה הדריכו את הקוראים בבחירת ספר רצוי להם לפי רמת הכרתו האישית של הקורא. הנוער בעירנו שקע בראשו וברובו בקריאת ספרים והיה שואף דעת. הויכוחים והבקורת על נושאים שונים לא פסקו בין הנוער. הויכוח היה ער ותוסס. ועד הספריה הזמין מפעם לפעם סופרים ומשוררים שהרצו על נושאים שונים. כן שיתפה היא פעולה בכל שטחי החיים התרבותיים והחברתיים, עם האיגוד המקצועי שהיה שוכן כאן. היה קיים חוג דראמטי ומקהלה ועוד. הספריה שימשה כמרכז לתרבות בעירנו ממנה שאב הנוער את ההכרה הלאומית והמעמדית. בחיסול האיגוד המקצועי בשנת 1929 על ידי המשטרה העביר הנוער את כל מרכז פעולתו לספריה. גם הפעילות הבלתי ליגאלית. בימי החלפת ספרים המה הרחוב היהודי מהנוער שזרם לספריה עם ספרים תחת בית שחים, אלה לכאן ואלה לכאן. כעת שקט ברחוב הזה. הספריה נסגרה עוד בשנת 1938 על ידי המשטרה הריאקציונית הפולנית והחרימה את הספרים. והנוער הובל לטבח בשנת 1942 על ידי רוצחי עמנו.

יאָסל חריף

דער פעטער לייביש

א ליכטל צום אָנדענק פארן פעטער לייביש אָסטרי
און זיין משפחה ז״ל און פאר קהילת קודש וואלבראָם.

טויכט אויף וואלבראָם אין מיינע זכרונות פון די קינדער יאָרן. אין וואלבראָם האָט געוווינט דער פעטער לייביש, א ייד א הארציקער און לוסטיקער, צוזאמען מיט מומע שפרינצע, א דיקלעכע גוטמוטיקע פרוי מיט קינדער דריי — עוזר מלכה און ישראל. עוזר דער בכור האָט נאָך זוכה געווען נאָך דער שריפה צו קומען קיין ישראל און בויען זיין הויז אויפסנייי. און הגם פון זיין פנים האָט געשפראָצט געזונטקייט, אלע זאפטן פון דער יוגנט, אויסגעזען געזונט און פריש, אויסגעהיטן אין זיך די רואיקייט פון די דאָרפישע וואלבראָמער לאנדשאפטן. וואָס ער האָט איינגעזאפט אין די קינדעריאָרן — האָט דאָס הארץ אויפגעהערט קלאפן אין בעסטן מיטן פון זיין לעבן. מיט א אייביקן פלאץ האָט אים באזאָרגט דער רעננה׳ער בית עלמין. דאָרט שטייט זיין מצבה ווי א פאָרשטייער פון די וואָס האָבן צו דעם אויך נישט זוכה געווען. און אזוי ווערט אראָפגעשלונגען אין דער אייביקייט

א גאנצע משפּחה, ווי א סך פארשניטענע יידישע משפּחות. א מצבה א איבערבלייב, וואָס פארשליסט, פארזיגלט א רינג אין דער משפּחה־קייט.

אנטקעגן אלע טריטן וואָס דאָס יידישע פאָלק איז מיט זיי געטויט געוואָרן, און דאָס אש צעשפּרייט איבער פעלדער און וועלדער, און ניט יידיש איז דאָרט מער די שפּראָצונג אויף זיי — ווערט פארזיגלט א תקופה וואָס וועט מער נישט צוריקקומען, פארזיגלט די וועגן פון א ביטערן גלות, וואָס האָט אין יעדן שארך משיחישע טריט געהערט. און האָט אין יעדן שארך זיין אנטפלעקונג געפילט, אָנגעשלאָסן א תקופה וואָס וועט מער נישט צוריקקומען: שטרעבונגען, האָפע־נונגען, הייסע תפילות אויף גאולה, האָט די רוצחישע לאַפּע פארטיליקט, אָפּגע־מעקט פון אונטער די הימלען.

פעטער לייביש און זיינס גלייכן, וואָס זיינען מיט די פיס אויף ערד געשטאַ־נען, און זייערע קעפּ האָבן אָנגעשפּארט אין הימלען, ווער האָט זיך געזעגנט פאַרשטעלן אז פון אחד בעיר ושנים במשפּחה זיינען ניט מער געבליבן ווי מצבות. פאַראַן משפּחות וואָס דאָס איז אויך ניט געבליבן.

אָבער דעם פעטער לייביש און נאָך הארציקע וואָלבראָמער יידן. מיט א צאפּלדיק יידיש לעבן, דערמאנען זיך מיר מיט זייערע שווערע אינדערוואָכנס, ווי שבת יום־טובדיקע יידן. די פיס אויף דער טאַרפּישער ערד, אָבער זייערע קעפּ האָבן אָנגעשפּארט אין די הימלען.

כדאי צו דערמאָנען יידישע פּרנסות, פון וואָס יידן האָבן זיך אלץ מפרנס געווען. א מאָדנע פּרנסה האָט געהאט פעטער לייביש. אויך מיט וואַקס האָט ער געהאנדלט, און אויך פארקויפט אין קלויסטערס פון דער וואָלבראָמער סביבה, וואַקס געקנאָטענעם פון בינען־האָניק פאר וואַקסענע ליכט, געשלעפּט זיך אינדער־וואָכנס איבער שווערע וועגן. און אין שבת יום־טוב־טעג געפּראַוועט יידישקייט מיט א זמר אויף די ליפּן. פול מיט בטחון.

שווער די פּרנסה און א סך צער גידול בנים. און ווען ער האָט שוין אָפּגעטאָטעמט, חתונה געמאכט די קינדער, געקאָנט זיצן א ביסל לענגער אין וואָלבראָמער בית־המדרש ביי א פּרק משניות, קהלן זיך, פּראַווען גבאות אין דער חברה־קדישא, פארציען א יום־טוב ניגון אין א וואָכן־טאָג, האָט אויפגע־שטורמט דער היטלערישער הוראגאן, אָפּגעשוואָנקט דאָס ריינע ערלעכע לעבן. ווי פון אנדערע, אויך דאָס לעבן פון פעטער לייבישס שטוב.

און איצטער האָבן אוודאי גויים געירשנט און איבערגענומען די יידישע פּרנסות, און פארקויפן ווייטער וואַקס פאר זייערע קלויסטערס.

ניט בלויז דער פעטער לייביש דערמאנט זיך, דאָס איז נאָר א אָפּשיין פון יידיש לעבן וואָס ס׳האָט זיך קיין אָרט געפונען, וואָס איז געווען פארוואָרצלט אין א טראַדיציאָנעלן פאָלקסטימליכן לעבן. און דאָך פול מיט בענקשאַפט, שווער, שווער. בארג ארויף האָבן זיי דאָס לעבן דאָס בידנע געשלעפּט, אָן א ציל און אָן א צוועק. די ערד האָט געברענט הינטער די פיס, און דער ייד איז געוואָרן די קנויט, דער אייל, דער וואַקס, פאר די שייטערהויפנס וואָס האָבן אין גיהנום־פייער אלץ פארברענט.

פארברענט דאָס הויז פון ייד אין פוילן וואָס האָט אזוי זאַפטיג געטראָגן

קערנער פון גאולה אין זיך... און זענען ממש אויף דער שוועל פון דערלייזונג געפאלן...

וועט ווידער וועקן זיך א לעבן, אויפשטיין א פאָלק. ס׳וועט בליען א מדינה, אנטפלעקן נייע כוחות. ס׳וועט אָנגעפילט ווערן אלץ מיט הייליקן ציטער, פון באנייאונג. איך פון זיי, פון די אומגעבראכטע. אָבער דאָס תמימות, די גאנצקייט, דער בטחון, דאָס גלויבן. די גוטסקייט, די אייגנארטיקייט, דער חן און פשוטקייט פון רחמים, און חסד, פון אהבת ישראל, פון לאָזן זיך באנוגן מיט אזוי ווייניק. און דאָך האָבן א סך אויסגעשפינען אזא יידיש לעבן, דאכט זיך, אז דאָס וועט שוין ניט קומען...

ווייניק איז מיר אויסגעקומען צו זיין אין וואלבראָם. פשוט ניט געקומען צו דעם. אזוי ווי אין חלום לעבט אויף פאר מי וואלבראָם פון יאר 1917, נאָך פיר יאָר אָפוועזנהייט פון מיין היים וואָס איז געווען אין סלאמניק, געפינענדיק זיך אין סאָסנאָוויץ ביי דער דייטשער אָקופאציע. פיר יאָר ניט זייענדיק אין דער היים, האָט זיך מיר פארבענקט, און אין חול־המועד פסח האָב איך זיך ארויסגעלאָזט אין וועג. מיט דער באן האָט מען ניט געקענט פאָרן. די באן איז געווען פארנומען פארן מיליטער. בין איך מיט יידישע בעלי־עגלות געפאָרן.

פארברענגענדיק די צווייטע טעג פסח אין דער היים, ווי עס האָט געהערשט די עסטרייכישע אָקופאציע, האָב איך זיך באלד נאָך פסח צוריקגעלאָזט ווידער מיט פירן איבער מיעכאָוו און וואלבראָם וואָס איז געווען העלפט וועגס צווישן סלאמניק און סאָסנאָוויץ. א שלאגסרעגן האָט גענידערט, דורכגענעצט ביז די ביינער. און אזוי בין איך אריין אין שטוב פון פעטער לייביש אָפכאפּן דאָס הארץ, און כאפּן א ביסל ווארעמקייט. גוטע צייטן געווען ווען מען האָט זיך געהיטן מער פאר א רעגן ווי פאר זעלנער... אין די וואלבראָמער געסלעך האָבן זיך געדרייט פראנץ יאָזעפס זעלנער, די הויזן פארקנעפּלט איבער די שיך, האָבן זיי געלאכט אין פנים גוטברודעריש.

דעם פעטער לייביש האָב איך אינדערהיים נישט געטראָפן. אויפגענומען מיט איר גאנצער מומישער הארציקייט האָט מיך מומע שפרינצע. אָט שטייט מיר נאָך פאר די אויגן א זויבערע דירה. א געזונטקייט האָט געשפּראָצט פון אלעם. עס האָט זיך נאָך געפילט דער פרישער קאלך פון די ווענט, וואָס מען האָט אויסגעקאלעכט אויף פסח. די הויך פארבעטע בעטן מיט ווייסע געשטיקטע קושנס און יאשעקלעך קליינינקע פון אויבן האָבן אראָפּגעקוקט מיט ריינלעכקייט. אין שלימות, ווי יעדעס פיצעלע פשוטע מעבל אין שטוב.

די מומע שפרינצע האָט דערלאנגט צום טיש הייסע מילך, וואלבראָמער געזאָטענע בייגל געפלאָכטענע און באשיט מיט מאָן. דער ווייסער טישטוך אויפן טיש האָט געבלאנקט, און מומע שפרינצע האָט געשטראלט צוליב איר אונגעריכטן גאסט.

אינצווישן האָט אויפגעשיינט די זון נאָכפסחדיק. וואלבראָמער יידן האָבן זיך געדרייט אין מארק, געשטאנען רעדלעך, ווי א המשך פון חול־המועד. און צווישן זיי דערמאנט זיך מיר א קירישער סאָלדאט מיט א בערדל. דער פאסיק איז אים געהאָנגען ווי א גארטל אויף זיינע לענד, און געשמועסט אין א גאליציאנער

יידיש מיט זייטן. א פּאָר ווערטער גערענק איך נאָך ביז היינט וואָס איך האָב עס דאמאָלס אויפגעכאפּט: „עך בין א סאָלדאט פון אונדזער קייזער זאָל לעבן, שטארק און געזונט זאָל ער זיין. עך טאָר נישט רעדן פּאָליטיק... השי״ת זאָל העלפן, מען זאָל אויסגעלייזט ווערן און אהיימגיין״. ביז היינט איז מיר געבליבן דער קירישער סאָלדאט אין זכרון, מיט זיין בטלניש אויסזען צווישן א רעדל יידן אויפן וואלבראָמער מארק. טראכט איך: ווי איז דער איבערבלייב פון זיי? אלע פון וואלבראָם, וואלבראָמער יידישקייט. דער יידישער קירישער זעלנער? דער מלאך פון פארגעסונג זאָרגט פאר אונז. אָבער זיי שווימען קאפויער אין שווער פארפלאָנטערטע חלומות, אין פריידיקע טעג, ווייל דאָס וואָס עס האָט זיך געפיקט אין פוילן נאָך יאָר 1917, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, דאָס ברויזנדיקע לעבן, דאָס געזעלשאפטלעכע און קולטורעלע לעבן, ווי עס זענען אויסגעוואקסן פארטייען. באוועגונגען. אָרגאניזאציעס, ארבעטער, א שטארקע ציוניסטישע באוועגונג, ווי דאָס פרצוף פון קליין שטעטעלע האָט זיך געענדערט.

אָט אָט האָבן זיך געהערט די שאלן פון אויסלייזונג. עס האָט אויפגעוואכט א נייער דור וואָס האָט זיך געריסן אין דער ברייטער וועלט, און אמשטארקסטן קיין ארץ־ישראל, געשטרעבט געגאנגען און נישט דערגאנגען.

אויפן רעננה׳ער בית־הקברות שטייט די מצבה פון עוזר בן לייביש אָסטרי מוואָלבראָם, פוילן. א מצבה, צו וועלכער אנדערע האָבן אויך נישט זוכה געווען. א מצבה אין ישראל, וואָס סימבאָליזירט די אלע דאָרט וואָס האָבן אין שווערן לעבן, אין ביטערן געראנגל. געחלומט, א יומטובדיקן גאולה־חלום, און נישט דערגאנגען. און פון דאָרט ארויס פון דעם פרימאָרגן 1917, שרייט א פארבאָרגענע שטים וועגן דער פאראנטוואָרטלעכקייט וואָס ליגט אויף אונז, אז וואלבראָם און אלץ וואָס זי האָט אין זיך געטראָגן, גייסטיג לכל הפחות, זאָל אויפשטיין פאר די ווייטערדיקע דורות, פארן המשך, און מיטן פנים צום וואלבראָמער ספר אריין וויינען ווי אונזערע אבות האָבן געוויינט ביי קריאת איכה. ווייל דאָס ספר איז געוואָרן א מצבה, ווי מען וויינט זיך אויס. נישטאָ קיין פעטער לייביש אין וואלבראָם, ווי די וואקסנע פרנסה, צערגאנגען צערטריפט געוואָרן. די וועלט וויל פארגעסן. מיר נישט!!!

יחיאל בן־פורת

על מה שהיה ואיננו

כמו מתוך ערפל בוקעים ועולים הזכרונות מהימים ההם, כשוולברום היהודית עמדה על מכונה, והיא חולפת לנגד עיני וקמה לתחיה לרגע קט.

בסימטת בית־הכנסת (שולגאס) היו מרוכזים כל בניני־הקודש: בית־הכנסת ובית־המדרש הגדול והקטן עם השטיבלך, והחדרים שכולם אפשר היה למצוא כאן. מקום זה היה מרכז החיים הרוחניים של דורות יהודים בעיר.

בית־המדרש הגדול היה פתוח מטרם שחר, ובחורים יושבים רכונים על הגמרות. וקולם בוקע ועולה זה בשאגת אריה וזה בקול דממה דקה.

זכורני גם סתם יהודים פשוטי העם, בעלי־מלאכה ומחזרים בכפרים (דאָרפס־גייער) שהשכימו קום לרוות צמאונם בכמה פרקי תהלים ובתפילה לפני צאתם לעסקיהם בחיפוש פרנסה למשפחותיהם, יהודים מושרשים מדורי דורות שנולדו בקדושה, בכדי להנחילם לבניהם אחריהם עד ימות המשיח.

אילו יכולנו לדובב את כותלי בית־המדרש שספגו בקרבם את התפילות של דורות יהודים, את נגוניהם שמקורם ברדיפות של צוררים יהודים למיניהם בכל הזמנים.

גל של חויות עולה ומתפרץ מדי הזכרי בשטיבל חסידי אלכסנדר שאבי חיים שמחה היה מתפלל שם — יהודים תמימים בהליכותיהם ושומרי מסורת תוך קפדנות, עומדים עטופים בטליתותיהם ומתפללים ומקשיבים לתפילתו של רבי הרצקה טוביה הזקן העובר לפני התיבה ומרעים בקולו. זקן וחלוש, אבל בתפילה כוחו רב. ומרעים בקולו „הבט משמים וראה כי היינו ללעג ולקלס בין הגויים נחשבנו כצאן לטבח יובל". כל המרטירולוגיה היהודית מצאה את ביטויה בתפילה הזאת.

מה יקרים לי היום כל הזכרונות שצפים ועולים בזכרוני מהימים ההם. הנה שחרית של שבת. איזה שלוה היתה נסוכה על העיר. מכל הרחובות נוהרים יהודים להתפלל לבתי התפילה השונים וטליתות בידיהם, ויש שהולכים עטופים בטליתות. לתומם האמינו שחייהם יזרמו כמו על מי מנוחות עד עולמי עד.

ובדמיוני אני משוטט בסמטאותיך וברחובותיך, וולברום היהודית, השוממים והריקים כעת מיהודים. מחפש אני סימן וזכר לחיים השוקקים והתוססים. אך לשוא, כל הנוער התוסס שחיפש דרכים לחיים חדשים — הכל נעקר מן השורש. נדמה לנצח שירת הילדים והנוער. לא שומעים יותר את קולות המתפללים הבוקעים מתוך בתי התפילה הרבים. חלפה לתמיד אותה האוירה המיוחדת שהיתה אופפת את העיר בשבתות ובחגים ובימים הנוראים.

קשה הפרידה מוולברום. נציץ עוד פעם לסימטת בית הכנסת. כאן בסביבה הוקם הגיטו ליהודי וולברום בזמן כיבוש הנאצים. בית־הכנסת נהרס עד היסוד, ורק קיר אחד נשאר במקום. בית המדרש הגדול משמש כיום למחסן עירוני. הפסוק „מה טובו אהליך יעקב" שהיה חרות על דלת הכניסה לא נמחק ממנה. בית־המדרש הקטן חולל ונהפך למוסד קטולי לנזירות נוצריות. הספריה הגדולה שמנתה אלפי ספרים שהיותה מקום מרכזי בעיר לאלפי נוער ומבוגרים נשרפה כליל.

וולברום הפכה לתל חרבות בשביל יהודים. כולם, כולם אבדו באבדן הגדול. אך מורשתה הרוחנית לא תיעקר מלבנו לעולם. והיא תעמוד לנו ביצירת חיים חדשים במולדתנו החדשה־הישנה.

ומתפלל אני תפילה חרישית לנשמותיכם היקרות, יהודי וולברום: תפילת קדיש...

יחיאל האָכערמאַן

מיין באזוך אין וואלבראם אין 1932

(אַ קאַפּיטל זכרונות)

מיין געבורטס־שטעטל וואָלבראָם געהערט צו יענער קאַטעגאָריע יידישע מקומות (דער רוב מנין פונעם שטעטל זיינען געווען יידן). וואָס אפילו אין פוילן גופא האָט מען אויך גאַנץ ווייניק געוואוסט פון זייער עקזיסטענץ. א וואָלבראָמער ייד, ווען ער האָט געוואָלט באצייכענען פון וואַנען ער קומט, האָט ער מאנכעסמאָל געמוזט צוגעבן די גובערניע־שטאָט קיעלץ.

איך געדענק נאָך פון דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען די דייטשע חילות האָבן אריינמארשירט אין אונזער שטעטל און האָבן פּרובירט פעסטצושטעלן אויף זייערע מאַפּעס, וואו זיי געפינען זיך, האָבן זיי קוים געפינען פארצייכנט דעם נאָמען וואָלבראָם, כאָטש דערבייאיקע דערפלעך מיט א צענט חלק באַפעלקערונג ווי אין וואָלבראָם, זיינען יאָ געווען דערמאַנט. איך מוז זיך מודה זיין אז אין מיינע ערשטע וואַנדעריאָרן, אויפן וועג פון וואָלבראָם קיין ארץ ישראל, האָב איך אלעמאָל אויסגעמיטן צו געבן א דירעקטן ענטפער פון וואַנען איך קום.

עס זיינען געווען קליינע שטעטלעך אין פוילן, וואָס האָבן געשפּילט א געוויסע ראָלע אינעם יידישן לעבן פון פוילן. געווען אזעלכע, וואָס האָבן געשמ׳ט צוליב א גרויסן חסידישן רבין אָדער געשפּילט א געוויסע ראָלע אין צייט פון די משיחישע באַוועגונגען, אָדער זיינען, לאָמיר זאָגן, מפורסם געוואָרן דורך גירושים און פּאָגראָמען. ערגעצוואו איז זייער נאָמען געווען פארצייכנט אין דער אכט־הונדערט־יאָריקער געשיכטע פונעם יידישן קיבוץ פון פוילן. נישט אזוי איז געווען מיט מיין שטעטל וואָלבראָם. דער נאָמען האָט נישט פיגורירט אינערגעץ.

איך האָב פארלאָזט מיין געבורטס־שטאָט אין ענדע פון דער ערשטער וועלט מלחמה און האָב זיך אהין אומגעקערט אויף א קורצן באזוך פון ארץ ישראל מיט אכצן יאָר שפּעטער.

אינעם טאָג־טעגלעכן לעבן פון די טויזנט יידישע משפחות, וואָס האָבן דאָרט געלעבט פאר יענער מלחמה, זיינען נישט פאָרגעקומען קיין באַזונדערע ענדערונגען. דער גרעסטער טייל וואָלבראָמער יידן זיינען געווען בעלי מלאכות, וואָס האָבן זייער פּראָדוקציע געפירט אויף יארידים, און קליינהענדלער. וואָס האָבן זיך געשלעפּט מיט פּעק סחורות איבער די דערפער, געפירט אַן אויסטויש־האנדל מיט די פּויערים: פארקויפט מלבושים און געקויפט תבואה אָדער קעלבלעך.

די גראַבסקי שטייער־פּאָליטיק און דער וואוקס פון דעם אנטיסעמיטיזם צווישן דער פּויערישער באַפעלקערונג האָבן געמאַכט דאָס לעבן פונעם יידן אין דעם קליינעם שטעטל אומדערטרעגלעך, אָבער דאָך האָבן יידן ווי עס איז

פרובירט זיך צוצופאסן צו די נייע באדינגונגען און טיף אין הארצן געהאָפט אויף בעסערע טעג.

דער יונגער דור האָט אין א גרויסער מאָס אויסגעוואנדערט פון וואָלבראָם און די שטאָט האָט געמאכט דעם רושם פון א שטארק פארעלטערטן קערפער וואָס בויגט זיך צו דער ערד. זייער טרעפלעך האָט פאר מי כאראקטעריזירט די יידישע לאגע אין וואָלבראָם צו יענער צייט א דאָרטיקער תושב בעת איך האָב אים געפרעגט וועגן דעם צושטאנד פון יידישער פרנסה און שטייגער לעבן נאָך דער באפרייאונג פון פוילן. עס איז געווען אין א זונטיק אינדערפרי, די טירלעך פון די יידישע געוועלבלעך זיינען געווען האלב פארמאכט און אויף די שוועלן פאר די געוועלבלעך זיינען געזעסן די סוחר׳טעס און האָבן דערציילט איינע דער אנדערער די צרות פון דער פארגאנגענער וואָך.

אין מארק האָבן שפאצירט די מאנסלייט מיט די הענט פארלייגט אויף הינטן און זיך געקאָכט וועגן שטאָטישע ענינים און וועגן מלוכה׳שער פּאָליטיק. פלוצים איז געוואָרן א סומאטאָכע צווישן די שפאצירנדיקע. עס איז עפּעס געשען, וואָס האָט איבערגעריסן די מאָנאָטאָנע זונטיק שטימונג. וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן ביי די יידן אין די קליינע שטעטלעך כמעט ווי א יום טוב, ווייל דאָס איז געווען דער איינציקער טאָג אין דער וואָך, אין וועלכן זיי האָבן נישט מורא געהאט פאר דעם סעקוועסטראטאָר, אז ער וועט סעקוועסטרירן די בעבעכעס פאר נישט באצאָלטע שטייערן.

געשען איז אָט וואָס: דער געלער דוד איז פלוצים געשטאָרבן. סטייטש, נישט האָבנדיק געווען פריער א פּאָר חדשים קראנק און מען זאָל האָבן געזאָגט פאר אים תהלים בציבור, נאָר פשוט אָן א זיי־געזונט אוועקשטארבן און איבער־לאָזן אלע צרות פון דער וועלט און בעיקר די מאטערנישן פון די יידן אין וואָלבראָם אלס ירושה צו זיינע פריינט? אזא מין געשעעניש איז טאקע געווען א גרויסע סענסאציע אין וואָלבראָם. מיין פריינט. מיט וועמען איך האָב שפּאַ־צירט ארויף און אראָפּ אין מארק, הערנדיק די נייעס, האָט זיך אויף א ווילע אָפּגעשטעלט און מיט א רעזיגנירנדיקן טאָן צו מיר געזאָגט: הער זיך איין. מיין ליבער יחיאל, דו קאָנסט איבערגעבן אונזערע באקאנטע אין ארץ ישראל, אז אין דער אמת׳ן זיינען מיר אלע דאָ אין וואָלבראָם שוין לאנג געשטאָרבן, נאָר מען טראָגט אונז ארויס אויפן בית עולם צוביסלעך; כאַפּ נאָר א קוק אויף מענטשן מיט די אויסגעלאָשענע פנימער און מיט זייער הילוך, וואָס דרייען זיך ארום אין מארק; קוק דיך צו צו דער יוגנט, וואָס גייט ארום מיט אויסגעשטארצטע אויגן און מיט אָפענע מיילער, וואָס לעכצן נאָך א ביסל לופט צום לעבן, וועסט דו דיך באלד איבערצייגן, אז וואָס איך זאָג דיר, איז גאָרנישט איבערגעטריבן.

אזוי טאקע האָט דאָס שטעטל וואָלבראָם מיט אלע יידן אויסגעזען צו יענער צייט. א גרויסער מארק־פּלאץ. וואו עס דרייען זיך ארום לעבעדיקע מתים. די איינציקע האָפענונג איז געווען, אז די קרובים פון ארץ ישראל אָדער פון אמעריקע וועלן זיך מרחם זיין און זיי אָפּראטעווען פון אונטערגאנג.

געקומען זענען גאנץ אנדערע צייטן און אויפן אָרט פון הילף און האָפענונג

האָט אהין ארײנמארשירט די בארבארישע נאצי ארמיי, א פינסטערער וואָלקן האָט פארחושכט די לעצטע האָפנונגס־שטראלן פון א גוסס׳דיקער יידישער קהילה. אינם יאָר 1941 (לויט ל. שפיזמאנס בוך „יידן אין נאצי פוילן"), האָבן די ווילדע וויסנשאפטלעכע מערדער אויפגעשטעלט א געטאָ־פלאץ אין וואָלבראָם און געמאכט פון דעם שטעטל א זאמל־פונקט פאר פארטריבענע יידן פון פארשידענע שטעט. (דאָס איז אפשר דאָס ערשטע מאָל אין דער געשיכטע פון וואָלבראָם, וואָס איר נאָמען איז דערמאנט געוואָרן אין דער ברייטערער יידישער וועלט). די קליינע יידישע קהילה האָט זיך דערוואָרבן א זייער חשוב׳ן פלאץ אין דער געשיכטע פון דעם אונטערגייענדיקן יידישן קבוץ אין פוילן.

פאר מיינע אויגן שוועבט דאָס בילד פון יענעם מארק־פלאץ, אויף וועלכן עס האָבן זיך אָפגעשפילט די שוידערלעכסטע סצענעס. אין מיינע אויערן הילכען אָפּ יללות פון יענע אומשולדיקע קרבנות, וואָס זיינען צונויפגעטריבן געוואָרן ווי שאָף הינטער דער שטאָט אויף דעם אויסזידלונגס־פלאץ.

עס פארפאָלגן מיך די רחמים בעטנדיקע בליקן פון מיין מוטער, שוועסטער און צענדליקער נאָענטע קרובים; עס איז פארקלעמט מיין הארץ פון די הילפ־לאָזע בליקן פון מיינע טייערע יידן פון מיין געבורטס־שטאָט און מיט מיין גאנץ לייב און לעבן שווער איך נישט צו פארגעסן. זכור אזכור את חורבן קהלתנו ק"ק וואָלבראָם עד יום מותי!

יאָ, היטלער האָט ארויפגעשטעלט וואָלבראָם מיט אבלוטיק־רויטן פלעק אויף זיין שחיטה־מאפע. מיין שטעטל איז פון איצט אָן נישט מער אומבאקאנט. זיך דערלעבט פירסום, אז אָך און וויי!

מנחם סטיצקי

יחיאל גרשונאוויטש

(ברעקלעך זכרונות פארצייכנט פון א אייניקל)

זעלטן האָט אים ווער אָנגערופן ביי זיין פאמיליען נאָמען: יחיאל גרשונא־וויטש. אָפט פלעגן מענשן אים רופן פשוט: ר׳ יחיאל, אָדער יחיאל קאָוואל. שכנותדיקע דאָרפספויערים צווישן וועלכע ער איז געווען ברייט באקאנט אלס אויסגעצייכנעטער פאכמאן און אפילו אלס „ספעציאליסט" פאר הינקעדיקע פערד, פלעגן זיך ווענדן צו אים קורץ: חיליא, ח־ליא. צי צאש יעשטשע בענדזיע ז טעי שקאפי, קולעיע יוזש דווא מיעשיאנצע" (יחיאל, עס וועט נאָך עפּעס זיין פון דער שקאפע? זי הינקט שוין צוויי מאָנאטן). און יחיאל האָט געשוויגן, לאנג באטראכט די פערדישע קאָפּיטא, א שאָקל געטון מיטן גרויען קאָפּ, זיין ברייטע דלאניע באדעקט מיט לייכטע ווונדן א פיר געטאָן איבער זיין לאנגער באָרד און קורץ געשטעלט זיין „דיאגנאָזע": „ספרובויעמי צאש זראביטש" (מיר וועלן

פריוון עפעס מאכן). און דאָס „פריוון" האָט געהייסן שמירן מיט א ספעציעלער שמיר־עכץ, פאַרבינדן מיט באנדאזש און דעם זאַרגפולן פויער הייסן קומען אויף א צווייטן וויזיט.

אזוי האָט יחיאל געהיילט פארוואונדעטע און הינקעדיקע פערד, אָפטער מיט דעם מין געמאכט „וויזיטן" אין ווייטע דערפער פון דער געגנט און געוואָרן פּאָפולער אין דעם ברייטן דאָרפישן ארום, וואָס האָט ארומגעקלאמערט דאָס שטעטל וואלבראָם.

יחיאל גרשונאוויטש איז לויט זיין אָפּשטאמונג געוועזן א טיפּישער דאָרפי־שער ייד. און דאָס האָט זיך געמערקט פון זיין גאנצן וועזן, זיין האלטן זיך אין דער היים, זיין באציונג צו מענשן, פירונג און מנהגים, געוווינהייטן און כאראק־טער. א שטאָלצער און הארטנעקיגער ביז עקשנות, א שווייגענדיקער און שטרענ־גער, פרום און אָפּגעהיטן.

פונוואנען דער ־רעספּעקט וואָס עס פלעגט ארויסרופן ביי פיל מענשן דער הויכגעוואקסיקער און גראדליניקער ייד מיט דער ברייטער אין צוויי זייטן צעוואָר־פענע בלאָנדע גרויע באָרד? אוודאי ניט זיין פרומקייט. געווען א סך פרומע און אָפּגעהיטענע יידן אין וואלבראָם. ווארשיינלעך האָבן דאָ געווירקט אנדערע סיבות, פריער פאר אלעם זיין פאָלקסטימלעכקייט, און לאָמיר דאָס אָנרופן גרייט־קייט צו געזעלשאַפטלעכע הילף פאר נויטבאדערפיקע. געוויס אויך זיין ארבעט־זאמקייט און בארוף — זעלטן ווען גייען יידן צו אזא שווערע פיזישע ארבעט ווי שמידעריי.

ניט לייכט געווען אים אריינצוציען אין א לענגערן שמועס. אָט זיצט ער א שווייגנדיקער, קוקט גלייך אין פנים פון זיין מיטשמועסער, ווארפט אלע ווײלע סקעפּטישע בליקן פון טיף זיצנדע אויגן, צוקט מיט געצירטע ברייטע וויעס, ווי ער וואָלט וועלן וועגן און באטראכטן יעדעס וואָרט מיט צווייפל און אומצוטרוי.

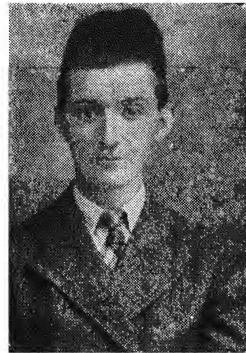
אויסערלעך רואיק און צוריקגעהאלטן, אָבער אונטער דער מאסקע פון קאלטקייט האָט געקלאפּט א פילבאר און ווארעם הארץ פאר מענשליכע עוולות און ליידן.

א בעזונדערן אינטערעס פלעגן ביי אים ארויסרופן פּראָבלעמען פון קהלישע ענינים, — צביעותדיקע האלטונג פון מאנכע גבירים אין שטעטל, וואָס זענען הארטער פון שטיין" און ווילן ניט שטיצן מיט א „ברייטער האנד" פאר־שידענע אלגעמיין נויטוועדיקע קהילעשע ענינים (און נויטווענדיקע צוועקן האָבן דווקא ניט געפעלט אין שטעטל — די שול, דער בית־המדרש, פארשידענע הילפס־קאסעס ווי קופת גמילות־חסד, צו גאָר אינדיווידועלע אומגליקס־פאלן כראָניש קראנקע, פרנסה׳לאָזע גרויסע פאמיליעס א. אנד.).

אינטריגעס ארום דער קהילהשער קאסע, סכסוכים צווישן פאַרשידענע פּאָליטישע גרופּירונגען, פון וועלכע עס איז אָפט געפלאָסן ניט קיין גאָר פיינער אראָמאט. אָט די און ענליכע ענינים זענען אָפט געווען א טעמא פאר לאנגע שמועסן מיט יידן ביי א גלעזל ביר אין א אטמאָספער פון שבתדיקע צו יום־טוב־דיקער געמיטליכקייט.

געווען א סך פרומע און אָפּגעהיטענע יידן אין וואלבראָם, אָבער די צאָל

אָפּפּערוויליקע, גרייטע צו מסירת־נפש פאר די אמונה איז ניט געווען איבעריק גרויס. דער רוב פון דעם סאָרט יידן האָבן באלאנגט צו פארמעגליכע און סוחרישע שיכטן, ניט איבערגעמידעטע פון פיזישער ארבעט, אויסגערוטע, איז ביז אָפּגע־היטנקייט און פרומקייט ניט געווען פאר זיי קיין גרויסע לאסט. אנדערש ביי בעלי־מלאכות, ארבעטס־מענשן, אויסגעהאָרעוועטע, אויסגעמאטערטע פון שווערער פיזישער ארבעט, אָפט פון פריען מאָרגן שעהן ביז אין דער טיפער נאכט אריין ביים אָנגעגליטן פרעס־אייזן, אָדער ניימאשין, פארדאגעטע מיט עול פרנסה — און פאר די שיכטן פון האָרעוואניע איז אָפּגעהיטנקייט און פרומקייט געווען פארבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן און אפילו מיט מסירות־נפש. פונדאנען צווישן אנדערן די פערהעלטניסמעסיקע קליינע צאָל פרומע יידן צווישן די שיכטן.

בנו של גרשון פריזר

רחל וינברג־שניצר ובנה

יחיאל גרשונאוויטש האָט זיך אָן ספק אויסגעטיילט צווישן דער קליינער צאָל אָפּגעהיטענע יידן.

מיר איז פארבליבן אין זכרון א עפּיזאָד, וואָס כאראקטעריזירט בולט דעם טיפּ אָפּפּערוויליקן יידן.

דאָס יאָר 1929. איבער גאנץ אייראָפּא גייט אדורך א גרויסע פאליע פון שווערע פרעסט און שנייען. אויך פוילן איז געלעגן פארשיט אין טיפע שנייען. פראָסטיקע ווינטן און שניי זאוויערוכעס האָבן פאראליזשירט די קאָמוניקאציע צווישן דאָרף און שטאָט. די באנען קומען מיט גרויסע פארשפּעטיקונגען. מענשן באמיען זיך וואָס ווייניקער ערלעדיקן זייערע געשעפטן, ווי דאָס איז געווען אָנגענומען ביי קליינהענדלער אין גאס, נאָר בלייבן אין זייערע שטיבער און טוליען זיך צו די אָנגעהייצטע קאכל־אויוונס.

און ר׳ יחיאל קאוואל? ניט נאָר וואָס ער האָט ניט איבערגעריסן זיין שווערע ארבעט אין דער אָפענער קוזשניע און אויפן פלאץ נעבן איר, נאָר ער האָט אפילו ניט רעזיגנירט פון זיין טאָג־טעגליכן אויפשטיין 3—4 א זייגער פארטאָג און גיין אין בית־המדרש דאווענען. ער איז תמיד געווען דער ערשטער פון ערשטן מנין.

תמיד זענען ביי אים געווען געפלאצט די פינגער פון פראָסט און קעלט פארוויקלט מיט באנדאזשן. אָבער זיין ארבעט האָט ער ניט איבערגעריסן. ווי תמיד שטייט ער אויפן אָפענעם פלאץ, שמידט די פערד און פאריכט וואָגנס.

און נאָך א זעלכע טעג פון שווערע ארבעט זיצט ער אין אָוונט און ציילט, גלייכט אויס די צעקנייטשטע געלטבאנקנאָטן — דעם טעגליכן פארדינסט, ציילט נאָך אמאָל דעם סכום זלאָטעס — זיין „אייזערנעם פאָנד", וואָס אין שופלאד (ער איז קיינמאָל ניט געווען קיין גרויסער, ווייל מיטן שווערן האמער קען מען קיין סך ניט אנזאמלען). ווידער הערן מיר זיין אָפטע פראזע: „אויסגעפראצעוועט געלד, ס'איז זיס יעדער גראָשן". „וואָס מיר גבירים? מיר איז בעסער פון זיי אלע — פלעגט ער אָפטמאָל מיט א שמייכל זאָגן — כ'האָב ניט קיין פחד, אז מען וועט מיך בעגנבנען" — ס'איז זיס יעדער גראָשן"....

אָפט פלעגט ער ברענגען צום אויסדרוק זיין אינערלעך גליענדיקן האס צו די „מענשלעך, וואָס לעבן פון שווינדל און לופט־געשעפטן", צו די „געלדזעק וואָס וועלן סיי ווי סיי ניט מיטנעמען זייער מאיאָנטעק אין קבר אריין".

פון זיין קליינעם „אייזערנעם פאָנד" פלעגט ער צערטיילן קליינע הלוואות–א „גמילות חסד" פאר א בעקאנטן הענדלער, וואָס מוז צאָלן דעם וועקסל און ניט לאָזן אים צום פראָטעסט".

*

איך וועל זיך דערלויבן נאָך א קליין בילדל פון זיין שטייגער לעבן, וואָס ווארפט א געוויסע ליכט אויף דער געשטאלט: יחיאל.

אין קליינעם שטיבל אויפן „גארן", ווי עס וווינט אלע זיינע יאָרן יחיאל, הערשט איצט א אויסערגעווענליכע שטילקייט. אפילו זיין אייניקל וואָס האָט ליב צו טומלען און „פערדרייען די שטוב מיטן קאָפּ אראָפּ" גייט איצט אויף די פינגער. ער ווייסט גוט אז מען טאָר ניט שטערן דעם זיידן, ווען ער שרייבט בריוו. צו וועמען זענען געווענדעט די גרויסע, אויסגעצויגענע, לאנגע און ציטער־דיקע אותיות וואָס ער לייגט איצט אוועק אויפן פאפיר, ר' יחיאל? יאָ. דאָס שרייבט ער שוין צום וויפילטן מאָל בריוולעך צו זיין זון וואָלף קיין פאלעסטינא (געקומען אין לאנד אין 1925), און קען זיך ניט ערווארטן דעם געגארטן ענטפער. זיין ווייב גיטל, וואָס מישט מיט א הילצערנעם לעפל אין גרויסן טאָפּ רויטן באָרשטש וועלכע צערטראָגט א זיסלעכן און ווארעמען ריח איבערן שטיבל — זיפצט און ווישט מיט דער האנד די פערוויינטע אויגן, שעפטשעט שטיל און באוועגט מיט די ליפן (הויךריידן וואגט זי נישט, ווייל זי וועט ווידער הערן פון איר מאן דעם שטרענגן פאָרוואורף: א אָנטשעפעניש פון א יידענע. מען ארבעט, מען לעבט, געזען א אָנטשעפעניש פון א נארישע יידענע". אזוי האָט ער אוודאי געוואָלט פארשרייען זיין אינערלעכן אומרואיקן בענקשאפט צום זון).

און גאָט ווייס צו ער עסט כאָטש צו דער זאט אין דעם פאלעסטינא. אוי, אוי. אפילו אזא מחיידיקן באָרשטש ווי פאר די אָרימע לייט. מען קען דען גלויבן אין זיינע בריוו? איין גאָט ווייסט דעם אמת.

געענדיקט דאָס שרייבן, פלעגט ער מיטן בליק רופן זיין ווייב און לאנגזאם און הויך איבערלייענען דעם בריוו. גיטל שווייגט, ווישט מיט א טיכל די אויגן

שאָקלט מיטן קאָפּ און בעט זיך ווי א קליין קינד — יחיאל, שרייב אים נאָכאמאָל, זאָל ער שרייבן דעם אמת, דעם גאנצן אמת. און יחיאל פאָלגט זי דאָס מאָל און שרייבט צו נאָך עטלעכע ווערטער אויפן ווייסן בייגעלע פּאפּיר.

*

אין די דרייסיקער יאָרן האָט ר׳ יחיאלן געטראָפן א גרויס אומגליק. אין איינער פון די קורצע זומערדיקע נעכט איז אויסגעבראָכן א ריזיקע שריפה. דאָס פייער האָט בליץ־שנעל ארומגענומען דאָס גאנצע הויז און אלץ איז געשטאנען אין פלאמען („בייזע צינגער" האָבן עקשנותדיק גערעדט, אז דאָס פייער האָט דווקא א צוזאמענהאנג מיט דער הויכער געלד־אסעקוראציע פונם שכנותדיקן פליייש־געשעפט. וואָס „בייזע" צינגער קענען ריידן...). זיין גאנצער פארמעגן איז אוועק מיטן פייער.

איצטער האָט ר׳ יחיאל זיך אריינגעצויגן אין שטיבל צו זיין זון הענדל (זיין גאנצע פאמיליע ווי אויך זיין שוועסטער שרה אומגעקומען דורך היטלע־ריסטישע באנדיטן). ביידע פאמיליעס האָבן געוווינט אין א קליין שטיבל, צוזאמען געארבעט, געשמידט פערד און פוירישע וועגן, פאריכטן שלעסער, און אזוי האָבן געצויגן פרנסה צוויי פאמיליעס.

דעם שווערן קלאַפּ האָט יחיאל אויפגענומען רואיק. ער האָט זיך ניט באקלאגט אויף זיין ביטערן גורל אויף דער עלטער. אָבער דאָך האָט זיך געמערקט א ענדערונג אין זיין האלטן זיך אין דער שטוב. ער פלעגט זיך שוין אָפּטער באקלאָגן אויף זיין שלעכטן געזונט־צושטאנד (מיר איז נישט פארבליבן אין זכרון, אויב ער האָט זיך ווען ס׳איז באקלאָגט אויף זיין געזונט צושטאנד. פאר־קערט, ער האָט אָפטמאָל געהאט דערוויזן זיין שטארקייט. אָט א עפּיזאָד : געקומען אין שטעטל גרשון ברייטבארט, א באקאנטער העלד פון רייסן אייזערנע קייטן און בייגן אייזערנע שטאנגען אין פארמלחמהדיקן פוילן. — ניט קיין גרויסע קונץ דאָס בייגן „אייזערנעס" — זאָגט מיט א שמייכעלע ר׳ יחיאל. און בכדי דערווייזן זיין שטארקייט כאפּט ער א אייזערנעם שטאנג ארום 5 מ״מ די גרעב און דרייט עס ארום עטליכע מאָל אין זיין מוסקולירטער האנד. דאָס ארומדרייען א אייזער־נעם שטאנג אויף דער גאָלער האנד האָט געמאכט אויף אונז קינדער א טיפן איינדרוק. אויך צופעליקע צושויער, וואָס האָבן בייגעווווינט די זאך אויפן פלאץ נעבן זיין קוזשניע האָבן געשמייכלט און באוווּנדערט דעם זקן, וואָס בייגט מיט אזא לייכטקייט אייניקע שטאנגען אויף איין דארער, נאָר פעסט מוסקולירטער האנד).

*

דער גורל האָט געוואָלט, אז ער זאָל ניט אומקומען פון די היטלערישע מערדער, נאָר שטארבן אין עלטער פון 70 יאָר אויף זיין אייגענעם בעט. בעת זיין קורצער קראנקהייט קומען אים באזוכן פיל יידן אין שטעטל. אויך דער שטעטלדיקער רב איז געקומען צו זיין קראנקן בעט און ווינשן אים א רפואה שלימה.

ירושלים, דעם 11 דעצעמבער 1961.

ראובן קאַכאַן

אין דער שול גאס

דער זיידע פלטיאל פישער — א הויכער, א פשוטער ייד מיט א באָרד, נישט קיין גרויסער, און אויף די וואָנסעס זיינען ביי אים שטענדיק געווען סימנים פון שנופּ טאבאק. ער אליין האָט נישט געקענט לערנען, נאָר האָט אליין ליב געהאַט צו הערן לערנען. און טאקע צוליב דעם האָט ער זיך איינגעקויפט א איידעם וואָס קען לערנען, און דאָס איז געווען מיין פאָטער איטשעלה, וועלכער איז געווען א גוטער לערנער, אָבער קיין בעל פרנסה איז ער נישט געווען. און דאריבער האָט אים מיין זיידע פלטיאל שפּעטער נישט ליב געהאַט.

מיין זיידע פלעגט מיר נישט איינמאָל געבן מיטן שטעקן איבערן קאָפּ ווען ער פלעגט מיך טרעפן שפּילן קאָרטן. ער האָט מיך אָבער ליב געהאַט, ווען איך פלעג אים שפּעטער, ווען איך בין שוין געווען א גרויס יינגל, צוהעלפן כאַפּן פיש. איך געדענק נאָך אז איך פלעג שוין ארויסקוקן אויף דעם טאָג מיטוואָך פרי, ווען עס פלעגט קומען דער פויער גרודניאַוו פון לאָבזעוו מיט זיין פורמאַנקע.

און אזוי זיינען מיר געפאָרן יעדע וואָך אין א צווייטן דאָרף, ווו דער זיידע האָט שוין געהאַט זיינע טייכלעך אָנגעדונגען. נישט איינמאָל האָט פּאסירט אז אנשטאט פיש האָבן מיר ארויסגעשלעפּט זשאבעס און אויך א פּאָר פישלעך, און מיר האָבן זיך געמוזט לאָזן אין א צווייטן טייך כדי מיר זאָלן אהיים ברענגען א ביסל פיש אויף שבת.

אונזער שטעטל איז געווען א קליינס, אָבער אין באגריף פון אונז, יונגע חברה, האָט עס אין זיך פארמאָגט אלץ. נישט ווייט פון שטעטל — פעלדער, וועלדער, און אויך א טייך, ווו מיר פלעגן זיך באָדן מיר פלעגן זיך צוזאמען נעמען עטלעכע חברה פון שול גאס, און מיט שרעק זיך געלאָזט אין וואלד אריין קלויבן יאגדעס. און ווען מיר האָבן שוין געהאַט אָפּגעקליבן פולע טעפּלעך, האָבן זיך פלוצלינג באוויזן שקצים און גענומען יאָגן, און ווער עס האָט נישט באוויזן צו אנטלויפן איז אהיים געקומען מיט א צעבראָכן הערצל און א ליידיק טעפּל. צום טייך זיך באָדן פלעגן מיר גיין דורך די לאָנקעס ווייל דורך דער פּילצער גאס האָבן מיר מורא געהאַט גיין, ווייל דאָרטן זענען תמיד געווען שקצים פאר וועלכע מיר האָבן מורא געהאַט.

אָבער גאָר אנדערש האָבן מיר זיך געפילט אין אונזער שול געסל. דאָ האָט קיין איין גוי נישט געוווינט אויסער אברהמלה גארבער׳ס סטרוזש, און פאר אים האָבן מיר נישט מורא געהאַט. דאָ אין שול געסל האָט אלעס געשמעקט מיט יידישקייט. די טענער פון לערנען האָבן זיך געהערט פון אלע זייטן, פון איין זייט פון קליינעם בית המדרש, און פון דער צווייטער זייט פון גרויסן בית המדרש. פון איין זייט מענדל וואָלף מלמד און פון דער צווייטער זייט יאָסיפּ׳ס חדר וואָס האָט איבערגעשטיגן אלע טענער און ווו די קולעכלעך פון די קינדער האָבן זיך צעקלינגען אין גאנצן געסל.

א קליין געסל אָנגעפּאַקט מיט פארשידענע טיפּן יידן — סוחרים, דאָרפס־

גייער, בעלי עגלות, א ליכט ציער, גארבערס, א בעקער, א חזן, מלמדים און כלי־זמרים, און אויך למדנים, א שטייגער ווי ר׳ שלמה ימהלעס איידעם. ער איז פונעם געסל כמעט נישט ארויס געגאנגען, און גאנצע טעג געזעסן און געלערנט, און זיין פרוי שיינדל האָט נעבעך געמוזט האָרעווען און מפרנס זיין אזא גרויסע משפחה — 5 זין און 3 טעכטער (די פאטיקעס האָט מען זיי גערופן).

מיט דעם יינגערן צווילינג האָב איך מיינע קינדערישע יאָרן פארבראכט. כאָטש מיר זיינען נישט שטענדיק געווען זאט — דאָך האָט מען אונז געהאלטן פאר די שטארקסטע יינגלעך אין געסל. מיין טאטע איטשעלע מלמד איז געווען א לערנער און האָט געפּרופט זוכן פרנסה פון מלמדות און פון האנדל — נאָר שלימזלדיק איז אים געגאנגען. און מיין ברײַנדל האָט געמוזט צוהעלפן צו דער פרנסה. און טאקע מיין מאמע און שיינדל שלמה ימהל׳ס האָבן זיך פארנומען מיט פירן כשר פלייש — קאצ׳קעס, גענז און הינער פאר די סאסנאווצער און באַ־זונדער פאר די רייכע און פרומע בעלי־ביתטעס. און מיר יונגע חברה האָבן געהאָלפן שלעפּן די פּעק צו דער באן. געוווסט האָבן מיר אז דעם טאָג וועלן מיר קיין וואָרעמס נישט עסן, און אזוי זיינען מיר געזעסן אויף דער שוועל און אָפּ־געווארטן ביז אונזער מאמע וועט שוין קומען צוריק. און אזוי זיצנדיק פלעגן מיינע ברידער דערציילן מעשהלעך פון הערשעלע אָסטראָפּאָלער און אנדערע. און אזוי זיינען מיר אונטער געוואקסן גאנץ לייטישע בחורימלעך אין אונזער געסל.

און איינציקווייס האָט זיך אָנגעהויבן אין געסל באוויזן סימנים פון לעזן א ביסל, און פון לערנען א פאך און פארדינען. מיין עלטערער ברודער פלעגט אריין גיין צו יוסף היטעלמאכער, און מיט אמאָל ווערן מיר געוווּיר אז ער נייט שוין היטלעך און פארדינט שוין געלט.

דאָס לערנען זיך א פאך האָט מיין פאָטער נישט אזוי שטארק געארט. נאָר די חברים זיינע, און דאָס אויפהערן לערנען — דאָס האָט דעם טאטן שטארק וויי געטאָן. מיין ברודער האָט מיט איינמאָל זיך איינגעפּאקט א פּעקל און אוועק נאָך סאָסנאָווצע.

אונז האָט שוין געצויגן אין שטאָט אריין. איינמאָל אין א שבתדיקן זומער טאָג ווען אין שול גאס הויבן זיך אָן צו פארמאכן די לאָדענס, נאָך דעם שבתדיקן עסן, האָבן מיר זיך עטלעכע יינגלעך אין די יידישע היטלעך געלאָזט צו דער פאבריק אויף א מעטש. צוריקוועגס האָבן מיר באקומען קלעפּ פון די שקצים.

אָנקומענדיק אין דער עלגאָטער גאס האָבן מיר געטראָפן א „מאניפעס־טאציע". שווארץ פון מענטשן, פול מיט יידן אין די שבתדיקע קאפּאָטעס, און מען שלאָגט זיך ביז בלוט. גייענדיק א ביסל ווייטער האָבן מיר געזען ווי לאה דעם היטלמאכערס ווייב, וואָס האָט געוווינט נעבן דער „קולטורע" שטייט מיט א שיסל וואסער און וואשט דעם קאָפּ פון בלוט א געלן ייד. דאָס איז געווען דער סקאַלאָן, אזוי האָט מען אים גערופן. דערנעבן איז געשטאנען דעם באבאדס (דענטיסטס) שוועסטער און שרייט אויף א ליטווישן יידיש: גיט אויך אייך אזוי. גייט בעסער אין מקוה אריין. וואָס האָט איר דאָ צו טאָן? דאן האָבן מיר זיך דערוווסט, אז א רעדנער פון ווארשא האלט דאָ א פאָרלעזונג, און די יידן זיינען

געקומען שטערן. מיר ייִנגלעך פון שול געסל האָבן איינציקווייס אויך אָנגעהויבן נעמען ביכלעך פון דער „קולטורא" וואָס האָט געהאַט א גרויסע השפעה אויף אונזערע ווייטערדיקע אַנטוויקלונג. איך געדענק איינמאָל ווען מיין פּאָטער האָט געטראָפן מיין עלטערן ברודער לעזן א ביכל, פלעגט ער מיט אים פּרוּוון אריינגייען אין א וויכוח, וועלנדיק וויסן ווי ווייט ער איז שוין דערגאַנגען, און פרעגט אים: צו טראכסטו חלילה אז עס איז נישטאָ קיין גאָט אויף דער וועלט? מיין ברודער האָט אויסגעמיטן צו ענטפערן, נישט וועלנדיק מצער זיין אונזער טאַטן.

אין אונזער געסל זיינען איינציקווייס אויסגעוואַקסן וואַרשטאַטן. די יוגנט האָט אָנגעהויבן ווערן בעלי מלאכות.

ביי אונז אינדערהיים איז געווען א היטלמאַכער וואַרקשטאַט אַנטקעגן־איבער, שימע חאַבעס זין האָבן געהאַט א שטעפּער וואַרקשטאַט, און אויך די צוויי ברידער מייטליס זיינען געווען שטעפּערס. די זין פון ר' שלמה'לה יומהל'ס האָבן זיך גענומען לערנען טריקאָטאַזש. און אזוי איז אונזער מאַמע געוואָרן לייכטער צו שלעפן די פּעק מיט פלייש קיין סאָסנאָוויצע.

צו יענער צייט האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן פּאָליטיש אויפצוואַכן. עס האָבן זיך געעפנט פּאַרטיי לאָקאַלן פון אַלע ריכטונגען, פון רעכטס „אגודת ישראל" ביז „בונד" און קאָמוניסטן. א קליין שטעטל — און עס האָט געקלעקט יוגנט פאַר אַלע פּאַרטייען.

אין אַלע ווינקלעך פון שטעטל זיינען פאָרגעקומען שטורמישע דיסקוסיעס, און נישט איינמאָל האָבן זיך די דיסקוסיעס געענדיקט מיט קלעפּ.

מיין עלטסטער ברודער האָט שוין דאַמאָלט פאַרדינט. ער האָט פאַר מיר באַשטעלט א קורצן אַנצוג וועלכן איך האָב זיך נאָך דאַמאָלס געשעמט אָנטאָן, נישט וועלנדיק פאַרשאַפן מיינע עלטערן קיין עגמת נפש, ווייל נישט ווייניק האָט די מאַמע געליטן פון אונז ווען מיר זענען געווען קליינע קינדער. דאָך פלעגן מיר שבת נאָכמיטאָג זיך לאָזן אין גאַס אריין, אין לאָקאַל פון „פרייהייט" וואָס מייטליס און חיימאָוויץ האָבן געגרינדעט.

אין די זומערדיקע טעג פלעגט די יוגנט ווייניק פאַרברענגען אין די פּאַרטיי לאָקאַלן. דער וואַלד, די קראַקעווער גאַס איז געווען אַלעמענס לאָקאַל. דאָרטן האָבן זיך געטראָפן גרופּנווייז ייִנגלעך און מיידלעך כמעט פון אַלע פּאַרטייען, און פריילעך פאַרבראַכט אזוי ווי יוגנט אונטערן פרייען הימל. פון מיין גרופּע ליגט מיר נאָך ביז היינט אין זכרון איין חברטע האַקמאַן וועלכע האָט זיך אויסגע־צייכנט מיט איר פריילעכקייט, כאָטש זי האָט נישט געשטאַמט פון קיין רייכער היים. זי האָט פשוט נישט געוווּסט וואָס הייסט אומעטיג זיין.

שבת אָוונדיקע שפּאַצירן האָבן שוין געהאַט מער א ראָמאַנטישן כאַראַקטער. דאָ האָט מען שוין געטראָפן פאַרליבטע פּאָרלעך שפּאַצירנדיק ביז צום טייך אָדער קיין לאָבזעוו און אויף אַלע אַנדערע וועגן אונטערן שטעטל.

נאָר די מער אַקטיווע פּאָליטישע יוגנט האָבן פאָרטגעזעצט זייערע שפּאַצירן ביז שפּעט ביינאַכט אין מאַרק און שפּאַצירט און דיסקוטירט ביז מיד ווערנדיק.

איך דערמאַן זיך, ווען איך מיט די חברטע זאַשע זיינען אויסגעוועלט געוואָרן צו פאָרן אויף א זומער קאָלאָניע פון דער „פרייהייט" וואָס איז פאָרגע־קומען אין א דאָרף אין די בעסקידן, ווו מיר זיינען געשלאָפן אין סטאַדאָלעס אויף היי, אין די טעג זיך געלערנט און געאַרבעט, און זער פריילעך פאַרבראַכט.

דאָרט איז צו אונז געקומען דער חבר טאַבענקין פון ארץ ישראל און אין די אָוונטן געהאַלטן פאַר אונז פאָרטראָגען. נאָך ביז היינט זענען ביי מיר געבליבן אין זכרון זיינע ווערטער ווי ער האָט געשילדערט דאָס לעבן אין ארץ ישראל, ווו עס ווערן פאַרווירקלעכט די ציוניסטישע סאָציאַליסטישע אידעאַלן. איך געדענק ווען ער האָט איינמאָל ביי פאַרענדיקן זיין רעפעראַט געזאָגט: ווען אויף דער וועלט וועט זיך שוין הערן די מוזיק פון באַפרייאונג וועט דאָרט פעלן די יידישע מוזיק, אויב מיר יידישע חלוצים און יוגנט וועלן נישט באַווייזן צו שאַפן אין ארץ ישראל א באַזע פאַר יידישע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע באַפרייאונג.

באַגייסטערט זיינען מיר פון דאָרט אַהיימגעפאָרן און זיך גענומען צו אונזער טאָג־טעגלעכע אַרבעט.

יוסף ישראל וועלנער (ארצות הברית)

איבער בעלי צדקה און גמילות חסד אין וואַלבראַם

יוסף ישראל וועלנער

מיין ברודער ירחמיאל ע"ה האָט געהאַט א שווער לעבן אָן א מוטער, וואָס איז געשטאָרבן אין 1919 אין די טיפוס עפּידעמיע. דעריבער איז ער נישט געווען זייער אַנטוויקלט און נישט ביים בעסטן געזונט. ווען ער איז געקומען אין נאַצישן לאַגער וואו ער האָט געהאָרעוועט שווער און האָט געמוזט שפּאַנען יעדן טאָג אַכט קילאָמעטער, איז אים געשוואָלן געוואָרן א פוס און ער האָט נישט געקאָנט גיין צו דער אַרבעט, האָט אים דער דייטש ימ"ש צוזאַמען מיט נאָך שוואַכע יידן אַרויסגענומען צום דערשיסן. אַזעלכע זאַכן האָבן פּאַסירט יעדן טאָג. דער דייטש האָט אַרויסגענומען די שוואַכע און זיי אויסגעשאָסן. מיין ברודער איז אים געפאַלן צו זיינע פיס און האָט אים געבעטן: דערשיס מיך נישט, איך קאָן אַרבעטן. עס האָט נישט געהאָלפן קיין בעטן. אַכצן טעג אין כסלו האָבן אים די פאַרשאָלטענע דייטשן אומגעבראַכט.

מיין פאָטער משה יצחק האָט געצויגן זיין פּרנסה פון זיין זייגערמאכער־געשעפט און פון האנדלען מיט צירונג, אָבער זיין הויפּט־באשעפטיקונג איז געווען צו זאָרגן פארן כלל אין אונזער שטאָט וואָלבראָם. ער האָט דאָס געטאָן שלא על מנת לקבל פרס. ווי לאנג איך געדענק, איז ער געווען גבאי פון די חברות: תלמוד־תורה, ביקור־חולים, חברה אחיעזר און חברה־קדישא. ער איז אויך געווען גבאי אין אלקעסאנדערער שטיבל, גבאי פון כולל פארן רבי׳ן פון אלעקסאנדער. די מייסטע צייט האָט ער אָפּגעגעבן פאר דער חברה „ביקור־חולים״, וואו אויך שמעון בעקער איז געווען גבאי. מיין פאָטער איז אויך געווען מוהל.

אין שטאָט האָט אויך עקזיסטירט א פרויען־פאריין. די צוויי חברות ביקור חולים און דער פרויען־פאריין האָבן געארבעט צוזאמען, און אז אן אָרעמאן האָט געדארפט קריגן אן אומזיסטע מעדיצין, האָט ער געמוזט האָבן די אונטער־שריפטן פון מיין פאָטער און פוןביילע בריינדל, דער גבאי׳טע פון פרויען־פאריין.

אין וואָלבראָם האָט מען זייער געהאלטן פון דער מידה פון הכנסת אורחים און פון צדקה. איך האָב געהאט די געלעגנהייט צו זען די ביכלעך פון די צדקה חברות. יעדן פרייטיק איז ארומגעגאנגען איבער דער שטאָט יעקב חזן מיטן ביכל פון דער חברה „ביקור־חולים״ און בנימין סקלאזש מיטן ביכל פון דער תלמוד־תורה און יעדער ייד האָט געגעבן וויפיל ער האָט געקאָנט, פון פינעף גראָשן ביז 30 גראָשן א וואָך. דאָס ביכל פון דער חברה אחיעזר איז געווען ביי לייזער ציגלער. און ביילע בריינדל האָט איינקאסירט דאָס געלט פארן פרויען־פאריין. דאָס געלט איז דערנאָך פארטיילט געוואָרן לויט דער ערלעכער און יושר׳דיקער אָפּשאצונג פון די גבאים. קיין אָרעמקייט האָט אין וואָלבראָם נישט געפעלט. ווען עס איז געקומען פאר׳ פסח, זיינען דער רב און מיין פאָטער און נאָך א פּאָר גבאים געגאנגען צונויפזאמלען פאר מעות חיטין, און פאר ווינטער זיינען זיי ארומגע־גאנגען זאמלען געלט פאר באהייצונג פאר די אָרעמעלייט. עס איז אויך געווען א חברה גמילת חסדים, וואו מען האָט יעדן נויטבאדערפטיקן געליגן געלט אָן פּראָצענט. מלך פּאצאַנאָווסקי האָט געבויט איז זיין הויז א בּיוראָ בחינם פאר דער גמילת חסדים־קאסע און איז אויך געווען דער גבאי.

קיין וואָלבראָם פלעגן קומען אָרימע לייט פון אלע עקן פוילן. זיי האָבן זיך זייער גוט געפילט ביי אונז אין שטאָט, ווייל ווי איך האָב שוין פריער דערמאָנט, האָט מען אין וואָלבראָם געהאלטן פון הכנסת־אורחים. איך געדענק, אז עס זיינען געקומען צו אונז אין שטאָט פארשידענע אָרימע לייט, צווישן זיי גרים, און לערנערס. אלע האָבן זיך געפילט זייער גוט ביי אונז. עס איז למשל געקומען קיין וואָלבראָם א ייד, וואָס מען האָט אים גערופן לחַי. ער איז געווען נישט גאנץ נאָרמאל, אָבער ער איז געווען א גרויסער לערנער. ער איז פארבליבן אין וואָל־בראָם שיינע עטלעכע יאָר. און אויך דער גר־צדק איז געווען אין וואָלבראָם א לאנגע צייט און נאָך א סך אנדערע. ווען ס׳איז געקומען פרייטיק פארנאכט, האָט לייבעלע שמש און דערנאָך אפרים שמש זיי פארטיילט אין אלע שטיבלעך און בתי־מדרשים.

עס זיינען אין וואָלבראָם געווען איין שול, צוויי בתי־מדרשים און 12 שטיבלעך: צוויי אלעקסאנדערער, צוויי גערער, איין אגודה, איין ראדאָמסקער, איינס ביי מרדכי דראך, איינס ביי ר׳ יוסף׳ס, איינס ביים רבין ר׳ שלום, איינס ביי ר׳ סענדער ליפא, איינס ביי די האנטווערקער, און א מנין ביים רב ר׳ שלמה לאָזער זילבערבערג.

די אויפגאבע פון די חברות איז געווען צו העלפן די אָרעמעלייט פון אונזער שטאָט. די חברה אחיעזר למשל האָט געהאָלפן נויטבאדערפטיקע מיט געלד; די חברה ביקור־חולים האָט אויסדריקלעך געהאט דעם ציל צו העלפן קראנקע מיט רפואות, מיט געלט, מיט שיקן קראנקע אין קור־ערטער און אויך פאַרזאָרגן יידן, וואָס זאָלן וואכן ביי קראנקע. דערמיט האָט זיך דערעיקרשט פארנומען מיין פאָטער. ער אליין פלעגט גיין איינמאָל אָדער צוויי מאָל א וואָך נעכטיקן צו א קראנקען, אָדער ער פלעגט שיקן מענשן פון דער חברה, און אז עס איז נישט געווען וועמען צו שיקן צום קראנקען, פלעגט די חברה באצאָלן פאר א וואך־מענש. איך וויל דאָ ברענגען עטלעכע ביישפילן אויף צו ווייזן, אין וואָס ס׳איז באשטאנען די ארבעט פון א גבאי פון ביקור־חולים. איינמאָל קומט אריין אלטער, יעקב לאָזערס זון, און זאָגט צו מיין פאָטער, אז זיין טאטע איז שטארק קראנק. מיין פאָטער איז ארויפגעגאנגען צו יעקב לאָזערן און אים געטראָפן ליגן אין א שרעקלעכן צושטאנד. די דירה איז געווען א שלעכטע, דער ריח איז געווען נישט צום אויסהאלטן. איז מיין פאָטער געגאנגען צו מיכאל פערלמוטער, גענומען א 96׳ער בראָנפן און א באליע. ער האָט אויפגעקאָכט וואסער, אריינגע־זעצט דעם חולה אין דער באליע און אים געוואשן. דאן האָט ער געבראכט פרישע וועש פון דער היים, האָט איבערגעצויגן דאָס בעט און האָט דעם אלטן ממש מחיה געווען. מיין פאָטער האָט דעם קראנקען נאָך באזוכט אזוי עטלעכע טעג ביז ער איז געשטאָרבן. ער איז געווען אין עלטער פון איבער אכציק יאָר.

משה ראָזענבאום „ביק״ האָט אין דער מלחמה חתונה געהאט מיט טעמע זילבערמינץ, א חברה מיינע פון הנוער הציוני. זיי האָבן זיך אויסבאהאלטן מיט א קינד ביים פאָרעמבער גלח. קורץ פאר דער באפרייאונג האָט דער גלח זיי ארויסגעטריבן. אינדרויסן האָט אויף זיי געוואַרט א פוילישער פאָליציאַנט און ער האָט זיי דערשאָסן, הי״ד.

איצט וויל איך דערציילן וועגן דער לעצטער חברה „קץ כל אדם״, חברה־קדישא. די חברה האָט נישט געדארפט זאמלען קיין געלט וועכנטלעך, ווייל זיי האָבן באקומען געלט פאר קרקע׳ס. ראובן פראָמער און לייזער ציגלער זיינען געווען די גבאים ראשונים. דאן זיינען געווען יאָסל האבערפעלד, דער געלער ראובן מייטעלעס און מיין פאָטער. נאָך יעדן שמחת־תורה פלעגט ביים געלן ראובן מייטעלעס זיין א שמחה פון דער „חברה־קדישא״. געלט האָבן זיי געהאט גענוג און ראובן מייטעלעס פלעגט אויך נישט זשאַלעווען א ביסל משקה. ער האָט געהאט א ברייטע האנט. אלעמאָל האָט מען געהאט אין זינען צו וויילן נייע גבאים. אָבער אזוי ווי מ׳איז געוואָרן בגילופין, האָט מען שוין באשטעטיקט די אלטע גבאים און מען האָט געטרונקען לחיים. אָבער די אלע חברות האָבן זיך

די טעכטער פון משה יצחק און אסתר וועלנער
רחלביילע, שרהלה

וואָלף וועלנער ומשפחתו

געפירט זייער דעמאָקראטיש און אומפּאַרטייאיש, צו העלפן די ליידנדיקע אלע גלייך.

וואָלבראָם האָט געהאט נישט בלויז אָרעמע לייט פון דער פרעמד, נאָר אויך אירע אייגענע. איך וויל דאָ אויסרעכענען די טירן־גייערס: דער אלטער משה ע״ה פלעגט אריינקומען יעדן פרייטיק. ער האָט נישט געוואָלט נעמען מער ווי איין גראָשן. ער האָט געזאָגט, אז דאָס איז זיין צדקה, נישט צו נעמען מער.

דאָס יידישע לעבן אין וואָלבראָם איז געווען פארשידנפארביק. עס זיינען געווען חתונות און לוויות און — אויך מחלוקתן וועגן דאַזאָרעס, וועגן שוחטים און אנדערע כלי קודש. זעקס חדשים פארן אויסברוך פונעם קריג האָט דער סטאַראָסטע אויפגעלייזט די קהילה צוליב די מחלוקת און ער האָט באַשטימט פינעף דאַזאָרעס — הענעך לאנדאו, ד״ר אייזענשטאט, אברהמלע וויינשטיין, משה יצחק וועלנער און ביבעק מיטעלמאן. די קהילה איז געווען טעטיק ביז דעם חורבן. בעתן אריינמארש פון די דייטשן האָבן מיר זייער מורא געהאט, אז זיי וועלן ארעסטירן צוערשט די קהילה מענטשן. מיין פאָטער און איך און צוויי ברידער זיינען אנטלאָפן. מיר זיינען בלויז געלאָפן ביז מיעכאוו און די דייטשן האָבן אונז אָנגעיאָגט.

ישראל מענדל זילבערמינץ

צוויי געשטאלטן

א.
דער קאצאפ

יחיאל דוד זילבערמינץ, אָדער ווי מען האָט אים גערופן מיט זיין צונאָמען דער „קאצאפ״, איז געבוירן געוואָרן אין וואדיסלאוו אין יאָר 1844, און אלט זייענדיק פיר יאָר איז זיין מוטער, אן אלמנה מיט דריי קליינע קינדער, געקומען זיך באזעצן אין וואָלבראָם, וואָס האָט זיך אין יענע יאָרן גערעכנט אין דער געגנט אלס גרויסע שטאָט. אין זיין פריסטער יוגנט האָט ער זיך שוין געלערנט דאָס פאַך בעקעריי. און ווען די רוסישע מאכט האָט אָנגעהויבן בויען די באן ליניע אין וואָלבראָם, האָט ער געבאקן ברויט פאר די רוסישע אַרבעטער (קאצאפן), וועלכע האָבן געבויט די באן ליניע, און זייט דאמאָלס האָט מען אים גערופן „דער קאצאפ״. פון צוועלף קינדער זיינען אים געבליבן ביים לעבן נאָר זעקס. אין וואָלבראָם האָט ער געהאט פינף און פינפציק אייניקלעך. ער האָט זיך קיינמאָל נישט געאיילט, ווי ער וואָלט געוווסט אז עס איז אים נאָך באַשערט צו לעבן א סך יאָרן. אין וואלבראָם האָט ער געלעבט ניינציק יאָר.

אלע זיינע יאָרן האָט ער געארבעט. און מיט אים האָט מיטגעארבעט זיין גאנצע משפחה. זיין בעקעריי איז געווען די איינציקע אין שטאָט וואָס איז אָפן געווען בייטאָג און ביינאכט. און אין קאלטע ווינטער נעכט, ווען דאָס שטעטל איז

געשמאק געשלאָפן, איז ביים קאַצאַפּ געווען אָפן, און יעדער האָט געקאָנט פריי אריינגיין, אוועקזעצן זיך אָפּרוען, אָנוואַרעמען זיך, און עסן א פרישע בייגל. אין גאס פאר זיין בעקעריי זיינען געשטאנען די בעלי־עגלות וואס האָבן געפירט פאסאזשירן צו די באַן, און פון די באַן סטאציע, דאָ האָבן זיי געהאט זייער סטאציע. און פרעמדע פאסאזשירן וועלכע זיינען געקומען אין שטעטל אריין אין דערמיט נאכט, האָבן ביז פרי דערוויילע געכאפט א דרימל ביים וואַרעמען באַק אויוון, אָדער גאָר אויפן פּיעקעלעק, נאָכן אָפּעסן עטלעכע בייגל. ער האָט קיינמאָל נישט קאָנטראָלירט צי די עסערס האָבן באצאָלט פאר די בייגל. ער האָט געגלויבט אז יידן זיינען ערליך. און אז א ייד עסט א בייגל און באצאָלט נישט, פלעגט ער זאָגן, איז א סימן אז ער האָט נעבעך נישט קיין געלט. דערפאר דאַרף ער ליידן הונגער?

ער האָט ליב געהאט העלפן יידן. האָט ער טאקע צו דעם צוועק אויסגע־נוצט זיינע עטליכע הונדערט אָפּגעשפּאָרטע קערבלעך וועלכע זיינען געווען איינגעטיילט אין טאַרבעלעך, און יעדעס טאַרבעלע האָט געהאט א נאָמען.

יעדן זונטיק פלעגן יידן קומען זיך באָרגן געלט. האָט ער יעדן געגעבן זיין טאָרבעלע, און יעדן פרייטיק פלעגן זיי די טאָרבעלעך צוריקברענגען, און ער פלעגט עס היטן ביז איבער שבת, און זונטיק עס ווידער צוטיילן. ער פלעגט זעלטן ארויסגיין פון שטוב. און אז עס האָט זיך געמאכט אמאָל אז ער האָט געמוזט גיין פרייטיק צו נאכט, אויף א "זכר" ביי אן אייגענעם, האָט ער אָנגעזאָגט די קינדער זיי זאָלן היטן די טאַרבעלעך.

דאווענען אין שול פלעגט ער נאָר שבתים און ימים־טובים. ביים דאווענען איז ער קיינמאָל נישט געזעסן. אפילו אין יום־כפור פלעגט ער שטיין א גאנצן טאָג און נישט אוועקזעצן זיך.

יעדן פרייטיק פלעגט ער גיין אין מקוה אריין זיך באָדן, און נישט איינמאָל האָט פאסירט אז ער איז צוריק געקומען, אין די שמוציקע וועש, און די קלאָרע וועש וועלכע ער האָט מיטגענומען אין באָד אריין איז ערגיץ פארשווונדן. ער האָט שוין געפונען עפּעס א תירוץ, אָבער אלע אין שטוב האָבן געוווּסט דעם אמת, אז די וועש האָט ער אין באָד אוועקגעגעבן אן אָרעמען יידן. און אזוי פירנדיק זיך האָט ער באוויזן אויפצושטעלן אין שטאָט איינע פון די פארצווייגסטע ארבעטער משפחות, וועלכע האָבן געלעבט צוזאמען ווי איין פאמיליע.

איצט איז די משפחה מער נישטאָ. געבליבן בלויז עטליכע אייניקלעך. די איבריקע זיינען אומגעקומען צוזאמען מיט די גאנצע וואלבראָמער קהילה.

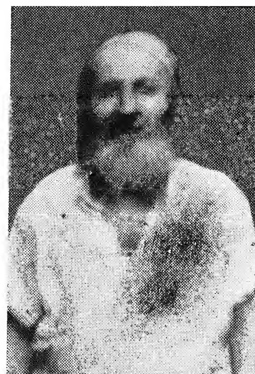
ב.

טוביה איסר ריינשטיין (אָדער טוביה מלכה רחל'ס).

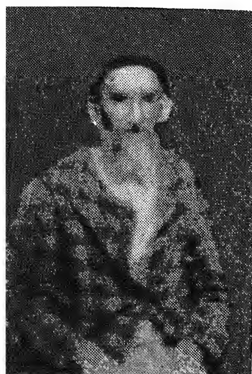
טוביה בעקער איז געווען דעם קאַצאַפּס אן איידעם. ער איז געווען א פשוטער ייד, מער ווי דאווענען און זאָגן א קאַפּיטל תהילים האָט ער נישט געקענט. אָבער געווען א ייד מיט א יידיש האַרץ. זיין לעבן איז באשטאנען פון דריי זאכן: ארבעטן, דאווענען און געבן צדקה.

נישט געווען קיין גרויסער בר מזל, אָבער געווען א גרויסער בר מזל צו קינדער. צוויי און צוואנציק קינדער זיינען ביי אים געבוירן געוואָרן. ער האָט זיך שטענדיק געאיילט, ווי ער וואָלט מורא געהאט אז ער וועט עפּעס פארשפּעטיקן. ווען די צייט פלעגט אים נאָר דערלויבן פלעגט ער לויפן אין בית המדרש אריין מיט א גרויסן טלית און תפילין־זאק. אָבער אינם זאק זענען געלעגן ברויט אָדער חלות, וועלכע ער האָט דאָרט אוועקגעגעבן. ער פלעגט אויך פאסטן יעדן דאָנערשטיק. די סיבה פון פאסטן האָט ער געהאלטן פאר א סוד, בלויז איינצעלנע מענשן דערציילט. און דערציילט האָט ער אז ער האָט געדינט אין די רוסישע ארמיי זעקס יאָר, און דורך די גאנצע צייט זיך נישט ראזירט די באָרד און נישט געגעסן טריפה, אָבער זייענדיק אויפן פראָנט אין מאנזשוריע אין די רוסיש־יאפּאנישע מלחמה האָט ער געליטן הונגער. האָט ער געכאפּט א הינדל, עס אליין געשאָכטן, אָפּגעבראָטן און אויפגעגעסן, און פאר די עבירה טוט ער תשובה.

עס האָט אמאָל פּאסירט אז ס'איז צו אים אריינגעקומען יענקל צוקערבעקער בעטן ביי אים א נדבה פאר עמיצן. גראַד האָט זיין ווייב איבערגעלאָזט ביי אים עטליכע הונדערטער וועלכע ער האָט געדארפט באצאָלן א חוב פאר מעל, און אזוי ווי זיינע הענט זיינען געווען מיט טייג, האָט ער געזאָגט יענקלן ער זאָל זיך אליין ארויסנעמען פון טאש. וויפיל, פרעגט אים יענקל? וויפל סא'יז דאָ, ענטפערט ער אים. וועגן חוב האָט ער פארגעסן, און ווען דער בעל חוב איז געקומען מאנען דאָס געלט, האָט ער זיך דערמאנט אז יענקל האָט ארויסגענומען דאָס גאנצע געלט. זיין מזל איז געווען אז יענקל דער צוקערבעקער האָט נאָך נישט געהאט צעטיילט דאָס געלט צווישן די אָרעמעלייט. אויך זיין ווייב מלכה רחל איז נישט אָפּגעשטאנען אין צדקה געבן פון טוביה'ן. אלע זיינען אומגעקומען אין גרויסן חורבן. פון די משפחה איז קיין איינציקער נישט געבליבן.

טוביה רינשטיין האופה
טוביה ריינשטיין דער בעקער

ישראל דוד זילבערמינץ (קאצאַפּ)
דער בעקער קאצאפ (זילבערמינץ)

ראובן פרומער ומשפחתו
ראובן פרומער מיט זיין פאמיליע

משפחת זילבערמינץ, ממנה נשארו בחיים רק שניים

משה בן ראובן פרומר

קבוצת וולברומאים ברוסיה בזמן המלחמה
וואלבראָמער בעת׳ן קריג אין רוסלאנד

קבוצת החלוץ „פרייהייט"

חיים וואָלף זילבערמינץ און זיין פרוי טעבלה

רחל פרענקל
אשת מרדכי הלל פרענקל

מאיר קיבקוביץ

בראשית העליה השלישית

(זכרונות)

א.

היה זה לפני 42 שנה, מיד לאחר פרסום הצהרת בלפור הידועה; רוח חדשה־רעננה החלה לנשוב בישובים היהודיים בפולין, וגם אלינו, לוולברום, הגיעה חיש מהר. בעקבות ההתעוררות הציונית הוקמו סניפי ההסתדרות הציונית בישובים שונים והוחל בשליחת חברים לא״י. גם סניף ההסתדרות הציונית בוול־ברום החליט על שליחת מספר חברים לא״י, וכך איתרע שיצאנו, חמישה חברים־חולמים, לדרך ארוכה, רווית קסם והרפתקה.

יחד עם שטרק אברהמצ׳ה, יהודה פרנקל, ידידי האישי שנפטר זה לא כבר, עוזר זונבנד ויעקב פישל, יצאנו מיד עם סיום מלחמת העולם הראשונה לגרמניה, ומשם הגענו להולנד. כאן נאלצנו להפסיק זמנית במסע, הואיל ובגלל נסיבות שהזמן גרמן — מלחמת העולם הראשונה — היו עדיין דרכי הים חסומות. כך השתקענו באופן ארעי בהולנד, והואיל ולא יכולנו להמשיך בדרכנו, החליטה ההסתדרות הציונית בהולנד להפוך אותנו לגרעין חלוצי כדי להכשירנו לעבודה מעשית בארץ. במסגרת תכנית זאת למדתי שנתים גננות.

היתה זאת התקופה היפה ביותר בחיי. תמיד הנני שמח להזכר בה ולראות מחדש בדמיוני את השדות המוריקים, את הבתים ההולנדיים הקטנים והנוחים, את האנשים האדיבים ואת האוירה הכללית הרוגעת והשלווה.

ב.

שנת 1920. פצעי המלחמה הגלידו קמעא. החיים חזרו אט־אט למסלולם. נתיבות הים והיבשה נפתחו מחדש, ואנו מצאנו עצמנו חיש מהר בדרך ארצה, ולא עברו ימים רבים וראינוה במו עינינו.

החיים בא״י בשנות העשרים של המאה העשרים היו מענינים מאד, מלאי מתח, אך קשים. עוד בהולנד נוסדה ע״י הד״ר ז. סוסקין המנוח קבוצה שהיתה מיועדת לערוך נסיונות חקלאיים בתחנות מיוחדות לפי השיטה הידועה שלו, בשם „שיטת סוסקין". וכך הגעתי לשוני (ליד בנימינה), ששימשה תחנת נסיונות למטרה זאת. במקום זה משלה בכיפה קדחת טרציאנית והפילה קרבנות רבים. גם אני נפלתי לה קרבן. לאחר מכן עבדתי כפועל בנין בתל־אביב ובמסילת הברזל סרפנד־לוד. העבודה היתה קשה מאד, לא לפי הרגלי העבודה שקניתי לעצמי בעיר מולדתי, והרבה מעל לכושר העבודה הפיזי שלי. אך בכל זאת היינו מאו־שרים, מלאי מרץ ותקווה. עד שבאו מאורעות מאי 1921, וחלומותי היפים גזו. (אגב, במאורעות אלה נפל חברנו משה הברפלד ז״ל).

חליתי, ולפי הוראת הרופאים נאלצתי לחזור לפולין, לוולברום. זכר הימים,

הקצרים אך מלאי הענין מא״י, לא מש מזכרוני אפילו יום אחד, וכך החלטנו לעלות שוב לא״י, ובמהרה הוצאנו החלטה זאת מן הכוח אל הפועל: בשנת 1933 עלתה משפחתי ביחד עם משפחתו של חברנו יחיאל פולטורק לארץ, ושוב לא עזבנו אותה יותר.

עובדיה גוטליב

עיירתי וולברום

(קטעים מזכרונות ימי נעורי שעברו עלי בעיירה זו)

עובדיה גוטליב

פרק .

אתאר בקצרה מראה פני העיר וסביב[ת]ה בראשית המאה הנוכחית. אגב תיאורים ישו[...] בבו בפרק זה גם תיאורי דמויות, חו[...]ת ומאורעות שונים. הכל לפי ה„סדר" שבנ[...]ח זכרוני להעלותם.

א. המבנה הכללי של העיר

כיכר השוק, מרובע כ־150 על 150 מט[ר] מוקף 7 בתים מכל צד (לא פחות ולא יותר) ה„מרכז המסחרי" של העיר. מכל פינותי[ו] מסתעפים 2 רחובות (לא פחות ולא יותר) מהם „ארוכים", אשר ברובם „יוצאים" ומת[...] חברים עם „דרכי המלך" המובילות למרחקים, ומהם קצרים, הנפסקים בקצה העיר וגובלים בשדות זרועים או באדמות מרעה, ללא דרך יותר, כשכולם מסתעפים לסמטאות וסמטי־סמטאות. כזהו, בקווים כלליים, היה מראה מבנה העיר, בדומה ליתר ערי פולין, הבנויות בסגנון טפוסי זה של עיירות אירופה המרכזית והמזרחית.

ב. השוק

בימים ההם היו רוב רובם של בתי העיירה בנויים מעץ, ורק 7 הבתים בצדו הדרומי של כיכר השוק, ועוד בית אחד בפינתו הצפונית־מזרחית מול בית־היראה של הנוצרים, היו בנויים אבן. בתי אבן אלה היו בני שתי קומות בעוד שבתי העץ היו נמוכים וברובם בעלי קומה אחת.

במרכזו של השוק היתה הבאר, בעלת 2 משאבות, אחת שהופעלה בעזרת 2 גלגלים, ולצד השניה משאבת־יד רגילה, אלכסונית. זו ש„על גלגלים" היתה

לעתים קרובות מקולקלת והגלגלים הסתובבו ל„ריק". וכשהיתה ב„מצב מיוחד" כזה, ניצלנוה, אנו הזאטוטים, בתכלית הניצול, התחרינו במהירות סיבוב הגלג־לים — במצב ה„שאיבה לריק" היתה זו עבודה קלה — ולא הרפינו ממנה עד שתיקנוה מחדש או עד — וגם זה קרה — שמי שהוא מהנערים תחב — תוך סקרנות — אצבע לתוך גלגלי השינים, שהיו תמיד פתוחות... ונפטר מאצבעו או אף מכל כף היד לעולמים... (מעשה שהיה).

כ־50 צעד מזרחה לבאר עמדה שורה של צריפי עץ, כ־20 במספר, ששימשו כאטליזים, מהם סיפקו קצבי וולברום בשר בקר ועגל לעקרות הבית של כל העיר.

לימים, כשר׳ ישראלקה גרוסמן בנה מחדש את ביתו הגדול, לאחר שהישן, של עץ, נשרף ב„שריפה הגדולה", והקצה אגף שלם לבנית שורה של חנויות קטנות, שכרו הקצבים חנויות אלו, העבירו לשם אטליזיהם והצריפים שבשוק נהרסו.

עם הריסתם של הצריפים נהרס גם משכנם ושטח מחיתם של מאות חולדות ועכברושים, מהם שגדלם הגיע לגודל חתולים, שהיו „מסתופפים בצלם" של צריפים אלה, מבלי שידע איש על קיומם בממדים כאלה... שבועות רבים נמשך הציד וההרג ע"י נערי הקצבים וסתם „גויים", ששכרום במיוחד ל„עבודה" זו. ורק יחידים — לרוב מהסוג הקטן שהיו יותר זריזים — הצליחו להימלט למרתפי הבתים הסמוכים ולהציל את נפשם...

ב־40 החנויות שבשוק התרכז עיקרו של הסחר במוצרים תעשיתיים: טכס־טיל, ברזל, טבק, עורות, סדקית, עור וכו׳ שהיה רובו ככולו בידי יהודים (רק חנות אחת היתה של „גוי"), 4 בתי מזיגה (2 של גויים) וכמה מאפיות.

לאחר הריסת הצריפים סללו את השוק וריצפוהו במין אבנים מיוחדות, שקציהן מחודדים וראשיהן עגולים. לא זכרו לי אם השוק היה מרוצף לפני כן או שרוצף מחדש. עכ"פ, המרצף — יהודי היה (אינני זוכר את שמו), וכמה „גויים" עזרו על ידו בהגשת אבנים וחול.

ג. התאורה

תאורה לא היתה בימים ההם, הסתפקו באור הבוקע מתוך החנויות, וכשאלה נסגרו שרר חושך ואפלה. וכשהגיע היום והעמידו מנורת ה„לוקס" הראשונה — היה זה מאורע. דומני, כי „דודיק", מסגר פולני, שביתו היה בכיכר השוק, היה „ממונה" על הדלקת ה„לוקס" (לא כל בן־אדם פשוט היה מסוגל לכך, והיה צורך ב„ידע" מסוים...), ובעת ה„הדלקה" הראשונה התאספו המונים לראות ב„פלא" זה. אנחנו, הנערים, המשכנו לראות במחזה זה עוד ימים רבים וללוות כל „הדלקה" בתרועות גיל...

יום אחד יצאה גזירה מטעם ה„מלכות" — אינני זוכר אם היה זה לפני העמדת ה„לוקס" או לאחריה — שעל כל בעל־בית לתלות פנס בשער ביתו ולהאירו במשך כל הלילה. על פנסים אלה היו כתובים באותיות אדומות שם הרחוב ומספר הבית. זוכרני כי הכתבות היו בשפה הרוסית בלבד (מספר הבית שלנו, „רינוק מספר 4", עומד איתן בזכרוני).

האופטימיסטים ראו ב„גזירה" סימן לקידמה ולפרוגרס, שבעקבותיהם יבוא בוודאי גם החופש. לעומתם, טענו הפסימיסטים, כי „מלכות הרשעה" לא לתאורה התכוונה אלא להקל בכך על „עושי החיפושים" למצוא על נקלה את הכתובת שנמסרה ע"י המלשינים למיניהם: על מבריחי סחורות, מורדים במלכות או על סתם עבריינים...

גיסי לייב הירש היה סבור, כי ה„צייר" שצייר את הכתובות על הפנסים בצבע אדום, אחד „מאנשי החברה" היה, ורצה באופן כזה ל„התנקם" בממשלת הצאר...

עוד 2 „גזירות" דומות זכורות לי. האחת, וזו באה מטעם כבאי האש שבעירנו. כשרבו השריפות גזרו על כל בעל־בית להעמיד ליד שער ביתו חבית מלאה מים... „גזירה" זו בוטלה עם עבור הקיץ ולא־נתחדשה יותר. ה„גזירה" האחרונה, וזו נגזרה בתקופה הרבה יותר מאוחרת, נגזרה ע"י „קומנדנט משוגע" שנקלע לעירנו בזמן האוקופציה האוסטרית במלחמת העולם הראשונה. „משוגע" זה דרש לא פחות ולא יותר מכל בעל־בית בעירנו לרחוץ את המדרכה שלפני ביתו יום יום במים ובסבון... וכבר נשמעו הצעות לגזור „תענית צבור" לביטול ה„גזירה"... למזלם של בעלי־הבתים הועבר ה„משוגע" במהרה מעירנו והגזירה בוטלה.

בקשר ל„גזירת הפנסים" שח לי ר' יעקב יזרעאלי ע"ה, שהיה נוהג להזכירני נשכחות, כי בנו של איטשה זלצר, שביתו היה בשוק, היה מתחכם ומוריד „כובעה" של המנורה שהיתה בתוך הפנס. מיכל המנורה קיבולו היה כדי להספיק להאיר לילה אחד, ובכל ערב היה צריך למלאותו. הנ"ל חסך לו גם טרחה יתירה ומילא את מיכלו מערב שבת לערב שבת...

ד. „שרות התחבורה"

לאורך צדו המערבי של השוק, לפני ביתו הגדול של ר' יוסף־בר פוטש והבתים הגובלים אתו, „קנו להם שביתה" עגלוני העיר, שהסתדרו שם עם עגלותיהם, ובזכותם נשמר שרות תחבורה ותעבורה סדיר בין העיר לבין תחנת הרכבת, שהיתה מרוחקת כ־2 קילומטרים ממנה. עגלונים אלה כולם יהודים היו. מהם נשארו בזכרוני: בר־נטע; שלשת בניו משה, עוזר ובן־זקוניו מרדכילה; לייב, שסוסיו נחשבו ל„אריות" וגיסו אברהם „קראצמיך" או קראצמארובקי".

זה האחרון היה בין הנחשלים ועגלתו היתה רתומה לסוסה אחת בלבד, מפגרת לרוב. במשך כל היום עסקו עגלונים אלה בהובלת סחורות מתחנת הרכבת העירה. לפעמים גם נזדמנה להם „נסיעה מיוחדת", לרוב, כשהיה צורך להבהיל את הרופא מפילץ הסמוכה, למקשה ללדת או לאיזה חולה מסוכן. (משום מה היה הרופא הפילצאי מקובל כעולה במומחיותו על זה שבעירנו. אין נביא בעירו). במקרה האחרון השתמשו לרוב בשרותם של לייב העגלון ושל העוזר בער־נטעס, שהיו זריזים במלאכתם וסוסים „אבירים" להם. „קרצמכובקה" לא בא בכלל בחשבון לשליחות מעין זו... והיה נאלץ להסתפק בהובלת סחורות בלבד בכל זאת, כשעה לפני עבור רכבת מסה"ב, היה הוא תמיד הראשון בשורת העגלונים

שהסתדרו בשוק עם עגלותיהם וחיכו לנוסעים. חבריו ויתרו לו על המקום הראשון, בידעם היטב כי למרות ויתורם סופו לצאת האחרון: הנוסעים, בחששם לאחר את בוא הרכבת העדיפו תמיד את האחרים עליו ורק כשחבריו כולם יצאו כבר, הספיק לאסוף נוסע או נוסעים מספר מהמאחרים, שבאין־ברירה נסעו אתו. ולפעמים קרובות, כאשר התקרבו כבר לתחנת הרכבת, הספיקו עוד לשמוע את צפצוף הרכבת שיצאה בינתיים לדרכה...

„אין צועקין על לשעבר", ועכשיו, לאחר שקרה מה שקרה ובדלית ברירה, לא נשאר להם לנוסעיו, שעתותיו בידם והזמן אינו דוחקם יותר, אלא להשאר בעגלתו של „קראצמיך" ולחכות בסבלנות עד שזה ימלאנה בנוסעים נוספים ויוביל אותם בנחת ובשלום חזרה העירה. אגב, לא תמיד היה „קראצמיך" בין הנחשלים, בעת הצורך היה זריז למדי, ובריב שפרץ פעם בינו לבין גיסו לייב שעלה עליו בכוחו ובגבורתו, לא היה עומד ומחכה עד שמהלומתו של לייב תפגע בו, אלא הזדרז, קפץ עליו ונגס בתנוך אזנו של לייב, והתנוך נעלם ואיננו... בלעהו, ולא נודע כי בא אל קרבו...

פרק ב. על השריפות

א. „למי צלצלו הפעמונים"

דומני, שכל ילידי עירנו סובלים מאיזה פחד, מין אלרגיה ר"ל, לשמע קול צלצולם של פעמונים. אשם בכך פעמון האזעקה, שהיה קבוע בראשו של עמוד עץ גבוה בטבורו של השוק ע"י הבאר, עשוי נחושת מעורבת, וגגון סכך עליו מפני הגשמים, כדי שלא יעלה חלודה העלולה חס ושלום להחליש את קולו, קול פחדים, שהלך מסוף העיר ועד סופה.

בתחילה, יחידי היה בעיר ולימים, — כשנתנסו בנסיונות מרים ופרצו שריפות „קטנות" בקצה העיר ועד שהשמועה הגיעה לשוק כדי להפעיל את הפעמון, „הלך" בינתיים רובע שלם ועלה באש — הוסיפו לו כמה „פעמוני עזר", האחד ברחוב קראקא והשני ברחוב פילץ. אולם שנים אלה קולם חלש היה ושמשו רק כאמצעי תקשורת, לתת סימן כי פרצה תבערה אי־שם ויש להפעיל את „המז־עיק הראשי" — הוא הפעמון שבשוק.

בעולם הגדול יש ובאמצעות צלצול פעמונים מבשרים בשורות טובות, כמו: הולדת יורש עצר, נצחון סיום מלחמה וכיוצא בהן; פעמון זה שבעירנו לעולם לא בישר טובות ועוד בהיותי תינוק, הכרתיו לדעת ועמדתי על טיבו. בתחילה, היה צלצולו לפעמים משעשע, — היה זה בימי א' בשבוע, בהם היו כבאי עירנו נוהגים לסדר חגיגותיהם ותמרוניהם, ודגל היו תולים על פי הבאר באשמורת הבוקר, ששימש כסימן ליום תמרון, כדי שצלצול הפעמון לא יבהיל את הצבור. אולם, — מאז אותו לילה, כשפרצה השריפה „הגדולה" (הראשונה שאני זוכר), ועוררו אותנו הקטנים משנתנו, הלבישונו בחפזה והזהירו אותנו לא לעזוב את הבית, בשעה שה„גדולים" היו עסוקים באריזת הסחורות שבחנות והכלים שבבית

לקול יבבת הפעמון שאליו נתלוו פעמוניהם של 2 בתי היראה שבעיר — מאז אותו לילה. שנאתי את הפעמון ואת צלצולו, לרבות הצלצולים לשם תמרונים. „לא מדובשך ולא מעוקצך"... ומאז נשארה בי „אלרגיה" לצלצול פעמונים, בדומה לקולות צופרי האזעקה שבימינו, שאינני מחבבם אפילו כאשר מודיעים עליהם מראש, שהם באים לשם נסויים בעלמא...

ב. שריפות של ממש — השריפה „הגדולה"

השריפה שהזכרתי בפרק הקודם, זו שאכלה את ביתנו, היתה השלישית והאחרונה משלש השריפות שפקדו את עירנו תוך תקופה של 5 שנים ואשר כל אחת מהן העבירה מן העולם חלק ניכר מבניני העיר. קדמו לה 2 שריפות „חשובות": השריפה „הגדולה" וזו של ר' משה באנד.

השריפה הגדולה. נקראת כך מטעם פשוט, היא היתה הגדולה בשלשתן ופרצה בליל קיץ אחד אחרי חצות בשנת 1903, באחד הבתים ברחוב שוינסקה ממערב לכפר השוק, „אכלה" מימינה ומשמאלה, הכל לפי כיוון הרוח באותן השעות הספורות, ועד שהאיר הבוקר הספיקה להפוך מחציתה של העיר (כמעט בדיוק) לערימת רמץ ענקית וארובות מעלות עשן, כאילו הסיקו תנוריהן, מזדקרות ממנה פה ושם... בשריפה זו „נעלמו" צדו המערבי של רחוב קראקא על כל סמטאו־תיהם, צדה המערבי והצפוני של ככר השוק וכמחצית רחוב פיליצה.

באשמורת הבוקר, כאשר החלו כבאי העיירות הסמוכות להגיע ולבוא לעזרתם של כבאי עירנו — לא היה כבר מה להציל, האש דעכה מעצמה. אותה שעה, עמדו כבר „הנשרפים" וחיטטו ברמץ שנשאר מבתיהם, שמא ימצאו בו משהו מכלי בתיהם הראוי עוד לשמוש.

ג. הכבאים שבעירנו

כבאי עירנו מעולם לא הצטיינו בכבוי דליקות. היו אומרים עליהם שהם „גבורים" בשעת עריכת תמרוניהם ו„מומחים" לשתית בירה וזלילת נקניקים ביום חגיגתם, שערכו מדי שנה ביער „הלבן", והיו מטילים עליהם האשמה שלא עשו מאומה למנוע התפשטות האש והשתוללותה. למען האמת יש להגיד שאין זה נכון לגמרי. הם היו לא יותר טובים ולא יותר גרועים מכבאי יתר העיירות שבסביבתנו, אלא שהנסיבות גרמו לכך שיקרה מה שקרה: א. הכבאים כולם מתנדבים היו. ב. משום מה רוב רובו של הצבור היהודי לא התנדב ובין 30—40 הכבאים היו רק 3—4 מבין הצבור היהודי. ג. ה„איסטרטגיה" הקבועה, שבתוקף התנאים, יתכן שאי אפשר היה לשנותה. טול למשל, השריפה „הגדולה" שתו־ארה לעיל:

הרחובות שנשרפו כל בתיהם בתי עץ היו. אחוזים ודבוקים אחד לשני, ולא עוד, אלא שחלק ניכר מהם היו מכוסים בגגות עשויים רעפים קלועים מקש. בפרוץ אש בטבור „בלוק" בנין עץ כזה, באמצע ליל קיץ חם, ובטרם הספיקו הכבאים להתלבש היה כבר ה„בלוק" כולו אחוז להבות — אין לך — אם ברצונך לבלום את האש באיזה מקום שהוא — אלא לבדוק את כוונו של הרוח ועל פיו

לקבוע את מקום „המערך" שניתן יהיה להגן עליו בהצלחה... וכך עשו: הרוח נשבה אז מדרום־מזרח לכיוון צפוני־מערבי ולכן, כשלא היו יכולים לעצור בעד האש שהתפשטה לכיוון זה — בחרו בעת נסיגתם ב־2 מקומות נוחים להגנה: האחד על „הגשר" העובר ברחוב פיליצה, „הורידו" את הבית שעמד לעברו הדרומי של הגשר, הרחיבו את הרווח בין 2 חלקי העיר הצפוני והדרומי, ובכך הצליחו לבלום את השריפה במקום זה ולהציל את החלק הצפוני של רחוב זה מכליון.

באותה שיטה נקטו כשהאש אחזה בצדו הצפוני של השוק: „התבצרו" בבית האחרון שבפינה, זה שגבל עם בית־היראה, הורידו את גגו (הבית עצמו בית אבן היה) והצליחו במקום זה לעצור בעד התפשטות השריפה, ואילו חלקו המערבי של העיר לא נשאר להם אלא להפקירו לגורלו... (הכוונה לא היתה דווקא להציל את בית־היראה שהיה מוגן בלאו הכי בהיותו מרוחק מרחק ניכר מהבתים סביבו).

ד. להציל מן הדליקה

זאת היתה הסיסמה: „להציל מן הדליקה", שפירושה להציל את הנכסי דניידי וממילא להפקיר את הדלא ניידי, ואכן כך נהגו: בפרוץ השריפה הזדרזו התושבים — אף אלה שהיו רחוקים מרחק רב ממקום השריפה — להוציא החוצה את רכושם הנייד. נוהג זה כשלעצמו, היה בו לגרום להתעצמות השריפות, כי פשוט לא נשארו אנשים לעבודות הכבוי. בכ"ז קשה לדון את האנשים האלו לכף חובה. יתכן גם שלמעשה הם צדקו, מפאת אופיו של מבנה העיר, כמתואר למעלה. ספק אם היו מועילים הרבה בכיבוי האש ובינתיים היו גם המטלטלים עולים באש, נוכח מצב כזה תפסו הרע במעוטו, הצילו מה שניתן להציל והפקירו את השאר... הרבה ספורים התהלכו בעירנו על אבדן עשתונותיהם של המצילים. קרה ומי שהוא הסתכן וקפץ לתוך האש ממש כדי להציל דברים פחותי ערך ובאותו זמן שכחו דברי ערך או אף כסף מזומן שגנזו באיזה מקום. מרוב בהלה התבלבלו ועשו בדיוק ההיפך ממה שיש לעשות. שני הקוריוזים הבאים יכולים לשמש דוגמא: בעת השריפה בביתנו, נזדרזה סימה, בת־דודי, בחורה שהגיעה לפרקה, להציל את כלי הזכוכית והבדולח אשר במזנון, אספה אותם לתוך סינורה ורצה עד שהגיעה לשפת המרתף ושם ניערה את הסינור על כלי הזכוכית שבו לתוכו... ולא זו בלבד, אלא שחזרה על אותו מעשה פעם שניה, אלא שהפעם פגעו הכלים במי שהוא שעלה אותו רגע מהמרתף והכלים נשברו על ראשו... ידיד משפחה אחר, ר' לייבוש החיט, התפרץ לחנותנו ומעשהו הראשון היה להציל את הסולם. רגעים יקרים עברו עד שהצליחו למצוא את הסולם באמצע השוק ולהחזירו, כדי שאפשר יהיה להוריד את הסחורות שהיו מונחות באצטבאות הגבוהות...

פרק ג. הרחובות

א. רחוב קראקא

הרחוב הראשי, רחוב קראקא „יצא" מפינה הדרומית־מערבית של השוק בכיוון דרומה ונמשך עד לפסי מסילת הברזל, בזמנה ה"איבנגרודית" שתחילתה בגבול המשולש הרוסי־אוסטרו־גרמני וסופה בתחנת הצומת איבנגרוד, שם הסתעפה לוורשה, לודז ולמרחבי רוסיה העצומים עד לוולדיבוסטוק במזרח הרחוק. מעבר למסילה התחבר הרחוב עם מסעף דרכים; הקצרה בהן למזרח לתחנת הרכבת, במרחק כקילומטר מהעיר ושם הדרך נפסקה; למערב, לעיר הסמוכה אולקוש, מקום מושב שלטון המחוז, ומשם לשפלת שלזיה העשירה בעפרות ברזל ופחם ומרכז התעשיה הכבדה של פולין ועד לגבול הגרמני. ולדרום, בקו ישר, הדרך העולה לעיר קראקא במרחק כ־20 קילומטר מעירנו. שם הרחוב — על שם העיר הגדולה הסמוכה, „רחוב קראקא". מקורו נובע מימים קדומים, לפני חלוקת פולין, בעת שהיה קשר חי בין עירנו לקראקא. בתקופתנו, בראשית המאה העשרים, היה זה סמלי, שהדרך מעירנו לקראקא, היתה היחידה שנשארה במצב הקדום „דרך פולנית" בלתי סלולה. והקירבה הגיאוגרפית כ־20 קילומטר בס"ה לעיר גדולה זו, מלאה סופרים וחכמים ובעלת תרבות רמה פולנית ויהודית כאחת — לא השפיעה במאומה על מצבה התרבותי של עירנו: גבול מדיני הפריד בינינו: קראקא היתה שייכת לאוסטריה „ממלכת הקיר"ה", בעוד שעירנו נמצאת בגבול מלכות רוסיה הצארית. גבול זה גרם במשך הזמן לניתוק כל קשר כלכלי, תרבותי ואף משפחתי בין 2 חלקי פולין אלה. קשרי חיתון בין 2 החלקים היו נדירים מאד. פרט ל„קשרי המסחר" שקיימו מבריחי המכס, ופרט למספר אנשים שעלו בל"ג בעומר להשתטח על קברו של הרמ"א ז"ל, לא נזדמן להם לבני עירנו לנסוע לקראקא, אלא אם היה מי שהוא מוכרח לשאול בעצת רופא מומחה או היה זקוק לניתוח רציני...

ב. ניתוחים

כשהזכרתי את ענין הניתוחים, אין להסיק מזה בשום פנים כי נסיעות לקראקא לשם ניתוחים היו מעשים בכל יום, לא מניה ולא מקצתיה, וההיפך מזה הוא נכון: אין לשכוח, כי בימים ההם המושג „ניתוח" היה שונה מזה של היום, ומי שהיה זקוק לו היה נרשם ל„בר־מינן" פוטנציאלי. ולכן, כל עוד היתה תקוה להשאר בחיים, ולו חיים מלאי סבל ויסורים, היו משתדלים להימנע מניתוח. שתי המחלות הטפוסיות ליהודים „שבר" ו„טחורים", מהן סבלו מרבית ימי חייהם יהודים לא מעטים בעירנו — ודוקא הנכבדים בהם — היו לתופעה נורמלית... מסכנים אלה נשאו סבלם בדומיה וקבלו יסוריהם באהבה עד שהגיעו לשיבה טובה, נפטרו לעולמם ונגאלו מיסוריהם.

ה„מנותח" הראשון, שאני זוכרו בגלל היותו קרוב משפחה, היה ר' יקותיאל הוכרמן ע"ה, יהודי נועז. כשלא היה יכול לשאת יותר את סבלו, קם יום אחד, נסע לקראקא, שם ניתח את טחוריו וחזר בשלום לביתו. ימים ספורים לאחר זה

נזדמן לי לבוא לביתו, שעה שישב וסיפר לאחדים מ„חבריו למחלה" על מהלך הניתוח, על מה שקדם לו ומה שהיה לאחריו. לתמהונם של שומעיו הפליג ר' יקותיאל — שהיה בעל דמיון פורה ומחונן בסגולותיו של רבי בר בר חנא, — בשבחים על הנסים ועל הנפלאות שעשו הרופאים המנתחים.

ג. רופאים

הנה כי כן, הסתפקה עירנו ברופא וכמה חובשים משלה. בילדותי סיפרו על איזה רופא יהודי ד"ר שטנשטין, שהיה גר בקומה העליונה בביתנו, והוא היה רופא מומחה ממש „עושה נפלאות". הוא עזב את העיר, ולא הספקתי להכירו. ובמקומו בא איזה ד"ר ברוק, אף הוא רופא יהודי וגם הוא התגורר באותה הדירה בביתנו כקודמו. אותו הספקתי להכיר בלילה האחרון, לפני עזבו את העיר, שעה שהרעיד את כל אנשי הבית בבכיו וביללותיו בגלל מות אמו שנפטרה בהתקפת לב פתאומית. למחרת, אחרי קבורתה ארז את מטלטליו ועזב את העיר. לאחריו, אחר תקופה ניכרת, שהעיר נשארה בלי רופא, השתקע בעירנו ד"ר מרוזובסקי עם שתי אחיות רווקות. הוא, גבוה, צנום, מגדל זקן וחרש במקצת. כל הימים הסתובב בעיר וביקר את חוליו. היה רופא מסור ונאמן, שונא בצע — מאנשים עניים לא קיבל שום שכר טירחה — בעירנו היו מזלזלים בו ובמקרים רציניים לא סמכו עליו וקראו לרופאי הערים הסמוכות; הרופא מפילץ, שמשום מה היה מקובל כעולה במומחיותו על זה שלנו. הרופאים אופלסקי ובוכוביצקי מאולקוש, ובמקרים רציניים של מקשות ללדת הבהילו את הד"ר פוטרמן, גיניקולוג ידוע מסוסנוביץ. לאמיתו של דבר, היה ד"ר מרוזובסקי רופא מצויין, וכמעט בכל המקרים שהבהילו רופאים זרים, התרעמו אלה על שהזמינום, באמרם כי אין להם מה להוסיף לתרופות שרשם הרופא העירוני.

ד. חובשים

ר' הירשל, יהודי גבוה, צנום, לובש קפוטה „שלשת רבעים" וצילינדר עגול נוקשה, זקנו שחור ששיבה נזרקה בה. יהודי חרד וישר, מנהגו היה לצאת האחרון מבית־הכנסת, שם התפלל בשבתות (היה יהודי אחר בעירנו, ר' משה יוסף הנגר שמעולם לא הקדימו איש לבית־המדרש ובלילות יום חמישי בשבוע, כשהיינו חובשי בית־המדרש ערים כל הלילה ו„עוסקים בתורה" היה הוא בא באשמורת הבוקר, חוקר אותנו לדעת, אם הקדמנו לבוא לפניו, וכששמע כי למדנו כל הלילה, נחה דעתו. אמרו עליו, על ר' משה יוסף, שמעולם לא הוציא מתחת ידו מוצר עץ כל שהוא, אלא אם העץ היה מונח ומתייבש בעליית ביתו שנתיים לפני עיבודו. אכן, שלא כבימינו, בעלי המלאכה בעת ההיא היו נזהרים מלעשות מלאכ־תם רמיה).

כל ימות השבוע היה ר' הירשל מרפא את חוליו. בימי ששי וערבי החג היה מסיר שערות ראשיהם של יהודי עירנו ומקצץ פיאותיהם כדת וכדין. לעולם לא היה מגלח זקנו של יהודי, ואשר לנשיהם — אלה הסירו שערותיהן בעצמן. „מספרות לגברות" — איש לא ידען בעת ההיא. אולם בימי חמישי שהיה „יום־

השוק", הפך ביתו לבית דמים... אשתו היתה מסבנת פרצופיהם של הכפריים שהיו יושבים מי על כסא, מי על ספסל או על כל מה שאפשר היה לשבת, בעוד שאלה שלא מצאו מקום לשבת, עומדים ומחכים לתורם. והוא ר' הירשל ויענקל בנו, מגלחים. זריזה מאד היתה אשתו, ובזמנה הפנוי, כששני הגברים לא הספיקו להשיג אותה, נפנתה גם היא לגלוח, וגלחה זקן או שנים, עד שנתפנה מקום להושיב מי שהוא מהמחכים בתור ולסבן אותו...

נקלעתי פעם ביום חמישי לביתו בשעת „אקציה" של הקזת דם והמראה היה נפלא. כעשרה אנשים ישבו על שני ספסלים, שעמדו באמצע החדר, אלה מול אלה כשגביהם חשופים. אשתו של ר' הירשל החזיקה מין „מכונה" קטנה, שחוד סכין באורך של חצי סנטימטר קופץ מתוכה, כאשר לוחצים בנקודה מסויימת, הלכה מגב אל גב והפעילה על כל גב כ־10 פעמים את מכשירה, לאחריה השתרך בנה שאחז בידו גיגית מים וכוסות רוח בתוכה, ואחריו ר' הירשל מחזיק בידו האחת לפיד עשוי ממקל שראשו היה עטוף צמר גפן ספוג אלקוהול שהודלק, ובידו השניה — מוציא כוס אחרי כוס מהקערה, מכניס את הלפיד לתוך הכוס ומעבירו כהרף עין לאחת „הנקודות" שסומנו ע"י המכשיר. לאחר 2—3 רגעים נתמלאו הכוסות דם, הוסרו מגביהם החשופים של האיכרים והוחזרו לקערה על תוכנם שנשפך אח"כ לביב השופכין... כנראה שמקוצר רוח ובגלל לחץ העבודה „שכחה" אשתו של ר' הירשל לטהר את „המכשיר" שהופעל מגב איכר לחברו ללא כל טהור שהוא.

בנו של ר' הירשל, יענקל הי"ד, ירש מאביו את „חכמת הרפואה". ולא זה בלבד, אלא אף עלה עליו ובמשך הזמן התפתח והפך לרופא ממש. פעמיים נזדמן לו לשמוע איומיו של הד"ר מרוזובסקי, כי יעמיד אותו למשפט: במחלתו של רופא השינים באבד שחלה בטיפוס ובעת שאהרן דוידסון חלה בדלקת ריאות, בשניהם טיפל יענקל, וכשהמצב הרצין וקראו לד"ר מרוזובסקי, לא חדל האחרון להתרגז ולאיים על יענקל. הלז „ציפצף" על האיומים, המשיך בריפוי חוליו ובהצלחה. (אני מתפלא על שלא הסבירו לגויים אלה, בעת שהעלילו עלילת־דם על ר' ראובן פרומר, שלו היו היהודים באמת זקוקים לדם נוצרי למצותיהם, היה ר' הירשל החובש לבדו יכול לספק דם נוצרי לכל יהדות פולין...)

ה. רופאי שיניים

בימי ילדותי, לא היה בכלל רופא־שיניים בעירנו. את כאב השיניים ריפאו בתחילה בספירט, ששמו לתוך הנקב הקטן שבשן. ואח"כ, כשהנקב גדל והספירט לא הועיל, השתמשו באיזה סם חריף, „קריוזוט", או משהוא דומה לשם זה. אצל כל מלמד תינוקות היה נמצא בקבוקון מהסם הזה, וכשאיזה תלמיד התאונן על כאב שיניים, „טיפל" בו המלמד ותחב לו חתיכות צמר גפן טבולה ב„קריאוזוט" לתוך נקבו של השן והכאב חלף... טיפולים אלה נמשכו עד שכל סם לא הועיל יותר והיו מרפאים את השן ברפואה רדיקלית — בעקירתה.

נקלעה פעם איזו רופאת־שיניים לעירנו, היתה גרה בביתו של ר' מלך וינשטין ע"י בית־המרקחת, אולם זו לא הצטיינה ביותר. אני עצמי הייתי אחד

מקרבנותיה, כשעמדה להוציא לי אחת השיניים ולא מצאה לה תרופה אלא בעקירתה. באמצע העקירה, כשרק השמעתי צעקתי הראשונה — התעלפה... רופאת־השיניים, והשן נשארה מפרפרת בפי עד ש„יצאה" בעצמה.

כאשר הגיעו סרבטניק ואחריו באבד, רופאי השיניים בעירנו, היו כבר כל הנערים בגיל 13—15 חסרים כרבע משיניהם, ואכן היו זקוקות לטפול נמרץ כדי לתקנן איך שהוא...

ו. עוד על רופאים

לפני גומרי פרק זה, יש להזכיר עוד רופא שהיה לו קשר עם עירנו, הוא הד"ר קוויצין, אחיו של הרוקח, טיפוס מוזר היה, ובניגוד לאחיו הרוקח העשיר ובעל הנכסים (זוכרני, גן התפוחים הגדול והמטופל בו נסינו את כוחנו בגנבת אגסים ותפוחים), שהיה הולל ופוחז ומבלה רוב ימיו בערים הגדולות, היה הוא הרופא נזיר מחסידיו של טולסטוי. היה רופא מצוין, ויום אחד השליך את הפרק־טיקה הרפואית, נשא כפרית לאשה, התישב באחד הכפרים וחי חיי עמל של פלח דל. במקרים קשים, היו מזמינים אותו לחולה והוא סרב לקבל שכר־טרחה אפילו מאמידים, ורק לאחר שהפצירו בו, נאות לקבל איזו מתנה צנועה, ספר או חתיכת אריג... לבושו היה דל ומרופט. משום מה היה כובעו תמיד קרוע באיזה מקום שהוא, ובכל פעם שהסיר כובעו נשמטה המצחיה מהכובע, והוא טרח להשיבה למקומה. „חולשה" זו של כובעו ומידתו היפה להשיב שלום לכל דורשיו, נוצלה היטב ע"י הזאטוטים, ובבואו העירה הקדים אותו כל כמה צעדים, זאטוט אחר שהסיר כובעו לפניו, והוא המסכן לא פסק מלהטריח את עצמו בתקון המצחיה, וברגע שהצליח כבר להחזירה למקומה, הופיע זאטוט אחר וחזר על הענין, וחוזר חלילה, עד שהספיק להגיע לעגלתו ולעזוב את העיר...

ז. רחוב פילץ

הרחוב השני בגודלו, מקביל לרחוב קראקא „יצא" מפינה הצפונית־מערבית של ככר השוק ונמשך בקו ישר צפונה עד לאגם המים או „הנהר" — אגם מים נפלא שעוד ידובר עליו להלן. בהגיעו לשפת הנהר התלכד הרחוב בזוית חדה לכיוון מערב, בדרך שעברה לאורך גדות האגם, נכנסה ל„יער השחור", חתכה אותו לאורכו, ונמשכה דרך כפרים ושדות זרועים עד לעיירה פיליצה השוכנת על מקורות הנהר והאגם הידוע בשם זה והנקראת בשמו.

עוד שני רחובות שהיה להם מוצא למרחקים הם: רחוב מיכוב שהתחבר עם דרך המלך בכיוון למזרח ורחוב ז'רנובצה, שהתחבר עם הדרך שהובילה לעיירה הסמוכה ז'רנובצה וממנה למרחבי פולין בכיוון צפוני־מזרחי.

יתר הרחובות: לגוצקה, שוינסקה וכו' נפסקו בקצה העיר וגבלו כאמור בשדות זרועים, בכרי דשא למרעה ובביצות כבול. כל האמור מתיחס למצב העיר בשנים הראשונות למאה הנוכחית והגבולות הנזכרים הם בהתאם למפה המדינית של אירופה בימים ההם.

ח. הנהר

היה זה אגם נפלא, נתון בין גבעות מסביבו, ניזון ממעינות שנבעו בקרקעיתו, וכל גדלו היה פחות מקילומטר מרובע. את עודף מימיו הוציא דרך ניקבה שעברה מתחת לדרך המובילה ליער השחור, ובהגיעם לעברו השני של הדרך, הגיעו המים בדרכם בכוח נפילתם לבקעה עמוקה, וגלגל ענק שהסתובב, הניע טחנת קמח קטנה. פעם בשנה בימי הסתיו, פתחו את הסכר כולו שהיה נתון ע״י הניקבה ושחררו את מימי הנהר כולו, דגו את הדגים שהספיקו לגדול במשך השנה, ורק בכמה נקודות עמוקות ביותר נשארו קצת מים עומדים. בהם השאירו לפליטה גם כמות מסוימת של דגים ע״מ שיפרו וירבו ויתנו דג טוב בשנה הבאה. לאחר גמר הדיג סגרו את הסכר, ותוך ימים ספורים התמלא הנהר מחדש.

האגם סיפק גם קרח לצרכי העיר. בימות החורף הוקפאו המים. היו בעלי בתי המזיגה שבעיר ממלאים בקרח את מחסני־הקרור שלהם (בורות חצובים באדמה, שמלאום קרח בימות החורף), וקרח זה החזיק מעמד והספיק לכל צרכי העיר — לרבות תחבושות קרות לחולים — עד החורף הבא.

אגם זה סיפק גם — ברבורים או ברווזי־בר, כפי שקראום — לכמה ציידים, בס״ה 2—3 גויים כמובן, שהיו מנצלים את עונת הקיץ לצוד בהם.

ט. הנהר ותועלתו

אולם כל התועלת האמורה, הדיג, הציד והפעלת הטחנה שהפיקו מהנהר, היא כאין וכאפס לעומת התועלת שהפקנו אנו הנערים ממנו. בימות הקיץ היה האגם מקום השעשוע החביב עלינו ביותר, בו התרחצנו, למדנו לשחות וקטפנו מפרחיו הנפלאים (פרחים אלה, אגב, נמצאים בארץ ואפשר לראותם בבריכת המים שבגן הנשיא בירושלים ובבריכות ליד הכניסה למקום קברו של הנדיב הידוע). אין כל ספק כי אגם זה פיתח את אברינו, שמר על נקיוננו ותרם הרבה לבריאותנו. כל שעה פנויה בימי הקיץ החמים היו קודש לנהר.

שלושה מקומות רחצה היו על שפת האגם: בקצהו, ע״י הסכר וע״י המדרגות.

בקצה האגם התרחץ רוב רובו של הצבור, בעיקר הילדים. בצד זה של הנהר לא היו מקומות עמוקים, ואפילו הקטנים היו יכולים להרחיק לכת עד למקום „פרחי הברוזים" ולקטוף מהם וכאשר ראית אחד הקטנים חוזר עם פרח בפיו וידיו עסוקות בחתירה לשם שחיה, יכולת להיות בטוח, כי מעמיד הוא פנים כשוחה; חותר הוא בשתי ידיו והולך על אחת מרגליו.. ובשניה הוא בועט על המים כשחיין, ולאמיתו של דבר אינו יודע לשחות. השחיינים לא דיו מחזיקים את הפרחים בפיהם אלא בידיהם וזה לא הפריע להם כלל.

ע״י הסכר התרחצו רק השחיינים. מול הסכר ברוחב של 5 מטרים היתה קרקעית הנהר נמוכה והמים עמוקים מאד, ומי שידע לעבור את חמשת המטרים בשחיה, היה נחשב לשחיין.

ע״י המדרגות התרחצו הבחורים המבוגרים. המים כאן היו פחות עמוקים,

הם הגיעו עד הטבור ועד הצוואר, אבל אפשר היה להתרחץ שם ללא חשש סכנה אפילו למי שלא ידע לשחות.

מקום הרחצה האחרון ע״י המדרגות נכבש מפעם לפעם ע״י חבורות בחורות שיצאו בצוותא — לשם בטחון — וכבשו את המקום הזה לפני שהספיקו הגברים להגיע ו„צופות״ היו מעמידות על הדרך המובילה לשם, כדי שהגברים לא יפתיעו אותן בעת רחיצתן.

לפעמים, בעת שהבנות התרחצו, הופיעה ביניהן פתאום „צוללת״ בצורת קונדס שהתחשק לו לשטות בהן והתגנב בשחיה מתחת למים עד שיצא ביניהן ולמראהו התחילו הבנות לצווח בקולי קולות עד שהקונדס הסתלק וחזר לעברו השני של הנהר.

לפלא הם אמצעי הזהירות שנקטו בהם בחורות אלו. למעשה היו מתרחצות... כשהן לבושות כל בגדיהן ושמלותיהן, ורק בצאתן מן הנהר החליפום בבגדים יבשים שהביאו אתן...

פרק ד ה„חדרים״ למיניהם

א. ה„חדר״ של ר׳ משה אלעזר

ר׳ משה אלעזר בוים, יהודי מר־נפש, בעל פנים קודרים שמעולם לא עלתה בת צחוק עליהם, המטופל במשפחה גדולה, עני ואביון מדוכא. בזכות היותו חסיד דרדומסק היה זה מעין „חוק ולא יעבור״, כי כל ילדי החסידים האלו, בהגיעם לגיל גמרא (7—8 שנים) ימסרו לחדרו. כפדגוג לא הצטיין מעודו, ודווקא בחר בסוגיות הקשות ביותר ללמדנו בינה. פסקו הלמודים המענינים והקלים יחסית, בתנ״ך ובפרק ערבי פסחים שלמדנו עם „הליטאי״ ושזה עכשיו נפרדנו מהם, ובמקומם באו „פרשיות השבוע הרציניות״ של ימי קיץ הראשונים מ„תזריע״ ועד „בחוקותי״ והסוגיות המענינות שבסדרי „נשים״ ו„נזיקין״ על מספריהם: האשה נקנית בשלושה דרכים, ארבעה אבות נזיקין, חמש עשרה נשים פוטרות צרותיהן, יציאות השבת וכו׳ וכו׳... שכל אחת קשה מרעותה והצד השווה שבהן — לגבי נערים בגילנו — שכולן משעממות ומבלבלות ומחשיכות עולמנו עלינו... אין פלא איפוא שמלמד זה היה נאלץ להעזר בידיו, בשוט או במקל להכניס לראשיהם של „המפגרים״ את ההבדלים הדקים בין זכויותיו של שומר שכיר ושומר חנם, בין צרת הבת לבין צרת צרתה וכדומה. ברור, שמפגרים אלו „ראשם״ לא היה נתון לדברים כגון אלה וכל הענינים האלה היו רחוקים מליבם. בחוץ — האביב, השמש זורחת והשמים התכולים קוראים לצאת למרחבים — לנהר או ליער — וכאן מקשקשים לך דברים על „יאוש שלא מדעת״ ועל טענות של „פתח פתוח מצאתי״!... ברם, המלמד מצפה ועומד למלא חובתו, ואחרי נסיונות נואשים — שלרוב אינם מצליחים — מופעל השוט ובהעדרו — (לזה דאגו „המפגרים״ שהמקל או השוט ייעלמו) הידים, סטירה מצלצלת או צביטה שקטה בבשר הזרוע המשאירה אותותיה לימים רבים...

מה הפלא איפוא, לנטירת האיבה שהצטברה בלבות התלמידים ושבאה לידי פורקן בכל הזדמנות אפשרית. ולכן, לעת מצוא, בדמדומי בין הערבים בשבתות, עת חסידי רדומסק היו מסובים מסביב לשולחנות ומזמרים זמירותיהם — ולר׳ משה אלעזר היתה „חזקה" להיות המתחיל או הסוליסט בשני פזמונים: בני היכלא" ו„ויאתיו כל לעבדך" — ורק מתחיל הוא בשירתו ו„ברד" של אלונטיות רטובות ומלוכלכות מתחיל לרדת על ראשו... (אחד מתלמידיו, נחמיה מנטליק, קונדס ידוע, לא היסס פעם להכניס אבן בתיק האלונטית והעיף אותה... הפעם קרה לו נס למלמד — האלונטית על האבן שבה, פגעה בראש שכנו של המלמד).

בליל תשעה באב נפלו בחלקו של המלמד רובם המכריע של הקוצים והדרדרים שהועפו אליו מכל הצדדים. מהם נדבקים אשר נקלעו לפאותיו וזקנו, ומהם דוקרניים שכוונו לאפו ולידיו, שהשכיל לסוכך בהן על עיניו...

מן הראוי לציין, כי ב„חדר" הזה היינו כ"כ עסוקים בלמודים הגבוהים, עד שנאלץ היה מלמדנו לוותר על למוד התנ"ך, ופרט לחומש, רש"י והמגילות — הקודרות שבהן: „איכה" ו„קהלת" — לא עברנו על שום ספר אחר... הוא אשר אמרתי: השנתיים וחצי שעשיתי ב„חדר" זה היו התקופה האפלה בימי ילדותי...

אהיה חוטא לאמת, אם לא אוסיף את השורות הבאות: לזכותו של הנ"ל יאמר: אשר לשיטת הלמודים הקשוחה — לא הוא שהמציאה, היתה זו שיטה מקובלת ברוב רובם של ה„חדרים" בתפוצות פולין. הוא רק המשיך בה, ובודאי שלא גרמה לו עונג רב, ולא עליו לתת את הדין על כך אלא על ממציאי השיטה שמקורה בדורות קדומים...

כשלעצמי, לא זו בלבד שלא היתה בלבי שום טינה על ר׳ משה אלעזר (פרט לשיטת הלמודים שלא הייתי מרוצה ממנה) אלא שאף החזקתי לו טובה על שהציל אצבעות ידי מקפיאה ביום חורף קר אחד. ומעשה שהיה כך היה: כשהלכתי ל„חדר" וידי אוחזות בגמרא כבדה ואצבעותי כאבו מקור. שעה מרובה טפלו בי הרבי והרבנית, שפשפו אצבעותי עד שהכאב פסק... ואשר ל„צביטה" היחידה שקבלתי מרבי זה, זו באה לי לא בגלל פגור בלמודים אלא כגמול על „חטא" כבד מנשוא שחטאתי ובצדק הגיע לי „גמול" זה.

„חטא" זה שחטאתי היה, תארו לכם, לא פחות ולא יותר מאשר ארגון שביתה. הימים ימי 1905, ורבו אז השביתות בארץ רוסיה ופולין. יום אחד פרצה שביתת פועלי הרכבת, ולמרות שלא היתה בלבנו אהדה רבה לשובתים, למדנו קל וחומר בעצמנו: אם לעובדי הרכבת מותר לשבות, לנו תלמידי החדר, ששביתתנו לא תגרום כל נזק למישהו, על אחת כמה וכמה... מפה לפה, החלטנו פה אחד לא לבוא למחרת היום ל„חדר", ובמקום זה להתאסף ע"י בית הכנסת ושם נחליט על מעשינו להבא... לא אאריך בדברים: מכל התלמידים, רק שלושה באנו למקום המיועד. השאר „בגדו" והלכו לחדר, כאילו לא קרה ולא הוחלט כלום... למחרת בבוקר, לאחר שהשביתה נכשלה, הלכתי באין־ברירה לחדר. בהגיעי, לא הגיב ר׳ משה אלעזר בכלל, אלא שהפעם הושיבנו — את שלושת המארגנים — בראש השולחן על ידו ממש... התחלנו בלימודינו, הכל התנהל כשורה. ופתאום, ללא כל סיבה מיוחדת וללא כל אזהרה מוקדמת, תקע לי „צביטה" שקטה בזרועי, שטעמה

היה כעקיצת עקרב, ועודני זוכר טעם זה עד היום... זו היתה הצביטה היחידה שקבלתי מר' משה אלעזר במשך השנתיים וחצי שלמדתי תורה מפיו... יהי זכרו ברוך.

ב. ר' אברהם יוסה׳לס

ר' אברהם יוסהל׳ס היה נחשב למלמד מעולה. מספר תלמידיו לא עלה על עשרה ושכר הלימוד היה יותר גבוה מזה שקבלו מלמדים אחרים מסוגו. הוא היה בורר את תלמידיו וקבל לחדרו רק מהמוכשרים בהם, ועכ״פ סירב לקבל נחשלים או מפגרים, ואף לא היסס להרחיק מחדרו ולשלחם לביתם באמצע ה„זמן״, במידה שהסתננו לחדרו, מבלי להתחשב עם ההפסד הכספי שנגרם לו על ידי זה, כי היה זה יותר מבטוח, שתלמיד אחר לא יקבל במקומו של זה שהורחק באמצע „הזמן״.

אף הוא היה נחשב לאמיד בין המלמדים: היה לו בית עץ בן 4 חדרים משלו, 2 חדרים השכיר וב־2 הנותרים התגורר הוא, אשתו טלציל, בתו הגרושה עם 2 ילדיה. הבית היה מסודר ונקי למופת וכן חצר ביתו על האמברים ועל הלול הקטן, בו התהלכו תמיד כמה מטילות שסיפקו את הביצים הדרושות למשפחה. אשתו טלציל, ישישה חולנית ומצומקת היתה, ובימות החורף, בילתה את רוב ימיה במיטה, בה שכבה, או יותר נכון ישבה על שלושה כרים ממולאים נוצות למכביר, ומכוסה בכסת, ורק ראשה המצומק — שהזכיר מראהו של אתרוג שעבר עליו הפסח — נשקף לנו התלמידים היושבים מסביב לשולחן הלימודים, שהיה באותו חדר — שאכן מרווח, נקי וחם היה.

בתו שיינדל, היא שנהלה את משק הבית ודאגה לנקיונו וסדורו ובאמת עשה רושם, שיושביו חיים ברווחה יחסית חיים שקטים ונוחים. עכ״פ לא היה ניכר בבית הזה שמץ של הדלות הרגילה בבתי המלמדים האחרים. ר' אברהם עצמו, זקנו הלבן תמיד היה מסורק למשעי ובגדיו שלמים ונקיים ללא רבב, והעיקר, בעל סבר פנים יפות וצוחקות היה, שלא כקודמו ר' משה אלעזר, בעל הפנים החמוצים. אף אהב מדי פעם בפעם להתלוצץ ולבדח את דעתנו בכל הזדמנות שנזדמנה לו תוך מהלך הלימודים.

ענין מיוחד מצאנו, אנו תלמידיו, בלחשים שלו נגד „עין־רעה״. משום מה הוא היה מקובל על נשי הסביבה ל„יודע לחש״ מומחה, ולא עבר כמעט יום שלא הופרענו כמה פעמים באמצע הלימוד ע״י אשתו טלציל בימות הקיץ, או ע״י בתו שינדיל בימות החורף — שהיו המליצות והמתווכות בין הנשים שבאו לבקש מאת רבנו „לחש״ לילד או לאיזה קרוב משפחה אחר שנתנו לו „עין־ רעה״ וחלה. טלציל ושינדיל מסרו לרבנו את שם החולה ושם אמו. הלימוד נפסק באמצע — סכנת נפשות חשובה מבטול תורה — והרבי התחיל ללחוש את הלחש במשך כמה רגעים ונגמר לרוב בפיהוקים ממושכים שהתפרצו מפיו. הפיהוק היה סימן, שאכן מקור המחלה הוא ב„עין־רעה״ שהטיל מי שהוא בחולה והלחש הועיל לבטולה ושהחולה יחלים... בעת פיהוקו היו עיניו של רבנו צוחקות, וכשלפעמים

היה אחד או אחדים מהתלמידים „נדבקים" מפיהוקו והתחילו לעזור לו בפהוק, היה מאיים באצבעו על „עוזריו" המפהקים כשכולו זורח מרוב שמחה...

נשאר לי רק להוסיף, שלא זכור לי אף מקרה שבאו לבקש שנית „לחש" לחולה אחד. רובם המכריע של החולים החלימו בכוח ה„לחש" היחיד שלחש רבנו, פרט למקרים בודדים שבהם לא „עין־רעה" היתה סיבת המחלה, ומקורה לא נודע...

ביתו הצנוע של ר' אברהם יוסהל'ס וכן כל בתי העץ הנמוכים ברחוב ז'רנובצה בעירנו, עודם קימים עד היום. כל השריפות שעברו על עירנו, לא יכלו להם ולא פגעו בהם. ואילו יושביהם, התמימים והישרים, הושמדו עד אחד בידי הנאצים האכזרים הגרועים בחיות הטרף, ועוזריהם ה„שועלים" הפולנים המתהלכים עתה בבתים מיותמים אלה.

ג. שיטתו של ר' אברהם יוסלה'ס

ב„חדרו" של ר' אברהם יוסהל'ס נזכרתי בימים הטובים שהיו בי„ה„ליטאי". כאן אגב, נפגשתי שוב עם חלק מהתלמידים של ה„ליטאי", שנפרדתי מהם בעת שהועברתי לחדרו של משה אלעזר, והם לחדרים אחרים. כן היתה שיטת הלימודים דומה לזו של ה„ליטאי", הרבינו שוב ללמוד בתנ"ך. נוסף לפרשת השבוע, שעברנו עליה בכל שבוע במילואה עם פירוש רש"י, למדנו יום יום פרק או שני פרקים בנביאים וכתובים, לפי הסדר עם פירושי „המצודות", עד שעברנו על כל כתבי הקדש, ואין צורך לומר שלמדנו את כל המגילות במועדיהן, מבלי לפסוח אף על אחת מהן...

אשר לגמרא, נהג ר' אברהם יוסהל'ס להתחיל במסכתא מסוימת ולגמור אותה — שלא כר' משה אלעזר, שחפש והלעיטנו רק בסוגיות קשות והשתדל לפסוח על חלקי האגדה, — אצל אברהם יוסהל'ס עסקנו תמיד בשתי מסכתות בבת אחת. אחת למדנו אתו, והשניה למדנו לעצמנו, ורק המקומות שהתקשינו בהם, באר לנו. זוכרני, שהיתה זו מסכת ברכות שלמדתי לעצמי. מפעם לפעם היה קורא לאחד מתלמידיו להקריא לפניו את הדף היומי שהספיק ללמוד בעצמו ומכיוון שלא ידענו מתי ניקרא לפניו, היתה קריאת מבחן פתאומית זו אמצעי בקורת מובהק ושמשה תריס נגד אלה שניסו להתרשל או לזלזל בלמוד עצמי זה.

היה נוהג לפעמים גם להפתיענו באיזו בחינה, ובמידה שהצלחנו, גם להביע שביעות רצונו ולהגיד לנו שבחנו בפנינו. לעולם לא אשכח את העמוד הראשון שבפרק „כיצד משרכין" שהיה עלי ללמוד בעצמי, וכשלאחר שעה קלה, הקראתי לפניו את העמוד כולו כהלכה וללא תקלה, קם וליטף לי על ראשי, צבט צביטת חיבה בלחיי וכמעט נשקני כולו זורח משמחה וקורא: מצוין, מצוין, תשתדל להמשיך כך. אין ספק, שעודד אותנו בהתנהגותו, עכ"פ אינני זוכר שום הבעה של כעס מצדו, ולא כל שכן הרמת יד על תלמיד.

דבר כזה לא קרה אצלו. אינני חושב, שמאידך הוא חיפש למעננו נושאים קלים. להיפך — לא פסחנו על אף קטע מה„תוספות" וגם לחדושי המהרש"א הכניסנו, אלא שמעולם לא עבר מענין לענין עד שהיה משוכנע כי הענין שעברנו עליו, הוסבר לנו די צרכו ומונח במוחנו כבקופסה.

אכן, ב„חדר" זה עשינו חיל. וכאשר עזבתיו, בגיל 12, יכולתי כבר — וכך גם יתר חברי ללמודים — לעבור בכחות עצמי על התנ"ך, על מפרשיו הפופולריים, רש"י והמצודות, ספורנו, והרשב"ם (ואפילו הרמב"ן והאבן־עזרא לא היו למעלה מהשגותינו), ועל דפי גמרא, במידה ונושאיהם לא היו מסובכים ביותר... לעבור על כמה פרקים ב„חיי אדם" או ב„שלחן ערוך" נחשב מהדברים הקלים.

אולם כל זה היה כאין וכאפס לעומת מה שעמד לפנינו: בס"ה הגענו רק ל„שפת הים" ועכשיו הגיע הזמן לחדור לתוכו ולעבור בו לעמקו ולרחבו ולשם כך היה עלינו להמשיך וללמוד — ולשם כך נמסרנו לרשותו של ר' שלמה יומילי'ס.

ד. ר' שלמה יומילי'ס

מלמדי האחרון היה ר' שלמה באום, אחיו הצעיר של ר' משה אלעזר הנ"ל. קראו לו ר' שלמה יומילי'ס על שם חותנו ר' בנימין, השמש של בית המדרש הקטן בעירנו, שהיה מלמד אף הוא.

בניגוד לאחיו מר הנפש והקודר, היה ר' שלמה כמעט תמיד במצב רוח עליז ושמח, מצוחצח היה ולבושו נקי ללא רבב. בימות הגשמים היה נועל ערדלי גומי על נעליו שהיו תמיד מצוחצחות ומבריקות. „חדר" לא היה לו משלו — 9 ילדים היו לו, מהם 3 תאומים ו־3 ילדים רגילים — ודירתו בת 2 החדרים לא היתה יכולה להכיל גם את שפעת ילדיו וגם את ה„חדר", ולכן קנה לו שביתה בבית המדרש הקטן, בו התפללו מותיקי בעלי הבתים שבעיר, שגמרו תפילתם בהשכמת הבוקר, ובמשך כל היום עד שעת מנחה, היה ריק מאדם.

יש להניח, שעלה על אחיו לא רק בלמדנותו אלא אף בדלותו, שכן היה עליו לפרנס משפחה בת 11 נפשות, ובכ"ז היה כאמור תמיד עליז ושמח, ואף אהב להתלוצץ על דלותו. כששאלו אותו, איך אפשר לפרנס משפחה כשלו משכר הלימוד שמכניסים לו 10 תלמידיו, היה עונה: אל תשכחו שבבית יש לי גם בית־חרושת ל„פאפע". (משחק מלים: פאפע, משמעו — ניר זפת לצפוי גגות וגם האכלת תינוקות — התינוקות בפולין היו רגילים לקרוא „פאפע" כאשר היו רעבים ורצו לאכול...).

שיטת לימודיו היתה דומה לזו של ר' משה אלעזר אחיו: תנ"ך לא למדנו, אלא שבמקום הסוגיות הקשות, היה ר' שלמה מלעיט אותנו במסכתות קשות. משום מה היו המסכתות: זבחים, חולין ובכורות חביבות עליו. בגיל 12 הכניסנו ל„ים" זה על מפרשיו ומפרשי מפרשיו בתוספת שעורים מיוחדים ב„יד החזקה", ב„טורים" וב„שלחן ערוך"... במשך שנה וחצי שחינו בים זה שלא סימנו אותו מעולם אלא יצאנו ממנו, מפני שלימודינו נפסקו אחרי שנמצאנו ראויים כבר לעבור ללמוד לעצמנו בבית המדרש הגדול אשר בעירנו...

„השתלמות עצמית" זו היא ענין בפני עצמו, אלא שכאן עלי לחזור אחורנית ולספר על הצד השני של המטבע, דהיינו... על למודי החול שלנו ועל האופן בו רכשנו השכלה כללית, במידה שרכשנוה.

פרק ה מורים לחינוך והשכלה

א. מורים

החל מגיל שבע היינו אנו, ילדי היהודים בימים ההם, נאלצים למצוא ביומנו הגדוש לימודי קודש, גם שעה קלה ללימודי חול. אכן, יש לתמוה על מה ולמה התאכזרו לנו הורינו, בשללם כל רגע פנוי, שבקושי יכולנו לחסוך למשחקים ולהליכה בטלה שמנעום מאתנו, והקדישום ללימודי חול. אין זאת, כי אם עקב מסירותם לדת ומרוב אהבה לילדיהם עשו זאת. ובמקום לקצר בשעות למוד התורה ולהקדישן ללימודים כלליים, העדיפו כיאות למבוגרים, לוותר על ההבל והשטות שבמשחקים, שאינם מביאים כל „תועלת" ואין בהם כל „תכלית".

הזכרתי למעלה, כי ה„ליטאי" לימד אותנו גם לכתוב ולחשב חשבונות, אולם בשום פנים אינני יכול להיזכר, אם היה הוא הראשון או שמי שהוא הקדימו בכך. ברם, לאחר כך עוברת בזכרוני שורה שלמה של מורים והם: פסטרנק, העלמה הורביץ, מילשטיין, פישל הדוור, שני אחים ששמם נשכח ממני, ילידי אחד הכפרים בסביבתנו — יהודים, ובאחרונה — מינקביץ, סטודנט פולני שהכין אותנו לבחינות בגרות.

ב. פסטרנק

פסטרנק היה המורה בבית הספר הממשלתי, בו למדו בשפה הרוסית. כאשר למדתי בחדרו של ר' משה אלעזר, הייתי נאלץ, יחד עם יתר תלמידיו ועם עוד כמה עשרות תלמידים מחדרים אחרים לסור 4 פעמים בשבוע בשעה 2 אחה"צ לבי"ס זה ולהקשיב עד שעה 3 לשעור בשפה הרוסית שנתן לנו פסטרנק. היתה זו כנראה „גזירת שעה" שתלמידי ה„מלמדים", מחזיקי רשיונות להחזקת „חדר" מחוייבים לבקר בבי"ס זה. לא לכל המלמדים היו רשיונות, וגם לאלה שהיו רשיונות, רובם המכריע של תלמידיהם השתמטו מחובה זו. ובתוצאה: רק 30 תלמיד מכל נערי העיר מלאו חובה זו.

המורה עצמו, שפולני היה, בחר לו דוקא שעת לימודים זו למתאימה לשעת ארוחת הצהרים שלו, שהיה אוכל אותה תוך הקראת השעור. ארוחת צהרים זו, תפריטה לא היה מגוון ביותר: כמעט יום יום, הגישה לו שפחתו סרטנים צלויים, שמראם האדום עורר בנו בחילה, ואווזי־בר שהיה צד אותם בעצמו מעברו השני של הנהר ברובה הציד שלו ובעזרת כלבו שהיה מוציא את הברווזים שנפגעו מתוך המים...

כפטריוט פולני היה מעונין להקנות לנו ידיעת השפה הרוסית באותה מידה שאנו תלמידיו היינו מעוניינים לדעתה... ולכן, לאחר שנת לימודים אחת (כנראה, שהגזירה נתבטלה), הספקתי ללמוד בס"ה לכתוב ולקרוא מלים כתובות באותיות רוסיות ולהבין כמה עשרות מלים בשפה זו...

ג. העלמה הורביץ

בו בזמן בערך, שנשתחררנו מלימוד הרוסית אצל פסטרנק, הופיעה פרומה הורביץ, עלמה יפת תואר מהעיר אולקוש הסמוכה וקרובת משפחה לבית ההוכר־מנים שבביתם התארחה. היא נתנה לנו שעורים בפולנית ובחשבון. אינני זוכר באיזו מידה התקדמנו בלימודים אלה. נשארו בזכרוני רק המלחמות שנלחמנו אתה בכל יום א׳ בשבוע: שעת השעור היתה ב־4 אחה״צ, בדיוק באותה שעה בה קרא פעמון האזעקה לכבאי העיר להתאסף בככר השוק לשם עריכת תרגיליהם ונסויי כבוי. לשוא נסתה מירתנו הטובה להשפיע עלינו להשאר במקום ולהמשיך בלמודים, נלחמה ממש בחרוף נפש בנסותה לעצרנו בכל האמצעים שבידה, באיומים ובתחנונים, אולם כ״ז ללא הועיל. גבורים וחזקים ממנה לא היו יכולים להכריחנו לשנן נטית השמות והפעלים בדקדוק הפולני, שעה שבחוץ עושים הכב־אים בלהטיהם... לאחר כמה חדשים עזבה העלמה הורביץ אותנו והזרה כלעומת שבאה ובמקומה שמענו לקח מפי המורה מילשטיין.

ד. מילשטיין

מסופקני, אם נשארו עוד רבים מתושבי עירנו, הזוכרים דמות מוזרה זו שהסתובבה בחוצות עירנו בתקופה שבין 1905—1908. גבוה, צנום, גמיש וקל תנועה. בקומתו ובתנועותיו הגמישות, היה דומה — לולא קרחתו המבהיקה והשיבה שבצעדיו — לפאַגאַניני. לבוש תמיד שחורים, מכנסיו מגוהצים ללא פגימה קלה שבקלות בקמט העובר לארכם (בעירנו היו מתלוצצים, כי בקומו בבוקר אינו לובש את מכנסיו בעצמו, אלא מחכה עד שמתכנסים לפחות 2 מתלמידיו האוחזים במכנסיו, אחד מזה ואחד מזה, והוא קופץ לתוכם ישר ממיטתו כדי לשמור על שלמות הקמט...). מקטורן, שצבעו הכהה הבליט ביתר תוקף את ה„לב״ הלבן והצווארון הזקוף הנוקשים. על כל אלה, „פלרינה״ שחורה, כובע שחור בעל שולים רחבים ומטריה שחורה בידו. בוולברום של אז, היתה דמותו יוצאת דופן, ובתלבושתה המתוארת — ממש יחידה במינה. היה תושב סוסנוביץ, שם התגוררה משפחתו ופרנסתו מצא בעירנו, בה הרביץ מדע והנחיל לשונות לנעריה.

היה מוזר גם בהליכותיו, וכל דבר קטן שלא היה לרוחו הרגיזהו עד לידי טרוף הדעת. חיבה יתרה נודעה לו למאכל מסוים — שעועית או מרק שעועית, ועקרות הבית, אמהות תלמידיו, שהיו נוהגות להזמינו לארוחות שבת, ידעו חול־שתו זו ודאגו לכך שלא יחסר מרק השעועית בתפריט הארוחה. וכשקרה, והוזמן לביתנו לשבת אחת, היא השבת בה נקרא אחי נתן, לעלות לתורה לפני יום כלולותיו — ומעשה שטן, בעת ארוחת הערב כשהגיעו למרק, הגישה העוזרת צלחת קטנה ובה קצת שעועית חרוכה ומצומקת והצטערה להודיע, כי זו כל השעועית שנשארה לפליטה. באשר רובה ככולה נחרכה — לא חדל מילשטיין מלהתמרמר והרחיב את הדבור על ההפקרות שהשתררה בעולמנו בעטים של „הסוציאליסטים״ המכניסים דמורליזציה בין העוזרות והתוצאה — שעועית חרוכה...

חדר מיוחד שכר לו מילשטיין, בביתו של הרצקי טוביה, שעמד בפינת הרחובות פיליצה וז׳רנובצה.

לאורך החדר עמדו 3 שורות ספסלים ארוכים, שאינני יודע לאיזו מטרה הועמדו שם. החדר על ספסליו ושולחנו היו צבועים במין צבע מעורב מירוק כהה וחום כהה — עם נטיה לשחור, שהטיל חשכה בבית וגרם למצב רוח קשה מנשוא...

מילשטיין לימד אותנו: חשבון, פולנית וגרמנית (הקפיד שנכתוב באותיות גותיות) והתקדמותנו היתה מניחה את הדעת.

פרק ו. דמויות

א. אחי משה׳ל

משה׳ל אחי הבכור היה גדול ממני ב־26 שנים. כאשר נולדתי בשנת 1897, היה הוא כבר אב לבן, אברהם ישכר שהיה גדול ממני ב־5 שנים, ולבת חיה שרה, גדולה ממני בשנתיים — והיה נחשב לבעל בעמיו ולסוחר אמיד לאחר שנשא לאשה את חנהל׳ה, בתו של ר׳ משה גרציז. הוא היה סוחר בנפט (אם אינני טועה, השתתף בעסק הזה גם גיסו ר׳ יהושע מנדל פרנקל). מקום מסחרו היה מגרש רחב ידים, במרחק 200 מטר מתחנת מסילת הברזל, שלוחת רכבת מיוחדת היתה מגיעה עד למגרש זה בו נמצאו מיכלי הנפט.

קרונות הנפט, שהגיעו מבאקו, הועברו בשלוחה זו עד המגרש, ובאמצעות צנורות גומי ומשאבת יד העבירו את הנפט מהקרונות לתוך המיכלים. הם סיפקו נפט לעיר ולסביבתה בעזרת עגלות מיוחדות (חבית ברזל נתונה על עגלה בת שני גלגלים רתומה לסוס). לא פעם גרדנו את עורנו, בעטין של עגלות אלו: נוהגים היינו, הנערים בימי פגרא לצאת לתחנת הרכבת, לראות בבוא רכבת הנוסעים ובצאתה „כדי לשבר את השעמום״. בדרך חזרה אי־אפשר היה לא לסור למגרשו של משה׳ל ולעזור קצת בשאיבת הנפט, ואגב אורחא לחטוף „טרמפ״ על אחת העגלות המובילות את הנפט העירה. (אחד מתענוגות ימי נעורינו). ברם, אליה וקוץ בה. בעגלות אלו, היה מקום מושב יחיד לעגלון, ועל כרחנו היינו נאלצים להתישב על גבי החבית.

כל עוד המכסה היה סגור היטב — עבר הכל בשלום, אולם, כשהמכסה היה פגום, או לא היה סגור כל צרכו, היה הנפט ניתז בעת הנסיעה מתוך החבית, ובפרט כשהעגלה נתקלה בחור שבכביש (וחורים כאלה היו לרוב...), הרטיב את מקום מושבנו ומכנסינו ספגו את הנפט לתוכם. התוצאה לא אחרה לבוא: כעבור יום־יומים התחיל הנפט לתת את אותותיו בעור עכוזנו ולא חדלנו להתגרד עד... לטרמפ הבא...

ב. ר׳ שמואל הוכרמן

אבי משפחת ההוכרמנים, דודו של אמי היה, יהודי פקח ומלומד. נוסף ללמדנותו שלט בשפה הפולנית, תופעה נדירה, כי רובם של היהודים לומדי התורה, ידעו בקושי לגמגם כמה מלים בפולנית — ואני זוכר אותו, בהיותו כבר זקן מופלג, כשהיה יושב בימי קיץ על הספסל שלפני ביתו בעל 2 האגפים, בהם התגוררו הוא ובנו ר׳ זישה הוכרמן. ביתו ברחוב לגוצקה עמד מול הכניסה לרחוב בית הכנסת, ובכל פעם שעברתי על ידו, עפ״י רוב בדרכי מה„חדר" הביתה היה נוהג לעצור בי ולשאול אותי ללמודי, מעין „פסוק לי פסוקך", ולאחר שאלות ותשובות אחדות, היה פוטרני לשלום תוך צביטה קלה בלחיי ומסירת דרישת שלום לאמא. „ותגיד לה לאמא", היה מוסיף, כי אתה נער טוב וראוי לקבל כל יום קצת סוכריות...

יענקל בנו, היה בחור בשנותיו העשרים, לובש קצרות, חובש חצי צילינ־דר קשה ומצוחצח. תמה הייתי, אם אמנם בנו של הדוד שמואל ואחיהם של ר׳ משה הירש ור׳ זישה, חסידי אלכסנדר, הנהו יענקל זה, ואיך זה נקלע ביניהם?...

לא עברו הרבה ימים, והודות ליענקל זה, התחלתי לבקר בבית זה בבקרו של כל שבת, ובשעה 10 בבוקר — כשכל נפש חיה, מלבד יענקל ותינוקותיו של ר׳ זישה — לא נמצאה בו, כולם היו אז בבית התפילה. והרי הסיבה לבקורי אלה:

יענקל היה נוהג לסור בכל שבת בבוקר לבית הדאר ולקבל שם „בהשאלה" מאת מנהל הדאר, שהיה מכרו, את העתון שהגיע עבורנו, ובבוקר יום א׳ היה מחזירו. היה זה העתון „דער פריינד" שהופיע בימים ההם בפטרבורג הבירה, והימים ימי מלחמת רוסיה־יפן.

העתון היה מגיע לוולברום למחרת יום הופעתו. והעתון של ערב שבת (בצרוף של תוספת מיוחדת — קונטרס מקופל בגודל ספר רגיל. תכנו: פרק של רומן בהמשכים) היה מגיע לוולברום בשבת בבוקר. כמובן, שבשבת לא הלכו לקבל את הדואר. וכי מי זה ילך לדואר להוציא מכתבים שאסור לפתוח בשבת? ואף העתון בכלל זה, שעטוף היה בחבק שהיה מודבק לעתון ואי אפשר היה לפתחו מבלי לחתוך את החבק — וקבלנוהו איפוא רק ביום א׳ בבוקר.

ג. משה נרציז

ר׳ משה היה יהודי בעל נפש בריאה בגוף בריא, שריד מטפוסי בעלי הבתים הותיקים בוולברום. פשטן ללא חכמות יתרות וישר דרך, ירא שמים ושונא מחלוקת, אוהב עבודה ונקי כפים, כזאת היתה דמותו, כפי שעולה בזכרוני. ביתו — בו התגורר יחד עם 2 חתניו, נושאי בנותיו: ר׳ יהושע מנדל פרנקל ומשה׳ל אחי ז״ל — הצטיין בנקיונו. נוהג הייתי לבוא לבית אחי לפעמים קרובות, ואני זוכר את ר׳ משה נרציז, כשכבר היה בא בימים, זקן מופלג, שהוא עומד בבוקר יום חורף לפני פתח ביתו בסערת השלג שהתחוללה בלילה כדי לפנות את הדרך לעוברים ושבים, או כשהוא משלשל דלי המים הכבד, שהיה תלוי על הבאר בחצר ביתו, מעלהו וממלא 2 מיכלי מים ומכניסם לביתו.

בהיותו מותיקי העיר, היה מתפלל בבית המדרש הקטן, שהיה כנראה בית התפילה הראשון בעיר, ורק ברבות הימים, כשהקהילה גדלה, נבנו בית הכנסת ובית המדרש הגדול ונוספו עליהם גם מנייני החסידים.

צבור המתפללים בבית המדרש הקטן היה מורכב רובו ככולו מבעלי הבתים החשובים בעיר, שלא מצאו את מקומם לא בבית הכנסת — שם התפללו פשוטי העם „נחותי הדרגה", ולא בבית המדרש הגדול — מקום תפילתם של בעלי המלאכה, הרוכלים העוברים בכפרים, ואף לא במניני החסידים. אמנם לא היו „מתנגדים" בעירנו, בכלל לא היו בנמצא מתנגדים עקרוניים לחסידות — אלא שלכלל חסידות לא הגיעו ולא היו קשורים עם אדמו"רים כל שהם. מבין המתפללים מבית מדרש זה, זכורים לי: ר' יענקל קורנפלד, אביהם הזקן של חיימל וגציל קורנפלד, ר' בריש קורנפלד או בכנוי „בריש החיגר". כולם יהודים בריאים בגופם ובנפשם, יראי שמים וישרים, אולם קרובים יותר ליערות ולשדות מאשר לספסלי בית המדרש. במידה שאני זוכר, לא נמצאו ביניהם בעלי „מיחושים" — נחלת זקני החסידים והלומדים... אף הוא, ר' משה נרציז היה ראש החברה קדישא בעירנו ובתוקף תפקידו זה היה נאלץ לשבת למראשותיו של כל חולה נוטה למות בעת גסיסתו ולנצח על התפילות הנאמרות בעת יציאת הנשמה — אכן תפקיד לא נעים ביותר... מטעם זה שמעתי מספרים עליו — נמנע מלבקר חולים סתם, כדי שלא להבהיל אותם בבקורו...

ד. ר' בריש החיגר

אחד מותיקי וולברום שהכרתי, ר' בריש קורנפלד (או „החיגר") נחקק היטב בזכרוני. בימי ילדותי הערצתיו ממש. יהודי גבה קומה, זקנו הלבן יורד עפ"י מדותיו, אדום פנים וכולו, למרות גילו המופלג, שופע בריאות, מתהלך תמיד, כשמקלו מקל הראוי לכבד בו... בידו וכולו אומר עוז ואומץ, יהודי גברתן היה כשלמדתי בחדרו של אברהם יוסהל'ס, שביתו היה מול ביתו, היתה לי הזדמנות לא פעם להתבונן לאופן המשא ומתן שהוא ניהל עם אכרי הסביבה: ביתו, בית מדות בנוי מעץ, עמד ברחוב ז'רנובצה, מוקף עצים עתיקים וכולו טובל בירק. גינת ירק צרה ומגודרת, היתה לפני ביתו, ובחצרו עצי פרי ותרנגולות מתהלכות ביניהן. הכניסה לביתו היתה דרך גזוזטרה שעלו אלה ב־3 מדרגות. גזוזטרה זו היתה עשויה לוחים דקים, שהיו קבועים בצורת שתי וערב אלכסוני, מרוחקים כ־10 סנטימטרים זה מזה ויצרו משבצות חלולות, שדרכן פלסו להם דרך צמחים מטפסים שסוככו עליה מימין ומשמאל.

בתוך הגזוזטרה, היתה באר מים ומשני צדדיה ספסלים לשבת עליהם. בכל יום חמישי בשבוע, הוא יום השוק (היריד) היה ר' בריש יושב על גזוזטרה זו ומצפה לאכרים שהובילו מיבולם העירה.

סוחר תבואות היה, וכשעבר איכר ועגלתו עמוסה שקי דגן, קרא לו ועצרו ליד ביתו. וכך היה דרכו במסחר: היה תופס בשק הדגן העליון ואוחזו בשתי ידיו כמי שאוחז תינוק בן חדשיים (משקל השק היה 5 פוד = 70 ק"ג בערך). תוך כדי אחיזת השק, התחיל להתמקח עם האכר על המחיר... מיקוח זה ארך כרגיל רגעים

מספר, והיה, אם השתוו במחיר — הוריד את השק על המדרכה, פתחו ובחן את טיבו של הדגן — מצא זה חן בעיניו, היה קושרו, מרים אותו על שכמו ולא יצאה שעה מרובה ושקי הדגן נבלעו באסם שבחצרו. לא השתוו במחיר — הועף השק בחזרה לתוך העגלה כאילו היה זה קופסת גפרורים... כנראה, שהתרשמותם של האכרים מאופן אחיזת השק גרמה לכך, שפרט למקרים בהם טיב הדגן לא השביע את רצונו של ר' בריש נגמרו רוב העיסקות בהצלחה... כאלה היו ותיקי וולברום!

בשבתות ימי הקיץ, כשהגעתי לחדרו של ר' אברהם יוסהל'ס ללמוד „פרקי־אבות", היה ר' בריש יושב כבר על הגזוזטרה המוצלת ומוקפת הירק — לאחר שנם משינת הצהרים בשבת — לבוש מכנסים וכתונת לבנה וכיפה על ראשו השב, ומתענג על שתית מים קרים, שהיה שואב לסרוגין מתוך הדלי שהועלה זה עכשיו והיה תלוי על פי הבאר... כשכולו זורח, פניו מבהיקות, מראה כהן ממש...

המענין בדבר, שבדמיוני הילדותי תארתי לי דמותו של מתתיהו כהן גדול לבית החשמונאים — כדמותו של ר' בעריש הנ"ל...

ה. הלויתו של הרבי ר' אלתר זצ"ל

היה זה ביום פטירתו של הרבי ר' אלתר זצ"ל, האדמו"ר מוולברום. אותו יום הוכרז על ביטול המלאכה, החנויות נסגרו, בעלי המלאכה הניחו את כלי מלאכתם, ולא עוד אלא שאף אנו הזאטוטים שוחררנו מהחדר כדי להשתתף בהלויה. סדר ההלויה, שהייתי עד־ראיה לה מתחילתה ועד סופה, ראוי לציון מיוחד: המונים התאספו ליד בית הנפטר — גם מערים סמוכות הגיעו רבים — שם נערכה הטהרה וכשזו נגמרה, התחילה ההלויה לזוז: נושאי המיטה בראש, כשאנו הנערים משתדלים להיות ככל האפשר בקרבת „המיטה".

אחריהם צעדו רב העיר, הנכבדים ויתר המוני העם ואחריהם „המאסף" — נשים בוכות ומקוננות... עוד בבוקר אותו יום קלטה אזני שמועה, כי „טהרה" נוספת תיערך ע"י טבילת הגופה במקוה... לוותר על נוכחותי במעמד נדיר כזה, לא בא בחשבון. גליתי איפה סודי לכמה מחברי וביחד התחמקנו ממסלול ההלויה ומיהרנו ל„מקוה" לפני שתגיע ההלויה לשם... (הפעם, נחמיה, שהיה „ער" לענינים כאלה לא היה יכול להשתתף — כהן היה...). תפסנו מקומות לאורך הגדר שמסביב ל„מקוה" הקרה (היו 3 מקואות: חמה, קרה וקרה מאד). לבסוף הגיעה ההלויה... 4 יהודים פשטו בגדיהם, ירדו למקוה וטבלו בה, ואח"כ עלו, לקחו את גוית הנפטר, שהיתה עטופה רק בטלית והורידוה — כשאחד אוחז בראשו של הנפטר, אחד ברגליו ושנים בשתי ידיו— לתוך המקוה, בה העמידו את הגויה על רגליה כשהם תומכים בה. לפתע נשמעה פקודה: „הרפו", אוחזי הגויה אספו ידיהם ממנה וזו התחילה שוקעת בתוך המים ורק כשהיתה מכוסה כולה מים אחזו בה שוב, העלוה, שמו אותה על קרש הטהרה והלבישוה בתכריכיה. (הסרת הידים מגוית הנפטר לרגע קט, באה למנוע „חציצה" כל שהיא בין הגויה לבין המים). מכאן יצאה ההלויה לכיוון בית הכנסת שלתוכה הכניסו מיטת הנפטר (היה זה מקרה יוצא מן הכלל לכבוד הנפטר החשוב, נפטרים פחות חשובים היו מכניסים לבית המדרש), העמידוה על הבמה וכל הקהל סובב ומקיף את הבמה תוך אמירת „יושב

בסתר" שבע פעמים... בגמר הקפות אלו הוציאו את ה„מיטה" לרחבת בית הכנסת וכאן התחיל הרב ר' משה זצ"ל, בעל ה„אהל משה", להספיד את הנפטר (אגב, היחסים בין המספיד לבין הנפטר בחייהם — במידה שאני זוכר — לא היו טובים ביותר...

תוכן הספדו של הרב חמק מזכרוני ונשאר בו רק סיומו כשהוא מעורר את העם לחזור בתשובה. כי, „בחטאו של מי נסתלק צדיק זה מאתנו, אם לא בחטאינו אנו"? (הצדיק בעת פטירתו לא היה רחוק מגיל 80...), כשכל העם גועה בבכיה.

נחמיה, שעמד אז לידי, התפרץ כאן בבכי קורע לב כאילו נחרב עליו כל עולמו ובהשפעתו מררתי בבכי גם אני...

פרק ז. תורה והשכלה

בשנת 1912, ואני אז כבן 15, עדיין חובשו של בית המדרש, אלא שהספקתי בינתיים לרכוש לי מדה מסויימת של השכלה שרכשתיה בכוחות עצמי. בעיקר מתוך קריאה בספרים, שהרביתי לקרוא בהם באותה מידת ההתמדה שהייתי רגיל בה מאז ומתמיד. בקריאה זו, ביחידות ובשניים, השכלנו לרוב, להוציא „יקר מזולל". משום מה, היה לנו חוש בקורת מפותח... ידענו להבחין בין טוב לרע, בין טפל לרציני. חיטטנו וחיפשנו את האמת, את הנכון, הרציונלי. נמאס לנו חוסר ההגיון המשווע בהווי חיינו והגענו לכך שהיינו מסוגלים כבר להפוך בתנופה אדירה את הקערה על פיה, להביע דעותינו ברבים וליהפך „לתועמלנים" ציונים, בגלוי, בתום לבב ובידיעה ברורה שהדרך החדשה היא הנכונה והיחידה.

א. ההתחלה

באחד הימים נזדמן לביתנו חברי הטוב ישראל אלתר הי"ד, בשעה שאני כולי שקוע בקריאת „שבחי הבעש"ט", ומתחיל להתגרות בי ובספרי, ומספר לי שיש לו בבית „ספרים יותר יפים" משלי. מהם עם ציורים יפים ומנוקדים. בשמעי זאת, אני עוזב את הבעש"ט וסר עם ישראל ישר לביתו, כדי להיווכח בצדקת טענתו.

ברגע שפתח לפני ישראל את ארון הספרים נשארתי על מקומי כהלום רעם... מה לא היה 'שם? אוצר בלום ממש. סריה שלמה של מונוגרפיות על „גדולי ישראל", כרכים של „זכרונות לבית דוד", ספריות שונות, מיוחדות לילדים ולנוער, דברי ימי ישראל לגרץ בהוצאה חדישה, ועוד רבים אחרים. מכאן ואילך לא זזה ידי מתוך ידו של ישראל ויחד קראנו ולמדנו.

מביקורי הראשון חזרתי הביתה עמוס שני כרכים, בהם היו מכורכים יחד כ־100 חוברות „החיים והטבע", שבועון מצוייר לבני הנעורים. אלה „בלעתי" תוך ימים ספורים. כמעט יום יום ביקרתי אצלו בבית, ועברנו ביחד על גרץ ועל ספרים אחרים.

בשלהי אותו קיץ מספר לי ישראל אלתר, כי נתקבל מחוץ לארץ חומר לאיסוף כספים באמצעות „הקערות". בערב יום הכיפור, בעת התפילה, שאלני

אם אני מוכן להציג „קערה״ עם חומר זה בבית התפילה דחסידי רדומסק. ידעתי היטב כי הענין אינו כל כך פשוט וכי צפוי אני ל„בזיונות״ ואף לגרוע מזה...

בכל זאת לא היססתי רגע והסכמתי מיד לקבל עלי את הסיכון. מיד הביא לי ישראל את החומר. היה זה „קול קורא חוצב להבות אש״, שקרא לתמיכה בעובדי אדמה יהודים בא״י.

לא קלה היתה מלאכתי. אבל התגברתי והסברתי את תפקידה של הקרן הקימת, ונעזרתי בחתימות של רבנים על קול הקורא.

כאשר הבאתי במוצאי יום כיפור לישראל אלתר את הסך של שלושה רובלים ו־40 קופיקות שהצלחתי לאסוף, קפצנו שנינו משמחה. למחרת סיפר לי, כי הייתי היחידי שהצליח לאסוף סכום „עצום״ כזה. במקומות אחרים אספו סכומים פעוטים, ובשטיבל דגור אף ניסו לסלק את „הקערה״ לגמרי.

על שם מי נתקבל החומר מאודיסה ומי היה היוזם הראשי, דבר זה לא ידוע לי. ישראל אלתר מסר לי רק, כי נתקבל החומר, ואני חשבתי לתומי, כי החומר נתקבל בביתם על ידי אביו, ולא הוספתי לשאול. אינני בטוח כי השערתי אז היתה נכונה, וחבל שלא נשאר בחיים אף אחד שיוכל לפענח רז זה...

המשכנו בפעולה ציונית שהסתפקה בהפצת בולי קרן הקימת, מכירת שקלים, ובעיקר בהפצת הרעיון הציוני.

תנאים אוביקטיביים סייעו לנו להתקדם במעמדים גדלים והולכים. משפט בייליס והכרזת הבויקוט של דפולנים נגד היהודים, עוררו את הרגש הלאומי. האנשים התחילו להתענין במצב. גדלה הדרישה לדעת. הצורך בעתון, למשל, לא היה יותר נחלת יחידי סגולה, מין לוקסוס, אלא הפך למצרך חיוני, אלמנטרי אצל רבים. וה„היינט״ וה„מומנט״ הגיעו בעשרות אקסמפלרים. הלכה והתגברה גם הדרישה לספר. באותו זמן הוזמנתי להשתתף באסיפה הראשונה שנקראה כדי להתיעץ בדבר ייסוד ספריה צבורית בעירנו. מספר המשתתפים היה קטן מאוד. אך נדהמתי, בבואי לאסיפה, למצוא גם נשים. את כל משתתפי האסיפה איני זוכר. רק כמה מהם נשארו בזכרוני והם: ברכה ארליך, רופא השינים סרבטניק, דוד אלתר, ישראל אלתר, אסתר זלצמן, יהודית קיבקוביץ, שרה ברמהרציק, חיימל קיבקוביץ ונפתלי טרלו.

האסיפה התקיימה בחצר של הזלצמנים והאלתרים בדירת אמה של רייזל בוריצקה. דירה זו שימשה לנו כמקום מפגש „קונספירטיבי״.

הדאגה העיקרית היתה לקבל רשיון לפתיחת הספריה. על כל פנים, תוך זמן קצר נרכשו ספרים והספריה התחילה לפעול, בתחילה בדירתו של סרבטניק, ואחר כך עברה למעון המטבח הזול לנצרכים בתקופת האוקופציה האוסטרית. מעון זה שימש אגב מקום מוסווה לכל פעולות ציוניות שהיו אסורות אף בימי השלטון האוסטרי.

וכך הורשתה הספריה לפעול תחת השם „קולטורה״ ונסבלה על ידי השלטון האוסטרי.

ב. 1914—1910

אין להגיד שבשנים אלו היתה פעולה מאורגנת כל שהיא. הכל היה בגדר „התהוות" ובשלב של הכנה לבאות. הפצת בולי קרן הקימת למשל, היתה בעצם פעולה שהתנהלה בינינו לבין עצמנו. כל אחד מאתנו השתדל להפיץ את הבולים בין חבריו שטרם נכנסו „בסודנו". ברגע שרכשנו „קונה" לבולים האלה הפך הנער הקונה באופן אבטומטי להיות איש „סודנו", והוטל עליו להיות „מוכר" או מפיץ. הוא הדין במכירת שקלים. מטרת הפצת הבולים היתה, כמובן, איסוף כספים לטובת הקרן הקימת. צורות איסוף אחרות טרם היו. התנהלו ויכוחים, שיחות. ניהלנו תעמולה, ברם, לא במועדונים או באסיפות, אלא בצורה שקטה, אגב טיולים ליער או לנהר, שהיינו רגילים בהם בלאו הכי. בשיחות בודדות, מפה אל אוזן ובחבורות קטנות, כשאנו מרחפים בדמיוננו על כנפי נשרים. השתדלנו ללמוד ולהשתלם בעברית ואף התחלנו לדבר בינינו בשפה זו, בהתחלה בגמגום, עד שעברנו לדבר בה באופן חופשי.

באותה תקופה התחלנו לחשוב על עליה לארץ ישראל. היה לי חבר אחד, אברהמלה אנשילס, אתו למדתי יחד עברית בעזרת „מחברותיו" של וולקובסקי מקראקא. בידו היו החוברות, ובקשתי להצטרף אליו. נאלץ היה ללמוד תורה זו בחשאי, אביו ר' אנשיל המלמד היה באותה תקופה „מתחרנו" הראשי. הוא שיזם מכירת הבולים ל„קרן התורה" של אגודת־ישראל, ובודאי לא היה מרשה לבנו לימוד זה. בחרנו איפה ב„שטיבל" דאלכסנדר שהיה אז בקומה העליונה מעל למאפייתו של אברהם בעריש — למקום לימודנו.

יום יום דיבר חברי זה על לבי ו„הסיתני" לקום, לארוז את חפצי ולברוח לארץ ישראל. היינו אז כבני 15. אני, שהייתי יותר מתון, היססתי. כסף לא היה לנו אפילו לנסיעה, לא כל שכן למחיה בארץ, וידעתי כי צעירים מדי הננו וחלשים מדי שנוכל להתקיים בעבודתנו. לבסוף החלטנו לפנות בשאילת עצה לבן עירנו נתן חפשי, שעלה ארצה כמה שנים קודם לכן. שעה ארוכה ישבנו על מדוכת כתיבת המכתב, שהיה צריך להיכתב לדעתנו בעברית „צחה שבצחה", כדי שלא נהיה לצחוק בעיני ארץ ישראלי זה, עד שיצא מתחת ידנו „מתוקן כל צרכו".

במכתב זה, שכתבתיו בעצם ידי, כשאברהמלה אנשילס עוזר על ידי להוסיף מליצה על מליצה וחרוז על חרוז, שאלנו את נתן לסיכויינו בארץ, אם אנו, נערים בני 15—16, נוכל לקבל עבודה כדי להתפרנס ממנה. שאלנו למצב הקדחת, אם אינה מסוכנת, לטיב האקלים, אם לא חם מדי, ואיזה בגדים עלינו להביא אתנו, היש צורך בכסתות ובכרים ועוד שאלות מסוג זה. ולא נחה דעתנו והוספנו לשאול אם בבוא העת ויגיע זמננו להתחתן, ימצאו לנו בחורות שאפשר יהיה לבחור מהן מתאימות לנו...

נתן הטוב לא נתן לנו לחכות הרבה זמן. כעבור 3־4 שבועות — בזמנו שיא המהירות — מושיט לי, באחד הבקרים, פישל הדוור מכתב ומוסיף לי: בשבילך מארץ ישראל (בדרך כלל קמצן במלים היה פישל, ולא היה מוסיף מלה למכתב. הפעם לכבוד ארץ ישראל שינה מדרכו). אני לוקח המכתב בידי ו...באמת, אין בכוח עטי לתאר את התרגשותי וגודל שמחתי למראה המכתב... ועודני זוכר יום

זה כאילו היה זה אתמול. ותשובתו של נתן נשארה בזכרוני כמעט מלה במלה.

בראשית מכתבו נתן לנו נתן „על הראש" בצורה עדינה מאד, על דבר סגנון מכתבנו. „מה ראיתם", התכלא נתן, שמכתבכם צריך להיות מלא מליצות כרימון. לאחר כך באה התשובה, ענינית ומעשית. לנערים בריאים בגיל 17־18 תימצא עבודה. חם קצת בשעות הבוקר המאוחרות, אולם, מיד מתחילה לנשוב רוח מהים המפיגה את החום. אין צורך בבגדי חורף כבדים מדי וכו' וכו'. לבסוף הפיג חששותינו לחוסר בחורות והבטיח לנו, כי אין מחסור „בסחורה" זו...

מכתב זה, כשלעצמו — מארץ ישראל, וכתוב בכתב ידו היפה של נתן ובסגנונו, בפשטותו, ללא מליצות — היה בו אז כדי להעלות ארצה כל מי שקרא אותו. ללא היסוסים וללא שהיות. הוא לא הבטיח כלום, זולת עבודה קשה וחיי צנע. ואף על פי כן נמשכנו כאילו היינו קשורים בעבותות קסם וכבר התחלנו בהכנות לנסיעה. אלא שבינתיים הלך אנשיל ועשה מעשה: השיא את בנו כמה חדשים אחר כך בגיל צעיר, וכל הענין בטל ועבר מן העולם... בשנים אלו לא הנחנו ידינו גם מפעולות כלל צבוריות בחברות שונות, „תקון ספרים", „לינת דצדק" ו„תומכי עניים". אולם כל אש הנוער שבקרבנו היתה נתונה לענין הציוני. החלטתנו היתה איתנה: לעשות הכל מה שאפשר כדי לקרב את הקץ, ולא לשבת בחיבוק ידים ובאפס מעשה, ולצפות למשיח שיבוא באמצעיו של יוסף דילה רינה או בדרך נס אחר.

וכך הלך חוג הפעילים הלוך והתרחב והיה „לכוח ניכר" ממיטב הנוער והפך למלוכד ומאוחד.

ג. בבית המדרש

באותו זמן התחילה תסיסה גם בין חובשי בית המדרש האדוקים ביותר. זכור לי מקרה אחד, איך שסטירת לחי אחת מידיו של ר' מרדכי וולף, יהודי למדן מופלג, ופיקח, ובעצמו, ייתכן אכול ספקות — הספיקה להפוך ל„חומץ" בחור אחד מהאדוקים ביותר. הדברים אמורים בחברנו אברהמצ'ה שטארק, שבעטיה של סטירת לחי זו יצא ל„תרבות רעה". כמה חדשים לאחר כך ניסה ר' מרדכי וולף לפייס את אברהמצ'ה, ולהוכיח לו שהוא נפל במלכדתו של השטן ר"ל. אך ללא הועיל.

על כרחנו הצטמצמה פעילותנו בשיחות ובויכוחים בעת טיולנו מחוץ לעיר, או במזנון חתנו של ר' מרדכי וולף. היה זה „מזנון" מיוחד לחובשי בית המדרש שנוסד על ידי חתנו. והיה נמצא בדירתו בין בית המדרש לבין בית המרחץ ולשם, בין לימוד דף גמרא לשני, סרנו להשיב את נפשנו בחתיכת דג מלוח, מפולפל ומתובל בידי בתו של ר' מרדכי וולף המומחית, ולהתווכח אגב על דברים שונים.

וכך הגיע ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה מספר הפעילים לכמה עשרות. ואלה היו הפעילים: דוד, ישראל, יצחק ושלום אלתר. דוד ויעקב איזרלוביץ, יעקב, דוד ואסתר זלצמן, יהודה ומנשה פרנקל, מרדכי נרקיס, אייזיק ציגלר, יוסף מנדל וולגרין, ישראלקה שטרק, יעקב אינגבר (קנמון). כל הנ"ל אינם יותר בחיים.

מלבדם היו בין הפעילים ויבדלו לחיים ארוכים, יחיאל הוכרמן (בארצות הברית), דוד ורדיגר (כעת במגדיאל), עדינה פרנקל (בברית המועצות), אברהמצ׳ה שטארק וכותב הטורים האלה.

בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, וכל הפעולה הציונית הופסקה, עד שנתחדשה ביתר עוז כשנה וחצי אחר כך.

ד. בימי שלטון האוסטרים

דומני שלא אגזים אם אומר כי תקופה זו, שנמשכה כשלוש שנים, מיום שהתישבה בעירנו ה„אטפּן קומנדו", על קציניו האונגריים והיהודים־אונגריים, ועד סוף מלחמת העולם הראשונה — היתה הטובה והמאושרת ביותר ליהודים מיום היוסדה ועד היום המר והנמהר בו הובלו המוני יהודיה בדרכם האחרונה. הרגשנו כאילו פורק עול הגלות מעל צווארנו. לא עוד השלטון הרוסי העויין. נעלם הפחד מכל גוי שכור. קצינים יהודים שולטים בעיר ובסביבה ומפילים חתיתם על כל אנטישמי ופורע.

הכרנסה היתה מצויה לרוב רובם של התושבים. מאידך, גרם היוקר סבל רב לדלת העם, אשר בלאו הכי היתה פרנסתם לקויה. ביניהם: השכירים, המלמדים, כלי הקודש וסתם אביונים אשר ממש רעבו ללחם, והיה צורך לעשות משהו כדי להקל את סבלם. ואכן קם הדבר: נוסד „ועד העזרה". הפעם שלא כרגיל, התחילו הקשישים בפעולה ואנו הצעירים נגררנו אחריהם. היוזמים והמייסדים הראשונים של ועד העזרה היו: ר׳ זאב אלתר ז״ל ויבדל לחיים ר׳ יחיאל מאיר אנגלשטין, ר׳ לייבלי פוטש, ר׳ צבי בידלובסקי.

דבר ייסוד ועד העזרה נתן לנו הצעירים אפשרות מצויינת לחדש פעולתנו הציונית שהופסקה עם כרוץ המלחמה. ביתר שאת ניצלנו את משרד ועד העזרה כמקום מפגש ומשם ניהלנו את תעמולתנו הציונית ללא הפרעה. ביזמה משותפת של הקשישים והצעירים נערכה זו הפעם הראשונה (בבית התפילה שהוקם בתוך הבית הזה) אזכרה לזכרו של הד״ר הרצל בכ׳ תמוז.

ה. האזכרה הראשונה לזכרו של הרצל

דבר האזכרה נמסרה מפה לאוזן ובסודי סודות ורק אנשים בטוחים באו ב„סוד" זה. רוב רובם של המשתתפים באסיפת אזכרה זו עודם שמורים בזכרוני. מהקשישים היו נוכחים: זאב אלתר, א. דווידסון, ל. פוטש, צ. בידלובסקי, חיים יצחק צווייגנבוים ויבדל לחיים מר יחיאל מאיר אנגלשטיין. מהצעירים: כל האחים אלתר, האחים יזרלביץ, האחים זלצמן, יהודה ומנשה פרנקל, יוסף מנדל ולגרין, ישראלקה ואברהמצ׳ה שטארק, יחיאל וגרשון הוכרמן, כותב הטורים האלה ועוד רבים אחרים שנעדרו מזכרוני.

לאחר שנאספו כולם הגיפו את התריסים והדליקו נרות. את שלום אלתר שלחו החוצה לעמוד על המשמר ולהזהיר על כל „סכנה" מתקרבת. עורך האזכרה (אברך ששכחתי את שמו) התחיל ב„אל מלא רחמים" בניגון המקובל ועזרו על

ידו חברי המקהלה: יצחק אלתר, יהודה ומנשה פרנקל, ויבדל לחיים גרשון הוכרמן. לאחר תפילת האזכרה הספיד מי שהוא בכמה מלים את הנפטר הגדול. אחרי שירת התקוה פתחו את התריסים והנאספים נשמו לרווחה ונתפזרו לבתיהם. אף אחד מהמשתתפים לא תיאר לעצמו כי בשנים הבאות תערכנה אזכרות אלו ברוב עם, בפומבי ובהנפת דגלי הלאום. באותו יום נוסדה למעשה אגודת הציונים בוולברום.

בתקופה זו עמדנו בקשר עם לשכת הקרן הקימת לישראל בוינה. ממנה קבלנו חומר תעמולה (רובו בגרמנית), בולים של הקרן הקימת לישראל, ואף משלוחים של קופסאות כחולות־לבנות, שחילקנו לחלק מהבתים.

בחורף 1916, כשנפתח המטבח הזול, נכנסו לפעולה גם הבנות שנמשכו, אגב עבודתן במטבח, בחלוקת הארוחות, גם לעבודה ציונית וללימוד השפה העברית. רק בקיץ 1916 נתקבל סוף סוף הרשיון לאגוד ה„קולטורה". אגודה זו, אשר מגמתה הרשמית היתה להפיץ „תרבות" על ידי פתיחת ספריה, הקראות, הרצאות על נושאים מדעיים ותרבותיים, הפכה למעשה לאגודה ציונית מובהקת אשר ביום היוסדה היו רשומים בה כ־40 חברים וחברות, שהיו ברובם ציונים „בכוח", ומעכשיו הפכו להיות חברים באגודה ציונית ממש, עם יושב ראש, סגנו, מזכיר, גזבר, ועד האגודה — הכל כדת וכדין.

מיום ליום הלך מספר החברים הלוך ורב. הצטרפו לאגודה מכל החוגים ומכל הסוגים. הציונות לא היתה עוד נחלתם של בני טובים בלבד... בינתיים התבגר גם דור צעיר וכל יחיד בהגיעו לגיל 18 נכנס כדבר המובן מאליו להיות חבר באגודה.

על־יד האגודה קמה גם תנועת הצופים או „השומר" שהתלכדה בעיקר מנערים מגיל 13—17 והועמדו תחת חסותם של מרדכי נרקיס ומנשה כרנקל, שהקדישו כל זמנם לתנועה זו, והעלו את חבריה לרמה מניחה את הדעת בעזרת הקראות, הרצאות, שיחות על נושאים חברותיים וציוניים ואף הצליחו לקדמם בידיעת השפה העברית שהיתה לשפה הרשמית היחידה של „השומר". בתחילה היינו גם המבוגרים בתנועה זו, אולם עד מהרה משכנו ידנו ממנה, באשר ראינו בצדה הצרמוניאלי — על מדיה, כובעיה המיוחדים, ההליכה בסך, והאימונים הצבאיים למחצה. שהקטנים התיחסו אליהם ברצינות יתירה, מעין מעשה ילדותי שאינו מתאים לנו המבוגרים.

תנועת הצופים נוצלה היטב על ידנו והשתמשנו בחבריה לכל מיני שליחויות, גביית דמי חבר, הפצת כרוזים וכדומה.

פעולה רצינית שנעשתה על־ידי האגודה בשנה הראשונה לקיומה היתה: איסוף כספים לטובת נפגעי המלחמה בארץ ישראל, שעה שקבלנו קריאות חירום מההסתדרות הציונית בוינה, ובה תיאור מדכא על הנעשה בארץ. הצלחנו לאסוף אז 3000 כתר, סכום רציני בימים ההם ולהעבירו לתעודתו.

ו. 1916 — 1918

ככה התרחבה תנועתנו לאט לאט והקיפה את רוב רובו של הנוער בעיר, בתחילה בחדר יחידי באחד הבתים הקצוויים ברחוב שורנסקה, ולאחר כך בשני

הדרים מרווחים בבית בודד לא הרחק מהמעין הראשון. התנהלה לא רק פעולה ציונית אלא גם תרבותית־כללית.

הספריה נפתחה לרווחה. אורגנה אפילו סקציה דרמטית שהצגתה הראשו־נה „בר כוכבא" עברה בהצלחה יחסית. את תפקידו של בר כוכבא שיחק וואלף קיבקוביץ, שהשקיע בתפקידו זה את כל נשמתו וכוח רצונו, ויצאה הצגה כלל לא רעה יחסית. את ה„דינה" הבאנו כמובן מעיר הסמוכה זבירצה.

כאשר בא לעירנו הרב מילייקובסקי, נשא את הרצאתו בפומבי בבית הכנסת. המוני העיר מלאו את בית הכנסת, וגם עזרת הנשים היתה מלאה מאזינות להרצאתו של הרב מיליקובסקי שהיתה לשיחה בעיר במשך זמן רב.

להרבה מבני עירנו זכורה בודאי ההתלהבות והחגיגיות ששררו בנשף החנוכה שנערך במעון אגודת הציונים בדצמבר 1916. הכל היה בגדר חדוש: הדלקת הנרות, שירת המקהלה המעורבת, הנאומים, בהם הודגש האופי הלאומי של החג, ההקראות, הדקלומים וכו' — עד שקהל הנאספים הגיע כמעט לידי אקסטזה ויצא מן הכלים בשעה שהלר, בחור גליצאי וסמל בצבא האוסטרי ששירת בעירנו, ושהיה עד אז רחוק מציונות, הושפע כנראה ממראה עיניו והתחיל, כשהוא לבוש במדיו הצבאיים, לנאום נאום ציוני מובהק. כאשר הביע בסוף נאומו את תקוותו כי בקרוב יפשטו החיילים היהודים בצבאות השונים את מדי ה„קיסרים" השונים וילבשו מדי הצבא של מדינתם הם, לא היה גבול להתרגשות ולא היה סוף למחיאות הכפיים...

ז. אסיפת עם בבית המדרש

כמה חדשים לאחר כך עשינו מעשה נועז ביותר. לאחר שהחלטנו להביא את רעיון הציונות לידיעת „ההמונים הרחבים", מצאנו, כי אין דרך טובה להגיע אליהם מאשר לבוא אתם למקום בו הם מתאספים תדיר. קבענו יום מסוים בו ניגש לבית המדרש הגדול, ננצל את התאספות ההמון לתפילת מנחה ומעריב ובין התפילות נביא את דברנו לפניו. לשם כך גויסו כל החברים ונצטוו להיות בשעה זו בבית המדרש ולהיות מוכנים למנוע — אם יהיה צורך — אפילו בכח כל הפרעה שהיא...

נאמנים היו חברינו והתייצבו כולם כאיש אחד, ואפילו חברותינו הטובות והנאמנות לא נעדרו ומלאו את עזרת הנשים, כדי למנוע הפרעה אפשרית „מלמעלה".

בית המדרש היה אותו ערב מלא מפה לפה. ומיד אחרי סיום תפילת מנחה, עלינו — אברהמצה שטארק וכותב הטורים האלה — על הבימה, כשחב־רינו התיצבו מסביבנו כדי לשמור עלינו מכל צרה.

אברהמצה שטארק התחיל ואני מלאתי אחריו. תיארנו לפניהם את מצב עמנו בעולם. והאפשרות היחידה שנשארה לנו לפתור פעם ולתמיד בעיה זו — היא הציונות. היא היא המביאה אתה את הפתרון. אסיפת עם זו עברה ללא

תקלה כלשהיא והשאירה רושם רב. וימים רבים לאחריה היתה לשיחה בפי כל.

עם כניסת ארצות הברית למלחמה ב־1917, הופסקה זמנית תמיכת הג'וינט במוסדות העזרה היהודיים בגרמניה ובאוסטריה ובכל השטחים הנכב־שים על ידה. והיו נאלצים להתקיים מעתה בכוחות עצמם. גם בעירנו הורגש הדבר, כמובן, והיתה צפויה סכנה לקיומו של ועד העזרה ולמטבח הציבורי שעל ידו, שכל כך הרבה עמל וטורח הושקע בו. החלטנו איפוא לסדר „יום פרח" וחגיגה עממית, שהכנסותיהם יאפשרו קיום המוסדות הנ"ל והחזקתם לזמן מה.

שני הדברים גם יחד היו בבחינת חידוש ולא היה לנו כל נסיון כיצד לארגנם. ובכל זאת הצלחנו בפעולה זו ותוצאותיה הכספיות עלו על כל מה שציפו אפילו גדולי האופטימיסטים שבינינו. רוב רובם של החברים זוכרים עדיין את היום הזה. התלהבות הנוער והתמסרותו לענין גרמה לכך שהצבור כולו נענה בעין יפה וביד רחבה. לחגיגה באו גם בני נוער מהערים הסמוכות. וכאשר סיכמנו לאחר כמה ימים את ההכנסה הנקיה שהגיעה לסכום העצום של עשרים וכמה אלפים כתר — לא היה קץ לשמחתנו.

באותה תקופה התנהלה גם פעילות עניפה ציונית ותרבותית כאחת. הוזמן מורה לעברית, זילברברג מסוסנוביץ, ואורגנו שעורים עבריים לקבוצות, בעיקר לבנות, ותוך זמן קצר הפכה השפה העברית להיות שפה מדוברת בפי חלק ניכר של בני הנוער.

באותה תקופה נסחפו לפעולה תרבותית כוחות נוספים: רופא השינים באבאד, יוסף דודזון ז"ל ואחיו אהרן (כעת באנגליה), דוד לנדוי ויעקב אינגבר ז"ל, דוד ורדיגר (כעת במגדיאל). התנהלו שיחות על נושאים תרבותיים ופולי־טיים שונים, הנוער בדרך כלל התקדם והתכונן לעלות לארץ תוך צפיה לסיום המלחמה שנראה מתקרב ובא.

כדאי להזכיר עוד אסיפת עם אחת שקיימנו בבית הכנסת כמה ימים לאחר שנתקבלו החדשות המשמחות על הצהרת בלפור ועל הגדודים העבריים הנלחמים בטורקים לצדם של האנגלים. באותה אסיפה התלהב יעקב אינגבר שהיה אחד הנואמים והתחיל לתאר את פרטי האידיליה של המדינה היהודית שניתנה לנו, בצבעים ססגוניים ובקול אדיר וסיים במלים הבאות: ועכשיו מבינים אתם מדוע קראנו לכם לבוא? יען כי הבאנו לכם מתנה והנותן מתנה לחברו צריך להודיעו...

ח. 1918 — 1920

המלחמה הגיעה לקצה וצבא הכיבוש עזב את העיר. פולין קמה לתחיה וברחבי המדינה התחילה מלחמת הבחירות ל„סיים". היהודים עמדו על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות והציגו רשימת נבחרים משלהם.

לא עבר הרבה זמן וחיילי הגנרל הלר שהיו ידועים לשמצה, הגיעו לפולין

ומהם גם לעירנו, והתחילו הצרות. יהודים מגודלי זקן היו הקרבנות הרא־שונים. גילחו או אף תלשו זקניהם והכום מכות רצח בכל הזדמנות שהיא. בעירנו אף נפל קרבן, ילד, יהודי בן 8־7 שחייל אחד כיוון אליו רובהו בעת שחקו בחצר, ירה בו והרגהו.

אחרי המקרה הזה הוטל עלי לנסוע לוורשא ולפנות לנבחרי ה„סיים" היהודיים ולבקש עזרתם. בהגיעי לוורשא פגשתי שם את מר צבי בידלובסקי. סיפרתי לו על הנעשה והחלטנו לפנות ליצחק גרינבוים ולדרוש התערבות מהירה מצד השלטונות המרכזיים. פעולתנו הוכתרה בהצלחה. כעבור זמן מה הורחקו מהעיר כל פלוגות ההלרציקים.

זאת היתה פעולתי הרצינית האחרונה כמעט באגודת הציונים בעירנו. בעת ההיא התפלגה אגודת הציונים, וקמה גם אגודה בשם „צעירי ציון".

מחוסר זמן הלכה פעולתי באגודת הציונים ופחתה, ובאמצע קיץ 1920, יצאתי את וולברום בדרכי ארצה, אליה הגעתי ביום 20 לספטמבר 1920.

משפחת צירל ראָזענבערג

דמויות וטיפוסים

אישים ועסקנים

ר׳ זאב (וולוול) אלטר

איש תורה ומסורה ודמות של אינטליגנט יהודי שספג תורה והשכלה כאחד, חתנו של ר׳ אברהם מרדכי ארליך, אחד הטיפוסים המצוינים שוולברום נתברכה בהם, טיפוסים שבלטו מבין השכבות השונות של האוכלוסיה היהודית הראויים להמנות עם אנשי־שם ואנשי־מעלה שתרמו הרבה לקידום עירם, לחינוך הדור הצעיר ברוח הלאום ולהפנית זרם העליה לארץ־ישראל, הצטרף לתנועת חיבת ציון עוד בשנים 1900—1904, משכיל יודע עברית ביראת ה׳ וברוח היהדות, בר־אוריין ואציל נפש, בעל הדרת פנים, וכל יודעיו התיחסו אליו בכבוד רב. ממייסדי המזרחי ומפעיליה עוד בשנת 1912, תרם הרבה לקרנות הציוניות. בכלל היה חזון בלתי נפרץ בימיו ובעירו כטיפוס יהודי נעלה עם בית פטריארכלי לכל פרטיו ודקדוקיו, ויחד עם זה בעל השכלה וידיעות בהויות העולם, שולט בשפות זרות וקורא עתונים. בני הדור האחרון מזכירים אותו כאבי אבות התחיה היהודית הלאומית בעיר ומורה דרך לכל הציונים, והיה הציוני הראשון בעיר.

מוצאו ממשפחה בעלת יוחסין מסורתית מדורי־דורות. יליד העיר מלאבה, עירו של הסופר אופאטושו. משם עבר לשבת בסוסנוביץ, והגיע לוולברום בסוף המאה הי״ט כחתנו של א״מ ארליך, וחיש הפך לאחד הנכבדים של הקהילה. ביתו היה בית ציוני למופת, ולבו לב טוב ונדבן, גומל חסד ונענה לכל דורש, וידו כתוחה לכל דבר שבצדקה ובקדושה. היה זה סוחר וחרשתן חרוץ שעשה עושר בכנות וביושר, בעל בית חרושת לבירה בכפר בז׳וזובקה שליד וולברום, בשותפות עם גיסו איסר זלצמן, ויחד עם זה פעיל בחיי החברה ועסקן בצרכי צבור באמונה. היה זה טיפוס של יהודי נעלה שדורות של תורה ומוסר טיפחו אותו.

זאב אלטר נפטר פטירה טבעית במשך כמה שנים לכני מלחמת העולם הנאצית. הוא גידל את בניו ובנותיו בדרך הטובה שהוא בחר לעצמו. וכאן המקום להזכיר גם את בניו שניספו בשואה: ישראל, שלום ויצחק אלטר. זאב אלטר היה חותנו של עורך „היינט״ הוורשאי ואחר־כך משתתף ב„דבר״, י. מ. ניימן ז״ל. בתו דבורה (נשואה למ. צאנין) נמצאת בארץ.

צבי הרשל בידלובסקי

יליד סטופניץ, נולד ב־1880 לר׳ מאיר זינדל בעל־אחוזה, נשא את רחל בת ר׳ יוסף־בר פוטאש מוולברום, מראשוני בעלי־התעשיה למשקאות. משנת 1900 ישב בשוק בבית אלחנן גוטליב. מחובבי־ציון הראשונים. למד בקובנה בישיבת רבי יצחק אלחנן, אך „הציץ ונפגע" במקצת. השתתף במאמריו ורשימותיו ב„המליץ" וב„הצפירה".

משנת 1920 עסקן ציוני ויו״ר המזרחי בוולברום, יו״ר קרן־היסוד והקק״ל. לא היתה אספה גדולה שלא השתתף בה. הרב המקומי אסר למסור את מפתחות בית־הכנסת לאספות המזרחי וה„אגודה", והוא קיבל ופתח את האספות. השתתף בכל ועידות המזרחי הארציות, חבר מרכז המזרחי, יסד בית־תפילה למזרחי בבית חיים כץ, הביא בעלי־תפילה מצויינים למזרחי ובימים הנוראים היו רבים שהתאספו לשמוע את התפילה. בעל שחרית במזרחי היה ר׳ זישה קמינסקי, ת״ח ומשכיל, ובעל מוספים — דער געלער יוסף שמשם עבר לבית־הכנסת כחזן, בעל קול מופלא מאד.

בבית־התפילה של המזרחי סידר בידלובסקי „עונג שבת" בשלש־סעודות. בכל ערב היו מתכנסים המשכילים שבמזרחי. באו להרצות הרבנים י״ל גרויברט מסטאשוב, מ״א עמיאל מגרייבה, י״ל זלוטניק מגומבין. בשעות הערב התקיימו שיעורים ווויכוחים והרצאות שונות. ועדת התרבות היתה מורכבת: מה״ה ליבוש פוטאש, הרשל בידלובסקי, הרשל ורדיגר, פיגנבוים, דוידזון, ליטווק. היו״ר היה בידלובסקי, סגנו — זאב אלטר, המזכיר — פיגנבוים (חתנו של משה הירש הוכרמן), גזבר — יהיאל מאיר אנגלשטין. בועד המזרחי בוול־ברום היו: חיים יצחק צויגנבוים, הרשל ורדיגר, ליב פוטאש, דוידזון ואלטר לויט.

שנים רבות היה בידלובסקי פרנס הקהילה, חבר בבית־דין, וחבר מועצת העיריה. הוא חינך את גדוד הרביזיוניסטים בבית־הכנסת וחתך את הסרט. שנים אחדות היה „לבניק" בבית־המשפט הוא והנוצרי גרבולינסקי, ואחר כך קיבל רשיון מבית־המשפט המחוזי לשמש כפרקליט על אנשים למרות שלא היה עורך־דין. יסד את האגודה להגנת הדיירים, וכיהן כיו״ר של הדיירים במחוז סוסנוביץ, הכניס תחת חסותו את כל הדיירים מחוסרי דירות, הביא מליטה מלמדים מצוינים ללימוד בחורים בודדים בעיר, הביא את יוסקוביץ מקיילץ שניהל בית־ספר פרטי בעיר, הביא מורה ללימוד עברית מליטה. אחרי שנוכח לראות שבכל מקום מופיעים רק נציגים נוצרים הוא הלך והביא רופאים ועורכי דין יהודים — רובם מגליציה. לא היה בית־מרקחת בעיר, והוא הביא את הרוקח רוזנבוים מקראקא שאחר כך היה סגן ראש העיר. הוא מילא מקום ראש־העיר. ביתו היה פתוח לכל דורש. הוא נדרש להיות בורר בבוררויות בוורשה, לודז וסוסנוביץ בעניני־מסחר גדולים. היה מקבל כל אחד בסבר פנים יפות. ודלת ביתו לא נחה.

כחבר מועצת העיריה הגן בתוקף על עניני היהודים, ותוך כך בא לידי ריב מפעם לפעם עם האנדקים הפולנים. בפתח בית העיריה סידר מזוזה. הנוצרים

אהבוהו בגלל עמידתו על האמת, ורוחו לבלי חת. חי בידידות עם השופט ועם האינטליגנציה המקומית. כשהיו עורכים מסיבה בוולברום נאלצו להביא בשבילו מאכל כשר. היה חבר־כבוד במכבי־אש בוולברום, חבר־כבוד בחברה־קדישא, כ־15 שנים גבאי ראשון בבית־המדרש ועוזרו היה שמואל סרנה. הוא סידר תאורת גז חדשה בבית־המדרש והביא מנורות מוורשה. ביתו היה בית ועד לחכמים ובעל הספריה הגדולה ביותר בעיר, שהכילה למעלה מאלפיים ספרי קודש והשכלה. האנדקים חיפשו תחבולות כיצד להפטר מבידלובסקי מהעיריה, שהיה להם כעצם בגרון ומחבל במזימותיהם. ופעם אחת אחרי קבלת שבת, כשהוא טייל על פני החדר וקרא „אשת חיל" שלחו שליחיהם שעלו על גג ביתו וזרקו כרוזים עם עלילה עליו שהוא קומוניסט ויש לזרקו מהעיריה. מיד נפוצו שמועות בעיר ורצו לאסרו. מנהל המשטרה לא העיז לאסרו, והתקשר טלפונית עם מינהל המחוז באולקוש וביקש רשיון מיוחד לאסור אותו. שלחו לתובע המחוזי בסוסנוביץ, הלה לא נתן לאסרו, אלא שיחזיקוהו במשטרה כל הלילה ובבוקר יוציא החלטתו. כשנודע הדבר להרב ש"א זילברברג הוא גזר ביחד עם הרבי ר' שלום לסגור את כל השטיבלך ובתי־המדרש ולא ללכת להתפלל בהם, ומשלחת נשלחה לשופט השלום בהעידה לפניו שמכירים אותו כא׳ש דתי שמתפלל בכל יום ואי אפשר שיהיה קומוניסט ויפיץ כרוזים נגד השלטון, ואין זה אלא עלילה. למחרת היום אחרי שליחת המשלחת, הודיעו שלא יתנו לפתוח את העיריה אם לא ישחררוהו מהמאסר. השופט בא בקשר עם התובע והוא קבל רשיון לשחררו, אחרי שחברי הקהילה עם הרב וגם הנוצרים חתמו שהוא יתייצב במועד למשפט, והוא שוחרר עד למשפט. במשפט הוא שוחרר ויצא זכאי.

אחרי פטירת הרב משה וינברג, רב העיר הזקן, נתפנתה משרת רב העיר. הקהילה הכריזה על מועמד לרבנות ונתקבלו פניות רבות. בידלובסקי השקיע עמל רב להכתיר לרב את חברו ללימודים בישיבת רבי יצחק אלחנן מקובנה, את הרב ש"א זילברברג, שישב עד אז בסלופיה. הוא עמד בקרב עם כל השטיבלך, ביקר אצל אדמו"רים רבים וקבל מהם הסכמותיהם למינוי רב זה. ואחרי שהשטיבלך קבלו מברקים מהאדמו"רים נבחר לרב העיר רבי ש"א זילברברג.

היה זה איש רב־פעלים שהקדיש את כל זמנו ואונו למען הכלל והפרט ונלחם כארי בהגנתו על עניני היהודים בעיריה או חוצה לה. הוא נלחם בכל מקום במרץ בתוך גל שנאה מטעם האנדקים בלי לשים לב לבריאותו ולהתאמצות למעלה מן המדה. וכל זה לא עמד לו עם פרוץ מלחמת העולם השניה, וכגבור הנלחם במלוא עוזו נספה בשואה בידי הנאצים ביחד עם אחיו היהודים וקהילת וולברום היהודית.

ר' חנוך בראון

בשנות העשרים האחרונות נתאספו כמה מבעלי־הבתים הוולברומאים שדאגתם היתה נתונה לחינוך מודרני והשכלה לילדיהם. הם החליטו לייסד „חדר" שבו ילמדו הנ"ל בהברה הספרדית, ובו ילמדו גם עברית ודקדוק עברי. למטרה זו הביאו לוולברום את ר' חנוך בראון שהראה את כוחו כפדגוג כשרוני. תלמידי

ה„חדר" כיבדוהו מאד והתיחסו ביראת־כבוד למורם זה. הם הלכו לחדר בשמחה ובגאוה, כי ר' חנוך בראון ידע כיצד לכבוש את לב תלמידיו, ואכן הוא הצליח להכניס את השיעור הקשה ביותר למוחות תלמידיו.

בכל יום ששי הסתיימו הלימודים בקבלת־שבת חגיגית שהשפיעה בהרבה על התלמידים, וביחוד בתור הופעה חדשה. בימי הקיץ החמים והשרבים הוביל ר' חנוך את תלמידיו היערה לטיול. הוא הבין שבאויר הטוב והצח יהיו תלמידיו מוכשרים יותר לקלוט את תורתו.

תלמידיו החיים כיום יזכרו את שמו תמיד ביראת־כבוד ובהערצה, כיאות למורה גדול ומקובל.

ר' מאיר ברוקנר

אחד האישים והעסקנים העממיים והמצויינים ביותר בעיר, דאג במיוחד לשכבות הדלות והסובלות, איש שנון וחריף בתפיסתו המהירה והעמוקה, רב־פעלים ומסור בכל נימי נפשו לחוגי העמלים, הסובלים ומדוכאים, התמסר לטיפוח וכלכלת יתומים ודאג לסידורם, וכל חוגי העיר העריכוהו עבור פעולותיו הטובות והעריצוהו בתור בעל נפש אצילה ועדינות רוחו. זה למעלה משבעים שנה שנסתלק בוולברום, וזקני עירו הנותרים עודם מזכירים שמו לשבח.

יליד וולברום, ממשפחת ברוקנר הוותיקה בעיר המגיעה עד לוי ברוקנר, מראשוני המתישבים בעיר לפני למעלה ממאתיים שנה. ר' מאיר ברוקנר היה המפרנס והמפתח את הישוב היהודי בעיר, המוציא והמביא, כונן את המוסדות הצבוריים שבלעדם לא תיתכן שום קהילה, והוא, האב והפטרון של הישוב הצעיר־ישן, דאג למהסורם, ובצדק קראו לו בשם „אבי העיר". בעקב עסקיו המרובים בעיר הצליח להגיע לעושר ולגדולה חומרית, והוא התענין להגדיל את הישוב היהודי במקום ולעשותו בלתי תלוי בקהילות אחרות, והוא שהקים באמצעיו או שעזר לקיים את בנין בית־הכנסת, את בית־המדרש, המקוה, ובאחרונה דאג לסדר את בית־העלמין ולעשות גדר מסביב לו. הוא נשא כמעט הכל על שכמו, הוזיל מכיסו כסף רב להחזקת המוסדות מראשית יסודם עד שהצליח להעמיד את הקהילה על אשיות יותר חזקים. שמו של ר' מאיר נישא לתהילה בפי יהודי העיר שראו בו פטרון ואב הדואג להם כמו לילדיו. הוא יסד גם מוסדות חסד לעניים.

בעקב היותו חשוך ילדים עשו ר' מאיר ואשתו רייזל־לאה הרבה למען עניי העיר, האלמנות והיתומים. הם כוננו והחזיקו על חשבונם בית־יתומים עם חבר עוזרים ומחנכים, ופירנסם וחינכם ביד רחבה עד הגיעם לגיל הנשואין, וגם אחר זה דאג לסדורם הכלכלי. חניכי המוסד חשבוהו לאביהם והערצתם אליו לא ידעה גבול.

ר' מאיר שמעון ברוקנר

בן אחיו של ר' מאיר הקודם. לידתו היתה בוולברום בבית בר אבהן, וכבר־אוריין גדל בבית שתורה ודרך־ארץ כרוכים בו יחדיו. הוא לא נדחף במרפקים לכותל המזרח. אך האור שבעיניו הוא שפילס לו את הדרך. האישיות המוכשרת שבו הקנתה לו כבוד מחבריו. וככל שרחום וטוב היה בלבו, כן לוחם נועז וקשה עורף היה על אמיתתו, ולא נשא פני איש בריבו. אך בדמי ימיו הוא מת בערב

יום־כפור בשנת תר״ח. העיר התאבלה עליו אבל כבד, כי הרגישה בו אבידה גדולה, ושנים רבות שימש בעיר דמות של אישיות סמלית ומכובדת. היתה זו אבידה קשה גם — או ביחוד — לר׳ מאיר דודו, כי איש אמונים היה לו בעסקיו ובעניינים הצבוריים. הוא השאיר אחריו אלמנה צעירה עם שני בנים אברהם־מרדכי והרצקה ושתי בנות: אסתר־מרים (נישאה ליליד העיר זונאבנד) הבכירה, ומלכה (נישאה ליליד העיר רובינסקי). ר׳ מאיר קבל עליו את הטיפול והפיקוח על משפחת בן אחיו ודאג להם עד שגדלו והקימו בתים לעצמם, וביחוד דאג לחינוך הילדים היתומים, שלמדו תורה אצל מלמדים מובחרים, והם אמנם גדלו בתורה ובדרך־ארץ ונחשבו לתלמידי־חכמים. רייזל־לאה האלמנה מתה ביום ט״ו כסליו תרמ״ו. שמו של ר׳ מאיר־שמעון נזכר במשפחה ביראת כבוד ורבים מצאצאיו נקראו על שמו. בישראל יושבים רבים מצאצאיו התופסים מקום בכלכלה ובחברה, וגם בספרות.

ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר

בנו, ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר למד בנעוריו ב„חדר״ יחד עם ר׳ חיים שמואל הורביץ, נין ה„חוזה מלובלין״ שייסד אחר כך את בית הצדיקות בעיירה חנצ׳ין בקרבת קיילץ. שניהם נשארו חברים וידידים כל ימי חייהם, ור׳ אברהם־מרדכי היה מהיושבים ראשונה על שולחנו של הצדיק וכיהן אצלו כבעל־תפילה ראשון בימים הנוראים בבית־מדרשו של הצדיק למוסף, נעילה וליל כל־נדרי. הוא נמנה לאחד משלשת חתניו של ר׳ יוסף שפרינגר ואשתו יוכבד שקבלו בירושה מהוריהם את הפונדק והמסעדה הגדולים בעיר, שנמצא בכיכר השוק בוולברום. לר׳ יוסף היו שלש בנות שנישאו למוטיל מנטליק, יעקב גוטליב (נין לצדיק רבי דודל לילובר) ולר׳ אברהם מרדכי ברוקנר וכולם השתתפו בעסק הפונדק. ר׳ יוסף שפרינגר מת בוולברום בט״ז אדר תרכ״ו ואשתו יוכבד זכתה לאריכת ימים ושנים, ומתה כשהיא בת מאה ושמונה שנים. ר׳ אברהם מרדכי, דעתו לא היתה נוחה מ„קדרי דבי שותפא״ והוא פרש ועשה שבת לעצמו בקנותו לו אחוזה בכפר טשאנוביץ שליד סקאלה, ועל שם אחוזתו הוא נקרא בכל הסביבה בשם „ר׳ אברהם מרדכי טשאנוביצר״. הוא היה למדן מובהק, בקי בש״ס ומפרשיו, מגדולי החסידים. הצטיין בכשרון ארגוני וביסס את אחוזתו ואת משקו. היה מפורסם בישרנותו הקפדנית בעניני מסחר ומקובל על האוכלוסיה שבעיר כאיש נקי כפים ובר לבב, שישרנותו ופקחותו נתמזגו לשלימות נפלאה. היה יושב והוגה בתורה עם בניו ומדריכם באורח חיי אמת ויושר. היה זה בית למופת בארחות חייו. הוא נפטר בערב שבועות תרס״ט, ומנוחתו כבוד בבית־העלמין בסקאלה. זכרו נשאר ער בלב נכדיו ונינין אשר בישראל, וביום זכרון פטירתו אומרים קדיש לזכרו ומספרים על אישיותו הנערצת.

משה ברמהרציג (ד׳ער בלינדער)

יליד וולברום, אחד מיקירי העיר בדורות שהיו בוולברום עוד בתקופת שלטון הרוסים, שנסתלק כבן שמונים בשנת 1913, ובמדה ידועה הפך לאיש־האגדה, כי רבים היו שהעריכוהו עבור פעולותיו הטובות והעריצוהו כבעל נפש

אצילה ועדינות רוח. בתקופת מרד הפולנים בשלטון הרוסי היה נוטה חסד למורדים ועזר באורח בלתי ישיר לפעולותיהם. הצטיין בהכנסת אורחים, לא התהדר בעשרו, היה משיא כלות עניות, לבעלי־מלאכה היה משלם יותר מהמגיע, לא מסר להם את התמורה בידיהם, כי אם הכניס לכיסיהם יותר, וכך היו מספרים עליו מעשים טובים שונים, ההולכים ונשכחים מהזכרון.

איך הגיע לעושר? הוא היה סוחר תבואות ועומד בקשר עם כפרי הסביבה, וביחוד עם ה„פריצים" ובעלי האחוזות. ההצלחה האירה לו פנים והוא זכה בהגרלת שטרי־גורל 5.000 רובלים. היה זה בשעתו סכום גדול, והודות לכך יכול היה להגדיל את מסחרו. ועוד מקרה חשוב מספרים על מקור התעשרותו. פעם אחת נכנס אליו „פריץ" אחד שהשתתף במרד הפולני ועמד אתו בקשרי מסחר והפקיד אצל ר' משה 50.000 רובל. הפריץ היה רווק זקן, קשריו עם קרוביו לא היו תקינים, והוא מצא לנכון לפנות ב„עת צרה" לידידו ר' משה ולהפקיד אצלו את רכושו עד שיחזור בשלום מקרבות המרד עם הרוסים. הפריץ לא חזר מהמערכה, ור' משה זכה ברכוש שהופקד אצלו. מאז הוא קנה כפרים ויערות והצליח בעושר ובגדולה. אחד מצדיקי דורו ברכו בברכה שהברכה תשרה בכל מעשי ידיו. ואכן הברכה נתקיימה. כל מה שקנה לא מיהר למכור, עד שהמחירים עלו, ורק אז היה מוכר. הוא היה יוצא לכפרי הסביבה בכרכרה כאחד הפריצים, והיה מעלה את הכפריים שפגש בדרך.

התנהג ברוח המסורה, אף שלא היה קנאי קיצוני. משלחת גויים בקרה אצלו פעם ובקשה ממנו עצים להקמת כנסיה. ההצעה לא נעמה לו, הרי זה כאילו לעזור לעבודה־זרה. אמר להם: כשם שאינני נותן להוציא שיניים מפי, כך לא אתן לברות עצים מהיער שלי". היתה זאת התחמקות פקחית. אחרי שריפת בית־הכנסת החדש בוולברום בסוף המאה הקודמת הזמין אמנים מוורשה והתקין ארון־קודש חדש ומהודר על חשבונו. ועוד מספרים על שכנו חיים שנקר שהיה בעל מסעדה. פעם אחת בא אליו גוי אחד ושתה לשכרה, ומרוב שכרותו נפח את רוחו. העלילו עליו שהוא גרם למותו. משה הרגיעו ולא נתן לו להמלט מהעיר. הוא הזמין עורכי־דין מקראקא שהגינו עליו, וחיים קבל רק עונש סמלי.

היה בעל משפחה גדולה, ולו שבע בנות ובן אחד, פתחיה. היתה לו נטיה לבוא בברית החיתון עם משפחות מיוחסות וחתנים בני־תורה. בין לוקחי בנותיו נמנו: : לזנובסקי, חנצ'ינסקי, יחיאל מאיר אנגלשטין, אלימלך פצנובסקי, לייביש ז'ילונה־דז'יווה — חסיד אלכסנדר, תלמיד־חכם ומקובל גדול; הצעירה בבנות גולדה, נישאה לחיים בן הדיין רבי הירש לייב כ"ץ. חיים היה בקי בחסידות ונוסע עם אביו וסבו יקותיאל לאדמו"רים ובפיו שגורים ספורים על צדיקים, ביחוד על רבי זוסיה מאניפולי ורבי משה־ליב מסאסוב. לר' משה נשארו נכדים ונינים אחרי חורבן השואה. בישראל נמצאים: י"מ אנגלשטין ובנו, בנימין ויהודית כ"ץ, אלתר פצנובסקי ובניו באוסטרליה, מאיר פוגל בגבעת־רמב"ם.

שמו של משה ברמהרציג נזכר בהערצה בפי יוצאי וולברום, כי היה מקובל על הצבור כאיש אמת שהיושר והמוסר הנעלה היה בכל חייו, ודרכו היתה לעזור לנצרכים, וחילק הרבה מזמנו להושיט עזרה. הצבור העריך את מסירותו ועזרתו ונמנה בין טובי העיר. הוא עצמו ייחד את מקומו בין פשוטי העם, אהב את חברותם והתרועע אתם.

רבי יוסף מאיר גוטליב

יהודי ירא שמים היה, בעל תפילה שקולו היה נעים. תפילתו היתה תפילה חמה ורבת התלהבות. וכשהיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים היה מרעיד בתפילתו את לבות המתפללים.

הוא היה מוכר כבעל תפילה מעורר ומשפיע על קהל המתפללים וחסיד מובהק. נעים ביותר היה לשמוע את תפילתו בחגים.

תפקיד חשוב ביותר מילא בימי הסליחות ובימים הנוראים. הוא היה לבסוף חזן קבוע בבית־הכנסת, ובתפילתו רבת־הרגש ובקולו הלירי החזק הרטיט לב שומעיו. ובשעה שקולו האדיר הרעים: אשרי העם יודעי תרועה... נפעם העם בבית־הכנסת וידע כי שליחו שליח־צבור נאמן.

עמד לו רבי יוסף מאיר לפני התיבה נרגש ונלהב, וקולו הנעים משתפך בחלל בית־הכנסת, מסנגר על צבור שולחיו ומתחנן: באתי לעמוד לפניך ולהתחנן על עמך ישראל אשר שלחוני... ותקבל את תפילתי כתפילת זקן ורגיל". והקהל מתרגש ומצטרף להתלהבותו ולדביקותו. בהסתיים תפילת המוסף אפשר היה להבחין בהבעת פני הקהל עונג רוחני והערצה לחזן בן עירם.

ד"ר ליאון גלברגר

ד"ר ליאון גלברגר

הד"ר גלברגר קבע מושבו בעיר וולברום בשנת 1937, וכונן בה את מרפאתו. במשך זמן קצר הספיק להצטיין כרופא כשרוני בכל הס־ביבה. קהל לקוחותיו היה מורכב לא רק מיהודים בלבד, אלא גם מנוצרים, על אף העובדה שבוולברום ישבו גם שני רופאים נוצרים. הוא היה מקובל על הבריות, ורבים היו הפונים אליו בהאמינם בו שירפא אותם.

בשנת 1942 נשלח הד"ר גלברגר ביחד עם כל האוכלוסיה היהודית בוולברום למחנה ההשמדה אוישוויץ. שם המשיך לשמש במשך זמן מסוים כרופא של שבויי המחנות. וולברו־מאים רבים זוכרים יפה עד היום את העזרה שהד"ר גלברגר הגיש להם בעת צרה ויגון, והוא טרח הרבה למענם, ביחוד למען בני עירו וולברום, לעזור להם בכל מה שידו הגיעה. והודות לעזרתו היוצאת מהכלל נשארו רבים מבני עירו בחיים.

הד"ר גלברגר חי כיום בפולין וממשיך לעבוד במקצוע כרופא נשים.

אברהם יצחק גליבטר

תנועת חיבת־ציון כבשה לבבות עוד בשנות התשעים למאה שחלפה, והיא הלכה שלובת זרוע עם תנועת ההשכלה שדגלה ראשית־כל בתחית השפה העברית. אברהם יצחק גליבטר עם משה יוסל רוזנבלום בן שלמה'לה המלמד ויענקל

הוכרמן, נחשבו למשכילי העיר וולברום מתקופת ההשכלה. הם עמדו בקשר עם העומדים בראשה ברוסיה, קראו ספרי־השכלה עבריים, קראו רצופות את „השחר" לפרץ סמולנסקין, „המגיד" שהופיע אז בליק שעל גבול פרוסיה וליטה, „המליץ" מפטרבורג, „היום" ואחרים והטיפו לציון. היו להם מתנגדים בעיר, ובראשם יהושע ורדיגר, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. היתה זאת מלחמת דעות שקטה שהתנהלה כמי השילוח במרוצם בנחת, והם המשיכו בדרכם בלי סערת מלחמה ובלי דחיקת הקץ, ללא האבקות וללא השתלטות, והם נרתמו לפעולה למען ההש־כלה והציונות בהעלותם את ציון בראש כל שמחה. גליבטר זכה בעיר לכינוי „הפילוסוף", אבל התיחסו אליו בכבוד. אתו החלה להרקם בעיר מסורת חדשה של ציונות, וכרוכות ירדו אצלו ציונות ותרבות עברית, השתרשות בספרות העברית החדשה והתקרבות לשירה ונהיה אחרי העתונות העברית. מגליבטר החלו להיות נישאים הדים לחיבת־ציון בעיר, ולאט לאט נמצאים בין החרדים אי אלה אנשים שנתנו יד לתנועה, בהאמינם כי הנה באה הגאולה ותקוות הדורות קרובה להתגשם והד"ר הרצל הוא מבשר התחיה ברוח הזמן. השם גליבטר היה לשם־דבר בעיר, ואף המתנגדים לציון ידעו להעריכו, כי ישר דרך היה ובעל חזון. משהופיעה הציונות המדינית מצאה הד וקרקע לאט לאט גם בחוגים יותר רחבים, מקודם בצנעה, והיו בעיר שרכשו להם מניות „אוצר ההתישבות" מה„קולוניאל בנק" ובמוסד ציוני זה ראו גרעין הבנק הלאומי של עם ישראל ומכשיר כספי ממלכתי לבנין ארץ־ישראל לאומה הנגאלת.

גליבטר וחבריו המעטים עשו פעולה חלוצית לציון בוולברום, והם סללו את הדרך למהססים ולבאים אחריהם. וכן הם עשו תעמולה ללימוד השפה העברית ותחיתה, והכל מתוך כיסופי שחרור חברתי וגאולה לאומית. ובספר־יזכור זה יש להעלות בחרדת־יקר את זכרם של אלה שפעלו על אדמת נכר כשהם חלמו וטוו את העתיד בארץ האבות, ופעולותיהם היו נזר להם בדורם ולבאים אחריהם.

רבי מנדל גוטנשטין

מוהל ותיק ומכובד, מוהל העיר והסביבה הקרובה ללא קבלת תשלום, בן ר' משה גוטנשטין אחי הרב הזקן מקוזיגלוב ר' יצחק גוטנשטין (נפטר במלחמת העולם הראשונה), חתנו של ר' מיכאל לובלינג.

ת"ח גדול, עילוי מנעוריו, למדן מופלג, ענותן ומצניע לכת ובעל מדות צרופות, ירא־שמים אמיתי שהיה תוכו כברו, והקפיד על מצוה קלה כבחמורה. וכשם שזהיר היה במצוות שבין אדם למקום כך שמר על מצוות שבין אדם לחבירו. ברוב עתותיו עסק בתורה ועבודה וגמילות חסדים.

בעל קומה, רחב כתפים. בצעירותו היה סוחר קמח. חותנו הבטיח לו מזונות על שולחנו כל ימיו. ואחרי שנתאלמן ונשא אשה מורשה לא הצליח בעסקיו. ובכל זאת לא קבל שכר כמוהל. הופעתו האצילה עוררה התפעלות וכבוד. פעם אחת בא מיכאל מוקובר והזמינו לברית והביא אתו כשי תרנגולת וחפצים אחרים ממשקו הכפרי. אך הוא סירב לקבל ודרש להחזיר את הכל, אחרת — לא יסע. וכה נהג על אף עניו.

בנו ליב־הירש גוטנשטין מפריז מזכיר עובדה אחת מחייו משנת 1917, כשהוזמן למול קצין אוסטרי אחד, שלפני מותו רצה להיות כיהודי לכל דבר, ואכן חדשיים לאחר מכן מת קצין זה ורבי מנדל הביאו לקבורה לפי הדין היהודי. קצין זה היה מעין „מאיור". סיבת רצונו להימול היתה נעוצה בכך שאמו היתה יהודיה, ורבי מנדל עם הרב ועוד כמה יהודים סדרו לויה יהודית אחרי מותו אחרי שהוא נימול כדת וכדין. המאיור מת כתוצאה מהפצעים שקבל בשדה מערכת הקרבות במלחמה.

ובכלל ראוי כאן לציין את יראת־הכבוד שרחשה אליו כל העיר, וגם הפולנים. בנו מוסיף לספר עובדה אחת בחייו שאירעה בשנים 1922־23. אנשי „שומרי־שבת" באו עם הרב בריש בערב יום־ששי אחד לאברהמלה הגלב ובקשוהו לסגור את בית־מלאכתו, כי עוד מעט שבת, אך הוא לא נאות לבקשתם. בחנות נמצאו אז כמה „כופרים" של העיר עם הרפד בראשם, ומכיון שאנשי שומרי־שבת לא יכלו לנקוט באמצעים איזה שהם נגד הסרבן באו לשטיבל וסיפרו את המתר־חש. רבי מנדל שמע והלך לחנותו של הגלב ומצא שם את הרפד באמצע העבודה כשחצי מזקנו כבר היה מגולח. הלה, כשראה את ר' מנדל, אמר לגלב: נא להפסיק בעבודתך. הוא לא גמר לגלח את המחצית השניה של זקנו, ניגב את הסבון, ואמר לגלב: אם ר' מנדל הטריח עצמו לבוא לכאן יש לכבדו, והגלב סגר את חנותו בנוכחות ר' מנדל. זוהי אחת העובדות המוכיחות עד כמה היה ר' מנדל נערץ ומכובד בעיני כל הבריות בעיר.

הוא ידע פנקסנות. ובפיו שגורות אמרות ובדיחות. על פניו רחפה תמיד בת־צחוק.

שלמה גוטנשטין

שלמה גוטנשטין

נולד ב־1902 בוולברום לאביו ר' מנדל, עבר את גלגולי החנוך היהודי ב„חדר" ובבית־המדרש, הצליח כמתמיד יוצא מהכלל, והודות לכך התעמק בקריאה ורכש לו ידיעות מרובות וקנה לו השכלה, ובהרבותו לעיין בספרים התעמק בתולדות הסוציאליזם ולמד את בעיו־תיה והאמין שהסוציאליזם יביא לגאולת העולם ומעמד העובדים.

ראשית פעולתו היתה בתנועה הציונית כשהוא בן 17, ונתקשר בכל לבו ונפשו לרעיון התחיה, עם יסוד פועלי־ציון היה למזכיר ולמדריך, פועל ומפעיל, מדריך ומלכד את הכוחות ומקיים את הצו הציוני־סוציאליסטי לכל תגיו, היה מיצר בצערו של כלל־ישראל ומחפש מוצא ופתרון לבעיות הזמן. אדם מוצנע ומר־נפש היה, ועם זה בעל פנים מפיקות רוך וידידות ועינים פקוחות שהחיוך אינו יורד מעל שפתיו, בעל לב חם

ורגיש. כשנאחז בסוציאליזם ראה בו מטרה קדושה, צבורית־לאומית וסוציאלית כאחת. עקבי במחשבתו והליכותיו, דוגל תמיד ברעיונו, הצטיין בכח הסברה ושכנוע כתועמלן בעל הגיון והשפעה, כוח מניע שידע לבצע פעולה בכל התנאים והמסיבות.

בשנת 1927 עבר לוורשה והיה שם אחד הפעילים במחנה העבודה ובועד במשך שנים. חבריו מזכירים את הופעותיו ועמדתו בישיבות, רצונו העז, תפיסתו ומסירותו לענין שהפך לגבוה למעלה ממפעל סוציאלי גרידא. עם פרוץ מלחמת הנאצים נמלט לרוסיה. אך יד המרצחים הנאצים השיגתהו בישבו בביאליסטוק ונספה יחד עם אשתו ובנו הקטן. כבוד לזכרו.

אברהם הברפלד

בכינויו „אוזימק", תלמיד חכם מובהק, מחסידי אלכסנדר, עסק בקבלה וזוהר, איש אשכולות ויקר נפש, איש פיקח להפליא ובעל הגיון עמוק, מראשוני פרנסי העיר, נקי כפים וישר דרך, שירת את הצבור במסירות ובנאמנות ובאחריות רבה. עסקן בעל מצפון, פיקח ומוכשר, ישר ואחראי.

היה בעל מחסן לתבואות. מטבעו עקבי ושונא פשרות, והיה דן כל דבר לחומרא. היה קשה בחיצוניותו וטוב בפנימיותו. תשובתו היתה תמיד שקולה, אף שלילית שלא להוליך שולל את הפונה לעזרתו, ואחר כך היה מחפש דרך כיצד לעזור לאיש בשעת דחקו.

משה יוסף הנגר

נמוך קומה וגוף רזה, ויחד עם זה פנים מפיקות טוב לב ואצילות, עינים תמימות ומחייכות, ידי נגר מגוידות וחזקות. בחזות זו יצג משה יוסף את בני מעמדו הנגרים. כל נגר נחשב לגבור שידיו חזקות ושריריו שרירי ברזל. ואילו משה יוסף סימל במבנהו גבורת ידים מפליאה.

מושבו ברחוב פילץ, ליד בית האדמו"רים, ושם ישב שנים רבות. יהודי פשוט, איש תהלים, ממשכימי קום, וראשון שפתח בבוקר השכם את בית המדרש, בו היה מבלה בתפילה, באמירת מעמדות ותהלים. היה מתגאה במלאכתו, ואף על התושבים הנוצרים נתחבב כנגר מצוין.

בימים ההם טרם ידעה וולברום ממכונות נגרות ממונעות, וכל עבודות הנגרות הקשות נעשו בידים תוך מאמץ ועמל רב. היו מבחורי בית־המדרש שאהבו להתבונן לעבודתו של משה יוסף ולידיו החזקות המחזיקות מקצועה שארכה למעלה ממטר, ומשה יוסף מסיעה הלוך ושוב, הלוך ושוב, בתנופה רבת מרץ, על פני לוח עץ האלון הקשה, פסי עץ מקורזלים ורחבים נפלטים דרך חור המקצועה, והעץ הקשה והמחוספס מקבל לאט לאט צורה של תוצר חדש. זריזותו ותנועותיו המהירות של משה יוסף הפליאו את רואיו. מהיכן הכוח? מהיכן תכונת העמל שהוא ניחן בהם?

ובעוד שבימות החול סימל משה יוסף ובני מעמדו את היהודי העמל הנהנה מיגיע כפיו, הרי כשהגיע ערב שבת ניער מעליו את היגע והתכונן לשבת

קודש. בשבת היה משה יוסף מתנער מעמלו ומטרדותיו וכולו כבן מלך. היה הוא מיסב בבית־המדרש ליד אחד השולחנות ומקשיב ללימוד רוגע, לאגדה טובה ונהנה, או שמשתפך באמירת פרקי תהלים. כמה מענין היה, לראות את האיש שייגע בכל ימות השבוע את העבודה והעמל, במנוחתו השלימה והשלוה ביום שבת קודש.

שלא כשאר הנגרים, היה למשה יוסף תפקיד נוסף שעסק בו בחמימות. הוא הכשיר במסירות גם שוליות לנגרות בשביל ארץ־ישראל. כמה מהם עלו לארץ ומתפרנסים ממקצוע הנגרות. משה יוסף מצא נוחם גדול בזכות זו שזכה להכשיר חלוצים לבנין הארץ.

הוא זכה לזקנה מופלגת, ואף בזקנותו היה יהודי בריא וחזק. בן תשעים היה. עם פרוץ מלחמת העולם האחרונה, נספה ביחד עם כל הקהילה.

ר׳ אהרן וינשטין

מחשובי ונכבדי הבעלי־בתים בעיר, חבר בחברת „ביקור חולים" ובחברה־קדישא, ובכלל אהב להיות מעורב בין הבריות ולפעול לטובת הכלל. הוא היה מתפרנס ממלאכת עשית נקניקים ולנקניקיו יצא שם טוב בכל הסביבה, והיו אומרים עליו, שמי שלא אכל את נקניקיו לא אכל נקניקים מעולם.

היה זה בית מלא הומור ועליזות, זימרה ובת־צחוק, וגם בית של צדקה וגמילות חסדים. ועל אף העובדה שהיה בעל משפחה גדולה — שלש בנות וארבעה בנים — הקדיש הרבה מזמנו ומרצו לצרכי צבור. שנים רבות כיהן גם כגבאי של בית־המדרש הקטן. הוא לא אהב להתבטל, ותמיד מצא במה לעסוק לטובת הכלל, ובגלל זה היה אהוב ומקובל על כולם.

ר׳ יהושע ורדיגר

מקרוביו של אברהם מרדכי ארליך, מקנאי חסידי גור, יהודי תלמיד־חכם, שהציונות נחשבה בעיניו לתנועה מזיקה, הואיל ש„היא דוחקת את הקץ", ומרגלא בפומיה: „מוטב שחלוצי ציון ישמרו את השבת כהלכה ולא יאכלו טריפות בקי־בוצים שלהם". אבל מטבעו אדם שקט, עממי, טוב לב ונוח לבריות. הוא שיתף את עצמו בכמה מוסדות ציבור ושירתם במסירות. נחשב לאחד מהיהודים הנאים ביותר בעיר.

בעל־בית בכיכר השוק בפינת רחוב קראקא, ובעל בית מסחר לברזל. אך כל זמנו ומחשבתו היו קודש לתורה, יראת שמים ומצוות. אכן בבית־מסחרו היה מטפל בחשבונות ובענינים שונים. ברם יודעי דבר ידעו לספר שלבו בל עמו באותה שעה, שכן היה נותן מעל לחשבונות ספר ומעיין בו, וכך היה דרכו. הוא התמסר הרבה בדאגתו לתלמידי־חכמים, להגדיל תורה ולהאדיר. בעל בטחון היה והמשיך לחיות לפי דרכו, גם כבוא השואה וסכנה היתה צפויה לו בכל רגע.

חתנו היה רבי דוד סטאשבסקי בן הרב מזאלושיץ שהיה בעל סמיכות לרבנות, ואף הוא מתנגד לחיבת ציון.

איסר זלצמן

הוא הגיע לוולברום בסוף המאה הי"ט ביחד עם זאב אלתר כחתנו של אברהם־מרדכי ארליך, מחשובי העיר ועשיריה, בעל אחוזות ושותף בבית־חרושת לבירה בסביבה (בז'וזובקה), ספוג חינוך חרדי ורוח יהדות, ובנעוריו נמשך לתנועת חיבת־ציון ונמנה על פעיליה המסורים; אדם ישר דרך ויהודי שומר מצוות שידע למצוא את הסינתיזה בין השקפתו העולמית הציונית לבין הדת והמסורת. התנועה הציונית לא פגעה לדעתו — בבית המדרש בפני בני הדור הישן — במאומה ביסודות הדת, אלא באה לחזק אותה. בעל מזג חם והשקפה ברורה.

הוא הצליח מאד בסחר העצים, ועד למלחמת העולם הראשונה נמנה לאחד הסוחרים הגדולים ביותר בענפי העץ והיער. ביתו, בהנהלתה המיוחדת של אשתו עקרת הבית שרה'לה זלצמן, שמתה מיתה טבעית כמה שנים לפני פרוץ מלחמת הנאצים, הפך למועדון האינטליגנציה היהודית בעיר.

את ילדיו חינך אצל המלמדים הטובים ביותר בעיר, ואף הזמין להם מלמדים מפורסמים מערים אחרות שישמעו לקח מהם. רבים היו מכבדיו ולקוחותיו, והוא חי לו את חייו בעירו כל הימים. הוא הקים משפחה למופת, חינך את בניו למעשים טובים. ביתו היה פתוח לרווחה לכל דורש בעזרה ובכסף. בניו ובנותיו היו כולם פעילים בפעולה הציונית ובתנועותיה וחונכו ברוח הלאום על ברכי התרבות העברית. אף איסר זלצמן חילק את מנת גורלם המר של יהודי וולברום, ויחד עם בנותיו מניה ופלה נשלחו ב„משלוח" הראשון לכבשן השריפה בבלז'ץ. יש להזכיר כאן את בנו הבכור שלום, שהיה אקטיבי מאד בתנועה הציונית בשדליץ, ואת בנו יענקל זלצמן בבנדין. אסתר זלצמן בתו היתה דמות מוכרת בקרב הנוער בעיר, מראשוני מייסדי „השומר", מפקדת פלוגה, אינטליגנטית, מהבולטות ביותר בעיר. הספיקה לעלות לארץ־ישראל ושם נפטרה לעולמה. מכל משפחת זלצמן נשארה רק הבת היחידה שושנה, היושבת כיום בישראל.

נפתלי טרלו

בן פישל טרלו, עסקן מנעוריו, ממלחמת העולם הראשונה, ייסד בית־תמחוי לעניים ולפליטים, קבל על עצמו תפקידים רבים והתבלט בעיר כאחד העסקנים הראשונים והנאמנים מתוך הכרה ואמונה ברעיונו, ער לכל מפעל לאומי וצבורי, ואף מתנגדיו הפוליטיים העריכו את אישיותו והעדיפו לפעול עמו מאשר עם אחרים. בשעת המלחמה הראשונה היה איש מסחר ובעל בעמיו, והיה לו מגע עם עולם המסחר ועשה הכרה עם פקידי הרשות, המשטרה וכדומה, והיה יכול לעזור לאנשים בעצה ובתבונה ולעשות מעשים טובים, ושמו נישא לברכה על שפתי כל.

עם תקופת המפלגות בוולברום נעשה למנהיג מפלגת פועלי־ציון ומסר זמן רב מזמנו לעסקנות, נבחר ליו"ר הקהילה היהודית, תרם ופעל הרבה למען העיר. הוא היה ער ופעיל בכל שטחי הפעולה היהודית, בקהילה ובעיריה. פעולתו הענפה והמסורה בלעה את כל ישותו ומילאה תוכן חייו.

עם פרוץ מלחמת הנאצים נמלט מהעיר וחי בתור ארי. בזמן האחרון נמצא בוורשה והתחפש כנוצרי, בלי להפסיק בעסקנותו, והיה בקשר עם תנועת המחתרת בוורשה ואף שלח נשק למחתרת בבנדין ובזגלמביה והיה מראשי העוסקים במשלוח נשק. נתפס בוורשה ברחוב כנראה מהלשנה ונורה ברחוב, ונשמתו יצאה בקדושה. יהי זכרו ברוך.

ר׳ יוסף ברוך יזרעאלוביץ

ידוע בכינויו „טשאטש״. יהודי איש דת, ספוג מיטב המסורת של היהדות, אוהב ספר וקובע עתים לתורה, חובב לשון הקודש, העלה את ציון בראש כל שמחה, איש מעורב בצבור ועוסק בצרכי צבור. דאגות הכלל וסבל הזולת לא נתנו מנוחה לנפשו ונחלץ לעזרת כל נצרך, פעיל בביקור־חולים, סדור הלויות, ניחום אבלים, ידע לעודד את הרוח אצל מדוכאים ולעורר בהם תקוות טובות ומרעיף על לבותיהם טללי ניחומים.

בעל חנות מול הכנסיה הקתולית, אך רוחו היעילה והשואפת למעשה נשאתהו מביתו והיה מתרוצץ ממקום למקום, כשאשתו נהלה את העסק ומסייעת בידו לקיים את מעשיו הטובים. הקים משפחה גדולה וחינך דור ציוני. אחד מבניו, יעקב, זכה לעלות לארץ־ישראל ולהשתקע בירושלים.

הוא למד מקצוע תקון נקע יד או רגל, והביא תועלת רבה לאנשי העיר. כל מי שהיה לו נקע פנה אליו ביום או בלילה והוא טיפל בהם ללא קבלת שכר.

בכלל היה נאמן לקו חייו ולקדשי נכסיו וגם השכיל לכוון את תנאי חייו כרצונו ולהשליט את רוחניותו על סביבתו, וגם לעשות מחייו את אשר רצה לעשות מהם, לגדל את בניו ברוחו, רוח הציונות הדתית, ולהכניס את ביתו לתוך עולמו ולהגיע למחוז חפצו, וכל זה בלי סערת מלחמה ובלי דחיקת הקץ, ללא האבקות וללא השתלטות וכאילו ללא התקלות בהתנגדות, כי אם באיזה השפעה רוחנית קורנת מאליה, סוללת דרכים ללבבות בנחת ומטילה — לא מרות — כי אם הענות מתוך חיבה וכבוד.

. האדמו״ר רבי יקותיאל כ״ץ מוולברום

מגדולי תלמידי „החוזה״ רבי יעקב יצחק מלובלין, מעורה בחיי החסידות בימיו שהצליחה ללכד את חלקי העם אשר היו נתונים במצב של יאוש תחת שלטון העריצות של הצארים לבית רומנוב, ואז שאבו עידוד ונוחם בחצרות בתי הצדיקים. דברי הצדיקים השאובים ממעינות האמונה והבטחון היו להמונים כסם מרפא לעצבותם והחיו את רוחם.

עם הזכרתו של רבי יקותיאל אנו באים להציב יד ושם לאישיות שנסחפה עם גלי השכחה. כיום, עם פטירת זקני קהילת וולברום, כבר כבד הדבר לעשותו, כי זכר הרבנים והצדיקים הראשונים שישבו בעיר הולך ומיטשטש. אודה ולא אבוש, כי גם אני, הבקי בחסידות ובצדיקות, לא ידעתי על ישיבת רבי יקותיאל בוולברום. ואפשר לסמוך על האי גברא רבא, רבי נפתלי גליקמן, נכד האדמו״ר רבי אלטר רוטנברג מוולברום, היושב כעת בניו יורק, בנו של רבי איטשילה, רב

העיר סוסנוביץ, שבבקורו כעת בישראל קבע לפני בתכליתיות בלתי מפוקפקת, שאכן ישב בוולברום רבי יקותיאל מתלמידי החוזה, שנהג באדמו"ריות, ובנו רבי הירש לייב כיהן כדיין בוולברום, ואחרי מותו הקימו אוהל על קברו בבית־העלמין החדש, והוא עצמו עמד לא פעם לפני ה„אוהל", ושרבי יקותיאל כיהן בוולברום כאדמו"ר עוד לפני רבי חיים הגדול.

בדפדפי בספרות דורו של החוזה מלובלין מצאתי אמנם בין תלמידיו אחד בשם רבי יקותיאל, אך הפרטים על אישיותו מעטים, ומסתפקים רק בפרט חשוב אחד, והוא, שהוא היה בין המביאים את דבת רבי יעקב יצחק מפשיסחה בעודו תלמיד „החוזה" לפני רבו, והוא היה מהבוחשים בקערת הרעת היחסים בין החוזה ותלמידו שנקרא אחר כך בשם „היהודי הקדוש". האם הכוונה לרבי יקותיאל זה, שהוא התישב באחרונה בוולברום ונהג כאדמו"ר? דבר זה צריך עיון ומסקנה, ועוד אשוב לנושא זה בפעם אחרת. הפעם אני מסתפק בזה שנעניתי לצו השעה וכללתי את רבי יקותיאל בין צדיקי החסידות שישבו בוולברום ועשו למען הפצת החסידות בעיר ובסביבה.

א. משגב

ר) מיכאל לובלינג

מוותיקי משפחת לובלינג בוולברום, שמשו האישי של רב העיר הצדיק רבי חיים קמינסקי, שזכה לקבל ממנו מתנה מקטרה ארוכה עשויה משן־פיל שהיה משתמש בה רק בחגים, איש תמים וישר דרך, בעל בטחון ושלם בנפשו.

סוחר גדול בקמח וסיטונאי, בעל קומה ורחב כתפים, דייקן בתפילה ובאכילה, ונחשב בפי העיר ל„שעון העירוני". ולכל אחד שפנה אליו ענה: מהי השעה. בימי ששי היה מכוון תמיד את השעון. ממקורבי הרב זילברברג. הקפיד בבית־הכנסת שלא לשוחח באמצע התפילה, והשפיע על רבים לענות אמן.

ניחן בחוש מיוחד: להרגיש במצוקתו של אדם ולחוש לעזרתו בשעה שהיה זקוק לה ביותר. מצניע לכת, היה מסתיר את מעשיו הטובים ומזלזל בערכם. מתון ושקול, לא התווכח ולא התפלפל. איש המעשה ואיש המצפון. בעל צדקה, חילק הלוואות לרוכלים בכפרים. נחשב בסוף ימיו לזקן פטריארכלי בעיר. נפטר בשיבה טובה בגיל 88 בשנת 1927.

משה יהושע לובלינג

געבוירן אין וואלבראָם אין יאָר 1902, און נאָכדעם געוווינט אין סאָסנאָ־וויץ. פון די פריסטע יוגנט־יאָרן איז ער געווען איין אקטיווער מיטגליד אין דער פארטיי פועלי־ציון צ.ס. אין פרילינג 1940 קומט ער צוזאמען מיט זיין פאמיליע, א פרוי מיט 2 קינדער, קיין טשענסטאָכאָוו און לעבט אין שווערע מאטעריעלע באדינגונגען. ער ווידמעט זיין גאנצע ענערגיע אין אָרגאניזירן די ארבעטער און דעם ארבעטער־ראט, וואס איז די ערשטע שפראצונג פון דער ווידערשטאנדס־באוועגונג אין טשענסטאָכאָוו. אלס טאלאנטפולער מאסן־רעדנער און אָרגאניזאַ־טאָר שטייט ער אין די פאָדערשטע רייען פון דער אָרגאניזאציע און ווערט געוויילט

משה יהושע לובלינג

אלס פאָרזיצער פון ארבעטער־ראט. זייענדיג גלייכצייטיג די גייסטיגע נשמה פון דער באוועגונג.

ער זעט פאר די טראגעדיע וואָס ריקט זיך אָן אויפן יידנטום, רופנדיג צום קאמף קעגן דער נאצי־מאכט און יידישע מיטהעלפער פון יידנראט. משה לובלינג איז דער הויפט־אָנפירער פון אלע שטרייקן און אקציעס קעגן יידן־ראט צו פאר־בעסערן די עקאָנאָמישע לאגע פון די צוואנגס־ארבעטער, העלפנדיג דאביי צו שאפן קיבוצים און אָרגאניזירט די ראדיקאלע יידישע אינטעליגענץ אין טשענס־טאָכאָוו, וועלכע איז א בעדייטנדע מאָראלישע אונטערשטיצונג ביי אלע אונטער־גענומענע אקציעס פון ארבעטער־ראט. פאר זיין מסירות־נפשדיקער טעטיקייט פארן ארבעטער־ראט ווערט ער שטארק פערפאָלגט פון יודן־ראט און ווערט פילמאָל ארעסטירט דורך דער יידישער פאָליציי. מיטן אָנקומען פון די טראגישע ידיעות פון פארניכטן גאנצע יידישע קיבוצים אין פארשידענע שטעט, הויבט משה לובלינג אָן פראָפאגירן די אקציע פון בעוואָפנטען ווידערשטאנד אלץ איינציגן בכבודיקן אויסוועג אין קאמף קעגן דער נאצי־מאכט. דאָס פעלן פון געווער און דאָס נישט גלויבן פון די מאסן אין די בארבארישע מעטאָדן פון דער נאצי־מאכט, מאכן אין אָנהויב אונמעגליך דאָס רעאליזירן זיינע פלענער. יום־כיפור 1942 פארנאכט איז פאָרגעקומען ביי אים אין שטוב די לעצטע זיצונג פון ארבעטער־ראט מיט דער באטייליגונג פונם באקאנטן שרייבער און דיכטער ח. ל. זשיטניצקי. דאָס געטאָ איז שוין דאמאָלס ארומגערינגלט דורך דער אויסראָ־טונגס־באנדע, און עס ווערט קלאָר, אז די אויסזידלונג פונם טשענסטאָכאָווער יידנטום וועט זיך אָנהויבן אין א פאָר שעה ארום. עס ווערט פאָרגעשלאָגן אז משה לובלינג זאָל פארלאָזן דאָס געטאָ און זיך שטעלן אין פארבינדונג מיט די פוילישע ארבעטער־טוער מיט וועלכע ער איז געווען אין קאָנטאקט. ער ווארפט אָפּ דעם פאָרשלאג פון פארלאָזן דאָס געטאָ בכדי צו ראטעווען זיין אייגן לעבן, אויסדריקנדיג זיין ווילן צו טיילן דעם זעלבן גורל פון זיין פאָלק. אין דער צייט פון דער אקציע האָט ער געוויסע מעגליכקייטן זיך צו ראטעווען, אָבער ער טוט

עס נישט און ער ווערט צוזאמען מיט זיין פרוי און קינד אוועקגעשיקט קיין טרעבלינקא. פינחס, זיין זון, איז פארבליבן אין קליינעם געטאָ און דערנאָך אין אייזנהוטע ראקאָוו. ער געפינט זיך יעצט אין ישראל. משה לובלינג איז אין טרעבלינקא אויסגעקליבן געוואָרן צו ארבעטן אין סאָרטירונגס־לאגער, זייענדיג א לעבעדיקער עד פון אומקום פון מיליאָנען. געטריי־בלייבנדיק זיינע קאמפס־טראדיציעס הויבט ער אָן צו אָרגאניזירן די ווידערשטאנדס־באוועגונג אין טרעב־לינקא, פירנדיק א קאָנספּיראַטיווע טעטיקייט. ער שיקט איבער עטליכע בריוו דורך באן־ארבעטער צו דער ווידערשטאנדס־באוועגונג אין קליינעם געטאָ. אין די געהיימע עלעקטריזירנדיק ווירקנדע היסטאָרישע בריוו פון טרעבלינקער גיהנום צו זיינע חברים אין קליינעם געטאָ רופט ער צו ווידערשטאנדס־קאמף און נקמה. נאָכן אָפּזיין 11 מאָנאטן אין טרעבלינקא שטייענדיק אין דער שפּיץ פון דער ווידערשטאנדס־באוועגונג קומט ער אום אין אויפשטאנד אין אויגוסט 1943.

משה לובלינג איז א היסטאָריש, העלדיש, ליכטיגע געשטאלט וואָס דאָס יידישע פאָלק און ציוניסטיש־סאָציאליסטישע באוועגונג האָט פארמאָגט.

(לויטן בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו" פון בנימין אָרנשטיין, ארויס־געגעבן פון צענטראל־פארוואלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאנדס־מאנשאפט אין דער אמעריקאנישער זאָנע דייטשלאנד, 1948).

אלתר לויט

משפחת אלתר לויט
אלתר לויט און זיין פאמיליע

בן ר׳ בנימין, הגיע לוולברום מעיירה ז׳רנובצה, איש תורה ומשכיל, חניך החדר הישן שלבו היה לתורה, לחכמה ולהשכלה, נדבן ועסקן ציוני לפי מושגי זמנו (שלהי המאה הי״ט).

סוחר בדים בסיטונות שהצליח בעסקיו, ומכל הסביבה היו באים לקנות אצלו, וזכה לאמון הן מצד הסוחרים שקנה אצלם והן מצד הלקוחות שקנו ממנו. מחזורו היה גדול ובניו עזרו על ידו. הוא מצא לו תמיד זמן לעסוק בעסקנות בלי שיזניח את עסקיו. היה ידוע כבעל לב רגיש ונדבן, וידו פתוחה לכל נצרך. כן רבה היתה השתתפותו במוסדות החסד והצדקה בעיר. ואף שהיה סוחר גדול היה ישר בהליכותיו. חובב נגינה ובעל תפילה ותיק והיה עובר לפני התיבה בימי סליחות וזכור־ברית.

ממיסדי המזרחי ועסקניו, מעורב בין הבריות, תרם הרבה לקרנות הציוניות ופעל רבות בשטח זה. ממשפחתו הגדולה והענפה נשארו אחרי השואה הנאצית שלשה מבניו ושתי בנותיו, והם יושבים בתל־אביב.

חנוך-הניך לנדוי

הגיע מפילץ הקרובה לעיר וולברום, ובה בנה את ביתו. היה בורסקאי ראשון שמיכן את בית־מלאכתו בכוחות עצמו ושני בניו אברהם וירמיהו שעבדו ביחד והקימו בית חרושת לתפארת בכל פולין. הם העסיקו הרבה אנשים. אצלו עבדו שמונה שעות וקיבלו חודש אחד כחופשה שנתית, ומבחינה זו היה ראשון בכל הסביבה. הוא עצמו עמד יחד עם פועליו ביום ובלילה ועשה אתם את העבודה הקשה של ייצור עורות לכל הסביבה. ציוני, ער לכל המתרחש בעיר, פקח ותלמיד חכם, גביר ועניו, איש „עמך״, התהלך כאחד האדם. עסקן מסור לצרכי הצבור, ואחד הנדבנים הגדולים ביותר לטובת ארץ־ישראל. במשך שנים היה יו״ר הקהילה היהודית בוולברום והוא ידע לשמור על כל פרוטה שתצא לתכלית הנכונה. בעל רצון ברזל ונוקשה, לא התכופף בפני שום איש. ורק בכוח אחריותו ובהרגשתו היהודית רכש לו כבוד והערצה בעיר בין יהודים ובלתי־יהודים. כדאי לציין שעם בוא משפחה זו לוולברום החלה תקופה חדשה בחיי הנוער והשפיעה בהרבה כוונים. הוא הרבה לתרום לקרנות הלאומיות.

הוא חינך בדרך טובה את יוצאי חלציו, בנים ובנות ונכדים, שלא סטו מדרכו הסלולה. אשתו פולה היתה סמל הטוב, צדקה ואהבת הבריות והושיטה עזרה בצניעות לכל הזקוקים לה. היה זה בית מסורתי יהודי למופת. שני בניו אברהם וירמיה היו עסקני צבור, מייסדי הבנק העממי ושל איגוד האומנים ונמנו בין מייסדי פועלי־ציון בוולברום. הבת הצעירה מניה היתה פעילה בכל הארגונים החברתיים בעיר. וכך היה גם חתנו חיים דוד פייגנבוים, ציוני נלהב וסוחר נכבד.

עם כבוש העיר בידי הנאצים הגרמנים התחבא הניך במבוא בית החרושת שלו. בתמימותו הוא לא חפץ לראות בקץ הטראגי, עד לרגעו האחרון בהאמינו באמונה שלימה שסופו של היטלר יהיה כסופם של כל הרשעים וההמנים ואנו נמשיך להתקיים. אך המרצחים הביאו אבדן על כל המשפחה ב„משלוח״ השני בנובמבר 1942, אחרי שהפועלים הפולניים שעבדו אצלו בבית החרושת לעורות,

הלשינו עליו והראו את הבונקר מקום סתרו למרצחים הגרמנים, שהוציאוהו ואילצוהו לכרות לו את קברו. הזקן אמר וידוי, וליד בית העלמין חוסלה כל המשפחה.

ראובן מייטליס (ראובן הצהוב)

דמות של יהודי טוב ופשוט, בעל לב יהודי רחב וחם, אף שלא היה מעולם עשיר, מטופל בילדים (חמשה בנים ובת), ועמל קשה לפרנסת משפחתו, עמל בכבוד וביושר, ומתוקה היתה לו כלכלתו מזיעת אפיו. תמיד היה מוכן להושיט יד עזרה לאביוני העיר, והוא נתן בצנעה ללא פרסומת ותנועה, בקיימו את הפסוק „וחי אחיך עמך". כשאומן או רוכל בכפרים נפל למשכב היה הוא הראשון שנענה לתת ולמצוא עזרה. הוא היה אהוב על הכל, כעני וכעשיר, בגלל מילתא דבדיחותא שבפיו ובגלל חיוכו המתמיד, ועל הכל — בגלל עממיותו.

בבית־הכנסת העירוני כיהן זמן רב כגבאי ראשון, ואוי היה למי שלא נשמע להוראותיו. בין „עמך" של סנדלרים וחייטים כיבדוהו „כבוד מלכים".

בשנות המלחמה הקשות מצאו פליטים יהודים בית מקלט בבית ראובן ואשתו. ועוד מעלה טובה היתה לו, הראויה להיזכר כאן. כשפרצה שריפה בעיר (והן היו שכיחות) ובתי יהודים היו למאכולת אש, היה חש לבוא ועזר במאמצים ככל האפשר להציל רכוש יהודי מהסכנה ללא התחשבות בסיכוניו.

שנים מבניו, בריש ודוד, ניצלו מהשואה ויושבים בניו־יורק. הם ואחותם רוזה ממשיכים ללכת בדרכי אביהם הטובות.

ר׳ ישעיה סופר סת"ם ובנו ר׳ אברהם יצחק

בעיר זכורה עוד דמותו של ר׳ ישעיה סופר סת"ם שהיה מספק את צרכי הקהילה והסביבה. היה זה מקצוע מיוחד בקודש בכתיבת ספרי־תורה, תפילין, מזוזות וכו׳. מומחיות מיוחדת נדרשה במקצוע זה, ובעליו היו קרובים ל„כלי הקודש" שבמקום. אומנות זו חייבת בקיאות, נסיון וידיעת התורה. ר׳ ישעיה היה איש ירא שמים ויודע פרק שירש את מקצועו מאבותיו. הוא עסק במלאכתו לפי הזמנות, ואף היה מכין סחורה מתוצרתו ויוצא לשוק או לעיירות הסמוכות למכרן, ואף היה שולחן לחוץ־לארץ, בעיקר לאמריקה. בדרך כלל היתה פרנסת הסופרים לקויה ורובם הגדול חי בדוחק. משום כך נאלצו לחפש מקורות־הכנסה נוספים, כמו מלמדות, חזנות, והיו גם ששלחו ידם מסחר זעיר, כמו מכירת טלי־תות, ציציות, ספרי רומ"ל ותשמישי קדושה אחרים.

ר׳ ישעיה היה יהודי בעל בדיחות הדעת. מפעם לפעם היו רואים אותו בא לבית־המדרש ומציע את סחורתו „לכל דכפין" ואף נכנס בשיחה חמה עם לקוחו־תיו ומשפיע עליהם לקנות. וכן היו רואים אותו בערים הקרובות עם סחורתו, באולקוש, במיכוב ועוד, וכולם התיחסו אליו באהבה מיוחדת, והיו מזמינים אצלו עבודה לזמן רב.

בנו ר׳ אברהם יצחק ירש ממנו את המקצוע, ואף הוא ידע לעמוד בשער ולהפיץ את מוצריו.

אייזיק פודולסקי

חסיד אלכסנדר, ירא שמים ותלמיד־חכם מובהק, בורסקאי, עסק בעבודת כפים ואף היה סוחר חרוץ ומצליח והכל בכנות וביושר. נבחר כפרנס העיר ועסק כצרכי צבור מתוך צורך נפשי, הרבה לעשות מעשים טובים בעיר. עם זאת קבע עתים לתורה ונהג תמיד לעיין בביתו בספר וללמוד שיעור בגמרא בבית־המדרש בין מנחה ומעריב ובכל שעת כושר. הוא לא נמנה עם העשירים, אבל היה עוזר למעשה צדקה וחסד ולדבר מצוה.

בערוב ימיו זכה להגיע ארצה ישראל ומת כאן בשיבה טובה. שלש בנותיו נמצאות בישראל.

ר׳ יוסף־בר ובנו לייביש פוטאש

ר׳ יוסף־בר פוטאש היה בעל־בית בעמיו, איש מסורה, וביתו היה בית פטריארכלי לכל פרטיו ודקדוקיו. ההצלחה האירה לו פנים בעסקיו ותפס מקום בין נכבדי העיר. הוא הקים לו בית־חרושת למשקאות (מי־דבש, יינות ויין שרף) ובעל בית בככר השוק שכונה בשם „בית פוטאש" עם בית־מלון ומרזח. ר׳ יוסף־בר היה עשיר, עסקן ופרנס הקהילה עוד בתקופת השלטון הרוסי. את ילדיו (ארבעה בנים ושתי בנות) חינך ברוח של תורה ודרך־ארץ, הגיע לשיבה טובה

ליבלה פוטאש ומשפחתו
ליבלה פּאָטאש און זיין פאמיליע

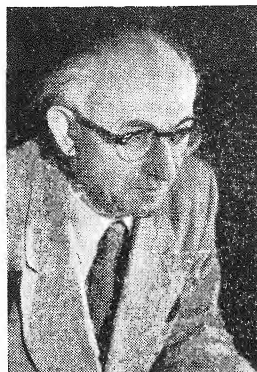
ומת בשנת תרע״ג כשהוא למעלה מבן שבעים שנה. בני משפחתו נשארו אצלו בבית ובעסקים גם אחרי נשואיהם, וכל בני המשפחה היו קשורים קשרי משכחה ומסורה לבית זה, שנחשב ל„בית אב״ בעיר.

בנו, ר׳ לייביש פוטאש, קיבל חינוכו בחדר ובבית־המדרש ואף הציץ בעולם ההשכלה ולא נפגע. בנעוריו למד תורה וספג חסידות, נחשב בזמנו ללמדן והיה ירא שמים ושומר מצוות, ועם זה לא נמנע מבוא במגע עם המשכילים, תוך קריאה ובהשפעת העתונים העברים „הצפירה״, „המליץ״, „השחר״ לפרץ סמולנסקין ואחרים, ובעת ובעונה אחת עם פעולתו המשכילית הצטיין גם בכשרונותיו המס־חריים וניהל בהצלחה עסקים מסועפים בענפי מסחר שונים. בעירו נחשב כאברך־משי מראשוני המשכילים ומראשוני המזרחי היודע עברית, חובב זמרה ונגינה ואף למד בקונסרבטוריון בצ׳נסטוכוב בשנת 1910, ובביתו היה יושב עם בניו במוצאי שבתות וחגים ומנגן אתם בצוותא בכלים שונים, כשהוא עצמו מנגן בכנור ומנצח עליהם, ויצא לו שם כבן־טובים ואדם מוכשר מנעוריו.

מהראשונים שהצטרף לתנועת חובבי־ציון וחבר קרוב לראשוני־ציון בוול־ברום: זאב אלטר, נתן חפשי ויחיאל מאיר אנגלשטין (שני האחרונים בישראל). בעל השכלה וידיעות בהוויות העולם, שולט בשפות זרות וקורא עתונים, חזון בלתי נפרץ בוולברום. עם יסוד התנועה הציונית המדינית והמזרחי נעשה לציוני פעיל ומסור בלב ונפש לרעיון הציוני ולכל דבר הקשור עם א״י, ידע עברית למופת והשפיע גם על אחרים ללמוד עברית, חבר בועדת־התרבות של המזרחי וגזבר הסניף, בעל מונופולין למשקאות מטעם הרשות ועשיר מופלג, נתן לקרנות הציו־ניות, חינך את ילדיו ברוח הציונות וביתו היה בית ציוני ומזרחי מובהק, וסביבו החלו מתרכזים גם אחרים שנתנו ידם לציונות הדתית. הוא חשב עצמו למדינאי הגדול ביותר בעיר ותמיד אפשר היה לראותו בבית מסחרו למשקאות עומד ומתוכח עם כל אחד בחפשו פתרונות לכל השאלות הבוערות של גאולת העולם. היה אדם בעל בטחון.

כשנתיים לפני מלחמת השואה עבר לשבת בסוסנוביץ והקים לו שם בית־חרושת למשקאות ואף שם הצליח. הוא השפיע מרוחו הלאומי על בן־אחיו מרדכי נרקיס (פוטאש) בשעת למודו בוולברום. בשמעו על נצחונות היטלר ימ״ש לא איבד את האמונה בבנות־הברית, ועוד בשעה שכבר עמד על סף הכליון בספטמבר 1943 ביחד עם יתר שארית הפליטה בזגלמביה, שאל את אחד ממכריו: הקראת בעתונים? הם נוחלים תבוסה אחר תבוסה ולא יזכו להביא את הקרונות לאויש־וויץ. הוא חלק את מנת גורל שארית יהודי וולברום שנמצאו בזגלמביה. מבני ביתו נשארה רק בת אחת.

מרדכי נרקיס — איש החזון וההגשמה

מרדכי נרקיס

בין מניחי החוטים וקושרי הקשר הראשונים לרקמת ההוי הציוני־חלוצי בוולברום ניכר מקומו של מרדכי נרקיס (בשמו המקורי מוטל פוטאש), שתרם באמונה ובאהבה את תרומתו למאמץ המשותף של מפלסי הנתיבות להתנערות ולהתחדשות האומה במולדתה. הוא היה אחד ה„משוגעים" לציון, אחד מנושאי הלפידים של ההזיה הקדושה אשר האירה לא מעט את דרכו של דור העליה השלישית, ממייסדי „השומר", ובהשפעתו עלו הרבה מחבריו בוולברום לארץ.

מרדכי נרקיס (פוטאש) נולד בסקאלה, עיירה קטנה הסמוכה לוולברום, בשנת תרנ"ח, לאביו יקותיאל דוד, שהיה ממשפחת משכילים, למדנים ואנשי ספרות. נעוריו היו כשל צעירים יהודים רבים בתקופה זו. תחילה הוא לומד בחדר ובישיבה. סבי, אברהם־מרדכי ברוקנר, יליד וולברום, שלעת זקנתו ישב אצל בתו חנה וולהנדלר בסקאלה היה בוחן את מרדכי בימי שבת בלמוד התלמוד, והוא יעץ לאביו שכדאי לשלחו לעיר יותר גדולה שבה יוכל להשתלם יותר בלמוד התלמוד. עוד בגילו הצעיר הורגשה אצלו נטיה לאמנות, תיאטרון, ציור וכתיבת דרמות, ובעודו ילד למד ציור בסקאלה אצל גוי והספיק לרכוש אצלו את כללי הציור, אך הוכרח להפסיק בלמודו זה בגלל התנגדות אביו ובני משפחתו לתחביבו זה. בגיל עשר עבר לוולברום כדי להמשיך בלמודיו והתגורר בבית סבו ר' יוסף־בר פוטאש מנכבדי העיר, ושם גברה אהבתו לאמנות עוד יותר. הרבה השפיע עליו דודו ליבל פוטאש, איש תרבות ומשכיל דתי, שלימדו עברית ודיבר אתו בלשון זו בלבד, ובהדרכתו נכנס לעולמה של ספרות ההשכלה והספרות הציונית. הוא למד אצל המלמד אברהם יוסל והצטיין תמיד בחריצות ולא אהב לבלות עם נערים אחרים במשחקים. בתלמוד אהב לחפש מה שלא מצא בספרים אחרים, ובאחד ממאמריו הוא כותב: „החוקרים בעולם האמנות אינם יודעים את היהדות, את התלמוד, את המדרש, את ספרות ההלכה, את ה„שאלות ותשובות", ולעתים אף אינם יודעים עברית".

מ־1911 ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה עסק בעיון בלימוד הגמרא בבית המדרש בוולברום ויחד עם זה שקד על השכלתו הכללית, וכאבטודידקט קנה את רוב תורתו בשקידתו המופלאה ולא בשיעורים מפי מורים, בלימוד לשמו ולא לשם קבלת תעודה, והתכונן לבגרות בכוחות עצמו. בוולברום היה תמיד נתון בקדחת־מוזה של ציור וקישוט, וניסה לצייר שושנים בקישוטים על השמשות, או לקשט אולמות בחגיגות. בעודו ילד ניסה בעצמו לחרות על אבן. כשמצא אבן ניסה לחרות עליו. אברהם גולדברג מבנדין, נכדו של חוקק המצבות בוולברום, סיפר, שבשעת הפנאי היה מרדכי מתגנב וראה איך הוא חוקק במצבות,

והלה קירב אותו מאד. בן י״ג חשב על „תכלית״ איך לפרנס עצמו ולא להיות תלוי, ואפילו בהורים וקרובים, והוא למד הנהלת חשבונות, ואחר זה קבל משרת פנקסן אצל איסר זלצמן ואצל אלימלך פצנובסקי. הפקידים לעגו לו בשל גילו הצעיר. הוא נבחן ונתקבל, ולבסוף כולם אהבוהו.

מלחמת העולם הראשונה מוצאת אותו פעיל בחוגי הנוער הציוני בפולין, פעילות ששילבה בלימודים באקדמיה לאמנות ובאוניברסיטה, ומסור לפעילות ענפה בחוגי־נוער ציונים. עד עלותו לירושלים השקיע מיטב שנות־נעוריו בוול־ברום בלימוד בישיבה, בארגון ויסוד אגודת צופים ציונית „השומר״ (1914־16) ובארגון עליה גדולה של מפלגת צעירי־ציון (מאי־דצמבר 1920). בימי המלחמה הראשונה עזב מרדכי עם משפחת אביו את וולברום, שהיתה חזית־קרב בין רוסיה ואוסטריה, והיתה נעה ונדה בערים הסמוכות סקאלה, סלומניק, וודיסלב, וב־1916, אחרי שהרוסים עזבו לחלוטין את פלך קילצי ואת כל פולין והאוסטרים ישבו לבטח בוולברום, חזר אליה מרדכי על מנת להמשיך בלימודיו ובעבודתו. הוא היה לוחם נמרץ למען העברית והקים בעיר חוג דוברי עברית, השתתף ביסוד „השומר״ והיה לבעל השפעה גדולה על הנוער בוולברום ובסקאלה, השתתף ברשימותיו בעברית בירחון „צפרירים״ שהופיע בלודז, פעיל בארגון הציונים, ראשון לכל ארגון, בעל יזמה ומרץ, ורצה להראות שיש בעיר נוער עברי וציוני. בשנת 1918 העלה על הבמה הצגה עברית מספרי עטו „עבודה בארץ״ ורושם הנצחון היה רב. רגליו עמדו בוולברום ולבו חשב על ארץ־ישראל. בלילות ירח היה מסתובב ברחובות וחשב על הלילות היפים בכנען, היה חולם בהקיץ ותמיד שאל: מתי יתגשם החלום של שיבת ציון? תמיד היה מלא חזון וגעגועים לארץ, וניסה לשכנע את חבריו שבין השמשות צריך כל אחד לחשוב ולהתרומם על כנפי החזון.

ב־1917 הקים בוולברום את „השומר״, ומאז נכונו לו ימים מלאי עבודה. באחד ממכתביו מאותה תקופה (שמורים בארכיון המשפחה) קראתי, שהודיע על בואו לוולברום שבה חיכתה לו עבודה רבה, שעורים, עבודה, עבודת סידור הספריה, והודות למסירתו התפתח „השומר״ יפה. בארגון עזר לו הרבה שמעון לובלסקי, עסקן פורה וחרוץ מניבקה שבזגלמביה. והנה הוא הודיע פעם אחת שהוא עוזב את תנועת השומרים, ומרדכי התבטא במכתב: „הלב כואב על שמעון לובלסקי שעזב את הדרך הנכונה והלך לחפש אלהים חדשים. אתו הולך לאיבוד כשרון גדול״. לנצחון גדול נחשבה לו מסיבת פורים ב„השומר״, שבה היו הנאומים רק בעברית, וכל הנוכחים ראו כי אכן העברית הפכה לשפה חיה. במסיבה דיבר הוא עצמו על תפקידי „השומר״ ועל חיי השומר בא״י. באזכרה שנערכה לפטירתו של העסקן הציוני הגדול יחיאל צ׳לינוב בברלין, נאם מרדכי על ציונות, צעירי־ציונות ומפלגות אחרות. בכלל הרבה להופיע כנואם משפיע, ודבריו השאירו תמיד רושם. את כל המכתבים ששלח סימן בבול הקק״ל. הוא היה נושא דברו של הנוער הציוני בוולברום ובסביבה, כי תמיד קננה בקרבו דאגה למען הנוער. הוא חלם למען הנוער הישראלי וניבא לו גדולות ונצורות. יחד עם זה לא הזניח את למודיו, והוא נסע לקרקוב, בה התפרנס כמורה וכסופר ופרסם סקירות בעניני תיאטרון בעתונים המקומיים, שמע הרצאות בתולדות האמנות וביקר במוזיאונים ובתערו־

כות. ב־1920 עלה לארץ־ישראל, ומיד נתקבל לבית־הספר „בצלאל" בירושלים, ומאז היה מבוניו של בית־הנכות הלאומי „בצלאל" בירושלים, מחולל רעיונו וחלוץ מגשימו, ומנהלו במשך כ"ה שנים רצופות, ועד יומו האחרון לא חדל להגדילו ולהאדירו. אך תקופת ארץ־ישראל בחייו היא פרשה מיוחדת במינה היוצאת מתחום המסגרת של פעולתו בוולברום מכורתו.

הוא נפטר בירושלים באדר תשי"ז בגיל הששים. שלא בעתו מת. ובמותו התאבל עליו כל הישוב העברי, שהוא היה אחד מבניו הנאמנים וממעצבי אמנותו העצמית, ותודת עם ניתנה לו ביקר ובהערצה. לזכרו הופיע המאסף „ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה", ספר ששי (ירושלים, תשכ"א), ועל שמו נקרא רחוב ראשי בירושלים. הרשימה הביבליוגרפית של כתביו שהודפסו מכילה 848 מספרים עם 116 מבואות לקטלוגים שהכין והקדים להם בשנים תרפ"ב—תשט"ז. עם מותו כבה מאור גדול, וחלל ריק נשאר בעולם האמנות של האומה העברית.

מ. ש. גשורי

ר' אלימלך פצנובסקי

יליד העיר ראקוב (ליד ראדום) ששם ישבו הוריו וכל משפחתו מדורי דורות, ממשפחה רבנית ונודעה בעשיריה. עם נשואיו עם בת העשיר ר' משה ברמהרציג מוולברום קבע בה את מושבו. אך הוא לא חפץ היה לשבת בטל ולהסתפק בעובדה שהוא חתן לחותן עשיר, והוא פיתח עסקים גדולים, וביחוד את בית החרושת שלו לסבון שיצא לו שם לא רק בוולברום אלא גם בכל הסביבה הקרובה והרחוקה. הוא הצליח בכל עסקיו ובקשריו עם אנשים שאהבוהו וכבדוהו.

ללא גוזמה אפשר לקבוע שכל המעלות והמדות הטובות נמצאו בו: תורה וחכמה, עושר וכבוד, ועל הכל — חכמה ותבונה רבה, כי היה רואה את הנולד, בעל הדרת פנים, עיניו התיזו רשפי חכמה, נדבן, עסקן צבורי, וחלק כסף רב לעניים.

עם פרוץ המלחמה הנאצית חזה בחורבן הגדול המתרחש לבוא על יהדות פולין. הוא עודד את מכריו וידידיו להמלט ולהחלץ משיני הטורפים הגרמנים, ואף הוא עצמו נחלץ לעזוב את עיר מושבו. אך לא הצליח להציל את נפשו בעקב גילו. עד לרגע האחרון לא האמין בהבטחות הנאצים שהם שולחים את היהודים למחנות־עבודה, וביום „משלוח" יהודי וולברום לבלזשץ הוא לבש את טליתו והקיטל ובספרים קדושים בידו חיכה למות שהתכונן לו בביתו ועל מיטתו. שכנים נוצרים סיפרו, שאיש הס.ס. שמצאו במצב זה הופתע מעמדת גבורה זו של פצנובסקי, בנסותו לשדלו שילך ויצטרף לכל היהודים ל„מסעם" מהעיר והוא יישאר בחיים. אך הוא התנגד לכך, עד שאיש הס.ס. ירה בו ורצחו במיטתו. וכה נספה ר' אלימלך פצנובסקי בגבורה וכבוד וכיהודי טהור וקדוש נפל על קדושת השם והעם.

הוא דאג תמיד לצרכי צבור ומוכן לפעול ולעזור במיטב יכלתו. לשיא התרומם בפעולתו לטובת קופת גמילות־חסדים שניהל כל הזמן כמייסדה ועומד בראשה. באותו זמן היתה לו גם קופת גמ"ח פרטית משלו ותמיד נתן הלוואות

לנזקקים וחילק ביד רחבה. וכשם שהיה חי בגבורה כך מת בגבורה, והיה אחד מאלפים שהעיז למות על כבוד האדם. הוא היה מחסידי אלכסנדר, ואהב לעבור לפני התיבה. בימים הנוראים היה מתפלל תפילות שחרית, וידע להנעים יפה את התפילות.

כל יהודי וולברום בטח יזכרוהו תוך אהבה וכבוד, כי היה ראוי לכך מכל הבחינות. תהי נפשו צרורה בצרור החיים.

משפחת ר׳ יקותיאל פישל

משפחת ר׳ יקותיאל פישל היתה אחת המשפחות הנודעות בוולברום, בית של תורה ויראה במקום אחד. סבו של ר׳ יקותיאל — הרב צבי אריה כ״ץ (הירש לייב) היה רב ומו״ץ בעירנו ויצא לו שם לתהילה בכל ערי פולין. גדולתו היתה בחסידות ובגאונות כאחת. מאות ספורים ואגדות נרקמו סביב אישיותו הנפלאה. היה מידידיו של האדמו״ר בעל „אבני נזר" מסוכטשוב שכיבדו מאד. אביו של ר׳ יקותיאל — ר׳ יחיאל פישל — היה תלמיד־חכם גדול, שעסק במסחר המנופק־טורה, וברוב שעות היום והלילה עסק בלמוד התורה. היה מחשובי חסידי אלכסנדר שהיוו צבור גדול בעיר.

ר׳ יקותיאל המשיך בדרך אבותיו ונחשב לאחד מנכבדי העיר ועשיריה ומחשובי חסידי אלכסנדר, חינך את בניו לתורה ויראת שמים. היה זה בית פתוח לעניים ולכל נצרך. אשתו — רבקה לבית רוטשטיין — היתה ידועה בפקחותה ובמידותיה התרומיות. הילדים — שלשה בנים ושלש בנות — חונכו ברוח התורה והיראה. הבת צפורה (פלה) שהצטיינה בכשרונותיה ויפיה נספתה בשואה כשהיא צעירה ומלאת חיים. הבן ישראל למד בצעירותו בישיבה בוולברום, ואחר זה עזר לאביו במסחרו. בשעת הגירוש מוולברום ברח לסוסנוביץ ומשם נשלח לאוישוויץ. הבן אריה־ליב ברח בשעת הגירוש, וגם עליו בא החתף, ולא נשמע עליו יותר. בביתו של ר׳ יקותיאל נמצא משרד הדואר שדרכו נשלחו אלפי חבילות מזון לגיטאות הנצורות. משלוח זה נתאפשר הודות לקשרי הבן אריה־ליב הי״ד עם פקידי הדואר, תוך סיכון חייו. הבת הצעירה גלה נספתה בגירוש הראשון מוולברום. אשתו רבקה נספתה יחד עם שתי בנותיה בגירוש הראשון כשבוע לפני ראש־השנה תש״ג. ר׳ יקותיאל ושני בניו נשארו עדיין בעיר עד לגירוש השני.

מכל המשפחה הזאת נשארו בחיים ונמצאים בארץ: הבת הבכורה שרה שזכתה לעלות לישראל לפני כ־27 שנה עם בעלה ישראל זאב דמבינסקי בן ר׳ יעקב יצחק דמבינסקי מצאצאי האדמו״ר מאלכסנדר; והבן מנחם שניצל ממחנות ההשמדה והגיע ארצה וממשיך בדרכי אבותיו. הוא מכהן כר״מ בישיבת „הישוב החדש" בתל־אביב.

יזכור אלקים את הנשמות הקדושות: ר׳ יקותיאל ואשתו רבקה, ובניהם פלה־צפורה, גלה, ישראל, אריה־ליב שהושמדו, הומתו, נהרגו ונשחטו על־ידי הנאצים ימ״ש.

ר׳ מיכאל פרלמוטר

ר׳ מיכאל פרלמוטר היה אחד הבעלי־בתים החשובים והעשירים בעיר, יהודי פקח ונבון שידע לעזור הרבה בעצותיו. ואכן רבים פנו לעזרת תבונתו והוא עזר להם כיד שכלו הטובה עליו. שנים רבות כיהן כפרנס הקהילה היהודית המקומית וכחבר במועצה העירונית וידע להגן בתוקף על זכויות האוכלוסיה היהו־דית בעיר.

ביתו היה תמיד בית של צדקה וגמילות חסדים, בית יהודי דשן ומלא שמחה שבו גדלו שלש בנות וחמשה בנים. כל הילדים ירשו מאביהם את נטיתו העסקנית. כולם היו חברים אקטיבים בארגונים ציוניים ודתיים.

עם פרוץ מלחמת הנאצים התפטר ר׳ מיכאל מכהונתו בקהילה היהודית ולא רצה ליהנות משום זכויות כשם שעשו אחרים ולא רצה ללכלך את ידיו בדם. כשהגרמנים הוציאו הוראה שעל היהודים למנות להם שמירה משלהם על הסדר השתדלו יהודי וולברום שבשמירה זו יימצאו בחירי הצעירים בעיר, ובין השאר נבחר גם אחד מבניו של ר׳ מיכאל, הוא יהודה־יידל. לא היתה יכולה להיות בחירה יותר טובה. יהודה פרלמוטר היה סמל העדינות והתנהגות אנושית טובה. השתתפו־תו בעבודת השמירה הביאה תועלת מרובה ליהודי וולברום בדרכים שונות. ב„משלוח" יהודי וולברום מן העיר לא רצה להשאר בעיר על אף העובדה שרצו להשאירו במקום. הוא החליט להצטרף וללכת יחד עם אחיו למחנות, ובצער יש לציין שהוא לא חזר.

מהמשפחה הענפה והגדולה פרלמוטר חיים כיום רק שני בנים באוסטרליה: הירש־דוד — נציב בית״ר בוולברום והבן הצעיר שמואל.

מנשה פרנקל

מורה לעברית בתקופת בחרותו. מראשוני „השומר" בוולברום. מהנושאים הראשונים של הרעיון היהודי הלאומי בעירנו אחרי מלחמת העולם הראשונה. עלה לארץ־ישראל בין ראשוני העליה השלישית וחי בה תקופה מסוימת, תוך השתתפות בעבודה הקשה של דור החלוצים, עבד בסלילת כבישים ובקושי הרויח לחם לאכול. אבל בלבו פנימה בער כאש האידיאליזם והאמונה בעולם יהודי יותר טוב. מחמת מחלתו הטרופית וקשיי התאקלמותו מבחינה חברתית נאלץ לעזוב את הארץ, ובשובו לפולין לא יכול היה למצוא לו עוד מנוח. הוא התמיד בהקניית השפה העברית, ידיעת הארץ והדברים הכרוכים בא״י. ממנו גם למדו את ראשית המבטא הספרדי שהיה מוזר בימים ההם. פעולתו בוולברום היתה משולבת בפעולת הנוער. הוא היה סופר יהודי בעל רגש, ואף הוציא ספר שירים ביידית, ועד לפרוץ המלחמה האחרונה עסק בהוראת עברית בסוסנוביץ.

עם כבוש וולברום בידי הנאצים וריכוז היהודים בגיטו ישב שם גם מנשה. ממנו נתקבל מהגיטו מכתב קצר בתאריך דצמבר 1943, ומפאת תכנו אנו מפרסמים אותו בזה: „שלום וברכה לאחים דשם. אשתמש בהזדמנות זו ואנסה ליצור קשר אמיץ ותמידי בינינו. אנו נמצאים כאן ב„מחנה" יותר מאלפים איש וחיים בתנאים

קשים. פרטים אמסור לכם אחרי שאקבל מכם איזה אות חיים. תאבים אנו לשמוע מה נשמע אצלכם ובמולדת. מכליון רוב המוני היהודים הפולנים וגם ארצות המערב בודאי שמעתם. אתאמץ ל„הבליג" ולדחות את ציורי ה„קץ" והאבדון לפעם הבאה. אחים מארץ החופש! תנו אות חיים ונתקשר. מסרו לאחי נתן חפשי בנהלל, שאני חי בתקוה עוד להתראות אתו. בלב חרד אקוה לדבריכם. ברכותינו הלבביות לבני המולדת. מנשה פרנקל". כן. הוא קיוה והאמין בטוב העומד לבוא, אף המכתב הבא שהבטיח לשלוח לא הספיק כבר להכתב, כי בינתים העיקו הפורענויות מטעם הגרמנים המנואצים יותר ויותר עד ששמו קץ לכל. אחיו לרעיון ובני עירו בישראל לעולם לא ישכחו את זכר מנשה פרנקל, החלוץ, המורה הדגול והעובר לפני העם.

משפחת צווייגנבוים

גרשון צווייגנבוים, מוותיקי העיר, הדור פנים, בעל זקן ארוך עם מצח גבוה, פיקח ועשיר, מעורב בין הבריות, חתנו של הדיין הנודע ר' הירש לייב כ"ץ הגדול. יצואן יחידי בעיר של ביצים לגרמניה. הקים משפחה מסועפת עם בנים ובני בנים והגיע לשיבה טובה. הוא מת לפני מלחמת העולם הראשונה.

חיים יצחק צווייגנבוים, בנו של גרשון הנ"ל, איש משכיל, ממייסדי המז־רחי בעיר, פעיל בעבודה הציונית, עסקן צבורי. שלח את בניו ארצה ישראל ולבסוף עלה אף הוא. ארבעה בניו ושלש בנותיו נמצאות בארץ. הוא נפטר בארץ.

יחיאל צווייגנבוים, בנו של גרשון הנ"ל וחתנו של ר' אלימלך פצנובסקי. הדור פנים ומלא תורה וחכמה, מכובד ואהוב בכל חוגי העיר. והגם שגדל וחי בבית עשירים ומיוחסים — נתפנה תמיד לכל הפונה אליו, ולכל אחד מצא מלה טובה והשתתף בשמחת אחרים.

מארבעת ילדיו נשארה בחיים רק בתו הבכירה גוציה הנמצאת כיום באמריקה.

ר' לייזר ציגלר

ר' לייזר ציגלר היה מחשובי בעלי־הבתים בוולברום, פרנס הקהילה היהודית במשך זמן רב וחבר פעיל בארגוני־עזרה סוציאליים שונים, כמו בחברה־קדישא, חברת לינת־חולים וכיוצא בזה. פרנסי הקהילה היו תמיד אנשים שהיו מתפרנסים יפה ומהם אף היו עשירים וכולם חיפשו להם כבוד כראש הקהל. לפרנסי הקהילה היו תפקידים שונים שאין כאן המקום לפורטם. פרנס הקהילה היה האיש האחראי והנציג בפני הרשות, ועליו היה לדאוג לתשלום משכורת למרא דאתרא, לדיינים, לשוחטים וגם ל„גוי של שבת" העירוני שטיפל גם בעבודת־עזר אחרים. ר' לייזר עשה לטובת הקהילה לפי הבנתו, הנסיבות והזמן, ויתכן שעשה גם פעולות שלא כל יהודי העיר הביטו עליהן בעין יפה.

מלבד זה היה ר' לייזר מחונן באהבה לנגון ולזמר ונחשב בעיר כבעל־תפילה כשרוני. בימי הימים־הנוראים הקסים את המתפללים בתפילתו הערבה

שבה השקיע את לבו ונפשו. הוא ידע את פירוש המלות וחונן בקול נעים, ותפילתו נשמעה היטב בכל הסימטאות ליד מקום תפילתו. הוא נספה יחד עם יהודי קהילת וולברום בכבשני בלזשץ. יהי זכרו ברוך.

משפחת קורנפלד

מושרשת מדורי דורות בעיר, בעלי אחוזות ושדות בסביבת העיר, שראו ברכה בעסקיהם. בני המשפחה ראו עצמם כחוטר מגזע עתיק ומראשוני הישוב היהודי בעיר ובסביבה, בעלת מסורת מפוארת של אכרים יהודים מושרשים כצוקי סלעים וכאלונים עתיקים, ויחד עם זה היו אנשי אמת ואמונה, בעלי אופי ומצפון, מעורים במסורת של מצוות ומעשים טובים.

חיים קורנפלד. היה בשעתו הפרנס הראשון בעיר, עשיר ונדבן, איש רעים לבבי, עדין ונעים הליכות שמעטים היו כמוהו בעיר ובסביבה. מטבעו היה אדם שקט, עממי, טוב לב ונוח לבריות, נתחבב על רבים שרחשו לו כבוד. היה משיא יתומים ומוציא הרבה מכיסו לצרכי עזרה, עזר בעצות ותושיה כיד בינתו.

הרשל קורנפלד ומשפחתו
הערשל קארנפעלד און זיין פאמיליע

גציל קורנפלד, בעל אחוזות ומעורב בין האכרים הנוצרים שבסביבה והיתה לו השפעה עליהם, דתי קיצוני, נשא אשה מחצר הרבי מגור, הקים משפחה גדולה, ניהל את ביתו ברחבת הדעת. כל משפחתו ניספתה בשואת הנאצים.

הרשל קורנפלד, בעל אחוזות ומחצבה בסביבת העיר, חי ברחבות, בעל צד־

דקה וחסד גדול, איש נבון ובעל השפעה על יודעיו, יודע פרק בחוק ומשפט ויועץ משפטי לכל דורש, נלקח בשעתו כבן ערובה ע״י הצבא הרוסי הנסוג מוולברום בראשית מלחמת העולם הראשונה והוגלה לסיביר ומשם חזר אחרי סיום המלחמה. שלשת בניו נמצאים בישראל.

הרוקח הינריך רוזנבוים

הינריך רוזנבוים בא לוולברום בראשית שנות השלשים ופתח את בית המרקחת היהודי הראשון בוולברום. את הרשיון לפתיחת בית המרקחת הוא קיבל רק הודות להשתתפותו במלחמת העולם הראשונה לשם שחרור פולין. הוא הצטיין בשדה הקרב ונתמנה לקצין גבוה, ודבר זה נחשב אז למקרה נדיר שרק יהודים מעטים זכו להגיע לכך בצבא הפולני.

הוא ידע כיצד להתחבב על כל העומדים אתו בקשר, וכך הצליח לרכוש לו חיבה אצל האוכלוסיה היהודית והנוצרית כאחד. אחרי זמן קצר לישיבתו בוולברום הוא נבחר כסגן ראש העיריה. ודבר זה נחשב לכבוד גדול ליהודי, ואף על פי שהיה איש פרוגרסיבי — הוא נשאר יהודי חם ובתכונתו כמו בתבונתו הטובה קלע אל המטרה שהציג לו: להשרות שלום בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית. הוא עזר ביד רחבה לכל המוסדות היהודיים.

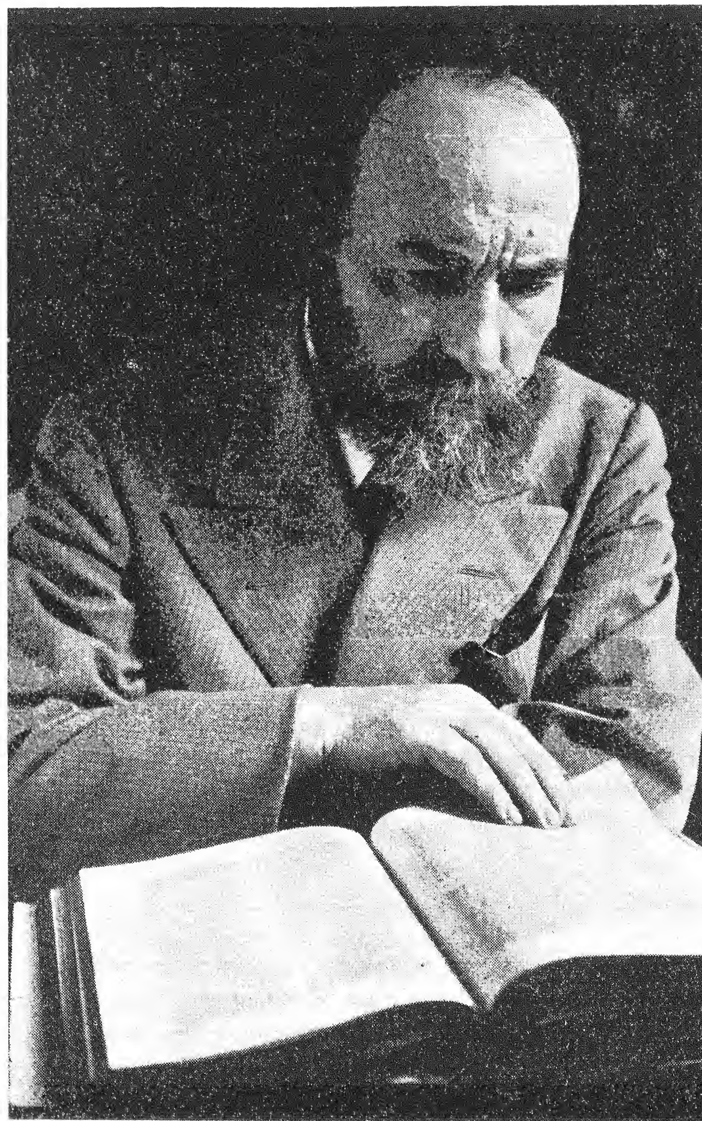
מובן, שיד מלחמת הנאצים פגעה גם בו. מה שידוע עליו הוא, שאף הוא „נשלח״ במשלוח השני, ועוד ראוהו הולך עם המשלוח לתחנת הרכבת, וזה היה דרכו האחרונה שממנה לא שב. יהי זכרו ברוך.

ר׳ יצחק-מאיר שטארק

מאנשי התפארת של עצאי וולברום היה, חטיבה מיוחדת בנופו החברתי והתרבותי. ולא לפי דמות דיוקנו היה כך, אלא גם לפי התנהגותו, סגנונו, נימוסיו והליכותיו. הופעתו היתה כובשת תמיד את הלבבות, כי אמרה כבוד והדר, הדור בלבושו, בלי למצוא עליו רבב.

נולד לאביו ר׳ יחיאל חיים שטארק מהמשפחות הוותיקות של וולברום היהודית, שהיה יחד עם אחיו דוד מטובי המלמדים בעיר. „במעלליו יתנכר נער״, ומראשית צעדיו בחדר הצטיין בכשרונותיו, ועוד בימי ילדותו נתגלו בו כשרונות של מוח חריף שלא לפי גילו הרך. הוא נתברך בכל המדות הטובות שהחונן לאדם דעת יכול להאציל על אחת מבריותיו; אדם בעל אופי עדין כלפי עצמו וכלפי זולתו, קשור בכל נימי נפשו לתורת ישראל ולמסורת אבות ובעל הבנה והערכה לרוח הקידמה, חובש בית־מדרש וקובע עתים לתורה וידו רב לו גם בידיעות כלליות ששאבן ממקור ראשון, קורא ותיק לספרות העברית העתיקה והחדשה ובקי בבעיות הזמן, בעל גישה של אציל נפש ודמוקרט מובהק ללא מרכאות.

בגיל צעיר נשא לאשה את חנה סצמסקה מבנות וולברום, וחותנו העשיר ר׳ משה ליב סצמסקי, רצה להחזיק בביתו את הזוג הצעיר — כמנהג אותו הזמן — אך האברך הצעיר בחל לעשות את התורה קרדום, למד פנקסנות והצטיין בה, ומיד קבל משרה חשובה בביאליגון שליד קיילץ. משם עבר לסוסנוביץ והקים

ר׳ יצחק מאיר שטארק

את הטחנה הגדולה לקמח במרכז העיר והזמין אליו לעבודה רבים מאנשי וולברום עירו, ואף בסוסנוביץ נתחבב חיש על מכיריו. הספיק מגע כל שהוא כדי לחבבו ולהוקירו, כי לבו היה פתוח לכל הפונים אליו ומוכן תמיד לסייע בכל האפשר. ויחד עם זה היה פעיל בצרכי צבור ועסקן נאמן למזרחי שעמד בראשו כיו״ר

וביתו הפך אכסניה לכל המט־פים לציון ומנהיגי המזרחי, והיה בידידות עם הרב עמיאל, הרב גרויברט ואחרים.

בסוסנוביץ יצא לביתו שם כבית עברי שהשפה העברית היתה שגורה בפי בני המשפחה, והוא עצמו שופע תמיד שפע תורה, חכמה ודעת, ואם כי עסקיו הגדולים דרשו ממנו זמן רב לניהולם הסדיר — קבע בכל זאת עתים לתורה, מסורת ודת. מראשוני חסידי גור שקנה שקלים ציונים. הקנאים שבין החסידים הגוריים הרגישו עצמם נפגעים על פשע „ציוניותו". אך הוא לא השגיח בהם והמשיך בדרכו, ועבר להתפלל בבית־התפילה של המזרחי. כשהיה לומד גמרא היה קולו צלול וערב והתהדהד בכל פינות ביתו. כל ישותו אמרה אצילות ועדי־נות. מצחו היה קורן, פיקח שבפקחים. את כתר התורה נשא על ראשו בגאון. השכינה שרתה עליו. חכמתו ותורתו האירו פניו. כולו ספוג אור גנוז שהיה מקרינו ומאצילו על כל מי שנכנס לתוך ד' אמותיו. כל ימיו התעסק בפנקסאות והצטיין במקצוע בזכרונו הנפלא והנדיר.

את בנו הבכור שלח לפניו לאלכסנדריה להכשיר את הקרקע לעליתו עם כל משפחתו לארץ־ישראל. עלה לארץ עם כל משפחתו וחשב עצמו למאושר שבמאושרים על שזכה לגור בארץ הקדושה. בתל־אביב נתמנה לפנקסן ראשי בבנק זרובבל שבו עבד יחד עם חברו הרב ישעיה שפירא המנהל, וגם בתל־אביב היה מקובל על הבריות. איש משכחה למופת, קשור ודבוק בכל בני ביתו מחד גיסא ומאידך עסקן צבורי רב פעלים. רבים היו פונים אליו להתיעץ אתו בעניני מסחר וצבור.

בן ע"ב מת בתל־אביב ביום ד' טבת תש"ד, ולא זכה לראות בהכרזת מדינת ישראל — משאת נפשו. אשתו חנה מתה ביום כ"ט סיון תשי"ז. הם השאירו בישראל בנים ובנות: יחיאל חיים המהנדס־לחימיה, פנחס ובנימין (בנו פקיד בשגרירות ישראל בלונדון), טוני שטרק פרומר, זושיה אזגור וסימה (סלומיה) ברקי.

ליבלה שמש

בעיר היוה מעמד מיוחד של שמשים. דור דור ושמשיו. שמש שמש וטיפוסו. מכל השמשים האלה מזכירים במיוחד את שמו של ליבלה שמש, שהיה חלק בלתי נפרד מנוף העיר, ומכובד הי'ה על כולם. שמש העיר נחשב בעיני הקהל כעין שוטר. הוא היה השליח של הרב המרא־דאתרא, הדיינים וראשי הקהל, וכשהם היו זקוקים למי שהוא שיבוא אליהם — שלחו את השמש לקרוא לו. השמשים האחרים, של בית־המדרש, הקלויזים וכדומה לא היו חשובים כל כך, אף שכל אחד עשה במקומו אותה עבודה. מלבד זה שעל השמש הוטל לשמש את הרב ואת הקהל, עליו היה גם להקפיד על הנקיון בבית־הכנסת ולדאוג לכך שהנברשות, המנורות יהיו מצוחצחים ומזהירים כהלכה, ועליו היה להשגיח שה„גוי של שבת" ישוה בשבת וחגים את הנרות הדולקות וישגיח עליהן שלא תגרומנה לתבערה. על השמש הוטל כמו כן לדפוק בפטיש קטן בשערי הבתים בכל בוקר לקום וללכת להתפלל במנין. לפני חתונה חילק השמש את ההזמנות למחותנים. בברית־מילה,

לויה, בשמחות ובאבלות היה לשמש לבצע תפקידים מיוחדים. בשבת וחגים, כשבאו העירה אורחים זרים, דאג כל שמש במקומו לספק לאורחים אוכל אצל בעלי־הבתים. ליבלה מילא את תפקידיו באמונה והיה עוזר במו ידיו בניקוי ובשפשוף נברשות הנחושת הגדולות והכבדות ובמירוקן, בניקוי כיור המים ובמילויו, ולא הרפה ממלאכתו עד שבית הכנסת הבריק כולו באורו ובנקיונו.

ליבלה שמש היה כמו כן האנציקלופדיה החיה של וולברום. היה גר בבית המדרש. מקשר בין הקהלה והמועצה, רשם כל הילודים וזכר הכל בעל־פה. הוא שהוציא את כל תעודות־הלידה לחתונה ומות, ופקידי העיריה היו מפנים את הפונים אליהם בענינים אלה אליו.

נשי חיל בוולברום

נתברכה וולברום בכמה נשי־חיל יהודיות שהצטיינו בפעליהן, בנדיבות לבן וכשרונותיהן, סגולותיהן והליכותיהן. נשים ברוכות אלו, שרובן היו נשים צדקניות ועוסקות באמונה בצרכי צבור ומסייעות לבעליהן בצדקה ובמעשים טובים היו בחינת „עזר כנגדו" לבעליהן — מלבד היותן עקרות בית — גם בפרנסה ובהנהלת העסקים, ומהן זכו שבעליהן יכונו בשמותיהן... וכאלה היו רבים בעיר זו. הן חינכו את בניהן ובנותיהן לתורה, למידות ולדרך־ארץ, ורבה היתה ידן בקביעת דמותה היהודית של העיר ומוסדות הצדקה והחסד שלה. היו ביניהן טיפוסים מיוחדים במינם של אימהות בישראל, שנשאו בצער הגלות בחייהן היהודיים במשפחה ובציבור, וחלקן היה מורגש גם במתן צורה לחיי הקהל, אף שמקומן בו לא הוכר מטעמים שבדת, מסורת ונוהג. ביחוד התבלטו כמה דמויות מהדורות האחרונים, נשים פעילות, נשי חיל, שתפסו מקום בשדה העזרה הסוציא־לית וחיי התרבות ורישומן היה ניכר בחיים החברתיים־ציבוריים ובתנועה הלאומית וגם בכלכלה. על אחדות מנשי סגולה אלה נייחד להלן את הדיבור.

פייבל שניצר

אנשי עמל ועבודה

(פרקים בפרנסת יהודי וולברום)

א.

העיירה מוקפת כפרים. חקלאים זעירים בעלי אחוזות היו מעטים מאד. מקור פרנסתם של תושבי העיירה, שברובם היו יהודים, היה המסחר עם האוכלו־סיה הכפרית. החנויות בעיר וגם רוב המלאכה, היו בידי היהודים, כגון, הבורסקאות, חייטות, כובעות, ותפרות. הלקוחות היו אנשי הכפר. רק בבית חרושת אחד היו מועסקים כמה מאות פועלים ובהם יהודי אחד, מוטל בידלובסקי.

בין הסוחרים האמידים שנחשב בעירנו לגביר, ואף היה לו בית פרטי

משלו, היה סוחר הבהמות ברוך הקמן, ברוך ביילעס׳ האטליזית. הוא היה איש פשוט של כל ימות השנה, בעל מסורת. לא היה למדן בתורה. לעומת זאת היה עדין נפש, רחב לב ורחמן. קיים בהקפדה את המצוות של הכנסת אורחים ומתן צדקה בסתר, כשהזמין אורחים לסעודת שבת ולחגים צווה עליהם לפתח את החגורות שישבעו לשובע. ברוחב לב ענה על כל פניה לתמיכה ולעזרה או להלוואה מבלי לבדוק מי הם הנזקקים. גם אשתו ע״ה לא נבדלה באופיה מבעלה, לתושבי העיר היה ידוע שהדלת של ברוך ביילעס פתוחה לכל הזקוקים ולכל מקרה. וכל הנכנס לביתם נתקבל בסבר פנים יפות ללא יוצא מן הכלל. ברוך הקמן כיהן שנים רבות כנציג יהודי במוסדות העיריה והיה חביב ונערץ על כל תושביה לרבות על בלתי יהודים.

כל המשפחה הזאת הושמדה ביחד עם כל קהילת וולברום.

ב.

העיירה נתברכה בהרבה חסידים, רובם היו בני תורה ושומרי מצוות באדיקות רבה. היו חוגים שונים של חסידים: חסידי גור, אלכסנדר, רדומסק ועוד.

לכל חוג היה מקום תפילה משלו וגם רבי שהיה מנהיגם הרוחני. החסידים היו נוהגים לנסוע לרבי להתייעץ עמו בענין שידוך או שיתוף לעסק וגם כשהיו במצוקה. לרוב היו נוהגים לנסוע לחגים, ובמיוחד בימים הנוראים, בימים האלה רצו להיות תחת צל שכינתו ולחסות בצל קורתו. גם ליהודים פשוטים אדוקים, כגון לקצבים ולסוחרי בהמות, היה רבי משלהם. הרבי הזה היה נוהג לעשות מדי פעם לפעם ביקור בבתי חסידיו בעיירות. בבואו לעיירה ערכו לו סעודת שבת כיד המלך, בסעודה זו השתתפו כל חסידיו וסתם יהודי העיר, וזכות גדולה היתה ליהודים לקבל מהרבי שיריים מהאוכל שטעם. הם שרו בצוותא. ולפעמים הביא הרבי איזה ניגון חדש לזמירות שבת. החסידים קפצו על המציאה בשמחה, וליהודים האלה היתה הילולא שלמה. ביום חול קבל הרבי את חסידיו לראיון אישי. באו גם לא חסידים. אנשים תינו לפניו את דאגותיהם ואת מר נפשם. הרבי יעץ להם עצות, הרגיע אותם וברכם. גם לשכבה העניה בעירנו, לרוכלים בכפרים, לעגלונים ולבעלי מלאכה עניים היה מנהיג רוחני עלי אדמות ונפשו דבקה בנפשם. להם היה יתרון גדול. הם לא היו צריכים לנסוע לרבי, וגם לא נאלצו לחכות לבואו. להם היה רבי במקום בעיירה. היה זה הרבי שלום ז״ל חתנו של הרבי אלתר ז״ל המפורסם. גם הוא היה שייך לשושלת של יוחסין, ומוצאו מצאצאי צאצאיהם של רביים מכמה דורות. הוא היה אדם עניו בהליכותיו ובמנה־גיו, נוח לבריות והיה לו יחס שוה לכל אדם מקטן עד גדול. סביבו התלכדו אנשים האלה ובו מצאו נחמה פורתא לכל צרור צרותיהם ולמצוקת נפשם. הרבי שלום חי בנפשו את חייהם, דאג דאגותיהם ודאב בתוגתם וגם שמח בשמחתם. בביתו היה בית המדרש וחסידיו התפללו בו. הרבי היה בעל תפילה טוב, היה נוהג להתפלל בעצמו בפני העמוד מוסף לשבת ולחגים והחסידים נהנו מאד מזה. בימים הנוראים התפלל בכבודו ובעצמו את כל התפילות וממעמקי נפשו ובקול קורע לב יצאו התפילות ממנו וביקש ישועות למען שולחיו.

בשבת ובחגים הסירו היהודים מעליהם את העול ודאגות החול ובילו את

הימים עם הרבי. בקיץ הוא הקריא באזניהם פרקי אבות עם פרושים, בחורף — פסוקים ממדרשים שונים. בשבת קיימו בצוותא את המצוה של אכילת שלש סעודות ובחגים עשו חינגא שלמה אצל הרבי. אספו ביניהם כסף לקניית חבית בירה ומי שנדב בירה או משקה אחר, והיהודים שתו וששו ושימחו את נפשו של הרבי. בחג ראש השנה היו נוהגים לעבור בשירה עם הרבי לנהר מחוץ לעיר לקיים את המצוה של תשליך. הרבי חי בדחקות. ההכנסות הדלות של חסידיו לא איפשרו לו להתפרנס בשפע, אבל הוא לא התלונן והסתפק במועט, כי חסידיו הוסיפו לו תוכן לחייו. הם היו בשבילו כנשמת אפו. גם חסידיו לא הרפו ממנו. הם היו קשורים אליו מכיון שהוא הזין אותם במזון הרוחניות שבלעדי זה לא היה להם תוכן בחיים.

ביתו של הרבי שלום המה תמיד מיהודים, חסידים ומשכילים, אלה יצאו ואלה נכנסו. וכולם מצאו ענין לשוחח ולבלות עמו.

היום שוררת דומית מוות בחצרו של הרבי שלום. במשך שלשה דורות, מהרבי יצחק מנחם ז״ל שחסידיו בנו בשבילו הבית הזה, נהרו יהודים לשם, חסידים וסתם יהודים. כעת אין יהודי שיכנס לבית הזה. הם הומתו במיתות משונות וגופותיהם פזורות ברחבי פולין. חלק בקבר אחים ביער וולברום, חלק עונה והורעב במחנות עבודה וחלק הוחנק באושווינצים. נשארו רק שרידים בודדים, יחידים ממאות.

בביתו של רבי שלום רוקח שקיבל בירושה מחותנו, דרים היום משפחות גויים, ובבית המדרש, במקום שעמד ארון הקודש, תולה פסלו של ישו הנוצרי והגוי עם בני משפחתו כורעים ברך לפניו בוקר וערב ומתפללים ומודים לו על החסד שעשה עמם, בלי נקיפת מצפונם, על האירועים שאירעו לתושביו החוקיים של הבית הזה.

ג.

בעירנו עסקו הרבה יהודים במלאכת החייטות. ענף זה תפש מקום נכבד בתעסוקתם של יהודים בקהילתנו. היו חייטים שתפרו חליפות ללקוחות בודדים לפי המידה שהם הביאו, אבל רובם תפרו חליפות סטנדרטיות בשביל בני הכפרים ומכרו אותם לסוחרי השווקים. מומחה לגזירה ולתפירת חליפות אלו ואומן בעבו־דה זו היה החייט יוסל׳ה ויסוקי ע״ה. הוא היה הספק הראשי לחליפות אלו לסוחרי השווקים, והביקוש לתוצרתו היה רב. שמונה ילדים היו לו, חמש בנות ושלושה בנים ורובם היו עסוקים בביתו בעבודה זו גם אחרי נשואיהם. יוסל׳ה פירנס את משפחתו ברווחה. הוא חסך גם כסף לרכישת דירה משלו ולבנותיו העניק לנשו־איהן נדוניות מכובדות. יוסל׳ה ויסוקי היה יהודי מסורתי אדוק, אבל לא קנאי בהלכות הדת, ובאותה רוח חינך את ילדיו. ילדי משפחת ויסוקי היו מוצלחים ומוכשרים בכל המובנים, ובמיוחד היו מחוננים לזמרה, ידעו לשיר היטב. בניו חיים וראובן היו בנעוריהם אדוקים ועזרו בזמרה לחזן העירוני בבית הכנסת בימים הנוראים. הם המשיכו בזה אף שכבר פרקו מעצמם את עול המצוות, כי לשירה נמשכה נפשם. בימים אלה ישבה אמם ביציעת בית הכנסת בין הנשים

המיוחסות על הספסלים הראשונים ושבעה נחת מילדיה. הנשים שישבו סביבה, הביטו עליה בקנאה רבה.

עם ההתפתחות החברתית והתרבותית בעירנו חדלו הם לשיר במקהלת החזן בבית הכנסת והצטרפו למקהלה העירונית והיו בין הזמרים הראשונים. ילדי ויסוקי לא רק ידעו לשיר אלא גם לשחק על הבמה, והמשחק היה חביב עליהם. הם נטלו חלק פעיל בחוג הדראמתי והשתתפו בכל ההצגות. חיים, שהיה בחור עליז ובעל מרץ, מילא תפקידים הרפתקניים. וראובן, שהיה בחור שקט ובעל אופי רציני, התאים לעצמו תפקידים מתאימים לאופיו. ושניהם בצעו אותם בהצלחה רבה. גם בנותיו לא פגרו אחרי בניו. גם הן הופיעו על הבמה בתפקידים שונים והופעתן הוכתרה תמיד בהצלחה. ילדי ויסוקי נטלו גם חלק פעיל בעסקנות וצבוריות אחרות בעירנו והיו מאוד מקובלים בחברת הנוער. אביהם לא שם מכשולים בדרכם ולא הפריע להם במעשיהם. הוא בעצמו המשיך במסלול דרכו, וכשילדיו התבגרו נתן להם חופש פעולה לפי הכרתם ומצפונם ולא התערב בחייהם הפרטיים וגם לא בבחירת בני זוגם. כל ילד בחר בעצמו את בחירת לבו. חיים וראובן נשאו להם נערות מסביבתם ומאותה חברה. שתי הנערות השתתפו במקהלה והחוג הדראמתי. דבורה צוקרמן בת זוגו של ראובן היתה השחקנית הראשית בכל ההצגות, וגם בזמרה לא פגרה וידעה היטב לשיר. היא היתה בחורה נחמדה ומאוד מקובלת ונערצת בחברה.

מביתו של החייט יוסל'ה ויסוקי בקעה תמיד השירה שהחרישה את התקתוק של מכונות התפירה. גם הכלות הצטרפו לזמרה בהיותן שמה עם ילדיהם, לשעשע את הסבא והסבתה.

משה דוד צוקערמאן

שיינע געשטאלטן פון אונזער שטאט

דערציילנדיק מיינע זכרונות וועגן דעם אומקום פון אונזער שטאָט, פיל איך אז עס איז מיין חוב צו שטעלן לויט דער יידישער טראדיציע מצבות פאר אייניקע פון אונזערע וואָלבראָמער קדושים, מיט וועלכע עס איז מיר אויסגעקו־מען אין משך פון 20 יאָר צו זיין און צו ארבעטן צוזאמען.

צוערשט דערמאן איך מיין יוגנט חבר אלטער ישראל גראָסמאן. ער איז געווען א קליינגעוויקסיקער. יינגלווייז האָב איך זעענדיק אים טראָגן די גרויסע, שווערע גמרא׳ס אונטערן אָרעם אויפן וועג אין חדר אריין מורא געהאט, אז אָט אָט און ער וועט אונטער זייער לאסט צוזאמענברעכן. ער האָט פארמאָגט א שארפן גמרא־קאָפּ און האָט זיך גערעכנט פאר איינעם פון די עלויים אין שטאָט. צוגלייך מיט מיר האָט ער אויך שפעטער אריבערגעטראָגן די התלהבות פון לערנען אויף די וועלטלעכע לימודים און אויף דער ציוניסטישער ארבעט. ער איז

אוועק אויפן קראָקעווער אוניווערסיטעט און האָט דערנאָך געלערנט אין דער וואוועלבערג־האָכשולע אין ווארשע. ער איז דאָרט געווען דער איינציקער יידישער סטודענט מיט א סטיפּענדיע. ער האָט שטודירט מאטעמאטיק און זיך צוגעגרייט צו א גרויסער קאריערע ווי א מאטעמאטיקער. אין 1939 האָט ער פּונקט ווי מיר אלע גענומען דעם וואנדערשטעקן און איז דערגאנגען ביז ביאליסטאָק. ער איז טראגיש אומגעקומען צוזאמען מיט אלע ביאליסטאָקער יידן.

מיין צווייטע דערמאנונג גילט איינעם פון די באליבטסטע צווישן דער יידישער יוגנט פון וואָלבראָם אין דער תקופה פון 1920 ביז 1930, משה גאָלדבערג. דער זון פון אן אייזען־סוחר, האָט ער אויך צוערשט געלערנט אין חדר און אין ישיבה. שפּעטער איז ער געוואָרן דער וואָרטזאָגער פון דער נאציאָנאלער יידישער דערוואכונג און פון דער ציוניסטישער אידייע אין אונזער שטאָט. א פלאם־פייערדיקער און באגייסטערנדיקער רעדנער, האָט ער אין משך פון יאָרן אָנגעצונדען די הערצער פון דער יידישער יוגנט אין אונזער שטאָט. אין 1930 האָט ער פארלאָזן וואָלבראָם און האָט זיך אריבערגעצויגן צוערשט קיין קראָקע און שפּעטער קיין ווארשע, אָבער שטענדיק האָט ער געצויגן זיין גייסטיקע יניקה פון אונזער שטעטל. טרעפנדיק אים אויף פארשידענע קאָנפערענצן און אויף כלל־ישראלדיקע צוזאמענפאָרן, האָב איך שטענדיק אין אים געזען דעמזעלבן התלהבותדיקן קליינעם בית המדרש בחור פון וואָלבראָם. אָנהויב 1942, ווען מען האָט ליקווידירט א טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ אין ווארשע, איז ער, נאָך פארן ענדגילטיקן חורבן, געווען איינער פון די קרבנות.

דר. אלעקסאנדער אייזענשטאַט. הגם איך האָב שוין דערמאנט דר. אייזענשטאטן אין מיין מעמואר וועגן וואָלבראָם צווישן ביידע וועלט מלחמות, וואו ער האָט געשפּילט איינע פון די וויכטיקסטע ראָלן אלס עסקן און מעדיצינער, פיל איך דעם חוב נאָך אמאָל צו דערמאנען די נאָבעלע פּערזענלעכקייט, די גוטסקייט און חכמה, וואָס האָבן אויסגעשטראלט פון דעם שטארק אסימילירטן, אָבער מיט א יידיש הארץ און יידישע געפילן דורכגעדרונגענעם דר. אייזענשטאט. נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט געשטאמט פון אן אסימילירטער פּויליש־יידישער משפחה אין ווארשע, און האָט קיין יידיש נישט גערעדט, האָט אים זיין טייערדיקע אהבת ישראל צונויפגעבראכט מיט אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג אין אונזער שטאָט. ער איז געווען באליבט ביי קליין און גרויס אָן אונטערשיד פון פּאָליטישער אָדער רעליגיעזער ריכטונג און אויך זייער און זייער געאכטעט ביי דער פּוילישער באפעלקערונג. ער איז שטענדיק געווען דער שטאָלצער ייד און פארטיידיקער פון יידן, וואָס האָט נישט קיין מורא געהאט צו זאָגן דעם אמת די פּוילישע הערשער אין פּנים אריין. אין אָנהויב פון דער מלחמה איז ער אלס פּוילישער אָפיצער געווען מאָביליזירט און איז פארוואָגלט געוואָרן אין די פּוילישע געביטן אונטער דער רוסישער אָקופּאציע. ער האָט זיך נישט געקאָנט צופּאסן צו די נייע הערשער און וועלט־דערלייזער און פילנדיק די אחריות פאר זיין פרוי סאָפיא (אויך א מעדיצינערין) און די צוויי יונגע טעכטער, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט אין וואָלבראָם, האָט ער אונטערגענומען

דעם טראַגישן פּארזוך צוריקצוקומען קיין וואָלבראָם. די לעצטע ידיעות וועגן אים, וואָס זיינען צו אונז דערגאנגען, זיינען פון לעמבערג. ערגעץ אויף די גרעניצן איז ער דערשאָסן געוואָרן.

דאָס הויז פון משה הערש און אָדעל האָכערמאַן. הגם וועגן דעם הויז פון די האָכערמאנס בין איך נישט בארופן צו שרייבן, ווייל דאָס איז דאָס איינציקע הויז, וואָס האָט געהאט די זכיה צוליב זייער אהבת ציון צו פאַרווירקלעכן די ציוניסטישע אידייע, און כמעט דער גרעסטער טייל פון דער משפחה איז אַוועק קיין ישראל, איבערלאָזנדיק א פארמעגלעכע און באקוועמע היים, וויל איך אָבער מיט עטלעכע ווערטער שטעלן א דענקמאָל דער פרוי אָדעל האָכערמאַן. זי איז געווען איינע פון די אָנגעזעענסטע, קלוגסטע און זייער שיינע פרויען אין שטאָט. זי האָט דערצויגן אירע קינדער אין גייסט פון יידישער מאָראל. און אויף אזעלכע עלטערן קאָנען קינדער באמת שטאָלץ זיין. די בראַווע האלטונג פון אָדעל האָכערמאַן בעת דער מלחמה איז געווען אויסערגעוויינלעך. טיף רעליגיעז, האָט זי געגלויבט, אז זי וועט נאָך דעם שטורעם איבערלעבן. איר זון יהודה און איר טאָכטער לאה האָבן זיך ממש מוסר נפש געווען פאַר דער מאמען און האָבן זי ביי דער צווייטער אויסזידלונג אויסבאהאלטן ביי פּויערים. וואָס עס האָט מיט איר פּאסירט, ווייס מען ביז צום היינטיקן טאָג נישט.

יחזקאל געליבטער, משה יואל וויינשטיין און ליפּע קאָרנפעלד. אלע דריי חברים מיינע, צוזאמען געלערנט אין חדר, שפּעטער צוזאמען געארבעט און געחלומט וועגן ציוניסטישער גאולה, אָבער אין דער צייט, ווען איך בין שוין ארויס אין דער ברייטער וועלט, זיינען זיי נאָך געבליבן און געווירקט אין בית המדרש, אין די חסידישע קרייזן. זיי זיינען דאָרט געווען אונזערע אמבאסאדאָרן פאר דעם ציוניסטישן געדאנק. אויך זיי האָבן געהאט דעמזעלבן גורל, וואָס אלע וואָלבראָמער יידן. משה יואל וויינשטיין צוזאמען מיט זיין יינגערן ברודער בנימין זיינען געווען באהאלטן אויף דער ארישער זייט ביז צום סוף פון דער מלחמה. עטלעכע טעג פאר דעם ענדגילטיקן סוף האָבן די פּאָליאקן זיי ארויסגע־פירט און אויפן פרייען פעלד דערהרגעט, ווען די גאולה איז שוין געווען אזוי נאָענט.

עוזר שניצער, זייער אָרעם, א יתום, פון קליינוויין אָן שטענדיק געלעבט אין נויט. ער האָט זיך דורך זעלבסטבילדונג דערוואָרבן אן אָנגעזעען אָרט צווישן דער יידישער יוגנט אין אונזער שטאָט. ער איז געווען א צייט דער סעקרעטאר פון דעם יידישן האנדווערקער פאריין און זינט דער גרינדונג פון דער יידישער פאָלקסבאנק ביז צו דער לעצטער מינוט איינער פון אירע פעאיקסטע מיטאר־בעטער. אומגעקומען צוזאמען מיט אלע יידן.

נאָך וועגן איינעם א יידישן יונגען מאן מיטן נאָמען דראַך (זיין ערשטן נאָמען קאָן איך זיך לײדער נישט דערמאנען) וויל איך דאָ זאָגן א פּאָר ווערטער. דראַך איז פּאקטיש נישט געווען קיין וואָלבראָמער, האָט אָבער געשטאמט פון וואָלבראָם, זיין פאָטער האָט מען גערופן משה מיטן צונאָמען וואלענטע און זיין זיידע איז געווען מרדכי דראַך. מיט דעם בחור האָב איך זיך צוזאמען מיט יהודה

האָכערמאַן און מיין קוזין געטראָפן אין שראָדולא אין די לעצטע טעג פון דער פאָלקאָמענער ליקווידאציע פון די זאגלעמביער יידן. זייער באשיידן, קליינגער־וויקסיק, א יאָר 25; אויסגעזען האָט ער כמעט ווי א שייגעץ און דעריבער האָט ער זיך געקאָנט פריי באוועגן אויף דער ארישער זייט. געלעבט אין אָרעמקייט אויף פעלדער. ער איז געווען ווי דער מלאך הגואל פאר א גרויסן טייל פון די ווייניקע געראטעוועטע אין דער דעמאָלטיקער צייט אין זאגלעמביע. ער איז געקומען, ריזיקירנדיק זיין לעבן, אין א באוואכטן לאגער, וואו מיר האָבן זיך געפונען, און ממש געוויינט פאר אונז און געזאָגט: „אויף וואָס ווארט איר? קומט ארויס אין וואלד, קומט ארויס אין פעלד". און נישט בלויז גערעדט. ער איז געווען דעריעניקער, וואָס האָט געשאפן קאָנטאקטן מיט דעם קליינעם הייפל יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער ארישער זייט און ער האָט פארזאָרגט בונקערס, אויסגעזוכט פּאָליאקן און פאָלקסדייטשן, וואָס האָבן פאר שווערע געלט און פאר גאָלד צוגעזאָגט אויסצובאהאלטן די פאָר יידן. אין איין טאָג האָט ער אונזער גרופּע (17 יידן) ארויסגעפירט אין א בונקער הינטער קאַטאָוויץ אָן שום פער־זענלעכן נוצן און איז געווען מיט אונז ביז צו דער לעצטער מינוט, ווען מיר זיינען דורך א פּאראט ארייגעפאלן און מען האָט אונז געבראכט קיין אוישוויץ. א לענגערע צייט איז ער געווען אין די פירסטענבערגער קוילן־גריבער צוזאמען מיט יהודה האָכערמאַן, אָבער ער האָט נישט געקאָנט איבערטראָגן דעם הונגער, האָט ער יעדן טאָג געזאָגט, אז ער וועט זיך נעמען דאָס לעבן, ווייל ער קאָן דאָס מער נישט אויסהאלטן. אלע באמיאונגען אים דערפון אָפּצורעדן האָבן נישט געהאָלפן און אין איין שיינעם טאָג איז ער צוגעלאָפן צו די עלעקטרישע דראָטן און איז אויפן אָרט אומגעקומען.

משה מינאָוויטש. האָט מיטגעמאכט דעם זעלבן גורל ווי מנשה פרענקל, און ביידע זיינען געווען גילגולים פונעם זעלבן גורל: ביידע זיינען געווען פון די ערשטע טרעגער פונעם נאציאָנאלן יידישן געדאנק אין אונזער שטאָט נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה. אויך מינאָוויטש איז אוועק קיין ישראל און האָט דאָרט מיטגעמאכט די שווערע מי פון דעם גאנצן דור חלוצים, געארבעט אויף כבישים אויפן טאָג, קוים פארדינט אויף זיך צו דערהאלטן דאָס לעבן, אָבער אין הארץ האָט געברענט א פייער פון אידעאליזם און גלויבן אין א בעסערער יידישער וועלט. ליידער איז ער צוליב פערזענלעכע, משפחה'דיקע אומשטענדן אוועק פון ישראל. נאָכן אומקער קיין פוילן, האָט ער זיך מער קיין אָרט נישט געקאָנט געפינען. משה מינאָוויטש איז ווייטער געווען אקטיוו אין דער ציוניסטישער קולטור ארבעט. דער דאָזיקער איידעלער מענש האָט געפילט אויף זיך די אחריות צו דערציילן דער וועלט וואָס היטלער האָט געטאָן צו די יידן. איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן ווי מנשה פרענקעל און משה מינאָוויטש זיינען געקומען צו מיר שוין ביים סאמע אָנהויב פון די רדיפות און פון די אויסזידלונגען מיט דעם דרינגענדן רוף: „לאָמיר דאָס אלץ פארשרייבן. זאָל עס כאָטש בלייבן פאר די קומענדיקע דורות, זאָלן זיי וויסן וועגן דעם, וואָס עס האָט פּאסירט אין אונזער שטאָט".

צום סוף עטלעכע ווערטער וועגן מיין אומגעקומענער משפחה: מיין פאָטער יצחק בן שמואל צבי, מיין מוטער גיטל שרה בת טאובע, מיין עלצטער ברודער יאנקעל און זיין פרוי און צוויי זין. מיין ברודער יאנקעל איז געווען די גוטסקייט אליין און די אלע, וואָס ווען זיך אין אים דערמאנען, וועלן יעדעם וואָרט פון שבח האלטן פאר איבריק. מיין שוואָגער דער גדול בתורה אהרן וואָלף קימעלמאַן, מיינע צוויי שוועסטער חנה און כאלטשיע און זייערע קינדער, מיינע ברידער שמעלקע, יחזקאל, און מאיר, וואָס זיינען אלע טראגיש אומגעקומען מיט דעם רעשט פון די יידן אין אונזער שטאָט.

זאָלן אָט די באשיידענע דערמאנונגס־ווערטער וועגן אלע אויבן דער־מאָנטע, זיין א צושטייער צו דער גרויסער מצבה, וואָס הייסט יזכור ספר לזכר קהילת וואָלבראָם!

נשים צדקניות

א. שמחהלה מייטליס ז״ל

פרוי שמחהלה מייטליס איז אָן צווייפל געווען איינע פון די טיכטיגסטע פרויען אין וואָלבראָם אויפן געביט פון געזעלשאפטלעכער טעטיקייט.

בכדי צו דערמעגליכן איר פילזייטיקע טעטיקייט האָט זי פארנאכלעסיקט איר אייגענע משפחה און איר היים. איר טאָג און נאכט זענען געווען הייליג געאָפפערט פאר קראנקע און נויטבאדערפטיגע.

די פרוי שמחהלה איז יאָרן לאנג געווען די גבאית פון חברה־קדישה, חברת בקור־חולים, און פון אנדערע געזעלשאפטלעכע הילפס־פאראיינען פון פרויען אין וואָלבראָם.

שטענדיק ערפילט איר פליכט מיט מסירות הנפש, אונערמידלעך און באשיידן.

אין חודש יולי 1942 איז די פרוי מייטליס פארהאפטעט געוואָרן דורך די נאצישע זשאנדארמערי אין וואָלבראָם. דער פאקט פון ארעסטירן שמחהלה מייטליס און די זאָרג פאר איר לעבן, האָט ארויסגערופן אן אויפציטערונג אין יידישן וואָלבראָם. חוץ דעם וואָס אין יענער צייט איז שוין די יידישע לאגע אין אלגע־מיין געווען איין קאטאסטראָפאלע.

ענדליך נאָך לאנגע און שווערע מי איז געלונגען זי צו באפרייען פון דער פארהאפטונג. אזוי ארום איז איר לעבן פארלענגערט געוואָרן מיט צוויי חדשים, ביז צו דער פארניכטונג פון דער גאנצער קהילה.

פון דער גאנצער משפחה איז נאָר לעבן געבליבן איר זון מוטי אין פאריס.

ב. איטעלע כ״ץ ז״ל

אַ פאָפולערע און באליבטע פערזאָן אין שטאָט.

געקומען קיין וואָלבראָם פון דער שטאָט זשוריק ווו איר זיידע ר׳ יהושע

איטה׳לה כ״ץ

שווארצבערג, דער בארימטער בעל „חומת יהושע״ איז געווען דער רבי פון טויזנ־דער חסידים.

איר אינטעליגענץ, איר טאַקט און גוטע באנעמונג האָבן באלד געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון דער גאנצער שטאָט.

איטעלע כ״ץ איז געווען צווישן די אָנגעזעענע פרויען פון דער שטאָט, א מוסטער פון אלע גוטע און שיינע מענשליכע מעלות. זי איז געווען בארט און באליבט אין אלע קרייזן, יונגע און דערוואקסענע, רעליגיעזע און פאַרט־געשריטענע צוגלייך.

מיט איר פרויענליכער אינטואיציע האָט זי פאראויס געזען דעם גרויסן חורבן וועלכער קומט אויפן יידישן פאָלק, און זי האָט ערמונטערט פילע עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

נאָכן אויסברוך פון קריג האָט איר איידל הארץ נישט געקענט צוזען צו די ליידן און פיין פון אירע שוועסטער און ברידער, און עס האָט אויפגעהערט צו קלאפּן אויף אייביג דעם א׳ ראש חדש טבת תש״א.

יהי זכרה ברוך!

יחיאל בן-פורת (פולטאראק)

די גארבער־משפחה גרייצער ביים סטאק

מוקדש לאחי שמואל אליעזר ואשתו אסתר הי״ד.

דורות לאנג איז דאָרט געשטאנען די גארבעריי. די זיידעס פון דער משפחה זיינען געווען פון די ערשטע 24 משפחות אין שטאָט.

די זיידעס פון וועלכע איך האָב געהערט דערציילן זיינען געווען איטשע מאיר פולטאראק און יואב. א גרויסע און פארצווייגטע משפחה פון זין און טעכ־טער וועלכע האָבן חתונה געהאט און מיט דער צייט פארלאָזט דאָס הויז, און זיך גענומען צו אנדערע פרנסות. אין דער גארבעריי איז פארבליבן משה פולטאראק, א מיטלוווקסיקער און ברייטבייניקער, געארבעט פון די פריעסטע יאָרן, ביז אין טיפסטן עלטער. געדאווענט תמיד מיטן ערשטן מנין שבתים און ימים־טובים ביים רבין ר׳ אלטער און שפעטער ביים רבין ר׳ יוסף.

אין דער גארבעריי איז די ארבעט געווען א שווערע, ווייל מען האָט נישט געארבעט מיט קיין מאשינען. אלעס מיט דער האנט. דאָרט האָבן אלע געארבעט: קליין און גרויס. אויך די טעכטער האָבן מיטגעארבעט אויף זייער שטייגער.

שמואל אליעזר ואסתר פולטוראק

חיים פולטוראָק בצבא הפולני

אלקה פולטוראָק

די ארבעט איז בעגלייט געוואָרן מיט געזאַנג און איבערחזרן די תפילות, צווישן אנדערע דעם „הנני העני ממעש"... פון רבין ר' יוסף.

אויסגעצייכנט אין זינגען האָבן זיך די צוויי ברידער איסר און דוד. זייערע געזאַנגען האָבן זיך אויסגעמישט מיטן געזאַנג און זיסע נגונים פון בית־המדרש בחורים וואָס זענען געשטאַנען נעבן דער גארבעריי און געשאַפן א הארמאָניע...

די צוויי ברידער איסר און דוד זיינען געווען די הויפט זינגער ביים רבין ר' יוסף.

אויך האָבן זיי מיטגעזונגען אין „כאָר" פון משה לערער אין א גאלעפנע טאָג דעם „הנותן תשועה" פארן צאר.

א גרויסע און פארצווייגטע משפחה איז עס געווען. טעכטער און אייניקלעך, געפראוועט שמחות, חתונות און בריתן.

היינט איז דאָרט שטיל אין דעם הויז. מען וועט שוין קיינמאָל נישט מער הערן דאָס געזאַנג, ווייל אלע זיינען אומגעקומען צוזאמען מיט דער גאנצער יידישער קהילה.

יהי זכרם ברוך.

וכאן אני מציב נר זכרון לאחי היחיד, שמואל אליעזר פולטוראק ואשתו אסתרל. ערירים היו בחייהם והושמדו אי שם ביחד עם כל יהודי וולברום, ועל קברם הלא־נודע אני מוריד דמעה.

סימה לובלינג—בן־פורת

אין די קליינע געסלעך ארום דעם סטאַק

א. דער סטאָק

דער סטאָק אין וואלבראָם איז געווען א שם־דבר אין שטאָט. ווער האָט זיך ניט געקוויקט מיט זיין קאלטן וואסער א גאנצע וואָך און באזונדערס שבת נאָכמיטאָג?

פונם סטאָק, האָבן די יידישע וואסער־טרעגער פאנאנדער געטראָגן וואסער אין דער גאנצער סביבה.

לענג אויס האָט זיך געפונען די גארבעריי פון די גרייצערס. פון דער צווייטער זייט, האָט זיך געפונען די בעקעריי פון אברהם בעריש בעקער און נעבן דאבריי איז געשטאנען דאָס גרויסע הויז פון פראדל יידלס.

דער סטאָק איז געווען סיטואירט נידריק, עטליכע טרעפלאך האָבן געפירט אראָפ. ווינטער איז דער גאנצער פלאץ ארום געווען פארפרוירן, פון דעם וואסער וואָס האָט זיך פארגאָסן פון די קאנען פון די וואסערטרעגערס, און עס איז געווען מסוכנדיק אדורכצוגיין.

ווער פון די שכנים ארום, פלעגט אויסשיטן א ביסל אש, בכדי מען זאָל זיך נישט אויסגליטשן.

ביי דער גרויסער שריפה אין יאָר 1904, ווען דאָס גאַנצע שטעטל איז אוועק מיטן פייער, האָט זיך די שריפה אָפּגעשטעלטביים סטאַק. האָבן טאַקי יידן צוּמאָרגנס פון דער שריפה געגעסן פרישע בייגל פון אברהם בעריש׳ס בעקעריי.

נאָך דער שריפה האָבן זיך א סך יידן באַזעצט אין דער עלגאַסטער גאַס נאָכן סטאַק און די ענגשאַפט איז דאָרט געווען גרויס.

די פרנסות פון די איינוואוינער ארום דעם סטאַק — זענען געווען שווערע, און ביי פיל פון זיי — גאָר שווערע.

לאָמיר דאָ דערמאָנען כאָטש עטליכע פון זיי.

ב. אברהם בעריש בעקער

פון די אלטע איינוואוינער אין שטאָט. א הויכער שיינער ייד מיט א שניי ווייסע באָרד און גוטמוטיקע אויגן, און האָט ארויסגערופן צו זיך גרויס דרך־ארץ.

זיין בעקעריי איז תמיד געווען אָפן. די דאָרפישע יידן, וואָס פלעגן קומען אין שטאָט, איינקויפן זייערע געברויכן, האָבן געהאַט דאָרט זייער אכסניה, מיט זייערע פעקלעך.

דאָ אין דער בעקעריי האָט געראָיעט ווי אין א בינשטאָק. מען האָט געבאַקן ביי טאָג און ביינאַכט, אויף חתונות און אויף ברית׳ן. ארום האָט זיך געפילט דער געשמאַק פון די פרישע געבעקס. און ווען מען האָט געבאַקן מצות אויף פסח, האָט מען געהערט דעם רעש און דאָס געזאַנג פון די וואַלגערערס און דאָס געשריי: א מצה אין אויוון אריין. אברהם בעריש בעקער האָט זיך ארומגעדרייט מיטן גרויסן טלית־קטן און געשעפּט נחת.

ג. פייבל איציק זאַרשינסקי

א קצב, א הויכער ברייט־ביניקער. א סאָלידער מענש, קיינמאָל זיך נישט געאיילט, א וואָרט א רענדל, זיך נישט געמישט אין קהלש׳ע געשעפטן, געווען א בעל־צדקה שטילערהייט. זיין פרוי מלכה יאַכעט איז נישט אָפּגעשטאַנען פון איר מאַן, מיט טוען טובות יידן שטילערהייט.

זייער עלטסטער זון האָט געלערנט אין בית המדרש און די עלטערן האָבן פון אים געשעפּט א סך נחת.

ד. הערשל אָשרס און זיין פרוי רחל

געהאַנדלט מיט קעלבערן־פלייש. פאַריאָגטע און פאַרהאָרעוועטע אייביקע יאָרן. ערליכע מענשן, געווען באַליבט אין דער גאַנצער סביבה. זייער זון ליטמאַן יאַקובאָוויטש האָט מיטגעאַרבעט מיט זיינע עלטערן. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ער געווען אַן עסקן אין האַנדווערקער־פאַריין און געווען זער באַליבט אין שטאָט.

ה. יענקל בעקער און זיין פרוי דבורה לאה

שטילע באשיידענע מענשן. שטענדיק פאַרהאָרעוועט. מען האָט זיי קיינמאָל נישט געזען אין גאס. נאָר תמיד אין דער בעקעריי. היימיש האָט מען דאָרטן אויפגענומען יעדן קונה. זייער פייעמדיגע בייגל זענען געווען בארימט אין דער גאנצער סביבה.

ו. פיניע שוסטער

א הויכער, א דארער, תמיד זיך געאיילט אהיים. געדעט שנעל און א ביסל אונטערגעשנויפלט. פאריכט שיך און שטיוול. צווישן זיינע קליענטן זענען געווען אזעלכע וואָס האָבן נישט מער געהאט ווי איין איינציק פּאָר שיך, דעריבער האָט ער געמוזט פאַריכטן אויפן פלאַץ.

עס האָט אויך געטראָפן, דאָס פארן שלאָפן גיין האָט מען ביי אים אָנגע־קלאפּט, א ייד א דאָרפסגייער, וואָס איז אהיים געקומען פון דאָרף מיט צעריסענע שטיוול און פיניע האָט זיך אוועקגעזעצט ביינאכט און געפּראַכטן.

פיניע שוסטער האָט פאַריכט שיך מיט כוונה, אזוי ווי א ייד זאָגט תהילים, להבדיל. ער איז אויך געווען א ספּעציאַליסט צו פאַריכטן קאַלאָשן. שווער געארבעט און קוים געהאַט פּרנסה.

ז. פרימעט זיידעלעס און איר מאַן

זיי האָבן געוווינט ביי שבתי קאַלכמאַכער. איר מאַן איז געווען א דאָרפּס־גייער. ביידע שטילע און באשיידענע טייערע מענשן. טאָג איין און טאָג אויס איז ער ארומגעגאנגען אין דאָרף. מען פלעגט אים זען צוריק קומען פונם דאָרף, באלאָדנט מיט פּעקלעך פעדערן, וואָס יידישע מאַמעס פלעגן קויפן און צוגעגרייט אויסשטייערס פאַר זייערע זין און טעכטער. פרימעט זיידעלעס האָט קיין קינדער נישט געהאַט, און זי האָט זיך געהאַלטן פאַר א מצוה העלפן אָנפילן די איינשיטן מיט פעדערן און פּוך.

ח. דער גלעזער

ער, א הויכער, זיין פרוי א קליינע, א דארע. געגאנגען יעדן טאָג אין דאָרף אריין מיט א קעסטל גלאָז אויף זיינע פּלייצעס, פאַריכטן די שויבן אין די פּויערישע כאַטעס.

געווען א ייד א שווייגער. ס'איז געווען שווער אים אריינצוציען אין א שמועס. ער האָט געמאַכט זיין ארבעט ווי א שליחות. קיינמאָל זיך נישט באַקלאָגט. חנהלע דעם אלטן ביירעכס, איז געווען די פּרנסה געבערין אין שטוב. איר מאַן האָט גאָרנישט געטאָן, נאָר תמיד געברומט און געהאַט טענות צו קהל.

איר פּרנסה איז באשטאנען פון דעם, וואָס זי האָט געלערנט עברי מיט דערוואַקסענע מיידעלעך, תמיד מיטן טייטהעלצל אין האַנט און די ברילן אויף דער שפּיץ נאָז.

זייער זון שלמה, א בלאסער קרענקליכער בחור, קוים געפאכעט מיט דער נשמה, האָט אויך געהאָלפן צו דער פרנסה. געווען דער „טרעגער". אין געסל פלעגט ער ארייננוואַרפן א פירל קוילן אָדער קאַטרעס אין די קאַמערן פון יידישע באַלעבאַטעס. אויך פלעגט ער אמאָל טראָגן א קעסטל צוקער פון ישראלקעלע גראַסמאַן אין א געוועלב אריין.

ט. איציק אהרן

א נידריקער מיט א קליין בערדל. ביז אין גרויען עלטער געווען א דאַרפס־גייער. טראָץ זיין שווערע ארבעט — געהאט שוואך פרנסה. אויף דער עלטער האָט ער זיך פארנומען מיט אן אָריגינעלע פרנסה: געגעכטיקט ביי טויטע.

געווען תמיד פריילעך. זיינע מעשהלאך וואס ער פלעגט דערציילן, זענען געווען אויפן שטייגער פון טויזנט און איין נאכט.

י. מאנעלע פרייס

דער איידעם פון איציק אהרן, אויך א דאַרפסגייער. געהאט א הדרת פנימדיקן אויסזען מיט זיין שיינער ברייטער באָרד. געדאווענט תמיד מיטן ערשטן מנין אין בית המדרש און פון דאָרט אוועק אויפן דאָרף. מען פלעגט אים זען יעדן טאָג צוריקקומען פונם דאָרף, א מידער מיט פעקלעך, און טיילמאָל גע־ברענגט אויך א קעלבל. עס פלעגט אויך טרעפן, אז ער האָט גאָרנישט מיטגע־ברענגט. ער האָט זיך נישט באַקלאָגט און מקבל געווען באהבה זיין שווער לעבן.

יא. אין „לינת הצדק"

איך גיי צוריק אין פראדל יידלס הויז, אין די קעלערשטובן ביים סטאַק, ווי עס האָט זיך געפונען דער ערשטער לינת־הצדק וואָס איז געשאַפן געוואָרן דורך די צוויי בית־המדרש בחורים מרדכי מענדל האַכערמאַן און יהושע לובלינג —ביידע באַגאַבטע און גוטע לערנער, וועלכע האָבן נאָך דאַמאָלס פארשטאַנען די גרויסע נויטווענדיקייט פון שאפן אן אָרט צום שלאָפן פאר אָרימע לייט, וואַנדערער וועלכע האָבן נישט געהאט ביינאכט ווי דעם קאָפּ אוועקצולייגן. אין דעם קעלערשטוב האָבן זיך געפונען עטליכע אייזערנע בעטלעך, וועלכע זענען תמיד געווען באַזעצט.

ניט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען צו באזוכן דעם לינת־הצדק אין שליחות פון מיין ברודער יהושע ביי די קראנקע דאָרטן. אזוי ארום האָב איך געהאט דאָס געלעגנהייט צו באַקענען דעם קליינעם שטעפּער מיט זיין משפחה וועלכע האָבן דאָרט געוווינט אין איינעם פון די קעלער שטובן.

איך וויל זיי דאָ דערמאָנען צום גוטן וועגן זייער גוטע באַציאונג צו די קראַנקע וועלכע זענען דאָרט געווען. אויסער דעם פלעגן זיי אריינטראָגן א ביסל וואַרעמעס אין די קאַלטע ווינטער נעכט.

כבוד זייער אָנדענקען.

אריה פרענקל

געשטאלטן

א. מאָטל מייזלס

די געשטאלט פון מיין חבר מאָטל ליגט מיר גוט אין זכרון. אן איינציגער זון, געלעבט אונטער דער אויפזיכט פון זיין שטרענג־רעליגיעזן פאָטער אברהם. מאָטל האָט זיך געלערנט בוכהאלטעריע, און זיך געריסן צו קענען זיין נישט אָפּהענגיג פון זיין פאָטער.

מיטגעריסן געוואָרן מיטן אלגעמיינעם שטראָם פון די יוגנט־יאָרן און געקומען אין די ציוניסטישע אָרגאניזאציע, אלץ אין געהיים, נישט וועלנדיק דערצערנען זיינע עלטערן.

איך דערמאן זיך אן עפּיזאָד: אין פּורים 1925 האָט די ציוניסטישע אָרגאַניזאציע איינגעאָרדנט א באל, געווידמעט דעם יאָרטאָג פון ירושלים־אוניווערזיטעט. געווען רעפּעראטן, ווי געוויינלעך געהאלטן פון באוווסטן ציוניסטישן מזרחי־עסקן הערשל בידלאָווסקי, און דערנאָך ווי דער שטייגער, מוזיק און טענץ. מיר האָבן די קונץ פון טאנצן נישט געקאָנט. מיר האָבן פארפולט דעם רוים מיט עפּעס אנדערש, געזונגען און צום שלוס געטראכט ווו אזוי וועט מען די נאכט איבערנעכטיקן, ווייל זיין פאָטער ווי מיין פאָטער האָט אונז שפּעט נישט אריינגעלאָזט. מיר האָבן — ווען אלע זענען זיך פונאנדערגעגאנגען — אויסגעבעט אויף די טישן און געפּרוווט איינדרימלען. אָבער אויף א הארטער באנק איז שווער צו שלאָפן, און פּלוצים דערהערן מיר דאָס קלינגען פון די גלאָקן — א שריפה. דאָ זיינען מיר געווען: מאָטל, איך און מענדל האבערפעלד. (דער לאָקאל האָט זיך געפונען אין געסל פון סטראז׳אצקע סאפּע).

מיר זיינען ארויס אין גאס און געטראָפן דעם אלטן נאכטוועכטער לויפט און אלארמירט. מיר זיינען אים געקומען גלייך צו הילף. די שריפה איז אויסגעבראָכן אויף די טומאה־געסל ביי די קאָלעס, און האָט זיך פונאנדערגעשפּרייט.

יעדער פון אונז איז געלאָפן אהיים העלפן פּאקן. מיר האָבן געוווינט אין די עלגאטער גאס. אָבער מיין זיידע און דער עלטער־זיידע משה נארציז האָבן געוווינט זייער נאָנט פון אָרט. מיר האָבן געהאָלפן פּאקן, און עס אראָפּטראָגן אין קעלער. צום גרויסן גליק איז די שריפה נאָך עטלעכע שעהן געוואָרן פארלאָשן.

זייענדיק א חבר אין „פרייהייט״, דער איינציקער מיטן יידישן היטל, פלעגט ער שטענדיק מיט הלצה פרעגן יעדן וואָס ער פלעגט באגעגנען: „צי קאָן זיך א פרייהייט־חבר אויסלעבן אין דער היינטיקער קאפּיטאליסטישער אָרדנונג״. אלע חברים פלעגן אים שטענדיק דערמאנען זיין „מאָטיוו״. פאר מיר פלעגט ער אויסוויינען זיין ביטער הארץ, אָבער נישט געקאָנט דראסטיש ענדערן זיין לעבענס שטייגער, ווייל שטענדיק האָט ער געטראכט וואָס וועט זאָגן זיין פאָטער.

ווען זיין גורל אין די לעצטע יאָרן איז מיר נישט באַקאַנט.

געווען א פרייליכער בחור, פול מיט לעבן אלע זיינע יאָרן, און אזוי אויך אומגעקומען צוזאמען מיט אלע יידן פון וואָלבראָם.

כבוד זיין אָנדענק.

ב. פנחס ראטנער (פינטשע פאלוך)

ווער פון אונז דערמאנט זיך נישט די געשטאלט פון אומגעקומענעם פינטשע פאַלוך?

ווען יידישע פאָרלאַך פלעגן אין די לאנגע אָוונטער שפאצירן אין די געסלאך אָדער ביים טייך, שפאצירנדיק אין די קראקעווער נאָך די בריק, ביז צו די באַן־ליניעס, פלעגן זיי אָפט איבערפאלן ווערן פון פוילישע כוליגאַנעס, אונטערוועלט העלדן, און פיל מאָל טיילן קלעפּ, און אויף די געוואלטן פלעגט פינטשע קומען צו הילף און אָנברעכן די ביינער פון די כוליגאַנעס, ווייל אין אים האָט געברויזט דער ווידערשטאנדס־קאמף קעגן כוליגאנעס וואָס האָבן שטענדיק באמיט שלאָגן יידן ביי יעדער געלעגנהייט.

פינטשע האָט נישט געקאָנט פארטראָגן קיין עוולות!

גערופן האָט מען אים „אינטעליגענט״. עס האָט אים פיל געפעלט פון עלעמענטארע פאָלקס בילדונג — וואָס מען קען אים אָדער זיינע עלטערן נישט באשולדיקן, ווייל די נויט האָט אים געצוווּנגען פון די פריעסטע יוגנט־יאָרן מיט־העלפן צוזאמען מיט זיינע שוועסטער אין יאָך פון פרנסה.

אין „קולטורא״ געווען א שטענדיקער גאסט, שטענדיק האָט ער זיך באמיט פרעגן „וואָס צו ליינען״, בעלעטריסטיק, אויך וויסנשאפטליכע ביכער פלעגן אים זייער אינטערעסירן. זשול־ווערן׳ס „180 טעג אונטערן וואסער״, האָט אים געגעבן פיל צו דערציילן און איבערחזערן.

א געוואלטיקן רושם האָט אויף אים געמאכט „דער גבור אין קייטן״ פון וויקטאָר הוגו. ער האָט מיטגעלעבט דעם סאָציאלן אינהאלט פון דעם בוך.

רעפעראטן, פאָרלעזונגען, טעאטער־פאָרשטעלונגען, האָט ער נישט אויס־געמיטן. שטענדיק געוואָלט מער וויסן און אלעס פארשטיין.

אינטערעסאנט צו דערמאנען זיין קאמף פארן יידישן בוך: אין די יאָרן 1928—1930, ווען די „קולטורא״ האָט ווי שטענדיק איינגעאָרדנעט א ליטעראַרי־שע פאָרלעזונג אין סוכות יום־טוב מיטן אָנטייל פון מנשה פרענקל און וואלמאַן (עוזר שניצערס שוואָגער), האָבן די פרומאקעס זיך אָרגאניזירט און אלע „שטיבלעך״ האָבן זיך מיטבאטייליקט און געוואָלט דעמאָלירן די ביבליאָטעק, און אויף איין מאָל ליקווידירן די ,מגיפה״ פון אפיקורסות.

דער ווידערשטאנד פון די יידישע יוגנט, די פּראָגרעסיווע, איז געווען א שטארקע. פינטשע איז געווען איינער פון די הויפט פארטיידיקער פון כבוד פון יידישן בוך און וואָרט. עס זיינען געווען פארוווּנדעטע פון ביידע צדדים. דער בונדיסט באבאד האָט באקומען די ערשטע קלעפּ, און דער געלער ראובן מייטליס איז ארומגעגאנגען עטליכע טעג מיט א צוגעבונדענעם קאָפּ.

יעדעס יאָר ווען פוילישע רעקרוטן פון די דערפער פלעגן זיך אָפּשטעלן אין שטאָט נאָך זייער אדורכגיין די קאָמיסיע, פלעגן זיי זיך, ווי דער שטייגער איז, אָפּטרינקען. און דאן האָבן זיי אָנגעהויבן שלאָגן יידן און ברעכן שויבן. אין אזא צייט פלעגט פינטשע נישט קענען איינרוען אין שטוב, און איז ארויס אין גאס, ווו עס האָבן זיך שוין געפונען אנדערע יוגנטלעכע, און צוזאמען אָפּגעשלאָגן די יונגע פוילישע כוליגאנעס.

ער איז אומגעקומען מיט אלע וואָלבראָמער יידן.

כבוד זיין אָנדענק.

ג. יחזקאל געליבטער

יחזקאל׳ס פאָטער „אנטשל מלמד" איז געווען א ייד א תלמיד חכם, אָבער א קנאפּער פארדינער, און דער עול פון פרנסה איז אין גאָר א גרויסן טייל געפאלן אויף יחזקאלן, וועלכער האָט געפירט א שטעפּער ווארקשטאט אין ערשטן צימער פון זייער דירה, און אין צווייטן צימער האָט אנטשל געלערנט מיט קינדער.

יחזקאל איז געווען אן איידעלער בחור, באַצויגן זיך מיט כבוד צו יעדן איינעם. באזונדערס האָט ער רעספּעקטירט זיין פאָטער. די שלעכטע מאטעריעלע לאגע פון זיין פאמיליע האָט יחזקאלן פארשאפט א סך ליידן. ער האָט שטארק געוואָלט פאָרן קיין ארץ ישראל, אָבער געפאָרן איז ער נישט, ווייל ער האָט נישט געוואָלט איבערלאָזן זיין פאמיליע אין פוילן, ווו ער וועט זיי מער נישט קענען שטיצן.

ער איז געווען פיזיש א צובראָכענער און גייסטיק א געליטענער. אָבער שטענדיק פול מיט הומאָר, אלעס צוגענומען באהבה. ביזן לעצטן מאָמענט גע־גאנגען לאנג געקליידט, נישט וועלנדיק פארשאפן זיין אלטן פאָטער עגמת נפש.

אומגעקומען מיט אלע יידן אין וואָלבראָם.

כבוד זיין אָנדענק!

משה שניצר

שלמה ליכטיג ואשתו

זישה וויינשטוק

אלקנה נייער ז״ל

אלקנה נייער איז געבוירן געוואָרן אין דעם שטעטל ניעמציס, אין זאגלעמביער קרייז, ווו זיין משפחה איז באקאנט געווען מיט עושר און כבוד.

אין מיט פון די צוואנציקער יאָרן האָט זיך אלקנה נייער באזעצט אין וואָלבראָם מיט זיין פרוי פריידיל און מיט זיינע פיר זין: אליעזר, ראובן, משה׳לה און אברהמ׳לה.

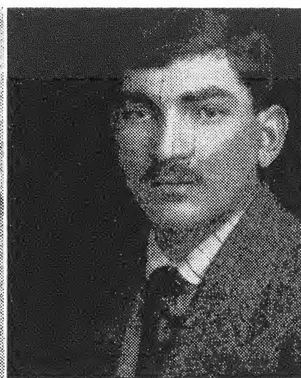
באלד נאָך זיין אָנקומען קיין וואלבראָם האָט נייער אויפגעבויט איין עלעקטרישע קראפט־סטאציע וועלכע האָט באדינט די גאנצע שטאָט וואָלבראָם און די אומגעגענד.

די פאמיליע נייער האָט זיך איינגעוואָרצלט אין וואלבראָם אזוי ווייט אז די וואָלבראָמער יידן האָבן דעלעגירט נייערן צום שטאָטראט.

אין שטאָטראט האָט מען נייערן צוגעטיילט די אויפגאבע צו קאָנטראָלירן די גערעכטע פארטיילונג פון סאָציאלע הילף און ארבעט פאר דער אָרימער באפעלקערונג. זער הערלדיש האָט ער פארשטאנען צו פארטיידיקן די אינטערעסן פון דער יידישער נויטבאדערפטיקער באפעלקערונג, אָבער דער אמת איז, אז ווען ער האָט ניט מצליח געווען צו פארזאָרגן פון דער שטאָטישער קאסע, האָט ער פארזאָרגט פון זיין אייגענע טאש. ער האָט געהאט א לייכטע האנט פאר צדקה און געגעבן מיט ברייטע הענט, שטיל און באשיידן.

באלד נאָכן אויסברוך פון קריג איז אלקנה נייער נפטר געוואָרן. זיין יידיש גוט הארץ האָט מער ניט געקענט פארטראָגן די צרות און ליידן פון זיינע ברידער. די פרוי נייער איז אויסגעזידלט געוואָרן צוזאמען מיט דער גאנצער קהילה. דער עלטסטער זון אליעזר, איז אוועקגעגאנגען צו די פארטיזאנער, ווו ער האָט געפונען זיין העלדישן טויט. ראובן, משה׳לה און אברהמ׳לה זענען אוועקגעשיקט געוואָרן קיין סטלובאַ־וואָלאַ אין ארבעטס־לאגערן.

פון דער גרויסער שיינער משפחה איז נאָר לעבן געבליבן איין זון, ראובן, וועלכער לעבט אין ישראל.

אלקנה נייער

אברהם נייער

פריידל נייער

אויה, מה היה לנו?

(מזוועות השואה והחורבן בוולברום)

המצבה על קהילת וולברום במרתף השואה על הר־ציון

משה לובלינג

א מצבה

איך וויל פאר א מצבה
שרייבן ווערטער.
אויף קברים צעשפרייטע
אין אלע ערטער.
פאר אלע וואָס מ׳האָט נישט
מיט קבורה באַערט,
פאר קברים וואָס אויסגעגלייכט
מ׳האָט מיט די ערד.
פאר צעשטערן די רו
פון קברים־זקנים,
דורך אויסוואורפן
אמאָל פרידליכע שכנים.
ביינער צעשפרייטע
וואָס קיינער וועט קלייבן,
פאר יעדן פון זיי וויל איך
כאָטש איין וואָרט שרייבן.
אָבער זיי זיינען פיל,
זייער צאָל איז גרויס,
און איך פארמאָג
א קליין ביסל ווערטער בלויז.
טראכט איך:
בעסער דעם קאָפּ אין טרויער בייגן,
לאָזן א טרער,
און פארזינקען אין שווייגן.
און שווייגן ווי פעלזן
פון קאלטן גראניט,
און זוכן די קברים
אויף יעדן שריט און טריט.
איך וועל קיינמאָל נישט ווערן
זוכנדיק מיד,
און ס׳וועט קיינמאָל אויפהערן
קלאָגן מיין ליד.
פון בלוטיקע טעג
און געשענדעטע נעכט,
הייליקע אידעאלן
וואָס געוואָרן פארשוועכט.
גאנצע בית־עלמינ׳ס

וואָס זיינען געשטאָרבן
און טעג וואָס זיי האָט נישט
געטרייסט דער מאָרגן.
פאר ווייַ געשרייען
וואָס ס׳האָט קיינער דערהערט.
פאר מיליאָנען לעבנס
וואָס געוואָרן צעשטערט.
אנשטאט א מצבה
טו איך דאָס שרייבן.
עס זאָל פאר אונזערע
קינדער פארבלייבן.

23.10.61

אברהם צבי הלוי

לְסָבִי אִגֶּרֶת*)

מִנֶּכֶד נָבוֹךְ בָּאָרֶץ אִגֶּרֶת לְסָבִי אֲשֶׁר בְּפּוֹלִין הַנִּרְצָחַת:
עָלָה הַכּוֹרֵת עַל גִּזְעֵנוּ, בָּא מָוֶת בְּנַפְשֵׁנוּ, הִשְׁתּוֹלְלוּ יִצְרֵי כָּל שַׁחַת.
עַל מַה עוֹד נֶהֱגֶה, אִם יַעֲלֶה שָׁמַיְמָה קוֹל עֲנוֹת הַטֶּבַח?
מֵאֶבֶן נֶאֱלַם כָּל לֵב וְאֵל שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים וּתְהִלָּה לוֹ וָשֶׁבַח.
הַיְחַיְּכוּ עוֹד עֵינֶיךָ, יִקְרְנוּ פָּנֶיךָ וְתַעַטְרֵם שַׁלְוַת אֹמֶן?
הֵן בּוֹשְׁנוּ מִכָּל חַיָּה, נֻבַּל צַלְמֵנוּ בָּאָדָם, הָיִינוּ כְּדֹמֶן.
הֲתֵדַע גַּם כַּיּוֹם פֵּשֶׁר שִׁגְעוֹן הַדָּמִים בְּזוֹ תֵּבֵל־מַכְשֵׁלָה?
הֲיִפָּלֵא כִּי אִבְּדָה נַפְשִׁי סִבְרָהּ, שִׂכְלָהּ אֵלָהּ?
אֵיכָה יֵשֵׁב אֵל וְיִדֹּם וּכְדֹב שַׁכּוּל לֹא יִקֹּם נִקְמַת חֲלָלָיו:
בְּתַעֲצוּמוֹת עֻזּוֹ אֵיכָה יִשְׁקֹט, הַגִּבּוֹר לָנֶצַח אֵיכָה יִשְׁלָו?
אֶרְאֶה יָדְךָ נִבְהֶלֶת־מוּרָמָה וּדְבָרְךָ רוֹעֵד: „לְאַט לְךָ הַנַּעַר:
חֶבְלֵי מָשִׁיחַ הֵם וְעוֹד יַעַן אֵל לָאָדָם מִתּוֹךְ הַסַּעַר״.

אֶזְכֹּר יַלְדוּתִי, נָאָה הֲדוּרָה רַעֲמַת זְקָנְךָ וּלְטִיפַת יָדְךָ מַרְגַּעַת.
תַּחַת מִקְלַט טַלִּיתְךָ רֵיחָנִית יָדַעְתִּי אֱלֹהַי בְּגִיל וּבְרַעַד.
הֲתִזְכֹּר? חֹרֶשׁ יֶרֶק רוֹחֶשֶׁת לְכָדַתְנוּ בְּרִשְׁתוֹת אוֹרָה וּתְכֵלֶת.

*) שיר זה מוקדש לסבי ר׳ יצחק הלוי לזנובסקי ז״ל, יליד וולברום, שהיה חתנו של ברמהרציג מוולברום, שהיו בעלי אחוזה בוולברום.

„מִנְחָה" הִגִּיעָה. כְּאִילָנוֹת בְּנִיעַ עָמַדְנוּ בְּהוֹדָיָה צוֹהֶלֶת.
וְקוֹל אֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ מִסָּבִיב. רָאשֵׁי עֵצִים דָּלְקוּ כְּנֵרוֹת.
פָּסַד וְרָסַב הַלֵּב הַגּוֹלֵשׁ. קָסְמוּ וְקָרְאוּ נְאוֹת הַשֶּׁסֶק הַנֹּרְד.
פִּתּוּנוּ שְׁבִילִים בֵּין אֳרָנִים וְלִבְנִים מִשְׁתָּאִים. קָרַב הָעֶרֶב.
הִתְחִילָה עֲדַת צְלָלִים מִתְגַּנֶּבֶת, מְגִיחָה וּמְמַלְּאָה הַקֶּרֶב.
כְּצִפּוֹר חָרֵד נִלְסַצְתִּי אֶל קַן־יֵשׁוּתְךָ וְיָדְךָ הַחֲזָקָה סוֹעֶדֶת.
הֲתַעֲצֹר כֹּחַ גַּם עַתָּה לְנְחוֹתֵנִי הַדֶּרֶךְ, יָדְךָ הָרוֹעֶדֶת?
גָּדַלְתָּ מְאֹד בְּיַעַר בַּלַּיְלָה. לְרַגְלֵינוּ חָרְקוּ אִצְטְרֻבָּל וָמַחַט.
קַפּוֹטַּת מֶשִׁיְךָ רַכָּה וּמְפַיֶּסֶת וְקוֹלְךָ־חֶסֶד מֵנִיס כָּל פַּחַד.
יַלְדוּתִי עוֹלָה בָּאֵשׁ. דַּלָּה, הִכְסִיפָה הַדְרַת זְקָנְךָ רוֹטֵט.
תָּשַׁשׁ דַּרְכְּךָ, סָבָא, נָמוֹג הֵדוֹ לְנֹפֶץ עוֹלָם מִתְמוֹטֵט.
אֶרְאֶה דְמוּתְךָ־רַחֲמִים נִכְמֶרֶת עַל גַּבְרוּתִי הָאֻמְלֶלֶת:
כִּי אוֹיָה! חָרֵב מַעְיַן יַלְדוּת, גּוֹסֶסֶת אַגָּדַת הַיֶּלֶד.
כִּי סֻגַּר לִבִּי מֵאֵל חַי וְטַל תְּפִלָּה לֹא יְחַ[ן]־יַרְוֶה צְחִיחוֹ.
לֹא תִצְפֶּה בָּנוּ עֵין אֵל מִסְתַּתֵּר, מִפְּצָעֵינוּ הִתְעַלֵּם גַּם מְשִׁיחוֹ.
כְּיָתוֹם בּוֹדֵד וְעָזוּב אֶעֱמֹד כּוֹשֵׁל בִּפְנֵי זַוְעַת הַהֲפֵכָה.
הֲיָבוֹא עֶזְרִי מֵעִם אָדָם מִתְנַעֵר מֵחָרְבוֹת עֵמֶק הַבָּכָא?
מִשְׁתּוֹלֵל מַעֲרְבֹּל הַדָּמִים וְאַתָּה חֲלוֹם רָחוֹק, סָבִי.
הֲתִשְׁסֹק, הֲתָבִין, יְשִׁישִׁי, לִשְׂרִיד חֲזוֹנִי — פֶּטֶר כְּאָבִי.
נָחַשׁ הַסָּפֵק בִּי שׁוֹרֵץ, נְחִירַי מָלְאוּ גָפְרִית וְאַדֵּי תֹּפֶת נֶעֱרֶכֶת.
הַרְצֵף נָא, סָבָא, מַרְבִיבֵי־אֱמוּנָתְךָ עַל מִדְבַּר נַפְשׁוֹ שֶׁל הַנֶּכֶד!

יעקב רימון

לֹא יְדַעְנוּ קִבְרָם

לזכר הסבא ר' יצחק לזנובסקי
שהיה בעל אחוזה בוולברום
ולזכר בנו — חותני ר' שמואל
בר' יצחק הלוי לזנובסקי הי"ד.

נִפְתְּחוּ בּוֹרוֹת, הוּצְאוּ שְׁלָדִים,
מִקִּבְרוֹת קְדוֹשִׁים.
(בִּקֵּשׁ צוֹרֵר אַכְזָר לְפַנּוֹת מָקוֹם
לְעוֹד מוּמָתִים,
כִּי אֶפֶס מָקוֹם...)

אֵבָרִים מְקֻטָּעִים,
שִׁלְדֵי־עֲצָמוֹת
הָשְׁלְכוּ כְּדוֹמֶן עַל פְּנֵי שָׂדוֹת.
מְכוֹנוֹת טָחֲנוּ עֲצָמוֹת קְדוֹשׁוֹת
וַיִּהְיוּ לְקֶמַח דַּק
וִידֵי צוֹרְרִים פְּזָרוּהוּ
וּנְשָׂאוֹ הָרוּחַ...
וַיִּמָּלֵא הֶחָלָל גַּרְגְּרִים
וּמִכָּל גַּרְגִּיר זָעֲקָה נְשָׁמָה...
וּמִן הֶחָלָל הִתְפַּזְּרוּ לְכָל עֵבֶר
גַּרְגְּרֵי־נְשָׁמוֹת
כְּנֵרוֹת כְּבוּיִים
עֲלֵי קַרְקַע עֲקֻבָּה מִדָּם...
זוֹעֲקוֹת נְשָׁמוֹת בָּאֲוִיר,
בּוֹכוֹת וּמְיַלְלוֹת
נִשָּׂאוֹת עִם כָּל רוּחַ...
אָן נָשָׂא הָרוּחַ
אֵפֶר עַצְמוֹת קְדוֹשִׁים
לְלֹא טָהֳרָה, לְלֹא הַדְלָקַת נֵר,
לְלֹא אֲמִירַת קַדִּישׁ?
אָן נָשָׂא הָרוּחַ אֵפֶר קָדוֹשׁ?
וְלֹא לִוּוּהוּ אוֹמְרֵי תְהִלִּים,
לְלֹא דִמְעָה, לְלֹא אֲנָחָה;
אָן נְשָׂאוּכֶם אֲפָרוֹת קְדוֹשִׁים?
אוֹיָה —
לֹא יָדַעְנוּ קִבְרָם...

משה לובלינג

וכך זה התחיל

משה לובלינג

אף פעם פולין לא היתה משוחררת מאנטישמיות. אולם משנת 1933 כשהגיע היטלר לשלטון בגרמניה, נעשו הפולנים האנטישמיים יותר תוקפניים ומצבם הכלכלי של היהודים החמיר משנה לשנה בקצב מזורז.

מורגשת ביותר הירידה הכלכלית של האוכלוסיה היהודית בעיירות הקטנות. הפרנסות היהודיות מצטמקות מיום ליום. נפתחים ומוקמים יותר ויותר קואופרטיבים פולניים כמו „ספולם", „ידנושץ" אשר מושכים לאט ובהדרגה אליהם את הקונים הנוצריים מהעיר והכפר.

ובשנת 1939 נמצאים כבר בפולין זו — מיליון יהודים מחוסרי פרנסה. הקבצנות מתגברת ובערים הגדולות כמעט שלא פוגשים קבצנים בודדים, אלא קבוצות שלמות; אחד נכנס לחנות ואומר: בוקר טוב, שש. זאת אומרת, אני מבקש נדבה עבור ששה אנשים, המחכים בחוץ. הנוער היהודי בורח מהמסחר, מחיי הנע־ונד, לומד מקצועות פרודוקטיביים, אולם גם זה לא פותר את מצבם הכלכלי, משום שלתעשיה הכבדה ולמוסדות ממשלתיים לא מקבלים יהודים. גם בתעשיה הקלה השייכת לבעלים יהודים אין דריסת־רגל לפועל היהודי. היו מקרים במקומות עבודה שהפועלים הנוצרים היו בהם 90 אחוז במפעל, הכריזו הפועלים שביתה, משום שבעל בית־החרושת היהודי העיז לקבל יהודים אחדים לעבודה. כמובן, שהירידה הכלכלית מגבירה את הפעילות הפוליטית של הנוער היהודי, המחפש דרך להחלץ מהמיצר. פתרונות ריאליים כמעט שאינם במציאות, הדרך היחידה: ארץ־ישראל, גם כן סגורה לפניהם. וכמו שקרה לא פעם, מתנחמים היהודים בנסים וישועות, אלהים יעזור לעמו במצוקתו. אך חלק גדול מהיהדות הפולנית מביטה בחרדה על המצב הכלכלי הקטסטרופלי אשר שום אדם נבון לא יכול לנבא את אחריתו. כולם מרגישים, שמוכרח לבוא זעזוע עולמי חזק המסוגל לשבור או לעצור את מכונת התופת של האנטישמיות המגבירה את פעולתה ואת לחצה על יהודי פולין עד לידי שקיעתה האבולוציונית המוחלטת.

את ימי חודש אוגוסט סופרים באוירה מתוחה, כולם מרגישים בעליל שהמלחמה קרבה ובאה. בכל הערים מתארגנות קבוצות מגיני אויר שבהן משתתפים

הרבה יהודים. בחצרות ובמגרשים ריקים — חופרים תעלות נגד התקפות אויר. רוב המרתפים נהפכים למקלטים ואת פתחי החלונות סוגרים במבני בטון.

בסוף חודש אוגוסט באה המתיחות לשיאה. היטלר מאשים את פולניה בהפרת הסכמי הגבול הפולני־גרמני, ובבגידה. מרגישים, שהמלחמה תפרוץ מיד. אמנם, העם הפולני מוכן לקרבנות על שחרורו. גם הנוער היהודי נכון לקרב, למען שחרור פולין ונגד הנאצים. העם הפולני יודע ומעריך את נכונות ההקרבה היהודית ובשעת חירום זאת — נעלמת האנטישמיות כאילו לא היתה קימת כלל.

ביום רביעי 30 באוגוסט מכריזים על גיוס יחידות מלואים שונות. כולם מתיצבים כאיש אחד. והאזרחים הלא מגויסים יושבים ומאזינים למקלטי הרדיו כדי לשמוע את חוות דעתם של הדיפלומטים האירופיים. ובינתיים מדביקים על החלונות פסי־ניר צרים למגן נגד לחץ־אויר בעת ההפגזות. היו גם מדינאים כאלה שהצהירו: לא תהיה מלחמה, היטלר רק מאיים ותו לא...

אולם ביום חמשי בערב ב־30 לאוגוסט — מכריז היטלר מלחמה על פולין, ומיד למחרת בבוקר טסים המפציצים הגרמניים בשמי פולין וזורעים הרס ומות על עריה וכפריה, וצבאם הממוכן והמצוחצח חודר בנקודות שונות לתוך הטרי־טוריה הפולנית.

למרות זה, שחיינו זמן ממושך במצב־רוח מלחמתי — באה פריצת המלחמה עלינו כהפתעה. הייתי בימים אלו בסוסנוביץ, שבה גרתי בשנים האחרונות. בשבת בבוקר נפוצו שמועות, כי הצבא הפולני חדר 14 קילומטר לגרמניה ע״י בויטן. רבים רצו להאמין בזה, אולם במהרה ראו את החיילים החוזרים משם בספורים אחרים לגמרי. הבהלה והפניקה גברה בזמן הצהרים, כששמעו את הקריין של רדיו קטוביץ, בבקשו מוורשה הבירה משלוח דחוף של אגדים ותרופות לקטוביץ כדי לאפשר מתן עזרה ראשונה לחיילים הפולנים הפצועים. מתהלכות שמועות, כי במחסני הצבא פתחו את הארגזים ומצאו בהם קש ואבנים במקום תרופות. ושואלים האנשים: היכן מסכות־הגז שהבטיחו לחלק לאוכלוסיה האזר־חית? השמים מלאים מטוסים, אולם מטוסים פולנים אינם בנמצא. הבגידה גדולה והבהלה עוד יותר. בשבת בבוקר מגיעים הפליטים הראשונים משלזיה העילית. ולמרות זאת, מאמינים כי הצבא הפולני יעצור את התקדמות הנאצים, והדרכים מלאות אנשים הבורחים למזרח. בני־אדם נוסעים בעגלות, באוטומובילים, באופנו־עים, רבים מסיעים את מטלטליהם על עגלות־יד קטנות, אולם מרבית האנשים רצים ברגל. הדוחק הוא עצום, האוטומובילים אינם יכולים לנסוע, כי חסר להם בנזין, משאירים אותם ובעליהם רצים הלאה. רבים משליכים את חבילותיהם המכבידות על נושאיהם ורצים הלאה. את כולם תפס בולמוס הבריחה ואינם יודעים לאן...

אני רץ עם ההמונים עד לסטשמישיץ. ביום ראשון בערב הצלחתי להתגנב לרכבת הנוסעת בכוון לוולברום. שתי המסילות עמוסות רכבות המתקדמות לאטן. לא ידוע אף לאחד, שהמנהרה פוצצה והרכבות לא תוכלנה להגיע למטרתן. ביום שני בבוקר הותקפו במכונות יריה של הטייסים הגרמנים ביער של רבשטין וטייסים אחרים זורקים פצצות ביער. ביער היו מרוכזים חיילים בלי קציניהם,

והגרמנים ידעו מזאת. מתהלכות שמועות, כי הפולשים הגרמנים נמצאים בכל שטחי פולין עוד לפני פרוץ המלחמה. ביום שלישי בבוקר נעצרנו במבואות וולברום. מרחוק אני רואה את העיר ואליה לא הגעתי. לפנינו ואחרינו מסילת הברזל מלאה רכבות. נפוצה ידיעה, כי אחד ראה חייל גרמני לא הרחק מהקרונות ובן־רגע נהיתה בהלה. חלק מאתנו לוקח את חבילותיהם ורצים ליער. אנחנו מחליטים לשלוח 2 נשים לוולברום לשמוע מה מתרחש שם. אנשים מספרים: במקומות שהגרמנים מגיעים אליהם — נאסרים הגברים. תוך שעות ספורות, הן חוזרות ומספרות, כי בוולברום ישנם כבר גרמנים.

איננו רואים שום מטרה בהתקדמותנו, ואני הולך לוולברום. אני לוקח את תרמיל־הגב ועוד כמה חבילות קטנות ומגיע למחסום. שני חיילים גרמנים ניצבים ליד המחסום ומרשים לנו לעבור בלי להוציא הגה. אנו נכנסים לרחוב הקרקובי. כל חמשים מטר עומד חיל גרמני מזוין ומלוה במבטו את העוברים. אני מבולבל כל כך, שאינני מבחין מי הולך לפני ומי אחרי. הרחוב ריק מאדם, מחוץ לחיילים הגרמנים המפיצים מורא ופחד על העוברים ושבים. בהתקרבי לסימטת הגורני, רציתי להכנס לאחי חיים שהיה גר ע"י מכבי האש, אך פתאום יצאה מולי אחותו של חיים שפקטור ואומרת לי: מר לובלינג, תלך מהר לככר השוק, משום שהגר־מנים מרכזים את כל הגברים בככר השוק. המשכתי ללכת הלאה. בהתקרבי ל„שופה", צעק אלי חיל שאכנס לככר השוק. זרקתי מעלי את ילקוט־הגב ומסרתיו לאשתי. אני עצמי נכנסתי לככר, שהיה מוקף סביבו חיילים גרמנים אשר לא נתנו לצאת אף לאחד. ועל מדרגות בית־המרקחת בבית קמינסקי עמדו שלשה חיילים עם מכונת־יריה מכוונת כלפי ההמונים. חלק גדול מהאנשים היו זרים פליטים ממקומות שונים. הייתי כה עייף ומבולבל שלא הייתי מסוגל לחשוב. לפנות ערב שוחררו הקשישים מעל לגיל 60 והצעירים מגיל 15 ויתרם במספר 1,400 איש הם מסדרים בשורות ברביעיות, ועל יד כל שורה שלישית צועד חיל גרמני בנשק אוטומטי ובפנס כיס חשמלי.

אנו מתחילים ללכת לרחוב הפילצאי, על המדרכות עומדות האמהות, הנשים והאחיות ומלוות אותנו בבכי היסטרי. כולן קוראות בשמות קרוביהן, ומדי שנפגשים המבטים עולות הזעקות עד לב השמים. אנו צועדים, עוברים את הנהר, את היער, בעוברנו קילומטרים אחדים, אחרי היער, מחשיך לפתע והנה בא הערב. אנו פונים ימינה ולא יכולנו להבחין בשטח מהו, אם זה שביל־שדה או שדות חרושים, ההליכה היא אטית וכבדה. לא מרשים לנו לשוחח בינינו. מצב רוח מדוכא שורר בכל. כל אחד בטוח בזה שהגרמנים יחסלו אותנו במצעד הזה, וכך אנו הולכים דוממים ומצפים בכל רגע לשמוע את היריה הראשונה. רבים מהצועדים נופלים מכוחותיהם, אין להם אפשרות פיזית להמשיך. החזקים תומכים בכושלים, כי ברור לנו, שאת כל המפגרים יירו במקום. ואם תישמע היריה הראשונה — ייקרש הדם בעורקינו. בינתיים נשמעות פה ושם יריות בודדות, והדן מדרדר באוזנינו. איננו יודעים מה שהתרחש מאחורינו, כי אסור לנו להסתובב אחורה ובין כך לא היינו מבחינים בגלל החושך הסובב אותנו.

אחרי כל יריה, אנו מאמצים את השמיעה לדעת, אם במקרה לא באה

בלוית צעקת אדם, אולם לא נשמעה שום צעקה. כל יריה נשארת תלויה בדומית חשכת הליל. רק הפחד לא עוזב אותנו. ההליכה נעשית כבדה מרגע לרגע, כי הדרך בה אנו פוסעים מלאה תלים וגבעות, בורות וגיאיות. וכשאחד נופל, נופלים אחדים אחריו, כך אנו נופלים וקמים ושוב נופלים וקמים כדי ליפול שנית. סוף סוף עמדנו ליד בתים בנויים בתוך השדה. ניתנת פקודה להכנס — ואנחנו נכנסים. כאן ניתנה רשות לשיחה חפשית, אך איש אינו פוצה פה. בן־רגע נודע לנו מקום הימצאנו. אנו נמצאים בוירפקו בביהח״ר הישן לניר של מואז. מכונות אין פה, אך אשפה ואבק מלוא חפניים. מרוב עיפות שכבנו על רצפת הבטון המרופדת בשכבת אבק עבה. אולם השינה רחוקה מאתנו, כי מחכים כל רגע שהגרמנים יכנסו ויוציאונו מי יודע לאן. כמובן, שתוך שעות אחדות נהיה האויר ללא נשוא, ולאף אחד לא איכפת הדבר. השאלה היחידה המנסרת בחלל היא: מה יהא בסופנו? לאן מובילים אותנו? ולמה? אך התשובה לא ניתנת. הלילה נמשך כנצח ומחשבות מרות מטרידות את מוחינו. והנה בוקע אור היום, מגרשים אותנו החוצה, מים לרחיצה אין, אנו מנערים את בגדינו מאבק והם הגרמנים מתמוגגים מרוב נחת. והנה מתגלית תמונה כזאת: פרוסות לחם מֻנחות על שמיכה שטוחה על הרצפה, הגרמנים מעמידים אותנו בשורה וכל אחד ניגש ולוקח. פרוסת לחם אחת. וכל מי שאינו מוצא חן בעיניהם, זוכה בבעיטה חזקה בישבן, ברגע שהוא מתכופף לקחת את הלחם. מיד הם מסדרים אותנו שוב ברביעיות, אולם הם בוחרים את בעלי הזקנים להעמידם בשורות הראשונות. כונתם היתה בזה, להשפיל את היהודים בעיני האוכלוסיה הכפרית. אנו צועדים בכוון לזבירצ׳ה עם הכביש, השמש בוערת והאבק הוא גדול. התושבים הנוצריים עומדים בנחת עם משפחותיהם ליד בתיהם הקטנים ומתבוננים לדפילדה האפורה הזורמת לפניהם. ממכוניות צבאיות העוברות מצלמים אותנו. סוף סוף הגענו לזבירצ׳ה. הם מוליכים אותנו לבית־חרושת „ארבאר״ על מגרש גדול המוקף בחומה גבוהה, ובתווך במגרש, נמצאת תעלה חפורה; שני מטר עומקה, חמשים מטר רוחבה. בן־רגע מופיעים על גגות ביהח״ר חיילים במכונות־יריה מכוונות אלינו. אנחנו נמצאים יחד עם מאות אחדות של פולנים. הגרמנים מתחילים לרדת לחיינו. הם מחלקים אותנו; פולנים — ימינה, יהודים — שמאלה. ירד הלילה, הקור גובר ועולה. אנו שוכבים סרוחים על הארץ. חלק מאתנו נרדם וחלק שני רק מנמנם. כולם מצפים ליום המחרת, לראות מה הוא יביא בכנפיו. עם השחר, ראינו מיד מה שהלילה הביא לפולנים. במשך הלילה הספיקו לגנוב מאתנו מה שיכלו. אצלי גנבו את אדרת־החורף. דבר אחד ידענו; אין לנו להתאונן בפני הגרמנים על הגניבות וחשבנו בלבנו, שאלה החפצים יהיו כפרתנו. מה שכן הציק לנו — היה המחסור במים וחום היום העומד בעצומו. בשעה 10 בבוקר הופיעו קצינים גרמניים וצוו עלינו להסתדר בשורות ברביעיות. אחרי שהסתדרנו, בחרו ארבעה יהודים מזוקנים ואמרו להם לרוץ כמו כלבים בזחילה. ואחרי כל אחד מהם רץ חייל גרמני להמריץ את ריצתו, ואגב הריצה המבוהלת, זכו בבעיטות מגפיהם של הגרמנים בכל מקום שיכלו לפגוע, בראש בבטן, וצעקו: עצלנים, יותר מהר, יותר מהר. ארבעת היהודים רצו ונפלו, נפלו ורצו עד שלבסוף נפלו מתבוססים בדמם ומחוסרי הכרה. אז נתנה פקודה: 8 יהודים „ראוס״. קחו מפה את הזבל.

שמונה יהודים יצאו והרימו את האומללים והשכיבום בשורה האחרונה. והצילו את נפשם במה שיכלו. ואז לקחו הגרמנים והוציאו שוב ארבעה יהודים ושוב קרו אותם הדברים וחוזר חלילה. כך נמשך משחק־השטן עד שעות הצהרים.

אחר הצהרים הביאו חבית גדולה עם מים. צוו עלינו להסתדר בשורה, בכדי לקבל מים, ולא היו לכולנו כלים לקבל את המים. התיצבו בשורה הקדמית אלה מאתנו שהיו להם כלים, אולם הם קבלו מכות במקום מים. אנו עמדנו בשורה יחד עם הנוצרים, ובו ברגע שיהודי קבל את המים, הוציא השכן הנוצרי במכות את המים מידיו. בינתיים שוקעת שמש ארגמן במערב. אנו שוכבים על הארץ רעבים, צמאים, שבורים ורצוצים ובשבילנו היום עוד לא נגמר. האנחות הנשמעות פה ושם מהיהודים המוכים והדוויים אינן נותנות מנוח ומטילים אימה ופחד ליום המחרת. אף אחד לא ישן את שנתו. הקור גדול מסביבנו, והרצפה רטובה מהערפל הסמיך שהשתטח עלינו כענן כבד. אינני יכול להרדם, למרות עיפותי הרבה, וגם הקור חודר לעצמותי. לבסוף שכבתי יחד עם איטשה ולנר מרחוב האלגוטה ולצדו שוכב גם יעקב שמואל ספלובטש, הפרופסור למוסיקה. לולנר נשארה עוד אדרת החורף שלו, אנו נלחצים אחד לשני, להתחמם בצורה הדדית. לאט לאט, אנו נרדמים. אך התעוררנו מוקדם בבוקר. הקור מפריע לשנתנו. אנו מחפשים קצת מים לרחוץ את עינינו, היינו מקבלים גם מים מלוכלכים, אולם גם אלה לא היו. עבר יומנו השלישי, בלי אוכל ובלי שתיה. בערך בשעה 10 בבוקר הופיעה על המגרש מחלקה של קצינים וחיילים בתחמושתם המלאה. הקצינים נכנסים למשרד הנמצא בקצה המגרש והנותרים עומדים ומחכים.

אנו מרגישים שמשהו נורא יתחולל עכשיו, ואולי הגיע הקץ? סוף סוף יוצאים הקצינים וכאן מתחיל „יום ששי העקוב מדם", כפי שקראנו לו לאחר מזה.

על המגרש התגוללו גושי בטון גדולים, שמשקל כל אחד מהם הגיע עד למאתיים קילו. הגרמנים נתנו פקודה: 4 אנשים יקחו גוש בטון כזה וישליכו אותו לתעלה אשר באמצע המגרש. עם הגוש היה צריך לרוץ, ואלה שלא יכלו להתקדם בריצה — קבלו מכות רצח. אחרי שזרקנו לשם את כל הגושים צוו להוציאם בחזרה. וכאן היה המבצע הרבה יותר קשה. מכות נפלו כרעמים, ודמנו נגר כמים.

משחק הדמים הזה נמשך יום שלם. לזרוק את הגושים, להוציא אותם בחזרה, ולעת ערב שנו והחליפו את עבודתנו. ניתנה פקודה להתקדם בריצה ולעבור את המגרש מקצה לקצה, ובכל פעם שעברנו את המגרש, היה צריך לקפוץ מעל התעלה, אלה שפגרו בריצתם, קיבלו מכות צרורות. כולם רצו והרבה נפלו לתוך התעלה. פתאום נתנה פקודה: „לסגור", ז"א: כל ארבעה אנשים ישתלבו בזרועותיהם וכך ירוצו. כמובן, שבצורה כזאת, הקפיצה מעל התעלה נהיתה בלתי אפשרית. וכל פעם שעברנו את המגרש נפלו עשרות מאתנו לתוך התעלה ולצאת מהתעלה — לא נתנו יותר. המשחק הזה הבהיל אותנו מאד. ומי שרק יכול היה, השתדל בכל כוחותיו האחרונים, לא ליפול לתוך התעלה. אולם זה היה כמעט בלתי־אפשרי משום שהיה מספיק, אם אחד מהקבוצה היה חלש

יותר או קשיש יותר, לסחוב את ארבעתם לתוך התעלה. וכך נתמלאה התעלה אנשים ואחד שכב על השני כערמה אחת. כעבור שעה, התמלא הבור כולו ולא היה צורך לקפוץ יותר, כי המגרש התישר עם גופות בני־אדם. המשחק נגמר עם שקיעת השמש. וכאן, הגענו בצפיה גדולה לנורא שבנוראים: לאלף הגברים ויותר שנמצאו על המגרש זה ימים אחדים, קבעו מקום מיוחד בקצה המגרש למלא את צרכיהם... לא קשה לתאר את מראה הפינה ההיא. לאותה פינת סרחון גרשו אותנו במכות נמרצות. כולם נדחקו לקצות המחנה, בכדי להמלט מהמכות. פתאום נתנה פקודה: לשכב! וכל החיילים כיוונו את האוטומטים אלינו. הדוחק היה כה גדול, שפשוט אי־אפשר היה לשכב. כל הצואה שהצטברה במשך ימים אלו נדרסה ברגלינו. הסרחון היה נורא. אנו שוכבים אחד על השני, „ומי שירים את ראשו יירה". — נשמעת זעקה. אנו שוכבים כך כל הלילה. מהגגות, שעליהם נצבות מכונות־היריה, נדלקו זרקורים המופנים אלינו. אנו השלשה נשארנו לשכב בקצה המון האדם, בשפתו ממש. למרות זה שידענו, שאנו עלולים לקבל מכות, ואולי גם את הכדורים הראשונים — בכל זאת קבלנו לאשרנו רק בעיטות אחדות, ואפילו לא מכה אחת... במשך הלילה.

לפנות בוקר החל לרדת גשם שנמשך עד השעות הראשונות בבוקרו של יום, ואז היתה לנו הזדמנות לשתות מים ישר מהשמים. לאחר מזה, כבסנו את בגדינו המלוכלכים בתעלה שנתמלאה מים ושטחנו אותם על הארץ ליבשם. אף אחד לא הפריע לנו לשבת בתחתונינו, משום שמחוץ לשלשת החיילים ע"י השער הראשי והמשמר על הגגות, לא היו יותר גרמנים על המגרש.

בשעה 12 בצהרים הביאו לנו מים לשתיה וכל אחד רוה את צמאונו כמה שיכול. אחר כך, הביאו לנו אוכל שנשלח לנו ע"י הקהילה היהודית בזבירצ'ה. העובדה הזאת עודדה אותנו עד למאד והפחד נעלם. למחרת ביום ראשון קבלנו חבילות מזון מאנשים פרטיים. שוחחנו אתם דרך השער, ונודע לנו מהם, שישחררו אותנו בעוד ימים אחדים. את הידיעות האלו קבלו היהודים מהמפקדה הגרמנית בעיר.

יום השני שלאחריו עבר בשקט. ישבנו על המגרש והרתחנו תה על המדורות שהדלקנו. כל הלילה בערו המדורות, בכדי לחמם אותנו, כי רעדנו מקור ומהעתיד הבלתי ידוע.

ביום שלישי בבוקר התישבו קצינים אחדים ע"י שולחנות ורשמו את כל אחד מאתנו, לאיזו עיר אנו רוצים ללכת. אני נרשמתי לסוסנוביץ.

ביום הרביעי שוב הופיעו, בחרו אחראי אחד לכל קבוצה ונתנו בידו הרשאה בכתב בצרוף שמות האנשים שנרשמו ללכת למקום מסוים וצוו עלינו ללכת עם הכביש.

אולם היהודים מזבירצ'ה יעצו לנו לא ללכת בקבוצות וגם לא עם הכביש. כי קבוצות אנטישמיות של הנוער הפולני מתכוננות להתנפל עלינו על הדרכים.

עוד יעצו לנו, שלא נצא מיד מפה, אלא להשהות את זמן יציאתנו לשעות

המאוחרות של היום. הסתובבנו אצל מכירים פה ושם בכדי להרויח זמן, ולא ליפול טרף בידי האנטישמיים.

אני יצאתי עם בחור צעיר מסוסנוביץ' לדרכנו. מטרתנו היתה העיר סוסנוביץ.

אנו פסחנו על הכביש והשתמשנו רק בשבילי שדה למרות עיפותנו הגדולה, לא זחלנו אלא כמעט רצנו כל הדרך. מאחורי התחנה „גולונוגה" פגשנו עגלה מובלה ע"י איכר, התישבנו על העגלה ונסענו אתו עד דומברובה. כשהגענו לבנדין היה כבר חושך. הרחובות היו ריקים מאדם. מזמן לזמן ראינו, איך אנשים עוברים ביעף את הרחובות ונעלמים מיד. מבוהלים שאלנו את האנשים לפשר הדבר. אז אמרו לנו, כי הוצאה פקודת עוצר, כי משעה שבע בערב אסור ליהודים להתהלך ברחוב. היינו קרובים לככר השוק החדש, ונזכרתי שיש לי פה מכיר. נכנסנו אליו, הם נבהלו מאד ממראה פנינו. סיפרנו להם, מהיכן אנו באים ומה שעבר עלינו בימים האחרונים.

אנחנו התרחצנו כדבעי, אכלנו ארוחה אנושית ונסינו להרדם, אולם היריות הבלתי פוסקות ברחוב לא נתנו לנו לישון. החלונות היו מודבקים ומכוסים, שהאור לא יחדור החוצה.

ובבוקר למחרתו נכנסנו עם הטרם הראשון לסוסנוביץ.

משה לובלינג

דער אנהויב

פריי פון אנטיסעמיטיזם איז פוילן קיינמאָל נישט געווען.

אָבער פון יאָר 1933 מיטן קומען צו די מאַכט פון היטלעריזם אין דייטש־לאַנד, ווערן די פוילישע אנטיסעמיטן אגרעסיווער און די יידישע עקאָנאָמישע לאַגע פארערגערט זיך פון יאָר צו יאָר אין א גאַלאָפּירנדיקע טעמפּאָ.

אמשטארקסטן פילט זיך די עקאָנאָמישע ירידה פון די יידישע באפעלקערונג אין די קליינע שטעטלעך ווי די יידישע פרנסות ווערן איינגעשרומפּן פון טאָג צו טאָג, עס עפענען זיך אלץ מער און מער פוילישע קאָאָפּעראַטיוון ווי „ספּאלעם" און „יעדנאַשטש" וועלכע ציען לאנגזאם אריבער די דאָרפישע און שטאָטישע קריסטלעכע קונים צו זיך.

און אין יאָר 1939 געפינען זיך שוין אין פוילן א מיליאָן פרנסה־לאָזע אָדער האלב פרנסה־לאָזע יידן.

די בעטלעריי פארשטארקט זיך און אין די גרעסערע שטעט גייען שוין נישט איינצעלנע בעטלער, נאָר גאנצע גרופּן, איינער גייט אריין אין א געשעפט און זאָגט: פאַר דריי אָדער פאר זעקס. דאָס הייסט: אז דריי אָדער זעקס בעטלער וואַרטן אין דרויסן. די יידישע יוגנט וויל אנטלויפן פון מסחר, פון האנדל־וואַנדל לעבן. זיי לערנען פאכן, אָבער אויך דאָס לעזט נישט די עקאָנאָמישע לאַגע זייערע, ווייל אין די שוער־אינדוסטרי אָדער אין מלוכישע אנשטאַלטן ווערן יידן נישט אָנגענומען, און אפילו אין די לייכטע אינדוסטרי פון יידישע אייגנטימער

קען קיין ייד נישט אריינקומען. עס זיינען געווען פאלן אין אזעלכע אונטערנעמונגען ווי די קריסטלעכע ארבעטער וועלכע זענען געווען על פי רוב 90 פּראָצענט פון די פאבריק ארבעטער האָבן דערקלערט א שטרייק, ווייל דער יידישער בעל הבית האָט צוגענומען עטליכע יידישע ארבעטער. פארשטענדליך אז די ירידה אין עקאָנאָמישן לעבן איז געווען א גרויסע, און האָט נאָך מער פארשטאַרקט די פּאָליטישע טעטיקייט פון די יידישע יוגנט, וועלכע זוכט וועגן ווי אזוי צו באפרייען זיך פון זייער עקזיסטענץ לאָזיקייט. אָבער רעאלע וועגן זענען נישט פארהאנען פּאָרלויפיק. און דער איינציקער וועג: ארץ ישראל, איז פאר זיי אויך געשלאָסן. ווי שטענדיק טרייסטן זיך יידן מיט נסים, גאָט וועט העלפן ווי אלעמאָל. אָבער א גאָר גרויסער טייל פון פּוילישן יידנטום קוקט מיט שרעק אויף די עקאָנאָמישע קאטאסטראָפאלע לאגע וואָס קיינער קען נישט פאראויסזאָגן מיט וואָס דאָס וועט זיך ענדיקן.

אלע פילן אז עס מוז קומען עפּעס א וועלט־איפּטרייסלונג וואָס זאָל צוברעכן אָדער איינהאלטן די טייוול מאשין פון אנטיסעמיטיזם וואָס ארבעט אלץ שנעלער און שטארקער און קאָן דערפירן צום עוואָלוציאָנערן אונטערגאנג פון פּוילישן יידנטום.

די טעג פון חודש אויגוסט ציילן זיך אין א זער געשפּאנטער אטמאָספער. אלע פילן שוין אז די מלחמה הענגט אין די לופט. אין אלע שטעט ווערן אָרגאַניזירט לופט־שוץ גרופּן, אין וועלכע עס באטייליקן זיך אסך יידן. אויף די הויפן און אנדערע פרייע פּלעצער ווערן געגראָבן טראנשייען קעגן לופט־אָנגריפן. דאָס רוב קעלער שטובן ווערן פארוואנדלט אין שוץ פּלעצער, און די פענסטער ווערן פארמאכט מיט בעטאָן.

סוף אויגוסט ווערט די לאגע מער געשפּאנט. היטלער באשולדיקט פּוילן אין פארלעצן די פּויליש־דייטשע גרעניצן, אין פּראָוואָקאציעס. אלע פילן אז אָט אָט און די מלחמה ברעכט אויס.

דאָס פּוילישע פאָלק איז גרייט אויף קרבנות, פאר פּוילנס פרייהייט. אויך די יידישע יוגנט איז גרייט צום קאמף פאר פּוילנס פרייהייט און קעגן די נאציס. דאָס פּוילישע פאָלק ווייסט און שאצט אָפּ די יידישע קאמפגרייטקייט. און אין די טעג פארשווינדט דער אנטיסעמיטיזם ווי ער וואָלט קיינמאָל נישט געווען.

מיטוואָך דעם 30־טן אויגוסט קומט פאָר א מאָביליזאציע פון א ריי קאטעגאָריעס רעזערוו סאָלדאטן. אלע שטעלן זיך ווי איינער, און די איבריקע דערווייל נישט מאָביליזירטע בירגער זיצן און הערן זיך צו צום ראדיאָ כדי צו הערן וואָס עס זאָגן די גרויסע אייראָפּעאישע דיפּלאָמאטן. און דערווייל פארקלעבט מען מיט פּאפּיר־פּאסן די פענסטער, זיי זאָלן נישט פּלאצן פון לופט־דרוק ביי א באָמבארדירונג. עס האָבן אויך נישט געפעלט פּאָליטיקער וועלכע האָבן געטרייסט, אז עס וועט קיין מלחמה נישט זיין. היטלער סטראשעט בלויז, האָבן זיי געזאָגט.

אָבער דאָנערשטיק דעם 31־טן אויגוסט ביינאכט דערקלערט היטלער דורכן

דייטשן ראַדיאָ קריג קעגן פוילן, און גלייך צומאָרגנס גאַנץ פרי פליען שוין די דייטשע באָמבארדיר עראָפּלאַנען איבער פּוילישע שטעט און זייען טויט און פאַרניכטונג. און זייער מאָטאָריזירטע ארמיי דרינגט אריין דורך פאַרשידענע פּונקטן אין די פּוילישע טעריטאָריע. און נישט געקוקט וואָס מען האָט שוין א לענגערע צייט געלעבט אין א קריגס־שטימונג, האָט דאָך דער אויסברוך פון מלחמה געווירקט אזוי ווי ער וואָלט געקומען אומגערעכט.

איך האָב מיך אין יענע טעג געפונען אין סאָסנאָוויץ, ווו איך האָב די לעצטע פּאָר יאָר געווינט.

שבת פרי האָבן זיך פארשפּרייט קלאַנגען, אז דאָס פּוילישע מיליטער איז אריין 14 קילאָמעטער אין דייטשלאנד ביי בויטהען.

א סך האָבן געוואָלט דערין גלויבן, אָבער באלד האָבן זיי געקאָנט זען די צוריקלויפנדע זעלנער וועלכע האָבן דערצעלט גאָר עפּעס אנדערש. ווען מען הערט דעם ראַדיאָ ספּיקער פון קאַטאָוויצער ראַדיאָ ווי ער בעט ביי ווארשא, אז מען זאָל וואָס שנעלער ארויסשיקן קיין קאַטאָוויץ באנדאזשן און אנדערע מעדיקאמענטן, כדי צו דערמעגליכן צו געבן די ערשטע הילף די פארוואונדעטע פּוילישע זעלנער.

עס גייען ארום קלאנגען, אז אין די גרויסע מאגאזינען, נאָכן עפנען די קאסטענס האָט מען געפונען אנשטאט מעדיקאמענטן — שטיינער מיט שטרוי. איצט פרעגן שוין מענטשן: ווו זענען די גאז מאסקעס וואָס מען האָט צוגעזאָגט צו טיילן די ציוויל־באפעלקערונג? די הימלן זענען פיל מיט עראָפּלאנען. אָבער פּוילישע עראָפּלאנען זעט מען נישט.

דער פעראַט איז גרויס, די פּאניק נאָך גרעסער.

שבת פרי קומען אָן די ערשטע פּליטים פון אויבער שלעזיע. א סך מענטשן גלויבן נאָך אז די פּוילישע ארמיי וועט איינהאלטן די דייטשן. און דאָך זענען די וועגן וואָס פירן קיין מזרח פול מיט מענטשן. עס פאָרן מענטשן מיט פערד און וואָגן. מען לויפט מיט אויטאָמאָבילן, מאָטאָציקלען. א סך פירן זייערע פעקלעך אויף קליינע האנט וועגעלעך. אָבער דער מערהייט לויפט צו פוס. דער געדראַנג איז גרויס. די אויטאָמאָבילן קענען נישט פאָרן. עס פעלט בענזין. לאָזן זיי די אייגענטימער איבער און לויפן ווייטער. מענטשן ווארפן די פּעק וועלכע זיי קענען מער נישט דערטראָגן און לויפן ווייטער. אלע לויפן און ווייסן נישט וואוהין. איך לויף מיט די מאסע ביז סטשעמיעשיץ. זונטיק ביינאכט געלונגט מיר ארייננצוכאפּן זיך אין א צוג וואָס גייט אין די ריכטונג קיין וואלבראָם.ביידע ליניעס זענען באלייגט מיט באנען וועלכע פאָרן זער פּאמעלעך. קיינער ווייסט נאָך נישט אז דער טונעל איז שוין באָמבארדירט און די באנען קענען דעריבער נישט פאָרן. מאָנטיק נאָך מיטאָג, ווען מיר געפינען זיך אין ראבשטינער וואלד ווערן מיר באשאָסן פון דייטשע פליער מיט מאשין געווער, און אנדערע פליער ווארפן באָמבעס אין וואלד. אין וואלד זענען געווען קאָנצענטרירט א סך זעלנער, אָבער שוין אָן די אָפיצירן, און די דייטשן האָבן דאָס שוין געוווסט.

עס גייען ארום קלאנגען, אז דייטשע דיווערסאנטן געפונען זיך שוין אין גאנץ פוילן נאָך פון פאַרן קריג.

דינסטיק פאַרטאָג בלייבן מיר שטיין אונטער וואלבראָם. איך זע שוין די שטאָט. מיר שטייען שוין עטליכע שעה. פאַר אונז און אונטער אונז איז די ליניע פול מיט ציגער. עס פאַרשפּרייט זיך א קלאנג אז איינער זאָל האָבן געזען, נישט ווייט פון די וואגאָנען א דייטשן זעלנער. עס ווערט א פּאניק. א טייל נעמען די פּעקלעך און לויפן אין וואלד אריין. מיר באשליסן צו שיקן צוויי פּרויען קיין וואלבראָם און זען וואָס דאָרט הערט זיך. מענטשן וויסן שוין צו דערציילן אז ווי די דייטשן קומען אריין נעמען זיי צו די מענער. נאָך עטלעכע שעה קומען זיי צוריק און דערציילן אז אין וואלבראָם זיינען שוין דאָ די דייטשן.

פאַרן ווייטער האָט קיין זין נישט און איך גיי קיין וואלבראָם. איך טו אָן מיין רוקזאק מיט די קלענערע פּעקלעך וואָס איך האָב געהאט און מיר גייען, מיר קומען צו צום שלאבאן.

צוויי דייטשע זעלנער שטייען און לאָזן אלע אדורך נישט רעדנדיק קיין וואָרט. מיר גייען אריין אין די קראקאָווער גאס. יעדע 50 מעטער שטייט א דייטשער זעלנער אין מיטן גאס מיטן געשטרעקטן געווער און באגלייט אלע גייענדיקע. איך בין אזוי צעמישט אז איך זע נישט ווער עס גייט פאַר מיר און ווער עס גייט נאָך מיר. די גאס איז לער, מען זעט נישט אויסער די זעלנער קיין איינציקן מענטש. צוקומענדיק צום גורנא געסל בין איך אריין אין געסל און פון דאָרט געוואָלט צוקומען צו מיין ברודער חיים וועלכער האָט געוווינט ביי די שאפע. פלוצלינג איז ארויס צו מיר חיים׳לע שפּעקטאָר׳ס שוועסטער און מיר שנעל א זאָג געטאָן:

— פּאַניע לובלינג. גייט שנעל ארויס אין מארק, ווייל די דייטשן נעמען ארויס אלע מענער אין מארק אריין.

איך בין ווייטער געגאנגען. צוקומענדיק צו די שאפע האָט שוין א זעלנער צו מיר געשריגן איך זאָל אריין אין מארק. איך האָב אראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם רוקזאק, וועלכן מיין פרוי האָט צוגענומען, און בין אריין אין מארק וועלכער איז געווען ארומגעשטעלט ארום און ארום מיט דייטשע זעלנער וועלכע האָבן קיינעם נישט ארויסגעלאָזט. און אויף די טרעפּלעך פון די אפּטייק, אין קאמינסקיס הויז זענען געשטאנען דריי זעלנער מיט א מאשין־געווער אָנגעשטעלט צו די מאסע מענטשן וואָס האָבן זיך שוין דאָרט געפונען. א גרויסער טייל פון די מענטשן זענען געווען, אָנגעלאָפּענע. איך בין אזוי מיד און דערשראָקן, אז איך בין נישט פעאיק אפילו צו טראכטן.

פאַרנאכט ווערן באפרייט אלע וועלכע זענען עלטער פון 60 און יונגער פון 15 יאָר. די איבריקע 1,400 מענער שטעלן זיי אויס צו פיר אין א ריי, און ביי יעדע צווייטע ריי גייט א דייטשער זעלנער מיט אויטאָמאטיש געווער און מיט אן עלעקטרישן טאשן־לאָמפּ.

מיר הויבן אָן גיין אין די פּילצער גאס אריין. אויף די טראָטוארן שטייען

מאמעס, פרויען און שוועסטער און באגלייטן אונז מיט היסטערישע געוויינען. אלע רופן די נעמען פון זייערע נאָענטע. און ווען די בליקן באַגעגענען זיך ווערן די געוואלדן נאָך גרעסער. מיר גייען, דער טייך, דער וואלד. מיר זענען שוין עטליכע קילאָמעטער נאָכן וואלד, די נאכט פאלט צו.

עטליכע קילאָמעטער נאָכן וואלד גייען מיר אריין רעכטס, מען האָט נישט געקענט באמערקן צו איז דאָס א פעלד וועג, אָדער צו עס איז סתם צוואקערטע פעלדער. דאָס גיין איז זער שווער, זיי לאָזן אונז נישט מיר זאָלן רעדן צווישן זיך. די שטימונג איז א געדריקטע. יעדער איינער איז זיכער אז זיי וועלן אונז ערגיץ דאָ אויסשיסן. און אזוי גייען מיר שווייגנדיקע און מיר דערווארטן יעדע מינוט צו הערן דעם ערשטן שאָס.

א סך שטייען אָפּ פון גיין. זיי קענען נישט מער גיין. די שטארקערע האלטן אונטער די שוואכערע. מיר ווייסן אז די וואָס וועלן בלייבן הינטער-שטעליק וועלן ווערן דערשאָסן. און ווען עס פאלט דער ערשטער שאָס, ווערט אונז יעדן איינעם דאָס בלוט פארגליווערט אין די אָדערן. און די שאָסן הערן זיך איצט שוין עפטער. אָבער וואָס עס פאסירט ווייסן מיר נישט, ווייל די שאָסן פאלן הינטער אונז, און מיר טאָרן זיך נישט אומקוקן. כאָטש מיר וואלטן סייווי גאָרנישט געזען, ווייל עס איז גענוג פינסטער. די שפאנונג איז גרויס.

נאָך יעדן שאָס שטרענגגן מיר אָן דעם געהער, צו דער שאָס ווערט נישט באגלייט מיט א געשריי פון א מענטש. אָבער מען הערט נישט קיין געשריי. יעדער שאָס בלייבט איינזאם הענגען אין די שטילע פינסטערניש. אָבער דאָס מינדערט גאָרנישט פון די שרעק. דאָס גיין ווערט וואָסאמאָל שווערער. דער וועג אויף וועלכן מיר גייען איז א וועג פון בערגלעך און גריבלעך. אזוי, אז ווען איינער פאלט פאלן אויך אנדערע. אזוי גייען מיר און פאלן, הייבן זיך אויף כדי ווידער צו פאלן.

ענדלעך בלייבן מיר שטייען ביי עטליכע געמויערטע געביידעס אין מיטן פעלד. זיי הייסן אונז אריין גיין. מיר גייען אריין. דאָ קענען מיר שוין רעדן צווישן זיך, כאָטש קיינער רעדט נישט. אָבער מיר ווייסן שוין איצט וווּ מיר זענען. מיר געפונען זיך אין וויערפקא אין מועז׳נס אלטע פאפיר פאבריק. קיין מאשינען זענען דאָרטן נישטאָ, אָבער מיסט און שטויב גאנצע בערגער.

מען לייגט זיך אויס אויף די בעטאָנען ווי עס זענען אמאָל געשטאנען די מאשינען. און די איבריקע לייגן זיך מידע אוועק אויף די בעטאָן פאָדלאָגע וועלכע איז אויסגעבעט מיט מיסט און שטויב. אָבער קיינער שלאָפט נישט. יעדע מינוט דערווארטן מיר אז זיי וועלן אריינקומען. אָדער זיי וועלן אונז ארויסנעמען. ארויס לאָזן זיי קיינעם נישט. פארשטייט זיך, אז נאָך עטליכע שעה ווערט די לופט אונערטרעגליך. אָבער קיינער לייגט נישט קיין אכט דערויף. די איינציקע פראגע איז: וואָס וועט זיין? וואוהין פירן זיי אונז? און צו וואָס?

אָבער קיינער קען דעם ענטפער נישט געבן, און די נאכט ציט זיך ווי אן אייביקייט. ענדליך ווערט טאָג. זיי טרייבן אונז ארויס אין דרויסן. מיר זענען אזוי שמוציק אז איינער דערקענט נישט דעם צווייטן. קיין וואסער זיך אָפּצוואשן

איז נישטאָ. מיר קלאַפּן אָפּ די קליידער פון שטויב וויפיל איינער קען. זיי קוקן אונז אָן און קוועלן פון נחת.

שטיקלעך ברויט ליגן אויף א אויסגעשפרייטער קאָץ וואָס ליגט אויף די ערד. זיי שטעלן אונז אויס אין א ריי, און יעדער איינער מוז צוגיין און נעמען איין שטיקל ברויט. און ווער עס געפעלט זיי נישט באַקומט א געזונטן קאַפּע אין הינטן אריין, ווען ער בייגט זיך אראָפּ צו נעמען דאָס שטיקל ברויט.

באַלד שטעלן זיי אונז ווידער אויס צו פיר אין א ריי, אָבער איצט קלויבן זיי אויס אַלע יידן מיט בערד און שטעלן זיי אין די ערשטע רייען. דאָס טוען זיי כדי צו מאַכן די יידן צו שאַנד און צו שפּאָט אין די אויגן פון דער דאָרפישער באַפעלקערונג. מיר מאַרשירן אין די ריכטונג פון זאַוויערטשע. מיר גייען מיטן שאָסע. די זון ברענט. דער שטויב איז זייער גרויס און מיר גייען פּשוט אין א וואָלקן פון שטויב, אַזוי אַז איינער דערקענט שוין נישט זיין שכן וואָס גייט ביי זיין זייט.

די קריסטלעכע דאָרפישע באַפעלקערונג שטייט זיך רואיק מיט זייערע פאַמיליעס פאַר די קליינע הייזלעך זייערע און קוקן זיך צו צו די גרויע דעפילאַדע דורכפאַרנדיקע. מיליטער אויטאָס מאַכן פון אונז פּאַטאַ־אויפנאַמען. ענדליך קומען מיר אָן אין זאַוויערטשע, זיי פירן אונז אריין אין „ערבער׳ס פאַבריק אויף א גרויסן פּלאַץ וואָס איז ארומגענומען מיט א גרויסע מויער און אין דער מיט פון פּלאַץ געפינט זיך אָן אויסגעגראָבענער ראָוו צוויי מעטער טיף און א מעטער פינפציק די ברייט.

עס באַווייזן זיך באַלד אויף די דעכער פון די פאַבריק־געביידעס סאָלדאַטן מיט מאַשין געווערן וועלכע זענען אָנגעשטעלט צו אונז. מיט אונז געפינען זיך עטליכע הונדערט פּאָליאַקן. זיי הויבן אונז אָן דערגיין די יאָרן. די דייטשן טיילן אונז פון אנאנדער. פּאָליאַקן רעכטס — יידן לינקס. אויפן פּלאַץ געפינט זיך נישט קיין איינציקער דייטש. די נאַכט פאַלט צו. עס ווערט שטאַרק קיל. מיר ליגן אויסגעלייגט אויף די ערד, א טייל שלאָפן איין און א טייל דרימלען בלויז. אַלע ווילן שוין דערלעבן דעם מאָרגן, און זען וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. אָבער באַלד אין דער פרי זעען מיר וואָס די נאַכט האָט געברענגט פאַר די פּאָליאַקן. אין משך פון די נאַכט האָבן זיי ביי אונז צוגעגנבעט אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט. ביי מיר האָבן זיי צוגענומען מיין פּאַלטן. מיר האָבן געוווּסט אַז קלאָגן זיך האָט נישט קיין זינען. האָבן מיר געטראַכט. זאָלן די זאַכן זיין א כפרה. עס האָט אונז מער געקווילט דאָס נישט האָבן קיין ביסל וואַסער. און עס שטעלט זיך ווידער א הייסער טאָג.

א זייגער 10 פרי זענען אָנגעקומען אויפן פּלאַץ עטליכע דייטשע אָפיצירן און אונטעראָפיצירן. באַלד האָבן זיי באַפוילן אַז די יידן זאָלן זיך אויסשטעלן אין פיר רייען. און נאָכן אויסשטעלן זיך, האָבן זיי אויסגעקליבן פיר יידן מיט בערד און געהייסן זיי לויפן ווי הינט אויף אַלע כיר. און נאָך יעדן איינעם פון די יידן, איז נאָכגעלאָפן א דייטש און אים געטריבן ער זאָל שנעלער לויפן און דערביי זיי מכבד געווען מיט קלעפּ און קאָפּעס מיט זייערע שטיוול

ווי זיי האָבן געטראָפן, אין בויך אין קאָפּ, און דערביי געשריגן: פּאָולענצער! שנעלער, שנעלער. די יידן זענען אזוי לאנג געלאָפן ביז זיי זענען געבליבן ליגן צעבלוטיקטע און באַוווסטלאָזע. דאן האָבן זיי באַפוילן: 8 יודן ראוס! נעמט דאָס דרעק וועק! אכט יידן זענען ארויס און האָבן די יידן אוועקגעטראָגן הינטער די לעצטע ריי און דאָרט זיי געראַטעוועט מיט וואָס זיי האָבן געקענט. דאן האָבן זיי גענומען אנדערע פיר יידן. און ווידער האָט פּאַסירט דאָס זעלבע. און אזוי האָט דער טייוול־שפּיל זיך געצויגן ביז די מיטאָק שעהן.

נאָכמיטאָק האָט מען ארייננגעבראַכט א גרויס פּאַס וואסער. האָבן זיי געהייסן מיר זאָלן זיך שטעלן אין א ריי צו באַקומען וואסער. נישט אלע האָבן געהאַט אין וואָס צו נעמען דאָס וואסער. האָבן זיך געשטעלט די וואָס האָבן יאָ געהאַט. אָבער באַקומען האָבן זיי קלעפּ נישט וואסער, ווייל אין די ריי נאָכן וואסער זענען מיר געשטאַנען צוזאַמען מיט די קריסטן. און ווי נאָר א ייד האָט באַקומען זיין פּאָרציע וואסער, האָט עס זיין קריסטליכער שכן אים ארויסגעקלאַפּט פון די האַנט.

און אין מעריב פאַרגייט די זון בלוטיק־רויט. מיר ליגן אויף די ערד הונגעריקע, דורשטיקע, מידע און צעבראָכענע, פאַר אונז איז דער טאָג נישט צו ענדע. די קרעכצן פון די צעשלאָגענע יידן לאָזן נישט פאַרגעסן דעם טאָג, און ווארפן אָן א שרעק פאַרן קומענדיקן מאָרגן.

קיינער שלאָפט נישט, עס איז זער קאַלט, און די ערד איז פייכט פון דעם געדיכטן נעפּל וואָס האָט זיך ווי א שווערער וואָלקן צעלייגט. איך קען נישט איינשלאָפן כאָטש איך בין שטאַרק מיד. עס איז מיר זער קאַלט. צום סוף לייג איך מיך צוזאַמען מיט איטשע וועלנער פון די עלגאַטער גאַס. אין דער צווייטער זייט ליגט יעקב שמואל ספּלאַוואַטש, דער מוזיק פּראָפעסאָר, וועלכער האָט נאָך זיין פּאַלטן. מיר פּרעסן זיך צוזאַמען, אזוי אז איינער זאָל וואַרעמען דעם אנדערן. מיר שלאָפן צו ביסלעכווייז איין. מיר שטייען אויף זער פרי, די קעלט לאָזט אונז נישט שלאָפן. מיר זוכן א ביסל וואסער, כאָטש אָפּצוואַשן זיך די אויגן. זאָל עס זיין שמוציק וואסער, אָבער אויך שמוציק וואסער איז נישטאָ. שוין דער דריטער טאָג ווי מיר זיינען אָן עסן און אָן טרינקן.

אונגעפער א זייגער צען פרי קומען ארויף אויפן פּלאַץ אן אָפּטיילונג מיליטער מיט אָפיצירן אין זייער פולער באַוואָפענונג. די אָפיצירן גייען אריין אין א ביוראָ וואָס געפינט זיך אין עק פון פּלאַץ, און די איבריקע שטייען אין דרויסן און וואַרטן.

מיר פילן אַז דאָ וועט עפּעס פּאַרקומען, און אפשר איז דאָס דער סוף? ענדליך קומען די אָפיצירן ארויס און עס הויבט זיך אָן דער בלוטיקער פּרייטיק ווי מיר האָבן אים שפּעטער אָנגערופן.

אויפן פּלאַץ האָבן זיך געפונען בעטאָן בלאָקן, יעדער בלאָק פון הונדערט פינפציק ביז צוויי הונדערט קילאָ די וואָג. האָבן זיי באַפוילן אז יעדע 4 מאַן זאָלן נעמען אזא בלאָק און אים אריינוואַרפן אין ראָוו אריין, וואָס האָט זיך געפונען אין דער מיט פון פּלאַץ. מיטן בלאָק האָט מען געמוזט לויפן. די וואָס האָבן

נישט געקענט לויפן האָבן באַקומען קלעפּ. נאָכן אַריינוואַרפן אַלע בלאָקן האָבן זיי געהייסן זיי צוריק אַרויסנעמען. און דאָ איז די לאַגע געווען שוין אַ סך ערגער. און קלעפּ זענען געפאַלן און בלוט איז געראָנען. דער בלוטיקער שפּיל האָט געדויערט אַזוי אַ גאַנצן טאָג. אַריינוואַרפן די בלאָקן, און אַרויסנעמען די בלאָקן. פאַרנאַכט האָבן זיי געטוישט אונזער אַרבעט. איצט האָבן זיי געהייסן מיר זאָלן לויפן פון איין עק צום צווייטן עק פון פּלאַץ. ביי יעדן מאָל אַדורכלויפן דעם פּלאַץ האָט מען געדאַרפט איבערשפּרינגען איבערן ראָוו. די וואָס זענען געבליבן הינטערשטעליק האָבן באַקומען קלעפּ. אַלע זענען געלאָפן, און אַ סך זענען אַריינגעפאַלן אין ראָוו אַריין. אויף איינמאָל איז געפאַלן אַ באַפעל „איינשליסן״, ד.ה. יעדע פיר מאַן זאָלן זיך נעמען אונטער די אָרעמס און אַזוי לויפן.

פאַרשטייט זיך אַז איצט איז דאָס איבערשפּרינגען דעם ראָוו געווען כמעט אוממעגלעך, און ביי יעדעס מאָל לויפן זענען צענדליקער מאַן אַריינגעפאַלן אין ראָוו אַריין. אַרויס פון ראָוו האָבן זיי מער נישט געלאָזט. דאָס שפּיל האָט אונז שטאַרק געשראָקן, און ווער עס האָט נאָר געקאָנט האָט זיך באַמיט מיט אַלע כוחות נישט אַריינצופאַלן. אָבער דאָס איז געווען כמעט אוממעגליך, ווייל עס איז גענוג געווען אַז איינער פון די פיר איז געווען אַ שוואַכערער אָדער אַן עלטערער, אַז אַלע פיר זאָלן אַריינפאַלן. דער ראָוו איז שוין געווען פול מיט מענטשן און איינער איז געלעגן אויפן צווייטן.

נאָך אַ שעה צייט איז דער ראָוו געווען פול און מען איז שוין דעם ראָוו אַדורך געלאָפן, מען האָט שוין נישט געדאַרפט שפּרינגען. דער שפּיל האָט זיך פאַרענדיקט ווען די זון איז אונטערגעגאַנגען, אָבער דאָ האָט אונז דערוואַרט דאָס שרעקליכסטע:

די איבער טויזנט מענער וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דעם פּלאַץ שוין עטליכע טעג האָבן באַשטימט אַ ווינקל פון פּלאַץ אויף דערליידיקן זייער פיזיאָלאָגישע באַדערפענישן. מען קען זיך פאָרשטעלן ווי דער ווינקל האָט אויסגעזען. אין אָט דעם ווינקל האָבן זיי אונז מיט קלעפּ אַריינגעטריבן. אַלע האָבן זיך אַריינגעשטופּט טיפער אין ווינקל, נישט ווילענדיק באַקומען קיין קלעפּ. אויף איינמאָל איז געפאַלן אַ באַפעל: „הינלעגן זיך״. און אַלע סאָלדאַטן האָבן אָנגעשטעלט זייערע אויטאָמאַטן צו אונז. די ענגשאַפט איז געווען אַזוי גרויס אַז עס איז נישט מעגליך געווען זיך צו לייגן. דאָס אַלעס וואָס האָט זיך אָנגעזאַמעלט דורך די עטליכע טעג איז געוואָרן מיט די פיס צעטרעטן. דער געשטאַנק איז געווען שרעקליך. מיר לייגן זיך איינער אויפן צווייטן. ווער עס וועט דעם קאָפּ אויפהויבן ווערט דערשאָסן! הילכט אַ געשריי. מיר ליגן אַזוי די גאַנצע נאַכט. פון די דעכער ווו עס שטייען די אויטאָמאַטישע געווערן ציגדן זיך אָן פּראָזשעקטאָרן וועלכע זענען געווענדעט צו אונז. מיר דריי זענען געבליבן ליגן ביים ראַנד פון די מענטשן מאַסע. טראָץ דעם וואָס מיר האָבן געוווסט אַז מיר זענען אויסגעשטעלט צו כאַפּן קלעפּ, און אפשר אויך די ערשטע קוילן. אָבער צום גליק האָבן מיר אויסער עטליכע קאָפּעס נישט באַקומען קיין איין קלאַפּ אין פאַרלויף פון די גאַנצע נאַכט.

פאַרטאָגס האָט אָנגעהויבן גיסן א שטארקער רעגן, וועלכער האָט געדויערט ביז עס איז געוואָרן טאָג. איצט האָבן מיר שוין געהאט די געלעגנהייט צו טרינקן פריי וואסער גלייך פון הימל. און ווי נאָר עס איז טאָג געוואָרן, האָבן מיר גלייך ביים ראָוו וועלכער האָט זיך פון רעגן אָנגעפילט מיט וואסער, אויסגעוואשן די קליידער וועלכע זענען געוועזן שטארק שמוציק, און זיי אויסגעשפרייט אויף די ערד צום טרוקענען.

קיינער האָט אונז נישט געשטערט צו זיצן אזוי אין די בלויזע אונטערוועש, ווייל אויסער די דריי סאָלדאטן ביים הויפט טויער, און די וואך אויף די דעכער ארום, זיינען מער קיין דייטשן אויפן פלאץ נישט געוועזן.

א זייגער צוועלף מיטאָק האָט מען אונז אריינגעברענגט וואסער און יעדער האָט געקאָנט נעמען וויפיל ער האָט געוואָלט. און מיט עטליכע שעה שפּעטער האָט מען אונז אריינגעברענגט עסן, וואָס עס האָט אונז אריינגעשיקט די זאוויערטשער קהילה. דער פאקט האָט אונז שטארק אויפגעהייטערט, און די שרעק איז פארשוואונדן. צומאָרגנס זונטיק האָבן מיר שוין באקומען פעקלעך עסן פון פריוואט מענטשן. מיר האָבן שוין געקאָנט מיט זיי רעדן דורכן טויער, און פון זיי האָבן מיר זיך דערוווסט, אז מען וועט אונז אין עטליכע טעג באפרייען. אזא צוזאָג האָבן די פאָרשטייער פון די יידישע געמיינדע אין זאוויערטשע באקומען פון די קאָמאנדאטור.

דער מאָנטיקער טאָג איז אדורך רואיק. מיר זענען געזעסן אויפן פלאץ און געקאָכט זיך טיי ביי די פייערן וואָס מיר האָבן געצינדן און ביינאכט האָבן געברענט צענדליקער פייערן וועלכע האָבן געברענט א גאנצע נאכט, עס זאָל אונז נישט זיין אזוי קאלט. די מערהייט איז נישט געשלאָפן נאָר געזעסן ביים פייער און זיך געווארעמט.

דינסטאָג פרי זענען אָנגעקומען עטליכע אָפיצירן און זיך געזעצט ביי טישלעך אויפן פלאץ און רעגיסטרירט יעדן איינעם, און געפרעגט יעדן וואהין ער וויל גיין, אין וועלכע שטאָט.

איך האָב זיך רעגיסטרירט קיין סאָסנאָוויץ.

מיטוואָך גאנץ פרי זענען זיי ווידער געקומען, אויסגעקליבן אן עלצטן פון יעדער גרופּע, און אים געגעבן א שריפטלעכע דערלויבניש, אין וועלכע עס זענען געווען אויסגערעכנט אלע מענטשן וועלכע האָבן זיך רעגיסטרירט צו גיין אין די זעלבע ריכטונג, און געהייסן אונז גיין מיטן שאָסע. אָבער די זאוויערטשער יידן האָבן אונז געראטן מיר זאָלן נישט גיין גרופּן ווייז ווי די דייטשן ווילן, און מיר זאָלן נישט גיין מיטן שאָסע נאָר מיט זייטיקע וועגן, ווייל גרופּעס פון די אנטיסעמיטישע יוגנט, פלאנירן אונז צו באפאלן אויף די וועגן.

זיי האָבן אונז אויך געראטן נישט צו גיין דירעקט פון דאנען, נאָר דרייען זיך א ביסל אין שטאָט, אָדער ביי באקאנטע און דערנאָך ערשט גיין.

איך בין מיט א יונגען בחור פון סאָסנאָוויץ ארויס אין וועג, אונזער ציל איז געווען סאָסנאָוויץ. מיר האָבן אויסגעמיטן שאָסעען, און באנוצט זיך בלויז מיט פעלד וועגן. טראָץ אונזער מידקייט, זענען מיר געפלויגן, נישט געגאנגען.

הינטער גאלאנאגע האָבן מיר געטראָפן א דאָרפישן פויער. זענען מיר מיט אים געפאָרן ביז דאמבראווע. ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין בענדין, איז שוין געווען נאכט. די גאסן זענען געווען ליידיק. פון צייט צו צייט האָבן מיר געזען ווי מענשן לויפן איבער די גאסן און ווערן גלייך פארשוווּנדן. דערשראָקענע האָבן מיר געפרעגט די מענשן, וואס עס האָט פאסירט, און זיי האָבן אונז געזאָגט, אז נאָך זיבן אָוונט טאָרן יידן מער נישט גיין אין גאס. מיר זענען שוין געווען נאָענט פון נייעם מארק, איך האָב מיך דערמאנט אז איך האָב דאָרט א באקאנטן. און ביידע זענען מיר צו אים אריין. זיי האָבן זיך דערשראָקן פאר אונזער אויסזען. מיר האָבן זיי דערציילט פון וואנען מיר קומען.

מיר האָבן זיך דאָרט ארומגעוואשן און אָפגעגעסן און געפרווט איינשלאָפן, אָבער דאָס כסדר׳דיקע שיסן אין גאס האָט אונז שלאָפן נישט געלאָזט. די פענסטער זיינען געווען פארהאָנגען און פארקלעבט, אזוי אז קיין ליכט זאָל זיך נישט ארויסווייזן אין דרויסן.

און אין דער פרי זענען מיר מיטן ערשטן טראמוויי געפאָרן קיין סאָס־נאָוויץ.

בנימין כ״ץ

כך הושמדה העיר וולברום

דבר לקורא

בנימין כ״ץ

כעד ראיה להשמדת יהודי וולברום מצאתי לנחוץ להעלות את המאורעות בכתב. יתר על כן: חובה קדושה היא לספר בשבחם וגבורתם, ובאחריתם המרה של קדושינו ויקירינו. אין לי כל ספק שמשאלתם היחידה ברגעיהם האח־רונים היתה: לבל ישכחו. נעלה איפוא את זכרם וגם נספר לדורות הבאים על גבורה והוד ועל כליון מר ואכזרי, למען ידעו לכבד את זכר אבותיהם ולמען ישכילו למנוע אסונות בעתיד.

השתדלתי להעלות כל פרט חשוב במדה שזכרתיו. במדה שהזכרתי אנשים בשמות כנוי, הרי עשיתי זאת על מנת שהקורא יידע למי התכוונתי, ובמדה שסיפרתי והדגשתי בשבחם של אנשים מסויימים, הרי לא על מנת להבליט ולא משום משוא פנים חס ושלום, כי אם משום שהייתי עד למעשיהם הטובים, ומשום שזכרתים.

גלוי וידוע לי שתיאורי רחוק מאד מלבטא את גודל האסון. ואמנם גדול האסון מעל לכל ביטוי ואין שפה ולשון אשר תבטאנו, כפי שאין וטרם היה שבר דומה בתולדות האנושות וגם לא בתולדות העם היהודי העקובות מדם מאז ומתמיד.

א. לפני הרעש.

החל מאמצע שנות השלושים בערך הלך והחמיר מצבם של יהודי פולין. הפעם מצא לו הפולני אשר מעודו לא הצטיין באהבה יתירה ליהודים, מרכז חקוי לשנאת יהודים בשכנו המערבי, היא גרמניה הנאצית. עובדה היא שמצבם הכלכלי והמדיני של יהודי פולין החל להתערער ולרדת פלאים. בעיירות הקטנות היה המצב חמור ביותר מסבות שונות שלא כאן המקום לנתחם, ועיירתנו וולברום גורלה כגורלן של רוב העיירות האחרות.

באותם הימים טרם נתנו השלטונות הפולניים את ידם לכל הפחות באופן גלוי למעשי אלימות ופרעות, אבל היתה הסתה גלויה וחרם כלכלי קיצוני ובכל השטחים ובכוונה גלויה וברורה כדי לנשל את העם היהודי ממקורות פרנסותיהם. שר המסחר הפולני פנה לאוכלוסיה הפולנית גלויות שיחרימו ויעקרו רגליהם מחנויותיהם של היהודים. העם הפולני רווי השנאה ליהודים ראה בקריאה זו כעין נתינת יד חפשית. ואמנם בד בבד עם החרם הכלכלי התחילו גם מעשי אלימות ובריונות. כבודו של היהודי הלך וירד מיום ליום, כנויי לעג, ניפוץ שמשות וגם ראשים נהיו ללחם חוקם של היהודים. לאוכלוסיה הפולנית ניתן עידוד ממשי רב צדדי הן בהלוואות, הדרכה ומתן הקלות שונות בכדי שיפתחו חנויות ושילמדו מלאכות על מנת לדחוק את רגלי היהודים מכל ענפי הפרנסה. מיד צצו ארגונים אנטישמיים שונים שמטרתם הבלעדית היתה מלחמת חרם ואבדון בעם היהודי.

ליד חנויותיהם של יהודים הוצבו בריונים שהסיתו פולנים שלא לערוך את קניותיהם אצל היהודים. הופעל לחץ וגם איומים נגד פולנים שלא ישתתפו בחרם שהכריז העם הפולני ביהודים הארורים.

האמת נתנה לומר שלא כל העם הפולני הושפע מההסתה הפרועה והארסית הזאת. שכבות מסויימות של העם הפולני הבינו כי רק שנאה עיוורת ודעות מוקדמות הם המניעים להסתה וחרם ושלא מהחרם הזה תצמח ישועה לפולין. ואם כי אמנם לא במספר רב, הרי בכל זאת היו פולנים שגם נסיונם הטוב שנתנסו תמיד עם יהודים והשכל הבריא שלהם עזר להם לראות נכוחה ולא להסתאב בתעמולה הפושעת. אבל בדרך כלל היתה שנאת יהודים בימים ההם „דבר שבאופנה" והסכנה למעמדם הכלכלי וגם לחייהם של יהודי פולין היתה רצינית מאד. המתיחות גברה מיום ליום ולא עבר יום ללא מאורעות פחות או יותר מדכאים ומשפילים. זכור לי מקרה אחד איך שיהודי אחד בשם יענקיל צוקרניק נסה להרחיק בריונים מסיתים שנצבו ליד חנותו, עוד מעט והללו היו עושים שפטים ביהודי ובחנותו, לולא התערבותם התקיפה של יהודים אחרים ובראשם

לייבילי קאנער אשר הצליח באופן דיפלומטי או אחר להרגיע את הרוחות וייתכן מאד שמנע אסון.

במלחמתם הפרועה והבלתי מרוסנת נגד העם היהודי השתמשו הפולנים בנשק ארסי ישן ומחודש. בעוד שהנשק הישן, הוא עלילת דם, יצא כבר מהאופנה, גילו הנבזים עלילה מודרנית יותר ששמה הוצאת דבה על העם הפולני. מספיק היה שפולני יעליל ויאשים יהודים בכך שדבר סרה בעם הפולני, כגון שאמר פולני נבזה וכדומה, מיד נמצאו העדים וכל האמצעים הכספיים להגשת משפט. השופטים נטו להשתכנע חיש שאמנם העליב היהודי את העם הפולני, וככה נקנסו ונחבשו בבתי הסוהר הרבה יהודים חפים מפשע.

מתוך חשכת הימים ההם עולה קרן אור, אם כי אמנם קטנה, אך מעודדת ומנחמת. בכפר פורימבא ליד וולברום מסית כומר נוצרי אנטישמי מובהק ומסוכן למדי בכל יום ראשון בשבוע ומשלב בתוך דרשותיו לצאן מרעיתו דברי ארס, שמצה ושטנה נגד היהודים והיהדות. זה מזמן רב לא העיז יהודי להכנס לתחומי כפר זה לשם מקח וממכר. ואלו תושבי הכפר מוקירים רגליהם מחנויותיהם של יהודים בבחינת שומר נפשו ירחק מהם. הכפר דנן נהיה איפא למקור מסוכן של שנאה ארסית מסוכנת, מסוכן שבעתיים באשר נתלווה לה הצד הדתי שבשנאת היהודים הנצחית, כלומר השנאה ל„רוצחי" אלוהיהם של הנוצרים. הכפר היה כסרטן בגוף העיר והסביבה ואיים להתפשט ולזרוע מסביב שנאת דמים. והנה קרה מקרה ואותו כומר החליט פתאום לעלות לרגל לארץ הקדושה. בהגיעו ארצה הושפע והוקסם ממראה עיניו וגם החל להתענין בנעשה והמתחדש בארץ הקדושה, ובראותו שהעושים והמחדשים הם היהודים בני ארצו, שינה את השקפתו מקצה לקצה, מאויב וצר הפך לידיד וריע, ובאותה מדה שהיה נוהג מלפנים להסית התחיל להטיף לאהבה וסובלנות.

המקור החשוב ביותר ועדוד ונוחם ליהודי וולברום הנדכאים והמושפלים היה; בשורת התחיה והתקומה בארץ ישראל. לרוב המשפחות בעיר היו קרובים וגם ילדים בארץ. הקשר הגופני והנפשי היה אמיץ ביותר ולמכתב ולידיעות מהארץ צפו בכליון עיניים. על בני משפחותיהם בארץ היתה גאוותם של יהודי וולברום. הם ראו בהם אנשים מאושרים שזכו להמלט מההשפלה שבגלות ואשר זכו להתהלך במולדתם בקומה זקופה ובראש מורם. משאת נפשם של יהודי וולברום היתה הארץ ועז היה חפצם לעלות אליה, לבנותה ולהבנות בה.

.הקירות בכל בית יהודי היו מקושטים בתמונות קרוביהם בארץ, בחיבה ובהערצה היו מצביעים ומתפארים: זו בתי, בני או נכדי בארץ ישראל. המלים ארץ ישראל בוטאו בחרדת קודש כפי שגם התיחסו ביחס דומה לכל חפץ שבא מהארץ ואשר היו מתיחסים לו בבחינת קודש הקדשים. והנה אותם הידידים, אותם היהודים הטובים והתמימים לא זכו לראות את תקומת ארצם, ושחרורה. וכואב ונשבר הלב על אבדן אכזרי של יקירינו וידידינו הטובים והיקרים מכל.

בשנתיים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה הורע המצב והחמיר יותר ויותר. חוצפתו ותוקפנותו של היטלר הולכת וגדלה מיום ליום. לשווא מתריעה העתונות היהודית שהתיאבון בא עם האוכל ושיש לשים קץ

ולקצץ את זרועות הרשע. היטלר בולע מדינות ומספח שטחים ומשמיד עמים, והעולם החפשי הליבראלי כביכול נכנע וע״י כך מעודד את חית הטרף לרצח והשמדה סיטונית ורצח יהודים בראש וראשונה.

מעשי הזוועה של הנאצים מוצאים הדם בפולין. ואמנם מתבוננים הפועלים ולומדים משכניהם. מעטים בלבד היו הפולנים שהשכילו לדעת ולחזות מראש שבעוד היהודים יהיו לטרף ו„ארוחת הבוקר״ של העם העליון — הרי הם צפויים להיות „לארוחת הצהרים״, אבל רוב העם רואה בשכן הנאצי את הגואל אשר יגאל את האומה הפולנית האצילה מידי היהודים הנבזים.

המצב נעשה מתוח מיום ליום ומשעה לשעה. היהודים במיוחד ערים ביותר, צמודים הם למקלטי הרדיו ובולעים כל ידיעה בעתון ועוקבים במתח רב אחרי כל המתרחש. יודעים הם ומרגישים היטב כי בנפשם הדבר. כל ידיעה והודעה זוכה לנתוח מעמיק ופירושים מפירושים שונים. הדעות מחולקות והווי־כוחים ערים, בעוד אלו מתרעמים על הוותורים אשר המעצמות מוותרות לנאצים מתנחמים האחרים בכך כי יש בזה לפחות משום דחיית הקץ וכי די לצרה בשעתה. ושמא הזמן יביא הצלה כפי שניצלו אבותינו לא פעם בנס.

ב. בראשית מלחמת השמד

והנה בא הרעש. את אשר יגורנו ואת אשר פחדנו בא ונתרחש, ובמהירות עצומה. בשורת איוב מחרידה מודיעה שהגרמנים פולשים לפולין בלי להכריז עליה אפילו מלחמה. הגבול הפולני־הגרמני לכל אורכו מאוכלס היה גרמנים אזרחי פולין, תושבים אלו היוו את הגייס החמישי של הרייך הנאצי שמתפקידו באותו זמן היה להפיץ בהלה מסביב בכדי להפחיד את הפולנים וליצור אווירה של יאוש ואין אונים על מנת לסלול הדרך לצבא הגרמני שיוכל להתקדם ללא מעצור וללא התנגדות. ואמנם כך היה. הצבא הגרמני המצויד כבר אז במיטב הציוד המודרני, הממוכן והמשוריין, התקדם כמעט ללא קרבות. ובמדה והתקיים קרב — הרי הנצחון המכריע והמהיר היה תמיד של הגרמנים.

עוד בימים הראשונים לפרוץ המלחמה הספיקו הפולנים לגייס לצבא. רבים מיהודי וולברום התגייסו ומלאו תפקידם במסירות ובגבורה, ומהם גם נפלו מות גבורים. והם מאיר רויכר בנו של ר׳ חיים רויכר ורובינסקי בנו של ר׳ חנוך רובינסקי. רבים אחרים נעדרים עד היום הזה.

רבים נשבו ונלקחו בשבי לתוך גרמניה. ביניהם פנחס מאיר פצנובסקי, אברהם ישעיהו גוטליב, מאיר צוקערמאן ואחרים אשר לצערי לא אזכור את שמותיהם.

כל השבויים היהודיים־פולניים בגרמניה הוחזרו כעבור כמה חדשים לבתיהם לפולין. הנאצים ידעו כנראה כבר אז את אשר הם מתכננים ומכינים ליהדות פולין, ולכן כנראה הוחלט לשחרר את היהודים ולהחזירם לפולין על מנת להשמידם בעתיד יחד עם כל יהודי פולין.

הצבא הגרמני שכבש את העיר וולברום מצא אותה כמעט ריקה מגברים

יהודים שרובם עזבו את העיר והחליטו להמלט על נפשם. היחידים שנשארו נצטוו תיכף ומיד לצאת ולהתרכז בככר המרכזית של העיר, הוא ככר „השוק". משם הועברו ברגל לעיר זבירצה ושם הוחזקו כשבועיים כמעט ללא אוכל ושתיה ובתנאים בלתי אנושיים בהחלט. הכוונה בהעברתם של האנשים לזבירצה היתה לירות בהם כפי שנעשה עם יהודים בהרבה ערים אחרים, אולם הפעם משום מה בוטלה הגזירה או יותר נכון נדחתה לזמן מה.

היהודים שברחו מהעיר בכדי להציל את חייהם לא הספיקו להרחיק לכת. בעודם משרכים רגליהם ונלאים מללכת ברגל, הרי רדף אותם צבא ממוכן אשר: „אין עיר ואין יגיע בו", ובמהרה נוכחו האנשים לדעת שאין טעם להמשיך והחליטו להשאר בערים הסמוכות בכוונה לחזור לבתיהם עם שוך הקרבות, ויהי מה.

באותם הימים השתנה יחס האוכלוסיה הפולנית ליהודים מקצה לקצה. רב היה הרוגז אצל העם הפולני בעיר ובכפר על המנהיגות העיוורת אשר במקום לראות את הסכנה האמיתית בשכן המערבי, כלומר: במקום לקדם את הסכנה שנשקפה לפולניה מגרמניה הנאצית, הרי עסקו בלבוי שנאת שוא ובתעמולת סרק נגד יהודים. נוסף לכך פעל גורם ההשפלה שנחלו הפולנים הגאים בארצם, לקח התבוסות שהנחילו להם הגרמנים יום יום. והנה כעת במאוחר נפקחו עיניהם לראות ולהבין איך שהמנהיגים שלהם הוליכום שולל עד לאבדן מולדתם וחירותם.

בימים ובשבועות הראשונים לפלישת הנאצים טרם נשלפה חרב ההשמדה והכליון לכל אורכה. פרט למקרים בודדים פה ושם טרם הוחל בהשמדה המונית. הסיבות לאותה גישה הן בוודאי אחדות. א) בראשית הכבוש היה השלטון צבאי וכנראה לא היה המנגנון הזה מספיק „כשר" בעיני היטלר ימ"ש בכדי למסור לידיו תפקיד כה חשוב כהשמדת יהודים, ואחר מכן הוחלף השלטון הצבאי באנשי ס.ס., גסטפו וס.ד. הוא שרות מיוחד להשמדת יהודים. הסבה השניה לפי דעה מקובלת מקורה בעובדה שהנאצים זממו להשמיד על פי תכנית מפורטת ומחושבת היטב בכדי להשמיד ביעילות מקסימאלית את כל העם היהודי לבל ימלט איש ולבל יישאר שריד.

יש אומרים שהשקט היחסי שבראשית הכבוש ובשנת 1940 בערך התקיים הודות לעובדה שהיה קיים חוזה שלום בין גרמניה ובין רוסיה הסובייטית, ומסיבה זו נמנעו עדיין הנאצים מלבצע את כל מזימותיהם, ייתכן מאד, ויש מדת מה של אמת בסברה זו, מכיוון שמיד עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה הוחל בהשמדה בקנה מדה גדול.

מסבה זו, כלומר מכיוון שעם התחלת הכבוש הנאצי עדיין ניתן היה לנשום, אם כי לא יותר מזה, וגם זה בקושי רב, החלו כל היהודים שנמלטו לחזור הביתה. בין החוזרים לא אלה בלבד שלא הרחיקו לכת אלא גם הרבה אנשים שהגיעו עד לבוב, ז.א. מקומות שהיו באותו זמן מסופחים לרוסיה, ולכן גם מחוץ לסכנת חיים לכל הפחות, ובכל זאת חזרו גם משם הרבה אנשים לוולברום מתוך רצון להצטרף למשפחותיהם ולחלק גורל משותף. אחרי ככלות הכל חשבו החוזרים הרי לא ייתכן רצח והשמדת עם במאה ה־20. ואם כי ידעו וידענו כולנו

שהרבה תלאות ומצוקה לפנינו — הרי אף אחד לא שער ולא יכול היה לשער את גודל האסון והזוועה המצפה לנו.

הסגולות והתכונות האנושיות היפות ביותר בהן נתברך העם היהודי במשך כל הדורות ושהן אולי אף שמרו עליו במשך הגלות הארוכה והאפלה — היו דווקא הפעם לרועץ לעם היהודי. לא אתעכב ולא אנתח את כולם. אסתפק באחת בלבד כדוגמא:

אהבת המשפחה אצל יהודים מפורסמת היא. אהבה זו והקשר ההדוק במשפחה גרם איפוא שגברים צעירים בעלי אבות ובנים היו מוכנים לחלק גורל המשפחה כולה במקום להציל את חייהם הם, ייתכן מאד שהיו יכולים להינצל הרבה יותר נפשות משניצלו למעשה.

האמונה והתקוה היהודית המסורתית, המושרשת כל כך עמוק בעם היהודי אצל מי בהכרה ואצל מי בתת הכרתו, פעלו אף הן כמובן בכיוון של „שב ואל תעשה". ולכן עם כל החרדה לאשר צפוי, היו מוכנים לשאת את כל התלאות שבעולם ולהביא כל קרבן שהוא במחיר היותם עם משפחותיהם. שלילת החופש ושדידת הרכוש, עבודת כפיה תוך רעב ועינויים וסבל נראו כמחיר לא יקר תמורת היקר ביותר — היא הנפש. כך קיוו או השלו את עצמם שהנפש תהיה להם לשלל.

תוך זמן קצר התארגנו שוב החיים היהודיים בוולברום. במקום וועד הקהלה הוקם יודנראט, ז.א. וועד יהודי אשר תפקידו צריך היה להיות להוציא את הכסף ואת הזהב וסחורות בהדרגה מידי היהודים לרוצחיהם. תפקיד נוסף היה אספקת כוח אדם לעבודת פרך. בראש הוועד הועמד יחיאל אנגלרד אשר כעבור זמן קצר הושמד ע"י הנאצים במחנה הידוע אושביץ. בדרך כלל לא ארבה פרטים על אותו וועד. הרי אין ממטרת המאמר הזה להשמיץ. והאמת היא שרוב חברי הוועד ובמרבית הזמן לא היו יהודים וולברומאיים.

כפי שכבר ציינתי לא היה המצב בכי רע באותו זמן מבחינת סכנת החיים, ואף המצב הכלכלי נסבל היה. אמנם מיד „הוחקו חוקים" שמטרתם היתה להשפיל לדכא ולהגביל את היהודים מכל הבחינות. היהודים הוכרחו מיד לענוד על שרוולי בגדיהם סרטים לבנים עם מגן דוד כחול בכדי שיהיה קל לזהות בין יהודי „מזוהם" ובין „ארי טהור". יהודים לא הורשו לצאת מבתיהם אחרי שעה שבע בערב.

כמו כן לא הורשו לעזוב את מקומות מגוריהם ולא לנסוע מחוץ לעיר אלא ברשיון מיוחד שאך בקושי רב ניתן היה להשיגו תמורת כסף רב.

יהודים נצטוו לגלח את זקניהם, וכאן עזרו להם הנאצים תוך הנאה סאדיסטית ובברוטאליות כמובן. בין היתר נאסר גם לאכול לחם לבן. בשר, חמאה או ביצים ממילא לא היו בנמצא מאחר והגרמנים שדדו אותם מהאיכרים בכפרים. כל החנויות לבדים ועורות, ודברי כסף וזהב הוחרמו מיד ומרכולתם הועברו למחסני הצבא. יתר החנויות נשדדו בהדרגה ובקביעות עד שרוקנו כליל.

העם היהודי שבע התלאות והיגון, העם שנתנסה במשך דורות רבים בכל העינויים והרדיפות — ניסה להסתגל למצב הקשה ללא נשוא והאכזרי ללא רחם.

עז היה הרצון לבלות ולהשאר בחיים בכדי לראות במפלת הצוררים, ולכן

גם קבלו על עצמם הכל והיו מוכנים לשלם כל מחיר. ניתן לומר שבשנה הראשונה הצליחו יהודי וולברום להתגבר על הרבה מכשולים. בדרכים קשות, בעמל פרך ובגאוניות יהודית ממש שאפו יהודי וולברום לרכך את רוע הגזירה אגב שאיפה ותקוה יחידה להשאר בחיים. יותר מהחיים לא בקשו. ליותר מזה לא קיוו ולא שאפו. תוחלתם היחידה היתה לבלות את אויביהם.

הקהלה היהודית בוולברום גדלה בהרבה באותו זמן באשר ניתן בה ומצאו בה מקלט הרבה אלפי יהודים ממחוזות שלזיה העילית בכלל וביניהם יוצאי וולברום בפרט, כלומר וולברומאים שזה מזמן התגוררו בשלזיה וכעת הורחקו משם ומצאו בחזרה את ביתם בוולברום. כל המחוזות סופחו לרייך השלישי והגבול הגרמני עבר בין עירנו וולברום ובין העיר אלקוש. כעבור חצי שנה, בערך במחצית שנת 1940 החליטו הנאצים „לטהר" את העיר קראקא מיהודים. דירות היהודים חייבות היו להתפנות עבור קציני גסטפו וס.ס. וכל אותו מנגנון השטן שהוכן להשמדת היהודים.

אלפים אחדים מיהודי קראקא נמשכו לוולברום. ניתן לתאר איפוא את הצפיפות והדוחק בוולברום. לכן יש לציין שגם הפעם עמדו יהודי וולברום בגבורה וברוחב לב במבחן הקשה. הייתי אומר הקשה ביותר. כל הפליטים סודרו פחות או יותר בהתאם לזמן ולתנאים, כל אחד מצא גג מתחת לראשו ברובם בבתים פרטיים ומעוטם במקומות צבוריים.

הוקם מטבח עממי מסודר היטב היטב. ארוחות חמות חולקו במחיר סמלי בלבד וגם חנם. הודות למטבח זה לא נמצא בוולברום אף יהודי אחד רעב ולא היתה זאת משימה קלה כלל וכלל להשביע אלפי פליטים מחוסרי אמצעים באותו זמן היה המזון מצרך נדיר ויקר ביותר, ורק נדיבותם והכנסת האורחים הלבבית של יהודי וולברום אשר תרמו ביד רחבה ולמעשה התחלקו בפת לחמם עם הפליטים מנעה רעב מהרבה יהודים שמצאו מקלט בעירנו.

נוסף על התמיכה בפליטים שהעיר קיבלה על עצמה בהתנדבות, הרי הוטלו על התושבים היהודים מסים והיטלים חמסניים במטרה לרושש את היהודים.

פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה הפיח תקוה בלב יהודי וולברום. רבה היתה התקוה שעוד יבוסו הגרמנים והעיר תשוחרר על ידי הרוסים, כלומר נצליח לצאת מכלל סכנת החיים.

שבוע עד עשרה ימים לאחר התחלת הקרבות שרר שקט מוחלט ולא הגיעו שום ידיעות מהחזית. חוסר האינפורמציה עודד עוד יותר את היהודים ונדמה היה כי אמנם סיבת האיפול היא במפלת הצבא הגרמני. אולם בהוודע האמת המרה כעבור זמן ובהתברר שהגרמנים הם המנצחים, ירד המוראל פלאים והמרה השחורה שררה בכל והדביקה את כולם. האכזבה באה עלינו כמהלומה כבדה ללא נשוא. לבותינו נשברו ולרבים מאתנו נשברו לנצח מרוב יאוש.

ואמנם לא טעינו, כי רק עכשיו למעשה עמד להתחולל הרע והאיום ביותר. המצב נהיה מתוח מאד וגברה הסכנה לחיינו על כל צעד ושעל. יהודים נורו יום יום על כל צעד ושעל ובגלל דברים של מה בכך. זאת אומרת בגלל „חטאים" מדומים וכמובן על לא עוול בכפינו נשפך דמינו כמים. מחנות לעבודת כפיה

בולעים את מיטב הנוער היהודי וגם מבוגרים. במחנות אלו הוכרחו לעבוד עבודת פרך מהשכם בבוקר ועד לשעות הערב המאוחרות ללא מזון כמעט ובעינויי גוף ונפש.

ענף מיוחד של מנגנון ההשמדה הנאצי הם ה„זונדער שטראף קומאַנדוס" ז.א. צוותות לפעולות הענשה מיוחדות, עוברות בערי פולין, המכלות את הקהילות היהודיות ועושות בהן שמות.

„בקור" של צוותות ההענשה עולה לכל קהלה יהודית בהתאם לגודלה למאות ואלפי נפש. המסכנים הוצאו אל מחוץ לעיר על גבעות ומשם נורו ממכונות יריה לתוך בורות אשר נצטוו לחפור לעצמם מקודם. בעד הרצח ההמוני הזה, בעד מעשי הזוועה ותעלולי שטן נצטוו עוד היהודים לשלם לרוצחיהם בשארית כספם ולא ימיתו את כולם.

צוותות ההענשה לא פסחו גם כן על עירנו וולברום, אם כי אמנם לא בצורה הקשה ביותר כמו ביתר הערים.

לוולברום הגיע קצין ס.ס. במטרה לשים עין על יהודי וולברום, להקפיד על ביצוע מדוייק וקפדני של ההוראות בנוגע להגבלות החמורות על התושבים היהודיים. כלומר, היתה מטרה ברורה לבואו לעירנו, והיא רציחת יהודים ושדידת רכושם.

אין לתאר את הסדיזם של אותו קצין ורעבונו לדם יהודי לא ידע גבול. מיום הראשון לבואו החל לרצוח יהודים באמצע הרחוב תוך הנאה ותאוה סדיסטית. האווירה היתה מחושמלת, איש לא העז להוציא אפו החוצה, בבתי יהודים שרר פחד מוות. נוסף על כך שהיה יורה באנשים באמצע הרחוב ולאור היום היה נוהג גם כן לאסור יהודים ולהתעלל בהם בהתעללות פראית ולהתאכזר להם ללא רחם כחית טרף. אחד האסירים שלו ר' יהושע לסמן עונה עם כמה יהודים בצורה אכזרית ביותר. לפי עדותו של עד ראיה ושמיעה עונה האיש בענויי גוף ונפש, ובו בזמן לעג לו מרצחו, שהרי טובה הוא עושה לו, כי הוא שולח אותו לאבות אבותיו אברהם יצחק ויעקב אשר להם בוודאי חיק רך ורחב בו הוא ינוח וירווח לו.

באופן מיוחד נזדעזעה העיר כשנאסרה הגברת שמחה'לה מייטליס, גבאית החברה קדישא. למרות הצרות הכלליות היתה החרדה לחייה רבה מאד ונעשו מאמצים על אנושיים להצילה. וכמובן שהדבר עלה בהון תועפות. אגב שחרורה אמר הקצין: הרי בין כה וכה צפויים כל היהודים להשמדה טוטאלית בקרוב, ולמה לא אמלא איפוא כיסי בכספכם, בין כה וכה לא יימלט אף אחד מכם.

והיה כאשר רווה במקצת צמאונו של הלויטננט בוימגרטן, הוא הרוצח של יהודי וולברום והסביבה, החל לרוקן את כיסי היהודים המדולדלים והמרוקנים. בהתאם להוראתו נצטוו היהודים למסור כל כלי הכסף והזהב שנשארו עדיין בידם עד לחפצי קדושה וטבעות נשואין. למותר להוסיף שהעונש היחידי בעד אי ציות להוראה הוא עונש מוות מידי.

אחרי הכסף והזהב בא תור הפרוות ושוב באיום מוות מידי נצטוו היהודים

למסור את הפרוות שברשותם. יהודים שנמצאו פרוות ברשותם לאחר תאריך המסירה הומתו ביריות במקום.

לאחר מכן הוחל בשדידת החנויות, כלומר שארית החנויות שטרם נשדדו. וגם בבתים פרטיים נערכו חפושים. ובמדה ונמצאו שאריות של רכוש יהודי, שאריות שיהודים שמרו בכדי להחליפם בפת־לחם, נלקחה הסחורה יחד עם הבעלים לנצח.

באותו זמן היו רוב יהודי העיר משועבדים בכל מיני עבודת פרך. כמה מאות יהודים אחרים מעירנו כבר נמצאו במחנות מחוץ לעיר. גם בשטח הזה פעל הלויטננט בנאמנות גמורה לשולחיו. הוא דאג שכל יהודי יזיע ויועבד כהוגן. חברה גרמנית אשר סללה מסילת רכבת חדשה ליד עירנו „העסיקה" הרבה יהודים. העבודה היתה מפרכת והיחס היה עויין ונוקשה. העבודה נמשכה גם בשבתות ובחגים ועד כלות הכוחות.

קרה המקרה ובפסח שנת 1942 הגיעו קציני ס.ס. אחדים מטעם מטה הס.ס. בקראקא לבדוק אם היהודים עובדים גם בחגים. בלווית הלויטננט בוימגאר־טן פנו למקום העבודה ובקשו ממנהלי העבודה הגרמנים לאסוף את היהודים ולהקריא את רשימת העובדים, ולראות אם כולם התייצבו לעבודה. באותו יום, הוא יום הראשון של פסח. התברר שיהודים אחדים לא הופיעו ומיד סדרו רשימה של הנעדרים ורצה הגורל שאני הופעתי בראש הרשימה.

ממקום העבודה פנו הקצינים ישר ליודנראט וצוו להביא מיד את כל חברי היודנראט ואת השוטרים היהודיים. ברגע שהגיעו אנשי היודנראט והשוטרים, פנו אליהם קציני הס.ס. בזו הלשון: „האם נשלחו כבר יהודים לאושביץ מהעיר וולברום הארורה"? מובן שהנשאלים החווירו ונבהלו מאד והדבור ניטל מהם. ואז הוסיפו הס.ס.: הנה רשימת היהודים המזוהמים שאינם רוצים לעבוד למען הרייך השלישי. הביאום הנה מהר ובאם הראשון מהם כ"ץ לא יהיה במקום בעוד עשר דקות נמית עשרה יהודים אחרים, ובכללם הרב שלכם.

השוטרים יצאו דחופים ונבהלים להביא את „הפושעים". כעבור זמן קצר הגענו, או יותר נכון הביאו אותנו, ז.א. את כל „המשתמטים" אל היודנראט, מקום שם חיכו לנו קציני הס.ס.

לראשונה פנו אלי אגב מכות ובעיטות ושאלוני למה לא הלכתי לעבודה באותו יום. עד לרגע הזה בכלל לא ידעתי למה „שהוזמנתי" וגם לא על דבר הבקורת שנערכה מקודם. רק מתוך השאלה שהציגו לי וכך הלאה, הבנתי במה המדובר, ומיד צץ בי רעיון טוב אשר כפי הנראה היה רעיון גואל ממש, ואין ספק שמנע אסונות. מאז בואו של הלויטננט בוימגרטן לעירנו, כלומר כשיום יום נורו יהודים, היתה קיימת בוולברום חברה קדישא של בחורים שעסקו בקבורת ההרוגים בלבד. עניתי איפא שמאחר ובלילה הקודם הייתי עסוק ביחד עם יתר הבחורים שבכאן בקבורת אנשים, לכן לא היה בכוחי להופיע היום לעבודה. עוד הוספתי שמאחר והאדמה עדיין קפואה הרי היה קשה מאד לחפור, וזה לקח גם כן הרבה זמן, ואני בכל אופן התאמצתי קשה וכנראה גם חברי הקברנים. לתשובתי לקחו את כף ידי ומששוהו אם אמנם ניכרים בה סימנים של עבודה

קשה. ולאחר מכן שאלו את הלויטננט אם יש אמת בדברי בכלל, דהיינו אם הוא באמת הפיל כמה יהודים אתמול. כאן כמובן היתה ללויטננט הזדמנות נאותה להתפאר ולהבליט את עצמו בפני הממונים עליו, כדי שיראו עד כמה הוא יעיל ועד כמה אפשר לסמוך עליו. ללא היסוס מיהר איפא לאשר את דברי. קבלנו תוספת מכות לפרידה ואמרו לנו להסתלק.

כשרק יצאנו מבנין היודנראט הרגשנו שפאניקה כבדה ירדה על העיר. בשערי הבתים ציפו אנשים בקוצר רוח לדעת מה תהיינה התוצאות ולא פללו ולא קוו לראות אותנו בכלל. התחבקו איפא אתנו ונשקונו והשמחה היתה רבה וכפולה. היא היתה כפולה ראשית כל מכיוון שללא ספק נצלנו ממוות בטוח, ושנית רצו לראות במקרה כזה סימן שאולי עדיין לא הכל אבוד, ואולי בכל זאת יניחו לנו לחיות ולא ישמידונו.

מיד לאחר חג הפסח החליטו הגרמנים לצופף את כל יהודי וולברום לתוך גיטו, בתוך שטח קטן ומוגבל בסביבת בתי הכנסת. אם כי גם מקודם היתה צפיפות רבה למדי — הרי עכשיו עמדו להחניק אותנו חיים. נוסף על כך פגעה ההעברה לגיטו בהרבה יהודים שעדיין הצליחו לשמור על קצת סחורה שמתמורתה היו צריכים להתקיים, מכיוון שאי אפשר היה להעביר וגם לא היה לאן להעביר כי הצפיפות היתָה גדולה מאד. וככה עבר אחרון הרכוש היהודי לגרמנים או לפולנים. בד בבד עם ההתרוששות ואבדן הרכוש האמיר המזון ביותר. מחירים פנטסטיים היה צריך לשלם בעד לחם גרוע באיכותו ובעד תפוחי אדמה רקובים כמעט. מצב התזונה של יהודי וולברום היה איפוא בכל רע, ולולא הנדיבות והנכונות להתחלק במעט שעדיין נותר לפליטה היו בוודאי הרבה יהודים גוועים מרעב ממש. בביתנו התגורר זוג צעיר, אברהמ'לה גונברג, בנו של ר' מאיר והינדה גונברג ואשתו. לפני המלחמה ניהלו השניים חנות לנעליים. אולם בזמן המלחמה היה המסחר בעורות ודברי עור מחוץ־לתחום בשביל יהודים. ולכן פתחו חנות לירקות. במו עיני ראיתי איך שהזוג מחלק ירקות, חינם אין כסף לנצרכים. כמו כן היו מחלקים זוגות נעלים, ועלי לציין שנעליים בתקופת המלחמה היו אחד הדברים היקרים ביותר, שלא כל אחד היה יכול להרשות לעצמו לרכשם ואמנם רבים נאלצו להשתמש בנעלי עץ.

כן, צדקה לחיים כתוב, אך הצדקה הכנה של יהודי וולברום לא הועילה להצילם. המצב הלך ונואש מיום ליום. שמועות משמועות שונות וידיעות זוועה מגיעות העירה. לשמם נמס הלב והברכיים רפות. מתבוננים יהודי וולברום איש בפני רעהו ועיניהם תוהות. האמנם? האלה הם באמת ימי חיינו האחרונים! ואם כי לא ידענו ברורות מה בדיוק צפוי לנו, הרי הרגשנו שמשהו איום עומד להתרחש ולבוא עלינו.

ככל שמצפים לנס, למפלה ולתבוסה בשדה הקרב, או לכל נס שהוא שמעל לטבע, שיקרה משהו פתאומי ומידי שיוציאנו וישחררנו מטבעת החנק והכליון בה היינו לחוצים וכבולים, אז למרבה הצער והיגון, זוכים הגרמנים בנצחונות חדשים לבקרים. באותו זמן בקיץ 1942 מגיעים הנאצים לפסגת גבורתם ועוצמתם. צבאות הנאצים מחזיקים בידיהם את שטחה התעשייתי והחקלאי

המפותח ביותר של רוסיה, גרורותיהם האיטלקים בראשות רומל נמצאים כבר במצרים, הצוללות הגרמניות מכלות את האניות האנגליות באוקינוס האטלנטי. הגרמנים שודדים את כל הארצות הכבושות. כל דבר שאך עלול להביא להם תועלת מובא לגרמניה — כולל האוכלוסיה בתור עבדים לבתי החרושת ולחקלאות בגרמניה. וכמובן שהזעם הגדול ביותר נשפך על היהודים בכל הארצות הכבושות והמטרה הסופית לגבי היהודים היא השמדה וכליון טוטאלי עד הסוף וללא רחמים. בקיץ ובסתיו של שנת 1942 נדמה היה כי אכן עומדים הנאצים לכבוש את כל העולם כולו ושאין בעולם כולו מי שיוכל לעמוד בפניהם.

העובדה הזאת חשובה לגבינו עד מאד. יהודי וולברום שנואשו כבר להצלת חייהם הם, היו זוכים לכל הפחות להתנחם בכך שהגרמנים ינוצחו ושהיהודים שישארו בחיים לאחר המלחמה בארצות שונות שיד הנאצים לא השיגם, בוודאי ינקמו את נקמתם. אבל לאור המצב בקיץ 1942, כלומר על סף חורבנם של יהודי וולברום לא היו שום תקוות נקם. ולכן היה היאוש והדכאון קשה מנשוא שבעתיים.

הקץ מתקרב בצעדים מהירים. טחנות המוות פועלות במלא המרץ. „כושר תפוקתן" של עשרות אלפים נפש ליום. אומה שלימה, נשים וילדים, תינוקות וזקנים נדונו למוות אכזרי לאור היום ואין פוצה פה. השתיקה הפושעת של העולם החפשי והליבראלי אך מעודדת את הנאצים. כנראה שאין דורש לדמם של ישראל, ולכן אפשר ומותר לעשות הכל.

במאי 1942 הובלו כעשרת אלפים מיהודי קראקא הנותרים ישר לכבשני האש. לאותם היהודים צורפו כמה עשרות יהודים מוולברום אשר באותו זמן היו כלואים במחנה עבודה ליד העיר קראקא, לשם הובאו כחודש לפני כן עם כשלוש מאות יהודים מוולברום. אותם שלש מאות היהודים, נצטוו להופיע ביום אחד במשרד העבודה הגרמני בוולברום, כאילו לשם בדיקה ורישום. אבל מיד לאחר שהופיעו הגיעו משאיות וציוו עליהם לעלות על המשאיות ומשם הובאו למחנה עבודת כפיה ליד קראקא. כמה עשרות וולברומאים פנו לרופא במקום ובקשו לשחררם מהמחנה מאחר והם חולים ואינם מסוגלים לעבוד קשה. מובן מאליו שאת השחרור הם לא קבלו, ועקב העבודה המפרכת והתנאים הבלתי אנושיים נחלשו במדה ניכרת ולא היו מסוגלים יותר לצאת לעבודה. בו ביום שיהודי קראקא הוכנסו לרכבות אסף מפקד המחנה את כל החולים וביניהם גם הוולברומאים ואמר להם כך: אתם מועברים מזרחה ששם מצפה לכם משהו אכזרי ואיום בעוד כמאה קילומטר מכאן. אכן אין בימינו מקום לאנשים שאינם מסוגלים לעבוד.

מבין הוולברומאים אשר הובלו לטבח יחד עם יהודי קראקא היו שמואל צ'נסטוחובסקי חתנו של ר' אברהם יצחק מייטליס, יוסל מנטליק בנו של משהל'ה מנטליק, ליפא גוטפלד, חתנו של חיים יצחק צויגנבוים, משה שוורצברג בנו של ר' יוסף שוורצברג מאלקוש.

לאחר „טיהור" העיר קראקא מיהודים הוחל בטיהור הערים מסביב

לקראקא ויהודי וולברום מרגישים שאמנם מתקרב יום הדין ושאמנם ימינו ספורים.

טבעת החנק והכליון מתהדקת סביבנו הדק והדק, ללא מוצא ללא שום סכוי ממשי להצלתנו.

מתבוננים יהודי וולברום איש בפני חברו בעיניים תוהות ובוהות, האמת? האמנם נגזר עלינו, הבאמת ימינו ספורים ואין מנוס?

המשפחות שלהן היו קרובים ובני משפחה בארץ ישראל מצאו בימים אלו הרבה נוחם בעובדה הזאת. הנחמה שלהם היתה כפולה. ראשית כל בגלל הספוק שלפחות אלו ינצלו. ושנית שלפחות תשאר להם שארית, שריד אשר יזכירם ויתאבל עליהם.

— אתה אדם מאושר, אומר לי חברי חיים וולגרין בנו של יוסף מנדל, לך קרובים בארץ ישראל. לכן אתה לפחות יכול למות בשקט. ואילו אני מי יזכירני אי פעם שהתקיימתי. ואמנם כאילו ניחש המסכן יען שהוא הושמד במחנה אושוויץ ואתו כל המשפחה כולה ללא שריד.

איני רוצה לומר שיהודי וולברום שרובם היו יהודים אדוקים וקשורים לבורא העולם, הרהרו אחר מדותיו, אולם אין ספק שהרגישו עצמם נבוכים עקב הפורענות שהתרגשה ובאה עליהם. אחרי ככלות הכל לא היה שום יחס בין העונש שבא עליהם ובין חטאיהם. אם כי לדידי ספק רב הוא אם בכלל חטאו אי פעם יהודי וולברום התמימים והישרים.

ביום שישי בשבוע, הוא ה־5 לספטמבר 1942, כמה ימים לאחר השמדתם של יהודי מיכוב, ידוע ידענו וכבר ברור היה שהראשונים בתור הם יהודי וולברום. קהלה של קרוב לתשעת אלפים נפשות ידעה שהנה עומדת היא להכלות ולהמחק מעל פני האדמה ובצורה אכזרית ואיומה ביותר.

אמהות מחבקות ומנשקות את ילדיהן ובוכות חרש. אבות בוכים ובעיניהם כאלו בקשת סליחה מבניהם על אשר הולידו אותם. מתיפחים האבות על הגורל האכזרי של בניהם שנגזר עליהם להירצח ולמות והם עדיין במיטב נעוריהם. אין אני יודע אם לא היה מי שישמע את בכיים או אם היה ולא אבה לשמוע. בכל אופן ברור לי שבכיים ותפילתם של יהודי וולברום לא נשמעו כפי שגם לא נשמעו התפילה, הבכי והיגון של כל היהודים, התינוקות והזקנים שנטבחו, נרצחו ונשרפו ע״י חיות הטרף על לא עוול בכפם, בעוד שחטאם היחיד הוא — שהם יהודים.

התבוננתי גם אני בפני יהודי עירי ורציתי לדעת מהי הרגשתם ומהי תגובתם הנפשית, לנוכח מה שעומד לעבור עלינו. הגעתי למסקנה שהרגשתם היתה של דכאון ועלבון. כן, בושה, אבל לא פחד. כי הפחד כבר לא היה קיים, באשר ידענו שאין הצלה ואין מנוס, ולכן השלימו עם מר גורלם, שפירושו היה מוות איום ונורא ובצורה שכמותה השטן טרם ברא. מוות אכזרי שרק חיות טרף וצפעונים ארסיים יכלו להמציאו.

ולכן היתה הרגשתם יותר של עלבון בגלל שנהיינו ללעג וקלס, מעונים

ונרדפים עד לאין סוף, ללא שמץ של רחמים וללא צל של תקוה. וכל זה לאור היום לעיני העמים מבלי שאף אחד ישמיע קול מחאה או אנחה.

אני עדיין שומע זעקות היאוש: „הבט משמיים וראה, למה יאמרו הגויים".

כשלעצמי הנני משוכנע שהפסוקים נאמרו בלעג מר על מנת לבטא את האכזבה הקשה של האנשים שהרגישו עצמם עזובים ומאוכזבים ונשכחים מאלוהים ואדם בימים הטרופים ביותר בחיי העם היהודי מאז ומתמיד. כי הרי מעולם לא הגיעו ההרס והזוועה לממדי ימינו.

וכפי שכבר ציינתי הרי היו האכזבה והיאוש כפולים ומכופלים. כי לא זו בלבד שכאן עמד להיטבח ולהשמד עם שלם, גברים, נשים, זקנים וטף, וללא שריד וזכר, אלא שבאותו זמן נדמה היה, שרוצחינו גם ינצחו במלחמתם לא רק נגד העם היהודי אלא יכבשו את העולם כולו, ולכן גם לא תהיה שום נקמה וגם לא יהיה מי שינקום.

מכאן, שער איפא בנפשך הרגשת עם המוצא לטבח ולאבדן וכליון גופני ונפשי עד השורש. כל דברי התוכחה וכל נבואת הזעם חוורים הם ולא יישוו ולא יבטאו את גודל הכאב, הצער, היגון והפורענות של יהודי השואה.

ובינתיים נערך הצבא הנאצי למלחמת השמד ביהודי וולברום. ומכיוון שמלחמה לו באויב „המסוכן" ביותר, בניהם, נשיהם ותינוקותיהם, לכן נערך הוא בקפדנות צבאית לפי כל כללי האסטרטגיה המלחמתית, לבל יימלט אף יהודי אחד על נפשו. תגבורת של אנשי ס.ס. וז'נדרמריה גרמנית הגיעה העירה בכדי עוד להוסיף ולהגביר את הרגשת האין אונים אצל היהודים ובכדי „להוציא מראשם" כל מחשבה של התנגדות או סירוב.

את העיר הקיפו בטבעת הדוקה מאות שוטרים פולנים, מכבי אש, וסתם פולנים המוכנים לעזור ולדאוג לכך שהעיר וולברום תשאר טהורה ונקיה מיהודים, ולכן יש לדאוג ולשמור היטב שאף יהודי לא יוכל לצאת את העיר.

בכל אופן עוד ניסו יהודים בליל שבת לפרוץ את חומת השמירה ולצאת מהעיר בכדי להמלט על נפשם, אבל רובם נורו ונהרגו.

לפנות ערב ניגשתי אני להפרד ולומר שלום לכמה משפחות ידידים ושוב לא יכולתי לחזור הביתה עם גבור היריות. נשארתי איפא אצל משפחת מיכאל פרלמוטר שהיו עסוקים באותו זמן בהכנת בונקר במרתף ביתם על מנת להתחבא בו. מיד הציעו לי לרדת אתם יחד לבונקר, אך סירבתי מכיוון שרציתי לחזור לביתי ולהיות יחד עם אבי עד הרגעים האחרונים שנותרו לנו. אבל היריות הלכו וגברו ומי יודע מי וכמה מאות יהודים נורו באותו לילה.

בלילה ההוא קרה מקרה אשר אני רואה אותו בבחינת לעג מר ואחרון ליהודי וולברום.

בחצות הלילה בערך נשמעה לפתע פתאום התפוצצות אדירה, אשר האירה את השמים לרגעים אחדים כאור היום. המחשבה הראשונה, שחשבנו, כוונו באופן אינסטינקטיבי — היתה שנושענו. נראה היה לנו שאולי הפציצו הרוסים את תחנת הרכבת, ולכן נישאר בעיר מחוסר תחבורה. כולם כאיש אחד נתלו בתקוה

הגואלת, אך קל להבין את האכזבה והמרירות בהתברר מיד לאחר מכן שאך תקוות שווא נחלנו.

לפנות בוקר החלו להזעיק את כל היהודים לצאת מבתיהם ולהתאסף בכיכר המרכזי בעיר, הוא כיכר השוק. בהתחלה סירבו יהודי העיר לצאת והעדיפו למות במקום. ואמנם ידוע שרבים היו מקרי הגבורה ומאות יהודים טובים נרצחו כשהם לבושים טליתות ותכריכים ביניהם משפחה ענפה של המנטליקים והגוטליבים. אגב כך קמה איפא מהומה ומבוכה איומה, וככה הצליחו הגרמנים לרכז את כל היהודים תוך מכות ויריות.

תוך כשעתיים או שלש כבר היה בשוק רוב היהודים שנותרו והם עדיין קהל גדול ורב אשר מילא את כל הכיכר.

ליהודים שונים אשר נאלצו לעבוד או לייצר עבור הגרמנים הובטח שישאירו אותם בעיר. כמו כן הבטיחו הגרמנים להשאיר כמה משפחות לשרותים שונים, וגם רופא, רוקח וביניהם גם את הרב. אבל באותו שבת בבוקר „שכחו" את כל ההבטחות והכריחו את כולם להתייצב בטענה שהעיר תשאר ריקה מיהודים לגמרי.

משנודע שהעיר תהיה ריקה מיהודים החליטו גם הרבה משפחות לצאת מהבונקרים ולהתייצב עם כל היהודים ולחלק גורל כולם. ביניהם כל משפחת פצנובסקי, פרט לראש המשפחה ר' אלימלך אשר סירב לצאת למקום הריכוז והעדיף למות בביתו, ואמנם נורה ע"י איש הז'נדרמריה על מטתו בזמן שהתפלל את תפלת השבת האחרונה שלו וכשהוא לבוש בגדי מוות מסורתיים יהודיים.

בכיכר השוק הוכנו כמה עשרות עגלות רתומות לסוסים ועליהם „נתבקשו" לעלות זקנים וחלשים שאין בכוחם לגשת ברגל עד תחנת הרכבת. היהודים שעלו על העגלות הוסעו ישר לתוך היער שממול בית הקברות והומתו ביריות רובים אחד אחד, אחרי שלפני כן הוכרחו להתפשט, בכדי שיהיה לרוצחיהם יותר קל לחטט בבגדיהם לאחר מכן ולקחת את השלל.

בשעות הצהרים בערך הובילו אותנו אל מגרשי הבצות שממול לתחנת הרכבת.

בראש מורד כשפנינו כבושות בקרקע עברנו את הרחוב הראשי, רחוב קראקובסקה. הרגשת הקהל והאווירה של התהלוכה הנוראה הזאת מי יתארנה ומי יבטאנה? ומנין נקח את המלים המתאימות כדי לתאר את הרגעים האיומים ביותר בתולדות אומה עתיקה תרבותית ואצילה העומדת להשחת ולהמחק מעל פני האדמה לנצח.

כפופים ואין אונים נע הקהל כצללים מתים, נואשים ומאוכזבים על האסון המחריד, על ההרג והרצח שנעשה בהם לאור היום באין מפריע ובאין פוצה פה.

בל יבוז לנו איש יותר ממה שעשינו או ממה שבכלל לא עשינו. הרי גם לא יכולנו וגם לא ניתן היה לעשות. וכי כיצד יתגונן עם קטן ומבודד על קרקע זר ועויין בתקופה של התנגשות איתני העולם תוך שפיכת דמים בלתי מרוסנה?

זאת ועוד. מתוך קנאות מטורפת וקיצונית ראה הצורר את העם היהודי כאויבו ויריבו „המסוכן" ביותר ועל כן נלחם בו במלא השצף והקצף, בחרון אף

בחימה שפוכה. זאבים ופריצי יער נגד נשים וילדים, ולפי תכנית מפורטת ומדוייקת להשמיד כל נפש ולבלי השאיר שריד.

הבטתי בפני שכנינו הפולנים שהסתכלו בנו, במצעד המוות של יהודי וולברום, בדרכם האחרונה לקראת התופת. עלי לומר ששוב לא ראיתי בפניהם לא שנאה ולא נקמה, כי סוף כל סוף הרי גם הגרועים שביניהם יכלו להסתפק במה שעוללו ליהודים.

תוך עינויים וסבל לא יתואר הגענו סוף סוף למול תחנת הרכבת ושם נצטווינו לשבת במקום מבלי לזוז. לפנות ערב נוספו עלינו יהודי פילץ וז׳ארנו־ביץ, מאחר ובאותן העיירות לא עברה רכבת.

למחרת ביום הראשון החלו להפריד בין המשפחות בכוח, זאת אומרת, החלו לרכז גברים צעירים לחוד, מכיוון שחבל היה להם להשמיד מיד כוח עבודה. ולכן החליטו להעביר בינתיים את הבריאים למחנות עבודה ששם ממילא יגוועו לאט לאט.

הרבה אנשים סירבו להפרד ממשפחותיהם אם כי למרות הכל יכלו לפחות לעת עתה להציל על ידי כך את חייהם. כמו כן ניסו הרבה לקחת עמם אב קשיש או אח צעיר למחנה העבודה. לעולם לא אשכח איך שפישל ווינגרטן ניסה לקחת אתו את אחיו החרש־אילם שעיקה, אולם הגרמנים משום מה הכירו בו שהוא חרש ואלם והתנגדו לתת לו ללכת עם אחיו. אבל פישל לא ויתר וחזר פעמים אחדות תוך סיכון חייו עד שהצליח לקחת אתו את שעיקה. כמו כן נוכחתי במו עיני איך שיהודי הוכה ונענה על שלא רצה להפרד ממשפחתו ולצאת למחנה עבודה. ראוי האיש שיזכר לגבורה, שמו אפלבוים וחתנו של מנדיל זילברשטיין האופה מרחוב פילצקה. מקרי גבורה דומים היו רבים ואני מצטער צער רב שאיני זוכר את כולם, בכדי להנציח את כל הגבורים אשר ויתרו להציל את חייהם הם ולא אבו להפרד ממשפחותיהם, כי אם לחלק גורל שווה אתם יחד, והוא מוות מידי.

בתו של יעקב מלניק נגשה באומץ לב לאחד הגרמנים וביקשה ממנו לשחררה ולהרשות לה לחזור העירה לביתה. מוזר הדבר, אבל הגרמני נעתר לבקשתה ואז היא הוסיפה שהיא מבקשת לתת גם לאמא לחזור אתה. אך הגרמני לא הסכים לשחרר את שתיהן ואז החליטה הבת להשאר עם האם ולמות יחד אתה.

ביום ראשון לפנות ערב הגיעה רכבת המשא — ארון המתים של יהודי וולברום ושל קהלות רבות אחרות.

ברגע שנראתה הרכבת באופק פרצנו כולנו באופן ספונטאני בבכי מר, הנשים, הזקנים והילדים מזה והגברים מזה. ידוע ידענו כולנו, שהננו נפרדים לנצח וששוב לא נתראה לעולמי עד, ולא עוד אלא שהרגשנו כולנו לקראת מה הננו הולכים כולנו, ואני מדגיש הרגשנו כי את האמת לאמיתה עדיין לא ידענו.

התייפחו ובכו יהודי וולברום וקוננו קינה מרה על גורלם המר, על גורל אבות ובנים, אמהות ובנות שנדונו לכליה ולמוות זוועה שכמוהו לא היה עוד.

בכי זה מהדהד עד היום באזני, הוא גוזל את מנוחתי ביום ומדיר שנתי בלילות. בכוחו של בכי זה היה להזיז ממקומם סלעי עד ולפוררם לאבק. היה

זה בכי מר כראש ולענה. בכיים של ילדים קטנים שפחדו ממשהו בלתי ידוע אך אכזרי ואיום ובכיים של מבוגרים מיואשים ואין אונים הנאלצים לראות בכליון ילדיהם מבלי שיהיה בידם להציל או להושיע.

למחרת, כלומר ביום השני בשבוע וביום השלישי להיותנו בשדה, החלו להגיע למקום „סוחרי עבדים" על מנת לרכוש אותנו כעבדים לבתי החרושת הגרמניים, ולכל מיני מחנות של עבודות כפיה. מקומות עבודה כאלו היו תמיד זקוקים לתגבורת של כוח עבודה, מאחר ותנאי העבודה המפרכת והיחס הבלתי אנושי במחנות, הרס את בריאותם של היהודים וכושר עבודתם ירד, ובו ברגע ששוב לא היו מסוגלים לעבוד בפרך כמקודם היו משמידים אותם. משאיות מכל מיני מחנות החלו להגיע וכל אחת מהם קיבלה מספר מסויים של יהודים ובדרך כלל כמה מאות לכל מחנה.

בעיקר נשלחו האנשים למחנות עבודה בסביבת קראקא, לריישה, למפעלי ייצור אווירונים, לאזורי התעשיה בסטאַלובה־וואָלה ורוזבאַדוב, פשמישל, סטרי ולסביבת וורשה, לגרויעץ וכדומה.

כמעט מכל אותם המחנות לא שב איש וממיעוטם נשארו בודדים שבבודדים. הנה כי כן פזורים עצמותיהם של יהודי וולברום הקדושים ברחבי המדינה מבלי שיזכו אפילו לקבורה אנושית.

בינתיים, בעוד שעל מגרשי הבצות נמשך שוק העבדים בנצוחם של נציגי הרצה והשוד של הרייך השלישי, מתחילים יהודים אחרים לחזור בחשאי ובערבים העירה. היו אלו אנשים שהצליחו להסתתר מי בבונקר ומי בכפר אצל פולני הגון, ומשום מה נמאס עליהם להסתתר ובעיקר בוודאי מרוב פחד והחליטו שמה שיהיה יהיה וישבו העירה.

וראה זה פלא, הגרמנים אינם מתאכזרים להם, לבורחים, אינם מצרפים אותם לאחיהם הנמצאים עדיין בשדה ליד תחנת הרכבת בצפיה לקונים ש„יקנו" אותם לעבדים. גם אינם עוצרים אותם. פשוט מניחים אותם לנפשם. במקום הסרטים הלבנים עם מגן דוד כחול, נותנים להם סרטים צהובים מוחתמים בחותמת הס.ס. לאות ולתעודה כי נושא הסרט הורשה להשאר בעיר באופן „חוקי". אך אל נא תבהל הקורא, היחס הזה אינו בא לבשר שום מפנה לטובה ביחס ליהודים. ההיפך הוא הנכון. היתה זאת תחבולה שפלה כדי למשוך את כל היהודים שאולי עדיין מוסתרים, על מנת להשמיד את כל השארית בהזדמנות הבאה. היו גם יהודים שניסו להסביר תופעה זאת אחרת. הם טענו שגם הגרמנים נאלצים, למרות הכל, להשאיר בכל עיר חלק קטן של יהודים בכדי שתמיד יוכלו לרחוץ בנקיון כפיהם ולטעון שהם לא השמידו את העם היהודי, כלומר שבמדה וישאר חלק ולו גם קטן ביותר, הרי יהיה קשה ביותר להוכיח את פשעיהם. ולכן ייאלצו איפא להשאיר שארית. כעת נראה לנו שהשנאה ליהודים היתה מעל לכל החישובים ושהגרמנים החליטו להשמיד הכל ללא חשבון וללא שום התחשבות.

בין החוזרים היו אחדים ממשפחת לנדאו־פיגנבלט ממשפחת פצנובסקי, הגברת קאנער עם שני בניה, הגדול והצעיר החיים עד היום, וראובן מייטליס עם אשתו וכל ילדיו ושתי בנות, אחותו יפה ושושנה מקלר החיים כיום בקאנדה.

כעבור שבוע מאז המצאנו בשדה, והיה זה ביום ששי ערב ראש־השנה שנת תש"ב, פשטה בינינו השמועה שאנו מובאים העירה בחזרה. ברגע הראשון היתה גדולה השמחה. ושוב רצינו להאמין ולהיאחז בכל קרן תקווה, בכל אשליה שהיא שאולי בכל זאת נהיה אנחנו השארית לפליטה. אבל עד מהרה הגיעו „קונים" ומתוך כאלף איש שעדיין נותרו היה צורך ב־400 איש למחנה עבודה. בעוד שכל הזמן נטו האנשים לעזוב המקום ולצאת למחנות עבודה, הרי הפעם לא מהרו האנשים לעזוב וכל אחד החליט להחזיק מעמד ולא לצאת למחנה, כי אם לשוב העירה. אבל הגרמנים ברגע שראו שהאנשים מתמהמים לעלות לקרונות הרכבת ולצאת למחנות, התחילו להעמיד מולנו מכונות יריה, ואז החלה פניקה איומה ובמהרה נתמלאו הקרונות במכסה הדרוש. 400 איש נדחקו לקרונות מלוכלכים וסגורים, ללא אוויר, ללא מזון וללא מים.

ברגע שהקרונות נסגרו באה פקודה להסתדר בשורות וללכת העירה. בדרך העירה עוד הגיעו שתי מכוניות משא ומאה איש מהאחרונים בשורה נלקחו למחנה עבודה בעיר גרויעץ ליד וורשה.

העירה הגענו משהו למעלה מ־700 איש וסודרנו בבית המדרש הגדול כשמסביבו משמר סמיך של שוטרים אוקראיניים ופולנים בפקוח גרמני.

אך הגענו לבית המדרש מתוך תקוות גדולות שאולי נצליח להשאר בעיר, והנה שוב הגיעו קונים למאה איש. ושוב נסינו כולנו וניסה כל אחד להשאר אחרון ולא לצאת, אם כי כבר נואשנו מלהאמין בנסים, בכל זאת רצה כל אחד להיות מהאחרונים וכל אחד רצה עדיין להשאר במקום.

אחרי הצהרים שוב באו „סוחרי העבדים" והפעם למאתים איש מתוך 165 איש, כלומר כל אדם שלישי חייב היה לנסוע למחנה עבודה. בהתחלה באו רק ז'נדרמים אחדים, אשר ציוו לנו לצאת ולעלות על המשאיות ואנחנו סירבנו ולא זזנו מהמקום. הז'נדרמים התקשרו מיד עם מפקדם הלויטננט בוימגרטן אשר הגיע מיד עם תגבורת, ובנו בן ה־12 בראשם, וחמושים במכונות יריה. בהגיעו פנה אלינו הלויטננט בזה הלשון: עליכם לעמוד במקומכם בידים מורמות מבלי לזוז. כל אדם שאני אצביע עליו יצא מיד ויעלה על המשאיות ולא יירה במקום ללא שהיות. ואמנם עבר הלויטננט בין השורות והצביע על כל אחד ואחד ועד מהרה נתמלאו המכוניות. כל אדם שיצא מדלת בית המדרש „נתכבד" במנה הגונה של מכות רצח מידיו של בנו של הלויטננט, חניך ההיטלר יוגנד. כמו האחרים עמדתי גם אני כל הזמן בידים מורמות ללא נוע כשאני מנסה ומשתדל להצטמק ככל האפשר שלא ישים עלי עינו ושלא יצביע עלי.

אין אני יודע איך, אבל לא הצביעו עלי, וככה נשארתי במקום עם עוד 415 יהודים. רוב הנותרים היו שבורים בגופם ובנפשם ולא נותר בנו הרבה כוח לחיות. המאורעות של השבוע האחרון, אבדן יקירינו, ונעת המתח והדריכות להצלת חיינו אנו הרסו את הבריאות. נוסף על כך כמעט ורעבנו במשך כל השבוע ושום מאכל חם לא בא אל פינו משך כל הזמן.

יש קונה עולמו בשעה אחת, — נאמר. ואמנם עלי לומר שהגברת קאנער קנתה עולמה באותם הימים לשהותנו בבית המדרש הגדול. פעמים אחדות ביום

היתה מביאה לנו דליים מלאים מרק חם עם תה ולחם, כששני בניה עוזרים לה. לא פעם הוכתה וגורשה על ידי השוטרים, בעיקר זוכר אני איך שפעם נטפל אליה שוטר יהודי פליט מעיר אחרת בשם מאגער והכה אותה, ולמרות הכל היתה חוזרת שוב ושוב ודואגת לנו למזון חם.

היום הראשון של ראש השנה עבר בשקט ובלבותינו שוב החלה מקננת התקוה שמא בכל זאת נשאר בעיר ושמא בכל זאת תשאר בעירנו איזו שהיא שארית. ואם כן אולי אנו נהיה אותה השארית לפליטה בתוך כתלי בית המדרש, לכל הפחות בהפסקות שבין משלוח למשלוח אנשים למחנות נעזבנו לנפשנו. ואני זוכר היטב שנערכו תפלות בשני ימי ראש השנה. בתפלה השתתפו לא רק היהודים שהיו נמצאים בתוך בית המדרש כי אם גם כל היהודים שכבר הסתובבו חפשיים בעיר כשהם מקשיבים לתפלות בעמדם מבחוץ. לפני התיבה עבר יהודי פליט מהעיר לודז, תלמיד חכם וחסיד מחסידי אלכסנדר. עד היום אזכור את תפלתו הערבה בתנאים המיוחדים האלו, אשרי העם יודע תרועה... האמנם? שאלתי את עצמי. ואולי גם שאלו רבים כמוני.

ביום השני לראש השנה הגיעו שוב „קונים" ממחנה בפשמישל והפעם נצרכו ל־300 איש, כלומר לשלשה מתוך ארבעה שעדיין נותרו.

את המאבק של האנשים להשאר במקום ולא לצאת מהעיר אין לתאר ואין לספר. כל אחד נאחז בשניו ובצפרניו וניסה להתחבא ולו רק מתחת לפני האדמה. ידעתי היטב ואיני מתעלם מכך שבמקומי יצטרך לצאת מבוגר ממני וגם פחות בריא ממני, אך האגואיזם האישי והרצון העז לחיות ולהשאר היה כל כך כביר עד שהשתיק כל הרהורי מצפון ולא השאיר שום מקום להתחשבות בזולת. אך מכיוון שהייתי בוודאי הצעיר היחידי במקום, שמו עלי עין ואמרו לי לצאת. אני כבר נמצא ליד הדלת וזוג ידים חזקות מושכות אותי אחורה ואני מושלך לפנה חשוכה ומישהו מפזר עלי ערימות ספרים וכל מיני סמרטוטים כדי להסתירני. ברגע האחרון עוד הספקתי להכיר את מצילי. הוא יהודה פרל־מוטר, בחור עדין נפש. מתוך מחבואי אני שומע איך שסופרים בקול רם 180, 190, 200, והבנתי שעדיין חסרים מאה איש. עצרתי נשימתי והצטמצמתי ככל שיכולתי, ושוב אני שומע סופרים. ופתאום הנני מרגיש איך שדורכים אלי ואז גילו אותי והוציאוני ממחבואי ומובילים אותי למשאיות אגב מכות ובעיטות, ושוב איני יודע כבר איך וכיצד מושכים אותי בחזרה ודוחקים באיזה חור וסוגרים עלי. יותר מזה איני זוכר, כי מרוב פחד ומתח אבדתי בוודאי את עשתונותי ועד היום איני יודע מי הצילני אז.

לאחר המשלוח הזה נותרו בבית המדרש 115 איש. היו אלו לרוב היהודים המכובדים, העשירים ובכלל משמנה וסלתה של העיר. סיכמתי איפוא שעלי לברוח ויהי מה. בטוח הייתי שהפעם כבר לא אצליח להשאר גם אם לא יוציאו את כל המאה והחמש עשרה שנותרו. לא האמנתי שאצליח להיות בין ה־15 המאושרים שאולי יישארו. ומאידך היה חבל לי לצאת לאחר כל כך הרבה מאמצים שהתאמצתי בכדי להשאר.

עם חשיכה נסיתי לחמוק מבית המדרש. אבל הבחינו בי והחזירוני פנימה

במכות. החלפתי בגדי בכדי שלא יכירוני וצפיתי בדריכות לשעת כושר בכדי להסתלק, אך לא הצלחתי.

רק לפנות בוקר עם חשיכה הצלחתי להתחמק ולצאת והצלחתי להגיע עד המקום שבין בית המדרש ובין בית הכנסת. ובעודי מהסס ונפחד, באים לקראתי שני ידידים ולוחשים לי: כץ! הסתלק! מעודד מתמיכתם המשכתי לרדת לכיוון בית המדרש הקטן ומשם המשכתי דרך השדות ועד ליער השחור, ששם נשארתי כל היום. לפנות ערב, ואני רעב מאד, החלטתי להכנס העירה דרך השדות וככה הגעתי לביתה של הגברת קאנער. ידעתי שאני מסכן בכך את חייהם כפי שגם הם ידעו זאת, אך מבלי להסס רגע קבלו אותי והסתירוני בעלית הגג שבביתם לאחר שהאכילו אותי, כמובן.

באותם הימים הסתובבו בעיר שוטרים אוקראינים לרוב. כמו זאבים טורפים שתרו לטרף, לרצוח ולשדוד. בסובבם ככה בעיר נכנסו במקרה גם לחצר הבית של קאנער. באו לחפש יהודים מתחבאים או סתם לשדוד. בכל אופן חיי היו בסכנה ממשית היות ובאותו זמן לא היה אף אחד מבני הבית במקום שיוכל לעשות דבר מה למעני, כגון להסיח את דעת השוטרים עד שאוכל לצאת ממחבואי ולהסתלק או לשחדם ולשלחם מהמקום. אינני יודע איך שנודע הדבר לגב׳ קאנער ששוטרים אוקראינים בביתה, והאשה הטובה הזאת, במקום לברוח ולהסתלק עקב הסכנה שהיתה צפויה גם לה במקרה והיו מוצאים אותי על גג ביתה חזרה לביתה והצליחה לסלק את האוקראינים, כפי הנראה במחיר יקר מאד, אם כי עד היום אינני יודע בכמה.

המקרה שלי אינו היחידי. בעקבותי ברחו עוד כמה אנשים מבית המדרש ומצאו מחבוא בבתים אחרים אצל יהודים שהורשו בינתיים להשאר בבתיהם. בינתיים התחילו להגיע עוד כמה עשרות איש שכבר נשלחו למחנות, ומתוך סיכון חייהם יצאו מהמחנה ובאו העירה על מנת לקחת משהו מרכושם שהסתירו או שהשאירו אצל שכניהם הפולנים בכדי שיוכלו לקנות לעצמם מעט לחם כתוספת למנת המזון הדלה שהיו מקבלים במחנות. בראות האנשים שעדיין נשארו בוולברום כמה עשרות משפחות החליטו גם הם לא לחזור למחנות כי אם להשאר בעיר, אולם לא היו מצליחים בכך לולא הנכונות להסתכן למענם מצד היהודים שנשארו בעיר ברשות, ואשר הסתירו אותם בבתיהם.

בעוד כיומיים לאחר בריחתי מבית המדרש נשלחו כולם אשר נשארו עדיין שם למחנה, ובזה נגמרה האקציה, כלומר המבצע „לטיהור" העיר וולברום, וכפי שהתברר לאחר מכן: המבצע הראשון.

ובינתיים כמעט והתעלמו מאתנו הגרמנים. כל היהודים אשר הצליחו להשאר בעיר הן ברשות והן אלה שהגיעו ממחנות, ושברחו ונעלמו מהמבצע הראשון, כולם הורשו לגור בעיר.

כשיצאתי לראשונה החוצה ממחבואי לאחר שנודע לי שאין סכנה, לפחות מידית, והסתובבתי בעיר ופגשתי יהודים, הרגשתי מיד וידעתי שאין זאת יותר העיר וולברום היהודית כי אם בית קברות גדול אשר מצבותיו הם דירות האנשים הריקים מבעליהם, דירות שלמות אשר צבא של חולדות השתלט עליהם. מתוך

כששת אלפים יהודי וולברום הקבועים ועוד כמה אלפים פליטים מערים אחרות נותרו בעיר כ־150 איש.

150 נפשות של צללים, של יצורים שבורים ונפחדים ונבוכים, שארית רצוצה של קהלת וולברום המפוארת המשיכה בחייה העלובים תוך צפיה למות זוועה במהדורה השניה.

האנשים שנותרו בעיר הועסקו בעבודות שונות ובעיקר בקבורת ההרוגים שנהרגו אגב מבצע „טיהור" העיר מיהודים. התפקיד השני היה לרכז את שארית רכושם של המגורשים למחסנים, משם הועברו לגרמניה, ובחלקם נמכרו לאוכלוסיה הפולנית במחירים סמליים בלבד.

איך יכולנו להמשיך בחיים כאלו? בעירנו הריקה ממשפחותינו האהובים והיקרים, במקום אשר כל פרט הזכיר לנו את דמותם האהובה. במקום אשר כל אבן מקיר תזעק: בל תשכחו אותנו, אותנו האומללים אשר קרה לנו האיום והנורא ביותר בתולדות העולם ואשר כדוגמתו טרם קרה.

איך יכולנו להמשיך לחיות בעוד שיודעים אנו את אשר עוללו ליקירינו ובעוד אנו יודעים מהו הצפוי לנו. אולי רק מתוך תקוה חוורת וקלושה ביותר, מתוך אמונה רופפת בנס, שאולי נצליח להשאר בחיים בכדי שנוכל לספר לעולם כולו על הטבח האכזרי ביותר בתולדות האנושות, שבוצע בבני עמנו, בדם קר, בשטתיות מחושבת ולאור היום.

רצינו לקוות שאולי גם אי פעם יהיה מקום לנקם ושלומים. חלומנו היחיד היה שאולי עוד אי פעם ינתן לנו לתבוע את דמם של בני עמנו שנשמדו, של תינוקות שרוצצו, של גברים ונשים וישישים שנרצחו ונשרפו ונחנקו חיים בתאי הגאזים ובכבשני האש. ורק משום כך אולי עדיין נותר מעט רצון ואומץ להמשיך ולצפות ליום בו נוכל לנקום את כבוד עמנו שהושפל ונדרס, את הדם היהודי שניגר כמים, את החיים שנמקו בטרם עת.

ביום הראשון בשבוע, הוא היום ה־2 בנובמבר 1942, נודע לנו שעומדים לכלות את השארית שנותרה עדיין בוולברום. לי נודע הדבר בבוקר כשאני עדיין במטתי. החלטתי איפא לקום מיד ולהתכונן למות. טבלתי ורחצתי את גופי היטב היטב, הסתפרתי והתגלחתי ובדרכי הביתה התבוננתי בעולמו של הקב"ה, עולם אשר היה יכול להיות טוב ויפה, אך ליהודים אין בו מקום, והנה הרהרתי, בן עשרים אני כיום ונגזר עלי למות ואין שום מנוס. בעודי שקוע בהרהורי הרגשתי בטפיחה על שכמי, הסתובבתי ולידי עומד בחור צעיר פולני, המושיט יד ושואל לשלומי. קל להבין שבאותה שעה לא היה בי הרצון לשוחח והשבתי שלום בצורה כזאת שפירושה היה, אנא עזבני לנפשי. ואז אומר לי הבחור כך: כץ, מה קרה לך, למה הנך עצוב כל כך? ואני עונה לו. מה פתאום עצוב, מה יש. האם אני יחידי כאן, יותר משששה מליונים יהודים באירופה וגורל אחד לכולם. מה שיהיה עם כולם יהיה גם אתי, אמרתי ורציתי לעזוב אותו ולהתרחק. אבל הוא מפציר בי. ראה, הוא אומר, הנך צעיר וכל החיים לפניך, וגם צרת רבים אינה נחמה, למה איפא תחשוב על המליונים. חשוב על עצמך בלבד. הלא בין כה וכה אינך יכול להושיע להם במאומה. בזמן כזה ובתנאים כאלו כל אחד

חייב לדאוג רק לעצמו וכל מה שביכולתו עליו לעשות בכדי להנצל. וחבל על כל אחד ואחד. ולכן גם חובה על כל אחד ואחד מכם לעשות להצלת חייו. הרגשתי שדבריו כנים, אם כי עדיין לא העליתי בנפשי למה הוא רומז, ואז עניתי שאמנם נכון, ודאי הייתי רוצה להנצל. אך מה אעשה והדבר הוא לא בידי ואינני רואה שום סיכוי ושום דרך איך להנצל. אבל איש שיחי אינו מרפה ממני. הוא מציע לי כל מיני רעיונות, איך שאוכל להנצל ובכולם הוא מוכן ומזומן לעזור לי. אודה על האמת שכל הדבר הזה היה חשוד בעיני מאד. פשוט לא יכולתי להבין למה זה ילך אדם בריא ויכניס את עצמו ל„מטה חולה".

נראה לי איפוא בו ברגע שהבחור הזה רוצה למשוך אותי בכל מיני הצעות יפות בכוונה לשדוד אותי ואולי גם לרצוח אותי. עלי להוסיף שבעד מתן עזרה ליהודי או בעד הסתרתו נדונו פולנים למוות מידי בו במקום. ברגע שנמצא יהודי בביתו וגם קשירת כל קשר שהוא עם יהודים למטרת הצלתם, נחשב בעיני הנאצים לפשע הגדול ביותר והענישו בעונש מוות לאלתר.

הבן לא יכולתי איפוא למה ילך בחור צעיר שכל חייו לפניו, ויסתכן למען יהודי עלוב. החלטתי לשאול אותו, למה הוא מוכן להסתכן? שאלתי הדהימה אותו, אבל גם מצאה חן בעיניו. הדהימה אותו שאינני קופץ על המציאה ללא שאלות. במצב הזה שהיינו נמצאים בו אנחנו היהודים בדרך כלל, הרי הצעה כזאת אין ערוך לה. אבל גם מצא חן בעיניו שאינני ממהר לנצל אולי חולשה רגעית שלו כי אם נותן לו שהות להרהור שני, אם כי אני עדיין טרם החלטתי איך לנהוג.

— ראה נא, ענה לי, הרי אני מכיר יהודים מילדותי ועד היום הזה. אני מכיר אותם מתוך מגע אישי יום יומי. האם אוכל לשנות דעתי הטובה על היהודים בגלל האנטישמיות הפולנית או הגרמנית? לא ולא. ובאשר לך, הרי אתה כל כך מסכן, עד שאוסרים עליך אפילו לנשום אוויר. ומשום מה החלטתי לבחור דווקא בך ולהצילך, ואם אצליח בכך, אהיה מרוצה וגאה בי על שעשיתי מעשה טוב ויפה.

כל זה היה יותר מדי טוב ויפה מכדי שאאמין בו. אבל מאידך הרי לא היתה לי גם כן דרך אחרת, כי לא היה שום ספק אצלי שמחר הוא יומם האחרון של שארית יהודי וולברום וכנראה לנצח, ואפילו מאוחר מדי היה בכדי לצפות לנס. בלב כבד ולא בלי חששות החלטתי לקבל את ההצעה האדיבה והגואלת, והחלטתי להודיע לו שאני מוסר את גורלי בידיו ואני מאחל לו הצלחה, כלומר אני מאחל לו שיצליח להצילני. כמו כן סיפרתי לו שהלילה עומדים להגיע משמרות שיקיפו את העיר ושלמחרת בבוקר מוציאים מהעיר את כל היהודים שנותרו. הוא הציע איפוא שבינתיים אבוא לביתו ולכשיירגעו הרוחות הוא יקח אותי למקום מסוים אשר לפי דעתו קיימים כל הסיכויים שאוכל להשאר בו בשלום עד לגמר המלחמה. נדברנו שלפנות ערב הוא יבוא לקחתני אליו. במשך כל היום לא מצאתי לעצמי מנוחה ועצבי נתמתחו יותר ויותר עם כל רגע ורגע.

האם יבוא באמת? האם לא יתחרט? שאלתי את עצמי כל הזמן, ידוע ידעתי שאולי היה כאן סיכוי יחיד ואחרון להנצל, בלעדיו כבר הייתי אבוד.

ידעתי זאת היטב אם כי טרם ידעתי איך יהיה אם הוא כן יבוא לקחת אותי אליו, וכמה זמן תימשך התלהבותו. בכל אופן תליתי בו כל תקוותי. ואמנם לא היתה תקווה כלשהיא אחרת.

עוד טרם החשיך ואני עומד וממתין בדריכות. והנה מצילי בא ורומז לי מרחוק שאלך אחריו. בעוד רבע שעה כבר הייתי בביתו ונתקבלתי בחיבה ובאהבה גלויה. שמו של מצילי הוא עדעק סלוטה בנו של סנדלר מרחוב לגוצקה. באותו זמן כבר היה נשוי וגר יחד עם אשתו היתומה בבית דודה ודודתה בבקתה קטנה ליד טחנת הקמח על יד הכביש לתחנת הרכבת.

הזוג הצעיר התגורר בחצר קטן, ובחדר דומה הדוד והדודה. ונוסף לכך התגוררה בביתם קרובה נכה. האנשים הטובים הללו לא ידעו מה לעשות אתי וכיצד להנעים לי את שהותי אצלם. במיטב יכלתם ניסו להסיח את דעתי מדאגותי וצרותי, במשחקי קלפים, סיפורים ומשחקים שונים ובמיטב האוכל והשתיה. נדהמתי ממראה עיני ולהאמין לא יכולתי שאמנם אמת הדבר, ושנמצא אני בין אנשים אשר גמרו אומר להצילני ולו גם במחיר חייהם. לאחר מכן סח לי עדעק מהם תכניותיו לגבי. מאחר וביתם ליד הכביש ולא רחוק מתחנת המשטרה והז׳נדרמריה הגרמנית, הרי סכנה היא שאשאר אצלו כל הזמן. ולכן הוא מציע לי לנסוע אתו בעוד שבוע בערך לכפר נדח והוא יוכל להשיג לי שם עבודה כמורה בעזרת ידידיו המקומיים אשר אולי לא יכירוני בכלל שאני יהודי, ואם יכירוני — הרי למענו לא יעשו לו עוול וישתקו. בכל אופן הוא יישאר אתי לזמן מה בכדי לראות איך אני מחזיק מעמד, ובמדה ולא אצליח הוא יקחני בחזרה אליו, ואז נחשוב מחדש מה לעשות הלאה. הוא הבטיח לי חגיגית שברגע והוא החליט לעזור הרי לא יניחני לנפשי ולא יעזבני כל עוד יחיה.

כפי שכבר ידוע היה, נאספו למחרת בבוקר, ביום השני לשבוע, הוא השלישי לנובמבר 1942 כל היהודים שנותרו בוולברום והוכנסו לקרון רכבת משא סגור, והם צורפו לרכבת שהובילה את אחרוני היהודים מהסביבה ישר למשרפות בלז׳ץ. במו עיני ראיתי את אחרוני היהודים מובלים לרכבת. עד היום יוצאת נפשי אליהם המסכנים. עדיין זוכר אני איך שהתכרבלו במעיליהם, רועדים מקור ומהגשם השוטף שירד עליהם. אכן גם הטבע נלחם בהם.

משום מה נחרתו בזכרוני במיוחד שלושה מביניהם, והם מר רוזנבוים בעל בית המרקחת, יעקב מלניק החובש ומשה קיבקוביץ בעל חנות לגלנטריה בככר השוק.

בידיהם החזיקו כל אחד שק קטן, בוודאי צידה לדרכם האחרונה. ומי יודע אם אפילו הספיקו לאכול את צידם ושמא עינו אותם ימים רבים בכל העינויים הכתובים ושאינם כתובים וגם מתו רעבים וצמאים. הרגשתי את עצמי משום מה אשם, כי בעוד שאני נמצאתי בבית חם בין אנשים טובים אשר כל כך חרדים לשלומי, הרי כאן הולכים לקראת הגרוע והזוועתי ביותר, טובי היהודים וטובי האנשים שבעולם.

תנו יין לאובד ושכר למרי נפש, אמר החכם מכל אדם. ואני, כעסי וצערי

גברו עלי וחששתי שעוד מעט ואצא מדעתי מרוב יגון ועלבון. בהיסח הדעת הורקתי בקבוק וודקה אשר עמד לידי, וכרעתי תחתי ונרדמתי.

הקיצותי בגלל הלמות פטיש. נבהלתי מאוד, אבל תיכף נרגעתי כשנודע לי במה הענין. עדעק שלי ואשתו היו צריכים לבקר ידידים לפי הזמנה מקודם וכדי שלא לעורר שום חשד החליטו ללכת לבקור. אולם בצאתם מהחצר עלה בראשם רעיון כזה. נניח שמישהו מידידיהם יבוא פתאום לבקר אותם. הוא יאחז בידית הדלת וינסה לפתוח אותה, מאחר והדלת סגורה, הרי לא יוכל לפתחה, אבל המבקר הרי עלול גם לחשוב שהדלת אינה נפתחת בעקב סיבה אחרת ולאו דווקא משום שהיא נעולה ושהבעלים אינם בבית. ואז ינסה שנית לפתחה בכוח והוא עלול גם להצליח ולפתוח אותה, ואז הוא ימצא אותי אצלם. אפילו אם רק ידפוק על הדלת הרי אני אבהל מאד. החליטו איפא להתקין על הדלת ובצורה בולטת מאד מנעול גדול שבו ינעלו את הדלת בלכתם מהבית, בכדי שהמבקר יתקל מיד במנעול התולה על הדלת ולא ינסה אפילו לאחוז בידית הדלת בכדי להכנס פנימה. וזה הכל כדי שאני לא אבהל.

נוכחתי איפא שאמנם נפלתי בידים טובות ושהאיר לי המזל. ליחס טוב שכזה ולדאגה כזאת לא צפיתי. והאכזבה לטובה הוסיפה לי הרבה אומץ וגם רצון לחיות. גם בימים הבאים המשיכו המארחים שלי לעשות כמיטב יכולתם כדי להקל עלי והתאמצו בכל הדרכים לעודדני ולנחמני. ואמנם חשבתי שכדאי עדיין לחיות כל עוד ישנם בעולם אנשים מלאכים כמו מארחי ולו גם בכדי להיות אי פעם במצב כזה בו אוכל לגמול בעד הכל שעשו ועושים למעני, אם כי בכלל קיים גמול למעשים כאלו?

כעבור ימים אחדים התחילו הגרמנים למכור את הדירות של היהודים על כל ריהוטן במחירים סמליים בלבד. הפצרתי בעדעק שילך לקנות דירה ואף יעצתי לו איזו כדאי לו לקנות, אך הוא לא רצה בטענה שאינו רוצה להתעשר מחורבנו של אחר. הפצרתי בו שוב והוכחתי לו שמגיע לו כי סוף כל סוף הרי הוא הציל יהודי ולכן ראוי הוא לגמול מעט. כמו כן הבטחתי, שאל לו לחשוש לעתיד לבוא ושבכל מקרה אני אגן עליו ואעיד עליו שרק ביזמתי ובעדודי הוא קנה מה שקנה. לזאת הוא השיב שבאם הוא יקנה דירה כזאת ויעביר את החפצים לכאן, אז יבואו אולי שכנים לראות את המציאות שרכש ואז הם עלולים „להריח" אותי ולכן אינו מוכן לסכן אותי. הצעתי לו שארד ליום אחד למרתף, אבל הוא לא נכנע ואמר שהבריאות שלי שווה בעיניו יותר מכל הרווחים שהוא עלול לזכות בהם. כי במרתף אני עלול להצטנן וזה לא כדאי.

הכל היה איפא טוב ויפה, פרט לדבר אחד בלבד. הדוד היה אדם חולני, וכל אימת שעברו גרמנים ליד הבית מבלי שהם יודעים כמובן שיהודי נמצא בבית היה הדוד לרוב מתעלף, ואני הרגשתי עצמי אשם בכל הצרות שאני עלול להביא על המשפחה הזאת. כשהכלב היה נובח משום מה היה הדוד מחוויר ומתעצבן והיה מבקש מכולם לצאת ולראות למה הכלב נובח. הצטערתי על כל הענין,דווקא עכשיו לאחר שנוכחתי באיזה ידיים טובות אני נמצא, בידעי שאני

מסכן חייהם של אנשים טובים ושאני הכנסתי אותם בעסק ביש, ולא בענין חד־פעמי כי אם בסכנה תמידית ונמשכת.

הצעתי לעדעק שנצא לאותו כפר ושאנסה את מזלי, אבל הדבר היה קשה לבצוע ואי אפשר היה בינתיים לעזוב את העיר. כפי שכבר כתבתי קודם, היו נוהגים יהודים מעירנו לצאת מהמחנות לשם הובאו על מנת להציל משהו מרכושם בכדי שיוכלו לקנות לעצמם מעט לחם להחיות את נפשם. בעוד שעדיין היו יהודים בעיר הרי ניתנה לבאים העירה כל העזרה ומחבוא, ולכן הם הצליחו בדרך כלל לצאת בשלום או גם להשאר, באם רצו להשאר. אבל מהיום שבעיר לא נשאר אף יהודי אחד נתקלו הבאים בקשיים גדולים כשמאות שוטרים של שלש אומות, גרמנים, פולנים ואוקראינים אורבים להם על כל צעד ושעל. ואמנם רוב הבאים לעיר שוב לא הצליחו לצאת ונורו במקום בו נעצרו. מסיבה זו אי אפשר היה עדיין לחשוב על יציאה מהעיר, ומה גם שלעזוב את העיר יכולתי רק בלילה, מכיוון שחששתי. וכמו כן חשש עדעק מתושבי העיר שלא יסגירוני לגרמנים. ובלילה היתה שמירה חזקה מאד, ולכן נשארתי במקום עוד כחודש.

כעבור חודש החלטנו לנסוע לאותו כפר ולנסות איך אוכל שם להסתדר. הלכנו ברגל עד לתחנת הרכבת הסמוכה, כי לא רצינו לסכן ולעלות על הרכבת בוולברום שמא יכירו אותי. תוך הליכה מהירה הגענו כעבור שעתיים לכאש־ניצה. עייפים נכנסנו למסעדה לסעוד את לבנו, אבל בעוד לא הספקנו להתחיל אפילו לאכול, ניגש אלינו בעל המקום ומבקש אותנו לעזוב תיכף ומיד את המקום בלי שום ענינים. אופן דיבורו והצורה בה נעץ בי עינים לא השאירה בי שום ספק ביחס לסיבה שהיא מסלק אותנו, והיא — שהוא הכיר בי שאני יהודי.

לאחר צאתנו מהמקום הבעתי בפני עדעק את ספקותי בנוגע לאפשרות שאוכל להסתדר בתור נוצרי. אבל חברי הרגיע אותי שעלי לא להתייאש ואל לי לחפז להוציא מסקנות. הוא הסביר לי שהכפר אליו הוא מביאני הוא כפר גדול ועשיר ובסביבה עשירה מאד בפרי ובירקות ותבלינים, ושלאותו כפר מגיעים יום־יום אלפי סוחרי מזון מרחבי הארץ המדברים בניבים שונים והשונים גם בהתנהגותם וכך הלאה, ולכן הוא סבור שבכפר זה ודאי לא אמשוך תשומת לב מיוחדת ואוכל „להתערב בין ההמון״.

נסיתי לשכנע את עצמי שאמנם כך הוא.

הגענו לכפר בערך לפני חצות, והתברר שזהו כפר טופלה הידוע ונזכרתי שגם סוחרי עירנו היו נוהגים לנסוע לטופולה ולהביא משם פירות מיובשים, בצלים, שום וכד׳. ידידי דפק בדלת אחד הבתים, כנראה של מכיריו ונכנסנו פנימה. הוא הציגני כפולני נוצרי משלזיה העלית, כלומר ממחוז שסופח לרייך השלישי. שאני מורה לפי מקצועי ושאני מחפש עבודה. לאחר מכן שאל את הבעלים אם הם היו מוכנים להשכיר לי חדר. בעל הבית הסכים מיד. ואילו אשתו הוסיפה שעלי ללכת מחר למועצה המקומית ולהירשם. בראותו כך טען עדעק שמאחר ולא ידוע עדיין אם אצליח להשיג עבודה, הרי גם לא בטוח אם אשאר כאן להרבה זמן, ולכן נחכה ימים אחדים ואז נראה, ואם יתברר שאני

:שאר פה, אז אני אלך למועצה וארשם. ושוב מסכים בעל המקום. ואילו אשתו בשלה. היא טוענת שאפילו ללילה אחד כדאי להירשם. כמובן, מוסיף בעלה אחריה, הרי אפילו ללילה אחד גם כן כדאי להירשם.

למותר להוסיף שבשבילי לא בא בחשבון ללכת למשרד המועצה, כי הרשמה זאת עלולה היתה להסתיים בצלצול טלפוני משם ישר לז׳נדרמריה הגרמנית, שיבואו ויקחו אותי כפי שקרו הרבה מקרים כאלה. אולם כדי שלא לעורר חשש כשהו הסכמנו שלמען הסדר הטוב וודאי שצריך להרשם במועצה, והבטחנו לעשות כן למחרת בבוקר, בעוד שהחלטנו לחפש לנו מקום מגורים אחר.

לא אאריך לספר ולתאר את כל תלאותי בכפר הזה, ואת המאבק הנואש לחיי. המוות ליווה אותי צעד אחרי צעד וכבר הצטערתי על כל הענין. הצטערתי צער רב שלא הלכתי יחד עם כולם למקום שיכולתי לפחות למות יחד עם כולם, ולא לגמור ככלב עלוב במקום הנדח הזה. בקיצור לא הצלחתי להחזיק מעמד בשום מקום יותר משעה שעתיים. מיד הכירו בי שאני יהודי ובקשוני להסתלק. בכפר לא חדלו לדבר כל הזמן על היהודים, סיפורים ותיאורים מפורטים על השמדתם, על נסיונות לברוח שלא הצליחו, על נוצרים שנהרגו בגלל שהחביאו יהודים בביתם ושנקברו בקבר אחד יחד עם היהודים. לא אתפלא גם שלא נמצא אף אחד שלא רצה להסתכן למעני, כי אמת הדבר שפולני אשר הסתיר יהודי היה מסכן באופן ישיר את חייו וחיי משפחתו.

עלי לציין שמצילי לא התייאש מהר וניסה בכל מיני דרכים למצוא לי מחסה. נכנסנו לאחד ממכריו בתקוה שמא יצליח כאן להעמיד פנים או לעורר רחמים ולרוע מזלי כפי שנתברר, נערכה באותו בית מסיבה באותה שעה. בניגוד למה שנהוג אצל יהודים בשתית יי״ש, כלומר שכולם מרימים כוסותיהם, אומרים לחיים ושותים בבת אחת, נהוג אצל הנוצרים שבעל הבית מרים כוסו, פונה לאחד המסובים ואומר לו: „אל ידידי" ומריק את כוסו. ואז מרים אותו אורח את כוסו ושוב פונה לאחד האורחים לפי בחירתו הוא באותן המלים — אליך ידידי — ומריק את כוסו הוא, וכך הלאה עד לאחרון האורחים, כלומר כאילו שכל אחד מכבד את השני בשתיה ושותים אחד אחד ולא כולם בבת אחת. אני הרי לא ידעתי את המנהג הזה. ובתור אורח ופנים חדשות במקום כיבד אותי מיד בעל הבית ולא הספקתי לכן לתפוס את הענין, וברגע שהוא הרים את כוסו הרימותי גם אני, אמרתי לחיים ושתיתי. תפסתי מיד ששגיתי כנראה באיזו שגיאה איומה, עדעק שלי עוד מעט והיה נופל מכסאו. כל המסובים תפסו מיד שאני יהודי, וכעבור זמן קצר בקשנו סליחה שעלינו לסדר משהו והסתלקנו.

עדעק הציע לי שנחזור אליו הביתה, אך אני החלטתי לנסוע לקראקא ולהכנס לגיטו ומשם לעבור לאיזה מחנה עבודה. הוא נסה להעמיד אותי על הסכנה הגדולה שאני בעצמי הולך לקראתה ובקשני לבוא לביתו ויהי מה. הלא בין כה וכה לא לעולם נחיה, אמר, אם עלינו למות נמות כולנו יחד. הודיתי לו אלפי פעמים והבטחתי לו שבאם אצליח להשאר בחיים לאחר המלחמה הארורה הזאת אדאג לכך שכל העולם ידע על עדעק סלוטה האיש — המלאך אשר רק

מעטים כדוגמתו בעולם כולו. לזאת ענה לי שהגמול הטוב והיפה ביותר עבורו יהיה באם באמת אשאר בחיים.

בקשתי רק מעדעק שילווני עד הגיטו בקראקא כדי שהוא יקנה את כרטיסי הנסיעה ובאם יפנו אלינו שהוא יענה הראשון כדי שאני לא אצטרך לדבר, ולא לעורר חשדות. הוא הסכים מיד ויצאנו לדרך.

בעיר מיכוב היה עלינו לעבור לרכבת אחרת שהיא היתה צריכה לצאת לקראקא כעבור כשעתיים. נזכרתי שבעיר מיכוב היתה לי פעם אחות ושבעלה נשאר בעיר אחרי ה„אקציה" הראשונה. עלה בי רעיון שאולי כדאי לבדוק אם הוא עדיין בעיר, ואז אולי כדאי גם לי להשאר בינתיים במיכוב. הצעתי לעדעק שהוא יסתובב קצת בין הפולנים וישאל כאלו דרך אגב מה עם יהודי מיכוב? „האם התפטרתם מהם כפי שאנחנו, תודה לאל, התפטרנו מהם? על מנת שלא לעורר שום חשד, כמובן. וזאת ענו לו, שאמנם והשבח לאל, אין כבר יהודים במיכוב. האמת היתה כפי שנודע לי לאחר מכן שבאותו יום היו עדיין במיכוב כ־85 יהודים ולאחר כשבועיים נהרגו כולם. גיסי מאיר לוויט נורה באמצע העיר כשניסה לברוח ברגע האחרון.

הגענו לקראקא ופנינו מיד בכיוון הגיטו. לא הספקנו להתקרב הרבה כשפתאום קפץ עלי כלב ענק והתחיל לקרוע מעלי את מעילי. לראשונה חשבתי שזה מקרה, אך פתאום צץ לפני גרמני איש הס.ס., ודרש ממני תעודת זהות. ואז הבנתי מיד שנתפסתי. והנני זוכר היטב איך שאמרתי לעצמי: בנימין, אתה גמרת את הקריירה שלך. — כמו כן הנני זוכר איך שהסתכלתי סביבי כדי לראות את העולם בפעם האחרונה. וזה הכל תוך כדי הוצאת תעודת הזהות שלי מכיסי. הספקתי אפילו להעיף מבט בשעוני ולהווכח שהשעה היא 10 בבוקר. סוף כל סוף מותר לו אפילו ליהודי לדעת איזוהי השעה שהיא שעתו האחרונה. לאחר שהסס.־מן הסתכל בתעודת הזהות שלי (עלי להוסיף שהיתה בידי תעודה מזוייפת על שם פולני בשם יוזעף מאַרכאַי) אמר לי, רוץ ועצור את האיש הזה שם גדם יד אחת. הייתי בטוח שהוא מתכוון לירות בי מאחורי בזמן שארוץ, כמנהג הס.ס. מאז ומתמיד לירות ביהודים לאחר שאמרו להם לרוץ, שכיוון „שנוח" יותר לירות באדם מאחוריו בטענה שהוא ברח. בעוד אני חושב כיצד ואיך להמלט, הבחנתי פתאום באדם גדם, עצרתיו ואמרתי לו שאדון אחד רוצה לשוחח אתו. בינתיים התקרב אלינו הגרמני והכניסני לתוך אחד הבתים. לראשונה הוא התחיל לחפש בכיסיו של הגדם, ומצא שם כמה חבילות סיגריות, תקע אותם בכיסיו ואמר לו להסתלק. לאחר מכן הוא פנה אלי ושאלני, „מה אתה השלכת מכיסיך?" והתחיל להכותני ולבעוט בי. השתדלתי לחשוב מהר ככל האפשר, כי ידעתי שכל שניה וכל שבב של שניה יקרה היא עד מאד. נסיתי לברר לעצמי בעיקר אם הוא הכיר בי שאני יהודי או לא, בכדי שלא אעשה שגיאה ולא אבגוד בעצמי, כי במידה למשל ואנסה לשחד אותו הרי אז הוא כבר יהיה בטוח שאני יהודי. השוותי את יחסו אלי ולאיש הגדם ושוב חשבתי שכנראה שהכיר שאני יהודי, מכיוון שיחסו אלי שונה היה, אם כי הייתי מרוצה שהוא מכה אותי, כי על ידי כך היתה לי קצת שהות לחשוב. ושוב הוא שואל

אותי מהו הדבר שהשלכתי מכיסי. אני טרם הגעתי למסקנה ביחס למצבי וטרם ידעתי איך לנהוג. לכן החלטתי ש„לתת” אף פעם לא יזיק, אבל לא לתת בצורת שוחד. עניתי לו, כשאני מתאמץ במאמץ על אנושי להיראות ולהישמע קריר ושלוו ככל האפשר, שהוא בוודאי חושב אותי לאחד המוכר סיגריות ברחוב. אמנם גם אני סוחר מבריח, אבל אני עוסק דווקא במזון ובקנה מדה גדול. הנה אני אומר לו, ואני מוציא מעטפה מלאה שטרות כסף מכיסי, זהו הפדיון ממכירת הסחורה, ואם אתה זקוק למזון כמו חמאה, ביצים ונקניק, הריני מוכן לספק לך בפעם הבאה כשאבוא לקראקא, ולאות אמת הנני מוכן להפקיד בידך כל כסף שבידי כדי שתראה שאמנם אמת בפי.

נשמתי לרווחה כשראיתיו תוקע את המעטפה לתוך כיסיו, ואז שאל אותי אם אינני יהודי. לשאלתו פרצתי גם בצחוק וגם העמדתי פני נעלב שאיך זה והוא חושב אותי לחתול שפל כיהודי.

הוא מסר לי את כתובתו והבטיח לי מצדו שבאם אספק לו דברי זלילה הרי הוא מצדו יעזור לי באם אסתבך בגלל עסקי ההברחה שלי, ונפרד ממני בתקוה לראות אותי בקרוב.

המשכתי בדרכי מעודד ומלא תקוה לאחר שהצלחתי להנצל ממוות בטוח. פתאום הרגשתי ששמים יד על כתפי ונבהלתי למוות. אך מיד הכרתי את עדעק אשר ברגע שהכלב קפץ, הסתלק, אך כנראה עקב אחרי ואחרי הנעשה אתי. נכנסתי לשער אחד הבתים והתחבקנו והתנשקנו ונפרדנו תוך תקוה להתראות עוד חיים בוולברום המשוחררת מגרמנים.

כעבור עשרה רגעים נצבתי לפני שער הגיטו של יהודי קראקא בשכונת פודגורזה. שלשה לאומים שמרו על היהודים בגיטו — גרמנים, אוקראינים ופולנים וגם יהודים. בהתקרבי לגיטו השתדלתי למשוך אלי את תשומת לבו של השומר היהודי, וברגע שעינינו נפגשו נסיתי לרמוז לו שהנה מתקרב ורוצה להצטרף עוד קרבן אחד, אשר ניסה להמלט ולא הצליח. השומר היהודי כנראה היה די מנוסה בענינים כאלו ורמז לי להתקרב. הוא פתח לי את השער ודחף אותי פנימה בצעקו אלי מתוך כוונה לטשטש את הענין. העיקר ש„הצלחתי” לעבור את השער, כי יכלו גם לאסור אותי כיהודי המשוטט בעיר.

כל היהודים שנותרו עדיין בחיים כבר היו כולם מרוכזים באותו זמן בעיקר במחנות הסגר והשמדה ומיעוטם בגיטאות סגורים. באותו זמן בערך, ראשית שנת 1943, התבטא הימלר שבאם יפגוש יהודי אחד מתהלך חפשי באירופה הוא עצמו יברכו לשלום. הוא רצה לומר בזה שהוא סומך בהחלט על מנגנון ההשמדה שהצליח להשמיד את כל היהודים ולשים כבלים על יתרם, ושלא יתכן שאף יהודי אחד יתהלך חפשי.

ואמנם כל יהודי שנמצא באיזה מקום מחוץ לגיטו או מחנה נהרג בו במקום.

מצב היהודים בגיטו קראקוב היה מתחת לכל ביקורת. אם נאמר שהיה זה גיהנם עלי אדמות — עדיין לא אמרנו דבר. שום גיהנם ואפילו בתאורים הקודרים והזוועתיים ביותר עדיין לא ישווה לגיטו.

קור ורעב, מחלות, צפיפות ופחד מוות נצחי. יום יום נהרגו עשרות ומאות אנשים. אחרים נחטפו ונשלחו למחנות רכוז. בדרך של נס פגשתי בקרוב קרוב רחוק אשר הכניסני לחדרו שבו כבר גרו כעשרים איש. נבהל ומזועזע ממראה עיני החלטתי לעזוב את הגיטו ולהכנס לאחד המחנות בסביבת העיר.

בחרתי במחנה פלאַשוב הוא היודנלאגער מס. 1. ביום בו הגעתי לאותו מחנה נהרגה ביריות רובה פולה אנגלשטיין בתו של יחיאל מאיר אנגלשטיין ובעלה מר הופשטעטער.

עצירי המחנה היו יוצאים יום יום לעבוד בפירמות גרמניות שונות, בעיקר פירמות לבניה, לסלילת כבישים ומסלות רכבת. בתנאי עבודה מפרכים, ללא מזון, ללא לבוש. בחורף הפולני הקשה נאלצנו לעבוד מ־12 ועד 16 שעות ביממה. מי שפגר ולא הספיק להדביק את הטמפו הברברי של העבודה נהרג ללא רחמנות.

מנהל מקום העבודה בו עבדתי, פושע בשם קישר, קיבל מברק שביתו בגרמניה הופצץ. מיד הודיע לנו שהוא יתנקם בנו בעד הדבר הזה. מיד ערך רשימה של עשרה אחוז מכל היהודים שעבדו במקום ובערך כשלשים והגישה למפקד מחנה פלשוב, פושע אחר בשם מילר, בטענה שהם מתרשלים בעבודה ודרש ממילר שיהרוג את כל המופיעים ברשימה. באותו יום כשחזרנו למחנה, לא הורשנו להכנס למחנה כרגיל, כי אם עצרונו לפני השער. מפקד המחנה מילר, הקריא את השמות מתוך הרשימה שערך קישר. כל אותו הזמן הקיפו אותנו אוקראינים חמושים במכונות יריה, ולאחר שהוציאו מתוך שורותינו את האנשים הרשומים ברשימה הכניסו אותנו היתר למחנה והנשארים נורו כולם ממכונות יריה.

למחרת הודיע קישר שעדיין לא בא על ספוקו ושעדיין ידו נטויה והראשונים בתור יהיו המתרשלים בעבודה. כל אחד יכול איפוא לתאר לעצמו את הרגשתנו בעבודה, כלומר במשך 12—16 שעות ביום לעבוד בעבודה מפרכת, רעבים ובצל של פחד מוות.

מנין נותר לנו האומץ והכוח להמשיך כך? ככל שגברו הסבל והענויים כך גבר וחזק הרצון לחיות ולבלות את שונאינו. בסתר לבו קיווה כל אחד מאתנו לנס, קיווינו באותו זמן שהעולם שלאחרי מלחמה כזאת בוודאי יהיה עולם שכולו טוב, עולם של נצחון הטוב והצדק על הרשע.

כעבור חדשיים בערך פרץ המרד בגיטו ורשה. דבר פרוץ המרד נודע לנו מפי מנהלי עבודה הגרמנים. הם סיפרו לנו את המאורע הזה תוך הערצה מסויימת לקומץ יהודים שהעיזו להתקומם נגד מעצמה המנצח את כל העולם. בגאווה הקשבנו יום יום לספוריהם על השתלשלות הענינים, עד לסוף המר.

ביוני 1943 פרצה מגפת הטיפוס במחנה, יום יום חלו אנשים נוספים. ובהגיע המגיפה לשיאה כבר חלו כשלשת רבעים מעצירי המחנה. רבים מתו כמובן, מחוסר רפואות ומזון מתאים. גם וולברומאים אחדים היו בין המתים. מהם אציין את אלה שאת שמותיהם הנני זוכר עדיין: מרדכי וולף מייטליס,

סוחר בעורות גלמיים; הרצקי מייטליס, יורעק אלתר בנו של איצי אלתר, נתן שמואלביץ, סוחר בהמות.

בהגיע המגיפה לשיאה החליטו הס.ס. לשרוף את כל המחנה על עציריו, בכדי למנוע את התפשטות המגיפה. האסון היה קרוב מאוד לבצוע, ועד היום עדיין לא ידוע מהי הסיבה לשינוי החלטתם.

לאחר שהחלמתי מהמחלה ירד משקלי ל־40 קילו. הפכתי לשלד של עור ועצמות, והייתי צריך להתקיים מ־180 גרם לחם קלוקל ומנת מרק מימי ליום שלם. בלית ברירה החלטתי להסתכן ושלחתי מכתב לעדעק לוולברום, בו תיארתי לו את המצב בו אני נתון. כעבור כמה ימים עמד עדעק בשער המחנה וביקש לקרוא לי כדי למסור לי חבילת מזון גדולה וכסף מזומן. במקרה של מזל יוצא מגדר הרגיל לא היו באותה שעה במקום לא גרמנים ולא אוקראינים. אז יכולנו שנינו אני ועדעק לשלם בחיינו. הודות לעזרתו של עדעק התחלתי להתאושש ולהבריא ולכן נצלתי איפא ממוות בטוח, כי קרוב לוודאי שהיו הורגים אותי כבלתי מוכשר לעבוד. ואילו לא, הרי הייתי גווע בעצמי מרעב ומאפיסת כוחות.

עוד בספטמבר 1942 בעת ה„פעולה" הראשונה נשלחו מרדכי וולף מייטליס עם בנו משה למחנה עבודה ברייששה, אך בקיץ 1943 הוחלט שם לחסל את המחנה והרבה וולברומאים מנסים בגבורה למלט את נפשם. ביניהם פנחס מאיר פצנובסקי מצליח להגיע עד לסוסנוביץ, שמואל גולדברג ומרדכי וולף מייטליס עם בנו משה הגיעו לקראקא למחנה פלאשוב, לרוע מזלם, דווקא בזמן פרוץ מגיפת הטיפוס. מרדכי וולף חלה מיד במחלה והוכנס לחדר־חולים. ללא מזון וללא רפואות ומצבו הלך ורע משעה לשעה. אך בנו משה עשה כמיטב יכולתו בכדי להקל על האב. הוא מכר כל מה שעדיין נותר וקנה פירות ורפואות לאביו ובסכנו את בריאותו עצמו היה נכנס לחדר־החולים ומשרת את האב ומאכילו. משה עשה הכל כדי להציל את חיי האב. יום ולילה שמר עליו ולא עזב אותו אף לרגע. אך המחלה גברה ומרדכי וולף נפטר. היה זה בערך בחודש אוגוסט 1943.

אין זה מעניני כאן להרבות ולספר על החיים במחנה ובוודאי לא על מאורעותי אני. מטרתי היתה לתאר את השמדת קהילתנו בעיקר. אבל במחנה פלאשוב הרי נמשכה השמדתם של שארית קהלת וולברום. באותו זמן היו עדיין בפלאשוב כמה עשרות מיהודי וולברום.

בסוף אוגוסט 1943 העבירו אותי ועוד כמה וולברומאים למחנה אחר בסביבה, הוא המחנה הידוע בשם ירוזולימסקי. אתי יחד עברו משה מייטליס הגר כיום באוסטרליה, יחיאל שמולביץ (ניו יורק), שמעון וויינגרטן (מינכען), שמואל גולדברג הי"ד.

המחנה היה מפורסם במשטר העריץ ובאכזריות מפקדו, רוצחם של עשרות אלפי יהודים, גיעט. יום יום נורו מאות איש. באותו זמן כבר הוחלט להכין את המחנה הזה עבור צבא גרמני. נעשו שפורים ונבנו הרבה מבנים. כל העבודה התנהלה בריצה בלתי פוסקת. ומי שמעד ונפל או מי שלא הספיק לרוץ בשורה נהרג במקום. נשים הוכרחו לרוץ כשהן נושאות קורות עצים כבדות או לבנים.

הגרמנים „הבטיחו" לנו שהלבנים הם בעצם בשבילנו, כלומר לשם בנית קרמטוריום על מנת לשרוף אותנו.

ואמנם היתה האווירה במחנה של ערב כליוננו והשמדתנו. אך למרות הכל, היתה החלטתי נחושה שלא להתייאש ולהיאבק על חיי בכל כוחותי. איני יודע משום מה, אבל בטחתי למרות הכל שאיזה שארית תשאר, ועז היה רצוני להיות בין שארית זו.

ביום אחד באמצע נובמבר בערך (1943) נערך מפקד של כל העצורים. מפקד המחנה הודיע לנו שחלק מאתנו יישלח מכאן למחנות עבודה אחרים. בו ברגע לא היה שום ספק לאף אחד מאתנו שאנו עומדים להשלח ישר לכבשני האש. מפקד המחנה כנראה גם ניחש את הרגשותינו, בוודאי ממבטי פנינו המבוהלים, ואז ניגש ודחף כמה אנשים מתוך השורות וירה בהם והרג אותם. לאחר מכן פנה אלינו בזו הלשון: אם יש ביניכם כאלו אשר אינם נותנים אמון בדברי, שאתם באמת נשלחים לעבוד, הרי לכם ההוכחה. לו נשלחתם כעת למות הרי יכולתי אני בעצמי להרוג אתכם במו ידי. הנני אומר לכם איפא, אתם נוסעים לעבוד.

למחרת כבר הייתי בתוך קרון רכבת משא שצריך היה להביא אותנו למקום חדש וטרם ידענו טיבו של אותו מקום. אתי יחד נסעו עוד שני בחורים מוולברום הם משה מייטליס ויחיאל שמולביץ.

לאחר יומיים נסיעה קשה ביותר הגענו לעיר צ׳נסטוחוב, כ־500 יהודים.

בצ׳נסטוכוב היה קיים בית חרושת לטקסטילים, שהיה שייך ליהודים בשם פלצר. בית חרושת זה הוחרם כמובן מיד ותוצרתו עברה כולה לצבא, וכעת הוחלט להפוך בית חרושת זה לבית חרושת ליצור כדורים ורובים, וזאת היתה הסיבה שהביאו אותנו לכאן על מנת להחיש ביתר שאת את הפעלת המכונות ליצור כדורים.

עם הפעלת המכונות הורע מצבנו באופן חמור ביותר. היינו נאלצים לייצר מכסות קבועות אשר היה בלתי אפשרי בהחלט לייצרם. וכרגיל וכמו תמיד היינו צפויים לצרות צרורות בעד פיגור למלא מכסה. העבודה התנהלה בשתי משמרות, מ־7 בבוקר עד 7 בערב ומ־7 בערב עד 7 בבוקר כשהמשמרות מתחלפות מדי שבוע.

בשנת 1944 נראה היה שהגרמנים הגיעו לכלל מסקנה שיש כבר כל כך מעט יהודים עד שיש „לקמץ" קצת בהריגתם. לפחות במחנה שלנו נתמעטו מקרים של הריגה, אבל בוצעו ענשים קשים ביותר. בתוך המחנה שלנו עבר הנחל וורטה. בתור עונש נאלצו אנשים לעמוד על יד הנחל ולהסתכל בתוך המים במשך שעות אחדות עד שראשם הסתחרר ונפלו מחוסרי הכרה. עונש זה הופעל משום מה נגד נשים בעיקר. מספיק היה שבחורה תעצום עינה לשניה אגב עבודתה במשמרת לילה, ומיד הועמדה ליד המים. את הגברים היו מכים באלות עד להתעלפותם. מרוב פחד ועצבנות ירד כושר העבודה שלנו והתפוקה ירדה למטה מהנורמות.

בערך באמצע שנת 1944 החליטו הגרמנים שהיהודים הם כל כך מוכים

ומיואשים עד שאין כבר שום אמצעי כדי להפחידם בו או כדי להפעיל לחץ על מנת להגביר את קצב עבודתם.

הוחלט על מנות יותר גדולות של מזון. ואמנם עלתה המנה מ־180 גרם ליום ל־560 גרם ליום. ממש לא יאומן, פי שלוש! נוסף על כך הונהגו פרמיות. עובד שמילא את המכסה ביום מסוים קיבל עוד חצי לחם כפרמיה. באותו זמן בערך נתבשרנו בהתנקשות שבוצעה ללא הצלחה בהיטלר, ולאחר מכן בנחיתת מעצמות הברית בצרפת.

תקוות חדשות החלו לקנן בלבותינו, התחלנו להאמין והרגשנו שהמלחמה עומדת להסתיים. שמחתנו לא ערכה הרבה זמן.

כעבור זמן קצר הביאו למחנה שלנו כמה מאות יהודים ממחנה עבודה מדמבלין, ממש שעות ספורות לפני שהרוסים כבשו את העיר. נוכחנו איפוא שוב פעם בנחושת החלטתם של הגרמנים להשמידנו עד אחד, ועד אז לסחוט את שארית כוחותינו.

יהודי דמבלין הביאו אתם כמה עשרות ילדים קטנים אשר נהרגו בו ביום לבואם לצ׳נסטוכוב. הריגת הילדים השפיעה עלינו השפעה מדכאת ביותר וגרמה לנו יאוש ואכזבה מכל התקוות ומכל החלומות שרצינו לקוות ולחלום.

בערך כך נמשך המצב עד ינואר 1945. מצב התזונה השתפר בהרבה. התוצרת השביעה רצון ולכן גם היה לנו פחות או יותר שקט יחסי, אבל שוב לא יכולנו להשלות את עצמנו שיש לנו סיכוי להנצל. גורלם של יהודי דמבלין הוכיח לנו שגם ברגע האחרון לא „יוותרו" הגרמנים על היהודים ועדיין ימצאו זמן ואמצעים כדי לקחתם אתם על מנת להשמידם.

ביום ראשון בשבוע, הוא ה־16 לחודש ינואר 1945, הודיעו לנו בבוקר שאין אנו יוצאים היום לעבוד. ואחר כמה רגעים הוחזרו גם האנשים שעבדו במשמרת לילה. הפסקת העבודה היתה תמיד סימן לרעות. מכיוון שלא בגלל דבר של מה בכך ישביתו יהודים מעבודתם. בעוד כמה רגעים הופיע מנהל עבודה גרמני עם רשימות של אנשים אשר נצטוו לצאת מהצריפים. כ־500 איש הוצאו מתוכנו. לאותם האנשים נאמר שמאחר והם לא עבדו מספיק מעבירים אותם למחנה בוכנוולד בגרמניה. בין אלה שנועדו להשלח לבוכנוולד נמצא גם בן עירנו יחיאל שמולביץ. נסיתי להצילו. שמתי נפשי בכפי ונגשתי לאחד ממנהלי העבודה הגרמניים אשר תחתיו עבדתי כל הזמן וגם היה מרוצה מעבודתי, והוא הבטיח לי לעשות משהו באם רק יוכל. אבל הדבר לא הסתדר והבחור נשלח לבוכנוולד עם יתר האנשים, באותו בוקר. חשבנו שלאחר שהאנשים נשלחו שוב נצא לעבוד, אך לא כן היה. כל היום נשארנו בצריפים. וגם בלילה לא יצאנו לעבוד. למחרת, יום שני בבוקר, התחלנו לשמוע יריות והפגזות והבינונו שהרוסים כנראה התקרבו והם נלחמים על העיר צ׳נסטוכוב. ובעוד אנו תוהים לגורלנו שוב הוצאו מהצריפים כחמש מאות בכוונה להשלח לבוכנוולד. הפעם כנראה כבר מאוחר היה, כי האנשים הוחזרו לאחר מכן, כבר היה מאוחר לשלוח אותם ברכבת.

הפגזת העיר נמשכה ללא הפוגה ואנו טרם ידענו מה יהיה אתנו. עדיין

לא יכולנו להאמין שלא יספיקו להשמידנו. בשעה 10 בבוקר בערך הגיעה למחנה קבוצה של כ־50 אנשי ס.ס. והתפשטו בכל המחנה. היינו בטוחים שאלו באו על מנת לגמור אתנו. לא עברה שעה והס.ס.־מנים החלו לעזוב את המקום. הסתכלתי היטב וראיתי באיזו בהלה וחפזון עזבו את המקום. רוב החפצים והציוד נשאירו במקום ולכולנו רווח בראותנו אותם עוזבים.

אחרי הצהרים נכנסו הגרמנים מהממונים עלינו וסיפרו לנו באופן רשמי על המצב. הם אמרו לנו, ש„בהתחשב באוכלוסיה האזרחית ועל מנת לחסוך הרס מהעיר — ייתכן ויוחלט לעזוב את העיר ללא התנגדות. ומאחר והם דואגים גם לנו הרי הם מוכנים לקחת אותנו אתם. למותר להוסיף שהיינו מוכנים להודות להם על „טוב־לבם" ועל „דאגתם" לנו ולכל תושבי העיר. ועז היה רצוננו לומר להם את כל האמת ומה שאנו חושבים עליהם, אבל טרם היינו בטוחים וטרם ידענו שסופם כבר הגיע, ולכן נהגנו עדיין בהכנעה.

לפנות ערב גברה ההפגזה וההפצצה והמוני בתים עלו באש והיתה סכנה ממשית ליהרג, ברגעים הספורים לפני שחרורנו. לשעות אחדות נכנסנו למקלטים ולא ידענו את המתרחש, והוא — שכל הגרמנים והשומרים ברחו שהננו חופשים. רק בחצות הלילה כשוך הקרבות ולאחר שהשתרר שקט גמור, יצאנו מהמקלטים ורק אז נוכחנו שאמנם אנו חפשים כעת.

לאחר חמש שנים וחמשה חדשים של שלטון פושע ודמים שלא היה כדוגמתו, שוב יכולנו לנשום לרווחה בחצות הלילה של ה־18 לינואר 1945.

לאחר שעה קלה של התפרצות ספונטאנית של תרועה וגיל לכבוד חיינו שהצלחנו להציל, נזכרנו כולנו ביקירינו האומללים אשר לא זכו לרגע מאושר זה, ושנשארנו כולנו מיותמים לנצח, ללא בית, ללא דרך חזרה.

האבל והתוגה עלתה על השמחה, וככה המשכנו ליילל ולקונן עד עלות הבוקר. עם עלות הבוקר כבר נמצאו במחננו חיילי הצבא האדום. היחס של החיילים אלינו היה אדיב ואוהד באופן יוצא מגדר הרגיל. יצאנו משערי המחנה לנשום אוויר חפשי. רחובות העיר היו מלאים הרוגים, בעיקר חיילים גרמנים. בצ נסטוכוב השתחררו אלפי יהודים שהיו עצורים שם במחנות לעבודת כפיה, במונו.

למחרת, החלטתי אני וחברי משה מייטליס, שני היהודים מוולברום שנותרו בחיים, לחזור לעירנו תוך תקוה קלושה מאד למצוא אולי עוד ניצולים אחרים.

בחרדה בלב צעדנו צעד בצעד (תחבורה טרם היתה) ולמרות שהיינו עייפים ותשושים לא התעכבנו כמעט ושרכנו דרכנו קדימה, כדי להגיע העירה יותר מהר, שמא נמצא שם עוד מישהו שנמלט ונשאר בחיים.

בדרכנו „הביתה" עברנו את העיירה ללוב, עירו של ר' דוד המפורסם, הידוע בכינויו ר' דוידל מללוב. נזכרנו איך שבלילות חנוכה הקרים נהרו יהודי וולברום ויהודי כל הסביבה להשתטח על קברו של ר' דוידל, מדי שנה בשנה. מלא עצב ותוגה חשבתי על גורלם המר של כל אותם היהודים הטובים והכשרים.

שאלתי עובר אורח למקום בית הקברות היהודי. הנשאל הביע השתוממות ותמהון בלתי רגילים ואף נבהל והחוויר מאוד. ביד רועדת הצביע על הכיוון

בו עלינו ללכת. הגענו למקום ונוכחנו לדעת שבית הקברות חולל והמצבות נשדדו כולן.

ידעתי היטב שהנני היהודי האחרון המבקר על קברו של ר' דוד, אם כי גם לי לא ניתן אולי לבקר על קברו ממש. גליתי עקבות של אוהל הרוס וחשבתי שאולי כאן מקום קבורתו של ר' דוד. נפרדתי איפא בחרדת קודש ממנו, מרבי דודל, אחד הדמויות הנפלאות והיפות ביותר:

צר לי עליך מאוד, רבי דוד, צר לי בגלל קברך השומם וששוב לא יבואו לכאן יהודים לבקר ולהתפלל על קברך, יען כי אינם עוד.

ביום ראשון, ב־23 לינואר 1945, הגענו שנינו לוולברום. שני יהודים רצוצים ושבורים בגוף ונפש מתוך תשעת אלפים יהודי וולברום הנהדרים.

ראשית צעדי כמובן היו לביתו של ידידי מצילי עדעק סלוטה, אך מה נדהמתי לשמוע שהוא המסכן נדרס למוות בתאונת דרכים, זמן קצר לפני גמר המלחמה.

ימים ספורים לאחר מכן יצאו ממחבואיהם אלתר פצנובסקי ושני בניו חיים־אליעזר וגבריאל (נמצאים כיום באוסטרליה), ויחיאל צווייגנבוים חתנו של ר' אלימלך פצנובסקי, ואשר נפטר כעבור זמן בגרמניה ממחלת לב. ארבעתם היו מוסתרים אצל גוי בסביבת העיר בשם סטאק פאציא, אחד מחסידי אומות העולם ללא שום ספק. ידוע לי שהוא לא דרש שום גמול בעד הסתרתם, ולשאלתי למה עשה זאת, ענה לי שבהיותו משוכנע שאך דם נקי נשפך ושכל היהודים חפים מפשע הם, לכן הוא בתור נוצרי אדוק ומאמין מרגיש שמחובתו הוא להציל לפחות מה שניתן להציל, ואמנם עשה כן במאמץ עליון אשר מעטים כדוגמתו.

בעוד שבוע יצא ממחבואו יהודי אחר, זקן בשם ברוך ספלובאץ הידוע בכינוי ברוך כליזמר עם בתו ושני נכדיו לאחר שהסתתרו אצל גוי ידיד במשך 30 חדשים. באותו לילה נפטר ר' ברוך ספלובאץ, ולמחרתו קברנו אותו אני ומייטליס בבית הקברות, כמיטב יכולתנו לפי כל דרישות הדת. תוך זמן קצר הגיעו העירה עוד כמה יהודים אשר השתחררו עוד לפני כחצי שנה ממחנות עבודה במזרח פולין. בין הבאים היו שני האחים שלמה ומנחם זילונקי החיים כיום בארץ, ומוטיל וונדרסמן ואשתו (בישראל).

עוד שתי נפשות שניצלו הצטרפו אלינו, והם פנחס מאיר פצנובסקי ואשתו מניה פוטאש בתו של לייבילי פוטאש אשר הם הסתתרו אצל גוי בכפר.

הרגשנו וידענו שאין אנו שייכים שוב למקום הזה, המקום בו נולדנו וגדלנו ובילינו בו את שנות חיינו — שוב אינו זקוק לנו וגם ישמח לוותר עלינו לתמיד.

באותו זמן היה נתון השלטון בעיר למושל הצבאי הרוסי. עלי לציין שהיחס אלינו, שארית הפליטה, היה לבבי מאוד, באותו יום שהוחלט להחזיר את השלטון לשלטונות המקומיים עזבנו כולנו את העיר וולברום לעולמים.

יאָר צייט ליכט

וואָלבראָח! אויף דיין פארשווינדן
זינג איך דיר איצט נישט קיין ליד.
כ'וויל נאָר בלויז ליכטלעך צינדן
אין מיין הארץ, פאר יעדן ייד.

פאר יעדן ייד וואָס איז נישט מער,
און זייער אַש טראָגט דער ווינט.
נאָך זיי אלע, רינט מיין טרער,
נאָך די מאמעס, נאָך דעם קינד

פאר צעשטאָכענע אין שטוב,
פאר צעשמיסענע מיטן בייטש,
פאר דערשאָסענע ביים גרוב,
דורך אוקראינער, צו דורכן דייטש.

פאר טרעמבלינקע, אָשוויענטשים,
פאר דעם צעאקערטן „גוטן־אָרט״.
פאר אלע קדושים אומעטום,
אין שטוב, אין גאס, אין יעדן אָרט.

און דאָס ליד, אנשטאט בלומען,
די קדושים וויל איך שענקן.
אז די קינדער וואָס נאָך אונז קומען
זאָלן אייביק דאָס געדענקן.

מ. לובלינג

לייבוש גרשונוביץ

פרקי חיי במלחמת הכליון

(זכרונות)

עם כבוש השלטון בגרמניה ע״י היטלר בשנת 1933 התחילו לנשב רוחות חדשות ופרעות אנטישמיות פרצו בכל רחבי פולין, וגם על עירנו ולברום לא פסחו. ראשית פעולתם של האנדקים, (נ.נ.ד., המפלגה השמרנית, נרודובה דמוקרטיה) היתה: חרם כלכלי על יהודי העירות והכפרים. אסרו על הגויים

לבוא בקשרי מסחר עם יהודים, סגרו בפניהם את כל הדלתות. היו מקומות ששלחו בהם כלבים לגרשם ואף הרביצו להם מכות אכזריות. במקומות אחרים עמדו משמרות נוער כפרי ע״י הכפרים ולא נתנו לרוכלים היהודים להכנס. אני נזכר במקרה אחד עם אברהם שמולביץ ובנו אהרן — כשהגיעו לכפר מוסטיק נתקפו והוכו ע״י אכרי הכפר, שחררו את הסוסים מעגלתם והפכו את העגלה עם הסחורה עד שהגיע ראש הכפר והחזירם לוולברום. הם שכבו על ערש דוי זמן ממושך אחרי התקרית הזאת. מקרה נוסף אירע עם יוסף החרש ואשתו. היו רגילים יום יום ללכת לכפר טשביניץ בכביש המוליך למיחוב, כי באותה הדרך הלכו גם אביו וסבו. המשמרות (פיקטניקים) עצרום בדרך, לקחו מהם את העופות ואת סלי הבצים, שברו לעיניהם, הוסיפו מכות רצח לזוג האומלל ובקושי רב עלה בידיהם לברוח הביתה, לחמשת ילדיהם בלי כסף ובלי סחורה, באכזריות נוראה גורשו מהכפר בו חיו והתפרנסו כל ימי חייהם.

בצורה כזאת קופחה במחי יד אחת פרנסתם של עשרות ומאות יהודים שעיקר פרנסתם היתה — הרוכלות בכפרי הסביבה.

החיים הכלכליים של יהודי וולברום בשנים 1942—1921: היהודים היו פעילים בהתפתחותה הכלכלית של העיר ע״י בניית בתים, טחנות קמח, מנסרות ומאפיות מכניות. ליהודים השתייכו חוות ומשקי כפר בסביבה. לר׳ משה ברמהרציג, יחיאל מאיר אנגלשטין, זלצמן, וולוויל אלטר — היו הנכסים הבאים: החווה בז׳וזובקה, טחנת קמח וביח״ר לשיכר. היהודים טפחו את המלאכה בכל הענפים. היו כאלה שיצרו חבלים מפשתן וסיזל. אוליבה היה הראשון שבנה בית בן 4 קומות לנוביצקי. היו יהודים בנאים (אפרים הבנאי), היו בורסקאים. ביח״ר של לנדוי ומאפיות משוכללות שתוצרתם כבשה את כל הסביבה, ביח״ר לסבון של פצנובסקי.

בזמן שהעיר היתה עוד בבחינת מועצה כפרית (גמינה) נמנו: 1800 נוצרים, 4500 יהודים, 200 גרמנים. בעת שנהפכה לעיר מבחינה מוניציפלית בשנת 1931 נבחרו למועצת העיריה: 5 צירים למפלגת פילסודסקי, 4 — האנדקים, 3 — פ.פ.ס., 3 — יהודים. סגן ראש העיר היה רוזנבוים. יועצים: הרשל בידלובסקי ונפתלי טרלו.

בחלק הדתי שהיה רוב מנין ורוב בנין תפסו מקומם ראשית כל החסידים מחצרות הרביים גור, אלכסנדר, רדומסק, חנצין וכו׳. היהודים הפשוטים התרכזו בבתי המדרשים הגדול והקטן ובבית הכנסת, וחלק מהם שרת באמנות את הרבי אלתר ואת הרבי שלום.

הנוער החסידי מכל הגוונים כבש במשך כל ימי השבוע את בית המדרש והרביצו תורה משעה 4 בבוקר עד מאוחר בערב, הם התפרסמו בלמדנות גדולה עד שבחורי העיירות הסמוכות שאפו ללמוד בעירנו, בבית המדרש, שבראשו עמד ר׳ מרדכי וולף.

בחלק הפרוגרסיבי הסתעפה הפעולה לכמה שלוחות: נוסדה סקציית נוער ע״י האגודה המקצועית של פועלי העור בהנהגת החברים: משה לובלינג, משה נרציס ומשה ציגלר. אחר כך הקימו גם אגודת פועלי המחט.

ההסתדרות הציונית היתה קיימת מזמן ועד שנת 1920 הספיקו רבים מהם לעלות לארץ ישראל. בתקופה יותר מאוחרת נסעו עם העליה הרביעית גם חברי פועלי־ציון להכשרה חלוצית על מנת להתכונן לעלות ארצה.

בשנת 1925 נוסדה הסתדרות הפועלים „בונד" בהנהגתו של באבד. כן התפתחה הספריה שעזרה הרבה להפצת השכלה בשכבות רחבות של הנוער היהודי.

והנה דיאגרמה על הרכב המפלגות בוולברום בשנות 1935־39:

ההסתדרות הציונית 250 חברים; פועלי ציון ימין — 120; פועלי ציון שמאל — 80; בית"ר — 150; „בונד" — 180; קומוניסטים — 250.

הפרנסות היהודיות באחוזים:

בעלי־מלאכה — 15 אחוז; רוכלים בכפרים — 15; חנוונים — 25; סוחרי הירידים — 10; קבצנים — 3; כלי־קודש — 2; עשירים — 5; פועלים — 25.

25 האחוזים של הפועלים עבדו במקצועות דלקמן:

סנדלרים, חייטים להזמנות, חייטים לקונפקציה, תפרים, בורסקאים, נגרים, נפחים, פחחים ואופים. היה קיים בעירנו בית חרושת לגומי אשר העסיק 6000 פועלים וביניהם רק שני פועלים יהודים שנתקבלו ע"י פרוטקציה גדולה. גם ביתר המפעלים כמו טחנות, מנסרות, לא הועסקו פועלים יהודים. לכן היו נאלצים היהודים לחפש מקומות עבודה בערים הסמוכות: קראקא, סוסנוביץ, בנדין ועוד.

כשפרצה מלחמת העולם השניה והקלגסים הגרמנים כבשו את פולין במהירות הבזק, התהלכו אחינו היהודים בהרגשה כי צפוי להם האבדון. ביום השני לכניסתם לפולין החלו הגרמנים את מעשי הזוועה בשיטתיות קפדנית מחושבת, לבל יגלו הקרבנות התנגדות ומרי. התחילו הגרושים מהעיר וממקומות מגוריהם. אחר כך הוציאו פקודה, שכל הגברים הצעירים יעזבו את העיר ולא, יירו במקום, וכתוצאה מזה ברח חלק מהנוער ובתוכם גם נוצרים לעיירות מיחוב, ויסליץ, סנדומירש. כל הדרכים היו מלאות יהודים צעירים בורחים. גם אני הייתי בין הבורחים, והגענו קבוצה של 100 בחורים מוולברום לטרנוברזג בערב ראש השנה. אחרי ראש השנה חזרנו לוולברום ובדרך שמענו את הבשורות המחרידות על התעללות הגרמנים ביהודים בכל מיני צורות מסמרות שער. בעיירה אחת תלו הגרמנים ביום השני של ראש־השנה יהודים מתפללים עם טליתותיהם. חמישה ימים אחרי ראש־השנה חזרנו לוולברום ונודע לנו כי הגרמנים נכנסו לעיר ביום השלישי עם פרוץ המלחמה. מיד אספו את כל הגברים, יהודים ונוצרים וגרשום לזבירטשה, שם הפרידו אותם. את הגוים לכנסיה — והיהודים לבתי הכנסת. הם לא קבלו שום אוכל ושתיה והוחזקו במצב זה חמישה ימים. עם חזירתנו נפלנו ישר לתוך גיהנום. הגרמנים הוציאו יום יום לככר השוק את האינטליגנציה היהודית כמו: הרב ובנו, ד"ר איזנשטט, ד"ר פרלגריכט, הרוקח רוזנבוים, יעקל החובש ואחרים, נתנו להם מטאטאים ופקדו עליהם לנקות את הרחובות. והיות שרצו להשתעשע גזרו על הרב המקומי להופיע עטוף בטליתו לנקיון רחובות העיר. כן העסיקו חלק מהיהודים בעבודות קווי הרכבות לאולקוש וחרשניצה. באותו הזמן הקימו מועצת יהודים בראשית משה אהרן ולצינסקי ומגר והם היוו מנגנון עזר לפעולות הנאצים. ביום הראשון של חג הסוכות

עמדתי עם חברי ישראל ברוקנר, הרשל קנפ והרשל שולזינגר בפינת ככר השוק, הופיעו חיילים גרמנים צועדים, ובראותם אותנו נעצרנו על ידם והובלנו לביהח״ר בטענה כי עסקנו בפוליטיקה. רצו להרוג אותנו במקום, אך דרך נס הסתפקו הרוצחים במכות יבשות שהרביצו לנו כדבעי.

הגרמנים תבעו מהיהודים להביא יום יום לביהח״ר רהיטים, חפצים שונים וכסף וגם נשים לעבודה.

חלק מהנוער הצליח בכל זאת לברוח לברית המועצות. בכל יום נגזרו גזרות חדשות והחרימו כל מיני עורות, אריגים ופרוות. לחנויות הכניסו קומיסרים, ואם תפסו יהודים בנהול מסחרם נורו במקום.

באותו הזמן הגיעו לוולברום פליטים משלזיה העילית, קרקוב, לודז וגם מגרמניה הגיעו בחושבם כי כאן ימצאו מנוחה.

משנת 1940 החלו הגרמנים להשמיד את הערכים הרוחניים של יהדות וולברום, שנוצרו במאמצים גדולים במשך כל השנים. את הספריה הגדולה עם אלפי הספרים שבה הובילו בעגלות לעיריה ושם נשרפו.

את ספרי התורה הצליחו היהודים להחביא בבתיהם. מזמן פלישת גרמניה לברית המועצות בחודש יוני 1941 החלו להשמיד את היהודים בהמוניהם. חלק שולח לאושוויץ. בחודש יולי הוציאה הגסטאפו פקודה לכל הגברים עד גיל 35, להרשם בביהח״ר, ומי שלא יבוא — ייהרג. בבואנו לשם היכו אותנו הרוצחים באלות גומי עד זוב דם. הם בחרו 300 בחורים ואני בתוכם ושלחונו לפלאשוב — המחנה הראשון ליהודי וולברום. עבדנו אצל הפירמה „סימנס״, עבודה מאד קשה. ל׳י וללוי לזורגן שיחק המזל וברחנו חזרה לוולברום ובה נאלצנו להתחבא.

בשנת 1942 החלו לעשן ארובות המשרפות במחנות ההשמדה דלקמן: אושוויץ, מאידנק, בלזשץ, טרבלינקה, חלמנו, סוביבור, מאלקין. באותו הזמן נורו יהודים רבים עבור עבירה הכי קטנה. ואלה שאני זוכר הם: יחיאל משה הבה ואחיו ישראלקה, בתו של דוד בנד — חנה גיטלה, מרדכי דנציגר, פנחס קורנפלד, נפתלי ברקוביץ ועוד.

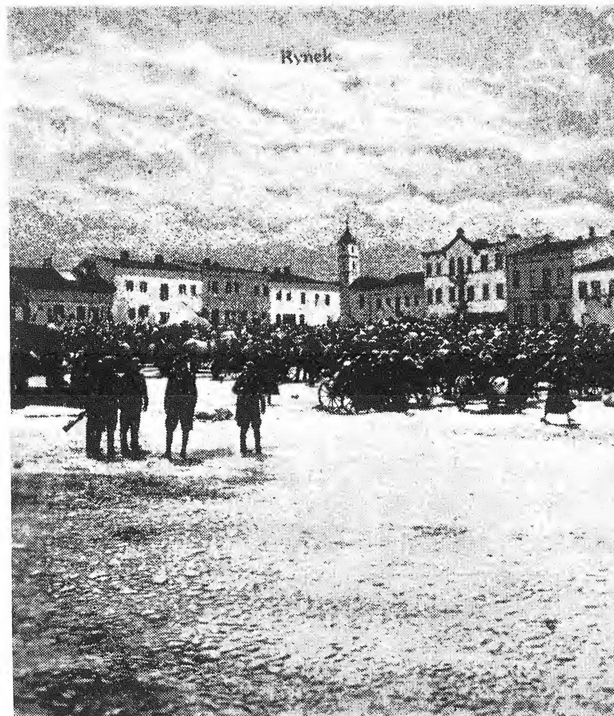
ביולי 1942 הקימו הגרמנים בבית המדרש הגדול בית מלאכה לחייטות. כל החיטים נתבעו להביא את מכונות התפירה שלהם בתנאי שלא יגורשו. עבדו שם מאות אחדות של יהודים, והעשירים שילמו ממיטב כספם שיקבלו אותם לעבודה. אולם זה לא ארך הרבה זמן. משום שהגרמנים לא היו זקוקים לעבודתם אלא לרכושם ונפשם.

באוגוסט 1942 הוציאה הס.ס. פקודה, שלפיה חייבים היהודים להביא 20 ק״ג זהב ולא — יהיו כולם צפויים לגרוש. חברי היודנראט ווילצינסקי ומגר דאגו לכך שהזהב יסופק בזמן, והיהודים בתומם האמינו שאולי הכסף והזהב יהיה כופר נפשם. כל האשליות נתנדפו, כי מקץ שבועות מספר בא הגרוש.

קבלנו ידיעות שאת יהודי וורשה שולחים למידנק, גם מקילץ ויתר הערים הגדולות גרשו לשם. ידיעות דומות הגיעו מחמלניק, בוסקו וזבירטשה. אפש־רויות בריחה מהתופת לא היו, כי ברכבת אסור היה ליהודי לנסוע וברגל פחדנו ללכת פן ימסרו אותנו הפולנים אשר בשנאתם הגדולה לכל יהודי הלשינו בפני

הגיסטאפו על כל עובר אורח שפגשו בדרך. נשברנו במובן הפיזי והרוחני. נשארנו מופקרים וחסרי אומץ חכינו לגורל הסמוי יחד עם כל העדה היהודית.

והנה הגיע היום הנורא. בערב שבת 5.9.42 יום לפני הגרוש (הגרוש התקיים שעה 1 לפני הסליחות הראשונות) באה פקודה: כל הגברים הצעירים יתיצבו לעבודה. בבגנס (מגרשי הטורף) מחצית יהודי העיר הופיעה לעבודה והנוצרים ארגנו ונהלו את העבודה. בחוזרנו בפעם הראשונה מהעבודה ראינו בעליל מה צפוי לנו. בראותנו 20 עגלות עמוסות אוקראינים מצוידים באתים וגרזנים. הם הגיעו אלינו ממיחוב אחרי שרצחו שם כמעט את כל היהודים.

הגירוש בככר השוק

היונקים סגרו את כל מבואות העיר, וכל יהודי שרצה לברוח — נרצח במקום. בהלה גדולה נגרמה עקב העובדה שביום החמישי האחרון הוציא הרב המקומי עם בעלי־בתים אחדים את כל ספרי התורה שבעיר והטמינום בארגז על בית העלמין הישן. העובדה הזאת הוכיחה לנותרים כי קרוב הקץ לוולברום היהודית וצפויה השמדה טוטלית של האוכלוסיה היהודית כולה, וכל היצירה שיצרו היהודים במשך דורות תלך לטמיון.

הגירוש הראשון

הפקודה באה בליל שבת:

1. כל יהודי וולברום חייבים להתייצב בשעה 8 בבוקר בככר השוק.
2. להביא אתם את החולים והנכים.
3. כל אחד מביא אתו 10 ק"ג מזון והלבשה.
4. כל הדירות נשארות פתוחות.
5. המשטרה היהודית תשמור על הסדר.
6. מי שישאר בביתו — יירה במקום.
7. מועצת היהודים אחראית עבור הרכוש היהודי.

זו היתה הפקודה האחרונה ליהודי וולברום. בליל שבת שרר חושך בכל הבתים והיהודים ארזו את חפציהם תוך בכי בלתי פוסק על גורלם המר, נפרדו משכניהם הקרובים בלכתם לדרכם האחרונה. את התכשיטים וחפצי ירושה קברו בתוך הדירות. אני הייתי באותו זמן אצל אבי ברחוב בית־הכנסת בביתו של ר' שמעון חבה.

בלילה שמעתי שתי יריות מתחת לחלוני ואחרי זה נשמעו צעקות בזו הלשון: זה אני יעקל מרשליק. תנקמו את דמי — שמע ישראל.

בשעה 12 בחצות נשמעה צפירת אזעקה מביהח"ר, וחשבנו באותו רגע — הנה באה הישועה. והנה נשמע רעש אוירונים והתפוצציות וכהרף עין הם הסתלקו והיה חושך כמקודם. (יתכן שזו היתה פרובוקציה גרמנית).

שבת — 6.9.42.

העיר הוקפה ע"י היונקים (נוער פולני מאורגן ע"י הגרמנים, נוער אנדקי). כל 50 מטר עמד יונק עם את ביד. הגיעה השעה האחרונה, התאספנו כל שכני הבית, ביניהם: דוד סטביצקי, סימה שטין, מרדכי טרנובסקי ועוד, יחד כעשרה שכנים. עזבנו את הבית שאבא הקים בעמל רב. הלכנו דרך רחוב בית־הכנסת ורחוב פילצר לתוך ככר השוק. בדרך ראינו איך הבנים נושאים את אבותיהם על הידים, ואמהות סוחבות את תינוקות בית רבן. בשעה 8 בבוקר היו נאספים בככר השוק כל יהודי וולברום. התמונה הזאת נחרתה תמיד בזכרוני — תשעת אלפים יהודים מרוכזים במקום אחד בדרכם האחרונה. המגרש מוקף על ידי הגסטפו והאוקראינים. הפקודה הראשונה נתנה, שכל החולים יעלו על עשרות העגלות שעמדו הכן בצדי המגרש, באמתלא שמובילים אותם לתחנת הרכבת. אולם לצערנו לא ראינו אותם עוד.

כפי שסופר לנו הובילו הגרמנים את העגלות עם החולים לא הרחק מבית הקברות, שם היו חפורים בורות גדולים. הם ירו בהם ונקברו בתוך הבורות, חלקם בעודם מפרפרים בין החיים והמות. שמעתי את התאור הנורא הזה מפי פולני נוצרי בשם פיקלק אשר הגיע בזמן מאוחר יותר למחנה העבודה בקרקוב והביא כסף לוולף צשלר (וולף השחור).

בשעה 10 הגענו לבגנס ממול ביתו של קורנפלד.

בשעה 11 לפני הצהרים הביאו הגרמנים בעגלה את אלטר פולטורק השמן, אשה ותינוק — זו היתה בתו של ויסוקי טויבלה, מבעלה שמואלביץ. עם אלטר

השתעשעו הגרמנים שעה ויותר, וצחקו מהענויים שהתענה המסכן. לבסוף ירה בו אחד האוקראינים ופדה אותו מהחיים. את התינוק הרגו הרוצחים בידי אמו.

בשעה 12 הביאו את היהודים מזרנובצה, כארבעת אלפים איש בערך.

בשעה 4 אחה"צ הביאו את היהודים מפילץ, כחמשת אלפים בערך. ביחד התרכזו על המגרש 17—18 אלף יהודים משלוש הערים. כל המגרש סביבנו הוקף ע"י האוקראינים. החום היה איום, מים לא היו, הילדים הקטנים בכו ודרשו מים. אברהם שמואלביץ הוריד טבעות מידו ונתן לשוטר תמורת מים עבור ילדיו הצמא. את הטבעת לקח המנוול, אולם מים לא הביא.

בשבת לפנות ערב הודיעו: כל הגברים בגיל 18—50 יסתדרו בשורות מיוחדות, נפקדו 3500 איש, בלילה החזירו אותם למשפחותיהם. היה לילה קר מאד ואף אחד לא עצם עין. באותו הלילה ראיתי את הרב המקומי עם הרבי ר' שלום וכל העדה אומרים סליחות בלב חרד ובדאגה גדולה. פחד מוות העיב עלינו באותו הלילה, ללא אוכל, ללא מים לרוות את צמאוננו. בכי הילדים חתך כבאיזמל את לבותינו.

בשעה 7 בבוקר נתנה שוב פקודה: כל הגברים יסתדרו בשורות מיוחדות. מחזה פרידת המשפחות היה קורע לבבות.

אני הייתי בין 500 היהודים שנשלחו בשעה 5 בבוקר לפרוקיטשין, 5 ק"מ מקרקוב, ומה שארע ליהודים הנותרים לא ידענו. אחרי זמן מה פגשתי בגיטו הקרקובי את דוד קוזמיר, והוא סיפר לי כי ביום הראשון בערב הכניסו את כולם לרכבת ותוך צעקות ויללות בדוחק רב שלחום לבלזשץ.

ביום שני שלאחריו נשנתה אותה התמונה, מלאו רכבת מלאה בצפיפות איומה ושולחו לבלזשץ, שם הושמדו איפוא כחמשת אלפים יהודים משלושת הערים הנזכרות. 3000 ממיטב הנוער נשלחו למחנות עבודה.

כל אלה שלא הופיעו בככר השוק נורו בבתיהם, בין היתר נורו: פלדברג ואשתו, אברהם מידלזש עם בנו הירשלה, אפרים וינברג ובנו הנכה. מלך פצנובסקי לא רצה לעזוב את ביתו — נורה על מטתו בביתו.

המקומות שבהם הושמדו יהודי וולברום:

1) פלשוב, 2) פרוקיצין, 3) בונרקי, 4) סטולובה וודה, 5) גרויץ ע"י ורשה, 6) ארץ הסודטים, 7) חמש הנהרות, 8) שבע הנהרות, 9) גרוסרוזן, 10) רדימנה ע"י סנדומירש.

כל אלה שנחלשו ולא יכלו לעבוד נורו במקום וחלק גדול שולח לאושוויץ לתאי הגזים. מקרקוב נשלחו גם יהודים לסקרזיסקו לביח"ר לנשק. ספרו לי אחדים שברחו מהמחנה הזה כי היהודים שלא יכלו לעבוד יותר נהרגו ועשו מגופותיהם סבון. ברדימנה נהרגו הרבה יהודים מעירנו. גם בקופרניק ע"י דאכאו, לנדנברג, הושמדו יהודי וולברום.

כששולחנו 500 יהודים מוולברום למחנה קרקוב ליוו אותנו האוקראינים. בדרך הורידו לנו את השעונים וחפצים אחרים שמצאו אצלנו, הכניסו אותנו לצריפים ריקים. למחרת בבוקר אספו את כולנו על המגרש שהיה מוקף חילות גסטפו וערכו חפושים אצל כל אחד מאתנו. בינינו היה נער בן 16, קורנפלד

מהרחוב המיחובאי שאביו סחר בתבואה. הגרמנים הכניסו טבעת לכיסו באמתלא שמצאו אצלו את הטבעת והרגוהו במקום. מתוך פחד מות מסרנו להם הכל מה שהיה לנו, לפנות ערב הבאתי את גויתו יחד עם צשלר לקבר ישראל, לא הרחק מהמחנה. בבקבוק הכנסנו פתק ובו היה רשום: פ.נ. הנער קורנפלד בן 16 מוולברום. למחרת בבוקר הגדלנו את בית הקברות עם עוד 8 הרוגים שמנהלי העבודה הגרמנים רצחום באמצע העבודה. האירועים האלו השפיעו עלינו מאד לרעה, ראינו את עצמנו ללא עזרה, ללא בית, ללא כסף, שבורים במובן הפיסי והרוחני. בתקופה יותר מאוחרת הסתדרתי כסנדלר לתקוני נעלים. קבלתי חדר לעבודה ועבדו יחד אתי וולף והנדל צשלר. עקב עבודה זו עזרתי בנעלים ולחם להרבה מיהודי עירנו. דבר זה נמשך חמישה חדשים. אני הגעתי אח״כ לגיטו קרקוב. שם נפגשתי עם וולברומאים שברחו מהעיר: דוד קוזמה ואשתו ושתי בנותיו, גם רעי וידידי שלמה דרזנר אשר קפץ מהמשלוח ברכבת שהובילה את הנשים והילדים מוולברום להשמדה. הוא סיפר שברכבת היו מאות גופות חנוקות מהצפיפות האיומה. בגיטו עבר עלי הגרוש השני — חיסול הגיטו מקרקוב.

יום אחד לפני הגרוש אספו הגרמנים את הזקנים והטף בבית בן 4 קומות בפודגוזשה (פרבר בקרקוב) והנוער הסתדר על המגרש סביב הבית. פתאום זועזענו בראותנו איך שמשליכים דרך חלונות הבית את הזקנים ואת הילדים ורובם נהרגו. ביניהם נהרגו דוד קוזמה ואשתו, יענקל לוק ואחרים. אותנו — 8 יהודים מוולברום בתוכם — שלחו לאושוויץ.

אני נזכר בעבודה מצערת: משה יוסף קרוק הסתתר אצל פולני אחד בשם גידה, שותפו לשעבר. הוא מסר לו את כל רכושו. שלשה שבועות לפני השחרור הלשינו עליו הגויים ונהרג בתוך הכפר.

בגיטו הקראקובאי סופר לי כי נפתלי טרלו היה המקשר בין הגיטו הוורשאי לבין המחתרת בבנדין, ולבסוף נתפס ונהרג.

במחנה רדימנה היו 500 איש מוולברום. משם ברח שמואל יעקב מארמונט והגיע לקרקוב, בספרו שכל יום נהרגו במחנה ההוא יהודים מוולברום. התנאים היו מאד קשים, עבודה מפרכת, מעט אוכל ודירתם היתה באורווה.

היודנראַט מוולברום

עם הגירוש השני נשלחו השוטרים היהודים למחנות עבודה וחלק מהם נורו בעירנו. חלק אחר ברח לשרודולה, לגיטו הבנדינאי. את וולצינסקי, מגר ומונטה מה„יודנראט" העבירה הגסטפו לאולקוש, משם הועברו לזגלמביה ועם חסול הגיטו בבנדין שולחו לאושוויץ. עם וולצינסקי שוחחתי באושוויץ. מגר איבד את עצמו לדעת ע״י נגיעה בגדר המחושמל. וולצינסקי מת אחר כך במחנה אחר. כך גמרו את חייהם חברי ה„יודנראט" מוולברום.

באושוויץ פגשתי את שלמה דרזנר. הוא ברח מה„משלוח" של נשים, זקנים וילדים לבלזשץ. הוא בא עם אשתו משום שהיתה בהריון. הוא סיפר

שבדרך מתו הרבה אנשים. שם בבלזשץ נשרפו האומללים בתוך היער. במרחק של 30 קילומטר מהיער אקופי ראו את האש מתמרת משריפת הגופות.

מספרי באושוויץ היה: 108483. בהזדמנות זו אני רוצה להזכיר שמות אחדים של וולברומאים שגמרו את חייהם באושוויץ: 1) נתן מיטליס, 2) וולף צשלר, 3) לייבל צשלר, 4) מנה מורגן, 5) דוד גוטליב, 6) יעקל לויט, 7) מרדכי פינק, 8) משה ציגלר, 9) דולק פוטש.

הרבה יהודים מוולברום שהגיעו מהגיטו בבנדין נשלחו ישר לתאי הגזים. היו גם נשים שהגיעו מהמחנה בבנדין לאושוויץ.

המות הטרגי של משה ציגלר ולייבל צשלר

משה ציגלר הגיע לאושוויץ באוגוסט 1943. אני קשרתי אותו עם תנועת המחתרת. היה ראש יחידת פעולה, הצטיין בפעולותיו והיה מקובל מאד במחתרת. בהתפוצצות הקרמטוריום הוא השתתף, כי הוא עבד בקומנדת־חוץ ועמד בקשר עם המחתרת הפולנית. בספטמבר 1944 נפצע בידו ולא היה מסוגל לעבוד, לקחו אותו אל ה„רויר" המיוחד לחולים. משם הוא לא חזר יותר, כי פעמיים בשבוע הוציאו משם חולים לתאי הגזים.

לייבל צשלר ואביו וולף (וולף השחור) נשלחו למחנה פרוקוצין. וולף השחור מת שם מרעב ביולי 1943 ואת לייבל שלחו במרץ 1943 לאושוויץ.

נפל בגורלו להשתייך לס.ק., פלוגת עונשין. כשרצתה להעבירו לזונדר־קומנדו הוא סירב ללכת. בתור עונש תלו אותו על הידים. באין ברירה הלך לזונדר־קומנדו לעבוד אצל המתים. הוא היה גם שוליה אצל קאפו אחד והקאפו נתן לו להעביר שעון מהקרמטוריום למחנה. במקרה נערך חפוש באותו יום ומצאו אצלו את השעון. מיד הוצא מהשורה. הרוצח מויל שפך עליו בנזין והציתו וציווה עליו לרוץ לגדר המחושמל כלפיד בוער. כך הוא גמר את חייו. בן 17 היה במותו. כבוד לזכרו!

בריחתי מאושוויץ ביום 15.8.44

שלשה היינו שברחנו מאושוויץ: אני, קפיטן רוסי ועתונאי צרפתי, בעזרת המחתרת והפרטיזנים ביערות סקבינה. אולם תפסו אותנו והחזירונו לאושוויץ. כעונש קבלתי 100 אלות גומי על גופי. מניתי עד 50 ואבדתי את הכרתי. אז שפכו עלי הגרמנים מים קרים ושוב המשיכו במכותיהם כמעט עד יציאת נשמתי והוציאוני מחוץ לשער. לשותפי לבריחה נתנו רק 25 מכות. בעת ששכבתי חצי מת ע"י השער העבירו כעשרת אלפים מחנאים למען שיראו אותי במצבי, והתזמורת נגנה כל מיני מרשים להסיח את דעת הבריות. בתזמורת ניגן סנדר ספלובטש. הודות לחברי מהמחתרת ובן עירי סנדר חזרתי לאט לאט לאיתני. באותו הזמן היתה תפילה אחת בפי ומחשבה אחת נקרה במוחי, שאזכה לחיות

ום אחד אחרי השחרור, והשאיפה הזאת נתנה לי כוח ואומץ לעבור בשלום ות כוס הדמעות וסבל לא ישוער.

עם התקרבות הצבא האדום, החלו הגרמנים לפנות את אושוויץ. אותי ועוד ‎אלפים יהודים שלחו לבוכנוולד ומשם לאורנינבורג ומשם לזקסנהויזן ומשם לדאכאו משם למחנה 11 בקופרניק.

עשרים אלף היהודים הנותרים נשלחו להשמדה להרי טירול. שמואל מרי־ ‎ונט מת באושוויץ ביום השחרור. כבוד לזכרו!

איך נשארתי בחיים

באותו פרק זמן נמצאתי במחנה קופרינג על יד לנסברג, במחנה 11. העבודה היתה קשה מאוד, האוכל היה מועט.

ביום 22.4.45 נצטוינו להתייצב בשורות ולהתכונן ללכת לדאכאו. את ‎בלתי יהודים שהיו אתנו ציוו להשאר במחנה. בזה ראינו סימן שמוליכים אותנו להשמדה.

הדרך לדאכאו היתה 70 קילומטר הליכה מאתנו. נתנו לכל אחד צידה לדרך 60 דעקא לחם, 10 דעקא מארגארינה ו־20 דעקא גבינה, ויצאנו לדרך האחרונה.

אחרי הליכה של יום אחד נשארנו מוטלים עייפים, שבורים ורצוצים ולנו ביער. למחרת כשרק יצאנו לדרך היתה התקפת אווירונים. אני וחברי לבקוביטש ניצלנו את המהומה שקמה וברחנו ליער הסמוך. שם ביער נשארנו 5 ימים בלי אוכל ובלי מים וישנו תחת עץ.

למחרת יצאנו מהיער לכפר הסמוך לחפש אוכל ומים. במקום זה פגש אותנו שוטר צבאי שהכיר בנו בתור יהודים שברחנו מהמשלוח שהיה מיועד לדאכאו. הוא איים עלינו לירות במקום. התחננו לפניו שיניח לנו וגם אנשי הכפר בקשו לשחרר אותנו. הוא הביא אותנו לפני קצין המטה. סיפרנו לו שאנו כבר נמצאים במחנות שונים כ־5 שנים והפעם כשהיתה התקפת אווירונים צוו עלינו לברוח. כנראה שרכשנו את אמונו והוא שחרר אותנו. משם הלכנו לכפר שוואלבהאוזן.

העדפנו להשאר ללון תחת כפת הרקיע ולא להכנס לכפר. באותו לילה ירד שלג וכיסה אותנו כליל.

למחרת 29.4.45 פגשנו ראשוני הטנקים האמריקאים שהגיעו למקום. שמחתנו היתה גדולה. הסתערנו עליהם ונשקנו את הטנקים ואת החיילים. הם נתנו לנו תיכף לאכול.

פרצנו בשירה ובריקוד. וגם בבכי על מיליוני יהודים שלא זכו לרגע הגדול הזה של שחרור.

ארטור נונבערג, ארצות הברית

אין גערא נגל מיטן טייוול

פרייטיק, דעם 1־טן סעפטעמבער, האָבן די באוואָפנטע דייטשע בעסטיעס ארייננמארשירט קיין פוילן. דעם זעלבן אָוונט האָב איך פון באלקאָן פון דעם בונדישן לאָקאַל אין סאָסנאָווצע, אויף דער דריטער־מאי־גאס, געזען דעם נעבעכדיקן צוריקטריט פון פוילישן מיליטער. עס ציען זיך לאנגע שורות פורן, געשפאנט מיט פערד אָדער אָקסן אָנגעלאָדן מיט דעם האָב און גוטס פון דער ציווילער באפעלקערונג. שבת פרי, מיטן לעצטן אויטאָבוס פון סאָסנאָווצע, לויף איך צו מיינע עלטערן קיין וואָלבראָם. אויך דאָ פאקט מען זיך. יונגווארג אין מיליטער־עלטער, מיטליעריקע מענער שלאָגן זיך מיט דער דעה: יאָ לויפן, ניט לויפן. מאמעס, יונגע פרויען ראטן זייערע קינדער און מענער זיי זאָלן אנטלויפן, זיך ראטעווען. מאָנטיק באווייזן זיך עטלעכע דייטשע פאָרפאָסטנס אויף מאָטאָציקלעטן און פאָרן גלייך צוריק, און ספּאָנטאן ווערט א בהלה אין שטאָט: מען לויפט ארויס פון די שטובן מיט פעקלעך אונטערן אָרעם אָדער אויף די פלייצעס, מיט קליינע קינדער אין וועגעלעך — אלע לויפן צום מיעכאָווער שאָסע. מיין ברודער משהלע און איך זיינען צווישן דער מאסע. איך ווער מיטאמאָל א פליט. דער מיעכאָווער וועג איז איין גרויסער זיך באוועגנדיקער ים מיט מענשן. דייטשע עראָפּלאנען באגלייטן אונז, ווארפן באָמבעס, לאָזן זיך ארונטער און שיסן מיט מאשין־געווער אויף דעם שטראָמענדיקן מענטשן־ים. אין כאשניצע קויף איך א פערד און וואָגן, בשותפות מיט דריי בענדינער פליטים, וואָס קאָנען ווייטער נישט גיין צופוס. זאלבעפינף רייסן מיר זיך צו די מזרח־גרעניצן פון פוילן. לאנג זיינען מיר ניט צווישן די „גליקלעכע”, וואָס פאָרן אויף א וואָגן. שפּעט ביינאכט קומען מיר אָן קיין סאנדאָמיעזש. מיר מוזן אדורכפאָרן אריבער דער ווייסל. די בריק איז שוין געוואָרן באָמבארדירט. פויליש מיליטער לאָזט אונז נישט אדורכפאָרן. צופוס קאָנען מיר, איינשטעלנדיק אונזער לעבן, אפשר אריבערגיין די בריק. צוזאמען, אויף דער אנדערער זייט ווייסל, קויפן מיר ווידער א פערד און וואָגן און דורך לובלין, כעלם, הרובעשעוו קומען מיר אָן ערב יום־כיפור קיין קאָוועל. אין קאָוועל הערשט אנארכיע. דאָס פוילישע מיליטער אנטלויפט פון די קאזארמעס, גיסט זיך ארייַן אין ים פון פליטים, וואָס האָט פארפלייצט די שטאָט. קיין ציווילע פוילישע מאכט עקזיסטירט נישט מער. די רוסישע ארמיי רייסט זיך צו די גרעניצן פון סטאלין־היטלער־אָפּמאך. מיר פינף דינגען צוויי צימערן, נאָענט פון די מיליטערישע קאזארמעס, ביי א קאָוועלער איינזאמער יידישער פרוי. די פול־געפּאקטע מיליטערישע זאפּאסן מיט לעבנס־מיטל ווערן אויסגעליידיקט דורך דער ציווילער באפעלקערונג. מיר קויפן איין און גרייטן זיך אָן שפּייז. אין דער ציכטיקער און רואיקער וואוינונג גייען דורך אין מיין זכרון די איבערלעבונגען פון די לעצטע פּאָר וואָכן און איך באנעם אונזער איצטיקן טראגישן מצב. עס איז יום־כיפור ביינאכט, עס איז מיין געבורטסטאָג. איך זע פאר מיינע אויגן וואָלבראָם, די פּילצער גאס. אונזער הויז,

מיינע נאָענטע. פלוצים באַקום איך שרעקלעכע ווייטיקן, איך פיל ווי עמיצער וואָלט גערייסן מיינע הענט, איך קריך אויף די ווענט. פאַרצווייפלט שטעק איך אריין מיינע הענט און ס׳פּנים אין א זאַק מיט האָבער, וואָס מיר האָבן געקויפט פאַרן פערד. איך הייב אָן ספּאַזמאַטיש צו וויינען. אין אַזאַ צושטאַנד ווער איך אַנטשלאָפן. איך וועק זיך אויף צומאָרגנס. אונזערע פערד און וואָגן האָט מען צוגעגנבעט. די רוסן זיינען שוין אין שטאָט. מען באַוועגט זיך פריי. אין גאַס טרעף איך חברים און באַקאַנטע פון גאַנץ פוילן. אַלעס האָט זיך געצויגן קיין מזרח. א גאַנצע גרופּע וואַרשעווער בונדיסטן וואוינען אין דער קאָוולער יידישער פאָלקסבאַנק.

איין עפּיזאָד פון קאָוועל איז ווערט צו דערמאָנען. דער עפּיזאָד איז פאַרבונדן מיטן נאָמען פון דעם אומגעבראַכטן דורך די באָלשעוויקעס בונדישן פירער וויקטאָר אַלטער. חבר וויקטאָר אַלטער האָט זיך אויך געפונען אין קאָוועל. חבר משה קויפמאַן, שפּעטער אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאַנד, לאָזט מיר וויסן, אז עס קומט פאָר א באַראַטונג מיטן אָנטייל פון חבר וויקטאָר אַלטער, אין פאָליש פון קאָוולער בית־המדרש.

מיר זיינען געווען א געציילטע גרופּע בונדישע טוער. חבר אַלטער האָט רעפערירט וועגן דער געשאַפענער פּאָליטישער לאַגע און אונז באַקענט מיט דער דעקלאַראַציע, וואָס ער און די פירער פון די פוילישע באַן־אַרבעטער, פּ.פּ.ס.־שע טוער, האָבן אויסגעאַרבעט, כדי איבערצוגעבן דער סאָוועטישער מאַכט. צום סוף זאָגט אונז ח׳ אַלטער: „אויב מען וועט איבערגעבן, לויטן מאָסקווער שטייגער, אז איך האָב זיך מודה געווען אין קאָנטר־רעוואָלוציאָנערער אַרבעט און פּאַראַט קעגן סאָוועטישן רעזשים, זאָלט איר וויסן, אז דאָס וועט זיין א ליגן״. צוויי טעג שפּעטער איז חבר אַלטער געוואָרן אַרעסטירט אין קאָוועל. די בונדישע גרופּע, צוליב מורא פאַר ווייטערדיקע אַרעסטן, איז זיך פאַנאַנדערגעפאָרן. א טייל איז אַוועק קיין ליטע, א טייל, און איך בתוכם, — קיין לעמבערג. זייענדיק אין לעמבערג, האָב איך געזוכט אַרבעט. אין אַרבעטס־אַמט האָט מיך פאַרמסרט א געוועזענער סאָסנאָוויצער „צוקונפטיסט״, וואָס איז אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע פאַר וועלן שאַפן א קאָמוניסטישע „יאַטשייקע״. נאָך עטלעכע טעג אויסבאַהאַלטן זיך אין בזשוכאָוויצע בין איך געפאָרן ווי א פּרייוויליקער קוילן־גרעבער קיין דאָנבאַס, מיטן געדאַנק אז דאָרט וועל איך קאָנען איבערלעבן דעם שטורעם. דעם 30טן דעצעמבער 1939 האָט די נ.ק.וו.ד. אַרעסטירט מיין ברודער משהלע. איך האָב גראָד געהאַט מיין פרייען טאָג און בין געווען אין שטאָט סערגאָ, נישט ווייט פון די קוילן־גרובן. א זאַוויערטשער בונדיסט לעווקאָוויטש איז געקומען צו לויפן אין שטאָט מ׳ר אָנזאָגן, אז משהלע איז אַרעסטירט. איך האָב געהאַט א פאַרגעפיל, אז זיי מיינען ניט מיין ברודער. איך האָב געבעטן מיין חבר ער זאָל צוריקגיין אין אונזער וואוינונג און אויב מיין ברודער וועט באַפרייט ווערן, זאָל ער קומען צו א באַשטימטן פּלאַץ ביי דער באַן־סטאַנציע. אַזוי אי׳ז עס טאַקע געווען. ביים אויספרעגן מיין ברודער האָבן זיי געזען, אַז זיי האָבן געמאַכט א טעות, געגומען נישט דעם ריכטיקן נונבערג. פון דער באַן־סטאַנציע זיינען מיר נאָך דעם זעלביקן אָוונט אַוועקגעפאָרן, דורך

כארקאָוו, קיעוו, לעמבערג, קיין קראָקע, צוריק אין דעם גיהנום, פון וועלכן מיר זיינען מיט אזוי פיל פחד אנטלאָפן.

צומאָרגנס זיינען מיר אוועקגעפאָרן קיין לעמבערג. מיטן יאנואר 1940 זיינען מיר געווען צוריק ביי די דייטשן, איך אין קראָקע און מיין ברודער אין וואָלבראָם.

סוף יאנואר זיינען זיך צונויפגעקומען די איבערגעבליבענע טוער פון „בונד” אין קראָקע: באלע סטשעקאטש, לושקע אלעקסאנדראָוויטש, סאלע פאניק, פישל הארענדאָרף, יעקב צעלעמענסקי און דער שרייבער פון די שורות. מיר האָבן געגרינדעט אן אונטערערדישן בונדישן אפאראט און זיך געשטעלט אין קאָנטאקט מיטן אונטערערדישן צענטראל־קאָמיטעט אין ווארשע. דורך וואָלבראָם, טשענסטאָכאָוו, פיעטריקאָוו, ראדאָמסק בין איך אין פעברואר געקומען קיין ווארשע און אויף א זיצונג פון צענטראל־קאָמיטעט איבערגעגעבן וועגן דעם מצב פון דער יידישער באפעלקערונג אין דער פראָווינץ, וועגן דעם פאראָרעמטן, פרנסה־לאָזן, טראגישן צושטאנד פון דער יידישער ארבעטערשאפט און וועגן דעם ווילדן, סאדיסטישן געיעג פון די דייטשע בעסטיעס אויף די יידן. עס איז באַשלאָסן געוואָרן איינצושטעלן א קאָנטאקט מיט אלע שטעט פון זאגלעמביער־טשענסטאָכאָווער־קראָקעווער־טארנאָווער ראיאָן, צו געבן מאטעריעלע הילף די נויטליידנדיקע און ספעציעלע הילף פאר דער יוגנט, צו עפענען אומזיסטע קיכן פאר דער הונגעריקער יידישער באפעלקערונג, צו שאפן קינדער־היימען און צו פארשפרייטן די אומלעגאלע בונדישע ליטעראטור.

איך האָב דאן אין שליחות פון „בונד” באזוכט קראָקע, טאָרנע, בענדין, סאָסנאָוויעץ, אָלקוש און וואָלבראָם.

די הילף, וואָס איך האָב געבראכט קיין וואָלבראָם, האָט אויפגעהייטערט די דערשלאָגענע, פאראָרעמטע יידישע ארבעטער. עס איז געשאפן געוואָרן אן אונטערערדישער פארטיי־קאָמיטעט פון די חברים מאיר מורמאן, חיים וויסאָקע, עידזל רודזין, משה ראָטמענש און מאָנעטא. דער פארטיי־קאָמיטעט האָט דיספּאָנירט מיט די הילפס־געלדער, האָט איינגעשטעלט אומלעגאלע קרייזלעך, איינגעאָרדענט לעקציעס, מאי־פייערונגען און פאנאנדערגעטיילט די אומלעגאלע ליטעראטור. די קאָלעקטיווע צוזאמענטרעפן זיינען פאָרגעקומען אין די וווינונגען פון די חברים וויסאָקע, ראָטמענש, פּאָלטאָראק און שמולעוויטש־וויסאָקע.

עס איז אויך געשאפן געוואָרן אן אונטערערדישער יוגנט־קאָמיטעט פון די חברים בערל פּאָלטאָראק, חאטע וועלנער, שטאָרכאן און סקאָווראן. די מיטגלי־דערשאפט איז איינגעטיילט געוואָרן אין קרייזלעך צו פינף, די קרייזלעך האָבן זיך פארזאמלט איין מאָל א וואָך. מען האָט געלערנט לייענען און שרייבן יידיש, געלייענט און פארטייטשט די אומלעגאלע ליטעראטור. דער יוגנט־קאָמיטעט האָט דיספּאָנירט מיט אן אייגענעם בודזשעט פון דער באקומענער חודשלעכער סובסידיע.

בעת דער אויסזידלונג און איבערזידלונג אין קראָקע אין 1941, האָבן מיר — איך און מיין פרוי — זיך באזעצט אין וואָלבראָם.

אין יוני 1941 איז ארעסטירט געוואָרן מאריא שטשענסנא, א פוילישע

קוריערין פון אונטערערדישן „בונד", וועלכע איך האָב געקענט פון אירע פריער־דיקע באזוכן ביי מיר אין וואָלבראָם. עס זיינען פאָרגעקומען גרויסע ארעסטן צווישן אונטערערדישן בונדישן אקטיוו אין פיאָטרקאָוו, טאָמאשאָוו, ראדאָמסק, טשענסטאָכאָוו, קראָקע, און אין וואָלבראָם איז ארעסטירט געוואָרן חבר עידזשל רודזין. די קאָרעספּאָנדענץ, וואָס איך האָב אונטערגעשריבן מיט נאָמען אדאם נאוולאָצקי, איז געגאנגען אויפן אדרעס פון עידזשל רודזין. חבר רודזינען האָט מען איבערגעשיקט אין דער באַרימטער קראָקעווער טורמע מאָנטילופּא. מען האָט אים טאָג־איין, טאָג־אויס געפּייניקט אין דער געסטאַפּאָ אז ער זאָל אויסגעבן זיינע חברים.

נאָכן פארגלייכן די האנטשריפט פון ח. רודזין מיט דער האנטשריפט פון די געפונענע בריוו ביי דער ארעסטירטער מאריא שטשענסנא, האָט די געסטאַפּאָ פעסטגעשטעלט, אז דאָס איז נישט זיין האנטשריפט.

נאָך עטלעכע חדשים פון שרעקלעכער פייניקונג האָבן זיי אים צוריקגעשיקט קיין וואָלבראָם מיט אונטערגעהאקטע לונגען. דאָס גאנצע לייב זיינס איז געווען צוקאַטעווועט, ער האָט קיינעם נישט אויסגעגעבן.

איך האָב זיך געראַטעוועט אדאנק דעם רבינס טאָכטער גאָלדעלע פרענקל. געשען איז עס דורך א צופאל. איך בין ארויסגעגאנגען פון מיינע עלטערנס וווינונג צום שכנותדיקן פריזירער קיווע ראָזענבערג. איך האָב זיך נאָר באוויזן אוועקצוזעצן אויפן שטול ווי עס קומט צו לויפן גאָלדעלע און זאָגט מיר, אז געסטאַפּאָ איז ביי מיר אין שטוב. דורך די לאָנקעס לויף איך צום טייך, ווו קעגנאיבער דער מיל האָט געוווינט א קריסט, וואָס האָט אמאָל געארבעט ביי מיין טאַטן. דאָרט אין דעם סטאָדאָלע־שייער האָב איך זיך אויסבאהאלטן עטלעכע טעג. איך הויב אָן א צווייפאכיק געיאָגט לעבן ווי א ייד און ווי א געזוכטער אומלעגאלער בונדישער טוער. אין די זעלטענע שעהן, בייטאָג און ביינאכט, ווען איך פארברענג אין דער היים, שטייט מיין פרוי אויף דער וואך. יעדע באוועגונג אין גאס איז פארדעכטיק. יעדער טריט פון א דייטשן שטיוול הילכט אָפּ אין דער שטוב. ביינאכט זיינען מיינע מלבושים אין קעלער, צווישן די קוילן, כדי אין פאל פון א פלוצימדיקן איבערפאל נישט צו פארגעסן אין איילעניש עפּעס וואָס זאָל פארראטן מיין זיין אין שטוב. דער ביטערער צופאל האָט געוואָלט, אז גראָד קעגנאיבער אונז, ביי יוסף פאלוך — חיימל דעם בעקערס איידעם — אין הויז האָט געוווינט א דייטשקע, וואָס עס האָבן זי כסדר באזוכט דייטשע בעאמטע פון ל'אנדראט. די שיכורע קולות פון איר פענצטער אין משך פון דער גאנצער נאכט האָבן פארסמט מיינע זעלטענע שעהן אין דער היים, ווו סאלע, מיין פרוי, איז כסדר געשטאנען ביים פענצטער און האָט אָבסערווירט יעדע באוועגונג פון די דייטשע רוצחים.

מיין פּערמאנענטע באהעלטעניש איז געווען ביי איינעם פון די חסידי אומות העולם, א פּאָלאק אויף דער זשארנאָווצער גאס, קעגנאיבער דער קליינער קירכע; זיין נאָמען, אויף וויפיל איך געדענק, איז געווען מאָשיצקי. ער איז געווען א קצב. בעת דער מלחמה האָט אים די דייטשע מאכט באשטימט צוצו־

שטעלן רויִע פעל קיין קראָקע. אין זיין הויז האָב איך געהאַט צוויי באהעלטענישן: אויפן בוידעם צווישן היי, בעת אין שטאָט איז געווען רואיק, און אין קעלער, אונטער דער שטאַל, בעת די דייטשע חיות האָבן געווילדעוועט אין שטאָט, אָדער ווען די קראָקעווער מיעכאָווער געסטאַפּאָ איז געקומען אין שטאָט אריין.

דאָרט, אין קעלער, אונטערן שטאַל, האָט מיר דער איידעלער פּאָלאַק, אָפּגעגעבן מזל־טוב און מיר אָנגעזאָגט, אז מיין פרוי האָט געבוירן א זון...

ניט געקוקט אויף מיין נעגאַטיווער באַציאונג צו אלע די, וואָס האָבן נאָר געהאַט וואָסער ניט איז שייכות צו די יידן־ראַטן, וויל איך דאָ דערמאַנען די האַנדלונג פונעם לייטער פון ארבעטס־אַמט ביים יידן־ראַט משה צוקערמאַן, וואָס האָט מיר, דורך זיין סעקרעטאַרין, פרידמאַן־רינסקיס טאָכטער, יעדעס מאָל צו וויסן געגעבן, ווען די געסטאַפּאָ קומט אין שטאָט, כדי איך זאָל זיך באַצייטנס אָפּטראָגן.

איך וויל דאָ דערמאַנען נאָך אן עפּיזאָד ווען א יינגל פון א גוטער היים, וואָס האָט זיך געלאָזט אויף גליטשיקע וועגן און האָט צוגעדינט די דייטשן מיט ווערטער און מעשים, האָט גלייכצייטיק געראַטעוועט מיין לעבן. דאָס איז געשען, ווען איך בין געפאָרן אין פּאַרטיי־שליחות מיט דער באַן פון קראָקע און אויפן וועג האָב איך זיך געדאַרפט איבערזעצן אויף דער סטאַנציע טונעל אויף א צווייטער באַן, וואָס האָט מיך געדאַרפט פירן קיין וואָלבראָם. אָן דעם מגן־דוד־צייכן, מיט פאַלשע פּאַפּירן, שטיי איך אַזוי אין באַן ביים פענצטער, קוק ארויס כדי קיינער זאָל מיך ניט דערקענען. פּלוצים, פאַר דער סטאַנציע טונעל, הער איך ווי עמיצער זאָגט צו מיר אויף יידיש: „אַלטער, אַנטלויף אין טונעל, פאָר נישט קיין וואָלבראָם." איך קוק זיך ארום און דערזע רינסקיס זינדל. ער איז מיר נאָכגעפאָרן, כדי אָנצוווייזן אויף מיר דער געסטאַפּאָ, וואָס האָט געוואַרט אויף דער וואָלבראָמער באַן־סטאַנציע, און אָנשטאַט דעם האָט ער מיך גאָר געראַטעוועט.

אין די יאָרן 1940—1941 האָבן זיך די יידן אין וואָלבראָם, אין פאַרגלייך מיט אַנדערע שטעט, געלעבט „רואיק". אויסער די „נאָרמאַלע" גזירות ווי טראָגן דעם מגן־דוד, דאָס באַראַבעווען יידישע וווינונגען, קאָנפיסקירן יידיש האָב און גוטס, כאַפּן אויף ארבעט, אוועקשיקן די יוגנט אין די לאַגערן, אָפּשליסן די שטאָט, כלומרשט צוליב עפּידעמיעס, אָבער אין דער אמתן כדי ניט צו באַקומען קיין לעבנסמיטל — זיינען אַקטן פון אָפענער רציחה געווען זעלטן.

אין יאָר 1942, שוין עטלעכע חדשים פאַר דער אויסזידלונג, האָבן מיר דערפילט דעם גאַנצן גרויל פון דייטשן באַרבאַריזם. זייער אָפּט ווערט די גאַנצע שטאָט איינגעהילט אין טרויער. א פחד באַהערשט יעדע יידישע שטוב. קיינער איז ניט זיכער צי ס׳וועט היינט צו אים נישט קומען א שליח פון דעם מערדער באַומגאַרטען און אים צונעמען אין דער פאַבריק, צום לאַנדראַט, פון וואַנען עס וועט אין א קורצער צייט ארום קומען א טעלעפאָן צום יידן־ראַט, זיי זאָלן צושיקן די חברה־קדישא „אויפצורוימען דאָס שמוץ" — א באַליבטער אויסדרוק פון די דייטשע קאַניבאַלן.

נאָך עטלעכע חדשים זיין אין שפּיטאָל באַווייזט זיך ווידער דער מיעכאָווער פּוילישער געהיים־פּאָליציאַנט לישקעוויטש. ער שיסט יעדן צו וועמען ער האָט

נאָר עפּעס א טענה. זיין טרייף בלוט קאָכט אין אים. ער האָט געפילט דעם טעם פון די עטלעכע מעסער־שטעך פון פינטשע ראָטנער און האָט דאָס נישט געקאָנט פארגעסן. געשען איז עס בעת דער געהיים־פּאָליציאַנט האָט געפירט פינטשען אין וואלד אריין און געהייסן אים ארויסגיין פון אויטאָ. פינטשע האָט געוווסט, וואָס דאָס מיינט – האָט ער זיך געוואָרפן מיט א מעסער אויף דעם גזלן און אים שטארק צעשטאָכן. לישקעוויטש האָט אָבער נאָך געהאט גענוג כוח ארויסצונעמען זיין רעוואָלווער און פינטשען צו דערשיסן.

די יידישע באפעלקערונג דערפילט, אז דער ענדגילטיקער חורבן איז נאָענט. עס קומען אָן באריכטן וועגן אויסזידלונגען און ליקווידאציעס אין אנדערע שטעט פון דער קיעלצער וואָיעוואָדסטווע. דער יידן־ראט באמיט זיך דורך וואָרט און שריפט צו בארואיקן די געמיטער. דער יידן־ראט לייקנט די ידיעות און לאָזט וויסן אז „ווער עס וועט פארשפרייטן אזעלכע קלאנגען, וועט ווערן איבערגעגעבן צו דער דייטשער מאכט".

דער שטארקער ווילן צום לעבן און איבערצולעבן דעם מבול, די קליינ־שטעטלדיקע שכנים־באציאונגען מיט די יידנראטלער און זייערע משפחות, דאָס מער־ווייניקער „רואיק" לעבן אין וואָלבראָם — דאָס אלץ האָט געפירט דערצו, אז מען זאָל זיך לאָזן פארוויגן, מען זאָל זיך לאָזן איינרעדן, אז „ביי אונז וועט דאָס נישט געשען".

פרייטיק אין אָוונט, אָנפאנג סעפּטעמבער 1942, האָבן פויליש־אוקראַינישע באנדעס פארזיגלט די שטאָט. פּונקט צוועלף ביינאכט — מיט גרויזאמער דייטשער פּינקטלעכקייט — האָט דער מערדער באומגארטען אין דער יידישער גמינע איבערגעלייענט די אָפיציעלע פאראָרדענונג וועגן דער ליקווידאציע פון יידישן ישוב אין וואָלבראָם. כמעט אין דערזעלבער מינוט האָבן עראָפּלאנען, לויט א פּלאן אָדער „צופעליק", באָמבארדירט וואָלבראָם. במשך פון דער נאכט, פון פרייטיק אויף שבת, האָט זיך געהערט דער כסדרדיקער אָפּקלאנג פון ביקסן־שיסעריי. דאָ האָט זיך ווער געוואָלט ראטעווען פון דער ארומגערינגלטער שטאָט און איז דערשאָסן געוואָרן; דאָ האָט מען סתם ארויסגענומען א ייד און אים דערשאָסן פאר זיין הויז; דאָ האָבן פּאָליאקן געוואָלט פּטור ווערן פון א יידישן שכן, וואָס האָט זיי אָנפארטרויט ווערטפולע זאכן, און זיי האָבן דערפאר אינספּירירט א דייטשן, פוילישן אָדער אוקראַינישן מערדער אויסצופירן דעם מאָרד.

שבת פרי האָט מען אלע יידן צונויפגעטריבן אויפן מארק. דאָס בילד פארגליווערט נאָך היינט דאָס בלוט אין מיינע אָדערן. זיידעס און באָבעס, טאטעס און מאמעס גייען צוזאמען מיט זייערע משפחות. מיט א זעקל אויף דער פּלייצע, א פּעקל אונטערן אָרעם, אן עופהלע, א קינד אויף דער האנט ציען זיך רייען יידן פון אלע עקן שטאָט, פון דער פּילצער און קראָקעווער גאס, פון דער מיעכאָווער און עלגאָטער גאס, פון דער זשארנאָווצער און שול־גאס, — צום מארק. די האָס גייען ניט ארויס פון שטוב ווערן דערשאָסן אויפן אָרט.

זאָל דאָ דערמאנט ווערן נאָר איינער פון א סך קידוש־השם אקטן בעת דער אויסזידלונג:

דייטשע פּאָליציי און אירע ארויסהעלפערס גייען איבער די שטיבער

קאָנטראָלירן צי עס איז ווער געבליבן אין די הייזער. זיי קומען אריין אין דער וווינונג פון דער חסידיש־נגידישער משפחה מאָטל מענטליק — מאָטל שענקער. אופן טיש, אָנגעצונדענע ליכט. די מענער אָנגעטאָן טליתים לערנען הויך און מיט התלהבות פון אָפענע ספרים. די פּאָליציי בלייבט שטיין שטום. נאָך א מינוט קומט א באפעל, אז זיי זאָלן ארויסגיין אויפן זאמל־פלאץ. די קדושים ענטפערן נישט, ווי נישט צו זיי איז געווענדט דער באפעל. זייערע שטימען ווערן העכער זיי לערנען מיט נאָך מער התלהבות. די פּאָליציי גייט ארויס און שיקט אריין א יידישן פּאָליציאנט, ער זאָל באווירקן די משפחה ארויסצוגיין אויפן זאמל־פלאץ. דער פּאָליציאנט ברעכט צוזאמען. די דייטשע באנדיטן גייען אריין און עס דערהערט זיך א שיסעריי, אלע אין שטוב זיינען דערשאָסן געוואָרן.

עס קומען צו פאָרן אויף פויער־ישע פאָרן די יידן פון זשארנאָוצע, פון סקאלע און פון פּילץ. דער גרויסער מארק־פלאץ אין מיטן שטאָט ווערט איין גרויסער יאָמער־טאָל. די דייטשע קאניבאלן גייען ארום צווישן די רייען אומגליקלעכע יידן און מיט דייטשער העפלעכקייט זאָגן זיי צו אן אלטן מאן, צו א קראנקער פרוי: „עס וועט דיר זיין שווער צו גיין צופוס צום אויסזידלונגס־פלאץ ביי דער פאבריק, זעצט אייך ארויף אויף דער צוגעגרייטער פויערישער פור; עס וועט אייך גאָר נישט געשען, מיר זאָרגן פאר אייער באקוועמלעכקייט". פורן מיט זקנים און שוואכע ווערן גלייך אָפּגעפירט הינטערן בית־עולם, אויפן סקאלער וועג, ווו עס ווארטן שוין אויף זיי די מערדער מיט מאשין־געווער און צוגעגרייטע אָפענע קברים...

לויט א באפעל רירט זיך דער ים מענשן צו דער גומי־פאבריק הינטער דער שטאָט. מיין לעצטער בליק פאלט אויף דער שטאָט פון פיל־דורותדיקן יידישן לעבן. איך זע די גלייכגילטיקע, נייגעריקע פּנימער פון מיינע פוילישע שכנים. איך קלאמער זיך אין מיין משפחה. מיין טאטע־מאמע מיין פרוי און קינד, מיין שוועסטער און ברידער.

אויפן אויסזידלונגס־פלאץ, וואָס איז ארומגערינגלט פון באנדעס דייטשן, אוקראַינער און פּאָלאקן, מיט געווער און לאָפּאטעס אין זייערע הענט, הערט זיך א כסדרדיקע שיסעריי און עס הילכן אָפּ די קלעפּ פון די לאָפּאטעס. און צווישן דער מאסע: קינדער טוליען זיך צו זייערע עלטערן, עלטערן באוויינען זייערע קינדער, גרופּעס יידן דאווענען בציבור מנחה־מעריב, זאָגן די ערשטע סליחות.

דער בכבודיקער וואָלבראָמער רב, וועלכער האָט נישט געוואָלט, אז מען זאָל אים ארויספירן אין א צווייטער שטאָט, כדי זיך צו ראטעווען פון דער אויסזידלונג, שטייט מיט א מאסע יידן און אלע זאָגן בקול רם סליחות. און פון הימל גיסט א לאנגזאמער דראָבנער, קאלטער רעגן, וואָס דרינגט אריין און נעמט דורך און דורך יעדן אבר.

צומאָרגנס קומט פאָר דאָס כסדרדיקע שטעלן און איבערשטעלן: מענער באזונדער, פרויען באזונדער, יונגע באזונדער און אלטע באזונדער, געזונטע באזונדער און שוואכע באזונדער.

דער פייף פון אָנגעקומענעם פראכט־צוג צעוויגט די מאסע. נאָך אזא

נאכט און טאָג אויפן פלאַץ ווערט דער פראכט־צוג פאר א סך אומגליקלעכע אַן אויסלייזער. אלע פרויען און קינדער, אלטע און קראנקע מענער ווערן אריינגע־טריבן אין די וואגאָנען. די דייטשע רוצחים גייען ארום, באַרואיקן די קרבנות און הייסן זיי אלעס מיטנעמען, ווייל „איר פאָרט צו מזרח, דאָרט איז קאַלט״.

אין בעלזשעץ זיינען שוין געווען צוגעגרייט ריזיק־גרויסע מאסן־קברים. די געזונטע און יונגע מענער האָט מען געשיקט אין די קאָנצענטראציע־לאגערן סטאלאָווע־וואָלע, ריישע, פלאשאָוו, סטרי, אויף שקלאפן־ארבעט.

איך האָב זיך ארויפגעכאפט אויף אן אויטאָ פון דער עראָפּלאַן־פאבריק אין ריישע, וואָס האָט געוואָלט מיטנעמען עטלעכע צענדלינג מעטאל־ארבעטער. איך בין קיין מאָל נישט געווען קיין מעטאל־ארבעטער, אָבער איך האָב זיך געוואָלט ארויסרייסן פונעם גיהנום־פלאַץ. דאָס גרויליקע בילד ביים אויטאָ, צו וועלכן עס רייסן זיך טויזנטער מענטשן, איז נישט צום באשרייבן. די בליקן פון יידן־עלטסטן ספּלוואַטש־ספּלעווינסקי און פון סעקרעטאר ביבעק מיטלמאן פאלן אויף מיר. זיי ווייסן, אז איך בין ניט קיין מעטאל־ארבעטער, אָבער זיי ווארפן מיך ניט ארונטער פון אויטאָ, — איך מעג בלייבן. אין „פלוג־מאָטאָרן־ווערקע״ רייכסהאָף (פּ.ז.ל. רזעשאָוו) רעגיסטריר איך זיך ווי ארטור נונבערג, כדי ווי ווייט מעגלעך צו פארווישן מיינע שפורן פון דער קראָקעווער געסטאַפּאָ.

דעם ערשטן זונטיק אין ריישער לאגער, עס איז גראָד אויסגעפאלן ראש־השנה, בין איך געלעגן אין באראק אויף דער הארטער פריטשע. אין מיין דמיון זיינען אויפגעשוואומען די גרויליקע בילדער פון מארק, פון אויסזידלונגס־פּלאַץ און פונעם לאנגען טויטן־צוג מיט פרויען, קינדער און זקנים. איך האָב געטראכט צי דאָס ווייטערדיקע לעבן האָט א זינען... נאָך א לאנגען אינערלעכן געראנגל, האָב איך באשלאָסן צו באקעמפן דעם דראנג צום טויט, צו קעמפן פארן לעבן.

אין ריישער לאגער, ווי אין אנדערע ארבעטס־לאגערן, ארבעטן מיר שווער, ווערן אויסגעמאטערט פיזיש, קוים וואָס מיר האלטן זיך אויף די פיס, אָבער פארפאנצערטע אינעווייניק, אָרדנען מיר איין אינטימע קולטור אונטערנעמונגען, פּאָליטישע שמועסן אויפן סמך פון געהיימע ראדיאָ־באריכטן פון שערמאנען, פון עלי פייגענבלאט, פון מאָטל ווייסבראָדט, מיר שטעלן איין א חברישע הילף ביז צום טיילן זיך מיט א ביסל זופּ, א ביסן ברויט און ביז צו א צי פון א ציגארעט. דער אויסדרוק „לאגערברודער״ ווערט א טייל פון אונזער זיין. בעת די רוסישע ארמייען האָבן מארשירט אויף לעמבערג, פשעמישל — ארום דער מיט פון 1944 — האָבן זיך געשאפן אינטימע גרופּן, וואָס האָבן פלאנירט איבערצורייסן די דראָטן און צו אנטלויפן אין וואלד. א טייל פון די אנטלאָפענע זיינען אויסגע־מאָרדעט געוואָרן דורך די פּוילישע פּאָגראָמטשיקעס אין די ריישער וועלדער.

אויך צו מיר איז געקומען י. מ. פאצענאָווסקי וועגן אנטלויפן. ער איז געווען זייער אנטוישט ווען איך האָב אים אָפּגעזאָגט און ער האָט מיר איבערגעגעבן א טשיקאווען עפּיזאָד פון דער צייט, ווען די געסטאַפּאָ האָט מיך געזוכט. אין יענער צייט האָט מען געהאט ארעסטירט, פאר האנדל, צוויי קינדער פון דער רייכער משפּחה פאצענאָווסקי. די געסטאַפּאָ האָט זיך צו זיי געוואָנדן וועגן טוישן א קאָפּ פאר א קאָפּ, זיי זאָלן אויסגעפינען ווו איך באהאלט זיך, וועלן

זיי באפרייען די צוויי פּאַציענאָווסקיס. טראָץ זייער נעגאַטיווער באַציאונג צום „בונד" און צו אונטערערדישע בונדישע טוער, האָט די פאַמיליע באַשלאָסן, אַז אפילו ווען עס דראָט זייערע צוויי קינדער דערמאָרדעט צו ווערן, וועלן זיי נישט איינגיין אויף אַ טויש.

אויך אין לאַגער ריישע האָט די וואָלבראָמער גרופּע איבערגעלאָזט פיר קברים. עס זיינען דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים די דריי ברידער פייגענבלאַט פאַר ניט לאָזן זיך באַראַבעווען פון די לאַגער־עלטעסטע אַלפרעד און יורעק, און דער בכבודיקער וואָלבראָמער בעל־הבית לייבעלע קאַנער, וועלכן די דייטשן האָבן דערשאָסן סתם צוליב רציחה. זיין יינגערער זון, וואָס האָט ביי געווינט דאָס דערשיסן פון טאַטן, איז אריינגעפאַלן אין אַ מרה־שחורה. אים האָט מען דערשאָסן אין לאַגער אורבוס, ווו מיר האָבן געאַרבעט אין אַ פאַבריק הינטער די וואָגעזן־בערג אין עלזאַס־לאָטרינגען.

אויף די וועגן פון ריישע, פּלאַשאָוו, פּאָסענבערג, קאָלמאַר, זאַקסענהאַוזען, בראַונשווייג, ראַווענסבריק, און לודוויגסהאַפן געפינען זיך צעוואָרפן קברים פון דער גרופּע וואָלבראָמער יידן, וואָס האָבן זיך געוואָלט ראַטעווען פון אויסזידלונגס־פּלאַץ קיין ריישע. זאָל זייער אָנדענק ניט אויסגלאָשן ווערן אין אונזערע הערצער.

יוסף ווע**לנע**ר, אמריקה

די מלחמה

דינסטיק פאַרטאָג האָבן די דייטשן ימ"ש אריינמאַרשירט אין וואָלבראָם. באַלד האָבן זיי צעשאָסן צוויי יידן ביי שלמה הויקער אין הויז: משה סוכערס ברודער און נאָך אַ ייד פון עלקיש. איך בין געלעגן אויפן בוידעם אין זעלבן הויז. אין ראַטהויז איז געווען דער פּאָליציי־פּאָסטערונעק. דער דייטשער קאָמאַנ־דאַנט האָט באַלד איבערגענומען די פּאָליציי און האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מען זאָל פאַרשווינען פרויען און קינדער, אָבער צו די מענער זיין שטרענג. ער האָט באַפוילן, אַז אַלע מענער זאָלן אַרויס אינמיטן מאַרק. מען האָט צונויפ־געטריבן אפשר זיבן ביז אַכט טויזנט מאַנצבילן, צווישן וועלכע עס זיינען אויך געווען פּאָליאַקן. די יידן זיינען צום גרעסטן טייל געווען אָנגעלאָפענע פון זאַגלעמביע. צווישן די צוזאַמענגענומענע יידן איז אויך געווען דער וואָלבראָמער רב, דער עלקישער רב, און נאָך רבנים. זיי האָבן אונז געהאַלטן ביז דריי אזייגער. דאַן האָט דער קאָמאַנדאַנט געגעבן אַ באַפעל, אַז מענער אונטער 16 און איבער 40 קאָנען גיין אהיים און די איבעריקע זאָלן בלייבן אויפן פּלאַץ. אַרום פיר אזייגער האָבן זיי אונז אויסגעשטעלט צו פיר אין אַ ריי און אונז געהייסן מאַרשירן. מיר זיינען געווען אַרום 4,000 מענטשן. ווען מיר זיינען

אָנגעקומען קיין אָגראָדזינעץ, האָבן זיי אונז אריינגעטריבן אין א פאבריק און פארטאָגס האָבן זיי אונז ארויסגענומען און ווידער אויסגעשטעלט צו פיר אין א ריי. איך בין געגאנגען מיט מיינע ברידער רחמיאל און מענדעלע און מיט מיין פעטער שמואל טשענסטאָכאָווסקי. די דייטשן האָבן אונז אָנגעזאָגט די בשורה, אז אלע יידן וועט מען אויסשיסן. דאן האָבן זיי אונז געטריבן קיין זאוויערטשע און דאָרט האָבן זיי אונז אריינגעשטופט אין א גרויסן ארומגעמויערטן פלאץ. צום ערשטן זיינען די פאָר פאָלאקן געגאנגען צו די דייטשן און געבעטן, אז זיי ווילן נישט זיין צוזאמען מיט די יידן, האָט מען זיי נאָט־רלעך אָפגעזונדערט. אויפן וועג האָט די זון שטארק געברענט און די רשעים האָבן קיין וואסער נישט צוגעלאָזט. מיר האָבן געבעטן וואסער ביי די פאָליאקן און מען האָט געוואָלט צאָלן 20 זלאָטעס פאר א גלאָז וואסער, אָבער די דייטשן האָבן געזאָגט: ניין, קיין וואסער פיר די יידן. די קהילה אין זאוויערטשע האָט זיך פאר אונז איינגעשטעלט און האָט געפועלט, אז זיי זאָלן מעגן ברענגען פאר אונז וואסער און זופּ.

פרייטיק נאָכמיטאָג האָבן זיך די דייטשן גענומען „טרייבן שפּאס" מיט אונז און האָבן אונז מיט די ביקסן געטריבן פון איין זייט פלאץ צום אנדערן. אונז געהייסן שפרינגען איבער גריבער און געשלאָגן מיט די ביקסן איבער די קעפּ. איך בין דאָרט געווען מיט דריי ברידער, רחמיאל, יעקב־מענדעלע און הערש־לייב. די צווייטע וואָך האָט מען אין וואָלבראָם זיך דערוואוסט, וואו מיר זיינען, זיינען מיין מוטער און נאָך אנדערע פרויען געקומען און האָבן אונז געברענגט עסן. נאָך צען טעג האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אונז צו באפרייען. מיר זיינען אהיימגעקומען קיין וואָלבראָם א טאָג פאר ראש השנה. ערב ראש השנה האָבן די יידן געזוכט וואו צו דאווענען. מיין פאָטער ע"ה איז געגאנגען צום רב רעדן וועגן דאווענען ביים רב. עס זיינען גראָד געווען עטלעכע יידן ביים רב ווי אלטער פעלדבערג, יאנקעלע פעלדבערג, ישראל יצחק וואלהענדלער, לייבעלע מייטעלעס און נאָך אנדערע און מיט אמאָל קומען אריין דייטשן מיט ביקסן און ארעסטירן אלע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען ביים רב און אויך דעם רב. זיי האָבן אויך

הירש לייב וועלנער

יצחק מידלאַרז

איטשע דוד יאַנאָווסקי

גרעסטירט גויים, דעם גלח און נאָך אנדערע. עס האָט געהייסן, אז זיי ווערן גענומען ווי ערובניקעס, טאָמער וועט ווער טויטן א דייטש, וועט מען זיי אלע דערמאָרדן. פארשטייט זיך, אז די גויים האָט מען נישט אָנגערירט, אָבער די יידן און באזונדערס דעם רב האָבן זיי געשלאָגן און אים געוואָלט צווינגען צו עסן חזיר. מיין פאָטער האָט זיך ביים דייטש געבעטן, אז זיי טאָרן נישט עסן קיין פלייש, ווייל זיי זיינען קראנק אויף די נירן.

מיר זיינען די גאנצע נאכט נישט געשלאָפן, מיר זייגען געווען זיכער, אז מען וועט די יידן אויסשיסן און מיין פאָטער צווישן זיי. צומאָרגנס, דעם ערשטן טאָג ראש השנה, האָבן די דייטשן ארויסגעטריבן די יידן אין מארק און זיי געצוואונגען צו עפענען זייערע געשעפטן און זיי געהייסן אויסקערן דעם מארק. מיין זיידע ע״ה, א ייד פון 75, האָט געמוזט אום ראש השנה אין דער זיידענער קאפּאָטע קערן דעם מארק און דייטשן מיט ביקסן האָבן די אלטע יידן געיאָגט צו ארבעטן שנעל. דעם צווייטן טאָג ראש השנה בין איך ארויס צו דער פאבריק וואו די יידן זיינען געזעסן, און איך האָב געבעטן די דייטשן, וואָס איך האָב געקענט פון פאר דער מלחמה און וואָס איך האָב פאר זיי געארבעט, אז זיי זאָלן פאר מיין פאָטער אינטערווענירן, אז מען זאָל אים באפרייען און מען זאָל מיך נעמען אָנשטאט אים און אז מען וועט שיסן, זאָל מען שיסן מיך אָנשטאט א פאָטער פון אכט קינדער. דאָס האָט מען אויסגעפּועלט. זיי האָבן מיך גענומען און מיין פאָטער אהיימגעשיקט.

ווען איך האָב געזען ווי מען פּייניקט די יידן, בין איך געגאנגען צום דייטש און אים געבעטן, אז ער זאָל מיך לאָזן מאכן די גאנצע ארבעט און מען זאָל די יידן נישט שלאָגן. זיי האָבן ספּעציעל געפּייניקט ישראל יצחק רעטמאנען, ווייל ער איז געווען בלאָנד און זיי האָבן געשריגן אז ער איז יעזוס. איך האָב דאן די ארבעט געמאכט און די בחורים האָבן מיר געהאָלפן און עס איז געוואָרן שטיל.

איינמאָל קומט אריין צו אונז הארי ימ״ש. ער איז געווען קאמינסקיס איידעם. ער איז געווען א דייטשער שפּיאָן פאר דער מלחמה און איז איצט געוואָרן קאָמיסאר. זאָגט ער צו אונז און צו די פּאָליאקן: איר פּאָליאקן וועט אהיים גיין, אָבער די יידן וועלן דאָ שטארבן. צו יענער צייט איז יחיאל ענגלארד געווען דער יודען־עלטסטער, ווייל דערזעלבער הארי האָט אים געקענט ווי א שכן און האָט אים מזכה געווען מיט דעם אמט. מיין פאָטער, קומענדיק אהיים איז באלד געלאָפן צו יחיאל ענגלארד, זיין בעסטן פריינט, אז ער זאָל זען ארויסצונעמען די מענטשן און ספּעציעל מיך, ווייל מיין פאָטער האָט מורא געהאט, טאָמער וועט מיט מיר עפּעס געשען, וועט ער זיך נישט קאָנען מוחל זיין. יחיאל האָט אינ־טערווענירט און נאָך צוויי וואָכן האָט מען אונז יידן אויסגעביטן פאר אנדערע צוועלף זאקלאדניקעס און די גויים גאנץ באפרייט. דאן האָבן זיך אָנגעהויבן אנדערע צרות: נישט גיין אויפן טראָטואר, טראָגן בענדער און גיין צו דער ארבעט. אנדערע וועלן שרייבן מער וועגן די יאָרן. איך וויל בלויז דערמאנען יטלעכע פרטים, ווי יודענראט, יידישע פּאָליציי, סאניטעטן, די פארבאָטן צו גיין אין גאס נאָך אכט אזייגער און די פארבאָטן ארויסצופאָרן פון שטאָט.

די דייטשן האָבן צוגענומען די יידישע געשעפטן און פארנומען די שול און דעם בית המדרש, די יוגנט האָט געפירט געשעפטן, האָט ריזיקירט מיטן שווארצן מארק, כדי צו ברענגען פרנסה פארן הויז. דורך די יאָרן פלעגן די דייטשן כאפן יידן צו דער ארבעט קיין קראָקע, קיין מיעכאוו אָדער אנדערע ערטער. מען האָט געוואוסט, וואו די מענשן געפינען זיך, מען האָט פאר די צוגעכאפטע געשיקט עסן, קליידער, אָדער זיי פלעגן זיך ארויסכאפן און קומען אהיים, אָבער איינמאָל, א וואָך פאר שבועות 1942, האָבן די דייטשן ארויסגענארט אין מארק די יידן. די וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן, האָבן זיך דערוויייל געראטעוועט, אָבער די וואָס האָבן די דייטשן געגלויבט, זיינען ארויס אין מארק. זיי זיינען ארייגעפאקט געוואָרן אין לאסט־אויטאָס און מען האָט זיי אוועקגעפירט קיין קראָקע. מיר האָבן זיי מער נישט געזען. דאָס איז געווען דער ערשטער פארלוסט אין מענטשן. עס זיינען געווען ארום 40 יונגעלייט. עטלעכע געדענק איך, ווי מיין פעטער שמואל טשענסטאָכאָווסקי, ער האָט איבערגעלאָזט א פרוי מיט אכט קינדער; שאול ראָזענצווייג, לעסמאנס איידעם, שמואל מייטעלעס און מיין ברודער מענדעלע. ער האָט געהאט א גאָלדן הארץ. זעלטן איז ער געקומען אהיים פון בית מדרש אָן אן אורח צום אָנבייסן. ער האָט זיין באָרד נישט גערירט ביז די דייטשן זיינען געקומען קיין וואָלבראָם. ער איז געווען א גרויסער תלמיד חכם און צו אלע מעלות האָט ער געהאט אויך די מעלה פון סאָציאלן באוואוסטזיין. ער האָט געלייענט די פוילישע סאָציאליסטישע צייטונגען „טידזשען ראָבאָטניקא” און „ראָבאָטניק”.

פאר מיין פאָטער איז דאָס געווען א געפערלעכער קלאפּ. ער איז גרוי געוואָרן פון זאָרג און ווייטיק. מיר האָבן געשיקט גוים קיין קראָקע, געוואוּיר ווערן, עס האָט געקאָסט א פארמעגן, אָבער עס זיינען נאָך געווען רייכע יידן אין וואָלבראָם, ווי לעסמאן, און שכנא שווארצבוים און אנדערע, וואָס האָבן זיך געקאָנט לאָזן קאָסטן. מען האָט זיך בלויז דערוואוסט, אז מען האָט די יידן ארויסגעשיקט פון קראָקע אין דער ריכטונג פון בעלזעץ. מער האָבן מיר פון זיי נישט געהאט קיין ידיעות.

דער טרויעריקער שבת! דער לעצטער קידוש, וואָס מיין פאָטער האָט געמאכט פרייטיק צונאכט, אונזער לעצטע סעודה, וואו מען האָט מער געוויינט ווי געגעסן, די לעצטע נאכט! ארום 12 האָבן מיר געהערט באָמבארדירן די פאבריק. מיר האָבן געמיינט, אז הילף איז געקומען. עס איז בלויז געווען זאלץ אויף אונזערע וואונדען. צומאָרגנס איז אלץ געגאנגען מיט דער דייטשער אָרדנונג, מען האָט געשלעפט, געשאָסן, געהרגעט, א תל געמאכט פון אונזער האָב און גוטס. זיי האָבן אויסגעשאָסן ביים בית־החיים הונדערטער מענשן. די קראנקע און אלטע האָבן זיי דערשאָסן אין די הייזער. די רשעים האָבן אונז צוזאמענגעטריבן אויפן פלאץ אנטקעגנאיבער דער פאבריק, וואו ס׳איז געווען זייער הויפּט־קווארטיר. שבת נאכטס האָבן מיר געזאָגט די ערשטע סליחות אונטערן פרייען הימל. עס איז געווען די לעצטע נאכט מיט אונזערע טייערסטע. די געוויינען זיינען געגאנגען עד לב השמים. דאָס געוויין פון מיין שוועסטערל רחל־ביילע וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן. זי איז געווען זייער א טייער קינד. זונטיק

אינדערפרי זיינען געקומען די רוצחים. זיי האָבן צעריסן אונזערע משפחות — די יונגע און שטאַרקע האָבן זיי געהייסן גיין רעכטס, זקנים, פרויען און קינדער לינקס. באַלד זיינען צוגעפאָרן וואַגאָנען און זיי האָבן אריינגעשטופּט אין זיי אונזערע טייערסטע. די געוואַלדן און געוויינען זיינען געווען שרעקלעך. צווישן די אוועקגעשיקטע זיינען געווען דער וואָלבראָמער רב מיט זיין משפּחה, דער רבי מיט זיין משפּחה, מיין מוטער, מיינע צוויי שוועסטערלעך, רחל־ביילע 16 יאָר אַלט און שרה־לאה 7, מיינע צוויי ברידערלעך דודל 14 און פּנחס לייזער 12 יאָר.

אויפן פּלאַץ זיינען מיר פאַרבליבן ביז פרייטיק, ערב ראש השנה. אינצווישן האָבן זיי אוועקגעשיקט אַנדערע יידן אין ארבעטס לאַגערן. מיר האָבן נאָך געהאַט די אילוזיע, אַז אונזערע פאָטערס, מוטערס און קינדער וועלן בלייבן לעבן. מען האָט אונז דאָך פאַרזיכערט, אַז זיי גייען אין לאַגערן. איך האָב מיטגעגעבן מיין שוועסטערל אַלץ, וואָס איך האָב געהאַט, כדי זיי זאָלן זיך קאָנען העלפן.

ערב ראש השנה האָבן זיי אויסגעקליבן 401 יידן, האָבן אונז אריינגעפּאַקט אין פיר וואַגאָנען און האָבן אונז געפירט קיין ראַזוואַדאָוו אויף ארבעט אין סטאַלאָווא־וואָלע ביי די הערמאַן־גערינג־ווערקע. ראש השנה ביינאַכט האָט מיין פאָטער ע״ה געדאַוונט מעריב. עס איז געווען פינסטער אין וואַגאָן, האָט ער געדאַוונט אויסנווייניק; ווי אַן אַלטער בעל תפילה האָט ער געקאָנט אַלע תפילות פון אויסנווייניק. אויך שחרית און מוסף האָט ער געזאָגט פאַרן עולם. די צווייטע נאַכט זיינען מיר אָנגעקומען אין ראַזוואַדאָוו. מקבל פּנים געווען האָבן אונז די שוואַרצע ס.ס. מיט ביקסן איבער די קעפּ און שיסנדיק האָבן זיי אונז געטריבן אין א שייער. דאָרט זיינען מיר געלעגן אויף דער ערד. די לופט איז געווען נישט צום אויסהאַלטן און יעדע פּאָר מינוט זיינען אריינגעקומען די שוואַרצע טייוולאָנים, האָבן געשלאָגן און ראַבירט, וואָס זיי האָבן געקאָנט און געזען: מלבושים, צירונג, שטיוול, אַז״וו. צווישן די 401 יידן זיינען געווען אויך יידן פון זשאַרנאָווצע, פּיליץ און דזיאַלאָשיץ. דעם צווייטן טאָג האָבן זיי אונז רעגיס־טרירט און באַפוילן אוועקצוגעבן אַלץ, וואָס מיר פאַרמאָגן, ווי געלט און צירונג און האָבן געדראָט, אַז אויב מען וועט עפּעס ביי עמיצן געפינען, וועט מען אים דערשיסן. מיר האָבן אריינגעוואָרפן אין קאָרב אַלץ, וואָס מיר האָבן געהאַט. דאַן האָבן זיי אונז געהייסן נעמען פאַרזשאַווערטע פושקעס פון דער ערד און האָבן יעדן געגעבן א ביסל וואַסערדיקע קרויט־זופּ. נאָך דעם האָבן זיך אָנגע־הויבן די אמתע צרות. מען האָט אונז געטריבן צו דער ארבעט קיין סטאַלאָווא־וואָלא, וואָס איז געווען פיר קילאָמעטער פונעם לאַגער. פון די אַכט קילאָמעטער יעדן טאָג, צו און פון דער שווערער ארבעט, מיט וואַסערדיקער זופּ און דעם שטיקל ברויט, מיט א צולאָג: קלעפּ — פון אָט די אַלע זאַכן זיינען מענשן געפאַלן ווי פליגן. דער ערשטער וואָלבראָמער איז געפאַלן שמעלע דער שניידער, דאַן פישעלע פעלטשער. אום יום־כיפּור האָבן די דייטשן צונויפגערופן דעם גאַנצן לאַגער פון עלף הונדערט יידן און האָבן ארויסגענומען א רב פון נעפּאַלאָמיץ. זיין נאָמען איז געווען פרענקעל. דער רשע האָט פאַרגעלייענט דעם טויט אורטייל

פאר דעם, וואָס דער רב האָט נישט געוואָלט ארבעטן אום יום־כיפור און האָט אין אים אריינגעשאָסן צוויי קוילן.

מיר וואָלבראָמער האָבן געארבעט ביי זייער א שווערער ארבעט, ביי די „שטאל־ווערקע". מיט אונז זיינען געווען א ייד מיטן נאָמען שווימער, וואָס איז געווען פון דאָמבראָווע, און נתן נונבערג. די צוויי זיינען באשטימט געוואָרן, ווייל ווי זיינען געווען זייער שטארק, אלס פאָר־ארבעטער. שווימער האָט זיך פאר־טרויט פאר א פּאָליאַק, אז ער איז א לינקער. האָט אים דער פּאָליאַק געמסרט פאר די דייטשן. אינדערפרי פארן אפּעל, ווען מיר אלע זיינען געשטאנען צו גיין צו דער ארבעט, האָט דער דייטש ארויסגערופן שווימערן און אים געפרעגט ווער עס איז זיין בעסטער פריינט. שווימער, מיינענדיק אז ער גייט זיי געבן מער ברויט, ווייל דעם טאָג פריער האָט ער באשטימט זיי צו געבן מער זופּ, פאר דעם וואָס זיי האָבן זייער גוט געארבעט, האָט אָנגעוויזן אויף נתן נונבערג. האָט דער דייטש ארויסגענומען א פּאַפּיר און פאָרגעלייענט, אז שווימער און זיין פריינט ווערן דערשאָסן, ווייל זיי זענען קאָמוניסטן. מען האָט זיי קובר געווען אויפן פּלאַץ. נתן נונבערג, וואָס איז געווען א ייד, א גברן, איז נישט באלד טויט געווען. די ערד האָט זיך איבער אים געהויבן ביז ער איז געשטאָרבן.

דעם צווייטן אינדערפרי ביים מאכן דעם אפּעל האָט דער רשע ארויסגע־כאַפּט יידן פון דער ריי און זיי דערשאָסן. צווישן זיי איז געווען אלטער פעלד־מאנס זון און ישראל איסר ביבערס איידעם. ביים ארויסנעמען דעם רעוואָלווער האָט דער רשע אים אומגעוואָרפן און דער מענש האָט זיך צוגעדעקט מיטן מאנטל, און אזוי איז ער דערשאָסן געוואָרן.

דאָרט אין לאגער זיינען אויך אומגעקומען אלטער פעלדמאן מיט צוויי יינגלעך. ביי דער ארבעט האָבן די פּאָליאַקן געהאט די ממשלה איבער אונז. די שמוציקע אנטיסעמיטן האָבן אונז געשלאָגן און געפּייניקט, אז עס איז גאָר נישט צום באשרייבן. זיי האָבן אונז געצוואונגען צו ארבעטן אָן מאנטלען און ווען מען איז געגאנגען נאָך די מאנטלען, זיינען זיי נישט געווען, ווייל מען האָט זיי צוגעגנבעט. דאָס ערגסטע איז געווען דאָס אהיימגיין נאָך דער ארבעט. זיי האָבן אונז געשלאָגן און געטריבן. די שוואכע זיינען געפאלן, האָט מען זיי באלד דערשאָסן. איך געדענק ווי גייענדיק פון דער ארבעט, האָט מיין ברודער אינאיינעם מיט בעריש לאזנאווסקיס ברודער געהאָלפן א קראנקן. צוויי שווארצע ס.ס. האָבן דאָס דערזען, זיינען זיי צוגעקומען און האָבן געוואָלט אז מיין ברודער מיט לאזנאווסקין זאָלן דערשיסן דעם קראנקן. מיין ברודער איז צוריקגעלאָפן צו דער גרופּע. לאזנאווסקין און דעם קראנקן האָבן זיי דערשאָסן. ווידער זע איך ווי חיימל גאָלדפריינד פון זשארנאָווצע און ישראל יצחק וואלהענדלער העלפן א קראנקן און עס קומען צו צוויי ס.ס., נעמען זיי ארויס פארן טויער פונעם לאגער און דערשיסן זיי אלע דריי. איינמאָל ווען איך האָב געארבעט נאכט שיכט — צו גיין ביי נאכט איז געווען דאָס גרעסטע גהינום, ווייל די וואָס זיינען געווען די לעצטע, זיי איז געווען צום ערגסטן. אריינקומענדיק אין לאגער, האָבן זיי אונז געציילט. מען האָט געמוזט זיין צו פיר אין א ריי. צום אומגליק איז ישראל אוליע ווייסבראָט געבליבן איינער, האָבן זיי אים באלד דערשאָסן. צו־

מאָרגנס איז מיין פאָטער ארויס, אים מקבר זיין, האָט ער געמוזט צוזאמענעמען אין א שיסל דעם מארך פון קאָפּ, אזוי איז ער געווען דורכגעשאָסן. נטע אייבעשיץ איז געשטאָרבן פון הונגער, ער האָט נישט גענומען די טריפה׳נע זופּ; לייביש וואלהענדלער איז געשטאָרבן אין שלאָף; אליה מרדכי איז געשוואָלן געוואָרן, האָבן זיי אים דערשאָסן; זיין זון ישעיה איז אוועקגעפירט געוואָרן צוזאמען מיט בנימין ציגלער, יאָסל זעלאָנקי און נאָך אנדערע. עס האָט געהייסן, אז זיי גייען אין שפּיטאָל. 18 טעג אין מרחשון האָבן זיי ארויסגענומען מיין ברודער ירחמיאל און אים דערשאָסן, ווייל ער איז געשוואָלן געוואָרן. אזוי איז אָנגעגאנגען דאָס שיסן און דאָס געשוואָלן ווערן. פון די זשארנאָווצער איז שוין קיינער נישט געבליבן. אלע אינאיינעם מיט מיין קוזין זאכנאוויעצקי, זיינען געווען טויט. אז דער דירעקטאָר פון דער פאבריק שולצער, האָט געזען אז די יידן ווערן אלץ

אלתר פלדמן ומשפחתו

משפחת רוטמנש, אשתו, בניו ונכדיו
די משפחה פון חיים ראָטמענש, זיין פרוי, קינדער און אייניקלעך

ווייניקער, (אפשר איז ער געווען א בעסערער דייטש), האָט ער געפועלט ארי־ בערצונעמען די געזונטע צו זיך אין ווערק. ער האָט אויפגעבויט דריי באראקן און האָט אויסגעקליבן 275 יידן, זיי אריבערגענומען אין פאַבריק. פיל פון אונז זיינען אנטלאָפן פון לאגער, אָבער זייער ווייניק איז דאָס געלונגען. די איינציקע, וואָס ס׳איז זיי יאָ געלונגען, צו אנטלויפן און צו בלייבן לעבן, זיינען משה׳ל און מלך פולטאָראק, אייזיק וואנדערסמאַן און חיימל לעדערמאַן. די וואָס זיינען אומגע־ קומען, זיינען געווען יצחק שוחט ראָזענבערג, משה׳ל קאָרנפעלד, מאיר ווײנדלינג, הענעך בראָס, דער מנהל און זיינע דריי זין, בינעם און מלך גלאזער און נאָך א סך מער, וועמענס נעמען איך קאָן זיך נישט דערמאנען. עס זיינען אויך אומ־ געקומען עטלעכע, וואָס זיינען געכאפט און געבראכט געוואָרן דורך די פּאָליאקן אין לאגער, ווי מיין ברודער הערש־לייב, צוויי ברידער מידלארז און נאָך זיבן, אלע וואָלבראָמער. ווען מען האָט זיי געבראכט אין לאגער, האָבן זיי זיך געמוזט אויסלייגן אין א ראָד אויף דער ערד און די שווארצע ס.ס. האָבן אויף זיי מיט די ביקסן געטאנצט און זיי געשלאָגן מיט די ביקסן. דאן האָבן זיי באפוילן צו גראָבן קברים. אָבער זיי האָבן זיך שוין נישט מער געקאָנט רירן. זיי זיינען געווען אין גאנצן געשוואָלן און פארבלוטיקט, האָבן די ס.ס. אריינגעיאָגט די יידן צוריק אין באראק און האָבן זיך געטראכט: מיר וועלן זיי א וואָך שפעטער דערשיסן.

אינצווישן איז ווידער געקומען פונעם שעף פון דער פאבריק א פאָדערונג נאָך אנדערע 66 יידן, האָבן די ס.ס. דאן אויסגעקליבן די צאָל יידן, צווישן זיי א סך וואָלבראָמער ווי אברהם לאנדויס דריי זין און מיין פאָטער ע"ה. ער האָט נישט געוואָלט גיין, ווייל איך בין געבליבן א קראנקער און ער האָט מיך נישט געוואָלט איבערלאָזן. די דריי לאנדויס האָבן זיך פאר געלט אויסגעקויפט ביי דער פאָליציי און זיינען געבליבן, ווייל מען האָט קיינמאָל נישט געוואוסט, וואו עס איז בעסער. פון לאגער איז געווען לייכטער צו אנטלויפן. דאגעגן אָבער זיינען די באדינגונגען אין ווערק געווען בעסער, מען האָט נישט געטריבן צו דער ארבעט. מען האָט אויך געקאָנט שלאָפן לענגער. די יידן, וואָס זיינען געבליבן אין ראזוואדאָוו זיינען שוין געווען פארמשפט צום טויט. מען האָט אונז שוין נישט געטריבן צו דער ארבעט. מיר האָבן נאָר צענומען די באראקן, די שול און בית־המדרש אין ראָזוואדאָוו. בלויז די שוסטער, שניידער און טאפעצירער זיינען נאָך געווען פריווילעגירט, ווייל זיי האָבן געארבעט פאר די דייטשן פער־זענלעך. דאָס זיינען געווען: יודל קרייזלמאן, לייבל בערגער, און צוויי יאָסל וויינדלינגס. מיין פאָטער ע"ה איז אריין צו יודל קרייזלמאן אין דער שוסטער־ווערקשטוב נאָך אביסל שוץ, ווייל זייער שטוב איז געווען מער זיכער קעגן קלעפ, האָבן זיי אים געהייסן מוחל זיין, ווייל זיי האָבן געהאלטן זייערע פעטערס, משה און עוזר וויינדלינג ע"ה. משה וויינדלינג איז געווען קראנק. דאָס איז געווען 18 טעג אין כסלו. אזוי ווי מיין פאָטער איז ארויס פון זיי, וועלנדיק גיין צו זיין בלאָק, האָבן אים געכאפט די צוויי מערדערס, דער שטורמאן און דער

משפחת הרשל ברוקנר
ראש המשפחה בן ר' מאיר שמעון ברוקנר מככר השוק

שעף פון געסטאפּאָ נאָוואק, און האָבן אים נעבעך אזוי צעשלאָגן, אז דאָס בלוט איז פון אים גערונען און אז ער האָט נאָך אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָבן זיי אים געשאָסן. דאָס איז געווען דער סוף, „זו תורה וזו שכרה". א שעה שפּעטער האָב איך געהערט, אז מען האָט געהרגעט א ייד. איך האָב נישט געוווסט, אז ס'איז מיין פאָטער. איך האָב געמיינט, אז ער איז ביי יודלען. אביסל שפּעטער איז געקומען א וויינענדיקער מיין ברודער הערש־לייב. פון אים האָב איך זיך ערשט דערוואוסט מיין אומגליק.

מיט א צוויי טעג שפּעטער זאָגט צו מיר דער קאָך, אז איך זאָל מאָרגן גיין צו דער ארבעט, עס וועט זיין נייעס. האָב איך גענומען מיין ברודער און שלמה ווערדיגער, הערשל און מאיר ווערדיגער און מיר זיינען געגאַנגען צו דער ארבעט. מיר זיינען געגאַנגען קיין ראָזוואדאָוו און האָבן געמוזט אָפּרייסן די שול און דאָס בית המדרש און ביי דער ארבעט האָבן אונז די שווארצע געשלאָגן און ביי אונז צוגענומען וואָס מיר האָבן געהאט. דעם צווייטן טאָג, ווען מען האָט גערופן צו דער ארבעט, האָט מיין ברודער שוין נישט געוואָלט גיין און האָט אויך נישט געוואָלט ארויסגיין פון באראק. איך בין ארויס און מיט מיר זיינען געווען פישל וויינגארטען און נאָך עטלעכע. האָט דער רשע אויסגעקליבן 15 מאַן און 6 פּאָליציי. מען האָט אונז געזאָגט, אז מיר גייען אין ווערק ארבעטן. זיי האָבן געגעבן דער פּאָליציי און פישל וויינגארטען זיבן רידלעס און קילאָפּעס. מען האָט אונז געהייסן נעמען אונזערע פּעקלעך און מיר זאָלן זיין גרייט צום גיין. ביים ארייננגאַנג אין בלאָק זיינען געשטאַנען שווארצע פוןביידע זייטן און האָבן אונז געשלאָגן איבער די קעפּ. דעמאָלט האָבן זיי א פּאָר מענשן געהרגעט. און איך האָב געהאט אזא כוח, אז איך בין צוגעגאַנגען צום גרעסטן רשע און האָב אים געבעטן, אז ער זאָל לאָזן מיטגיין מיין ברודער און מיינע פריינט. זיי זיינען שטארק און קאָנען ארבעטן. האָט ער געזאָגט, אז ער דאַרף נאָר 21 מענשן און די ליסטע איז שוין פארטיק. אזוי האָב איך מיך געמוזט געזעגענען מיט מיין ברודער און דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב אים געזען.

מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט אין ווערק. ווען מיר זיינען געקומען אין לאגער, זיינען מיר געווען זיכער, אז מען גייט אונז שיסן. די פּאָליציי און פישעל זיינען געגאַנגען גראָבן א גריב פאר 21 יידן. אזוי ווי מיר זיינען געקומען אין לאגער, האָבן מיר געזען, אז 21 יידן זיינען שוין גרייט מען זאָל זיי שיסן. איך געדענק עטלעכע וואָלבראָמער ווי יחיאל מייטעלעס, חיים־בער ציגלער, יעקב־יצחק און אפרים לובלינג, אהרן שטארכאַן און נאָך אנדערע. מען האָט זיי אוועק־געפירט הינטערן לאגער און אויסגעשאָסן. צוויי טעג שפּעטער, 23 טעג אין בסלו, זיינען ארויסגענומען געוואָרן אלע יידן פון ראָזוואדאָוו. עס זיינען געווען 135 יידן, מערסטנס וואָלבראָמער, משה עוזר, יאָסל ווײנדלינג, יאָסל „גאַנוועד" מייטעלעס, הירשל שלמה ווערדיגער, מיין ברודער הירש־לייב און שלמה חיה לאהס און נאָך אנדערע וועמענס נעמען איך געדענק נישט. זיי זיינען אלע אויסגעשאָסן געוואָרן.

דעמזעלבן טאָג האָבן די רוצחים געברענגט די מלבושים צו אונז אין

לאגער און מען האָט מיך ארויסגענומען צום סאָרטירן די מלבושים. האָב איך געפונען מיין פאָטערס און מיין ברודערס מלבושים און אונטערוועש פאַר־בלוטיקט.

עטלעכע וואָכן שפעטער האָט זיך ווידער אָנגעפאַנגען א רעגיסטרירונג אויפן פארלאנג פון די דייטשן אויף אויסצובראַקירן די שוואכע. האָבן זיך אונזערע לאגער עלטסטע פלייסיק גענומען צו מאכן א ליסטע און האָבן אויסגעקליבן 60 מאן, מערסטנס וואָלבראַמער. זיי האָבן די ליסטע געגעבן דער געסטאפּאָ און עס איז געקומען א מחנה געסטאפּאָ־לייט צונעמען די 60 מאן. אינצווישן זיינען א סך געשטאָרבן, ווי סרולקע באָרענשטיין, פישעל וויינגארטען און אנדערע. אָבער אונזערע יידישע אפּוטרופּסים האָבן נאָר געוואָלט אויסליפערן 60 מענשן, כאָטש עס האָבן שוין א סך געפעלט. האָבן זיי געשלעפּט פון אלע זייטן געזונטע מענשן ווי יאָסל קאָרן, אונאַוויסקיס איידעם, נחמיה אייבשיץ, מאָטעלע מייטעלעס און נאָך, און מיר זיינען געגאנגען צו דער ארבעט. דאָרט האָבן מיר געהערט, ווי מען האָט אויסגעשאָסן 57 מאן.

עס איז כדאי צו דערציילן א זאך, וואָס האָט פּאסירט אין יענעם מאָמענט. צווישן די 57, איז געווען הירש וואָלף יעזשיס זון. הירש וואָלף יעזשי לעבט היינט אין אמעריקע. ער האָט מיר דערציילט די מעשה.

מאיר פאסערמן ומשפחתו
מאיר פאסערמאן און זיין פאמיליע

אין יוני אָדער יולי 1944 האָבן זיי אונזער לאַגער דעפּאָרטירט קיין פּלאַשאָוו. פאַר דער ליקווידאַציע איז געלונגען צו אַנטלויפן ביי 90 מענטשן און צווישן זיי אויך וואָלבראָמער יידן ווי הירש וואָלף יעזשי. די רוסן זיינען געווען בלויז 10 קילאָמעטער אַוועק. יעזשי איז געלאָפן און האָט זיך פאַרהאַלטן אין לובלין, וואו ער האָט געהאַנדלט מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. איינמאָל זיצנדיק אין א רעסטאָראַן רופט אים א ייד ביים נאָמען אויפן קול. דאָס האָט דערהערט איינער פון די רוסישע סאָלדאַטן, איז ער צוגעקומען צו אים און האָט אים געפרעגט צי זיין נאָמען איז יעזשי. ער איז געוואָרן זייער דערשראָקן, אָבער ער האָט געמוזט ענטפערן, אַז יאָ. פרעגט אים דער רוסישער סאָלדאַט, צי ער האָט א זון. זאָגט ער: איך האָב געהאַט א זון, אָבער ער איז מער נישט צווישן די לעבעדיקע. אויף דעם זאָגט דער רוס: ביי אונז אין דער אַרמיי איז דאָ א יונגערמאַן מיטן נאָמען יעזשי, וואָס איז אַנטלאָפן ווען מען האָט אים געפירט צום דערשיסן. ער זאָגט אַז זיין פאָטער און אַלע יידן פון לאַגער זיינען טויט. אַזוי האָט ער נאָך לאַנגע זוכענישן געפונען זיין זון. ער האָט אים קוים דער־קענט, ער איז אויסגעוואַקסן א הויכער און האָט געטראָגן א מונדיר. דאָס איז געווען אין פּראַגע ביי וואַרשע אין חודש נאָוועמבער. זיין זון האָט אים דער־ציילט, ווי מען האָט זיי געפירט צו דערשיסן, האָט מען זיי אויסגעטאָן נאַקעט און געפירט צו צען. ער איז געווען צווישן די לעצטע זיבן, האָבן זיי געזען, וואָס מען טוט צו זיי, זיינען זיי זיך צעלאָפן. פיר זיינען דערשאָסן גע־וואָרן און דריי איז געלונגען צו אַנטלויפן. די דריי זיינען געווען: מאָטעל מייטעלעס, יעזשי און איינער פון נעפּאָלאָמיץ. זיי האָבן זיך אָנגעטאָן פאַפּירענע זעק און זיך אָנגעשלאָסן אין א פאַרטיזאַנער גרופּע. מיט די פאַרטיזאַנער זיינען זיי געבליבן ביז די רוסן זיינען געקומען און זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער רוסישער אַרמיי. איצט האָבן זיך געטראָפן פאָטער און זון. הירש וואָלף האָט געמוזט צוריקפאָרן קיין לובלין, ווייל אין פּראַגע איז געווען מלחמה־זאָנע. אַרום דעצעמבער איז הירש וואָלף'ס זון געקומען קיין לובלין. ער האָט געוואָלט בלייבן דאָרט, אָבער זיי האָבן מורא געהאַט, ווייל מען האָט פריער געשאָסן דעזערטירן. ער איז צוריקגעפאָרן קיין פּראַגע, ווייל דעם 13־טן יאַנואַר האָט זיך געזאָלט אָנהויבן די אָפענזיווע. זיי האָבן אָפּגערעדט אַז זיי וועלן זיך טרעפן אין וואָלבראָם. די מלחמה איז אָנגעגאַנגען און הירש וואָלף איז געקומען קיין וואָלבראָם. ער האָט געוואַרט אויף זיין זון. ער האָט געוואַרט און געוואַרט, ביז ער איז געוואויר געוואָרן, אַז הינטער ראַדאָם זיינען געפאַלן 420 אונטער־אָפיצירן און צווישן זיי זיין זון מיט זיינע צוויי חברים.

און איצט צוריק צום ענין. אין סטאַלאָווא וואָלא האָט זיך דאָס לעבן איינגעשטעלט. מען האָט געהונגערט, מען האָט זייער שווער געאַרבעט, מאַנכע זיינען געשטאָרבן, אָבער עס זיינען נישט פאָרגעקומען קיין מאַסן־אַקציעס. פון די 401 וואָלבראָמער יידן זיינען פאַרבליבן אַרום 30 ביז 40 מאַן. איך האָב אָנגע־הויבן צו פאַרדינען ביי פאַרריכטן זייגערלעך. איך האָב אָרגאַניזירט די וואָל־בראָמער, וואָס זיינען בכוח צו געבן איין פּאָרציע ברויט א וואָך פאַר די אָרעמע וואָלבראָמער. בצלאל גאָלדפריינד איז געווען מיט מיר און האָט געזאָרגט פאַר

דערווירטשאפט. פאר אים האָט מען געהאט דרך־ארץ און ער האָט געפּועלט, אַז מען זאָל העלפן די אָרעמע. עס האָט לאנג נישט אָנגעהאלטן, מיט פארשידענע תירוצים האָבן זיי זיך ארויסגעדרייט. איך האָב יעדן פרייטיק צעשניטן צוויי לאבן ברויט מיט נאָך אנדערע זאכן פאר די אָרעמע. בצלאל גאָלדפריינד האָט געהאָלפן. ער איז געווען איינער צווישן עטלעכע יידן, וואָס האָבן פארנומען וויכטיקע ארבעטס־שטעלעס אין די „שטאָל־ווערקע". ער האָט געקאָנט ארבעטן ביים גיסן אייזן, ווי דער בעסטער מייסטער און די גויים האָבן אים זייער ליב געהאט. עס איז וועגן אים א סך צו דערציילן.

עס איז געווען ניין טעג אין תמוז. דער טאָג איז געווען זייער א שיינער. מיר זיינען געגאנגען צו דער ארבעט. איך בין געגאנגען מיט בצלאלן צוזאמען און מיר האָבן געשמועסט וועגן דעם, אז ווען עס מאכט זיך א געלעגנהייט, וואָלטן מיר אנטלאָפן, אָבער בצלאל האָט נישט געגלויבט, אז מיר וועלן ארויס לעבעדיקע פון דאנען. איך האָב אים געבעטן אז ער זאָל זיך נישט מיאש זיין, אָבער ער האָט זיך נישט געלאָזט איינרעדן. ער איז געווען זיכער, אז ער וועט נישט ארויס פון דאנען א לעבעדיקער. ער איז געגאנגען צו זיין ארבעט און איך צו מיינער.

ארום 1.30 אזייגער הער איך ווי מען שרייט און מען לויפט אין יענער ריכטונג, וואו בצלאל ארבעט. איך בין אויך געלאָפן. זאָגן מיר גויים, אז בצלאל איז טויט און אז מען האָט אים גענומען אין לאגער. בין איך אהין געגאנגען און האָב געטראָפן מאָטל וואנדערסמאן און נאָך צוויי טראָגן בצלאלן אויף א ברעט. ער איז נישט געווען טויט, נאָר זיינעביידע פיס זיינען געווען ארונ־טערגענומען און צעריבן. ער האָט אויפגעשטאפלט איין־טאָניקע בלאָקס מיט דער הילף פון א קראַן. ווען ער האָט שוין געהאט אויפגעשטאפלט ארום 40 בלאָקס אין דער הויך, האָט דער קראַן־מאַן (ער איז געווען א גוי און מען ווייס נישט צי האָט ער עס געטאָן בכיוון, צי עס איז געשען אן אומגליק) אויסגעדרייט דעם קראַן און דער גאנצער שטויס בלאָקס איז אויף אים ארויפגעפאלן. איך האָב געהאָלפן אים אהיימטראָגן. האָט ער מיר געדאנקט און האָט מיך געבעטן, אז מען זאָל נישט מעלדן די דייטשן. ער וויל שטארבן, נישט זיי זאָלן אים שיסן. ער האָט אויך געבעטן, אז מען זאָל גדענקען זיין יאָרצייט. מען האָט אים געברענגט אין לאגער. מען האָט גערופן דעם דאָקטער, אָבער וואָס האָט ער געקאָנט טאָן? עס איז קיין הילף פאר אים נישט געווען. דער דאָקטאָר האָט אים געגעבן א שלאָף־געטראנק און אים געהייסן ציילן. דודל זילבערבערג איז אריינגעקומען און געזאָגט מיט אים ודוי און... ער האָט ביז 37 געציילט און איז אנטשלאָפן געוואָרן אויף אייביק. איך האָב פאר אים געקויפט א טלית קטן און א ווייס העמד און מען האָט אים קובר געווען אין לאגער. מען האָט אויסגעקריצט אויפן בוים פ.נ. בצלאל בן חיים גאָלדפריינד.

עס איז אין לאגער געווען א וואָלבראַמער מיטן נאָמען הערשל שולזינגער. ער איז געווען זייער א שווערער ארבעטער אין די „שטאל־ווערקע". האָבן אים די פּאָליאקן געמסרט און די דייטשן האָבן אים צוגענומען און דערשאָסן.

אינצווישן איז געקומען צו אונז אין לאגער א טראנספּאָרט פון ריישע.

אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען עטלעכע וואָלבראָמער: חנא שיקמאַן און חיים דודלס איידעם פון האָטעל. איינמאָל האָבן די עראָפּלאַנען פון די אַליאירטע באָמבאַרדירט דאָס „ווערק", איז דעמאָלט חיים דודלס איידעם געפאַלן. צוויי וואָכן שפּעטער, עס איז געווען ארום מיטן אלול, האָבן זיי אונז געבראַכט קיין פּלאַשאָוו נעבן קראָקע. די נאכט פארן טראנספּאָרט איז געלונגען ארום 90 מאַן צו אַנטלויפן, צווישן זיי ארום 10 וואָלבראָמער און אויך מיר און דעם שוין אויבן דערמאָנטן הירש וואָלף יעזשי. אין פּלאַשאָוו האָבן מיר אָנגעטראָפן א סך וואָלבראָמער. זייענדיק אין פּלאַשאָוו א פּאָר טעג, האָט מען אלע אויסער פּאַכמענער אוועקגעשיקט; צווישן די אוועקגעשיקטע, וואָס איך האָב מער נישט געטראָפן, זיינען געווען מאָטעל עסטרייכער און הענדעל אייבעשיץ.

פון פּלאַשאָוו בין איך געשיקט געוואָרן מיט די זייגערמאכערס קיין זאַקסענהאַוזען. דאָרט האָב איך געטראָפן וואָלבראָמער. איך וועל דאָ בלויז דערמאָנען די נעמען פון די, וואָס לעבן נישט מער: מאָטעל ווייסבראָט, קאַנער, צוויי ברידער קאָרנבלויט, מאָטעל מייטעלעס, שלענסקי, געליבטער, און נאָך אַנדערע וועמענס נעמען איך קאָן מיך נישט דערמאָנען. נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי אויך אוועקגעשיקט.

דאָס איז געווען ארום נאָוועמבער 1944. ארום מערץ 1945 האָב איך געטראָפן שמחה גערשאַנאָוויץ אין סאַקסענהאַוזען. ער איז געווען זייער שוואַך. איך האָב אים געהאָלפן מיט וואָס איך האָב געקענט, אָבער דעם 20־טן אַפּריל 1945 האָט מען אונז אַלע ארויסגעפירט פון סאַקסענהאַוזען און איך האָב פון אים מער נישט געהערט. דעם 2־טן מאַי בין איך באפרייט געוואָרן דורך דער אַמעריקאַנער אַרמיי.

איך וויל נאָך דערמאָנען מיינע חברים, וואָס זיינען אומגעקומען דורך די דייטשע רוצחים:

משה איזראַלעוויטש, יוסף גאָטליב, משה פּערלמוטער, שלמה ווערדיגער, דוד שטאַרק, הערצקע מייטעלעס און אַלע מיינע טייערע חברים און חברות פון וואָלבראָם, הי"ד.

משה לובלינג

עקדת יצחק

מצבם הכלכלי הקשה של יהודי וולברום, שמספרם הגיע ב־1942 עד לשמונת אלפים נפש, התדרדר במדרון במהירות רבה מיום ליום (החיים הציבוריים והתרבותיים נדמו עוד זמן רב לפני זה). רוב היהודים התקיימו ממכירת חפציהם ורכושם שרכשו להם בהרבה שנות יגיעה ועמל, ובמחצית השניה לשנת 1942 רעבו כבר מאות משפחות לפרוסת לחם ממש.

התקווה, בת לווייתו של האדם גם בימי מצוקה קשים ביותר, הצטמקה והלכה מיום ליום. ובמקומה השתררו מבוכה, דכאון וייאוש.

הריגת יהודי הפכה למעשה שבכל יום. היו יורים באדם על חטא שמצאו אצלו לחם לבן, ירו בו בגלל בשר שמצאו אצלו, ואדם הומת גם על שלא מצאו אצלו כלום...

בשורות רעות החלו להגיע מהעיירות הסמוכות, ידיעות על רעב, מצוקה והרג, ולבסוף על גירושים.

חדלו להאמין להודעות הגרמנים שהיהודים נשלחים למחוזות מיוחדים ושם יעסקו בעבודה וישארו בחיים. כולם כבר ידעו שגירוש פירושו מוות; אך נמנעו מלדבר על כך גלויות. היתה זאת מין הונאה עצמית, מין הקלה זמנית.

הסתיו אשר בשנים כתיקונן הוא מעונן ביותר היה הפעם בהיר ויבש, ועיכב את בואו של החורף. היה בקרני השמש משום פגיעה ברגשותיהם, שהשמש זורחת כתמול שלשום.

היה רצון שעננים יחשיכו את פני השמש, שרעמים וברקים יסעירו את העולם וישטפו גשמים זורמים כזרמי הדמעות, גשמים לא ממים אלא מדם, דמם של מיליוני היהודים! אולי יתעורר ויזדעזע העולם? אך שותק הוא העולם כשעם שלם מובל לטבח!...

ביום ששי 5.9.42, יום לפני הסליחות הראשונות, הוזעק היודן־ראט מהבוקר השכם. תאריך הגירוש כבר היה ידוע למחר, בשבת ב־8 בבוקר נדרשים כל יהודי העיר וולברום מנער ועד זקן, אנשים נשים וטף, להתאסף בככר השוק. כל אחד, רשאי לקחת אתו רק חבילה קטנה עד 8 ק״ג.

מדוכאים ממעשי הטירור והרצח שהיו מנת חלקם במשך כל הזמן, הביאה הידיעה על הגירוש בהלה עצומה על האוכלוסיה היהודית. קמה התרוצצות מבוהלת. כל אחד חיפש בעיני שכנו מבט של תקוה, של נחמה, אבל לשוא. לא היתה כל תקוה, כל נחמה.

הבהלה גדלה עוד יותר כשהתפשטה השמועה בעיר שבליל אתמול אסף רב העיר ואתו כמה גבאים את כל ספרי התורה, וקבר אותם בבית העלמין הישן, סימן שאין שום תקוה להצלה ומתקרב הקץ.

מכל הבתים עלו זעקות יאוש איומות, וברחובות התרוצצו אנשים, נשים וטף כשהם מתיפחים ובוכים.

הנאצים בראותם את הפניקה שפרצה אצל היהודים חששו שזה עלול לחבל במזימתם ולגרום להם צרות. ולכן גייסו באותו יום שישי לפנות בוקר את כל הגברים המסוגלים לעבודה, ושלחו אותם לחפור תעלות מבור מים אחד לשני בביצור, בכדי לנטוע בלבם תקוה שאם שולחים אותם לעבודה, יתכן שפקודת הגירוש תבוטל. ויתכן שרבים מהיהודים נטו להאמין בכך.

(בוולברום פעלה מחתרת פולנית שגרמה לגרמנים צרות רבות, אבל לצערנו לא עזרה ליהודים במאומה, ויתכן גם שעזרה למרצחים הנאצים בגירוש היהודים).

אבל בחזרם מהעבודה בשעה 4 אחר הצהרים, ראו כבר כולם את האמת המרה.

50 עגלות עם היונקים (מגויסים מהנוער הפולני ששיתף פעולה עם

הנאצים) עם אתים בידיהם חזרו ממיכוב וחשניצה אחר שגמרו שם את מלאכתם השפלה, בהשמידם את כל יהודי שתי הערים האלה.

בפקודת הגרמנים הקיפו את העיר בשרשרת שבל ימלט ממנה אף יהודי אחד.

וברחובות העיר החלו פולנים בני העיר ואכרים מהסביבה מהלכים מבית לבית, ומבקשים מהיהודים למסור להם את חפציהם, באומרם, הרי בין כה וכה יקחו מכם הגרמנים את הכל.

מצב הרוח המיואש הגיע למדרגה כזאת שאנשים כבר אינם מסוגלים לחשוב בדעה צלולה. לכל אחד כבר ברור שזה הוא יומה האחרון של וולברום היהודית. אין מקום להצלה. אין מקום למצוא נחמה.

אנשים מתהלכים ברחובות העיר ומסתכלים במראה הרחובות, כדי לספוג לתוכם את זכר העיר שאותה בנו בזיעה במשך חמש מאות שנה. מתהלכים ובוכים כמו בערב יום כפור. אך לא מברכים זה את זה, רק נפרדים במבטים אילמים ומחרישים. מחפשים הם נחמה בשמים, אבל נתקלים בקרני השמש הדוקרות והאדומות כדם. כאילו גם מלמעלה השלימו עם גזר דינם. הכל פנה להם עורף. הכל מתנכל להם. הארץ, השמש, השכנים, שדות ויערות. הכל מסביב עוין. המקום שבמשך דורות חיו בו, עבדו, חלמו ויצרו, נראה להם פתאום זר.

הלילה ירד והשכה כסתה לאט לאט את העיר. ליהודים אסור להימצא בחוץ. יושבים בבתים באפלה בפחד מות ומקשיבים בדממה לכל רחש מהרחוב. החבילות ארוזות ומוכנות ליד כל דלת. הרחובות ריקים מאדם, אימת המות שוררת באפילה הדוממות, מדי פעם נשמעת יריה, ומכל יריה נכרתת נפש יהודי. ושוב דממה. דממה של גסיסה.

בביתו של פוטש הזקן גר באותו זמן חתנו ר׳ הרשל בידלובסקי, אחד מותיקי הציונים בעיר, עסקן ציבורי רב פעלים, חבר במועצת העיר, פרנס האוכלוסיה היהודית עד פרוץ המלחמה. הוא סירב להצטרף ליודן־ראט שלא לחלל את עברו המפואר כעסקן ציבורי וציוני במשך עשרות בשנים.

התפרנס לאחרונה מהכסף שהביאה בתו תילה בברחה עם בעלה ישראל וולאך מלודז, שנורה אחר שמצאו אצלו כסף.

בזמן האחרון לא היו רואים אותו ברחוב. מבכר היה לשבת בבית בשתיקת אלם ולהקשיב לדברי בנו יצחק (איטשה) על מצב היהודים בפולניה. איטשה נשאר נכה אחרי מחלה בילדותו, רגליו היו משותקות, ורק באגודלים שבידיו היה לו כח מישוש, כל ימיו היה יושב וקורא ספרים והיה מפותח מאוד מבחינה רוחנית ובעינים בוחנות ובהירות הסתכל על המתרחש בחיים.

שניהם, האב והבן העריכו נכונה את המצב, ושיחתם נסבה סביב שתי נקודות:

א) המאבד את עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא.

ב) קידוש השם.

והמסקנה שאליה הגיע יצחק היתה, ששני הנושאים קבלו במצב הנוכחי משמעות משותפת אחת. שמי שמאבד את עצמו לדעת כדי שלא ליפול חי בידי

המרצחים הנאצים, מקדש את השם לא פחות מגבורי מצדה בשעתם, שהרגו את עצמם ולא ליפול חיים בידי הרומאים.

ובאותו יום שישי האחרון נגמר ביניהם הויכוח, ובערב כשהרבה מהיהודים הלכו לבית המרקחת לקנות טפות ולריאן „כצידה לדרך", הלך גם בידלובסקי הזקן לשם. הוא עמד ושתק. אנשים נכנסו קנו והלכו והוא עדיין עומד ושותק, רק שפתו התחתונה רעדה. לבסוף התגבר על היסוסיו הקשים, ניגש קנה ויצא, הוא לא קנה ולריאן לחזק את הלב. רק כדורי לימונל להפסיק את פעילות הלב.

האב לא יכול לעמוד נגד הטענות הצודקות של הבן האומלל שמוטב לו למות עכשיו בבית מאשר להיות מומת מחר ביריה באמצע הרחוב.

הוא בא הביתה ואתו 30 כדורי לימונל.

היו כבר הרגעים האחרונים שמותר היה ליהודים להמצא ברחוב.

בבית לא הוציא הגה מפיו והעמיד את הכדורים עם כוס מים ליד מיטת בנו יצחק. שני האחים ושלוש האחיות שעמדו סביב המטה נפרדו מאחיהם בבכי קורע לבבות.

הרשל האב ישב על מטת בנו ולטף את שערות ראש בנו. אך כשיצחק התחיל לבלוע את הכדורים קם בפתאומיות ממטת בנו ונצב על יד ארון הספרים. הסתכל סביבו כאילו מחכה למה שהוא, אבל זה לא בא. לתומו האמין שאולי יתרחש נס, וישמע הקריאה „אל תשלח ידך אל הנער" (וכאן מובל עם שלם לעקידה), אבל הקריאה לא באה, ובנו יקירו גווע בעזרתו ולנגד עיניו. נשאר עומד כמאובן על יד ארון הספרים.

שם עמד לא רק אביו של יצחק לבדו. יחד אתו עמדו מאובנים בזעקת אלם מיליוני אבות נטולי אונים כשנגד עיניהם מושמדים יקיריהם, מנער ועד זקן, אנשים ונשים וטף על לא עוול בכפיהם.

יצחק הרגיש עיפות רבה ובשארית כוחותיו הפנה את מבטו האחרון לעבר אביו ונרדם לעולמים...

גופו האתלטי של האב נזדעזע ונשבר, ובנפלו על בנו, חיבק את ראשו בשתי ידיו ונשק את עיניו הנעצמות כשהוא מתיפח בבכי מר.

לא על בנו האומלל בלבד בכה אלא על עם שלם חסר ישע שנמק ביסורים ובדמים.

מנורת נפט קטנה האירה את החדר החשוך והטילה צללים שחורים על הקירות. היה כבר חצות הליל והאב עדיין ישב על יד מטת בנו.

אבא! נשמעה פתאום קריאה מהפינה בה עמדו יתר בני הבית. הוא הרים את ראשו וראה אור חזק פרץ אל החדר מבחוץ, הוא נדחף אל החלון וראה שכל העיר מוארת כמו מאור השמש. נשמעו צפירות אזעקה ורעש אוירונים, והתפוצצות חזקה. הלבבות פעמו בחזקה, הצללים נעלמו, ולרגע נדלקה בעיניהם שלהבת של תקוה.

אך חיש מהר נעלמו האוירונים, ושוב ירד העצב על הכל והחושך שוב כיסה את רחובות העיר.

(התעלומה לא נפתרה עד היום. יש רגלים לדבר שהגרמנים ביימו את הדבר בכדי לאפשר למרצחים שמירה מעולה למנוע בריחה של יהודים).

יצחק היה כבר מעבר לחיים. דומם יצאו האב ובנו מוטל לחצר וליד הבאר חפרו קבר. חרש חפרו שלא להקים רעש. וכשהקבר היה מוכן הוציאו את יצחק מהבית, וכך קברו האב והבן את מתם היקר.

שעה ארוכה עמדו שניהם ליד הקבר הרענן ושפות האב לחשו משהו חרישי. והנה הגיע הליל לקיצו והתחיל מאיר המזרח. האיר היום, אך לא להם.

כששמי הלילה השחורים הוארו מאופק אל אופק, עדת היהודים נשאה עיניה אל השמים המוארים ואל צפירות האזעקה, מרעש האוירונים וההתפוצצות החזקה. הלבבות פעמו בחזקה ולרגע נדלק בעיניהם שלהבת של תקוה.

מיידית: י. בן־פורת (פולטורק).

משה לובלינג

עקידת יצחק

די עקאָנאָמישע לאגע פון די וואלבראָמער יידישע באפעלקערונג, וועלכע האָט געציילט פון זיבן ביז אכט טויזענט נפשות, האָט זיך אין יאָר 1942 מיט א גאלאָפירנדיקע שנעלקייט געקייקלט בארג אראָפּ. (דאָס געזעלשאפטלעכע קול־טורעלע לעבן איז שוין לאנג געווען טויט).

די גרעסערע טייל פון די יידישע באפעלקערונג האָט געלעבט פון פארקויפן זייערע זאכן וועלכע זיי האָבן זיך דערוואָרבן נאָך א סך יאָרן שווערע ארבעט. און אין די צווייטע העלפט פון יאָר 1942, האָבן שוין הונדערטער פאמיליען ממש געהונגערט.

די האָפנונג וועלכע באגלייט דעם מענשן אין די גרעסטע נויטן, האָט זיך איינגעשרומפּן פון טאָג צו טאָג, און פארדעקט געוואָרן מיט פּיין, אומגליק און יאוש וועלכע האָבן זיך געמערט אלץ מער און מער. דאָס שיסן א מענטשן איז געוואָרן א טעגליכע דערשיינונג.

מען האָט דערשאָסן ווייל מען האָט ביי דעם מענשן געפונען ווייס ברויט. מען האָט געשאָסן פאר געפינען פלייש, און מען האָט דערשאָסן ווייל מען האָט גאָרנישט געפונען.

טרויעריקע ידיעות זענען אָנגעקומען פון שטעדט און שטעטלעך, ידיעות וועגן הונגער, פּיין און מאָרד, און צום סוף די אויסזידלונג. קיינער האָט שוין נישט געגלויבט די דייטשע מעלדונגען אז די יידן ווערן געשיקט אין ספּעציעלע געגנטן, ווי זיי וועלן לעבן דאָרט און ארבעטן. אלע האָבן שוין געוווסט, אז „אויסזידלונג" — הייסט טויט.

כאָטש א סך האָבן דערפון נישט געוואָלט רעדן אָפן. דאָס אליין נארן זיך האָט זיך זיי אויסגעוויזן, מאכט זיי גרינגער פאָרלויפיג, אָבער נאָר פאָרלויפיג.

דער הערבסט איז נישט געווען ווי שטענדיק א פאַרוואָלקנטער, נאָר א טרוקענער, א שיינער, און נישט געלאָזט אָנקומען דעם ווינטער, און די זונען־שטראַלן האָבן געריייצט, ווי די צינישע בליקן פון די דייטשן און פּאָליאַקן. עס ווילט זיך דער הימל זאָל זיין פאַרוואָלקנט, פאַרשטעלן די זון. דינערן און בליצן זאָלן אויפטרייסלען די וועלט, ס׳זאָל גיסן א רעגן, ווי ס׳גיסן טרערן, און דער רעגן זאָל נישט זיין וואַסער, נאָר בלוט, בלוט פון מיליאָנען יידן. אפשר וועט די וועלט דערוואַכן. אָבער די וועלט שווייגט, ווען ס׳ווערט א פּאָלק ביז טויט פאַרפּייניקט.

פרייטיק 5.9.42 אטאָג פאַר די ערשטע סליחות, איז דער יידן־ראַט געווען אלאַרמירט שוין פון גאַנץ פרי. דער טערמין פון די אויסזידלונג איז שוין געווען באוווּסט.

מאָרגן שבת 8 אזייגער פרי דאַרפן זיך פאַרזאַמלען אויפן מארק פּלאַץ אלע וואָלבראָמער יידן, מענער, פרויען, אַלט און יונג. מיטנעמען קען יעדער איינער א פּעקל פון 8 קילאָ, און זייענדיק צובראָכן פון די טעראָר און מאָרד אקטן אונטער וועלכע די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געפונען די גאַנצע צייט, האָט דער באַפעל וועגן די אויסזידלונג אריינגעבראַכט צווישן די יידישע באַפעלקערונג א שרעקלעכע בהלה.

מענשן האָבן אָנגעהויבן לויפן איינער צום צווייטן, מורמלנדיק: וואָס וועט זיין? וואָס טוט מען? יעדער איינער האָט געזוכט אין דעם אַנדערנס אויגן א בליק, א טרייסט, אָבער די טרייסט האָט זיי קיינער נישט געקענט געבן.

די בהלה איז געוואָרן נאָך גרעסער, ווען ס׳האָט זיך פאַרשפּרייט די ידיעה אז נעכטן ביינאַכט האָט דער שטאָטישער רב מיט נאָך עטליכע יידן באַגראָבן אויפן אלטן בית־עלמין אלע ספרי תורות, א סימן אז ס׳איז מער נישטאָ קיין רעטונג, ס׳דערנענטערט זיך דער סוף. פון אלע הייזער האָט זיך געהערט ווילדע פאַרצווייפלונגס געשרייען. אין די גאַסן זענען געלאָפן וויינענדיק מענער, פרויען, קינדער.

ווייזט אויס אז די נאַציס האָבן נישט געקענט פאַרגינען יידן זאָלן וויינען, האָבן זיי טאַקע דעם זעלבן פרייטיק גאַנץ פרי מאָביליזירט אלע ארבעטספעאיקע מענער צו ארבעט, און זיי געשיקט אויף די באַגנעס, דורכגראָבן קאַנאַלן פון איין וואַסער־גרוב צום צווייטן. ווייזט אויס אז די דייטשן האָבן די ארבעט נישט געברויכט. נאָר מורא האָבנדיק אז אזא מאַסע פאַרצווייפלטע מענשן קען זיי אָנמאַכן צרות (אין וואָלבראָם האָט געאַרבעט א פּוילישע אונטערגרונד־באַוועגונג וועלכע האָט פאַרשאַפט די דייטשן גרויסע צרות, אָבער ליידער נישט געהאָלפן יידן, און אפשר אויף דעם געביט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשע מערדער), האָבן זיי מיט די ארבעט געוואָלט שוואַכער מאַכן די בהלה, גלויבנדיק אז א סך יידן וועלן אָנהויבן טראַכטן, אז מען נעמט זיי אויף ארבעט, קען זיין אז די אויסזידלונג וועט בטול ווערן, קען זיין אז א סך יידן האָבן אָנגעהויבן אזוי טראַכטן. אָבער גייענדיק צוריק פון די ארבעט אזייגער 4 נאָכמיטאָג, האָבן שוין אלע געזען דעם טרויעריקן אמת.

50 פורן מיט יונאַקיס (מאָביליזירטע פּוילישע יוגנטליכע וואָס האָבן מיט־

געארבעט מיט די דייטשע מערדער), מיט רידלן (לאפאטעס) זיינען אָנגעקומען פון מיעכאָוו און חאשניצע נאָכן ענדיקן זייער מאָרד ארבעט איבער די דאָרטיקע יידישע באפעלקערונג. און די דייטשן האָבן זיי באלד ארומגעשטעלט ארום די שטאָט, קיינער זאָל נישט קענען ארויס פון שטאָט.

אין דער זעלבער צייט באווייזן זיך אין די גאסן שטאָטישע קריסטן און דאָרפישע פויערים און גייענדיק פון שטוב צו שטוב לייגן זיי פאָר די יידן, אז זיי זאָלן זיי אוועקגעבן זייערע זאכן, זאָגנדיק דערביי: סייווי וועלן די דייטשן אלעס צונעמען.

די פארצווייפלונג דערגרייכט א מדרגה, אז מענשן זענען מער נישט פעאיק קלאָר צו טראכטן. פאר יעדן איינעם איז שוין קלאָר, אז דאָס איז דער לעצטער טאָג פון יידישן וואלבראָם, נישטאָ ווו צו זוכן א רעטונג, נישטאָ ווו צו געפינען א טרייסט. מענשן גייען ארום אין די גאסן ווייענדיקע ווי ערב יום־כיפור. אָבער מען ווינטשט זיך נישט, מ׳געזעגנט זיך מיט שטומע בליקן. און די זון בלענדט, גאָר נישט ווי אין א הערבסטיקן פארנאכט. און די וועלכע ווילן זוכן א טרייסט אין די הימלען, און ווענדן זייערע בליקן ארויף, שטויסן זיך אָן מיט זייערע בליקן אין די שפיציקע שטראלן פון א בלוטיק רויטע זון. און די ערד, די הימלען, פעלדער און וועלדער ארום שטעט און שטעטלעך, ווי יידן האָבן הונדערטער יאָרן געלעבט, געארבעט, געשטרעבט און געהאָפט, האָבן זיך ארויס־געוויזן פאר פרעמד.

די נאכט האָט לאנגזאם איינגעדעקט ס׳שטעטל, מענשן זיצן אין דער פינסטער און הערן זיך איין צום קלענסטן רויש פון גאס. די פעקלעך ליגן ביי יעדע טיר גרייט.

די גאסן זענען פינסטער און ליידיק פון מענטשן, יידן טאָרן מער נישט זיין אין גאס, זיצן זיי אין די פינסטערע הייזער אין טויט שרעק, און הערן זיך איין אין די נאכטשטילקייט, פון צייט צו צייט הערט מען שיסן, און מיט יעדן שאָס ווערט פארשניטן א יידיש לעבן.

און ווידער שטיל, א גסיסה שטילקייט.

אין הויז פון אלטן פאטאש האָט די לעצטע צייט געוווינט פאטאש׳נס איידים ר׳ צבי (הערשל) בידלאָווסקי. איינער פון די עלצטע ציוניסטן אין שטאָט, א געזעלשאפטלעכער עסקן, א מיטגליד אין שטאָט־ראט און דאזאר פון דער יידישע געמיינדע ביזן קריג. ער איז נישט אריין אין יודן־ראט, נישט וועלנדיק פארשוועכן זיין געזעלשאפטלעכע ארבעט פון צענדליקער יאָרן, און האָט זיך דערנערט מיט זיין משפחה פון דעם געלט וואָס זיין עלצטע טאָכטער טילע האָט מיטגעבראכט מיט זיך אנטלויפנדיק מיט איר מאן ישראל וולאך (מען האָט אים דערשאָסן זוכנדיק גאָלד) פון לאָדזש ווו זיי האָבן געוווינט ביזן קריג. זעלטן ווען פלעגט מען אים זען אין גאס. א שווייגנדיקער פלעגט ער גאנצע טעג אָפּזיצן ביי זיך אין שטוב, און אשווייגנדיקער פלעגט ער אויסהערן די אויספירונגען פון זיין זון יצחק (איטשע) וועגן דעם מצב פון די יידן.

יצחק איז געבוירן געוואָרן א קאלעקע. ער האָט נישט געקענט גיין און אין די הענט געהאט בלויז קראפט אין די גראָבע פינגער. ער פלעגט גאנצע טעג

זיצן און ליינען און איז געווען גייסטיק ענטוויקלט, מיט א שאַרפן קלאָרן בליק אויף אַלע געשעענישן אין לעבן.

ביידע, סיי דער פאָטער, סיי דער זון, האָבן ריכטיק אָפּגעשאַצט די לאַגע. זייערע געשפּרעכן זיינען שטענדיק געווען אויף צוויי טעמעס: המאבד את עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא. און קדוש השם. און די אויספירונגען פון יצחק׳ן זיינען געווען: אַז ביידע פּסוקים האָבן אין די איצטיקע לאַגע זיך געטוישט מיטן אינהאַלט, און אַז ווער ס׳באַגייט זעלבסטמאָרד בכדי נישט אַריינצופאַלן אין די דייטשע מערדערס הענט, איז נישט ווייניקער מקדש השם ווי יענע היס־טאָרישע קעמפער פון „מצדה״ וועלכע האָבן זיך אַליין אויסגעשאָכטן, נישט וועלנדיק אַריינפאַלן צו די רוימער אין די הענט. און אין דעם לעצטן פּריטיק האָבן זיי פאַרענדיקט די דיסקוסיע, און נאָך פאַרנאַכט ווען מענשן זיינען געגאַנגען אין אַפּטייק קויפן וואַלעריאַן טראָפּן מיטצונעמען זיך אויפן וועג, האָט זיך אין אָפּטייק אויך געפונען דער אַלטער בידלאָווסקי. ער איז געשטאַנען און געשוויגן, מענטשן זיינען אַריינגעקומען, געקויפט און אַרויסגעגאַנגען, און ער איז אַלץ נאָך געשטאַנען א שווייגנדיקער. בלויז די אונטערשטע ליפּ האָט ביי אים געציטערט. נאָך לאַנגע וואַקלונישן האָט ער אויך געקויפט, אָבער נישט וואַלעריאַנער טראָפּן צו דערפרישן ס׳האַרץ, נאָר פאַסטילן אָפּצושטעלן ס׳האַרץ. ער האָט סוף־כל־סוף נישט געקענט קעמפן קעגן די גערעכטע טענות פון זיין אומגליק־לעכן זון, אַז ס׳איז אים בעסער צו שטאַרבן איצט, איידער דערשאָסן צו ווערן מאָרגן אין מיטן גאַס, און ער האָט געקויפט 30 פאַסטילן לומינאַל, און מיט זיי אַהיימגעגאַנגען. עס זיינען שוין געווען די לעצטע מינוטן וואָס יידן מעגן גיין אין גאַס. אַהיימקומענדיק האָט ער נישט רעדנדיק קיין וואָרט, אַוועקגעשטעלט ביים בעט ווי יצחק איז געלעגן, די פאַסטילן און א גלאָז וואַסער.

האַרץ־רייסנד איז געווען ס׳געוויין פון די צוויי ברידער און די דריי שוועסטער און וויינענדיקע האָבן זיי זיך מיט אים געזעגנט.

די גאַנצע צייט איז דער פאָטער געזיצן אויפן בעט און געגלעט זיינע האָר פון קאָפּ. און ווען ער האָט אָנגעהויבן שלינגען די פאַסטילן, איז דער פאָטער ווי אויפגעשפּרונגען פון בעט, און זיך אַוועקגעשטעלט ביי די ספרים שאַנק ווי ער וואָלט געוואָרן פאַרשטיינערט.

ביי די ספרים שאַנק איז נישט געשטאַנען בלויז דער פאָטער פון יצחק׳ן, דאָרט איז געשטאַנען פאַרשטיינערט אין שטוב דער ווייגעשריי פון מיליאָנען טאַטעס וועלכע זיינען מאַכטלאָז, ווען זייערע טייערסטע און נאָענטסטע ווערן אומגעבראַכט פאַר פרעמדע זינד.

יצחק האָט געפילט א שטאַרקע מידקייט, און מיט די לעצטע כוחות זיין בליק געוואָנדן צום פאָטער, און אַנטשלאָפן געוואָרן זיין אייביקן שלאָף. דער פאָטער האָט זיך א לייכטן וואַקל געגעבן. דער העלדישער טאַטע האָט זיך צוזאַמענגעבראָכן, און אַרויפפאַלנדיק אויפן זון האָט ער מיט ביידע הענט אַרומגענומען זיין קאָפּ, און קושנדיק זיינע פאַרמאַכטע אויגן, זיך ביטער צעוויינט.

ער האָט נישט נאָר געוויינט נאָך זיין אומגליקליכן זון. ער האָט געוויינט אָך א הילפסלאָז פאָלק וואָס גייט אויס אין בלוט און פיין.

אין שטוב איז געווען פינסטער. א קליין נאפט לעמפל האָט שוואך בא־ייכטן די שטוב, און געוואָרפן שווארצע שאָטן־פלעקן אויף די ווענט. ס׳איז זוין געווען האלבע נאכט, חצות. און דער טאטע איז נאָך אלץ געלעגן ביים ונס בעט.

טאטע! האָט זיך דערהערט א לייכטער געשריי פון די איבריקע קינדער. נר האָט אויפגעהויבן זיין קאָפּ. א שטארקע ליכט איז אריינגעפאלן אין צימער ורכן פארהאנגענעם פענסטער. ער איז צוגעלאָפן צום פענסטער. די גאנצע טאָט איז געווען שטארק באלויכטן, ווי די זון וואָלט פלוצלינג אָנגעהויבן יינען.

די סירענעס האָבן געפּיפן, און עס האָט זיך געהערט דער רעש פון ערעאָפּלאנען, און באלד א שטארקער אויפרייס. די הערצער האָבן אָנגעהויבן טארקער קלאפן. די שאָטנס זיינען פארשוואונדן. און עס האָט זיך געדאכט, אז נס איז נאָך דאָ א שטיקל האָפנונג, אָבער די אעראָפּלאנען זיינען אוועק, און דער רויער איז געבליבן, און עס איז ווייטער פינסטער.

(דער פאקט איז ביז היינט נישט געוואָרן אויפגעקלערט, קען זיין אז אָס האָבן די דייטשן אליין געמאכט, כדי די מערדער וועלכע האָבן באוואכט די טאָט אין 3 טיפע רייען, זאָלן זען צו די יידן אנטלויפן נישט).

יצחק איז שוין געווען טויט.

שטיל זיינען זיי ארויס פון שטוב. דער פאָטער מיט זיין זון מאָטל, און אויפן הויף ביים ברונעם, אָנגעהויבן גראָבן א קבר. שטיל האָבן זיי געגראָבן, ישט צו מאכן קיין רעש.

און ווען דאָס קבר איז פארטיק געוואָרן האָבן זיי אראָפּגעטראָגן זייער טויטן זון און ברודער, און אים באגראָבן.

לאנג, לאנג זיינען ביידע געשטאנען ביים פרישן קבר און דער פאָטער האָט עפּעס שטיל געמורמלט, ביז די נאכט האָט שוין געהאלטן ביים ענדע און דער מזרח האָט זיך אָנגעהויבן העלן. א סימן אז ס׳ווערט ליכטיק.

אָבער נישט פאר זיי.

שמעון ווייגארטן

וואלבראמער אין די פארניכטונגס-לאגערן אין פשעמישל

ווען איך שרייב די שורות וועגן די פיין און ליידן פון אונזערע נאָענטע און טייערסטע וואלבראָמער יידן אין די טויטן־לאגערן, און וועגן זייער טראגישן סוף, טריפט מיין הארץ פון ווייטאָק און שמערץ וועלכע זענען נישט צום איבער־

טראַגן. דער פאַרדרוס און ווייטאָק איז נאָך גרעסער צוליב דעם פּיינלעכן געדאַנק אַז אפשר האָט עס דאָך געקענט זיין אַ ביסל אַנדערש, און אפשר האָבן זיך נאָך אַ ביסל מער יידן געקענט אַפּראַטעווען, אַנשטאָט די קאַלטע קאָמפּרעסן וואָס די יודן־ראַט־מענטשן האָבן אונז איינגערעדט און פאַרפירט אונז מיט פאַלשע אינפאָרמאַציעס.

אָט די פאַלשע אינפאָרמאַציעס וועגן אַרבייטס־לאַגערן פאַר פרויען און קינדער ווי זיי וועלן נישט באַהאַנדלט ווערן, האָבן די דייטשן „פאַרקויפט" צו די יודנראַטן פאַר גוט געלט, גאָלד און מתנות, וועלכע די יודנראַטן האָבן טאָג און נאַכט אַרויסגעשלעפּט פון יידן, מיינענדיק אַז דערמיט וועלן זיי זיך אָפּראַטעווען מיט זייערע משפחות.

אַזוי ווי אין פיל אַנדערע שטעט האָבן זיך לײדער אויך אין וואַלבראָם געפונען איינציקע מינדערווערטיקע פּערזאָנען וועלכע האָבן געוואָלט ראַטעווען זיך פאַר יעדן פּרייז. דאָס הייסט, מען האָט אַרויסגעשלעפּט געלט ביי יידן פאַר פאַלשע צוזאָגן און אילוזיעס, ווי די נביאי־השקר האָט מען זיינער צייט צוגעזאָגט „שלום, שלום ואין שלום".

איך האַלט אַז עס וואָלט געווען איינס פון די גרעסטע אומרעכטן און אַ היסטאָרישער פעלער אַז מען זאָל נישט אויסטייטלען די פּערזאָנען וועלכע האָבן פאַרפירט דאָס יידישע פאָלק אין יעדע שטאָט און שטעטל. נישט קיין פּריוואַטער פאַרדרוס צו די אָדער אַנדערע פּערזאָנען דיקטירט מיר מיין צוגאַנג, נור די הייליקע פליכט קעגן די אומגליקלעכע קדושים, קעגן זייער שווידערליכן טויט, אַז מען זאָל אָנווייזן געוויסע פּערזאָנען וועלכע האָבן וועז אפילו נור אינדירעקט געגעבן זייער האַנט צו די מערדערס און פאַרלייכטערט זייער מערדערישע אַרבעט.

אונזער תורה וועלכע איז אַ מוסטער פון מאָראַל, וועלכע פּרעדיקט מחילה און סליחה, האָט אויך אונז באַפוילן „ובערת הרע מקרבך". זאָל עס זיין אַ וואַרנונג פאַר די צוקונפטיקע דורות, בבחינת למען ידעו ויראו, אַז איין ברודער זאָל נישט אויפהייבן זיין האַנט אויף זיין ברודער און געבן זיין האַנט צו זיין ברודערס שונא.

מיר זענען שטאָלץ אויף די יעניקע לאַנגיעריקע פּרנסים פון די קהילה ווי: יחיאל צווייגנבוים, לייזער ציגלער, מיכאל פּערלמוטער, אברהם זילבערבערג, וועלכע האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון זייער חברשאַפט אין די קהילה אין דער קריגס־צייט, און באַלד איינגעזען אַז מיט די נאַציס וועט נישט זיין קיין מיטאַרבעט. נישט געוואָלט האָבן קיין פּריווילעגיעס און נישט געוואָלט פאַרקויפן זייערע ברידער.

מענדעלע פישל, דער זון פון יקותיאל פישל, האָט געהונגערט אין לאַגער און אָפּגעהיטן כשרות, און ערוועקט רעספּעקט ביי יעדן איינעם.

זאָל עס דאַריבער זיין אַ וואַרנונג פאַר די דורות, אַז אפילו אין די ערגסטע באַדינגונגען איז קיינער נישט פּטור זיך אויפצופירן ווי אַ מענטש, ווי אַ שטאָלצער ייד.

און אַזוי ווי דער יודנראַט האָט אונז פאַרפירט מיט ליגנס און פאַלשע צוזאָגען, האָט עס פּאַסירט, אַז אינם טאָג פון אויסזידלונג האָבן זיך כמעט אַלע

יידן צוגעשטעלט צום פונקט. דאָס הייסט, מען האָט זיך איבערגעגעבן צו די מערדערס מיט אייגענע הענט און געגאַנגען צום טויט ווי שעפעלאך. אין דער זעלבער צייט זענען די יודנראטן געזעסן אין דער געביידע פונם יודנראט און געגלויבט אז זיי האָבן זיך געראטעוועט מיט זייערע משפחות.

דאָס ארויסגיין פון שטאָט ביז צום זאמלפונקט איז אין מיינע אויגן איינס פון די גרעסטע טראגעדיעס פון די פארניכטונג. דאָס גרויזאמע בילד ווי אזוי מען האָט ארויסגעפירט פרויען, קינדער און אלטע פון שטאָט ביז צו די באַן־סטאציע וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן.

די שאנד פון אונזער פאסיוויטעט מאכט מיך נאָך היינט רויט ווען איך טראכט, אז מיר האָבן דאָך גאָרנישט געהאט וואָס צו פארלירן. פארוואָס האָבן מיר פארלייכטערט דעם מערדער זיין ארבעט?

נאָר ווי שוין געזאָגט? דאָס איז נישט געווען די שולד פון די מאסן, נאָר פון פירערס „פארפירערס" וועלכע האָבן געמיינט אז זיי וועלן זיך רעטן פאר זייערע בלוטיקע מיטהילף. אָבער זיי האָבן זיך נישט גערעטעט. די גאַז־קאמערן האָבן אויך זיי ארייַנגענומען.

דעם צווייטן טאָג פון דער אויסזידלונגס־אקציע האָט מען די זקנים מיט די קינדער און פרויען אוועקגעשיקט מיט לאסט־וואגאָנען קיין בעלזשעץ. דאָס געוויין ביים צוטיילן זיך מיט די משפחות איז געווען אזוי הויך אז מען האָט געקענט הערן ביז דעם צווייטן עק וואלד. עס איז געווען ביטערער ווי דער טויט אליין.

מענטשן האָבן געקוקט אין הימל נאאיוו און קינדעריש געווארט אויף א נס: אפשר וועט דאָך גאָט זיך דערבארימען אין די לעצטע מינוט און ראטעווען זיינע קינדער. אָבער קיין נס האָט נישט פאסירט. די וואגאָנעס זענען אוועקגעפאָרן אָנגעפאקט מיט דעם טייערכטן פון אלעם טייערן. קיין איינער איז ליידער נישט מער צוריקגעקומען.

דעם דריטן טאָג, דאָס הייסט מאָנטיק דעם 8־טן סעפטעמבער, האָט זיך אָנגעהויבן דער שקלאפן מארק. מייסטערס פון דייטשע פירמעס זענען אָנגעקומען קיין וואלבראָם „קויפן" שקלאפן פאר דער דייטשער אינדוסטרי.

די רעשט פונעם וואלבראָמער יידנטום זענען צוזייט און צושפרייט געוואָרן איבער גאַנץ פוילן. די מייסטע זענען נישט מער צוריקגעקומען. נאָר איינצעלנע פון איינצעלנע האָבן זיך געראטעוועט.

בערך 5000 מענער האָבן זיך געפונען אין וואלבראָם אויפן פונקט צוזאמען מיט פילצער יידן וועלכע מ׳האָט געבראכט קיין וואלבראָם. יעדן טאָג זענען אוועקגעשיקט געוואָרן הונדערטער. אזוי ארום האָט זיך דאָס אוועקשיקן פאר־צויגן ביז צען טעג.

זונטיק, דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, 15.9.1942, בין איך אוועקגעשיקט געוואָרן, מיט מיין פאָטער דוד וויינגארטן מיט נאָך 300 יידן קיין פשעמישל. אין פיר לאסטוואָגנס זענען מיר ארייַנגעפרעסט געוואָרן ווי די הערינג אָן עסן און אָן טרינקן און אפילו אָן לופט. איך האָב פארשטאנען אז מיר פאָרן אויף א פלאץ ווי עס ערווארטן אונז גרויסע צרות, און איך האָב אפילו געטראכט

ווען אנטלויפן, און מעגליך אז איך וואָלט באוויזן צו אנטלויפן, ווייל איך האָב געהאט א קריסטלעך אויסזען. אָבער איך בין געווען צוזאמען מיט מיין פאָטער וועלכער וואָלט נישט געקענט שפרינגען, און אזוי האָב איך נישט געהאט קיין הארץ אים איבערצולאָזן אליין, און איך בין געבליבן.

די שטאָט פשעמישל איז שוין דאמאָלס געווען שטארק באָמבארדירט. דאָס יידישע געטאָ איז געווען קאָנצענטרירט אויף א פלאץ ווי עס זענען געשטאנען נאָר אלטע חורבות, נישט ווייט פון דעם פלאץ ווי מען האָט קאָנצענטרירט דאָס שטעטישע מיסט און אָפפאל. אזוי האָבן געלעבט אין שמוץ און געשטאנק די לעצטע הונדערטער יידן פון דער פשעמישלער קהילה. אונז וואלבראָמער האָט מען ארויסגעפירט אין א דאָרף הינטער פשעמישל. דאָס איז געווען דאָס בארימטע דאָרף ווישניצובקא, א דאָרף וואָס האָט זיך געצויגן 10 קילאָמעטער. עס האָט זיך גערעכנט פאר דעם גרעסטן דאָרף אין פוילן.

מען האָט אונז אונטערגעברענגט אין א גרויסע סטאַדאלע, אויף האָלצענע פריצעס. די פליי און לייז האָבן אונז געגעסן לעבעדיקערהייט. אונזער ארבעט איז געווען ביי גרובן קאנאלן און לייגן גאז און נאפט־רערן. אין די רערן האָבן די דייטשן געפירט נאפט פון די גרובן ביז צו די גרויסע נאפט־רעזערוווארן. די רערן האָט מען אויך געדארפט אדורכפירן דורך דעם טייך סאן, און מען האָט אונז געצוואונגען צו ארבעטן אין וואסער שווימענדיק. פארשטייט זיך אז פיל יידן זענען אומגעקומען און דערטרונקען געוואָרן אין וואסער. געארבעט האָבן מיר פון 6 אין דער פרי ביז 10 אזייגער ביינאכט. דאָס עסן וואָס מ׳האָט באקומען איז געווען איין ברויט, א האלב ליטער וואסערדיקע זופּ און קרויט. און צו דעם האָט מען אונז געשלאָגן, געפייניקט און דערנידערט. מענשן זענען אויסגע־שטאָרבן פון הונגער און פון די קלעפּ. בערך צוויי חדשים נאָך אונזער אָנקומען האָט מען ליקווידירט דאָס געטאָ אין פשעמישל, דאָס הייסט: פארניכטעט.

נאָכדעם האָט מען אונז איבערגעשיקט קיין ראדימנא. דאָרט האָט מען אונז געהאלטן אין א אלטע חורבה ווו מען האָט פאר דעם אויסגעארבעט שטריק. דאָרט בין איך געווען נאָך צוויי חדשים. דער מצב פון די וואלבראָמער אויף דעם נייעם פלאץ אין ראדימנא איז נישט צו באשרייבן. די קעלט איז געווען שרעקלעך, און די כינים און פליי האָבן אונז נאָך אוועקגערויבט דאָס ביסל שלאָפן וואָס מען האָט אונז געלאָזט. אלע זענען געוואָרן פארצווייפלט אָן אויסנאם. מען האָט ארויסגעקוקט אויפן טויט.

יעדן טאָג זענען געשטאָרבן און דערשאָסן געוואָרן מענשן וואָס האָבן מער קיין כוח געהאט צו הארעווען. איך האָב אָנגעקוקט מיינע וואלבראָמער ברידער און געטראכט טרויעריקע געדאנקען. פארשטיין האָב איך נישט געקענט: פארוואָס האָבן זיי פארדינט אזא ביטערן טראגישן גורל? די איינציקע אנטוואָרט וואָס איך האָב מיר געקענט געבן איז אז ס׳ווייסט אויס, אז אלעס איז הפקר, און לית דין ולית דיין.

אלע וואלבראָמער מיט וועלכע איך בין געווען שטייען מיר פאר די אויגן. זייערע כשרע הייליקע פנימער וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן. ליידער געדענק איך נישט זייערע נעמען. וועל איך מיך באמיען צו דערמאנען די וויניקע

וועלכע איך געדענק נאָך. זיי זענען אלע דערשאָסן געוואָרן אָדער אויסגעשטאָרבן פון הונגער, קעלט, ליידן און פּיין.

דריי ברידער, בערל, איסר, טוביה פולטאראק, לייב זשוריקער, געווינט ביי לייבל קאָנער אין הויז, פּייוול ראטמענש, דער זון פון ניחא די קצבטע זושי ראטמענש.

צוויי ברידער לייזער און אברהמטשע גזשעביען מיט זייער פאָטער, אהרן וויינשטיין מיט זיינע 3 זין אברהמעלע, משה׳לע און ישראל, אייזיק שמולעוויץ — א אייניקל פון ר׳ מרדכי דראך. ישראל גאָטליב, א ברודער פון יוסל מאיר דער חזן, מיין שוואָגער אברמהלע נונבערג מיט זיין פאָטער און זיין ברודער.

אין יאנואר 1943 איז דערשאָסן געוואָרן מיין ליבער פאָטער דוד בן שמעון וויינגארטן. דאמאָלס האָב איך באשלאָסן נישט לענגער אָפּצולייגן און איך בין אנטלאָפן קיין קראקא און אריינגעגנבעט זיך אין א ארבעטסלאגער פון פלאשאָוו. דאָרט איז די לאגע געווען א פיל בעסערע ווי אין פשעמישל. דאָרט האָב איך געטראָפן אייניקע וואלבראָמער, די דריי ברידער לעסמאן, נתן שמולעוויץ מיט זיין זון יחיאל, בנימין כץ, זייוויל גלעצער א זון פון טוביה גלעצער. נאָך מיין אָנקומען קיין פלאשאָוו האָב איך גלייך געשריבן קיין ראדימנא און איך האָב ערמוטיגט פיל אנדערע אז זיי זאָלן אנטלויפן, און איך האָב זיי אָנגעוויזן וועגן ווי אזוי דאָס אדורכצופירן. ווי עס איז באקאנט האָבן זיך נור איינצעלנע ארויסגעריסן פון ראדימנא און אזוי ארום זיך געראטעוועט. און דאָס זענען מענדעלע פישל (היינט אין ישראל), שלמה פוקס, די דריי ברידער אברהם, שמעון און איזאק קיווקאוויץ, זין פון וואָלף קיווקאוויץ פון קעניגסהוטע. די צוויי ברידער שמואל און נתן ביבער (זון פון מענדל ביבער) זענען דערהרגעט געוואָרן אויפן וועג. די אלע איבערגעבליבענע אין ראדימנא זענען דערהרגעט געוואָרן. כבוד פאר זייער אָנדענקן.

אייניקע חדשים שפּעטער איז אין דעם לאגער אויסגעבראָכן א טיפוס מגפה. פיל מענטשן זענען געשטאָרבן. עס האָט געהאלטן דערביי אז מען זאָל פארברענען דאָס גאנצע לאגער מיט די באראקן מיט אלע מענטשן, בכדי די מגפה זאָל זיך ניט פארשפרייטן. ווי אזוי מיר האָבן אויסגעמיטן דאָס אומגליק איז א רעטעניש ביזן היינטיקן טאָג.

צוויי וואלבראָמער בחורים האָבן באדינט די קראנקע אין דער קראנקענשטוב. זיי האָבן פיל געהאָלפן די קראנקע און געלינדערט א ביסל פון זייערע ליידן און שמערצן. דאָס זענען געווען יורעק נייפעלד (דער זון פון שמואל נייפעלד, דער קצב) און יורעק אלטער, א אייניקל פון ר׳ וועלוויל אלטער.

אין סעפּטעמבער 1943 בין איך מיט בנימין כץ און משה מייטליס (היינט אין אויסטראליע) אוועקגעשיקט געוואָרן אין א פארניכטונגסלאגער אויף דער יעראזאלימסקא גאס, און נאָך א קורצע צייט ווידער געטיילט געוואָרן. מיך האָט מען געשיקט אין א עמאיל־פאבריק הינטער קראקא. דער לייטער פון דער פאבריק, א פאָלקס־דייטש פון טשעכיע, האָט אונז זער פיל געהאָלפן, און נאָר א דאנק אים זענען מיר געבליבן לעבן, ווייל ער האָט אונז בייצייטנס עוואקואירט קיין טשעכיע אין דער שטאָט ברינייץ. ער האָט די גאנצע צייט געזאָרגט

פאר אונז און מיר האָבן כמעט נישט געהונגערט, וואָס ס'איז א זעלטענע ערשיינונג. דאריבער האָט ער טאקע פארדינט אז מיר זאָלן אים דערמאנען אלס איינעם פון מיליאָנען דייטשן וועלכע זענען געשווימען קעגן שטראָם. זיין נאָמען איז אָסקאר שינדלער.

איך וויל איך באצאָלן א אלטן חוב מיין פריינד אברהם קיווקאוויץ, יעצט אין אויסטראליע, פאר זיין הילף וואָס ער האָט מיר געגעבן ווען איך בין קראנק געווען אויף טיפוס אין לאגער, און א דאנק זיין הילף געבליבן לעבן.

איך וויל ענדיקן מיט א דאנק פאר דעם ארגון יוצאי וולברום בישראל פאר דער הייליקער איניציאטיוו וואָס זיי האָבן גענומען אויף זיך. יישר כוחכם.

איבער פוילנס חרובע שטעט

געווידמעט מיינע ברידער חיים און יהושע

אָפּטמאָל הויב איך מיך ארויף הויך,
אויף די וואָלקנס פון מיין ציגארעט;
און איך שוועב מיר פארשטעלט פון רויך,
איבער פוילנס חרוב'ע שטעט.

כ'באזוך בית עלמינס, ברודער קברים,
דער איינציקער אוצר וואָס געבליבן,
נאָך פוילנס יידן, וואָס רייך און אָרם,
זיינען געוואָרן אויף אש צעריבן.

פון מצבות זוך איך שפורן,
א שטיקל פארקן כאָטש ביי דער זייט.
אקעראייזנס זיינען געפאָרן,
און אויף קברים קארטאָפּל פארזייט.

ס'האָבן שווארצע מענטשן קראען,
פארפינסטערט אלץ וואָס געהאט האָט פראכט.
הערט מען איצט דאָרט וויינטן וואיען,
אזוי קלאָגן זיי דאָרט יעדע נאכט.

שולן, שטיבלעך, געבליבן שטום,
אָפּגעווישט אלץ אָן א צייכן.
נאָך א גליק וואָס אין הימל די זון
זיי האָבן נישט געקאָנט דערגרייכן.

און איבער פוילנס נייע שטעט,
די אלטע זון דאָרט ווייטער שיינט.
און ס'שוועבט אין לופט קינדערס געבעט,
וואָס האָבן זיך פארן טויט צעוויינט.

23.10.61 — מ. לובלינג

בלוט פלעקן

געווידמעט די קינדער פון מ׳ינע שוועסטערן און ברידער

.1

ס׳גייען קינדער אין א ריי,
מיטן שפילצייג אין די הענט.
אויפן פוכיג ווייסן שניי,
ווער האָט זיי אהער געברענגט?

געריסן פון די מוטערס הענט
קינדער קליינע פול מיט חן
זיצן זיי ביי פעלזן ווענט,
וויינענדיק זייער לעצט געוויין.

.2

בלוט פלעקן צווישן בערגער,
ס׳פייפט דער ווינט א שטורם נאכט.
ס׳האָבן דייטשע קינדער מערדער
קינדס געוויין שוין שטיל געמאכט.

ליגן זיי איצט אויפן שניי,
ווי א שווארצער פאָן, מיט רויט.
קיין געוויין מער, קיין געשריי,
ס׳האָט זיי שטיל געמאכט דער טויט.

.3

יעדע נאכט ווען ס׳בלאָזט א ווינט,
דורך די שפארעס פון מיין שטוב,
הער איך ס׳וויינען פון מיין קינד
פון זיין אָפן קבר גרוב.

כ׳וויל וויינען, נאָר כ׳האָב קיין טרער.
כ׳וויל שרייען, נאָר ס׳איז מיר שווער.
בלויז שיסן און וויינען כ׳הער.
אוי! עס רופט דאָרט מאמע ווער.

מ. לובלינג

מלך גלאזער

אינם קאמף פארן לעבן

א.

מלך גלאַזר

געווען איז דאָס מאָנטיק דעם 1.9.39, ווען דאָס דייטשע מיליטער האָט אריינמארשירט און פארנומען די שטאָט. גלייך איז דערשינען דער באפעל פון שטאָט־קאָמענדאנט אז אלע יידישע מענער פון 16 ביז 60 יאָר מוזן זיך צושטעלן אויפן מארק־פלאץ, און ווער עס וועט דורכן מיליטער געפונען ווערן זיך אויסבאהאלטן וועט דערשאָסן ווערן גלייך אויפן אָרט.

אין שטאָט איז אויסגעבראָכן א מהומה. מען האָט נישט געוווסט וואָס איז דער ציל פון דעם דאָזיקן באפעל. די גרעסטע טייל האָט זיך פאר מורא צוגעשטעלט אויפן מארק. די רעשט האָט זיך אויסבאהאלטן אויף די בוידעמס און אין די קעלערס. די פארזאמעלטע אויפן מארק יידן האָבן זיי אונטער א שטרענגער וואך, אָן עסן און אָן טרינקען צופוס אוועקגעפירט קיין זאוויערטשע.

אזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די רדיפות אויף די יידן אין דער שטאָט וואלבראָם.

עס זיינען אָנגעקומען די ימים נוראים. באלד דעם ערשטן טאָג ראש־השנה האָבן די ס.א. דורכגעפירט אן אבלאווע איבער די הייזער, און ווי נאָר זיי האָבן געטראָפן יידן דאווענען (אין די שילן האָט מען זיך ניט געוואגט צונויפ־צוקומען), האָבן זיי ארויסגעפירט זיי צו קערן די גאסן.

איך בין געווען צווישן די קערער צוזאמען מיט מיינע ברידער און חברים. ווען איך האָב זיך געלאָזט גיין נאָך א שאפעלע צוזאמענצונעמען דאָס מיסט, האָט אויף מיר אן ס.א. מאן א געשריי געטון: „דו הונד, מיט די הענדע נים דאָס דרעק״. אזוי האָבן זיי אונז געפירט דעם ערשטן און צווייטן טאָג ראש השנה. אָט דער אופן פון כאפן צו דער ארבעט האָט זיך געצויגן ביז אין דער העלפט 1940 יאָר.

ב.

אין דער צווייטער העלפט 1940 איז אריין אין קראפט דאָס געזעץ פון צוואנגס־ארבעט, פאר אלע פון 16 ביז 60 יאָר. דאמאָלס אנטשטייט די יידישע קולטוס געמיינדע (יודענראט) און אן ארבעטס־אמט. היות איך בין דאמאָלס אלט געווען 15 יאָר בין איך נאָך נישט ארונטערגעפאלן דער צוואנגס־רשימה.

מיינע עלטערע ברידער דאקעגן האָבן גלייך באקומען פון דעם יודענראט

צעטלען צוצושטעלן זיך צו דער ארבעט. ס'זיינען געווען טעג ווען זיי האָבן געאַר־בעט ביים שניי שאַרן אָדער ביים אויסלאָדען וואַגאָנען, ווען מען האָט זיי צופעליק אין גאס געכאַפּט.

איך האָב דאַמאָלס געטראַכט און זיך געטרייסט דערמיט אַז ביז מען וועט מיך אַריינציען אין אַרבעטס־איינזאַץ, וועט מען שוין זיין באַפרייט. אָבער דאָס איז געווען בלויז אַן אילוזיע. עס איז געקומען די צייט נישט נאָר אויף מיר נאָר אויך אויף מיין יינגערן ברודער.

איך בין געווען גאַנץ גלייכגילטיק צו דער זאַך, ווייל איך האָב נישט געוואָלט שאַפן קיין עגמת־נפש און שוועריקייטן מיינע עלטערן, און, ווען איך האָב באַקומען צוגעשיקט אַ צעטל צו דער אַרבעט בין איך געגאַנגען.

ג.

די ערשטע אַרבעט מיינע איז געווען ביי אַ פּויער אונטער דער שטאָט. מען האָט געדאַרפט די אַלטע הייזער צעוואַרפן, און אויף זייער אָרט האָט געהייסן זאָל מען שטעלן נייע. דער פּויער איז געווען אַ פאָלקס־דייטש פון פּויזן, געהייסן האָט ער דעמבסקי. ער פלעגט אונטערהעצן די פּוילישע אויפזעער קעגן אונז. זיי האָבן אונז געיאָגט ביי דער אַרבעט, כדי מיר זאָלן פיזיש און גייסטיק זיך ברעכן. אָפט מאָל פלעגט דעמבסקי אַליין אונז שלאָגן, אָדער אונטערשיקן זיין זון. אַזוי האָב איך געאַרבעט ביים פּויער ביז סוף זומער 1941. עס איז געקומען דער ווינטער און די בוי אַרבעט האָט געמוזט איבערגעריסן ווערן. דאַן בין איך איבערגעשיקט געוואָרן צום שניי שאַרן אויף די שאָסייען. די דאָזיקע אַרבעט איז געווען מיט איבעררייסן, און האָט מיר דערמעגלעכט אַריבער צו שמוגלען אַ ווינטער.

ד.

גלייך אין אָנהויב זומער 1942 האָב איך ווידער געמוזט אָנהויבן די אַרבעט ביים פּויער. נאָך אַ קורצער צייט אַרבעטן, בין איך געפעלן געוואָרן דעם פּויער און ער האָט מיך איבערגעשיקט אין זיין דאָרף אַריין צו פעלד אַרבעט.

דאָ האָבן שוין געאַרבעט 8 יידישע און צוויי קריסטלעכע מיידלעך. איין קריסטלעכער אויפזעער. און איך בין צוגעקומען. די אַרבעט דאָרט איז געווען פיל שווערער ווי די פריערדיקע, ביים בוי. זי האָט געדויערט פון 7 אינדערפרי ביז 5—6 נאָכמיטאָג. אין סעזאָן האָבן מיר געאַרבעט ביז 7—8 אָוונט. דערפאַר אָבער, איז די אַרבעט געווען אַ זויבערע, אויף דער פרישער לופט. עסן האָבן מיר באַקומען ביים פּויער. און אַ גאָר גרויסן פּלוס האָט די אַרבעט געהאַט — עס האָט געהייסן אַז מיר זענען אומבאַרירבאַר. ווען עס זענען פאָרגעקומען אַבלאַוועס אויף מענשן אַוועקצושיקן אויף אַרבעטספּלעצער, האָבן זיי מיט אונז דאָס נישט געטון, ווייל אונזער אַרבעט האָט געהייסן — איז דרינגענד.

אַזוי האָב איך רואיק געאַרבעט אין דאָרף, נישט ווויסנדיק אַפילו וואָס אין שטאָט קומט פאָר. אין שטאָט, דערווייל, האָבן זיך אָנגעהויבן אַבלאַוועס אויף אַרבעטער וועלכע מען האָט אָפּטראַנספּאָרטירט אין די אַרבעטס לאַגערן.

ה.

מיין רואיקייט האָט אָבער לאנג נישט געדויערט. די אקציעס האָבן זיך אלץ מער פארשטארקט. די ס. ס. האָט זיך שוין נישט גערעכנט מיט די פאָרשטייער פון דער קהילה. עס האָט שוין נישט געהאָלפן קיין פראָטעקציע. ווער עס איז אונטער געקומען אונטער דער האנד. ווען מען האָט געכאפט, האָט מען ארויפ־געזעצט אויף לאסט־אויטאָס און אוועקגעפירט אין ארבעטס־לאגערן קיין קראָקע.

עטלעכע יונגע לייט זענען אנטלאָפן פון דער ארבעט און צוריקגעקערט זיך אין שטאָט־אריין. דער רוב איז פארבליבן אין די לאגערן.

מיין משפחה האָט זיך דאמאָלס אויסבעהאלטן.

ו.

נישט לאנג, נאָך דעם ווי די אבלאוועס האָבן זיך פארענדיקט, האָט אויסגע־בראָכן א נייע מהומה. פון די ארומיקע שטעט האָבן זיך געהערט קלאנגען וועגן אויסזידלונגען. מענשן האָבן אָנגעהויבן צו מאכן בונקערס, אין די קעלערן און אויף די בוידעמער. עטלעכע פאמיליעס האָבן געזוכט א וועג ווי אזוי זיך אריבער־צושמוגלען אין „רייך" אריין. דאָרט איז נאָך געווען רואיק און מענשן האָבן זיך איינגערעדט אז די „רייך" יידן וועט גאָרנישט געשען ווייל זיי רעכנען זיך אלץ דייטשע יידן.

מיין משפחה האָט אויך געמאכט א בונקער. געווען איז ער אויף א בוידעם פול מיט פעדערן. ער איז געווען אויסגערעכנט פאר זעקס פערזאָן. האָט מען באשלאָסן אז בלויז די פרויען און קינדער, וואָס האָט פונקט געציילט די דאָזיקע צאָל, זאָלן אריין אין בונקער. די איבריקע — די מענער — זאָלן זיך צושטעלן צום „פונקט".

ז.

ביז עס איז אָנגעקומען די פינצטערע נאכט פאר די יידן פון אונזער שטאָט. געווען איז עס אין סעפטעמבער 1942. די גאנצע שטאָט איז געווען באלויכטן, ארומגערינגלט פון מונדורירטע פוילישע בוי דינסט, א.ג. יונאקעס, פון פייער־לעשער און פוילישער פאָליציי. אלעס אונטער דער אויפזיכט פון דער דייטשער זשאנדארמעריע. העל איז געווען די שטאָט, אָבער פאר די יידן איז עס געווען ביז גאָר פינצטער.

די מענטשן האָבן געפילט און געזען מיט די אייגענע אויגן אז דאָס איז דער לעצטער טאָג פון זייער דאָ־זיין. אָבער לײדער גאָר נישט געקענט אויפטאָן. בלויז עטלעכע מענשן, וועלכע האָבן זיך באוואָרנט מיט א מקום מקלט אין א דערבייאיקן דאָרף ביי א בעקאנטן פויער, איז געלונגען זיך ארויסצורייסן און אנטלויפן.

אויך עטלעכע משפחות וועלכע האָבן צוגעגרייט בונקערס האָבן זיך אויס־באהאלטן. קיינער איז שוין די נאכט נישט געשלאָפן. אין גערויש און אין טומעל האָט מען געגנייט רוקזעק, איינגעפאקט פאר יעדן, דאָס בעסטע ביסל וועש, קליידער און עסנווארג. און ווען עס האָט נאָר אָנגעהויבן טאָגן האָבן זיך דערהערט די געשרייען פון די ס.ס.: „אלעס ראוס".

מיר האָבן ארויסגעקוקט דורכן פענסטער, האָבן מיר געזען מענער, פרויען מיט קינדער גיין מיט רוקזעק אויף די פלייצעס, אין דער ריכטונג צום מארק.

אזוי ווי מיר האָבן געהאט באשלאָסן, אז די פרויען באהאלטן זיך אויס אין בונקער און מיר מענער שטעלן זיך צו דעם „פונקט״. האָבן מיר געמאכט אלע צוגרייטונגען דערצו. אָבער דאָ האָט זיך צו אונז צוגעטשעפעט א שכן מיט זעקס נפשות. אזוי ווי עס איז אוממעגלעך געווען אריינצולאָזן מער ווי זעקס מענשן אין בונקער, האָבן מיר פארלאָזט דעם בונקער און זיך אלע צוזאמען צוגעשטעלט צום „פונקט״.

ח.

אויפן מארק איז שוין כמעט געווען די גאנצע שטאָט. מיר זענען געווען פון די לעצטע. דער מארק איז געווען ארומגערינגלט מיט ס.ס. און דייטשע זשאנדארמעריע. מען האָט אונז איסגעשטעלט צו צען, אין רייען, און אונטער שטרענגער וואך אונז ארויפגעזעצט אויף א פלאץ נעבן דעם באנהויף. אויפן וועג האָבן זיי אונז שטארק געיאָגט. ווער עס האָט נישט געקענט נאָכיאָגן, האָט מען גלייך דערשאָסן. דערנאָך האָט מען ווידער ארומגערינגלט דעם פלאץ מיט א שטרענגער וואך, דערביי ארויסגענומען איינעם פון דער מאסע און דערשאָסן, ווארנענדיק דערביי אז אָט אזא סוף וועט האָבן יעדער וואָס וועט פרווון אנט־לויפן. זיי האָבן אונז גלייך סאָרטירט, מענער באזונדער, פרויען מיט קינדער באזונדער. אויפצומאָרגנס האָט מען גלייך, אלע מענער, פרויען, קינדער און אלטע לייט אריינגעשטופט אין לאסט־וואגאָנען און אוועקגעפירט. א טאָג שפעטער איז מען געוואָר געוואָרן (פון פוילישן מאשיניסט) אז מען האָט זיי אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ. (ביז היינט, האָט זיך קיינער פון זיי נישט אָפּגערופן). די איבריקע האָט מען איבערגעלאָזט ליגן אויפן פלאץ אונטערן פרייען הימל אָן עסן און אָן טרינקען, און ווי אויף צו להכעיס האָט געגאָסן א שטארקער רעגן ביי טאָג און ביי נאכט. אזוי האָבן מיר געמוזט ליגן אוןווארטן, ביז עס זענען געקומען סוחרים אונז קויפן ווי שקלאפן. זענען געקומען די סוחרים, אויסגעקליבן זיך די שטארקסטע יונגעלייט, אוועקגעפירט זיי מיט לאסטאויטאָס און באנען אין די פארשידענע לאַגערן אין פוילן און אין דייטשלאנד. די, וועלכע האָבן נאָך נישט געהאט דאָס „גליק״ אוועקצופאָרן, האָט מען צוריק געפירט אין שטאָט אריין, פארשפארט זיי אין בית מדרש, און אזוי לאנג זיי דאָרט געהאלטן ביז עס האָט זיך אויף זיי „דערבארעמט״ א סוחר.

אזוי האָט זיך פארענדיקט די ערשטע אויסזידלונג פון אונזער שטעטל.

ט.

ספעציעלע יסורים האָבן זיי פארשאפן די יידישע פרויען. דאָס איבער־טראנספאָרטירן פון די פרויען האָבן זיי אָרגאניזירט אויף א ברוטאל־מערדערישן אופן. מען האָט אָנגעשטאָפּט אין יעדן וואגאָן 120—130 פרויען מיט קינדער. די הארצרייסנדיקע געשרייען און געוויינען זענען דערגאנגען ביזן הימל. מען האָט

נישט געקענט אויסהאלטן די איצטיקע יסורים, און נאָך מער שרעק און פחד האָט מען געהאט פאר די אומבאוווסטע ליידן וואָס ווארטן זיי. צו דעם אלעם האָבן זיי אין יעדן וואגאָן אריין צוגעוואָרפן א פּאָר טויטע פון די פריערדיקע הרוגים, בכדי דעם עולם צו האלטן אין שרעק, און אזוי ארום פּסיכאָלאָגיש אים ברעכן.

דער יסורים וועג האָט נישט לאנג געדויערט. דער צוג האָט געווירט, און דערפירט זיי אהין ווי איך האָב שוין פריער דעמאנט.

י.

אין שטאָט זענען נאָך פארבליבן עלטערע יידן, מיטן פרעזעס פון יודענראט, עטלעכע אָרדנונגס־דינסט, בכדי צו ליקווידירן די פארמעגנס. אויך א פּאָר פאכ־לייט פון יעדן פאך, שניידער, שוסטער, בעקערס, קצבים א.א. בכדי צו דערלעדיקן די אינטערעסן פון דער זשאנדארמעריע.

דערפון האָבן אויך גענאָסן די אויסבאהאלטענע יידן, פון די בונקעס און פון די ארומיקע דערפער. אויפן חשבון פון די איבערגעבליבענע יידן, האָבן זיך איינציקווייז לעגאליזירט אויך די אנטלאָפענע פון די לאגערן און באהעלטענישן, וועלכע זענען געקומען ליקווידירן זייערע פארמעגנס. אזוי, אז ביסלעכווייז האָט די שטאָט ווידער געציילט ביי א 400 יידן. האָט מען זיך מערסטנס פארנומען מיטן אויספארקויפן דאָס ביסל האָב און גוטס. מען האָט זיך גערעכנט דערמיט אז עס וועט נישט לאנג דויערן און מען וועט אלעמען ליקווידירן, דערפאר דארף מען זיך פארשאפן א ביסל געלט, כדי זיך קענען ווידער אויסבאהאלטן און אויסהאלטן די קריטישע צייט.

אונזער משפחה האָט זיך ווידער צונויפגעטראָפן — דער טאטע, און מיר זעקס ברידער. דאָס האָט דאן געהייסן א העלפט פון אונזער משפחה. מיר, די ברידער זענען אנטלאָפן פון דעם לאגער סטאלאווא־וואליא, און אהיים געפאָרן מיט געפעלשטע „פשעפוסטקעס", אז מיר פאָרן אויף אורלויב. דעם טאטן, האָט איינער פון די ברידער, וועלכער איז געווען ביי די פארטיזאנער, ארויסגעגנבט פון א לאגער נעבן קראָקע, און אים געבראכט צו זיך אין שטעטל נעבן אונז. שפּעטער האָבן די קצבים אים אויפגעפּאָדערט און אים לעגאליזירט ביי אונז אין שטאָט אלס שוחט. צוויי פון מיינע עלטערע ברידער זענען לעגאליזירט געוואָרן, צו דער ליקיווידירונגס גרופּע (פון פארמעגן) און מיר, די דריי יינגערע, זענען געווען באהאלטן די גאנצע צייט אין א צימער. מיר האָבן, אזוי ווי אלע אנדערע אלעס אויספארקויפט פון שטוב, צוגעגרייט זיך א ביסל געלט, אין פאל ווען מען וועט עס דארפן. לאנג האָט עס נישט אָנגעהאלטן. נאָך אכט וואכן האָט אויסגעבראָכן אין שטאָט א בהלה. מען האָט שוין געהערט וועגן א נייער אויסזידלונג. די איינציקע מחשבה איז געווען ווי אזוי זיך ארויסצודרייען פון דער נעץ. א טייל האָבן אָנגעהויבן ווידער טראכטן וועגן מאכן בונקערס, אנדערע וועגן אנטלויפן אין די דערפער, מיינענדיק אז מען וועט איבערהאלטן די קריטישע צייט. און נאָך דער אויסזידלונג, וועט מען זיך צוריקקערן אין שטאָט אריין.

דוד זילברבערג

חיה מנוחה, אשת דוד זילברבערג

בתו של דודל זילברבערג

זישה הוכרמן ואשתו רוזשה

קיין סך צייט איבערצוטראכטן איז נישט געווען. גלייך צומאָרגנס, האָט מען באַמערקט א פערשטאַרקונג פון ס.ס. און פּאָליציי, און ווען עס איז נאָך טונקל געוואָרן איז די שטאָט אַרומגערינגלט געוואָרן מיט פּוילישער פּאָליציי, וועלכע איז געווען קאָנטראָלירט דורך דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. יעדער איז גלייך צוגעטרעטן רעאַליזירן זיין פּלאַן.

מיר האָבן געהאַט אָפּגעשמועסט מיט א בעקאַנטן פּויער אַז אין פאַל פון עפּעס, וועט ער אונז אַריבערפירן די גרענעץ — קיין סאָסנאָווצע. ער האָט טאַקע געוווינט ביי דער גרענעץ פון פּראָטעקטאָראַט אין דעם רייך. איינגעפּאַקט פאַר יעדן א ביסל וועש און עפּעס עסן, האָבן מיר זיך געלאָזט דורך אונטערוועגן צום ציל. מיר זענען בשלום אַדורך די וואַך, דורך פעלדער אַרויף אויפן שאָסיי. געגעוי דעם וועג צום פּויער האָבן מיר נישט געקענט, נאָר א דאַנק דעם וואָס מיין עלטערער ברודער האָט אַמאָל געאַרבעט ניט ווייט, און ער האָט אַמאָל דעם פּויער געזען פון דער נאָענט, האָבן מיר געטראָפן גלייך צו זיין הייזל. מיר זענען אָנגעקומען, איז געווען צוויי ביי נאַכט. שטיל האָבן מיר אָנגעקלאַפּט אין פענסטער, מיט א צייכן, כדי נישט אויפמערקזאַם צו מאַכן די איבריקע שכנים. דער פּויער האָט אונז גלייך דערקענט און אַריינגעלאָזט אין זיין וווינונג. ער האָט אונז אויסגעבעטעט און מיר האָבן איבערגענעכטיקט ביי אים אין צימער. אויף צו מאָרגנס האָבן מיר געמוזט אַרויף אויפן בוידעם, דאָרט זיך איינאָרדענען, ווייל עס איז געווען ערב זייערע יום־טובים. און די שמוקלערס האָבן נישט געוואָלט אַדורכגיין די גרענעץ, וועלכע איז געווען שטאַרק באַוואַכט. מיר האָבן געמוזט איבערוואַרטן ביז איבער די חגאות. דערווייל האָבן מיר געטראַכט אַז אפשר וועט זיך אין שטאָט נאָרמאַליזירן, עס וועלן פאַרבלייבן א ביסל יידן, וועלן מיר זיך צוריקקערן אַהין. מיר האָבן געוואָלט וואַרפן גורל צווישן אונז, ווער עס זאָל ריזיקירן און גיין זען וואָס עס הערט זיך אין שטאָט. אָבער דער עלטסטער ברודער האָט נישט דערלאָזט דערצו, דערקלערנדיק אַז אויף אים אַלץ עלטסטער ליגט דער חוב צו זאָרגן פאַר אַלעם. ער האָט זיך טאַקע גלייך געלאָזט אין וועג אַריין.

דער טאָג איז ביי אונז געווען ווי יום־כיפּור. מיר האָבן גאָרנישט געגעסן, א גאַנצן טאָג געזאָגט תהילים. מיר האָבן געוווּסט אַז דער ברודער גייט היינט אַדורך א שווערע איבערלעבונג. שוין נאַכט און ער איז נאָך אַלץ נישט געווען. מיר האָבן פערשידנס געטראַכט, אויפן געדאַנק איז געקומען דאָס ערגסטע. ביז ענדלעך, אַרום 7 אָוונט, האָבן מיר דערהערט אויף די בוידעם טרעפּ, שטילע טריט. מיר האָבן געוואַרט מיט גרויס שפּאַנונג ביז מיר האָבן אים דערזען. ער האָט אונז דערציילט וועגן די געפאַרן וואָס ער איז אַדורכגעגאַנגען. קומענדיק אין שטאָט האָט זיך אים אויסגעדאַכט, ווי די גאַנצע שטאָט וואָלט געווען נאָך א שריפה. מענשן זענען געלאָפן מיט העק אין די הענט. זיי האָבן אויפגעהאַקט טירן און פענסטער, געלאָפן מיט זעק אויף די פּלייצעס. ער האָט זיך אַדורכגעשמוגלט צו דער גאַס ווי דער פרעזעס האָט געוווינט, מיינענדיק אַז אפשר איז דער פרעזעס געבליבן. פונדערווייטנס האָט ער שוין געזען, ווי מען האַקט פון

זיין וווינונג ארויס די פענסטער מיט די וויטרינעס. האָט ער גלייך פארשטאַנען דעם בראָך, אַז היינט איז פאָרגעקומען דער אמתער סוף פון אונזער שטאָט. עס האָט זיך אים געוואָלט א בליק טון אויף אונזער הויז, האָבן אים שקצים דערקענט און געוואָלט אים איבערגעבן אין די הענט פון דער פּאָליציי. עס איז אים געלונגען פון זיי זיך ארויסצודרייען, און באהאלטן זיך אין א קלאָזעט ביי אונזערס א שכן. פּלוצים איז אריינגעקומען די שכנטע. דער זעענדיק אים האָט זי זיך שטארק דערשראָקן, מיינענדיק אַז ער באהאלט זיך דאָ אויס די גאנצע צייט. ביז ער האָט איר אויפגעקלערט אַז ער איז געקומען כאָפּן בלויז א בליק, וואָס עס הערט זיך אין שטאָט.

האָט זי אים דערציילט וועגן דער צווייטער אויסזידלונג.

יב.

ס'האָבן זיך געשטעלט 300—400 יידן. מ'האָט זיי אָפּגענארט, אַז מ'פירט זיי אויף א זאמלפּונקט אין א דערנעבנדיקן שטעטל, און אויפן וועג האָט מען זיי אלע אויסגעשאָסן. ווען מען כאַפּט אין שטאָט, שיסט מען גלייך אויפן אָרט.

די דייטשע זשאנדאַרמעריע פארקויפט די יידישע הייזער די פּאָליאַקן. דער פרעזעס מיט זיין משפחה זענען אנטלאָפן.

דערוויסנדיק זיך דאָס אלעס, האָט מיין ברודער זיך געלאָזט אין וועג אריין. ער איז ארויס פון קלאָזעט, ארומגעקוקט זיך צי מען דערקענט אים נישט, און געלאָזט זיך דורך די אונטערוועגן ארויס פון שטאָט. אין מיטן וועג האָבן אים ווידער שקצים דערקענט, האָבן זיי אָנגעהויבן אים נאָכיאָגן מיט געשרייען יודע, יודע. קוים מיט צרות איז אים געלונגען ארויסצודרייען זיך פון זייערע לאַפּעס, און באהאלטן זיך ביי א בעקאנטן קריסט — א פריזיר מיט וועמען ער האָט צוזאמען געדינט אין דער פּוילישער ארמיי. ער האָט אים גאנץ גוט אויפ־גענומען. געלאָזט אים זיך א ביסל אָפּרוען. אָבער גלייך האָבן זיך די שכנים דערוווּסט אַז ביים שכן איז דאָ א ייד, האָבן זיי צוויסן געטון דער פּאָליציי. גלייך זענען געקומען צוויי פּאָליציאנטן. דערהערנדיק א גערויש אין הויז האָט דער פריזער אים געהייסן ארויס גיין. ווען ער איז נאָר ארויס אין הויף האָבן אים די פּאָליציאנטן פארהאלטן. זיי האָבן אים אויסגעפרעגט, באזוכט פון קאָפּ ביז פיס, געמיינט אַז אפשר האָט ער עפּעס וויכטיקס ארויסגענומען פון שטוב. זיי האָבן אים געוואָלט מיטנעמען אויף דער פּאָליציי, וואָס וואָלט געהייסן פאר אים דער טויט. צום גליק, איז איינער פון די פּאָליציאנטן געווען א פריערדיקער באקאנטער. איז אים געלונגען זיך אויסצוקויפן פאר געלט.

דערפאר האָט זיין באזוך אין שטאָט ווי אויך זיין וועג צוריק אין דאָרף אריין געדויערט אזוי לאנג.

יג.

נאָך דעם ווי מיר האָבן אויסגעהערט די שרעקלעכע שילדערונגען, האָבן מיר באשלאָסן ביי דער ערשטער געלעגנהייט אריבערצוגיין די גרענעץ אין „רייך" אריין. ערשטנס, האָבן מיר דאָרט געהאט א שוועסטער. צווייטנס, האָבן

מיר געהערט אז דאָרט איז נאָך א ביסל שטיל מיט יידן. אָבער צוליב דער גרענעץ וואך־פארשטארקונג, האָבן מיר געמוזט ווארטן ביז איבער די חגאות. דערווייל האָט ווידער עפעס פאסירט. לויט ווי מיר האָבן זיך שפעטער דערוווסט, זענען אין א דערנעבנדיקן הויז אויך געקומען יידן, און עטלעכע גויים האָבן זיי דערקענט. האָבן זיי אין מיטן נאכט געמאכט אן איבערפאל. זיי האָבן אָנגעקלאפט אין יענעם הויז און באפוילן, אז אלע מענשן זאָלן ארויסגיין. דער בעל הבית פון הויז האָט זיי פארנארט מיט אן ענטפער, אז זיי מיינען אוודאי נישט אים נאָר אנטקעגן. האָבן זיי דאָס אָנגענומען פאר א גוטע מטבע, אז יעצט ווייסן זיי שוין באשטימט ווי די יידן געפינען זיך. זיי האָבן אים אָפּגעלאָזט, און גלייך אוועק צו אונז, אָנגעקלאפט אין דער טיר. גראד די נאכט זענען מיר געשלאָפן ביים פויער אין שטוב אויף דער פּאָדלאָגע.

דער פויער, די פרוי און זייערע קינדער האָבן זיך זייער שטארק דערשראָקן. מורא האָבנדיק פאר זייער לעבן האָבן זיי אונז געצוווּנגען ארויסצוגיין. מיט שרעק און ציטער זענען מיר ארויס, מיינענדיק אז דאָס איז פּאָליציי, און באלד וועלן זיי אונז איבערגעבן אין די הענט פון דער זשאנדערמעריע. אָבער ווען מיר זענען ארויס אין דרויסן האָבן מיר דערזען בלויז איין פּאָליציאנט מיט א ביקס און דריי ציוויל געקליידעטע. (ווי מיר האָבן זיך שפעטער דערוווסט איז דער פּאָליציאנט אויך געווען אן איבערגעטוענער). זיי האָבן אונז באזוכט פון קאָפּ ביז פוס און גאָר נישט געפינען. זיי האָבן אונז ספעציעל געשראָקן אז זיי נעמען אונז מיט אויף דער פּאָליציי, כדי אזוי ארום ארויספּרעסן פון אונז געלט. זיי האָבן געפרעגט ווי מיר האָבן אונזערע קופערס וואָס מיר האָבן נעכטן מיט־געבראכט. האָבן מיר זיי פאר מורא אוועקגעגעבן 500 זלאָטעס. ביים פּאָטער ז״ל האָבן זיי צוגענומען דעם זילבערנעם טאשן זייגער וואָס ער האָט באקומען צו דער חתונה, און זענען דערמיט אוועק.

נאָך דער דאָזיקער איבערלעבונג, האָבן מיר געוואָלט צוריק אריין צום פויער אויפן בוידעם, האָט זיך אָבער די גאנצע פאמיליע אוועקגעשטעלט ווי א מויער, מיט געוויינען און געשרייען האָבן זיי אונז געבעטן אז מיר זאָלן אוועקגיין, ווייל זיי האָבן מורא אז די באנדיטן זאָלן נישט גיין מסרן, אז ביי זיי געפינען זיך יידן און מען וועט זיי אלע אויסשיסן. און איבריקנס, האָבן זיי געטענה׳ט, פאר אונז אליין איז בעסער אז מיר זאָלן אוועקגיין. אָבער וויאַהין גיין? צו וועמען גיין ?

יד.

מיר זענען אלע געבליבן אין פארביטערונג און נישט געזען קיין אויסוועג. ביז דער פויער האָט זיך דערבארעמט, ארויסגעפירט אונז אין וואלד אריין, אויסגעזוכט דאָרט פאר אונז א שטיקל פרייען פלאץ, מיט בוימער ארום און ארום. קיין אנדערע ברירה האָבן מיר ניט געהאט, האָבן מיר זיך אוועקגעלייגט אויפן נאסן שניי אונטערן פרייען הימל, אָן עסן, אָן טרינקן. אָבער אונז האָט אלעמען באהערשט איין און איינציק געפיל, אז היינט מוז שוין קומען די איינציקע ריכ־טיקע לייזונג

טראָץ דעם זענען מיר געזעסן אין עצבות, געהאלטן אין איין זאָגן תהילים. (אזוי האָט אונז באפוילן אונזער טאטע ע״ה). אזוי זענען מיר אָפּגעזעסן אין וואלד ביז פארנאכט. פלוצים האָבן מיר דערהערט שווערע טריט אין אונזער ריכטונג. מיר האָבן זיך שטארק דערשראָקן, אויפגעשפרונגען פון די פלעצער, זיך ארומגעקוקט אין אלע זייטן, ביז מיר האָבן דערזען פונדערווייטנס אונזער פויער. האָבן מיר זיך א ביסל בארואיקט. ער איז אונז געקומען אָנזאָגן א גוטע בשורה, אז היינט וועלן מיר אריבער די גרענעץ. צוליב די לעצטע געשעענישן איז ער ספּעציעל אוועק — צו די איבריקע שמוגלערס, אינטערוועניר, און געפּועלט ביי זיי, אז מען גייט היינט ביינאכט אוועק. מיר האָבן זיך גלייך משוה געווען דעם פּרייז פון א פּערזאָן. ער האָט אונז גלייך אריינגענומען צו זיך, מיר זאָלן איינפּאקן די זאכן. דער פויער אליין האָט זיין סחורה אויך איינגעפּאקט, און ווי באלד עס איז פינסטער געוואָרן זענען מיר איינציקווייז אוועג צום באשטימטן זאמל פּונקט ווו אלע שמוגלערס האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן. דאָרט האָבן מיר געטראָפן דעם פּרעזעס פון דער שטאָט מיט זיין פאמיליע און נאָך פיל אנדערע באקאנטע. מיר זענען געווויער געוואָרן, אז יענע אָנפאלער האָבן טאקע געמיינט דעם פּרעזעס, נישט אונז. מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין א ריי, איינער נאָכן אנדערן, און צוויי שמוגלערס זענען געגאנגען פאראויס א קוק טון ווי עס זעט אויס די גרעניץ. נאָך א פּאָר מינוט האָבן זיי געגעבן א צייכן אז מיר קאָנען גיין. מיר זענען שנעל אדורכגעלאָפן די גרעניץ — א קילאָמעטער ווייט. דאן האָבן מיר זיך א ביסל אָפּגערוט. נאָך א קורצער פּויזע זענען מיר אלע ווייטער געגאנגען, דורך וועלדער און פעלדער. קיין אמת׳ן וועג האָבן מיר קיינמאָל נישט געזען פאר די אויגן. מיר האָבן קיינמאָל נישט געוווסט ווי מיר זענען. מיר זענען אזוי אָפּגעגאנגען א גאנצע נאכט. דער וועג איז געווען א מאטערנדיקער. די מענשן האָבן פון זיך אראָפּגעוואָרפן אלעס וואָס זיי האָבן מיטגענומען. מיין ברודער האָט אויך אוועק־געוואָרפן זיין רוקזאק. קיינער האָט זיך נישט אומגעקוקט אויף אים. איך האָב זיך אָבער נאָך געפילט בכוח, בין איך צוריקגעלאָפן א שטיק וועגס, ארויפגעלייגט זיין רוקזאק. אזוי זענען מיר געלאָפן ביז מיר זענען צוגעקומען צו א שייד־וועג. דאָ האָבן מיר זיך צעטיילט. א טייל זענען אוועק אין די קלענערע שטעטלעך פון אויבערשלעזיע, די אנדערע טייל מיט אונז זענען אוועק אויפן וועג קיין סאָסנאָוויצע און בענדין. מיר האָבן זיך א ביסל אָפּגערוט. מיר האָבן אָבער געמוזט זיך צוויילן בכדי צו קומען אין שטאָט אריין, ווען עס וועט נאָך זיין פינצטער. דורך וועגן און אומוועגן זענען מיר אָנגעקומען אין שטאָט. דער שטאָט־זייגער האָט געקלינגען 6. די טויער וועכטער האָבן גראד געעפנט די הויז־טירן. האלב־טויטע זענען מיר אָנגעקומען צו אונזער שוועסטער. די שמחה, געמישט מיט געוויין איז געווען אין לשער. די פרייד וואָס מיר זענען דאָ, און געוויין נאָך יענע וואָס זענען נישטאָ מיט אונז צוזאמען.

טו.

אונזער פּראָבלעם האָט אָבער נאָך נישט געפונען קיין פולע לייזונג. מיר האָבן געמוזט זוכן אן אָרט ווו זיך אויסבאהאלטן, ווייל עס זענען דאָרט פאָרגע־

קומען שטארקע אבלאוועס אויף אונזערע מענשן, ד.ה. אויף יידן פון דאָס „גענעראל גובערנמענט".

האָבן מיר זיך געמאכט א פראָוויזאָריש באהעלטעניש אונטער א שאנק. ווען מען האָט דערהערט עמיצן א פרעמדן קלאפן אין טיר, אָדער ווען מען האָט זיך דערוווסט אז עס גרייט זיך אן אבלאווע אויף אונזערע מענשן, האָט מען זיך דאָרט באהאלטן. זייענדיק קוים צוויי חדשים אין סאָסנאָוויץ, איז ארויס א באפעל אז אלע יידן מוזן זיך איבערזידלען אין א דערנעבנדיקן דאָרף. דאָס האָט געמיינט אין געטאָ (שראדולא). דאמאָלס האָבן די סאָסנאָוויצער יידן פלוצים דערפילט אז מען מיינט זיי אויך, אז מען וועט זיי אריינגעמען אין קעסל אריין. עס האָט נ״שט געהאָלפן די אינטערוועניץ און בקשה פון דעם ה׳ מערין. ביז צום 1־טן יאנואר 1943 האָבן אלע יידן געמוזט זיין אין געטאָ.

פארשטענדלעך, האָבן מיר געזען אז מיר זאָלן זיין צוזאמען מיט אלע יידן, און דאָס איז אויך אונז געלונגען.

די שוועסטער האָט באקומען צוגעטיילט א קליין שטיבל מיט א בשות־פותדיקער קיך, פאר פיר פערזאָן. זי האָט אָבער נישט געקוקט אויף די אלע שוועריקייטן, און מיר האָבן געמוזט אלע צוזאמען זיין. (ד.ה. 10 פערזאָן אין איין צימער).

אונזער פאמיליע, די שוועסטער, דער שוואָגער, דריי קינדער, דער טאטע און צוויי ברידער. זענען מיר געוועזן באהאלטן אין א בונקער וואָס מיר האָבן צוגעגרייט. די אנדערע דריי עלטערע ברידער, האָבן אויף דעם זעלבן הויף זיך געבויט א בונקער.

נאָך זעקס וואָכן ליגן אזוי אין בונקער זענען מיר געקומען צו דער איבער־צייגונג, אז ווייטער אזוי ליגן האָט נישט קיין זין. ערשטנס לאָזט זיך אויס דער פראָוויאנט, צווייטנס דאָס געלט שעפט זיך אויס פון בלויזן ברויט קויפן. האָבן מיר באשלאָסן צו גיין צום באקאנטן דייטש — וועלכן מיר האָבן געהאט אין שטאָט — ער זאָל אונז פארבינדן מיט שמוגלערס וועלכע זאָלן אונז אריבער־שמוגלען די גרעניץ קיין אונגארן, ווו עס לעבן נאָך יידן לעגאל. און אפשר וועט אונז געלינגען פון אונגארן זיך אריבערכאפן קיין ארץ־ישראל.

האָבן מיר זיך — איך מיט מיין יינגער־ן ברודער — גלייך געלאָזט אין שטאָט אריין, צום באקאנטן דייטש, און זיך מיט אים ארומגערעדט וועגן דעם ענין.

דער דייטש האָט אונז צוגעזאָגט אלעס צו טון, אונז צו העלפן. ער האָט אונטערגעשטראָכן אז ער האָט שוין אפילו א מענש וועלכער זאָל אונז אריבערפירן די גרענעץ קיין סלאָוואקיע. ער מוז זיך נאָר מיט אים פארבינדען כדי די זאך קלאָר אדורכריידן.

מיר זענען אוועק מיט דעם ענטפער צופרידן. מיר האָבן כאָטש א שטיקל האָפנונג פאר א רעטונג.

יז.

אזוי לאנג זענען מיר צום דייטש געגאנגען, ביז מיר האָבן איינמאָל באקומען אן ענטגילטיקן ענטפער, אז אויף א באשטימטען טאָג אונטער א באַ־

שטימטען אדרעס זאָלן מיר זיך צושטעלן אין קאַטאָוויץ, ווו עס זאָל אויף אונז ווארטן דער שמוקלער.

מיר האָבן גלייך אזוי געטון. אין דער נאכט האָבן מיר פארלאָזט דעם בונקער מיטנעמענדיק בלויז די וויכטיגסטע זאכן צום איבערטון זיך. דער בונקער איז פארמאכט געוואָרן אזוי ווי עס וואָלט דאָ קיינמאָל קיינער נישט געוועז (ער שטייט נאָך באשטימט היינט) און מיר האָבן זיך געלאָזט קיין קאַטאָוויץ. א טייל זענען געפאָרן מיט דער שטראָסן־באַן און א טייל מיטן צוג.

מיר זענען אָנגעקומען קיין קאַטאָוויץ, האָט שוין דער שמוקלער געהאט אויסגעקויפט בילעטן, מיט וועלכע מיר האָבן געזאָלט צופאָרן מיטן צוג ביז אין א דאָרף אריין נעבן דער סלאָוואקישער גרענעץ, און פון דאָרט צופוס אריבערגיין די גרעניץ.

עס איז שוין געווען שפעט ביינאכט, און מיר האָבן געמוזט גלייך גיין צום צוג. מיר זענען בשלום אדורכגעפאָרן די גאנצע נאכט. מיר זענען אָנגעקומען אין גרענעץ־דאָרף פארטאָג.

דער שמוקלער האָט אונז איינציקווייז אריינגעפירט צו זיינעם א חבר, ביי וועלכן מיר האָבן געזאָלט צוווארטן ביז פארנאכט און אריבערגיין די גרעניץ.

שווער צו באשרייבן די איבערלעבונג פון יענעם טאָג. דער טאָג האָט זיך געצויגן ווי א יאָר. די בעל־הביתטע מיט אירע טעכטער האָבן געציטערט אז אפשר האָט מען אונז געזען אריינגיין, און באלד קומט די פאָליציי און מען שיסט זיי אלעמען אויס. זיי האָבן אָנגעהויבן וויינען. קלאָגן און שרייען, אז מיר זאָלן ארויסגיין, אויב נישט וועלן זיי גיין מעלדן אין דער פּאָליציי, אז ס׳האָבן זיך צו זיי פארטאָג אריינגעשמוקלט יידן און ווילן נישט פארלאָזן.

דעם שמוקלער מיטן בעל־הבית, האָט מען די גאנצע צייט נישט געזען. מיר האָבן נישט געהאט צו וועמען צו ווענדן זיך נאָך הילף. זיי האָבן דערווייל געשיכורט און געפרייט זיך מיטן גרויסן פערדינסט.

אין צווישן צייט, איז אָנגעקומען דער שמוקלער האלב שיכור. מיר האָבן אים געמאכט פאָרווורפן, וואָס פארא צימער ער האָט אונז געפונען, און מיר האָבן אים אלעס דערציילט. ער איז גלייך אריינגעגאנגען צום חבר זיינעם, זיי האָבן ארויסגעשיקט די פרוי מיט די טעכטער פון שטוב, און דאָס פייער האָט זיך א ביסל אָפּגעשטעלט.

עס האָט אָנגעהויבן טונקל צו ווערן, און מיר האָבן זיך גענומען גרייטן אין וועג אריין. און דאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן א סכסוך. דער שמוקלער האָט געוואָלט צופירן אונז נאָר ביז צום וואלד, און דאָרט אונז ווייזן דעם וועג אליין אריבערצוגיין. האָבן מיר פארשטענדלעך נישט מסכים געווען. מיר האָבן אזוי לאנג מיט אים אריינגעארבעט ביז ער איז איינגעגאנגען מיטצוגיין ביזן סוף. מיר האָבן אים אָנגענומען ביי די הענט, און ארויס אין וואלד. א גאנצע נאכט האָט ער אונז ארומגעפירט, און א סימן פון א גרעניץ האָט מען נישט געזען.

מיר האָבן אָנגעטראָפן א הייזל, אין מיטן וואלד. דאָס איז געווען דער וואלד־היטער. איז אונזער באגלייטער אריינגעגאנגען זיך נאָכפרעגן גענוי דעם

משה ווייסבראָט

אלימלך וויינשטיין

ישראל וגניה דפנר

משפחת אלעזר הקמן
לאָזער האַקמאַן און זיין פאַמיליע

וועג. אָבער עס האָט געדויערט א שטיק צייט און מען זעט אים נישט צוריק. אונזער געדולד האָט געפלאצט, און איינער פון אונז איז אויך אריין זען וואָס ער טוט דאָרט. עס האָט אָבער ווידער געדויערט און מען זעט זייביידע נישט צוריק. איז ווידער אריינגעגאנגען אונזער עלטסטער ברודער, און גלייך מיט זיי ארויסגעגאנגען. ער האָט דערציילט די סיבה פון זייער פארהאלטן זיך. עס איז

געווען אן אָנגעשטעלטע מעשה. דער „לעשניטשע״ האָט ספּעציעל אויפגעהאלטן דעם שמוקלער, כדי איינער פון אונז זאָל מוזן אריינקומען, ווען ער אים פאר־האלטן ביז ער וועט זיך נישט אויסקויפן. ער זאָל אויך געניסן פון די יידן.

האָבן מיר קיין ברירה נישט געהאט, און אים אוועקגעגעבן א גאָלדענעם דאמען־זייגער אלץ אויסקויף געלט. אָבער דעם וועג האָט ער אונז נישט געוויזן.

מיר זענען געווען זער נידערגעשלאָגן ביי זיך ווייל מיר האָבן דערפילט אז מיר האָבן זיך אריינגעלאָזט אין אן אפערע, און מיר קענען זיך נישט קיין עצה געבן. מיר האָבן אָנגעהויבן ווייטער צו גיין מיטן פעסטן ווילן אז מיר מוזן דערגיין צום ציל.

זענען מיר געגאנגען וואלד איין וואלד אויס ביז עס איז טאָג געוואָרן. ביים ענדע וואלד האָבן מיר דערזען עטלעכע איינצעלנע הייזקעס.

ווען מיר האָבן זיך צו זיי דערנענטערט האָבן די הינט אָנגעהויבן בילן, און די מענשן האָבן זיך אויפגעכאפּט פון שלאָף. אין דערפל איז געוואָרן א טומעל, זיי האָבן גלייך פארשטאנען אז עס דערנענטערן זיך מענשן צו דער גרענעץ.

מיר זענען צוגעגאנגען צו די הייזלעך, און אונזער שמוקלער איז ארײַנ־געגאנגען אין א הייזל זיך פרעגן וועלכער איז דער בעסטער וועג אריבערצוגיין די גרעניץ. (ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווסט זענען די הייזלעך געווען די פריי־וואטע דירות פון די גרענעץ וועכטער). אונזער באגלייטער איז גלייך ארויסגעקומען מיט נאָך א יונגע פרוי, און אונז נאָר מיט דער האנט געוויזן אז מיר זאָלן גיין לינקס, אין וואלד אריין. ער אליין האָט זיך געגעבן א דריי ארונטער אונטער די הייזקעס און פארשווונדן. די יונגע דאמע ווידער, האָט זיך מיט זער שנעלע טריט א לאָז געטון רעכטס.

מיר האָבן איר אויפמערקזאם נאָכגעקוקט, און מיר האָבן באמערקט אין יענער ריכטונג א מיליטערישן באראק. מיר האָבן גלייך פארשטאנען אז זי לויפט אונז מסרן. האָבן מיר גלייך אָנגענומען דעם באשלוס צו אנטלויפן.

מיר זענען אדורכגעלאָפן דעם ערשטן גרענעץ פּאס. מיר זענען אריין אין א געבירקיקן וואלד, און די אנדערע זייט בערג איז שוין געווען סלאָוואקיע.

מיר זענען געלאָפן זער שנעל, אָבער די שנייען זענען געווען צו גרויס.

אזוי טאַפּטשענדיג אין די שנייען, וועלענדיק זיך צוכאפּן צום עק וואלד, האָבן מיר דערהערט די געשרייען „האלט, שטיין בלייבן״. מיר האָב דעם באפעל נישט אויסגעהערט און זיך געלאָזט איינציקווייז אויף אלע פיר פון בארג אראָפּ. ליידער זענען אָבער די גרענעץ וואכלייט געפאָרן אויף שליטן, און זענען שנעלער געקומען פון אונז, און אונז פארשטעלט דעם וועג. ווען מיר האָבן זיך אויפגע־שטעלט האָבן מיר געזען אז דאָס גאנצע וואלד איז ארומגערינגלט מיט גרענעץ וואכלייט. זיי האָבן גלייך די ערשטע דריי מאן פארהאלטן ביים עק וואלד. די איבריקע האָבן זיך באהאלטן אין שניי, מיינענדיק אז זיי וועלן זיך באגעניגן מיט די וואָס זיי האָבן געכאפּט, וועלן זיי שפּעטער קענען אריבערלויפן די גרענעץ.

אָבער די וואכלייט האָבן לויט דער מסירה געוווסט אז עס מוזן זיין אכט מאַן, האָבן זיי אונז געצווונגען מיט באדראָאונגען צו שיסן, אז מיר זאָלן אויסזוכן די איבעריקע און זיי אהערברענגען. מיר האָבן נישט געהאט קיין עצה, האָבן מיר אויף אונזער לשון גערופן און געבעטן די איבעריקע ברידער זיי זאָלן זיך צושטעלן, ווייל עס האנדלט זיך אין אונזער לעבן.

האָבן זיי אונז געהאַרכט און זיך צוגעשטעלט.

בלויז איין מיידל וועלכע איז געגאנגען די ערשטע אין דער ריי, איז געלונגען זיך אריבערצוכאפן אויף דער אנדערער זייט גרענעץ.

אונז האָט מען ארייַנגעפירט אין דער וואכע, באזוכט פון קאָפּ ביז פוס און אלץ אוועקגענומען. מיט יעדן פון אונז האָבן זיי געמאכט א פּראָטאָקאָל, און אונז אוועקגעפירט מיטן צוג קיין טשעשין אין תפיסה אריין. דאָרט זענען מיר געזעסן צוויי וואָכן ביז מען האָט אונז פאראורטיילט צו פאָרן קיין אוישוויץ.

קיין אוישוויץ זענען מיר געבראכט געוואָרן אין א פארמאכטן לאַסט אויטא צוזאמען מיט מענשן פון אנדערע נאציאָנאליטעטן.ביים הויפּט־טויער האָט מען אונז סאָרטירט לויט נאציאָנאליטעט. יעדע גרופּע זיך געשיקט באָדן און צוגעטיילט אויף א בלאָק.

דער בלאָק האָט געהייסן קווארנטאנע בל. 2. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די אמתע צעשפּליטערונג פון אונזער משפחה.

מיך האָט מען דעם ערשטן צוגעטיילט צו אן אנדערן לאַגער (גלייוויץ). נאָך צוויי ברידער ערגעץ אונטער קאַלאוויץ, איינעם קיין בירקענאו, און דעם קלענסטן קיין סאקסענהאוזען. בלויז דער פאָטער איז געבליבן אין אוישוויץ.

מיר האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן נאָכן קריג. יעדער פון אונז איז באפרייט געוואָרן פון אן אנדערן לאַגער.

איך מיטן פאָטער האָבן זיך געטראָפן אין בוכענוואלד, און מיר זענען צוזאמען באפרייט געוואָרן. דער עלטערער פון מיר אין בערגען בעלזען און דער יינגערער אין דאכאו. די איבעריקע צוויי עלטערע ברידער זענען אומגעקומען.

ווען מיר די איבערגעבליבענע פון דער גאנצער משפחה, דער פאָטער און דריי ברידער האָבן זיך נאָך דער באפרייאונג צוזאמענגעטראָפן אין איטאליע, האָט יעדער דערציילט זיינע איבערלעבונגען פון דער לאַגער צייט.

אונזער פאָטער דערציילט: נאָך אונזער אוועקפאָרן האָט מען אים צוגעטיילט צו אן אויסענקאָמאנדאָ אונטער א יידישן קאפּאָ. עס איז ווערט זיין נאָמען צו דערמאנען, פאר זיין גוטס טון מיין פאָטער ז״ל. לעצטנס איז ער געווען דער איינציקער יידישער קאפּאָ אין אוישוויץ. מען האָט אים גערופן דער דיקער יעקוב.

ער האָט אים ערלויבט אין אלע ארבעטס־שעהן אוועקגיין, תפילין־לייגן, דאווענען און תהילים זאָגן. דאָס איז געווען די טעגלעכע ארבעט פון מיין פאָטער ז״ל.

מיין פאָטער ז״ל האָט אויך דערציילט אז צוויי מאָל האָט מען אים ביי די סעלעקציעס ארויסגענומען צום פארגאזן, נאָר גוטע פריינט האָבן איבערגעקויפט די פירער מיט שנאפס און ציגארעטן, און אים אין די לעצטע מינוטן ארויס־גענומען.

פון עלטסטן ברודער האָט מען געהערט, אז מען האָט אים געזען אויפן וועג ביי דער עוואקואציע, אָבער ביז היינט האָט ער זיך נישט אָפגערופן. פון די צוויי אנדערע ברידער האָבן מיר געהאט גרוסן נאָך דער מלחמה.

איינער איז אומגעקומען אלס פארטיזאנער, דער צווייטער ביי אן אבלאווע אין קראקע.

פון פערטן, דערציילט דער עלטערער ברודער, אז ער איז געווען צוזאמען מיט אים אין לאגער, און ווען ער איז קראנק געוואָרן האָט מען אים אוועקגע־פירט קיין אוישוויץ.

אזוי זענען מיר דריי איבערגעבליבן פון א יידישער משפחה וועלכע האָט געציילט דרייצן פערזאָן. פארבליבן זיינען דער זיבעטער, אכטער און נייינטער.

איך און מיין עלטערער און דער יינגערער ברודער זענען מיט דער עליה ב׳ געקומען קיין ארץ־ישראל פון איטאליע.

אונזער פאָטער האָט ליידער נישט זוכה געווען צו קומען קיין ישראל. זייענדיק אלע צוזאמען אין איטאליע האָט מיין פאָטער, וועלנדיק זיך טובל זיין לכבוד שבת, געבאָדן אין ים און דערטרינקען געוואָרן. געקומען צו קבורה אין איטאליע.

נאָך עטליכע יאָר האָבן מיר אים געבראכט פון איטאליע צו קבר ישראל אין בני ברק.

שלמה פאלעשניצקי

פון וואלבראם ביז צום קראקעווער געטא

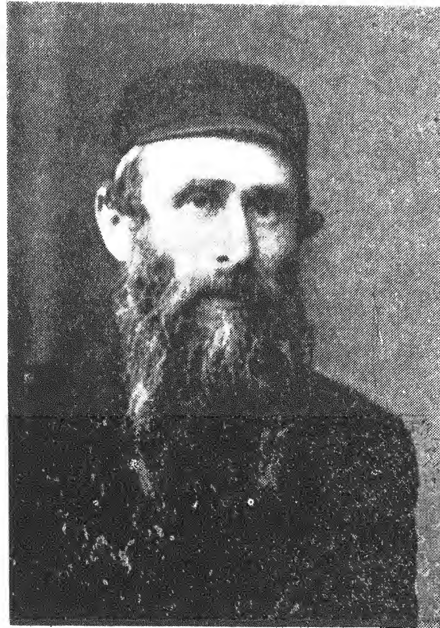
נאָך דער צווייטער אויסזידלונג אין וואלבראָם, וועלכע איז פאָרגעקומען דעם 10־טן נאָוועמבער, איז די שטאָט וואלבראָם פארבליבן „ריין" פון יידן.

אייניקע צענדליקער יידן וועלכע האָבן גיט געוואָלט זיך איבערגעבן אין די הענד פון די רוצחים, האָבן זיך אויסבאהאלטן אין בונקערס אָדער ביי באַ־קאנטע קריסטן, א געוויסער טייל אין די נאָנטע דערפער ביי פויערים.

מ׳האָט געוואָלט אָפּווארטן נאָך א ביסל צייט און זוכן א פלאַץ ווי מ׳וועט קענען לעבן נאָך אייניקע חדשים.

אָבער די דייטשן האָבן געזוכט באהאלטענע יידן טאָג און נאכט און די פּאָליאקן האָבן געמסר׳ט. יעדן טאָג פלעגט מען שיסן יידן אינמיטן גאס. אויך זענען געווען פאלן אז מ׳האָט צופעליק אויסגעפונען יידן און זיי דערשאָסן.

איין אומגליקליכער פאל איז ווערט דאָ צו באשרייבן. א ייד וועמענס

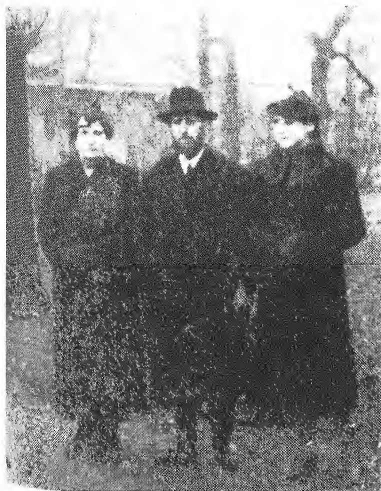
מאיר שמעון רובינסקי

שלום [redacted] (בן ר' [redacted])

משה שמואל רעטמן ונכדו ישראל רעטמן

משפחת שרייבער

נאָמען איך געדענק ניט, האָט זיך באהאלטן אין זיין הויז אויפן בוידעם (ער האָט געוווינט אין שכנות פון לעסמאנען) און א קריסט א שכן, האָט אים באזאָרגט מיט עסן. דער גורל האָט געוואָלט, אז ער האָט אים געברענגט א ווארעם ברויט און אזוי ווי דער ייד איז באשטימט געווען הונגעריק, האָט ער דאָס ברויט איינגעבראָכן אין צווייען און ארויסגעשטעלט צום אָפּקילן. דאן זענען צופעליק פארבייגעגאנגען דייטשן און זעענדיק די פארע פון דעם ווארימען ברויט, האָט דאָס אויסגעזען ביי זיי פארדעכטיג און נאָכגייענדיק די שפּורן, האָבן זיי ליידער געפונען דעם באהאלטענעם ייד און אים דערשאָסן.

זעענדיק אז עס זענען נישטאָ קיין האָפענונגען צו פארבלייבן מער אין וואלבראָם, האָבן אלע אויסבאהאלטענע באשלאָסן צו שמוגלען די גרעניץ קיין בענדין־סאָסנאָוויץ. ליידער איז ניט אלעמען געלונגען דאָרט אָנצוקומען און א גרויסער טייל איז דערשאָסן געוואָרן אויף די וועגן.

איך אליין, האָב זיך אויסבאהאלטן אין א וואלד נעבן דער גומי־פאבריק אין וואלבראָם, און אז איך בין שטארק הונגעריק געוואָרן האָב איך ביינאכט זיך אריינגעגנבעט אין דעם נאָנטן דאָרף קאמיעננא־גורא אָדער פארעמבא און צוגעגנבעט א ביסל עסן פון א פויערס הויף אָדער פון דער סטאדאלע. איך האָב זיך ניט געטרויט אריינגיין אין א שטוב בעטן עסן, אז מען זאָל מיך ניט פירן גלייך צו דער דייטשער זשאנדארמעריע, ווי עס האָט פאסירט מיט אנדערע יידן.

עס איז שוין געווען שפּעט אין נאָוועמבער, און איך בין שוין געוואָרן כמעט פארפרוירן פון קעלט און פייכטקייט, האָב איך באשלאָסן, אז אזוי ווי איך האָב שוין מער נישט וואָס צו פארלירן, זיך אריינגנבענען צו א פויער אין א קעלער בכדי דאָרט איבער צו נעכטיקן. ביינאכט האָב איך מיך איבערגעוועקט הערנדיק אַ גערויש, און באלד האָט זיך א טיר געעפנט און דריי געשטאלטן זענען שטילערהייט אריין אין קעלער. איך האָב זיך שטארק דערשראָקן. איך בין געווען זיכער אז מען האָט מיך אויסגעפונען און מען וועט מיך מן הסתם גלייך דערשיסן. צו דער צייט בין איך אלט געווען 14 יאָר. די אריינקומענדיקע האָבן אָנגעצונדן א שוועבעלע און ווי ערשטוינט בין איך געוואָרן ווען איך האָב זיי געהערט רעדן יידיש. מיין הארץ קלאפּט ווי מיט האמערס און איך דערנענטער מיך צו די געשטאלטן וועלכע ווייזן זיך ארויס צו זיין דריי וואלבראָמער יוגנט־ליכע, און דאָס זענען געווען: זיינביל גלעצער א זון פון טוביה גלעצער פון דער קראקעווער גאס, יהיאל שמולעוויטש מיט זיין יינגערן ברודער, אייניקלעך פון דעם בארימטן למדן אוזימיק.

פארשטייט זיך אז א גאנצע נאכט זענען מיר ניט מער געשלאָפן, און פון דעם וואָס איך האָב פון זיי געהערט האָט זיך אויסגעמאָלן א שווארץ בילד. און עס איז קלאָר געוואָרן, אז מיר האָבן מער קיין פלאץ ניט אין די דערפער און מיר מוזן זיך אריינרייסן אין א געטאָ אָדער אן ארבעטס־לאגער, ווייל דאָ איז ממילא א זיכערער טויט. דעריבער האָבן מיר באשלאָסן צו שטארבן צוזאמען מיט אנדערע יידן. אונזער ציל איז געווען — קראקע. נאָר מיר האָבן דעצידירט אז עס איז זיכערער, מיר זאָלן גיין איינצלווייז. איך בין געבליבן אין דעם קעלער

א גאַנצן טאָג, אביסל זיך אויסגעשלאָפן און ארויס ביינאַכט אויפן וועג קיין קראָקע. אדורכגייענדיק דאָס דאָרף ביינאַכט האָט מיר פּאַסירט א נס וועלכעס איז מיר נאָך היינט צו טאָג אומקלאר און אומגלויבליך, אז אזא נס קען פּאַסירן. א קריסטין א מלאך (געהייסן אניעלא לאגאניעווסקא) האָט מיך אָנגעכאַפּט און אריינגענומען צו זיך אין שטוב. אירע ערשטע ווערטער זענען געווען: דו האָסט מזל וואָס מיין מאַן איז היינט נישטאָ אין שטוב, ווען ניט וואָלט איך דיך ניט געקענט אריינגעמען. ער וואָלט ניט ערלויבט. דאַן האָט זי מיר דערציילט, אז אינם דאָרף ווייסט מען שוין, דאָס איך געפין זיך ארום דעם דאָרף און די גוים מאַכן שוין חשבונות וויפיל צוקער און וואָדקא מען וועט קריגן פאר מיין קאָפּ. זי האָט מיך געוואָרנט אז איך מוז גלייך זיך אָפּטראָגן פון דעם אָרט. נאָכדעם האָט זי מיר געמאכט עסן, אזוי אז דאָס ערשטע מאָל זייט וואָכן האָב איך זיך זאט אָנגעגעסן. זי האָט מיר ערלויבט צו נעכטיקן און אינדערפרי האָט זי מיר מיטגעגעבן עסן אויפן וועג און אויך אַן אדרעס צו אירס א פריינדין וועלכע זאָל מיך אריינשמוגלען אין קראקעווער געטאָ. איך הויב אָן צו גיין אין דער ריכטונג פון קראָקע, און גלייך קומען מיר אנטקעגן א פויער מיט פּוילישע פּאָליציי. מיינע פיס ציטערן. דאָס הארץ קלאפּט, צו אנטלויפן איז שוין שפּעט און אריינפאלן אין זייערע הענט איז א זיכערער טויט. טו איך זיך אָן מיט מוט און ווענד זיך דירעקט צו זיי: פאָרט איר ניט צופעליק קיין קראָקע? אויב יאָ, ביטע נעמט מיך מיט. מיין ווענדונג צו זיי האָט זיי אוועק גענומען יעדן פארדאכט דאָס איך בין א ייד. זיי האָבן מיך אויפגענומען...

נאָך צוויי טעג וואנדערן בין איך אָנגעקומען קיין קראָקע. איך בין אוועק אויף די אדרעס וואָס די קריסטין האָט מיר געגעבן. קוים אויסגעפונען, ווייל דאָס הויז איז אינצווישנצייט באָמבארדירט געוואָרן און זיי האָבן יעצט געוווינט אין א צווייטער גאַס. דאָ האָט מען מיך באהאלטן אין א שאַנק א גאַנצן טאָג, מען האָט מיר געגעבן עסן און מיך בארואיקט.

פארנאכט איז מיך געקומען באזוכן בוביק בוכבינדער (א זון פון מרים און הערמאַן בוכבינדער) וועלכער האָט געלעבט אין קראָקע אויף ארישע פּאַפּירן און געווען אין קאָנטאקט מיט די קריסטין ביי וועלכע איך האָב געוווינט. נאָך א קורצער בעראַטונג איז באשלאָסן געוואָרן, אז ס׳איז ניטאָ קיין וועג פאר מיר נאָר אריינצוקריגן זיך אין געטאָ. גליקליכערווייזע האָב איך גלייך געטראָפן אין געטאָ א וואלבראָמער פרוי די טאָכטער פון מענדל פינקעוויטש, א שנור פון אנשל מלמד, און זי האָט מיך אריינגענומען צו זיך, ווי איך האָב באגעגנט נאָך וואלבראָמער פון די משפּחה זילבערמינץ, די קאצאפּעס. צוויי חדשים שפּעטער, בין איך שוין געווען אין דעם לאגער יערוזאלימסקא, און דאָרט האָב איך סאָרטירט קליידער פון דערהרגעטע יידן. אין געטאָ, האָבן איך געפונען אין די קליידער דאָקומענטן פון די פרוי געליבטער פינקעוויטש.

ווען איך בין אריינגעקומען אין טראגיש בארימטן לאגער אוישוויץ, האָט זיך הערשעלע קאנער (א זון פון לייבל קאנער), א קינד פון 15 יאָר, זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן און מיר געברענגט עסן, א פאַקט וואָס איך וועל מיין

גאנץ לעבן ניט פארגעסן. ביז היינט, ווייס איך ניט ווי אזוי מיר האָבן געהאט כוחות איבערצולעבן אונזערע פיין אוןליידן. מיר האָבן אָבער געטרוימט, אז נאָך די קריג וועט זיי א וועלט א שענערע און א בעסערע. א וועלט אין וועלכער עס וועט זיין א פלאץ אויך פאר יידן. און אפשר די האָפנונג האָט אונז געגעבן דעם מוט און כח אויסצוהאלטן די צרות.

ווען איך בין באפרייט געוואָרן דעם 3.5.45, האָב איך געוויגן 32 קילאָ!!!

האחים חיים יצחק ויהודה ביבער

וואלבראמער יידן אין דעם טויטן־לאגער סטאלאווא־וואלא

באלד אין אָנהויב פון דער דייטשער אָקופּאציע אין יאָר 1939 האָבן די נאצישע באנדיטן פארשקלאפט דאָס פוילישע יידנטום. יידן האָבן געמוזט אויס־פירן די שווערסטע און שמוציקסטע ארבעטן. די ארבעטן וואָס מען האָט גע־צוווּנגען די יידן צו מאכן — זענען ניט שטענדיק געווען נויטיק. גאנץ אָפט, איז דער ציל פון אָט די ארבעטן געווען צו דערנידריקן און דערדריקן דעם קערפּער און דעם גייסט פונם יידנטום. ס׳פארשטייט זיך אז וואלבראָמער יידן זענען ניט געווען קיין אויסנאם און אויך געטיילט דעם ביטערן גורל.

נאָכן אויסברוך פונם דייטש־רוסישן קריג אין 1941 האָט די לאגע זיך פיל פארערגערט. מיטאמאָל האָט זיך אָנגעהויבן א שארפע און קריטישע ווענדונג אויף ערגער. אויב ביז דאן האָבן זיך די מערדער באגנוגנט מיט פארשקלאפן און אויסהונגערן די יידן, האָט מען יעצט אָנגעהויבן לאנגזאם פארניכטן. בלוט, יידיש

חיים יצחק ויהודה ביבער

אשתו של מנדל ביבר
מענדל ביבערס פרוי

אברהמלה ביבער

בלוט האָט זיך אָנגעהויבן גיסן ווי וואסער אינמיטן העלן טאָג. קיין וואלבראָם קומט אָן א ס.ס. אָפיציר באומגארטן — זיין אויפגאבע איז א קלאָרע און א דייטליכע און זי הייסט: פארניכטן דאָס וואלבראָמער יידנטום. באומגארטן ווארט ניט לאנג, ער פילט אויס געטריי זיין „אויפגאבע". ער שיסט יידן אינמיטן גאס, אנדערע — ארעסטירט ער. נאָכן אויספייניקן די קרבנות מיט סאדיסטישע נאצישע מעטאָדן — שיסט ער. און טעלעפאָנירט צום יודן־ראט, דאָס זיי זענען דערשאָסן געוואָרן פארן פרווו צו אנטלויפן, און באפעלט מען זאָל די הרוגים קובר זיין. די יוגנט ווערט לאנגזאם ארויסגעשיקט אין די קאָנצענטראציאָנס־לאגערן. די איבערגעבליבענע און עלטערע ווערן באשעפטיקט מיט אלערליי שווערע דערנידריקנדיקע ארבעט, ווי באַן־גלייזן און שאָסייען, פוצן די וואלבראָ־מער גאסן.

אָבער די הויפט־טראגעדיע קומט פאָר דעם 6־טן סעפטעמבער 1942. די יידישע קהילה אין וואלבראָם ווערט „פארמשפט" צו די טראגישסטע פארניכטונג פון אלע צייטן און דורות. טויזנטער פרויען, קינדער און עלטערע ווערן פאר־שיקט אין די גאז־קאמערן פון בעלזשעץ. די אנדערע ווערן פארשיקט אין פארשידענע צוואנגס־ארבעטס־לאגערן. נאָר געציילטע געלינגט עס זיך צו ראטע־ווען. אונזערע עלטערן האָבן זיך אויסבאהאלטן אין א בונקער, צוזאמען מיט זיי אונזער שכן שמואל בעקער מיט זיין פרוי, אונזער מחותנסטע עלקע קאָרנפעלד (די פרוי פון יאָסל קאָרנפעלד) און אונזער פאָטערס שוועסטער פרימעט ראָזן. אָבער באלד איז דער בונקער געמסרט געוואָרן און די אלע 8 נפשות זענען דער־שאָסן געוואָרן.

אייניקע טעג שפעטער, זענען מיר אוועקגעשיקט געוואָרן צוזאַמען מיט הונדערטער אנדערע וואלבראָמער יידן אין דעם לאגער פון ראַזוואַדאָוו. דאָס איז געווען ערב ראש־השנה תש״ב. די מיינסטע זענען ליידער נישט מער צוריקגע־קומען. אלע זענען אויסגעגאנגען פון שווערע ארבעט, הונגער, פיין, ליידן און קראַנקהייטן, און ווער עס האָט צופעליק דאָס איבערגעטראָגן — האָט אים די קויל פארענדיקט. נאָר איינצעלנע זענען ארויס מיטן לעבן.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה זענען מיר אָנגעקומען קיין ראַזוואַדאָוו. 1200 יידן, 120 אין איין וואַגאָן, אָן עסן און אָן וואַסער. געלעבט האָבן מיר אין א סטאַדאָלע, געשלאָפן אויף דער ערד, ניט אויסגעטאָן די קליידער. אָבער מען האָט אונז נישט געלאָזט אפילו שלאָפן. די אוקראַינישע וועכטער האָבן אונז געוועקט די גאַנצע צייט און בעסטיאַליש אונז געפייניקט און דערנידריקט. אין ווינקל פון דער סטאַדאָלע איז געווען אָפּגעזונדערט א ווינקל פאַר מענשליכן געברויך. דאָרט אהין פלעגט מען אהיינרופן יידן און זיי באַפעלן צו עסן מענטשליך אָפּפאַל, און די אוקראַינער מיט די דייטשן קוקן זיך צו און לאַכן צופרידענע. די פאַבריק

הגירוש מכיכר השוק

איז געווען 5 קילאָמעטער ווייט פונם לאגער, און מיר האָבן געמוזט לויפן דעם גאנצן וועג, און די אוקראַינער האָבן אונז געשלאָגן אָן אן אויפהער. דער וועג איז געווען זאמדיק — די יסורים פון די מענשן איז ניט צו באשרייבן. דאן האָבן מיר געמוזט ארבעטן א גאנצן טאָג ביי די שווערסטע ארבעטן אונטער די בייטש און אונטער די קויל, ווייל, ווער עס האָט נישט געקענט נאָכיאָגן און מיטהאלטן דעם טעמפּאָ — איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. דאָס איז געווען א אייזן־גוס פאבריק. מיר האָבן געדארפט באדינען קעסלען ווי מען האָט געקאָכט שטאָל און אייזן. די היץ איז געווען אונערטרעגליך. קיין עסן האָט מען ניט געגעבן. אזוי ארום זענען די יידן געפאלן ווי פליגן. אונזער יינגערער ברודער יעקב־מאיר האָט זיך נאָך 6 וואָכן צוזאמענגעבראָכן און אָפּגעשטאנען ביי דער ארבעט. איין באשטימטן טאָג, ווען ער האָט שוין מער ניט געקענט ארבעטן האָט מען אים אזוי צושלאָגן, אז מיר — ברידער — האָבן אים געמוזט דעם גאנצן וועג צוריק פון דער ארבעט טראָגן אויף דער פּלייצע, און דערביי האָבן מיר געמוזט לויפן — ווען נישט האָבן די אוקראַינישע וועכטער געדראָט אז זיי וועלן אים דערשיסן אויפן וועג.

מיר האָבן צוזאמענגענומען אונזערע לעצטע כוחות און געלאָפן אין איין אָטעם. מיר האָבן געוואָלט האָפן אפשר דאָך וועלן מיר אים אָפּראטעווען. אויס־געשעפּט און צעבראָכן זענען מיר אָנגעקומען אין לאגער. דריי טעג שפּעטער איז יעקב מאיר געשטאָרבן הונגעריק און צעביסן פון פליי, לייז און ווונדן. דעמזעלבן טאָג זענען געשטאָרבן און דערשאָסן געוואָרן 102 וואלבראָמער יידן.

10 יידן, דארונטער מיר די ברידער ביבער, האָבן געמוזט קובר זיין די הרוגים. מיר האָבן אויסגעגראָבן א קבר פון 8 מעטער לאנג, 4 מעטער טיף און 4 מעטער ברייט. א טייל האָבן דערלאנגט די מתים און א טייל האָבן זיי איינגע־סדרט אין קבר. יעצט, זאָגט אונזער ברודער אברהמלע ז״ל — גיב איך אייך אונזער יעקב מאירן. א טייל פון די מענשן זענען נאָך געווען האלב לעבעדיק, און די ס.ס. מענער האָבן אונז געהיט מיט מאשין־געווער, דאמיט אז אלץ זאָל אריינקומען אין גרוב. איך געדענק נאָך אונזער שכן אברהמ׳ל וויינשטיין וועלכער האָט ביז די לעצטע מינוט געדאוונט און געזאָגט „שמע־ישראל״, און געקלאפּט זיך אין הארץ אריין. ער האָט געקוקט אויף מיר און איך אויף אים האָפנונגסלאָז. מיר זענען געווען מאכטלאָז צו העלפן איינער דעם אנדערן. ביים אריינלייגן די מענשן, האָבן די דייטשן דערשאָסן די נאָך לעבנדיקע, דארונטער אויך אברהמל וויינשטיין. דאָס בלוט האָט געשפּראָצט, אז מיר זענען נאַס געוואָרן פון בלוט. די ערד האָט זיך נאָך געהויבן פון די אָטעמס פון די פרישע הרוגים.

אלע וואלבראָמער זענען אומגעקומען ווי העלדן, ניט געבעטן קיין רחמנות. געשטאָרבן מיט שטאָלץ ווי גבורים און קדושים, ווייל אפילו אין די טראגישסטע מאָמענטן וואָלטן זיי קיינמאָל ניט פארציכטעט אויף זייער יידישקייט ווען אפילו זיי וואָלטן דאדורך געקענט ראטעווען זייער לעבן.

נאָכדעם ווי דאָס גרוב איז געווען פערטיק, האָט מען געברענגט די הרוגים. פיל האָבן נאָך געלעבט. די דייטשן האָבן אונז באפוילן צו שטיין אין איין רייע. דאן האָבן זיי באפוילן דעם ערשטן אין די רייע אז ער זאָל אריין אין גרוב און

איבערנעמען פון אונז די הרוגים, וועלכע מיר האָבן אים געדאַרפט דערלאַנגען פונעם וואָגן. דער ייד האָט דעם באַפעל נישט פאַרשטאַנען און געבליבן שטיין אויפן פלאַץ. אַזוי אַרום איז ער באַלד דערשאָסן געוואָרן — ער האָט געהייסן מאָטל גראָספעלד, דער ביר הענדלער. דער צווייטער אין דער רייע בין איך געווען (חיים איצי) און דאָס מאָל האָט מען מיר באַפוילן צו שפּרינגען. בין איך באַלד געשפּרונגען אין גרוב אַריין. און נאָכדעם האָט מען מיר דערלאַנגט די קדושים צום קבר זיין, ווי געזאָגט — זענען נאָך ניט אַלע געווען טויט. זיי האָבן נאָך געאָטעמט און זיך באַוויגן אין קאָנוואולסיע. מאַכטלאָז האָבן מיר אויף זיי געקוקט און ניט געקענט העלפן. מיין ברודער אַברהמלע האָט מיר דערלאַנגט יעדן איינעם אין דער האַנד, אָנגערופן אים ביים נאָמען און געזאָגט „שמע־ישראל"... אייניקע האָבן נאָך באַוויזן זיך אויפצוהייבן און צוריקפאַלנדיק מיך מיטגעשלעפּט, אַזוי אַז איך בין נאַס געוואָרן פון זייער בלוט.

דער צווייטער הרוג איז געווען אַ מלמד אַ גרויסער תלמיד־חכם, ר' לייביש וואַלהענדלער מיטן זון ישראל־יצחק, דריי ברידער גרשון, אלקנה, הארצקע לאַנדאַו — זין פון אַברהם לאַנדאַו. בעריש גיטלער — דער זון פון ר' ישראל גיטלער, אַברהמלע וויינשטיין מיט זיין זון. צוויי ברידער שלמה און יחזקאל גראָסמאַן, פישעלע און זיין שטומער ברודער, בעקי וויינגאַרטן — זון פון ר' משה וויינגאַרטן, אונזער ברודער יעקב־מאיר ביבער, מאיר און אליעזר באָרנשטיין, בנימין ציגלער מיט זיין זון, שלמה פּאַדאַלסקי, פישעלע אַבראַמאָוויטש מיט זיין זון — פריזיערס פון דער פּילצער גאַס, פישל צוקערמאַן מיט זיין שוואָגער יעקב־יצחק און פּרומציע לובלינג זון פון ר' פייוול לובלינג, מאיר באַרמהערציג מיט זיין זון מענדל — שיך הענדלער אין דער קראָקעווער גאַס.

ווען איך האָב קובר געווען מאיר באַרמהערציקן האָט זיך אַ וואַנד פון דעם קבר איינגעריסן און מיך פאַרשיט לעבעדיקערהייט. ביז היינט, פאַרשטיי איך ניט, ווי אַזוי איך האָב מיך אויפגעהויבן, מיט וואָס פאַראַ כוח און פון וואַנען איך האָב דעם כוח גענומען. נו... און מער דערלאַנגט מיר ווייטערע קרבנות וועלכע מיר דאַרפן קובר זיין אונטער די אויפזיכט פון די דייטשן. מיט רעוואָלווערן אין די הענט, האָבן זיי דערשאָסן די יעניקע וועלכע האָבן זיך נאָך גערירט; דאַרונטער די צוויי ברידער ישראלקע און חיים מידלאַזש, חיים מערין, אַ שטעפּער, אַלטעה פעלדמאַן מיט זיינע פיר זין — צווישן זיי מיין שוואָגער יעקב פעלדמאַן, קאָפּל וואַסער־טרעגער, פּנחס וועלנער — אַ קוילן הענדלער.

אין אַ קורצע צייט שפּעטער האָט מען אונז איבערגעפירט אין דער פאַבריק אַריין פון דעם איצטיקן לאַגער. נאָר ביים אַריינגיין דאָסמאָל אין די פאַבריק, איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע און אייניקע הונדערט יידן האָט מען צוריקגעפירט אינם אַלטן לאַגער אַלס נישט־אַרבעטספעאיקע.

דעמזעלבן טאָג נאָך דער אַרבעט, האָט מען אונז ניט אַריינגעלאָזט אין דעם באַראַק. ניט געגעבן קיין עסן נאָר אַרויסגעפירט אין וואַלד אַריין, ווי עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט, דאָס די אַלע הונדערטער יידן וועלכע מען האָט צוריקגע־שיקט — האָט מען דערשאָסן און מיר האָבן זיי קובר געווען. אַ גאַנצן טאָג האָט עס געדויערט. מיר האָבן קובר געווען: שכנים, גוטע פריינד, משפחות וואַלבראָ־

מער, גוטע יידן מיט וועלכע מיר זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן. יידן, וועלכע האָבן אפילו קיין פליג קיין בייז ניט געטאָן. פארברענגט זייער לעבן מיט תורה, תפילה און מעשים טובים און יעצט אזוי טראגיש און בארבאריש פארענדיקט זייער לעבן.

ליידער געדענקן מיר נאָר געציילטע נעמען פון די געהרגעטע, און דאָס זענען:

משה ווײנדלינג — זיין זון יוסף, זיין ברודער עוזר ווײנדלינג, משה צוקער־מאן, פאָטער און זון משה ראָטמענטש, חיימל צוויבעל, גבאליס א זון, אייניקע קינדער פון מאיר שוחט, חיים משה פון מארק — א חברה־קדישא מאן.

מיר די איבערגעבליבענע האָבן שוין אָנגעהויבן מקנא צו זיין די טויטע, ווייל די לאגע איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן ערגער. אויך דאָס עסן איז געוואָרן וויניקער פון טאָג צו טאָג און די ארבעט האָבן זיי פארטאָפּלט. מיר האָבן זיך געבעטן מען זאָל אונז שיסן. דארויף האָט מען אונז געענטפערט אז עס איז א שאָד די קוילן, ווייל מיר וועלן סיי ווי סיי אליין קרעפּירן פון ארבעט און הונגער. און דאָס איז קיין ליגן נישט געווען. די מענטשן זענען געפאלן ערשעפּטע טאָג טעגליך.

דוד פיגנבלאַט ומשפחתו
דוד פייגנבלאַט און זיין פאמיליע

פייבל רוטמנש ומשפחתו
פייוול ראָטמענש און זיין פאַמיליע

די שווערסטע און גרויזאַמסטע ארבעט האָבן מיר געמוזט אויספירן, מען האָט אונז אריינגעשטעלט רייניקן גרויסע הייץ־קעסלען, וועלכע זענען געווען אזוי צוקאָכט דאָס די ברעטער אויף וועלכע מיר זענען געשטאנען — האָבן געברענט.

ווען מען איז ארויס פון דאָרט, איז מען שוין געווען האלב טויט, און ניט איינמאָל האָבן מיר געמוזט אויספירן אזעלכע ארבעטן צוזאמען מיט ראובן נייער וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל. אונזער איינציקע נחמה נאָכן ארויס־גיין פון די אויוונס — איז געווען אז אונזערע לייז און וואנצן זענען דאָרט פארברענט געוואָרן.

אין 1944 האָט מען אונז אוועקגעשיקט קיין קראקע אין דעם לאגער פלאשאָוו, און פון דאָרט קיין דייטשלאנד אין דעם טראגיש בארימטן טויטן־לאגער גראָס־ראָזן. דאָרט האָבן געברענט 4 אויוונס ווי מען האָט פארגאזט און פארברענט יידן.

פון דעם לאגער האָט מען אונז ווידער אוועקגעשיקט קיין רייכנבאך ווי מיר האָבן ממש געהונגערט טאָג איין, טאָג אויס. אויבוואָל מיר האָבן שווער גע־ארבעט ביים אויסארבעטן טיילן צו עראָפלאנען. מיר זענען שוין געווען אזוי פארצווייפלט אז מיר האָבן אלע געמאכט סאבאָטאזש אויף וויפיל מיר האָבן נאָר געקענט.

איך, חיים יצחק, האָב געארבעט ביי א שלייף־שטיין מיט פארמאכטע

משפחת מורגן
די פאמיליע מאָרגאַן

אויגן גלעזער, ווייל דער שטיין האָט געשפריצט פון זיך שט־קלעך שטיין. אָבער אזוי ווי איך האָב געוואָלט מאכן סאבאָטאזש, האָב איך די גאנצע צייט געמוזט זיך אומקוקן צי דער דייטשער מייסטער זעט מיך ניט, און דעריבער האָב איך אראָפּגענומען די גלעזער. און דאָך האָט פאסירט אז עס האָט מיר אריינגעשפריצט א שפּליטער פון דעם שטיין אין דעם שווארץ־אפּל אריין. מען האָט מיך גלייך אוועקגעפירט צום אמבולאנס און דאָרט האָט א קראנקן־שוועסטער געפּרווט מיר דאָס ארויסנעמען מיט א פּינצעט. אָבער עס האָט זיך אזוי שטארק אריינ־געגעסן אז זי האָט עס ניט געקענט ארויסנעמען. בין איך צוריקגעשיקט געוואָרן אין לאגער אריין. איך האָב זיך געבעטן רחמנות ביים לאגער־פירער, דאָס ער זאָל מיך שיקן צו א דאָקטאָר. האָט ער מיך אויסגעלאכט און געענטפערט דאָס ער האָט קיין געלט און צייט מיך צו שיקן — א ייד צו א דייטשן דאָקטאָר.

דערווייל איז מיין אויג שטארק אָנגעשוואָלן געוואָרן, און די יסורים זענען נישט געווען צום אויסהאלטן. און דערביי האָט איך געוווסט, אז דאָס קען זיין א סיבה מיך צו שיסן אלס ניט־פעאיקער צו ארבעט. איך האָב צעריסן מיין העמד און פארבונדן מיין אויג. נאָר די שמערצן זענען וואָס א מינוט געוואָרן שטארקער. איך האָב געזען אז עס איז נישטאָ וואָס צו פארלירן, בין איך אריין אין די פאבריק און זיך געבעטן ביי איינעם פון די דייטשע מייסטערס, ער זאָל מיך שיקן צו איין דאָקטאָר. צום סוף האָט ער אויף מיר רחמנות געהאט און מיך געשיקט אונטער באוואכונג צו איין דאָקטאָר, וועלכער האָט דאָס שטיקל אייזן ארויסגע־נומען מיט א מאגנעס. דאָס אויג האָט זיך ווידער פארהיילט.

דעם 8־טן מאי 1945 זענען מיר באפרייט געוואָרן פון די רוסן. אָבער אונזער ברודער אברהמלע איז ארויס א קראנקער און אָפּגעלעגן יאָרן אין פאר־שידענע שפּיטאָלן. ער איז נפטר געוואָרן אין 1949 אין דייטשלאנד.

מיר, חיים־יצחק און יהודה, געפינען זיך אין אמעריקע. די איינציקע צוויי איבערגעבליבענע פון דער גאנצער גרויסער משפחה.

מיר דאנקען אונזערע וואלבראָמער ברידער אין ישראל און באזונדער דעם ועד פאר דער הייליקער איניציאטיוו ארויסצוגעבן א יזכור־בוך צום אָנדענקען פון אונזערע קדושים. א באזונדערן דאנק פארן דערמעגליכן אונז זיך צו באטייליקן אין דעם בוך, און אזוי ארום צו דערציילן וועגן דעם שוידערליכן גורל פון אונזערע ברידער אין די טויטן־לאגערן פון ראזוואדאָוו און סטאלאָווא־וואָלא.

באשריבן דורך די ברידער חיים־יצחק און יהודה ביבער אין אמעריקע: סט.־פּאָל.

אידא ווייצמאן

אין די גרויליכע טעג

פרייטיק אין חודש סעפטעמבער 1942, איז שוין געווען קלאָר, אז אויך די וואלבראָמער יידן זענען פארמשפט געוואָרן צו שוידערליכע פארניכטונג, צוגלייך מיט הונדערטער אנדערע קהילות אין פוילן און אייראָפּע.

איך האָב באשלאָסן, אז וואָס עס זאָל ניט זיין, וועל איך זיך ניט איבערגעבן צו אונזערע מערדער מיט מיין גוטן ווילן, נאָר איך וועל זיך פרווון ראטעווען פאר יעדן פרייז.

צוזאמען מיט מיין חברה רייזל נאפּשיקזשאַני און איין ייִנגערער ברודער יעקב הירש, האָבן מיר פארלאָזט די שטאָט וועלכע איז שוין געווען ארומגערינגלט מיט דייטשע, אוקראַינישע און פּוילישע מערדער, און מיר זענען אריין אין פּילצער וואלד. אין די טעג זענען פאָרגעקומען פארניכטונגס אקציעס אין דער גאנצער געגנט ווי מיעכאוו, כארשניצע, פּילץ און זשארנאוויצע. אזוי ארום האָבן מיר באשלאָסן, צו גיין קיין זשוריק. אויפן וועג האָבן מיר באגעגנט נאָך אומגליקלעכע יידן ווי מיר וועלכע האָבן געוואָלט ראטעווען זייער לעבן און ארומגעוואלגערט זיך אין די פעלדער און וועלדער. ביי טאָג האָט די היץ געברענט און ביי נאכט האָט געבושעוועט א קעלט. קיין פּלאץ ווי זיך אויסצובאהאלטן איז ניט געווען, ווייל אלע האָבן פארמאכט די טיר פאר יידן. גייענדיק קיין זשוריק, האָבן מיר באגעגנט אנטלויפנדיקע זשוריקער יידן פון וועלכע מיר האָבן געהערט, אז די זשוריקער יידן זענען ארויסגעפירט געוואָרן. דעריבער האָבן מיר געענדערט אונזער ריכטונג פון זשוריק קיין שטשעקאָצין. מיר זענען געווען אזוי ערשעפּט פון הונגער און שלאָפלאָזיקייט, אז מיר האָבן זיך ריזיקירט און אריינגעכאפּט אין א סטאדאָלע. קיין עסן האָבן מיר ניט באקומען. אָבער מיר האָבן זיך גוט אויסגעשלאָפן. באלד אינדערפרי איז אריינגעקומען דער פּויער און האָט אונז פארטריבן.

משפחת מנדל ויצמן
מענדל ווייצמאנס פאמיליע

אזוי האָבן מיר ווייטער גענומען וואנדערן ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין שטשעקאצין. ביים אריינגיין האָבן מיר געטראָפן א קריסט א קוימען־קערער וועלכער האָט אויף אונז רחמנות געהאט, וואָס האָט אונז אריינגענומען צו זיך און געגעבן עסן און טרינקן און אויך אויסבאהאלטן.

נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך אָפּגערוט, איז אונזער ערשטע פראגע געווען: וואָס האָט פּאסירט אין וואלבראָם? דאן האָבן מיר באשלאָסן צו שיקן אונזער קריסט וואָס האָט אונז באהאלטן קיין וואלבראָם, ער זאָל זען אויפן אָרט ווי אזוי די לאגע זעט אויס. ער האָט אונז געברענגט די טראגישע בשורה אז ליידער זענען אלע יידן פארשיקט געוואָרן קיין בעלזשעץ, און מיר האָבן שוין ניט ווו אהין צוריק צו פאָרן. נישט האָבנדיק קיין אנדערן אויסוועג, האָבן מיר באשלאָסן אריינ־צושמוקלען זיך קיין זשוריק. אזוי ארום האָבן מיר זיך געמוזט אָנטאָן מענערישע קליידער און געגאנגען צו פוס מיט טויט־שרעק ביז זשוריק.

דאָרט האָבן מיר געטראָפן די וואלבראָמער וועלכע האָבן זיך אויך פאר־

בונדן מיט וואלבראָם און זיי האָבן זיך דערוווּסט אז מען האָט איבערגעלאָזט אין שטאָט ביז 100 יידן. דעריבער האָבן זיי באַשלאָסן צוריקצופאָרן קיין וואל־בראָם. צו דעם צוועק, האָבן זיי זיך פאַרזאָרגט מיט ערלויבענישן צוריקצופאָרן. נאָר אונטער פּילץ האָט זיי פאַרהאַלטן די דייטשע זשאַנדאַרמעריע און ניט געוואָלט אַנערקענען זייער ערלויבניש, וועלכע די זשוריקער זשאַנדאַרמעריע האָט זיי אַרויסגעגעבן און זיי אויפן פּלאַץ דערשאָסן. די דריי זענען געווען: איטשע מייטליס — דער זון פון מרדכי וואָלף, אסתר שיינדל צווייגנבוים און טולאָ מייטליס. דערהערט וואָס עס האָט פּאַסירט האָבן מיר שוין ניט געוואָלט זיך פאַרלאָזן אויף קיין ערלויבענישן און מיר האָבן זיך אַריינגעגנבעט קיין וואל־בראָם ביינאַכט. דאָס ליידיקייט פון דער שטאָט האָט אויף אונז געמאַכט א שרעקליכן איינדרוק.

הונדערטער יידישע שטובן זענען געשטאַנען ליידיק, און דער גאַנצער אינווענטאַר איז קאָנצענטרירט געוואָרן אין דער גרויסער שול און אין בית־המדרש און פון דאָרט געשיקט קיין דייטשלאַנד. א קריסט מיטן נאָמען ברודזינסקי האָט אונז פאַרגעלייגט זיך צו באַטייליקן אין דער פּוילישער ארבעטער פּאַרטיזאַנ־קע. גלייך האָבן זיך געמאָלדן 10 בחורים און איין מיידל: 2 ברידער פייגנבלאַט, אליעזר נייער יעקב סקאַוראָן, יענקל רינסקי, אלטער שקלאַזש, מענדל גלאַזער און אַנדערע.

דער פּלאַן איז געווען, אז מיר זאָלן זיך פאַרבינדן מיט די פּאַרטיזאַנען אין די לובלינער וועלדער, נאָר אין לעצטן מאָמענט פון ענדליכן ליקווידירן דעם וואלבראָמער געטאָ, און ביז דאַן זאָלן מיר פאַרזאָרגן קליידער און עסן פאַר די פּאַרטיזאַנער — פון די אויסגעליידיקטע יידישע שטובן און פון די זאַמעל־פּונקטן. מיר האָבן געטאָן וואָס מיר האָבן נאָר געקענט און געליפערט וואַרעמע קליידער און וועש ווי אויך לעבנס־מיטל פאַר די פּאַרטיזאַנער.

אין טאָג פון דער צווייטער אויסזידלונג האָט מען מיך ניט געוואָלט מיט־נעמען אין וואַלד, ווייל די באַדינגונגען דאָרט זענען געווען זער שווער און נישט פאַר קיין פרויען. אזוי ארום האָב איך זיך געמוזט זוכן א פּלאַץ ווי אויס־צובאַהאַלטן זיך. די אַלע בחורים זענען אוועק אין וואַלד, (ליידער האָט מען פון זיי מער קיין ידיעות). און איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן אין דערפער צווישן וואלבראָם, פּילץ און אלקוש. גאַנץ שנעל זענען אָנגעקומען צענדליקער וואלבראָ־מער, וועלכע האָבן זיך געוואָלט שמוגלען די גרעניץ אין דריטן רייך אריין, ווייל זיי האָבן שוין געוווּסט אז קיינער וועט ניט בלייבן אין וואלבראָם.

די סכנה איז געווען זער א גרויסע. די גאַנצע צייט האָט מען געשאָסן, ווייל די זשאַנדאַרמעריע און די פּאָליציי האָבן געזוכט די אַנטלויפנדיקע יידן. די לאַגע איז געווען אזוי אָנגעשטרענגט, דאָס אייניקע זענען צוריקגעקומען קיין וואלבראָם, אָבער ליידער זענען אַלע דערשאָסן געוואָרן.

עס איז אוממעגליך צו שילדערן דאָס שוידערליכע בילד פון צענדליקער יידן, די לעצטע איבערגעבליבענע פון דער שיינער וואלבראָמער קהילה. שלעפּנדיק זיך אין שניי און אין קעלט אויפן וועג קיין בענדין און סאָסנאָוויץ, ווי זיי האָבן געהאָפט צו ראַטעווען זייער לעבן אויף דערווייל. די גרעסטע טייל איז ליידער

ניט מער אָנגעקומען, און פון די וואָס זענען יאָ אָנגעקומען, זענען ווידער די גרעסערע העלפט דערהרגעט געוואָרן. נאָר זער ווייניקע איז עס געלונגען, מען ווייסט ניט ווי אזוי, צו בלייבןביים לעבן.

די וואלבראָמער וואָס זענען אָנגעקומען קיין בענדין און סאָסנאָוויץ צוזאמען מיט די יידן פון די שטעט מיעכאָוו, פילץ א.א. זענען איינגעאָרדנט געוואָרן אין א לאגער אין ניט קיין שלעכטע באדינגונגען פארהעלטניסמעסיק. און דאָס נאָר אדאנק דעם זאגלעמביער יידנטום וואָס האָבן דאָס דערמעגליכט. ביים ליקווידירן דאָס רעשט פון די געטאָס אין זאגלעמביע, פארשטייט זיך, אז מען האָט ליקווידירט אונזער לאגער אויך אין לעצטן מאָמענט בין איך אראָפּ־געשפּרונגען דורך א רער פון וואסער־לייטונג. איך בין שטארק צוקלאפּט געוואָרן און נאָר מיט דער הילף פון א יידישן פּאָליציאנט קוים זיך דערשלעפּט אויף אלע פיר צוריק אין לאגער מיין לאגע איז געווען א שרעקליכע, ווייל אזעלכע ווי איך, האָט מען געשיקט אין אוישוויץ גלייך אין אויוון אריין נאָר אדאנק דעם ד״ר געלבערגער און וואָלף קיווקאוויטש וועלכע האָבן מיר געהאָלפן מיט מעדיצין און עסן, בין איך ווידער געזונד געוואָרן, און עס איז געלונגען מיר זיך אויס־צובאהאלטן ביז די לעצטע מינוט. די לעצטע מינוט איז ליידער אויך געקומען. עס האָט ניט געהאָלפן. אין אָנפאנג 1944, אין וואגאָנען פון 150 מענשן „פּאָר״ איך קיין אוישוויץ ייִנגערע און שטארקערע האָבן זיך געשטעלט ביים פענסטער גרייט צו שפּרינגען דער ערשטער איז געשפּרונגען א דזיאלאשיצער בחור, הערשקאָוויטש ער איז גלייך געפאלן אונטער די רעדער אין דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט אויבוהאָל די צייט איז געווען קורץ, 90 מינוט רייזע פון סאָסנאָוויץ קיין אוישוויץ, איז דאָך געלונגען מיט א טאשן־מעסערל אויפצומאכן א קליינעם שפּאלט אין טיר פון וואגאָן איין צארטע פרויען־האנט האָט אויסגעשטרעקט די האנט און אויפגעמאכט די טיר פון וואגאָן. 4 מענער זענען גלייך ארויסגעשפּרונ־גען, אָבער נאָר דעם ערשטן איז געלונגען צו אנטלויפן די אנדערע דריי זענען דערשאָסן געוואָרן נאָכדעם האָבן די ס.ס. אָפּגעשטעלט די באן, פארקלאפּט דעם וואגאָן און מיט פארשטארקטער וואך אונז אריינגעבּרענגט קיין אוישוויץ.

באלד איז פאָרגעקומען א סעלעקציע. די שוואכערע האָט מען געפירט צום קרעמאטאָריום און די איבריקע אלס ארבעטס־פעאיקע האָט מען גענומען צום ענטלויזונג און געגעבן א נומער פון דעם מאָמענט אָן, האָט מער קיינער קיין נאָמען נאָר א נומער איינגעקריצט מיט טוש אויף זיין האנד, א האנד וועלכע איז נאָך געווען באהאפטן צו א קערפּער־סקעלעט, וועלכער האָט זיך קוים באוויגן, א פּידזשאמע מיט אן אויסגעגאלטן קאָפּ אויסער דעם וואָס מען האָט אונז פארשקלאפט מיט דער שווערער ארבעט און אונז אויסגעהונגערט, האָט מען אונז דערנידריקט מיט אלערליי פּיין און גרויזאמקייטן כדי אונז צו צעברעכן פיזיש ווי אויך גייסטיק.

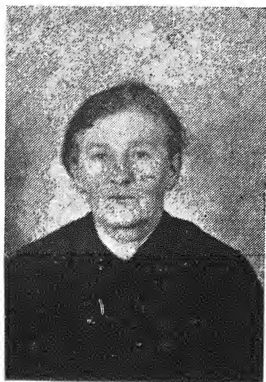
ביי אונזער ארבעטס־פּלאץ איז געווען א גרוב פאר מענשליכן געברויך צענדליקער מאָל אין טאָג פלעגט מען אונז פּלוצלינג טרייבן צו דער גרוב, געהייסן אונז אויסטאָן און שנעל זיך אָנטאָן צוריק און וועלכע פרוי עס האָט ניט באוויזן שנעל זיך אנצוטאָן האָט מען אריינגעוואָרפן אינם גרוב לעבעדיקערהייט. מענער

לאה דפנר

רחל וויינבערג

חנה ניזקה

און פרויען זענען געפאלן טויטע טאָג איין טאָג אויס, און ווי אזוי אנדערע האָבן אויסגעהאלטן איז נישט צו פארשטיין.

צווישן אנדערע האָב איך אויך געארבעט אין א אמוניציע־פאבריק „אוניאָן". אין דער פאבריק איז געווען אן אונטערגרונד־באוועגונג וועלכע איז געשטאנען אין קאָנטאקט מיט דער אונטערגרונד אינדרויסן, און מען האָט ארויסגעשמוגעלט אויפרייסמאטעריאל פאר סאבאָטאזש־צוועקן. די דייטשן האָבן נאָכשפּיאָנירט. און וועמען מען האָט געכאפט ביים שמוגלען האָט מען גלייך דערשאָסן. טויזנטער זענען אזוי דערשאָסן געוואָרן. איך בין געווען צוזאמען מיט נאָך דריי וואלבראָמער: לאלא וועלגרין די פרוי פון לייביש וועלגרין, העלא קליינער (יעצט אין אמעריקע) און פייגעלע לינדנבוים (יעצט אין אויסטראליע). מיר האָבן זיך אײנאנדער געהאָלפן גייסטיק און פיזיש אדורכמאכן די אלע שוועריקייטן. אין יאנואר 1945 האָט זיך אָנגעהויבן פילן א נייע אטמאָספער אינם לאגער. די רוסישע עראָפּלאנען האָבן אָנגעהויבן באָמבארדירן אוישוויץ, די דייטשן זענען דעם גאנצן טאָג געלעגן אין די בונקערס, און אזוי ארום וויניק זיך פארנומען מיט אונז. מיר האָבן דערפילט אז די פרייהייט דערנעענטערט זיך. נאָר מיר זענען געווען באזאָרגט צי די פרייהייט וועט זיין אויך פאר אונז אושוויץ־קאצעטלער.

די ס.ס. האָט אָנגעהויבן ליקווידירן דעם לאגער. זיי האָבן נישט געוואָלט איבערלאָזן קיין שפּורן פון זייער מערדערישע ארבעט. דאָס ערשטע האָט מען אומגעלייגט די גאז־קאמערן מיט די קרעמאטאָריעס, ווי מען האָט דערהרגעט בערך 2 מיליאָן מענטשן, דאָס מייסטע יידן. נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן צו עוואקוירן די העפטלינגע קיין דייטשלאנד צו פוס אָן עסן און טרינקן, באָרוועס און נאקעט. איך האָב באשלאָסן זיך אויסבאהאלטן אין לאגער און נישט אוועקגיין מיטן טראנספּאָרט. צוזאמען מיט א חברטע פון סאָסנאָוויץ, האָבן מיר זיך אויס־באהאלטן אויף א בוידעם 13 טעג אָן עסן און אָן וואסער, ביז דער לעצטער טראנספּאָרט איז ארויסגעפירט געוואָרן. דאן ערשעפּט פון הונגער, זענען מיר

ארויס פון אונזער באהעלטעניש, און אויפן וועג האָבן מיר שוין געזען הונדערטער דערהרגעטע דייטשן פון די באָמבארדירונגען. מיר זענען אריין אין ערשטן דאָרף און אָפּגעוואַרט ביז די רוסן זענען אָנגעקומען.

עטלעכע וואָכן שפּעטער, זענען מיר געקומען קיין וואלבראָם וועלכעס איז פאר אונז שוין ניט געווען דאָס שטעטל פון אמאָל. אויסגעליידיקט, פאריתומט און פארבלוטיקט מיט יידיש בלוט, מיטן בלוט פון אונזערע בעסטע און נאָענטסטע, וועלכע מיר וועלן שוין קיינמאָל מער ניט זען. אין גאנץ וואלבראָם האָבן מיר געטראָפן 4 יידן: בנימין כץ, משה מייטליס (יעצט אין אויסטראליע) און די צוויי ברידער זיעלאנעק.

———

טראנספּאָרט

און טירן זיינען דאָ א סך,
אָבער פארקלאפּט ווי דער דאך.

א לאסט באן ווי א שלאנג,
מיט ברייט צעעפנטע טירן,
אויסגעלאדנט ווייסן קאלך,
איצט ווערט מען מענטשן פירן.

דאָ וואַרטן מענטשן פול מיט שרעק,
שוין לאנגע טעג. עס ברענט די זון.
פארהלשטע קינדער אויפן געפּעק,
בעטן וואכער מיט די אויגן שטום.

איינשטייגן! איינשטייגן!
הילכט פון די מערדער ס׳געשריי,
מענטשן ווערן מיט קלעפּ געטריבן
איינצושטייגן, אָן א ריי.

מענער דערשראָקענע,
פרויען פארמאטערטע,
טרעטן אין איילעניש
אויף קינדער צעפּאַטערטע.

הונדערט פופציק אין איין וואגאָן,
נישטאָ קיין פּלאץ שוין ווי צו שטיין.
מיט ווייסן קאלך שטויב פול די לופט.
עס שטיקן זיך שוין גרויס און קליין.

די טיר הויבט זיך אָן פאַרמאַכן,
גרילצנדיק און סאַפּעט שווער.
א מאַמעס קול שרייט היסטעריש,
מיין קינד מיין קינד! מיין הער.

דער נאַצי הויבט אויף פון דער ערד
א טויט קינד פון א יאָר פיר.
און וואַרפט עס אויף די מענטשנס קעפּ,
שרייענדיק: נאַ! דאָס געהער דיר.

און די רעדער פאָרן, קלאַפּן,
טיק, טיק, טרעם, בלין, טיק, טיק, טיק, טרעם, בלין,
און די מענטשן וויינען, שרייען
זיי ווייסן איצט שוין וואוהין.

און טירן זיינען דאָ א סך,
אָבער פאַרקלאַפּט ווי דער דאַך.

מ. לובלינג

ווייסער וואַלד

געווידמעט די אומגעקומענע יידן אין וואַלבראַם

ווייסער וואַלד פון מיין אַמאָליקע היים,
ווי יוגנט געלעכטער פלעגט אָפּקלינגען.
ווי יינגלעך און מיידלעך, שטאַרק אין געהיים,
פלעגן פרייהייטס לידער שטיל אויסזינגען.

האָסט זיך נישט געשעמט ווען דער מערדער האָט
פרויען נאַקעטע צו דיר געטריבן?
מאַמעס מיט קינדער צעשאָסן מיט שפּאָט,
האָסט דאָס אַלץ געזען, און דאָך געשוויגן?

פאַרוואָס איז דער טאָג רואיק געפלאָסן
און זיך פאַרטוישט מיט א שטילינקע נאַכט.
ווען בלוט האָט זיך פון קינדער געגאָסן,
פאַרוואָס האָבן מענטשנס קינדער געלאַכט?

פאַרוואָס האָבן נישט די הימלען געוויינט?
ווען מען האָט די יידן געטריבן פון שטוב?
פאַרוואָס האָט די זון חוצפּהדיק געשיינט?
ווען מען האָט זקנים צעשאָסן ביים גרוב?

א געמיש. ס׳שרייען מאמעס מיט קינדער,
און עס שיסן די מאשין געווערן.
באלד ווערט שטיל, דער עכאָ ענטפערט: מאמע!
וואלד! דאָס וואָרט מאמע זאָלסטו מער נישט הערן.

וואלד! דו זאָלסט פארוועלקן! ווייל ס׳לאכט שוין קיינער,
וועסט מער דאָס שטילע געזאנג נישט הערן.
פוילן זאָלסטו ווי ס׳פוילן די ביינער,
ווייל ס׳וואקסן נישט ביימער ווי ס׳פאלן טרערן.

שטיל איז ביים קבר צווישן די ביימער,
עס צוויטשן דאָרט בלויז פויגל וואָס בענקן,
חוץ די פויגל קומט דאָרט קיינער, קיינער.
וואלד! דאָס וואָרט מאמע זאָלסטו מער נישט הערן.

מ. לובלינג

משה דוד צוקערמאַן, ניו־יאָרק.

קריגס-איבערלעבענישן

א. מיינע וואנדערונגען זינט דעם אויסברוך פון דער מלחמה

לכתחילה האָב איך געהאלטן, אז מיינע פערזענלעכע איבערלעבונגען זיינען אויך גלייכצייטיק געווען די איבערלעבונגען פון אלע לעבן געבליבענע רעשטלעך פון די וואָלבראָמער יידן. אָבער פון פארשידענע זייטן האָט מען אויף מיר געדריקט און אין מיר אריינגערעדט, אז יעדן איינציקן׳ס איבערלעבונג איז א באזונדערע געשיכטע פונעם חורבן און אז עס איז דער חוב דאָס צו פארשרייבן לדורות. דעריבער וויל איך מיט מיין אָרעמער שפראך, אין ווייניק ווערטער פרואוון איבערצוגעבן מיינע וואנדערונגען אינאיינעם מיט חברים און ברידער פון אָנהויב פון דער מלחמה ביז צו דעם שרעקלעכן סוף.

ווי אזוי די בהלה האָט אויסגעזען אין די ערשטע שעהן און טעג פון דער מלחמה, דארף איך נישט נאָך אמאָל איבערחזרן. עס איז געווען א פיינפולער און אומגלויבלעכער ספעקטאקל צו זען ווי די פאריסענע, פאפירענע, פוילישע „העלדן" אין זייער אויפגעבלאָזענער גאוה זיינען ביים ערשטן צוזאמענשטויס מיט דער דייטשער קריגס־מאשין זיך צעפאלן אזוי ווי א קאָרטן־הויז. מען האָט גע־דארפט זען די אלע סטאַראָסטעס און וואויעוואָדעס מארשירן אבל וחפוי ראש דורך אונזער שטעטל פון מערב קיין מזרח לויפנדיק צוזאמען מיט דער גאנצער מאנצבילישער באפעלקערונג ווי צעשראָקענע קעלבער.

איך בין ארויס פון וואָלבראָם צופוס צוזאמען מיט מיין יינגערן ברודער יחזקאל, מיט יהודה האָכערמאַן און מיט די ברידער פנקס אריה און משה

לאַזנאָווסקי, מאָנטיק דעם 4טן סעפּטעמבער, דעם פערטן טאָג נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה. וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אויף די וועגן, איז קיין שום מענשלעכע פעדער נישט אימשטאנד צו באשרייבן. די פּאניק, די אומבאהאָלפנקייט פון דער צעפאלענער פּוילישער שיף איז געווען אין לשער און דערצו האָבן אונז אויפן וועג קיין מיעכאוו באגלייט די טייוולאָנישע דייטשע פארניכטונגס־עראָפּלאנען, וואָס האָבן געזייט טויט און פארניכטונג מייסטנס צווישן דער ציווילער באפעל־קערונג. אויף דעם צווייטן טאָג זיינען מיר אָנגעקומען קיין דזיאלאָשיץ. איבעראל די זעלבע בהלה, דאָס זעלבע לויפן, מען ווייסט נישט וואוהין. מען גייט. מען שמועסט אז אלץ וואָס מען דארף טאָן, איז זיך אריבערכאפּן איבער דער ווייסל ביז סאַנדאָרמירש און דאָרט וועט די „גרויסע פּוילישע ארמיי אנטקעגנשטעלן א העלדישן ווידערשטאנד". איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן, ווי מיין אלטער פעטער אין דזיאַלאָשיץ, משה דוד פּאָמעראנץ, א זקן מופלג, האָט זיך געבעטן ביי אונז: „וואו לויפט איר, גאָט איז דאָ אומעטום, בלייבט דאָ און וואָס וועט זיין מיט כלל ישראל, וועט זיין מיט רב ישראל. מיר קאָנען פונעם אייגענעם גורל נישט אנטלויפן".

אָבער די בהלה פון לויפן און דער שרעק בלויז פאר דעם געדאנק, זיך צו טרעפן פנים אל פנים מיט דעם גרעסטן יידישן שונא, האָט אונז געטריבן ווייטער צו לויפן. אזוי זיינען מיר אדורכגעגאנגען די שטעטלעך וואָדיסלעוו, יענדזיעיאָוו, כמיעלניק, אָפּאטאָוו, ביז מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט צו דעם גרויסן טייך — ווייסל הינטער סאנדאָמירש. איך דערמאן זיך, אז פאר סאנדאָ־מירש האָבן מיר געמוזט מאכן אן אומוועג און דורכגיין א קליין גאליציש שטעטל — איך געדענק נישט מער דעם נאָמען — און דאָרט זיינען מיר אָנגעקומען צו קבלת שבת. מיר האָבן געזען ווי יידן דערשראָקענע מיט די לאנגע פאות אין סאמעטענע קאפּעליושן איילן זיך אין די קלויזן צו קבלת שבת צו בעטן גאָט, אולי ירחם, אפשר וועט דאָך קומען פון ערגעצוואו אן אָפּהאלט פון דעם שרעק־לעכן גזר דין. ליידער איז דער נס ביי דער ווייסל דאָסמאָל נישט געשען. ווער עס האָט נישט געזען די צעטומלעניש און צעמישעניש פון דעם פּוילישן מיליטער ביי דער כלומרשטער גרעסטער פּראָנטליניע ביי דער ווייסל, האָט איבערהויפּט נישט קיין אנונג וועגן דעם דור המבול. אלץ, וואָס דאָס מיליטער האָט געטאָן, איז וואָס יעדע פּאָר קילאָמעטער האָבן זיי אָפּגעשטעלט די גרויסע שטראָמענדיקע מאסע פּוסגייערס און געזוכט שפּיאָנען און אזוי ארום געגעבן א מעגלעכקייט די דייטשע עראָפּלאנען, וואָס זיינען געפלויגן איבער אונזערע קעפּ, אויסצוהרגענען וואָס מער פון די גייערס. אין וואָס פארא באדינגונגען מיר האָבן מארשירט, קאָן מען זיך בכלל נישט פאָרשטעלן. מיר האָבן גאָר נישט געקאָנט קריגן צום עסן אויפן וועג. מיר זיינען ארויס כמעט אָן געלטמיטלען און צוליב דעם גרויסן שטראָם וואנדערער איז נישט געווען גענוג עסנווארג. אזוי האָבן מיר פארשמאכטע זיך געשלעפּט אויף די וועגן פארלירנדיק די ערשטע אילוזיע, אז די ווייסל וועט אונז ראטעווען.

אָבער פון דעסטוועגן האָבן מיר געגלויבט, אז א הילף מוז דאָך פון ערגעצוואו קומען און מען האָט זיך אָנגעהויבן איינרעדן, אז דער גרויסער נס

וועט געשען הינטער לובלין ביי פולאווי, וואו עס קומען זיך צונויף די צוויי גרויסע טייכן, די פיליצא און די ווייסל. האָבן מיר נישט געהאַט קיין אנדער ברירה, ווי ווייטער צו מארשירן. וואוהין מיר זיינען געלאָפן, זיינען אונז די עראָפּלאנען פאר־לאָפן דעם וועג. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז מיר האָבן מער נישט געקאָנט מארשירן ביי טאָג, נאָר מיר האָבן געמוזט זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער און ווייטער גיין ביי נאכט. מיר זענען ארויס אין וועג אין זומערדיקע קליידער און אין דער נאכט האָבן מיר שוין אָנגעהויבן צו פילן די קעלט. צוליב דער שלעכטער דערנערונג האָבן זיך אָנגעהויבן אויסצושעפּן אונזערע כוחות און מיר האָבן שוין קוים געקאָנט שלעפּן אונזערע פיס. און אזוי האָבן מיר דורכמארשירט דעם גאנצן שטח פון סאנדאָמירש דורך קראַשניק ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין לובלין. לובלין איז געשטאנען אין פלאמען און מען האָט אונז איבערגעגעבן, אז צווישן אלע בנינים האָט אויך געברענט די ישיבת חכמי לובלין.

נאָך צוויי וואָכן האָבן מיר זיך קוים צוגעשלעפּט קיין כעלם. וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין דער קלוגער שטאָט כעלם איז א קאַפּיטל פאר זיך. די אומ־אָרדענונג איז געווען כאראקטעריסטיש פאר אלע ערטער אין די קרעסן, וואו לויט דעם אָפּמאך צווישן סטאלינען און היטלערן האָבן די דייטשן נישט פאר־נומען די פלעצער און די רוסן האָבן נישט ארייננמארשירט. כעלם איז געווען אין גאנצן הפקר. יעדן טאָג איז געווען א נייער אנטלאָפענער פוילישער אָפיציר־קאָמענדאנט פון שטאָט און האָט ארויסגעגעבן נייע גזרות. די ליידן פון דער יידישער באפעלקערונג זיינען געווען נישט צום איבערטראָגן. נאָך ערגער איז געווען די לאגע פון די פליטים. עס איז נישט געווען צו באקומען א פלאץ, וואו אוועקצולייגן דעם קאָפּ, שוין אָפּגערעדט פון נאָרמאלער באשפייזונג. און, איך וויל, חלילה נישט מוציא שם רע זיין אויף דער יידישער באפעלקערונג אין די דאָזיקע געביטן און ספּעציעל אין כעלם, אָבער די יידן האָבן דאָרט נישט ארויס־געוויזן קיין גרויסע מידה פון הכנסת אורחים צו די אנטלאָפענע און געפייניקטע ברידער. עס האָט זיך זיי אויסגעדאכט, אז זיי האָט אָפּגעגליקט און זיי וועלן פארשפּאָרן צו טיילן דעם גורל פון די איבריקע ברידער אין פוילן, וואָס האָבן שוין דעמאָלס געשמאכט אונטער דעם שווערן יאָך פון היטלערס מיליטער. זייענ־דיק אין כעלם, האָבן מיר געהערט די גרויסע בשורה, אז די רוסישע ארמיי מארשירט אונז אנטקעגן צו „באשיצן" די סלאווישע באפעלקערונג אין די מזרח געביטן, וואָס די פוילישע מלוכה האָט זיי נישט געקאָנט באשיצן. האָט זיך צווישן א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג ספּעציעל צווישן די ראדיקאַל געשטימטע געטאָן ששון ושמחה און אומפּאראנטוואָרטלעכע עלעמענטן זיינען ארויס אין גאס מיט בלומען און טענץ מקבל פנים צו זיין סטאלינס באפרייער אָבער מען האָט באלד געקאָנט זען די גרויסע גליקן פון דער נייער אָרדענונג. מיר האָבן זיך געטראָפן מיט די צוויי ברידער יצחק מענדל און מאיר ריינ־שטיין, וואָס זיינען געווען קרבנות פון דער פוילישער מאכט און האָבן פארזוכט דעם טעם פון די אינטערנירונגס־לאַגערן אין קארטוז־בערעזא. זיי האָבן זיך אויסבאהאלטן, זיי האָבן מורא געהאַט זיך צו באווייזן פאר די נייע מושלים, ווייל אלע מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פארטיי אין פוילן, וואָס האָבן זיך אין

די ערשטע טעג מיט התלהבות געוואָרפן אין די אָרעמס פון דער סאָוועטישער מאכט, זיינען באלד פארשוואונדען און אומגעבראכט געוואָרן. גאנץ כעלם און אויך די אומגעגנט איז אין משך פון עטלעכע טעג פארוואנדלט געוואָרן אין א שקלאפן־לאגער. די אלע, וואָס האָבן געגלויבט, אז די נייע הערשער וועלן ברענגען שפייז, אָרדנונג אין שטאָט, זיינען געבליבן שווער אנטוישט. די סאָוועטן האָבן אָנגעהויבן ארויסצופירן פון שטאָט אלץ, וואָס איז נאָך געבליבן ביז דעם קלענסטן געגענשטאנד. אפילו צעבראָכענע בענק און צעריסענע פאָרהאנגען פון די שטאָטישע אינסטיטוציעס האָט מען פארלאָדן אויף לאסטוועגענער און ארויסגעפירט. די ערשטע פאראָרדנונג איז געווען, אז יעדער בעקער, וואָס וועט פארקויפן א לייבל ברויט צו דער ציווילער באפעלקערונג, וועט דערפאר באקומען טויטשטראָף. קאָנט איר זיך פאָרשטעלן, וויאזוי עס האָט אויסגעזען די לאגע פון די אָנגעלאָפענע יידישע פליטים אין דער דאָזיקער שטאָט? מיר האָבן זיך פשוט ארויסגעגנבעט אין די ארומיקע פעלדער, און אזוי ווי עס איז געווען אין הארבסט, האָבן מיר געקאָנט אויסגראָבן רויע קארטאָפל און בוראקעס און דערמיט האָבן מיר זיך דערנערט.

די נייע מושלים האָבן אויך אין די ערשטע עטלעכע טעג געהייסן מיט געוואלט אויפמאכן די צוגעמאכטע ליידיקע מערסטנס יידישע קראָמען, כדי עס זאָל הייסן, אז אלץ איז נאָרמאל, אָבער עס איז נעבעך געווען א רחמנות צוצוזען ווי די קליינע סוחרים זיצן אין די ליידיקע קראָמען און עס איז נישט דאָ וואָס צו פארקויפן. און אויב עס איז שוין יאָ עפּעס געווען, איז עס באלד צעראבירט געוואָרן. אָבער דאָס גליק פון די פּאָר וואָלבראָמער איז געווען, וואָס עס האָט זיך דאָרט געפונען די משפחה פון בערל דאנציגער. ער אליין איז געווען נישט קיין קליינער אָרעמאן, האָט געוווינט אין א קעלערשטוב, און דאָך האָט זיין גוטהארציקע פרוי מקיים געווען די גרעסטע מצוה פון הכנסת אורחים און איך פיל עס פאר מיין חוב, זיי צו דערמאנען מיט דאנק. איך האָב זיי געטראָפן נאָך דער מלחמה אין א לאגער אין דייטשלאנד. איך האָב זיי זייער מקרב געווען און זיי געפינען זיך היינט צוזאמען מיט דער גאנצער געראטעוועטער משפחה, זין און טעכטער און אייניקלעך, אין ישראל. די פרוי פון בערל דאנציגער איז אויך געווען ווי א מאמע צו די צוויי אויבן דערמאנטע ברידער ריינשטיין, וואָס האָבן מורא געהאט זיך צו באווייזן אין גאס און האָבן זיך ביי די דאנציגערס אויסבאהאלטן.

אזוי האָט אָנגעהאלטן די ממשלה פון די סאָוועטן אין דעם געביט אייניקע וואָכן, ביז אין איינעם א שיינעם טאָג האָט זיך פארשפרייט מיט בליץ־שנעלקייט די ידיעה וועגן דעם נייעם ריבענטראָפּ־מאָלאָטאָוו אָפּמאך, אז די סאָוועטן דארפן זיך צוריקציען ביז קאָוועל און די דייטשן ימח שמם דארפן פארנעמען די געביטן. עס איז געוואָרן נאָך א גרעסערע בהלה און זי איז געווען ספּעציעל אומדערטרעגלעך פאר דער דאָרטיקער יידישער באפעלקערונג. די איינציקע, וואָס האָבן זיך געפרייט, זיינען געווען די פּאָליאקן. זיי האָבן אָנגעהויבן אויפצוהייבן די קעפּ און האָבן געדראָט די יידן — זאָלן נאָר די דייטשן קומען, זיי וועלן אייך שוין באצאָלן פאר דער פריצייטיקער פרייד אייערער! די סאָוועטן האָבן עס צוערשט

געלייקנט און מיט גאוה ווייטער געגעבן דערקלערונגען, אז וואו ערד ווערט פארנומען פון דער רויטער ארמיי, וועט זי קיינמאָל נישט אָפּגעגעבן ווערן. אָבער דאָס איז געווען בלויז א גרויסער אָנשטעל און ווי נאָר די נאכט איז צוגעפאלן, ווען קיין שום מענש האָט נישט געטאָרט זיך באווייזן אין גאס, האָט מען געהערט און דורך די פארשטעלטע פענצטער געזען אוועקמארשירן די רויטע ארמיי מיטנעמענדיק מיט זיך אלץ, וואָס זיי האָבן נאָר געקענט. א קליינעם טייל פון דער באפעלקערונג האָבן זיי דערלויבט מיטצוגיין.

די בהלה צווישן די פליטים איז געוואקסן, צוזעענדיק די אומאָרדענונג און פארלוירנקייט אָן קיין שום פערספעקטיוו פאר אונז ווייטער צו עקזיסטירן אונטער דער נייער אָרדנונג, האָבן מיר בעסער באשלאָסן צוריקצוגיין צו היטלערן ווי מיטצוגיין מיט די סאָוועטן. און א טאָג איידער די דייטשע ארמיי האָט אריינמארשירט האָב איך מיט מיינע צוויי ברידער (אגב, איך האָב אָנגע־טראָפן דאָרט אין כעלם אויפן וואנדערוועג מיין צווייטן ברודער שמועלקע) און מיט יהודה האָכערמאן און מיט נאָך אייניקע פון אונזער גרופע גענומען דעם שטעקן אין האנט און מיר זיינען צוריק געגאנגען. דער וועג צוריק איז געווען פול מיט די גרעסטע סכנות, און עס איז געווען פשוט מסירת נפש. מיר האָבן אונזער וועג פון 600 קילאָמעטער דורכגעמאכט צו פוס. מיר זיינען געגאנגען דורך פעלדער און וועלדער, ווייל דורך נאָרמאלע וועגן, אין פוילישע דערפער האָט מען זיך מורא געהאט צו ווייזן, וואָרום די פוילישע באפעלקערונג איז געווען שרעק־לעך געשטימט שוין דעמאָלט קעגן אונז. איבעראל האָט מען געהאט דעמזעלבן פזמון, אז די יידן מיט די סאָוועטן האָבן געמאָרדעט פאָליאקן. הגם די דייטשע ארמיי האָט אלע פליטים דעמאָלט געהאָלפן און האָט זיי דערלויבט זיך צו באנוצן מיט זייערע טראנספּאָרטאציע־מיטלען, כדי זיי צוריקצובערענגען אהיים, איז

יעקב זלצמן

ישראל מידלארז

פאר אונז יידן געווען סכנת נפשות מיט זיי צו פאָרן, ווייל די פּאָליאקן האָבן די יידן תיכף געמסרט און דאָס איז געווען פארבונדען מיט אומקום. איינמאָל איז געשען אזוי אז מיר האָבן זיך קוים מיטן לעבן ארויסגעראטעוועט. עס איז געווען א קליינע באַן־פארבינדונג ביז פולאווע און דאָרט האָבן מיר מיט מסירת נפש זיך אריינגעריסן. נאָר א דאנק דער טונקלקייט פון דער נאכט זיינען מיר ניצול געוואָרן פון איבערגעגעבן צו ווערן דורך די פּאָליאקן אין די הענט פון די דייטשן. אזוי זיינען מיר אין מיטן נאכט אָנגעקומען קיין פולאווע. די שטאָט איז געווען כמעט אין גאנצן אָפּגעברענט פון די דייטשע פייער באָמבעס, און די יידישע באפעלקערונג, צעשראָקן און אין גרעסטן פחד, האָט מורא געהאט אונז אפילו אין א שייער אריינצולאָזן. דער גרעסטער נס איז געווען, וואָס צוליב מיין געזעלשאפטלעך־ציוניסטישער ארבעט פאר דער מלחמה האָב איך געקענט א סך עסקנים אין די דאָזיקע שטעטלעך און זיי האָבן אונז שוין איבעראל אויפגענומען און אונז כאָטש געגעבן א ווארעמען מאָלצייט און צידה לדרך. ענדלעך האָבן מיר זיך דערשלעפּט צו דער גרויסער שטאָט ראדאָם. דאָרט זיינען מיר שוין געווען צווישן אונזערע אייגענע יידן. זיי האָבן להיפוך פון די יידן אויף די קרעסן אונז אויסגעשטרעקט די האנט צו העלפן אונז און די ערשטע נאָרמאלע מאָלצייט ביי א טיש האָבן מיר געהאט אין דער דאָזיקער שטאָט. איר וועט מיר מוחל זיין, וואָס איך דערמאָן אזוי אומעטום די פראגע פון פארשפּייזונג, ווייסן דאָך די אלע קוים געראטעוועטע פון די לאגערן, וואָס עס הייסט הונגער און נישט האָבן קיין שטיקל ברויט, ווען דער גאנצער מוח הערט אויף צו פונקציאָנירן און טראכט נאָר אין איין ריכטונג: פון וואנען נעמט מען עפּעס צום עסן צו דערהאלטן דעם גוף.

מיר האָבן זיך ווייטער געשלעפּט פון שטעטל צו שטעטל. דורך די זעלבע וועגן, מיט וועלכע מיר זיינען עטלעכע חדשים פריער געגאנגען קיין מזרח, זיינען מיר איצט צוריקמארשירט, אין די נעגל פון דער אָקופּאציע מאכט, ביז מיר זיינען אין איינעם א טאָג אין מיטן נאָוועמבער אָנגעקומען אין אונזער שטאָט. עס איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז אונזערע משפחות און ספּעציעל מיינע טאטע־מאמע, וואָס זיינען געווען אליין אין הויז, האָבן זיך זייער דערפרייט מיט אונז, אָבער עס זיינען געווען מענטשן, וואָס זיינען געשטאנען גרייט מיט די רוקזעק צו מארשירן קיין מזרח. ווען זיי האָבן געהערט די בשורות טובות, וואָס מיר האָבן זיי געבראכט, איז זייער ענטוזיאזם אָפּגעשוואכט געוואָרן. סוף כל סוף האָבן דאָך אין אָנהויב די אָקופּאנטן, אחוץ עטלעכע ווייניקע אויסנאמעס, נאָך נישט ארויסגעוויזן דעם גאנצן פּרצוף זייערן און מענטשן האָבן געטראכט, אז טאָמער וועט מען אפשר קאָנען איינשטעלן א שטיקל לעבן אונטער די געגעבענע אומשטענדן.

צום סוף וויל איך באמערקן, אז דאָס וואָס האָט זיך פּיינפול געוואָרפן אין די אויגן, איז געווען די גלייכגילטיקייט און די זאָרגלאָזע חוצפּה פון אונזערע פּוילישע שכנים. זיי זיינען באלד געוואָרן די גרעסטע פּאטריאָטן פון דער דייטשער אָקופּאציע מאכט, געהוליעט און געשיכורט און געלאָזט זיך וואויל גיין אזוי ווי עס וואָלט זיי גאָר קיינמאָל נישט איינגעפאלן, אז דער גאנצער אויפגעבלאָזע־

נער פאטריאָטיזם איז נישט ווערט קיין שמעק טאבאק. ווי הינטישע קנעכט האָבן זיי גענומען לעקן און חנפענען די נייע מאכטהאָבער. און זאָל דאָ געזאָגט ווערן, אז דעם גרעסטן האס דארפן מיר טראָגן קעגן די פּאָליאקן. נאָר אין דער מיט פון אזא נידריק פאָלק איז מעגלעך געווען דער אומקום פון דעם גאנצן יידישן ישוב. זיי, די פּאָליאקן, האָבן מיט דעם גרעסטן אייפער און מיט דער גרעסטער התלהבות פארהאָלפן צום יידישן אומקום!

ב. וואלבראָם פאר דעם חורבן

די פוילישע רעגירונג, וואס איז געווען פארנומען מיט דערשטיקן ווירטשאפט־לעך, מאָראליש און פיזיש די יידישע מינדערהייט אין פוילן, איז געווען בלינד צו דעם, וואָס האָט זיך געטאָן פאר איר אייגענער נאָז, און האָט געפּרוואווט מיט פאטריאָטישע רעדעס, וואָס האָבן נישט געהאט קיין שום ממשות, אויפצומונטערן די באפעלקערונג און זי צו בארואיקן דערמיט, אז עס וועט גאָרנישט געשען, אז מיר וועלן מיט די היטלען פארוואַרפן און פארניכטן דאָס דייטשע מיליטער און מען וועט קיין קנעפל ניט רירן פון פוילן. די יידישע באפעלקערונג איז געווען מאכטלאָז און שוצלאָז און נישט ווייניק יידן האָבן געפילט די אָנקומענדיקע קאטאסטראָפע און האָבן ביי זיך געטראכט: תמות נפשי עם פלישתים (א סך יידישע פּאָליטישע און רעליגיעזע פירער האָבן נישט געגלויבט, אז די מלחמה וועט אויסברעכן). עס איז אָנגעקומען דער 1־טער סעפּטעמבער, 1939. אין מיטן נאכט האָבן די באָמבעס אָנגעהויבן האָגלען און אונזער שטאָט, וואָס איז געווען איבער הונדערט קילאָמעטער פון דער דייטשער גרעניץ, האָט באלד דערפילט די טייווי־לאָנישע קראפט פון די דייטשע עראָפּלאנען. צוזעענדיק די אלגעמיינע אומאָר־גאניזירטקייט און פּחדנות פון אונזערע גרויסע מאכטהאָבער, האָט מען אָנגעהויבן טראכטן: מאין יבא עזרי? און אזוי האָט זיך דער בעסטער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, די יידישע יוגנט, ארויסגעלאָזט אויפן וואנדערוועג. מען איז געלאָפן, נישט וויסנדיק וואוהין, און וואוהין מען איז געקומען, איז דער שונא געלאָפן פאָראויס. די בהלה אויף די וועגן איז געווען גרויס און די באָמבארדי־רונגען פון די עראָפּלאנען אויף דער ציווילער באפעלקערונג האָבן נאָך פאר־שטארקט די בהלה. און דערווייל האָט דער שטן מארשירט און אויך פארנומען אונזער שטעטל. עס איז געווען א גליק, וואָס די גרויסע מוילהעלדן, די פּאָליאקן, האָבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאנד און דער אריינמארש איז נישט געווען באגלייט פון קיין פיזישער פארניכטונג פון דער שטאָט. אָבער די היטלעריסטישע פויסט האָט זיך באלד מיט איר גאנצער שארפקייט אראָפּגעלאָזט אויף דער יידישער באפעלקערונג. עס איז גענוג אָנצוווייזן, אז מען האָט צוזאמענגענומען דעם 6־טן סעפּטעמבער, באלד נאָך דעם אריינמארש די גאנצע יידישע מענערישע באפעלקערונג. זי געלאָזט שטיין א גאנצן טאָג אויפן מארק און זי דאן אוועקגע־פירט צו פוס קיין זאוויערטשע אין א לאגער, אמהלך פון 50 קילאָמעטער. אָבער דאָס איז ערשט געווען א פאָרשפּיל צו דעם, וואָס איז געקומען שפּעטער. עס האָט

זיך געגומען שיטן אויף די יידישע קעפּ איין גזירה נאָך דער אנדערער: יידן טאָרן נישט האנדלען; מען טאָר נישט גיין אויף די וועגן; יידן מוזן צושטעלן אלע נויטיקע מאטעריאלן פאר דער דייטשער אָקופּאַציע מאכט; יידן מוזן אויספירן די שווערסטע פיזישע ארבעטן פאר דער דייטשער ארמיי; אלע יידישע געשעפטן זיינען געשלאָסן און די סחורות רעקווירירט געוואָרן; די בעסטע יידישע וואוי־נונגען און מעבל האָבן די דייטשן אוועקגענומען. אויף דאָס אלץ דורכצופירן, האָבן די דייטשן באשטימט א „יודענראט", צו וועלכן עס האָבן געהערט יחיאל ענגלארד און משה אהרן וואָלטשינסקי, משהלה צוקערמאן און ב״ביק מיטלמאן. פירנדיקע יידישע געזעלשאפטלעכע טוער, איינגעשלאָסן דעם שרייבער פון די שורות, זיינען צו דער צייט געווען אויפן וואנדערוועג און די יידישע באפעלקערונג איז געווען כצאן בלי רועה.

פארשטייט זיך, אז די אויפגאבע פון די יודענעלטסטע איז נישט געווען קיין לייכטע. זיי האָבן געדארפט צושטעלן שקלאפן־ארבעטער און זיי זיינען געווען פאראנטוואָרטלעך פאר דער דורכפירונג פון די אלע גזירות רעות. עס מוז אויך, ווי אומאנגענעם דאָס זאָל נישט זיין, דערמאנט ווערן, אז דער ערשטער יודענעלטסטער יחיאל ענגלארד האָט צום באדויערן נישט פארשטאנען די גרויסע אחריות פון דער שעה און, ארייננלאָזנדיק זיך אין נישט קיין גלייכע מסחרים מיט דעם דייטשן קאָמיסאר פון דער שטאָט, איז ער געפאלן א קרבן פון זיין אייגענער שולד, איז אוועקגענומען געוואָרן קיין אוישוויץ און האָט געטיילט דעם גורל פון אלע קדושים. פון דעמאָלט אָן ביז צו דער לעצטער אויסזידלונג אין 1942 איז געווען דער יודענעלטסטער משה אהרן וואָלטשינסקי.

קיין רשעותן מצד דעם יודענראט זיינען צום שבח פון אונזער שטאָט נישט פאָרגעקומען. עס זיינען געווען עטלעכע פאלן פון מסירות און פון אומגעבראכטע לעבנס, אָבער דאָס איז געווען די ארבעט פון טונקעלע צוגעפאָרענע עלעמענטן און פון אייניקע פון די נידריקסטע באשעפענישן פון שטאָט, וואָס האָבן געוואָלט נושא חן זיין ביי דער דייטשער מאכט און זיינען שפּעטער אליין געווען קרבנות און האָבן פאר זייערע זינד באצאָלט מ׳ט זייערע לעבנס.

ג. וואָלבראָם אונטער דער נאצישער אָקופּאַציע

די געשיכטע פון אונזער יידיש שטעטל איז ווי די געשיכטע פון אלע אנדערע יידישע שטעט אין פּוילן, און איך וויל דערפאר זיך נישט ארייננלאָזן אין א שילדערונג פון אלע אלגעמיינע רדיפות און נגישות מצד די נאצישע מערדער, ווי פארבאָט צו פאָרן אויף די באנען, צו פארלאָזן די שטאָט (אויב א ייד איז געפונען געוואָרן מחוץ פון תחום המושב איז ער באלד דערשאָסן געוואָרן) אז״ו., וואָס האָבן זיך אויסגעגאָסן אויף די יידישע שטעט און שטעטלעך אין די יאָרן 1939 ביז 1942. די גאָר גרויסע צרות און גרוילן האָבן זיך אָנגעהויבן באלד נאָך דעם אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער מלחמה. ביז דעמאָלט האָט מען אפילו מיט די פריערדיקע דייטשע אָקופּאַנטן, וואָס זיינען באשטאנען מערנסטנס פון

ציווילע רשעים, נאָך געקאָנט האָבן א געוויסן קאָנטאקט. אָבער שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן א גאנצער פּעריאָד פון לית דין און לית דיין. מען איז נישט געווען זיכער מיטן לעבן, נישט ביי טאָג און נישט ביי נאכט. ווילדע באנדעס פון קרימינאל־פּאָליציי, וואָס איז געווען צוזאמענגעשטעלט פון די אוקראינישע און פּוילישע קאָלאבאָראטאָרן, זיינען אומגעשטערט צוזאמען מיט דער נאכט געקומען אין שטעטל. מחמת דעם פארבאָט פון פארלאָזן דאָס הויז נאָך 8 אזייגער אין אָוונט, איז יעדעס יידישע הויז געווען אָפּגעזונדערט ווי אין א מדבר, און ערשט אינדערפרי האָט מען געקאָנט באוויינען די קרבנות פון דער נאכט און זיך פרעגן וועמענס ריי עס קומט איצט. אזוי זיינען טראגיש פארשניטן געוואָרן א סך לעבנס נאָך פאר דער אויסזידלונג ווי למשל די שיינע באַלעבאטישע יידן מענדל פינקע־וויטש, אברהמלי באָרענשטיין און מרדכי דאנציגער און נאָך און נאָך. זיי זיינען געווען קרבנות פון די נאצישע משרתים. דער טעראָר און די אומדערטרעגלעכע סיטואציע האָבן זיך פארשארפט פון טאָג צו טאָג און אין אָנהויב 1942 איז שוין די יידישע באפעלקערונג אין גאנצן געווען אונטער דער הערשאפט פון דער געסטאפּאָ. קיין שום קאָנטאקטן מיט דער ציוו־לער דייטשער אדמיניסטראציע זיינען נישט מעגלעך געווען. דער יודענראט איז געשטעלט געוואָרן אונטערן דירעקטן קאָנטראָל פון דעם געסטאפּאָ־מערדער בייערליין מיטן זיץ אין מיעכאָוו און פון זיין הענקערישן ארויסהעלפער, דעם דייטשן פּאָליציי קאָמענדאנט באומ־גארטן, וואָס האָט געהאט זיין הויפּט־קוואַרטיר אין דער וואָלבראָמער גומי פאב־ריק. ווי נאָר ער האָט זיך באוויזן אין געטאָ, האָט קינד און קייט אָנגעהויבן צו ציטערן. באומגארטן האָט נאָך פאר דער אויסזידלונג געזייט טויט און פארניכ־טונג, וואו ער האָט זיך באוויזן. פון זיינע מערדערישע הענט זיינען געפאלן דער אָנגעזעענער סוחר און אלעקסאנדערער חסיד יהושע לעסמאן און דער זייער פיינער און איידעלער ישראל וולאָך, דער מאן פון טילע בידלאָווסקי, און פילע אנדערע.

אין אָט דעם גיהנום האָבן מיר געלעבט און פון טאָג צו טאָג, פון שעה צו שעה איז די לאגע געוואָרן אלץ אומדערטרעגלעכער. שוין נישט רעדנדיק וועגן דער אלגעמיינער לאגע, איז אויך דאָסווירטשאפטלעכע לעבן געוואָרן שווערער די גאנצע יידישע באפעלקערונג איז געווען פארשפארט אין א קליינעם שטח יעדער אויסערלעכער קאָנטאקט מיט דער פּוילישער באפעלקערונג איז געווען פארבאָטן, פאר געפינען א שטיקל ווייס ברויט אָדער צוויי אייער אין א הויז האָט מען גלייך אויפן אָרט דערשאָסן. קאָן מען זיך פאָרשטעלן, ווי אזוי די לאגע פון די יידן האָט אויסגעזען — הונגער און נויט, עפּידעמישע קראנקהייטן, נישט קיין האָלץ אָדער קוילן פאר באהייצונג אין ווינטער. כדי צו דערהאלטן זייערע נשמות האָבן מענשן פארקויפט חפצים, קליידונג און שטוביקע זאכן און אלץ וואָס נאָר מעגלעך. עס איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז מען האָט אראָפּפארקויפט פון זיך דאָס העמד פון לייב.

דער זומער 1942. הגם די זון האָט געשיינט ווי אלעמאָל, איז געווען דער טונקלסטער און שווארצסטער זומער פון גאנצן פּוילישן יידנטום און ספּעציעל פאר אונזער שטעטל. שוין אין מאי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע אויסזידלונג

אין אונזער קרייז און פון א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג פון סלאָמניק. און הגם דאָס שטעטל איז געווען אין גאנצן 30 מייל פון אונזער שטאָט, האָט מען בכלל נישט געוואוסט, אָדער נישט געוואָלט וויסן, וואָס עס האָט מיט די מענשן פאסירט. דאָס איז געווען דער ערשטער צייכן פון דעם אָנקומענדיקן שטורעם. מענשן זענען ארומגעגאנגען מיט פארבראָכענע הענט און זיך געפרעגט, וועןמעס ריי עס קומט. א פאָר טעג פאר ראש השנה, דעם 6־טן סעפטעמבער, וואָס איז געפאלן אין א שבת, איז געווען דער יום הדין פאר דער יידישער באפעלקערונג פון אונזער שטאָט. שוין עטלעכע טעג פריער האָט אָנגעהויבן וואקסן דער אומרו און די אומגעדולד פאר דער זיך אָנרוקנדיקער סכנה, און די דייטשן, כדי צו פארבאהאלטן זייערע כוונות, האָבן נאָך אין דער לעצטער מינוט באוויזן צוזאמענצונעמען קינד און קייט, יידישע מענער און פרויען, צו דער ארבעט פון אויסטרוקענען די באגנעס (זומפן). די ארבעט ביי די זומפן איז אָנגעגאנגען ביז צו דער לעצטער מינוט.

פרייטיק ערב דעם 16טן סעפטעמבער צו חצות זיינען זיך צונויפגעקומען די מלאכי חבלה אין דער יידישער קהילה אנטקעגן דער שטאָטישער שול און האָבן ארויסגעגעבן דעם באפעל אז צומאָרגנס, שבת אינדערפרי, 8 אזייגער, זאָל זיך די גאנצע יידישע באפעלקערונג פארזאמלען אויפן מארק, פון וואנען זיי וועלן מכלומרשט איבערגעזידלט ווערן צום „אָסטען". הערנדיק לייענען דעם דאָזיקן באפעל פון דעם מערדער בייערליין מיט זיין גאנצער טונקעלער חברותא, און הערנדיק אויסרעכענען די אלע טויטשטראָפן, וואָס װארטן אויף יעדן איינעם פאר נישט אויספירן די באפעלן, האָב איך זיך געטראכט. וויפיל מיתות משונות וועט מען דארפן געפינען אויף צו באצאָלן די דייטשן פאר דער פיין פון די אומשולדיקע קדושים.

אין דער גרויסער שטילקייט פון דער נאכט האָט מען געהערט דאָס קנאלן פון די מאשינענגעווערן פון די דייטשע מערדער, וואָס האָבן ארומגערינגלט די שטאָט, כדי צו פארהיטן עס זאָל חס וחלילה עמיצער זיך נישט ארויסרייסן פון שטאָט, צומאָרגנס, זייער פרי, שוין פון פינף אזייגער אָן, האָט דערזעלביקער תלין מיט דער הילף פון פוילישע פאָליציסטן און אוקראַינישע מערדער געגומען טרייבן אלע יידן צו דעם פראָוויזאָרישן זאמלפונקט אין מארק. זיי האָבן געפרואווט צו באאיינפלוסן די זקנים און אויך פרויען און קינדער, אז זיי זאָלן זיך אויפזעצן אויף ספעציעלע וועגענער אויף צוצופירן זיי צום אויסזידלונגספונקט, וואָס האָט זיך געפונען דריי קילאָמעטער פון די שטאָט אויף א גרויסן זומפיקן באָדן. אנטקעגנאיבער דער וואָלבראָמער גומי־פאבריק. א סך מענשן האָבן זיך געלאָזט ארייננארן אין דער פאסטקע און אָנשטאט צום אויסזידלונגספלאץ האָט מען זיי צוגעפירט צום וואלד הינטער דעם יידישן בית החיים און דאָרט זיינען שוין געווען פון פריער צוגעגרייטע גריבער, געגראָבן פון פוילישע שטשעלציס און פון יוגנט אָרגאניזאציעס. דאָרט האָבן די דייטשן זיי אלעמען געהייסן זיך אויסטאָן נאקעט און זיך אויסשטעלן אין א ריי. דאן האָט מען זיי מיט א מאשינגעווער אויסגעשאָסן און גלייך אריינגעוואָרפן אין די גריבער. אזוי ארום זיינען באלד אין אָנהויב

דוד וויינשטאַק
נפל בצבא האדום
געפאַלן אין דער רויטער אַרמיי

מרדכי ווייסבראָט

אומגעקומען עטלעכע הונדערט יידן. די צאָל וואָלט געווען נאָך א סך, א סך גרעסער, אָבער דאָס גליק איז געווען, וואָס די פרומע און רעליגיעזע יידן האָבן נישט געוואָלט מחלל שבת זיין און האָבן זיך געוואָלט בעסער שלעפן צו פוס. אויף אזא אופן האָבן זיי אויסגעמיטן דערהרגעט צו ווערן אויפן אָרט ביים בית החיים. אין משך פון עטלעכע שעה, ביז מיטאָגצייט פון דעם שווארצן שבת, איז די גאנצע יידישע וואָלבראָם געטריבן געוואָרן, באוואכט פון די דייטשן, פּאָליאַקן און אוקראַינער, ביז צו דעם אויבן דערמאנטן טראנספּאָרטאציע פונקט. און אין שטאָט אליין זיינען געבליבן די דייטשע מערדער. וואו נאָר זיי האָבן געפונען א ייד, האָבן זיי אים אומגעבראכט. זיי האָבן דערהרגעט עטלעכע אלטע יידן, וואָס האָבן נישט מער געקאָנט גיין צום אויסזידלונגספלאַץ און האָבן געוואָלט בעסער שטאַרבן אויף זייער אייגן בעט. עס זיינען דערהרגעט געוואָרן דער אָנגעזעענער סוחר מלך פאצאנאָווסקי און איינער פון די עלצטע אין שטאָט, דער שטאָט זקן, דער יידישער בעקער חיים שלמה ווייסבעקער. אויך מיין פאָטער און מוטער ע"ה יצחק און גיטל שרה צוקערמאַן, וואָס זיינען געטריבן געוואָרן צופוס צום אויס־זידלונגספלאַץ, זיינען אויפן וועג נעבן דער גאַרבערײַ דערשאָסן געוואָרן. וואו זייערע קברים געפינען זיך ווייס איך נישט. א טאָג פריער האָט זיך אליין גענו־מען דאָס לעבן בידלאָווסקי, דער זון פון דעם אָנגעזעענעם שטאָטישן עסקן און מזרחי טוער הערשל בידלאָווסקי. איך וויל דאָ אויך דערמאנען די מסירות נפש פון דעם וואָלבראָמער רב. נישט וועלנדיק זיך אויסבאהאלטן, איז ער ארויס אינ־דערפרי צוזאמען מיט א גרופּע פרומע יידן ווי משה פּייוועל און אנדערע, און האָט מאַרשירט פון דער שולגאַס, זאָגנדיק די שבתדיקע תפילות שחרית אונטערן

פרייען הימל ביז צום אויסזידלונגספונקט און זיין איינציק באדויערן איז געווען, ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט טרעפנדיק מיך אויפן וועג: „מושה׳ל, צו וואָס האָב איך זיך נאָך געדאַרפט לאָזן אָפּשערן די באָרד?"

אויף דעם אויסזידלונגספלאַץ האָט מען די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון אונזער שטאָט צוזאַמענגעפרעסט מיט די יידן פון פילץ, זשאַרנאָווצע, און אויף א קליינעם זומפיקן שטח, אָפּגעטיילט באַזונדער די מענער און די פרויען. און זיצנדיקערהייט אין קויט און אין שמוץ האָט קיינער זיך נישט געטאָרט אויפ־שטעלן. ווער עס האָט געפּרוּווט זיך אויפשטעלן, האָבן אים די ארומיקע היטער, די שטשעלציס און די פוילישע וואכלייט אונטער דער אָנפירונג פון דער געסטאַפּאָ און פון די דייטשע זשאַנדאַרן, געשלאָגן מכות רצח מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסן.

אזוי האָט מען אָפּגעפינסטערט א גאַנצן מעת לעת ביז זונטיק ביינאַכט, ווען עס איז אָנגעקומען דער צוג מיט די פי־וואַגאָנען, וואו מען האָט צוערשט די פרויען, קינדער און אלטע לייט אריינגעפּאַקט צו הונדערט מענשן אין א וואַגאָן, וואו עס איז קוים געווען פלאַץ פאר 40. די פרויען, קינדער און זקנים זיינען אזוי ארום געווען צווישן די ערשטע קרבנות וואָס מען האָט אוועקגעפירט פאר־שניטן צו ווערן. ווי מען האָט זיך שפּעטער דערוואוסט, איז דער טראַנספּאָרט מיט די ערשטע קרבנות פון דער שטאָט און אומגעגנט געשיקט געוואָרן אין דעם פרימיטיוון באַרבאַרישן טויטן־לאַגער בעלזשעץ, פון וואַנען קיין איינציקער האָט זיך נישט געראַטעוועט. די געזונטע מענער און די יונגעלייט האָט מען יעדן טאָג ביז סוף וואָך פאַרקויפט ווי שקלאַפן אויפן מאַרק. עס זיינען יעדן טאָג געקומען מענשן־הענדלער פון די פאַרשידענע צוואַנגסלאַגערן און האָבן איינגעהאַנדלט די לעבעדיקע סחורה. אזוי זיינען די מענער אין דער צאָל פון איבער 2,000 צעשפּרייט געוואָרן איבער פאַרשידענע צוואַנגסאַרבעטס־לאַגערן ווי פּלאַשאָוו, סטאַלאָווע וואָלע און אנדערע.

וואָס עס האָט זיך אָפּגעשפּילט אין די צוויי חדשים, ביז דער צווייטער אויסזידלונג, קאָן קיין מענשלעכע פּעדער נישט באַשרייבן. עס האָבן זיך צונויפ־געזאַמלט די רעשטלעך פון די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די פעלדער און גריבער בעת דער ערשטער אויסזידלונג, און אויך פון די ארומיקע שטעטלעך האָט זיך אָנגעזאַמלט א צאָל פון עטלעכע הונדערט נפשות, און מיר האָבן זיך ארומגעדרייט ווי אין תוהו ובוהו און געוואַרט אויף אונזער ריי, נישט מאַכנדיק זיך קיין אילוזיעס מער וועגן אונזער אייגענעם גורל.

אַל׳ע רעשטלאַך פון די יידן האָבן זיך קאָנצענטרירט ארום דעם שטאָטישן בית המדרש. מען האָט אונז ווידער געפּרוּווט, כדי צו פאַרדעקן די אמתדיקע כוונות, צו פאַרנאַרן מיט אילוזיעס פון ליקווידירן די שטאָט. מיר האָבן צוזאַמענ־גענומען דאָס גאַנצע האָב און גוטס פון די צעשטערטע יידישע היימען אין דער ווייבערישער שול אין שטאָטישן בית המדרש און דאָרט אהין איז דער מערדער באַוואָרטן געקומען יעדן טאָג מיט נייע גזירות צו די קוים זשיפּנדיקע, צייט־ווייליק געראַטעוועטע יידישע קרבנות. וואו נאָר מען האָט געכאַפּט א ייד, ווען עס איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין די ארומיקע דערפער פון דעם יום

הדין, האָט מען אים געבראַכט צו אונז. אָבער די גרעסטע אכזריותן האָבן די דייטשן ארויסגעוויזן צו די, וואָס עס האָט זיך זיי איינגעגעבן צו אנטלויפן פון צווישן די פארשיקטע אין די לאַגערן. ווי נאָר איינער פון אָט די מענשן איז אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט, האָט מען אים געבראַכט פאר דער שול און אים דאָרט דערשאָסן. אזוי האָט מען אויפן שולהויף דערשאָסן מענדעל נאַרציס און זיין זון, וואָס זיינען אנטלאָפן פון דעם ארבעטסלאַגער הינטער קראָקע און הערנ־דיק, אז עס זיינען נאָך פאַראַן יידן אין שטאָט, זיינען זיי צוריקגעקומען. דורך א מסירה פון זייערע אייגענע פוילישע שכנים זיינען זיי אריינגעפאַלן אין די הענט פון די מערדער. איך וויל דאָ אויך אונטערשטרייכן דעם טראַגישן גורל פון די ווייניקע, וואָס עס איז זיי געלונגען ביי דער ערשטער אויסזידלונג צו פארמיידן

יחיאל אימערגליק

נחום זעלינגער

די פארניכטונג און זיך אויסצובאהאלטן אין די ארומיקע דערפער. זייער לאַגע איז געווען ממש אומדערטרעגלעך. די באַציאונג פון די „גוטע פריינט", די פּאָליאַקן און שכנים, איז געווען נאָך ערגער ווי פון די דייטשע מערדער. זיי האָבן געהאָלפן אויסזוכן, אויסגעפינען און אויסליפערן יעדעס יידישע קינד און עס איבערגעבן צו דער פארניכטונג.

די צווייטע אויסזידלונג איז פאָרגעקומען ארום מיטן נאָוועמבער. דער טאָג איז געווען א כמורנער, ס'האָט גערעגנט און געשנייט. די מערדער האָבן צוזאַמענגענומען די רעשטלאַך פון דעם ביסל איבערגעבליבענע יידן און זיי גע־טריבן צו פוס קיין מיעכאָוו. אויף דעם טראַגישן מארש זיינען באַלד געפאַלן קרב־נות, צווישן זיי דער אָנגעזעענער אַפּאָטעקער און געוועזענער יידישער בירגער־מייסטער הענריק ראָזענבאַום און דער איבעראַל באַליבטער, הארציקער פּאָלקסטימלעכער, שטאָטישער פעלדשער יאַנקעל מעלאַך. זייענדיק שוין קלאָר

באַוואָוסט וועגן אונזער גורל. האָבן זיך נאָך אייניקע — נישט קיין סך — געראַ־טעוועט דורך דעם, וואָס זיי זיינען באַצייטנס אַנטלאָפן אָדער זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. צווישן די, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויף אַ בוידעם איבערן אַלעקסאַנדערער שטיבל אין הויז פון דער אָנגעזעענער משפחה האַכערמאַן, עד יעבור זעם, האָב איך זיך אויך געפונען, און צוויי טעג שפּעטער האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אַריין מיט מיינע דריי ברידער און נאָך אַנדערע צו שוואַרצן די גרעניץ און צו אַנטלויפן אין דערבייאיקן אָבערשלעזיע, אין דעם „גן עדן" פון מאָניעק מערין. דעמזעלבן וואָנדערוועג האָבן מיטגעמאַכט די רעשטלאַך פון די וואָלבראָמער יידן. וועגן דעם, וואָס עס האָט פּאַסירט מיט די מענטשן שפּעטער וויל איך, הגם עס האָט אויך אַ פּערזענלעכן כאַראַקטער, רעדן אין ווייטערדיקן קאַפּיטל.

ד. דער גורל פון די רעשטלאַך פון די וואָלבראָמער יידן אין זאַגלעמביע

איך וויל איבערגעבן אין עטלעכע ווערטער, ווי ווייט מיין שפּראַך איז בכוח עס אַרויסצוברענגען, די יסורים און פּייניקונגען, וואָס אונזער גרופּע האָט געהאַט איבערצוטראָגן. אין דער גרופּע האָבן זיך אויך געפונען אַחוץ מיין ברודער יאַנקעל מיט זיינע צוויי זין און מיין ברודער כאַסקעל, אויך הערשל בידלאָווסקי מיט זיין שטומען זון דוד, מאיר שוחט מיט זיינע צוויי זין און נאָך אַנדערע, וועמעס נעמען זיינען מיר אַרויס פון זכרון. עס האָבן אונז געפירט פּוילישע שמוגלערס, די גרעסטע אויסוואורפן פון שטאָט. מיר האָבן דעם מהלך פון 100 קילאָמעטער דורכגעמאַכט כמעט צו פוס, דורך וועלדער, איבער בערג, אין אַ שנייעדיקער, גליטשיקער ווינטערנאַכט. יעדע פּאָר שעה האָבן זיך די שמוגלערס אָפּגעשטעלט און געפאָדערט פון אונז אַלץ ווערטפולע, וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט. אָנגעקומען איז די גרופּע פון אַן ערך 30 מענטשן כעלות השחר קיין סאָסנאָוויצע און האָט זיך צעשפּרייט צווישן באַקאַנטע און קרובים. אָבער דאָ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן די גרויסע טראַגעדיע. מיר האָבן געמיינט, אַז קומענדיק צווישן יידן, וואָס זיינען נאָך דערווייל געזעסן אין זייערע וואַרעמע היימען, וועט מען אונז מקרב זיין און לאָזן אָפּכאַפּן דעם אָטעם. איך דערצייל דאָס ווייטערדיקע דערפאַר. ווייל דאָס איז געווען נישט בלויז דער גורל פון אונזער גרופּע, נאָר אויך פון די אַלע רעשטלאַך פון די יידן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון די אַרומיקע שטעטלעך קיין זאַגלעמביע.

דער יודענראַט פון זאַגלעמביע, וועמעס זיץ־אָרט איז געווען אין סאָסנאָווי־צע, און ספּעציעל דער אָנפירער פון יודענראַט, משה־מאָניעק מערין, האָט מורא געהאַט פאַר דער געסטאַפּאָ און פאַר די קאָנסעקווענצן, וואָס קאָנען טרעפן דעם דאָרטיקן יידישן ישוב פאַר אויסבאַהאַלטן ביי זיך יידן פון דעם אַזוי גערופענעם „גענעראַל גאָווערנמענט" און האָט אונז דערפאַר אָנגעהויבן צו רודפן. די פּאָלי־צייליים פון יודענראַט האָבן געמאַכט אָבלאַוועס אין מיטן נאַכט און האָבן אונז געוואָלט צווינגען, מיר זאָלן זיך לאָזן פאַרשיקן אין די דייטשע לאַגערן אויף

צוואנגס ארבעט אָדער מיר זאָלן פארלאָזן דעם שטח פון זאגלעמביע. זיי האָבן געדראָט די מענשן, וועלכע וועלן געבן א מקום מקלט פאר זייערע קרובים פונעם „גענעראל גאָווערנמענט", מיט פארשיקונג קיין אוישוויץ און, כדי אָפצושרעקן די יידישע באפעלקערונג, האָט עס מאָניעק מערין אין אייניקע פאלן אויף אַן אמת דורכגעפירט. די בהלה צווישן די געפלאָגטע אנטלאָפענע רעשטלאך פון די ארומיקע שטעטלאך איז געווען אין לשער. אייניקע אָנגעזעענע יידן פון אונזער שטאָט האָבן געפרואווט אויף פארשידענע אופנים זיך משתדל צו זיין ביי מאָניעק מערין אָפצושאפן אָדער כאָטש טיילווייז צו לינדערן די דאָזיקע גזירה פון יידן לגבי זייערע אייגענע ברידער. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות איז אליין אוועק צום פאָרזיצער פונעם יודענראט אין בענדין, א. מאָלטשאצקי, וועמען ער האָט נאָך געקענט פון פארן קריג ווי א טוער פון קרן קימת, און אין זיין הויז האָבן זיך פארזאמלט די חשובסטע באלעבאטים, די חשובסטע פני העיר פון בענדין און ער האָט מיט זיי א גאנצע נאכט איינגעטענה'ט און זיי איבערגעגעבן וועגן די שרעקלעכסטע רציחות, וואָס האָבן זיך אָפגעשפילט אין די אלע ארומיקע שטעטלעך פאר זייער נאָז. אָבער די מענשן, וואָס זיינען נאָך געזעסן אויף זייערע ערטער, האָבן בשום אופן אָדער נישט געקאָנט אָדער נישט געוואָלט באגרייפן די קאטאסטראָפע, וואָס רוקט זיך אָן אויך אויף זיי און האָבן נישט געוואָלט פארשטיין. אז פאר די דייטשע רוצחים איז נישט פאראן קיין אונטערשיד צווישן די יידן פונעם „גענעראל גאָווערנמענט" און די יידן פון זאגלעמביע.

די לאגע פון די געראטעוועטע רעשטלאך איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן אלץ אומדערטרעגלעכער. קרובים און פריינט האָבן אויף זיי געקוקט ווי אויף א סכנה פאר זיך. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז דער ברודער פון מאָניעק מערין האָט צוזאמענגערופן 2000 יידן פון זאגלעמביע און זיי געוואָרענט פאר די קאָנסעקווענצען פון דעם, וואָס זיי האלטן זייערע קרובים ביי זיך און געפאָדערט אלע ארויסצוטרייבן אין גאס. אלס פועל יוצא דערפון האָט מאָניעק מערין צוזאמען מיט דער געסטאפאָ פארטראכט א פלאן, אז מען זאָל די פליטים פון דעם אזוי גערופענעם „גענעראל גאָווערנמענט" (ווי באוואוסט, איז אונזער שטאָט ביז אָלקוש געווען פארעכנט צו דעם פון היטלער געשאפענעם „גענעראל גאָווערנמענט) צוזאמענעמען און זיי האלטן אין א קאזארמע ווי אן ארבעטער-קאָמאנדע באוואכט פון דעם יידישן אָרדנונגס-דינסט אונטער דער אויפזיכט פון דער געסטאפאָ. דעם דאָזיקן פלאן האָט ער איבערגעגעבן אויף א בעראטונג פון אייניקע פירער פון די ארומיקע שטעטלאך און אלע איינווענדונגען און באמיאונגען צונישט צו מאכן דעם פלאן און אונז לאָזן צורו, האָבן נישט געהאט קיין ווירקונג. און אין איינעם א שבת אָוונט האָט מאָניעק מערין, וויסנדיק וואו איך געפין זיך. גערופן מיך אויף דער יידישער פאָליציי און מיר דערקלערט, אז די רי קרימינאל-פאָליציי פון בענדין זוכט מיך ארום פאר מיינע געזעלשאפטלעכע טעטיקייטן אין וואָלבראָם און אז איך האָב צוויי אויסוועגן: אָדער צו פאר-שווינדן צוזאמען מיט מיינע ברידער און די איבריקע רעשטלאך פון מיין משפחה ווי צום שנעלסטן פון דעם שטח פון זאגלעמביע, אָדער צו גיין אין דעם אזוי

גערופענעם א.ק. לאגער (ארבעטס קאָמאַנדאָ), וואָס עס שאפט פאר די פּליטים. נישט האָבנדיק קיין אנדערן אויסוועג און נישט וועלנדיק שטעלן אין סכנה די גערעטעוועטע רעשטלאך, האָב איך באַשלאָסן צו גיין אין א.ק. און דעם 11־טן דעצעמבער, 1942, איז דער א.ק. געשאפן און איינגעאָרדענט געוואָרן אין אן אָפּגעזונדערט הויז אויף איינער פון די גאסן אין סאָסנאָווצע. מאָניעק מערינס ציל איז געווען א קלאָרער: וויסנדיק וועגן מיין פּאָפּולערקייט צווישן די פּליטים, האָט ער זיך געטראכט, אז די אנטלאָפענע וויבאלד זיי וועלן הערן אז איך בין אין לאגער. וועלן זיי זיך פרייוויליק מעלדן. און אזוי איז עס טאקע געשען. אזוי ווי עס איז געוואָרן אומדערטרעגלעך פאר די אלע יידן, זיך ווייטער אויפצוהאלטן אין שטאָט, האָבן זיי מאסנווייז אָנגעהויבן שטראָמען אין א.ק. אריין און עס האָבן זיך אין א.ק. אָנגעזאמלט ארום 400 מענשן פון פארשידענעם עלטער, פרויען און מענער, פון די ארומיקע שטעטלאך פּיליצא, זשארנאָווצע, מיעכאָוו, א. א. די גרעסטע צאָל איז אָבער געווען פון אונזער שטאָט, צווישן זיי די אָנגעזעענע באלעבאטים מיכאל פּערלמוטער און זיינע זין, משה ווייסבראָד און זין, די צוויי טעכטער פון דוד זילבערבערג און שלמה קיווקאָוויטש׳ס טעכטער, עוזר שניצער, הענעך וואָלטשינסקי און אויך מיינע ברידער יאנקעל מיט זיינע צוויי זין, און שמעלקע, יחזקאל און מאיר. צוזאמען מיט מיר און מיט מיינע שוועסטער־קינדער משהל און לייבל האָט מען אויך געבראכט אין א.ק. דעם באקאנטן ציוניסטישן עסקן פון בענדין, דר. רעכטמאן, וואָס איז דעמאָלס צוריקגעקומען קיין זאַגלעמביע פון זיינע וואנדערונגען אין רוסלאנד. אזוי ווי עס איז געווען ווינטער און גרויסע שנייען, האָט מען אונז גענוצט פאר רייניקן דעם שניי אויף די גאַסן פון סאָסנאָווצע און אויך צו דעמאָלירן אלטע הייזער אין דער אלט־שטאָט. עס

חיה לאה גוטליב־נוסבוים ובנה
חיה לאה גאָטליב־נוסבוים מיט איר זון

איז אומעגלעך צו באשרייבן, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אויף די גאסן אין סאָסנאָוועצ. עס איז געווען שרעקלעך אונז צו זען מיט די ספּעציעלע ווייסע אַרמ־בענדער נעבן דער געלער לאטע מיטן אויפשריפט א.ק., באוואכט פון יידישן אָרדנונגס־דינסט, מארשירן מיט די לאָפּאטעס און רייניקונגס־מכשירים צו דער ארבעט. אָבער אזוי ווי אין חומש שטייט, ווען מען האָט געשיקט בלעם'ן ער זאָל שעלטן און ער האָט געמוזט בענטשען, אזוי איז די ארבעטס קאָמאנדע פון די שלעכטע כוונותביים גרינדען פארוואנדלט געוואָרן אין אן אנטרינונגס־פּלאץ, אין א מקום מקלט פאר די רעשטלאך יידן פון אונזער געגנט.

די ארבעטס־קאָמאנדע (א.ק.) האָט נושא חן געווען, ספּעציעל ביים ציוויל־בירגערמייסטער פון דער שטאָט סאָסנאָוועצ, ווייל מיר האָבן דאָך געטאָן שקלאפן־ארבעט בחינם, און דער בירגערמייסטער האָט אונז גענומען אונטער זיין שוין ווי די בעסטע ארבעטס־גרופּע אין זאגלעמביע. און אויך די יידישע מושלים מיט מאָניעק־מערין בראש האָבן זיך מיט אונז געיחוסט און געוואָלט אונז האָבן, כדי אז טאָמער וועט דאָך געשען א נס און מיר וועלן איבערלעבן די מלחמה, זאָל ער אונז קאָנען האָבן פאר אן „אליבי” און זיך מיט אונז באווייזן ווי געראטעוועטע פון די רעשטלאך פון אונזערע שטעטלאך.

אָבער דער „גן עדן” האָט לאנג נישט אָנגעהאלטן. עס איז אויך געקומען דער אומפארמיידלעכער גורל פאר די זאגלעמביער יידן. איין אויסזידלונג נאָך דער אנדערער; יעדעס מאָל האָב איך געמוזט ארויספירן די גרופּע פון א.ק. אויפן אויסזידלונגס־פּלאץ; עטלעכע מאָל איז אונז געלונגען אויסצומיידן ארויס־געשיקט צו ווערן מיטן טראנספּאָרט קיין אוישוויץ און דאָס האָט ארויסגערופן גרויס קנאה צווישן די זאגלעמביער יידן. אָבער אויך דאָס האָט נישט לאנג אָנגעהאלטן. יוני 1943 איז אויך אין זאגלעמביע די לאגע שוין געוואָרן נישט צום איבערטראָגן און אין איינעם א פרייטיק האָט מען אוועקגעפירט מאָניעק מערין און זיין ברודער חיים, פאני טשארני און נאָך אנדערע אין אן אומבאקאנטער ריכטונג. זייענדיק שפּעטער אין אוישוויץ, בין איך געוואויר געוואָרן, אז מען האָט זיי דאָרט אומגעבראכט. דאָס איז געווען דער צייכן, אז דער גזר דין פאר די רעשטלאך פון די זאגלעמביער יידן און אויך פאר אונז איז געווען געחתמעט.

ביי איינער פון די שפּעטערדיקע אויסזידלונגען אין זעלבן חודש האָט מען א האלבן א.ק. (ארום 200 מענשן) אוועקגעפירט אין פארשידענע ארבעטס־לאגערן און זיי האָבן דערביי נאָך געהאט גרויסע זכותים, וואָס זיי זיינען נישט געגאנגען מיטן געוויינלעכן טראנספּאָרט צו דער פארניכטונג. פון די אוועקגעפירטע האָט זיך א גרויסער טייל געראטעוועט און לעבט ביזן היינטיקן טאָג. עס איז מיר נישט מעגלעך פונעם זכרון אויסצורעכענען אלע זייערע נעמען. איך אליין האָב זיך דעמאָלט ציטווייליק אויך קוים ארויסגעראטעוועט דורך א צופאל און צוריקומענדיק אין א.ק., זיינען מיר געבליבן מיט די רעשטלאך פון ארום 200 יידן ביז צו דער אלגעמיינער, יודענריינער אויסזידלונג פון זאגלעמביע אין אויגוסט 1943. דעמאָלט האָבן שוין די איבערגעבליבענע אין א.ק. אויך געטיילט דעמזעלבן גורל, וואָס אלע זאגלעמביער יידן. זיי זיינען אוועקגעגאנגען מיטן

משה הירש הוכרמן ומשפחתו
משה הירש האָכערמאַן און זיין פאַמיליע

טראַנספּאָרט קיין אוישוויץ. צווישן זיי זיינען אויך געווען עוזר שניצער, חנוך וואָלטשינסקי, מיינע ברידער יאַנקעל מיט זיינע צוויי זין.

עס זיינען נאָך דער טאָטאַלער אויסזידלונג נאָך פארבליבן אייניקע רעשט־לאַך, איינקוואַרטירט אין בראַונס שוסטער־שאַפּ אויף צו ליקווידירן דאָס האָב און גוטס פון די זאַגלעמביער יידן. און דער גורל האָט געוואָלט, אז איך זאָל זיין איינער פון זיי צוזאַמען מיט יהודה האָכערמאַן. דער דאָזיקער צושטאַנד האָט אָנגעהאַלטן ביז אָנהויב יאַנואַר 1944. דעמאָלט האָט מען אַרומגערינגלט אויך דעם לעצטן נעסט פון זאַגלעמביער יידן און בלויז א צופאַל איז עס צו פאַרדאַנקען, וואָס איך בין אַרויס מיט א גרופּע אין א צוגעגרייטן בונקער אין קאַטאָוויץ, וואו עס האָבן זיך געפונען אַרום 20 מענשן אונטער דער ערד פון א שייער פון תבואה און דאָרט האָט אונז פאַר שווער געלט א פאָלקס־דייטשער מיטן נאָמען קעמפּקא אויסבאַהאַלטן. אָבער אויך די אידיליע האָט נישט געדויערט לאַנג, ווייל אויך דאָרט איז די לאַגע געוואָרן אומדערטרעגלעך און מיר האָבן באַשלאָסן צו זוכן א וועג, זיך אַרויסצושמוגלען קיין אונגאַרן. דורך פאַרשידענע וועגן האָבן מיר זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיט פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיך אויסגעגעבן פאַר מכלומרשטע שמוגלערס. זיי האָבן אונז צוגעזאָגט אַריבערצופירן איבער דער סלאָוואַקיש־אונגאַרישער גרעניץ קיין אונגאַרן. אָבער דאָס זיינען געווען פאַר־

שטעלטע אגענטן פון דער געסטאַפּאָ, און אָנשטאָט אונז צו פירן איבער דער גרעניץ, האָבן זיי אונז אויסגעליפערט אין די הענט פון דער געסטאַפּאָ אין ביעליץ. פון דאָרט האָט מען מיך צוזאַמען מיט דער גאַנצער גרופּע און אויך מיט מיין שוין פריער דערמאָנטן חבר יהודה האָכערמאַן, געבראַכט קיין אוישוויץ.

מיין ווייטערדיקער פּערזענלעכער גורל איז מער נישט וויכטיק. מיינע וואַנדערונגען אין די קאָנצענטראַציע לאַגערן ביז צו דער באַפרייאונג אין בוכענוואַלד זיינען שוין די געשיכטע פון א יעדן איינעם פון די געראַטעוועטע יידן.

אברהם שטארק

פּראָלאָג און עפּילאָג

שוין אין יאָר 1937 האָט זיך דאָס יידישע וואָלבראַם, ווי איבריקענס אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, געפונען אין זער א געדריקטער שטימונג. דער אנטיסעמיטיזם האָט זיך פארשטארקט פון טאָג צו טאָג און אנגענומען אָרגאַניזירטע כמעט אָפיציעל אנערקענטע פאָרמען. עס האָט זיך געפילט, אז דאָס מאָל איז עס נישט דער אלט באקאנטער אנטיסעמיטיזם, צו וועלכן יידן זענען שוין געוווינט, ווי א שטייגער די פרעסט אין ווינטער און היצן אין זומער. דער בויקאָט, טראַנספּאַרענט „קויף נישט ביי יידן” און אנדערע, פּיקעטן פון פאשיסטישע באנדעס ביי יידישע געוועלבער, דאָס שניידן מיט זשילעטקעס די פּלייצעס פון די פוטערס פון שפּאַצירנדיקע יידישע פרויען און אנדערע כוליגאַנישע פאָרמען פון טעראָריזירן יידן — האָבן דאַמאָל ארויסגערופן ביז איצט נישט באקאנטע אומהיימלעכע געפילן: דער געפּאַך פון די בלוט אין די אָדערן קילנדיקע, ברוינע האקנקרעציקע פליגל פון דעם ריזיקן מאַקאַברישן היטלעריסטישן רויב־פויגל — האָט זיך דאַמאָל פון דעם אלעם געטראָגן אין לופט. כאָטש קיינער האָט זיך נישט אָנגעגעבן קיין רעכנונג פון דעם אמתן באדייט פון די געשעענישן. די טאָגטעגלעכע דאגות און דער נאַטירלעכער פארלאנג צו זעלבסטבארויקונג, האָבן נישט צוגעלאָזט דעם געדאנק, אז די היטלער־חילות וועלן טאקע אויף אן אמת פארנעמען פּוילן.

די לינקע קרייזן און מיט זיי די אָרעמע און מיטעלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג האָבן הייליק געגלויבט, אז דאָס מעכטיקע ראָטן־פארבאנד, דער — לויט זייער טיפן גלויבן — אויפריכטיקסטער, פארביסנסטער קעגנער פון פאשיזם, וועט אויף קיין פאל נישט דערלאָזן היטלערן צו פארנעמען פּוילן. די רעכטע קרייזן ווידער האָבן געלייגט זייערע האָפנונגען אויף ענגלאנד און די פרומע אויף — גאָט.

און דאָך האָט די געדריקטע שטימונג אויף קיין איין רגע נישט אויפגעהערט נאָגן ביים הארץ און וואָס נענטער צום היטלער־אָנפאל אויף פּוילן, איז געוואָרן אלץ מער פחדימדיקער. די איוב־בשורות האָבן גענומען יאָגן איינס דאָס

אנדערע: היטלער חילות האָבן פארנומען עסטרייך, מינכען, די היטלער חילות האָבן פארנומען טשעכאָסלאָוואקיי. וואָס אמאָל מערער האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פון דייטשלאנד קיין פוילן יידישע פליטים, פארחושכטע, דערנידריקטע, צוזאמענ־געבראָכענע. זער נישט קיין פריילעכע ידיעות האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פון אויבערשלעזיע. מאנכע וואלבראָמער האָבן געשלאָסן זייערע געשעפטן אין אויבער־שלעזיע און צוריקגעקומען אין זייער היימשטעטל. אייניקע פון זיי זענען געפאָרן קיין ישראל. אויך אין וואלבראָם זעלבסט זענען געווען אזעלכע געוואגטע, וואָס טראָץ די ידיעות פון ארץ־ישראל וועגן דער שווערער עקאָנאָמישער לאגע, האָבן זיי ארויסגעצויגן די געהעריקע מסקנות און עולה געווען קיין ישראל, צווישן זיי ר׳ חיים יצחק צווייגנבוים, א ייד נאָענט צו זעכציק, האָט ליקווידירט זיינע געשעפטן און מיט ווייב און קינדער אוועק קיין ארץ־ישראל. אין אלגעמיין אָבער זענען די יידן געגאנגען זייער וועג לויט די געזעצן פון ענערציע און געטראָגן אויף זייערע פלייצעס דעם לאַסט, וואָס דער גלות־גורל האָט פאר זיי צוגעטיילט.

עס זענען שוין נישט געווען די התלהבותדיקע ציוניסטישע יוגנטלעכע קעמפער פון אמאָל, וועלכע זאָלן דרייסט הויך אויסשרייען זייער וואָרט. עס זענען אויך שוין נישט געווען די שפעטערדיקע גווארדיע פון די יוגנטלעכע קאמפסלוסטיקע קאָמוניסטישע קעמפער. זיי זענען צעוואלגערט געוואָרן אין א בארג אש נאָך דעם אויפלעזן די פוילישע קאָמוניסטישע פארטיי דורך מאָסקווא. אזוי האָבן זיך די שטעטלדיקע יידן ערב דער היטלער־אָקופאציע געפונען אין דער לאגע פון צאן בלי רועה. אלע אינדערפרי האָט דער ייד אויפגעכאפט זיך מיט דער שרעק פראגע: „וואָס וועט דער טאָג ברענגען מיט זיך?" און עס איז נישט געווען ווער עס זאָל ענטפערן — אין חזון נפרץ. ביז עס איז געקומען דער שרעקלעכער טאָג.

און ער איז געקומען, דער פארשאָלטענער טאָג.

ערב דעם טאָג איז געווען א טאָג פון געקנאלערייען ארום דער שטאָט, ווי א ווידערקול פון א העסלעך אומנאטירלעכע וואקכאנאליע פון אומגעזעענע טייפל און בייזע רוחות. די שטעטלדיקע יידן האָבן זיך צוזאמענגרופירט, ווי צעשראָקענע שעפסן אין ענג צוזאמענגעדריקטע סטאדעס, אין ווינונגען, וועלכע האָבן זיך אויסגעוויזן מער פעסטערע, מער פארבאָרגענע, מער זיכערע, אונטער א האָגל פון קוילן און געקנאלעריי פון הארמאטן האָט זיך אויפן עלקישער וועג ביים וואלד אָפגעשטעלט דער עשאלאָן פון די אין פאניק אנטלאָפענע וואלבראָמער יידן פון זאגלעמביע. ווייטער איז דער עשאלאָן נישט געגאנגען און די יידן, ווי שמוגלער איבער א געפערלעכער גרעניץ, זיינען פון די וואגאָנען אראָפּ מיט די קינדער און געפּעק און איינגעבויגענע אוועק אין שטאָט. זיי האָבן פארגרעסערט די ענגקייט פון די גרופירונגען פון די אָרטיקע יידן און די באריכטיקטע אימה. איבער די געסלעך און מארק־פלאץ האָבן געצויגן צום מזרח אָפטיילונגען פון אָפטרעטנדיקן נעבעכדיקן פוילישן כמו מיליטער צו פוס, און מיידלעך פון רויטן קרייץ באהאנגען ווי פליגען אויף פויערישע וועגעלעך. זיי זיינען באשאָסן געוואָרן פון נאָך אומגעזעענעם שונא פון די ארומיקע וועלדער. דאָ און דאָרט זענען גע־פאלן פאראיינצלטע טויטע און פארוווּנדעטע. מיטן צופאלן פון דער נאכט האָט

די פינצטערע שטילע אימה איינגעהילט דאָס גאנצע שטעטל, ווי אין א דערדריי־קנדיקן שטיקנדיקן געדיכטן נעפל פון פאר וועלט־אונטערגאנג, וועלכן עס האָבן פון צייט צו צייט א דורכגעריסן ספּאראדישע ביקסן שאָסן און ראקעטן אויפבליצן. אין די וווינונגען פון די צוזאמענגעדריקטע יידן האָט זיך געפילט דער הייסער בלוטגיריקער אָטעם פון דער דערנענטערנדיקער זיך היטלער־חיה, ווי זי וואָלט זיך שוין געדרייט אין די גאסן אויף די הייף און שמעקט מיט אירע פיסקעס אונ־טער די הערמעטיש פארהאָנגענע פענצטער און אונטער די טירן, צו וועלכע עס איז געווען א פּחד צו דערנענטערן זיך. די עלטערע פרומע יידן האָבן מיט שטילן געוויין געזאָגט תהילים און די פרייע יוגנט זענען געזעסן שטומע מיט אראָפּגע־לאָזטע קעפּ. אלץ איז געווען קאָנצענטרירט אין זיך, איינגעהאָרכט צו ווערט נישט מיט וואָס עס איז געשטערט די דרויסנדיקע פּחדימדיקע פינצטערע שטילקייט. די הערצער האָבן פון זיך זעלבסט אויפגעציטערט פון דער מינדסטער אזא שטערונג — טרעט עס שוין איין?

יינטלה מייטק עם בנה ובתה ריקל
יענטעלע מייטעק מיט זון און טאָכטער

און איינגעטרעטן איז עס מיטן אויפברוך פון דעם טאָג.

און איינגעטרעטן איז עס מיט א פּלוצימדיקן געבראזג פון ביקס־קאָלבעס אין די יידישע טירן. זי צעפּראלט און מיט א פארטויבנדיקן געוויערײ — „יודען־מענער הערויס!” אלע יידישע דערוואקסענע מענער זענען ארויס אויף דער גאס און מיט די הענט אין דער הויך צוזאמענגעטריבן געוואָרן אין מארק־פּלאץ, אונטער דעם ווילדן געוואיערײ פון דייטשן מיט אויסגעצויגענע ביקסן. איך האָב א ווײלע א קוק געגעבן אין די אויגן פון אזא טרייבנדיקן דייטשן זעלנער און נאָך איצט קען איך מיר נישט אויסטייטשן: פונוואנען אזעלכע אויגן צו א מענטש. אוממעגלעך מיט ווערטער צו שילדערן דעם אויסזען פון די אויגן. עפּעס נישט

פון דער וועלט. א שטיק וואסער ווייסלעכע מאסע פון... ווי קען מען עס זאָגן — קאָנדענסירטער מאָרד לוסט פון א ניאַנדערטאַלן מענש. אפשר האָט קין געהאַט אזעלכע אויגן ווען ער האָט געהרגעט זיין ברודער הבל, און אפשר איז דאָס א באליידיקונג פאר קין?

שעהן לאנג זענען די יידן געשטאַנען אויפן מארק־פלאץ און מיט טויט־שרעק געקוקט אויף די דייטשע מחבלים, זייערע היטער מיט די שווארצע האקנ־קרייצן אויף די ארבעל און מיט די אויסגעצויגענע ביקסען גרייט צום שיסן, און שטיל געמורמלט „שמע ישראל". וואָס קען אזא מחבל שטערן, אז ער זאָל א דריק געבן אויפן צינגל פון דער ביקס?!.. באלד האָבן גענומען ציען דורכן מארק פלאץ צום מזרח מאָטאָריזירטע היטלער חילות, און פון אלע אויטאָס האָבן זיי די היטלער טייפלאָנים געשיקט צו די צעשראָקענע צוזאמענגעדריקטע יידן, זייערע ציניש צורופן באגלייט מיט געלעכטערן. דערנאָך זענען אָנגעקומען דייטשע

מנדל אינבלוצקי ואשתו

אָפיצירן, אהיימגעשיקט די עלטערע יידן און די יינגערע האָט מען געטריבן צו פוס קיין פילץ, פון פילץ קיין זאוויערטשע. אָן עסן און אָן וואסער האָט מען זיי דריי מעת לעת געטריבן איבער פעלדער, באגנעס, איבער פארקאנעס אונטער דעם שונאדיקן געוואיערריי פון דייטשע מחבלים אויף פערט. און די לעבנגעבליבענע האָט מען אונטער זאוויערטשע אָפגעלאָזט. צו דאָס איז געווען גלאט אזוי זיך אזא „גוט מאָרגען" די וואלבראָמער יידן? אָדער עפעס א באפעל, וואָס איז שפעטער אָפגערופן געוואָרן? ווער ווייסט דאָס? באלד צומאָרגנס, האָבן פאָליאקן אונטער דער אויפזיכט פון דייטשע זעלנער אויסגעפלינדערט רייכערע יידישע געשעפטן. אין זכרון איז מיר פארבליבן דאָס אויספלינדערן שאכנע שווארצבוימס לעדער־

געשעפט. הונדערטער פּאָליאקן, מענער און פרויען האָבן באלאגערט דאָס געשעפט, וועלכעס איז אויפגעבראָכן געוואָרן אונטער דער אויפזיכט פון א דייטשן אָפיצער און מיט פריידיקן יובעל האָבן די פּאָליאקן אהיימגעטראָגן זייער רויב.

אויב מיר וועלן נאָך צוגעבן, אז עטלעכע יידן זענען די ערשטע טעג שוין דערשאָסן געוואָרן, שטייענדיק אין די רייען נאָך ברויט, וועלן מיר האָבן, פאר־שטייט זיך, א ווייט נישט פול בילד, ווי עס האָט אויסגעזען דאָס ערשטע באַ־קענען זיך פון די וואלבראָמער יידן מיט זייערע תלינים — די היטלעריסטן. שפּעטער האָבן זיך די וואלבראָמער יידן, ווי די יידן פון אלע אנדערע שטעט און שטעטלעך פון דער מדינה פוילן — באקענט מיט אלע ראפינירטע רשעותדיקע מעטאָדן פון איינשלעפערן, שלאָגן, רויבן און פייניקן און ביז צום ממיתן מיט אלע מיתות־משונות, וואָס נאָר דער היטלעריזם איז מסוגל געווען אויסצוטראכטן און ווייטער איינשלעפערן, ביז צום ענטגילטיקן אומקום. ווער, מערסטנס קינדער, דורך פארזינקען אין די טאָרף באגנעס, וועלכער האָט געדינט אלס וואלבראָמער אומשלאגס־פּלאץ; ווער, אין דעם מאסן קבר, וועלכן די וואלבראָמער יידן זענען געצוווּנגען געוואָרן זיך אליין אויסצוגראָבן אין עלקישער וואלד, וווּ זיי פלעגן אין די זומער אָוונטן שעפּן פרישע לופט; און ווער, אין די טויט־לאגערן, מערס־טנס אין אָשוויענטשים. זאָל נאָך דאָ צוגעגעבן ווערן, אז די צאָל יידישע איינ־וווינער פון וואלבראָם אין דער צייט פון דער היטלער־אָקופּאציע האָט זיך מער ווי פארטאָפּלט און דערגרייכט ביז א צען טויזנט נפשות. אלע אירע זין, אלע אָפּשטאמיקע פון וואלבראָם זענען, לויט דעם תלינס באפעל, צו דער פארענדיקונג פון דער טראגעדיע, צו דער „ענטגילטיקער לעזונג" — צונויפגעקומען זיך אין דער שויס פון זייער אומגליקלעכער, אומבאהאָלפענער, שוצלאָזער, ליבער מאמע

משפחת יהושע ויאַכט צ׳פלסקי
פאמיליע טשאפעלסקי

משפחת וויינשטאָק

מאניע וויינשטאָק

וואלבראָם. קיין וואלבראָם זענען צוריקגעקומען אלע וואלבראַמער פון שלעזיען, קראָקא און אנדערע ערטער, וועלכע זענען פאראייניקט געוואָרן צו דעם מלכות הרשעה און פון וועלכע אלע יידן זענען גלייך ארויסגעטריבן געוואָרן.

נישט דאָס לעבן פון די וואלבראַמער יידן בעת דער היטלער־אָקופּאציע און נישט דעם פּראָצעס פון זייער פארטיליקונג וויל איך דאָ שילדערן. איך בין דערביי נישט געווען. אויף דעם אָרט וויל איך שילדערן דאָס „יידן־ריינע" וואל־בראָם, ווי איך האָב עס געטראָפן נאָך מיין צוריקקומען קיין פוילן פון ראטן־פארבאנד אין יאָר 1946. שוין די ערשטע אויפנאמע, באלד ווי אונזער עשאלאָן איז אריבער די פוילישע גרענעץ, האָט נישט דערלאָזט קיין שום אילוזיעס בנוגע די געפילן פון די פּאָליאקן צו אונז, די אָנקומענדיקע פוילישע יידן, לעבנגעבליבע־נע איין מאן פון הונדערטער פארשניטענע משפחות — א נעבעכדיק פאריתומט בלעטל אויפן ווינט. די פּאָליאקן האָבן זיך אבסאָלוט נישט זשענירט אונז אָפן ארויסצווייזן זייער זאָאָלאָגישע שנאה: „סקאנד שע וזשענל, טילע זשידאָווסקע שמיעטשי?!", און אנדערע אזעלכע אויסרופן האָבן מיר געהערט גלייך, ווי אונזער עשאלאָן איז נאָר אריבער די סאָוויעטיש פוילישע גרעניץ, אויף אלע באַן־סטא־ציעס, אויף וועלכע דער עשאלאָן האָט זיך אָפּגעשטעלט. און ווען מען זאָל נאָך

צוגעבן דאָס ווארפן די יידן פון די צעגער מיט דער קרוינונג פון קעלצער פּאָג־ראָם — דאכט זיך, אז איך האָב זיך באַדאַרפט פאַרשטעלן דעם שווארץ פינצטערן איינדרוק, וואָס עס וועט אויף מיר מאכן מיין באזוך אין מיין געבורט שטעטל וואלבראָם, און דאָך האָט דער איינדרוק ווייט איבערשטיגן די שווארצסטע דער־ווארטונגען מיינע.

שוין די באַן קיין וואלבראָם, וועלכע איך האָב געדענקט פון פאר דער מלחמה א פולגעפאקטע מיט יידן און זייער יידישן לעבנס־שטייגער, און איך האָב זיך איצט געפונען אויף דער דאָזיקער באַן איין ייד צווישן בלויז פּאָליאַקן, האָט אין מיר געוועקט אומרו. דער אומרו איז כסדר געוואקסן, וואָס מער די באַן האָט זיך דערנענטערט קיין וואלבראָם, און ווען איך האָב זיך באגעגנט מיט די אויגן פון מיינע פוילישע מיטרייזנדיקע און געמומען זיי דערקענען, האָט ווי א בושה געפיל מיך ארומגענומען, ווי איך וואָלט שולדיק געווען דערין, וואָס איך, איין ייד, בין געבליבן לעבן און האָב נאָך די חוצפה צו פאָרן דאָ מיט זיי אויף זייער באַן. פונוואנען אזא בושה געפיל ווייס איך נישט. אפשר אונטערן דרוק פון די אויגן פון מיינע מיטרייזנדיקע, וועלכע, ווי איך האָב באמערקט, האָבן אויך גענומען מיך דערקענען און פארוואונדערט געקוקט אויף מיר מיטן אויסדרוק: „זעט נאָר דאָס בייז־וואונדער, געבליבן לעבן דאָס יידל!״ אראָפּגייענ־דיק פון באַן איז מיין בליק מעכאניש געפאלן צום מיר גוט באקאנטן וואקזאל און צום פלאץ, ווו עס פלעגן שטענדיק זיך געפינען די יידישע פורמאנעס מיט זייערע פורן, שפּעטער בריטשקעס און אָפּפירן די פאסאזשירן פון באַן אין שטאָט אריין. אנשטאט דעם שטענדיק אזוי יוגנטלעך רוישנדיקן און פריידיק לאָקנדיקן וואקזאל — עפּעס א אָפּגעשטארבן הייזקע, און דער דערנעבנדיקער פלאץ מיט די פורמאנעס איז עפּעס איינגאנצן ווי פארלוירן געגאנגען. אנשטאט דעם פלאץ, וועלכער איז שטענדיק פול געווען מיט די איבעררופן פון די יידישע פורמאנעס מיט די פאסאזשירן — א ווילד פארוואקסן שטיקל פעלד. ביי דעם אויבן דער־מאנטן בושה געפיל האָט מיך ארומגענומען א שרעקלעכע אנטוישונג. וואָס איז אין מיר געוואקסן, וואָס מער איך בין אריינגעדרינגען אין שטעטל.

איך האָב דערוואַרט צו טרעפן מיין היים שטעטל וואלבראָם, טאקע אָן יידן, אָבער דאָך מיין ליב היימיש געבורט שטעטל; אָבער אנשטאט דעם, וואָס טיפער איך בין אריין אין שטעטל, אלץ מער איז געוואקסן מיין ביטערע אנט־פלעקונג: מען האָט נישט בלויז אומגעבערענגט די יידן פון וואלבראָם; נאָר אין איינעם דערמיט אומגעברענגט מיין געבורט שטעטל וואלבראָם זעלבסט.

געווען אמאָל א ליב היימיש געבורט שטעטל און נישטאָ מער!

מיין געבורט שטעטל וואלבראָם איז „באנומען״ געוואָרן דורך די „יע־נעדיקע״.

איך האָב זיך דערמאנט אין דעם אבערגלויבן פון „באנעמען״ קינדער דורך כשופמאכערינס, דורך די „יענעדיקע״, וועגן וועלכן איך האָב זיך א סך אָנגעהערט אלס יינגל. עפּעס איז מיין שטעטל וואלבראָם אָט דאָ און דאָך איז עס נישטאָ. אויסערלעך האָט אָט דאָס שטעטל איזולאַרישע ענלעכקייטן צו מיין געבורט שטעטל, אָבער עס איז געוויס נישט דאָס.

חיים דוד פיגנבלאט, אשתו ובניו
חיים דוד פייגענבלאט, זיין פרוי און 3 זין

דאָס גאנצע שטעטל איז ווי איינגעשרומפפן געוואָרן. פארדארט, פאר־קווארט געוואָרן — א בינטל ביינער. דער מארק פלאץ, א קליין מיסטיק הייפל. דאָס גאנצע שטעטל האָט זיך אויסגעוויזן שרעקלעך קליין, עפעס ווי אויסגע־היילט, אז ווען איך זאָל אויסשפרייטן די הענט, וועל איך עס איבער די דעכלעך פון די הייזלעך ארומנעמען, און צעוואלגערן דאָס שאקלהאפטע שטעטל באנומענעם דורך די יענעדיקע, וואָס האָט נאָך די חוצפה זיך אָנצורופן מיט דעם הייליקן נאָמען פון מיין אזוי טראגיש אומגעקומענעם געבורט־שטעטל וואָלבראָם.

פון אלע יידישע הייזער האָבן ארויסגעקוקט און געגלאָצט אויף מיר, ווי אויף א בייז־ווונדער, זייערע נייגעבאקענע פוילישע איינוווינער, וועלכע האָבן אין היטלערס זכות איבערגענומען די „פאזשידאווסקע" ירושה, די הייזער מיט דעם יידישן האָב און גוטס אין זיי. און איצט איז די דאָזיקע ירושה שטיל־שווייגנדיק סאנקציאָנירט געוואָרן פון דער פוילישער רעגירונג. פאר א ברוכטייל פון זייער יידישן רויב האָבן איצט די פוילישע יורשים פון די יידישע הייזער — אָפּגעקויפט פאר סימבאָלישן געצאָלט די דאָזיקע הייזער ביי די אמתע יידישע יורשים, וואָס זענען בהלהדיק איצט אנטלאָפן פון פוילן און אזוי ארום אויך יורי־דיש סאנקציאָנירט זייער ירושה.

אָבער נישט בלויז די יורשים פון די יידישע הייזער האָבן אויף מיר גע־קוקט ווי אויף א בייז ווונדער, ווי אויף א טויטן, וואָס האָט זיך פלוצים געיאָוועט

חיה דאפנער
געלעבט 103 יאָר. איר זון הירש בעריש
לעבט אין אמעריקע

היים געליבטער אין זיין פרוי

פון גרוב ארויס צו שטערן זייער פינצטערע רו; נאָר אויך די יידישע הייזער זעלבסט האָבן אויף מיר געקוקט אומהיימלעך. מאָמענטווייז האָב איך געהאַט דעם איינדרוק, אז זיי, די הייזער, האָבן אויף מיר תרעומות, וואָס מען האָט זיי גע־לאָזט שוצלאָז.

אָבער איך האָב זיך בשום אופן נישט געקענט אָפּזאָגן פונעם באזוך אין שול־געסל. אויפן וועג בין איך מיט מיין פרוי דבורה ליבער שוחט'ס, אריין אין דעם הייזל פון אירע עלטערן. מיר האָבן געעפנט די טיר און געבליבן שטיין פארגאפט. צי איז עס א חלום? מיר געפינען זיך דאָך ביי רב ליבער שוחט! עס זאָל נאָך זיין א האָר געענדערט: אין דער קיך די זעלבע קיך קרעדענס, דאָס זעלבע פעסל אויף וואסער פון בלוי־געפעס, דער זעלבער טיש מיט שטילן. אין דער שלאָף שטוב די זעלבע בעטן, פארדעקט מיט די זעלבע פלושענע דעקענס, וועלכע מיין פרוי האָט געקויפט אלס מיידל ביי ר' יקותיאל פישל. דער זעלבער זייגער אויף דער וואנט, די זעלבע קליידער שאנק. אָט קומט אריין ר' ליבער שוחט, עפנט אויף די שאנק און נעמט ארויס זיין זיידענע קאפאָטע און דעם טלית און תפילין...

פון דעם הלום האָט אונז אויפגעוועקט צוריק צו דער ברוטאלער ווירק־לעכקייט, דער יורש פון ר׳ ליבערס הויז און זיין גאנצן האָב און גוטס. ער, דער פּוילישער יורש ר׳ ליבערס איז אריינגעקומען, און כאָטש ער האָט אונז גאנץ גוט געקענט, האָט ער אונז געפרעגט אָן דער מינדסטער זשענירונג, וואָס מיר ווילן. מיין פרוי האָט פארחלשט. ווען זי איז צו זיך געקומען, האָבן מיר צעמישטע געמורמלט עפּעס אזוינס ווי ענטשולדיקונג און ארויס. פון דאָרט זענען מיר געגאנגען אין שול געסל.

עס זאָגט זיך נאָר אזוי „אין שול געסל״. א שפּאָרע ווײַלע זענען מיר געשטאנען אויף דעם לערן פּלאץ, ביז מיר האָבן פעסטגעשטעלט, אז אויף דעם דאָזיקן פּלאץ, אָט דאָ אויף דעם פּלאץ — האָט זיך נישט לאנג צוריק געפונען דאָס שול געסל. פארשוואונדן, נישט איבערלאָזנדיק נאָך זיך קיין אָנצייכנס, איז דאָס ציגעלנע שטאָקיקע הויז פון חיימל גר, צוזאמען מיט אלע הייזלעך פון שול געסל, צווישן וועלכע דאָס שטאָקיקע הויז האָט געקיניגט. אויסער מיין טאַטנס, ר׳ חיימ׳לע שוחטס וווינונג, האָט זיך אין דעם שטאָקיקן הויז געפונען די העפטעריי פון פעסעלע ראָזנבערג, וועלכע האָט באשעפטיקט עטלעכע מיידלעך און דער מאן איז געווען א כליזמר, דער גארבער פינטשע מייטעלעס. באלד דער־נעבן די בעקעריי פון שמעון בעקער, די אלמנה פעסל־טויבע, וועמענס צוויי זין זענען געווען היטלמאכערס, און אירע צוויי מיידלעך האָבן אכצן שעה אין מעת־לעת געקלאפּט אויף דער העפט־מאשין. ווייטער אביסל האָט געהאט זיין הייזקע ר׳ איטשעלע מיט זיינע צוויי זין היטלמאכערס (ביידע געפינען זיך אין ישראל). אויפן הויף הארט ביים פּליסיקן וואסערל האָט זיך געפונען די גארבעריי פון אברהם מייטעלעס, די סטאָלעריי פון פאלעוואדע און די וווינונג פון ר׳ יוסעלע זאקס. ארויפציער נענטער צום סטאק איז געשטאנען די הייזקע פון טרעגער קאַפּטשאן און די גארבעריי פון די משפּחות גרייצער און פּולטאָראַק. אויף דער אקעגנאיבערדיקער זייט האָט געהאט זיין הייזקע ר׳ שמעון כאבע, אָדער, ווי מען האָט אים גערופן, שמעון הימלקוקער, וועמנס פינף זין האָבן געשטעפּט כאלעוועס צו ארבעט שיך. ווייטער האָט געהאט איר הייזקע די אלמנה אָדל ווײַנבערג מיט פיר טעכטער און צוויי זין, וועלכע האָט זיך דערנערט פון דעם אָרעמען שפּייז געוועלבל אין שטוב. ווייטער האָבן אין דעם שול געסל געוווינט: דאָרפגייער, פישער, קצבים, פורמאנעס, איינבינדער. ווער קען געדענקן די אלע צענדליקער פילצאָליקע משפחות פון דעם אָנגעפּראפּטן שול געסל, וועלכע האָבן דורך שווערע האָראוואניע געצויגן זייער זער אָרעמע חיונה; אָבער אין די אָוונטן האָבן איר יידישע יוגנט אָנגעפילט דאָס געסל מיט יידישן געזאנג, פּריש יוגנטלעכן געלעכ־טער און מיט עכט יידישער התלהבות געפירט אומאויפהערלעכע אידעאָלאָגישע דיסקוסיעס. געשלאָסן דאָס שול־געסל האָבן, פון איין זייט, די שול מיט דאָס גרויסע בית־המדרש, און פון דער צווייטער זייט, דאָס קליינע בית־המדרשל, בילדנדיק אזוי ארום א לענגלעכן געשלאָסענעם הויף.

דאָס שול־געסל איז געווען נישט בלויז דער ווין־אָרט פון זיינע איינוווי־נער, צענדליקער משפחות, נאָר בעיקר דער גייסטיקער צענטער פון גאנצן שטעטל. וויפיל הארץ און נשמה האָבן לאנגע דורות וואלבראָמער יידן אריינגעלייגט אין

משפחת יוסף גרוסמן
יאָסל גראָסמאַנס פאַמיליע

אויסבויען זייערע 3 הייליקע שטאָטישע גייסטיקע טעמפּלען!? וויפיל פאָלקסטימלעכע קונסט, וויפיל פיעטעט האָבן די נישט דערגאַנגענע יידישע קינסטלער און קינסטלערינס אריינגעלייגט אין די שניצערייען צו באַפּוצן די ארונות־הקדושים און באַלעמערס פון שול און בתי־מדרשים, ביים מאָלן די „שוויתי׳ס״ און אויסנייען מיט פּורפּור און גאָלד די פּרוכתן און די מענטעלעך פון די ספרי־תורות?!

דאָס זענען געווען נישט גלאַט אַזוי זיך געבעט הייזער; ווען מען איז אין זיי אריין איז מען ארומגענומען געוואָרן מיט דעם וויי און געראַנגל, האָפענונג און בטחון פון לאַנגע דורות וואַלבראָמער יידן — מיט דעם טיפן גלויבן אין „נצח ישראל לא ישקר״. דער דאָזיקער „מקדש־מעט״, די שול מיט די צוויי בתי־מדרשים זענען געווען צענטערן נישט בלויז פון יידישן רעליגיעזן קולט, נאָר אויך און בעיקר צענטערן פון אויסשמידן, איינוואָרצלען אין די יידישע מוחות און הערצער דעם יידישן וועלט־באַנעם פון „והיה באחרית הימים״, דעם גלויבן און שטרעבן צו גאולת ישראל, צו לשנה הבאה בירושלים, צו מציון תצא תורה. און אויך דעם גלויבן און שטרעבן צו משיחיזם, צו גייסטיקער שלמות, צו וועלט־

אויסלייזונג, צו „ותכלה הרשעה מן הארץ”, צו „ויעשו כולם אגודה אחת”, צו „ולא ילמדו עוד מלחמה” — איז טאקע די בית המדרש יוגנט אויסגעוואקסן צום החלוץ, צום פיאָנער פאר איבערגיין פון געבעט, גלויבן, האָפן, צום אקטיוון קאמף פאר רעאליזירן די אלע דאָזיקע הערלעכע אידעען, צום קאמף קעגן אומ־גלייבן אין אייגענע כוחות, פאר אקטיווער רעאליזירונג פון דער יידישער גאולה־ציוניזם. איז טאקע די בית המדרש יוגנט אויסגעוואקסן צום החלוץ פאר אקטיוון קאמף קעגן רשעות, קעגן אומגערעכטיקייטן, פאר א גערעכטע אָרדנונג — אויסצובעסערן די וועלט.

אלע, אלע טייערע יידישע אידעאליסטן, אפילו די, וועלכע האָבן פאר־בלאָנדזשעט אויף אומוועגן — האָבן געצויגן זייער יניקה פון דעם עכט יידישן גלויבן אין מלכות שמים. אלע זיי האָבן געצויגן זייער יניקה פון דעם עכט יידישן גלויבן אין א וועלט פון צדק ויושר, וואָס זיי האָבן אין זיך איינגעזאפט מיט דער מוטערס מילך און אויסגעוואַרמט און אויסגעהאָדעוועט געוואָרן צווישן די ווענט פון דער שול און בתי־מדרשים.

לער איז דער פלאץ. קיין זכר איז נישט געבליבן, אז דאָ האָט זיך אמאָל געפונען דאָס גרויסע בית־המדרש און הוילע ווענט זענען געבליבן פון דער שול, פון וועלכע די פוילישע איינוווינער האקן אויס ווי פון א גרובן די ציגעל. נאָך א חודש נאָך א חודש און אויך פון די ווענט פון דער שול וועט מער נישט בלייבן ווי א בארג אש, וועלכן א אָרנטלעכער בירגערמייסטער וועט אָפּרוימען. געבליבן גאנץ איז נאָר דאָס קליינע בית המדרשל, וועלכעס איז געווען ווי א איבערגאנג צווישן בית המדרש און חסידים שטיבלעך. דאָס קליינע בית המדרשל איז נישט געווען דער רשות הרבים פון שול און בית המדרש, אָבער אויך נישט די אָפּגע־זונדערטקייט, דאָס אָפּגרעניצן זיך פון די חסידים שטיבלעך. ווען איך בין געווען א קינד איז די צענטראַלע פיגור אין דעם בית המדרשל געווען ר׳ הירש לייב כ״ץ ז״ל, א ייד א תלמיד חכם, וואָס האָט מיט זיין לומדות און פרומקייט געשם׳ט ווייט איבער דער אומקעגנט. איצט דערנענטערנדיק זיך צום בית המדרשל, האָט פון די ווייטקייטן אויפגעטויכט אין זיך די געשטאלט פאר מיינע אויגן, די הויכע מאיעסטעטישע פיגור פון ר׳ הירש לייבן מיט זיינע שווארצע פייערדיקע קלוגע אויגן, ווי ער לויפט איבערן בית המדרשל מיטן ספר אין האנט, מיט א וויינענדיק קול שטיל שעפשענדיק א תפילה ממעמקים. גלייך אָבער איז דאָס בילדל צערינען, ווי נאָר איך האָב געעפנט די טיר פון בית המדרשל און איך בין אויפגעקומען אין דער אכזריותדיקער ווירקלעכקייט.

א קעגן מיר אויף דער מזרח וואנט אויפן אָרט פון ארון־הקדוש, האָט פאר מיינע אויגן א בלישטש געגעבן, ווי א בלוטיק מעסער, א ריזיקער קרייצפּוקס און אנשטאט די אמאָליקע באבערדיקע און באגארטלטע יידן ביי די גמרות און סידורים, האָט פאר מיינע אויגן זיך געווייסלט און געשווארצט — א האפטע מנישקעס. עס איז מיר קלאָר געוואָרן, ווי נאָר די היטלערישע נאכט קען עס קלאָר

מאכן — דאָס קליינע בית המדרשל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטיקל קלויסטער. עס איז דאָך גאַנץ לאָגיש. וואָס דען האָט מען געזאָלט מאַכן פון דעם בית־המדרשל, ווען וואַלבראָם איז געוואָרן יידנריין ? ! אָבער דער פאַקט האָט מיך שרעקלעך צעטרייסלט. ווי אָפּגעגאָסן מיט שניידנדיק קאַלט וואַסער, בין איך שנעל אַנטלאָפן.

אויפן וועג צום צוג האָב איך זיך דערמאַנט אין די דערציילונגען, ווי היטלעראַווצעס האָבן נאַקעטע יידן פאַרן טויט געצוווּנגען צו זינגען „מיין שטע־טעלע בעלז", וואָס האָט נאָר געהאַט דעם ציל, אַריינצודרינגען מיט זייער טומאהדיקן האַקנקרייץ אין די הערצער פון די פאַרפּייניקטע צום טויט פאַראור־

זאָשקאַ צעשלאַ

פייגנבלאַט

טיילטע יידן און פאַראומרייניקן און אויסלעשן די אפשר נאָך פאַרבליבענע ערגעץ אויס דעם שטעטל אונטער די העסלעכע בליקן פון די פוילישע פּאַזשידאַוועסקע פאַרבאַהאַלטענע, נאָך טליענדיקע הייליקע פונקן פון מענשלעכע ווירדע. גייענדיק אויס דעם שטעטל אונטער די העסליכע בליקן פון די פוילישע פּאַזשידאַוועסקע יורשים, האָב איך געהאַט דאָס געפיל, אַז איך בין איינער פון די נאַקעטע יידן און זינג אינאיינעם מיט זיי „דאָס שטעטעלע בעלז".

אַ צעבראָכענער בין איך אַוועק פון דעם שטעטל, און נאָר דער הייליקער אָנדענק פון אונזער שטעטל איז פאַרבליבן אין אונזערע הערצער.

קרית חיים, 6.4 1962.

דוד יצחק שפיגלר

וואלבראם אונטער נאצישער אקופאציע

דוד יצחק שפיגלער, דער זון פון עוזר בעקער, מיטן צונאָמען „גאבעלע", איינער פון די איינצלנע וועלכע האָבן באוויזן זיך צו ראטעווען פון די דייטש־נאצישע נעגל, איינער פון די וועלכע האָבן אויף אייגענער הויט מיטגעמאכט דעם נאצישן גהינום — גיט איבער די געשיכטע פון די וואלבראָמער קהילה אונטערן נאצישן רעזשים און זיינע דורכלעבענישן און יסורים ליידנדיקן וועג אין דייטשן לאגער, בכדי אויפצושטעלן א מאָנומענט פארן אָנדענקונג פון די וואלבראָמער יידן וואָס זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצי־מערדער וואָס דארף דינען ווי שאנד־סלופּ אויף דורי דורות.

איבערגעגעבן צום דרוק דורך פייוויל שניצער.

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, מיטן אריינמארש פון דייטשן מיליטער אין פוילן, איז אָנגעפאלן א פחד אויף די יידן אין שטאָט, און בכדי זיך נישט צוזאמצוטרעפן מיט זיי איז די גרעסטע טייל פון דער יידישער יוגנט אנטלאָפן אין דער ריכטונג פון מערב־אוקראינע ביי דער רוסיש־פוילישער גרעניץ. זיי האָבן געוואנדערט טעג און נעכט, אין הונגער און דורשט, דורך פעלדער און סטעזשקעס, וועלדער און טייכן, ביז זיי זענען אָנגעקומען קיין לעמבערג. ווען ראטן־פארבאנד האָט איינגענומען דעם טייל לאנד איז א גרויסער טייל געבליבן דאָרט, נאָר די אנדערע זענען מיד געוואָרן צו וואנדערן און אויך צוליב פאמיליערע סיבות האָבן זיי זיך צוריקגעקערט אין שטאָט.

נאָך זעקס וואָכן וואנדערן איז דוד יצחק צוריקגעקומען קיין וואלבראָם און ער האָט נישט געפונען אין שטאָט זיין מומע אסתר, די עלטערע שוועסטער פון זיין פאָטער. פרעגנדיק זיין פרוי וועגן איר, האָט זי אויסגעמיטן צו געבן א תשובה. אויך אנדערע קרובים האָבן אים נישט געענטפערט דארויף. ערשט עטליכע טעג שפּעטער האָט אים זיין פאָטער זעלבסט דערציילט אז עס איז אָנגעקומען אויף זייער הויף פינף אזייגער אינדערפרי, א דייטשער זשאנדארם מיט אן עמער בענזין און האָט אויסגעגאָסן אויף זיין מומען דעם בענזין, אָנגעצונדן א שוועבעלע, ארויפגעוואָרפן אויף איר. צוויי שעה האָט זיך די אומגליקליכע געראנגלט צווישן לעבן און טויט און צום סוף אויסגעגאנגען אין אונמענשלעכע יסורים.

אויך איז געווען אין שטעטל א דייטשער זעלנער וועלכן די יידן האָבן גערופן לויטנשלאגער ד"ה — מענשן שלעגער — ער האָט געהאט א טבע צו שלאָגן יידן אָן א ספעציעלע סיבה, נאָר צו באפרידיקן זיינע סאדיסטישע פאר־ברעכערישע געפילן. די דייטשן האָבן פארמאכט אלע שולן און שטיבלאך. זיי האָבן קאָנפיסקירט אלע געשעפטן, צוגענומען די פארמעגנס און די יידן זענען איבער נאכט געוואָרן אָרעם און פרנסה־לאָז. אָט אויף אזא אופן האָבן די דייטשן אריינגעפירט זייער אָרדנונג אין שטעטל. און טאָמער איז נאָך ווייניק געווען די

משפחת וואָלף צשלר
די משפחה פון וואָלף צעשלער

עקאָנאָמישע אונטערדריקונג, האָבן זיי אויך פיזיש אָנגעגריפן די יידן. מען האָט געשוירן באָרד און פיאות ביי די פרומע יידן, און בכדי זיך צו אמוזירן האָבן זיי ארויסגעשלעפט ר׳ אנשל מלמד געליבטער און אויך אנדערע, איינגעהילט אין טלית און תפילין, אויפן מארק, און מאכנדיק מיט אים פארשידענע איבונגען האָבן זיי געלאַכט און געשפּאָט פון אים. עס האָט זיי ממש א הנאה געטאָן — זיינע יסורים. די ערשטע אקציע איז געווען דער ארעסט פון צען אָנגעזעענע יידן אלס זאקלאדניקעס, ד״ה זיי דארפן דינען אלס גאראנטיע פארן אויספירן די באפעלן פון דער דייטשער מאכט.

נאָך דעם ווי ס׳איז אויסגעקליבן געוואָרן דער יודנראט, האָט מען באפרייט די זאקלאדניקעס. די דייטשן האָבן באפוילן דעם יודנראט, אז זייער אויפגאבע איז צו באזאָרגן די דייטשע משפחות וועלכע וווינען אין שטאָט מיט אלע פּראָוויאנט, קליידונג, דירות, מעבל א.ז.וו. אויך האָבן זיי געדארפט צושטעלן יעדן טאָג הונדערט יידן אלס צוואנגסארבעטער צום אָפּרייניקן דעם שניי, צו פאריכטן די שאָסייען, די באַן־ליניעס א.ז.וו. זיי האָבן געארבעט פון זון־אויפגאנג ביזן זון־אונטערגאנג נישט באקומענדיק פאר די ארבעט קיין שום לוין. אויך האָט דער יודנראט געדארפט אויספירן אלע אנטי־יידישע און אונמענשליכע געזעצן וועלכע האָבן געהאט איין ציל, צו אונטערדריקן אלע מענשלעכע, בירגערלעכע און עלעמענטארע רעכט פון די יידן אין שטאָט.

אזוי ארום האָבן די יידן סיסטעמאטיש פארלוירן אלע רעכט. עס האָט נישט עקזיסטירט דער געריכט וועלכער זאָל פארטיידיקן זייערע רעכט, און א ייד האָט נישט געקענט אָנקלאגן אין געריכט דעם יעניקן, וועלכע האָט אים פארלעצט פיזיש און פינאנסיעל. ער איז געוואָרן גאנץ הפקר, אויסגעשטעלט נאָר אויפן גוטן ווילן פון די דייטשן און פון די פוילישע סביבה, וועלכע האָט דאָס רוב פיינט געהאט יידן פון תמיד אָן. יעדער ייד, אָן אונטערשיד פון געשלעכט און עלטער, מאן, פרוי און קינד, האָט געמוזט אָנטאָן אויפן אָרעם די מגן־דוד לענטע. ווער עס האָט עובר געווען אויף דעם געזעץ, האָט אים געדראָט דער טויט. אויך האָט א ייד נישט געטאָרט ארויסגיין אין גאס נאָך אכט אָוונט. אויב א דייטשער זעלנער האָט געזען א יידן אין גאס אָדער אפילו אויפן הויף פון זיין שטוב, האָט ער אים דערשאָסן אָן א פריערדיקע ווארנונג.

דער ערשטער קרבן וועלכער איז דערהרגעט געוואָרן צוליב די גזירה איז געווען א פרוי מיטן נאָמען האָדעל, די פרוי פון הערש גימפל וויינשטאָק, דער זון פון מעכל מאקאווער. מען האָט געפונען איר קערפער דערהרגעט אויפן שאָסיי קיין מיעכאָוו. זי איז דערשאָסן געוואָרן אין אונטערשטן קערפער־טייל. דוד יצחק באמערקט אז אלע יידישע פרויען וועלכע זענען דערהרגעט געוואָרן דורך די דייטשן זענען געטראָפן געוואָרן אין די ברוסט אָדער אין אונטערשטן קערפער טייל.

ברויט און אנדערע עסנווארג האָט מען זיי צוגעטיילט בצמצום. מער ווי די צוטיילונג האָט א ייד נישט געטאָרט עסן. אויך האָט א ייד נישט געטאָרט עסן קיין ווייס ברויט. און ווער עס האָט עובר געווען אויף דעם פארבאָט — האָט באצאָלט מיטן לעבן. עס האָט א דייטש געפונען א ווייס ברויט ביי די פרוי פון מאָטל דאנציגער, וועלכער איז דאן קראנק געווען, האָט ער איר נאָכגעיאָגט ביז אין שטוב און ווען איר איז געלונגען זיך אויסבאהאלטן, האָט ער דערשאָסן איר מאן וועלכער האָט פרובירט צו אנטלויפן דורכן פענסטער. אויך איז דערהרגעט געוואָרן אין יענער צייט פאר אן ענלעכע עבירה ר׳ פנחס קאָרנפעלד פון די מיעכאָווער גאס — דער תבואה סוחר ביי וועלכן מען האָט געפונען א האלבן מעטער ווייץ. אויך איז דערשאָסן געוואָרן די פרוי פון קצב שמואל דוד ראט־מענש. ער איז געווען דער פלייש ליפעראנט פאר די דייטשן, און ווען ער האָט נישט געהאט קיין פלייש, האָט דער אומגליקליכער געוווסט וואָס עס ווארט אויף אים. האָט ער זיך באהאלטן. אז זיי האָבן אים נישט געפינען האָבן זיי אויפן אָרט געשאָסן זיין פרוי. און נישט נאָר פאר נישט צושטעלן קיין פלייש האָבן די דייטשן געשאָסן — אויך פאר נישט צושטעלן קיין מתנות פאר די דייטשע קינדער צו זייער געבורטס־טאָג האָבן זיי דערמאָרדעט. א געסטאפּאָוויעץ האָט איינמאָל גע־פאָדערט פון יודנראט א פוטער מאנטל פאר זיין פיר יעריקע טאָכטער. און אז דער יודנראט האָט נישט אויסגעפירט זיין באפעל — האָט ער זיך נוקם געווען אין א יידישע פרוי מיטן נאָמען בראָניא גיטל זארעשינסקי (א מאמע פון צוויי קליינע קינדערלעך), און איר געשאָסן אין דער ברוסט. די דייטשן האָבן אויך געפאָדערט אז די יידן זאָלן באצאָלן פאר די קוילן מיט וועלכע זיי האָבן געשאָסן. איינמאָל זענען זיי געקומען מאכן א רעוויזיע אין די דירה פון מענדל פינקאוויץ

משפחת שמואל סרנה
פאמיליע סארנע

מיטן צונאָמען „מענדל פאיק". איז צוגעגאנגען זיין טאָכטער (די פרוי פון מרדכי לאנצער, דער מצבה־קריצער) עפענען די טיר פון די שאנק. האָבן זיי אריינגעשאָסן זעקס קוילן און איר דערהרגעט. אין עטליכע טעג ארום, זענען זיי ווידער געקומען און געשלאָגן מכות רצח דעם מאן פון די געשטאָרבענע, אז ער זאָל באצאָלן 120 מארק פאר די קוילן, ווייל די דייטשע מדינה האָט נישט קיין אומזיסטע קוילן פאר די יידן.

זיי האָבן זיך אויך אריינגעמישט א דעה זאָגן, ווי אזוי און אין וואָס פארא פאָרם צו באגראָבן די טויטע. ווען צוויי וואָכן שפעטער האָבן זיי אויך דערהרגעט דעם פאָטער אירן ר' מענדל פינקאוויטש, האָבן זיי באפוילן אז די חברא קדישא זאָל אים באגראָבן מיטן פנים אויף אונטן. די ווילד־אכזריותדיקע דייטשע מעשים און זייערע רציחות האָבן זיך פארשטארקט פון טאָג צו טאָג. באזונדערס נאָך זייער אטאק אויף ראטן־פארבאנד. יעדעס מאָל האָבן זיי געזוכט אן אנדערן קרבן. זיי האָבן געזוכט איינעם מיטן צונאָמען וואָלף נאָז. ער האָט זיך פון זיי אויסבאהאלטן. האָבן זיי דערהרגעט זיין פרוי — זער א איידעלע פרוי און א גוטע נשמה. זי האָט זער פיל טובות געטאָן יעדן איינעם. וואָלף נאָז האָט געוווינט לאנגע יאָרן אין בעלגיען, און נאָענט פארן אויסברוך פון וועלט־קריג איז ער געקומען צוריק קיין וואלבראָם מיט א פרוי נישט פון אונזער שטאָט. די דייטשן

האָבן זיך נישט באגנוגנט מיטן הרגנען זיין פרוי, נאָר זיי האָבן אים געזוכט במשך פון צוויי וואָכן. צום סוף האָבן זיי אים געפּאקט און אים דערשאָסן. דער אָרטיקער רב האָט געהייסן די חברה קדישא זיי זאָלן געבן דעם טויטן נאָך די קבורה א מעסער אין האנד אלס אויסדרוק פון נקמה. כמעט יעדן טאָג זענען געפאלן נייע קרבנות. וואָס זענען ארונטער געפאלן אונטער זייערע חיה׳שע הענט, אויסשליסליך האָבן זיי געטראָפן די יידן וועלכע האָבן נישט נושא וזן געוועזן פון פיזישן, פּאָליטישן שטאנדפונקט. מען האָט דערהרגעט שמעונען דעם זון פון בעריש הארצפעלד ווייל ער האָט געהאט א פארד, שמעון ווייננארטן ווייל ער איז געוועזן געזונט און שטארק. אויך זענען דערשאָסן געוואָרןביידע זין פון ברוך כאבא — יחיאל משה און ישראלקע — און מען האָט זיי קובר געוועזן צו־זאמען אין א ברידער־קבר.

די דייטשן האָבן געזוכט פייטלען דעם זון פון אברהם גרוילעם. אז מען האָט אים נישט געפונען האָבן זיי דערהרגעט דעם פאָטער. ביי ענליכע טראגישע באדינגונגען זענען דערהרגעט געוואָרן אין יענע טעג די קדושים: יהושע לעסמאן, געצל באנד, דעם זון פון פנחס שטיינבוים האָבן זיי דערשאָסן אין קאָפּ. דוד־יצחק האָט צונויפגענומען דעם בר־מינן׳ס קאָפּ און מוח און אים געברענגט צו קבר ישראל. דוד־יצחק באטאָנט, דאָס פאר יעדן יידישן קרבן, האָט דער יודנראט באצאָלט די מערדער מיט א ליטער בראָנפן.

פיל יידן זענען געהרגעט געוואָרן אויך נישט פון אונזער שטאָט, וועלכע זענען פארטריבן געוואָרן פון די גרעסערע שטעט און האָבן זיך באזעצט ביי אונז. מערסטנטייל האָט מען זיי געפונען אין וועלדל ביי די באן ליניעס, אויפן וועג וועלכער פירט צו דער באן סטאציע. אָט אין דעם וועלדל האָט מען געפונען א דערהרגעטע יידישע פרוי. ווען דוד יצחק האָט דערזען איר קערפער, איז ער נאָך ווארם געוועזן, און ער האָט געטראָפן ביי איר א שטיקל טואלעט פּאפּיר, וואָס דארויף האָט זי אָנגעשריבן דאָס זי שרייבט דאָס אין קלאָזעט און אז זי איז א גרושה פון קאנסק. זי האָט געלעבט אויף ארישע פאפירן און זי קומט אום נאָר ווייל זי איז א יידישקע. זי בעט איבערגעבן איר זון, אז ער זאָל נקמה נעמען פון די מערדער און זאָגן קדיש נאָך איר. אויף דעמזעלבן אָרט זענען אויך דער־הרגעט געוואָרן צוויי יידן, איין דייטשער ייד מיט נאָמען דוד יאפע און איין קראקאווער ייד א אינזשעניער לויטן בארוף. דעם ייד האָט מען געפונען א טויטן אין ערב פסח, און בכדי מען זאָל אים באוויזן ברענגען צו קבר ישראל, האָט די חברה קדישא צונויפגעזאמלט אויף גיך א ביסל תכריכים, ווער ס׳האָט געגעבן א ליילעך און ווער א פּאָר תחתונים אָדער א טלית. דוד יצחק באטאָנט דאָס כמעט אלע קרבנות זענען באגראָבן געוואָרן לויט די יידישע דינים. די חברה קדישא האָט געמאכט אלע אָנשטרענגונגען נישט צו פארשעמען די קדושים. די חברים פון דער חברה קדישא אין יענער צייט זענען געוועזן: עוזר שפּיגלער, יוסף הא־בערפעלד, חיים משה ווינשטיין און יחיאל שלמה, דער עלטסטער פון אלע, וועלכער איז שוין אלט געוועזן אריבער [90].

אויסער די קרבנות וועלכע זענען געטראָפן געוואָרן פון די נאצישע רוצחים, זענען אויך א סך געפאלן פון טיפוס, וואָס האָט דאמאָלס געהערשט אין יידישן

געטאָ. דער וווין־פירטל פאר די יידן איז באשטאנן נאָר פון א קליינעם שטח און עטליכע הייזלעך ארום. אין אנדערע ערטער האָבן יידן נישט געטאָרט וווינען. אויך האָבן זיי נישט געטאָרט אריבערגיין פון גאס צו גאס. אמשווערסטן איז געווען מיט די לויות, ווייל מ׳האָט נישט געטאָרט גיין דורך די קראקאווער גאס צום בית הקברות. אלס צוגאבע צו די ענגקייט און אומנאָרמאלע וווין־באדינגונ־גען פון די יידישע באפעלקערונג זענען נאָך צוגעקומען פיל יידן פון אנדערע שטעט, וועלכע זענען פארטריבן געוואָרן און זיך באזעצט אין אונזער שטאָט. וואלבראָם, וועלכע האָט געציילט פאר די מלחמה 6000 נפשות, האָט אין יענער

לייביש ליכטיג ואשתו

טרויעריקער צייט געציילט 10,000 נפשות. עטליכע פאמיליעס האָבן געוווינט אין איין דירה. די ווייבער שול און די בתי מדרשים זענען באזעצט געוואָרן דורך די יידן, לויט ווי ער געדענקט האָבן אויך געוווינט דאָרט זיין פאָטער, חיים משה וויינשטיין א. אנד. די אָרימקייט, נויט און דאָס נישט דערעסן, האָבן גורם געווען צו טיפוס קראנקהייטן. און אויך דער מוהל ר׳ ראובן פראמער ז״ל, איז געשטאָרבן פון די קרענק.

דוד יצחק בעט צו געדענקן צום שבח די מיטגלידער פון יודנראט: בערל לעדערמאן, אברהם ביבער, יצחק משה וועלנער און חיים גאָלדפריינד (זיין איינציקער זון בצלאל איז פארוווּנדעט געוואָרן אין לאגער סטאלאָווא וואָלאַ און ער האָט געוואָלט זעלבסטמאָרד באגיין). זיי האָבן געטאָן וואָס נאָר מעגליך, צו מילדערן די גזירות וועלכע האָבן זיך געשאָטן אויף די יידישע באפעלקערונג. זיי האָבן אונטערגעקויפט מיט שוחד די דייטשן. עס זענען געווען דייטשן וועלכע האָבן זיך געשטעלט איין ציל — רייך ווערן פון יידישע צרות. גלייכצייטיק בעט ער צו שטעלן צום שאנד סלוף דעם טרעגער נפתלי, וועלכער האָט מיטגעארבעט מיט די דייטשן. דער יודנראט, נישט קענענדיק דולדן זיין טעטיקייט, האָט ארויס־געגעבן אין געהיים א טויט־אורטייל אויף דעם פאררעטער און דער פסק־דין איז מקוים געוואָרן. דוד יצחק ברענגט אויך צום גנאי א ייד פון וואלבראָם מיטן נאָמען מאגער, וועלכער איז פארטריבן געוואָרן פון א שטאט אין אויבער־שלעזיען און באזעצנדיק זיך אין וואלבראָם האָט ער מיטגעארבעט מיט די דייטשן. לויט זיין באפעל האָט מען צוגעבונדן צום בעט שלום ערליכן, ער זאָל אויסזאָגן ווו ער האָט באהאלטן דאָס פעקל וואָס עס האָבן געשיקט די זאוויערטשער קהילה. אזוי ווי ער האָט געוויזן דעם פלאץ, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דאָס פעקל האָט אנטהאלטן אלטע זאכן, וועש וואָס די זאוויערטשער יידן האָבן געשיקט פאר די וואלבראָמער יידן. ער איז אויך אריין צום פאָטער און געבעטן א האק, כדי צו מאכן רעוויזיעס ביי די גויים אין דאָרף לאָבזעוו. ווען ער האָט באקומען די האק, איז ער אוועק צו שלמה קיווקאָוויץ און אדורכגענישטערט די גאנצע דירה. נישט געפונענדיק דאָרט גאָרנישט, האָט ער אים מערדערלעך געשלאָגן — דאן איז ער צוריק געגאנגען צו זיין פאָטער און ער האָט מיט זיין האק אויפגעבראָכן די שענק און אז ער האָט געפונען עפעס א אונגעזעצליכע זאך (לויטן דייטשן גע־זעץ) האָט מען ארעסטירט זיין פאָטער, און אים געשיקט קיין מיעכאוו. דאָרט איז אים געלונגען אונטערקויפן די דייטשן מיט א סומע פון 6000 זלאָטעס. מאגערן האָט מען געשיקט קיין אוישוויץ און דאָרט האָט ער זיך דאָס לעבן גע־נומען דורך דעם עלעקטריזירטן פלויט.

אזוי זענען אדורך די טעג, איין צרה גרעסער פון די אנדערע, איין גזירה שטארקער און גרויזאמער פון די צווייטע. און דאָך,... האָבן די יידן געלעבט מיט די האָפנונג און אילוזיע אז זיי וועלן נאָך זוכה זיין צו בעסערע צייטן, אז דער דייטשער אָקופאנט וועט סוף כל סוף פארטריבן ווערן פון די פוילישע ערד און זיי וועלן זיך אומקערן צו א נאָרמאל לעבן ווי פריער. ווייל די דייטשן האָבן פראָבירט איינפלאנצן ביי די אומגליקליכע יידן די אילוזיע און די פאלשע האָפ־נונג דאָס זיי זאָרגן נאָר לטובת די יידן און אזוי מיט פארשידענע שווינדלערישע

מיטלען האָבן זיי אויסגעפירט סיסטעמאַטיש די אלע גזירות און זיי האָבן זיך אזוי נאָך צוגעגרייט דעם וועג פאר די טאָטאלע פארניכטונג פון דעם פוילישן יידנטום.

אין די לעצטע טעג פאר די ליקווידאציע פון די יידישע קהילה אין אונזער שטעטל — האָבן די דייטשן ארויסגעגעבן א באפעל צונויף צו נעמען אלע ניי־מאשינען אין די שול אריין, ווייל זיי ווילן איינאָרדנען ווערקשטאטן. אויך האָבן זיי געטיילט ארבעטס־קארטן פאר די וועלכע האָבן זיך רעגיסטרירט צו ארבעט. די יידן זענען צופרידן געווען דאמיט ווייל זיי האָבן געהאָפט דאָס דורכדעם וועלן זיי פארבעסערן די עקאָנאָמישע לאגע און זיי וועלן זיך פארדינען א בעסערע באציאונג מצד די דייטשע מאכט־אָרגאנען. פרייטיק צו נאכטס האָט זיך געענ־דיקט דאָס צונויפזאמלען די מאשינען און צומאָרגנס שבת פרי, דעם 5.9.42, האָט מען צונויפגעטריבן אלע יידן, אלטע און קראנקע אין מארק, ארויפגעזעצט אויף וועגענער און ארויסגעפירט אונטערן שטאָט צום וואלד ביים יידישן בית עלמין. דאָרט זענען געווען פארטיקע גריבער. מען האָט זיי אלעמען דערשאָסן. מענער, פרויען און קינדער האָט מען געפירט צו פוס פינף אין א רייע דריי קילאָמעטער פון די שטאָט אנטקעגן די גומי־פאבריק אויף א ליידיקן פלאץ. צומאָרגנס האָבן זיי דערהרגעט דעם שומר פון בית הקברות, מאנעס זינגער מיט זיין זון. אינדער־פרי האָבן זיי צוגעשטעלט 44 וואגאָנען. אין יעדן וואגאָן האָט מען אָנגעטריבן ביז 150 מענטשן און אוועקגעפירט אין לאגער בעלזשעץ. בערך 200 מענער, גע־זונטע און שטארקע, פעאיקע צו דער ארבעט, זענען נאָך געבליבן אויפן פלאץ. אין צווישנצייט האָבן די דייטשן זיך געיאָגט נאָך די יידן וועלכע האָבן זיך בא־האלטן אין די קעלערס אָדער אנדערע באהאלטענע ערטער. ווען זיי האָבן גע־כאפט די יידן, האָט מען זיי דערשאָסן אויפן אָרט. דאמאָלס איז דערהרגעט געוואָ־רן משה יוסף דער סטאָלער אין עלטער פון 95 יאָר. אויך אלטער פולטאראק דער שטארקער און פעסטער מאן, אויף זיין קערפער האָבן די דייטשן געוואָלט אויספּרובירן וויפיל קוילן דארף ער באקומען ביז צום שטארבן. ווי דערשטוינט זענען זיי געוואָרן, דאָס נאָך זעקס קוילן האָט ער נאָך געלעבט. דאן האָבן זיי גענומען א יידיש קינד, ארויפגעלייגט אים אויפן בויך, אריינגעשאָסן א קויל אין קינד. די קויל איז דורך דעם קינדס קערפער און אריין אין אלטערס גוף. ערשט דאן האָבן ביידע אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות. דאמאָלס זענען אויך דערהרגעט געוואָרן שמואל פולטאראק מיט זיין פרוי, שמואל איסר ביבער מיט זיין פרוי א. אנד. זייערע קערפּערס האָבן זיך געוואלגערט אין די גאסן. אין יענע טעג זענען אויך געווען פיל זעלבסטמאָרדן. עס איז באגאנגען זעלבסטמאָרד די פרוי פון שלמה ראוכער, זי איז דערטרונקן געוואָרן אין די באגנעס פון דעם פלאץ. אין דער צייט ווען די יידן זענען שוין געגאנגען זייער לעצטן וועג צום פארניכטונג, האָבן זיך די דייטשן באנוצט מיט פארשידענע ליגנס און שווינדלען, צום ביישפּיל, אויף די פראגע וואוהין פירט איר אונז? האָבן זיי געענטפערט ־ קיין אוקראינע צו ארבעט. אויף דער צווייטער פראגע: פארוואָס, אָן די משפחות? האָבן זיי ציניש געענטפערט: דאָס אין מלחמה צייט איז בעסער אָן די פאמיליעס, ווארום די דייטשע זעלנער אויף די פראָנטן זענען אויך אָן די משפחות. דעם

חיימעל מידלארז

יאקל וויסאצקי

אכטן טאָג האָבן זיי גענומען 400 מענשן, דארונטער אויך דוד יצחקן, אריינגעטריבן אין לאַסט־וואַגאָנען צו 80 פּערזאָן אין א וואגאָן און געשיקט קיין סטאלאָוואַ וואָלאַ נעבן ראזוואדוב. די רעשט יידן זענען נאָך פארבליבן אויפן פּלאץ. ווען זיי זענען אָנגעקומען אויפן אָרט, זענען שוין דאָרט געווען א סך יידן. מען האָט זיי אריינגעפירט אין א נעבעדיקן באַראק (דעם באראק האָט מען גערופן וואלבראָם) אָן שום סאניטארע איינריכטונגען. אויך אָן בעטן, און מען האָט זיי אריינגעשטופּט געדיכט אזוי ווי הערינג אין פאס, שמוציק איז געווען דאָרט מוראדיק און די לייז האָבן געוואנדערט צווישן די מענשן פראנק און פריי. איין ק"ג ברויט און עטליכע קארטאָפל, דאָס איז געווען דער שפּייז וועלכן זיי האָבן באקומען אויף א גאנצן טאָג. אויך וואסער צום טרינקן און וואשן איז נישט געווען, ווייל איין ברונעם האָט געדארפט סטייען פאר דעם לאגער וועלכער האָט געציילט 2000 נפשות. אין אזעלכע באדינגונגען האָבן זיי געדארפט גיין 20 ק"מ צו דער ארבעט אין די אמוניציע פאבריקן און ביי פארשידענע בוי ארבעטן. דורך א קורצע צייט זענען א גרויסער טייל מענשן געשוואָלן געוואָרן פון הונגער און אָפּגעשוואכט. דער ערשטער איז געשטאָרבן — נאָך צוויי וואָכן זייענדיק אין דעם לאגער — ר' שמעלע ניעבלאצקי. א חודש שפּעטער האָט זיך אָרגאניזירט א גרופּע און צוגעגרייט א פּלאן צום אנטלויפן. די אויפגאבע איז געווען זער א שווערע, ווייל דעם לאגער האָבן ארומגענומען צוויי עלעקטריזירטע פּלויטן, און אין דער מיט צווישןביידע פּלויטן האָבן געהיטן אויסער די דייטשע זעלנער, אויך אוקראינער. נאָך צוויי חדשים איז געלונגען דוד יצחקן זיך אונטערגנבנען אויפן בויך פינף פארטאָגס, דורכרייסן די זעקס דראָטן און 151 מענשן האָבן באוויזן צו אנטלויפן פונם לאגער. דאָס זענען געווען: דוד יצחק שפּיגלער, זיין

ברודער יוסף ישעיה, יעקב שפּיגלער, ענזל ראדזין מיט זיין פּלימעניק, יחיאל אימערגליק מיטן זון, די ברידער ישראלקע און חיים מידליאזש, גרשון ראטמענש, מאיר ווײַנדלינג, וואָלף כענטשינסקי, ירחמיאל וועלנער, קונע לאנדוי מיט זיין קרוב פון שטשעקאצין. זיי האָבן זיך צושפּרייט אין פאַרשידענע ערטער, א טייל פון זיי, דארונטער: דוד יצחק מיט זיין ברודער און פעטער יעקב שפּיגלער זענען אָנגעקומען אין ראזוואדאווער וואלד. אין וואלד זענען זיי באמערקט געוואָרן דורך די פּאָליאַקן פון דער אומגעגנט, און זיי האָבן צווויסן געגעבן א פּוילישן פּאָליציי סערזשאנט, א באוווסטער אנטיסעמיט און מיטארבעטער מיט די נאציס. זיי האָבן צונויפגענומען 100 מאן, ארומגערינגעלט דעם וואלד און זיי געכאפּט, געבונדן זיי און באגלייט מיט קלעפּ, זיי צוריק געפירט צום לאגער. דאָרט האָבן זיי ערשט באקומען די אמתע קלעפּ און מען האָט זיי אלעמען אריינגעזעצט אין איין צימער. אין צווישנצייט האָבן זיי זיך געלאָזט זוכן די רעשט אנטלאָפענע און טאקע אין 2 טעג ארום האָבן זיי געברענגט נאָך דריי מאן. די אנדערע, וועלכע מען האָט נישט געכאפּט האָט געגליקט צוריק צו קומען קיין וואלבראָם. נאָר דערווייל האָבן די דייטשן זיך פארנומען מיט די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון די יידן אין שטאָט — האָבן זיי צונויפגעזאמלט אלע רעשטלאך וועלכע זענען דורך פארשידענע צופאלן נישט אומגעקומען מיט די פריערדיקע אקציעס — און מיט איין שאָס האָבן זיי אומגעברענגט אויך די שארית הפליטה און דאמיט צוגעפירט צום ענדגילטיקן חורבן פון קהילת וואלבראָם.

פינף טעג האָבן די דייטשן זיי געהאלטן אין א פארמאכטן צימער אָן עסן, אָן טרינקן און אָן הייצונג אין ווינטער און אויפן זעקסטן טאָג האָבן זיי אויסגעשטעלט 40 אוקראַינער באוואָפנט מיט שטעקנס אין צוויי רייען. די יידן האָבן געמוזט לויפן אינמיטן צווישן די רייען מיט בינטלעך שטרוי און די אוקראַינער האָבן געשלאָגן. שטארק צוקלאַפּטע זענען זיי אוועקגעפאלן אויף דעם פּאָל. צומאָרגנס האָט מען זיי געשיקט צו דער ארבעט. דוד יצחק דערציילט, אז ער איז געוועזן אזוי שוואך און אלע אברים האָבן אים ווי געטאָן, אז ער האָט זיך אוועקגעזעצט האָט ער מער נישט געקענט אויפשטיין. נאָך געדענקט ער, אז א לאנגע צייט נאָך די קלעפּ, בערך צוויי חדשים, האָט ער יעדן טאָג ארויסגעצויגן שטיקער פארגליווערטע בלוט פון זיין קאָפּ. ווייל ער האָט נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו וואשן זיך דעם קאָפּ און אָפּרייניקן דאָס בלוט. די רציחות, די ברוטאליטעט פון די דייטשן קעגן די שוצלאָזע יידן זענען געווען שרעקלעך. פאר יעדע קלייניקייט האָבן זיי געשאָסן און אלע לאגערמענשן האָבן געמוזט זיין אָנוועזנד ביים אויספירן דעם אורטייל. זיי האָבן דערשאָסן אין יענער צייט 22 יידן, דארונטער: די זין פון פייוול לובלינג און עוזר שניצער פון קראָקע — דערפאר ווייל זיי האָבן געהאט די דרייסטקייט זיך צו מעלדן ביים לאגער דאָקטאָר צו באטראכטן זייער געזונטצושטאנד. אויך האָבן זיי דערשאָסן דעם וויעליטשקער רב פרענקל ווייל ער האָט געפאסט אין יום־כיפור.

דער פיזישער צושטאנד פון די יידן אינם לאגער, איז ערגער געוואָרן פון טאָג צו טאָג, אזוי אז אויסער די מערדערייען פון די נאציס זענען גרויסע חלקים אויסגעגאנגען ווי א ליכט מאסנווייז. דוד יצחק דערציילט, אז די יידן האָבן זיך

געוווּנטשן בעסער צו שטארבן, ווען אפילו דער טויט איז געווען א לאנגזאמער פּראָצעס, איידער דערהרגעט צו ווערן דורך די מערדער, בכדי נישט צו געבן די רוצחים די באפרידיקונג ביים שיסן זייערע קרבנות מיט פארשידענע אינקוויזיטאָרישע מיטלען. א כאראקטעריסטישן פאקט ווי אזוי ער האָט מקנא געווען צוויי שכנים זיינע וועלכע זענען מיט אים געשלאָפן נאָך דער ארבעט. אין דער פרי הייבט ער אָן זיי וועקן און זיי רירן זיך נישט. דאן באקוקט ער זיי אויפמערקזאם און דערזעט אז זיי לעבן נישט מער. צו אזא גליק און אן ענליכן טויט האָט ער זיך אליין געוווּנטשן. גרויס איז געווען דער באגער פון אלע לאגער־מענשן, צו שטארבן מיט א מיתת נשיקה, ווי זיי האָבן דאָס אָנגערופן. אזעלכע פאלן זענען געווען אין די צענדליקער.

יקותיאל פישל וילדיו
יקותיאל פישל און זיינע קינדער

אין זומער 1944 האָט דוד יצחק אָרגאניזירט צום צווייטן מאָל א גרופּע (א קליינע גרופּע, ווייל ווייניק זענען נאָך געבליבן אינם לאגער) און פינף האָבן באוויזן צו אנטלויפן. דאָס זענען געווען: דוד יצחק שפּיגלער, שלמה פוקס, מאיר זילבערמינץ, משה שפּרינגער און די ברידער זשעלאנקא. טראָץ דעם וואָס דער לאגער איז געווען פארשלאָסן און פארמאכט, האָבן זיי גוט געוווּסט די לאגע אויף די פראָנטן און אז די רויטע ארמיי קומט צו וואָס אמאָל נענטער. זיי האָבן זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער און פעלדער, געשפּייזט זיך מיט פארשידענע גראָזן און פרוכט פונם וואַלד. נאָך צוויי וואָכן וואנדערן האָבן זיי זיך געטראָפן מיט די זיגנדע סאָלדאטן פון דער רויטער ארמיי. די רויטע ארמיי האָט באפרייט דעם גאנצן שטח און אויך אלע יידן וועלכע זענען נאָך געווען אין די לאגערן.

פון די 400 יידן וואלבראָמער, טאטעס און זין, געזונטע און פעסטע, וועלכע מען האָט פארשיקט קיין סטאלאָוואַ וואָלאַ — זענען געראטעוועט געוואָרן איינצעל־

נע יחידים. צווישן זיי אין ישראל: דוד שפיגלער, די ברידער זשעלאנקא, בנימין מינץ. און אויסלאנד לעבן: וועלנער, די ברידער ביבער, יהודה און חיים־איטשע.
אויסער זיי זענען אלע אומגעקומען אויף פארשידענע אופנים. א טייל זענען פארפייניקט געווארן און אויסגעלייזט געווארן דורכן טויט. א גרויסער טייל זענען באערדיקט געווארן אין א ברידער קבר אויף פוילישער ערד ביי ראזוואדוב.
זייער אנדענקן וועט שטענדיק פארבלייבן אין אונזער זכרון!

ישראל קאנער

זכרונות פון נאצישן גיהנום

ישראל קאנער

ביים אויסברוך פונם קריג בין איך מיט מיין פאטער און מיין יינגערן ברודער לייזער אנטלאפן אונטער א האגל פון קוילן און באמבעס, און ניט געוואלט אריינפאלן אין די הענט פון די דייטשן.

דריי וואכן זענען מיר געגאנגען צו פוס ביז מיר זענען אנגעקומען קיין לובלין. דארט האבן מיר בייגעווווינט גרויזאמע בילדער פון דערשיסן הונדערטער יידן און זייערע קערפערס האט מען אריינגעווארפן אין דער ווייסל. נור מיט ניסים איז אונז געלונגען פון דארט צו אנטלויפן.

אהיימקומענדיג האבן מיר געפונען א ליידיק אויסגעראבירט געשעפט. אבער מיטן יידישן אפטימיזם האבן מיר זיך געטרייסט, אז אבי מען זאל אונז נאר לאזן לעבן, און מען זאל אונז נאר לאזן זיין אין שטאט צוזאמען מיט די משפחות, וועט עס זיין א געווינס, און א דאנק צו גאט פאר דעם, אזוי ווי עס האבן געוויס געזאגט טויזנטער און מיליאנען אנדערע יידן אין פארלויף פון הונדערטער דורות אין צייטן פון פאגראמען און פארניכטונג.

די גרעסטע פעסימיסטן האבן ניט פארגעפילט און ניט פאראויסגעזען דאס שרעקליכע פון אלעם שרעקליכסטן פון אלע צייטן און דורות וואס האט אונז ערשט ערווארט.

אין אנהויב האבן מיר יידן אויפגענומען די פערפאלגונג מיט געלעכטער, ד.ה. מיר האבן געטראכט אז מיר יידן עקזיסטירן א שטיק צייט נאך איידער אונזער שונא איז געקומען אויף די וועלט און מיר וועלן בלייבן לאנג נאכדעם וואס אונזער שונא וועט ניט מער עקזיסטירן. און אויב דער שונא האט אונז טאקע דערדריקט פיזיש — האט ער ניט מצליח געווען אונזער גייסט צו דערדריי־

קן. אָבער דאמאָלט האָבן מיר נאָך ניט געוווסט אז אונזערע איצטיגע ליידן זענען נאָר א בעשיידענער פאָרשפּיל פאר דער גרויסער טראַגעדיע וואָס ווארט אויף אונז.

מיטן אויסברוך פון דייטש־רוסישן וועלט־קריג האָט זיך די לאגע פיל פארערגערט. מען האָט אָנגעהויבן שיסן יידן מאסנווייז, און דער הונגער האָט זיך פערשטארקט. אין דער געגנט פון קראקא ענטשטייען קאָנצענטראציאָנס־ארבייטס לאַגערן און הונדערטער יידן פון וואלבראָם ווערן דאָרט אהינגעשיקט, און צווישן אנדערע אויך איך. מיר האָבן דאָרט געארבעט פון פינף אזייגער אין דער פרי ביז 10 אין דער נאכט. נאָר געציילטע מענשן האָבן דאָס אויסגעהאלטן, און די אנדערע וואָס זענען אָפּגעשוואכט געוואָרן זענען פערשיקט געוואָרן קיין בעלזשעץ און פערניכטעט געוואָרן צוזאמען מיט דער גרויסער אויסזידלונג פון די קראקעווער יידן אין 14.5.42. די גרויזאמקייטן וואָס איך האָב צוגעזען בעת דער אויסזידלונג אין קראקא בין איך נאָך היינט ניט פעאיג צו איבערגעבן. די מענשן האָבן געמוזט לויפן צו די וואגאָנען, און ווער עס האָט ניט געקענט לויפן איז דערשאָסן געוואָרן. די קראקעווער גאסן זענען אזוי ארום אָנגעזאפּט געוואָרן מיטן בלויט פון טויזנטער יידישע פרויען, קינדער און זקנים. גאָר קליינע קינדער זענען געוואָרפן געוואָרן פון די פענסטער פון הויכע הייזער.

איך האָב געפילט אז אויף דעם פלאץ קען איך מער ניט בלייבן און בין אוועקגעלאָפן צוריק קיין וואלבראָם דורך די וועלדער און פעלדער א גאנצע נאכט.

צוויי וואָכן שפּעטער זענען צו אונז אריינגעקומען צוויי דייטשן מיט דעם יידישן פּאָליציאנט מאיר צוקערמאן און מען האָט מיך צוריקגעשיקט קיין קראקא אין לאגער. אָבער נאָך אייניגע טעג בין איך ווידער ענטלאָפן פון דאָרט און ווידער א גאנצע נאכט זיך אָנגעלאָפן און צוריקגעקומען קיין וואלבראָם. אָבער

לייבל און רבקה קאנער

דאָסמאָל האָב איך מיך שוין געמוזט אויסבאהאלטן, ווייל עס האָט מיר געדראָט די קויל פאַרן אנטלויפן פון לאגער.

אין חודש יולי און אויגוסט 1942 איז די שטימונג אין יידישן וואלבראָם געווען א דערדריקטע און א פערצווייפעלטע. גרויזאמע שמועות און איובס בשורות פערשפרייטן זיך און יידן קוקן זיך אין די פנימער און פרעגן, צו זענען דאס טאקע אונזערע לעצטע טעג?

און דער לעצטער טאָג איז אויך געקומען. דער טאָג אין וועלכן א גאנצע קהילה פון צען טויזנט נפשות איז פערשניטן געוואָרן אכזריותדיג און בארבאריש אויף אייביג.

מיין משפחה האָט בעשלאָסן אז מיר טאָרן זיך ניט איבערגעבן מיט אייגענע הענט, און אז מיר מוזן פערלאָזן די שטאָט. שבת אין דער פרי, דעם 6־טן סעפּ־טעמבער, האָט מען אלע יידן קאָנצענטרירט אין מארק און פון דאָרט א טייל ארויסגעפירט אין וואלד אריין און נאקעטערהייט דערשאָסן אין וואלד אנטקעגן איבער דעם בית הקברות. די גרעסטע טייל האָט מען ארויסגעפירט צו דער באַן־סטאציע אויף די באגנעס. די פרויען, קינדער און עלטערע זענען זונטאָג פער־שיקט געוואָרן אין לאסט־וואגאָנען קיין בעלזשעץ. און די יינגערע מענער זענען צו ביסלעך פארשיקט געוואָרן אין פערשידענע ארבעטסלאגערן. אָבער נאָר גע־ציילטע זענען פון דאָרט צוריקגעקומען.

אָט די גרויסע טראגעדיע פון אונזער שטאָט האָב איך דאָ איבערגעגעבן אין געציילטע ווערטער, ווייל גרויס איז געווען די צרה און אונבעשרייבליך. זי האָט ניט איר גלייכן און עס זענען ניט פאראן קיין ווערטער און קיין שפראך וואָס קענען זי אויסדריקן און איבערגעבן.

פרייטאָג נאכטס האָט מען נאָך ביי אונז אין שטוב אויפגענומען דעם שבת ווי כשרע יידן. מיין מוטער האָט ליכט געצינדן און מיין פאָטער האָט געבענשט אויפן ווייַן. באלד נאָך דעם האָבן מיר אויף זיך אָנגעטאָן וועש און קליידער וויפיל מיר האָבן געקענט נאָר ארויפציען. מיין פאָטער האָט יעדן פון אונז פאר־טיילט געלט און ווערט־זאכן, און מיר זענען ארויס פון שטוב און געפריפט זיך אדורכרייסן דורך די דרייפאכיגע קייט מיט וועלכע די שטאָט איז ארומגערינגלט געוואָרן מיט דייטשע, פוילישע און אוקראינישע פּאָליציי.

קריכנדיג אויפן בויך די גאנצע צייט איז אונז קוים געלונגען ארויסצוקריכן זיך פון שטאָט, און מיר האָבן זיך ניט געוואגט אויסצוגלייכן, ביז מיר זענען געווען שוין 3—4 קילאָמעטער ווייט פון וואלבראָם. אָבער אויך דאָרט האָבן מיר בא־געגנט פּאָליאקן וועלכע האָבן פון אונז געוואָלט רויבן געלט מיטן תירוץ אז אזוי צו אזוי זענען מיר דאָך פערלוירן. איז צו וואָס ברויכן מיר נאָך געלט?

אויפן וועג האָבן מיר בעשלאָסן זיך איינצוטיילן אין צוויי גרופּן. מיר האָבן געטראכט, אז אויב מען וועט אונז פארהאלטן — זאָלן מיר ניט אלע פארהאלטן ווערן, ווייל דאָס בעדייט אונזער סוף. און מיר האָבן אויך פערשטאנען, אז אויב עס וועט אונז געלינגען צו געפינען א פריינדליכן קריסט וואָס וועט אונז וועלן אריינעמען צו זיך, וועט ער דאָך ניט קענען אריינעמען זיבן פערזאָנען צוזאמען. מיין מוטער, איך און מיין קלענסטער ברודער העשעק מיט די יינגערע שוועסטער

הינדעלע האָבן סוף כל סוף געפונען א בעקאנטע איידעלע קריסטין וואָס האָט אונז זער פריינטלעך אויפגענומען און אויסבאהאלטן אין דער סטאדאלע, און אונז געשפייזט מיט עסן. נאָך אייניגע טעג האָבן מיר געשיקט דעם זון פון דער קריס־טין קיין וואלבראָם ער זאָל אונז ברענגען ידיעות פון וואָס עס טוט זיך דאָרט. ער האָט אונז געברענגט טראגישע בשורות פון דער פערניכטונג פון אונזערע קהילה. מיין פאָטער מיט מיין ברודער האָט מען פערהאלטן און מען האָט זיי גלייך ארויסגעפירט אויפן פונקט ביי דער באן־סטאציע און אוועקגעשיקט קיין ריישע (רזשעשאוו) אין א ארבעטסלאגער. דעם קלענערן ברודער יעקעלע איז געלונגען צו אנטלויפן און ער איז אריינגעקומען אין שטאָט. אזוי ווי די פרויען מיט קינדער זענען שוין ארויסגעשיקט געוואָרן און פאר א ארבעטסלאגער איז ער געווען צו קליין — האָט מען אים איבערגעלאָזט אין שטאָט בתנאי אז ער וועט מוזן טוען אלערליי ארבעט פאר די דייטשן, און דערפאר האָט מען אים ערלויבט צו זיין אין דער וווינונג. ער איז דאמאָלט אלט געווען 14 יאָר.

אזוי ווי יעקעלע איז צוריק אריין אין אונזער וווינונג האָט ער זיך מיט אונז פערשטענדיגט און מיר האָבן בעשלאָסן צוריקצוגיין אין שטאָט אריין ביינאכט. דאָס איז געווען די ערשטע נאכט ראש־השנה תש״ב, 1942.

צו דער צייט האָבן זיך געפונען אין גרויסן בית־המדרש בערך 400 יידן וואָס מען האָט ערב ראש־השנה צוריקגעברענגט פון די באגנעס אין בית־המדרש אריין, און פון בית־המדרש זענען זיי אין אייניגע מאָל פערשיקט געוואָרן אין ארבעטס־לאגערן פון סטרי, פשעמישל, גרויצע א.ז.וו.

אין שטאָט זענען פערבליבן די יידנראט־מענשן מיט זייערע משפחות, נאָנטערע און ווייטערע, די יידישע אָרדנונגס פאָליציי און אייניגע אויסבעהאל־טענע אזוי ווי מיר, ווערמען מען האָט שוין ערלויבט צו פארבלייבן אין שטאָט.

די מענשן וואָס זענען געווען אין דעם גרויסן בית־המדרש זענען געווען אויסגעהונגערט און דערפרוירן פון זיין אגאנצע וואָך אויף די באגנעס ביי דער סטאציע. מיין מוטער האָט אויף זיך גענומען די אויפגאבע זיי צו פערזאָרגן דריי מאָל אין טאָג מיט געקאָכטע הייסע טיי און מיט זופן, און מיר קינדער האָבן איר געהאָלפן דאָס עסן טראָגן און פערטיילן. אָבער אַפּט מאָל האָט אונז די אוקראַינישע פאָליציי געשלאָגן און אוועקגעיאָגט, און באזונדערס מאגער, דער יידישער פאָלי־ציאנט פלעגט אונז בעדראָען אז ער וועט אונז אריינזעצן אין בית־המדרש און דעפּאָרטירן פאר דעב „פערברעכן" וואָס מיר האָבן געברענגט ווארים עסן פאר אויסגעהונגערטע יידן.

אייניגע וואָכן שפּעטער האָט מען מיך מיט חיים וועלגרין גענומען קובר צו זיין די יעניגע וואָס מען האָט דערשאָסן אין וואלד. דאָס איז געווען א שרעק־ליך ערשטוינענד בילד פון איבער טויזנט הרוגים וועלכע האָבן זיך נאָך געמוזט אויסטוען נאקעט פארן דערשיסן פון מאשין־געוועהר. מיר האָבן זיך באמיט אז די קבורה זאָל זיין ווי ווייט מעגליך א מענשליכע. מיר האָבן די קערפּערס גראד געלייגט און שטיל געמורמעלט א „קדיש".

און ווייל די ערד האָט זיך געזאפּט מיט יידיש בלוט, האָבן זיך אונזערע שכנים די פאָליאקן געזאפּט מיט יידיש האָב און גוטס.

בערך פיר וואָכן נאָך דער אויסזידלונג האָב איך בעקומען א טראגישע ידיעה פון ריישע אז מיין פאָטער לייביש קאָנער איז דאָרט דערשאָסן געוואָרן דעם 5.10.1942. גלייך ביים אָנקומען איז ער דאָרט בעשטימט געוואָרן פאר א געזעל (א זאקלאַדניק). און אזוי ווי א ייד איז פון לאגער אנטלאָפן, דערפאר האָט מען מיין פאָטער מיט נאָך אנדערע דערשאָסן.

צוויי חדשים נאָך דער ערשטער אויסזידלונג, דעם 9.11.42, איז פאָרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג. מיר האָבן זיך ווידער אויסבעהאלטן ביי א קריסטין. אָבער אזוי ווי עס האָט זיך ארויסגעשטעלט אז די שטאָט איז ענדליך פאָלקאָם יידנריין — האָט דאָך מער קיין צוועק געהאט צו פערבלייבן אין בונקער, און מיר האָבן ארויסגעשיקט א קריסט ער זאָל זיך דערוויסן ווי עס געפינען זיך נאָך יידן

אזוי ארום האָבן מיר בעקומען ידיעות אז ביי בענדין איז דאָ א געטאָ אין שראדול, און הינטער סאָסנאָווצע איז אויך נאָך דאָ א געטאָ אין דאָרף קאמיאנקא. האָבן מיר אלזאָ באשלאָסן דאָרט אהין זיך צו בעקומען פאר יעדן פרייז. אונזער איבערלעבן אויף דעם וועג פון וואלבראָם ביז סאָסנאָוויץ איז א פרשה פאר זיך. מיר זענען געגאנגען נאָר ביינאכט. די קעלט איז געווען גרויס, און מיר זענען געגאנגען אין בלאָטעס ביז די קניען. כמעט דעם גאנצן וועג האָב איך געמוזט טראָגן אויף מיינע הענט דעם קליינעם ברודער מיטן שוועסטערל. אזוי זענען מיר געגאנגען צענדליגער קילאָמעטער מיט טויטשרעק אויף שריט און טריט.

פויערים פון דער אומגעבונג וועלכע מיר האָבן אוועקגעגעבן אונזער לעצטעס אז זיי זאָלן אונז אדורכפירן די גרעניץ קיין אלקוש האָבן ביי אונז אלעס אוועקגענומען און אונז געלאָזט שטיין אין מיטן פעלד. ווען מיר האָבן זיך באקלאָגט האָבן זיי אונז געדראָט אז זיי וועלן אונז איבערגעבן צו די דייטשן.

ענדליך אָנגעקומען קיין סאָסנאָוויץ, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז פיל אנדערע וואלבראָמער וועלכע האָבן מיטגעמאכט דעם וועג זענען אדורכגעגאנגען די אלע צרות. אָבער דאָ האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן אונזערע צרות אויפסניי.

די דייטשן האָבן ארויסגעגעבן שטרענגע באפעלן אז מען זאָל ניט אריינ־נעמען קיין אנטלאָפענע יידן פון פראָטעקטאראט, אונטער דער דראָאונג פון דערשיסן. פערשטייט זיך אז די פאניק איז געווען זער א גרויסע. אָבער דער אמת איז, אז אלע האָבן זיך ביסלעכווייז איינגעאָרדנעט. יידן האָבן ניט געקוקט אויף די נייע פעראָרדנונג און ריזיקירט מיט זייער אייגן לעבן און געגעבן א היים פאר די פליטים.

דאן איז געווען דאָס פראָבלעם פון פרנסה מיט די שווערסטע ארבייטן, ווי גאסן־רייניגן און טראָגן קוילן, און איך האָב פארדינט אויף ברויט פאר אונז פיר.

אין 22 מאי ביים ליקווידירן דאָס געטאָ האָט אלע פליטים פון פראָטעקטאָ־ראט בעדראָט געשיקט צו ווערן קיין אוישוויץ. אָבער מאניעק מערין האָט פאר אונז געטוען אלעס וואָס מעגליך, און עס איז אונז געלונגען נאָך צו פערבלייבן אויפן פלאץ אין א ארבעטס־לאגער.

דאָס אויסזידלען פון סאָסנאָווצער געטאָ איז ווידער א קאפיטל פאר זיך. הונדערטער מענשן זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. קינדער פון קינדער־היימען און קראנקע פון שפיטעלער זענען ארויפגעוואָרפן געוואָרן אויף די לאסט־וואָגענס און דאָרט דערשטיקט געוואָרן לעבעדיגערהייט. די נאצישע חיה האָט דאָ ארויסגעוויזן איר גרויזאמקייט, אירע נידריקסטע אינסטינקטן פון בלוט־דורשטיקייט. מיר, די איבערגעבליבענע, האָבן בעדארפט רייניקן די גאסן און קובר זיין די הרוגים.

מאָנטאָג דעם 2.9.43 איז געקומען אונזער לעצטער טאָג אין סאָסנאָווצער ארבעטס־לאגער. אזוי ווי מיר האָבן איינגעזען אז מען וויל אונז פערניכטן, האָבן מיר זיך צוזאמענגענומען 400 יידן, דארונטער פרויען און קינדער, מייסטנס יידן פון וואלבראָם, פילץ, מיעכאָוו און ווארשא, און מיר האָבן זיך אויסבעהאלטן אין א בונקער. די היץ איז געווען זער גרויס. מיר זענען דערשטיקט געוואָרן אָן לופט צום אָטמען און פערברענט געוואָרן פאר דורשט. אָבער עס האָט געהערשט דיסציפלין. פיר טעג שפעטער האָט מען אונז אויסגעפונען און מען האָט בעפוילן מיר זאָלן ארויס פון בונקער. לויפנדיג האָבן מיר געמוזט פארלאָזן ווייל די גאנצע צייט האָט מען געשאָסן אין בונקער אריין. פון בונקער האָט מען אונז געיאָגט א קילאָמעטער ביז צו די וואגאָנען מיט וועלכע מען האָט אונז געשיקט קיין אוישוויץ. דעם גאנצן וועג זענען מיר געלאָפן, און אָן אויפצוהערן האָט מען אויף אונז געשאָסן. די העלפט פון אונז איז ניט דערלאָפן ביז צו די וואגאָנען.

פיר אזייגער אין דער פרי זענען מיר אָנגעקומען קיין אוישוויץ. דאָ האָט מען אונז באלד צושיידט: פרויען און קינדער באזונדער, מענער און יוגנט באַזונדער. אזוי בין איך אָפּגעטיילט געוואָרן פון מיין מוטער און מיין שוועסטערל, און פערבליבן מיט מיין ברודער יעקעלע. דער יינגסטער ברודער, הערשל, איז נאָך פארבליבן אין געטאָ. נאָכדעם וואָס מען האָט אונז אָפּגעשוירן נאקעטערהייט און אלעס אוועקגענומען, דאָס זעלבע האָט מען אויך מיט די פרויען געמאכט, האָט מען אונז אוועקגעפירט אין בלאָק נומער 12. איך האָב בעקומען דעם נומער 134958 און מיין ברודער 134957. פון דאמאָלס האָבן מיר אויפגעהערט צו זיין מענשן. מיר זענען געוואָרן נומערן.

אונזער בלאָק־עלצטער דוד גאָלדבערג פון ווארשא, א לאנגיעריגער פערברעכער און אונטערוועלטלינג, ווי ער האָט זיך אליין פאָרגעשטעלט און בארימט דאמיט, האָט אלעס געטוען בכדי אונז דאָס לעבן צו פערביטערן און בעשווערן. פון 4 אזייגער מוזן מיר שוין שטיין אויף אפעלין. ער האָט אונז געשלאָגן און געהרגעט אָן רחמנות, און אונז בערויבט אונזער עסן, און מיר האָבן געמוזט שווייגן, ווייל אנדערש ווערן מיר גלייך געשיקט אין קרעמאטאָריום. אונזער בלאָק איז ניט געווען דער איינציגער, אָבער אונז איז עס אפשר געווען פיינליכער צוליב דעם וואָס מיר האָבן געליטן פון א ייד.

פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען סעלעקציעס. שוואכע און אָפּגעמאַטערטע זענען געשיקט געוואָרן אין קרעמאטאָריום. אויף די סעלעקציעס האָט דיריגירט דער בארימטער בלוטיגער מאסן־מערדער מענגעלע.

אין ערב יום־כיפור האָבן איך געזען ווי אזוי מען האָט אריינגעפירט 15

לאסט־וואגאָנען מיט נאקעטע יידישע פרויען פון איטאליע. דאָס האָט אונז אויסער־געוויינלעך דערדריקט, אויבוואָל מיר זענען שוין אזוי אויך געווען גענוג דער־דריקט, אָבער דאָס שוידערליכע בילד איז געווען פאר אונז אונערטרעגליך.

דער זאוויערטשער רב וואָס איז געווען צוזאמען מיט אונז האָט אונז געטרייסט און דערמונטערט. ער האָט אונז אזוי בעאיינפלוסט אז מיר האָבן אפילו בעשלאָסן צו פאסטן יום־כיפור.

יעדען טאָג האָב איך געמוזט צוזען ווי יידן פאלן איינפאך פון הונגער און קעלט, פון שוואכקייט און פון קלעפּ. און יעצט דאָס שטענדיג ברענענדיגע קרעמאטאָריום און די גאז־קאמערן. מיט ביטערן צאָרן האָב איך געביילט מיינע פויסטן, אָבער ליידער געווען אונמעכטיג, אזוי ווי עס זענען געווען אונמעכטיג אלע אנדערע ארום מיר.

בתו של ר' יחיאל מאיר אנגלשטיין

ענדע נאָוועמבער הער איך אז א טראנספּאָרט גייט ארויס פון אוישוויץ אין א ארבעטס־לאגער. איך האָב אלעס אָנגעוואנדן בכדי אוועקצוגיין מיט דעם טראנספּאָרט. נאָר ליידער איז מיין ברודער יעקעלע צוריקגעבליבן, און איך האָב אים שוין מער ניט געזען.

צוויי טעג זענען מיר געפאָרן ביז ווארשא אין לאסט־וואגאָנען, אָן עסן און אָן טרינקען. אין לאגער אין ווארשא זענען שוין געווען ניין טויזנט קריסטלעכע העפטלינגע פון פראנקרייך, איטאליע, האָלאנד, בעלגיע, גריכנלאנד, און אויך אמעריקאנער קריגסגעפאנגענע, און בערך טויזנט דייטשן, פארברעכערס וואָס זענען געווען פאראורטיילט צו טויטשטראָף און לעבענסלענגליכע תפיסה.

מיר האָבן בעדארפט אויפרייסן די חורבות פון געטאָ וועלכער איז באָמ־באַרדירט געוואָרן בעת דעם יידישן אויפשטאנד. די ארבעט איז געווען ניט נאָר

א שווערע, נאָר אויך א לעבנס־געפערליכע, און הונדערטער מענשן זענען צוגע־דעקט געוואָרן אונטער די פאַלנדע מויערן, יידן און קריסטן.

אביסל טרייסט האָב איך בעקומען ווען איך האָב דאָרט געטראָפן א וואָל־בראָמער בחור אהרן נוסנבוים, א זון פון יקום דער סטאָלער. פון דאַמאָלס אָן האָבן מיר זיך געהאַלטן צוזאַמען.

די שווערע ארבעט אָן עסן און אָן די פרימיטיווסטע סאַניטאַרע בעדינגונגען האָבן פּראָוואָצירט א בויך־טיפוס עפּידעמיע און פלעק־פיבער. די יעניגע וואָס זענען קראַנק געוואָרן האָט מען פארברענט לעבעדיגערהייט.

דער 28 יולי איז בעשטימט געוואָרן צו זיין דער טאָג פון א פּוילישן אויפ־שטאַנד, און די נאַציס מורא האָבנדיג אז מיר העפטלינגע זאָלן זיך ניט מיטבעטייליגן, האָבן אַלעס צוגעגרייט כדי אונז אויסצושיסן מיט מאַשין־געווער. אָבער אין דער לעצטער מינוט קומט א בעפעל אונז צו עוואַקואירן. אָבער די צוגרייטונגען צו די עוואַקואַציע האָבן געמאַכט דעם איינדרוק אז מען גייט אונז אויסשיסן, און מיר האָבן געלעבט א גאַנצן טאָג אין א גרויסער פּאַניק. פאַר אונזערע אויגן האָט מען פארברענט די קאַרטאָטעק און דאָס גאַנצע ביוראָ, און די גאַנצע צייט האָט מען געהערט שיסן און באָמבאַרדירן. מיר זענען געווען זיכער אז דאָס איז אונזער לעצטע שעה. איך האָב מיך צוקושט מיט מיין פריינד אהרן נוסנבוים. מיר האָבן זיך געזעגנט אזוי ווי צוויי מענשן וואָס ווייסן אז זיי זענען פאַראורטיילט צו א זיכערן טויט.

פיר אזייגער אין דער פרי האָבן מיר אָנגעהויבן מאַרשירן אין דער ריכטונג קיין וואַרשאַ. קראַנקע און פּוילישע פּאָליטישע אַרעסטאַנטן זענען געבליבן און דערשאָסן געוואָרן מיט צוגעבונדענע הענט אויפן רוקן, און אין מויל האָט מען זיי איינגעלייגט גיפּסענע קוילן אז זיי זאָלן ניט קענען שרייען. מאַרשירנדיג איבער די וואַרשעווער גאַסן האָבן מיר געזען פיל פּאָליאַקן דערהרגעטע און נאָך מער געהאַנגענע אויף די מויערן. די דייטשן האָבן אונז באַפוילן צו זינגען פּוילישע נאַציאָנאַלע לידער, און אזוי ווי די פּאָליאַקן האָבן דאָס דערהערט האָבן זיי אונז געוואָרפן ברויט, פּרוכטן און גרינס מיט ציגאַרעטן. אזוי זאַט געגעסן האָבן מיר זיך שוין זער לאַנג ניט.

אזוי האָבן מיר מאַרשירט א גאַנצן טאָג. די היץ איז געווען גרויס, און מיר האָבן געליטן פון א שטאַרקן דורשט. פאַרנאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין דער שטאָט סאָכאַטשאָוו. די נאַכט זענען מיר געשלאָפן אין פעלד, און גאַנץ פרי ווידער מאַרשירט אָן הפסקה. ערשט צוויי אזייגער ערלויבט מען אונז א מיטאָגס־פּויזע פון א האַלבע שעה. מיר באַקומען ברויט מיט הערינג קאָנסערוון. דאָס פאַר־שטאַרקט פיינליך אונזער דורשט, און ביים ווייטערן מאַרשירן זענען שוין מענשן אָפּגעשטאַנען און דערשאָסן געוואָרן.

דעם דריטן טאָג איז נאָך ערגער געווען. די היץ ווי אויף צו להכעיס האָט דערגרייכט 30 גראַד און מיר קריגן ניט קיין וואַסער. ס.ס. מענער היטן אונז מיט מאַשין־געווער. מיר טאָרן זיך ניט אפילו אראָפּבייגן. ווער עס האָט דאָס ניט מיטגעמאַכט קען אונזערע ליידן ניט פארשטיין. יעדע באַשרייבונג וועט זיין בלאַס

אנטקעגן דער גרויזאמקייט. מיר זענען פארביי געגאנגען די שטאָט לוויוויטש, און מיר האָבן אָנגעהויבן שרייען: וואסער, וואסער! אָבער די ס.ס. האָבן ניט דער־לאָזט מען זאָל אונז וואסער געבן. ווען מיר זענען פארביי געגאנגען א טייכל האָבן די דייטשן אונז ערלויבט וואסער צו נעמען. אָבער ווי נאָר מענשן זענען אריין אין וואסער האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן און דאָס וואסער איז באלד רויט געוואָרן מיט מענשליך בלוט, און מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן אין די רייען. די ס.ס. מענער האָבן זיך געמוזט צורשט איבערצייגן אז די אלע וואָס זענען געבליבן אין וואסער זענען באמת טויט, אָדער אויך לעבעדיקע מאכן דעם אָנשטעל אלס טויטע, ווייל... זאָגן זיי — קיין איינציגער העפטלינג זאָל ניט אריינפאלן לעבע־דיגערהייט אין „שונא׳ס" הענט. ענדע דעם דריטן טאָג מארשירן זענען פון אונז געבליבן נאָר די העלפט.

דער פערטער און פינפטער טאָג זענען אויך פארביי ווי די פריערדיגע טעג. הונגער, קלעפּ און שיסעריי, און דאָס ערגסטע פון אלעס דורשט ביז צום משוגע ווערן. מיינע שיך זענען איועקגעריבט געוואָרן און די פיס פארבלוטיגטע פון די שפיציגע שטיינער.

דעם זעקסטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין זשיכלין. דאָרט האָבן מיר געטראָפן אונגארישע יידן. ביים מיטאָג־איבעררייס האָט א אונגארישער ראבינער, האלבערשטאדט פון קלויזנבורג, אונז הערציג געטרייסט און געראָטן מיר זאָלן פרובן גראָבן אין דער ערד, אפשר וועלן מיר געפינען וואסער. מיר האָבן אין אונזער פארצווייפלונג אָנגעהויבן גראָבן מיט די פינגער, און ווי נאָר די ערד איז געווען אביסל פייכט האָבן מיר זי געלעקט, אָבער זיך ניט געזעטיגט. מיר גראָבן ווייטער ביז 2—3 מעטער און אביסל שמוציג וואסער האָט אָנגעהויבן שפריצן. מיר האָבן געטרונקן דאָס שמוציגע בלאָטיגע וואסער. דעם אכטן טאָג זענען מיר פארביי די שטאָט קוטנא. אונזערעליידן נעמען קיין ענדע. אונזערע „באגלייטער" דייטשע פארברעכער און אונטערוועלטניקעס ווייסן קיין רחמנות.

אשתו של בנימין גלאזער
בנימין גלאזערס פרוי

דוד וויינשטאָק און רבקה שמואלעוויץ

א סאָסנאָווצער בחור חוניה נייער בעקומט פלוצלינג שטאַרקע שמערצן און קען ניט מער גיין. מיר ווילן אים נעמען אויף אונזערע פּלייצעס און טראָגן, אָבער די רוצחים ערלויבן ניט און ערשיסן אים אויפן אָרט. זיינע לעצטע ווערטער זענען געווען „שמע ישראל”. מער האָט ער ניט בעוויזן.

דעם 12־טן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין פּויזן. דאָרט האָט אויף אונז געוואַרט א לאַסט־באַן מיט 40 וואַגאָנען אין וועלכע מען האָט אונז אריינגע־דרענגט ביז 100, און ווידער אָן עסן און אָן טרינקן. נאָר דאָס גליק איז וואָס מיר ברויכן שוין ניט מער צו מאַרשירן צו פוס, ווייל מיר וואָלטן שוין מער ניט אויסגעהאַלטן. אין דעם וואַגאָן האָבן מיר זיך געפונען דריי וואַלבראָמער: איך, אהרן נוסנבוים און בעריש מייטליס (א זון פון געלן ראובן), און מיין יעצטיגער שוואָגער איז שוין געווען זער אָפּגעשוואַכט, און דאַגעגן בעריש מייטליס האָט זיך נאָך שיין געהאַלטן, און נאָר אדאַנק אים, ווייל ער האָט נאָך געהאַט כוח זיך צוצושטופּן ביז דער טיר, בכדי צו נעמען דאָס שטיקל ברויט, האָבן מיר אויסגע־האַלטן נאָך זיבן טעג ביז מיר זענען אָנגעקומען אין דעם פאַרניכטונגס־לאַגער דאַכאַו. פון די ניין טויזנט פערזאָן וואָס האָבן ארויסמאַרשירט פון וואַרשא זענען נאָר אָנגעקומען צוויי טויזנט קיין דאַכאַו. איך און נוסנבוים האָבן צו פערדאַנקן פיל בעריש מייטליס, ווען ניט ער — ווער ווייסט צי מיר וואָלטן דערגרייכט.

פון דאַכאַו האָט מען אונז פערשיקט אין פאַרשידענע ארבעטס־לאַגערן. נוסנבוים איז אוועקגעגאַנגען קיין אַללאַך, און איך מיט בעריש מייטליס קיין אַמפּינג, ווו מיר האָבן געאַרבעט ביי שווערע בוי ארבעט אין פרייען פעלד. אויך אין די קאַלטע נעכט זענען מיר געשלאָפן אין דרויסן. זעקס וואָכן שפּעטער זענען אָנגעקומען צו אונז נאָך 7000 העפטלינגע, דארונטער אונגאַרישע יידן, רוסישע קריגסגעפאַנגענע, פראַנצויזן און איטאַליענער.

טאָג טעגליך זענען געפאַלן פון 80 ביז 100 מענשן פון הונגער און קעלט. מיר האָבן געמוזט טראָגן א גאַנצן טאָג צעמענט און לויפן מיט די זעק. דער שטויב פון דעם צעמענט האָט זיך אונז געלייגט אויף די לינגען, אריין אין די אויגן און אין די אויערן. אונזערע קליידער און שיך זענען געווען די פּאַפּירענע זעק פון צעמענט.

בעריש מייטליס איז געשיקט געוואָרן צו א דייטשן פייער ארבעטן, האָט ער פון דאָרט אוועקגעגנבט עסן פאַר מיר, און נאָר אזוי ארום האָב איך נאָך געהאַט כוח צו שטיין אויף מיינע פיס.

אין מערץ 1945 הערן מיר דאָס מען וויל אונז ווידער עוואַקואירן ביז דער שווייצער גרעניץ. מיר האָבן שוין געהאַט ערפאַרונג וואָס דאָס הייסט עוואַקואירן, און מירביידע האָבן באַשלאָסן אז מיר' וועלן זיך אויסבעהאַלטן. אָבער גאַנץ אומגעריכט האָט מען אונז אוועקגעפירט צו די באַן און אריינגעשטופּט אין די וואַגאָנעס. מיר האָבן דאָך באַשלאָסן אָבצוּוואַרטן א געלעגנהייט און צו אנט־לויפן. און אזוי האָבן מיר געטוען. ווי נאָר די דייטשן האָבן אונז באַמערקט אוועק־לויפן האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן. און מיר זענען געלאָפן מיט די לעצטע כוחות ביז צום וואַלד. אַבער מיר האָבן זיך פאַרלוירן פונאיינאַנדער.

איך האָב געקענט דאָס אָרט ווי בעריש מייטליס האָט געאַרבעט, און איך האָב באַשלאָסן אַהינצוגיין צו דעם דייטש. איך האָב גליק געהאַט און געטראָפן דעם פלאַץ. איך בין אַריין און געבעטן עסן. זיין ערשטע פראַגע איז געווען, אויב עס האָט מיך קיינער ניט געזען. געהערט אַז ניין האָט ער מיך צוערשט געשיקט אויפן בוידעם און דאָרט האָב איך געטראָפן בערישן וואָס האָט מיך אויסערגעוויינליך דערפרייט. דער פויער האָט אונז אויסבעהאַלטן און פאַרפלעגט פון שענסטן און בעסטן וואָס מיר האָבן שוין זייט יאָרן ניט געזען.

אומגעריכט האָט פּאַסירט אַ פאַל וואָס האָט געקענט ברענגען אַ שרעקליכן סוף צו אונז ביידע און צו אונזער פריינט דעם פויער. אַן ס.ס.־גרופּע האָט זיך איינקוואַרטירט אין דאָרף, און אויך ביי אונזער בעל־הבית. מיר האָבן איבער־געלעבט איינציגע טעג אין פיינליכע שרעק.

דעם צווייטן מאַי 1945, 4 אַזייגער נאָכמיטאָג, הערן מיר די פריילעכע בשורה אַז די אַמעריקאַנער געפינען זיך שוין אין דעם דאָרף. מיר זענען גלייך אַרויס אין דאָרף, און באַגעגנט זיך מיט די אַמעריקאַנער, און דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן פאַרלאַנגט איז געווען אַז זיי זאָלן באַפרייען די רעשט איבערגעבלי־בענע אין דעם לאַגער. אָנקומענדיג אין לאַגער זענען נאָך די ס.ס. מענער געווען דאָרט און געהיטן דאָס לאַגער. זיי האָבן זיך ניט געוואָלט איבערגעבן און אָנגע־הויבן שיסן. אָבער די אַמעריקאַנער סאָלדאַטן האָבן גאַנץ שנעל באַהערשט די לאַגע און דערשאָסן די וואַכמענער. די סאָלדאַטן זענען דערשראָקן געוואָרן זעענ־דיג די אויסגעמאַטערטע פאַרהונגערטע און פאַרפייניגטע לאַגערמענטשן. זיי זענען שוין געווען מער טויט ווי לעבעדיג. און טראָץ דעם וואָס די אַמעריקאַנער האָבן גלייך פאַרזאָרגט עסן און מעדיצינישע הילף און געגעבן בלוט טראַנספוזיעס, איז ליידער פאַר די גרעסטע טייל די הילף שוין געקומען צו שפּעט.

אָנפאַנג יוני בין איך אָנגעקומען קיין מינכן, און דאָס ערשטע וואָס איך האָב אָנגעהויבן איז געווען אויפזוכן וואַלבראָמער, פריינט און משפּחות. פון מיין גאַנצע משפּחה איז נאָר לעבן געבליבן מיין יינגסטער ברודער הערשל. בעריש מייטליס האָט אויסגעפינען זיין יינגערע שוועסטער רויזה (יעצט מיין פרוי) און זיין יינגסטן ברודער דוד. זיי לעבן יעצט ביידע אין ניו־יאָרק.

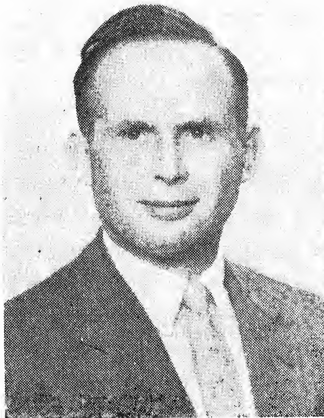
צום שלוס וויל איך אויסדריקן מיין דאַנקבאַרקייט מיינע לאַנדסלייט אין ישראל פאַר דער הייליגער איניציאַטיוו, און באַזונדערס די אַקטיווע פּערזאָנען בן־פורת, לובלינג און כ״ץ, וועלכע האָבן מיך ערמוטיגט צו באַשרייבן מיינע ליידן און פּיין וועלכע זענען דאָך שליסלעך געווען די ליידן און פּיין פון אַלע וואַלבראָמער און פון אַלע אייראָפּעאישע יידן אין די בלוטיגע יאָרן פון דער נאַציסטישער אָקופּאַציע.

שמואל פערלמוטער

די צווייטע אויסזידלונג אין וואלבראם

(פון וואַלבראַם ביז אויסשוויץ)

ביי דער ערשטער אויסזידלונג וואָס איז פאָרגעקומען דעם זעכסטן סעפטעמבער 1942 האָבן די דייטשן איבערגעלאָזט אין וואלבראַם בערך 50 יידן, מיט וועלכע זיי האָבן געוואָלט ליקווידירן דאָס יידישע איבערגעבליבענע פאַר־מעגן. מער ווי צוויי טויזנט יידישע פאמיליעס זענען פארשיקט פון וואלבראַם, די מערהייט וואלבראָמער געבוירענע און די איבריגע צוגערייזטע יידן פון אויבערשלעזיען, זאגלעמביע און קראקא, זייער איבערגעבליבן האָב און גוטס, אָפגעשפאָרט אין משך פון דורות דורך ארבעט און מי, זענען קאָנצענטרירט

שמואל פרלמוטר

געוואָרן אויף זאמל־פלעצער דורך די איבערגעבליבענע יידן. דאָס בעסערע איז אוועקגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאנד, דארונטער גאָלד, ברילאנטן און דער־גלייכן. מינדערווערטיגעס איז פארקויפט געוואָרן צו דער פוילישער באפעלקע־רונג פאר חצי־חינם און דאָס געלט האָבן די מערדער זיך איינגעטיילט, ווייל אזוי האָט דאָס נאצי־געזעץ בעפוילן, מען זאָל פאַרניכטן דאָס יידנטום און ירשנען.

צען טאָג האָט אָפגעהאלטן די ערשטע אויסזידלונג, פון שבת דעם 6־טן סעפטעמבער ביז מאָנטאָג דעם 15טן סעפטעמבער. מאָנטאָג זענען אוועקגעשיקט געוואָרן די לעצטע 100 וואלבראָמער יידן אין א צוואנגסארבעטלאגער, און די איינציגע וואָס זענען פארבליבן אין שטאָט זענען געווען די אויבנדערמאנטע 50 יידן פון יודנראט און יידישע פּאָליציי.

אָבער ווי נאָר די אקציע פון „אויסזידלען" איז אדורך זענען פון די בונקערס ארויס, און עס זענען צוריקגעקומען פון דאָרף אויסבעהאלטענע נאָך בערך 50 יידן, וועלכע מען האָט אויך ערלויבט צו בלייבן אין שטאָט.

אין ערשטן טאָג פון דער אויסזידלונג זענען בערך 300—400 יידן ארויס־געפירט געוואָרן אין וואלד און ערמאָרדעט געוואָרן נאקעטערהייט. די ערשטע אויפגאבע פון די איבערגעבליבענע יידן אין וואלבראָם איז געווען קובר צו זיין די הרוגים.

וואלבראָמער יידן זענען געווען פארשיקט אין פארשידענע לאגערן אין גאנץ פוילן, ווי קראקא, פשעמישל, ריישע, סטרי, סטאלאווא־וואלא, און אנדערע. אייניגע וואלבראָמער איז געלונגען זיך ארויסצורייסן פון אָט די טויטן־לאגערן און עס געלינגט זיי צוריקצוקומען קיין וואלבראָם. אנטלויפנדיג האָבן זיי געמיינט אז זיי קומען צוריק אהיים. זיי האָבן ניט געוווּסט וואָס עס איז אינצווישן צייט פאָרגעקומען אין וואלבראָם, און אז זיי האָבן שוין ליידער קיין היים ניט. מיט דער הילף פון די איבערגעבליבענע וואלבראָמער האָבן זיך די געראטעוועטע אויך איינגעאָרדנעט, און אזוי ארום האָבן זיך אין וואלבראָם ווידער צוזאמענגע־נומען 200 יידן, צערבראָכענע, דערשלאָגענע, פאריתומטע און פארשעמטע.

מיר האָבן זיך געשעמט צו קוקן אונזערע שכנים די פּאָליאקן אין פנים, ווייל אין דער צייט ווען זיי האָבן זיך געלעבט בשלום און שלווה מיט זייערע משפחות, האָט זיך יידיש בלוט געגאָסן ווי וואסער און אונזער לעבן איז געווען הפקר. אונזערע טעג פינסטערע און די נעכט ביטערע. ניט ווילנדיג האָט זיך אויף אונ־זערע ליפּן געשטעלט די פראגע :„למה יאמרו הגויים, איה נא אלהיהם".

נאָר דער ווילן איבערצולעבן דעם שונא און נקמה צו נעמען האָט אונז געגעבן דעם קראפט און מוט צו לעבן דאָס טראגישע אונמענשליכע לעבן. מיין עלטערער ברודער הירש־דוד האָט צו דער צייט געוווינט אין דער שטאָט וולאָשטשאָווע, אייניגע טעג פאר דער אויסזידלונג, און ווי אים איז געבוירן גע־וואָרן א טאָכטער, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן צו א יידישע פרוי וועלכע האָט געלעבט אויף קריסטליכע דאָקומענטן. ער האָט באצאָלט דער פרוי פיל געלט דאמיט עס זאָל דעם קינד גאָרניט פעלן, און אויף יעדן פאל האָט ער איבערגע־געבן דער פרוי אונזער אַדרעס אין וואלבראָם, אז אין פאל ווען מען ענדיגט זי אלס יידין אָדער דעסגלייכן זאָל זי דאָס קינד איבערגעבן צו אונז. מיין ברודער און זיין פרוי האָבן זיך אליין אויסבעהאלטן ביי א פויער אין דאָרף.

באלד נאָך די אויסזידלונג, ווען מיין ברודער און זיין פרוי זענען נאָך געווען אין בונקער, האָט די פרוי ביי וועלכע דאנושע האָט זיך געפונען — חרטה בעקומען, און זי האָט אונז געברענגט דאָס קינד קיין וואלבראָם, אוועקגעלייגט דאָס קינד אויפן טיש און אנטלאָפן. דאָס קינד האָט געוויינט אָן אויפהער. דאָס גאנצע קערפּערל איז געווען באדעקט מיט ווונדן. דאָס קינד איז געווען שטארק פערנאכלעסיגט און הונגעריג. איך קוק אויף דעם קינד מיט באדויערן. אָבער איך ווייס ניט וואָס צו טוען. דאן קומט אריין מיין פאָטער און פרעגט מיך ווער דאָס איז. זאָג איך אים אז דאָס איז זיין אייניקל. מיין פאָטער איז אויסגעבראָכן אין א שטארק געוויין. קיינמאָל אין מיין לעבן האָט איך ניט מיין פאָטער געזען

וויינען און אזוי וויינען. גלייך האָט ער פערקאַטשעט די ארבל און זיך גענומען מטפל זיין מיט דעם קינד.

מיט דער הילף פון יעקיל מעלוך דער פעלדשער האָט מען דאָס קינד אויסגעהיילט און געהאָדעוועט. פון יעצט אָן איז די איינציגע זאָרג געווען פאַר דעם קינד. מיר האָבן נאָר געזאָרגט און געקלערט וואָס צו טוען אז דאָס קינד זאָל בלייבן לעבן.

ווי נאָר הירש־דוד מיט זיין פרוי זענען ארויס פון בונקער האָבן זיי אָנגעהויבן זוכן דאָס קינד, און אזוי ארום געקומען קיין וואלבראָם. אלע צוזאמען האָבן מיר געזוכט א היים פאַר דעם קינד. א קריסטלעכע פרוי פון א פּוילישן געוועזענעם מיניסטער, וואָס איז אליין געווען פערפאָלגט פון די דייטשן, האָט מסכים געווען צו נעמען דאנושן פאַר זער פיל געלט. זי האָט איר זער גוט באַהאנדלט, נאָך נאָך דעם קריג געמאכט שוועריקייטן און ניט געוואָלט צוריקגעבן דאָס קינד, מעגליך פאַר ליבשאפט, ווייל זי האָט זיך שטארק צוגעבונדן צום מיידל.

אין אָקטאָבער 1942 האָט מען געברענגט קיין וואלבראָם די רעשטלעך איבערגעבליבענע יידן פון די שטעטלאך קאזלאוו און טונעל. אייניגע צענדליגער משפחות זענען איינגעאָרדנעט געוואָרן אין דעם הויז פון ר׳ שיע לעסמאן און פארזאָרגט געוואָרן מיט שפייז און קליידער פון אונז די איבערגעבליבענע יידן אין וואלבראָם. קלאנגען האָבן זיך פארשפרייט אז וואלבראָם וועט זיין די איינציגע שטאָט פון דער אומגעגנט אין וועלכע עס וועלן בלייבן יידן צוליב דער גרויסער גומי פאבריק וואָס וועט פארוואנדלט ווערן אין א אמוניציע־פאבריק. און פארשטייט זיך אז די יידן וועלן זיין דער ארבעטס־קראפט. מיר ווייסן ניט ווי פיל אמת עס איז געווען אין אָט די שמועות. אָבער וואָס מיר וויסן יאָ איז אז פון דעם פלאן איז גאָרניט געוואָרן, ווייל די דייטשן האָבן איבער אלעס און פאַר אלעס געזען זייער הויפט אויפגאבע אין פארניכטן אלעס ביז צום לעצטן ייד.

דעם 2־טן נאָוועמבער זונטאָג אין דער פרי האָבן מיר באקומען א געהיימע ידיעה אז מיר זענען די ערשטע אין די רייע צום אויסשיסן, און אז מאָרגן איז אונזער לעצטער טאָג. מען קען זיך לייכט פאָרשטעלן דאָס טראגישע בילד פון דעם לעצטן ביסל יידן אין וואלבראָם, ווען פלוצלינג זענען מיר געשטאנען אקעגן איבער דעם סוף, אונבאהאָלפן און האָפנונגסלאָז.

ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן ווערן טונקל האָבן יידן אָנגעהויבן זיך ארויסגנבנען פון דער שוין בעלאגערטער שטאָט. די קוילן זענען געפלויגן. דער טויט האָט אונז באגלייט אויף שריט און טריט. אָבער מיר האָבן גאָרניט געהאט וואָס צו פארלירן. אין דער פרי האָט אונז יעדנפאלס ערווארטעט א זיכערער אונפערמיידליכער טויט.

דער ציל איז געווען צו דערגרייכן קיין בענדין אָדער סאָסנאָוויץ. אָבער די אויסזיכטן דאָרט אָנצוקומען זענען געווען זער קליין, ווייל דריי פעלקער האָבן געהיטן די וועגן בכדי אונז אויסצוכאפּן און דערהרגענען, און דאָס זענען געווען די דייטשן און פוילישע און אוקראַינישע פּאָליציי.

איך און מיין פאָטער האָבן פארלאָזט די שטאָט ביינאכט. מיין ברודער יהודה

איז דערווייל פערבליבן זען ווי אזוי די אויסזידלונג וועט זיך אנטוויקלען. מען האָט נאָך אלץ געהאָפט, טאָמער וועלן דאָך אייניגע יידן בלייבן אין שטאָט. מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט צו טרעפן ביי א בעקאנטן גוי אין דלוזשעץ, וועלכן מיר האָבן איבערגעלאָזט דאָס גאנצע פערמעגען אונזערס.

מיין פאָטער איז געווען פארבונדן מיט וואלבראָם מיט זיין גאנץ וועזען. געוויינט און געקלאָגט האָט ער דעם גאנצן וועג אויף דעם טראגישן גורל פון זיין קהילה. מיר זענען געווען אזוי דערשלאָגן און דערשראָקן אז מיר האָבן פער־בלאָנדזשעט דעם וועג און געגאנגען די גאנצע נאכט און ניט געפונען אונזער וועג. פארטאָג האָט אונז באגעגנט א קריסט וועלכער האָט אונז פערהאלטן און געפאָדערט מען זאָל אים אלעס אוועקגעבן, ווען ניט — וועט ער אונז פירן צו די פּאָליציי. מיין פאָטער האָט אים דערקענט און אָנגעהויבן רעדן צו זיין געוויסן אזוי לאנג ביז דער גוי האָט באוויליגט אונז אריינצונעמען און אויסבעהאלטן אין דער סטאדאלע. שנעל האָבן מיר זיך אָבער איבערצייגט, אז דער גוי פּלאנירט אונז צו ערמאָרדן, און ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן צו ווערן פינסטער האָבן מיר זיך ארויסגעגנבעט פון דער סטאדאָלע און ווידער געפּרופּט אָנצוקומען קיין דלוזשעץ צו אונזער פריינד.

פארפרוירן ווי צוויי שטיקער אייז זענען מיר אָנגעקומען קיין דלוזשעץ. דער פּויער האָט אונז אָנגעווארימט און געגעבן צו עסן און מיר זענען אריין אין שטאל צוזאמען מיט די בהמות. ביי נאכט האָבן מיר זיך איבערגעוועקט פון קלאפּן און געווען דערשראָקן צום טויט, ווייל מיר זענען געווען זיכער אז דאָס זענען דייטשן. אָבער דאָס איז געווען יהודה, פון וועלכן מיר האָבן געהערט, אז וואלבראָם איז שוין יודנריין. די שיינע ענטוויקלטע קהילה וואלבראָם עקזיסטירט ניט מער, און די רעשטלעך וואלגערן זיך אויף די קאלטע בלאָטיגע וועגן.

אויפן צווייטן טאָג פארנאכט קומט אריין צו אונז אין שטאל אונזער פּויער און וויינענדיג זיך געבעטן ביי אונז אז מיר זאָלן רחמנות האָבן אויף זיין ווייב און קינדער און מיר זאָלן אוועקגיין. און דערביי האָט ער צוגעגעבן, אז אזוי ווי מיר זענען דאָך אזוי צו אזוי פארלוירן — זאָלן מיר אים איבערלאָזן אלעס וואָס מיר האָבן. פארצווייפלטע און האָפנונגסלאָז האָבן מיר באשלאָסן צוריקצוגיין קיין וואלבראָם און זיך איבערגעבן צו די דייטשן. אויפן וועג צוריק זענען מיר פארבייגעגאנגען דערפער ווי מיר האָבן געהאט פיל בעקאנטע פּויערים. אלע טויערן זענען געווען פארמאכט, און אויף אונזער קלאפּן האָבן נאָר די הינט געענטוואָרט מיט א שטארקן בילן. מיר האָבן ניט געוואָלט בעטן קיין רחמים און באשלאָסן צו גיין צוריק אין שטאָט צו א זיכערן טויט.

אָנגעקומען קיין וואלבראָם ביינאכט האָבן מיר באשלאָסן צו פּריוון נאָכ־אמאָל אונזער גורל. מיר זענען אריין צום שכן אויף דער עלגאטער גאס פראנעק זגאדזאי, און איך מוז אונטערשטרייכן אז ער האָט אונז אויפגענומען ווארים און אונז פארזאָרגט מיט עסן און טרינקען. ער האָט אונז ארויפגעלאָזט אויפן בוידעם, און מיר האָבן אים פארזיכערט אז אין פאל ווען מען וועט אונז ענטדעקן וועלן מיר זאָגן אז מיר געפינען זיך דאָ אָן זיין וויסן.

נאָך אייניגע טעג האָבן מיר דאָך איינגעזען אז עס האָט דאָך קיין צוועק

צו ליגן אויפֿן בוידעם און פֿרירן, און אז מען וועט דאָך אונדז סוף־כּל־סוף אויס־געפֿינען און שיסן. טאָג און נאַכט האָט מען ארומגעזוכט באַהאַלטענע יידן און וועמען מען האָט געפֿונען האָט מען גלייך געשאָסן. אין פֿאַרלויף פֿון די אייניגע טעג זענען ערשאָסן געוואָרן אייניגע צענדליקע יידן. אונדזער פֿריינטלעכער שכן האָט אונדז גע׳עצהט מיר זאָלן זיך פּריפֿן אריבערשמוקלען אין דריטן רייך, ד.ה. קיין סאָסנאָוויץ ווי עס איז נאָך געווען א געטאָ מיט יידן, לויט דעם וואָס קריסט־ליכע שמוקלער מיט וועלכע ער איז געווען אין קאָנטאַקט האָבן אים פֿאַרציילט. ער האָט אונדז פֿאַרזאָרגט א שמוקלער וואָס האָט אונדז אריבערגעשמוגלט די גרע־ניץ. מיט גרויסע געפֿאַרן און טויטשרעק זענען מיר אָנגעקומען האלב פֿאַרפֿרוירן קיין זאַוויערטשע.

אָנקומענדיג קיין זאַוויערטשע אויפֿן באַן־הויף האָבן מיר גלייך דערפֿילט די אָנגעשטרענגטע לאַגע אין שטאָט. פֿיל יידן פֿון פּראָטעקטאָראַט זענען אין די טעג אָנגעקומען קיין זאַוויערטשע און די ס.ס. און געסטאַפּאָ זענען דאַפֿון גלייך אינפֿאָרמירט געוואָרן און געוואָרנט די אָרטיגע קריסטלעכע און יידישע באַפֿעל־קערונג מיט טויטשטראָף פֿאַר אויסבאַהאַלטן אַנטלאָפֿענע יידן. מיר האָבן זיך ארומגעדרייט ארום און ארום דער שטאָט ניט וויסנדיג וואָס צו טוען. מיר האָבן דערקענט אין די דערשראָקענע פּנימער נאָך אַזעלכע אומגליקלעכע יידן ווי מיר אליין. פֿאַרנאַכט האָבן מיר באַשלאָסן אריינצוגיין אין שטאָט ריזיקירנדיג אונדזער לעבן. ר׳ מרדכי הלל ווינדמאַן, דער פּרעזעס פֿון דער זאַוויערטשער קהילה פֿארן קריג און א אַלטער גוטער פֿריינד פֿון מיין פֿאָטער, האָט זיך איינגעשטעלט פֿאַר אונדז און אריינגענומען אין שטוב.

אין זאַוויערטשע האָבן מיר דאָך ניט געקענט לאַנג פֿאַרבלייבן. אָבער אבי מיר האָבן נאָר פֿאַרזאָרגט מיט א דאַך איבערן קאָפּ אונדזער פֿאָטער האָב איך מיט מיין ברודער יהודה באַשלאָסן זיך אריינצוכאַפּן קיין סאָסנאָוויץ און געפֿינען א זיכערן פּלאַץ. אין סאָסנאָוויץ איז די יידישע לאַגע אויך געווען זער טרויעריג, און יעצט מיטן אָנקומען פֿון אונלעגאַלע יידן האָט זיך די לאַגע נאָך מער פֿאַר־שאַרפֿט. צו מיין גליק האָב איך צופֿעליג געטראָפֿן לאַלא שפּיגלמאַן, וועלכע האָט אונדז פֿיל געהאָלפֿן. דערווייל האָבן מיר געהערט אז מען האָט אונדזער פֿאָטער ארעסטירט אין זאַוויערטשע. מיר האָבן אראָפּגענומען די אָרעמבענדער און צוריקגעפֿאָרן קיין זאַוויערטשע. עס האָט זיך ארויסגעשטעלט אז מען האָט מיין פֿאָטער נאָכגעיאָגט און געכאַפּט מיט הינט וועלכע האָבן אים געביסן, און די דייטשן האָבן אים צושלאָגן מיט בייטשן. ער האָט פֿאַרלוירן זיין זכרון און האָט אונדז, זיינע צוויי זין, ניט דערקענט. א שוידערליך בילד איז דאָס געווען צו זען וואָס עס איז פֿון מיין פֿאָטער געוואָרן.

אונדזער פֿריינט ווינדמאַן האָט אונדז גלייך אינפֿאָרמירט אז מיין פֿאָטער וועט געשיקט ווערן קיין אוישוויץ, און דער איינציגער וואָס קאָן אפֿשר העלפֿן איז מאַניעק מערין. ניט וואַרטנדיג לאַנג האָב איך און מיין ברודער יהודה ווידער גענומען זיך שמוקלען קיין סאָסנאָוויץ, און מיט גרויס מי אָנגעקומען צו מאַניעק מערין. ער האָט אונדז שיין אויפֿגענומען און ערקלערט אז ער האָט שוין טעלעפֿאָ־

ניש געהערט פון ווינדמאנען וועגן מיין פאָטער אז ער איז יאָרנלאַנג געווען דאזאר און אין דער קריג ניט מער געוואָלט זיין קיין דזאר און ניט מיטגעארבעט מיט די דייטשן. ער האָט אונז פארזיכערט אז ער וועט אלעס טוען גלייך וואָס נאָר מעגלעך. מיין פאָטער איז באלד באפרייט געוואָרן, און דאָס איז באמת געווען דער איינציגער פאַל אין דריטן רייך, דאָס א ייד אָן דאָקומענטן פון פראָטעקטאָראט זאָל אויסמיידן ניט געשיקט צו ווערן קיין אוישוויץ.

מיט מערינס ווייטערע פראָטעקציע זענען מיר אָנגעקומען געוואָרן אין דעם א.ק. לאגער, איין היים פאר די פראָטעקטאָראט שארית־הפליטה. איין יאָר צייט האָבן מיר דאָרט געלעבט אין פערהעלטניסמעסיג גוטע באדינגונגען. די מייסטן זענען דאָרט געווען וואלבראָמער, פילצער, מיעכאָווער, און זשארנאָווצער יידן.

נאָכן ענדליכן ליקווידירן פון בענדינער און סאָסנאָווצער געטאָ, איז אויך געקומען די רייע פון א.ק. לאגער, און אזוי ארום פון מיר, מיין פאָטער און יהודה. פון לאגער האָט מען אונז געפירט קיין אוישוויץ, ווי מיר זענען סעלעקטירט געוואָרן דורך דעם גרויסן מאסן־מערדער דאָקטאָר מענגעלע. ווען איך שרייב די ציילן ווייסט מען נאָך ניט ווי אָט דיזער מערדער באהאלט זיך אויס. אָבער איך האָף מיט אלע אנדערע אז דער מערדער וועט נאָך אָפּגעבן דעם דין פאר זיינע רציחות. מיין פאָטער, די צוויי ברידער וואלטשינסקי, העניך זיכער, דוד גאָטליב, פינטשע רויכער, די צוויי ברידער לייבל און ישראל פ׳של, זענען ליידער גלייך געשיקט געוואָרן אין קרעמאטאָריום. זייערע לעצטע ווערטער צו אונז זענען געווען: „נעמט נקמה און פערגעסט אונז ניט״.

איך און מיין ברודער יהודה און פיל אנדערע וואלבראָמער ווי חיים וועלגרין, ישראל קאַנער, זענען אריין אין לאגער. דער הונגער איז געווען גרויס. און ווען ניט די הילף פון א וואלבראָמער לייביש גרשונאָוויץ וואָלטן מיר ניט אויסגעהאלטן. פון אוישוויץ זענען מיר געשיקט געוואָרן אין לאגער פינף־טייכן, דארונטער בערך דרייסיג וואלבראָמער, צו שווערע ארבעט אין די קרופּ־פאבריקן, אָן עסן און אָן קליידער. די מענשן האָבן אָנגעהויבן פאלן ווי פליגן, די גרעסטע טייל זענען שנעל אויסגעשטאָרבן, דארונטער אויך מיין ברודער יהודה. דאָס איינציגע פון וואָס איך האָב מיך געקאָנט טרייסטן איז געווען דער סאבאָטאזש וואָס איך האָב געטוען. אָבער שנעל האָט מען מיך ערווישט און צוריקגעשיקט קיין אוישוויץ. דאָסמאָל בין איך שוין געווען אזוי פערמאטערט אז ביי דער סעלעקציע בין איך שוין אויסגעקליבן געוואָרן צום קרעמאטאָריום, ווידער דורך מענגעלען. אָבער אזוי ווי איך בין שוין איינמאָל געווען אין אוישוויץ, און א נומער אויף די האנד האָב איך שוין געהאט, בין איך אנטלאָפן, ווייל איך האָב דאָך ניט געהאט וואָס צו פארלירן. איך האָב מיך אריינגעריסן אין א גרופּע וואָס האָט געארבעט ניט ווייט פון דעם סעלעקציע־פּונקט. אין דער גרופּע האָט גליקליכערווייזע געארבעט מיין חבר חיים וועלגרין (זון פון יוסף מענדל וועלגרין). ער האָט מיר פיל געהאָלפן צו בלייבן אין דער גרופּע, און אזוי ארום דערוייל געבליבן לעבן.

נאָך א צייט בין איך קראנק געוואָרן און געשיקט געוואָרן אין שפּיטאָל. פון דעם שפּיטאָל האָט מען יעדן טאָג ארויסגענומען קראנקע צום קרעמאטאָריום,

ווייל די קרעמאטאָריומס האָבן געהאַט „נאָרמעס״ וואָס האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן. און ווידער בלייב איך לעבן מיט ניסים. אין דעם שפּיטאָל האָט געאַרבעט דער וואָלבראָמער דאָקטאָר געלבערגער. ווי ווייט דער מענש האָט מיר געהאָלפן איז ניט איבערצוגעבן מיט ווערטער. ער האָט מיך געהיילט און געפלעגט מיט עסן.

אין סעפּטעמבער 1944 האָט מען געברענגט צו אונז קראַנקע און אויסגע־מאַטערטע יידן פון מיידאַנעק, וועלכע מען האָט גלייך דעם זעלבן טאָג געשיקט אין קרעמאַטאָריום. זיי האָבן זיך געבעטן ביי אונז אַז אויב מיר וועלן לעבן בלייבן זאָלן מיר דערציילן דער גאַנצער וועלט אַז אין דעם און דעם טאָג האָט מען פאַרגאַזט טויזנט יידן אין מיידאַנעק.

פון שפּיטאָל בין איך אוועקגעשיקט געוואָרן אין לאַגער קאַופרינג (אַ אָפּ־טיילונג פון דאַכאַו) אין אָקטאָבער 1944. מיין חבר חיים וועלגרין האָט ריזיקירט זיין לעבן און מיר אריינגעוואָרפן אין דעם וואַגאָן ברויט מיט א ראַזיר אַפּאַראַט. אין קאַופרינג האָב איך ווידער געטראָפן וואָלבראָמער, ווי יעקב גאָטליב, זלמן ווייסבראָט, און ווידער לייביש גרשונאָוויטש העלפט אַלע מיט ברויט.

25.4.1945. די אַמעריקאַנער דערנענטערן זיך. מען הויבט אונז אָן צו עוואַקואירן צו פוס, קראַנק, נאַקעט און באָרפוס, הונגעריק, דערשלאָגן און האָפּ־נונגסלאָז, מאַרשירן מיר צענדליגער קילאָמעטער א טאָג אָן עסן און אָן טרינקען.

אייניגע טעג שפּעטער. די אַמעריקאַנער ווייזט אויס זענען שוין געווען נאָענט. אָבער מיר אַרעסטאַנטן האָבן דאָס ניט געוווּסט. האָבן די דייטשע ס.ס. מענער וואָס האָבן אונז געפירט, אונז אריינגענומען אין א וואַלד, און דער עלטערער אָפיציר האָט צוזאַמענגערופן אַלע ס.ס. מענער אויף דער זייט און געהאַלטן א רעדע צו זיי. אין דעם מאָמענט האָט א אַמעריקאַנער פלוגצייג וואָס האָט אונז כמעט די גאַנצע צייט באַגלייט, זיך אַראָפּגעלאָזט נידריג און דערהרגעט מיט מאַשין־געווער אַלע ס.ס. גלייך נאָך דעם האָבן מיר אָנגעהויבן זיך צו צולויפן אין פאַרשידענע ריכטונגען.

איך מיט נאָך א וואָלבראָמער פּינטשע וויינשטאָק (אַן אייניקל פון ר׳ חיים שענקער), זענען אריין אין א וועלדל, ווי מיר האָבן זיך אויסבעהאַלטן פיר טעג אָן עסן און אָן טרינקען. מיר האָבן געקייעט בלעטער פון די ביימער און גע־לעקט דעם טל. אזוי ארום האָבן מיר זיך פאַרדאָרבן די מאָגנס און מיר האָבן באַשלאָסן אַז מיר וועלן לענגער ניט קענען אויסהאַלטן און מיר מוזן ארויס פון באַהעלטניש. אָבער צוקומענדיג צום עק פון וועלדל האָבן מיר דערזען א דייטשן זעלנער, און מיר האָבן זיך גלייך צוריקגעצויגן.

פאַרנאַכט זענען מיר ארויס פונם וועלדל און אריין אין א דאָרף ווי מיר האָבן פאַרלאַנגט עסן. מיר האָבן באַקומען מילך. און דאָס האָט אונז שטאַרק פאַרשאַדט, און ווער ווייס ווי דאָס וואָלט זיך מיט אונז געענדיגט, ווען ניט וואָס גלייך זענען די אַמעריקאַנער אָנגעקומען און אונז גלייך גענומען אין איין מיליטערישן שפּיטאָל. אין שפּיטאָל האָט מען פאַר אונז זער פיל געטוען. מיר האָבן דאָרט גלייך דערקענט אַמעריקאַנער פון אחינו בני ישראל, וואָס האָבן אונז אָפּגעהיטן מער ווי א אייגענע מאַמע. דער ראַבינער האָט אונז ניט איבער־

געלאָזט אויף קיין מינוט, ניט פארלאָזט זיך אויף קיינעם און געהיטן אונז טאָג און נאכט, און א דאנק דעם זענען מיר שנעל געזונד געוואָרן.

מיר האָבן פארלאָזט דאָס שפיטאָל און באשלאָסן אָנהויבן זוכן משפחות אָדער פריינט מיט וועלכע מיר זאָלן קענען טיילן די פרייד פון איבערלעבן. אזוי ארומפאָרנדיג האָב איך איין טאָג באגעגנט מאיר יאנאָווסקי פון וועמען איך האָב געהערט אז מיין ברודער הערש דוד געפינט זיך מיט זיין טאָכטער דאנושי אין סאָסנאָוויץ. א קריסט האָט זיי אויסבאהאלטן די גאנצע צייט, און אזוי ארום זענען זיי לעבן געבליבן. דערהערט די פרייליכע בשורה האָב איך גלייך נאָך דעם זעלבן טאָג גענומען פאָרן, און שנעל זיך געפונען צוזאמען מיט מיין ברודער.

לאה פאלוך

איבערלעבענישן

ס׳דאכט זיך ווי עס וואָלט ערשט נעכטן געווען: די שטאָט פול מיט יידן (600 נפשות), א יידישע קהילה אָנגעזאפט מיט יידישקייט, פארטייען, אינסטיטוציעס. אָט דאָס אלעס איז געקומען צו א טראגישן סוף דעם 6־טן סעפטעמבער 1942.

די צייט לויפט שנעל פארביי. די ווונדן האָבן זיך נאָך ביז היינט ניט פערהיילט, און וועלן זיך ניט פערהיילן. שטענדיק וועלן זיי אונז דערמאנען וועגן אונזער טייערסטע וואס מיר האָבן פארלוירן, און וועגן די שרעקליכע איבערלעבונגען וואס זיי האָבן איבערגעלעבט אין זייערע לעצטע מינוטן.

שני בניה של לאה פאלוך
יעקב (מימין) ועוזר (משמאל)
די צוויי זין פון לאה פאַלוך

פאַר די צוקונפטיגע דורות וועט אונזער באשרייבונג זיין א דערמאנונג און א ווארנונג. זאָל זיין געבענשט די הייליקע איניציאַטיוו פון אונזער וואַל־בראָמער קאָמיטעט פאר זייער באמיאונג ארויס צו געבן א יזכור־בוך, ווי מיר קענען פאראייביקן אונזערע קדושים און פארציילן וועגן די טראגישע איבערלע־בונג אין דעם נאַצישען גהינום.

דער גורל האָט געוואָלט אז איך זאָל איבערבלייבן איין איינציגע פון מיין גאנצער משפחה. מיין מאן יוסף פאלוך, א גוטהארציגער, שטענדיג געשמייכלט צו יעדן איינעם, פול מיט הומאָר און לעבנסלוסט, גרייט צו העלפן יעדן איינעם מיט א נדבה אָדער מיט א גמילות־חסד. זעקס קינדער האָבן מיר געהאט: פיר זין און צוויי טעכטער, געהאָפט זיי צו ערציען אין יידישן גייסט אזוי ווי זייערע עלטערן זענען ערצויגן געוואָרן.

מיר האָבן געהאט א גרויסע בעקעריי, און אונזער געבעקס איז געווען בארימט. אויך האָבן מיר געהאט א הורט געשעפט פון מעל בשותפות מיט ישראל גיטלער. מיר האָבן שווער געארבעט און זיך געוואָלט בויען א גוטע צוקונפט, וואָס האָט זיך ליידער נישט פארווירקליכט.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה איז מיין מאן יוסף אנטלאָפן פון שטאָט צוזאמען מיט פיל אנדערע וואלבראָמער יידן. זיי זענען אָבער נישט ווייט דערגאנ־גען. די דייטשן האָבן זיי אָנגעיאָגט און אונטער דער ביקס צוריקגעברענגט אין שטאָט. אין די צווישן צייט האָב איך מיך אויסבעהאלטן מיט מיינע קינדער ביי אונזער דינסט.

פוילישע פליטים פון אויבערשלעזיען וואָס האָבן אדורכמארשירט וואלבראָם, האָבן געזוכט צו קויפן ברויט ביי אונז אין בעקעריי. און אזוי ווי מיר זענען דאָרט נישט געווען, און אויך איז קיין ברויט נישט געווען, האָבן זיי צובראָכן די טירן און צורויבט דעם גאנצן מאגאזין מיט מעל, און נאָכדעם אויך צוגערויבט אלעס וואָס איז נאָר געווען אין שטוב.

דאָס איז געווען דער ערשטער קלאָפּ ווי א אָנזאָג פון גרויליכע טעג. די דריי משפחות וואָס האָבן געוווינט אין אונזער הויז האָבן די דייטשן ארויסגע־וואָרפן פון די דירות און אריינגעזעצט פאָלקס־דייטשן. אָט די פאָלקס־דייטשן האָבן מיר געמוזט באדינען ביי טאָג און ביי נאכט. זיי האָבן אונז ממש פער־שקלאפט, און ביי אונז אוועקגערויבט דאָס לעצטע קלייד, עסן און ברען מאטע־ריאַל. און אויב עס האָט זיך זיי געדאכט אז מיר האָבן ניט גענוג געטועַן פאר זיי — האָבן זיי אונז פארמסרט ביי דער דייטשער זשאנדארמעריע, און דאן פלעגן קומען זשאנדארמען און אונז שלאָגן מיט לעדערנע בייטשן.

די לאגע אין דער שטאָט ווערט קריטישער פון טאָג צו טאָג. עסנוואַרג ווערט וואָס אמאָל טייערער און נאָך שווערער צו באקומען. די מענער מוזן ארבעטן די שווערסטע שמוציגע ארבעט, און ניט ווייל מען ברויכט די ארבעט, נאָר ווייל מען וויל אונז פייניגן. מיר לעבן אונטער די שווערסטע באדינגונגען אָן באגרענצונג, און פאר דעם אריבערגיין פון איינעם פון די באפעלן איז די איינציגע שטראָף טויטשטראָף.

איך וויל נור דערמאנען איינגע פון די היטלעריסטישע געזעצן און פארבאָטן. מען האָט ניט געטאָרט פארלאָזן די שטאָט; ניט ארויסגיין אין גאס נאָך 7 אזייגער אין אָוונט. מען האָט ניט געטאָרט באקן ווייסברויט און נ"ט האנדלען מיט קריסטן. מען האָט געמוזט טראָגן ווייסע אָרעמבענדער מיט א בלויען מגן־דוד אויף דעם ארבל, און אלע מענער האָבן געמוזט אָפּשערן די בערד. און דאָס אלעס ווי געזאָגט אונטער טויטשטראָף. ביז צו דער אויסזידלונג זענען מער ווי הונדערט יידן דערשאָסן געוואָרן אין וואלבראָם צוליב די קלענסטע קלייניקייטן.

אין 1941, נאָכן אויסברוך פון רוסיש־דייטשן קריג, האָט מען ארעסטירט אין וואלבראָם בערך פופציג יידן, מכלומרשט קאָמוניסטן, און אוועקגעשיקט קיין מיעכאָוו אין קרימינאל, דאָרט האָט מען זיי געהאלטן אָן עסן און אָן וואסער. צווישן זיי איז געוועז מיין מאן יוסף פאלוך.

צוזאמען מיט שרה'לע ביבער (די פרוי פון שמואל איסר ביבער), וועמעס צוויי זין זענען אויך ארעסטירט געוואָרן, האָבן מיר זיך אריינגעשמוקלט קיין מיעכאָוו און געבעטן רחמנות ביי די וועכטערס פון קרימינאל אז זיי זאָלן איבערגעבן א ברויט צו די „ארעסטאנטן". אָבער זיי האָבן אונז פארטריבן. א גרויס נס איז געשען, און נאָך צוויי וואָכן האָט מען זיי אלע באפרייט. עס איז געווען שבת. די גאנצע שטאָט האָט זיי אָפּגעווארט מיט גרויס פרייד אין דער מיעכאָווער גאס, וויל ווייטער האָט מען ניט געטאָרט גיין.

זייט דאמאָלס, ד. ה. זייט דעם קריג מיט רוסלאנד, פארערגערט זיך די לאגע פון טאָג צו טאָג. יוגנט און מענער ווערן פארשיקט אין ארבעטס־לאגערן, ווייט פון וואלבראָם. אין דער שטאָט קאָנצענטרירט מען אלע יידן אין באזונדערע גאסן. די ענגשאפט איז זער גרויס, און מיט דעם וואקסט אויך שטארק דער הונגער. מיינע צוויי זין ווערן אויך פארשיקט אין לאגערס, און אויב עס געלונגט זיי פון דאָרט צו אנטלויפן — שיקט מען זיי ווידער און ווידער צוריק אין לאגער.

אָבער מיר יידן האָבן באשלאָסן צו באצאָלן יעדן פרייז פאר אונזער לעבן, און אזוי האָט זיך געצויגן דאָס טרויריגע לעבן אין געטאָ. שווארצע בשורות קומען אָן אז אזויגערופענע „זאנדער שטראָף קאָמאנדאס" פאָרן ארום פון שטאָט צו שטאָט און הרגענען הונדערטער און טויזנטער יידן אין יעדע שטאָט. שפעטער קומען קלאנגען וועגן אויסזידלונגען, ביז עס קומט ענדליך דער גורלדיקער טאָג, דער 6טער סעפטעמבער 1942. דאָס יידישע וואלבראָם ווערט פארניכטעט אויף אייביג. ליידער האָב איך ניט דעם כוח און ניט די פעאיגקייט צו שילדערן דאָס גרויזאמע בילד, און דעם אומקום פון אונזערע טייערסטע.

פרייטאג, 5.9.1942, נאָכן ליכט בענשן. די שטאָט איז שוין בעלאגערט מיט פאָליציי און ס.ס. האָבן מיר באשלאָסן אז אונזערע צוויי עלצטע זין וועלן זיך צושטעלן צום פונקט, וויל זיי וועט מען דאָך באשטימט שיקן צו ארבעט. און מיין מאן און איך מיט די קינדערלעך וועלן זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער, וויל מיר האָבן דאָך ניט וואָס צו פארלירן, איז אפשר וועלן מיר האָבן מזל און אויסמיידן א זיכערן טראגישן טויט. ווי געיאָגטע חיות האָבן מיר זיך ארומגעדרייט אין די וועלדער, געקויפט ברויט מיט וואסער פאר שטיקער גאָלד. קיינער האָט אונז ניט געוואָלט אריינלאָזן. וואלבראָמער קריסטן מיט וועלכע מיר האָבן

געהאט קאָנטאקט האָבן איבערגעגעבן אונזערע צוויי זין אז מיר זענען דערהרגעט געוואָרן. זיי האָבן בעשטימט געוואָלט פון זיי ארויסנארן די ירושה, און אזוי ווי אונזערע קינדער האָבן דאָס דערהערט זענען זיי שטארק פערצווייפלט געוואָרן. זיי האָבן זיך קורע געווען און געזאָגט קדיש, און פון גרויס פארצווייפלונג גלייך אוועקגעפאָרן אין לאגער אריין, און טראגישער ווייזע אין איינעם פון די ערגסטע, אין גראיעץ ביי ווארשא. גלייך נאָך אונזער צוריקקומען קיין וואלבראָם האָבן מיר געהערט אז עס איז געקומען א בריף פון אונזערע קינדער פון גראיעץ צו א בעקאנטן קריסט. גלייך האָבן מיר ארויסגעשיקט געלד און קליידער. אָבער ליידער איז גאָרניט אָנגעקומען. פון דעם לאגער איז קיינער ניט לעבן געבליבן, און מיר ווייסן ניט אפילו ווי זייערע ביינער זענען געבליבן.

איינִיגע טעג פאר דער אויסזידלונג האָט אונז באזוכט א בעקאנטע קריסטין פון יענדזיעיאוו. אונזער ייִנגסטע מיידל יהודית האָט איר זער געפעלן, און זי שלאָגט אונז פאָר, מיר זאָלן איר געבן דאָס קינד, און זי וועט עס אָפּראטעווען. מיר האָבן דאָך גוט געוווסט וואָס עס ווארט אויף אונזערע קינדער, און דאריבער האָבן מיר באלד באשלאָסן דאָס קינד אוועקצוגעבן. ווען מיר האָבן זי אָנגעטועז האָבן מיר אלע אויסגעבראָכן אין א שרעקליכן געוויין, איבערצייגט זייענדיג אז מיר וועלן זי שוין מער ניט זען. פרעגט זיך דאָס קינד: מאמושי! זא צא פלאציעש? זאָג איך איר, אז זי פאָרט אויף א שפאציר מיט דער פאני רענא. הויבט דאָס קינד אָן צו וויינען דאָס זי וויל בלייבן מיט אונז אלע צוזאמען. מיר באמיהען זיך צו בארואיקן דאָס קינד ווי ווייט מעגליך, ביז זי האָט באוויליגט צו פאָרן מיט דער קריסטין. אָבער אין דער באן האָט זי געוויינט דעם גאנצן וועג אזוי שטארק אז די דייטשן האָבן די קריסטין געפרעגט, פארוואָס דאָס קינד וויינט אזוי שטארק? צי איז דאָס ניט א יידיש קינד? קוים איז דער פרוי געלונגען זיי איינצורעדן אז דאָס קינד איז זער קראנק, און דאריבער וויינט עס. נאָך די אויסזידלונג האָב איך דאָס קינד צוריק פארלאנגט און באשלאָסן זיך ניט מער צו שיידן מיט איר ביז דער לעצטער מינוט.

ביי דער צווייטער אויסזידלונג זענען מיר ווידער אריין אין די וועלדער מיט די פיר קינדערלאך. עס איז שוין געווען אָנהויב ווינטער און זער קאלט. קיינער וויל אונז ניט אריינלאָזן, און א שטיקל ברויט קריגן מיר נאָר פאר טייער געלט. נאָך איינִיגע טעג זענען מיר שוין כמעט פארפרוירן געוואָרן, און מיר האָבן באשלאָסן אָנצוקלאפּן ביי א פּויער אין שטוב. פאר פיל געלד האָט ער באוויליגט אונז צו לאָזן שלאָפן אין שטאל נאָר ביי נאכט. ביי טאָג מוזן מיר צוריק אין וואלד אריין. מיר האָבן פארשטאנען אז מיר קענען ניט לאנג אזוי לעבן און מיר האָבן באשלאָסן זיך אריבער צו שמוקלען קיין סאָסנאָוויצע.

צוויי נעכט זענען מיר געגאנגען מיט געדרייטע וועגן בכדי אויסצומיידן די פּאָסטן. אונזערע שמוקלער האָבן ביי אונז אוועקגענומען דאָס לעצטע וואָס מיר האָבן פערמאָגט. אָבער זיי האָבן געטוען אלעס פאר אונז, געטראָגן אונזערע קינדער וועלכע האָבן געוויינט פאר שרעק און זיי בארואיגט די גאנצע צייט, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין סאָסנאָוויעץ צו מיין מאנס שוועסטער.

דאָ אָבער ווארטן אויף אונז נייע שוועריקייטן. די דייטשן האָבן פארבאָטן

אונטער טויטשטראָף אריינצונעמען פּליטים פון פּראָטעקטאָראַט, און מיר מוזן זיך ווידער אויסבעהאַלטן אין בונקערס און קעלערס, ביז מען האָט אונז אויסגע־פונען. מיין מאַן איז אוועקגעשיקט געוואָרן אין א לאַגער אין נידערשלעזיען, און אַזוי ווי איך האָב געוואָלט מען זאָל מיך אויך מיטשיקן האָט מען מיך דאָרט געשיקט צען טעג שפּעטער, און איך האָב שוין דאָרט מיין מאַן ניט געפונען, ווייל מען האָט אים פון דאָרט געשיקט קיין סאַגאַן און פון דאָרט קיין קיטליץ־שטרייבין, ווי ער איז געשטאָרבן פון הונגער. דאָס איז געווען אין תשעה־באב תש״ד (1944).

אונזערע פיר קינדער וואָס זענען דערווייל פאַרבליבן ביי מיין מאַנס שוועס־טער זענען אויסגעזידלט געוואָרן ענדע 1943 קיין אוישוויץ.

צום שלוס וויל איך זאָגן קדיש פאַר מיינע עלטערן: חיים און חיה שפּיגלער, מיינע ברידער בנימין זאב — אומגעקומען אין בוכנוואַלד, און משה — געשטאָרבן אין רוסלאַנד.

אלטער נוּנבערג

מיין קדיש

אין דעם „וואָלבראָמער יזכור־בוך" וועלן ווערן פאַראייביקט אינסטיטוציעס, באַוועגונגען, עפּיזאָדן און געשטאַלטן, וועלכע וועלן אָפּשפּיגלען די אַנטוויקלונג, דאָס לעבן און אומקום פון א יידישן יישוב אין פּוילן, וואָס איז פאַרטיליקט געוואָרן דורך די דייטשע־היטלערישע רוצחים און זייערע פּויליש־אוקראַינישע מיטהעלפער.

יעדער יחיד, וואָס האָט אין פאַרשידענע צייטן און אויף פאַרשידענע וועגן געהאָלפן אויסקריסטאַליזירן די קהילה קדושה וואָלבראָם, וואָלט געדאַרפט פאַר־אייביקט ווערן מיט א בכבודיקער מצבה אויף די בלעטער פון אונזער יזכור בוך.

דער גרויזאַמער מבול פון דער דייטשער בעסטיע וואָס האָט גורם געווען אונזער גרויסן נאַציאָנאַלן חורבן, האָט פאַרשניטן די געשיכטע־מאַכער אין איינעם מיט די געשיכטע־שרייבער. דעריבער וועלן א סך געשעענישן, עפּיזאָדן און פּערזאָנען, וועלכע וואָלטן זיכער געקאָנט געבן א מער קאָלירפולע פּאַנאָראַמע פון דער אַנטוויקלונג פון יידיש־וואָלבראָם, פעלן אינעם יזכור־בוך. דאָס איז א גרויסער פאַרלוסט נישט נאָר פאַר דער געשיכטע פון אונזער שטאָט, נאָר אויך פאַר דעם צוקונפטיקן היסטאָריקער, וועלכער וועט פאָרשן דאָס לעבן, קאַמף און אומקום פון מזרח־אייראָפּעישן יידנטום.

איך וועל דאָ, מיט מיינע באַשיידענע כוחות, פּרוּוון דערציילן א צאָל עפּיזאָדן אין שייכות מיט מיין משפּחה, — די משפּחה פון מיין פאָטער חיים׳לע יוקלס, — און זאָגן מיין קדיש.

מיין טאַטע חיים יוסף ברוך בן יעקב, איינער פון די שולגבאים, האָט ניט

געקוקט אויף אלע שיקאנעס און אויך צוגעזאָגטע פּריווילעגיעס, נישט מסכים געווען צו ווערן א מיטגליד פון „יודען־ראַט". „איך וויל נישט דינען היטלערן", זיינען געווען זיינע ווערטער. זיין הייליק געביין געפינט זיך ערגעץ אין די מאסן־קברים פון סטרי — אויפן בוג.

מיין מאמע, חיה בת מנחם, כאַטשע די קראָקאָווערין, — ווי מען האָט זי גערופן, — האָט אויף זיך אויסגעטראָגן דעם גאנצן עול פון אויסהאָדעווען אַכט קינדער און ניט מיד געוואָרן צו זאָרגן ווי א געטרייע שנור און קראנקן־שוועסטער פאר דעם אלטן סגי־נהור, מיין זיידן רב יוקל און פאר איר אומגליקלעכער שוועסטער, דער אלמנה דאָבטשע פון סטאניסלאוו, וואָס האָבן אלע יאָרן געוווינט ביי אונז אין הויז. אינאיינעם מיט מיין מאמען דערמאן איך דאָ מיין שוועסטער מאלטשע מיט אירע דריי קינדערלעך און מיין געטרייע חברטע סאַלע האַרענדאָרף מיט דעם זעקס חדשימדיקן עופלע. זיי אלע זיינען פארפייניקט געוואָרן אין דעם טויטן־לאגער בעלזשעץ.

מיין קדיש איז אויך פאר מיינע ברידער מאַנוש מיט זיין משפחה, פארברענט אין אוישוויץ, און משהלע, געפאלן ערגעץ ווו אין די פארטיזאנער וועלדער.

שוין אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופּאציע איז דער טאטע געווען איינער פון די צען משכנות, וואָס זיינען ערב יום־כפור ארייננגעזעצט געוואָרן אין א וואגאָן און די דייטשע האָרדעס האָבן זיי געדראָט מיט דערשיסן און שפּעטער זיי געמאָלדן, אז זיי ווערן באשטימט צו זיין דער „יודענראט". האָט זיך מיין טאטע אָפּגעזאָגט פון דעם „כבוד". „איך וועל ניט דינען היטלערן", האָט ער ערקלערט. די וואָס זיינען געווען אין די געטאָס, ווייסן וויפיל פּריווילעגיעס עס האָבן געהאט די מיטגלידער פון די „יודען־ראטן". מיין פאָטער האָט אָבער פון דעם ניט געוואָלט געניסן. מיין ברודער משהלע איז עטלעכע מאָל געכאפּט געוואָרן אויף צוואנגס־ארבעט. ער איז אנטלאָפן און ווידער געכאפּט געוואָרן. ווען מיין טאטע איז געגאנגען זיך אויסצוטענה'ן מיט דעם „יודען־עלטסטן" ווילטשינסקי און אז דער לעצטער האָט אים געזאָגט: „חיים'לע, האָסט א ברירה, ווער א „יודען־ראטלער", האָט ער זיך אויך איצט אָפּגעזאָגט און איז געקומען אהיים א צעבראָכענער, א צעווייטיקטער און געזאָגט: „אוי, וואָס די דייטשן האָבן געמאכט פון די מענשן!"

דאָס לעצטע מאָל האָב איך געזען מיין טאטן זיך אויסטענה'ן מיט זיין גאָט, שבת, פאר ראש השנה 1942, אין טאָג פון דער וואָלבראָמער אויסזידלונג, ווען איך בין אהיים געקומען זיך צו געזעגענען מיט טאטע־מאמע נאָך א קאָשמארנער נאכט, וואָס איך האָב דורכגעלעבט ביי מיין שוועסטער מאַלטשע.

מיין גוטער, נאָענטער חבר פולעק־רפאל פּאָטאַש, א שוואָגער פון „יודען־עלטסטן" ווילטשינסקי, האָט מיר מיט עטלעכע טעג פריער געגעבן צו וויסן, אז עס גרייט זיך אָן אן אויסזידלונג. איך האָב זיך פארבונדן און בין דורכגעקומען מיט א וואָלבראָמער פּאָלאק, וואָס האָט געוווינט אין קראָקע, אז ער זאָל ארויספירן מיין פרוי, סאַלע האַרענדאָרף מיטן קינד קיין קראָקע, ווו איר משפחה איז געווען. איך האָב זיי אריבערגעבראכט פרייטיק צו מיין שוועסטער מאלטשע

חיימעלע נונבערג, אשתו וילדיו
חיימעלע נונבערג, פרוי און קינדער

אין הויז, ווייל מיין שוועסטער מיט איר מאן יאָסל צימערמאן און קינדער האָבן געוווינט אין דעם לעצטן הויז אויף דער מיעכאָווער גאס, נאָענט שוין פון די פעלדער, וואס איז געווען א גוטער פלאץ פאר ארויסגנבענען זיך פון שטאָט.

דער פּאָלאַק, וואס האָט צוגעזאָגט ארויסצופירן מיין משפחה, האָט אָנשטאט דעם געשיכורט מיט די דייטשן און אוקראינישע באנדעס, וואס האָבן ארומגע־רינגלט די שטאָט. ארום 12—1 ביינאכט זיינען זיי אריינגעקומען אין שטוב, ארויסגענומען מיין שוואָגער יאָסל צימערמאן און אים דערשאָסן פאר דער טיר. א גאנצע נאכט האָבן זיי כסדר געקלאפּט אין טיר, זיינען אריין און האָבן גע־פרעגט איינער דעם צווייטן, ווייזנדיק אויף מיר: „ארויסנעמען אים, ארויסנעמען אים?" אזוי האָט זיך עס געצויגן ביז פארטאָג, ווען מען האָט ווידער געמעגט „פריי באוועגן" זיך אין שטאָט. איך בין אהיים געלאָפן אין שטוב פון מיינע עלטערן און אויסגעוויינט מיין דערשטיקט געוויין פון דער גרויליכער נאכט. דער טאטע האָט מיט א יאָמערלעכן געוויין ארויפגעלייגט זיינע ציטערדיקע הענט אויף מיין קאָפּ און געזאָגט: „רבונו של עולם, צי האָבן מיר דערצו קינדער געהאט און אויסגעהאָדעוועט, כדי דו זאָלסט שווייגנדיק צוקוקן ווי היטלער שעכט זיי אויס?"

פון אויסזידלונגס־פלאַץ האָב איך זיך אַרויפגעכאַפּט אויף אַן אויטאָ פון דער ריישער עראָפּלאַן־פאַבריק, וואָס איז געקומען נאָך „פּאַכלייט", מעטאַל־אַרבעטער און דאָרט געמאַכט אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער פאַר זיי.

מיין טאַטן האָט מען געשיקט אין אַן אַרבעטס־לאַגער קיין סטרי אין גאַליציע.

מיין לעצטע „באַגעגעניש" מיטן טאַטן איז פאָרגעקומען ביי באַדינגונגען, וואָס דער גראַדער שכל איז עס ניט אימשטאַנד אויפצופלאָנטערן.

דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1942. צווישן די מיטאַרבעטער אין דער פאַבריק, איז געווען אַ יונגער פּאָלאַק, וואָס האָט געשטאַמט פון סטרי און איז אָפט געפאָרן אַהיים צו זיינע עלטערן, און איך האָב עטלעכע מאָל פריער מיט־געשיקט עפּעס פאַרן טאַטן און ער פלעגט מיר צוריק ברענגען אַ בריוו. אַרום דעם 24טן דעצעמבער איז ער ווידער אַהיימגעפאָרן אויף ניטל־אורלויב און איך האָב אים אויך דאָס מאָל מיטגעגעבן אַ פּעקל פאַרן טאַטן.

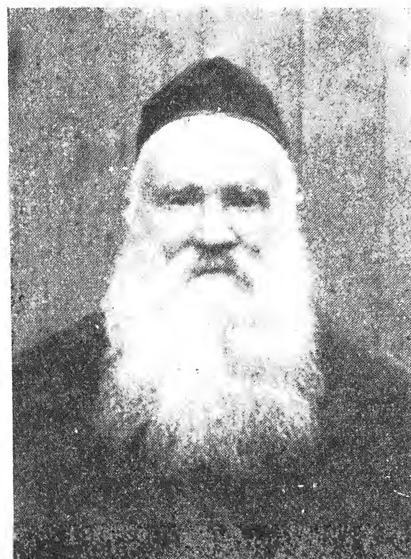
אין דער נאַכט אויף ניטל האָבן מיר, נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט, נאָך געמוזט אויסלאָדן אַ טראַנספּאָרט מיט רוי־מאַטעריאַלן פאַר דער פאַבריק, וואָס איז געווען אַ נאָרמאַלע דערשיינונג. עס איז געווען אַ קאַלטער פראָסטיקער ווינטער, קאַלטע טעג און נעכט. אַהיים גייענדיק האָבן מיר מיטגענומען שטיקלעך האָלץ אונטערצוהייצן דעם אויוון אין באַראַק. מיין פּריטשע איז געווען גלייך ביים אויוון. מיר האָבן אונטערגעהייצט דעם אויוון און טויט־מידע זענען מיר אַוועקגעפאַלן אויף אונזער „געלעגער" און גלייך אַנטשלאָפן געוואָרן. אין שלאָף פיל איך ווי מען שלעפּט מיך. איך זע דעם טאַטן, ער שלעפּט מיך און לאָזט מיך ניט שלאָפן. איך זעץ זיך אויף האַלב פאַרשלאָפן, זע גאָר נישט, זע קיינעם נישט, פאַל ווידער אַוועק און שלאָף ווייטער. און ווידער, דער טאַטע שטאַרכעט מיך, שלעפּט מיך. איך זעץ זיך ווידער אויף, שוין מער וואַכעדיק, קוק זיך אַרום, איבערראַשט, זע קיינעם ניט. איך דערפיל אַ רויך. די צודעק קאָלדרע מיינע איז אין פייער. איך כאַפּ די קאָלדרע, שפּרינג אַרונטער פון דער פּריטשע, לעש אויס דאָס פייער. איך קוק זיך אַרום, אַלע שלאָפן, קיינער אין באַראַק באַוועגט זיך ניט. מיר אַלע זיינען געראַטעוועט: ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין דעם לאַגער, האָט מען אונז גלייך אָנגעזאָגט: „פאַר יעדער סאַבאָטאַזש — גלייך דערשאָסן!" מיט דער האַלב־אָפּגעברענטער קאָלדרע האָב איך זיך נישט צעשיידט ביז מיר זיינען אין 1944 עוואַקויִרט געוואָרן פון ריישע.

נאָך ניי־יאָר 1943 איז דער פּוילישער מיטאַרבעטער צוריקגעקומען פון סטרי, מיר צוריקגעבראַכט דאָס פּעקל און געזאָגט, אַז אַלע יידן זיינען דאָרט אויסגעשאָסן געוואָרן בעת ער איז געווען אויף וואַקאַציע.

צי איז עמיצער אימשטאַנד איבערצוגעבן די לעצטע מינוטן פון אַ טאַטנס לעבן בעת ער וויל ראַטעווען זיין קינד פון פאַרברענט צו ווערן אין אַ ריישער באַראַק אָדער דערשאָסן צו ווערן פאַר סאַבאָטאַזש?

משפחת הענעך הײמאָװיץ

יאָקל נונבערג

ליבע מײנע — — טאַטע, מאַמע, סאַלע, שװעסטער, ברודער — — משפּחה פון חײם׳לע יוקלס! אײער שנאה צו די דײטשע רוצחים טראָג איך אין זיך. אײער דערשטיקטער געשרײ פאַר נקמה װעט קײן מאָל ניט פאַרשטומט װערן אין מיר.

שמואל מאַצנער, ניו־יאָרק

איך װעל קײנמאָל נישט פאַרגעסן

איך װעל קײנמאָל נישט פאַרגעסן יענעם פרײטאָג־צונאַכט און שבת פרי, דעם כ״ג אלול תש״ב. װען װאָלבראָם איז געװאָרן אויסגעזידלט צום ערשטן מאָל. פרײטיק פרי האָט מען שוין געשמועסט װעגן אויסזידלונגען, און אַ פּאָר שעה פאַר נאַכט האָט מען שוין געװוּסט דאָס װאָלבראָם װערט אויסגעזידלט.

מען האָט אָבער נישט געוווסט צי עס ווערט אין גאנצן יודן־ריין, אָדער עס וועט נאָך בלייבן עפּעס יידן אין וואָלבראָם.

אזוי ווי מען האָט געמיינט אז אפשר וועט זי נישט ווערן יודן־ריין, האָבן מיר בעשלאָסן זיך אויסצובעהאלטן, און שפּעטער וועלן מיר זיך קענען פאַר־אייניקן מיט די יידן וואָס וועלן בלייבן.

מיין פאָטער וואָלף מאצנער ז״ל, וואָס מען האָט אים גערופן וואָלף גאַ־בעלעס, מיין מוטער פעסל, מיין שוועסטער אסתר, מיין ברודער פנחס, איך און מיין ברודער מרדכי יב״ל, וואָס וווינט יעצט אין ישראל, ווי אויך מיינס א געוועז־זענער שוואָגער יוסף פוקס, וואָס לעבט יעצט אין ישראל — האָבן געוווינט אין א קריסטליך הויז אויף מיעכאָווער גאס 2.

דאגעגן מיין פעטער עוזר שפּיגלער, וואָס מען האָט אים גערופן עוזר גאבעלעס אָדער עוזר בעקער, האָט געוווינט אין זיין אייגן הויז. און ער האָט צוגעגרייט א בונקער פאַר די גאנצע משפּחה, ווי אויך פאַר עטלעכע נאָנטע בעקאנטע. מיר אלע זענען פרייטיג פאַרנאכט געקומען צו עוזר גאבעלעס. דאָרט האָט אויך געוווינט מיין פעטער יעקב שפּיגלער, זיין פרוי אסתר מיט זייערע צוויי מיידעלעך. מיין פעטער משהלע, זיין פרוי הדסה מיט זייערע דריי קינ־דערלעך. מיין פעטער טוביה מיט פרוי, מיינס א מומע, חיים משה שטיין, זיין פרוי מיט צוויי דערוואקסענע קינדער.

עס איז אויך דאָרט אהינגעקומען ישראל גיטלער, זיין פרוי און זיין זון בעריש, עוזר שפּיגלערס אן איידעם, זיין זון יוסף ישעיה, ווי אויך זיין עלצטער זון דוד יצחק שפּיגלער. זיין פרוי און קינד, און עוזרס א טאָכטער חנה באטשע.

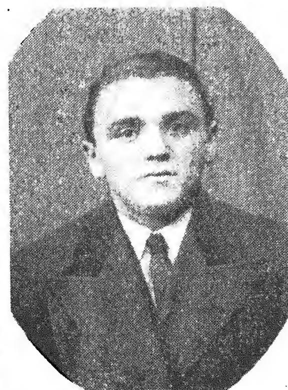
פרייטאָג צו נאכט האָבן מיר געדאוונט מיט מנין כדין וכדת. נאָכן דאוונען געמאכט קידוש, געוואשן זיך צו חלות, צו לחם־משנה. אָבער זמירות האָבן מיר שוין נישט געזונגען. אנשטאט „זמירות" האָבן מיר געהאט „קינות". איינער האָט געקוקט אויפן צווייטן און געשוויגן. אָבער די הערצער האָבן געוויינט, ווייל זיי האָבן געפילט וואָס דער צומאָרגנס וועט ברענגען.

מיר האָבן געהאט אָפּגעשמועסט מיט אלטער סקלאזש, יומע סקלאזש'ס זון, וואָס איז געווען א יידישער פּאָליציאנט ביים יודן־ראט, דאָס זיין פאָטער וועט זיך אויך דאָ אויסבאהאלטן. און אזוי ווי ער איז דאָך עפּעס א פּאָליציאנט, וועט ער דאָך בלייבן, און ער וועט אין געהיים קומען און אינפאָרמירן וואָס עס הערט זיך, אזוי אז מיר וועלן קענען האָבן א קאָנטאקט וואָס עס הערט זיך אין דרויסן. טאקע דער אלטער סקלאזש איז געקומען שפּעט אין די נאכט און געבעטן ביים פעטער עוזר א טלית־קטן, ווייל וואָלבראָם ווערט יודן־ריין — האָט ער געזאָגט — און ער ווייס נישט צו ער וועט נישט דערשאָסן ווערן. וויל ער כאָטש זיין באגראָבן אין א טלית־קטן...

פּלוצעם הערט מען פליען עראָפּלאנען! און באלד טראסק! און אָט זעט מען שוין א פייער. אוי, רבונו של עולם! די ישועה איז געקומען אין די לעצטע מינוט! דאָס איז דאָך אונזערע „נאַשע", אזוי ווי פּאָליאקן האָבן געשריגן פון אָנפאנג קריג. מן הסתם קומט מען אונז העלפן אז עס זאָל נישט זיין קיין

אויסזידלונג. אָבער דאָס גוטע האָט לאנג נישט אָנגעהאלטן. עס איז געווען א צופאל. דאָס זענען געווען מן הסתם דייטשע עראָפּלאנען, ימ״ש.

א גאנצע נאכט האָט זיך מיין פעטער עוזר מיט זיין זון יצחק דוד געאמפערט. דער זון האָט געהאלטן אז טראָץ דעם וואָס עס ווערט יודען־ריין, זאָל מען זיך אויסבאהאלטן, און דער פאָטער האָט געהאלטן, אז ער וויל גיין מיט אלע יידן צוזאמען. דער סוף איז געווען — אז עס איז געקומען צו מאָרגנס 6 אזייגער פרי, האָט מען אָנגעפאנגען שרייען: ארויס! ארויס! אלע יידן ארויס. מיטנעמען זיך בלויז א רוק־זאַק. דאָס איז געווען דער אָנהויב פונעם סוף. ווי א סטאדע שאָף זענען מיר געגאנגען צו דער שחיטה! מיר זענען אלע ארויסגעטריבן געוואָרן אין מארק. אין מארק זענען שוין געווען די זשאנדארמעריע, די געסטאפּאָ און אונזערע פוילישע פּאָליציי. זיי זענען געווען אקייגן אונז קליין אין צאָל, אָבער זיי זענען געווען באוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס. מיר זענען געקומען

ישראל ווייסבראָט

בערל זישה מאָרגאָן

זישה וויינשטאָק

דוד שטארק בן ישראל

פאדאלסקי

לייבל פּאָדאָלסקי

אלתר יעקובאָוויטש

ישראל פינקעוויטש

ליטמאן ראָזענבערג

מיט ליידיקע הענט. מען האָט אויסגעשטעלט צו 10 מאן. און מיר זענען געגאנגען צו די באן. די אלטע וואָס האָבן נישט געקענט גיין האָט מען אויסגעשטעלט באזונדער. מען האָט זיי צוגעפירט צום בית הקברות און דאָרט דערשאָסן. איך דערמאן זיך ווי זאלי דאנציגער איז ארויסגעקומען אין מארק אָנגעטועט אין זיין טלית. האָט מען אים געפרעגט: פאר וואָס ער גייט אָנגעטוען אין א טלית? האָט ער געענטפערט, דאָס אזוי ווי ער ווייס אז ער וועט דערשאָסן ווערן וויל ער זיין באגראָבן אין א טלית.

און אזוי האָט זיך עס געענדיקט.

ינון זכרם לעד בין קדושי עליון. ארץ ארץ, אל תכסי דמם — עד יום נקם ושילם.

בנימין כ"ץ

ארבייטסלאגער פון וואלבראמער

א. גרויצע

פרייטאָג דעם 12־טן פעברואר 1942, ערב ראש השנה, זענען אוועקגעשיקט געוואָרן 100 יידן פון וואָלבראָם אין אן ארבעטסלאגער קיין גרויצע. עס איז ניט געלונגען פעסטצושטעלן די נעמען פון די אוועקגעשיקטע.

דעם זעלבן טאָג האָבן די דייטשן צוריקגעפירט דאָס רעשט איבערגעבלי־

בענע יידן פון די באַגנעס צוריק אין גרויסן בית־המדרש. די פרייד און איבערראַ־שונג זענען גרויס געווען. מען האָט געמיינט אז די רעשט וועט שוין בלייבן אין שטאָט. דערווייל, נאָך אויפן וועג צוריק, איז געקומען אַ לאַסט וואַגאָן פון דעם אויבן דערמאַנטן לאַגער און די ערשטע 100 יידן וואָס זענען מאַרשירט אין רייע האָט מען אוועקגעשיקט. אזוי אַרום האָט קיינער ניט באַוויזן צו געדענקן וועמען מען האָט דאָרט אוועקגעשיקט. מיר קענען זיך בלויז פאָרשטעלן אויף וואָס פאַראַ בלוטיגן פלאַץ די מענשן זענען פאַרשיקט געוואָרן, ווייל מיר האָבן פון זיי ביז היינט נישט געהערט און קיינער איז פון דאָרט נישט מער צוריק־געקומען.

כבוד צו זייער אָנדענק!

ב. סטרי

אן ענלעכן גורל האָבן ערלעבט בערך 150 אַנדערע וואָלבראָמער אין דעם לאַגער פון סטרי.

זיי זענען פאַרשיקט געוואָרן ערב ראש השנה נאָכמיטאָג פון גרויסן בית־המדרש.

אויך פון די סטריער האָט מען לײדער גאָרנישט מער געהערט, און קיינער איז מער נישט צוריקגעקומען. און דאַריבער איז עס אונמעגלעך פעסטצושטעלן די נעמען. די איינציקע וועלכע איך געדענק זענען: יענקל פאַצאַנאָווסקי, לייבל צווייגנבוים — אַ זון פון יחיאל צווייגנבוים, אהרן רויכער, וואַלנערמאַן — אַ ייד פון קראָקאַ, וועלנער מיט זיין זון פלטיאל.

בעל׳ז (בערנאַרד) ווײַנדלינג, ניו־יאָרק

מיינע דעראינערונגען

א. פאַר דער מלחמה

ווען איך בין געווען אין דער פערטער קלאַס פאָלקסשול — איך בין דעמאָלס אַלט געווען 11 יאָר — האָב איך שוין געהאַט מיינע ערשטע שווערע איבערלע־בונגען מיט מיינע אַנטיסעמיטישע חברים. ביים גיין אין שול האָבן אונז די פוילישע שילער געיאָגט און געשלאָגן און דאָסזעלביקע האָט זיך איבערגעחזרט ביים אהיימגיין. צום ערגסטן איז עס געווען אין די דריי נאָכמיטאָגן ביים אהיים־גיין פון דער שול. דעמאָלט האָבן די פוילישע שילער שוין אין גאַנצן קיין מורא נישט געהאַט. כדי צו פּראָוואָצירן אַ געשלעג, פלעגן זיי נעמען די הויט פון די קאָלבאַסן און דערמיט אָנרירן די יידישע שילער ביים אויער און דערביי חוזק מאַכן פון זיי און זיי רופן „קאָלבאַסאַ״. האָט אַ יידיש קינד אויפגעהויבן אַ האַנט

משה וויינדלינג ומשפחתו
משה וויינדלינג און זיין פאמיליע

זיך צו ווערן, איז דאָס שוין געווען גענוג אורזאך פאר א געשלעג. אמאָל האָט זיך געטראָפן. אז א פּאָר ייִנגלעך האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט און זיינען נישט אנטלאָפן. די פּוילישע יינגלעך זיינען געבליבן שטיין. האָב איך געפרעגט מיינעם א פריינט צווישן זיי, וואָס זיי ווילן, האָט ער געזאָגט צו די אנדערע: אויף מיין זייט זאָלסטו נישט שלאָגן, דאָס הייסט, אויף דער אנדערער זייט מעג מען יאָ שלאָגן. איינמאָל איז אין קלאס, ווען מיר זיינען שוין אלע געזעסן אויף די בענק, אריינגעקומען אן אויפגערעגטער פּוילישער שילער מיט א צווייג פון א בוים אין האנט און האָט מיר געוואָלט דערמיט דערלאנגען. האָב איך אָנגעכאפּט דעם צווייג און אים אויסגעדרייט און האָב, נישט ווילנדיק געטראָפן די לערערין, וואָס האָט געהייסן פּאַלקאָווא. זי האָט גענומען שרייען און געשריגן אָן אויפהער, און פאַרענדיקט האָט זי מיט „דזשידזי קאָמוניסטי” צו די שילער. דאָ האָט אונזער יוגנטלעכער שכל רעוואָלטירט און עטלעכע יידישע שילער זיינען אויפגעשטאנען און האָבן ארויסמארשירט פון קלאס. מיר זיינען געגאנגען צו דער יידישער גמינע. פון דאָרט האָט מען אונז געשיקט צו בנימין וויינשטיין, וואָס איז געווען דער פאַרטרעטער פונעם „מאָמענט” און ער האָט די געשעעניש אָפּגעדרוקט אין זיין פּרעסע. טראָצדעם זיינען מיר ווייטער געגאנגען מיט דערזעלבער שרעק יעדן טאָג אין שול אריין.

מיין טאטע משה וויינדלינג, געבוירן אין יאָר 1878, האָט געהאט בשותפות מיט אנדערע יידן און קריסטן די קאָנצעסיע אויף די אויטאָבוסן אין שטאָט. ווען איך בין אונטערגעוואקסן, איז מיר אויסגעקומען צו פאַרטרעטן מיין פאָטער אלס

קאָנדוקטאָר. מיין פאָטער האָט אויסגעזען צו יידיש, האָבן זיך די קריסטלעכע שותפים געשעמט מיט אים און האָבן אויך מורא געהאט פאר דער קאָנצעסיע, אויב דאָס געשעפט וועט אויסזען צו יידיש. אָפט איז פאָרגעקומען, אז נאָך א יריד פלעגט מען מיטנעמען מער מענשן, ווי עס איז געווען פאָרגעשריבן. אז מען האָט געכאפּט, פלעגט מען דערפאר מוזן באצאָלן א שטראָף אין געלד. אָבער פאר מיר, ווייל איך בין געווען א ייד, איז די שטראָף געווען א שטרענגערע: איך האָב געמוזט אָפּזיצן פינעף טעג אין ארעסט.

מיין פאָטער איז נאָך זיין אומקער פונעם רוסיש־יאפּאנישן קריג אין 1905 געשטאנען אין גארניזאָן אין טשענסטאָכאָוו. ווען עס איז דאָרט אויסגעבראָכן א פּאָגראָם און די סאָלדאטן האָבן זיך גענומען ראבירן און מאָרדן יידן, האָט מיין פאָטער, וואָס איז געווען אן אונטעראָפיצער, קעגן באפעל פון זיין עלטעסטן, געפּרוווט אָפּשטעלן דאָס שיסן. דערפאר האָט מען אים פאַרמשפּט צום טויט און נאָר אדאנק דער הילף פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו איז ער אויסגעלייזט געוואָרן.

ב. דער חורבן

ביים אויסברוך פון דער מלחמה בין איך מיט מיינע עלטערן געווען אין וואָלבראָם. איך בין דעמאָלט אלט געווען 21 יאָר. מיר האָבן זיך מפרנס געווען פון האנדעל מיט וואָס עס האָט זיך געלאָזט. כדי איך זאָל קאָנען פירן מיינע מסחרים, האָב איך מיך פארדונגען צו א פאָלקס־דייטש, וואָס האָט געהאט א טאָר־טאק אויף דער גרעניץ צווישן וואָלבראָם און אָלקוש. מיט מיינע מסחרים האָב איך דעמאָלט אויסגעהאלטן עטלעכע משפחות. אָבער שפּעטער האָט מען מיך אין פארבינדונג מיט מיינע מסחרים באשולדיקט אלס שמוגלער און די דייטשן האָבן מיך געזוכט און געכאפּט אויף א זאָנע, וואָס איז געווען פארבאָטן פאר יידן. זיי

היה פעדערמאַן־וויינדלינג

מאַני בן משה וויינדלינג
מאַלי בת נטע וויינדלינג

האָבן מיך אַרעסטירט און דער קאָמאַנדאַנט האָט באַפוילן מיך צו שיסן. דעם 26טן אויגוסט 1942, איין פערטל צו פינעף נאָכמיטאָג, האָבן זיי מיך אַרויסגענומען פון תפיסה און מיך צוגעפירט מיט אַ וואָגן צום שוואַרצן וואַלד. דאָרט זיינען זיי געבליבן שטיין. די דייטשע זשאַנדאַרן זיינען אַרונטער פונעם וואָגן, האָבן זיך געמאַכט באַקוועם, האָבן אָנגעלאָדן זייערע רעוואָלווערן און זיינען דאַן צוגעקומען צו מיר און מיר באַפוילן אַראָפּצוגיין פון וואָגן. איך האָב גוט געזען, מיט וואָס דאָס שמעקט, בין איך אַראָפּגעשפּרונגען פונעם וואָגן מיטן קאָפּ אַראָפּ און אַריין אין וואַלד אַריין. לויפנדיק אין וואַלד, האָב איך געפילט ווי די קוילן טרעפן מיך, איינע אין פוס, די צווייטע אין לינקען אָרעם און איין קויל האָט פאַרבייגעשטרייפט ביי מיין קאָפּ. נאָך קוילן זיינען מיר געפלויגן איבערן קאָפּ, אָבער על פּי נס בין איך געבליבן לעבן. לויפנדיק אַזוי, האָב איך אָנגעטראָפן אויף אַ באַנדע ציגיינער, וואָס איך האָב זיי געקענט פון מיין מסחר. האָב איך ביי זיי גענומען אַ האַנטוך און מיר פעסט פאַרבונדען די ווונדן, כדי אָפּצושטעלן דאָס בלוט. נאָך זיבן שעה אַרומוואַנדערן בין איך צוריקגעקומען קיין וואָלבראָם צו מיין ברודער הערשל אין הויז. דאָרט האָט מען גערופן דעם דאָקטער געלבערגער, אָבער ער האָט מיר נישט געקאָנט העלפן, ווייל ער האָט נישט געקאָנט אַרויסנעמען די קויל פון מיין אָרעם. די דייטשן האָבן זיכער געמיינט, אַז איך בין טויט, ווייל זיי האָבן באַפוילן אין דער גמינע, אַז מען זאָל אַרויסשיקן נאָך מיר אַ וואָגן אויף מיך צו באַגראָבן.

ניין טעג שפּעטער, דעם 5טן סעפּטעמבער, האָט זיך אָנגעהויבן די אויסזידלונג, אָבער דעם 4טן סעפּטעמבער ביינאַכט בין איך אַריבערגעלאָפן די גרעניץ קיין זאַגלעמביע. איך האָב געמוזט בלייבן 10 טעג ביי אַ פּויער אויף דער גרעניץ, ווייל עס איז נישט געווען מעגלעך מיך אַריבערצופירן. מיין אָרעם איז שטאַרק געשוואָלן געוואָרן. דאַן האָב איך זיך געטראָפן מיט מיינעם אַ קרוב, אַ דייטשן ייד, וואָס האָט מיך גענומען צו אַ דאָקטער אַרויסצונעמען די קויל. נאָך דעם ווי מיין אָרעם האָט זיך אויסגעהיילט, בין איך געגאַנגען פרייוויליק אין אַן אַרבעטסלאַגער.

אין לאַגער אידאַווייכע נעבן קאַטאָוויץ בין איך געבליבן ביז אויגוסט 1943. פון דאָרט האָט מען מיך מיט אַ גרויסער גרופּע וואָלבראָמער ייִדן אַריבערגעשיקט קיין בלעכהאַמער. דער גרעסטער טייל פון זיי זיינען ווייטער געשיקט געוואָרן, אָבער איך בין געבליבן. מיט מיר זיינען אויך געווען מנשה פרענקל (אַ ייִנגערער ברודער פון נתן חפשי) און בנימין שפּיגלער. מיר איז אַ סך מאָל אויסגעקומען זיי צו העלפן מיט וואָס איך האָב געקאָנט. אין 1944 זיינען אויך געקומען אין בלעכהאַמער לאַגער זלמן וואַנדערסמאַן, קופּערבערג, אהרן צווייגנבוימס ייִנגערער זון און אַנדערע, וועלכע איך האָב אויך אָפּט אַרויסגעהאָלפן.

דעם 10טן יאַנואַר 1945, ווען די רוסישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט, איז געקומען אַ באַפעל אונז אַרויסצופירן פון לאַגער. נאָך דריי וואָכן מאַרשירן זיינען מיר אָנגעקומען אין לאַגער גראָסראָזען. פאַרלאָזט האָבן מיר 4,000 מאַן, אָנגעקומען זענען מיר בלויז אַרום 2,000. די אַנדערע זיינען געפאַלן אויפן וועג. פון

גראָסראָזען האָט מען אונז טראַנספּאָרטירט אין אָפענע וואַגאָנען קיין בוכענ־וואלד. דאָרט האָט מען אונז געהאַלטן אין קאַראַנטין און ווען זיי האָבן שפּעטער געדאַרפט צוזאַמענשטעלן א טראַנספּאָרט קיין לאַנגענשטיין, האָבן זיי נישט געקאָנט צוזאַמענעמען קיין 1,000 מענשן. דעם 10טן אפּריל 1945 איז ווידער געקומען א באַפעל אַרויסצושיקן א טראַנספּאָרט און אין דעם טראַנספּאָרט זיינען אויך געווען צוויי וואָלבראַמער, זלמן וואַנדערסמאַן און קופּערבערג. אויף דער מאַגדעבורגער בריק זיינען זיי געהרגעט געוואָרן פון די באָמבאַרדירונגען. איך אליין בין געבליבן אין לאַנגענשטיין ביז צו דער באַפרייאונג דורך די אַמערי־קאַנער, דעם 12טן אַפּריל 1945.

בתו של וונדרסמן

רבקה בת משה ווײַנדלינג

איייזיק וואַנדערסמאַן, ניו יאָרק

די כראָניק פון מיינע טעג אונטער די נאַציס

ווען די דייטשן זיינען אַריינגעקומען אין וואָלבראַם אין 1939, בין איך אַלט געווען 18 יאָר. צווישן די ערובניקעס, וואָס די דייטשן האָבן דאַן גענומען, כדי צו „באַוואָרענען", אַז יידן זאָלן נישט „איבערפאַלן" דייטשע סאָלדאַטן, בין איך אויך געווען. נאָך 4—5 טעג האָט מען אונז באַפרייט, אָבער לאַנג האָט מען אונז נישט געלאָזט זיך אַרומדרייען פריי אין וואָלבראַם, מען האָט אונז גענומען צו צוואַנגסאַרבעט אין אַרבעטס־לאַגער אין מיעכאָוו, וואו מיר האָבן געאַרבעט ביי די שאָסייען. פון מיעכאָוו בין איך אַנטלאָפן צוריק קיין וואָלבראַם. נאָך א

שטיקל צייט האָט מען מיך ווידער גענומען אויף צוואַנגסאַרבעט קיין פּלאַשאָוו צום לייגן באַן־ליניעס. דאָרט האָט מען מיך באַשטימט פאַר אַן אויפזעער און אַזוי ווי צוויי יידן זיינען פונעם לאַגער אַנטלאָפן, האָט מען מיך געהאַלטן פאַר־אַנטוואָרטלעך און געסטראַשעט מיט דערשיסן. בין איך אַנטלאָפן אין קראָקער געטאָ און האָב מיך נאָך עטלעכע טעג ווידער אומגעקערט קיין וואָלבראָם. און אַזוי, מיט גיין אויף צוואַנגסאַרבעט, אַנטלויפן, און ווידער געכאַפּט ווערן, איז עס געגאַנגען ביז צו דער אויסזידלונג אין יאָר 1942.

מען האָט אַלע יידן פון וואָלבראָם פאַרזאַמלט ביים אומשלאַגפּלאַץ. מיין מוטער מיט מיין שוועסטער רבקה האָט מען פאַרשיקט. מיך, מיין ברודער מאָטל און דעם טאַטן האָט מען געשיקט קיין סטאַלאָווע־וואָלאַ צו דער אַרבעט. מיין ברודער איז פונעם אומשלאַגפּלאַץ אַנטלאָפן. אין סטאַלאָווע־וואָלאַ האָבן מיר געאַרבעט אין אַ פאַבריק.

אַרום חול המועד סוכות האָב איך געזאָגט צו מיין ברודער מאָטל, צו מיינע חברים און צו מיין פאָטער, אַז איך וויל אַנטלויפן. אָבער די נעכט זיינען גראָד געווען ליכטיקע און איך האָב געמוזט איבערוואַרטן. איינמאָל אין אַ פרימאָרגן, ווען איך בין געגאַנגען נאָך קאַווע, האָב איך געזען אַז עס איז קיינער נישטאָ, זיינען מיר, מיין חבר מלך פּולטאָראַק און איך אַנטלאָפן און זיינען אָפּגעלאָפן אַרום 20 מעטער ביז צו אַ פּוילישן בית עלמין. דאָרט זיינען מיר געלעגן אַ האַלבע שעה און האָבן זיך דאַן, ווען עס איז ליכטיק געוואָרן, געלאָזט גיין קיין סאַנדאָמיר. אויפן וועג איז אַרויסגעקומען אַן עלטערע קריסטלעכע פרוי און האָט אונז גערופן. מיר האָבן מורא געהאַט, אָבער אַזוי ווי זי האָט געהאַלטן אין איין רופן אונז, בין איך צוגעגאַנגען און געפרעגט, וואָס זי וויל. זי האָט אונז געוואָרנט, אַז נעכטן האָט מען דאָ דערשאָסן צוויי יידן און זי האָט אונז געזאָגט, מיר זאָלן אַריינגיין אין שטוב. זי האָט אונז געוואָלט געבן צו עסן, אָבער מיר האָבן מורא געהאַט, אַז זי זאָל נישט אין דער צווישנצייט רופן די דייטשן, האָבן מיר געבעטן איר מאַן, ער זאָל אונז צופירן קיין סאַנדאָמיר. איך האָב אים געגעבן מיין זייגער און ער האָט גענומען אַ ריסקאַל אויף די פּלייצעס און האָט אונז געהייסן נאָכגיין אויף אַ דיסטאַנץ פון צוויי מעטער. ווען מיר זיינען צוגע־קומען צו דער בריק, האָט ער אונז געהייסן אַליין דורכגיין און כאָטש מיר האָבן מורא געהאַט, זיינען מיר דאָך געגאַנגען.

אין סאַנדאָמיר איז נאָך געווען אַ יידיש לעבן. פרומע יידן האָבן נאָך אָפּגעהיט יום־טוב, האָבן געגעסן אין סוכה. מיר זיינען אַריין צו אַ יידן, וואו מען האָט אונז געגעבן צו עסן. אָבער דריי טעג שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן אַן אויסזידלונג אין סאַנדאָמיר, האָב איך גענומען די באַן אויף אַ קליינער סטאַנציע, זיבן קילאָמעטער הינטער סאַנדאָמיר, און בין געפאָרן צוריק קיין וואָלבראָם. דאָרט האָב איך געטראָפן מיין ברודער זלמן. אָבער די יידישע פּאָליציי האָט די אַלע, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון לאַגער, גערופן צו דער אַרבעט און האָט זיי אָנשטאָט צו דער אַרבעט געפירט צו די דייטשע זשאַנדאַרן. דער אָבערשטורם־פירער האָט אונז אַלע אַרעסטירט און נאָך דריי טעג אָוועקגעפירט צו דער אַרבעט אויפן פלי־פעלד אין קראָקע. פון דאָרט זיינען מיר, מיין פריינט

איטשע רינסקע און איך, נאָך דריי שעה אנטלאָפן, און מיר זיינען א גאנצע נאכט געגאנגען און צוריק אריין קיין וואָלבראָם. עטלעכע טעג שפּעטער זיינען מיר — עס איז געווען פּרייטיק צונאכט — געזעסן ביי עוזר ראָטמענש, איז אריינגעקומען א פּוילישער פּאָליציאנט און האָט דערציילט, אז מאָרגן שבת, דאַרפן זיך אלע פּאָליציי־לייט פארזאמלען אין דער דייטשער זשאנדארמעריע. מיר האָבן פארשטאנען, אז קיין גוטס קאָן דערפון נישט ארויסקומען און איך, מיין ברודער זלמן, מיין פעטער שמואל יודקעוויטש און די צוויי שוועסטער חנה און שרה קיווקאָוויטש זיינען נאָך אין דערזעלבער נאכט ארויס פון שטאָט, הגם די וועגן זיינען שוין געווען גוט באוואכט. מיר זיינען געלאָפן אין דאָרף אריין צו א פּוילישן פּויער, וואָס האָט אונז אריינגעלאָזט אין א שטאל פאר בהמות. אָבער דער פּויער אליין האָט מורא געהאט און איז יעדע ווײַלע צו אונז אריינגעקומען און אונז דערציילט, אז מען האָט דעם און יענעם יידן געהרגעט מיט זיין אויסבאהאלטער אינאיינעם. כאָטש אזוי זיינען מיר אין שטאל געבליבן צוויי וואָכן צייט.
אין איינער א נאכט בין איך און מיין ברודער זלמן אוועק אין א צווייטן דאָרף און האָבן געמיינט, אז מיר וועלן דאָרט זיך קאָנען אויסבאהאלטן ביי א צווייטן פּויער. דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן די זעלבע מעשה און מיר האָבן ווידער געמוזט אנטלויפן און האָבן זיך אומגעקערט צוריק אין דעם דאָרף, ווו מיר זיינען פריער געווען. דאָרט אָבער האָט דער פּויער אונז נישט מער געוואָלט האלטן, זיינען מיר געגאנגען צוריק קיין וואָלבראָם. א קליינער אינצידענט: מיר האָבן אין וואָלבראָם געעפנט א שייער אָן דעם פּויערס וויסן און זיך דאָרט אויסבאהאלטן אונטערן היי. אין דער נאכט האָבן מיר געהערט א געוויין און זיינען געוווויר געוואָרן, אז דאָרט האָט זיך אויסבאהאלטן אן אומבאקאנטע יידישע פרוי. זי האָט זיך פאר אונז געקלאָגט, אז זי האָט איר גאנץ פארמעגן געגעבן דעם פּויער און איצט וויל ער איר נישט ברענגען קיין עסן און וויל גאָר נישט וויסן פון איר.

א נאכט שפּעטער האָבן מיר געטראָפן א יונגען פּויער, וואָס האָט אונז געוואָלט פירן קיין זאגלעמביע, אָבער עס איז געווען געפערלעך צו גיין, די זשאנדארן און די גרעניץ־וואך זיינען געווען איבעראל, האָב איך זיך אָפּגעלאָזט פון דעם און זיך ווידער געלאָזט לויפן אליין. איך האָב זיך באגעגנט מיט מיינעם א פעטער און מיט נאָך צוויי וואָלבראָמער און מיר זיינען אין דער נאכט אריבערגעגאנגען די גרעניץ קיין דאָמבראָווא. דאָרט האָט די יידישע פּאָליציי אונז זייער געיאָגט. מיין ברודער זלמן איז אוועקגעשיקט געוואָרן אויף ארבעט און מיין פעטער איז אריבער קיין קאַטאָוויץ אין אן ארבעטסלאגער. איך בין נאָך געבליבן א דריי, פיר חדשים אין דאָמבראָווא ביז מיין פעטער איז געקומען מיט א דערלויבעניש פאר מיר, צו פאָרן קיין קאַטאָוויץ. אין קאַטאָוויץ בין איך שוין געווען „פריי”. אָבער נאָך זעקס חדשים האָט מען דעם לאגער ליקווידירט און דער אָבער־שטורם־פירער האָט אונז אוועקגעשיקט קיין בלעכאמע. נאָך דריי טעג אין בלעכאמע האָט מען מיך ווייטער געשיקט קיין דירענפורט, פון דירענפורט ווידער אין א לאגער אין פינפטייכען און פון דאָרט קיין גראָסראָזען, וואו עס זענען אויך געווען גאזקאמערן. עס האָט נישט געדויערט לאנג און מען האָט מיך פון גראָסראָזען אוועקגעשיקט קיין באד ווארמברון ארבעטן אין א מוניציע־פאבריק.

דאָרט בין איך קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און מען האָט מיך אריבערגעפירט אין לאַגער וואַלדענבורג.

דעם 7טן מאַי 1945, אַ טאָג פאַר דער באַפרייאונג, האָט מען געזען אַז עס קומט עפּעס אַן ענדערונג. מען האָט געזען ווי די דייטשע וואַך נעמט אַראָפּ די טויטן־קעפּ פון די היטלעך און אַ טייל דייטשן קומען אַריין אין לאַגער און זאָגן: „יאָ, די זאַננע האָט פיר אייך אויפגעשינען". אָבער געהיט האָט מען אונז אַזוי ווי פריער. דריי אַזייגער אינדערפרי זיינען עטלעכע קאַצעטלער אַרונטער געגאַנגען אין הויף, האָבן זיי געזען אַז די וואַך איז נישטאָ; זיי זיינען באַלד אַנטלאָפן פון לאַגער. אויך מיר, די איבעריקע, זיינען תיכף אַרויס פון לאַגער און האָבן זיך געלאָזט זוכן עסן.

נאָך דעם ווי די דייטשן זיינען אַנטלאָפן זיינען די רוסן אַריין. עס איז געווען אַרום צוויי אַזייגער נאָכמיטאָג און זיי האָבן אונז באַפרייט.

*

מיין פאָטערס נאָמען איז הערשל און מיין מוטערס יעכעט. מיין פאָטער איז געשטאָרבן אין סטאַלאָווע וואָלאַ זיבן טעג אין כסלו.

מאיר יאַנאָווסקי, ניו־יאָרק

דערמאַנונגען

דאָס בלוטביים מענטשן ווערט ממש פאַרגליווערט, ווען מען דערמאַנט זיך אין אונזערע טייערסטע און ווי אַזוי די דייטשע רוצחים האָבן זיי אומגעבראַכט. צווישן די אומגעבראַכטע זיינען געווען מיין טאַטע און מיין טייערע מאַמע מיט שוועסטער, פון וועלכע עס איז מיר געבליבן בלויז אַ שטיקל פּאַפּיר. די נעמען פון מיינע עלטערן זיינען ברוך און חנה און דער נאָמען פון מיין שוועסטער — שרה.

איך וויל בלויז צוגעבן אַ פּאָר פּרטים: די שוועסטער איז אַלט געווען 23 יאָר, ווען זי האָט חתונה געהאַט. דער טרויער ביי דער חופּה איז געווען גרויס. עס איז געווען צוויי וואָכן פאַר דער „אויסזידלונג". אין מאָמענט, ווען מען האָט געפירט מיין שוועסטער שרה צו דער חופּה, זיינען אַריינגעקומען אַ מאַן מיט אַ פרוי מיט אַ פּאַפּיר אין האַנט, געחתמעט פון לויטענאַנט באומגאַרטען ימ"ש, אַז בזה הרגע מוזן מיר פאַרלאָזן דאָס קליינע געוועלב, וואָרעם זיי נעמען עס איבער. דער צער איז געווען גרויס, אָבער מיר זיינען געווען הילפלאָז. מיט צוויי טעג שפּעטער האָבן מיר פאַרגעסן, אַז מען האָט ביי אונז צוגענומען דאָס געשעפט, ווייל עס איז אונטערגעקומען אַ גרעסערער ווייטאָג. מיין ברודער אברהם משה, וואָס האָט געוווינט אין כאַשניצאַ, וואָס איז געווען 14 מייל פון אונזער שטעטל וואָלבראָם, איז געקומען פון מיעכאָוו פון שפּיטאָל, ווו זיין פרוי האָט געבוירן

א קינד. צוויי דייטשע רוצחים האָבן אים אָפּגעוואָרט אין זיין היים. זיי האָבן אים גאָרנישט געפרעגט, נאָר האָבן אים ארויסגענומען צוריק אין גאַס און אים דערשאָסן.

דער פּאָליאַק סטאַשעק קשעמיען איז געווען א זון פון דעם פּאָליאַק, ביי וועלכן מיינע עלטערן האָבן געוווינט. צוויי טעג פאר דער „אויסזידלונג" איז סטאַשעק קשעמיען אריינגעקומען צו מיינע עלטערן מיט דעם פאָרשלאַג, אַז ער וויל זיי אויסבאהאלטן אין דער סטאָדאָלע, ווייל ער האָט אויף זיי רחמנות. די סטאָדאָלע האָט זיך געפונען אויף דעמזעלבן הויף. אין טאָג פון דער „אויסזידלונג" האָט ער מיינע עלטערן אריינגעזעצט אין דער סטאָדאָלע. עס האָט געהייסן, אַז ער וויל זיי ראַטעווען, אָבער אויסן געווען איז ער עפּעס אנדערש. ער האָט עס געטאָן מיט א כוונה. די „אויסזידלונג" האָט זיך אָנגעהויבן פינף אזייגער אין דער פרי און צען אזייגער איז ער אריין אין דער סטאָדאָלע און האָט זיי געזאָגט, אַז זיי מוזן תיכף אוועק פון דאנען. און ער האָט נישט סתם זיי געהייסן ארויסגיין, נאָר ער האָט אליין זיי ארויסגעפירט אין מארק, וואו מען האָט צוזאמענגענומען די רעשטלאַך אויסבאהאלטענע. אין מארק זיינען געווען פארזאמלט דייטשע פּאָליציי און פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיך געקוויקט מיט דעם ספּעקטאַקל, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעפירט. איינער פון די פּאָליאַקן האָט זיך אָפּגערופן חוצפהדיק צו מיינע עלטערן אויף פּויליש, אַז עס האָט זיך געענדיקט יאַנאָווסקיס קאַריערע, ווייל מיינע עלטערן זיינען געווען אָנגעזעענע מענשן. און דאַן האָט זיך צו זיי געווענדעט דער לויטענאַנט באומגארטן מיט די ווערטער: איר זענט דאָך בעסערע מענשן און אלטע מענשן, איר וועט פאָרן און נישט גיין. און באלד איז אונטערגעקומען א פּויעריש פירל, אויף וועלכן עס איז געלעגן אַן עלטערע נאַקעטע פרוי (זי האָט אויסגעזען ווי א געבונדען שעפּסל, וואָס מען פירט צום שעכט־הויז). מען האָט געהייסן די עלטערן ארויפגיין אויף דעם פירל. מיט זיי זיינען אויך געווען מיינע צוויי שוועסטער שרה און אניע. פאָרנדיק ארויס צום פּלאַץ, האָבן זיי באמערקט אַז מען פירט זיי אין אַן אנדערער ריכטונג — וואָס איז געווען אין וואַלד אריין, וואו די דייטשן ימ"ש האָבן צוגעגרייט אַן אויסשי־סונג־פּלאַץ פאר א טייל פון דעם שטעטל. ווען מען איז שוין געווען ביים וואַלד, איז ארויסגעקומען א דייטשער אָפיצער און מיינע עלטערן מיט מיינע צוויי שוועסטער האָבן אָנגעהויבן צו וויינען און קלאָגן, אַז זיי זיינען גאָר נישט שולדיק און אַז זיי ווילן נאָך לעבן. און מיין טאַטע האָט דערביי אוועקגעוואָרפן א קליין פּעקל מיט זלאָטעס. האָט דער אָפיצער געהייסן די נאַקעטע פרוי ארונטערנעמען פון וואָגן און מיינע עלטערן מיט די צוויי שוועסטער צוריקפירן צום פּלאַץ, וואו דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען פארזאמלט.

אין מאָמענט ווען איך האָב דערזען מיינע עלטערן, האָב איך זיך געמוזט גוט איינקוקן אין זיי, ווייל איך אליין האָב זיי נישט דערקענט. זייערע פּנימער זיינען געוואָרן אין גאַנצן אנדערש, גאָר נישט קיין צורות פון קיין לעבעדיקע. מיט גרויס ווייטאָג האָב איך אויף זיי געקוקט, אָבער איך האָב זיי מיט גאָרנישט געקאָנט העלפן.

עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די פאַרטיילונג פון די מענשן. אלע פרויען

מיט קינדער און עלטערע מענער האָבן זיי געהייסן גיין אויף איין זייט, און דערביי איז געגאנגען א דייטשער אָפיצער און האָט די מענשן סאָרטירט, דעם אויף רעכטס און יענעם אויף לינקס. מיר זיינען געווען דריי ברידער, האָבן מיר אונזער טאטן ארייגענומען אין דער מיט. מיר האָבן אים די באקן געקניפט און מיר האָבן אים ראזירט, אז ער זאָל אויסזען יינגער, און דאָס האָט געהאָלפן. ער איז געבליבן מיט אונז אויף דעם פלאץ און די אלע אנדערע האָט מען אריינ־געשטופט אין די וואגאנער, וואָס מען האָט אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ. און וואָס עס איז פון זיי געוואָרן, ווייסן מיר אלע. קיין איינער פון זיי איז נישט ארויס א לעבעדיקער פון דעם לאגער.

און אונז, יונגע מאנסלייט, האָבן די דייטשן פארשיקט אין פארשידענע ארבעטסלאגערן און עס זיינען נאָך געבליבן א פּאָר מענשן, וואָס מען האָט צוריקגעפירט אין שטאָט אריין, ווייל די דייטשן האָבן געוואָלט דערמיט ארויסנארן אנדערע, וואָס זיינען נאָך געווען אויסבאהאלטן. און מיין טאטע איז אויך געווען צווישן די איבערגעבליבענע. מיט צוויי וואָכן שפּעטער האָבן מיר באקומען א געהיימן בריוו אין לאגער אריין קיין ראָזוואדאָוו, אז דער טאטע געפינט זיך אין שראָדולא. ער האָט געשריבן אָט די ווערטער: טייערע קינדער, אז איר וועט בלייבן לעבן, בעט איך אייך איר זאָלט נעמען נקמה אין סטאשעק קשעמיען, וועלכער האָט געוואָלט וואָס שנעלער פּטור ווערן פון מיר, ווייל ער האָט נישט געוואָלט האָבן קיין שטער צוצוראבעווען אונזער האָב און גוטס.

מיט גרויס כבוד בייגן מיר דעם קאָפּ צום אָנדענק פון אונזערע קדושים!

מיר, מאיר יאנאָווסקי, לייב יאנאָווסקי און רבקה יאנאָווסקי, זיינען די איינציקע לעבן געבליבענע פון א משפחה פון 21 מענשן.

יעקב סקאָזוראָן, קאנאדע

דער לעצטער פרייטיק

די נייעס, אז יידן ווערן אוועקגעשיקט פון זייערע היימען אין די שכנות־דיקע שטעט און שטעטלעך ווי סלאָמניקי, מיעכאָוו, כאשניצע און אנדערע, און ווערן ליקווידירט אין די טויט־לאגערן, האָט דערגרייכט אונזער שטאָט וואָלבראָם. יידן האָבן אָנגעהויבן לויפן צום יודענראט נאָך הילף און נאָך עצות. ליידער איז אלץ געווען אָן דערפאָלג. פרייטיק, דעם 4טן סעפּטעמבער, אינדערפרי, איז די שטאָט שוין געווען ארומגערינגלט פון דער דייטשער ספּעציעלער אויסראָטונגס־קאָמאנדע. עס האָבן זיך באוויזן פלאקאטן אין יידישן קווארטאל, אז אלע יידן אָן אויסנאם, מענער, פרויען און קינדער און אויך זקנים מוזן זיך פארזאמלען אויפן מארק־פּלאץ שבת, דעם 5טן סעפּטעמבער אכט אזייגער אינדערפרי. יעדער מעג

יעקב סקאָווראָן

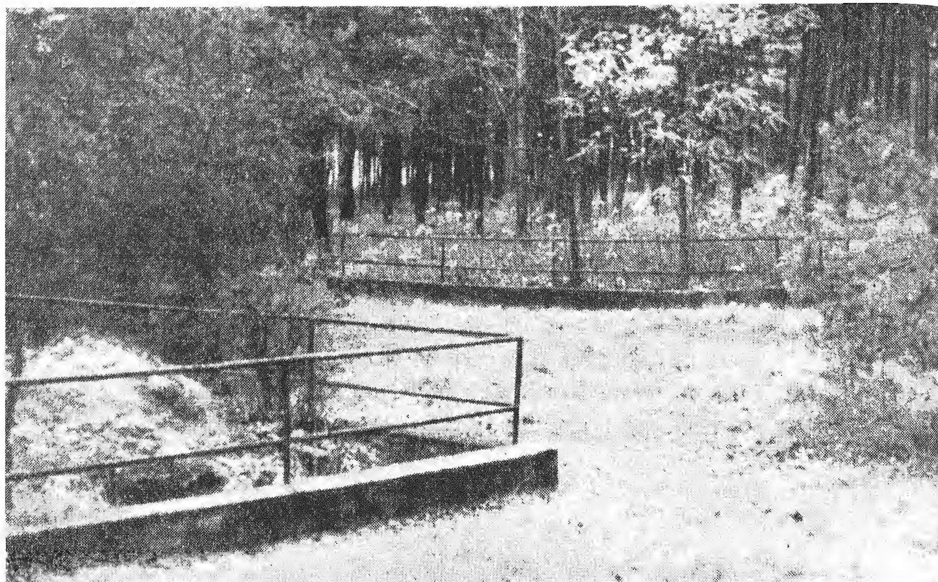
מיטגענומען נישט מער ווי 10 קילאָ געפּעק. ווער עס וועט נישט אויספירן דעם באַפעל, וועט דערשאָסן ווערן.

עס איז אנטשטאנען א יאָמערלעכער געוויין. מען בעט גאָט ער זאָל זיך דערבארעמען. יידן וויינען און קלאָגן: פאר וואָס קומט עס אונז, מיט וואָס האָבן מיר געזינדיקט...? אָבער דער טאָג לויפט שנעל, יידן האָבן נישט וואו זיך אויס־צובאהאלטן, אלע וועגן זיינען פארשלאָסן. די דייטשע מערדערס זיינען באוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס, גרייט צו דער מלחמה קעגן שוצלאָזע יידן, קינדער, מענער, פרויען און זקנים, וואָס האָבן נישט פארשטאנען, אז דאָס איז דער לעצטער פּרייטיק פון זייער לעבן...

דער טאָג האָט זיך שנעל אוועקגערוקט און די נאכט איז פּלוצים צוגע־פאלן. די לבנה האָט זיך מיט אירע שטערן אויסגעשפּרייט איבערן בלויען הימל און באלויכטן יעדן וועג און יעדעס ווינקעלע. עפּעס א מין היטער אינאיינעם מיט די דייטשע וועכטערס איז די לבנה געווען. זי האָט געהאָלפן היטן אז קיין שום ייד זאָל זיך נישט ארויסרייסן פון דייטשן גיהנום.

די שיסעריי האָט זיך אָנגעהויבן; יידן זיינען געפאלן ווי פליגן; פאר די יידישע הייזער זיינען געלעגן הונדערטער טויטע און צווישן זיי קליינע קינדער. אין די יידישע הייזער איז געווען פינסטער, חושך. מען זאָגט תפילה, בעט גאָט, מען געזעגנט זיך מיט די הייליקע ווערטער: ווער עס וועט איבער־לעבן די דייטשע מערדערס, זאָל נקמה נעמען פאר אונז...

ביסלעכוויז פארשווינדעט די נאכט מיט די אויסגעשטראלטע שטערן און מיט דער לבנה און שבת איז אָנגעקומען. יידן הויבן אָן ארויסקריכן פון זייערע הייזער און לאָזן זיך גיין זייער לעצטן וועג. מיטגענומען האָט יעדער מיט זיך פּעקלעך פון 10 קילאָ. מיר מאַרשירן דורך די גאסן פון וואָלבראָם ווי סאָלדאטן,

על יד קבר המונים בוולברום
ביים מאסן־קבר אין וואַלבראָם

פיר אין דער ריי. די קריסטלעכע באפעלקערונג ווייזט ארויס גלייכגילטיקייט, גלייך ווי יידן, זייערע שכנים זינט דור־דורות, וואָלטן געווען זייערע שונאים, גלייך ווי זיי וואָלטן קיינמאָל נישט געלעבט מיט יידן, נישט געהאנדלט מיט זיי. אזוי האָבן יידן פון וואַלבראָם מארשירט צום מארק־פלאץ און האָבן מיט טרויעריקע בליקן צום לעצטן מאָל געזען זייערע הייזער.

מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין רייען, יעדן מיט זיין פאמיליע. א באַזונדערן פלאץ האָבן פארנומען די זקנים. די דייטשע ספעציעלע אויסראָטונגס־קאָמיסיע, א פארשיכורטע, האָט געשלאָגן, געשטופט און — געשאָסן. אין יעדן ווינקל — אנדערע טויטע. די קינדער וואָלטן זיך נאָך געוואָלט שפילן, דאָך פילן זיי, אז דאָס זיינען זייערע לעצטע גורלדיקע טעג פון לעבן. לויפן זיי פון פלאץ צו פלאץ און ווילן זיך באהאלטן אין די אָרעמס פון זייערע מאמעס... דאָס געוויין פון די קינדער ווערט וואָס אמאָל אלץ שרעקלעכער. ליידער אָן אן אויסוועג... די באפעלן פון די דייטשע הארן... דער באפעל צום מארש..., צום מארש פון לעצטן וועג...

אין א זייט פון מארק־פלאץ שטייען איינזאם די 63 זקנים, די סאמע עלטסטע יידן פון וואַלבראָם, אָפגעזונדערט, מיט דעם טראגישן גורל פון זייער עלטער — אומצוקומען אָדער דערשאָסן צו ווערן דורך די דייטשע מערדער. איך ריזיקיר מיין לעבן און לויף נאָך צו צו מיין זיידן, דער סאמע עלטסטער פון אלע, 93 יאָר אלט, דער עלטסטער תושב פון וואַלבראָם, משה יוסף נונבערג. מיטן קאָפּ

אראָפּגעלאָזט צו דער ערד, די ליפּן באַוועגן זיך ווי ער וואָלט די לעצטע תפילה געזאָגט. זיידע! מיין זיידע קוקט זיך אום. יעקל? יאָ, זיידעשי. וואו זיינען אַלע? וואו איז די מאַמע? (זיין טאָכטער). וואו זיינען די קינדער, אַלע דאָרטן? וואו זיינען לייבוש, מאיר, פעסל, שלמה, אברהמלה, רויזעלע, פרימטשע און וואו בין איך?

איך ענטפער: הערשל איז אַוועק מיט די אויסזידלונגען פון סלאָמניק. מיין ברודער שמחה אומגעקומען אין רוסלאַנד, אַלע זיינען זיי דאָרט... יאַנקל מיט יעכעט און אויך זייערע קינדער אהרן און רויזעלע.

איך וואָלט נאָך געוואָלט זיי זען... מיט זיינע לעצטע בליקן צום הימל, זאָגט דער זיידע זיינע לעצטע ווערטער — איך בין שוין אַלט, אָבער איר...

א ווילדער געשריי פון די דייטשן: מיר מאַרשירן... די אַלטע, די זקנים, האָבן זיי אַוועקגעפירט צום בית־עלמין אין א פאַרויס־צוגעגרייטן גרוב, דער גרוב פון דניאל. אָבער קיין נס איז נישט געשען... אַלע זיינען זיי דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

אַלע אַנדערע משפחות ווערן אַוועקגעפירט צו דער סטאַנציע, און מען פאַרלאָדנט זיי אין וואַגאָנען אויפן לעצטן וועג.

אויפשטענדלער-העלדן

א. שמעון העלער

(געפאַלן אינם אויפשטאַנד פון געטאָ וואַרשע)

שמעון הלר

שמעון העלער, געבוירן אין וואַלבראָם, דער זון פון ראָזא העלער, א אייניקל פון הענדל ערליך. שפּעטער איז די משפחה אַריבער קיין וואַרשע. ער האָט געלערנט אין וואַרשעווער גימנאַסיע „אסכולה", געווען א חבר אין „השו־מר הצעיר" גדוד מרחביה. א שיינער שוואַרצ־האָריקער, הויך־געוואַקסענער בחור, באַליבט ביי אַלע זיינע חברים. ער איז מיט זיין גאַנצער נשמה געווען איבערגעבן דער באַוועגונג. זיין אַקטיוויטעט האָט זיך אַרויסגעוויזן הויפּטזעכ־ליך אויפן קולטורגעביט.

בעת דער מלחמה איז ער געוועזן א חבר און דער סעקרעטער פון קיבוץ „גל־און" אין וואַרשע און פאַרטגעזעצט זיין אַרבעט אין קן. אין די יאָרן 1940—1941 האָט ער געאַרבעט אין דער דערציאונגס־אָפּטיילונג פון יידישן אַמט פאַר סאָציאַלע הילף.

ר.ה.

בשעת דער אָרגאַניזירונג פון ווידערשטאַנד איז ער באַשטימט געוואָרן אַלס קאָמענדאַנט אין בלאָק פון די לאַנדוי־וואַרשטאַטן. בשעת דעם געטאָ־אויפשטאַנד איז ער געווען זייער אַקטיוו אין די שלאַכטן אויפן געביט פון טעבענס־שולץ וואַרשטאַטן. אין טאָגעבוך פון שלום גראַיעק ווערט ער באַצייכנט ווי דער בעסטער שיסער אין זיין שלאַכטגעביט. ער האָט מקיים געווען זיינע ווערטער, אַז ער וועט ניט שטאַרבן ביז ער וועט ניט דערהרגענען כאָטש פינף דייטשן. ער איז געפאַלן דעם 22־טן אַפּריל 1943, ווען זיין גרופּע אויף לעשנאָ־גאַס האָט שוין ניט געהאַט קיין שום אויסוועג, ווייל דאָס הויז איז געווען אַרומגערינגלט מיט דייטשן, און די קעמפער האָבן געמוזט אַראָפּשפּרינגען אין הויף פון א באַלקאָן. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער ליסטע פון געפאַלענע אין וואַרשעווער געטאָ־קאַמף. ער איז דאַן אַלט געווען 23 יאָר.

שפּרינגער הערשל

לוחם מחתרת בזגלמביה

הערשל שפּרינגער

געבוירן אין וואַלבראָם אין אַן אַרבעטער־פאַמיליע. דער פאָטער איז געווען א שווער פאַרהאָרעוועטער גאַרבער. הערשל האָט אין דער פאָלקסשול זיך אויסגעצייכנט מיט פלייס צום לערנען, און געצויגן צו זיך די אויפמערקזאַמקייט פון לערער און חברים. שפּעטער איז זייער משפחה אַריבערגעפאָרן קיין לאָדזש, און ער מיט זיין ברודער דוד זיינען אָפּגעגעבן געוואָרן אין א בעקער וואַרשטאַט. צו 17 יאָר איז ער אַריינגעטרעטן אין דער סקויטן באַוועגונג פון „פרייהייט", וווּ ער האָט זיך גאָר גיך אויסגעצייכנט און געפירט א דערציערישע טעטיקייט. שפּעטער איז ער אַריין אין „פרייהייט" און געוואָרן איינער פון די וויכטיקסטע אָנפירענדע חברים און באַליבט צווישן חברים.

צו 27 יאָר האָט ער באַשלאָסן אַרויס צו פאָרן אויף הכשרה. אין 1938 איז ער אַוועק אין בענדינער קבוץ און ער איז געוואָרן איינער פון די צענטראַלע מענטשן אין קיבוץ. אין דער נאַצישע אָקופּאַציע צייט האָבן זיך באמת אַנטפּלעקט זיינע פעאיקייטן און אייגנשאַפטן. ער האָט אָנגעפירט מיטן קיבוץ ביזן לעצטן מאָמענט. ער איז געווען די נשמה נישט נאָר פון קיבוץ, נאָר פון דער גאַנצער ציוניסטישער־סאָציאַליסטישער באַוועגונג אין בענדין. אַלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן אין יענע גרויזאַמע צייטן קאָנצענטרירט זיך אַרום אים. אָפט האָט ער געשטעלט אין געפאַר זיין לעבן כדי צו ראַטעווען אָדער אַרויסהעלפן

א חבר. די גאנצע יידישע באפעלקערונג אין בענדין האָט אים געקאָנט און באצויגן זיך צו אים מיט ליבע.

אין 1942 איז ער געווען איינער פון די איניציאטאָרן און גרינדער פון קיבוץ „עתיד" פאר קינדער יתומים פון 10 ביז 16 יאָר.

ער איז געווען זייער אקטיוו ביי די פאָרבארייטונגען צו באוואָפנטן ווידער־שטאנד. דעם 22טן יוני 1943 איז ער אריינגעשלעפט געוואָרן אין די וואגאָנען קיין אוישוויץ. אויפן וועג האָט ער גערופן די פארשפארטע ארויסצורייסן זיך און אנטלויפן. אָבער די מערסטע פון זיי האָבן נישט געוואָלט, און האָבן אים אויך נישט געלאָזט אנטלויפן, טענהנדיק, אז דאָס וועט ברענגען אן אומגליק אויף אלעמען. ערשט ווען די מענשן אין וואגאָן האָבן זיך פארנומען מיט עפעס אנדערש — זענען ער, און מיט אים עטלעכע חברים, ארויסגעשפרונגען פון דער באַן. די געסטאפּאָ־לייט האָבן נאָכגעשאָסן און עטלעכע אנטלאָפענע זיינען געהרגט געוואָרן.

הערשל האָט צעבראָכן א פוס שפּריגענדיג. עס איז אים אָבער געלונגען אָנצוזאָגן וועגן דעם די חברים, און זיי האָבן אים צוריקגעבראכט קיין בענדין. ער האָט נאָך באוויזן אָנטייל צו נעמען אינם בענדינער ווידערשטאנד אין די לעצטע ליקווידאציע טעג.

א טאָג פריער האָט ער נאָך געשריבן צום פארבינדונגס־ביוראָ קיין זשע־נעווע אונטערגעשריבן „סקאטשעק" (שפּרינגער אויף פּויליש, און זיי אינפאָר־מירט וואָס עס טוט זיך ביי די חברים אין ווארשאַ. דעם 10טן אויגוסט 1943 האָבן אים די דייטשן ווידער געכאפּט און דערמאָרדעט.

עס ווערן געמאכט באמיאונגען כדי אויפצושטעלן אין בענדין אויפן אָרט ווו עס איז געווען דער בונקער פון די „החלוץ" קעמפער, א דענקמאל צום אָנ־דענק פון די אין קאמף געפאלענע פרומקע פלאטניצקא, הערשל שפּרינגער און אנדערע קעמפער.

המנגינה, האדם ומלאך המוות

(לזכרו הברוך של דודי הקדוש משה'ל גוטליב ז"ל)

עם רדת צללי הליל על פני הארץ, פתאום נעורה בי מנגינה עתיקה, חסידית. דודי משה'ל, מחסידי רדומסק, כנוח עליו הרוח, — היה משתפך במנגינה זו וחוזר עליה שוב ושוב ללא יכולת להפסיק ולסיים. מתחילה היא כמו ממעמקים, עולה יותר ויותר במאמץ נפשי כביר, מתפשטת כמו על מרחבים אין־סופיים, והנפש כה עורגת למשהו נעלה, נעלם, בלתי מבוטא ובלתי מוחש, אך מורגש מאד בכל הישות והמהות. מפרפרת היא בחלל האויר, מגששת וממששת ומחפשת מוצא — פתח־אחיזה באותו נעלם מבוקש, נכסף וחשוק, אך באין אונים תרפינה הידים־הכנפיים, ואט אט יורדת המנגינה ונחלשת, ותוך כניעה והשלמה עם קוצר המשיג היא מתנמכת עד שנדמה כליל...

ושוב מתחיל הכל מחדש, והנסיון נעשה ביתר מאמץ, ובסופו של דבר מסתיים כמו בראשונה...

כך קלטתי אני, בעודי נער צעיר, אותה מנגינה, וכך אחוש אותה כיום ביתר תוקף. הערב כבשה אותי כולי כשעה אחת בשכבי לנוח בחשכת החדר.

הפסקתי בבת־אחת כשראיתי פתאום את דודי משה׳ל זה והנהו מובל מעורטל, רצוץ ימדוכדך ע״י רב־טבחים נאצי אל תא הגאזים באושביץ!... אל אלהים! רצח איש הדמים העיוור את הכינור הרגש ואת מנגנו גם יחד!...

והמנגינה המיותמה מרחפת מעל לרוצח ולנרצח, (שניהם בנים לאבינו שבשמים), ואין מנוח לה באנדרלמוסית חיים זו, תוהו ובוהו, וחושך על פני תהום...

הרצליה, ו׳ תמוז, תשט״ו, בערב — נ. ח פ ש י

גערשאָנאָוויץ לייבל

וואלבראמער אין די לאגערן

מען האָט מיך מיט נאָך 500 וואלבראָמער געשיקט נישט ווייט פון קראקא אין דער באגלייטונג פון אוקראינער וועלכע האָבן פון אונז צוגענומען די זייגער־לעך און די רינגלעך פון די פינגער און נאָך אנדערע זאכן. צוועלף ביינאכט זענען מיר אנגעקומען אויפן פלאץ. צומאָרגנס גאנץ פרי האָבן זיי אונז פארזאמלט אויף א פלאץ, ארומגערינגלט מיט געסטאפאָ. זיי האָבן יעדן איינעם פון אונז באזוכט. צווישן אונז איז געווען א 16־יעריק יינגל, קאָרנפעלד, פון די מיעכאָווער גאס. זיין פאָטער איז געווען א תבואה סוחר.

זיי האָבן אים ארייגעלייגט אין טאש א רינגל, און שפעטער אים באשול־דיקט, אז ער האָט באהאלטן ביי זיך גאָלד. זיי האָבן אים דערפאר דערשאָסן פאר אונזערע אויגן. און אין זעלבן אָוונט האָב איך מיט מיין חבר צעשלער אים באגראָבן נישט ווייט פון לאגער.

צומאָרגנס צוריק קומענדיק פון דער ארבעט, האָבן מיר געברענגט מיט זיך 8 טויטע חברים וואָס די דייטשן האָבן געהרגט ביי דער ארבעט. נאָך א געוויסע צייט האָט מען מיר דערלויבט צו ארבעטן אלס שוסטער און מיר בא־שטימט אן אָרט צו דער ארבעט. מיט מיר האָבן מיטגעארבעט וואָלף און הענדל צעשלער. שפעטער ווען איך בין אָנגעקומען אין קראָקעווער לאגער, האָב איך געטראָפן א סך וואלבראָמער וועלכע זענען אנטלאָפן פון וואלבראָם. צווישן אנדע־רע: דוד קוזשמע מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער. אויך איז געקומען אין קראָקאווער לאגער שלמה דרעזנער, וועלכער איז אראָפגעשפרונגען פון דעם טראנספּאָרט וועלכער האָט געפירט די וואלבראָמער קיין בעלזשעץ. ער האָט דערציילט, אז אין די וואגאָנען זענען געווען הונדערטער טויטע, דערשטיקט פון די ענגשאפט.

א טאָג פאַר דער אויסזידלונג פון קראָקאווער געטאָ, האָט מען קינדער און אַלטע מענשן קאָנצענטרירט אויפן פּלאַץ זגודא, אין א פירשטאָקיג הויז. די איבריקע יידן זענען געווען קאָנצענטרירט אויף א גרויסן פּלאַץ נעבן דעם הויז. אויפן פּלאַץ האָבן זיך געפינען ביי א הונדערט וואַלבראַמער. פאַר אונזערע אויגן האָבן די דייטשן דורך די פענסטער געוואָרפן די אַלטע און די קינדער. אַלע זענען געבליבן אויפן פּלאַץ טויט. צווישן זיי דוד קוזשמער מיט זיין פרוי, יענקל לוקס און נאָך אַנדערע וועלכע איך געדענק נישט מער זייערע נעמען — צוזאַמען צוואַנציק וואַלבראַמער. איך מיט נאָך אַנדערע, צווישן זיי 8 וואַלבראַמער, האָט מען געשיקט קיין אוישוויץ.

איך דערמאָן זיך אַז מען האָט דערציילט, אַז משה יוסף קרוק האָט זיך באַהאַלטן ביי א קריסט אין וואַלבראַם, ער האָט אוועקגעגעבן זיין גאַנץ פאַרמעגן. זיין נאָמען איז געווען גיידע. און דריי וואָכן פאַר דער באַפרייאונג האָבן זיי אים אויסגעגעבן, און מען האָט אים דערשאָסן.

אין קראָקאווער געטאָ האָט מען אויך דערציילט, אַז נפתלי טאַרלא איז געווען דער פאַרבינדער צווישן די בענדינער און אַנדערע אונטערגרונד באַוועגונגען מיט וואַרשאַווער געטאָ. מען האָט אים געכאַפּט און דערשאָסן.

אין לאַגער „ראַדימנע" ביי סאַנדאָמיעזש זענען געווען ביז 500 וואַלבראַמער. פון דאָרט איז אַנטלאָפן שמואל יענקל מאַרימאָנט און געקומען אין קראָקאווער געטאָ. ער האָט דערציילט, אַז דאָרט האָט מען געשאָסן יעדן טאָג וואַלבראַמער יידן. די באַדינגונגען זענען געווען דאָרט זייער שווער, געשלאָפן אין א שטאַל שווער געאַרבעט, און שטאַרק געהונגערט.

א פּאָר ווערטער וועגן סוף פון די וואַלבראַמער יידנראַטלער:

מיט דער צווייטער אויסזידלונג האָט מען אויך אוועקגעשיקט די יידישע פּאָליציאַנטן און יודנראַטלער. א טייל האָט מען דערשאָסן אין וואַלבראַם, א טייל זענען געשיקט געוואָרן אין אַרבעטס לאַגערן. וואַלצינסקי, מאַגער און מאַנעטא דער שוסטער, האָט די געסטאַפּאָ אַריבערגעפירט די גרעניצן קיין אַלקויש. פון דאָרט זענען זיי אָנגעקומען קיין זאַגלעמביע, און מיטן אָפּרייניקן דאָס געטאָ אין בענדין זענען זיי אָנגעקומען קיין אוישוויץ. מאַגערן האָט מען געטריבן אויף די עלעקטרישע דראָטן, וואַלצינסקי איז געשטאָרבן אין גרויסע יסורים. ער איז געווען אין גאַנצן געשוואָלן.

אין אוישוויץ האָב איך געטראָפן שלמה דרעזנער וועלכן עס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון טראַנספּאָרט וועלכער האָט געפירט קיין בעלזעץ פרויען, קינדער און אַלטע. ער איז מיטגעגאַנגען מיט זיין פרוי ווייל זי האָט געשוואַנגערט. אויך ער האָט דערציילט אַז אויפן וועג זענען די העלפט מענשן געשטאָרבן, און אין בעלזעץ האָט מען זייערע קערפּערס פאַרברענט צוזאַמען מיט אַלע אויף א קופּע אין וואַלד, און דעם פלאַם האָט מען געזען 30 קילאָמעטער ווייט.

מיין נומער אין אוישוויץ איז געווען 108483.

איך וויל דערמאָנען א פּאָר נעמען פון וואַלבראַמער וועלכע זענען אומגעקומען אין אוישוויץ:

משה ציגלער איז געקומען קיין אוישוויץ אין אויגוסט 1943. איך האָב אים פאַרבונדן מיט די אונטערגרונד באַוועגונג, און ער איז געוואָרן אַן אָנפירער פון א קעמערל. מען האָט פון אים שטאַרק געהאַלטן צוליב זיין אָפּפערוויליקייט. אין דעם אויפרייס וואָס איז פאָרגעקומען אין דער קרעמאַטאָריע איז משה ציגלער געוועזן מיטבאַטייליקט. אין סעפּטעמבער 1944 האָט ער זיך צעקלאַפּט א פינגער און האָט נישט געקענט אַרבעטן. מען האָט אים גענומען אין קראַנקן באַראַק, און פון דאָרט איז ער מער נישט צוריקגעקומען.

וואָלף צעשלער (דער שוואַרצער וואָלף) און זיין זון לייבל זענען צוזאַמען מיט מיר געקומען קיין אוישוויץ אין מערץ 1943, און אין יולי 1943 איז וואָלף געשטאָרבן פון הונגער, זיין זון לייבל איז געגאַנגען זיך שאַפן א שטיקל ברויט און איז אַריינגעפאַלן אין די עס־קא. דאָס איז געוועזן א שטראָף קאָמאַנדאָ, און פון דאָרט האָט מען אים באַשטימט אין די זאָנדערקאָמאַנדע. ער האָט נישט געוואָלט גיין. אלס א שטראָף האָט מען אים אויפגעהאָנגען ביי די הענט, און ער האָט געמוזט גיין און אַרבעטן ביי די טויטע. ער איז געוואָרן א פיפל ביי א קאַפּאָ. דער קאַפּאָ האָט אים געגעבן א זייגערל ער זאָל אים אדורכטראָגן אין לאַגער אריין. דעם טאָג האָט מען גראַד געזוכט און מען האָט ביי אים געפונען דאָס זייגערל. מען האָט אים גלייך אַרויסגענומען פון די ריי און געשטעלט אין א זייט. דער מערדער מויל האָט אים אָפּגעגאָסן מיט בענזין, אים אָנגעצונדן און געהייסן אים לויפן צו די עלעקטרישע דראָטן. אזוי האָט ער פאַרענדיקט זיין לעבן, דער 16־יעריקער לייבל צעשלער. כבוד זיין אָנדענק!

מאיר ראָטמענש, מאָנטרעאַל

א וואָלבראָמער קערט צוריק פון רוסלאַנד

(זכרונות און איבערלעבונגען)

זייענדיג אין רוסלאַנד ביז ענדע פונם גרויסן נאַציִשן קריג, האָב איך געוואַרט מיט אומגעדולד דעם מאָמענט ווען איך וועל זיך קענען צוריקקערן קיין וואָלבראָם, מיין געבורטסשטאָט, און באַשליסן וואָס ווייטער צו טוען. און ענדליך איז דער לאַנג ערוואַרטעטער מאָמענט געקומען, און איך האָב געקענט פאַרלאָזן רוסלאַנד און פאָרן צוריק אין וואָלבראָם. דער נאָמען וואָלבראָם האָט פאַר א וואָל־בראָמער בעדייטעט מער ווי א געוויינליכער געאָגראַפישער נאָמען. וואָלבראָם איז פאַר יעדן איינעם פון אונז געווען א גרויסע און גאַנצע וועלט. הונדערטער יאָרן איז אין וואָלבראָם געווען א יידיש לעבן. די שטיבער, די גאַסן, די ווענט, די שטיינער האָבן דאָרטן געזונגען זמירות, געקאָנט אַלע יידישע תפילות און גערעדט יידיש. איך האָב געוווסט אז דאָס וואָלבראָם וואָס איך האָב איבערגעלאָזט פאַר מיין פערלאָזן זי וועל איך ניט געפינען, נאָר מיט געוויסע ענדערונגען. איך

בין קיין ליטעראט און בין ניט אימשטאנד אויסצודריקן מיינע געפילן ווי זיי האָבן זיך מיר געמישט דאמאָלס אין געדאנק. איך וועל אָבער שילדערן קורץ וויפיל מיר איז נאָך געבליבן אין זכרון.

איך בין נאָכן קריג צוריק געקומען פון רוסלאנד און געאיילט קיין וואל־בראָם. איך בין דאָרט אָנגעקומען אין א דינסטאָג אין יאָר 1946. אָנקומענדיג מיט די באַן פון סאָסנאָוויץ אזייגער 11 אין דער פרי, ווען דער צוג האָט אָנגעהויבן האמעווען און שוין זע איך און לייען איבער די שילד אויפן באַן־הויף „וואלבראָם", האָט מיר דאָס הארץ אָנגעהויב קלאפּן אזוי ווי מיט א האמער. איך האָב זיך געפרופט שטארקן מיט אלע כוחות, און שוין לויפן מיר אנטקעגן פורמאנעס און

בר״ש רוטמנש (באמצע) ומ״שפחתו
בערי״ש ראָטמענ״ש אין זיין פאמי״ליע

ווילן אז איך זאָל מיט זיי פאָרן אין שטאָט אריין. איך האָב אָבער צו זיי ניט געהאט קיין צוטרוי, און בין בעסער געגאנגען מיטן שטראָם מענשן צו פוס דורך די באַגנעס. קומענדיג אין מארק אריין — נאָך איידער איך האָב זיך רעכט ארומ־געקוקט ווי איך בין, זע איך מיך שוין ארומגערינגלט מיט גויים פון אלע זייטן. די גרעסטע מערהייט האָט מיט פערווונדערונג געפרעגט: פון וואנען האָסטו זיך גענומען אהער? מען זאָגט דאָך אז עס לעבט ניט מער קיין איין ייד. שפּעטער האָב איך געוואָלט גיין צום רעיענט וועגן מיינע הייזער און איך האָב ניט געדענקט דאָס געסל. אוועקדרייענדיג זיך פון מארק אין א צווייט געסל שטעל איך אָפּ א פרוי און פרעג זי ווי עס וווינט דער רעיענט. די פרוי, אין די מיטעלע יאָרן און פיין אָנגעטועץ, קוקט מיר שטרענג אין די אויגן אריין, און אזוי ווי מיר געפינען ביי משה רבינו „ויפן כה וכה וירא כי אין איש", פרעגט זי מיך אין יידיש: איר זענט א ייד? ענטפער איך איר: יאָ, איך בין א וואלבראָמער, און האָב דאָ געהאט די גאנצע משפחה. — יאָ, זאָגט זי. — קיינער פון אייך לעבט ניט מער. צום באדויערן האָב איך אלעס צוגעזען. איך אליין בין א יידישע פרוי פון ווארשא, און האָב דאָ אין אייער שטעטל איבערגעלעבט פיר יאָר אלס קריסטין

על הקבר ההמוני של נרצחים בוולברום
אויפן מאסן־קבר פון די וואַלבראַמער קדושים

און שניידערין. זאָגט מיר — איך בעט אייך — איז נאָך ריכטיג דאָ א ביסל יידן אין אנדערע שטעט? איך האָב איר געענטוואָרט: יאָ, מיין ליבע פרוי. „עם ישראל חי". פארלאָזט וואָס שנעלער דאָס שטעטל. אין סאָסנאָוויץ איז דאָ יידן. — דאָס איז צום באדויערן געווען די איינציגע יידישע פרוי וואָס איך האָב באגעגנט אין וואלבראָם.

מיינע א קוזינע האָט אויסבאהאלטן אין אלע לאגערס א בריף פון מיין עלצטן ברודער יידל ז"ל. דאָס איז געווען נאָך די צווייטע „אויסזידלונג", און מיין ברודער איז נאָך געווען אין זיין הויז. אין סאָסנאָוויץ זענען נאָך געווען אלע יידן. יידל האָט מיר געוואָלט מודיע זיין וועגן אלץ וואָס האָט זיך אָפּגעטוען אין וואלבראָם. ער האָט דעם בריף געשיקט דורך א גוי, און אָט וואָס ער שרייבט: מען האָט צונויפגענומען אלע פרויען אלט און יונג מיט קינדער און מען האָט זיי געהאלטן דריי טאָג און דריי נעכט אין די באגנעס און בלאָטע ביז איבער די קניען אָן עסן און אָן טרינקן. מיין ברודער שרייבט: „ווי צו דעם דור וואָס האָט דאָס דערלעבט און צוגעזען אז איך בין געשטאנען פון דערווייטנס און מיינע קינדער האָבן געשריגן און געבעטן א ביסל וואסער און מען האָט נישט געקענט און נישט געטאָרט דערלאנגען. מיר, נאָך לעבעדיגע, זענען שוין מקנא די טויטע

וואָס זיי זענען שוין איבערגעקומען. אויפן פערטן טאָג האָט מען זיי אריינגעשטופּט אין וואגאָנען, אויסגעשיט מיט קאלך און וואפנע און צוזאמען געדרענגט ווי הערינג אין א פאס. און אזוי איז דאמאָלס אוועק מיין מוטער און שוועסטערן, שוועגערינס און קינדער און אלע יידישע פרויען פון וואלבראָם. דאָס איז געווען די וואָך פון ראש־השנה 1942. און ווי אהין דער שאלאן איז דערגאנגען האָב איך זיך נישט דערוווסט ביזן היינטיגן טאָג. איך האלט די יאָרצייט אין ראש־השנה, ווייל לויט מיין מיינונג האָבן זיי לאנג נישט אויסגעהאלטן און דערשטיקט געוואָרן פון הונגער, דורשט, קעלט און וואפנע, קאלך. דאָס האָט געהייסן טויט־וואגאָנען. כבוד זייער אָנדענקן.

איך גיב דאָ איבער וואָס איך האָב זיך דערוווסט וועגן די לעצטע 13 יידן פון וואלבראָם. דארונטער מיין עלצטער ברודער יידל און יינגסטער ברודער פייוול ז״ל. עס זענען שוין נישט געווען קיין יידן אין שטאָט, און זיי אליין זענען געווען באהאלטן אין א בונקער ביי חיים ראָטמענש אויף עלגאטער גאס אין א שטאל אויפן הויף. זיי זענען דאָרט געזעסן עטלעכע וואָכן, און א געוויסן טאָג זענען זיי געווען גרייט צו פארלאָזן דעם בונקער און שמוגלען זיך קיין סאָסנאָוויץ (אין סאָסנאָוויץ זענען נאָך דאמאָלס געווען אלע יידן). ווייזט אויס אז מען האָט זיי געמסרט און אין א שעה פריער פארן פארלאָזן דעם בונקער זענען אָנגעקומען „געסטאפּאָ״ און האָבן גלייך געטראָפן דעם בונקער און געהייסן ארויסגיין. ווען אלע זענען שוין געווען אין דרויסן האָבן זיי געפרעגט: ווי האָט איר דאָס גאָלד און געלט (זיי האָבן געהאט בעהאלטן אין א וואנט א רוקזאק מיט גאָלד און געלט). צווישן זיי איז געווען א יינג יינגל, אברהם ראָטמענשס א זון. ער האָט זיך איבערגעשראָקן און איז אראָפּ אין בונקער און זיי געגעבן דעם רוקזאק מיט געלט. גלייך אויפן אָרט אין בונקער האָבן זיי דאָס יינגל דערשאָסן. די רעשט האָבן זיי איינגעזעצט אין טורמע, אָדער בעסער געזאָגט: אין די וואלבראָמער קאָזע, און אזוי זענען זיי געזעסן העכער צוויי וואָכן. גויים שכנים האָבן מיר דערציילט, אז זיי האָבן פאר זיי געטראָגן עסן יעדן טאָג. אין א געוויסן טאָג האָט מען זיי ארויסגענומען און אוועקגעפירט אונטערן שטאָט נישט ווייט פון בית־עולם און עס איז געווען גרייט פאר זיי א גרוב. מען האָט זיי נאָך געהייסן אלע אויסטועזן און אלע אויסגעשאָסן. שכנים גויים זענען געווען נייגעריק צו זען וואָס מען טוט מיט די לעצטע 13 יידן. זענען זיי געשטאנען פון דער ווייטנס און אלעס צוגעזען. זיי האָבן מיר אָנגעוויזן דעם אָרט און איך האָב נאָך דערקענט א קליין בערגל. א סימן פון אזא ברידער־קבר. און איך האָב זיך דערמאנט אינם פסוק ביי יעקב אבינו: מה נורא המקום הזה — און געפרעגט, פארוואָס איז זיי דאָס געקומען? איך האָב זיך אוועקגעשטעלט און מיט טרערן געזאָגט קדיש. אזוי זענען אומגעקומען די לעצטע 13 יידן פון וואלבראָם. יהי זכרם ברוך לעולם.

„זכור את אשר עשה לך עמלק — לא תשכח״ (דברים תצא). געווידמעט דעם אָנדענקן פון מיין פאָטער און יינגערער ברודער משה און אלע מיינע שוואָגערס צוזאמען מיט 500 וואלבראָמער יידן וואָס ליגן אין א ברודער־קבר אין א וואלד אין סטאלאווא־וואָלא. דאָס איז געווען א ארבעטס־לאגער און כמעט א האלב שטעטל מענער האָט מען דאָרט אהין געשיקט. אין א געוויסן טאָג איז

געקומען א בעפעל אז ס'איז צופיל 500 ארבעטער. אזוי האָט מען זיי אויסגעשטעלט אין א פרימאָרגן, די עלצטע און שוואכע און ארויסגעפירט אין וואלד אריין און דאָרטן איז שוין געווען גרייט א גרוב וואָס אנדערע וואלבראָמער האָבן געהאט געארבעט א גאנצע נאכט און אויסגעגראָבן דעם ברודער־קבר. מען האָט די אלע 500 אויסגעשאָסן. מיין פאָטער ז"ל האָט געארבעט אין קיך און יעדן טאָג האָט ער געדארפט פראָדוקטן צום קאָכן. פארנדיג מיטן אויטאָ האָט ער אראָפגעוואָרפן עטלעכע קארטאָפל, מערן און קרויט, און האָט זיך אָנגעשטרענגט אז מיין ברודער זאָל אויך כאפן עפעס (פאר אזא זאך האָט מען גלייך דערשאָסן). ווען מען האָט אויסגעשטעלט די מענשן צום דערשיסן איז מיין ברודער משה אליין אריבערגע־לאָפן אויף די זייט פון מיין פאָטער, און מיין פאָטער שטופּט אים צוריק און זאָגט אים: משה! זעסט דאָך אז מיר אין די זייט גייען צום טויט. און מיין ברודער ענטפערט: טאטע! איך וויל בעסער גיין מיט דיר צוזאמען. איך האָב שוין ניט קיין כוח צו הונגערן, און אז דו וועסט נישט זיין — ווער וועט מיר אראָפּווארפן

המצבה על הקבר ההמוני בוולברום
די מצבה אויפן מאסן־קבר אין וואָלבראָם

א קאַרטאָפעל, א מערל. און אזוי איז ער געגאנגען צוזאמען מיט מיין פאָטע, און אומגעקומען צוזאמען. דאָס איז געווען לויט ווי די ברידער ביבער האָבן פערציילט ווי אויך נאָך וואלבראָמער. דאָס איז געשען כ״ד כסליו 1943. זאָל זיי דער ברידער־קבר גרינג זיין. אמן!

איך פארשטיי אז יעדער וואלבראָמער וואָס איז געבליבן לעבן אין ישראל און אין אנדערע לענדער וויל שטארק וויסן די נעמען פון די לעצטע 13 וואלבראָמער וואָס זענען דאָרט אומגעקומען. ליידער קען איך מיך נישט דערמאנען אלע נעמען. איך ווייס נאָר די פאָלגנדע נעמען:

פייבל ראַטמענש בצבא הפולני

הינדעלע זשאבנער ובילה גיטל פרנקל

מיין עלצטער ברודער יידל בן ישכר ראָטמענש, מיין יינגסטער ברודער יידל בן ישכר ראטמענש, מיין קוזין עוזר דוד בן חיים ראטמענש, יוסף ראט־מענש׳ס אַן איינקל (אברהם ראטמענש׳ס א זון, איך געדענק נישט זיין נאָמען), אברהם׳לע זילבערבערג, משה מייטליס דער שניידער.

די רעשט נעמען געדענק איך נישט מער. אָבער איך גלויב אז ביי א געוויסער אנשטרענגונג פון אייער זייט וועט איר קענען אויך דאָס בעקומען ביי אנדערע וואלבראָמער.

ארטור נונבערג

וואלבראם - 1962

(א באזוך אין וואַלבראַם 20 יאָר נאָכן חורבן)

אין די פריע מאָרגן שעהן פון מאָנטיק, דעם 14־טן מערץ 1962, האָט די באַן קאַטאָוויץ—טונעל, זיך דורכגעשלייכט צווישן די סאָסנעביימער פון אַלקו־שער און ראפשטינער וואלד און זיך דערנענטערט צו מיין געבוירן־שטעטל וואַלבראַם. איך קוק ארויס דורכן פענצטער און מיין מוח און מיינע געדאנקען לויפן נאָך דעם שנעלן גאלאָפּ פון דער איילנדיקער באַן. איך זע אויף רעכטס דאָס לעצטע שטיבל פונעם באַן־סטראַזשניק, פארן ארייננפאָר קיין וואַלבראַם; איך זע ווי ער פארמאכט דעם שלאַגבוים — שלאַבאַנזש — אויפן שאָסיי פארן לויפנדיקן צוג. דער שלאַגבוים פלעגט אונז, יונגע בחורים און מיידלעך, וואָס האָבן אין שבת אָדער יום־טוב נאָכמיטאָג שפאצירט אויף דעם אַלקושער וועג, דערמאנט אז מיר זיינען צו ווייט פאַרגאַנגען פון שטאָט און אז מיר מוזן זיך אומקערן.

איך זע פון דער ווייטנס דעם בית עולם, דעם סקאלער וואלד. דעם בארג אויפן סקאלער וועג, וואָס איז אונז אזוי שטארק צונוץ געקומען אין די ווינטער־דיקע חדשים ביים שליטלען און גליטשן זיך בארג אראָפּ. איך גיי אריבער צו א פענצטער אויף דער לינקער זייט פון וואגאָן. איך זע דעם גרויסן פלאַץ, וואו מיר האָבן געשפילט פוסבאָל, אָדער בלויז צוגעקוקט און געקיביצט. און אָט זע איך דעם שלאַגבוים אין דער קראַקעווער גאַס. דאָ בין איך צוזאמען מיט עטלעכע טויזנט יידן פון וואַלבראַם, זשארנאָוויצע, פילץ און סקאלע דורכגעגאנגען דעם לעצטן וועג צו דעם אויסזידלונגס־פּלאַץ ביי דער פאבריק, דעם לעצטן וועג צו דעם אָרגאַניזירטן דייטשן מאסן־מאָרד.

איך מאך צו מיינע אויגן. איך קאָן מער נישט ארויסקוקן. אין מיין דמיון לויפן דורך ווי אויף א פילם־טאשמע בילדער פון יענע טעג. איך זע אלץ, ווי דאָס וואָלט ערשט נעכטן געשען. איך טראכט, צי איז דאָס מעגלעך, אז נאָך 20 יאָר, אזעלכע 20 יאָר, זאָל דאָס אלץ נאָך זיין אזוי בולט קלאָר פאר מיינע אויגן. זעט אויס, אז די דאָזיקע בילדער וועלן שוין אונז נאָכגיין ביזן קבר. איך פיל די ווארעמע הארציקע האנט פון מיין ברודער און ער זאָגט מיר: „וואַלבראַם — ארויסגיין".

מיר גייען ארויס פון דער באַן און איך קוק זיך ארום, וויל אלץ ארייננזאפן אין זיך, זען די ענדערונגען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין מיין יידישער געבוירן־שטאָט, וואָס איז געוואָרן א שטאָט „אָן יידן". איך זע ווי עס שטייגן אויס עטלע־כע געציילטע מענשן, דער וואָקזאל איז שמוציק, אָפּגעלאָזן; איך גיי אריין אין זאל, וואו מען פארקויפט די בילעטן, און דערנאָך אין רעסטאָראַן; איך וויל פאָרן אין שטאָט אריין און קוק זיך ארום — איבעראל פוסט, עס איז אפילו נישטו פאראן א פורמאנקע, וואָס זאָל אונז פירן אין שטאָט אריין. פאר מיינע אויגן שווימען אויף בילדער פון פארן מבול... דער וואָקזאל געפאקט מיט מענשן, הונדערטער

איילן זיך פון און צו דער באַן. עס שטייען עטלעכע באַן־אָנגעשטעלטע, פאַר־קויפן בילעטן, נעמען איבער בילעטן; אין רעסטאָראַן ריין, ציכטיק, מען קאָן אַלץ באַקומען און אין דרויסן, אין גאַס פאַרן וואָקזאַל, שטייען גרייט פורמאַנקעס. עוזר און משה, לייב און קראַצמעראָוועקע, הערש־קיווע און הערש־וואָלף און אַנדערע. איצט איז נישט געווען קיינער וואָס זאָל אונז נעמען אין שטאָט אַריין. מיין ברודער און איך מוזן גיין צו פוס. דער וועג איז געווען שווער און לאַנג. מיר האָבן געהאַט שווערע רענצלעך. צוליב דער ליידיקייט איז אָבער דער וועג ווי איינגעשרומפּן און אַלץ האָט זיך אונז אויסגעדאַכט נאָענט מיט דער האַנט אָנצוכאַפּן. אָט זיינען מיר שוין ביי די גערבערייען און אָט ביי דער מענצאַרסקאַ־פּילסודסקעגאָ און אויף דער קראָקעווער גאַס. ווען מאָטוש פאַרזיכערט מיר נישט, אַז דאָס איז די קראָקעווער גאַס, וואָלט איך זיכער נישט געוווּסט, ווו איך געפין זיך. מיינע אויגן גלויבן נישט דאָס בילד וואָס זיי זען. צעבראָכענע, איינגעזונקענע, פאַרוואָרלאָזטע געוועזענע יידישע הייזער. איז דאָס פאַצינאָווסקיס הויז, איז דאָס זאַלצמאַנס הויז, איז דאָס ראַטהויז? אומגלויבלעך, נישט צו דערקענען. און די גאַס? זעלטן וואָס מען זעט אַ מענטש אין גאַס, און די וואָס גייען אַרום, זען אויס ווי לעבעדיקע מתים דרייען זיך אַרום אין אַ טויטער שטאָט.

מיר גייען אַריין אין זאַלצמאַנס הויז, ווו עס געפינט זיך דער פּאָסטאַמט און אויפן הויף וווינט אַבעלס טאָכטער מיט איר מאַן — די אָסמענדעס. נישט קוקנדיק דערויף, וואָס זי האָט שוין חתונה געהאַט מיט אַ קריסט מיט עטלעכע צענדלינג יאָר צוריק און האָט שוין איניקלעך, ווערט זי נאָך אַלץ באַטראַכט ווי אַ יידישקע. אין זייער הויז, אין הויז פון רייזלען און גוטעקן, ווערט פריינטלעך אויפגענומען יעדער וואָלבראָמער ייד, וואָס קומט באַזוכן זיין אַמאָליקע היים. מיר בעטן, אונז צוצופירן צום בית עולם און צו די מאַסן־קברים פון די יידן, וואָס די דייטשע רוצחים מיט זייערע פּוילישע און אוקראַיינישע שותפים האָבן אויסגעמאָרדעט און האַלב לעבעדיק באַגראָבן אין טאָג פון דער אויסזידלונג. איך האָב געוווּסט, אַז אויף איינעם פון די דריי אַרומגעצוימטע מאַסן־קברים איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ דענקמאָל. גייענדיק צום בית עולם האָב איך געזען פון דער ווייטנס, אַז אַ שיינער הויכער בנין רייסט זיך צום הימל. איך בין געווען נאַיוו און געטראַכט, מעגלעך אַז אויפן פּלאַץ נעבן בית עולם, ווו יעדן דאָנערשטיק איז געווען דער מאַרק פון פערד און בהמות, אַז אויף דעם אָרט ווערט אויפגע־שטעלט אַ בנין. אָבער ניין, די טאַרגאָוויצע איז געבליבן שטיין, נאָר דער נייער בנין, וואָס דאַרף זיין דער ליצעאום פאַר דער גאַנצער אַרומיקער געגנט, ווערט געבויט אויף די חורבות פון יידישן בית עולם. קיין אַנדער פּלאַץ, ווו צו בויען די שול, האָט דאָס קאָמוניסטישע פּוילן שוין נישט געהאַט. עס איז מיר אויך באַקאַנט, אַז עס האָבן נישט געהאָלפן די השתדלותן פון די לעבן געבליבענע וואָלבראָמער ביי די העכערע קאָמוניסטישע אינסטאַנצן אין אָלקוש און אין קראָקע וועגן אָפּשטעלן דעם וואַנדאַליסטישן פּלאַן.

איך בין אַריין טיפער אין וואַלד צו דעם דענקמאָל אויף די מאַסן־קברים. איך בין געבליבן שטיין אָן לשון, איך האָב זיך געשעמט צו קוקן אין די אויגן פון מיין אייגענעם ברודער. איך האָב ערגעצווו געלייענט וועגן געשענדעטע

המצבה על קברות המוני הקדושים שחוללה
די געשענדעטע מצבה פון מאסן־קבר

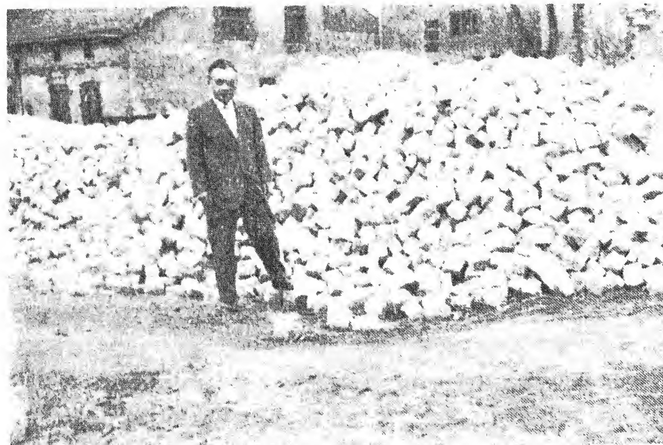
מצבות, וועגן היענעס בצורת מענש, וואָס גראָבן אויף די קברים און זוכן גאָלד, און אָט שטיי איך דאָ אליין ביי אזא געשענדעטן דענקמאָל (זע בילד). די מצבה צעבראָכן אויף שטיקלעך, אין די אַרומיקע לעכער געפינען זיך שטיקלעך שטיינער מיט יידישע אותיות. איך בויג זיך איין, נעם אזא שטיקל שטיין צום מויל ווי א געשענדעטע ספר תורה, לייג עס אריין אין טאש און נעם עס מיט אויף מיין וויטן וועג אהיים קיין ניו יאָרק צו ווייזן עס מיינע וואָלבראָמער חברים, כדי זיי זאָלן נאָך אמאָל דערפילן דעם בייזן ציניזם בליק פון אונזערע פוילישע שכנים אין די יאָרן פון אונזער טראַגעדיע.

אויף אלע דריי מאסן־קברים זיינען מענשן־היענעס געלעגן טאָג און נאכט און האָבן געגראָבן אין דער טיף, כדי צו געפינען א רינגל אויף א טויטער האנט, א גאָלדענעם צאָן פון א האלב לעבעדיק געבליבענעם ייד. אָט אזוי שטייען שטומע עדות, א ליצעאום אויפן בית עולם, די אויסגעגראָבענע לעכער פון די מאסן־קברים און דער געשענדעטער דענקמאָל און שרייען אָן א קול צום הימל, צו דער וועלט — פארברעכער! מערדער!

איך פארלאָז דעם וואלד און גיי אין דער שולגאס. איך וויל זען די גרויסע שול מיט אירע ריזיקע, דיקע ווענט און מיט איר מאסיווער און שיינער ארכי־טעקטור. איך קום אויפן שולהויף, זוך די שול און מיינע אויגן פאלן אויף א גרויסן בארג שטיינער (זע בילד). דאָס האָבן די פאָליאקן צעגומען די שול צוליב „מורא אז זי זאָל נישט איינפאלן". בשכנות פונעם בארג מיט די שטיינער פון דער צעשטערטער שול איז דאָס גרויסע בית המדרש, וווּ דורות יונגע יידישע בחורים האָבן געדאוונט, געלערנט. עס איז פארוואנדלט געוואָרן אין א שטאָטישן מאגאזין. און אויף דעם קליינעם בית המדרש הענגט א גרויסער צלם, דאָרט זיינען איינגעאָרדענט געוואָרן קאטוילישע נאָנעס. קיין אנדער הויז, ווו איינצו־

קוואַרטירן די קאַטוילישע נאָנעס. האָט דער קאָמוניסטישער רעזשים נישט געקאָנט געפינען אין דעם האלב־באוווינטן וואָלבראָם.

איך בין ארויסגעלאָפן פון דער שמאָלינקער, שמוציקער, פאַרוואָרלאָזטער און הרובער גאַס, וואָס נאָר מיט איר נאָמען „שולגאַס" דערמאָנט זי דעם אַמאָל. — — — איך האָב געוואָלט דורכפירן א פערזענלעכע שליחות — אויסגעפינען די מענשן, דאָס הויז, דעם אָרט פון מיין באַהעלטעניש בעת די געסטאַפּאָ האָט מיך געזוכט. איך האָב אין משך פון די 20 יאָר א סך געטראַכט פון זיי, דערציילט וועגן זיי. איך האָב געדענקט זייערע פנימער און נישט געווען זיכער ווי אַזוי זיי הייסן און צי זיי לעבן איבערהויפּט. מיט א קלאַפּנדיק האַרץ גיי איך דורך דאָס אָרט און דאָס הויז, ווו איך בין געבוירן, די פּילצער גאַס, און דריי זיך אַריין אין דער זשאַרנאָווצער גאַס. איך גיי צו צום הויז און דערקען די פרוי, וואָס שטייט פאַרן הויז. דאָס איז זי. אויך זי דערקענט מיך באַלד און לאָזט ארויס א געשריי: הענעק, זע נאָר ווער עס איז דאָ! וואָטשיצקי כאַפּט זיך אויף פון געלעגער, פאַלט צו צו מיר און עס הערט זיך אין דער שטוב נאָר דאָס שטילע כליפּן פון די צוויי חסידי אומות העולם, פון גוטעק אָסמענדאַ, פון מיין ברודער און פון מיר. איך פרעג וועגן זייערע דריי קליינע קינדער, וואָס האָבן מיר אַמאָל געבראַכט עפּעס עסן אין באַהעלטעניש. די פרומע ערלעכע פרוי וואָטשיצקי ענטפערט: אַלע האָבן שוין חתונה געהאַט און גלייכצייטיק, אין זעלבן מאָמענט, כאַפּט זי זיך ביים קאָפּ, הויבט אָן היסטעריש צו וויינען און זאָגט, נישט מיט א חרטה־געפיל, אַז ערשט איצט, 20 יאָר שפּעטער, זעט זי די געפאַר, וואָס האָט געלויערט אויף איר משפּחה. „זיי וואָלטן דאָך אויך זיי, די קינדערלעך, דערשאָסן, ווען זיי כאַפּן דיך". שעה'ן זיצן מיר און שמועסן און האַלטן זיך אין איין דערמאָנען עפּעס פון יענע טרויעריקע טעג. הענעק דערציילט מיר אויך, אַז נאָך דער אויסזידלונג זיינען אַנדערע

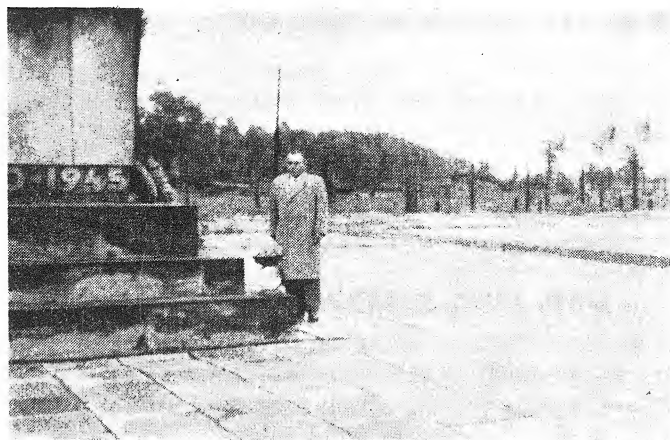

גל אבנים ממה שהיה פעם בית־הכנסת בוולברום
א באַרג שטיינער פון דער געוועזענער שול

יידן געקומען, געוואָלט איבערנעכטיקן, געבעטן ברויט, געבעטן הילף, — און מיט שטאָלץ זאָגט ער: „איך האָב קיינעם נישט אָפּגעזאָגט, איך האָב געטאָן מיין מענשלעכע פליכט". ווי טייערע מוזיק קלינגען מיר אין די אויערן די רייד פון די מענשן. איך פיל, גלייך עפּעס א געהויבענער, געהיימער מענשענפריינט זאָל היילן די צעווייטיקטע איברים פון מיין גוף.

מיט די וואַרעמסטע געפילן געזעגן איך זיך מיט די טייערע מענשן. איך שפּאַציר דורך דער אַפּטייקער און קירכע־גאַס צום מאַרק. איך גיי אַרום דעם ליידיקן מאַרק און דערמאָן זיך אין די רייכע געשעפטן פון די יאַנאָווסקיס, די עסטרייכערס, די האָכערמאַנס, פּאָטאַש׳ס, מענטליקס. איך גיי אַריין אין די הייזער און אין די געשעפטן, שמועס מיט באַקאַנטע יונגע און אַלטע פּאָליאַקן. עס שאַפט זיך מיר א פול בילד פון וואָלבראָם 20 יאָר נאָכן חורבן; די מענשן, די שטאָט, אין א צושטאַנד, וואָס נאָר דער טייוול האָט עס געקאָנט צוטראַכטן. וואָלט איך געווען רעליגיעז, וואָלט איך זיי געזאָגט: גאָט האָט אייך געשטראָפט פאַר שווייגן, ווען מען האָט אונז געשלאָגן, אָדער פאַר העלפן דעם בשותפותן שונא אונז צו פאַרניכטן. איך צי אָבער אָן א געמאַכטן שמייכל אויף מיין פּנים און זאָג צו זיי גאַנץ פריינטלעך, רואיק: „איר האָט דאָך געוואָלט א פוילן אָן יידן". איך פיל אויף זיך די קנאה־בליקן פונעם גאַנצן אַרום. זיי זעען אין מיר א לעבן־געבליבענעם וואָלבראָמער ייד, אַן אַמעריקאַנער בירגער, וואָס איז געקומען, 20 יאָר נאָכן חורבן, זיך רייצן מיט זיי, ווייזן זיי, ווי אַזוי מיר לעבן אָן זיי.

איך האָב ניט געוואָלט איבערנעכטיקן אין וואָלבראָם. מיט געמישטע געפילן בין איך אַנטלאָפן פון מיין געבוירן־שטאָט, דורך איצווו־קראָקע בין איך געפאָרן קיין אוישוויץ און בירקענאו, זען די „ציוויליזירטע", „מאָדערנע" פאַרניכטונגס־

מצבת־זכרון בבירקנאו־אושפיצין
דער דענקמאָל אין בירקענאו־אָשוויענטשים

פאבריק וואָס די דייטשע בעסטיעס האָבן אויפגעבויט אין 20־טן יאָרהונדערט, און אויך געהאלטן מיין צוזאָג, מיטצונעמען א זעקעלע אַש קיין ניו־יאָרק...

אין אונטערגרונט פון בילד — זע בילד —ביים דענקמאל אין אוישוויץ, זעט מען די חורבות פון די צוויי קרעמאטאָריומס. דער נאציאָנאלער מוזעאום, אונטער וועמענס אויפזיכט עס געפינט זיך דעם גאנצער געגענט, טוט באמת א קאָלאָסאלע היסטאָריש וויכטיקע ארבעט און פראָפאַגאנדע, — דער מוזעאום ווערט יערליך באזוכט דורך 280,000 מענשן, קעגן די באקצילן פון ראסן האס, וואָס דאָס איז נאָך היינט נויטיק אין פוילן...

משפחת רוזנברג
מימין לשמאל: עקיבא, גולדה, אהרן, צירל, משה

מ. צאנין

דאס יידישע וואלבראם נאכן קריג

וואָס א וואונדערלעכע שפע האָבן געצייטיקט די קארשן דאָס יאָר, ווען איך בין געקומען קיין פוילן אויף קבר־עם. דער צוג קיין ווארשא לויפט פארביי צעפלאמטע סעדער. די צעבלינצלטע רויטע קארשן אויף די בוימער זעען אויס ווי א ים פון מיניאטור־לאמפיאָנען וואָלטן פאר עמעצן אילומינירט דעם וועג — דעם וועג קיין ווארשע. אויף די פליינען וויגן זיך גאָלדענע תבואות. אין די אָפענע

פענצטער פון וואגאָן בלאָזן אריין די זיסע ריחות פון פריש־געשניטענעם היי און סאָסנע־וועלדער...

ציִ איז עס אמת, אז אין דעם לאַנד פרייען זיך נישט מער יידישע קינדער מיט די צייטיקע קארשן, מיט די גאָלדענע תבואות? צי איז אמת, אז פנימלעך פון יידישע קינדער באָדן זיך נישט מער אין די ריחות פון געשניטענעם היי?

דער צוג לויפט מיט א פרידלעכן וועג, מיט אָפענע סעמאפארן, לויפט־פארביי אויפגערוימטע וואקזאלן. דאָרט הינטער די וואקזאלן ליגן שטעטלעך מיט אָנגעוואָרפענע דעכער, יידישע שטעטלעך, וואָס איך קען אזוי גוט, וואָס איך דערקען לויט די הייזער, וואָס ליגן אויף די בערגלעך און אין טאָלן, ווי טשערעדעס שאָף. ניין, ס׳איז נישט מעגלעך, אז יידן זאָלן מער דאָ נישט זיין! די דעכער — זענען יידישע היימען מיט פארהאָרעוועטע טאטעס, און מאמעס, וואָס זענען תמיד מיט זאָרג פאר זייערע פיצלעך קינדער...

דער צוג בלייבט שטיין. דער קאָנדוקטאָר רופט אויס: „וואלבראָם־נ״ — און עס דאכט זיך מיר, אז דאָס אינפאָרמירט ער בלויז מיר, אז דאָ דארף איך אויסשטייגן.

אויפן פעראָן פארן וואקזאל, זוך איך א יידיש פנים, א יידישן בעל עגלה, וואָס זאָל מיך אוועקפירן אין שטאָט אריין און דערוויל אויפן וועג דערציילן וועגן קהל, וועגן די יידישע וואלבראָמער גבירים, וועגן די מחלוקתן אין שטעטל — און איך באגעגן נישט קיין יידיש פנים. אפשר איז היינט ערב־שבת און יידישע בעלי עגלות האָבן פרי אויסגעשפאנט פערד־און־וואָגן? זעץ איך זיך אריין אין א קריסטלעכן וואָגן און הייס זיך פירן אין שטאָט אריין.

— צו וועמען? — פרעגט מיך דער גוי, און פון זיין אויסטערלישן בליק פארליר איך זיך.

— פאָר! — ענטפער איך אים אויסמיידנדיק — איך וועל דיר זאָגן, וווּ דו זאָלסט שטיין בלייבן.

די רעדער קלאַפן אין דער הארטער ברוק און אין טומל פרעג איך מער זיך גופא, ווי דעם בעל עגלה:

— צו ווינען עפעס יידן אין שטאָט?

דער גוי דרייט זיך אויס צו מיר מיט א זייט. ער קוקט אויף דער בייטש און ענטפערט קורץ:

— געווען אמאָל! — און דרייט זיך אויס צוריק, טוט א שמייס דאָס פערד און דער געקלאַפּ פון די רעדער אָן די שארפע שטיינער ווערט שטארקער.

מער האָב איך נישט געפרעגט.

ווען איך בין אראָפּ אויפן מארק האָט זיך מיר געדאכט, אז דאָס שטעטל איז ליידיק, אז דער גוי האָט מיך בכיוון פארפירט אין א טויטער שטאָט. אָבער דער מארק איז א יידישער מארק. די קראָמען זענען אָפן, אָבער עס דאכט זיך, אז קיינער איז אין זיי נישטאָ. ביים עק פון „ראטהויז״, דאָרט ווו עס דארף זיך געפינען וואלבראָמער יידישער יחוס און נגידות, שטייט א שיכורער פויער און פירט א ויכוח מיט זיך אליין. אין מיטן מארק שטייט פאריתומט דער ברונעם, א מעלה־גירה דיקע ציג קומט ארויס פון א זייטיק געסל, קוקט זיך ארום איבערן

ליידיקן מארק און גייט אוועק צוריק. נישט ווייט פונעם ברונעם אויפן מארק געפינען זיך עטלעכע קברים פון סאָוויעטישע זעלנער. אָבער עס זעט־אויס, אז דאָ אויפן מארק איז באגראָבן דאָס גאנצע שטעטל, ווארום ווען נישט, טאָ ווו זענען די וואלבראָמער יידן?

די וואלבראָמער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט א לאנג לעבן און מיט געזונטע אינסטינקטן — טאָ ווו זענען זיי איצט? פארוואָס זעט מען זיי נישט אויפן מארק, אין די געסלעך, אין די קראָמען? פארוואָס זעט מען זיי נישט ביים ברונעם די יידישע קינדער, וואָס פלעגן אָנפילן דעם יידישן מארק מיט פריילעכן טומל?

אין דעם נגידישן הויז אויף קראקעווער גאס, ווו ס׳האָבן געלעבט די מיוחסים פון שטעטל, די אלטערס און די זאלצמאנס, געפינט זיך היינט די פּאָסט און איבער די רחבות׳דיקע צימערן דרייען זיך ארום פרעמדע... גויים, און זיי דרייען זיך ארום איבער די „סאלעס״, ווי אויפגעקומענע גבירים מיט אומגעלומ־פּערטע פויערשע באוועגונגען. הא? — די יידן? — יא, געווען אמאָל...

מען דארף זוכן די וואלבראָמער יידן. ס׳איז פרייטאָג פארנאכט. אין די פענצטער זעט מען נישט קיין שבת־ליכט. אינעם גערער שטיבל הינטערן „ראט־הויז״ פון די ערליכס זענען זיי אויך נישטאָ. די ווענט זענען באהאָנגען מיט הייליקע בילדער, מיט בילדער פון קריסטוסן און מאריען. זעסט, דאָס זענען די איינציקע „יידן״, וואָס איך האָב געפונען אין גערער שטיבל. אויף א פינצטער בעט מיט צעוואָרפן בעטגעוואנט זיצט אן אלטע פויערטע און זי פארשטייט נישט, וואָס איז זיך דאָ ארומצוקוקן, וואָס איז דאָ צו זעען אין דעם חושכ׳דיקן צימער?

אוודאי איז נישטאָ וואָס צו זעען, אָבער פון דער צווייטער זייט מארק, אין א זייטיק געסל איז יאָ דאָ וואָס צו זעען: די הויכע שול שטייט אן אויסגע־רויבטע, אויף דער מזרח־וואנט זעסטו די סימנים פון ארון־קודש, די פּאָדלאָגעס זענען צעריסן, אפילו פון הילצערנעם סופיט זענען די ברעטער אראָפּגעריסן. א פינצטערער אומעט הענגט אויף די ווענט, פויזעט ארום אינעם חורבן פון דער יידישער שול. אנטקעגן, אין בית־מדרש איז דער חורבן נאָך גרעסער. הויפנס פערדיש מיסט זענען אָנגעלייגט אין די ווינקלען. פון צווישן מיסט שטעקן ארויס פארגעלטע, טויטע שמות, און דער באלקן איז צעריסן און פארשווארצט, ווי דער בנין וואָלט צענדליקער יאָרן געשטאנען א פארלאָזענער. און סך הכל מיט פינף יאָר צוריק האָט דאָ געזידט א לעבן, מיט פריילעכע יום־טובים און פרומע שבתים — א יידיש לעבן.

נייגעריקע קריסטלעכע קינדער און דערוואקסענע קוקן מיך אָן. וועמען זוכט ער דאָ, אָט דער פרעמדער? וואָס באקוקט ער אזוי די אויסגעזעצטע פענסטער פון דער שול און בית־מדרש? האא?... יידן.... נישטאָ מער אין וואָלבראָם קיין יידן. אויף די „באגנעס״ זענען זיי אומגעקומען...

דעם זעקסטן סעפּטעמבער 1942 פינף אזייגער פארטאָג איז די שטאָט ארומגערינגלט געוואָרן מיט דריי רינגען פון מאָרד־באטאליאָנען. קיין איין ייד פון וואָלבראָם האָט זיך נישט געטאָרט ראטעווען. אלץ האָט געדארפט פאר־שניטן און פארטיליקט ווערן. דעם ערשטן „זיכערהייטס״־רינג האָבן געשאפן

פוילישע סקויטן — די „יונאקעס" פון „באודינסט", דעם צווייטן רינג האָבן געשאפן פוילישע „גראנאטענע" פּאָליציי, דעם דריטן רינג האָבן פארשלאָסן אוקראינער און אין צענטער האָבן דייטשן געיאָגט די יידן פון די הייזער און געמאָרדעט. אין וואָלבראָם האָבן זיך דעמאָלס געפונען אויך די יידן פון וואידזיס־לאוו און אפאלע. אין דעם דאָזיקן פינצטערן באגינען זענען פאראורטיילט געוואָרן צום טויט פיר טויזנט פינף הונדערט יידישע לעבנס. נישט אלע האָבן געהאט דאָס גליק דערשאָסן צו ווערן אויפן אָרט. די מערהייט האָט נאָך געמוזט צוויי לאנגע, שוידערלעכע מעסלעסן ליגן אין די זומפּן צוויי קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, כדי שפּעטער אומצוקומען אין די גאז־קאמערן פון בעלזשעץ. וועגן יענע גיהנום־דיקע צוויימעסלעסן אין די זומפּן רעדן די פוילישע שכנים ווי וועגן די גליק־לעכסטע טעג אין זייער לעבן. אין יענע מעסלעסן זענען זיי רייך געוואָרן. פאר א פלעשל וואסער און א שטיקעלע ברויט האָבן יידן געצאָלט מיט אָפּגעשפּאָרטע נדנים פאר זייערע טעכטער, מיט ירושה־צירונג און מיט די לעצטע גראָשנס.

יידן וואָס האָבן באוויזן אדורכצורייסן זיך דורך דער ערשטער אוקראינישער רינג און איבערגעקויפט די גראנאטענע פּאָליציי מיט אלץ, וואָס זיי האָבן פאר־מאָגט, זענען געפאלן אונטער די העק און לאָפּאטעס פון דעם דריטן רינג — די פוילישע סקויטן. פון די „רינגען" איז קיין איין ייד נישט ארויס א לעבעדיקער.

פאר די וועלכע האָבן געוואָלט פאָרן צום „ציל" פון דער „איבערזידלונג", האָבן שוין די דייטשן געהאט צוגעגרייט פויערישע וועגענער, און פוילישע סקויטן האָבן אויפן ראנד פון הינטערשטאטישן וואלד צוגעגרייט טיפע גריבער. אין די דאָזיקע גריבער האָבן געפונען זייער אייביקע רו צוויי טויזנט יידן, עלטערע און קינדער. די מלבושים פון די אויסגעמאָרדעטע, וועלכע האָבן פארן טויט געמוזט אויסטון נאקעט, זענען געווען דער לוין פאר די פוילישע סקויטן פאר זייער גוטער דינסט...

מיט צוויי חדשים שפּעטער — אין נאָוועמבער 1942 האָט די יידישע קהילה אויפגעהערט עקזיסטירן. אין דעם טאָג איז פאָרגעקומען די צווייטע „אקציע". די ארבעטספעיקע האָט מען אוועקגעטריבן אין ארבעטסלאגער אין סטרי און די איבעריקע האָבן פארגרעסערט דעם קבר אויפן ראנד פון הינטערשטאָטישן וואלד.

איצט איז דער מארק ליידיג. די שול און דאָס בית־מדרש זענען געשענדעט און בארויבט. איצט איז נישטאָ ווער עס זאָל אין וואָלבראָם בענטשן ליכט ערב שבת...

גיי איך צום קבר פון דער וואָלבראָמער קהילה, וואָס ביים ראנד פון וואלד. איך גיי פארביי דעם חרוב׳ן בית־עולם, וווּ עס איז אפילו קיין גאנצער קבר נישט געבליבן. קיין סימן פון א מצבה, קיין צייכן פון א בית־עולם פארהאן — הפקר און חורבן. ביים ראנד פון וואלד הייבט זיך אויף א פלאך בערגל. עטלעכע בהמות הייבן זיך אויף אויף די פאדערשטע פיס און צופּן דאָס זאפטיקע גראָז, וואָס איז דאָ פעטער און גרינער ווי ערגעץ־אנדערש־ווו. דאָס קליינע פאסטוך־מיידעלע, וואָס היט די בהמות, ווייזט מיר אָן אויפן בערגל און זאָגט: „דאָ ליגן זשידעס"...

דאָ ליגט א גרויסער טייל פון דער וואָלבראָמער קהילה. די איינציקע מצבה אויפן ריזיקן קבר זענען ווילדע נארציזן, וואָס דער ווינט האָט פון די פעלדער

אהערגעיאָגט זייער זריעה. און דאָס איז אלץ וואָס איז געבליבן פון א רייכע יידישע קהילה — חורבות און ווילדע נארציזן...

דאָס בילד פון די ווילדע נארציזן פארפאָלגט. ווען איך גיי צוריק צו דער באן, דאכט זיך מיר, אז דער גאנצער וועג, די גרינע פעלדער און די הייזער זענען באשאָטן מיט ווילדע נארציזן, און איך הער דאָס קוויטשיקע קולעכל פון דעם פאסטוך־מיידעלע: „דאָ ליגן זשידעס". די דייטשן האָבן זיי געקוילעט. די דייטשן האָבן פארטיליקט די וואלבראָמער יידן. איז וואָס האָבן דאָ געטון די פוילישע סקויטן פון „באודינסט"? וואָס האָבן געטון די „גראנאטענע" פוילישע פאָליציי און די אוקראינישע זעלנער?

עס איז שווער וועגן דעם צו טראכטן, ווארום דאָ אויף דער סטאציע ווארטן אויפן צוג צענדליקער פאָליאקן, יונגטלעכע און עלטערע, און ווי קען מען טראכטן, אז צווישן זיי געפינען זיך אזעלכע, וואָס זענען דעמאָלט, דעם 6־טן נאָוועמבער, געווען סקויטן און פאָליציי?....

אין בופעט פון דער סטאציע איז שטיל און עיפושדיק ווי אין א שענק. איך באשטעל עפעס און פרעג דער באלעבאָסטע:

— געווען א סך יידן אין וואלבראָם?

— געווען.

— געקוילעט?

— אויף די „באגנעס" און אין וועלדל. אזוי ווי די שעפסן געקוילעט.

— נישט געראטעוועט זיך קיינער, וואָס?

— אנטלאָפן זענען א סך, נאָר דער ,מאטלאך" — טוט זי בייז א בלאָז דורך די ליפן און קוקט אויף דער טיר — דער „מאטלאך" האָט די אנטלאָפענע בארויבט און איבערגעגעבן צו די זשאנדארן. איינער, דער מילנער, האָט זיך ביי מיר אויסבאהאלטן צוויי יאָר. פאר מיין אייגענער שוועסטער האָב איך זיך געמוזט היטן. גאנצע צוויי יאָר געהאלטן אים אין קעלער און געגעבן עסן בלויז ביינאכט, ווען דאָס דאָרף איז געשלאָפן, ווען ס'איז געווען פינסטער. איצט האָט מיר דער ייד פאר אויסבאהאלטן אים אויסגעבויט א הויז. אנדערע פויערים האָבן נאָר געקוקט דער ייד זאָל מיטברענגען זיין פארמעגן און נאָך דעם גערופן די דייטשע זשאנדארן. ביי מיר אין דאָרף האָט א פויערטע געפונען צוויי יידישע מיידלעך אין א סטויג היי. זי האָט די אָרעמע קינדער אריבערגעצויגן די קליידלעך איבער די קעפ, זיי געבונדן און אוועקגעשלעפט אין דער סטאדאלע און זיי דאָרט ארייַנגעוואָרפן ווי זעק. נאָך דעם האָט זי גערופן די זשאנדארן, וואָס האָבן די צוויי קינדער דערשאָסן און באגראָבן נעבן שייער. די צוויי טויטע יידישע מיידלעך שרעקן זי, און שרעקן בייטאָג און ביינאכט, כאָטש נעם און טו זיך אָן א מעשה. איז די פויערטע אוועק צום גלח זיך מתוודה זיין, כדי ער זאָל איר שענקן דעם חטא. האָט דער גלח אויסגעהערט און געזאָגט: גוט, וואָס דו האָסט זיך מתוודה געווען. אָבער מכפר זיין וועל איך דיר נישט. האָסט צוויי מענטשלעכע לעבנס אויפן געוויסן, מוזטו ליידן, און שפעטער, אויף יענער־וועלט ווערסטו געמשפט ווערן... און די פויערטע גייט־אראָפּ פון זינען, זי הערט די געשרייען פון די צוויי „זשידוווקעס" און פון שייער אנטלויפט זי, ווי שדים וואָלטן זי געיאָגט...

ר״ה

דער צוג איז אָנגעלאָפן א באהאנגענער מיט מענשן. מיט שוועריקייטן האָב איך זיך ארייַנגעשטופּט אין דער הארטער צווייטער קלאס און ממש געהאנגען אין דער לופט. אין געדרענגעניש האָב איך אפילו מיט די פיס דעם באָדן נישט געקענט באַרירן.

— צוויי יאָר נאָך דער מלחמה און מען קען נאָך אין קיין באַן נישט פאָרן! — שרייט א פרוי.

— ווארט, מומע. פון איין אָקופּאַציע זענען מיר שוין פּטור געוואָרן. ווארט נאָך אביסל און עס וועט ווייטער זיין א וועלט — שרייט עמעצער אין דעם געדרענגעניש און מען זעט נישט ווער עס רעדט.

— וואָס, ביי דער ערשטער אָקופּאַציע איז אייך שלעכט געווען? — קוויט־שעט א פרוי — ס׳האָט אייך געפעלט שיך? צי האָט איר מיט קיין באַן נישט געקענט פאָרן? די איצטיקע רעגירונג גיט אייך אזוי פיל וויפיל יענע האָבן געגעבן?

דער עולם לאַכט. ער איז צופרידן, וואָס ס׳האָט זיך געפונען א דרייסטע, וואָס זאָגט אויפן קול, וואָס מען דאַרף...

די באַן טרייסלט, ווי זי וואָלט געפאָרן אויף שפּיציקע שטיינער. דער צו־נויפגעדרענגטער עולם פאַלט אַמאָל אויף דער זייט און אַמאָל אויף דער צווייטער זייט און אין פריילעכקייט באַמערקט עמעצער:

— טרייסלט זיך ווי א יידישע באַן...

— ס׳איז דאָך א מלוכה׳שע באַן! — ענטפערט א צווייטער שלאָגפערטיג און דער עולם איז צופרידן, שטארק צופרידן.

איך דערפיל דעם ריח פון די וואָלבראָמער „סקויטן״, פון דער „גראַנאַטע־נער״ פּאָליציי און די טראַגעדיע פון דער וואָלבראָמער קהילה ווערט אזוי שרעקלעך בולט. יעדעס ווארט, וואָס פאַלט דאָ אין שיכורער פריילעכקייט, דערפיל איך ווי מען וואָלט מיך געהאַקט מיט א טעמפּן האמער. אָבער איך מוז שוויַיגן. איך מוז אויפנעמען די קלעפּ און איך טאָר מיט קיין איין באַוועגונג נישט מגלה זיין, אז איך בין א ייד און אז אייגנטלעך איז דער גאַנצער פריילעכער שמועס געווענדעט קעגן מיר, קעגן ייד.

ווען די באַן שטעלט זיך אָפּ אויף דער סטאַציע טונעל און איך רייס זיך ארויס פון וואַגאָן — אָטעם איך אָפּ מיט פולע לונגען, ווי איך וואָלט זיך א לעבע־דיקער ארויסגעריסן זיך דורך די דריי מערדער־רינגען ארום דעם שטעטעלע וואָלבראָם...

טונעל איז א באַן־קנופּ, וואָס לאָזט אדורך די צוגן פון ווארשע, פון איין זייט צו אויבערשלעזיע און פון דער צווייטער — קיין קראָקע. אויסער דעם וואָקזאַל איז דאָ גאָרנישט פאראַן. דער ווארט־זאַל איז פול מיט פּאַסאַזשירן־פּויערים און ניי אויפגעקומענע סוחרים. דאָ ארום פאָרן „שאַבראַווניקעס״ (רויבער) קיין נידערשלעזיען נאָך גזלה, און דורך אָט דער סטאַציע קומען זיי מיט פולע זעק רויב. איז דער ווארט־זאַל א יאַריד פון פארשידענע מינים סחורות און „סוחרים״.

צווישן דעם „נאַבעלען״ עולם איז נישט צו זען קיין יידיש פּנים. אָבער פון די „סוחרים״ און פּויערים קאָן זיך דאַכטן, אז די סטאַציע, דער הימל און

דער וואלד איז באהערשט דורך יידן, ווארום דאָס וואָרט „זשיד" גייט אדורך דורך אלע מיילער אין שפּאָט און אין רוגזה.

איך פארהאלט זיך פריי און גאווהדיק נישט ארויסצווייזן קיין פארדאכט, אז איך בין איינער פון די, פון וועלכע דער עולם שפּאָט און חוזק'ט, און אויך די ווארטנדיקע פּאסאזשירן פארהאלטן זיך פריי: אויפן גראָז, הינטערן וואקזאל, טוען זיי זיך אויס און ציען־אראָפּ די שטיוול, כדי צו כאפּן א דרימל איידער די באַן קיין ווארשא קומט־אָן. און אזוי פארביישפּאצירנדיק צווישן די ליגנדיקע דערזע איך אין א פּאָר שטיוול באקאנטע צייכנס פון יידישע אותיות, אין א פּאָר פּשוטע פויערישע שטיוול. איך שפּאציר אדורך עטלעכע מאָל און זע שוין קלאָר: אינע־ווייניק זענען די כאלעוועס אויסגעשטייפּט מיטן פּארמעט פון א ספר־תורה...

איך צי זיך אויס אויפן גראָז נעבן שלאָפנדיקן פויער און באמי זיך צו זען וואָס נענטער די שטיוול. דער גוי ליגט מיטן פּנים אראָפּ און די שטיוול, אויפגעשטעלטע מיט שטייפע אָפענע פּיסקעס צום בלויען זומערדיקן הימל, שרייען מיט שווארצע אותיות:

„ויאמר ד' אל משה פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים וכתבתי על הלוח את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים אשר שברת, והיה נכון לבקר — — —

מער האָב איך נישט געקענט ארויסלייענען פון די פויערישע שטיוול. עמעצער האָט מבשר געווען, אז די באַן דערנענטערט זיך און די פּאסאזשירן האָבן זיך געאיילט צום צוג. דער פויער נעבן מיר האָט ארויפגעצויגן די שטיוול, פארוואָרפן זיין זאק אויף די פּלייצעס און אוועק. אָט דער גוי האָט באהאלטן די לוחות אין די שטיוול און געלאָפן מיט א רויב־זאק צו דער באַן.

דאָ אין טונעל האָב איך זיך דערוווסט, אז איך געפין זיך אין א לאנד, ווו די פויערים באהאלטן אין זייערע שטיוול גאַנצע געזעצן און זייערע כאלעוועס זענען אויסגעשפּרייט מיט לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב...

(מ. צאנין: „איבער שטיין און שטאָק", א רייזע איבער הונדערט חרוב־געוואָרענע קהילות אין פּוילן, פארלאג „לעצטע נייעס", תל־אביב 1952 (ברשותו של המחבר)

מ. לובלינג

בית-העלמין שלנו

כמעט כל ימות השנה היו שערי בית העלמין של וולברום פתוחים לרווחה.
מקרוב ומרחוק עלו לשם ליקיריהם יהודים לימי הזיכרון.
מהלכים היו לאיטם בין שורות המצבות — אלה העדים הדוממים,
אשר בשתיקה העידו מי ומי טמון כאן, וכך מצאו יהודים את יקיריהם.
מבינות לקברים היו עולים קולות התייפחות ונהי.
לפני המתים שמצאו כאן את מנוחתם לעולמים,
שפכו החיים את מרי שיחם על תלאותיהם ויגונותיהם בחיים.
בדמעות שליש השיחו את צערם וסבלם.
רחשי הכבוד לנפטרים ושפך השיח על עמל החיים וצערם

איחדו ומיזגו את החיים והמתים להוויה אחת.
עלה בכי־נהי האדם החי והתערב והתמזג בזימרת הציפרים על האילנות.
כל זה היה ואיננו עוד.
הקיץ הקץ על החיים היהודיים בוולברום.
נעקר גם בית־העלמין היהודי ואיננו!

כי תפתח, הקורא, ספר־זיכרון זה, עמוד נא רגע דום.
תחוש נא בכל ישותך כי הנה פתחת את שערי בית־העלמין,
בו ינוחו יקיריך, אבא, אמא, אחים ואחיות, נשים וילדים,
אשר לא זכו להיקבר בקבר ישראל.
כאן ינוחו הם, אשר נורו, נחנקו, הורעלו בגאזים והועלו חיים על המוקד.
כאן כרינו להם קברים אשר חצבנו בליבותינו.

הנה מרחפים כרגע מסביבך מיליוני נשמות מעונים. אָבל אתה לא רק על אבדן בני משפחתך אתה. כי יתום אתה, בן לעם אשר מת מות זוועה ופלצות, אשר התבוסס בדמו ובעינויי שאול. יתום אתה לעם אשר על החיים והמתים שלו עלה הכורת כדי למחות זכרם מעל פני האדמה, וכאן, בספרנו זה, אנו השרידים שנשארו לפליטה, מביאים אותם לקבר ישראל.

כאן בבית עלמין זה שלנו, לא תשיג יד כל אויב להרסו.
קברים אלה לא יוכלו נבלים ופושעים לחללם.
לא רק בימי זיכרון מיוחדים נפקוד את קברינו אלה.
יום יום ושעה שעה נראה אותם לפנינו. שמורים יהיו אתנו במשכנותינו.
לזכרון נצח יהיו הם לנו, ולתביעה בלתי פוסקת כי נחיה ונחוש בדמיוננו — ולו רק במידה כל שהיא — את מה שעבר עליהם.
תהי זאת מצבת נצח חרותה בלבותינו. לעולם לא נשכח!

חיים לובלינג ואשתו טובה ובנם אפרים
חיימעלע לובלינג, זיין פרוי טויבה לעוויט און זייער זון פראַמוש

רבקה מיכל לובלינג (שרמן)

יואליש — בן רבקה מירל לובלינג

פרומשי, בנו של חיימלה לובלינג
פרומשי, א זון פון חיימעלה און טויבה.

מ. לובלינג

אונזער בית עלמין

כמעט א גאנץ יאָר זיינען די טויערן פון וואלבראָמער בית הקברות געווען אָפן.
יידן פלעגן קומען פון ווייט און פון נאָענט אויף יאָרצייטן,
זיי פלעגן אזוי לאנגזאם שפאצירן צווישן די מצבות — די שטומע עדות
וועלכע האָבן מיט זייער שווייגן דערציילט יעדן איינעם ווער עס ליגט דאָ,
ביז זיי האָבן געפונען זייערע נאָענטע.
פון צווישן די קברים פלעגט זיך הערן א שטיל שלוכצן,
פאר די טויטע וועלכע האָבן שוין זייער אייביקע רו געפונען,
האָבן זיך די לעבעדיקע געקלאָגט אויף זייערע צרות וואָס זיי האָבן ביים לעבן,
און האָבן זייערעליידן אויסגעגאָסן אין טרערן.
עס האָבן זיך די לעבעדיקע מיט די טויטע דורך כבוד און צער אויף א ווײַלע
פאראייניקט. און א וויינענדיק בעטן פון די לעבעדיקע,
האָט זיך אויסגעמישט מיטן פויגל געזאנג אויף די ביימער.
היינט איז דאָס אלץ מער נישטאָ,
נישטאָ מער קיין יידיש לעבן אין וואלבראָם.
נישטאָ מער קיין יידיש בית הקברות.

ווען דו עפנסט דאָס בוך, בלייב שטיין א מינוט,
און זאָל זיך דיר דאכטן אז דו האָסט געעפנט די טויערן פון בית הקברות
ווו ס׳ליגן דיינע נאָענטע, טאטע, מאמע, שוועסטער, ברודער, פרויען און קינדער,
וועלכע האָבן נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.
דאָ ליגן זיי, די דערשאָסענע, דערשטיקטע, פארגאזטע, פארברענטע,
דאָ האָבן מיר זיי קובר געווען אין קברים וועלכע מיר האָבן געגראָבן
אין אונזערע אייגענע הערצער.
ארום דיר שוועבן איצט מיליאָנען פארפייניקטע נשמות.
ווייל דו ביסט אן אבל נישט בלויז נאָך דיין פאמיליע.
דו ביסט דער יתום פון א טראגיש אומגעבראכט פאָלק.
וואָס איז אויסגעגאנגען אין בלוט און פיין.
פון א פאָלק וואָס די לעבעדיקע און די טויטע זיינען געוואָרן אָפּגעמעקט
פון דער ערד, און אין דעם בוך ברענגען מיר זיי צו קבר ישראל.
דעם בית עלמין קאָנען שונאים נישט צעאקערן.
די קברים קאָנען אויסוווּרפן נישט שענדן.
ווייל די קברים באזוכן מיר נישט בלויז אין יאָרצייטן.
די קברים וועלן מיר זען יעדן טאָג און יעדע שעה.
ווייל זיי וועלן זיך געפינען ביי יעדן איינעם פון אונז אין שטוב.
און זיי וועלן אונז אייביק דערמאנען, אונז שטענדיק מאנען,
אז מיר זאָלן איבערלעבן אין דמיון כאָטש א טייל פון דעם וואָס זיי האָבן
איבערלעבט.
און אויסגעקריצט וועט בלייבן די מצבה אין אונזערע הערצער אייביק צו געדענקן,
און קיינמאָל נישט צו פארגעסן.

רשימה חלקית של קדושי וולברום שניספו בשואה
בחורבן קהילת וולברום ואוכלוסייתה היהודית:

א

אימערגליק יואל בן שמעון
אימערגליק בריינדל, אשתו
אימערגליק יחיאל
אימערגליק בתשבע וחמשה ילדים
אימערגליק יהודה ליב
אימערגליק רחל וששה ילדים
אימערגליק שמשון
אימערגליק יהודית
אימערגליק יואל
אימערגליק שלמה, אשתו וילדיו
אולמער משה
אורבאך קיילה
אורבאך רחל
אורבאך שרה
אורבאך וולף איציק ומשפחתו
אורבאך משה ומשפחתו
ארליך שלמה
ארליך הנה
ארליך דוד
ארליך משה
ארליך שלום
ארליך בת שבע
ארליך אסתר
ארנער שרה
ארנער יעקב
ארנער סענדער
ארנער בערל
ארנער פסח
ארנר טוביה
אינבאַליד מענדל
אינבאַליד חנה גיטלה, אשתו
אינבאַליד אסתר שיינדיל
אינבאַליד ריזע טייבל
אינבאַליד משה שיע
אבראמאַוויטש יאַקום
אבראמאוויטש משה
אבראמאוויטש וואַלף
אבראמאוויטש יהודית
אבראמאוויטש שלמה
אבראמאוויטש יעקב
אבראמאוויטש חבאַלע
אבראמאוויטש שיינדיל
אבראמאוויטש פישל
אבראמאוויטש משה
אורבאך יעקב
אורבאך גיטעלע
אייזענשטאט ד״ר ומשפחתו
אסטרייכער מרדכי
אסטרייכער סאַרצע
אסטרייכער משה
אסטרייכער סוזה
אוסטריביילה
אייזענמאן שמואל
אוסטרי לייביש
אוסטרי ישראל
אייזענמאן אברהם דב
אוסטרי לייביש
אוסטרי שפרינצע
אוסטרי ביילה
אוסטרי ישראל דוד
אפעלבום משה חיים ואשתו
אפעלבום רבקה ובתה
אפעלבום נחמה ושתי בנותיה
אפעלבום נתן דוד
איצקוביץ יידל
איצקוביץ חוה
איצקוביץ שמואל, תינוק בן שנה

אייזענמאן יוסף מלך
אייזענמאן פייגל, אשתו
אייזענמאן אברהם
אייזענמאן שמואל
אייזענמאן אברהם בער וילדיהם
אייזענמאן ביילה, אשתו
אייבעשיץ יאָקעל
אייבעשיץ אסתר
אייבעשיץ משה
אייבעשיץ ישעיהו
אייבעשיץ גיטל
אייבעשיץ רחל
אייבעשיץ נטע
אייבעשיץ צפורה, אשתו
אייבעשיץ אָרון הענדל
אייבעשיץ נחמיה בן נטע
אייבעשיץ שפרה פעסל בת נטע
אייבעשיץ בלימה בת נטע
אייבעשיץ מאניה בת נטע
אנקער מרדכי

ב

באנד מענדל, אשתו ושמונה ילדים
בוים שיינדל
בוים פנחס
בוים אברהם מרדכי
בוים פייגל
בוים בלומה
בוים לאה
בוים חיים יצחק
בירמאן ישראל ישעיהו
בירמאן רבקה, אשתו
בירמאן חנה לאה
בירמאן ברכה
ברוקנער אריה
ברוקנער פייגלה
ברוקנער מאניה
ברוקנער ישראל
ברוקנער גיטעלה
ברוקנער רחל
ברוקנער הירשל זעליג
ברוקנער בילה, אשתו
ברוקנער דאבע ובעלה אברהם פיינער
ברוקנער פייגל
ברוקנער רחלה
ברוקנער יחיאל
ברוקנער חיימעלה
בראנד הענעך ובנו
בארימהארציק מנדל ואביו
ביבער שמואל איסר
ביבער שרה, נורתה ברחוב
ביבער יעקב מאיר
ביבער אברהמלע, מת אחר השואה
ביבער, אשתו מבית קורנפעלד
בלומענפרוכט יוסף דוד
בלומענפרוכט רבקה, אשתו
בלומענפרוכט גיטל
בלומענפרוכט מלכה
בלומענפרוכט אברהם יעקב ומשפחתו
בלומענפרוכט בריינדל, אשתו
בלומענפרוכט ראובן מאיר
בלומענפרוכט בערל
בלומענפרוכט רחל
בלומענפרוכט איטעלע
בלומענפרוכט יוסף
בלומענפרוכט חנה עטל
בלומענפרוכט יוסף בעלה
בלומענפרוכט הערשל
בלומענפרוכט גיטל, אשתו
בלומענפרוכט רחל
בלומענפרוכט פסח
בלומענפרוכט שרה רבקה, אשתו
בלומענפרוכט בערל
בלומענפרוכט לייבל
בלומענפרוכט וואלטצע

בלומענפרוכט (פאצאנאבסקי)
משה, בעלה
בלומענפרוכט דאבע
בלומענפרוכט בער
בלומענפרוכט לייבל
רעכניץ מירל
רעכניץ לייבל
רעכניץ רחל
בארימהערציק מאיר
בארימהערציק מענדל
בוים ומשפחתו ושני ילדים
תאומים
בראון הענאך, מנהל החדר
בראון מירל
בראון הירש דוד
בידלובסקי הירשל
בידלובסקי טילה
בידלובסקי מאָטעל
בידלובסקי בלומצה
בידלובסקי איטשע, התאבד
בידלובסקי דוד
בידלובסקי דבורה
ברעדונג זיסל ומשפחתה
באנד שפרינצה ובתה
בלאט לאה
בלאט ציביה
בלאט פערל
בלאט אסתר
בלאט חאלע
בלאט אברהם
בינשטוק חיים
בינשטוק מינדל
בינשטוק חנה גיטל
בארענשטיין שלמה
בארענשטיין אבעלע
בארענשטיין וועלוועל
בוכבינדער מאיר
בוכבינדער נעטל לאה אשתו,
מבית פולטאראק

בוכבינדער רחל
בוכבינדער יענטעלה
בוכבינדער סימה
בוכבינדר איזה
בליאַקובסקי פייבל
בליאקובסקי יעקב
בליאקובסקי שרה, אשתו
בליאקובסקי אברהמלה
בליאקובסקי מאיר
בליאקובסקי רבקה פייגל
בארימהארציק מאָטיל ומשפחתו
בארימהארציק מאיר
בארימהארציק אסתר
בארימהארציק זישה
בארימהארציק פעסיל, אשתו
ומשפחתם
בארימהארציק שרה ומשפחתה
בארימהארציק רחל ומשפחתה
בלומענשטיין יוסף
בלומענשטיין בלומה
בלומענשטיין יוכבד
בלומענשטיין גיטל
בלאט בערל
בלאט אסתר, אשתו
בלאט אליעזר
בלאט אברהם
וכל משפחותיהם
ביבער מענדעל. זיידעלעס
ביבער רבקהלה
בידערמאן ומשפחתו

ג

גערשונוביץ רייזעל
גערשונוביץ חוה
גערשונוביץ ישראל
גערשונוביץ צעכיל ומשפחתה
גלעצער בעריש
גלעצער רחלה
גלעצער לייביש

גלעצער איציק
גלעצער חמי
גלייטמאן שמואל
גלייטמאן מרים
גריס פרל יוכבד
גריס שמחה
געלבאנד הירשל
געלבאנד חנה הינדה
גולדמן יוסף ואחותו
גולדפריינד שלמה
גולדפריינד חוה לאה־לעדערמאן
גולדפריינד שלושה ילדים
גרשונוביץ יחיאל
גרשונוביץ, אשתו
גרשונוביץ הענדל ומשפחתה
גוטפעלד גיטל מלכה
גוטפעלד לאה
גוטפעלד גרשון
גוטפעלד פסיה
גוטפעלד ליפא
גולדפריינד חיים
גולדפריינד בצלאל
גולדפריינד הינדה
גולדפריינד ברכה
גולדפריינד רחל
גולדפריינד קיילע
גולדפריינד מרדכי
גולדפריינד חנה
גולדפריינד חיים
גולדפריינד בת שבע
גולדפריינד רבקה
גולדפריינד טויבה
גולדפריינד אסתר
גולדפריינד הענדעל
גולדפריינד חוה
גרוסמן יוסקה
גרוסמן גיטעלע
גרוסמאן חנה רחל
גרוסמאן אסתרל

גרוסמאן שפרינצל
גרוסמאן פערעלע
גרוסמאן אלתר ישראל
גערשונוביץ איסר ומשפחתו
גערשונוביץ בלימה
גערשונוביץ יאָקל
גערשונוביץ אהרן
גערשונוביץ דוואשע
גערשונוביץ פייגל ומשפחתה
גוטליב אסתר
גוטליב יוסף
גוטליב יחזקאל
גוטליב מניה־נויפלד
גוטליב אברהמלה ומשפחתו
גוטליב נתן ומשפחתו
גוטליב חיה לאה ובנה
גוטליב מאניה
גיטלער ישראל
גיטלער בעריש
גיטלער יהודה
גלאזער חנה
גלאזער יעקב
גלאזער משה
גלאזער טעלצעל
גלאזער דאבע
גולדבערג יוסף
גולדבערג אידה
גולדבערג רבקה
גולדבערג משה
גולדבערג אלק
גולדבערג עדה
גולדבערג לוניה
גולדבערג פסל גולדה
גולדבערג שיינדל
גולדבערג רבקה
גולדבערג שמואל
גולדבערג כאלע
גאָלדבערג פייגל
גארצארש מרים חיה

גארצארש מרים חיה
גארצארש יעקב
גארצארש יונה
גרינהולץ מנדל
גרינהולץ שרה
גולדמאן יוסף
געלבארד שמעון
געלבארט חיים
געלבארט חנה
געלבארט נחום
געלבארט שרה
געלבארט פרימעט
געלבארט רבקה
גוטליב יוסף
גוטליב משה
גוטליב יוסף מאיר
גוטליב אסתר
גוטליב יוכבד
גוטליב דוד
גוטליב משה, נפל ברוסיה
גוטליב אברהם
גוטליב ישראל
גוטליב חנה
גוטליב אסתר
גוטליב מינדלה
גוטליב יצחק לוי
גוטליב הענדל, אשתו
גוטליב יעקב
גוטליב דוד
גוטליב לאה
גוטליב שרה
גוטליב אברהם ישכר
גוטליב נחמה פרידה
גוטליב יהודה
גוטליב אלטלה
גוטליב רחל
גוטליב אלחנן
גוטליב יחזקאל
גלאזער מנחם

גלאזער בנימין
גלאזער דוד
גלאזער פייגל
גלאזער רייזעל
גלאזער יצחק מאיר
גלאזער טויבעלה
גלאזער לאה
גלאזער הירשל
גלאזער מאַטעל
גלאזער הענה
גלאזער זלמן
גלאזער אסתר רחל
גראָספעלד זיסמה
גראָספעלד דבורה, אשתו
גראָספעלד שלמה
גראָספעלד ראובן
גראָספעלד חנה
גראָספעלד מאַטל
גראָספעלד פלה
גראָספעלד רחל
גלעצער טוביה
גלעצער אסתר זיסל
גלעצער חנינה
גלעצער חנה דבורה
גלעצער ציפה רחל
גלעצער בעריש
גזשעבין ישראל
גזשעבין אסתר
גזשעבין גולדה
גזשעבין לייזער
גזשעבין אברהם
גזשעבין לאה
גזשעבין יקותיאל
גארצארש שמעון ואשתו אסתר
גרוסמאן ישראלקה
גרוסמאן רחלה
גרוסמאן יחזקאל
גרוסמאן אברהמלה
גרוסמאן יעקב

גרוסמאן מרדכי
גרוסמאן שפרינצה ובעלה לאנדאו
גרוסמאן שלמה
גרוסמאן מלכה
געליבטער אנשיל
געליבטער מרים
געליבטעו׳ אברהם
געליבטער פערל, אשתו
געליבטער מלכה לובה
געליבטער חוה
געליבטער פייגה
געליבטער רבקה
געליבטער יעקב
געליבטער חיים
געליבטער פייגלה, אשתו
געליבטער שלמה, בנו
געליבטער שיימה, בנו
געליבטער דוד, בנו
געליבטער לאה, בת
געליבטער שושנה, בת
געליבטער אסתר לאה
געליבטער יחזקאל ואשתו
געליבטער פינטשע ואשתו
גלאזער מאיר
גלאזער שרה הענדל
גלאזער מלכה
גלאזער ליבה
גלאזער פייבל
גלאזער צביה
גלאזער חנוך

ד

דאנציגער בערל
דאנציגער פנחס ומשפחתו
דאטנער דוד
דאטנער טויבה
דאטנער הוה
דאטנער מלכה
דאטנער הענדל
דאטנער בנימין
דראך מרדכי
דראך אסתר
דראך הירש וואָלף
דראך מלכה חנה
דראך גאָלדה
דראך שלמה
דראך צפורה
דראך חנה
דרעזנער חיה שרה
דאמב אהרן בנימין
דאמב יעקב
דאמב פרץ
דאמב מרים
דראכמאכער חיים
דראכמאכער קלמן
דראכמאכער הרשיל
דראכמאכער לייביש
דראכמאכער פעסל
דראכמאכער שלמה
דראכמאכער מאיר
דראכמאכער אברהמלה
דראכמאכער מאיר
דראכמאכער אברהמלה
דראכמאכער רויזל
דראכמאכער פרימעט
דיאמאנט בריינדל לאה
מז׳ארנובצה
דיאמאנט פנחס
דיאמאנט שלום
דיאמאנט יהושע
דיאמאנט איטה
דיאמאנט הענה
דיאמאנט דוד
דיאמאנט שרה, אשתו עם שני ילדים
דיאמאנט גיטל, אשתו של מאיר מייטלעס עם שני ילדים
דאפנער בת שבע

דאפנער טשארנה
דאפנער ישראל
דאפנער געלה
דאפנער יעקב
דאפנער ראובן
דאפנער ראָזשע ובתה
דאפנער לאה
דאפנער אסתר, בת
דאפנער אליעזר
דאפנער חיה שרה
דאפנער פנחס
דאפנער משה
דאפנער רחל לאה
דאפנער יחיאל
דאפנער ראובן
דאפנער מאָטל
דאנציגער מאיר
דאנציגער חיים
דאנציגער דוד
דאנציגער משה
דאנציגער פייגל

ה.

האבערפעלד גיטל
האבערפעלד נאכע
האבערפעלד טויבה
האבערפעלד בלומה
האבערפעלד אברהם
האבערפעלד רחל
האבערפעלד רייזל
האבערפעלד בעריש
האבערפעלד משה
האבערפעלד יהושע
האבערפעלד יחיאל
האבערפעלד אסתר
האבערפעלד חנה
האבערפעלד לאה
האָלצמאַן קלמן ומשפחתו
האָלצמאַן הירש ליב ומשפחתו
האָלצמאַן רחל ומשפחתה
האָלצמאַן גרוינם
האָלצמאַן אלתר ומשפחתו
האָלצמאַן גענענדל
האָכערמאַן אָדל
האכערמאַן גאָלדע
הענדלער משה
הענדלער רחל
הענדלער גענענדל
הענדלער דוד
הענדלער ישראל
הענדלער טייבעלע
האבערפעלד יוסף ברוך
האבערפעלד אברהם זעליג
האבערפעלד אברהם לוטמע
האבערפעלד שמעון
האבערפעלד מרים חיה
האבערפעלד דבורה רחל
האבערפעלד חנה
האבערפעלד משה יחיאל
האבערפעלד דבורה
האבערפעלד חוה

ו.

וואלצינסקי חיים דוד
וואלצינסקי חוה הינדה
וואלצינסקי רחל
וואלצינסקי משה אהרן, יודנראט
וואלצינסקי אברהם לאזער
וואלצינסקי הענעך
וואלצינסקי טויבה חיה
וואלצינסקי איטצע
וואלצינסקי שרה רבקה
וואלצינסקי זלאטע
וויינדלינג עקיבא, סבא
וויינדלינג שיינדל, סבתא
וויינדלינג ישעיהו דוד
וויינדלינג פעסיל, אשתו

וואנדערסמאן הערשל	וויינדלינג ריקל
וואנדערסמאן יוכבד	וואלפוביץ יחיאל
וואנדערסמאן רפאל	וואלפוביץ גיטל
וואנדערסמאן זלמן	וואלפוביץ אבא
וואנדערסמאן רבקה	וועלגרין אברהם
וואנדערסמאן אסתר (נייפעלד)	וועלגרין טעמערל
וואנדערסמאן יעל	וועלגרין יוסף מענדל ואשתו
וויינשטאַק יוסף	וועלגרין לייזער ומשפחתו
וויינשטאַק צירל	וועלגרין גאָלדה
וויינשטאַק מרדכי	וועלגרין שמואל
וויינשטאַק זלמן	וועלגרין לייביש
וויינשטאַק רייזה	וועלגרין רבקהלה
וויינשטאַק רבקה	וואָלפאוויץ אבא
וויינשטאַק מלכה	וואלפאוויץ צפורה
וויינשטאַק שפרינצה	וואלפאוויץ מנשה
וויינגארטן משה	וואלפאוויץ רבקה
וויינגארטן שיינדל, אשתו	ווייספעלד יוסף
וויינגארטן פישל	ווארטער לאזער
וויינגארטן בעקי	ווארטער אלתה דבורה
וויינגארטן שמעון	ווארטער חבאָלה
וויינגארטן יעקיל	ווארטער הענעך
וויינגארטן דוד	ווארשאווסקה לובלינג פייגלה
וויינגארטן חבולה	ווארשאווסקה משה
וויינגארטן מלכה	ווארשאווסקה פסח
וויינגארטן רבקה	ווארשאווסקה אפרים
ווארזשעכע דוד ומשפחתם	וועלנער יהושוע
ווארזשעכע צימה טייבל	וועלנער ליבה פייגל
וויינטרויב אפרים	וועלנער שבתאי
וויינטרויב עלקע	ויסוקה דוד
וולוך ישראל	ויסוקה פעסלה
וולוך יוסף, בן	וועקסלער חנוך
וויינשטאַק שלמה	וועקסלער ישראל
וויינשטאַק גיטל, אשתו	וועקסלער נאחה
וויינשטאַק רחל, בת	ווייצמאן חיה לאה
וויינשטאַק מרדכי, בן	ווייצמאן יעקב
וויינדלינג ישעיה דוד	וויינבערג חנה
וויינדלינג פעסל	וויינבערג חיה מיכל
וויינדלינג חוה	וויינבערג משה
וויינדלינג יאכעט	ווארטער מאָטל

וואַרטער פייגל
וויינריב ישעיהו
וויינריב מלך
וויינריב אברהם
וויינריב חוה
וויינריב פייגה
וויינריב אטל
ווילדער צילה
וויצמן יצחק מאיר
ווייצמן אסתר
ווייצמן יידל מאיר
ווייצמן יעקב הירש
ווייצמן יחיאל
ווייצמן געלה
ווייצמן מאיר
ווייצמן שמואל
ווייס יעקב ובנו
וועלנער ירחמיאל
וועלנער מענדלה
ווינגארטן משה
ווינגארטן פישל
ווינגארטן בעקי
ווילדער ליבל
ווילדער צילה
ווינשטאָק יוסף
ווינשטאָק צירל
ווינשטאָק מרדכי
ווינשטאָק זלמן
ווינשטאָק ריקעל
ווינשטאָק רבקה מרים
ווינשטאָק שפרינצה
ווינשטאָק מלכה
ווינשטאָק רויזה
ווינשטאָק יחיאל ומשפחתו
ווינשטאָק יהודה ליב ומשפחתו
ווינשטיין אהרן
ווינשטיין אברהם
ווינשטיין רחל
ווינשטיין משהלה

ווינשטיין ישראל
ווינשטיין שרה
ווינשטיין לאה
ווינשטיין באלצה
ווינשטיין הירש
ווינשטיין חיים משה
ווינשטיין מאטעק
ווינשטיין חיים משה
ווינשטיין אסתר סימה
ווינשטיין יונה־יוכבד
ווינשטיין מרדכי
ווינשטיין מלכה
ווינשטיין בנימין יהושע
ווארשאווסקע הינדה, בת יהושע
מנדל
ווייסבעקער שמעון
ווייסבעקער גיטל
ווייסבעקער פרומעט
ווייסבעקער מאניה
ווייסבעקער רבקה
ווייסבעקער טייבל
ווייסבעקער פריידל
ווינשטיין הירשל
ווינשטיין פערל
ווינשטיין אברהמלה
ווינשטיין דאבע
ווינשטיין אלימלך
ווינשטיין רחל
ווינשטיין משה יואב
ווינשטיין נחמיה
ווינשטיין בנימין
ווינשטיין אסתר ראָדע
ווינשטיין פייגלה
ווינשטיין חנהלה
וועלנער אברהם יצחק
וועלנער מאטיל, אשתו
ווינשטאָק רבקה
וועלנער ראובן משה
וועלנער חנה פייגל

וועלנער פריידל מלכה
וועלנער משה יצחק ובנו
וועלנער שמשון, סבא
וועלנער צביה, סבתא
וועלנער זאב
וועלנער רבקה
וועלנער פלטיאל
ווערדיגער הירשל ואשתו
ווערדיגער שלמה
ווערדיגער מאיר
וויינשטאק לייזער
וויינשטאק ישראל
וויינשטאק לייבטשע
וויינשטאָק זלמן
וויינשטאָק יוסף
וויינשטאָק ישראלקה
וויינשטאָק חבאלה
וויינשטאָק אסתר שיינדל
וויינשטאָק שבע
וויינשטאָק הערשל
וויינשטאָק גאָלה
וויינשטאָק צירל
וויינשטאָק חנה
וויינשטאָק יואל
וויינשטאָק מרים ושני בניה
וויינשטאָק זיסל
וויינשטאָק דוד
ווייס יעקב יוסף
ווייס שרה
ווייס אריה אברהם, בן
ווייס פעסל, בת
ווייס אהרן הענדל, בן
ווייס רחל, בת
וויינבערג אָדל
וויינבערג בלומה
וויינבערג רחל
וויינבערג מרים
וויינבערג אפרים ועוד 4 ילדים
וויינבערג פייגלה

וויינבערג יעקב (החזן)
וויינבערג אשתו
וויינבערג טויבלה
וויינבערג ישעיהו
וויינבערג טראנצה
וויינבערג מאטל
וויינבערג פעסל
וויינבערג מרים ובעלה
וויינבערג אפרים
וויינבערג חיים שמואל
וויינבערג אברהם מרדכי
וויינבערג יצחק הירש
וויינבערג קיילה
וייסברט משה
וייסברט אסתר, אשתו
וייסברט שמואל, בן
וייסברט מרדכי, בן
וייסברט חנה, בת
וייסברט יעקב, בן
וייסבארט וואָלף, בן
וייסבארט לייבל, בן

ז.

זיעלאנקע יוסף
זיעלאנקע פייגל
זיעלאנקע יהודה
זיכער חנוך
זשיעלאנע מנדל
זשיעלאנע שרה
זילבערשטין שלמה
זילבערשטין סענדער
זונאבענד יצחק ומשפחתו
זונאבענד וואָלף ומשפחתו
זונאבענד לייביש ומשפחתו
זעליגמאן טוביה
זינגער גיטל
זינגער אסתר
זינגער נאָטע ואשתו
זינגער הענדעלע ושלשה ילדים

זילבערשטיין מענדל ואשתו
זילבערשטיין מאיר
זילבערשטיין לאה
זעלינגער אבא
זעלינגער רבקה
זעלינגער וואָלף, מלחמת
פארטיזנים
זאקס יהודה
זאקס שרה, אשתו
זאקס מלכה, בת
זאקס רויזע, בת
זאקס זעלדה, בת
זאקס פנחס, בן
זאקס אברהם, בן
זאקס זילה, בן
זארשינסקי פייבל איציק ומשפחתו
זארשינסקי מאָטל
זעלצער לאה
זעלצער הערצל
זעלינגער טוביה
זעלינגער לאה
זעלינגער שרה
זעלינגער עקיבא ברוך
זעלינגער לוי
זעלינגער מינדל
זעלינגער עקיבא ברוך
זעלינגער רחל
זעלינגער יצחק
זעלינגער רחל
זעלינגער נחום
זעלינגער עקיבא ברוך
זילבערבערג אברהמלה,
נורה בבונקר
זילבערבערג זלאטע
זילבערבערג דוד
זילבערבערג חיה מנוחה, אשתו
זילבערבערג פריידל, בת
זילבערבערג לאה, בת
זילבערבערג מלכה, בת

זילבערשטיין גרשון
זילבערשטיין יוכבד
זייגעלמאן ברכה
זאלצמאן איסר
זאלצמאן פעלה
זאלצמאן שלום
זאלצמאן יעקב
זאלצמאן מאניה
זילבערמינץ חיים וואָלף
זילבערמינץ טויבעלה, אירע 2
ברידער, ליטמא קלעזמער און
אברהמלה פריזיער
איר שוועסטער מיט איר מאן
משה רוזענבוים און זייערע
קינדער
שוועסטער פעסל
ברודער יצחק
ברודער לופמאן
ברודער לייבעלע
שוועסטער שרהלע
שוועסטער אָדעלע
ברודער יוסף ליב
ברודער אלתר
זילבערמינץ שלום מאיר
זילבערמינץ קיילע פרומעט, אשתו
זיבן זין און טעכטער

ח.

חיימאָוויץ חנוך
חיימאָוויץ מלכה
חיימאָוויץ שרה
חיימאָוויץ חנהלה
חיימאָוויץ אברהם
חיימאָוויץ בילה
חיימאָוויץ ריבצה
חיימאָוויץ מלך
חיימאָוויץ חיימלה
חענצינסקי העניך
חענצינסקי חיה, אשתו

חענצינסקי אסתר, בת
חענצינסקי שפרינצה, בת
חענצינסקי חיים, בן
חענצינסקי מאיר
חאבע שמעון
חאבע איטל, אשתו
חאבע ברוך, בן
חאבע יחיאל משה
חאבע אפרים
חאבע ישראל
חאבע פייגעלה
חאבע רחלה
חאבע דוד
חאבע חנה
חאבע משה
חאבע חיה מירל

ט.

טענענבוים שמואל
טענענבוים פייגל
טענענבוים וואלף
טענענבוים יוסף
טענענבוים חוה
טענענבוים גיטל
טארלא שרהלה
טארלא הענדל
טארלא נפתלי
טארלא בילה רוזה
טארלא מניה
טארלא שפרה ושבע בנותיה
טרעפער מלך
טרעפער, אשתו ושני ילדים
טוכמייער אברהם
טוכמייער סאלה
טאַרבעצקי ישעיהו
טאַרבעצקי מלכה
טאַרבעצקי ישראל יצחק
בן ישעיהו
טאַרבעצקי טעמע, בת ישעיהו
טאַרבעצקי שפרינצה, בת ישעיהו
טאַרבעצקי אסתר, בת ישעיהו
טאַרבעצקי רחל, בת ישעיהו
טאַרבעצקי חנה, בת ישעיהו
טאַרבעצקי גיטל, בת ישעיהו
טארנאווסקי מרדכי
טארנאווסקי רייזל פערל, אשתו
טארנאווסקי דוב וילדיהם
טארנאווסקי משה אריה
טארנאווסקי אברהם
טארנאווסקי בן ציון
טארנאווסקי אבא

י.

יעקובוביץ הירשל אַשר
יעקובוביץ רחל, אשתו
יעקובוביץ אסתר, בת
יעקובוביץ ליטמה
יעקובוביץ רבקהלה, שתי בנות
יעקובוביץ אלתר
יעקובוביץ טעמע
יעקובוביץ הרשל
יעקובוביץ נתן
יעקוביץ אלתר
יעקוביץ פריידל
יעקוביץ אלימלך
יעקוביץ חנהלה ו־3 בנות
יזראלעוויטש יוסף ברוך
יזראלעוויטש חנה רבקה
יזראעלעוויטש דוד
יזראעלעוויטש אסתר
יזראעלעוויטש דאבע
יזראלעוויטש מירלע
יזראלעוויטש טייבעלע
יזראעלעוויטש יאכעט
יזראלעוויטץ מנדל דוד
יזראעלעוויטץ חנה איידל
יזראלעוויטץ משה קלמן
יזראלעוויטץ גאלדע

יזראלעוויץ שרהלה
יזראלעוויטץ שמואל
יזראלעוויטש אהרן
יזראלעוויטש יהודה
יזראלעוויטש דוד
יאַנגערמאַן טעמע
יעקבזון מנדל
יעקבזון גינענדל, אשתו
יעקובזון בנימין
יעקובזון שמואל
יעקובזון יעקב
יאנאווסקי ביירעך
יאנאווסקי חנהלה
יאנאווסקי איטשע דוד ומשפחתו
יאנאווסקי פייגלה
יאנאווסקי לאהטשע
יאנאווסקי אברהם משה ומשפחתו
יאנאווסקי שרה

כ.

כץ חיימל
כץ גולדה
כץ יקותיאל
כץ איטעלע
כץ רבקה

ל.

לוויט מאיר
לעסמאן יהושע
לעסמאן מרים, אשתו
לעסמאן אסתר רחל, בעלה וילד
לעסמאן לייביש
לעסמאן מלכה, אשתו ועוד
שני ילדים
לעסמאן חנה, בעלה ושני ילדים
לעסמאן פערל
לעסמאן אהרן
לעסמאן גרשון
לעסמאן שלום

לדרמאן חיים, אשתו חיה
וארבעה ילדים
לדרמאן אברהם דוד
לדרמן חיה
לדרמן ירחמיאל
לדרמן יוסף
לדרמן צירל
לדרמן שיינדל
לדרמן הינדה
לדרמן אליעזר, בן
לדרמן מרים, בת
לעזאַרגן איציקל
לעזארגען ריקל ומשפחתו
ליכטיג טוביה ומשפחתו
ליכטיג יאַקל
ליכטיג שלמה
ליכטיג זיסל
לאזנאווסקי שמואל
לאזנאווסקי בעריש
לאזנאווסקי מלכה
לאזנאַווסקי פינצה אריה
לאזנאווסקי שמעון
ליכטיג אברהם
ליכטיג מערלה, אשתו
ליכטיג שרה
ליכטיג לייביש
ליכטיג חוה, אשתו
ליכטיג משה, בן
ליכטיק שרה, בת
ליכטיג טוביה
ליכטיג שרה פייגע, אשתו
ליכטיג משה, בן
ליכטיג נתן
ליכטיג איטקה
ליכטיג שמעון
ליכטיג גולדה
ליכטיג שרה
לוסטיגער אהרן
לוסטיגער בלומה, בת

לוסטיגער אברהם
לוסטיגער מלך, אשתו בלומה
ושלושה ילדים
לעוויט מאיר שמעון
לעוויט לאה, בת
לעוויט קיילה רבקה
לאנדא לאלא
לאנדא גאָלדה
לאנדה ירמיהו בן הענך
לאנדה פולה
לאנדה אלק
לאנדא מאניה בת הענך
לינדענבוים פסח
לינדענבוים יוכבד זיסל
לינדענבוים אייזיק, אשתו שרה
ומשפחתם
לייטמאן מאטל
לייטמאן גריניה
לייטמאן פייגלה
לייטמאן זכריה
לייטמאן גולדה
לעוויט מרדכי
לעוויט יצחק
לעוויט אליעזר
לעוויט שיע
לעוויט חיים
לעוויט הינדה פייגה
לעוויט שפרינצה
לעוויט לאה
לעוויט הענה
לעוויט טובה
לעוויט פעסל בת אלתר
לעוויט יצחק
לעוויט מרדכי
לעוויט ליזה
לעוויט געצל
לעוויט חמי
לעוויט חיהלה
לאנדקארט שאיע

לאנדקארט חנה, אשתו
לאנדקארט לובע, בת
לאנדקארט אסתר, בת
לאנדקארט הערשל, בן
לאנדקארט שלום, בן
לאנדקארט חיה שרה, בת
לאנדא שאול בן אברהם
לאנדא פייגלה, אשתו
לובלינג פייבל
לובלינג בריינדל
לובלינג יעקב יצחק בן פייבל
לובלינג אפרים בן פייבל
לובלינג משה יהושע (במרד
טרבלינקה)
לובלינג זלדה
לובלינג אסתר ריזל
לובלינג יהושע בן אפרים וצירל
לובלינג אסתר, אשתו
לובלינג זושיה
לובלינג חיים בן אפרים
לובלינג טובה, אשתו
לובלינג אפרים, בנם
לובלינג, ילדה
לובלינג יעקב יצחק
לובלינג רבקה
לנדא משה
לנדא יצחק
לאנדא הענך
לנדא פייגלה
לאנדא אברהמל בן הענך
לנדא גולדה, אשתו
לאנדא גיטל

מ.

מידלארז׳ גיטעלע
מידלארז׳ הינדה
מידלארז׳ לאָזער
מידלארז׳ מירל
מידלארז׳ יצחק מאיר

מאנעטא הירש דוד
מאנעטא יידל
מיאדאבניק ויטקה
מיאדאבניק חיים, בן
מיאדאבניק דוד, בן
מיאדאבניק פייגל, בת
פערלגריכט פעסל, סבתא
מידלארז' אברהם יוסף
מידלארז' אסתר מלכה, אשתו, נרצחו בביתם
מידלארז' הערשל
מידלארז' אינה
מידלארז' ישראל ואשתו חיה
מידלארז' חיים ואשתו שרה
מידלארז' אהרן
מידלארז' פייגל
מידלארז' שרה
מידלארז' פריידל
מידלארז' רחל
מידלארז' יעקב
מידלארז' פעסעל, אשתו
מידלארז' ישעיהו
מידלארז' פייגל
מידלארז' דוד
מידלארז' משה
מידלארז' רחל, אשתו
מידלארז' געניה
מירלארז' דוד
מידלארז' אהרן
מידלארז' פייגלביילה
מידלארז' שרה
מידלארז' ישראל
מידלארז' רחל
מערין לאה
מערין חיים ואשתו
מערין רחל
מערין חנה פעסל
מערין חיה
מערין יצחק

מערין פייגל
מערין שמיאל בער
מערין אלימלך
מורמאן מאיר
מורמאן משה
מעלאך יעקל
מעלאך מלצה, אשתו
מעלאך גיטל
מעלאך מינדל
מייטלעס ראובן, דער געלער ראובן
מייטלעס רחל
מייטלעס שמואל
מאצנער וואלף, מתאבלים שני בניו שמואל ומרדכי
מאצנער פעסל, אשתו
מאצנער אסתר
מאצנער פנחס
מאצנער שמואל ישעיהו
מאצנער שרה
מאצנער (שליש בנותיהם)
מארמאן חוה
מארמאן טובה
מארמאן יטקה
מארמאן משה
מארמאן מאיר
מיאדאווסקי בעלא יטקה
מיאדוביק משה יעקב
מענטליק שרה
מענטליק נחמיה
מענטליק שלמה
מענטליק חנן
מענטליק מלכה
מענטליק משה
מענטליק משה
מענטליק שירצה, אשתו
מענטליק חיים
מענטליק יוסף
מענטליק מלכה

מארגאן פייגל
מארגאן פרידה
מארגאן בלומה
מארגאן צירלה ובעלה
מארגאן קלמן
מארגאן שיינדל ובעלה ישעיהו
מארגאן אהרן ואשתו שרה
מארגאן מאניע
מארגאן מינדל
מארגאן חנה מילכה
מארגאן בערל זושה ואשתו
מארגאן זלמן, אשתו רחל וארבעה ילדים
מארגאן פולה
מארגאן מרדכי
מארגאן רבקה
מארגאן יענטל
מארגאן מאנעלע ואשתו
מוניביץ יעקב
מוניביץ דבורה לאה
מוניביץ משה
מוניביץ. אשתו גרינפעלד
מוניביץ, בת
מארימונד אברהם
מארימונד חיה שרה
מארימונד לייב הירש
מארימונד חיים מרדכי
מארימונד זיסקינד
מארימונד לייבעלע
מארימונד שמואל יעקב
מארימונד מרדכי פישל ואשתו טייבעלע
מארימונד יוסף
מארימונד באלצה ובנה
מארימונד יוסף בן מרדכי
מינץ איטשע
מילערמאן חיים
מעקלער קאפל
מעקלער שמחה בינעם

מעקלער טובה
מעקלער שמואל
מערין חיים
מייטעק רבקה
מייטעק שרה
מייטעק משה
מייטעק חיים
מייטעק יענטעל
מייטעק רעגינה
מייטעק שרה
מייטעק משה
מילשטיין פנחס
מענטליק חנה
מענטליק חוה
מענטליק ישראל דוד
מענטליק לוי יצחק
מייטלעס מנדל ברוך
מייטלעס חיה בת יעקב
מייטלעס חבאלה בת מנדל ברוך
מייטלעס שרה בת מענדל ברוך
מייטלעס ישראל יצחק בן מנדל ברוך
מייטלעס נאטל בת מנדל ברוך
מייטלעס זיסל בת מנדל ברוך
מייטלעס יצחק, אשתו פייגל וילדיהם
מייטלעס ישראל
מייטלעס יחיאל
מייטלעס ריקל
מייטלעס רייזל
מייטלעס מאטל
מייטלעס הארצקע. אבא ואמא
מייטלעס קיילה ושני ילדים
מייטלעס הענדל
מייטלעס יהודית
מייטלעס סימה
מייטלעס קיילה לאה
מייטלעס מרדכי זאב
מייטלעס טריינה

מייטלעס גיטל
מייטלעס מנדל
מייטלעס מרים
מייטלעס נחום
מייטלעס פרומה
מייטלעס, ילדה
מייטלעס מרדכי וואָלף
מייטלעס אסתר רייזל
מייטלעס איצי
מייטלעס קאלצ׳ע
מייטלעס אביגדור

נ.

נאנבערג אביגדור
נאנבערג לאה
נאנבערג אלתר
נאנבערג פעסלע
נאנבערג נתן
נאנבערג חיים
נאנבערג אברהמלע
נאנבערג שיינדל ויינגארטן
נאנבערג שיינדל ויינגארטן
נאנבערג פערלה
נאנבערג חיימעלע, נספה בסטרי
נאנבערג כאטשע, ניספה בבעלזיץ
נאנבערג מאניש, ניספה
באושביץ
נאנבערג נאכע, אשתו
נאנבערג מאלטצע ובעלה צימער־
מאן, נורו בליל הגירוש
נייער אלקנה
נייער פריידל. אשתו
נייער אליעזר, נפל במלחמת
פארטיזנים ביערות פיליצה
נייער משה
נייער אברהם
נייפעלד טויבה
נייפעלד ראובן
נייפעלד גוטצה

נייפעלד פולה
נייפעלד שמואל
ניאַקי איצי
ניאַקי משה
ניאַקי רחל, אשתו סעצעמסקי
ניאַקי יצחק בן משה
ניאַקי מינדל בת משה
ניאַקי לייביש
ניאַקי הענדל לבית קילבערג
נייפעלד חיים, סבא
נייפעלד יעזשע סבא
נייפעלד שמואל
נייפעלד ראזע
נייפעלד דוד
נייפעלד זעליג
נייפעלד ישראל
נייפעלד מרים
נייפעלד אסתר
נייפעלד משה
נאפז׳יקשאנע אברהם
נאפז׳יקשאנע פריידל, אשתו
נאפז׳יקשאנע שרה
נאפז׳יקשאנע גיטל
נאפז׳יקשאנע רבקה
טוכמייער אברהם, גיס
נאָנבערג מרדכי
נאָנבערג שרה, אשתו
נאָנבערג יצחק מאיר, בן
נאָנבערג חוהלה
נאָנבערג מאניה
נאָנבערג חיים
נאָנבערג חוה
נאנבערג משה
נאָנבערג מאָניש
נאָנבערג נאחה ושני ילדים
נאָנבערג נתן
נאנבערג מאיר
נאנבערג הינדה
נאנבערג אברהם

נארציס וואָלף
נארציס גיטל
נארציס דאבע (לעדערמאן)
לעדערמאן יואל
נארציס גאָלדע רפאלאָוויטש
נארציס חיה
נארציס דוד
נארציס רוזה לעדערמאן
ראפאלאָוויטש יוסף
נארציס נתן
נארציס מנדל
נארציס חיה
נארציס אברהם
נארציס חיה, דודה
נארציס מרדכי, דוד
נארציס מנדל
נארציס חוה
נארציס נפתלי
נרציס אייזיק
נארציס שעיה נתן
נארציס חנה
נארציס אברהם
נארציס חילה
נארציס מוטי
נארציס זאב
נארציס גיטעלה
נארציס ליובה
נארציס אריה
נארציס דאבע
נארציס חוה
נאוולאצקי שמעון

ס.

סארנע יצחק
סארנע פייגל, אשתו
סארנע יענטע, בת
סארנע פילצער אברהם
סארנע פילצער מלכה
סארנע פילצער מאניה
סארנע פילצער איסר
סארנע מאיר לייב, אשתו ושני ילדיו, נשלחו מפריז לאושביץ
ספארגל אברהם
ספארגל קארעלע (סארנע)
ספארגל יענטל (סארנע)
סרעבערניק מאטעק
סרעברניק פייגל, אשתו וויינגארטן
סריבנער צערע
סקאווראן שמחה, נפל ברוסיה
סקאווראן אהרן שמואל
סקאווראן רחל
סקאווראן פנחס
סקאווראן ליאון ד"ר
סקאווראן לאה
סקאווראן סימה
סקאווראן משה
סקאווראן שמחה מיכל
סקאווראן טויבה
סקאווראן מיכל
סולארז שמואל
סולארז לאה
סטאשעבסקי דוד מנדל
סטאשעבסקי חיה דינה
סטאשעבסקי אסתר רבקה
סטאשעבסקי פייגלה
סטיצקי דוד
סטיצקי שושנה
סטיצקי צבי
סטיצקי שמואל
סטיצקי מיכל
סעצעמסקה יונה
סעצעמסקה הדסה
סעצעמסקה חבאלה לאה
סעצעמסקה עוזר
סעצעמסקה משה
סעצמסקה אברהם
סעצעמסקה סנדל

סעצעמסקה משה
סעצעמסקה טובה חיה
סעצעמסקה אברהם
סעצעמסקה בת שבע
סעצעמסקה רייזל
סעצעמסקה משה
ספלעווינסקי ברוך, מת יום אחר השחרור
ספלעווינסקי יעקב שמואל
ספלעווינסקי ליפה
סארנע ראזע
סארנע חיה שרה
סארנע חיים יצחק
סארנע חיה דאבע
סארנע יענטעל

פ.

פאלטאראק שמואל אליעזר, בן חיים שמחה
פאלטאראק אסתר, אשתו
פלאטקעוויטש אברהם
פלאטקעוויטש פייגל
פלאטקעוויטש אליהו
פלאטקעוויטש גיטל
פלאטקעוויטש מירה
פאלטאראק יעקב אהרן
פאלטאראק יוכבד, אשתו לבית טארלו
פאלטאראק משה שמואל, בן
פאלטאראק מאַטיל
פאלטאראק שרה, בת
פאלטאראק גיטה, בת
פאלטאראק שמואל אליעזר, בן
פאלטאראק איסר
פאלטאראק עלקע, אשתו
פאלטאראק אברהם
פאלטאראק בערל
פאלטאראק חיימעל
פאלטאראק עקיבא
פאלטאראק פסח
פאלטאראק איסר
פאלטאראק פייגלה
פאלטאראק אלקה
פאלטאראק חוה
פאלטאראק דוד
פאלטאראק אלטעלע
פאלטאראק מרדכי יואב
כאלטאראק רייצה
פאלטאראק חנה רחל
פאלטאראק יענטעל
כאלטאראק בערל
פאלטאראק יעקב
פאלטאראק חיים
פאלטאראק הענדל
פאלטאראק רחל
פאלטאראק לאה
פאלטאראק פרומצה
פאלטאראק טויבצה
פאלטאראק דוד ומשפחתו
פאלטאראק טוביה ומשפחתו
פאלטאראק איסר
כאלטאראק חייצה
פאלטאראק יצחק
פאלטאראק טובה
פאלטאראק אלתר
פאלטאראק פרימעט
פאלטאראק חוה
פאלטאראק ראובן
פאלטאראק לייבל
פאלטאראק יעקל
פאלטאראק צירל
פאלטאראק משהלה
פאלטאראק שמואל
פאלטאראק הדס
פאלטאראק יאָקיל
פאלטאראק הנה הינדה
פאלטאראק חיה
פאלטאראק טוביה

פאלטאראק אלתר ואשתו (דער
גראָבער אלתר)
פאלטאראק יעקיל, בן ושתי בנות
פאלטאראק לייבל ושתי בנות
פאלטאראק יחזקאל
פאלטאראק לאה, אשתו
פאלטאראק חנה, בת
פאלטאראק לייזער, בן
פאלטאראק גאָלדע, בת
פאלטאראק מרים, בת
פאריזער גרשון ושני בנים
פארייזער שיינדל, אשתו
פראמערמאן יחיאל
פראמערמאן צעכע, בת משה
פאלטאראק
פראמערמאן יענטעל
פראמערמאן יצחק מאיר
פראמערמאן חנהלה
פרייס מנהלה
פרייס יטקה
פעלדבערג אלתר
פעלדבערג פולה
פעלדבערג רבקה
פעלדבערג זיסיה
פייערמאן יוסף
פייערמאן שרה
פייערמאן רבקה
פייערמאן שמואל
פעלדמאן אלתר חיים
פעלדמאן יונה טייבל
פעלדמאן יעקב חנוך
פעלדמאן בלומה יוכבד
פעלדמאן אהרן יוסף
פעלדמאן אסתר
פעלדמאן מרים
פעלדמאן בנימין יצחק
פעלדמאן דוד
פעלדמאן מנחם זאב
פעלדמאן שלמה אלימלך

פעלדמאן יעקב
פעלדמאן מאניה לבית ביבער
פריידמאן אסתר
פריידמאן שלמה
פריידמאן אליעזר
פעלזנער הירשל ומשפחתו
פעלזנער לייזער
פעלזנער זיסמה
פעלזנער מלכה
יעוד שלוש בנות
פעלזנער חיים (נפל ברוסיה)
פעלזנער הירש יידל ואשתו
פינק נחום
פינק דוד
פינק מרדכי
פינק אברהם
פינק פריידל
פייגענבלאט לייביש
פייגנבלאט פינטשע
פייגנבלאט יחיאל
פוטאש שרה
פוטאש צירה
פוטאש לייבלה
פוטאש אסתר
פוטאש משהלה
פוטאש דבורה
פוטאש משה
פוטאש רבקה
פוטאש רגינה
פוטאש יוכבד
פוטאש אדזשה
פוטאש פאָליא
פינקעוויטש מנדל, נורה בוולברום
פינקעוויטש שמשון
פינקעוויטש ישראל
פינקעוויטש שיינדל
פינקעוויטש באלטצע
פינקעוויטש פייגל
פיינער משה

פאצאנאווסקי אלימלך. נורה
במטתו. סירב לצאת לגירוש
פאצאנאבסקי זעלדה
פאצאנאבסקי יעקב
פאצאנאבסקי משה
פאצאנאבסקי העלא
פרידמאן לייזער
פרידמאן שמעון
פרידמאן שלמה
פרידמאן חיים
פעדערמאן חוה
פאלוך יוסף
פאלוך עוזר
פאלוך יעקב
פאלוך ברוך
פאלוך יצחק
פאלוך חיה גיטל
פאלוך יהודית
פאלוך פייגע חיה
פאלוך בריינדל
פאלוך הענדעל
פאלוך יפה
פעלדבערג מנדל
פעלדבערג ברכה
פעלדבערג בן־ציון
פעלדבערג מאיר
פעלדבערג ישראל
פעלדבערג יהודה
פעלדבערג אסתר
פאסערמאן מאיר, אוישוינצים
פאסערמאן שרה רבקה, אוישוינצים
פאסערמאן יאכיט, אוישוינצים
פאסערמאן דב, צרפת
פאסערמאן זלמן, אוישווינצים
פאסערמאן הינדה, אוישוינצים
פאסערמאן משה, פרטיזנים
פאסערמן ברכה, אוישוינצים
פאסערמאן פערלה, אוישוינצים
פרנקל מרדכי הלל בן יהושע מנדל

פרנקל רחלה, אשתו
פרנקל יעקב
פרנקל ביילה גיטל
פרנקל אלטה שרה
פרנקל מלכלה
פרנקל יעקב
פרנקל שרגא פייבל
פרנקל מנשה
פרענקל גאָלדלע
פרענקל פנחס, בנם
פרענקל תמר, בתם
פערלמוטער מיכאל
פערלמוטער שיינדל לאה, אשתו
פערלמוטער שלמה
פערלמוטר שרה
פערלמוטר יהודה
פערלמוטר משה
פערלמוטער חנה ראצע
פראפענאטע הבעל
פראפענאטע שרה, אשתו
פראפענאטע הינדע
פראפענאטע טובה
פראפענאטע בנימין
פרידבערג חנה
פרידבערג חיים
פרידבערג שני ילדים
פליישהאקער יוסף
פליישהאקער רבקה
פודולסקי אברהם אהרן
פודולסקי שלמה
פודולסקי רויזעל, אשתו
פודולסקי אברהם אהרן בן שלמה
פודולסקי נחה
פודולסקי פייגל
פודולסקי ראובן וואָלף
פודולסקי זלאטה פרל, אשתו
פודולסקי רחל, בת
פודולסקי נאחה
פודולסקי בעריש

פודולסקי גולדה
פינק יקותיאל
פאלעשניצקי לייזער
פאלעשניצקי רחל אסתר
פאלעשניצקי איידל
פאלעשניצקי הירש דוד
פאלעשניצקי חוה
פאלעשניצקי אלקע
פראמער ראובן
פראמער פייגל לאה, אשתו
פראמער אברהם יהודה
פראמער משה יצחק
פראמער מרים קיילה
פראמער יענטה
פאסערמאן שיינדיל, הסבתא
פאסערמאן אליעזר
פאסערמאן חנה
פערענס משה, הגיס
פערענס הייטצה
גיסו יצחק חייטצה מדזיאלאשיץ
אחותו יאכיט וילדיהם

צ.

צאפעלסקי נטע
צאפעלסקי רייזל
צאפעלסקי, שני ילדים
צאפעלסקי יהושע
צאפעלסקי יאכיט
צאפעלסקי ביירעך
צאפעלסקי נאטע
צאפעלסקי שמואל הירש
צאפעלסקי אברהם מלך
צאפעלסקי פייטצע
צאפעלסקי ליבע
צודזענובסקי הארצקע בן יצחק
צודזענובסקי שרה בת קלמן
צעשלער וואָלף
צעשלער חנה
צעשלער מלכה
צעשלער ליבע
צעשלער טוניה
צעשלער שרוליק
צעשלער יענטע
צעשלער הענדיל
צעשלער חנה
צווייגענבוים חיה שרה
צווייגענבוים נעמי
צווייגענבוים יפה
צווייגענבוים שלמה
צוקערמאן יצחק
צוקערמאן גיטל שרה
צוקערמאן יעקל
צוקערמאן חנה קימעלמאן
צוקערמאן שמעלקע
צוקערמאן יחזקאל
צוקערמאן מאיר
צוקערמאן דאבעלע
צוקערמאן יעקל
צוקערמאן זיסל
צוקערמאן דאבע
צוקערמאן אריה
צוקערמאן נפתלי
צאפעלסקי בנימין
צאפעלסקי חיה
צאפעלסקי יאכיט
צאפעלסקי רחל
צעשלער לייבל
צעשלער רוזה רבקה
צעשלער הינדה
צעשלער זיסל
צעשלער הענדעל
צענסטאכאבסקי שמואל
צענסטאכאבסקי שרה (מייטלעס)
צענסטאכאבסקי רחל ביילע
צענסטאכאבסקי רויזע
צענסטאכאבסקי קלמן
צענסטאכאבסקי חיה לאה
צימבערג נחמיה

צימבערג בלומה
צימערמאן יוסף ושני ילדים
צימערמאן מאלצה
צימערמאן דאבע
ציגלער לייזער ואשתו
ציגלער משה, אוישביץ
ציגלער בנימין
ציגלער שרה
ציגלער צעשע
ציגלער חיים
ציגלער נחה
ציגלער פעסעלע
ציגלער מאיר
צווייגענבוים יחיאל
צווייגענבוים רוזה, אשתו
צווייגענבוים לייבל
צווייגענבוים חנה
צווייגענבוים גרשון
צווייגענבוים אהרן
צווייגענבוים הרצקה
צווייגענבוים שרה
צוקערמאן הינדה, דודה
צוקערמאן דוד משה, דוד

ק.

קאזשמע דוד ואשתו, בנותיו
נורו בוולברום
קאליש הערשל
קאליש רחל
קאכאַן מרים
קאכאן יוסף
קאכאן מאיר
קאכאן חיה
קאכאן ירחמיאל
קלאסנער יוסף
קלאסנער ביילה
קלאסנער וואָלף בן יוסף ברוך
קלאסנער אברהם אבא
קלאסנער רחל
קלאסנער לאה

קליינער פנחס קאפעל
קליינער שרה בת זילה
קליינער מחלה
קליינער הערשל
קליינער מלכה
קליינער בלימה
קליינער אלתר
קינרוס יוסף
קינרוס לאה
קינרוס מענדל
קינרוס חבאלע
קינרוס חיים
קיווקאָביץ יחזקאל
קיווקאָביץ טויבה
קיווקאָביץ ישראל משה ומשפחתו
קיווקאָביץ געצל
קיווקאָביץ רבקה
קיווקאָוויץ שמעון
קיווקאביץ אלחנן
קיווקאביץ מאניעק ומשפחתו
קיווקאביץ וואָלף
קאכאן פעסל טויבה
קאכאן פרימעט
קאכאן וואָלף
קאכאן משה יוסף
קאכאן זיסל
קאכאן מענדל
קראוויעץ, אשתו וארבעה ילדים
קליינער הרשל
קליינער פייגעלה
קאָרלענדער זינדעל
קאָרלענדער חיה
קאפילעוויטש חיים
קאפילעוויטש יאכעט
קאפילעוויטש פנחס
קאפילעוויטש זיסל
קאפילעוויטש ישראל
קריצער משה יצחק
קריצער יאקיל

קריצער חיים ומשפחתו
קריצער בלומה
קריצער גיטל ומשפחתה
קריצער מאטיל ומשפחתה
קריצער ברכה ומשפחתה
קריצער אברהם ובנו
קריצער מאיר
קרוק משה יוסף
קרוק שמעון
קארן יוסף
קארן דוד
קארן יהודה
קארן מנדל
קאנער ליבל
קאנער רבקהלה
קאנער לייזער
קאנער יעקב לוי
קאנער אלישע
קיווקאוויטש חנה
קיווקאָוויטש הירש לייב
קיווקאוויטש יחזקאל
קיווקאוויטש וואָלף
קיווקאוויטש רבקה
קיווקאוויטש שרה
קיווקאוויטש שלמה
קיווקאוויטש חיה
קיווקאוויטש פייגלה
קיווקאוויטש חנהלה
קיווקאוויטש שרה
קיווקאוויטש רות
קיווקאוויטש משה
קיווקאוויטש שיינדל
קיווקאוויטש, שני בנים
קיבקוביטש פסח
קיבקוביטש מלכה
קיבקוביטש חיים
קיבקוביטש פייגלה
קיבקוביטש יהודית
קיבקוביטש אברהמצע
קיבקוביטש יחזקאל
קיבקוביטש רבקה
קיבקוביטש שרה
קיבקוביטש שמואל שעיה
קיבקוביטש שלמה, אשתו וילד
קאכאן איסר
קאכאן מניה, אשתו
קאכאן יקותיאל
קאכאן חיים
קאכאן סאלע
קאכאן פייגל
קאכאן מאיר
קאכאן מאטיל
קאָרנפעלד יהודה
קאָרנפעלד צבי
קאָרנפעלד יעטעל
קאָרנפעלד פעסיל
קאָרנפעלד טעלצל
קאָרנפעלד חיים
קאָרנפעלד גיטל
קאָרנפעלד שרהלה
קארענבראט יצחק
קארענבראט ריינה
קארענבראט הארצקע
קארענבראט זיסל
קארענבראט מיכעל
קארענבראט גיטל
קארענבראט מרדכי
קארענבראט לייבל
קארענבראט רבקה לאה
קארענבראט יהודה
קארענבראט יחיאל
קלאפער מעניע
קלאפער פריידל ובתם
קייזער חיילטשע

ר.

ראטמענש פייבל
ראטמענש פייגל חנה
ראטמענש פריידל לאה

ראטמענש לאה
ראטמענש בלומה
ראטמענש יטקה
ראטמענש הירשל
ראטמענש אברהם
ראטמענש רחל
ראטמענש טויבה
ראטמענש זישה
ראטמענש מלכה
ראטמענש מאיר
ראטמענש יטקה
ראטמענש גולדה
ראטמענש אלתר
ראטמענש מאָטעל
ראטמענש לאה
ראטמענש חיים
ראטמענש אַנדזיה
ראטמענש שיינדל
ראטמענש משה, אשתו וילד
ראטמענש בעריש
ראטמענש ברײנדל, אשתו
ראטמענש יידל
ראטמענש משה
ראטמענש דבורה, אשתו
ראטמענש מלכה
ראטמענש פייבל, נפל במלחמת
פרטיזנים ביערות פיליצה
ראטמענש ריינעלע
ראטמענש נאכע
ראטמענש לייביש
ראזמארין יעקב
ראזמארין מרים, אשתו
לבית בורנשטין
ראזמארין שפרה פעסל
ראזמארין זלאטה
רעטמאן גרשון
רעטמאן שרה
רעטמאן שמשון
רעטמאן ישראל

רודזין עזל ואשתו
רודזין חוה
רודזין שמאי
רודזין ריקל
רודזין מאיר
רודזין קיילה
ראזענצווייג איטשע
ראזענצווייג יעקב
ראזענצווייג לאה
ראזענצווייג פייגלה
ראזענצווייג יחיאל
ראזענצווייג רחל
ראזענבערג משה
ראזענבערג ליפקה
ראזענמאן וואָלף
ראזענמאן לאה
ראזענמאן שלמה
ראזענמאן רחל
ראזענבערג יעקב אלי
ראזענבערג ליבה
ראזענבערג פעסל
ראזענבערג איטל
ראזענבערג משה מאיר
ראזענבערג איטשע דוד
ראזענבערג יחיאל משה ומשפחתו
ריכט בלומה
ריכט יחיאל מרדכי ומשפחתו,
נהרג בגלל קשר עם פרטיזנים
ראזענבוים הענריק (מאגיסטר)
ומשפחתו
ראזענבוים משה,
ראזענבוים טעמע, אשתו, וילד
ראזענפעלד זינדל
ראטנער פנחס, הוריו ושתי
אחיותיו
רובינסקי מאיר שמעון
רובינסקי רחלה, אשתו
רובינסקי הענך ואשתו
רובינסקי חייצה

רובינסקי אלימלך
רובינסקי יהודה
רובינסקי מרדכי
רויכער חיים
רויכער חנה
רויכער לאה
רויכער פנחס
רויכער חוה
רויכער ראזע
רויכער מאיר
רויכער שלמה
רויכער אהרן
רוקה שלום, אדמו״ר
רוקה דבורה, אשתו
רוקח שיינדל, בתם
ריינשטיין יעקב, נפל ברוסיה
ריינשטיין טוביה איסר
ריינשטיין מלכה רחל ועוד 21 ילדים
רעכניץ מיכל
רעכניץ לייב
רעכניץ רחל
ריינשטיין טוביה איסר
ריינשטיין מלכה רחל און זייערע ניין קינדער
ראפאלאוויטש יעקב
ראזענבוים חיה

ש.

שפיגלער רחל
שפיגלער צבי זאב
שפיגלער יוסף שעיה
שפיגלער יעקב
שפיגלער אסתר ושני ילדים
שפיגלער טוביה ואשתו
שניצער עוזר
שניצער יהודית
שניצער אסתר
שניצער משה אבא
שניצער צירל

שניצער שרה
שניצער ישראלקה
שניצער קלמן
שניצער משה
שניצער יעקל
שניצער אסתר
שניצער דוד
שניצער מרדכי
שניצר גיטל
שניצער יהודית
שניצער אסתר
שטערן דבורה
שטערן פייגל
שטערן זעלדע
שעכטער משה
שעכטער רחל, אשתו
שעכטער חנה פעסל
שעכטער ראכעל
שעכטער פייגל
שעכטער סימה
שעכטער רויזה
שעכטער חוה
שעכטער שמואל
שפרינגער משה
שפרינגער נתן
שפרינגער רבקה
שפרינגער פערל
שפרינגער יוסף מאיר
שפרינגער הערשל ליב ובנותיו
שפרינגער ראָזע
שפרינגער יחזקאל
שפרינגער דוד
שפרינגער יוסף
שפרינגער יחיאל
שפרינגער לייבע
שפרינגער יהודית
שפרינגער פייגל
שפרינגער בלומצה
שפרינגר זיסל

שפרינגער טויבעלע
שפרינגער יצחק בן יואל וואָלף
שפרינגער מאַטל, אשתו
שוויצאציק לייביש
שוויצאציק שרה
שוויצאציק יעקל
שוויצאציק חבאַלע
שוויצאציק רבקה
שוויצאציק שיינדל
שוויצאציק ישעיה
טובה לאה
שווארצבוים שכנא ואשתו
שווארצבוים עקיבא, אשתו חיה
ומשפחתו
שווארצבוים רחל
שווארצבוים משה
שווארצבוים דאבע
שולדענפריי
שווארצבום טוסיה
שערמאן יהודה
שערמאן לאה
שערמאן שמעון
שרעניעבסקי מנדל
אשתו וילדיו
שארפהארץ ישראל
שארפהארץ פעלה
שארפהארץ טובה
שארפהארץ יונה
שארפהארץ שרה
שארפהארץ רבקה
שארפהארץ חיה
שארפהארץ בלימה
שארפהארץ רחל
שארפהארץ מנדל
שארפהארץ בערייש
שארפהארץ טובה
שארפהארץ רבקה
שארפהארץ חיה
שארפהארץ יונה

שארפהארץ ירחמיאל
שארפהארץ מלכה
שארפהארץ יצחק,
נורה בחדר ביתו
שארפהארץ רחלה
שטערן דבורה
שטערן מאניה
שטערן חיים ואשתו מינדעלע
שטערן שרה
שטערן מאַטעל
שטערן שלמה
שטערן אהובה
שטערן גיטלה
שטיין חיים משה, אשתו ושני
ילדים
שטיין חיים
שטיין אסתר ומשפחתם
שטארק ישראלקה
שטארק רבקה לבית ריכט
שטארק דוד
שטאהל אברהם
שטאהל שרה
שטאהל מאיר
שטאהל אברהם
שטאהל חיה
שמאָלעוויטש אָרען
שמאָלעוויטש אסתר
שמאָלעוויטש נתן בן אָרען
שמאָלעוויטש לאה בת אברהם
שמאָלעוויטש רויזעלע
שמאָלעוויטש רבקה
שמאָלעוויטש משה
שמאָלעוויטש אברהם
שמאָלעוויטש בלימה
שמאָלעוויטש רבקה בת ארען
שמאָלעוויטש שיע
שמאָלעוויטש פייצה
שמאָלעוויטש אידה
שמאָלעוויטש אייזק

שמאָלעוויטש יוסף

שמאָלעוויטש קיילה

שטיין מרדכי

שטיין בנימין

שטיין סימה

שטיין בלימה

שמאָלעוויטש אברהם

שמאָלעוויטש קיילה

שמאָלעוויטש יוסף

שמאָלעוויטש מרדכי פישל

שמאָלעוויטש ניסן

שמאָלעוויטש יהושוע

שמאָלעוויטש אברהם שמחה

שקלארזש אברהם

שקלארזש יקותיאל

שקלארש אפרים

שקלארש, אשתו

שקלארש יעקב ושתי בנות

שפעקטיגער ליב

שפעקטיגער אברהמלה

שפעקטיגער פייגל

שטיינבוים פנחס

שטיינבוים אביגדור

שטיינבוים שמואל (נהרג בעיר)

שפעקטיגער נתן

שפעקטיגער חנהלה

שפעקטיגער חיימעל

שפעקטיגער רבטשע

שפעקטיגער יענטל

שטארכיין אהרן

שטארכיין ישעיהו

שטארכיין שרה

שטארכיין יצחק

שטארכיין טעמערל

שטארכיין אליעזר

שטארכיין רייזל (נהרגה בפילץ)

שפיגלער יעקב

שפיגלער בנימין זאב. אשתו

וארבעה ילדים

שפיגלער יוסף שעיה

שפיגלער משה

שפיגלער דאסע ושלושה ילדים

שפיגלער שפרה

שפיגלער עוזר פנחס

שפיגלער מלכה ליבע

שפיגלער חנה באשע

שפיגלער איידל

שפיגלער אסתר

שפיגלער חבאָלע לאה

קדושי ז'רנובצה

שגורשו ביחד עם קדושי וולברום

גליקשטיין חיים דוד

זיידמאן חיה איידיל

זיידמאן פייגל

זיידמאן בלומה

זיידמאן שלמה ואשתו מלכה

זיידמאן יוכבד

זיידמאן רבקה

זיידמאן יהודית

זיידמאן לייביש

זיידמאן מאניה

זיידמאן יצחק

גליקשטיין משה ראובן

גליקשטיין רבקה, אשתו

גליקשטיין שלמה

גליקשטיין בעריש

גליקשטיין יחיאל מרדכי

גליקשטיין לאה, אשתו

גליקשטיין לייב, בן

גליקשטיין הרשיל, בן

ראטמאן פייגיל יהודית

ראטמאן מרדכי

ראטמאן בלימה לאה

ראטמאן יוכבד

ראטמאן חיה

ראטמאן משה

גליקשטיין רחל

גליקשטיין שמחה

דער לעצטער וועג

ס׳האָט די פינסטערניש פון וועלט
אויף מיין שטעטל זיך פארנומען.
דריי רינגען מערדער צעשטעלט
האָבן וואָלבראָם ארומגענומען.

פארשטעלט זיינען אלע וועגן,
פריי איז בלויז דער וועג פון פיין.
קיינער פרעגט נישט מער די פראגע
ביי דעם צווייטן, וואָס וועט זיין?

אלע וויסן אז דער טאָג
מאָרגן פירט צום לעצטן ברעג.
און אז ס׳ווארט א לאנגער צוג
מיט קאלעך שטויב שוין גרייט צום וועג.

קיינעם דארף מען פרי נישט וועקן,
ס׳ווארטן גרייט שוין גרויס און קליין.
און עס שטראָמט פון אלע זייטן,
פון יעדן הויז זעט מען גיין.

און עס גייען פיר אין א ריי
אויף לוויה פון אייגן לעבן.
א שטיל וויינען, שרעק מיט וויי,
גויים לאכן, שטייען דערנעבן.

מ׳לאדנט מענטשן אזוי ווי פעק,
קינדער וויינען, פרויען כליפען.
צוזאם מיט זיי פאָרט די שרעק,
ס׳איז דער סוף, טירן סקריפען.

מ. לובלינג

22.10.61

יוצאי וולברום
בישראל ובתפוצות

ארגון יוצאי וולברום בישראל

בגמר מלחמת העולם השניה, כאשר הגיעו הידיעות המחרידות הראשונות על החורבן הגדול, ועל חורבנה של קהילתנו וולברום, וגורלם הטראגי של יהודי וולברום, חיפשנו דרכים ואפשרויות לקבל ידיעות ופרטים על הנעשה.

שיגרנו טלגרמה לוולברום, על שם ועד הקהילה. לתומנו האמנו שעוד נשארו בעיר כמה יהודים. אבל כעבור זמן — ולא קיבלנו תשובה — ידענו את האמת המרה, שוולברום נשארה ריקה מיהודים.

עקבנו בעתונות וחיפשנו בספרים שהופיעו עם שמות הניצולים, ואמנם מצאנו הרבה שמות של יהודי וולברום. שמחנו על כל שם שמצאנו. התהלכנו כסהרורים, ולא ידענו איך ובמה לעזור להם. התחלנו באיסוף כספים מתרומות חברינו אנשי וולברום בארץ, ושלחנו חבילות עם צרכי אוכל ובגדים על־ידי הסוכנות היהודית לכל שם שמצאנו, שהיה מלווה כתובת.

פגישת חברים ראשונה מהוותיקים, שהתקיימה בדירת החבר מאיר קיב־קוביץ ביום 2.4.1944, החליטה לקרוא לכנס של כל יוצאי וולברום בארץ ולייסד ארגון של יוצאי וולברום בארץ־ישראל.

הכנס התקיים בדירת החבר יחיאל מייטלס ביום 11.4.1944. לועד הראשון נבחרו:

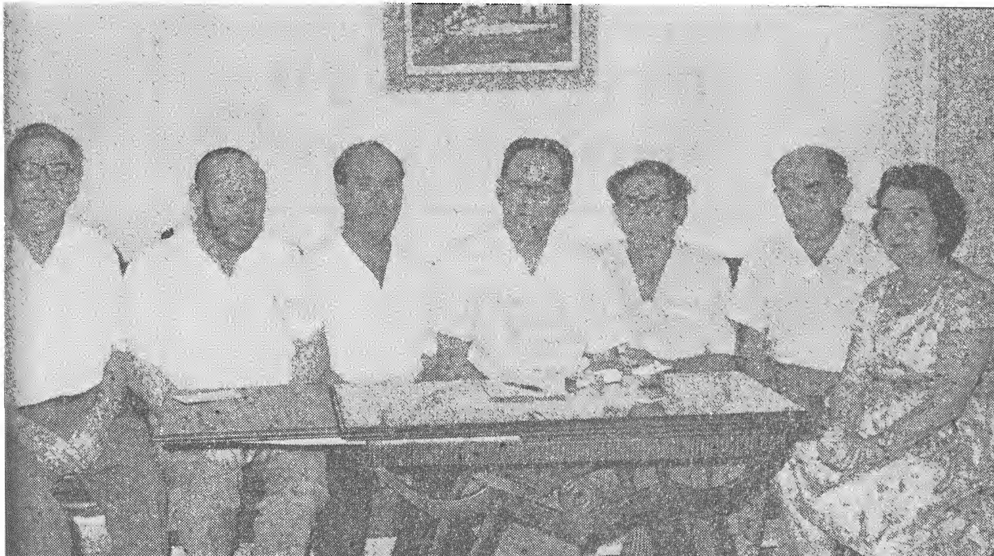
גרשון הוכרמן, יושב ראש;
יחיאל פולטורק בן־פורת, מזכיר;
דוד גוטליב;
דוד זלצמן ז"ל.
יחיאל מייטלס;
י. מ. זילברמינץ.

אסיפת אזכרה ראשונה התקיימה ביום 22.4.1945.

ומאז אנו מקיימים מדי שנה בשנה אסיפת אזכרה בין הסליחות הראשונות ובין ראש השנה, שהם ימי הגירוש ואבדן קהילתנו.

בשנים שלאחר־כך הגיעו ראשוני הניצולים. ביניהם משה לובלינג ובנימין כץ, שנתנו ידם לכל הפעולות של הארגון, כגון ארגון אסיפות אזכרה, פעולות הנצחה ועד הוצאת ספר יזכור.

באחת הישיבות של הועד הוחלט לנטוע חורשה ביער הקדושים.

חברי הועד (מימין לשמאל): א) שושנה וקסלר (גרוסמן), ב) משה לובלינג, ג) בן־פורת (פולטורק), ד) ז. א. שמואלי (סרנה), ה) בנימין כץ, ו) דובריש פרומר, ז) אברהם מורגן

רחל שטרן (דומב)
עסקנית בבלגיה

דוד זאלצמאן ז"ל, חבר הועד
בישראל

פסלה רוטמנש־פערל
עסקנית בבלגיה

וביום כ"ז ניסן, 5.5.1959, יום השואה והמרד, גילינו את הלוט מעל המצבה ביער הקדושים, במעמד רוב החברים מהוותיקים, ומהעולים החדשים. ההתרגשות היתה גדולה מאוד.

צילה של השואה הגדולה על חורבן קהילת וולברום ריחף על הקהל, שבא להתיחד עם זכרם של הורים, אחים, אחיות, בני משפחה ובני העיר שנרצחו באכזריות על ידי הצורר הגדול ביותר בתולדות עמנו.

גילה את הלוט יחיאל בן־פורת (פולטורק).

החבר נתן חפשי־פרנקל אמר דברי הספד בהתרגשות רבה.

הרב שלמה פיש, היושב בלונדון, אמר קדיש.

זמן רב עמד קהל הנאספים סביב המצבה בעינים דומעות, ומבין הקהל נשמע בכי חרישי... לאט־לאט התחיל הקהל להתפזר, עם הרגשה של מילוי חובה...

ביום ד' דחנוכה, 29.12.1959, גלינו את הלוט מעל המצבה במרתף השואה על הר ציון בירושלים. מכל קצוי הארץ נתקבצו ועלו ירושלימה אנשי וולברום להיות נוכחים בגילוי הלוט.

יחיאל בן־פורת (פולטורק) גילה את הלוט מעל המצבה, ובהצביעו על המצבה אמר: זה הכל מה שנשאר מקהלתנו וולברום — אבן מצבה אחת...

אחרי עריכת יזכור על־ידי החזן התפזר הקהל.

*

את רעיון הוצאת הספר הגינו מזמן. באחד הימים, ביזמת כותב טורים אלה, וביחד עם חברנו גרשון הוכרמן, נקראה פגישה של כמה חברים בדירת החבר זילברמינץ. בפגישה השתתפו: נתן חפשי, עובדיה גוטליב, בן־פורת, גרשון הוכרמן, יהודה פרנקל ומשה לובלינג.

הפגישה הזאת אמנם לא הביאה לתוצאות ממשיות, אבל יש לראות בפגישה זאת יסוד לרעיון הוצאת הספר.

השקענו עבודת הסברה של שנים, והכל במטרה לעורר את דעת הקהל שלנו לרעיון זה, ולא פעם עמדנו על סף היאוש. ולבסוף נשאה עבודתנו פרי.

והנה הספר לפניכם!

חברי הועד:

ז. א. שמואלי (סרנה);	קורנפלד יוסף;
בן־פורת יחיאל (פולטורק);	פרומר דובריש;
לובלינג משה;	מורגאן אברהם;
כץ בנימין;	שושנה וקסלר.

חברי ועדת המערכת:

יחיאל בן־פורת;	בנימין כץ;
עובדיה גוטליב;	משה לובלינג;
גרשון הוכרמן;	דובריש פרומר.
נתן חפשי;	

חברי ועדת הבקורת:

ישראל מנחם זילברמינץ;
ישעיה קורנברוט;
משה ינובסקי.

במעמד גילוי המצבה ב„יער הקדושים"
ביים אנטהילן די מצבה אין יער הקדושים

וואלבראמער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

וואַלבראָם (קעלצער קרייז) איז פון די עלטסטע שטעט אין פוילן. עס זענען פאראן בעוויזן, אז די ערשטע יידישע איינוווינער האָבן זיך באזעצט אין דער שטאָט נאָך אין 15־טן יאָרהונדערט. אמת, צו יענער צייט איז די קהילה געווען זייער קליין אין צאָל, אזוי אז ווען א ייד איז נפטר געוואָרן האָט מען אים געמוזט ברענגען קיין קראָקא צו קבר ישראל. 100 יאָר שפּעטער האָט דער פוילישער שטאָראט צוגעטיילט בוי־פּלעצער פאר דער יידישער באפעלקערונג, כדי צו פארגרעסערן די יידישע קהילה.

וואַלבראָם איז ארומגערינגלט מיט וועלדער און פעלדער און די דאָרטיקע יידן זענען געווען בארימט ווייט און ברייט מיט זייער הכנסת־אורחים, יושר און צדקה, תורה און השכלה. אין 1939 האָט די יידישע קהילה געציילט 8.000 נפשות. דאָס איז געווען א פּילזייטיג געזעלשאפטלעך און פּאָליטיש רייפע און אנטוויקלטע קהילה.

די השכלה און חיבת־ציון באוועגונג האָבן אין וואלבראָם געפונען א היל־כיגן אָפּקלאנג. שוין אין דער צווייטער עליה באטייליקן זיך וואלבראָמער, צווישן זיי דער בארימטער חבר נתן חפשי, פון די גרינדער און בויער פון נהלל.

וואָלבראָם מיט אירע הארציקע טייערע יידן, מיט איר פרייליכער קעמפע־רישער יוגנט, האָט ליידער אויך געטיילט דעם גורל פון אלע אנדערע קהילות

אסיפת האזכרה של קדושי וולברום בספטמבר 1961 בתל־אביב
די יאָרצייט־געדעכטניש אין סעפּטעמבער 1961 אין תל־אביב

אספת האזכרה של קדושי וולברום ב־1961
די טרויער יאָרצייט פון די קדושי וואלבראָם אין 1961

אין פּוילן. די שווידערליכע פארניכטונג איז פאָרגעקומען דעם 6־טן סעפּטעמבער 1942. אייניקע הונדערט מענער זענען פארשיקט געוואָרן אין צוואנגס־ארבעטס־לאגערן און טויזנטער פרויען, מענער און קינדערלעך זענען געשיקט געוואָרן אין די אויוונס פון בעלזשעץ.

באלד נאָך דער פארענדיקונג פונם צווייטן וועלט־קריג האָבן זיך די וואָל־בראָמער אין ישראל אָרגאניזירט און געשאפן א געלט־פאָנד. צו העלפן די געצייל־טע שוועסטער־און־ברידער וועלכע האָבן איבערגעלעבט דעם טראגישן גורל. דער איניציאטאָר און באוועג־כוח פונעם פארבאנד איז געווען דער חבר יחיאל בן־פורת (פולטאראק) מיט זיין פרוי (עד היום שטייט בן־פורת אין שפּיץ פונעם אירגון). דער אירגון האָט געמאכט אלע באמיאונגען זיך צו פארבינדן מיט דער שארית־הפליטה פון וואָלבראָם און געשיקט הילף איבעראל, ווו נאָר מען האָט געקענט קומען אין פארבינדונג.

פון די 8000 וואלבראָמער יידן האָבן זיך ליידער באוויזן צו ראטעווען נאָר 300 נפשות. די העלפט פון די געראטעוועטע זענען געקומען קיין ישראל, און דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זוכה געווען זיך באטייליקן אין אונזער באפריי־אונגס־מלחמה. די עולים האָבן זיך לאנגזאם איינגעאָרדנט און אויפגעשטעלט אויפסניי זייערע היימען. עס איז אין זיי ממש מקוים געוואָרן ווי דער נביא האָט געזאָגט: „תחת בשתכם משנה וכלימה ירונו חלקם לכן בארצם משנה יירשו, שמחת עולם תהיה להם" (ישעיהו ס"א, ז).

בערך 75 וואלבראָמער, פון דער שארית הפליטה, געפינען זיך אין דער גאנצער וועלט, בעיקר דאָרט ווו עס געפינען זיך וואלבראָמער יידן נאָך פון פארן קריג.

יעדעס יאָר אין טאָג פון דער פארניכטונג קומט פאָר אין תל־אביב אן אזכרה, אין וועלכער עס באטייליגן זיך אלע וואלבראָמער אין ישראל. כדי צו פאראייביקן דעם זכר פון דער קהילה, האָבן מיר געפלאנצט א חורשה אין יער־הקדושים ביי ירושלים און געשטעלט א מצבה אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון. צוויי פון אונזערע חברים וועלכע האָבן אקטיוו געזאָרגט פאר אויפשטעלן די מאָנומענטן, זענען ליידער נישטאָ מער מיט אונז — דאָס זענען דוד זאלצמאן און יהודה פרענקעל ז"ל.

די הויפּט־אויפגאבע פונם אירגון יעצט, איז דאָס ארויסגעבן א יזכור־בוך. די חברים משה לובלינג און י. שטארק האָבן אָנגעשריבן א זייער אינטערעסאנטן מאטעריאל. די חברים בנימין כץ און ישראל קאָנער, לעבעדיקע עדות פון דער פארניכטונג, באשרייבן דעם העלדישן און טראגישן אומקום פון דער וואָלבראָמער קהילה. מיר האָבן זיך געשטיצט אויף דעם גוטן ווילן פון אונזערע חברים און א דאנק דעם איז מען געקומען צו א מצב, אז בקרוב וועט דערשיינען דאָס יזכור־בוך. אונזערע טייערסטע האָבן עס באשטימט פארדינט, פאר דעם, וואָס זיי האָבן געשאפן ביים לעבן און פאר זייער שווידערליכער טויט. וואָס האָט קיין גלייכן, ווי דער נביא יואל זאָגט: „ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם: עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר" (א, ג).

מגבורי מלחמת השחרור

משה הברפלד הי"ד

אחד החלוצים, יליד וולברום, מראשוני העליה השלישית, שכמעט שלא הספיקו לטעום אף יום עבודה אחד בארץ אחרי עליתם, ובא הרגע המר ושם קץ לחיי הצעיר הרענן בעל לב טהור, לב חיל עברי נאמן, שעתיד מלא פעולה נשקף לו, ושמו נכלל ברשימה הכללית של 32 ההרוגים היהודים באותו יום שהוצאו מבית הגמנסיה בתל־אביב לקברות ונחרת על לוחות מצבת קבר־האחים הארוך בבית־העלמין ביפו בין חללי הפרעות שמסרו את נפשם על קדושת שם ישראל.

בן 26 היה בעלותו לארץ. בוולברום היה ציוני אקטיבי. אך בזה לא בא על סיפוקו הלאומי, והוא החליט לעלות ולהצטרף לבוני המולדת העתיקה־חדשה. הוא הגיע לארץ צעיר ברוחו ומוכן להתמסר לעבודה, בעל מזג טוב ושמח בחלקו, וכפי המקובל בימים ההם התאכסנו בזמן הראשון ב„בית החלוצים" שנמצא ברובע הערביים ביפו. והנה ביום הראשון, כ"ג בניסן תרפ"א (1 במאי 1921), בשעה 12 בצהרים, אירעה התנפלות הערביים על היהודים ביפו. התנפלות זו היתה חלק מהתקוממות כללית בכל הארץ שהיתה צריכה לפרוץ לפי התכנית של

משה הברפלד מהעליה השלישית

המסיתים והמסדרים. המטרה היתה לדחות או לבטל כליל את אישור המנדט הבריטי על ארץ־ישראל. „בית החלוצים" ביפו היה המטרה הראשונה להתנפלות המון גדול של ערביים. החלוצים התבצרו בפנים הבית, והפורעים התנגשו באומץ רוחם, חרף נפש והתנגדות של גבורה של הבחורים שלנו. הם הצליחו להדוף אחור את שתי ההתנפלויות הראשונות. אך בהתנפלות השלישית נלוו על ההמון השוטרים הערביים בהשתמשם בפצצות ורובים, וההמון פרץ אל הבית. 28 הרוגים יהודים נפלו אז ביפו, וביניהם משה הברפלד הצעיר, שנלחם בעוז ובגבורה על חיי החלוצים.

ואף שמאז כבר עברו 41 שנים וחלו בינתיים שינויים מדיניים עם תקומת מדינת ישראל, עוד רובצת אימת הרגע על הלב בכל פראיותה, ולפני העיניים של אלה שכבר נמצאו אז בארץ ועוד זוכרים את ימי מהומות הדמים ההם, מרחפים צללים אדומים. גם כיום קשה עדיין למצוא אותה צלילות המחשבה, אותו שווי המשקל הפנימי הנחוצים להערכה קרה של החלוץ הוולברומאי, וכאילו המת עודנו מוטל לפנינו, ועוד לא נסתם הגולל עליו. מותו של הברפלד החלוץ עורר אז בלב יהודי וולברום צער וגאון גם יחד, צער גדול וחרון אף על השתוללות מסיתי הערביים ואבדן בן עירם במיטב עלומיו, וגאון — על השתתפות וולברום היהודית בכיבוש הארץ, המולדת, יחד עם החלטיות עזה להגדיל ולהאדיר את עבודת הבנין בארצנו ולהגביר את העליה החלוצית של הנוער.

יעקב נחמיה גוטליב הי"ד

יעקב נחמיה גוטליב,
נפל בגוש עציון

יעקב נחמיה גוטליב, בן אברהם יששכר מוולברום (בן יעקב) ופרידה גוטליב. נולד בסיון תרפ"ח (1928) בעיר בנדין אשר בפולין. בן למשפחה חסידית מצאצאי הצדיק רבי דוד מלילוב זצוק"ל. בן שבע עלה עם הוריו לארץ. למד בבית הספר תחכמוני בתל־אביב. הוריו היו אנשי עמל, ולמרות מצבם הקשה השתדלו ונתנו לבנם בכורם חינוך לתורה ולעבודה וקיוו שישמש להם סעד לעת זקנתם. היה חבר בארגון הנוער הדתי בני־עקיבא, והאיגוד הספורטיבי הדתי „אליצור". הצטרף ל„הגנה" ב־1945 וכופח לפלוגה הדתית של חי"ש תל־אביב, אך עז היה רצונו להתגייס לפלמ"ח הדתי שהתארגן אז. כחבר מחלקה בחי"ש תל־אביב בפלוגה הדתית נשלח עם מחלקתו לעזרת גוש עציון הנצור. „אנו יודעים לאן הננו מועברים, אבל ידענו מהו גוש עציון בשבילנו" — אמר יעקב ברגש למורהו שראהו לפני צאתו לדרך מסוכנת זו. במכתביו מהגוש בוטאה דאגתו

הרבה ומסירותו למשפחתו, ואשר ניסה לעודדה ולשמחה על אף הקשיים שהיה נתון בהם. באוירון הוטסה המחלקה אל הגוש הנצור. ושם לחם יעקב עד שנפל בין הנופלים ביום ד' אייר תש"ח (13 למאי 1948), בכפר עציון, ביום האחרון לעמידת הכפר כשהאויב פרץ לתוכו וכבשו. הועבר לבית־הקברות הצבאי בהר־הרצל בירושלים עם יתר חללי הגוש, ונקבר בקבר האחים של חללי כפר עציון.

דוד קיבקוביץ ז"ל

דוד קיבקוביץ
נפל במלחמת השחרור

נולד בפולין ב־18.12.26. בגיל שבע עלה ארצה יחד עם הוריו. כאן בארץ התחנך וספג את רוח החופש וחדוות החיים, מה שהוליד את השאיפה (שהיתה משותפת לרבים מבני הנוער בתקופה ההיא) לחיי חרות, ללא פחד וכניעה. שאיפה זו, אשר התגשמותה בארץ תחת שלטון הבריטים העוינים, לא ניתנה להמלא בשלמות, נהפכה למשאת נפשו של דוד. דבר זה דחף אותו להצטרף לשורות ההגנה, מיד עם תחילת התבגרותו, בעוד אי־שיותו אך החלה לרקום עור וגידים, והוא אז בן 14 שנה בלבד.

הוא עבר את כל שלבי האמונים והפעו־לות בהגנה, הגדנ"ע והחי"ש. אולם במיוחד השתלם בחבלה. הוא עבר את הקורס הראשון של החבלנים בהגנה ונמנה עם קבוצת החבלנים הראשונה. בתפקיד זה השתתף בפעולות השונות של ההגנה בימי הבריטים — בפעולות וינגיט, שרונה, סלמה ועוד.

תחילת מלחמת הקוממיות מצאה את דוד בפלוגה המיוחדת, אשר בצעה פעולות התקפה יזומות, שדרשו הכשרה והעזה בלתי רגילים. בעיקר בוצעו פעולות עונשין במנשיה, אבו־כביר, בית־דגון ותל־אריש. בתקופה ההיא לא היה בידי ההגנה כוח ארטילרי, ואת מקום התותחים מלאו החבלנים, אשר חדרו אל תוך עמדות האויב והניחו מתחתן את חומרי הנפץ. רבים מן החבלנים נפלו בפעולות אלו, ואילו לדוד שיחק המזל לצאת מכל הפעולות בשלום.

אך האסון בא בפעולה אחרת לגמרי. לאחר כיבוש תל־אריש היה צורך לפרק מוקשים שהונחו על ידי דוד בין מולדת לתל־אריש. בזהירות ובאמנות פרק דוד את ששת המוקשים הראשונים, אולם המוקש השביעי התפוצץ בידיו וגרם לו פצעים אנושיים בידיו ובבטנו. במשך שבעה ימים נאבק דוד עם מר המוות, בשכבו על ערש דווי בבית החולים „הדסה", בתל־אביב. לאחר היום השלישי היה נדמה כי הנה הוא יצליח להתגבר על מר המוות. אך ביום השביעי הורע מצבו מאד. במשך לילה שלם גיסס גסיסה קשה. אמו היתה במשך כל הזמן ליד

מיטתו. לאט לאט נחלשה הנשימה, הדופק נחלש והגוף התקרר. בבוקר לא היתה בידי הרופאים אלא לאשר את מותו.

היה חביב מאד על חבריו וידידיו הרבים. לא אחד מהם ידע לספר על אומץ לבו ועל עזרתו לחבריו לנשק בהחלצות מסכנה.

לא זכה להקים משפחה בישראל, אך השאיר בקרב בני משפחתו וידידיו זכרונות על גבורה והקרבה וחבריו לנשק אשר נשארו בחיים, לא אחת מעלים זכרונות עליו.

יהי זכרו ברוך.

בלאט אברהם

בלאט אברהם
נפל במלחמת השחרור

בן אליעזר ולאה, נולד ב־5.10.1925 בוולברום. בן יחיד היה להוריו. בן שש החל ללמוד ב„חדר", אך בהיותו בן שלוש עשרה נאלץ להפסיק את לימודיו בגלל פרוץ המל־חמה. עד שנת 1941 נשארה המשפחה בבנדין, בתקווה שלא תפקוד אותה הרעה.

אולם באותה שנה נתפרדה המשפחה. אברהם, הבן היחיד, נלקח מעל הוריו ונשלח במכונית משא לאי שם. תחילה עוד קיבל אברהם ידיעות מהוריו, אך לאחר זמן נודע לו כי הוצאו להורג.

ממחנה למחנה — ביניהם מחנה ההש־מדה אושוינצים — נדד הנער, עבד עבודה של כפיה, סבל קור ורעב ותחלואים — עד שנת 1944. עם בוא צבאות הרוסים המשחררים, עם תום המלחמה. יסד ביחד עם חמשה עשר צעירים וצעירות קיבוץ בשם „בוכנ־וולד" ועלה ארצה ב־8.9.1945 עם האניה הראשונה שהגיעה לכאן אחרי המלחמה.

לראשונה הצטרף כחבר לקיבוץ אפיקים, אך בשל דתיותו לא מצא שם את מקומו ועבר העירה. בעיר הסתדר בעבודה בדואר. לאחר זמן מה עבר לעבוד בליטוגרפיה. בגלל חוסר עבודה במקצועו החדש נאלץ לעזוב גם עבודה זו ועבר לעבוד בבית חרושת בבת ים, כשפעולות האיבה בארץ כבר היו בתקפן והמקום בחזקת סכנה.

התגייס לצבא ב־20.3.1948, צורף ליחידת פלמ"ח ונשלח לכפר דרום. ב־11.5.1948, בהתקפה על הנקודה, פגע פגז בגג העמדה שנמצא בה ונחנק תחת עיי המפולת. נקבר בכפר דרום והועבר למנוחת עולמים בבית הקברות בנחלת יצחק.

יהי זכרו צרור בצרור החיים בזכרון חיי וולברום היהודית.

(מתוך „יזכור" בהוצאת ממשלת ישראל, משרד הבטחון)

אבשלום גוטליב

א.

אבשלום נולד כמה ימים לאחר שנתפרסמה הכרזה בשם מלכי ערב, הקוראת להפסקת שפיכות הדמים בארץ, ולכן נקרא שמו אבשלום.

נולד בסימן של מאבק לשלום ולחיים וכל ימיו עברו בסימן זה, ובמאבק גם נפל.

בזמן מלחמת השחרור, בהיותו כבן שתים־עשרה, כבר השתתף במידת יכלתו ותרם למאמץ הכללי. היה רץ ומעביר פקודות ופתקים מעמדה לעמדה בירושלים הנצורה ובאותו הזמן גם עזר, למרות היותו צעיר לימים, בהחזקת המוראל בבית.

בגימנסיה היה ילד שקדן ועבד קשה כדי להגיע ולהיות בין הטובים. תמיד שאף לעשות עבודה עד סופה והיה מסור לה, תמיד רצה למלא את המוטל עליו ביסודיות וביושר.

בהיותו בן שבע עשרה וחצי התגייס לצבא. צעיר היה ולכן דרש בבית את הסכמת הוריו ולא היה גבול לשמחתו כשזו ניתנה לו.

בצבא התבגר אבשלום. נכנס לשרת כילד שמנמן ומפונק, אך מתחילת האמונים לקח הכל ברצינות ועשה יותר מן המוטל עליו, ובכל נפשו ובכל מאודו. הקשיים והמאמץ ניכרו בו ומהילד הקטן והשמנמן התחיל לגדול בחור יפה ותמיר וחזק אופי.

לאט לאט התאקלם, עבר קורס מכי״ם ובהיותו מדריך, ידע יפה להיות גם מפקד וגם חבר לפיקודיו. היה מרכז לחברתו ונתן לחבריו מהרגשת השמחה, הרגשת הבטחון והסיפוק שבמלוי התפקיד, הרגלים שליווהו תמיד.

השתתף בפעולת כנרת ושם נפגש לראשונה במוות. אחד מחבריו הטובים נפגע ונהרג לידו. הדבר השפיע עליו מאד. כמה ימים הלך מדוכא ומלא מחשבות ואחר כך, כאילו הגיע להחלטה, אמר: אמא, אם לי יקרה כך, אנא אל תבכו אותי. ניבא — ולא ידע מה ניבא... במשך השנה האחרונה לשרותו גמר קורס סמלים וחי בערבות הנגב, בסיורים והתנגשויות מתמידות.

בזמן האחרון התלבט אם ללכת ללמוד, כי מאד רצה ללמוד ולהשתלם במקצוע הכימיה, או לקורס קצינים. לבסוף החליט לטובת הלימודים.

כשבועיים לפני שחרורו יצא לפעולת קלקיליה ונהרג כשהוא לוחם וממריץ את חבריו ללחום.

זכרך, אבשלום, לא ימוש מלב כל יודעיך.

ב.

האפיזודות דלקמן יש בהן, לדעתי, להוסיף כמה קוים לדמותו הנעלה של בני אבשלום ז״ל.

1. היה זה ביום ששי אחד, באוקטובר 1955. המצב בגבולות ובמיוחד בגבול המצרי היה מתוח מאד. גדולה היתה שמחתי כשבשעה 5 בערב נכנס בני, כשהוא מלוכלך ומרופש, הביתה ומכריז: „אבא, (אמו היתה באותו זמן בחוץ לארץ),

א[redacted] גוטליב, נפל בקרב בקלקיליה

קיבלתי חופש עד יום ראשון. ברצוני ראשית להתקלח ואח״כ לאכול ונשוחח״. עוד הוא שוהה במקלחת והנה מצלצלים בדלת ושני מ.צ.ים נכנסים ושואלים לבני. בשמעו זאת יצא מיד מחדר האמבטיה כשהוא עטוף במגבת הרחצה, שוחח כמה רגעים עם השוטרים ולאחר שאלה הסתלקו אמר לי: „מאד אני מצטער, אולם עלי לחזור מיד ליחידתי, המצב מתוח מאד״. למראה עייפותו הצעתי לו שלכל הפחות ילון בבית וידחה נסיעתו למחר בבוקר, אולם בתשובה הזדקף במלוא קומתו, הסתכל בעיני ושאלני: „האינך מבין שנצטויתי לחזור מיד ליחידתי? והחושב אתה שהיו קוראים לי בדחיפות כזו כמה שעות לאחר שנתנו לי חופשה קצרה, לולא היה צורך חיוני בדבר?״, ותוך כדי דיבור התלבש, תחב לכיסיו

כמה כריכים שהספקתי להכין לו, יצא ולאחר רגע נעלם מעיני לתוך החשכה רווית הגשם והערפל שהשתררה בו בערב...

2. באותו חורף מיד לאחר מבצע כנרת, שבו השתתף, נפל בחלקו גם התפקיד להיות במשמר הכבוד בהלויתם של שני חבריו ביחידה שנפלו באותו קרב. עם גמר ההלויה סר הביתה לכמה שעות כשהוא עיף ומדוכא. אחרי שמסר את רשמיו מהמבצע עבר לתאור ההלויה של שני החברים שהובאו למנוחות באותו היום וגמר במלים אלו: שתי משפחות ירושלמיות הובילו היום בניהם לקבורה. האחת התנהגה כיאות למשפחת גבורים, ביטאה את כאבה בדומיה, יגון עמוק מהולה בגאות הוד, ואילו השניה התיפחה ובצעקותיה כאילו הורידה ופגמה בכבוד הגבור, אחת אבקשכם, הורי, אם ח״ו נפל בגורלי להיות בין הנופלים — התנהגו כמו שהתנהגה משפחת חברי הראשון!... ניבא בננו וידע מה שניבא... ובמלאות שנה נתקיימה נבואתו...

3. פעם למשמע דאגותיה של אמו ששחה לפניו, התפרץ ואמר: הביטי אמא, אותך אוכל הפחד ללא הרף, ממש ממית אותך יום יום, ואילו אני אינני מפחד כלל, אם אמות, אמות רק פעם אחת והאמיני לי שאמות ללא רגש של פחד...

4. תמיד סירב למסור פרטים כל שהם בקשר למקום שרותו, אופי יחידתו וכו׳. תגובתו היתה: אינני נושא משרה. הנני חייל קרבי במאה אחוז ואין, לכן, באפשרותי למסור כל ידיעות שהן אודות תנאי שרותי ואפילו בתוך כתלי הבית, כי גם לכותל אזנים...

5. חופשתו האחרונה חלה בעת מבצע חוסיין ובקראו בעתון הערב את הפרטים הפליט: לעזאזל, בעת שאני ישנתי לי שנת ישרים נפלו חברי בקרב...

6. בהיותו בקורס מכי״ם קיבל חופשה בת יום אחד; גם בריאותו האיתנה לא יכלה להסתיר את עייפותו שנבעה מהתרגילים הקשים. הצעתי לו לגשת לקצין העיר ולבקש ארכה של יום נוסף לחופשתו. תגובתו של אבשלום ז״ל היתה: כל יום חופש מיותר הוא על חשבון אחד מחברי, והאמן לי שכולם זקוקים לחופשה זו לא פחות ממני...

תם וישר, נאמן לארצו, מולדתו ולעמו, מסור לחבריו, כיבד את הוריו. אכן עשה אותו אלהים ישר ולא ביקש חשבונות רבים וכך נשאר ישר, תמים ומסור עד יומו האחרון, זה היום המר והנמהר. ד׳ במרחשון תשי״ז, בו נפל מות גבורים בהגינו על מולדתו. ובחרפו נפשו להציל את חבריו שהיו נתונים בסכנה חמורה בעת מבצע קלקיליה, נפל מות גבורים ותמורת הצלת חבריו שילם בנפשו הטהורה ימים מעטים לפני שחרורו משרות הצבא ולפני הגיעו לגיל 20...

ת.נ.צ.ב.ה.

ד ו ד ג ו ט ל י ב

רשימת יוצאי וולברום שנפטרו בישראל

אוסטרי דוד
מניצולי השואה
בורנשטין איטצה נחמיה
ביבר
בתאונת דרכים
ברוקנר אליעזר בן אברהם מרדכי
גלאזר לייבל
גוטליב אברהם ישכר
גוטליב נחמיה בן־אברהם
במלחמת השחרור
גוטליב [redacted] בן דוד ושרה
הברפלד משה
נפל במאורעות 1921
הוכרמן מרדכי מנדל
הוכרמן פרומצה
הוכרמן שרה
זיגלבוים הנדל מלכה
בת אברהם מרדכי ברוקנר
זלצמן אסתר
זלצמן גיטצה
זלצמן דוד
זידמן איטשה
זונבנד מנדל,
טבע בימה של תל־אביב
יזרעלביץ סימה
יזרעלביץ יעקב
נויפלד חיים
ליכטיג רבקה כץ
כודולסקי אייזיק
פרנקל יהודה
קיבקוביץ דוד
נפל במלחמת השחרור
צויגנבוים חיים יצחק
רוזנמן מאיר
רויכר חיים דוד
שקלארז צבי
שטארק יצחק מאיר
שטארק חנה אשתו. לבית
סיצמסקי

רשימת יוצאי וולברום בישראל ומקומות מגוריהם

השם	הכתובת
(אדם) בוריצקה שושנה	ת״א, אבן גבירול 163
אנגלשטיין יחיאל מאיר	רמת־גן חרות 17
אינוואַלד טוביה	בת־ים, רמת יוסף, בלוק 70
פאלוך (איבערייך) לאה	חדרה, רחוב הרברט סמואל בית הנגבי
כץ־אקשטיין אידה	כפר קדימה
ארנר יעקב	קיבוץ תל־עמל
(אוליאַן) שפיגלמאַן רבקה	ת״א, צירלסון 2
ארליך	באר שבע
אברמציק בלה	ת״א, אחד העם 79
אובספלד־זילברמינץ רבקה	ירושלים, חפץ חיים 42
אנקר שבתאי	כפר גנים, דואר בית דגון
ארליכמאן	חיפה, השומר 38
אייזנשטוק־(בורוכוביץ) רבקה	הרצליה, נוה ישראל 71

השם	הכתובת
אויערבוך אידה	ת״א, יד המעביר
אופיר יחיאל ולאה	ירושלים, קרית היובל, שכון עמידר מס׳ 8
בירמאן יואל	חיפה, הקישון 4
בירמאן (פסטינגר) אסתר	חיפה, לבונטין 10
בן־נון ראובן (נונברג)	חיפה, טבריה 18
בינשטוק מנחם	ת״א, שלמה המלך 1
בנד אברהם	לוד, ס״ח 5
בנד צבי	לוד ס״ח 4
בידלובסקי משה	ירושלים, רד״ק 15
בלומנפרוכט (זפרן) איטה	רמת גן, מפדה, נוה יהושע 13
ברט נתן	רחובות
בלומנשטיין ירמיהו	רמת־גן, מעלה השואבה 9
בורוכוביץ יוסף	הרצליה, שכון שוה עמל 499
בן־פורת (פולטוראק) יחיאל	ת״א, קרית שלום, דרייפוס 6
גלזר שלמה	בני־ברק, הגר״א 6
(ויצמן) גיטל איטה	תל־אביב, וורמיזה 3
גלצר חיים	בני־ברק, יונתן 13
גליקמן גולדברג שושנה	תל־אביב, קרית שלום, רחוב י. אחרון
גרשונוביץ זאב	תל־אביב, עמק יזרעאל 23
גרשונוביץ לייב	גבעתיים, סירקין 25
גלבנד משה	פרדס כץ, פרדס אבון לבן, השרון בית פרטי
גלבנד מנחם	תל־אביב, ישראלס 14
גוטנשטיין יהודה	תל־אביב, רמת־אביב, גורודצקי 37
גוטנשטיין יעקב	תל־אביב, שכ׳ מכבי הישנה, צריף מס׳ 8
גוטליב עובדיה	ירושלים, קרן קימת 20
גוטליב מרדכי	ירושלים, קרית היובל, רח׳ אטינגר 5
גוטליב דוד	ירושלים, רמב״ן 40
גוטליב מאיר	ירושלים, קרית היובל, רח׳ אטינגר
גוטליב יחזקאל	קבוץ גבת
(גוטמן) מורגאן מלכה	עכו, סמילנסקי 16
גולדשטיין זאב	חדרה, שכון אזרחי
גולדברג (האקמאן)	חולון
גסטפריינד הינדה	רמת־גן, קרית בורוכוב, גרן טוב 27
גסטפריינד רטמן יוכבד	רמת־גן, שדרות הכלניות
גולדברג מרדכי	תל־אביב, רמת חיל, מרכוס 12
גולדברג שניצר חוה	רמת־גן, הנעורים 5
גולדברג חיים וחנה	חיפה, החלוץ 51

השם	הכתובת
גולדשטיין ברל	חיפה, נוזהה 7
גולדשטיין ישעיהו	תל־אביב, שכ׳ מונטיפיורי
גרוסמאן חיים וחנה	חיפה, החלוץ 51
דראך עזרא	תל־אביב, בילו 6
דאפנר־אייזענשטאט יהודית	גבעתיים, גנסין 29
דאפנער משה	תל־אביב, קבוץ גלויות פינת שדרות בן־ציון
דאטנער זאב	תל־אביב, רמברנד 6
דאטנער יוסף	רמת־גן, המתמיד 23
דאטנער חנוך	רמת־גן, אבא הלל 74
דאטנער יעקב	רמת־גן, חרות 15
דאנציגער דב	יפו, עגמי, רחוב 60/30
דמביסק־פישל שרה	תל־אביב, קרן קימת 86
דאווידוביץ גרוסמן מרים	נתניה, שכון נוה אבא הלל 8
דרעזנער (דפנער) יאכעט	גבעתיים, כצנלסון 36
הארטנשטיין (וייצמאן) מרים	גבעתיים שיינקין 18
הוכרמאן גרשון ושרה	חיפה, אחוזה אילון 3
הוכרמן (שזיפי) יהודית	חיפה, השילוח 15א
הוכרמאן שמואל	חיפה, רמת שאול בלוק 4
הוכרמאן זאב	פתח־תקוה, אחד העם 37
האקמן חיים דוד	לוד, גנתון ע״י לוד 31
האבערפעלד יצחק	הרצליה, נוה עמל 64
האלברג (דאנציגער) מלכה	רמת השרון, שכון מזרחי 825
האסמאן מלכה	הרצליה, נוה ישראל, שכון עמידר 85/4
הובערפעלד אבא	רמת־גן, התנאים 5
הירים שטורכין חיה	חדרה שכון בראנדס 102
וויסמאן גאָלדבערג בתיה	חיפה, נוה שאנן, הגליל 67
וועלנער יוסף ושרה	רמת־גן, נורדוי 4
וועלנער יעקב	תל־אביב, הקליר 20
וועלנער חיים יצחק	תל־אביב, יבנה 19
וואז׳ניצר שלמה	הרצליה, גן רשל 28
וואלבראמסקה אידה	תל־אביב, הטיסים בלוק 8
וויינשטוק שמשון	חיפה, קרית אליעזר, רח׳ יואב
וויינשטוק יצחק	חיפה, חליסה, הגבורים 26
וויינשטיין יעקב	הרצליה, בני בנימין
וויינשטיין יהודה	תל־אביב, אבן גבירול 139
וויינבערג בנימין	נצרת, קרית נצרת עילית 41/1
וויינבערג חיים	תל־אביב, רמת אביב, רידינג 29

השם	הכתובת
וכסלר (גרוסמן) שושנה	תל־אביב, קרית שלום, קפלנסקי 20
ויינדלינג יהודה	תל־אביב, דרך חיפה, שכ׳ מטלון 19
וולפסון צווייגנבוים חנה	חיפה, קרית חיים המערבית 11
ווייסבעקער	קרית גת, מעברה צריף 556
ווייסלער־גוטליב גוטשה	בני־ברק, עקיבא 88
וולפביץ משה	חולון, מפדה אזרחי 25
וורדיגר דוד	מגדיאל
וואנדערסמאן	כפר קדימה, הנשיא וויצמן
זלצמן פינטשבסקי שושנה	תל־אביב, בן יהודה 50, חנות ממתקים
זלינגר שלמה	רמת־גן, רמת יצחק, ירושלים 66
זיעלאנקע שלמה	רמת־גן, מעלה השואבה 8
זיעלאנקע	חיפה, חביבה ריק 8
זילברמינץ יצחק מנדל	ת״א, שלמה המלך 46
זינגער געצל	באר שבע, שכון ד׳ 90/1
זאקס יצחק	חיפה, נוה שאנן, חנקין 1
זאקס פרנקל פולה	חיפה, קרית ים, שכון חדש, דירה 1
זונאבנד מנדל	תל־אביב, איתמר בן־אבי 5
זונאבנד ישראל	תל־אביב, אבן גבירול 15
זיידמאן פייגל	רמת השרון, שכון פקר, רח׳ הבונים
זונאבנד ביקוביצקי אסתר	תל־אביב, שכ׳ מכבי החדשה, רחוב ג׳ מס׳ 3
זארנוביצקי בלכר יוכבד	ראשון לציון, שלום עליכם 11
חיימוביץ לוי	ירושלים, רחוב יפו
חיימוביץ דוד	ירושלים, המדרגות, עבוד לוי
חפשי נתן	רחובות, אוסישקין 4
חיימוביץ מרים	רמת־גן, שדרות הצנחנים 8
חיימוביץ פישל	נתניה, שכון הותיקים, ויתקין 35
טריימאן זוסמאן	מגדל גד, הרצל 27
טריימאן איסר	עפולה עילית, 49/8א
טרעגער רעטמאן	חיפה, נוה שאנן 11, הבריכה
טאנץ צפלסקי	תל־אביב, נחמני 63
יזרעלי יזרעלעביץ יעקב	ירושלים, אברבנאל 25
יזרעלי בנימין	הרצליה, גן רשל
יאנובסקי לייבל	תל־אביב, גאולה 36
יאנובסקי משה	נס ציונה
כץ בנימין	תל־אביב, ארלוזורוב 192
כהן ראובן	בת־ים, מעברה, צריף 51
כהן ראובן	באר שבע, שכון 3

השם	הכתובת
לעדערמאַן אלתר	תל־אביב, לה גרדיה 68, שכון עממי
לעדערמאַן	אשקלון, שכון חסכון א/22
לובלינג משה	יפו, שכון עממי, בלוק 11
לובלינג (שייאר) ברוניה	רמת־גן, סלמה ג׳, שכון עולים 211
לובלינג פנחס	גבעתיים, כצנלסון 89
ליכטיג אלי	תל־אביב, דרך השלום, שכון ג׳ 79
ליכטיג יעקב	רחובות, רח׳ אלקלעי
לבקוביץ (הוכרמן) חנה	שפיים, קבוץ
לעוויט יצחק	תל־אביב, רמת הטייסים, בלוק 30
לעוויט מנחם	רמת גן, גרנדיס 5
לעוויט אהרן	יפו, נווהה
לובה פאסערמאן רחל	תל־אביב, קבוץ גלויות 89
לאנדו (הוכרמאן) נעמי	ירושלים, קטמון, רח׳ הל״ב, שכון עובדי העיריה
לוסטיגר רחל	אצל רון ישראל, שכון רסקו יד ושם 4
לעדערמאן בנימין	קבוץ דפנה
לעדערמאן אליעזר	
מינץ־גולדבערג צילה	ירושלים, שדרות הרצל, בית יעקבי
מייטלס יחיאל	תל־אביב, שדרות רוטשילד 67
מאַצנער מרדכי	תל־אביב, בלוך 61
מייטלס רייזל	פתח־תקוה, שכון הפועל המזרחי, כפר אבו
מייטלס ענזל	רמת־גן, המרגוע 22
מייטלס מאטל	תל־אביב, שלמה המלך 89
מייטלס	ירושלים
מורגאן אברהם	בת־ים, ויצמן 75
מורגאן אהרן	הדר יוסף, ת״א, קהילת לודז 10
מיודובניק־מקלר	חדרה, שכון המזרחי, נוה חיים
מארימונט יוסף	עכו, שכון צבורי 17
מיטעק יעקב	רמת־גן, אבא הלל 36
מארגונינער הוכרמאַן גוטצה	גבעתיים, הנגבה 15
נחמנוביץ פוטש פולה	הרצליה, ווייצמן 31, בית פרח
נוסבוים חנה וצבי	תל־אביב, לוינסקי 103
נונבערג אליעזר	חיפה, איינשטיין 13 (אהווה)
נונבערג וואווע וקרולה	תל־אביב, מרכז בעלי מלאכה 43
נונבערג מנדל	ירושלים, מאה שערים, עונג שבת 1
נונבערג חיים	נצרת עילית, שכון עממי, חנות מכולת
נייאר ראובן	פתח־תקוה, סלנט 23

השם	הכתובת
ניסקי הרצקה	תל־אביב, הקונגרס 12
ארליך יוסף (נייפעלד)	תל־אביב, יד אליהו, לה גוורדיה 34
נייפלד חיים	חולון, תל גבורים, שכון ההסתדרות 2
נארציס שמעון	נתניה, שדרות ווייצמן 16
סטיצקי מנחם	ירושלים, קרית היובל, שכון עממי, בלוק 20
סעצעמסקה חנה	רעננה, הרצל 64
סטיצקה־פרוסט אסתר	תל־אביב, הקישון 53
סעצעמסקה מאַטיל	הרצליה, נוה עמל
כולניק־ינובסקי רבקה	תל־אביב, טיומקין 10
פולטוראק אליעזר	גבעתיים, המעלות 8
פולטוראק אלימלך	פתח־תקוה, שכון ווערבער מס׳ 1
פולטוראק משה	תל־אביב, פרץ חיות 11
פולטוראק משה	גבעתיים, ברדיצבסקי 18
פודולסקי ריטשטיין מלכה	תל־אביב, עמק יזרעאל 67
פודולסקי קמינסקי ליבה	חולון, הנוטרים 10
פודולסקי אהרן	תל־אביב, ליברמן 9
פודולסקי ישראל	בני־ברק, יהושע 14
פודולסקי בסר רחל	תל־אביב, אבולפיה 11
פוזמנטיר־רוטמנש פולה	בני ברק, ירושלים 15
פליישהקר צבי	תל־אביב, יד אליהו, יד לבנים 27
פייגנבלאט יצחק	תל־אביב, בורוכוב 5
פייגנבלאט אליהו	באר שבע, בזל 1
פוטש הדסה	נתניה, ז׳בוטינסקי 5
פוזמנטיר לאה	תל־אביב, ברכוכבא 65
פלשניצקי שלמה	חולון, שדרות קוגל 2
פרומר דב	חיפה, קרית שמואל, בר אילן 21
פוקס עוזר	חיפה, קרית־אתא, שכון עמידר א׳ 3/4
פרנקל פולה	חיפה, קרית ים, שכון חדש, בית ב׳, דירה 3
פרנקל מרים	חיפה, הר הכרמל, איינשטיין 10
פרידבערג לאה	ירושלים, בית מזמיל, שכון הסתדרות 91
פרנקל אריה	חיפה, שדרות או״ם 94א׳
פאסרמן ליבר רחל	תל־אביב, קבוץ גלויות 89
פחדר הלל	חדרה, גבעת אולגה, צריף 66
פישל יעקב	חיפה, הר הכרמל, אחוזה, החורב 13
פישל מנחם	פתח־תקוה, פרנקפורטר 2
פעלזנר ברל	תל־אביב, ברדיצבסקי 5
פעלזנר חיים	הכתובת לא־ידועה

השם	הכתובת
צאנין־אלטער דבורה	תל־אביב, שטריקר 29
צווייגנבוים אברהם	חיפה, קרית חיים, רחוב י״א 11
צווייגנבוים ישראל ונעמי	חיפה, קרית חיים, רח׳ י״א 29
צווייגנבוים בנימין	חיפה, קרית חיים, רח׳ ו׳ 29
צווייגנבוים גרשון	קבוץ עין דור
צעשלר יצחק	רמלה, שכון פועלים 34
קאַרנפעלד משה	גבעתיים, ארלוזורוב 42
קאַרנפעלד מנשה	גבעתיים, הרצל 44
קאַרנפעלד יוסף	גבעתיים, גולומב 48
קארנפעלד יחיאל דוד	תל־אביב, נחמני 48
קאַרנפעלד משה	ראשון לציון, שכון מזרחי, גורדון 127
קאַרנפעלד לאזער לייב	חולון, מפדה אזרחי, ד״ר שיפר 6
קאנער יעקובסוןביילה	רחובות, הרצל 10
קיבקוביץ מאיר	תל־אביב, שכ׳ שפירא, מקור ברוך 27
קלאָץ לעוויט יוכבד	תל־אביב, מודיליאני 3
קולענדר	רמת־גן, אבטליון 4
קרייזלמן	גבעתיים , כצנלסון 64
קורנברוט ישעיהו	ראשון לציון, ז׳בוטינסקי 35
קלאסנר יוסף	גבעתיים, סירקין 3
רוזנבוים איטקה	תל־אביב, אבן גבירול 146
רוזנבוים מנחם	תל־אביב, הקישון 48
רוקח משה	הרצליה, סוקולוב 16
רעטמן	קבוץ אילנים
רוטמנש אברהם	תל־אביב, בוגרשוב 11
רקובסקי רבקה (קורנפלד)	רמת־גן, רש״י 4
רוטהולץ	לוד, הרצל 131
שמואלי (סרנה) זאב איסר	חדרה, גבעת ביל״ו
שטורכין משה	תל־אביב, ז׳בוטינסקי, נובמבר 33, 107 חנות מכולת
שטורכין יצחק	תל־אביב, הרב קוק
שבת עוזר	חיפה, מסדה 28א׳
שפיגלער דוד	רחובות, מזכרת בתיה, מאפיה
שטארק אברהם ודבורה	חיפה, קרית חיים, רחוב י״א, 38
שניצר פייבל	חיפה, קרית אליעזר, בלוק 50
שולשטין קיבקוביץ	פתח תקוה, יצחק שדה 13
שפרינגר משה	ירושלים, מאה שערים
שלוסבערג רחל	רמת השרון, מורשה, רח׳ הדר
שכטר שרייבער רגינה	חיפה, מונטיפיורי 21
שכטר יוסף	חיפה, ארלוזורוב 16

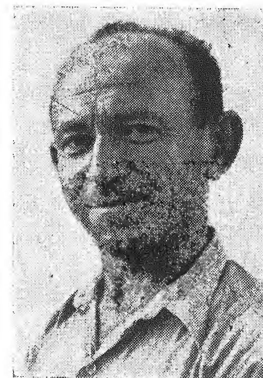
מנחם בינשטוק

יליד וולברום, עלה ארצה יחד עם קבוצת וולברומאים עם העליה השלישית בשנת 1920. ביתו היה פתוח לפגישות וולברומאים, ועוד לפני מלחמת השואה, בשנת 1938, התקיימה אצלו הפגישה הראשונה של יוצאי וולברום בישראל ודובר על ארגון וולברומאים בתפקיד של הגשת עזרה ליוצאי העיר. הוא יושב בתל־אביב.

הרב ד״ר שלמה פיש

בנו של ר׳ דוד פיש מוולברום, עזב את וולברום בגיל 17 עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, למד בפרנקפורט ע״נ מיין והצטיין בלימודיו, חיבר כמה ספרים, עבר לאנגליה ושם המשיך בלימודיו והוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה, כיהן כרב בעיר לידס באנגליה, ביקר מפעם לפעם במכורתו וולברום, והיה נהנה בעיקר מהלימודים בישיבת „כתר תורה" שהתקיימה בעיר מטעם האדמו״ר רבי שלמה חנוך הי״ד רבינוביץ מרדומסק בהנהלת הרב אברהם ישכר גוטליב הי״ד.

וכן ביקר כמה פעמים בישראל. בנו ובתו יושבים בארץ. בנו מכהן כמרצה לספרות אנגלית באוניברסיטה בר־אילן. הרב פיש היה פעיל למען ספר־הזכרון של וולברום באנגליה.

מנחם בינשטוק
מהעליה השלישית

הרב שלמה פיש

אסיפות אזכרה

דברים שנאמרו באסיפת אזכרה שהתקיימה ב־29.9.61

אנו, שרידי קהילת וולברום, ניצולי השואה ופליטי החרב, שנתלקטו במולדת, מתיחדים הערב, עם זכרם של קדושינו, יהודי וולברום, שהושמדו בשואה הגדולה שפקדה אותם ביחד עם כל יהודי פולין.

אנו עומדים לפני זכרונות עצובים מאוד, כמו ליד קֶבר פתוח, שנחצב זה עתה. הביטוי היחידי מעל הקברים — זו דומיה מוחלטת, בהתאם לשתיקתם הנצחית של אלה שהיו ואינם עוד.

אסור שנשכח. אסור שיעלם מה שהיה ומה שאירע. אנו מחויבים להנציח את תולדות העבר, ובזה למלאות את בקשתם האחרונה של אלו אשר ניספו מיואשים, עם תקוה אחת ויחידה שזכרם ישאר לנצח.

ביום זה ניצבת ומרחפת נגד עינינו עדה חיה דוממת ותובעת. בני עדה שלמה שהוציאו את נשמותיהם הטהורות בגיטאות, במחנות ריכוז, במחנות עבודה, במלחמה פרטיזנית. הם מתו מות קדושים, מושפלים ונרדפים, ברעב, בעינויים וביסורים על אנושיים. יהיו נא איפוא הזכרונות הללו מצבה צנועה, מצבה של מלים לזכרם הקדוש!

אנו חייבים לזכור ולהזכיר את פרשת הימים ההם, לשם הזכרת נשמות, שהרי לא נותר מהם מאומה: לא גוף, לא קבר ולא יום המות, לא אפר — אין ואפס. רק זכרם חי בלבנו. ועל כן אסור שידעך זכרם. יהיה זכר נשמותיהם צרור בזכר החיים שלנו!

כמו מתוך ערפל בוקעים ועולים זכרונות מהימים שעברו, והעיר וולברום קמה לתחיה לנגד עינינו.

בשבת בבוקר — איזו שלווה היתה נסוכה על העיר. יהודים הולכים להתפלל לבית הכנסת, לבתי המדרש ולשטיבלך, וגם בני הנוער הולכים אתם. בטוחים היו שחייהם יזרמו כך עד לנצח נצחים.

חייהם של היהודים בעיר נמשכו כשש מאות שנה. העיר נבנתה ברובה ע"י יהודים שהתפרנסו בדוחק ממסחר, ממלאכה ומירידים. חייהם היו ארוגים במארג אחד של מסכת חיים שלמה. אך מאחוריהם ארב להם מלאך המות בלי שהר־גישו בכך.

אי־אפשר בדברי הספד קצרים אלו להעלות ולהזכיר את כל מה שהיה בוולברום. על כך יסופר בספר יזכור שאנו מכינים.

אנו חייבים להנציח את זכרם בלבנו, ולנטוע בלב הדור הבא אחרינו, לא רק את זכר השואה האיומה שפקדה אותם, אלא ובעיקר, חייהם ומאבקם לחיים, אשר ממעבה האפלה חתרו אלי אור וגאולה, ולצערנו לא זכו לכך.

ומתוך אנקת הטבוחים נישא ועולה הקול התובע, המזהיר והמצווה לזכור ולא לשכוח — את אשר עשה לנו עמלק הגרמני־נאצי. אל דמי!

וברטט של חרדת קודש אנו מעלים את זכר קהילתנו וולברום שהיתה ואיננה עוד!

י. בן־פורת (פולטורק).

א רעדע וואָס איז געהאַלטן געוואָרן אויף א אזכרה־פאַרזאַמלונג

מיר איבערגעבליבענע רעשטלעך פון דער וואָלבראָמער קהילה, געראַטע־וועטע פונם גרויסן קראַך, די אלע וואָס זענען אָנגעקומען אהער אין פּאַטערלאַנד — גיבן זיך אָפּ, היינט אָוונט, מיטן אָנדענקן פון אונזערע הייליקע מארטירער, וואָלבראָמער יידן וואָס זענען פארניכטעט און פארטיליקט געוואָרן אין דעם גרויסן אומקום־קראַך צוזאַמען מיטן גאנצן פוילישן יידנטום.

עס קומט אונז אויס צו שטיין פאר זייער טרויריקע זכרונות, אזוי ווי מיר וואָלטן געשטאַנען ביי אן אָפענעם קבר וואָס איז ערשט נאָר געגראָבן געוואָרן. דער איינציקער אויסדרוק איבער די מאסן־קברים — דאָס איז אן אבסאָלוטע שטילקייט אין איינקלאַנג מיט דעם אייביקן שטילשווייגן ביי די וועלכע זענען געווען און מער נישטאָ.

מיר טאָרן זיי נישט פארגעסן. עס דארף נישט פארשווינדן דאָס וואָס ס'איז געווען און דאָס וואָס ס'איז פארלוירן געגאנגען. מיר זענען פארפליכטעט צו פאראייביקן די געשיכטע פון דער פארגאנגענהייט, און מיט דעם צו דערפילן זייער לעצטע בקשה, דאָס געבעט פון די אלע וועלכע זענען געגאנגען צום טויט פארצווייפלטע, מיט די איינציקע האָפענונג, אז זייער אָנדענק פארבלייבט אויף אייביק.

אין דעם טאָג שטעלט זיך אוועק, און שוועבט פאר אונזערע אויגן א עדה א שטילשווייגנדע און א פאָדערנדיקע. א גאנצע עדה יידן האָט אויסגעהויכט זייערע ריינע נשמות אין די געטאָס, אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אין ארבעטס־לאַגערן, אין דער מלחמה און אין פארטיזאנען־קאַמף. זיי זענען געשטאָרבן א הייליקן מארטירער טויט, געיאָגטע, דערנידריקטע, אין הונגער און יסורים איבערמענשליכע. זאָלן דאריבער די זכרונות דינען אלס באשיידענע מצבה פון ווערטער צו זייער הייליקן אָנדענק.

מיר מוזן דערמאָנען די היסטאָריע פון יענע טרויעריקע טעג אלס הזכרת נשמות, ווייל עס איז דאָך פון זיי גאָרנישט פארבליבן, נישט א קערפּער, נישט א קבר, קיין יאָרצייט, קיין אַש, ממש גאָרנישט. נאָר זייער אָנדענקן לעבט אין אונזערע הערצער. און דעריבער טאָר נישט פארגעסן ווערן דער יאָרצייט־טאָג פון די טראַגיש חרוב־געוואָרענע קהילה.

אזוי ווי דורך א נעפּל, רייסן זיך אדורך די זכרונות פון יענע פארגעסענע צייטן און די שטאָט וואָלבראָם שטייט ווי א לעבעדיקע פאר אונזערע אויגן. מיר שטעלן זיך פאָר א שבת פרימאָרגן אין שטעטל. וואָס פאר א פרידלעכקייט ליגט אויסגעגאָסן אויף איר. יידן גייען געמיטליך דאַווענען אין דער שול, אין די בתי־מדרשים און שטיבלעך. אויך די יוגנט און די קינדער נעמען זיי מיט.

זיי זענען זיכער געווען, אז אייביק וועט אזוי פליסן זייער לעבנסוועג. דאָס לעבן פון טויזנטער יידן אין שטאָט וואָס עקזיסטירט שוין 600 יאָר. זייער לעבן איז געווען אריינגעוועבט אין א לעבנס־לענגליכן געוועב פול און אלזייטיק. די שטאָט איז מערסטנסטייל אויפגעבויט געוואָרן דורך יידן, און זיי האָבן אויך

פרנסה געהאט פון האנדל, מלאכה און יארידן. עס האָט געלויערט אויף זיי דער מלאך־המות — נאָר זיי האָבן עס נישט פאַרגעפילט.

עס איז אונמעגליך אין די קורצע הספד־ווערטער — ארויפצוברענגען און דערמאנען דאָס אלעס וואָס איז געווען אין וואָלבראָם — דאָס אלזייטיקע און שטורמפולע לעבן. וועגן דעם ווערט דערציילט און געשריבן אין דעם ספּעציעלן יזכור־בוך וואָס מיר גרייטן ערשט צו.

מיר דארפן פאראייביקן זייער אָנדענקן אין אונזער הארץ, און מ׳דארף איינפלאנצן ביים דור וואָס קומט נאָך אונז, נישט נאָר דעם גרויסן אומקום, נאָר הויפּטזעכליך זייער ארט לעבן און זייער קאמף פארן לעבן. זיי האָבן פון דער געדיכטער פינסטערניש געשטרעבט צו ליכט און צו אויסלייזונג. צו אונזער אלעמענס באדויערן — האָבן זיי נישט זוכה געווען צו דעם.

פון די קרעכצן פון די געשוחטנע — הייבט זיך אויף דער געשריי און דער רוף וועלכער וואָרנט און באפעלט אונז צו געדענקן און נישט פארגעסן, וואָס ס׳האָט אונז געטאָן דער דייטשער נאציישער עמלק. אל דמי! אל דמי!

און מיט א הייליקן אינערליכן ציטער, ברענגען מיר אויף און דערמאנען דעם אָנדענק פון דער קהילה וואָלבראָם, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ.

יחיאל בן־פורת (פּולטאָראַק)

מ. לובלינג

דער ווייסער וואלד וועלכער איז געווען אזוי ענג פארבונדן מיטן ברויזנדן לעבן פון די וואָלבראָמער יוגנט, דער ווייסער וואלד וועלכער האָט לאנגע יאָרן אין זיך איינגעזאפּט די קלאנגען פון פרייהייטס לידער, וועגן גלייכהייט און פעלקער פריינטשאפט, דער וואלד וועלכער האָט געוועקט אין די יוגנט דעם גלויבן פון א גליקליכע פרייע צוקונפט, דער וואלד סימבאָליזירט איצט טויט און פעלקער האס.

19 יאָר זיינען אוועק זייט חורבן וואָלבראָם. אין פארלויף פון די יאָרן האָבן מיר באקומען מער ווייניק ידיעות וויאזוי עס זיינען אומגעקומען אונזערע נאָענטע אין די ארבעטס און טויט לאגערן.

עס זענען אויך דערגאנגען צו אונז ידיעות וועגן א סך פון אונזערע שטאָטישע וועלכע זיינען אומגעקומען ווי העלדן אין דעם איסזיכטלאָזן קאמף מיט די מערדער, אָבער גאָר נישט ווייסן מיר ווי אזוי עס זיינען אומגעקומען 2000 פון אונזערע טייערסטע און נאָענטסטע פרויען און קינדער אין וואלד אונטערן בית עולם.

מיר ווייסן נאָר אז ביי די ערשטע גרויסע אויסזידלונג האָבן די מערדער געשטעלט ביי א 50 פויערישע וועגענער בכדי פרויען, קינדער און קראנקע זאָלן נישט דארפן גיין צו פיס צום זאמל פונקט קייגנאיבער דער פאבריק. האָבן זיך טאקע מענשן געריסן כדי צו באקומען א פלאץ אויף צו פאָרן, אָבער פאר־

במעמד גילוי המצבה במרתף השואה על הר־ציון
ביים אנטהילן די מצבה אין מרתף השואה אין ירושלים

דודל ליכטיג

אשתו של יוזיפ המלמד
די פרוי פון יוזיפ מלמד

פאָרן זיינען זיי אויפן סקאלער וועג קייגנאיבער דעם בית עולם. מען האָט זיי אריינגעפירט אין וואלד און געהייסן אויסטון זיך נאקעט, און באלד דערשאָסן ביי די פון פריער צוגעגרייטע קברים גריבער וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דעם פלאץ ווי מען האָט יאָרן לאנג באגראָבן געפּגרטע פערד.

מער וויסן מיר נישט, ווייל קיינער איז פון דאָרט נישט צוריקגעקומען, און אין דעם טאָג ווען מיר פארזאמלען זיך בכדי צו באערן זייער אָנדענק, דארף יעדער איינער פון אונז פרואוון איבערלעבן יענע גרויזאמע טראגישע מינוטן. איך שטעל מיר פאָר א סך בילדער וועלכע האָבן געקאָנט דאָרט פאסירן. אָבער איך בין נישט אימשטאנד ארויפצוברענגען דאָס אלץ אין ווערטער, ווייל עס זיינען נאָך נישט באשאפן געוואָרן די ווערטער וועלכע זאָלן קאָנען געבן כאָטש טיילווייז אן אויסדרוק פון די גרויליקע טראגעדיע וואָס האָט זיך דאָרט אָפּגע־שפילט, ווען טאטעס, מאמעס נאקעטע מיט זייערע נאקעטע קינדער ווערן געטריבן צום טויט. אָדער כאלע וויסאקא וועלכע האָט מיט א טאָג פריער איר ערשט קינד געבוירן, גייט א נאקעטע מיט איר איינטאָגיק קינד צום טויט?

און דער טויט האָט דאָרט אלעס צוגעדעקט, און די זון האָט געשיינט — און נישט געוואָרן פינסטער!

נישט קיין טרייסט זוכן מיר ווען מיר דערמאנען אונזערע נאָענטע וועלכע זיינען אזוי טראגיש אומגעקומען. מיטן דערמאנען זיי ווילן מיר רירן אונזערע אייגענע הערצער, וועלכע זיינען פארשטיינערט געוואָרן פון גרויסן אומגליק, און אויפוואַרעמען א טרער וועלכע ליגט ערגעץ א פארפרוירענער טיף אין הארצן.

מיר האָבן קיין רויזן פערפלאנצט אויף זייער קבר, און מיט אונזערע טרערן די רויזן ניט באנעצט. אָבער מיט זייער בלוט זענען געגאָסן געוואָרן די יסודות פאר אונזער נאציאָנאלע פרייהייט. און דערפאר דארפן מיר זיי דערמאנען נישט בלויז אין טאָג פון טרויער, נאר אויך אין טעג פון פרייד. ווייל מיט זייער טויט האָבן זיי געבויט אונזער פריי לעבן.

אָבער גאָר שמערצליך איז דער פאקט אז די פינסטערע כוחות וועלכע האָבן געשטרעבט וועגן א פוילן וואָס זאָל זיין יידן ריין — זיי שטערט אויך א יידיש קבר! פון די ידיעות וואָס מיר האָבן לעצטנס דערהאלטן, ליגט די מצבה אויפן ברידער קבר אין וואלד א צעבראָכענע. איך מיין אז קאָמענטארן זענען איבעריג. עס איז אויך בעקאנט אז מען האָט געוואָלט בויען א שולע אויף די קברים פון בית עולם און מען האָט דאָרט שוין אָנגעהויבן גראָבן פונדאמענטן. אָבער נאָכן קלאָגן זיך פאר די מאכט אין קראקא דורך יידן, איז דאָס בויען געוואָרן דערווייל אָפּגעשטעלט, און די אלטע ווונד בלוטיגט ווייטער.

און זאָלן מיר איצט באערן דעם אָנדענק פון אונזערע קדושים און פאראיי־ניקן זיך מיט זיי דורך אויפשטיין און בלייבן איין מינוט אונבעוועגלעך און שווייגן.

כ׳האָב אמאָל געגלויבט

פון פיינליכן וואנדער כ׳בין דאָ צוריק,
אין שטעטל פון מיינע קינדער יאָרן.
דער טייך, דער וואלד מיט פויגל מוזיק
וויל נישט פארשווינדן פון מיין זכרון.

קיין ייד אין שטעטל נישט פאראנען,
בייז פרעמדע בליקן ביי יעדע טיר.
אפשר ווילן זיי מיך דערמאנען
אז דער טויט איז גרייט אויך היינט פאר מיר.

ווייזט אויס כ׳וועל דאָ קיין רו געפונען,
פארסמט איז אלץ מיט יידן האס.
בלייבן דאָ האָט מער קיין זינען,
עס שרייט דער טויט פון שטוב און גאס.

און איך קען שוין מער נישט גלויבן
אז מיר האָבן דאָ געלעבט מיט פריינט.
ס׳איז פארשווינדן ווי דער רעגן בויגן,
און אויך דערוויף מיין הארץ איצט וויינט.

מיר האָבן צוזאמען א לאנד געבויט,
דער אמת געווען פון אונז פארהוילן,
פאר פריינטשאפט אונז באצאָלט מיט טויט,
דאָס איז דער סוף, פון גלות פוילן.

מ. לובלינג

בלימה מאָרגאַן ובתה אליושה

הנה פעסיל שעכטער וילדיה

משפחת ראָזמאַרין: יעקב, מרים, שפרה, זלאַטה

מאַטל פעדערמאן (קאכאן), רחל קלאסנער (לינקס)

בייהזיל געיורג ז״ל אשתו רבקה ובנותיה חוה לאה ודבורה

בנימין כץ

יחיאל בן־פורת -
לייטער און גרינדער פון וואָלבראָמער קאָמיטעט

דאָס האָט פאסירט אין יאָר 1945, ווען איך בין נאָך געווען אין דער פרעמד אויף די זינדיקע דייטשע ערד און איך האָב געוואַרט מיט אונגעדולד צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אין א באשטימטן טאָג, באקום איך א מעלדונג פון שארית־הפליטה קאָמיטעט אין מינכן, דאָס עס איז דערהאלטן געוואָרן פאר מיר א פעקל שפייז פון ארץ־ישראל, און אז איך זאָל קומען קיין מינכען אָפנעמען דאָס פעקל. פארשטייט זיך, אז באלד צומאָרגנס בין איך „געלאָפן" קיין מינכען מיט גרויס נייגיריקייט צו זען און צו האלטן אין האנד עפּעס וואָס ס'איז געקומען פון הייליקן לאנד.

אין יענע נאָך־מלחמה טעג, האָבן מיר שארית־הפליטה מענשן נאָך נישט געהאט קיין אידענטיפיטעטס־קארטן מיט בילדער. און דעריבער איז געוואָרן איינגעפירט אין די פּאָסט־אמטן, אז דער בעאמטער האָט געפרעגט דעם אָפּנעמער דעם נאָמען פון דעם אבזענדער. אויב דער אָפּנעמער האָט געוווסט דעם נאָמען פונם אבזענדער, איז געווען א באווייז דאָס ער איז די ריכטיקע אדרעס.

ווען איך האָב זיך געוואָנדן צום פּאָסט־בעאמטן מיט די מעלדונג אין האנט, האָט ער מיך גלייך געפרעגט דעם נאָמען פון דעם אָבזענדער. פארשטייט זיך, אז איך האָב אויסגערעכנט די נעמען פון מיינע קרובים, וועלכע האָבן געקענט זיין די עווענטועלע שיקער פון דעם פעקל. ווען איך האָב דערזען, דאָס דער בעאמטער שאָקלט מיטן קאָפּ אויף ניין, האָב איך ווייטער' גענומען אויסרעכענען א רייע נעמען פון ווייטערע קרובים, און סתם גוטע פריינט, אָבער איך האָב נישט געטראָפן דעם ריכטיקן נאָמען. ווייזט זיך אויס, אז נאָך אלעמען האָב איך געמאכט דעם איינדרוק פון א פארטרויליכן מענש און דער בעאמטער האָט מיר ענדליך אוועקגעגעבן דאָס פעקל, טראָץ דעם וואָס איך האָב נישט געוווסט דעם נאָמען פונם שיקער.

און באמת, בין איך זער איבערראשט געוואָרן, ווען איך האָב געלעזן אויפן פעקל דעם נאָמען יחיאל פולטאראק (בן־פורת) פון תל־אביב, א נאָמען — וועלכער האָט מיר אין יענע צייט נאָך גאָרנישט געזאָגט.

איך מוז באצייכנען, דאָס כאָטש פון מאטעריעלן און שפייז אספעקט האָט דאָס פעקל נישט געהאט קיין וויכטיקע באדייטונג, ווייל מיר האָבן באקומען עסן בשפע דורך די אליאירטע — נאָר מאָראליש איז עס געווען א געוואלטיקע אויפמונטערנדיקע דערשיינונג, א באווייז, דאָס עס זענען נאָך פאראן ערגיץ אויפן ערד־קוגל מענשן, וועלכע האָבן אן אינטערעס פאר אונזער גורל און צוקונפט.

איך האָב ארומגענומען דאָס פעקל מיט ציטערדיקע הענט, געדריקט עס צו מיין הארץ און נישט אראָפּגעלאָזט מיינע אויגן פונם פעקל. ווייל מיט זיין פארמיטלונג, האָב איך געהאט דעם ערשטן קאָנטאקט מיטן לאנד פון מיינע חלומות. דאָס האָט מיך געמוטיקט און צוגעגעבן נייע האָפנונגען אין דער נאָענצ־טער צוקונפט צו רעאליזירן דעם צוריקקער אין דער אלט־נייער היים.

ווען איך בין צוריק געקומען אהיים, האָב איך צונויפגערופן עטליכע וואלבראָמער וועלכע האָבן געוווינט אין דערזעלבער שטאָט, די ה"ה: ישראל קאנער, שמואל פערלמוטער, שמעון און יהושע וויינגארטן. מיט א הייליקן ציטער זענען מיר צוגעגאנגען עפנען דאָס פעקל און מיט ציטערדיקע הענט האָבן מיר לאנגזאם ארויסגענומען די „גוטע זאכן" און מיט גרויס פארוואונדערונג און טיפע

יחיאל בן־פורת (פולטורק)

סימה לובלינג־בן פורת

זעלישע הנאה האָבן מיר געשעפּט נחת פון די דעליקאטעסן פון אונזער לאנד, וואָס זענען געשיקט געוואָרן דורך אונזערע ברידער אין ישראל. א סימן און באווייז, דאָס מיר זענען נישט פארגעסן געוואָרן, און אז די שיינע טראדיציע פון אונזער שטעטל ווערט פאָרטגעזעצט אויך אינם הייליקן לאנד.

איך פארמאָג נישט גענוג ווערטער צו שילדערן אונזער באגייסטערונג אין יענעם מאָמענט, און איך געדענק, דאָס ספּאָנטאן האָבן מיר א זינג געטאָן א רייע ארץ־ישראל לידער וואָס מיר האָבן נאָך געדענקט פון דער צייט ווען מיר זענען געווען חברים אין דער ציוניסטישער יוגנט־באוועגונג פונם שטעטל, וועלכע זענען אָבער פארגעסן געוואָרן בעת די שרעקליכע טראגעדיע און מוראדיקע מלחמה־יאָרן וועלכע האָבן געטראָפן אונזער פאָלק.

אין א יאָר שפּעטער, איז מיר אויסגעקומען צו טרעפן אין מילאַנאָ, איטא־ליען, דעם ערשטן וואלבראָמער פון ארץ־ישראל. דאָס איז געווען יחיאל מייטליס.

מיין ערשטע פראגע צו אים איז געווען: ווער איז דאָס יחיאל פולטאראק? דאַן בין איך געוואָר' געוואָרן דאס יחיאל פולטאראק איז דעריעניקער וועלכער האָט מיט זיין איניציאַטיוו און ענערגיע אָרגאניזירט די וואלבראָמער יידן אין ישראל אין א קערפּערשאפט וועלכע האָט זיך געשטעלט דעם ציל: צו געבן הילף די איבערגעבליבענע רעשטלעך נאָכן גרויסן חורבן פון יידנטום אין אייראָפּע און צוגרייטן פאר זיי א היים אין יידישן לאנד אין ארץ־ישראל. אויך האָב איך זיך דערוווּסט, אז צום אויספירן דעם אויבנדערמאנטן פּלאן איז געווילט געוואָרן א ועד אין וועמנס שפּיץ עס ארבעט יחיאל פולטאראק און ביי זיין זייט איז אויך טעטיג אונערמידלעך זיין ליבע פרוי חנה־סימע פון דערהיים לובלינג.

ווען איך בין אָנגעקומען אין ישראל האָב איך זיך געאיילט צו באקענען פּערזענלעך דאָס פּאָרל פאמיליע פולטאראק (היינט בן־פורת) און איך האָב זיך איבערצייגט, ווי ווייט געלונגען עס איז געווען דער אויסוואל אוועקצושטעלן זיי אין שפּיץ פון דעם וואלבראָמער קאָמיטעט. און אויב עס עקזיסטירט באמת דער באגריף „לאָקאל־פאטריאָטיזם" — טאָ רעפּרעזענטירן יחיאל און סימע פולטאראק געטריי דעמדאָזיקן באגריף. איך האָב איינגעזען, דאָס זייער גרויסע ליבע צום שטעטל און צו זייערע מענטשן, האָט גאָרנישט קיין גרענעץ. אזוי ווי איך האָב נאָר אָנגעהויבן אויפמישן זכרונות פון דעם גרויסן אומגליק און קאטאקליזם וואָס האָט געטראָפן אונזער פאָלק — האָבן זיי זיך נישט געקענט באהערשן און אויס־געבראָכן אין א יאָמערלעך געוויין וועגן דעם טראגישן סוף פון אונזערע ברידער אין וואָלבראָם.

נאָר זייער ליבע און געטריישאפט צו אונזערע שטאָטמענטשן, איז נישט נאָר א טעאָרעטישע. איך האָב זיך גלייך איבערצייגט אין זייער גרויסן אָרגא־ניזאציאָנעלן כוח און אין זייער גרייטקייט צו טוען און צו העלפן יעדן איינעם.

און איבער אלעס מוז איך באטאָנען זייער באשיידנקייט און ערליכקייט אָן א גרעניץ. פון צענדליקער מענטשן, האָב איך געהערט דערציילן, דאָס ווען זיי זענען אָנגעקומען אין לאנד אריין, האָבן זיי גלייך זיך געוואָנדן צו די פאמיליע פולטאראק ווי מען האָט זיי זער ווארם אויפגענומען און מיט פ ל הארציקייט זיך איבערגעגעבן. דארט האָבן זיי באקומען אָנווייזונגען, עצות און אויך ממשותדיקע הילף פינאנציעלע און טיימאָל אויך זיי איינגעאָרדנט ביי ארבעט.

די אלע וואלבראָמער, וועלכע זענען עולה געווען קיין ארץ ישראל אין יאָר 1943 מיט אנדערסעס ארמעע, וועלן זיכער דערמאנען צום גוטן דאָס הויז פולטאראק אויף אייביק.

אין איינעם פון אונזערע באגעגנישן, האָט יחיאל אויסגעדריקט פאר מיר זיין פארביטערונג, וואָס דער אנדענקן פון אונזערע שטעטלדיקע וועלכע זענען אומגעקומען אינם גרויסן הורבן — ווערט לאנגזאם פארגעסן, און אז עס איז אומבאדינגט נויטיק זיך צוצואיילן און אדורכפירן עטליכע אקציעס וועלכע זאָלן פאראייביקן דעם גוטן נאָמען פון אונזער קהילה און איר איינפּלאנצן אין דעם פליסענדן לעבן וועלכעס ווערט פונדאָסניי געבויט און אויפגעשטעלט אין ישראל.

יחיאל האָט מיר אגב דערציילט, דאָס עס זענען פאַראַן א סך שטעטלדיקע וועלכע זענען גרייט צו העלפן מיט געלט און זענען איינשטימיק וועגן דער וויכטיקייט פון אויפשטעלן א מאָנומענט פאַר די אומגעקומענע אין דער שואה. נאָר ווייניק זענען דאָ אַזעלכע וועלכע זענען גרייט אליין צו לייגן אַן אַקסל און פּאַקטיש עפּעס צו טאָן. ביי דער זעלבער געלעגנהייט האָט ער מיך געבעטן, אָדער ריכטיקער געזאָגט, ער האָט מיך אויפגעפאָדערט, דאָס איך זאָל זיך מיטבאַטייליקן און אים צוהעלפן ביים רעאַליזירן די הייליקע אויפגאַבן.

די צייט לויפט אַדורך זער שנעל, און די פאַרגאַנגענהייט, די אַזוי טייערע און טראַגישע פאַר אונז — ווערט איינציקווייז פאַרגעסן. און ווער ווייסט וואָס עס וועט ברענגען דער מאָרגנדיקער טאָג.

לאָמיר נעמען און אויספירן יעצט די אַלע אויפגאַבן וועלכע ליגן אויף אונז. איך האָב זיך אונמיטלבאַר זער באַגייסטערט פון זיין גוטן ווילן און כוונות, פון זיין גרויסע ליבע צו יעדע קלייניקייט וואָס איז פאַרבונדן מיט וואָלבראָם, צו יעדן פאַקט וועלכער קען צוהעלפן אויפצושטעלן די עפּאָפּע פון די חרוב־געוואָרענע קהילה, און איך האָב צוגעזאָגט אים צו העלפן אויספירן די הייליקע מיסיע. און איך האָף, דאָס איך האָב אין א באַשטימטער מאָס מקיים געווען מיין צוזאָג.

ווי עס איז אונז אַלעמען באַוווסט, זענען אַנטשטאַנען אייניקע דענקמעלער ווי צום ביישפּיל דאָס וועלדל אין יער־הקדושים, די מצבה אין מרתף־השואה און אויך אונזער באַטייליקונג אין בוך „די לאַנדסמאַנשאַפטן אין ישראל״. אין די אַלע אַקציעס איז דער הויפּט טוער געווען יחיאל בן־פורת. נאָר דער קולמינאַציע־פונקט פון זיין אַקטיוויטעט איז באַשטימט די אַקציע פאַר אַרויסגעבן דעם „יזכור בוך״ פון די וואָלבראָמער קהילה. מיט זיין אונערמידליכע און פּעאיקע אַרבעט האָט ער משפּיע געווען אויף אַלעמען, דאָס זיי זאָלן באַנייען זייערע זכרונות און אָנשרייבן די טייערע בלעטלעך וועלכע דערציילן וועגן די הערליכע פאַרגאַנגענהייט פון אונזער שטאָט און גלייכצייטיק פון איר טראַגישן אומקום.

טייערע יחיאל און סימע בן־פורת!

אינם נאָמען פון ועד און אינם נאָמען פון אַלע יוצאי וואָלבראָם, ווינש איך אייך א סך גוטע יאָרן. איר זאָלט זוכה זיין צו זען א געזונטן דור וואַקסן נאָרמאַל אין אונזער לאַנד, וואָס זאָלן זיין פאַר אייך און פאַר אונז אַלס א טרייסט און ענטשעדיגונג פאַר די טראַגישע יאָרן און דעם מלחמה־פּעריאָד וואָס מיר זענען דורכגעגאַנגען.

כה לחי!!!

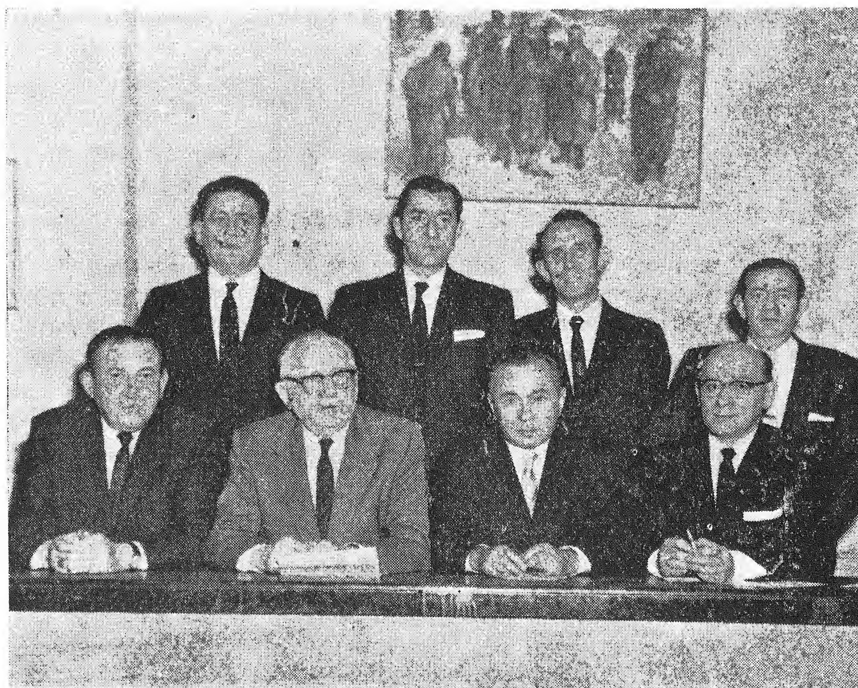
די יוצאי וואלבראם אין אמעריקע

די וואָלבראָמער וואָס זיצן אין אמעריקע האָבן געטראַכט וועגן ארויסגעבן א יזכור־בוך פון וואָלבראָם אויף יידיש. און האָבן צו דעם צוועק געגרינדעט א קאָמיטעט מיט א רעדאקציע. עס איז זיי אָבער טראָץ פיל מי און אָנשטרענגונגען נישט געלונגען דעם פלאַן צו רעאליזירן.

ערשט נאָכדעם וואָס אין ישראל האָט זיך געשאפן דער קאָמיטעט פון די יוצאי וואָלבראָם, און ער האָט זיך אויך ארומגעטראָגן מיטן פלאַן פון ארויסגעבן דעם יזכור־בוך, האָט זיך געשאפן א קאָנטאַקט צווישן די צוויי קאָנטינענטן און עס איז צו שטאַנד געקומען דער איחוד. און מיט געמיינזאמע כוחות, סיי מאטע־ריעל און סיי ליטעראריש ווערט יעצט דער געדאנק פונם יזכור־בוך רעאליזירט אויף א ממשותדיקן אופן, א דאנק די אמעריקאנישע הילף פון די וואָלבראָמער, ערשיינט יעצט דאָס יזכור־בוך אין א פארגרעסערטן אומפאנג. און אָנשטאט 400 זייטן ווי מען האָט גערעכנט פון אָנהויב. ערשיינט דער בוך יעצט מיט איבער 900 זייטן, רייך אין אינהאלט און בילדער. דאָס יזכור בוך קאָן דינען אלס א היסטאָרישער דענקמאל פארן וואָלבראָמער יידנטום, וואָס איז ליידער אומגעקומען פון די דייטשע נאצישע מערדער.

פליטים וולברומאים באסיפת יזכור בניו־יורק ב־1961
לעבן־געבליבענע וואָלבראָמער אויף דער יזכור־פאַרזאמלונג אין ניו־יארק, 1961

רעדאַקציע און פאַרוואַלטונג פון וואָלבראָמער אין אמעריקע: עס זיצן ביים טיש פון רעכט:
1) יוסף וועלנער, 2) ארטור נונבערג, 3) יחיאל הוכערמאַן, 4) משה צוקערמאַן.
עס שטיין פון רעכט: 5) חיים מאַרימאַנד, 6) זעליג קליינער, 7) בעלו ווײנדלינג,
8) בעריש מייטלעס.

אינאַוולוצקי

אינאַוולוצקי זיצט אין ארגענטינע שוין א לאנגע צייט. ער האט מיטגעהאָלפן צו שאפן געלט פארן יזכור־בוך. ער איז דאָרט טעטיג אלס כלל־טוער.

מפתח השמות והמקומות

בעקב סיבות טכניות לא הספקנו לסדר מפתח כללי אחד לכל הספר, והוא מחולק לשנים. החלק הראשון מקיף את מדור השער של הספר עם המדורים העיקריים עד למדור השואה, המכיל את העמודים א—מ ו־1—576. החלק השני מקיף את מדור השואה (עמודים א—רע״ב) ואת המדור האחרון (עמודים 849—900).

במפתח לא הכללנו את רשימת קדושי וולברום (עמודים רמד—רעא) ואת רשימת יוצאי וולברום בישראל (עמודים 862—868).

1. המדור "בשער הספר" (עמודים א—מ)

2. מדורי הספר עד למדור ה"שואה" (עמודים 1—576)

א

ד.

ה.

ז.

ח.

ט.

י

צ.

ק

ר.

3. מדור השואה (עמודים א—רעו)

(חלק זה סודר בידי י. בן־פורת)

נ

ס

ע

פ

צ
